Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 117

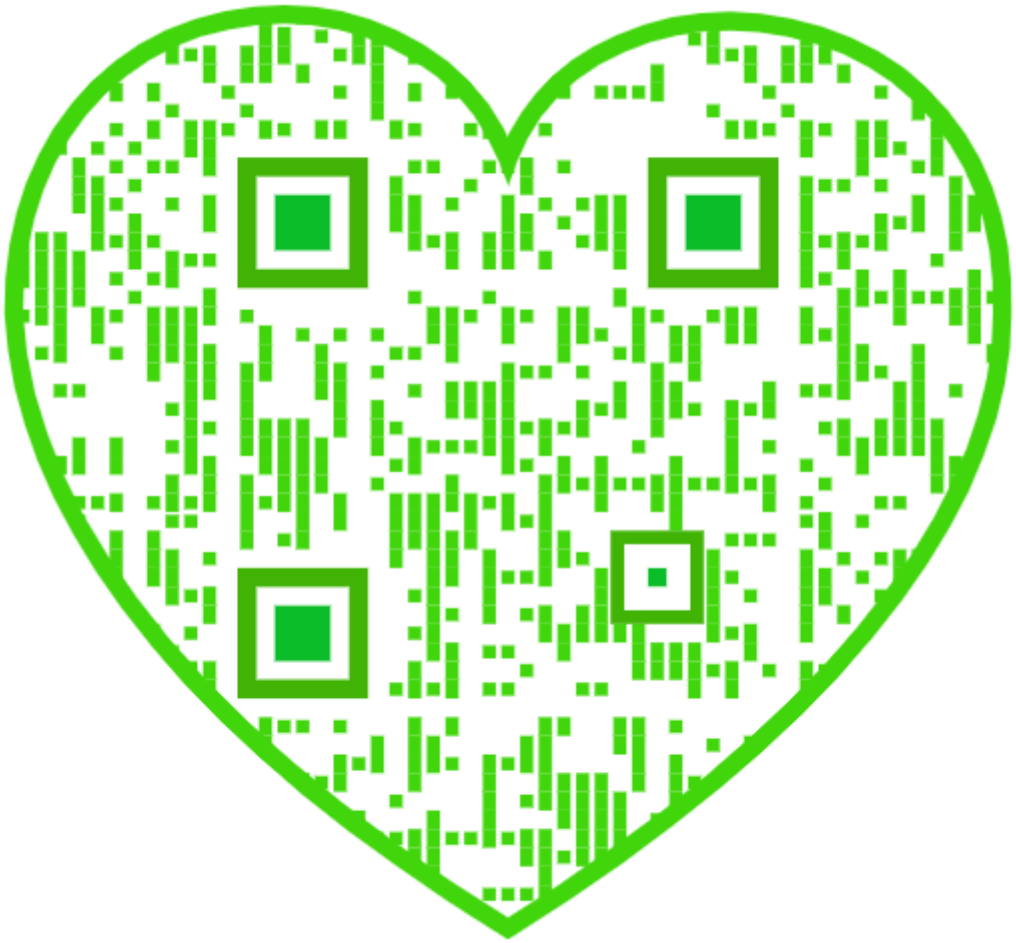
bron

Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 117. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap, Den Haag 2002

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bij005200201_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap

[Nummer 1]

Hete adem en koude kermis.
De werkomstandigheden van de ambtenaren van de secretarie van staat van Lodewijk Napoleon

J. Roelevink

In 1806 betrok de kamerbewaarder van de secretarie van staat, de heer Deventer, met zijn gezin een nieuwe dienstwoning. Het gebouwtje was in feite trouwens behoorlijk oud, want het stamde uit de Middeleeuwen en had al een veelzijdige geschiedenis achter de rug als tuinprieel, verdedigingswerk, kasteleinij en huis voor de conciërges van de Raad van State. Erg riant was het evenmin, maar het ging wel om een prima locatie met een fraai uitzicht. De vertrekken zouden daarom nog een gouden toekomst tegemoet gaan, eerst als werkkamer van minister van binnenlandse zaken Thorbecke, later als onderkomen van de kamerbewaarder van heel Nederland, de minister-president. Het betrof namelijk het Torentje, een ruimte waarvan de symbolische en geldelijke waarde tegenwoordig nauwelijks meer valt uit te drukken.[1] In Deventers tijd was het echter een nederige uithoek van een verzameling gebouwen van onduidelijke samenhang. Pas in de negentiende en de vroege twintigste eeuw zou het Binnenhof met harde hand worden gesmeed tot een eenheid, die het prestige van het Koninkrijk der Nederlanden op gepaste wijze kon uitdragen. Maar de inwonende instellingen waren al veel eerder getroffen door stroomlijning en herschikking. Ze werden in de Bataafse tijd hervormd volgens het grote toverwoord van de vooruitstrevende bestuurlijke elite, rationalisering. Neoklassieke noties van eenvoud, functionaliteit en symmetrie stonden daarbij hoog in het vaandel.

In 1806 kwam een Bonaparte in de persoon van Lodewijk Napoleon dit streven helpen voortzetten. Al snel werd echter zichtbaar dat rationaliteit slechts één van de vele aspecten vormde van zijn optreden. Hang naar *grandeur*, ziekelijke omgang met zijn eigen gezondheid en extreme ongedurigheid overschaduwden zijn onmiskenbare intelligentie en zijn vlagen van menslievendheid. Dit ongemakkelijke samengaan van doordachte opbouw en onberekenbaarheid had uiteraard zijn weerslag op vele onderdelen van het landbestuur. Van tijd tot tijd uitte Lodewijk Napoleon zijn ongenoegen plotseling en heel gericht. In 1809 bleek de nog jonge koning - hij was toen dertig jaar - zich mateloos te ergeren aan de termen ‘wijzer’ en ‘meer verlicht’,

1 Algemeen Rijksarchief, Den Haag (hierna: ARA), 2.01.01.07, Archief van de staatssecretarie van Lodewijk Napoleon (hierna: SSLN), no. 366, Verbaal van het verhandelde bij de minister-secretaris van staat november 1806, verbaal van 21 november 1806 no. 7 waarbij Deventer met terugwerkende kracht werd aangesteld per 1 oktober 1806. Uit de plattegrond in ARA, 2.21.048, Collectie Dassevael (hierna: CDas), no. 73 (Lijst III no. 4), Inventaris van het meubilair in het lokaal van de staatssecretarie te 's-Gravenhage en tekeningen van het lokaal alsmede het huis van Crevenna aan de Nieuwe Zijds Voorburgwal 212 te Amsterdam, blijkt dat het om het Torentje gaat. Daarin hadden overigens ook de kamerbewaarders van de Raad van State eeuwenlang hun woning gehad (C.H. Peters, *De landsgebouwen te 's Gravenhage. Rapport aan Zijne Excellentie de minister van waterstaat, handel en nijverheid* ('s-Gravenhage, 1891) 71).

die naar zijn zin al te vaak opdoken in de rapporten van de Staatsraad.[2] Hetzelfde onbegrip lag ten grondslag aan zijn uitval tegenover minister Van der Capellen dat hij zich nu al vier jaar tevergeefs had verzet tegen de grote inertie die hij allerwegen tegenkwam.[3] Geen wonder dat de koning leven in de brouwerij probeerde te brengen door regelmatig van bewindslieden te wisselen. Dezelfde rusteloosheid valt te bespeuren in zijn vele reizen binnen en buiten het koninkrijk en de voortdurende wisselingen van woonplaats. Dit alles had ook zijn weerslag op de fysieke huisvesting van de hoge colleges van staat en de departementen van algemeen bestuur. De oude stabiliteit moest hier eveneens wijken voor beweging.

Ruim twee eeuwen lang hadden de Staten-Generaal met hun griffie verbleven op het Binnenhof, dat gestaag aan de behoeften was aangepast. Na 1798 kreeg het Oude Hof aan het Noordeinde een belangrijkere rol, eerst als zetel van het Uitvoerend Bewind, daarna van het staatsbewind en de raadpensionaris, met hun secretarie. Deze voormalige woning van de stadhouder droeg nu de naam Nationaal Hôtel, alsof men goed wilde benadrukken dat de Oranjes nergens meer waren.[4] Met de komst van de monarchie in 1806 kwam aan deze betrekkelijke rust een einde. In een paar jaar tijds zouden niet alleen de nieuwe koning, maar ook alle bewindslieden en ambtenaren eerst weer naar het Binnenhof, vervolgens naar Utrecht en ten slotte naar Amsterdam verkassen. Tradities kwamen in de verdrukking en beleidsdoelen als goede administratie, personeelszorg en bezuiniging dolven het onderspit. Met de draagkracht van de stedelijke structuren en de persoonlijke belangen van de betrokkenen werd al helemaal geen rekening gehouden. Wel leert deze hectische tijd ons veel over de ruimte en de identiteit van de ambtenaar.

De verhuizingen tussen 1806 en 1809

De regeringen van de meeste Europese staten waren gevestigd in een grote stad met een rijke traditie als centrum van bestuur, of juist in een uit de grond gestampte nieuwe creatie die als vlaggenschip voor een regime moest fungeren. De Republiek vormde hierop een uitzondering. Het Haagse grafelijke hoofdkwartier, in de late Middeleeuwen wel al het omvangrijkste seculiere gebouwencomplex van het land, lag niet in een stad, laat staan in Amsterdam. Evenmin was het gewoon dat maar liefst drie belangrijke politieke machten, de Staten-Generaal, de Staten van Holland en het stadhouderlijke hof in één, intussen tamelijk krap, gebouwencomplex waren geherbergd. De eveneens invloedrijke Statenvergaderingen van de overige provincies lagen echter weer over het hele land verspreid. Na 1795 ging Den Haag beter aan het algemene patroon voldoen. De centrale overheid werd versterkt met ministers en ambtenaren

2 ARA, SSLN no. 569/570, Index op het verbaal van de eerste secretaris van het kabinet des konings, 24 mei 1809-25 juni 1810, 7, Dispositie dd. 31 bloeimaand (mei) 1809 no. 2.

3 ARA, 2.01.12, Archief van het departement van binnenlandse zaken 1796-1813 (hierna: Min.Biza), no. 841, Relatieven van de secrete notulen 5 september 1809-31 december 1810 nrs. 145-269, kabinetsorder dd. Haarlem 23 mei 1810 van Lodewijk Napoleon aan minister Van der Capellen in verband met de reorganisatie van het provinciale bestuur (gewaarmerkte kopie).

4 P. Lekkerkerk, *Paleis Noordeinde* (Zutphen, 1991) 48.

en het provinciale bestuur, ook het Hollandse, kreeg een beperkte omvang. De stadhouder verdween van het toneel en zijn onderkomens aan het Binnenhof en in het Oude Hof aan het Noordeinde kwamen beschikbaar. Daar en in enkele grote panden in de directe omgeving, waaronder de vroegere logementen van de Hollandse steden en de gebouwen van de voormalige admiraliteiten en grote handelscompagnieën, werden de regeringscolleges en de ministeries ondergebracht. Dit kwam overeen met het beeld in bijvoorbeeld Parijs, waar de bestuursinstellingen zich vestigden in een aantal vroegere paleizen en geconfisqueerde gebouwen, zij het dat deze verspreid lagen over alle prestigieuze wijken van de stad.

Napoleon heeft de rol van Den Haag vanuit Frans oogpunt zeker hoogst merkwaardig gevonden. De Bataafse commissie die de keizer in 1806 had ontboden in verband met de invoering van de monarchie, kon hem er slechts met de grootste moeite van overtuigen dat het financieel onhaalbaar was om voor de aanstaande koning in Amsterdam een paleis te bouwen.[5] De nieuwe constitutie bepaalde gelukkig alleen dat het domein van de Kroon zou bestaan uit 'een paleis in Den Haag, hetgeen tot verblijf van het Koninglijk Huis bestemd zal zijn', Huis ten Bosch, het domein Soestdijk en een bedrag in geld.[6] Lodewijk Napoleon zou het er echter niet bij laten zitten. Naar eigen zeggen was hij vanaf het begin van plan in Amsterdam te gaan resideren.[7] Dat zijn gedachten inderdaad in die richting gingen, blijkt ook wel uit een besluit van 19 juli 1806, dus nog voordat de constitutie formeel was vastgesteld. De koning wilde in Amsterdam een 'habitation toujours prête' hebben die niet ten laste van de stad kwam. Daarom wees hij het voormalige Admiraliteitshuis, dat wil zeggen het Prinsenhof aan de Oudezijds Voorburgwal, aan als koninklijk paleis. Het zou onmiddellijk moeten worden ontruimd.[8] Nu lijkt daar voorlopig weinig van te zijn gekomen, maar de koning hield de hoofstad steeds in het achterhoofd.

Lodewijk Napoleon had zo zijn eisen voor zijn woonruimte. Hij onderstreepte zijn koningschap immers graag met een eclatant hofleven en veel ceremonieel, uniformen en eretekenen. Verder waren hij en zijn vrouw, samen opgesloten in een ongelukkig huwelijk, zeer gesteld op hun vermaak en op afwisseling. De woonomgeving moest voor dit alles de juiste voorwaarden scheppen, terwijl de paleizen ook koninklijke waardigheid dienden uit te stralen. In Den Haag had het echtpaar de keus. Maar aan het Noordeinde, in de ogen van Lodewijk Napoleon ongetwijfeld een achterafstraatje, werd geen papier vuilgemaakt. Voorlopig nam de koninklijke familie haar intrek in het kleine, wat vervallen Huis ten Bosch, waar ook raadpensionaris Schimmelpenninck had gewoond. De architect Thomas Thiebault verbouwde intussen het Binnenhof,

5 L. de Gou, *De staatsregeling van 1805 en de constitutie van 1806. Bronnen voor de totstandkoming* (Rijks geschiedkundige publicatiën uitgegeven door het Instituut voor Nederlandse geschiedenis, kleine serie no. 89; Den Haag, 1997) 551.

6 Constitutie van het Koningrijk Holland, vastgesteld door de Vergadering van Hun Hoog Mogenden op 21 juli 1806, nader vastgesteld bij Koninklijk Decreet van 7 augustus 1806 no. 5, Tweede Afdeling, Van den Koning, art. 47. Zie De Gou, *Staatsregeling van 1805 en de constitutie van 1806,* 681.

7 Louis Bonaparte, *Documens historiques et réflexions sur le gouvernement de la Hollande,* II (Brussel, 1820) 128.

8 ARA, SSLN, no. 87, Originele koninklijke decreten en besluiten, 9 juni-31 augustus 1806, Koninklijk Decreet dd. 19 juli 1806 no. 1.

met name de nieuwe vleugel van het stadhouderlijk kwartier, tot woon- en werkpaleis. In dat kader werd de Waalse gemeente van de hofkapel naar een nieuwe kerk aan het Noordeinde verdreven, teneinde plaats te maken voor de katholieke eredienst.[9] Voor de bestuursinstellingen leidde dit koninklijke voornemen om op het Binnenhof te gaan wonen al in de zomer van 1806 tot herschikking van de aldaar en in het Oude Hof gehuisveste diensten en dus tot een forse verhuizing binnen Den Haag.[10] In de winter van 1806 op 1807 hebben de koning en de koningin, in zoverre zij in het land waren, inderdaad op het Binnenhof gewoond. Dat kon uitstekend. Nog in 1811, toen het paleis allang weer was ontruimd, zou de Franse gouverneur-generaal Lebrun in een brief aan Napoleon constateren dat het 'Palais de La Haye' een fraai gebouw was, waar de koning voortreffelijk had kunnen wonen, omringd door uitstekend meubilair.[11]

Intussen echter was in mei 1807 het oudste prinsje, Napoléon Charles, aan kroep overleden. Deze gebeurtenis maakte voor Hortense verder verblijf in het Binnenhof onverdraaglijk. De koning zelf, die de Haagse lucht maar ongezond en het Haagse leven weinig bruisend vond, vertrok voorlopig naar Het Loo. Een sprong naar Amsterdam zou tact en geduld vergen, aangezien het Prinsenhof weinig geschikt leek, nieuwbouw niet in de pen zat en het enige bestaande gebouw van voldoende allure nog steeds als stadhuis in gebruik was. In juni 1807 besloot Lodewijk Napoleon, met zijn vrouw op reis in Frankrijk, zich in Utrecht te vestigen. Nog voordat de koning zijn eigen minister van binnenlandse zaken op de hoogte had gebracht dat hij de 'winter' in de Domstad zou doorbrengen,[12] kreeg de landdrost van Utrecht al een geheime opdracht een aantal huizen te kopen. Landdrost Van Lynden van Lunenburg zag zich dus geplaatst voor de zware opgave op korte termijn het hele hof met de staatssecretarie in de Domstad te huisvesten. Niet veel later kwamen daar alle ministeries en diensten bij. Mogelijk via een stroman, maar ongetwijfeld mede vanwege de nood der tijden, wist hij niettemin een aantal ruime, deftige particuliere woningen te verwerven rond de Drift en de Witterouwenstraat en op andere centraal gelegen plekken. Slechts één eigenares in de reeks, de weduwe Hovy, liet zich niet

9 C. van der Peet, G. Steenmeijer, A. Eden, *De rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers* (Rotterdam, 1995) 33; C. de Munck, *Lodewijk Napoleon, koning van Holland. Een miskende Bonaparte* (Zutphen, 1997) 154.

10 ARA, SSLN, no. 550, Index tweede helft 1806, 213, Koninklijk Besluit van 18 juli 1806 no. 49; Archives Nationales, Parijs (hierna: AN), Archives du Cabinet du Roi de Hollande (hierna: CRH), no. AF IV 1729, W.F. Röell aan Lodewijk Napoleon dd. Den Haag 28 juli 1806.

11 AN, CRH, no. AF IV 1724 no. 54, brief van Lebrun, hertog van Plaisance, gouverneur-generaal van Holland, aan Napoleon, dd. Amsterdam 1 februari 1811. De vele meubelen van de appartementen van de koning en van de koningin werden in 1808, toen het Binnenhof weer staatsdomein was geworden, voor vervoer ingepakt: ARA 2.01.21, Archief van het ministerie van financiën 1798-1813 (hierna: Min.Fin.), no. 1154, Ingekomen stukken bij de minister van financiën als commissaris van de gebouwen van het gouvernement te 's-Gravenhage bij Koninklijk Decreet van 3 februari 1807 no. 10, 27 januari 1808-29 december 1809, brief van G. van der Linden, controleur van de gebouwen aan de minister van financiën, dd. 15 juni 1808. Met lijst.

12 H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam van den oorsprong af tot heden*, IV, *Afgaand getij* (Amsterdam, 1932) 576.

verlokken en het tekent de Nederlandse context dat haar huis niet botweg werd onteigend.[13]

13 G.A. Evers, *Utrecht als koninklijke residentie. Het verblijf van Lodewijk Napoleon te Utrecht 1807-1808* (Utrecht, 1941) 27, 28, 64.

Ongeduldig nam de koning eind oktober 1807 alvast zijn intrek in Paushuize, daarna in het huis Taets van Amerongen aan de Wittevrouwenstraat. Verder verbleef hij regelmatig op het landgoed Amelisweerd. Intussen bouwde David Zocher senior een nieuw paleis, deels met gebruikmaking van bestaande bebouwing.[14] Inmiddels waren ook de secretaris van staat en de directeur-generaal van de publieke schatkist als eersten naar Utrecht verhuisd, met een aantal ambtenaren. De ministers die nog in Den Haag verbleven, liet Zijne Majesteit eenmaal in de week per jacht overkomen voor overleg.[15] Vanzelfsprekend moest de staatssecretarie gezien de aard van de werkzaamheden relatief snel in haar geheel overgaan. De overige departementen hadden wat meer tijd. Enkele werden zelfs gewaar dat ze zich met talmen de hele overtocht naar Utrecht konden besparen. Immers, eind november 1807 al had de koning openlijk verklaard dat uiteindelijk Amsterdam zijn residentie zou worden. In januari 1808 was het zover. Hij nodigde zichzelf uit voor 'receptie' op het stadhuis. Het kersverse gemeentebestuur, onder leiding van burgemeester Wolters van de Poll, zal wel aangevoeld hebben dat Zijne Majesteit niet voor een paar dagen of weken zou komen. Het zoeken naar huisvesting voor de ministeries was immers al snel in volle gang. Op 9 april 1808 kwam een delegatie de koning daadwerkelijk aanbieden het stadhuis als residentie te betrekken. Reeds op 20 april volgde de intocht in de hoofdstad.[16] Het verblijf van het gouvernement was dus voor Utrecht wel een zéér korte vreugde geweest.

In Utrecht was ruimte voor de ambtenaren gezocht in de nabijheid van het nieuwe koninklijke paleis. Daarnaast werden enkele vertrekken in het stadhuis, in de voormalige statenkamer en in het logement Place Royale aan de Minderbroederstraat in gebruik genomen.[17] Slechts een gering aantal diensten werd in een iets minder statig deel van de stad ondergebracht, maar hemelsbreed nooit ver weg. Van de overwegingen van de landdrost bij de aankopen is verder niet veel bekend. Het ging in elk geval steeds om grote particuliere huizen, die moesten worden aangepast aan het nieuwe doel. In feite was het gebied tussen Janskerkhof en Wittevrouwenbolwerk regeringskwartier geworden.

Dit alles had nog niet zijn beslag gekregen, of in Amsterdam viel aan thesaurier Six van Hillegom de eer te beurt met bekwame spoed een soortgelijk kunststukje uit te voeren. Hij verkeerde in een geheel andere positie dan de landdrost. Ten eerste was het voornemen tot de verhuizing al lang en breed bekend, zodat verkopers hun vraagprijs konden aanpassen. Ten tweede waren de huizen in Amsterdam over het algemeen kleiner en ten derde zouden Amsterdamse burgers niet zoals Utrechtse landadel voetstoots bereid zijn hun huis aan de gracht te verkopen. Dedel, de commissaris van de thesaurier, zocht het dan ook in een andere richting. Hij begon met een bezoek aan alle gods- en armenhuizen. Het bleek hem echter al gauw 'dat de meeste dier huisen ten eenenmaale ongeschikt waaren tot het logeeren van bureaux.' Verbouwing zou

14 Evers, *Utrecht*, 29, 34 e.v., 60-64.
15 ARA, SSLN, no. 552, Index tweede helft 1807, 837, besluiten van 28 oktober 1807 no. 7 (regeling voor overkomst en heen- en weer reizen) en no. 8 (koning vertrokken).
16 Evers, *Utrecht,* 42, 74.
17 Evers, *Utrecht,* 65, 66; Brugmans, *Geschiedenis Amsterdam*, IV, 580-587.

helaas te duur zijn en het onderbrengen van de huidige bewoners te moeilijk. Anderzijds vond hij veel particuliere huizen te krap en de grond te duur. Daarbij kwam dan nog dat alles omwille van de 'communicatiën' dicht bij elkaar zou moeten liggen.[18] Kortom, zelfs in de hoofdstad was het niet gemakkelijk ruimte te scheppen voor de vierde macht. Uiteindelijk werd onder andere een deel van een tehuis van de collegianten en een reeks huizen uit het bezit van een van de gasthuizen aangekocht. De overige panden kwamen van makelaars, die van de gelegenheid uitstekend gebruik wisten te maken. Overigens stonden ook in Amsterdam alle overheidsgebouwen binnen een redelijke afstand van het paleis op de Dam.[19] Zo begon nog in augustus 1808 de verhuizing van Utrecht en Den Haag naar Amsterdam.

Dit soort grootschalige verplaatsingen kostte uiteraard handenvol geld, in een tijd van malaise en bezuinigingen. Alleen al in Amsterdam werd voor een miljoen aan gebouwen aangekocht.[20] De economische en sociale gevolgen voor de betrokken steden mogen uiteraard evenmin worden onderschat. De bestuurders van Den Haag waren na het vertrek van de regering zo wanhopig dat zij Lodewijk Napoleon aanboden een nieuw paleis op te trekken in het Haagse bos, achter Malieveld en Koekamp.[21] Immers, niet alleen het hof, maar ook de hoge colleges van staat, alle departementen, alle bijkomende diensten en het *corps diplomatique*, waren weggegaan. Het leidde tot een grote leegstand en een drastische vermindering van de handel en het gebruik van diensten. Omgekeerd profiteerden Utrecht en later Amsterdam van de bevolkingsaanwas en de toegenomen bedrijvigheid. De prijzen van woningen en kamers gingen flink omhoog vanwege de scherp gestegen vraag en het krappe aanbod. Door dit alles hebben de ambtenaren het niet gemakkelijk gehad passende woonruimte voor zichzelf te vinden en moesten zij velerlei concessies doen.[22] Ze kregen overigens wel schadevergoeding, bij elke verhuizing vooraf een maand traktement, daarna vergoeding van de verdere feitelijke kosten.[23] Vermoedelijk zijn redelijke bedragen uitgekeerd. Bovendien

18 ARA, Min.Fin., no. 1158, Ingekomen stukken bij de minister van financiën als commissaris van de landsgebouwen te Amsterdam (5 februari 1808), 3 februari 1808-27 december 1808, brief dd. 4 maart 1808 van de burgemeester van Amsterdam, met kopie van een aan hem gericht rapport dd. 1 maart 1808 van de thesaurier van de stad, C.C. Six.

19 Een overzicht bij Brugmans, *Geschiedenis Amsterdam*, IV, 591.

20 ARA, SSLN, no. 555, Index eerste helft 1809, 111, Koninklijke Besluiten van 15 januari 1809 no. 30 en 17 juli 1809 no. 7.

21 AN, CRH, no. AF IV 1812, Projet présenté par la ville de La Haye relativement à la résidence Royale. Ongedateerd [tweede helft 1807 of 1808].

22 ARA, SSLN, no. 384, Verbaal van de raad-secretaris, september-december 1808, verbaal van 28 december 1808 no. 2 en ARA, Min.Fin., no. 1158, Ingekomen stukken bij de minister van financiën als commissaris van de landsgebouwen te Amsterdam (5 februari 1808), 3 februari 1808-27 december 1808, brief dd. Amsterdam 15 juni 1808 van de controleur van de rijksgebouwen te Amsterdam, Van Westenhout, aan de minister van financiën over de 'zeer klimmende prijs der huizen' in Amsterdam. Zie ook Evers, *Utrecht*, 66 over kamerprijzen in Utrecht.

23 ARA, SSLN, no. 553, Index eerste helft 1808, 128 en 404, Koninklijk Besluit 3 juli 1808 no. 35 (maand traktement voor verhuiskosten naar Utrecht); ARA, SSLN, no. 554, Index tweede deel 1808, 827, Koninklijk Besluit 28 oktober 1808 no. 1 (maand voor verhuiskosten naar Amsterdam); ARA, SSLN, no. 384, Verbaal van de raad-secretaris, september-december 1808, verbaal 28 december 1808 no. 2. Zie ook ARA, CDas, no. 179, minuut van een brief dd. 24 december 1809 van de secretaris-archivist aan de secretarisgeneraal van het ministerie van financiën met een hoofdelijk overzicht van de door het personeel geleden schade.

was men, ondanks alle ellende van de verhuizingen, waarschijnlijk al tevreden niet te worden ontslagen. Zelf eisen stellen, echt zelf kiezen voor hun woonplaats binnen de stedelijke ruimte, konden de ambtenaren dus niet. Ze moesten mee, op straffe van werkeloosheid.

De staatssecretarie en de reorganisaties van Lodewijk Napoleon

In 1798 hadden de departementen van algemeen bestuur hun intrede gedaan. In tegenstelling tot de ministeries in Frankrijk en andere koninkrijken waren het nieuwe creaties, die weinig te maken hadden met bestaande administratieve gewoonten en persoonlijke machtsverhoudingen. De Nederlandse 'agentschappen' werden opgezet als klassieke hiërarchische lijnorganisaties, met aansturing door één persoon en met welomschreven competenties.[24] Na een kort intermezzo van collegiaal bestuur onder het Staatsbewind gingen raadpensionaris Schimmelpenninck en Lodewijk Napoleon op dezelfde weg voort. De staatssecretarie, het enige departement dat in zekere zin een roemrucht verleden met zich meetorste, dat van de griffie van de Staten-Generaal, kon in de nieuwe context zijn positie als papieren draaischijf in het centrum van de macht onverkort handhaven.[25] Ook administratief wist men zich, zoals zal blijken, uitstekend aan te passen aan de nieuwe omstandigheden. De coördinerende functie was met de komst van de departementale organisatie in 1798 alleen maar versterkt. Daarna vormde natuurlijk de overgang van collegiaal naar een meer autoritair getint eenhoofdig gezag in 1805 een belangrijke mijlpaal, die de positie van de staatssecretarie nog weer eens versterkte.[26]

Met de wispelturigheid van Lodewijk Napoleon, die toch een ondertoon van doelbewuste verandering in zich had, maakte de staatssecretarie ook als organisatie kennis. Hij besloot regelmatig tot nieuwe indelingen en samenvoegingen, die het bestaande administratieve systeem met een Frans sausje overgoten en de centralisatie versterkten. Het lag overigens, gezien de noodzaak tot bezuiniging op staatsuitgaven[27] en de aard van de werkzaamheden, toch al wel voor de hand dat de administraties van alle organen van algemeen overheidsbeleid, de secretarie van staat, de staatsraad en het kabinet, ofwel de persoonlijke secretarie van de soeverein, op den duur in elkaar geschoven zouden worden. Om te beginnen was in juni 1806 de secretarie van staat verheven tot ministerie, met Willem Frederik Röell als minister-secretaris van staat. Dit centrale ministerschap werd echter in de ogen van Lodewijk Napoleon

24 J.C.N. Raadschelders, *Handbook of administrative history* (New Brunswick, Londen, 1998) 110, 118.

25 Voor de geschiedenis van de griffie van de Staten-Generaal en van de Nationale Vergadering zie W.R. Hugenholtz, H. Boels, 'De griffie van de Staten-Generaal en van de Nationale Vergadering, 1780-1798', *Tijdschrift voor geschiedenis,* XC (1977) 391-422.

26 Gegevens over de algemene secretarie vanaf 1805 zijn in J.C. Beth, *De departementen van algemeen bestuur gedurende het tijdvak 1798-1907* (Groningen, 1907) 103 opgenomen in een lange voetnoot.

27 Zie T. Pfeil, *'Tot redding van het vaderland'. Het primaat van de Nederlandse overheidsfinanciën in de Bataafs-Franse tijd 1795-1810* (Amsterdam, 1998) met name hoofdstuk 9.

gaandeweg te sterk. Waar de keizer geen moeite leek te hebben met machtige, maar loyale ministers naast

zich, die elkaar stimuleerden of juist in bedwang hielden, kon Lodewijk Napoleon eigenlijk alleen voorzichtige jaknikkers naast zich velen. Hij wilde dus maar liever zijn eigen eerste minister zijn, zoals hij Röell eerlijk toe vertrouwde.[28] Al in januari 1808 werd daarom diens ministerie opgeheven en de bureaus van de secretarie verenigd met die van de staatsraad onder de naam van koninklijke secretarie. Het geheel, met aan het hoofd Jean Henry Appelius als raad-secretaris, ressorteerde nu onder het huis des konings.[29] Ten slotte kwam in 1809 nog een personele unie tot stand tussen deze koninklijke secretarie en het kabinet des konings, waarbij de raad-secretaris tevens eerste secretaris van het kabinet werd. Maar de persoon in kwestie, Antonius Verheijen, bleef wel fungeren op de bestaande instructie van de raad-secretaris.[30] Ook behielden de afzonderlijke administraties elk hun eigen werkwijze en hun eigen archief.[31] De gedachte om het ministerie van buitenlandse zaken, dat uiteraard sterk aan betekenis had ingeboet in de schaduw van de Franse bondgenoot, eveneens bij dit geheel te voegen, werd weer losgelaten.[32] Koning Willem I zou er overigens opnieuw mee spelen, zoals hij ook uiteindelijk in 1840 staatssecretarie en kabinet werkelijk zou samenvoegen tot één organisatie, het kabinet des konings.[33]

Vastgesteld kan dus worden dat de Nederlandse ontwikkeling niet zeer afweek van de Franse, waar het zwaartepunt evenzeer bij de *secrétairerie d'état*, later de *secrétairerie impériale*, was komen te liggen. Daarbij moet echter wel worden bedacht dat deze *secrétairerie*, tussen 1800 en 1802 straffer georganiseerd door Joseph-Jean Lagarde, in vergelijking met zijn Bataafse evenknie op dat laatste punt niet voorop liep. De indeling van het administratieve werk naar inhoudelijke specialisatie werd in Frankrijk slechts geleidelijk losgelaten ten gunste van versterking van het algemeen secretariaat. Maar ten slotte was de keizerlijke secretarie toch ook geheel op functionele leest geschoeid, met de afdelingen voor expeditie, repertoria, processen-verbaal, correspondentie, comptabiliteit en archieven.[34] In Nederland

28 A.M. Elias, *Een minister op dienstreis. W.F. Röell in 1807 per koets door Frankrijk* (Haarlem, 1978) 10; J. Steur, 'Staatssecretarie en kabinet des konings onder Willem I', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, LXXXIV (1969) 89.

29 ARA, SSLN, no. 553, Index eerste helft 1808, 37, Koninklijke Besluiten van 8 januari 1808 no. 3b-d.

30 ARA, SSLN, no. 550, Index juni-december 1806, pag. 94, decreet 30 juni 1806 no. 8 (benoeming Röell); no. 553, Index januari-juni 1808, decreet 8 januari 1808 no. 3d (benoeming Appelius); no. 555, Index januari-juni 1809, besluit 24 mei 1809 no. 2 (benoeming Verheijen).

31 De archieven van de Staatsraad (1805-1810) en van de staatssecretarie onder Lodewijk Napoleon bevinden zich in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag, met de toegangnummers 2.01.01.03 en 2.01.01.07. Het archief van het kabinet van koning Lodewijk Napoleon is in 1810 geconfisqueerd door keizer Napoleon. Het bevindt zich nog steeds in de Archives Nationales te Parijs en maakt nu deel uit van het archief van de secrétairerie d'état impériale. De analytische inventaris is gedrukt: S. de Dainville-Barbiche, *Archives du cabinet de Louis Bonaparte roi de Hollande (1806-1810). Inventaire des articles AF IV 1719 à 1832* (Parijs, 1984).

32 ARA, SSLN 2.01.01.07 no. 554, Index tweede helft 1808, Hoofd koninklijke secretarie, 827, besluit van 31 oktober 1808 no. 1.

33 Steur, 'Staatssecretarie', 104, 106.

34 C.H. Church, *Revolution and red tape. The French ministerial bureaucracy 1770-1850* (Oxford, 1981) 150-155, 263-264.

speelde de Zeeuw Steven Dassevael de rol van reorganisator, maar al veel eerder, vanaf 1798, waarbij hij kon

terugvallen op een Nederlandse administratieve traditie die reeds lang het functionele boven het inhoudelijke had gesteld. Dassevael begon zijn carrière als griffier ter secretarie in 1798 en wist zich tot 1815 te handhaven in een soortgelijke betrekking, die uiteraard wel gedurig van naam veranderde. Daarna werd hij door Willem I benoemd tot secretaris van de algemene rekenkamer.[35] De door Dassevael bepaalde opzet en werkwijze van de staatssecretarie, die wel rationeel doordacht, maar niet op Franse voorbeelden geënt was, bleef onder alle organisatieschema's bestaan en zou richtingbepalend blijken te zijn voor de Nederlandse administratie in de negentiende eeuw.

De organisatie en werkwijze van de staatssecretarie

Reeds in 1798 besteedde Dassevael veel aandacht aan de stroomlijning van de werkzaamheden van de staatssecretarie. Vaste onderdelen daarvan waren van oudsher de redactie van de besluiten van de soeverein, de behandeling van ingekomen stukken, de verzending van uitgaande stukken, het bijhouden van diverse registraties en een nauwkeurige archivering.[36] Nieuw was de samenwerking met een aantal departementen van algemeen bestuur, elk met hun eigen ambtelijke voorzieningen. Dit bracht onderling administratief verkeer met zich mee, en vanzelfsprekend ook een toename van het aantal missiven, rapportages en adviezen. Deze zwellende stroom van documenten vereiste een gedetailleerde, maar tegelijk zeer flexibele registratuur. Bij de oplossing van dat probleem bleef Dassevael trouw aan de eigenaardigheden van de Nederlandse administratie. De in Frankrijk gebruikelijke scheiding tussen de administratieve behandeling van besluiten en die van de correspondentie werd niet toegepast. Ook vond maar zeer weinig dossiervorming op onderwerp plaats. Een centrale index waarin alle stukken vermelding vonden, werd de spil van het systeem.

Om de gewenste flexibiliteit te realiseren ging Dassevael over van ingebonden registers van resoluties met doorlopende tekst op losse dubbele bladen, verbalen genoemd. Elk verbaal bevatte één afzonderlijk besluit, waarin opgenomen de gegevens over de ingekomen stukken en eventueel de tekst van uitgaande brieven. Ieder verbaal kreeg naast de datum een uniek dagnummer, waarvan ook alle bijbehorende ingekomen en uitgaande stukken werden voorzien. Met behulp daarvan kon ieder document op elk moment van het administratieve proces exact worden gelocaliseerd en geïdentificeerd. Nadat in de secretarie alle noodzakelijke administratieve handelingen waren verricht, kwamen de verbalen bij de indexmaker. Deze noteerde een samenvatting van elk be-

35 ARA, SSLN 2.01.01.07 no. 550, Index juni-december 1806, 139, decreet 4 juli 1806 no. 20, benoeming van Dassevael. P.J. Margry, 'Uwer Excellentie onderdanigen en gehoorzamen dienaar S. Dassevael', in: P.J. Margry, E.C. van Heukelom, A.J.R.M. Linders, *Zes eeuwen Rekenkamer. Van Camere vander rekeninghen tot Algemene Rekenkamer. Gedenkboek bij het 175-jarig bestaan van de Algemene Rekenkamer* ('s-Gravenhage, 1989) 185-205 en J. Steur, 'Archivisten in dienst van het Vereenigd Koninkrijk, I. Dassevael', *Nederlandsch archievenblad. Orgaan van de Vereeniging van archivarissen in Nederland*, XLII (1934-1935) 27-47.

36 M. Th. van Riemsdijk, *De griffie van Hare Hoog Mogenden. Bijdrage tot de kennis van het archief van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden* ('s-Gravenhage, 1885).

sluit in een naar onderwerp (‘hoofd’) ingedeelde index, per hoofd in chronologische volgorde en onder vermelding van datum en dagnummer. De index, die overigens in meer alfabetische vorm al eerder had bestaan, bood daardoor niet alleen een volledig overzicht van de besluitvorming en van het archief zelf, maar was ook een uitstekend middel om intern en extern de besluitvorming en de administratieve procedures te bewaken, gerenvoyeerde stukken te traceren en retroacta op te zoeken.[37] Koning Willem I zou deze registratuur, die na 1798 al spoedig door veel diensten was overgenomen, in 1823 voor de hele overheidsadministratie verplicht stellen. Hij kon zelf immers ook goed uit de voeten met deze in essentie centralistische aanpak van de administratie, die hem met haar transparantie en volledigheid alleszins in de gelegenheid stelde zijn bemoeizucht bot te vieren.

Want in feite werkte de staatssecretarie, die geen enkele vakinhoudelijke specialisatie aan de ambtenaren toebedeelde, zeer gecentraliseerd. Alle stukken kwamen langs de minister-secretaris van staat en zijn eigen secretaris en zo nodig uiteraard ook langs de koning. Even helder als de administratieve structuur was het werkproces ingericht. De decreten en besluiten van de koning werden eerst op basis van korte aantekeningen geëxtendeerd, dat wil zeggen volledig uitgeschreven, evenals de te verzenden missiven. Dit gebeurde doorgaans door de commiezen-notularissen en bij belangrijke zaken door een van hun chefs. Na controle door de griffier en zo nodig door de minister zorgden de klerken expediteurs voor verzending van alle brieven en extract-besluiten. Hiervan werd een expeditielijst bijgehouden. Daarna konden de indexmaker en de chartermeester aan de slag. Voor elke fase van het werk was dus een groep ambtenaren, later een bureau, verantwoordelijk.

Dassevael geloofde in gedetailleerde instructies om de werkzaamheden soepel te laten verlopen, maar zag ook wel in dat zelfs uitgebreide reglementen gaten zouden blijven vertonen. Hij vond het echter essentieel dat de ambtenaar zicht op het geheel zou hebben om daardoor zelf goed te kunnen functioneren. De belangrijkste doelstelling van de regels waren dan ook

> de zekere bepaling van ieders byzonderen arbeid, de verandwoordelykheid van elk individu in elk oogenblik zyner werkzaamheid, de eenstemmige beweging van alle de deelen van dit Ligchaam, en de zoo spoedige als richtige voordgang van het geheel.[38]

Deze rationele aanpak bracht ook met zich mee dat het personeel groepsgewijze hele dagen betrekkelijk dezelfde handelingen verrichtte op een vaste plek. Dit statische beeld zullen we in het ruimtegebruik opnieuw tegenkomen.

Een soepel verloop van de werkzaamheden was inderdaad belangrijk, want ze waren zeer omvangrijk en vonden bovendien onder een grote tijdsdruk plaats. Volgens een

37 ARA, CDas, no. 48, Lijst III no. 3, Gedrukte pro-memorie ter opheldering van de reglementen, instructies en voorschriften voor de algemene secretarie van het Staatsbewind. Hierin verdedigde Dassevael de dagnummers en index met verve vanwege de overzichtelijkheid en de snelle zoekmogelijkheden. Ook zijn verre opvolger Van Doorn noemde in 1840 de index terecht nog ‘de sleutel van de archieven’, die het ‘uiterst gemakkelijk’ maakt retroacta over welk onderwerp ook op te sporen (J. Steur, ‘Staatssecretarie’, 131).

38 ARA, CDas, Lijst III no. 3, Staatssecretarie 1798-1810 (map reglementen en instructies).

feestredenaar bij het vijfentwintigjarig ambtsjubileum van Dassevael was de secretarie een fabriek waaruit de besluiten wegvloeiden als kwik.[39] Dat is niet overdreven. Reeds in 1805 noemde Dassevael cijfers die omgerekend op jaarbasis zouden uitkomen op het volledig uitschrijven van bijna 7.000 besluiten en meer dan 800 briefteksten en het voor verzending gereedmaken van ruim 16.000 uitgaande stukken in de vorm van brieven en extract-besluiten, ofwel het afschrijven van veertigduizend bladzijden.[40] We spreken dan over de tijd van Schimmelpenninck. Tijdens Lodewijk Napoleon namen de aantallen alleen nog maar fors toe. De indeling van het werk lijkt echter zijn nut te hebben bewezen. Ook bij de oprichting van de koninklijke secretarie in januari 1808 vormde deze de basis voor de vijf bureaus. Het eerste bureau heette Redactie en Verbalen, het tweede Index en Archiven en het vierde Expeditie. Daartussenin zat het derde bureau met de verhullende naam Comptabiliteit, waar in feite vooral de geheime stukken werden behandeld. Het vijfde bureau deed de werkzaamheden voor de Staatsraad. Tot 1810 zou in de organisatie geen verandering meer komen.

Een complicerende factor bleef wel dat de secretarie te maken had met een Franstalige soeverein, die van Franse voorbeelden uitging en wat hij vandaag besloot eigenlijk gisteren uitgevoerd had willen hebben. Wat dat laatste betreft diende de secretarie als 'het onmiddellijke Bureau naast den Koning' de zaken die Lodewijk Napoleon had afgedaan, snel te verwerken. Omdat men niet vooraf kon weten, wat Zijne Majesteit ter hand beliefde te nemen, en wanneer, diende ieder altijd klaar te staan. Om de voortgang dan toch te waarborgen, zou bij de uitwerking van besluiten naar verhouding meer vertrouwen moeten worden gegeven aan de employés.[41] Uiteindelijk lijkt dat alles te hebben gewerkt, al legde deze eis van beschikbaarheid flink beslag op het leven van de ambtenaren, zoals we nog zullen zien. De taalkwestie werd ten gunste van het Nederlands opgelost, al was het bijzonder gelukkig dat hogere bestuurlijke en ambtelijke lagen er geen moeite mee hadden zich in het Frans uit te drukken. Tot 1808 had een afzonderlijk vertaalbureau Lodewijk Napoleon geholpen, eerst met volledige vertalingen, later met korte samenvattingen in het Frans. Vanaf 1809 moesten de ministeries zelf meteen Franstalige samenvattingen van hun stukken inleveren.[42] Dat was echter de enige concessie. De basisdocumenten werden onveranderlijk in het Nederlands opgesteld.

Zo heeft de koning blijkbaar toch, mede aangespoord door angst voor spionage, binnen een jaar of anderhalf voldoende leesvaardigheid in het Nederlands ontwikkeld

39 [J.H. van der Palm, e.a.], *De vijf- en twintigjarige ambtsbediening van den heer S. Dassevael, gevierd den XII mei 1815* [Leiden, 1815], Gedicht van J.F. Serrurier.

40 ARA, CDas, Lijst III no. 4, stukken betreffende de staatscommissie inzake de publieke administratie ingesteld op 5 juli 1805 no. 12, ongedateerde kopie van een nota van S. Dassevael voor de commissie. In 1822 produceerde de staatssecretarie 19.856 bladzijden (Steur, 'Staatssecretarie', 98).

41 ARA, CDas, no. 48 Lijst III no. 3, Staatssecretarie 1798-1810 (map reglementen en instructies), ongedateerd pro memorie waarin sprake is van de minister-secretaris van staat (1806-1807).

42 ARA, SSLN, no. 550, Index tweede helft 1806, Koninklijk Decreet van 24 juni 1806 no. 8; *Ibidem*, no. 552, Index tweede helft 1807, 1062, Koninklijk Besluit 20 december 1807 no. 7; *Ibidem*, no. 569-570, Index op het verbaal van de eerste secretaris van het kabinet des konings, 24 mei 1809-25 juni 1810, besluit 11 wijnmaand [oktober] 1809 no. 1.

om met behulp van een Franse samenvatting een stuk te begrijpen. De administratie hield onverkort aan de eigen taal vast. Langs dezelfde lijnen wisk Röell Lodewijk Napoleon effectief duidelijk te maken dat álle, maar dan ook álle, stukken in origineel werden terugverwacht in de staatssecretarie, zoals ook rekesten steeds daarlangs moesten passeren.[43] Hieraan is steeds voldaan, zodat het archief van de staatssecretarie vrijwel volledig is, ook al bevat het van de ene op de andere dag geconfisqueerde archief van het kabinet van Lodewijk Napoleon uiteraard nog wel originele stukken die op dat tijdstip in bewerking waren. Al met al heeft Lodewijk Napoleon de cultuur van zijn Nederlandse ambtenaren dus niet, of slechts zeer oppervlakkig, kunnen wijzigen. Hij had dan ook te maken gekregen met een geolied lopende machine.

De ambtenaren van de secretarie

Met de departementale structuur was in Nederland ook het onderscheid tussen verkozen en aangestelde ambtenaren, tussen functionarissen en employees, dat in de context van het collegiale bestuur in feite al lang bestond, bevestigd.[44] De titels van deze employees werden in Nederland deels opgebouwd uit traditionele benamingen, zoals commies of klerk, deels uit Franse termen, die op hun beurt ook meestal uit het 'Ancien Régime' stamden.[45] De werknemers genoten een vast salaris, aangevuld met emolumenten en soms met gratificaties. Ze werden beoordeeld op hun ambtelijke doen en laten. Voor Nederland is het nog niet gekomen tot een scherpe definitie van het verschijnsel ambtenaar in de vroege negentiende eeuw.[46] Daarin zal hier nog geen verbetering worden gebracht. Wel is duidelijk dat er op de departementen een groot onderscheid bestond tussen ambtenaren die inhoudelijk in aanraking kwamen met het handelen van de overheid en de anderen, die meer als bedienden optraden en later zouden worden aangeduid als arbeidscontractanten.[47] Tot de laatsten kunnen de boden, de kamerbewaarders en het huishoudelijk personeel worden gerekend. De beide groepen verschilden ook sterk in ruimtegebruik. De ambtenaren waren, met uitzondering van de top, gekluisterd aan een bepaalde ruimte. De bedienden daarentegen hadden een veel ambulanter leven, hetzij binnen het gebouw, hetzij in de stad.

In het navolgende gaat het vooral om de hoofdarbeiders. In Nederland werd het domein van de ambtenaar niet, zoals in Duitsland reeds lang gebeurde, begrensd

43 AN, CRH, no. AF IV 1729, 2-81, Lettres du ministre secrétaire d'état au roi. 1806-1807, brief dd. 24 augustus 1806 van Röell aan Lodewijk Napoleon; *Ibidem*, no. AF IV 1729, no. 11 Röell aan Lodewijk Napoleon dd. 28 juli 1806.

44 Raadschelders, *Handbook*, 117 e.v.; Church, *Revolution*, 10.

45 Voor Franse benamingen: Church, *Revolution*, 15-22, 34-35.

46 N. Randeraad, 'Ambtenaren in Nederland (1815-1915)', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CIX (1994) 217 laat het bij de signalering van een onduidelijk onderscheid tussen ambtenaren en geëmployeerde bedienden in de Bataafs-Franse periode.

47 M. Stekelenburg, *200 jaar werken bij de overheid*, I, *1813-1940* (Den Haag, 1999) 20, 42 e.v., waar hij ook meer algemeen van 'bureauambtenaren' spreekt.

door toelatingsexamens en soortgelijke nieuwe drempels bij het vervolg van de carrière.[48]

48 Zie bijvoorbeeld H.-E. Müller, *Bureaucracy, education, and monopoly. Civil service reforms in Prussia and England* (Berkeley, Los Angeles, Londen, [1984]) 68-69, 77.

Er was wel even geopperd de universitaire opleiding meer op de overheidsdienst toe te snijden, maar daarvan kwam niets.[49] In de praktijk waren algemene intelligentie, zin voor orde en stiptheid, een goed handschrift en bekendheid met de Franse taal onontbeerlijk.[50] Het werd wel gebruikelijk bij rekest te solliciteren bij de koning of bij een minister, maar plaatsing lijkt, evenals overigens in Frankrijk en Engeland, vooral te maken te hebben gehad met connecties en persoonlijke bekendheid, waarbij ambtelijke ervaring zwaar meewoog. Overigens waren er in de slechte economische omstandigheden gegadigden genoeg. Verdere opleiding vond in de praktijk plaats.[51] Volstrekt ongewoon, maar kennelijk nog wel mogelijk was de benoeming tot klerk van de kleinzoon van een predikantsweduwe, welke laatste mevrouw Röell het leven had gered toen zij op de Rijswijkse weg in haar koets een miskraam kreeg. Wel vroeg de minister zich bezorgd af of de jongeman in kwestie een goede hand van schrijven zou hebben, maar de belofte was toen al uitgevoerd.[52] Lodewijk Napoleon bemoeide zich niet of nauwelijks met het aanstellingsbeleid voor de lagere echelons.

Omgekeerd verwonderde het de koning wel hoeveel mensen er op de secretarie werkten.[53] Toch waren de aantallen niet bijzonder toegenomen, zeker niet in verhouding tot de groei van de werkzaamheden. In 1798 had het personeel bestaan uit een griffier, zeven commiezen, een indexmaker en zestien klerken, dus vijfentwintig personen naast een aantal boden.[54] In januari 1806, toen de secretarie nog niet kosmetisch in bureaus was verdeeld, waren er in totaal achtendertig personen werkzaam, naast de boden.[55] In 1810 was dit aantal na alle bezuinigingen en samenvoegingen weer teruggebracht tot dertig, maar met een strenger doorgevoerde hiërarchie, namelijk een secretaris-archivist, vier chefs de bureau en een sous-chef, negen commiezen en vijftien klerken, dus dertig personen buiten de boden. Voor het jaar 1810 zijn ook de leeftijden en de dienstjaren bekend. Hieruit valt af te leiden dat de gemiddelde leeftijd zevenendertig jaar was, met een gemiddelde diensttijd van elf jaar. Ruim twee derde van

49 Onder andere Randeraad, ‘Ambtenaren in Nederland’, 222. Verschillende staatscommissies hebben zich in de Bataafs-Franse tijd met het hoger onderwijs beziggehouden. Zie J. Roelevink, ‘Het rapport van de Commissie van der Duyn van Maasdam over het Hoger Onderwijs uit 1814’, *Batavia Academica*, X (1992-1993) 1-61.

50 ARA, SSLN, no. 331, Rekesten, januari 1807-12 juli 1810, rekest van J. de Jongh, exhibitum 11 juli 1807 no. 31. Hij was ontslagen bij het ministerie van marine wegens gebrek aan kennis van het Frans; ARA, CDas, no. 48 Lijst III no. 3, Ongedateerd tafereel der organisatie van de staatssecretarie [1806-1807]: alles moet in beide talen, hetgeen ‘meerder talenten vordert’. Nog in 1822 verzette Dassevael, zelf autodidact, zich tegen een voorstel een academische graad in de rechten te eisen van hoge ambtenaren (Steur, ‘Dassevael’, 45 e.v.).

51 Church, *Revolution*, 178,179; Müller, *Bureaucracy*, 54. Zie voor Nederland na 1815 ook Randeraad, ‘Ambtenaren’, 221-222.

52 ARA, CDas, Lijst III no. 20, Brief dd. 14 juli 1807 van Röell aan Dassevael.

53 ARA, CDas, Lijst III no. 20, Brief dd. 11 juli 1807 van Röell aan Dassevael. De *Koninklijke almanak voor den jare 1807* (98), *1808* (97, nu onder Huis des Konings) en 1809 (12, 13) noemt alleen de hoogste ambtenaren.

54 ARA, CDas, Lijst III no. 3, Staatssecretarie 1798-1810, Gedrukt reglement van de secretarie van het Uitvoerend Bewind, dd. 1 oktober 1798.

55 ARA, CDas, no. 48, Lijst III no. 3, minuut van een brief dd. 20 januari 1806 van Dassevael aan de staatscommissie voor onderzoek volgens het Staatsbesluit van 5 juli 1805 no. 12.

het personeel was dus jong in overheidsdienst begonnen en had deze niet meer verlaten.[56]

Dassevael toonde zich tegenover minister Röell 'zo wel te vrede' over zijn geëmployeerden. Uiteraard waren er niettemin strubbelingen. De klerk Hickart Marinus, die een besluit tot verlening van eervol ontslag aan een raadsheer door het foutief uit te werken in zijn tegendeel had laten verkeren, werd eerst omstandig ontslagen, maar keerde daarna in stilte in dienst terug. Het lijkt ook werkelijk een vergissing te zijn geweest. De klerk Taets van Amerongen, die ziekelijk was, verdween op den duur van het toneel. Zijn collega Van der Noot Rooseboom, die werkelijk disfunctioneerde, werd pas na vele waarschuwingen en twee schorsingen in 1810 'finaal gedimitteerd'. Ook Dassevael zelf is in augustus 1808 enkele dagen geschorst geweest, vermoedelijk in verband met een onenigheid over vergoedingen.[57] Het is geen grote oogst voor een dienst onder hoge werkdruk.

Gezien deze relatieve stabiliteit en homogeniteit is het geen wonder dat de staatssecretarie al in maart 1806 als corps zelfbewust optrad. Toen het personeel van Financiën werd beloond voor extra inspanningen in verband met de invoering van het belastingstelsel van Gogel, vestigde dat van de staatssecretarie de aandacht maar eens op zichzelf. Ook zij hadden met verdubbelde krachten gewerkt. Hun departement nam, zeiden zij, een aparte plaats in

> aangezien ons werk zich niet slegts uitstrekt, gelijk dat van alle andere bureaux, tot een zeker bepaald vak, nemaar alles ter onzer secretarie als tot eenen algemeenen ontvanger aller deelen toevloeit, om van daar, bij eindbesluit, naar hier en elders, te worden gedepêcheerd, nadat het alvorens (althans bijna alles) zijnen oorsprong bij het zelve heeft genomen, en drie, vier of meermalen door onze vingeren is verwerkt, zonder aan te merken die gevallen welke direct aan alle oorden der Republiek tegelijk aanschrijving vorderen.

56 ARA, CDas Lijst III no. 3, Staatssecretarie 1798-1810 (map reglementen en instructies), conceptbesluit van de Prins Luitenant-Generaal (na juli 1810), met een État nominatif des employés attachés à la secretairerie du gouvernement. Hierin bevindt zich ook een ongedateerde lijst van het personeel, te dateren tussen 1808 en 1810. Een ander exemplaar, wellicht opzettelijk foutief opgeborgen, bevindt zich in ARA, 2.01.01.01, Archief van de Wetgevende Colleges, 1 maart 1796-18 september 1801, no. 497, Personele Commissie tot de ambten (decreet 15 maart 1796) 1796-1798.

57 ARA, CDas no. 183 Lijst III no. 20, brief van Röell aan Dassevael, dd. 5 september 1807; E.C.G. Bauwens, *Het Nationaal Gerechtshof 1802-1811* (Amsterdam, 1997) 116 en onder andere ARA, SSLN, no. 567, Index op het verbaal van de minister secretaris van staat, 9 juni 1806-8 januari 1808, 258 en *Ibidem*, no. 551, Index eerste helft 1807, 635 Koninklijk Besluit 23 oktober 1807 no. 25, waarbij het honorabel ontslag bij nader inzien in advies wordt gehouden en latere besluiten waar op stiptheid bij het werk wordt aangedrongen (Hickart Marinus); (Taets van Amrongen); *Ibidem*, no. 48, Lijst III no. 3, Staatssecretarie 1798-1810, Ingekomen besluiten, extract uit het verbaal van de eerste secretaris van het kabinet des konings, 7 maart 1810 no. 2 (Van der Noot Rooseboom). In deze map ook meer in het algemeen klachten over personeel in de hele periode 1798-1810. Voor Dassevael zie *ibidem*, no. 565, Secrete index 1806-1810, 91.

Dat dit alles ondanks de werkdruk goed bleef gaan, schreven zij toe aan hun ordelijke manier van werken, 'onzen moed,..., de zucht om onze hooge superieuren te gevallen' en 'de aanprikkelende emulatie', dus wedijver, weer een modewoord van de periode.[58]

58 ARA, CDas, no. 177, brief dd. 22 maart 1806 van J. de Bloeme en een aantal andere klerken aan griffier Dassevael. Beloningen voor vlijtig gedrag werden inderdaad op 28 maart 1806 toegekend.

Het positieve zelfbeeld ontleende het personeel van de secretarie met recht aan het belang van de eigen bezigheden. De gestage hervorming van bestuur en administratie zal bovendien in hun ogen inderdaad een verbetering zijn geweest, waaraan zij graag hun steentje bijdroegen. Dit alles leidde tot verantwoordelijkheidsgevoel en nauwkeurigheid, weinig verloop en grote loyaliteit aan de eigen dienst in moeilijke omstandigheden. Dit groepsbewustzijn komt overeen met het plichtsbesef dat Randeraad voor de periode na 1815 bij de Nederlandse ambtenaar signaleert.[59] In de koninklijke secretarie, waar natuurlijk ook geen heiligen werkten, hebben toch niet de negatieve gevoelens overheerst die het ministerie van justitie en politie teisterden en die volgens Verburg zelfs de kwaliteit van het archief hebben aangetast.[60] Deze problemen hingen wellicht vooral samen met slecht personeelsbeleid en met de ondankbare taken die dit departement moest uitvoeren. De secretarie is in die opzichten gelukkiger geweest. Wel werd ook daar de hiërarchie, het onderscheid in rang en stand, zoals we nog zullen zien, bikkelhard zichtbaar gemaakt in de ruimtelijke scheiding tussen chefs en ondergeschikten en in de verfijnde verschillen in het toegewezen meubilair. Vermoedelijk vertaalde dit zich ook in een minimum aan dagelijkse persoonlijke contacten. Bij het jubileum van Dassevael zou de *rank en file* van zijn eigen mensen niet worden uitgenodigd, maar wel natuurlijk collega secretaris-generaal Wenkebach van Binnenlandse Zaken, die zijn persoonlijke brieven begon met de aanhef 'Waarde Das'. In dit geheel speelde de koning een ambivalente rol. Enerzijds verleende hij groot aanzien aan de organisatie die voor hem werkte, anderzijds was hij voor de meeste ambtenaren een figuur op enorme afstand, die met zijn grilligheden diep ingreep in hun persoonlijke leven en hun sociale ruimte.

De groepstrots kan, naast de economische omstandigheden, mede verklaren, waarom de ambtenaren van de staatssecretarie ondanks de gedwongen verhuizingen en daarmee gepaard gaande ontberingen, bij hun werkgever zijn gebleven. Zij verkeerden in het centrum van de macht, ook door de ruimten die zij toegewezen kregen.

De behuizingen van de staatssecretarie

De meer dan dertig personeelsleden van de staatssecretarie, een van de grootste diensteenheden, konden in theorie alleen goed functioneren in de onmiddellijke nabijheid van de koning, al was de praktijk met deze reislustige soeverein wel anders. Ook diende het onderkomen de vorstelijke status te weerspiegelen. Aan deze beide eisen is in feite steeds voldaan. In 1806 keerde de secretarie, die in 1798 met het Uitvoerend Bewind van het Binnenhof naar het Noordeinde was verkast, op zijn schreden terug. De bewaard gebleven plattegrond van de burelen aan het Binnenhof beslaat het aan de Hofvijver gelegen gedeelte, van de hofkapel tot aan het torentje, en wel beide verdiepingen. Het oude Statenkwartier, met de Statenzaal en de Trèveszaal viel er dus binnen. Het gebouw tussen deze zalen en het torentje bestaat overigens sinds de

59 N. Randeraad, 'Ambtenaren', 209.

60 M.E. Verburg, *Geschiedenis van het ministerie van justitie*, I, *1798-1898* (Den Haag, 1994) 68, 90.

vroege twintigste eeuw niet meer in dezelfde vorm. Niet alleen de ruimtelijke indeling en het muurwerk, ook het grondoppervlak is toen verkleind.[61] In 1806 was echter het aantal kamers blijkbaar groot genoeg om de secretarie in onder te brengen. Van de werkelijke verdeling over de bureaus is echter weinig bekend. Maar zeker ging het om een prestigieus gebouw, met rijke bestuurlijke en ambtelijke tradities.

In november 1807 vertrok Röell als eerste bewindspersoon naar Utrecht. Daar kreeg hij een *pied à terre*, eerst in een 'huisje', later in het voormalige logement 'Place Royale'.[62] De koninklijke secretarie werd uiteindelijk gevestigd in een statig pand, dat aan de weduwe Strick van Linschoten-Buijs had toebehoord. Het was met zijn prijs van 30.000 gulden een van de drie duurste Utrechtse aankopen. Het hoekhuis lag aan de Drift, op no. 4, tegenover het paleis, waar nu de City-bioscoop zich breed heeft gemaakt. Aan de toenmalige huurster, een weduwe Gobius, werd omwille van de haast nog 300 gulden uitgekeerd wegens 'het vroeger quiteren van haar huis'.[63] De secretarie had er buiten de kamers voor de staatsraad de beschikking over twee kamers voor de raad-secretaris, een vertrek voor secretaris Dassevael, een ruimte voor de chefs de bureau gezamenlijk, en kamers voor de secretarie, voor de expeditie, voor de index-makers en voor de expeditielijst. Verder waren er een bodenkamer, die gezien het representatieve meubilair als antichambre moet worden aangemerkt, en een tweede bodenkamer. Daarnaast bevonden zich in het huis nog een grote voorkamer, blijkbaar geschikt voor vergaderingen, een kleine kamer beneden, het spiegelkabinetje, het rode kabinetje, een keuken en een stal.[64] Na oktober 1808 had de koninklijke secretarie in Utrecht nog de beschikking over een pand aan de Lange Nieuwstraat, vroeger van de familie Hogeveen, dat intussen door het directoraat-generaal van de publieke schatkist was verlaten.[65] Pas in oktober 1809

61 C. Hoogewoud, 'Herstel en plannen', in: R.J. van Pelt, M.E. Tiethoff-Spliethoff, *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum* (Dieren, 1984) 172. Uit een plattegrond in H.E. van Gelder, 'De verbouwing van het Departement van Binnenlandsche Zaken', *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, VI, Tweede Serie (1913) 26, blijkt dat de rooilijn vroeger zonder een hoek te maken recht doorliep van de Binnenpoort naar de Grenadierspoort.

62 ARA, CDas, no. 183 Lijst III no. 20, Ongedateerd briefje [tussen 4 en 9 november 1807] van Röell aan Dassevael; ARA, SSLN, no. 567, p. 245, Koninklijk Besluit van 22 oktober 1807 no. 2. Zie ook Evers, *Utrecht*, 68, 70.

63 Rijksarchief in Utrecht (hierna: RAU), Archieven van de financiële instellingen van de landsheer, 1529-1581 en de daarop volgende gewestelijke besturen, 1581-1810, no. 37/2990, Archief van de gecommitteerden tot de nationale financiën, 1807-1811: Rekening van de landdrost. J.H. van Lynden betreffende de aankoop van huizen te Utrecht ten behoeve van de minister van binnenlandse zaken. Met bijbehorende stukken, 1807-1811; ARA, SSLN, no. 568, Index op het verbaal van de raad-secretaris, 10 januari 1808-24 mei 1809, 20, 9 maart 1808 no. 1. Zie ook Evers, *Utrecht*, 65; A. van Hulzen, *Utrecht op oude foto's. Van Plompetoren naar Servaas* (Den Haag, 1979) 61.

64 ARA, SSLN, no. 380, Verbaal van het verhandelde bij de raad-secretaris, 10 januari-31 maart 1808, verbaal van 13 februari 1808 no. 4.

65 ARA, SSLN, no. 554, Index tweede helft 1808, 827, Koninklijk Besluit van 28 oktober 1808 no. 5; ARA, SSLN, no. 384, Verbaal van het verhandelde bij de raad-secretaris, september-december 1808, dispositie van 2 november 1808 no. 2 en *ibidem*, no. 386 Verbaal van het verhandelde van de eerste secretaris van het kabinet, 24 mei 1809-25 juni 1810, dispositie van 7 oktober 1809 no. 1.

werd dit huis, waarin de secretarie ‘eenigen tijd is geëtablisseerd geweest’ en dat zo nu en dan nog werd gebruikt, ontruimd.[66]

66 ARA, SSLN 2.01.01.07 no. 386, Verbaal van het verhandelde van de eerste secretaris van het kabinet, 24 mei 1809-25 juni 1810, dispositie van 7 oktober 1809 no. 1.

In Amsterdam wilde men de secretarie ‘zoo digt mogelijk bij het stadhuis’ hebben. Van de twee opties viel het huis ‘Onder het Zeil’ op de Dam af. De andere was het huis van Crevenna aan de Nieuwezijds Voorburgwal, pal tegenover de achterzijde van het paleis. Reeds in juli 1808 ging Dassevael het beoogde nieuwe lokaal bekijken en afspraken maken over wat ‘tot eene behoorlijke en geregelde occupatie’ onontbeerlijk was. Het voorname Lodewijk XVI-pand met hardstenen gevel was gebouwd op de plek waar voordien de huizen ‘De Gouden Reael’ en het ‘Wapen van Holland’ stonden. Tegenwoordig wordt deze grond bezet door het voormalige hoofdpostkantoor, dat nu een winkelcentrum herbergt. Het had veel voeten in de aarde gehad om een geschikt object te vinden. De staat moest er dus voor bloeden, want hoewel het huis in 1804 bij executie voor 25.500 gulden van de hand was gedaan, verkochten twee makelaars het in 1808 voor 65.000 gulden aan de staat. Deze prijs was zeer irreëel, want in 1819 bracht het slechts 20.200 gulden op.[67] Bovendien moesten de toch wat vervallen opstallen voor 5.000 gulden worden aangepast. Ondanks dat kon de verhuizing van de secretarie op 1 september 1808 rond zijn, hoewel de ambtenaren op 20 augustus nog in Den Haag en Utrecht werkten.[68]

Het typisch Amsterdamse hoge pand, dat doorliep tot aan de Achterburgwal, telde ruim dertig vertrekken, verdeeld over vier verdiepingen. De secretarie had daarin, buiten de kamers voor de Staatsraad, op de benedenverdieping een vertrek van expeditie, uiteraard omdat het publiek hier toegang had, verder de bodenkamer, lees antichambre, een keuken en de charterkamer, plus de woning van de kamerbewaarder en enkele ruimten ter beschikking van de raad secretaris. Op de eerste etage aan de voorzijde kreeg de raad-secretaris twee kamers voor particulier gebruik. Op de tweede verdieping kwamen de kamerbewaarder, de boden, de particuliere expeditie, twee vertrekken voor de secretaris-archivist, een kamer voor de chefs de bureau en één voor de commiesen, en een slaapkamer voor de kamerbewaarder. Op de derde verdieping zaten de generale secretarie, de boden, indexmaker, de expeditie en de financie. De ‘dagelijksche chartres’ stonden er op een afgeschoten zolder.[69]

67 J.C. Breen, ‘Het huis van Crevenna, NZ Voorburgwal 212 te Amsterdam’, in: *Uit Amsterdams verleden. Studiën van wijlen J.C. Breen* (Amsterdam, 1934) 121-125. Eerder verschenen in *De Bouwwereld,* XX (20 april 1921) xiv; J. van Heel, ‘Bolongaro Crevenna, een Italiaans koopman en bibliofiel in Amsterdam’, *Jaarboek voor boekgeschiedenis*, V (1998) 73-94; ARA, SSLN, no. 383, Verbaal van het verhandelde bij de raad-secretaris, juli-augustus 1808, dispositie van 10 juli 1808 no. 1; ARA, Min.Fin., no. 1158, Ingekomen stukken bij de minister van financiën als commissaris van de landsgebouwen te Amsterdam (5 februari 1808), 3 februari 1808-27 december 1808, kopie-decreet van 9 maart 1808 no. 24 en brief van de burgemeester van Amsterdam, aan de minister van financiën dd. 19 maart 1808.

68 ARA, SSLN, no. 383, Verbaal van het verhandelde bij de raad-secretaris, juli-augustus 1808, dispositie van 20 augustus 1808 no. 2. Het gebouw zou later nog meer geld opslorpen, zie *ibidem*, no. 1158, Ingekomen stukken bij de minister van financiën als commissaris van de landsgebouwen te Amsterdam (5 februari 1808) 3 februari 1808-27 december 1808, brief dd. 26 september 1808 van de controleur van 's rijks gebouwen te Amsterdam aan de minister van financiën, met een bedrag van 12.000 gulden.

69 ARA, CDas, no. 173 Lijst III no. 4, Brief van J. van Westerhout aan [Dassevael], dd. Amsterdam 2 augustus 1808, met plattegronden van het huis Crevenna in Amsterdam, met de maten van de vertrekken; ARA, Min.Fin., no. 1158, Ingekomen stukken bij de minister van financiën als commissaris van de landsgebouwen te Amsterdam (5 februari 1808) 3 februari 1808-27 december 1808, brief dd. 14 juli 1808 van de controleur van 's rijks gebouwen in Amsterdam aan de minister van financiën.

De omvangrijke archieven vormden inderdaad een probleem. Ze vereisten veel ruimte en ze moesten altijd per schuit vervoerd worden, met alle risico's van dien.[70] Daarom werden bij de overtocht naar Utrecht de archieven van de Staten-Generaal, plus het gewoon archief van 1795 tot 1806, en het secreet archief tot 1801 in Den Haag achtergelaten. Ook bleven ruim tien man personeel achter voor de verzorging en voor het maken van afschriften. Het register van rekesten bleef eveneens in Den Haag, met de kamerbewaarder.[71] Bij de overstap naar Amsterdam daarentegen werden wel alle medewerkers naar de hoofdstad gedirigeerd, terwijl daarheen ook alle archieven vanaf 1798 werden overgebracht.[72] Pas in januari 1810 blijken de ruimten aan het Binnenhof die 'voor zoo verre zulks nog bewoond of door eenige meubilen en charters, tot de Koninglijke Secretarie behoorende, geoccupeerd is', te zijn vrijgemaakt voor de koninklijke kwekelingen dat wil zeggen militairen in opleiding.[73]

Intussen is wel duidelijk geworden dat de secretarie steeds is ondergebracht in een onderkomen dat bij haar status paste, met voldoende ruimte. Maar het waren reeds bestaande gebouwen, meest voormalige woonhuizen, die zelfs geen nieuwe uiterlijke kenmerken kregen. Dit was overigens niet ongewoon, want zo gebeurde het in Frankrijk ook.[74] De ambtenaren werkten in groepen in één ruimte op grond van hun werkzaamheden, in het geval van de chefs ook op grond van hun rang. Eigen kamers waren er alleen voor de hoogste pieten, op de beste plekken op de laagste verdiepingen, met uitzicht. Hoe verder men van de buitendeur afzat, hoe nederiger men was. De Amsterdamse behuizing bracht bovendien voor de lagere rangen veel trappenlopen met zich mee, terwijl er ook nogal wat kamers zonder ramen waren. Moeizaam moet het zijn geweest dat in sommige perioden het personeel van de secretarie deels in Den Haag, deels in Utrecht verbleef, maar het was bedoeld als overgang, ook al is het niet zeker dat in de Amsterdamse tijd iedereen daar ook inderdaad werkte. Logistieke problemen bleven zich dus steeds voordoen, ook al omdat de secretaris van staat de koning op al zijn binnen- en buitenlandse omzwervingen vergezelde, en dus vaak van verre zijn orders gaf.

70 ARA, SSLN, no. 380, Verbaal van het verhandelde bij de raad-secretaris, 10 januari-31 maart 1808, brief van de burgemeester van Den Haag, dd. 19 februari 1808 en dispositie van 8 maart 1808 no. 6, vervoer Den Haag-Utrecht van de archieven met vier schuiten; *Ibidem*, no. 384, Verbaal van het verhandelde bij de raad-secretaris, september-december 1808, dispositie van 2 september 1808 no. 3, vervoer Utrecht-Amsterdam met vijf schietschuiten.

71 ARA, SSLN, no. 380, Verbaal van het verhandelde bij de raad-secretaris, 10 januari-31 maart 1808, dispositie van 13 februari 1808 no. 4.

72 ARA, SSLN, no. 383, Verbaal van het verhandelde bij de raad-secretaris, juli-augustus 1808, dispositie van 20 augustus 1808 no. 2.

73 ARA, SSLN, no. 386, Verbaal van het verhandelde van de eerste secretaris van het kabinet, 24 mei 1809-25 juni 1810, dispositie van 8 januari 1810 no. 5.

74 G. Thuillier, *La vie quotidienne dans les ministères au XlXe siècle* (Parijs, 1976) 17.

De werkomgeving van de ambtenaar

De werkomgeving van de ambtenaar viel steeds meer samen met het ‘lokaal’ dat hem was toegewezen. Dassevael en een klerk verloren in 1806 hun ambtswoning in het Noordeinde, hoewel minister Röell, die zelf graag het Mauritshuis had betrokken, het persoonlijk ideaal had gevonden als Dassevael was ondergebracht in de ‘enceinte du palais’, dus op het Binnenhof.[75] Een en ander betekende voor Dassevael dat hij zijn verzameling kopieën van overheidsdocumenten en eigen aantekeningen, de huidige collectie Dassevael, in zijn werkkamer ging opslaan. Hij had deze thuis gehad ‘zoo lang mijne ambtsbezigheden van dien aard waren dat dezelve gevoegelijker daar dan aan het Bureau konden verrigt worden.’ Wel verzekerde hij zich van een verklaring dat de stukken zijn eigendom bleven.[76] Zo werd ook voor de hoogste ambtenaar van de staatssecretarie de scheiding van huis en kantoor werkelijkheid. In het vervolg bleef buiten de kamerbewaarder niemand 's nachts in de gebouwen achter, tenzij men zich incidenteel voor werk beschikbaar moest houden.

Binnen de ruimten van de secretarie heersten streng toezicht, grote zin voor orde en veel discretie. Het publiek mocht niet verder komen dan ontvangstruimten, maar diende daar dan ook behoorlijk te woord te worden gestaan.[77] Voor het overige getuigen de reglementen van het streven om de ambtenaar letterlijk en figuurlijk op zijn plaats te houden. De werktijden bleven vanaf 1798 in essentie ongeveer gelijk. Men begon in de zomer 's morgens om negen uur en in de winter om half tien. Om twee uur in de middag begon de pauze voor de maaltijd. Daarna kwam men 's zomers om half zes en 's winters om vijf uur terug en werkte door totdat de eigen chef had vastgesteld dat het lopende werk af was. Wel verdween op den duur de franje. Werd in 1798 zo mogelijk de zaterdagmiddag nog vrijaf gegeven en hoefde er op zon- en feestdagen alleen bij hoge noodzaak te worden gewerkt, op den duur dienden op zon- en feestdagen in totaal zeven ambtenaren op de gewone bureautijd aanwezig te zijn voor dringende zaken. In dezelfde geest waren de voorschriften voor verlof en aanmelding van ziekte ook nauwkeurig geregeld. Sinds 1801 was voor het laatste een attest van een arts verplicht, die ook regelmatig moest worden vernieuwd.[78] Dat inderdaad veelvuldig 's avonds werd doorgewerkt, blijkt uit opgaven van 1805 over het verbruik van kaarsen

75 ARA, SSLN, no. 363, Verbaal van het verhandelde bij de minister-secretaris van staat juni-augustus 1806, dispositie van 11 augustus 1806 no. 6, met brief dd. 11 augustus 1806 Littera W waarin minister van financiën Gogel grote druk op Dassevael zet om te verhuizen. Schadevergoeding van 1000 gulden boven het jaarlijks traktement om een woning te kunnen huren werd toegekend op 2 december 1806 no. 3 (*ibidem*, no. 550, Index tweede helft 1806, 447); ARA, SSLN, no. 551, Index eerste helft 1807, 253, Koninklijk Besluit van 26 maart 1807 no. 8 inzake schadeloosstelling. De klerk was J. Cremer; AN, CRH, no. AF IV 1729 no. 11, brief van W.F. Röell aan Lodewijk Napoleon dd. Den Haag 28 juli 1806; en no. 16, W.F. Röell aan Lodewijk Napoleon dd. Den Haag 2 augustus 1806.

76 ARA, SSLN, no. 369, Verbaal van het verhandelde bij de minister-secretaris van staat februari 1807, dispositie van 20 februari 1807 no. 3, met originele brief dd. 19 februari 1807 van Dassevael aan de minister-secretaris van staat.

77 Reeds het reglement van de staatssecretarie van 1798 legde hierop nadruk (ARA, CDas, no. 48 Lijst III no. 3, Staatssecretarie 1798-1810 (map reglementen en instructies). Ook in Frankrijk werd veel waarde gehecht aan een vriendelijke bejegening van het publiek (Church, *Revolution*, 51-52).

78 ARA, SSLN, no. 539, index eerste helft 1801, 575, Staatsbesluit van 21 april 1801 no. 50.

in verband met mogelijke bezuinigingen. Onder andere de commiezen notularissen zaten vier avonden in de week op hun bureau, waarbij ze elk twee kaarsen per avond afbrandden.[79]

Tijdens de werktijden kregen de ambtenaren niet veel beweging. Binnen het gebouw liepen niet zij met de papieren rond, maar de boden, want, zoals men in 1810 nog eens wilde benadrukken, de geëmployeerden moesten zoveel mogelijk 'buiten alle personeele communicatie' blijven met andere vertrekken dan die waar ze werkzaam waren. Anders hinderden of stoorden ze elkaar maar in hun bezigheden.[80] Vandaar dat al in 1805 twee van de boden permanent ter beschikking stonden van 'alle de vertrekken tot de bureaux behoorende.' Zij verrichten daarvoor alle commissies binnen het Hotel van Staat.[81] Om verder geloop van ambtenaren te voorkomen behoorde tot de inventaris van vele kamers een nachttafeltje, waarvan de functie wel geen andere zal zijn geweest dan het verbergen van de aanblik en, naar we hopen, ook enigszins de geur van de po. Teneinde het op de werkplek zelf geen dolle boel te laten worden, want daar lag uiteraard altijd het zwakke punt, werden altijd weer regels gesteld over de rapportage van problemen met de orde en opgave van het aantal bladzijden dat was verwerkt. Het spreekt wel vanzelf dat bij afwezigheid van de ambtenaar geen papieren of boeken op de tafels en lessenaars mochten blijven liggen.

Op den duur werden ook steeds striktere eisen gesteld aan de inzetbaarheid van de ambtenaar. Al in de loop van 1806 had Dassevael, zoals eerder vermeld, gewezen op de noodzakelijke flexibiliteit van de staatssecretarie vanwege haar hoedanigheid als 'het onmiddellijke Bureau naast den Koning.' Deze vereiste onder andere dat 'alle handen altijd' klaar zouden staan.[82] Zeer expliciet was ditzelfde ethos overigens ook verwoord in het reglement van augustus 1809 voor de bureau-ambtenaren van het ministerie van eredienst en binnenlandse zaken, waarvan Dassevael een kopie bij de hand had. Daarin stond dat iedereen ten allen tijde en zonder uitzondering 'bij dag en nacht gehouden' was 'tot den dienst van hunnen post, en dus verpligt zich te dien einde bereid en vindelijk te stellen.'[83] De voor de staatssecretarie al sinds 1798 bestaande, in feite al zeer oude ambtelijke richtlijnen die er in voorzagen dat men ruw weg wist waar het eigen personeel verbleef, werden eveneens in augustus 1809 bij wijze van buitengewone maatregelen verscherpt. De essentie was dat niemand 's nachts buiten de stad mocht verblijven en dat dit overdag alleen kon met toestemming en

79 ARA, SSLN, no. 173, Lijst III no. 4, Band met stukken betreffende de staatscommissie inzake de publieke administratie, ingesteld door de raadpensionaris op 5 juli 1805 no. 12 en andere stukken inzake de secretarie, vooral over de posterijen. Hierin ongedateerde aantekeningen.

80 ARA, Collectie Verheijen, 2.21.004.14/5v, [Concept] Reglement van orde voor de geëmployeerden ter koninklijke secretarie en aantekeningen omtrent het personeel [juni 1810].

81 ARA, CDas no. 173 Lijst III no. 4, Band met stukken betreffende de staatscommissie inzake de publieke administratie, ingesteld door de raadpensionaris op 5 juli 1805 no. 12 en andere stukken inzake de Secretarie, vooral over de posterijen.

82 ARA, CDas, no. 48 Lijst III no. 3, Staatssecretarie 1798-1810, reglementen en instructies, ongedateerde memorie.

83 ARA, CDas no. 48 Lijst III no. 3, Staatssecretarie 1798-1810, Ingekomen besluiten, reglement van orde voor de bureau-ambtenaren van het ministerie van eeredienst en binnenlandsche zaken, 2 augustus 1809 no. 21.

met opgave van de tijden van vertrek en terugkomst, en de plaats van bestemming. Als men buiten de gewone bureautijd zelfs maar even van huis ging, moesten de huisgenoten weten waar de ambtenaar te vinden was. Dat werd nodig geacht in verband met de 'zoo spoedige als richtige expeditie van zaken.' Dezelfde beweegreden gold voor de gelijktijdige uitbreiding van de ook al lang bestaande regel dat tijdens de middagpauze altijd iemand aanwezig moest zijn. Nu hield men het er op dat in ieder vertrek van de secretarie, dus van iedere taakgroep, van acht uur 's morgens tot tien uur 's avonds iemand aanwezig moest zijn om opdrachten uit te voeren, en in de nacht een klerk, voor wie een slaapplaats wordt ingericht. Het geheel wekt de indruk dat niet alleen een hogere inzetbaarheid wenselijk werd geacht, maar dat men er ook steeds meer moeite mee had eigen achterdocht jegens personeel en buitenwereld te bedwingen. De raad-secretaris had er in ieder geval prachtige woorden voor. Hij vertrouwde

> gaarne dat het gevoel van Eed en plicht hen allen tot de getrouwe nakoming daar van zal aanzetten, zóó, dat ook in dit opzicht en in een tijdsgewricht daar buitengewone assiduïteit en bespoediging kunnen gevorderd worden, de koninglijke secretary het voorbeeld blijve opleveren van amptenaren die door de richtige en ijverige waarneming hunner onderscheidene functiën der braven lof verdienen en wegdragen.

Hij voelde zich aan de dienst van de koning verplicht hiertoe ook aan te manen.[84]

Echt onmisbaar voor de dagelijkse gang van zaken was de kamerbewaarder, die zorgde voor beddegoed van de boden, hand- en wasdoeken voor de geëmployeerden en, samen met werksters, voor het schoonhouden van de burelen.[85] Hij ging uiteraard over het inwendige van het gebouw, de beglazing, het hang- en sluitwerk, de zonwering, het meubilair en eventuele reparaties. Vuur, licht en brand vielen eveneens onder zijn bestier. Bepaald geruststellend is, dat er door zijn diensten koffie en thee werd geschonken.[86] In Frankrijk waren stank en stof een prominent onderdeel van het ambtelijke leven. In Holland trokken hiertegen schoonmaaksters ten strijde die over allerlei vegers, 'varkens', schuiers en emmers beschikten.[87] Of dat voldoende effect had, valt uiteraard buiten de waarneming. In elk geval was er niet veel aanloop van buiten, want de burger kwam niet verder dan de balie van de klerk van de expeditie of de antichambre en de kamers van de hoogste bestuurders en ambtenaren. De ambtelijke werkruimten hadden veel weg van een geheimzinnig bastion, waarin buitenstaanders niets te zoeken hadden en alles potdicht werd gehouden.

84 ARA, SSLN, no. 386, Verbaal van het verhandelde van de eerste secretaris van het kabinet, 24 mei 1809-25 juni 1810, dispositie van 6 augustus 1809 no. 1. Dergelijke strenge regimes deden zich ook al vroeg in Frankrijk voor (Church, *Revolution*, 97).

85 Bijvoorbeeld ARA, SSLN, no. 380, Verbaal van het verhandelde bij de raad-secretaris, 10 januari-31 maart 1808, rekest van A. Deventer, exhibitum 26 maart 1808 no. 1.

86 ARA, CDas, no. 173 Lijst III no. 4, Correspondentie over leveranties en fooien aan werksters, 1808-1810, kwitanties voor koffie, thee en suiker.

87 Thuillier, *Vie quotidienne*, 15, 16; ARA, CDas, no. 173 lijst III no. 4, Inventaris van het meubilair in het lokaal van de staatssecretarie te 's-Gravenhage en tekeningen van het lokaal alsmede het huis van Crevenna aan de Nieuwe Zijds Voorburgwal 212 te Amsterdam, noemt een flink aantal emmers, bezems, 'varkens', schuiers, zemen en een 'raagshoofd'.

Bezoekers zouden trouwens zeker niet onder de indruk zijn gekomen van de inrichting. Het is duidelijk dat alle meubels, gordijnen en tapijten binnen het circuit van de secretarie bleven, hetzij in gebruik, hetzij in opslag, en dat verhuizingen geen nieuwe aankopen met zich meebrachten. De opgaven van het meubilair in de verschillende vertrekken van de secretarie verschaffen een beeld van grote soberheid. Slechts het hoognodige aan bureaus, kasten en tafels was aanwezig. De ambtelijke hiërarchie kwam niet alleen tot uiting in het al of niet hebben van een kamer alleen, maar ook in de houtsoorten van het meubilair, die gingen van mahonie en eiken tot iepen en grenen. Vanzelfsprekend was er een wezenlijk onderscheid tussen fauteuils, stoelen en kantoorstoelen, met welke laatste blijkbaar de hoge kantoorkrukken werden bedoeld. De stoelbekleding, zoals damast, trijp, matten of paardenhaar, benadrukten de verschillen verder, en het maakte bepaald uit of je een Smimaas of een Schots tapijt op de vloer had of helemaal niets. Maar gelukkig golden al deze maatstaven nog niet met ijzeren consequentie. Met name de verwarming lijkt meer toegesneden te zijn geweest op de eigenschappen van de ruimte dan op de status van de ambtenaar. De kachel of de franklin, een kachelbak op pootjes, waren overal te vinden. Maar ook hier was onderscheid in het materiaal, koper of blik. Hogere ambtenaren hadden een bureau voor zich. Anderen moesten het soms doen met meerpersoonslessenaars. Die van de secretarie voor twaalf klerken spande de kroon. De kleurstelling van de meubelen was weinig avontuurlijk. Verreweg de meeste stoffen waren zwart, grijs en groen. Kasten stonden een enkele maal in blauwe en gele verf, misschien om gebreken in het hout te verbergen. Voor de goede loop van de werkzaamheden zorgden verder talloze kaarsen in branches of blakers en vele zandbakjes met lepels, die de inkt hielpen drogen. Alleen de representatieve ruimten waarin vergaderingen plaats vonden en personen werden ontvangen, waren soms iets vrolijker ingericht met de kleuren wit en rood.[88]

De conclusie moet wel zijn dat de ruimte van de ambtenaar uiterlijk voldoende status had, maar van binnen schraal was en nog armoediger werd naarmate men dieper het gebouw inkwam. De secretarie verbleef wel in het centrum van de macht, maar kreeg daar haar plaats wel gewezen. Er gaapte een kloof tussen de schitterende Empire meubelen in het paleis op de Dam, waaraan bijna een half miljoen gulden was gespendeerd, en de kille bezuiniging op personeel en middelen van het overheidsapparaat. Dit was overigens ook in Frankrijk zelf het geval.[89] In deze weinig opbeurende ambtelijke ruimte raakte het werk van de ambtenaar streng gereguleerd, nam de werkdruk snel toe en zat hij betrekkelijk opgesloten in zijn kamer. Met zijn persoonlijke leven

88 Voor de meubilering van de gebouwen zie: ARA, CDas, no. 173 Lijst III no. 4, Inventaris van het meubilair in het lokaal van de staatssecretarie te 's-Gravenhage en tekeningen van het lokaal alsmede het huis van Crevenna aan de Nieuwe Zijds Voorburgwal 212 te Amsterdam. De tweede inventaris, waarin vice-president Cambier van de Staatsraad wordt genoemd, moet het huis in Utrecht betreffen. Zie eveneens ARA SSLN, no. 380, Verbaal van het verhandelde bij de raad-secretaris, 10 januari-31 maart 1808, brief dd. Utrecht 19 maart 1808 van secretaris-archivist Dassevael aan de Staatsraad, raad-secretaris des konings.

89 AN, CRH, no. AF IV 1788, no. 128 Maison du Roi, Exercice 1808, Situation générale de la liquidation des dépenses d'ameublement faits en 1808 aux divers palais et propriétés de Sa Majesté lesquelles dépenses n'ont pas fait partie des travaux mensuels, dd. Amsterdam 25 april 1809, getekend door intendant generaal J.A. Twent; Thuillier, *Vie quotidienne*, 18.

werd weinig rekening gehouden. En toch stond tegenover al deze ontberingen geen enkele zekerheid van bestaan.

De afgrond van 1810

Van de ambtenaren van de staatssecretarie mag met recht worden gezegd dat zij een grote inzet hebben getoond voor het welzijn van het koninkrijk Holland. Maar hun inspanningen werden niet beloond. Het schielijke vertrek van Lodewijk Napoleon, hoewel het voor de beter ingewijden verre van onverwacht was, maakte aan de laatste ambtelijke zekerheden een einde. In de nacht van 1 juli 1810 ontvluchtte Lodewijk Napoleon zijn paviljoen Welgelegen in Haarlem - dat hij en passant ook nog had laten aankopen - met achterlating van een raad van regentschap voor zijn zoontje Napoleon Lodewijk. Enkele dagen later was de inlijving van Holland bij Frankrijk een feit. De keizer stuurde als *lieutenant-général* Charles-François Lebrun, hertog van Plaisance, prins en aartsthesaurier van het keizerrijk, die door de Nederlandse administratie met een zekere ironie als de prins-stedehouder werd aangeduid. Vanaf juli tot en met december 1810 fungeerde de voormalige koninklijke secretarie als secretarie van zijn gouvernement. Het administratieve leven ging min of meer gewoon door, inclusief de correspondentie met de ministeries en de landdrosten, gemeentebesturen en overige instanties. Wel nam het volume van het werk uiteraard af, omdat Lebrun zich beperkte tot het passen op de winkel en de voorbereiding van de daadwerkelijke inlijving.

Per 1 januari 1811 maakte Nederland bestuurlijk en administratief volledig deel uit van het Franse keizerrijk. De Amsterdamse ministeries werden op die datum opgeheven, waarmee vele ambtenaren op straat kwamen te staan. Hun werkzaamheden werden overgenomen door de Parijse instanties. Lebrun bleef in Amsterdam met de titel *gouverneur-général.* In overleg met de *intendant de l'intérieur en Hollande* en de *intendant général des finances en Hollande*, die overigens onder verantwoordelijkheid stonden van het *ministère de l'intérieur* en het *ministère des finances*, moest hij de verdere invoeging van Holland in het Franse administratieve systeem begeleiden en coördineren. Het accent lag daarbij op het ontwerpen van administratieve en rechterlijke indelingen van het gebied, advies bij het personeelsbeleid, het rijp maken van het land voor het Franse belastingstelsel en rapportage over de houding van de Nederlanders tegenover de gebeurtenissen van de dag. Het was de bedoeling dat deze intendances zouden worden opgeheven zodra ze deze taken hadden volbracht. Intussen liepen alle contacten over het inhoudelijke beleid rechtstreeks van de prefecten in de Hollandse departementen naar de keizer en de betreffende ministeries in Parijs.

Tot vermindering van het aantal personeelsleden van de voormalige koninklijke secretarie werd al in september 1810 besloten. Twaalf werknemers zouden overblijven, de overigen genoten traktement tot 1 januari 1811. Enkele ambtenaren boden in december 1810 aan zonder vergoeding door te werken. Buiten de twaalf kreeg ook de top van de secretarie weer een taak toegewezen. Bij Keizerlijk Decreet van 10 december 1810 werd Verheijen benoemd tot commandements-secretaris van de gouverneur-

generaal en Dassevael tot diens archivist.[90] Zo bleef er ten dienste van Lebrun een rudimentaire secretarie bestaan, die echter zienderogen minder te doen kreeg. Dassevael werd daarom steeds meer ingeschakeld bij de werkzaamheden rond de verevening van de Nederlandse staatsschuld. De meeste ambtenaren van de eens zo fiere koninklijke secretarie echter vielen in een zwart gat. Zij kwamen van een koude kermis thuis.

Wat onaangetast bleef bestaan, was het archief. Door allerlei omstandigheden werd dit niet snel overgebracht naar Parijs en van uitstel kwam afstel. Zo bleef het gelukkig gespaard voor de desastreuze Franse neiging bestaande ordeningen van archieven te ontmantelen en de stukken op onderwerp te sorteren. Het archief van de staatssecretarie is daarom nu nog een monument voor de ambtenaren die erin slaagden hun taken goed uit te voeren ondanks de vele klappen die zij moesten opvangen. Mede aan de 'cultuur' van de ambtenaar, is het te danken dat er administratieve vastigheid is geweest in de hectische jaren van de Bataafs-Franse tijd. Dit was de basis waarop Willem I, de ordenende rationalist bij uitstek, die zich net zoals zijn voorganger Lodewijk Napoleon graag met alles bemoeide en daar in het centralistische Nederlandse administratieve systeem alle gelegenheid voor kreeg, zonder problemen kon terugvallen.

90 ARA, SSLN, no. 557, Index tweede helft 1810, 276, besluiten van de luitenant-generaal van de keizer dd. 16 september (herfstmaand) 1810 no. 1 (vermindering personeel), dd. 31 december 1810 no. 3 (Verheijen, Dassevael); *Ibidem*, no. 569-570, Index op het verbaal van de eerste secretaris van het kabinet des konings, 24 mei 1809-25 juni 1810, dispositie van 27 wintermaand 1810 no. 10. Het aanbod van de bij besluit van 16 september 1810 no. 1 eervol ontslagen klerken ter secretarie C.J. Gieseke, A. Issendorp en L.J. Bono, zich zonder aanspraak op enige pecuniële vergoeding te stellen onder de orders van het gouvernement, wordt aanvaard.

‘In overeenstemming met onze zeden en gewoonten’. De intellectuele context van de eerste Belgische constitutie (1815-1830)

Annelien de Dijn

Inleiding

Op 7 februari 1831 kon het Nationaal Congres van België zijn werkzaamheden beëindigen met de afkondiging van de eerste Belgische constitutie. In zijn *Histoire de la Belgique* omschreef Henri Pirenne deze constitutie als ‘le type le plus complet et le plus pur que l'on ne puisse imaginer d'une constitution parlementaire et libérale.’[1] Die visie heeft relatief goed stand weten te houden in de meer recente literatuur. Vooral in het licht van de verdere negentiende-eeuwse constitutionele ontwikkeling lijkt de grondwet van 1831 een wonder van moderniteit. Voor heel wat liberalen in de rest van Europa werd de Belgische grondwet, product van het verzet tegen de autoritaire koning Willem I, een na te volgen voorbeeld.[2] Heel anders was het gesteld met de Brabantse Omwenteling van 1789. Hoewel deze in veel opzichten als de voorloper van de Revolutie van 1830 beschouwd kan worden, en er in zekere zin ook de inspiratiebron voor was, valt in Europees verband vooral het reactionaire karakter ervan op. Terwijl de Franse Revolutie die datzelfde jaar uitbrak, het begin van een nieuwe era inluidde, probeerden de Brabantse opstandelingen juist de klok terug te draaien en eisten zij de eerbiediging van hun aloude rechten en privileges door Jozef II. De Brabantse Omwenteling was, om opnieuw Pirenne aan te halen, ‘une révolution défensive et par cela même, une révolution conservatrice’.[3]

Het liberale en vooruitstrevende karakter van de Belgische Opstand laat zich gemakkelijk plaatsen in de revolutiegolf die in 1830 over West-Europa trok. Als de enige succesvolle contrarevolutie in het laatachttiende-eeuwse Europa, heeft het conservatisme van de Brabantse Omwenteling meer vragen opgeroepen.[4] Recent onderzoek, geïnspireerd door de Angelsaksische intellectuele geschiedenis, heeft op dit probleem nieuw licht geworpen. In hun strijd tegen Jozef II, zo bleek, gebruikten de Brabantse opstandelingen een bijzonder coherent vertoog waarbij de invocatie van de ‘oude constitutie’ van het land centraal stond. Volgens de woordvoerders van de

1 H. Pirenne, *Histoire de la Belgique* (7 dln.; Brussel, 1926) VI, 442.
2 Geheel in de lijn van Pirenne: R. Demoulin, H. van Werveke, ‘De omwenteling’, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (12 dln.; Zeist, 1956) IX, 322-323.
3 Pirenne, *Histoire de la Belgique*, V, 383.
4 Bijvoorbeeld: J. Craebeckx, ‘De Brabantse Omwenteling: een conservatieve opstand in een achterlijk land?’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXX (1967) 303-330; J. Polansky, ‘The success of a counterrevolution in revolutionary Europe. The Brabant Revolution of 1789’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, CII (1989) 413-421; L. Dhondt, ‘De conservatieve Brabantse Omwenteling van 1789 en het proces van revolutie en contrarevolutie in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1780 en 1830’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, CII (1989) 422-450.

Staten-Generaal ging de autoriteit van de Brabantse constitutie vooraf aan die van de Habsburgse keizer. De wetten en gewoonten van het land waren zo oud, zo redeneerden zij, dat hun origine aan niemand meer bekend was en dus ook aan niemand kon worden toegeschreven. Daardoor stonden zij boven de vorstelijke willekeur en konden ze ook niet zomaar door hem worden ingetrokken.[5] Met deze argumentatie deden de Brabantse opstandelingen beroep op een intellectuele traditie die in de loop der tijden zijn revolutionaire potentieel reeds had bewezen. Ontstaan in de Renaissance, was het beroep op de oude constitutie populair bij het verzet tegen het vorstelijke absolutisme in de zeventiende en achttiende eeuw. De doctrine van de oude constitutie was een centraal element in de legitimatie van de Glorious Revolution van 1688 en speelde in de jaren 1780 ook een belangrijke rol in het protest van de Nederlandse patriotten tegen de stadhouderlijke macht.[6]

Een gelijkaardig onderzoek naar de ideeënhistorische achtergrond van de Belgische Revolutie van 1830 ontbreekt nog bijna volledig. Tot nu toe werd deze steeds verklaard vanuit een religieuze,[7] sociaal-economische[8] of nationalistische[9] achtergrond. Er is nog geen echt zelfstandige studie verschenen waarin de constitutie van 1831 in de intellectuele context van de eerste helft van de negentiende eeuw werd geplaatst.[10] In wat volgt wil ik een aanzet geven om in die lacune te voorzien.

Een pragmatisch conservatisme

De gemiddelde leeftijd van de verkozenen voor het Nationaal Congres van België was zeker in politieke termen bepaald jong te noemen. Bijna de helft van de leden was de veertig nog niet gepasseerd.[11] Toch was van een onbezonnen, jeugdig idealisme in de debatten weinig te merken. Typerend voor de gematigde toon die in de

5 G.M.H. van den Bossche, 'Historians as advisers to Revolution? Imagining the Belgian nation', *History of European ideas*, XXIV (1998) 213-238; en *Idem, Enlightened innovation and the ancient constitution. The intellectual justifications of revolution in Brabant (1787-1790)* (Brussel, 2001).

6 De doctrine van de oude constitutie werd voor het eerst onderzocht door J.G.A. Pocock in *The ancient constitution and the feudal law. A study of English historical thought in the seventeenth century* (New York, 1957). Over het gebruik van deze doctrine tijdens de Glorious Revolution, zie opnieuw Pococks *Ancient constitution*, in het bijzonder hoofdstuk 9 '1688 in the history of historiography'. Voor het discours van de Nederlandse patriotten: W.R.E. Velema, 'Revolutie, Republiek en constitutie. De ideologische context van de eerste Nederlandse grondwet', in: N.C.F. van Sas, H. te Velde, ed., *De eeuw van de grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer, 1998) 20-45.

7 H. Haag, *Les origines du catholicisme libéral en Belgique (1789-1839)* (Leuven, 1950).

8 E. Witte, J. Craeybeckx, *Politieke geschiedenis van België. Spanningen in een burgerlijke democratie* (Brussel, 1983).

9 L. Wils, 'Het Verenigd Koninkrijk van koning Willem I (1815-1830) en de natievorming', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CXII (1997) 502-516.

10 Meer rechtshistorisch: J. Gilissen, 'La constitution belge de 1831: ses sources, son influence', *Res Publica*, X (1968) 107-141. Wel heeft Henk de Smaele aan dit probleem een inspirerend hoofdstuk gewijd in zijn dissertatie 'Omdat we uwe vrienden zijn. Religie en partij-identificatie, 1884-1914' (Ongepubliceerde Ph. D. dissertatie; Leuven, 2000).

11 Demoulin, Van Werveke, 'De omwenteling', 321.

Constituante overheerste, was de *maiden speech* van Jean Baptiste Nothomb, met zijn vijfentwintig jaar één van de jongste leden van de vergadering. Op 19 november 1830, tijdens de discussie over de toekomstige regeringsvorm van België, zette hij zijn visie op de wetgevende activiteiten van de Constituante uiteen. De opdracht van het Nationaal Congres, zo vond Nothomb, was niet een abstract politiek-filosofisch vraagstuk op te lossen - daarvoor achtte hij zichzelf trouwens weinig geschikt. In de praktijk moest er rekening gehouden worden met de gegeven omstandigheden. Wilde men de Belgische staat duurzame politieke instellingen geven, dan moesten die aangepast zijn aan de historisch gegroeide 'zeden en gewoonten' van de natie. Veel ruimte voor filosofische speculatie bleef er voor de wetgever dan ook niet over. 'Selon moi', zo besloot Nothomb, 'la question est déjà irrévocablement résolue par des faits hors de la portée de nos délibérations.'[12]

Ook in de toespraken van de andere leden van het Nationaal Congres kwam deze gedachte, als een refrein, steeds weer terug. Niet de abstracte rede, maar de zeden en gewoonten van de Belgische natie moesten geraadpleegd worden bij de hervorming van het politieke bestel. In die zin vertoonde het vertoog van de Belgische *founding fathers* veel meer overeenkomsten met dat van de Brabantse revolutionairen dan gewoonlijk wordt aangenomen. Net zoals Vander Noot en zijn medestanders in 1789, pleitten de leden van het Nationaal Congres voor het respect voor de bestaande orde.

Toch kan die parallel niet helemaal doorgetrokken worden. Er zijn immers ook belangrijke verschillen vast te stellen tussen de opstelling van de revolutionairen van 1830 en de houding van hun achttiende-eeuwse voorgangers. In 1789 stond het herstel van de institutionele continuïteit, van de oude constitutie centraal. Daarop berustte immers de juridische legitimiteit van de politieke orde. Voor de gangmakers van de Belgische Revolutie was die institutionele continuïteit veel minder belangrijk. Invocaties van de oude constitutie behoorden beslist niet tot de argumenten waarmee men de oprichting van de Belgische staat poogde te legitimeren. Integendeel, het was voor iedereen duidelijk dat de constitutie van 1831 nieuw was, het product van mensenwerk en niet van de traditie. Wel werd voortdurend benadrukt dat men bij de creatie van de nieuwe instellingen rekening moest houden met de specifieke, historische gegroeide aard van de Belgische natie. Het conservatisme van de Belgische revolutionairen, zo zou men kunnen stellen, bestond uit een zeker relativisme: de wetten van een land moesten steeds worden aangepast aan de maatschappij die zij regeerden. Het eiste niet dat men zich krampachtig aan het verleden vastklampte, zoals het 'juridische' conservatisme van 1789, maar wel dat in de creatie van het nieuwe met het bestaande rekening gehouden zou worden. Het was met andere woorden een pragmatisch conservatisme.

Interessant is dat dit pragmatische conservatisme door sommige tijdgenoten werd gezien als een herformulering van het oudere, juridische conservatisme. Deze visie werd bijvoorbeeld verdedigd door de fel katholieke abbé Louis, die kort voor de Septemberdagen van Frankrijk naar België was gevlucht. In een pamflet uit 1832,

12 Nothombs toespraak is integraal terug te vinden in: E. Huyttens, ed., *Discussions du congrès national de Belgique* (4 dln.; Brussel, 1844-1845) I, 192.

getiteld *La révolution vengée ou considérations politiques sur les causes, les événements et les suites de la révolution belge*, moest Louis toegeven dat de nieuwe Belgische staat bezwaarlijk als een heruitgave van de oude Brabantse constitutie kon worden beschreven - wat hij betreurde, aangezien hij de manie voor geschreven grondwetten als één van de grote vergissingen van de moderne tijd beschouwde. Toch was de Belgische constitutie van 1830 volgens Louis zeker niet zo slecht als de meeste andere moderne constituties:

> Quoique le principe sur lequel elles [les constitutions modernes] reposent soit partout vicieux, on sent assez qu'il faut mettre une différence entre celles qui, se rapprochant des anciennes constitutions, expriment, comme elles, les moeurs du peuple auxquels elles s'appliquent, et celles qui sont entièrement l'ouvrage de la raison moderne, et ne répondent pas aux premiers besoins de la société. Les uns renferment encore les principaux élémens de la vie sociale. Les autres sont une source féconde de troubles et de dissensions politiques, paree qu'elles tiennent dans un état violent et peu naturel les nations auxquelles elles sont imposées.[13]

Volgens Louis kon men in de geest van de Belgische constitutie dus een zekere verwantschap bespeuren met de principes van het door hem als superieur beschouwde constitutionalisme. Net zoals de oude Brabantse constitutie, kon ook de nieuwe constitutie van 1830 immers als een uitdrukking beschouwd worden van de zeden en gewoonten van het volk waaruit deze voortkwam. Het pragmatisch conservatisme waarop de Belgische constitutie van 1830 gebaseerd was, leek in de ogen van Louis dus een soort van ‘modern’ alternatief voor de in ongebruik geraakte doctrine van de oude constitutie.

Politiek, geschiedenis en samenleving

Zijn wortels had dit ‘moderne’ conservatisme niet in de negentiende, maar in de achttiende eeuw en meer bepaald in het werk van Montesquieu.[14] In zijn *De l'Esprit des lois* (1748) had die gepoogd de politieke filosofie op een nieuwe, meer wetenschappelijke leest te schoeien door een indrukwekkende vergelijkende studie van rechtsregels uit de hele wereld te ondernemen. De grote diversiteit van die rechtsstelsels overtuigde hem ervan dat een algemeen, universeel geldend natuurrecht een hersenschim was. De wetgever deed er beter aan uit te gaan van een politiek relativisme. De ervaring leerde immers dat de wetten van een land steeds aangepast moesten zijn aan de maatschappij die zij regeerden. Enkel dan kon de constitutie

13 [L.J.C. Louis], *La révolution vengée ou considérations politiques sur les causes, les événements et les suites de la révolution belge par un catholique patriote de Bouillon* (Leuven, 1832).

14 Het belangrijkste werk over Montesquieu als wetenschappelijk vernieuwer is nog steeds het eerste hoofdstuk van Raymond Arons *Les étapes de la pensée sociologique* (Parijs, 1967), waar Montesquieu wordt opgevoerd als een pionier van de sociologie. Nuttig is ook: J. Shklar, *Montesquieu* (Oxford, New York, 1987).

echt duurzaam zijn. De ideale staat bestond dus niet: ‘Il vaut mieux dire que le gouvernement le plus

conforme à la nature est celui dont la disposition particulière se rapporte le mieux à la disposition du peuple pour lequel il est établi.'[15] Reeds in de achttiende eeuw kon deze stelling zowel binnen als buiten Frankrijk op veel bijval rekenen.[16] Na 1814 werd de invloed van de *Esprit des lois* op het politieke debat zo mogelijk nog groter. Dat er een overeenkomst moest bestaan tussen de 'moeurs et habitudes', de 'état social' van een land, en haar politieke instellingen, was nu zonder meer een platitude geworden.

In het kader van de Restauratie die zich na 1814 in de meeste West-Europese landen voltrok, werd in het politieke relativisme van Montesquieu in de eerste plaats een krachtig alternatief gezien voor het abstracte rationalisme van de Franse revolutionairen. Conservatieve denkers zoals Friedrich Ancillon, de Pruisische staatsman en publicist, voelden zich om die reden erg aangetrokken tot Montesquieu's *Esprit des lois*. In 1815 publiceerde Ancillon een politiek traktaat, *Über Souveräniteit und Staatsverfassung*, dat een jaar later door zijn ambtgenoot François Guizot in het Frans werd vertaald.[17] Deze studie was in feite een betoog over de voordelen van een *gouvernement mixte*, waar koning, adel en volk samen de macht deelden. Maar in één van de laatste hoofdstukken, 'Que la législation politique doit nécessairement être très-variée', waarschuwde Ancillon dat men de principes die hij net had uiteengezet niet al te rigoreus mocht toepassen. Anders dan in de moraal moesten politieke voorschriften gebaseerd zijn op feitelijke gegevens. Politieke systemen moesten steeds aangepast zijn aan de specifieke samenleving waarvoor ze bedoeld waren, in plaats van zoals tijdens de Franse Revolutie opgelegd te worden vanuit een bepaalde abstractie. Geen enkele politieke denker, zo vond Ancillon, had dat principe vollediger ontwikkeld dan Montesquieu. 'Aussi son livre est-il vraiment, sous ce rapport, le livre du siècle et le meilleur préservatif contre les doctrines absolues et exclusives.'[18]

Ook in de duizenden politieke pamfletten, brochures en magazines die tussen 1814 en 1830 in Brussel en in andere Europese steden gepubliceerd werden, werd dit politieke relativisme steeds weer als uitgangspunt genomen. Bijna tot vervelens toe bleef men herhalen dat de duurzaamheid van instellingen afhankelijk was van hun overeenstemming met de bestaande zeden en gewoonten. Niet altijd kreeg deze stelling daarbij dezelfde antirevolutionaire interpretatie als in het werk van Ancillon. Sommige schrijvers argumenteerden immers dat de maatschappij ondertussen zodanig veranderd was, dat de Restauratie enkel tot een nieuwe revolutie zou leiden. De anonieme auteur van de brochure *De l'influence de la forme des gouvememens sur les nations*, gepu-

15 Montesquieu, *De l'Esprit des lois*, V. Goldschmidt, ed. (2 dln.; Parijs, 1979) I, Boek I, hoofdstuk 3. Naar algemeen gebruik zullen de verwijzingen naar de *Esprit des lois* niet de paginanummers maar wel het boek en hoofdstuk vermelden.

16 In de context van de Zuidelijke Nederlanden blijkt die invloed bijvoorbeeld duidelijk uit De Neny's *Mémoires historiques et politiques sur les Pays-Bas autrichiens* (2 dln.; Amsterdam, 1785). Met dank aan Tom Verschaffel, die mij hierop heeft gewezen.

17 F. Ancillon, *De la souveraineté et des formes de gouvernement. Essai destiné à la rectification de quelques principes politiques* (Parijs, 1816). Over de verwantschap tussen Guizots ideeëngoed en dat van Ancillon: P. Pasquino, 'Sur la monarchie constitutionelle de la monarchie de Juillet', in: M. Valensise, ed., *François Guizot et la culture politique de son temps* (Saint-Amand, 1991) 111-128.

18 *Ibidem*, 60-69.

bliceerd te Brussel in 1817, waarschuwde zijn lezers voor dit gevaar. Politieke misbruiken, de economische crisis, financiële problemen, corruptie en menselijke zwakheid waren ongetwijfeld factoren die de ineenstorting van het politieke systeem op het einde van de achttiende eeuw hadden versneld. Maar zij waren niet de voornaamste oorzaken van de revoluties. Die waren veeleer het gevolg van een onevenwicht tussen regeringsvorm enerzijds, en de dominante ideeën en gewoonten anderzijds. Koppig vasthouden aan de bestaande politieke orde was daarom niet steeds een goed idee, zo besloot de auteur van het pamflet, want een revolutie zou opnieuw kunnen plaatsvinden wanneer de regering geen rekening hield met de grote veranderingen in de sociale orde.[19]

Het politieke relativisme van Montesquieu was in de negentiende eeuw dus in de meest uiteenlopende registers van het publiek debat doorgedrongen. Die invloed liet zich ook bemerken in de grote belangstelling voor de studie van de geschiedenis, en dan in het bijzonder van de eigen, nationale geschiedenis. Enerzijds kende de geschiedschrijving een grote opbloei tijdens de Restauratieperiode.[20] Anderzijds lieten vroegnegentiende-eeuwse publicisten zelden na te benadrukken dat hun geschriften gebaseerd waren op de 'ervaring' van het verleden. De auteur van de *Esquisse politique sur l'action des forces sociales dans les differentes espèces de gouvernement*, anoniem gepubliceerd te Brussel (1827), liet bijvoorbeeld weten dat hij zozeer was voortgegaan op de ervaring dat men zijn werk evengoed 'le titre plus simple et plus vrai d'études sur l'histoire' had kunnen geven.[21] In zijn traktaat uit 1815 legde Friedrich Ancillon uit waar die belangstelling voor de geschiedenis vandaan kwam. Om te bepalen wat de geschikte staatsvorm was voor een bepaalde natie op een bepaald tijdstip, zo verklaarde hij, moest men natuurlijk de krachten begrijpen die deze historische entiteit hadden gevormd. En om tot een dergelijk inzicht te komen, was een kennis van de geschiedenis onontbeerlijk:

> Ce sont la les seuls points d'appui d'où le génie politique puisse s'élancer dans le domaine de l'avenir. La connoissance de ce qui a été est indispensable ici pour aider à prévoir ce qui sera; ce qui a déjà été fait peut seul indiquer ce qu'on peut faire, et l'unique règle de conduite que l'on puisse adopter doit être puisée dans la considération de ce qui est utile et possible, à chaque époque et dans chaque circonstance.[22]

Ook in de doctrine van de oude constitutie had het verleden een belangrijke rol gespeeld. Maar die belangstelling was niet echt historisch te noemen. De interesse voor het verleden die in de constitutionele traditie aanwezig was, berustte in feite op de assumptie van een identiteit van heden en verleden. Een bepaalde politieke con-

19 *De l'influence de la forme des gouvemements sur les nations, ou fragment historique et politique* (Brussel, 1817) 20.

20 Voor Frankrijk is dat historisch enthousiasme reeds uitvoering bestudeerd. Daarbij werd ook de band tussen politiek en geschiedschrijving benadrukt. Verwijzen we naar: S. Mellon, *The political uses of history. A study of historians in the French restoration* (Stanford, 1958). Voor de (Zuidelijke) Nederlanden is dat veel minder het geval.

21 *Esquisse politique sur l'action des forces sociales dans les differentes espèces de gouvernement* (Brussel, 1827) 14.

22 Ancillon, *De la souveraineté et des formes de gouvernement*, 60-69.

stellatie haalde haar legitimiteit uit het feit dat ‘de dingen altijd al zo geweest waren.’ Iets was goed omdat het in het verleden ook goed was geweest. De aanhangers van het politieke relativisme waren daarentegen veeleer bezig met het verleden als verleden. Men vroeg zich in de eerste plaats af hoe hetgeen er nu was, zo was geworden. Denkers zoals Ancillon waren met andere woorden vooral geïnteresseerd in de historische ontwikkeling. Daardoor was hun verhouding tot het verleden veel minder rigide dan dat in het juridische conservatisme het geval was. Voor deze pragmatische conservatieven was het niet echt belangrijk om ten allen prijze vast te houden aan de bestaande instellingen. Als men empirisch had vastgesteld dat de maatschappij zelf veranderd was, dan volgde daaruit dat ook de instellingen aan verandering toe waren. Zo veroordeelde de schrijver van het *Fragment historique et politique* de tendens om de vertegenwoordigende lichamen die na 1814 in heel Europa waren ingevoerd in te delen in drie standen, zoals dat in het Ancien Régime het geval was geweest. De situatie was immers helemaal veranderd, doordat de Derde Stand de laatste twee eeuwen enorm aan invloed had gewonnen ten nadele van de twee andere standen. De anonieme auteur raadde de bewindslieden dan ook ten sterkste aan met die evolutie rekening te houden.[23]

De geschiedenis was echter niet alleen een andere rol gaan spelen in het politieke denken. Ook de aard van het verleden waarnaar de interesse uitging, was veranderd. Het constitutionalisme werd gekenmerkt door een haast exclusieve focus op de politieke en juridische geschiedenis. Dat had te maken met het feit dat men erop uit was om de oude constitutie zo exact mogelijk te reconstrueren. In het begin van de negentiende eeuw bestond er naast de politieke ook veel belangstelling voor de sociale en culturele geschiedenis. Precies die aspecten van het verleden konden de wetgever immers leren wat de belangrijkste kenmerken waren van de samenleving die hij moest reguleren. Montesquieu zelf had in zijn *Esprit des lois* bijvoorbeeld gewezen op de invloed van religie, zeden en gewoonten, sociale verhoudingen en dies meer op de duurzaamheid van de instellingen - iets wat hij omschreef als de *esprit général* van een natie.[24] De behoefte aan informatie van deze aard blijkt duidelijk uit de geschiedenishandboeken uit de eerste helft van de negentiende eeuw, die vaak een obligatoir hoofdstuk over de ‘zeden en gewoonten’ bevatten. Daarin werden de meest uiteenlopende zaken behandeld, gaande van vreemde gebruiken, de toestand van handel en landbouw, tot de oorzaken van de oprichting van staande legers.[25]

23 *De l'influence de la forme des gouvemements sur les nations, ou fragment historique et politique*, 20.

24 Montesquieu, *De l'Esprit des lois*, Boek XIX, hoofdstuk 4. ‘Plusieurs choses gouvernent les hommes, le climat, la religion, les lois, les maximes du gouvernement, les exemples des choses passées, les moeurs, les manières, d'où il se forme un esprit général qui en résulte.’

25 Zoals bijvoorbeeld het geval is in de *Histoire de la Belgique* van J.J. de Smet (2 dln.; Gent, 1822). Over de vroegnegentiende-eeuwse geschiedschrijving in België is nog niet zoveel bekend. Zie vooral: R. de Schryver, ‘Tussen literatuur en wetenschap: tweeëntwintigmaal Belgische geschiedenis, 1782-1872’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, LXXXVII (1972) 396-410; en T. Verschaffel, ‘Passé Composé. Geschiedschrijving in België in de Franse tijd’, *Documentatieblad van de achttiende eeuw*, XXVIII (1996) 47-59. Ter vergelijking: P.B.M. Blaas, ‘Het karakter van het vaderland. Vaderlandse geschiedenis tussen Wagenaar en Fruin, 1780-1840’, in: N.C.F. van Sas, ed., *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999) 365-389.

Het pragmatische conservatisme waarvan de Belgische revolutionairen in 1830 blijk gaven, ging dus terug op een heel specifieke intellectuele traditie. In navolging van Montesquieu meende men het politieke denken op een wetenschappelijke leest te schoeien door op zoek te gaan naar de wetten en instellingen die in overeenstemming waren met de zeden en gewoonten van het moment. Deze 'wetenschappelijke' benadering van politiek onderscheidde zich op een aantal cruciale punten van de oudere, constitutionele traditie, waar vooral in juridische termen over politiek werd gedacht. De doctrine van de oude constitutie schreef een angstvallig vastklampen aan de bestaande politieke orde voor, waarbij ouderdom de legitimiteit garandeerde. Het meer gematigde, 'wetenschappelijke' conservatisme van de eerste helft van de negentiende eeuw adviseerde daarentegen om bij politieke hervormingen steeds rekening te houden met de bestaande politieke en maatschappelijke ordening. Deze pragmatische manier van denken noopte de politieke denker dan ook veeleer tot een preoccupatie met de ontwikkeling van de samenleving in al haar verschillende aspecten, dan met de engere juridische en institutionele kenmerken ervan. Politieke discussies in de zeventiende en achttiende eeuw, beïnvloed door de doctrine van de oude constitutie, hadden vaak betrekking op het ontstaan en de ouderdom van instellingen zoals het parlement. Het publieke debat in de eerste helft van de negentiende eeuw kreeg echter een heel andere invulling. Nu werd veeleer de ontwikkeling van de samenleving zelf de inzet van het debat.

Monarchie of republiek

Op 19 november 1830 begonnen de leden van het Nationaal Congres, dat negen dagen tevoren plechtig zijn vergaderingen had geopend, aan het debat over de toekomstige regeringsvorm van België. Gedurende vier dagen zou men beraadslagen over de vraag of België een monarchie dan wel een republiek zou worden. Aan deze beslissing werd een groot belang gehecht door de Belgische *founding fathers.* De advocaat Louis de Potter, die na de Septemberdagen de feitelijke leiding van de Voorlopige Regering op zich had genomen, stond reeds jaar en dag bekend als een overtuigd voorstander van de republikeinse staatsvorm. De grondwetscommissie onder leiding van E.C. de Gerlache, een invloedrijke katholiek en de voornaamste tegenspeler van De Potter, had echter een voorkeur voor de monarchie. In het ontwerp dat de commissie aan het Nationaal Congres voorlegde, werd dan ook voor deze regeringsvorm geopteerd. De Potter toonde zich daarover bijzonder teleurgesteld. 'Ce n'était pas la peine', waren zijn beruchte woorden, 'de verser tant de sang pour si peu de chose.'[26] Uiteindelijk leidde deze kwestie zelfs tot het ontslag van De Potter uit de Voorlopige Regering. Zoals hij in een brief aan de Belgische bevolking uiteenzette, achtte hij de principes van de Belgische revolutie onverenigbaar met de invoering van een monarchie. Echte vrijheid was volgens hem immers enkel mogelijk in het kader van een republiek.[27]

26 Th. Juste, *Histoire du Congrès National de Belgique, ou de la fondation de la monarchie belge* (2 dln.; Brussel, 1850) I, 51.

27 L. de Potter, *Lettre à mes concitoyens* (Brussel, 1830).

Matthieu Leclercq nam als één van de eerste sprekers het woord tijdens het debat in het Nationaal Congres. In eerste instantie leek hij het eens te zijn met De Potter. Zijn voorkeur, zo verklaarde hij aan zijn toehoorders, ging in principe uit naar de republiek, de enige staatsvorm die echt de vrijheid garandeerde. Aanvankelijk had hij er zich dan ook in verheugd dat met de revolutie de tijd voor zelfbestuur was gekomen. Verdere reflectie had Leclercq echter zijn mening doen herzien. Bij belangrijke politieke beslissingen mocht men zich niet laten leiden door een al te idealistisch enthousiasme. De koude rede en de ervaring moesten de doorslag geven, en zij leerden dat de monarchie de meest geschikte staatsvorm was voor België. Een verkozen staatshoofd was immers een geheel nieuwe instelling voor België. De republiek was tegengesteld 'à nos moeurs, à nos habitudes, à nos traditions historiques, à tout ce qui forme le point de ralliement, pour les idées et les sentiments de la grande majorité des Belges.'[28] De plotse innovatie van het politieke systeem, die de invoering van een republiek met zich mee zou brengen, zo waarschuwde Leclercq, zou een gevaarlijke instabiliteit tot gevolg hebben. De geschiedenis leerde immers dat een natie die plots het principe van haar sociale ordening probeerde te veranderen, gewoonlijk ten onder ging. 'Dès ce jour elle a marché à l'aventure: le guide qu'elle était accoutumé à suivre, avec lequel elle avait eu besoin de se familiariser, était venu à manquer.'[29]

Leclercqs pleidooi voor de monarchie was duidelijk geïnspireerd door het politieke relativisme van Montesquieu. Hij verantwoordde zijn keuze voor de monarchie niet door deze regeringsvorm als een ideaalbeeld naar voren te schuiven. Wel verdedigde hij de stelling dat de monarchie, rekening houdend met de zeden en gewoonten van de Belgische natie, beter zou voldoen dan de republiek. Daarmee wordt duidelijk dat het pragmatisch conservatisme niet alleen de algemene opstelling van het Nationaal Congres kleurde, maar ook gebruikt werd om concrete standpunten te onderbouwen. Een keuze voor de monarchie kreeg daarbij een welhaast 'wetenschappelijk' aureool, gemotiveerd als deze was door een beroep op de ervaring en de geschiedenis. Precies die wetenschappelijke legitimatie deed de argumentatie van Leclercq verschillen van het juridische conservatisme. In de lijn van het juridische conservatisme stelde Leclercq dat de republiek geen geschikte staatsvorm was, omdat België altijd een monarchie was geweest. Maar de ouderdom van de monarchale regeringsvorm was voor Leclercq in zichzelf geen afdoende bewijs van legitimiteit. Hij was gekant tegen de invoering van de republiek omwille van pragmatische, eerder dan juridische redenen: de nieuwigheid ervan zou de stabiliteit van België in gevaar brengen.

Leclercqs overtuiging werd door de overgrote meerderheid van het Nationaal Congres gedeeld. Met 174 stemmen voor de constitutionele monarchie, tegen 13 voor de republiek, bleek er voor de eerstgenoemde een duidelijke voorkeur te bestaan. De internationale context speelde bij die keuze voor de monarchie ongetwijfeld een belangrijke rol. De Belgen hadden immers te verstaan gekregen dat een republiek in het hart van Europa niet aanvaard zou worden door de grote mogendheden.[30] Tijdens de debatten

28 Huyttens, *Discussions du congrès national*, I, 186.
29 *Ibidem.*
30 R. Coolsaet, *België en zijn buitenlandse politiek, 1830-2000* (Leuven, 2001) hoofdstuk 1.

in het Nationaal Congres werd echter vooral de nadruk gelegd op de onaangepastheid van de republiek aan de Belgische samenleving. Voor de meeste leden van het Congres, net zoals voor Leclercq, was de keuze voor de monarchie niet het product van een enthousiaste voorliefde voor deze staatsvorm. Eerder gaven zij te kennen dat de Belgische natie (nog) niet klaar was voor de republikeinse regeringsvorm. 'S'il ne fallait qu'établir une brilliante utopie; si l'on pouvait changer et diriger à son gré, les forces morales et matérielles qui existent dans notre patrie et dans les Etats voisins...', zo verzuchtte Jean Jacques. Maar het Nationaal Congres kon niet zomaar toegeven aan de verlokking die uitging van principes zoals vrijheid, gelijkheid en onafhankelijkheid. 'Il doit fermer son coeur et n'écouter que sa raison; se tenir en garde contre les abstractions des théories et mésurer froidement les réalites de son epoque.'[31]

De republiek was dus een utopische regeringsvorm, een onbereikbaar ideaal. Volgens de leden van het Nationaal Congres stelde de republiek immers enorm hoge eisen aan de burgerzin van de bevolking. Republikeinse burgers moesten een grote mate van zelfopoffering aan de dag leggen. Altijd moesten zij hun eigen belangen opzij schuiven voor het algemeen belang. Deze visie ging rechtsreeks terug op Montesquieu's *Esprit des lois.* In Boek III had Montesquieu uiteengezet dat de republiek berustte op het principe van de deugd - gedefinieerd als het vermogen van de burgers om hun eigenbelang te identificeren met het algemeen belang. In de republiek stelde het volk de wet aan zichzelf, zodat de corruptie van de burgers automatisch de staat zou ondermijnen. Begon men steeds zijn eigenbelang te verkiezen boven het algemeen belang, dan zou de wet immers zijn gezag verliezen. Om de goede werking van een republiek te garanderen, zo onderstreepte Montesquieu, was een grote mate van patriottisme dan ook onontbeerlijk.[32] Precies dat patriottisme ontbrak volgens de meeste leden van het Nationaal Congres bij de Belgische bevolking. 'Avons-nous ces vertus politiques au rang desquelles Montesquieu place en première ligne le renoncement à soi-même', zo vroeg Destouvelles de vergadering,

> renoncement qui est chose très-penible, et qui, dans l'état actuel de nos moeurs, me paraît presque impossible? Accordons-nous une préférence continuelle à l'intérêt public sur le notre propre, préférence que l'auteur de l'Esprit des lois exige dans les gouvemements républicains?[33]

In zeventiende- en achttiende-eeuwse polemieken over de republiek werd het gebrek aan burgerzin in de Westerse landen meestal toegeschreven aan de toegenomen welvaart. Succesvolle republieken uit de Oudheid, waarvan Sparta het meest sprekende voorbeeld was, hadden aan hun burgers steeds een strikte (Spartaanse) armoede opgelegd, omdat dat de devotie tot het publieke goed bevorderde. In de moderne tijd, waarin een commerciële revolutie de rijkdom in de meeste West-Europese landen enorm had doen groeien, was zulk een Spartaans ideaal steeds onrealistischer gaan lijken. Vandaar ook het pessimisme dat uit de geschriften van een overtuigde republi-

31 *Ibidem*, I, 200.
32 Montesquieu, *De l'Esprit des lois*, Boek V, hoofdstuk 3.
33 Huyttens, *Discussions du congrès national*, I, 240.

kein zoals Jean-Jacques Rousseau bleek. In zijn *Du contrat social* gaf hij aan de republiek, die hij nochtans als de enige echt rechtvaardige staatsvorm zag, weinig slaagkansen. De moderne burgerij was immers reeds al te zeer gecorrumpeerd door luxe.[34] Ook de meeste leden van het Nationaal Congres meenden dat de Belgische rijkdom het bijna onmogelijk maakte van de doorsnee burger een grote mate van patriottistische opoffering te eisen. Een republiek was daarom moeilijk te realiseren. 'Nous avons de vieilles habitudes; nous tenons à de vieux usages, à de vieilles idées; nous aimons nos aises, l'argent et le luxe', zo waarschuwde burggraaf Charles Vilain XIIII. 'Ce ne sont point là, messieurs, de bonnes dispositions pour improviser des républicains.'[35]

Opvallend is wel dat een aantal sprekers het gebrek aan patriottisme niet zozeer zagen als een morele tekortkoming, veroorzaakt door corruptie, maar als een gevolg van de slechte onderwijsvoorzieningen in België. Enkel een geïnstrueerde burger was volgens hen in staat om zijn eigen belangen te identificeren met het algemeen belang van de natie. Volgens Charles Zoude bijvoorbeeld was een republiek enkel mogelijk wanneer het onderwijs voldoende verspreid zou zijn. Alleen dan kon men er immers van uitgaan dat alle klassen van de bevolking 'leur devoir envers la société' zouden kennen, 'comme chacun connaît sa force et ses droits.'[36] In feite werd daarmee een typisch negentiende-eeuwse interpretatie gegeven aan Montesquieu's dictum dat de republiek moest berusten op de deugdzaamheid van haar burgers. De burgerzin werd als het ware gerationaliseerd: zij was het product van een rationeel besef dat particuliere belangen op lange termijn samenvielen met het algemeen belang - een redenering die niet toevallig ook tot uitgangspunt van de economische wetenschap diende. In de verdere ontwikkeling van het liberale gedachtegoed in België zou deze overtuiging erg hardnekkig blijken te zijn. Tot in de twintigste eeuw bleven vele liberalen ervan overtuigd dat enkel geschoolde lieden volwaardige burgers konden zijn. Alleen zij begrepen dat hun belangen (althans op de lange termijn) samenvielen met het algemene staatsbelang.[37]

Enkele leden van het Nationaal Congres lieten zich door deze argumenten echter niet overtuigen. Ondanks hun beperkte aantal slaagden zij er toch in een vurig pleidooi voor de republiek te berde te brengen. Daarbij vielen sommigen terug op een typisch natuurrechterlijk vertoog, waarbij begrippen zoals rechtvaardigheid, algemene wil en volkssoevereiniteit centraal stonden. Zij vonden dat men de voorkeur moest geven aan de regeringsvorm die het meest rechtvaardig was, zonder daarbij rekening te houden met de bestaande orde. Zo argumenteerde de jonge priester Désiré Dehaerne dat de politieke soevereiniteit ondergeschikt moest zijn aan de rechtvaardigheid. Anders zou men met een despotisme te maken hebben. Vroeger kon men daarvoor beroep doen op het *droit divin*, maar nu was de rol van dit begrip uitgespeeld, zo vond Dehaerne. De soevereiniteit moest daarom berusten op de algemene wil van het volk. De

34 C.J. Barry, *The idea of luxury. A conceptual and historical investigation* (Cambridge, 1994).
35 Huyttens, *Discussions du congrès national*, I, 199.
36 *Ibidem*, I, 190.
37 D. Gaublomme, 'Doctrinairen en progressisten tijdens de 19de eeuw', in: A. Verhulst, H. Hasquin, ed., *Het liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis* (Brussel, 1989) 201-208.

constitutionele monarchie, zoals men die in België wilde introduceren, verschilde vanuit dit perspectief niet zoveel van de republiek. In een dergelijke monarchie steunde de macht van de koning immers altijd op het volk. Uiteindelijk zou deze regeringsvorm dan ook ongetwijfeld verworden tot een democratie. Daarom achtte Dehaerne het consequenter dadelijk voor een republiek te kiezen.[38]

Niet alle republikeinen gebruikten echter een dergelijke natuurrechterlijke argumentatie. Meestal bestreden zij de voorstanders van de monarchie op hun eigen terrein. Daarbij probeerden zij in de eerste plaats aan te tonen dat de republiek, zoals die door Montesquieu was beschreven in zijn *Esprit des lois*, in feite beter was aangepast aan de Belgische samenleving dan de monarchie. Hadden de Belgen doorheen de geschiedenis niet altijd blijk gegeven van een republikeinse instelling? Reeds in de Middeleeuwen hadden de steden en provincies allerlei vrijheden weten af te dwingen van hun heersers. Zo was de Belgische natie voorbereid op zelfbestuur.[39] Verder was ook het kleine territorium van België in de ogen van sommige sprekers een argument ten voordele van de republiek.[40] Montesquieu had er al op gewezen dat een republiek veel meer kans van slagen had in een kleine natie dan in een grote staat. Als het aantal burgers beperkt bleef en zij dicht bij elkaar woonden, was het zelfbestuur van de natie beter realiseerbaar dan in een grote natie.[41] De republikein Roubaulx zag tenslotte ook in de ordelievendheid en gematigdheid die tijdens de Revolutie tentoon waren gespreid, een argument ten voordele van de republiek. Het Belgische volk had voldoende *vertu* om zelf de hoeder van zijn vrijheid te zijn. ‘Le dévouement, le courage et le patriotisme des Belges se sont-ils si peu manifestés depuis quelque temps, que nos détracteurs puissent feindre de les ignorer?’[42]

Maar de republikeinen bekritiseerden hun tegenstanders niet alleen omwille van hun veronderstelling dat de republiek niet was aangepast aan de Belgische natie. De opvattingen van het Nationaal Congres over de republiek zelf achtten zij hopeloos anachronistisch. ‘J'entends dire que ceux qui veulent la république sont des faiseurs d'utopies’, zo begon Pierre Seron zijn toespraak, ‘mais, je le demande, est-il question de ressusciter Athènes, Thèbes ou Syracuse, ou Sparte avec sa pauvreté?’ Niet de republieken uit de Oudheid waren in 1830 het relevante voorbeeld, wel de vroegere Hollandse republiek en de Verenigde Staten. Dergelijke voorbeelden illustreerden dat de rijkdom van een staat, wanneer zij berustte op de handel, niet noodzakelijk een corrumperende werking had. Had Adam Smith er niet reeds op gewezen dat een nijvere, handeldrijvende bevolking bij uitstek geschikt was voor de vrijheid?[43] Op dit punt had ook Montesquieu in zijn *Esprit des lois* bijzonder veel nadruk gelegd. Volgens hem was de opkomst van handelsnaties één van de meest belangwekkende fenomenen van de moderne tijd en had deze een grote impact op de zeden en gewoonten. Zo bevorderde de handel een spaarzame en nijvere houding in de bevolking. Dat maakte

38 Huyttens, *Discussions du congrès national,* I, 217-219.
39 Vgl. de toespraak van graaf de Celles, *ibidem*, I, 393-395.
40 Vgl. de toespraak van Delwarde, *ibidem*, I, 242-243.
41 Montesquieu, *De l'Esprit des lois*, Boek IX, hoofdstuk 1.
42 Huyttens, *Discussions du congrès national,* I, 227.
43 *Ibidem*, I, 195-198.

het op zijn beurt mogelijk de republiek in te voeren, zonder dat men van bovenaf een Spartaanse armoede moest afdwingen.[44]

'En résumé', zo vatte Louis Delwarde de argumenten van de republikeinen samen, 'je pense que la république est le seul gouvernement où l'on peut trouver l'économie; que ce gouvernement est plus conforme à nos moeurs que le régime constitutionnel; que la situation de notre pays y est propre.'[45] Ondanks hun heftige polemiek, spraken republikeinen en monarchisten in het Nationaal Congres dus in zekere zin toch dezelfde taal. Ook het republikeinse vertoog werd geïnspireerd door het pragmatische conservatisme van Montesquieu. Net zoals de voorstanders van de monarchie probeerden zij het Congres ervan te overtuigen dat de republiek niet altijd en overal, maar in de gegeven omstandigheden en in een Belgische context, de meest geschikte regeringsvorm was. De discussie tussen beide partijen draaide dan ook vooral rond een verschillende interpretatie van de karakteristieken van de Belgische natie. In de ogen van de voorstanders van de monarchie ontbrak bij de bevolking de juiste instelling om een republikeins experiment veel kans op slagen te geven. België had altijd al een erfelijk koningschap gekend en er was nu geen reden om dat te veranderen. Hun tegenstanders argumenteerden dan weer dat de traditie van zelfbestuur in de Belgische steden en provincies het land had voorbereid op de republikeinse regeringsvorm. De Belgische Revolutie zelf was daarvan het ultieme bewijs.

Voor of tegen de senaat

Enkele weken na de invoering van de monarchie vatte het Nationaal Congres het debat over de senaat aan.[46] De vraag of België een één- dan wel een tweekamerstelsel zou krijgen, werd door de grondwetgevende vergadering als niet minder fundamenteel beschouwd dan de keuze tussen republiek of monarchie. Tijdens de debatten bleek duidelijk dat de meeste sprekers een voorkeur voor het tweekamerstelsel hadden. Toch was de verdeeldheid over deze kwestie groter dan bij de discussie over de monarchie. Een aanzienlijk aantal volksvertegenwoordigers sprak zich tijdens het debat uit tegen de invoering van de senaat. Die indruk wordt ook bevestigd door de resultaten van de uiteindelijke stemming van 15 december 1830. Hoewel de meeste leden van het Nationaal Congres voor de senaat stemden, was die meerderheid niet zo verpletterend als bij de stemming rond de monarchie. Ongeveer een derde van de volksvertegenwoordigers bleek niet te vinden voor de invoering van een senaat.[47] Zoals nog zal blijken, werd die oppositie onder meer gevoed door de overtuiging dat de

44 Montesquieu, *De l'Esprit des lois*, Boek XX, hoofdstuk 4.
45 Huyttens, *Discussions du congrès national*, I, 242.
46 Over het debat over het tweekamerstel in het Nationaal Congres bestaat een relatief uitgebreide literatuur. Zie onder meer: F. Stevens, 'Een belangrijke fase in de wordingsgeschiedenis van de Belgische grondwet. De optie voor een tweekamerstelsel', *Belgisch tijdschrift voor de nieuwste geschiedenis*, XII (1981) 641-661. Recent verscheen ook *De geschiedenis van de Belgische senaat (1831-1995)*, gepubliceerd door: V. Laureys, M. van den Wijngaert, L. François, e.a. (Tielt, 1999).
47 Huyttens, *Discussions du congrès national*, I, 501.

traditionele legitimatie van het tweekamerstelsel niet langer van toepassing was in het vroegnegentiende-eeuwse België.

In bepaalde opzichten werd in het debat tussen voor- en tegenstanders van de senaat voortgebouwd op de argumentatie die gebruikt was bij de discussie rond de invoering van de monarchie. Het gebrek aan publieke deugd bij de Belgische burgers in het algemeen en de volksvertegenwoordigers in het bijzonder maakte volgens sommige congressisten de invoering van een senaat evenzeer noodzakelijk als de monarchie. Zonder senaat zou het egoïsme van de burgers, hun neiging om de eigen belangen te laten primeren op het algemene belang, wel eens gevaarlijke conflicten tussen de vorst en de kamer der volksvertegenwoordigers tot gevolg kunnen hebben. De korpsgeest die meestal in een dergelijke assemblee heerste, zou er gemakkelijk voor kunnen zorgen dat de loyaliteit van de vertegenwoordigers naar hun eigen kamer uitging eerder dan naar de staat in het algemeen. Het gevaar bestond dan ook dat zij conflicten met de uitvoerende macht zouden uitlokken om aldus hun eigen positie te versterken. Een tweede, meer bezadigde kamer die een bemiddelende rol zou kunnen spelen tussen de vorst en de kamer der volksvertegenwoordigers, werd dan ook als onontbeerlijk gezien in het Belgische staatsbestel.[48]

Evenmin ondenkbaar was het dat één enkele kamer volledig afhankelijk zou worden van de uitvoerende macht. Door haar monopolie op goedbetaalde baantjes en eervolle onderscheidingen zou de uitvoerende macht van de hebzucht en eerzucht van de volksvertegenwoordigers gebruik kunnen maken om deze te corrumperen. Zo zou de kamer een willoos instrument in de handen van de uitvoerende macht worden, eerder dan een al te onafhankelijk lichaam. Pierre-François van Meenen, een invloedrijke liberaal, was er bijvoorbeeld van overtuigd dat bij de volksvertegenwoordigers het eigenbelang uiteindelijk de bovenhand zou krijgen. Zeker als het revolutionaire patriottisme weggeëbd zou zijn, mocht men niet al te veel vertrouwen op de *esprit public* die nu in het Nationaal Congres heerste. Dan zou iedereen weer aan zijn eigen, zelfzuchtige belangen beginnen te denken en na een tijdje zouden de volksvertegenwoordigers naar plaatsen en eerbewijzen beginnen te streven. Zoals een koorts zou ‘la manie des distinctions’ rond zich heengrijpen, voorspelde Van Meenen. ‘Alors on devient négligent pour ses devoirs politiques, dans les élections on se laisse gagner, on cède à l'esprit du coterie, en un mot on songe à ses intérêts plutôt qu'aux intérêts publics.’[49]

Tegenstanders van de senaat bleken deze argumenten echter allesbehalve overtuigend te vinden. In de gematigde opstelling van het Nationaal Congres zelf vonden zij een gedroomd voorbeeld om hun kritiek op het tweekamerstelsel kracht bij te zetten. Indien de remmende werking van een senaat niet nodig was gebleken bij de opstelling van de grondwet, waarom zou dat dan anders zijn bij het gewone wetgevende werk? Belgen waren gesteld op orde en rust en de natuurlijke *bon sens* van de bevolking maakte het gevaar voor conflicten tussen de vorst en de kamer weinig waarschijnlijk. Het wispelturige en onberekenbare karakter van sommige naties (impliciet werd daarmee natuurlijk verwezen naar Frankrijk) maakte daar een tweekamerstelsel misschien

48 Vgl. de toespraak van Masbourg, *ibidem*, I, 459.
49 *Ibidem*, I, 428-430.

noodzakelijk. Maar dat moest daarom in België nog niet het geval zijn, argumenteerde François van Snick. Als men boekenwijsheid liet voor wat ze was en de realiteit van de Belgische samenleving in overweging nam, zou de ongeschiktheid van een senaat snel duidelijk worden:

> Fermons, messieurs, pour un instant tous nos livres: faisons taire pendant nos débats la voix de ces auteurs, quelque imposante qu'elle soit d'ailleurs: ne voyons que nous; nos moeurs, aussi douces que simples; nos habitudes, tout empreintes de calme et de modération; ce besoin d'ordre et de repos qui s'est fait unanimement sentir dans le temps même de la plus grande exaltation populaire; et bientôt la question sera décidée, bientôt nous resterons convaincus qu'une première chambre ne serait qu'un rouage toujours inutile, souvent dangereux dans notre organisation politique.[50]

Overbodig en zelfs gevaarlijk: die scherpe beoordeling van het tweekamerstelsel had veel te maken met de specifieke functie die men aan de senaat toekende. Tegenstanders gingen er immers van uit dat men van de senaat, naar Engels model, een adelskamer wilde maken. Het Engelse ideaal van de gemengde constitutie, waarin de macht werd gedeeld door adel, volk en vorst, lag immers ten grondslag aan de traditionele verantwoordiging van het tweekamerstelsel. In zijn beroemde commentaar op de Engelse constitutie in Boek XI van de *Esprit des lois*, had Montesquieu het Hogerhuis gelegitimeerd door erop te wijzen dat de aristocratie andere belangen te verdedigen had dan de rest van de bevolking. Zonder zulk een aparte vertegenwoordiging zou de inspraak van het volk nadelig voor de aristocratie uitpakken.[51] Tegenstanders van de senaat vonden echter dat deze verantwoording niet langer van toepassing was in een moderne natie zoals België. In zijn toespraak beschreef Stanislas Fleussu bijvoorbeeld in detail hoe in Engeland het Hogerhuis was ontstaan na een lange strijd tussen de feodale adel en de absolute monarchie. Toen had de adel immers speciale belangen te verdedigen tegenover de monarch. In het België van 1830 bestonden dergelijke geprivilegieerde groepen niet meer. Volgens Fleussu zou het dan ook onzinnig zijn een apart vertegenwoordigend lichaam op te richten, dat de particuliere belangen van de adel moest verdedigen. De natie was nu immers één, niet langer verdeeld in verschillende klassen, en die eenheid moest dan ook weerspiegeld worden in de eenheid van de nationale vertegenwoordiging.[52]

Op deze argumenten hadden de voorstanders van de senaat eigenlijk geen coherent antwoord. Hoewel de meeste leden van het Nationaal Congres voor het tweekamerstelsel te vinden waren, konden slechts weinigen zich terugvinden in het beeld van een duale samenleving dat door Montesquieu was geschetst.[53] Met hun keuze voor het tweekamerstelsel, zo werd herhaaldelijk benadrukt, beoogden zij zeker niet een aparte vertegenwoordiging voor de adel of het grootgrondbezit. Net zoals de kamer der volksvertegenwoordigers zou de senaat het volk in zijn geheel vertegenwoor-

50 *Ibidem*, I, 398.
51 Montesquieu, *De l'Esprit des lois*, Boek XI, hoofdstuk 6.
52 Huyttens, *Discussions du congrès national*, I, 435-440.
53 Paul Devaux was hier een uitzondering: *Ibidem*, I, 467-469.

digen.[54] De adel had een dergelijke aparte vertegenwoordiging in de ogen van de meeste leden van het Nationaal Congres dan ook helemaal niet nodig. In het België van 1830 bestonden er misschien nog wel verschillende klassen, maar die hadden geen echt tegengestelde belangen meer, zoals dat in het Ancien Régime het geval was geweest. Die mening werd in het Nationaal Congres niet alleen door leden van de burgerij naar voren gebracht, maar ook door adellijke verkozenen. In zijn toespraak benadrukte bijvoorbeeld graaf de Baillet dat er geen enkel land was waar zich zo'n volledige sociale fusie had voorgedaan als in België. Alle klassen waren voldoen verlicht om te begrijpen dat zij geen vijanden waren, dat zij gemeenschappelijke belangen hadden, en dat alleen hun eendracht macht maakte.[55]

In 1815 was de oprichting van een aparte vertegenwoordiging voor de aristocratie nog een van de voornaamste Belgische eisen bij de toetreding tot het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Tijdens de vergaderingen van de Belgisch-Nederlandse commissie die de herziening van de grondwet van 1813 voorbereidde, had de Belgische delegatie erop aangedrongen om naast de Staten-Generaal ook een Eerste Kamer op te richten waarin de adel zou zetelen. Bij de discussies over dit heikele punt werd enerzijds gebruik gemaakt van de doctrine van de oude constitutie. De belofte van Willem I om bij de vereniging rekening te houden met de aloude constitutionele tradities van de Zuidelijke Nederlanden werd herhaaldelijk aangehaald. Anderzijds werd er ook geput uit Montesquieu's *Esprit des lois* om deze eis kracht bij te zetten. Rekening houdend met de zeden en gewoonten van de Belgische natie, zo luidde het, zou de vereniging van beide landsdelen voor de Belgen zonder adelskamer niet acceptabel zijn. Anders dan in Nederland bekleedde de adel in de Zuidelijke provinciën immers vanouds een vooraanstaande sociale positie. Op grond van de macht en rijkdom die haar onderscheidde van de rest van de bevolking, had zij dan ook recht op een aparte vertegenwoordiging. Het rijk van Willem I zou bovendien veel te groot zijn om experimenten met een eenkamerstelsel veel kans op slagen te geven; enkel in een republiek was de toestand van sociale gelijkheid haalbaar, die in een eenkamerstelsel weerspiegeld werd.[56]

Bij de oprichting van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden had de sociale gelijkheid dus nog een moeilijk te realiseren toestand geleken; misschien mogelijk in kleine stadstaten, maar zeker niet in de grote en welvarende naties van het moderne Europa. In 1830 bleek er daarentegen een ruime consensus te zijn gegroeid dat precies die sociale gelijkheid typisch was voor moderne, Europese staten zoals België. Zo benadrukte graaf Félix de Mérode, wiens vader bij de besprekingen van 1815 had gepleit voor een aparte adelskamer, dat de verschillen tussen de aristocratie en de rest van de bevolking in België in 1830 in feite onbelangrijk waren.[57] In de ogen van de leden van het Nationaal Congres was die toestand van sociale gelijkheid het product van een (lang) historisch proces. Oorspronkelijk waren de meeste Europese staten,

54 *Ibidem*, I, 405.
55 *Ibidem*, I, 395-398.
56 H.T. Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet. Bronnenverzameling* (2 dln.; 's-Gravenhage, 1909) II, nrs. 64, 69, 86, 87, 88, 91.
57 *Ibidem*, I, 419-421.

zo meenden zij, gekenmerkt door een tegenstelling tussen adel en volk. Slechts in de moderne tijd had deze tegenstelling langzaamaan plaatsgemaakt voor een grotere gelijkheid; een ontwikkeling die trouwens nog niet helemaal voltooid was.[58] De Belgische *founding fathers* waren er met andere woorden van overtuigd geraakt dat er zich in de Belgische samenleving belangrijke sociale veranderingen hadden voorgedaan. Geheel conform de leer van het politieke relativisme vonden zij dat er in de politiek met die verandering rekening gehouden moest worden.

Dat de Franse Revolutie aan deze omslag ten gronde lag, zal weinig verwondering wekken. Wel was het niet zozeer de Revolutie zelf, als wel de verwerking ervan, die in de loop van de Restauratieperiode het beeld van een zich egaliserende samenleving deed postvatten. Toen er met het herstel van de orde in 1814 opnieuw tijd voor reflectie was gekomen, resulteerde dit in een stroom van publicaties over de oorzaken van de Revolutie. Geheel conform de leer van het politieke relativisme werd daarin de omwenteling van 1789 verklaard als het resultaat van een discrepantie tussen de politieke instellingen en de sociale toestand in het Ancien Régime. Meer specifiek werd de Franse Revolutie door een aantal historici verklaard als een gevolg van de toename van de sociale gelijkheid vanaf de zestiende eeuw.[59] Velen waren er dan ook van overtuigd geraakt dat de tendens tot gelijkheid een onafwendbaar fenomeen was geworden in West-Europa, een overtuiging die nog eens werd versterkt door het succes van de Julirevolutie in Frankrijk. In de Inleiding op het eerste deel van zijn *De la démocratie en Amérique* (1835), schreef Alexis de Tocqueville bijvoorbeeld dat hij getroffen was door de steeds grotere sociale gelijkheid in de West-Europese samenlevingen. Zonder reeds het Amerikaanse extreem bereikt te hebben, werd de ‘égalite des conditions’ er toch elke dag groter, zodat ‘cette même démocratie, qui régnait sur les sociétés américaines, me parut en Europe s'avancer rapidement vers le pouvoir.’[60]

Deze opvatting bleek ook bij de leden van het Nationaal Congres te leven. Om hun voorkeur voor de senaat kracht bij te zetten, deden de voorstanders van de senaat in het Nationaal Congres dan ook meestal een beroep op ‘gemoderniseerde’ versies van de balanstheorie. Een bijzonder origineel standpunt werd ingenomen door Jean-Baptiste Nothomb. Hij suggereerde dat het misschien niet zozeer de oude landadel was die op de bescherming van de senaat een beroep zou moeten doen. De gelijkheid van alle burgers voor de wet had volgens Nothomb de tegenstelling tussen volk en adel onbelangrijk gemaakt. Dat nam echter niet weg dat er nog steeds twee verschillende ‘klassen’ in de staat aanwezig waren: arbeiders en kapitalisten. ‘Ceux qui achètent le travail constituent pour moi l'aristocratie moderne, ceux qui le vendent, la démocratie.’ Een tweekamerstelsel was volgens Nothomb nodig om conflicten tussen beide groepen te voorkomen. Er bestond niet alleen een duidelijke tegenstelling tussen hun

58 Die historische dynamiek is het duidelijkst aanwezig in de toespraak van Frans van Snick, Huyttens, *Discussions du congrès national*, I, 395-398.

59 Om alleen maar de bekendste namen te noemen: F. Guizot, *Du gouvernement représentatif et de l'état actuel de la France* (Parijs, 1816); A. Thierry, *Lettres sur l'histoire de France pour servir a l'étude de cette histoire* (Parijs, 1868 [1827]).

60 A. de Tocqueville, *De la démocratie en Amérique. Première édition historico-critique*, E. Nolla, ed. (2 dln.; Parijs, 1990 [1835-1840]) I, 3-16.

economische, maar ook tussen hun politieke belangen. Enerzijds zouden de kapitalisten proberen om de politieke macht die hun door hun grote rijkdom werd verschaft, ten nadele van de rest van de bevolking te gebruiken. Anderzijds bestond het gevaar dat de arbeiders zich aan die dominantie zouden proberen te onttrekken 'en aspirant au même empire'.[61]

De meeste voorstanders van het tweekamerstelsel banden echter elke suggestie van ongelijkheid uit hun voorstellen. Zo beriep Joseph Lebeau, de invloedrijke liberale journalist, zich op de autoriteit van Benjamin Constant om zijn voorkeur voor de senaat te verdedigen. Constant had immers aangetoond dat in een enkele kamer meerderheid tegenover minderheid kwam te staan, waardoor deze laatste geen enkele kans maakte, terwijl in een tweekamerstelsel meerderheid tegenover meerderheid kwam te staan.[62] In feite was deze theorie natuurlijk een herformulering van de oudere gedachte dat de (kleinere) aristocratische groep de kans moest krijgen om zich te verdedigen tegen de rest van de bevolking, hoewel van haar sociale component ontdaan. Van dezelfde aard was ook de these dat een senaat noodzakelijk was om een aparte vertegenwoordiging te kunnen geven aan de meer 'conservatieve' krachten in de samenleving, terwijl de 'progressieve' in de kamer vertegenwoordigd zouden worden. Félix de Mérode verklaarde bijvoorbeeld een voorstander te zijn van een tweede kamer voor grootgrondbezitters, niet omdat deze speciale belangen te verdedigen zouden hebben, maar wel omdat men van hen 'un zèle plus calme et plus prudent pour la chose publique' kon verwachten.[63]

Tijdens het debat over de samenstelling van de senaat, van 16 tot 18 december 1830, bleek nog duidelijker de onwil van het Nationaal Congres om van de senaat een aparte vertegenwoordiging voor de adel te maken. De invoering van het tweekamerstelsel was na de eerste discussie ten gronde wel goedgekeurd, maar er bestond nog geen overeenstemming over de concrete vormgeving van de senaat. E.C. de Gerlache, de voorzitter van de grondwetscommissie, had er vanaf het begin op aangedrongen om de senaat erfelijk te maken, zoals dit in Engeland en in Frankrijk (tot 1831) het geval was. Onder zijn invloed werd in het ontwerp van de grondwetscommissie de keuze gelaten tussen een erfelijke pairie of onafzetbare senatoren, hoewel dit voorstel bij de overige commissieleden op weinig enthousiasme kon rekenen.[64] Ook de leden van het Nationaal Congres bleek deze keuze niet echt te bekoren. In de loop van het debat werd herhaaldelijk benadrukt dat de senaat wel een andere samenstelling moest krijgen dan de kamer, maar één die geen kunstmatige ongelijkheden binnen de samenleving veroorzaakte. Uiteindelijk werd daarom voorgesteld om niet in een ander kiespubliek, maar in de personen van de senatoren zelf de garanties voor een grotere bezadigdheid en conservatisme te zoeken. Concreet zou men de senaat door het zelfde kiespubliek als de kamer laten verkiezen, maar aan de senatoren zelf een hoge verkies-

61 Huyttens, *Discussions du congrès national*, I, 424-446.
62 *Ibidem*, I, 412-416.
63 *Ibidem*, I, 419-421.
64 W. van den Steene, *De Belgische grondwetscommissie (oktober-november 1830). Tekst van haar notulen en ontstaan van de Belgische grondwet* (Brussel, 1963) 35, noot 3.

baarheidscijns van 1000 florijnen opleggen (terwijl voor de kamerleden geen beperkingen golden). Dit voorstel werd met een ruime meerderheid van 136 stemmen tegen 40 aangenomen.[65]

Besluit

In 1830, zo schreef Henri Pirenne, bevond de Belgische Constituante zich tegenover een *tabula rasa*, zodat niets haar weerhield bij de toepassing van haar liberale principes - principes die rechtstreeks op de rechten van de mens gebaseerd waren.[66] Een onderzoek van de intellectuele context van de eerste Belgische constitutie heeft uitgewezen hoe misleidend deze visie in feite is. De leden van het Nationaal Congres hadden helemaal niet de indruk in een politiek vacuüm te opereren. De politieke stelsels die verdedigd werden - monarchie of republiek, senaat of één enkele kamer - beoordeelde men niet zozeer op hun intrinsieke kwaliteiten. Veel belangrijker was het aan te tonen dat deze stelsels meer in overeenstemming waren met de Belgische 'zeden en gewoonten' dan de voorstellen van de tegenpartij. Het vertoog van de Belgische revolutionairen moet dus onderscheiden worden van het natuurrechtsdenken dat in de Franse Revolutie zo'n grote rol speelde en waarop het principe van de rechten van de mens gebaseerd was. Veeleer gaf de Belgische Constituante bij het ontwerp van de nieuwe grondwet blijk van een zeker pragmatisme, een zeker conservatisme. Zoals Solon wilde zij aan de nieuwe natie niet de best mogelijke wetten geven, maar de wetten die het meest in overeenstemming waren met de bestaande zeden en gewoonten. In die zin onderscheidde haar vertoog zich ook van het oudere, juridische conservatisme van de Brabantse Omwenteling, dat de continuïteit van de oude constitutie wilde verzekeren.

Een belangrijke inspiratiebron voor deze manier van denken was het werk van Montesquieu. In zijn *Esprit des lois* had deze immers op 'wetenschappelijke' wijze aangetoond dat een duurzame staat enkel mogelijk was indien deze werd aangepast aan de bestaande toestand. In de Restauratieperiode kregen deze ideeën een ruime verspreiding, in de eerste plaats omdat hierin een afdoend verweer tegen het revolutionaire principe van de volkssoevereiniteit werd gezien. De debatten in het Nationaal Congres geven rechtstreeks en onrechtstreeks blijk van die enorme invloed van de *Esprit des lois* op het politieke denken van de eerste helft van de negentiende eeuw. Republikeinen en monarchisten bleken in hun discussie over de meest geschikte regeringsvorm volledig voort te gaan op de analyse die Montesquieu van de voor- en nadelen van die beide stelsels had gemaakt. De politieke ordening die tussen 1830 en 1831 tot stand kwam, kan dus niet alleen vanuit de religieuze, sociaal-economische of politieke context van het negentiende-eeuwse België verklaard worden. Zij was evenzeer het product van een intellectuele traditie die zijn wortels in het Verlichtingsdenken had.

65 Huyttens, *Discussions du congrès national*, I, 531.
66 Pirenne, *Histoire de la Belgique*, VI, 443.

In de loop van de Restauratieperiode had zich in deze manier van denken wel een belangrijke ontwikkeling voorgedaan. Tot in de negentiende eeuw waren denkers zoals Montesquieu immers gewoonlijk uitgegaan van het idee dat de meeste West-Europese samenlevingen gekenmerkt werden door een zekere mate van sociale ongelijkheid. Hoewel dit feit betreurd kon worden, moest men er bij de creatie of hervorming van politieke instellingen rekening mee houden. De gemengde regering, die op een balans tussen monarchie, aristocratie en democratie berustte, was daarbij een politiek ideaal. In de nasleep van de Franse Revolutie bleken velen er echter van overtuigd te zijn geraakt dat de Westerse wereld werd gekenmerkt door een toenemende egalisering. Dat maakte het bijzonder moeilijk om de invoering van een senaat, traditioneel voorgesteld als een adelskamer, te verantwoorden. Om die reden stootten pogingen om een onderscheid te maken in de oorsprong van kamer en senaat (en daardoor ook in hun vertegenwoordigende functie), op hevig protest in het Nationaal Congres.

Precies de samenstelling van de senaat zou bij latere generaties het meest bekritiseerde aspect van de Belgische constitutie worden. Waarvoor kon de senaat immers nog dienen, als die zo weinig verschilde van de kamer? Die vraag kwam opnieuw aan bod toen de regering in 1890 besliste om de grondwet van 1830 voor de eerste maal in haar geschiedenis te herzien. Na de uitbreiding van het kiesrecht was de hervorming van de senaat één van de belangrijkste thema's bij de discussie. In het parlement werden verschillende voorstellen voor een hervorming van de senaat ingediend. Eén van de meest vernieuwende was het idee om in de senaat de belangenvertegenwoordiging in te voeren. Concreet zouden in de Eerste Kamer de drie grootste klassen van de Belgische samenleving - en daarmee bedoelde men arbeiders, kapitalisten en de ‘wetenschap’ (onderwijzers en vrije beroepen) - een afzonderlijke vertegenwoordiging krijgen. Dit voorstel werd gesteund door een brede coalitie van socialistische intellectuelen en jonge, progressief-liberale en sociaal-katholieke parlementsleden. Zij beriepen zich daarbij op de recente ontwikkelingen in de sociale wetenschappen, waar een ‘organische’ visie op de maatschappij steeds meer veld won. Sociologen zoals Frédéric Le Play of Emile Durkheim argumenteerden op basis van empirisch onderzoek dat moderne, West-Europese samenlevingen niet uit een atomistisch geheel van individuen bestonden, maar uit een samenstelling van groepen met verschillende en soms tegenstrijdige belangen. De voorstanders van de belangenvertegenwoordiging vonden dat de Belgische politieke instellingen, die nog teveel uitgingen van het individualistische natuurrechtsmodel van de Franse Revolutie, aangepast moesten worden aan deze bevindingen. De belangenvertegenwoordiging leek hun daartoe de meest geschikte oplossing.[67]

In hun maatschappijvisie verschilden deze laatnegentiende-eeuwse parlementsleden sterk van hun voorgangers uit 1830. Waar die een steeds toenemende egalisering meenden waar te nemen, zag men op het einde van de negentiende eeuw vooral het verschil. Toch is het opvallend dat er ook nu een verandering ‘in overeenstemming

67 Zie de discussie hierover van 7 juni 1893 in de kamer (*Annales parlementaires de Belgique. Chambre. Session de 1892-1893*, 1599 e.v.).

met onze zeden en gewoonten' werd nagestreefd. Net zoals zestig jaar tevoren, was het pragmatische conservatisme dus nog steeds een belangrijk element in het Belgische politieke vertoog.

‘Onbeschaamde geleerden hebben zijn naaktheid betast.’ Het vertoog over genialiteit, waanzin en degeneratie in België omstreeks 1900[1]

Raf de Bont

De Luikse psychiater Xavier Francotte begon zijn in 1890 gepubliceerde studie ‘La raison et la folie’ met een anekdote. Hij verhaalde hoe Jean Etienne Esquirol (1772-1884), de bekende Franse gestichtsarts, één van zijn studenten voor een diner had uitgenodigd. De volgende morgen werd de student ondervraagd over twee van zijn tafelgenoten. Esquirol wilde weten wie van beiden als geniaal kon worden bestempeld en wie als waanzinnig. Het antwoord liet niet lang op zich wachten. De drukke, onvermoeibare prater had de student immers al dadelijk als gek toegeschenen; de gereserveerde man die ernaast zat, leek daarentegen alle trekken van het genie te vertonen. Esquirol moest zijn student echter ontgoochelen. De serene en waardige figuur was de waanzinnige - hij dacht dat hij God was - en de drukke causeur was niemand minder dan Honoré de Balzac. Francotte wilde met dit verhaal duidelijk maken dat de psychiater grote voorzichtigheid geboden was bij de beoordeling van de mentale toestand van zijn onderzoeksobject.[2] De concepten waarmee hij werkte, ‘genialiteit’ en ‘waanzin’, waren immers in zijn tijd, veel meer nog dan ten tijde van Esquirol, geproblematiseerd geraakt.

Zowel ‘waanzin’ als ‘genialiteit’ werden in de late negentiende eeuw door sommige auteurs met ‘degeneratie’ in verband gebracht. De driehoeksverhouding tussen deze concepten vormt het onderwerp van dit opstel. De centrale vraag die daarbij wordt gesteld, is hoe Belgische wetenschapsbeoefenaars en kunstenaars ‘genialiteit’ construeerden en welke rol ze daarbij aan ‘waanzin’ en ‘degeneratie’ lieten toekomen. Via deze ‘constructie’ komen we weer uit bij de auteur ervan. We leren zijn idealen en doembeelden kennen. De aandacht wordt in dit opstel toegespitst op de periode omstreeks de eeuwwisseling omdat er toen in België - veel meer dan de periode ervoor of nadien - een echt debat over de verhouding tussen de drie concepten bestond. De discussie was in het fin de siècle, naar de woorden van de Brusselse arts Jules Dallemagne, in brede kring sterk ‘en vogue’.[3] Deze populariteit had voornamelijk te maken met de publieke controverse omtrent het verschijnen van twee buitenlandse publicaties: *L'uomo di genio* (1888) van de Turijnse legerarts Cesare Lombroso en *Entartung* (1892) van de Duits-joodse arts en journalist Max Nordau.[4] Het is in de

1 Dit artikel kwam tot stand in het kader van een onderzoeksproject over het degeneratieconcept in wetenschap en cultuur in België (1850-1950), dat wordt gefinancierd door het Fonds voor wetenschappelijk onderzoek. Ik bedank Liesbet Nys, Kaat Wils en Jo Tollebeek voor hun suggesties en kritische bemerkingen.

2 X. Francotte, ‘La raison et la folie’, *Revue des questions scientifiques*, XXVII (1890) 137.

3 J. Dallemagne, *Dégénérés et déséquilibrés* (Brussel, 1894) 597.

4 Voor België zijn vooral de data van de Franse vertalingen van de twee werken van belang. Lombroso's publicatie verscheen in 1889 onder de titel *L'homme de génie*, die van Nordau in 1894 als *Dégénérescence.*

James Ensor, de man der smarten (1891). Copyright KIK-IRPA Brussel.

eerste plaats in de standpuntbepaling ten aanzien van deze werken dat men in België het genialiteitsbegrip een invulling gaf.

De wortels van het debat

De hevige commotie rond de werken van Lombroso en Nordau zorgde voor enige verbazing bij toenmalige waarnemers.[5] Ondanks enkele eigentijdse interpretaties verwezen verschillende elementen uit *L'uomo di genio* en *Entartung* immers naar een gedachteontwikkeling die al ruim een eeuw aan de gang was.[6] Het waren niet de wetenschapsbeoefenaars geweest, maar wel de literatoren die bijna een eeuw voor Lombroso het genie voor het eerst met waanzin hadden geassocieerd. Romantische schrijvers hadden al vanaf de late achttiende eeuw het 'rationele genie', het oude ideaalbeeld uit de Verlichting, verworpen als het streefdoel van een middelmatige burgerklasse.[7] In de romantische interpretatie was het genie niet langer de meester over zijn verbeelding; hij werd er integendeel door meegesleept. De romantici benadrukten het belang van 'de inspiratie', die met 'manie' in verband werd gebracht. Zij zagen hierin een toegang tot een grotere, meestal goddelijke waarheid, die niet via de rede te bereiken was. Krankzinnigheid was in de romantische literatuur 'geïnspireerde waanzin' en die werd van letterlijke waanzin onderscheiden. Deze metaforische invulling verdween echter in de materialistische aanpak van de artsen die zich in de loop van de negentiende eeuw met het genie gingen bezighouden.[8]

In de vroege negentiende eeuw ontwikkelden Frans-Belgische moreel-statistici, met Adolphe Quételet als voorman, het concept van de 'homme moyen'. Deze werd als 'normaal' geduid en heette de evolutie aan zijn kant te hebben. Het genie, als afwijking van het gemiddelde, werd in de theorieën van de moreel-statistici een abnormaliteit. Zowel de romantische gedachte van de 'geïnspireerde waanzin' als het statistische concept van de 'gemiddelde man' beïnvloedden de medische benadering van het genie door de negentiende eeuw heen. In 1836 verscheen *Le démon du Socrate* van de Franse gestichtsarts Louis-Francisque Lélut, waarin de genialiteit van Socrates met hallucinaties in verband werd gebracht. Het boek was de eerste zogenaamde

5 Onder meer de priester Maurice de Baets uitte zijn verwondering; zie M. de Baets, 'L'homme de génie selon Lombroso', *Revue des questions scientifiques*, XXXVII (1895) 182.

6 Voor een kort overzicht van deze ontwikkeling zie N. Kessel, 'Genius and mental disorder' in: P. Murray, ed., *Genius. The history of an idea* (New York, 1989) 196-212; R. Huertas, 'Madness and degeneration, IV, The man of genius', *History of psychiatry*, IV (1993) 301-319; S.A. Ashley, 'Marginal people. Degeneration and genius', *Proceedings of the annual meeting of the Western society for french history*, XXIV (1997) 101-109. Voor een meer exhaustieve benadering zie G. Becker, *The mad genius controversy. A study in the sociology of deviance* (Londen, 1978); E Gros, *Création et folie. Une histoire du jugement psychiatrique* (Parijs, 1997).

7 Over het verlichte genie-ideaal zie N. Willard, *Le génie et la folie au dixhuitième siècle* (Parijs, 1963).

8 T. Ziolkowski, *German romanticism and its institutions* (Oxford, 1990) 138-206; Becker, *The mad genius controversy*, 55-76.

klinische biografie (of pathografie[9]), een genre dat vooral in de late negentiende eeuw een grote populariteit zou verkrijgen. Tien jaar later leverde Lélut een tweede werk in het genre af, gewijd aan de hallucinaties van Pascal. Lélut verdedigde zijn controversiële inzichten met de stelling dat ze bijdroegen tot de 'democratisering' van de waanzin.[10] Zijn landgenoot Jacques-Joseph Moreau de Tours verplaatste in het volgende decennium de nadruk van de hallucinatie naar de neurose. In *La psychologie morbide*, uit 1859, poogde hij aan te tonen dat alle menselijke afwijkingen terug te voeren waren op de fysiologie. Genialiteit vond volgens Moreau net als idiotie, deliria of excentriciteit haar oorsprong in een ziekelijke (hyper)sensibiliteit. De waanzin en het genie waren naar zijn mening twee resultantes van dezelfde fysiologische afwijking.[11]

De notie 'degeneratie' werd in het debat geïntroduceerd door Bénédict Augustin Morel, een arts die was verbonden aan het gesticht van het Franse Saint-Yon. Morel definieerde het degeneratieconcept in de jaren 1850 als de intergenerationele opeenstapeling van morbide kenmerken in het erfelijk materiaal, veroorzaakt door milieufactoren als alcohol en infectieziekten. In zijn *Traité des maladies mentales* (1860) suggereerde hij dat degeneratie de gemeenschappelijke oorsprong was van waanzin en genialiteit.[12] Valentin Magnan, die Morels degeneratietheorie verder uitwerkte, introduceerde de term 'dégénéré supérieur' als aanduiding voor het genie. In Magnans visie combineerden de superieure gedegenereerden hoogstaande geestesmogelijkheden met allerhande bizarriteiten en contradictorische gedachten.[13] Morel en Magnan, die in de eerste plaats in de klinische achtergrond van waanzin waren geïnteresseerd, spraken slechts zijdelings over de psychologie van het creatieve genie. Andere auteurs lieten echter niet na de degeneratietheorie als uitvalsbasis voor een exhaustieve studie van het onderwerp te gebruiken. De bekendste onder hen was Cesare Lombroso.[14]

De Italiaanse arts ontwikkelde zijn theorieën over genialiteit eerst in het kleine boekje *Genio e folia* (1864) en later in het uitgebreidere *L'uomo di genio.* Dit laatste werk,

9 De term werd geïntroduceerd door de Duitse psychiater Paul Julius Möbius.

10 L.-F Lélut, *Le génie, la raison et la folie. Le démon de Socrate. Application de la science psychologique à l'histoire* (Parijs, 1836); L.-F Lélut, *L'amulette de Pascal pour servir à l'histoire des hallucinations* (Parijs, 1846); Gros, *Création et folie*, 89-97.

11 J.J. Moreau de Tours, *La psychologie morbide dans ses rapports avec la philosophie d'histoire* (Parijs, 1859); W. Riese, 'L'idée du génie dans l'oeuvre de Moreau de Tours', *Episteme. Rivista critica di storia delle scienze mediche e biologiche*, III (1969) 210-213; G. Bolotte, 'Moreau de Tours 1804-1884', *Confrontations psychiatriques*, XI (1973) 9-26.

12 B.A. Morel, *Traité des maladies mentales* (Parijs, 1860). Over Morels degeneratietheorie zie M. Renneville, *La médecine du crime. Essai sur l'emergence d'un regard médical sur la criminalité en France (1785-1885)* (Parijs, 1996) 542-562; D. Pick, *Faces of degeneration. A European disorder, c. 1848-1918* (Cambridge, 1989) 50-59.

13 V. Magnan, M. Legrain, *Les dégénérés (état mental et syndromes épisodiques)* (Parijs, 1895). Voor een situering van Magnan in de Franse psychiatrie zie I. Dowbiggin, 'Back to the future. Valentin Magnan, French psychiatry, and the classification of mental diseases, 1885-1925', *Social history of medecine*, IX (1996) 383-408.

14 Huertas, 'Madness and degeneration', 306-307.

waarin oudere inzichten werden geradicaliseerd, kwam op een moment dat Lombroso al een wereldwijde bekendheid genoot met zijn deterministische theorieën over ‘de geboren crimineel’ en werd haast onmiddellijk in de belangrijkste Europese talen vertaald. De Franse versie werd ingeleid door de vermaarde psychiater Charles Richet. De voornaamste these uit Lombroso's werk was dat het genie moest worden gezien als een degeneratieve psychose van het epileptoïde type. In tegenstelling tot zijn conclusies over criminelen was deze vaststelling niet gebaseerd op statistisch materiaal, maar wel op de lectuur van literair werk en op zeer veel anekdotische biografische details. In een eerste deel van zijn boek behandelde Lombroso een groot aantal degeneratieve aspecten van bekende genieën, gaande van steriliteit en vroegrijpheid via grootheidswaan tot allerhande gedragsstoornissen. Vervolgens onderzocht hij, in dezelfde anekdotische stijl, welke erfelijke en milieugebonden factoren de vorming van het genie in de hand werkten, om in een derde deel geniale verwezenlijkingen van waanzinnigen te bestuderen. Zonder genieën en geestesgestoorden aan elkaar gelijk te stellen, liet hij de grenzen tussen beiden in sterke mate vervagen door ook een intermediaire vorm in het leven te roepen: ‘de matoïden’. Het ging om figuren met de uiterlijke kentekenen van het genie, zonder de achterliggende substantie: waanzinnigen met het aura van genialiteit. Deze ‘matoïden’, waaronder Lombroso verscheidene revolutionaire politici en decadente literatoren rekende, werden omwille van hun invloed erg gevaarlijk geacht voor de maatschappij. Het totaalbeeld dat uit Lombroso's boek sprak, was in sterke mate een ontluistering van het genie, zonder dat de positieve rol van genialiteit in de geschiedenis evenwel werd geminimaliseerd. Het genie mocht dan wel een degeneratieve oorzaak hebben, toch speelde het een belangrijke rol in de ontwikkeling der volkeren. Regressie en vooruitgang waren voor Lombroso twee elementen van hetzelfde proces. Genialiteit mocht dan al teruggaan op biologische degeneratie, het bleef een intellectuele sprong voorwaarts.[15]

Lombroso's publicaties vormden een belangrijke inspiratiebron voor het cultuurkritische werk van Max Nordau, die zijn hoofdwerk *Entartung* aan ‘de meester van Turijn’ opdroeg. Niettemin verschilden beide artsen grondig van mening over de kern van het genievraagstuk. Genialiteit en degeneratie waren voor Nordau onverenigbaar. Enerzijds sprak hij van het echte genie, dat zich onderscheidde door een sterk beoordelingsvermogen en een gezonde wil; anderzijds onderscheidde hij de gedegenereerde kunstenaar, wiens nutteloze en immorele werk het gevolg was van zijn pathologische gesteldheid.[16] Het aantal ontaarde artiesten nam volgens Nordau in zijn

15 C. Lombroso, *L'homme de génie* (2e dr.; Parijs, 1896), vertaald uit het Italiaans door F. Collonna d'Istria; G. Mora, ‘One hundred years from Lombroso's first essay “Genius and insanity”’, *American journal of psychiatry*, CXXI (1964) 562-571; Ashley, ‘Marginal people’, 105; Gros, *Création et folie*, 122-133.

16 M. Nordau, *Entartung* (2dln.; Berlijn, 1892-1893) 23. Verder wordt verwezen naar de Engelse vertaling van het werk. Zie ook *Idem, Psycho-physiologie du génie et du talent* (3e dr.; Parijs, 1902) 89-91. Lombroso zou zich van Nordaus interpretatie distantiëren. ‘Non siete giusto’, schreef hij in een brief aan Nordau, doelend op diens theorieën over het genie. Ondanks de meningsverschillen bleven de twee bevriend. Zie C. Schulte, *Psychopathologie des fin de siècle. Der Kulturkritiker, Artz und Zionist Max Nordau* (Frankfurt am Main, 1997) 344.

eigen tijd angstwekkende proporties aan, te meer omdat de emotionele dogma's van deze kunstenaars gemakkelijk ingang vonden in een door hysterie gekenmerkte massa. De twee lijvige volumes van *Entartung* waren in de eerste plaats een agressieve uitval naar de moderne kunst, die als een symptoom werd gezien van een oververmoeide maatschappij. Nordau onthield zich niet van zeer persoonlijke aanvallen op symbolisten en decadenten, prerafaëlieten, 'tolstoïanen' en 'wagneristen', estheten, parnassiens en 'pseudo'-realisten. Hun kunst had volgens hem eender welke waarheidszin verloren en was de voorbode van een 'fïn de siècle' dat enkel door een krachtdadig optreden van integere burgers kon worden tegengegaan. *Entartung* was een lofzang op bourgeoiswaarden als discipline, orde en plicht en een pleidooi voor een organische solidaire samenleving. In Nordaus denkwereld werden moraliteit, wetenschappelijke waarheid, gezondheid en een stabiele organische groei aan elkaar gekoppeld. De moderne kunst was voor hem een incarnatie van alles wat tegen deze basiswaarden inging.[17]

De wetenschap beoordeelt het genie

Apriorismen en definiëring

In de Belgische wetenschap was de aandacht voor de genialiteitskwestie lange tijd relatief gering. Dit veranderde echter plots toen in 1889 de Franse vertaling van *L'uomo di genio* op de markt kwam. Zoals de Geelse psychiater Frans Meeus in 1907 signaleerde, werd door Lombroso's 'voortvarendheid, zijn stoute strijdlustigheid en 't paradoxale zijner opvattingen ... de gedachtenstrijd rond het vernuft, van uit de stille discussiezaal der geleerden, op het forum, voor 't groot publiek' gebracht.[18] De grote publieke interesse zette de 'geleerden' op hun beurt aan om een genuanceerd en geloofwaardig alternatief te bieden voor de haast unaniem verworpen denkbeelden van Lombroso.

De eerste die zich in het debat waagde, was Francotte, die behalve psychiater ook docent algemene pathologie aan de universiteit van Luik was.[19] Vanuit een streven naar wetenschappelijke geloofwaardigheid viel hij Lombroso al in 1890 aan op een aantal methodologische en logische inconsequenties.[20] Volgens Francotte wist de

17 Over Nordau en zijn visie op de kunstenaars zie onder meer G.L. Mosse, 'Max Nordau and his degeneration', voorwoord bij M. Nordau, *Degeneration* (New York, 1968) xiii-xxxvi; G.F. Drinka, *The birth of neurosis. Myth, malady and the Victorians* (New York, 1983) 243-246 en 249-258; J.M. Fischer, 'Dekadenz und Entartung. Max Nordau als Kritiker des fin de siècle' in: Roger Bauer, e.a., ed., *Fin de siècle zu Literatur und Kunst in der Jahrhundertwende* (Frankfurt am Main, 1977) 93-111; S.E. Aschheim, 'Max Nordau, Friedrich Nietzsche and Degeneration', *Journal of contemporary history*, XXVIII (1993) 643-657; Schulte, *Psychopathologie des fin de siècle*, 201-252 en 343-348.

18 F. Meeus, 'Menschenkunde, V, De geniale mensch', *Verhandelingen van de katholieke Vlaamsche hoogeschooluitbreiding*, IX, nr. 97 (1907) 14.

19 Voor een korte biografische schets: L.-E. Halkin, P. Harsin, *L'Université de Liège de 1867 à 1935. Notices biographiques*, III, *Faculté de médecine* (Luik, 1936)160-168.

20 Hiervoor kon hij terugvallen op een groot aantal Franse psychologen als Théodule Ribot, Henri Joly en Paul Janet. Hij ontleende verder een deel van zijn argumentatie aan de - eveneens Franse - epistemoloog Albert Lemoine.

Turijnse legerarts genialiteit niet altijd van matig talent te onderscheiden, leidde hij uit onbelangrijke particularismen vaak zonder meer waanzin af en verzweeg hij het groot aantal genieën dat van degeneratieve kenmerken gespaard bleef. Het genie als 'morbide' of 'ziek' typeren, was voor Francotte daarenboven a priori woordmisbruik, aangezien genialiteit juist gekenmerkt werd door een perfecter, delicater functionerend organisme dan de gemiddelde mens. Niettemin zag hij het als een uiting van wetenschappelijke nuchterheid om, los van de publieke sentimentele verontwaardiging, toch op de interessante aspecten van de analyse van Lombroso en diens voorloper Moreau te wijzen. Ook volgens Francotte waren er immers opvallende affiniteiten tussen genialiteit en waanzin. Hij meende dat ze vaak terug te voeren waren op eenzelfde erfelijke basis, wat hij afleidde uit de vele waanzinnigen die onder de familieleden van bekende genieën aan te treffen waren. Daarenboven meende hij dat superieure mensen vaak een onvolmaakte intellectuele gezondheid vertoonden, wat resulteerde in allerhande bizarriteiten in hun gedrag. Hierbij liet hij niet na een uitgebreid aantal voorbeelden uit Lombroso's anekdotische collectie aan te halen. Tot slot zag Francotte bepaalde analogieën in de psychologische karakteristieken van genieën en waanzinnigen, die beiden door momentaniteit en onbewustheid werden gekenmerkt. Het genie was dan misschien niet 'morbide', dan toch 'imperfect' en 'onevenwichtig'.[21]

Francotte poogde twee aspecten van het genie te verenigen. Enerzijds vertoonde het genie een 'volmaakter' organisatie dan de doorsnee mens, wat precies in zijn geniale producties resulteerde. Anderzijds was hij echter ook in belangrijke mate 'onvolmaakt', blijkens zijn mentale onevenwichtigheid. Beide zaken hoefden elkaar voor Francotte niet uit te sluiten. Integendeel, ze werkten elkaar in de hand. Verwijzend naar de Duitse psychiater Rudolf Arndt stelde hij immers dat de perfectionering van het organisme met energieverlies en een verminderd weerstandsvermogen gepaard ging, wat allerhande afwijkingen kon verklaren. Deze tweevoudige invulling van het genie weerspiegelde zich ook in zijn visie op waanzin. Francotte reageerde tegen het stereotype beeld van de redeloze gek met volledig verstoorde gedachten. Net zoals genialiteit geen onevenwichtigheid uitsloot, sloot voor Francotte waanzin geen redelijkheid uit.[22] Ten opzichte van de populaire opvattingen betekende Francottes visie dus een opwaardering van de waanzinnige en een degradatie van het genie. Zeker in zijn typering van moderne schrijvers toonde hij veel aandacht voor hun wankele evenwicht, wat hem overigens niet in dank werd afgenomen. Dat Francotte door jonge literatoren omwille van zijn theorieën werd aangevallen, vermeldde hij zelf in een opstel uit 1894. Hij repliceerde daarop dat zijn opvattingen de bewondering voor geniale prestaties geenszins verminderden. In dezelfde context insinueerde hij evenwel opnieuw dat het aantal 'originaux', 'excentriques' en 'déséquilibrés' onder het kunstenaarsvolk erg talrijk waren.[23] In zijn - als exemplarisch gepubliceerde

21 Francotte, 'La raison et la folie', 138 en 163-167; *Idem*, 'Le génie et la folie', *La revue générale*, XVI (1890) 599-619.

22 *Ibidem*, 600 en 619.

23 Zie X. Francotte, *Le rôle de la médecine mentale. Ce qu'il est, ce qu'il doit être. Causerie faite à la conférence du jeune barreau de Liège le 6 Juin 1894* (Luik, 1894) 12-13.

- medische diagnoses van hallucinaties maakte hij slechts bij één patiënt gewag van de beroepsgroep; bij een geval van 'spiritisme' en achtervolgingswaan vermeldde hij 'artiste, peintre' als ging het om een soort verklaring.[24]

Maurice de Baets, priester en secretaris van de Gentse bisschop, bouwde in zijn reflecties over genialiteit voort op de ideeën van Francotte. De Baets had als doctor in de filosofie en de theologie geen natuurwetenschappelijke achtergrond. Hij had zich echter, samen met Francotte, onderscheiden op het tweede internationale crimineel-antropologisch congres in 1892 als een genuanceerde bestrijder van de lombrosiaanse opvattingen over criminaliteit. Hij was zeer goed met Lombroso's geschriften en de discussies daaromtrent vertrouwd en gold op dat vlak als een autoriteit, zeker binnen de katholieke wereld.[25] De Baets herhaalde Francottes methodologische kritiek aan het adres van Lombroso en toonde daarbij veel ijver om verschillende deelaspecten van *L'uomo di genio* te ontkrachten. Ondanks een zekere waarheid in Lombroso's stellingen had een doorgedreven systematiek hem volgens De Baets tot paradoxen en overdrijvingen gebracht. Lombroso was in zijn ogen niet meer dan een 'coutumier du fait', die zijn confuse feitenmateriaal aan een aprioristische stelling wilde onderwerpen. Met zichtbaar genoegen wees De Baets Lombroso er dan ook op dat de jezuïeten de opbloei der kunsten voor 1460 onmogelijk hadden kunnen vertragen, gezien hun orde pas in de zestiende eeuw was opgericht. Lombroso's bewering dat laaggelegen gebieden (als België) weinig of geen genieën voortbrachten, werd met evenveel plezier tegengesproken. Verscheidene pagina's met geniale 'Belgen' moesten het tegendeel bewijzen. Kunstenaars als Rubens en Van Dyck passeerden de revue, naast wetenschapsbeoefenaars als Mercator en Van Helmont en politieke helden als Karel Martel, Clovis, Godfried van Bouillon en Karel V.[26]

Liet Lombroso's methodologie te wensen over, zijn vraagstelling was volgens De Baets wel geoorloofd. De priester onderlijnde dat psycho-fysiologisch onderzoek naar genialiteit niet in strijd was met het spiritualistisch geloof. Thomas van Aquino had immers zelf erkend dat het denkend principe afhankelijk was van de organen die haar dienden; het was dus best mogelijk te onderzoeken welke organische omstandigheden genialiteit in de hand werkten. De Baets erkende de lombrosiaanse stelling dat voor genialiteit 'hyperesthésie' nodig was, maar weigerde dit pathologisch te interpreteren; integendeel, hij zag het genie als een grotere perfectie van de organen. Deze vaststelling sloot verder enkele abnormaliteiten niet uit. Genieën werden immers tot overmatig werk gedreven, wat afwijkingen kon veroorzaken. Deze anomalieën moesten dus als de gevolgen en niet als de oorzaken van genialiteit worden geïnterpreteerd. Zo kon De Baets concluderen dat het genie allerminst een degeneratief verschijnsel was. Om dit te ondersteunen - en dit is erg interessant - haalde de

24 X. Francotte, 'Des hallucinations dit psychiques' (1898) 74-100.

25 *Katholieke Universiteit Leuven. Jaarboek 1930-1933* (Leuven, 1933) cxii-cxx; G. Butstraen, 'Degeneratiedenken in de Belgische criminele antropologie' (onuitgegeven licentiaatsverhandeling KULeuven; Leuven, 2000) 15-16.

26 M. de Baets, 'L'homme de génie selon Lombroso', *Revue des questions scientifiques*, XXXVII (1895) 182-213.

serene priester Nordaus *Entartung* aan. Nordau had immers ingezien dat het gezonde genie gemakkelijk van begaafde gedegenereerden te onderscheiden viel. Als het genie zijn geniale capaciteiten werden ontnomen, hield men volgens Nordau nog steeds een capabel man over, met een superieure handigheid en intelligentie; bij een gedegenereerde restte niets dan een gek of een crimineel.[27] Deze tweedeling betekende de redding van het èchte genie, dat zijn oude heldhaftige rol kon blijven behouden. Anderzijds werd de mogelijkheid gecreëerd om via het etiket 'begaafde gedegenereerde' de inferioriteit van bepaalde artiesten (en hun kunst) in de biologie te verankeren. Het was opvallend dat De Baets voor Nordaus weinig orthodoxe methodologische aanpak veel meer welwillendheid aan de dag legde dan voor die van Lombroso.[28]

Naast Nordau vond De Baets een inspiratiebron in de Brusselse hoogleraar en arts Jules Dallemagne.[29] Deze voorman van de crimineel-antropologische 'Belgische school' had immers in 1894 in zijn *Dégénérés et déséquilibrés* al enkele korte kanttekeningen gemaakt bij het genialiteitsdebat. Net als De Baets het daaropvolgende jaar maakte Dallemagne daarbij een scherp onderscheid tussen het genie en de gedegenereerde. De breuk die hij schetste, hing sterk samen met zijn positivistische idealen. Voor genialiteit waren naar Dallemagnes mening twee elementen noodzakelijk: de langdurigheid van de actie en de waarheid van de conceptie. Tegen Lombroso in stelde hij dat genieën vooral door regelmaat en methode werden gekenmerkt. Geniale ideeën waren volgens Dallemagne steeds op feiten gebaseerd. Een genie was in staat nieuwe verbanden in de werkelijkheid te zien, maar belangrijker was dat die verbanden ook steeds 'authentiek' waren, aldus Dallemagne. Het genie had dan ook niets met morbiditeit te maken: 'Il en est la réfutation définitive.' Zijn superieure intellect was immers een gevolg van zijn perfecte harmoniëring met de hem omringende condities: 'Le génie est l'équilibre par excellence', aldus de Brusselse hoogleraar.[30] Dallemagnes ideeën over de 'waarheid' van geniale denkbeelden en het gezonde, aangepaste en gedisciplineerde genie deden opnieuw sterk aan de theorieën van Nordau denken.[31]

Dallemagne zag het genie als een soort ideaalbeeld van de positivistische mens. De Baets liet de glorie van het genie uitstralen op de Belgische natie. De pedoloog Medard C. Schuyten tenslotte zou het genie inschakelen in een glorificatie van het mannelijke geslacht. In zijn *L'éducation de la femme* uit 1908 benadrukte hij dat het genie bij voorkeur mannelijk was. De artistieke wereld noch de wetenschappen hadden veel bekende vrouwen voortgebracht en zelfs van diegenen die toch boven de middelmaat uitstegen, konden volgens Schuyten geen grote omwentelingen worden

27 Nordau, *Degeneration*, 23.
28 De Baets, 'L'homme de génie selon Lombroso', 205-213.
29 Zie Butstraen, *Degeneratiedenken in de Belgische criminele antropologie*, 28-35.
30 Dallemagne, *Dégénérés et déséquilibrés*, 597-599. Dallemagne zou in later werk zijn houding wel enigszins wijzigen en toch een plaats toekennen aan onevenwichtigheid bij het genie. Net als De Baets en Francotte zou hij overwerk en uitputting van het genie als oorzaak van onevenwichtigheid zien. Zie J. Dallemagne, 'Dégénérescence individuelle et dégénérescence collective', *Revue de Belgique*, XXIX (1897) 56-58.
31 Mosse, 'Nordau and his degeneration', xv-xviii.

verwacht. Aan goede actrices ontbrak het evenwel niet - Schuyten was zelf een bewonderaar van Sarah Bernhardt - maar imitatie was vrouwen dan ook op het lijf geschreven. Originele intelligentie daarentegen was volgens de pedoloog te hoog gegrepen. In de lijn van de Engelse eugeneticus Francis Galton stelde hij dat intelligente vrouwen behoorden tot het 'type dogmatico-indépendant', dat weinig aantrekkelijk was en er bizarre manieren op nahield. Dit type vrouw huwde dan ook zeer laat of helemaal niet.[32]

Schuyten zocht in Darwins evolutietheorie de verklaring voor de vrouwelijke intellectuele inferioriteit. Mannen schonken in hun partnerkeuze amper aandacht aan intellect, wel aan schoonheid en praktische handigheid. Vrouwen daarentegen kozen met het oog op het overleven van hun kroost bij voorkeur een echtgenoot die als een verstandig man in de wereld stond. Dat vrouwen soms een tussenschakel waren in het doorgeven van superieur intellect wilde Schuyten daarom niet betwisten. Het genie was volgens Schuyten als de imposante staart van de haan. Kippen konden het genetisch materiaal van de mannelijke staart doorgeven, maar ze hadden er zelf geen deel aan. Dezelfde redenering ging op voor hoge vormen van intelligentie, aldus Schuyten.[33] De feministische psycho-fysiologe en pedologe Iosefa Ioteyko, hoofdredactrice van *La revue psychologique*, ging in haar eigen tijdschrift onmiddellijk in de tegenaanval. Ze contesteerde niet de gedachte dat er meer mannelijke dan vrouwelijke genieën waren - dat gold in de toenmalige wetenschap als een vaststaand feit - maar wel dat daaruit algehele vrouwelijke intellectuele minderwaardigheid zou volgen. Ze haalde daarbij de Franse auteur Gaston Richard aan, waar die beweerde dat de mannelijke geest door een grotere variabiliteit gekenmerkt werd dan die van de vrouw. Dit impliceerde, aldus Ioteyko, dat het mannelijke geslacht niet alleen rijk was aan genieën, maar ook aan 'arriérés' en 'idiots'.[34] Deze bestaande toestand interpreteerde zij overigens niet als een fataal gegeven. De pedologie en de eugenetica stelden volgens Ioteyko immers op relatief korte termijn een ware 'génieculture' in het vooruitzicht.[35]

In de afgrenzing van het geniebegrip speelden apriorismen een belangrijke rol. Precies door 'het genie' op een bepaalde wijze te definiëren werd 'degeneratie' uitgeslo-

32 M.C. Schuyten, *L'éducation du femme* (Parijs, 1908) 123-130.

33 *Ibidem*, 131-135. Schuyten zocht in internationaal natuurwetenschappelijk werk naar steunpunten voor zijn thesen. Hij verwees onder meer naar *Heriditary genius* (Londen, 1869) van Francis Galton, *L'hérédité psychologique* (Parijs, 1874) van Théodule Ribot en *Die natürliche Auslese beim Menschen* (Jena, 1893) van Otto Ammon.

34 I. Ioteyko, 'R. Lapie, professeur à la Faculté des lettres de Bordeaux. La femme dans la familie', *La revue psychologique*, II (1909) 391-406; *Idem*, 'M.C. Schuyten, directeur du laboratoire de pédologie d'Anvers, L'éducation de la femme', *La revue psychologique*, II (1909) 406-415.

35 *Idem*, 'Le but et les tendances de la Faculté internationale de pédologie de Bruxelles', *Le Paedologium*, I (1913) 21. Over Schuyten en Ioteyko in de pedologische beweging: M. de Vroede, 'Pedologie. De aanzet tot de experimentele pedagogiek in België, ca. 1895-1914', *Pedagogische studiën*, XXXIV (1977) 373-375; M. Depaepe, *Zum Wohl des Kindes? Pädologie, padologische Psychologie und experimentelle Pädagogik in Europa und den USA, 1890-1940* (Leuven, 1994) 164-169; K. Wils, 'Iosefa Ioteyko et la pédologie en Belgique' (lezing gehouden te Parijs, 13 juni 2001, op het colloquium 'Construire les sciences de l'homme. Quel rôle pour les femmes?', georganiseerd door ESF).

ten. Francotte achtte enige onevenwichtigheid nog combineerbaar met genialiteit, maar sloot de morbiditeit van het genie op voorhand uit. De Baets en Dallemagne definieerden het genie als het toppunt van harmonie, respectievelijk van een thomistische en een positivistische orde, en zagen 'degeneratie' als het tegendeel daarvan. Tenslotte werden binnen het culturele vertoog van de tijd geniale verwezenlijkingen bij een vrouw erg onwaarschijnlijk geacht. Zelfs een feministe als Ioteyko bleef binnen dat denkkader, hoewel ze als positiviste hoopvol bleef voor de toekomst.

Het waterhoofd van Gezelle. De pathografische aanpak

Naast de meer algemene bespiegelingen over het genie bestond er ook een traditie in de wetenschappelijke literatuur waarbij men zich op één geniaal individu toespitste. Eén van de invloedrijkste vertegenwoordigers van deze traditie was Edouard Toulouse, Frans psychiater en notoir bestrijder van Lombroso en Nordau. Toulouse wenste een genuanceerde en wetenschappelijke visie op genialiteit te ontwikkelen via een breed opgezet onderzoek, gebaseerd op rechtstreekse observatie. In tegenstelling tot Lombroso en Nordau meende hij dat het oeuvre van een artiest geen toegang bood tot diens pathologische achtergrond. Ook overgeleverde informatie over de gezondheid van overleden genieën zoals die sinds Lélut werd verzameld, achtte hij weinig bruikbaar. De enige betrouwbare methode was volgens Toulouse het onderzoek van levende genieën. Hij vond een gewillig onderzoeksobject in de Franse romanschrijver Émile Zola, die zijn eigen publieke medische diagnose als de ultieme naturalistische bekentenis zag. Naar alle waarschijnlijkheid hoopte Zola ook dat Toulouses onderzoek het negatieve beeld dat Nordau van hem had opgehangen, zou ontkrachten. Hoe dan ook, een groot aantal gerespecteerde Franse wetenschapsbeoefenaars werd ingeschakeld om de medische, psychologische en antropometrische gegevens van de schrijver te verzamelen. Zijn schedel werd opgemeten, zijn urine onderzocht, zijn seksuele psychologie geanalyseerd en zijn reactiesnelheid getest. In een omvangrijk boekdeel, gepubliceerd in 1896, werd geconcludeerd dat Zola geen epilepticus, noch een hystericus of een gealiëneerde was. Toulouse signaleerde wel enige neuropathie, maar dit eerder als gevolg van Zola's intellect dan als oorzaak ervan. Zijn seksuele appetijt werd normaal geacht en hij werd vrijgepleit van fetisjisme.[36]

Toulouses onderzoek zorgde voor een hernieuwde interesse voor de pathografische aanpak, die ook in België rondom de eeuwwisseling enkele toepassingen vond. Zo stelde Gustaaf Verriest op het Vlaamsch natuur- en geneeskundig congres van 1901 zijn onderzoek van de pas overleden Guido Gezelle voor. Verriest was hoogleraar inwendige ziekten aan de Leuvense universiteit waar hij experimentele methoden in klinische analyses introduceerde. Als vertrouwensarts en persoonlijke vriend van

36 E. Toulouse, *Enquête médico-psychologique sur les rapports de la supériorité intellectuelle avec la névropathie. Introduction générale*, I, *Emile Zola* (Parijs, 1896); J. Carroy, '"Mon cerveau est comme dans un crâne de verre"'. Émile Zola sujet d'Edouard Toulouse', *Revue d'histoire du XlXe siècle*, XX/XXI (2000) 181-202. Toulouse zag het onderzoek van Zola als het eerste in een rij van vele. Uiteindelijk volgde enkel nog een studie over de wiskundige Henri Poincaré in 1910.

Gezelle,[37] verkreeg hij toestemming van de familieleden van de dichter om diens schedel te openen en de hersens te verwijderen. In de conclusies van zijn onderzoek verklaarde Verriest Gezelles grote hersengewicht en zijn diepe hersenplooien - volledig conform de toenmalige neurologische inzichten[38] - als een teken van grote begaafdheid. Om de uitgebreide hersenplooien op de rechterhersenhelft met een uitzonderlijke spraakbegaafdheid in verband te brengen werd een verdrongen linkshandigheid geïnsinueerd; bij rechtshandigen ligt het spraakcentrum immers links. Ondanks de uitgesproken bewondering die Verriest voor Gezelle koesterde, gaf hij voor verschillende aspecten van diens hersengesteldheid pathologische verklaringen. Daarbij werd voornamelijk de nadruk gelegd op Gezelles ziekelijke gesteldheid als kind. Rachitis kon de grote herseninhoud verklaren, een waterhoofd de diepe hersenwendingen.[39] Daarmee werd Gezelle opgenomen in een lijst van andere grootheden met gelijkaardige kinderkwalen zoals Richard Wagner en William Shakespeare. Hoewel Verriest geen voorbarige conclusies wenste te trekken, was zijn onderzoek een duidelijk voorbeeld van de reflex om genialiteit te pathologiseren. Zijn theorie dat ziekte als oorzaak en niet als gevolg van geniale dichtkunst diende te worden gedefinieerd, maakte hem echter een eenzame stem in het Belgische debat.[40]

Een heel ander geluid viel dan ook te beluisteren bij Verriests collega Ernest Masoin, hoogleraar fysiologie en psychiatrie in Leuven. Als lid van de meer traditionele stroming binnen de Leuvense geneeskundefaculteit - die weinig interesse had voor experimenteel onderzoek maar des te meer voor welsprekendheid - vond Masoin het niet nodig om pathografieën op rechtstreekse observatie te baseren.[41] Hij richtte zich in zijn medische biografieën op grootheden die reeds lange tijd overleden waren, zoals Johanna de Waanzinnige of François-René de Chateaubriand, waardoor zijn onderzoek eerder bij de geschiedschrijving dan bij de geneeskunde aansloot. Masoins doel was, via een blik in het intieme leven van grote figuren, de fysiologische en pathologische component van historische gebeurtenissen te ontrafelen. Hij protesteerde tegen de praktijk van allerlei medici - Lombroso en Nordau voorop -

37 R. Ruyssen, 'In memoriam Gustaaf Verriest (1880-1951)', *Jaarboek van de Koninklijke Vlaamse Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België*, XIII (1951) 199-200; A. van Hoof, G. van Overloop, 'Gustaaf Verriest', *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*, III (Tielt, 1998) 3273-3274.

38 Zie bijvoorbeeld L. Warnots, *Les fonctions du cerveau. Conférences données au jeune barreau de Bruxelles* (Brussel, 1893) 34.

39 Verriest haalde de diagnose van de arts aan die Gezelle als kind had onderzocht: 'Die jongen zijn kop is te dikke, anders schilt er hem niets.' G. Verriest, 'Over Guido Gezelle' in: *Handelingen van het vijfde Vlaamsch natuur- en geneeskundig congres gehouden te Brugge op den 28en en 29en september* (Gent, 1901) 215.

40 Verriest wees er ook op dat er bij Gezelle een niet-pathologische erfelijke invloed in het spel was, aangezien de spraakbegaafdheid bij meerdere leden van zijn familie (als Stijn Steuvels en Caesar Gezelle) voorkwam. *Ibidem*, 211-219.

41 B. Ide, 'Éloge de M. Ernest Masoin, sécretaire perpétuel', *Bulletin de l'Académie royale de médecine de Belgique*, V (1925) xxxv-1; R. Aubert, e.a., *De universiteit te Leuven 1425-1975* (Leuven, 1976) 354-355.

om de meest vereerde genieën in een galerij van gekken op te voeren. De fixatie op fysieke en mentale letsels van grote figuren leidde er volgens de Leuvense psychiater toe dat zij, na ontkleding, dissectie en onderzoek, steevast tot gedegenereerden werden herleid. Hijzelf achtte het ten zeerste betreurenswaardig om op basis van één of enkele afwijkingen een briljante reputatie onderuit te halen. In zijn onderzoek over Chateaubriand toonde hij zich dus ruimhartig. Ondanks de door Masoin gediagnosticeerde hallucinaties, melancholie, erotomanie, ongebreidelde ijdelheid en zelfmoordneigingen werd de schrijver niet als 'gedegenereerd' beschouwd. Een genie mocht dan zijn impulsieve kracht aan een gedeeltelijke neurose ontlenen, voor Masoin betekende dit niet dat grote figuren ziekelijk waren. In de lijn van de Franse psychiater Joseph Grasset typeerde hij de combinatie van superioriteit en neurose als een 'temperament', niet als een ziekte.[42]

Vanuit zijn interesse in de fysiologische component van de geschiedenis mengde Masoin zich in 1912 ook in het internationale debat over de geestestoestand van Johanna de Waanzinnige. De kern van de discussie ging erover of de levenslange opsluiting van Johanna in het kasteel van Tordesillas, die onder meer door haar zoon Karel V werd gesteund, noodzakelijk was geweest. In de lijn van de Duitse erudiet Gustave-Adolphe Bergenroth werd in de late negentiende eeuw door sommige Belgische publicisten van liberale signatuur beweerd dat Johanna perfect in staat was geweest om te regeren.[43] Zij plaatsten zich daarbij in een jonge liberale traditie, waarin het despotisme en de gruwelijkheid van Karels beleid werden beklemtoond. Het onterecht gevangen houden van de eigen moeder gold natuurlijk als een prachtige illustratie van dergelijke monsterachtigheid.[44] In latere werken werd Karels slechte morele reputatie nog aangevuld met de analyse dat hij - en zelfs de hele Habsburgse familie - gedegenereerd was.[45] Masoins zoektocht naar de geestestoestand van Johanna was dus ook in sterke mate van belang voor de reputatie van de in Gent geboren keizer: het ging om 'la mémoire du plus illustre enfant de la Belgique.'

42 E. Masoin, *Chateaubriand, sa vie, son caractère. Essai médical et littéraire* (Brussel, 1906); *Idem*, 'Etude médicale sur Chateaubriand', *Bulletin de l'Académie royale de médecine de Belgique*, LXVII (1908) 25-41. Grassets *Demi-fous et demi-responsables* (Parijs, 1907) gold als één van de belangrijkste werken in de bestrijding van Lombroso's genie-opvatting. Zie W. Lange-Eichbaum, *Genie, Irrsinn und Ruhm eine Pathographie des Genies* (München, 1961) 177.

43 De discussie kreeg in België een eerste impuls vlak na de bekendmaking van Bergenroths conclusies. Liberale auteurs als Jean-Jacques Altmeyer en Emile Banning ondersteunden Bergenroth. Archivaris van het Rijksarchief Louis-Prosper Gachard nam de verdediging van de goede naam van Karel V op zich. Zie onder meer: E. Banning, *Jeanne La Folle. Réponse aux observations de M. Gachard* (Brussel, 1869). Altmeyer werd over de kwestie uitgebreid geciteerd in *L'Indépendance belge* van 15 januari 1869. Hij sprak daar onder meer van 'le perfide Charles Quint' als 'un fils dénaturé'.

44 Over de historische receptie van Karel V zie T. Verschaffel, 'De nationale faam van Keizer Karel', *Ons erfdeel*, V (1999) 542-653. Over Johanna de Waanzinnige: C. Reyero, R. Hoozee, 'Een vrouw zonder zon' in: R. Hoozee, J. Tollebeek, T. Verschaffel., ed., *Mise-en-scène. Keizer Karel en de verbeelding van de negentiende eeuw* (Gent-Antwerpen, 2000) 238-249.

45 We vermelden onder meer de Franse arts Victor Galippe, die in zijn publicaties over degeneratieve kenmerken in koningshuizen betrekkelijk wat aandacht schonk aan Karel V. Galippe meende overigens wel dat Johanna de Waanzinnige echt waanzinnig was. Zie V Galippe, *L'hérédité des stigmates de dégénérescence et les families souveraines* (Parijs, 1905) 109-202.

De conclusies van het post-factum onderzoek door de katholiek Masoin lieten zich voorspellen. De ongelukkige Johanna was naar zijn mening wel degelijk getroffen door een zware vorm van neurasthenie. Deze was echter niet veroorzaakt door erfelijkheid, maar wel door de moeilijke levensomstandigheden waaraan ze was onderworpen. Ondanks haar superieure intelligentie werd ze wegens overspel van haar man Filips de Schone tot extreme en gepassionneerde jaloezie gedreven. Dit alles mondde uit in waanzin en de onmogelijkheid om te regeren. Zo werd Karel van morele en erfelijke smet gezuiverd. De typering 'degeneratie' werd van tafel geveegd. Dat Masoins tegenstanders konden wijzen op Karels prognate of vooruitstekende kin - in de toenmalige wetenschap veelal als een degeneratief kenmerk geïnterpreteerd[46] - was voor Masoin geen argument. Als prognatisme bij een intelligent en daadkrachtig man als Keizer Karel werd gesignaleerd dan kon dat alleen maar betekenen dat het geen kenteken van degeneratie was. Hoe kon een gedegenereerde er in godsnaam in geslaagd zijn de Turken uit Wenen weg te houden en de Fransen uit Gent?[47]

Verriest en Masoin poogden het genialiteitsdebat vooruit te helpen door zich te richten op het individu. Dit zou immers meer details opleveren en mogelijkerwijs de mechanismen van de genialiteit blootleggen. Zowel Verriest als Masoin richtten zich daarbij op personen die ze overduidelijk bewonderden. Verriests pathologische interpretatie van het genie werd dan ook nergens gebruikt om Gezelle naar beneden te halen; integendeel, zij creëerde de mogelijkheid om ook positieve aspecten in de ziekelijkheid van de dichter te zien. De pejoratieve term 'degeneratie' bleef in die context dan ook achterwege. In Masoins pathografieën werd ziekte wel als negatief getaxeerd, maar zijn helden bleven niettemin overeind; Chateaubriand ondanks zijn anomalieën en Karel V in blakende mentale en fysieke gezondheid.

De burgerlijkheid van de wetenschapsbeoefenaar

Masoins beeld van Karel V als heroïsch én gezond genie was zeker niet het enige dat circuleerde in kringen van Belgische psychiaters. Frans Meeus, gestichtsarts in de kolonie van Geel,[48] typeerde de keizer enige jaren eerder nog als 'een vallend zieke en een zonderling man.' Verder benadrukte hij de langzame ontwikkeling van Karels verstandelijke vermogens als kind. Meeus deed dit in een lessenreeks voor de Katholieke Vlaamsche Hoogeschooluitbreiding uit 1902-1908, waarin hij de mens als geheel wenste te doorgronden. Na de 'normale mensch', 'de krankzinnige mensch' en 'de geboren misdadiger' te hebben behandeld, richtte hij zijn aandacht gedurende twee lessen op het genie. Meeus presenteerde zich daarbij als de koelbloedige analyticus die niet bereid was heilige huisjes te sparen als de wetenschappelijke waarheid

46 Gallipe wees bijvoorbeeld op het prognatisme bij verscheidene vorsten als degeneratief kenmerk.

47 E. Masoin, *La mère de Charles Quint Jeanne de Castille, dite le Folle, fut-elle réellement aliénée?* (Brussel, 1912).

48 Zie J. Beyers-Bell, L. Vandeweyer, 'Meeuw [sic], Frans', *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*, II (Tielt, 1998) 2029.

in het geding was. Om methodologische redenen verketterde hij Lombroso, maar via andere auteurs kwam hij toch tot de conclusie dat het genie belangrijke tekenen van 'ontaarding' vertoonde.[49] Genialiteit was volgens Meeus een 'aangeboren eigenschap', 'die op een abnormalen, halfzieken toestand van het middenzenuwstelsel zou rusten.' Kritiek op deze stelling van buiten de medische kring aanvaardde hij a priori niet. Het genievraagstuk stond volgens Meeus immers op een 'ziekteleerig-zielkundige grond.'

Inhoudelijk verschilden Meeus' inzichten - waarin slechts een kleine rol aan epilepsie werd toegeschreven - misschien enigszins van die van Lombroso; op stilistisch vlak waren de gelijkenissen groot. Ook bij Meeus immers moest een groot aantal concrete voorbeelden de geestelijke en fysieke afwijkingen van bekende genieën illustreren. Zo leerde de arts zijn toehoorders dat Lord Byron al op zijn achtste verliefd was, dat Pericles een 'onmetelijk groot en ajuinvormig hoofd' had, en dat de Engelse dichter Alexander Pope 'gansch misbakken' door het leven was gegaan. Dergelijke degeneratieve stigmata waren voor Meeus van belang. 'Wacht u van de geteekenden', stelde het spreekwoord immers. Het medisch eindoordeel over genialiteit was volgens Meeus ontnuchterend: ''t Oogverblindend omhulsel van 't genie is afgevallen, en onbeschaamde geleerden hebben zijn naaktheid betast.' In die context was genialiteit niet langer nastrevenswaardig. Meeus besloot zijn eerste lezing dan ook met een waarschuwing aan het adres van zijn toehoorders: '[Wij] moeten ons behoeden van al te hooge sprongen te willen maken. Zoo breekt de veerkracht onzer verstandelijke vermogens, en tuimelen wij als Icarus die de zon wilde bereiken, met ons papieren vleugelen van uit de hoogte naar beneden.'[50]

Net als verscheidene passages uit *L'uomo di genio* en *Entartung* liet Meeus' waarschuwing zich lezen als een pleidooi voor conformisme. Op die manier overstegen zowel Lombroso, Nordau als Meeus de 'ziekteleerig-zielkundige grond' van hun onderwerp en gaven zij hun uitspraken een ideologische lading. Precies dit aspect van hun vertoog zorgde voor kritiek buiten de natuurwetenschappen. De Brusselse kunsthistoricus en anarchist Jacques Mesnil publiceerde in 1900 een scherpe aanval op wat hij 'le phénomène Lombroso' noemde.[51] Voor Mesnil was de lombrosiaanse verbinding van degeneratie, waanzin en genialiteit een onderdeel van een goed doordacht contrarevolutionair manoeuvre.[52] Door Lombroso's theorieën heen weerklonk

49 Meeus liet onder meer instemmende geluiden horen over Lélut, Morel en Möbius.

50 F. Meeus, *Menschenkunde, V, De geniale mensch* (Antwerpen, 1907); *Idem, Menschenkunde*, VI, *De synthesis van de genialen mensch* (Antwerpen, 1908).

51 Over het bewogen leven van Mesnil: J. Lavelleye, 'Mesnil (Jean-Jacques)', *Biographie nationale*, XXXIV (Brussel, 1967) 596-605.

52 In de hedendaagse historiografie en sociologie duiken weer gelijkaardige standpunten op. In het verlengde van Thomas Szasz en Michel Foucault hebben bijvoorbeeld George Becker en Rafael Huertas gewezen op de onderhuidse sociale machtsstrijd in het geniedebat. Becker, *The mad genius controversy*, 108-121; Huertas, 'Madness and degeneration', 302-304. Henk te Velde beschreef in dezelfde lijn hoe pessimistische burgers in Nederland hun bedreigde morele standaard via een gemedicaliseerd vertoog poogden te verdedigen. H. te Velde '"In onzen verslapten tijd met weeke hoofden". Neurasthenie, fin de siècle en liberaal Nederland', *De Gids*, CLII (1989) 14-24.

naar zijn mening de haat van de bourgeosie tegen iedereen die zich verhief of de conventionele paden verliet. 'Normaliteit' werd de norm, aldus Mesnil, en de normale mens was in de lombrosiaanse betekenis een ongeletterde, iemand die at, sliep, weinig nadacht en van nature uit conservatief was.[53]

Het was Mesnils overtuiging dat Lombroso enkel de bestaande machtsverhoudingen wilde bevestigen, door - onder de dekmantel van de filantropie - iedereen die de heersende orde maar enigszins kwaadgezind was in een gekkenhuis te laten opnemen. Dat Lombroso met name de anarchisten graag als ontaarden typeerde, was Mesnil uiteraard niet ontgaan.[54] Toch meende hij dat de bedreiging die van Lombroso uitging, al bij al gering was. Dat de Italiaanse arts succes oogstte bij de bourgeosie en de middelmatige krantenlezers, leek Mesnil normaal, aangezien zij hun eigen zelfbeeld graag opveizelden door echte genieën neer te halen. De invloed van dergelijke mensen was volgens hem echter verwaarloosbaar. De belangrijkere 'geleerden' distantieerden zich formeel van Lombroso, hetgeen Mesnil toeschreef aan de flagrante intellectuele ondermaatsheid van de denkbeelden van de Italiaan.[55]

De vraag laat zich stellen in hoeverre het antirevolutionaire karakter van de publicaties van Lombroso - en zeker ook Nordau - werd weerspiegeld in de geschriften van de Belgische wetenschapsbeoefenaars die aan het genialiteitsdebat deelnamen. Meeus' denkbeelden hadden zeker een burgerlijke inslag. Maar ook andere deelnemers aan het debat vertoonden tot op zekere hoogte dezelfde reflex. Zowel De Baets, Dallemagne als Masoin maakten een onderscheid tussen het echte genie en de begaafde gedegenereerde. Op die manier konden ze de belangrijke symbool- en voorbeeldfunctie van de 'grote figuren' uit de geschiedenis behouden en tegelijkertijd andere 'zogenaamde' genieën bekritiseren. In die context moeten ook Masoins benadering van Keizer Karel, De Baets' pleidooi ter verdediging van de Belgische nationale genieën en Schuytens visie op de mannelijke superioriteit worden begrepen. Hun werken lijken in belangrijke mate gezagsbevestigend, wat niet wil zeggen dat het debat in zijn geheel door bespiegelingen van dergelijke aard werd gedomineerd. Bij figuren als Verriest en Francotte schijnen ze zelfs te ontbreken. In de eerste plaats leken de deelnemers bezorgd te zijn om hun wetenschappelijke geloofwaardigheid.

In tegenstelling tot Nordau waagden de aangehaalde wetenschapsbeoefenaars zich amper aan kwesties op het domein van de kunstkritiek. Enkel Meeus liet zich tot een paar overpeinzingen van die aard verleiden, overigens sterk door Nordau geïnspi-

53 J. Mesnil, 'Le phénomène Lombroso', *Mercure de France*, X (1900) 627-650.

54 In 1895 verscheen Lombroso's *Gli anarchi*, waarin de internering van anarchisten in waanzinnigengestichten werd bepleit. In 1896 verscheen een Franse vertaling: C. Lombroso, *Les anarchistes* (Parijs, 1896).

55 Mesnil, die zelf enige jaren geneeskunde had gestudeerd, nam overigens uitgebreid de tijd om naast de ideologische verachtelijkheid ook de wetenschappelijke onbekwaamheid van Lombroso aan te tonen. Hij herhaalde daarbij voornamelijk de argumenten die eerder door Belgische psychiaters al waren aangehaald. Als geheel typeerde Mesnil het onsamenhangende *L'uomo di genio* als 'l'équivalent psychique du mal de mer'. Zie Mesnil, 'Le phénomène Lombroso', 627-650.

reerd.[56] Sprekend over de 'décadence' stelde die vast: 'Zulke kunst is natuurlijk, en ook gelukkiglijk, niet vatbaar voor gezonde menschen, voor de zogenaamde bourgeois.' De gebreken die Meeus in de toenmalige artistieke wereld waarnam, zag hij als een weerspiegeling van een maatschappelijke tendens. Genieën waren voor hem de levende verpersoonlijking van hun tijd, 'het eindstation der draadlooze telegraphie hunner eeuw'. Ondanks deze metaforiek achtte hij de rol van het genie voor de beschaving beperkt. Hij definieerde cultuur, opnieuw in de lijn van Nordau, als 'collectief'. De ontluistering van het genie was dus in zijn ogen geoorloofd. Meer zelfs, zij was een onderdeel van de strijd tegen de 'zedelijke anarchie'.[57]

De kunst beoordeelt de wetenschap

Artistieke zelfrepresentatie. Gevoelige zenuwen in een broeikas

Met zijn idee dat de moderne kunst aan ongezonde geesten ontsproten was, stond Meeus niet alleen. De arts Jean Crocq typeerde in 1898 de 'melancholische' literatuur van zijn tijd als een duidelijke uiting van een maatschappelijk pessimisme, dat in 'mentale neurasthenie' en 'obsessie' wortelde.[58] Dergelijke theorieën waren echter vooral buiten de kringen van psychiaters populair. De dichter Karel van de Woestijne mag dan wel hebben beweerd dat de wetenschappelijke theorievorming omtrent genialiteit niet bestemd was 'om familie-hoofden aan te zetten, artistieke neigingen goedwillend te ondersteunen',[59] de artistieke zelfrepresentatie in de late negentiende eeuw was dat evenmin. De fin de siècle-kunstenaar had namelijk de gewoonte zijn vermeende artistieke hypersensibiliteit zelf in de verf te zetten. Het verband tussen die gevoeligheid en ziekelijkheid, neuroses en zelfs potentiële waanzin of degeneratie werd daarbij door de kunstenaar expliciet gecultiveerd. Deze tendens bereikte in het fin de siècle een hoogtepunt, maar wortelde in een veel oudere literaire 'Geniekult', waarin sinds de Romantiek de irrationele en onbegrepen kunstenaar centraal had gestaan. De romantische traditie, die een afwijkende geestesgesteldheid positief evalueerde, lijkt een grotere invloed op het zelfbeeld van de laat-negentiende-eeuwse kunstenaar te hebben uitgeoefend dan het strikt wetenschappelijke vertoog over genialiteit. Symbolisten en decadenten meenden in de eerste plaats dat een tere mentale gezondheid een bredere visie toestond dan de sinds de Verlichting gepropageerde levenskrachtige rationaliteit.[60] August Vermeylen, die een tijdlang met de symbolisten

56 Meeus typeerde diens *Entartung* als een 'sterk gepeperde, doch voor den geest gezonde kritiek'. Meeus, *Menschenkunde*, V, *De geniale mensch*, 13.

57 *Ibidem*, 31; *Idem, Menschenkunde,* VI, *De synthesis van de genialen mensch*, 16-31.

58 Hij deed dit in zijn bespreking van de ideeën van de Franse psychiater Emmanuel Régis. J. Crocq, 'La médecine et le pessimisme contemporain, par M. Régis', *Journal de neurologie et d'hypnologie*, II (1898) 332.

59 K. van de Woestijne, 'De geschiedenis van het gedicht', *Verzameld werk*, IV (Brussel, 1949) 769. De tekst verscheen oorspronkelijk in Vlaanderen (1905).

60 Becker, *The mad genius controversy*, 55-65. Meer specifiek voor de sfeer in respectievelijk Engeland, Frankrijk en Nederland: J. Meyers, *Disease and the novel, 1880-1960* (New York,

dweepte, schreef in 1891 aan zijn vriend Emmanuel de Bom: ‘De dichters zijn een weinig ziek, en wie ziek is voelt fijner, dieper dan wie alles met de goede ronde oogen van zijn gezond verstand bekijkt.’[61]

Het hoofdpersonage uit Joris-Karl Huysmans' *A rebours*, de uit een gedegenereerd aristocratisch geslacht stammende graaf Des Esseintes, gold voor vele Belgische kunstenaars dan ook als ideaalbeeld. Voor het hoofdpersonnage uit Arnold Goffins *Le journal d'André* (1885) was *A rebours* de synthese van een eeuw literatuur en tevens het bewijs van ‘la maladivité des intelligences élevées.’[62] Huysmans en Goffin deelden overigens een slechte gezondheidstoestand met hun romanfiguren, wat niet enkel als een nadeel moest worden geïnterpreteerd: ‘Si nous n'étions pas ainsi, aurions nous des nerfs?’, schreef Huysmans troostend in een brief aan Goffin.[63] Zwakke zenuwen, dat was wat een kunstenaar nodig had, ook al bracht dat hem tot de rand van de waanzin. Waanzinnigheid gold daarbij in kunstenaarskringen in belangrijke mate als metafoor voor het afwijkend gedrag van de gevoelige mens. De titel van Goffins verhalenbundel *Le fou raissonable* (1892) wijst al in die richting. In het grimmige titelverhaal van Goffins bundel wordt de gek geëlimineerd door een autoritaire vorst die hem als een bedreiging ervaart. De waanzin was daarbij meer een etiket dat door de onwaarachtige wereldlijke macht wordt gebruikt, dan een medische diagnose. Goffins boodschap is dat ‘de gek’ - die de kunstenaar representeert - in werkelijkheid redelijker is dan zijn kwalificatie doet veronderstellen, alleszins redelijker dan diegenen die hem dat etiket hebben gegeven.[64] De kunstenaar heette vooral ‘anders’ te zijn dan de grote massa. ‘Dieu est celui qui est seul. Et l'on pourrait dire la même chose de l'homme de génie’, stelde de Gentse symbolist Georges Rodenbach in een bespreking van het werk van Charles Baudelaire.[65]

De Bom behandelde in 1893 in het openingsnummer van het avant-gardetijdschrift *Van Nu en Straks* net als Goffin het thema van de waanzin, zij het in een andere vorm. In een autobiografisch te interpreteren kort verhaal met de titel ‘Blonde gedachten’ voerde De Bom het personage Max ten tonele.[66] Bij de aanvang van het verhaal beklaagt Max zijn ‘gulle frissche gezondheidskop’, die zijn gecompliceerd en verfijnd gevoelsleven onherkenbaar maakt voor de buitenwereld. Het vervolg toont hoe hij hoofdpijnen te verduren krijgt, ‘de vreemde gewaarwording van iemand, wiens hersens te klein zijn voor de grote gedachten, die hij zou willen denken.’

1985) 4-11; E. Weber, *Frankrijk. Fin-de-siècle* (Amsterdam, 1993) 19-20; M.G. Kemperink, ‘Medische theorieën in de Nederlandse naturalistische roman’, *De negentiende eeuw*, XVII (1993) 135-136.

61 Archief en museum voor het Vlaamse cultuurleven, B708: Vermeylen aan De Bom, 16 april 1891.

62 A. Goffin, *Le journal d'André* (Brussel, 1885) 36. Goffin droeg het boek overigens op aan Huysmans.

63 Huysmans aan Goffin 20 november 1889, geciteerd in: G. Vanwelkenhuyzen, *Arnold Goffin et J.-K. Huysmans* (Brussel, 1963) 5.

64 A. Goffin, *Le fou raissonable. Proses lyriques* (Brussel, 1892) 94-96.

65 G. Rodenbach, *L'élite. Ecrivains, orateurs sacrés, peintres, sculpteurs* (Parijs, 1899) 25.

66 Het autobiografische karakter blijkt uit een brief van Prosper van Langendonck aan De Bom, waarin deze laatste werd aangemaand zijn ‘gezond en vleezig temperament te koesteren’ in plaats van zich te vermeien in bespiegelingen over waanzin. Van Langendonck zelf gold algemeen als het voorbeeld bij uitstek van de *poète maudit.* Archief en museum voor het Vlaamse cultuurleven, L2054: Van Langendonck aan De Bom 17 mei 1893.

Uiteindelijk valt hij daardoor ten prooi aan waanzin, net zoals zijn grootvader, die eveneens grote

Leon Spillaert, *Autoportrait au miroir* (1908). Copyright KIK-IRPA Brussel.

intellectuele hoogten had willen bereiken. Hoewel De Bom dus een erfelijk element in zijn verhaal bracht, was de wetenschappelijke onderbouw van zijn bijdrage slechts bijkomstig. Centraal stond het heldhaftige streven van de artiest naar het onmogelijke, een streven dat werd gecontrasteerd met de ambities van de nuchtere wetenschapsman die 'maar heel laag langs den grond' vliegen.[67]

In de beeldende kunsten werd niet minder met de neurose geflirt. Félicien Rops, de omstreden etser en vader van de decadenten, schreef over het mondaine leven in Parijs: 'Il vous surexcite toutes les nervosités à un point souvent trop aigu pour les sensitifs comme moi.' Hij nam zich dan ook plechtig voor zich minder in 'le Boulevard' te laten zien om zo zijn wankele geestesgesteldheid voor de kunst te sparen.[68] Rops beweerde immers met zijn zenuwen te etsen. Bij de Oostendse schilder James Ensor was het niet zozeer het stadsleven als wel het onbegrip van de critici dat aan zijn zenuwen knaagde. Zo schilderde hij zichzelf in *De man der smarten* (1891) als Christus, met een waanzinnige grimas op het gelaat, een uitdrukking van de kwelling door de kritiek en het isolement van de kunstenaar. De kunstkritiek had geen boodschap aan Ensors sarcasme, maar had wel oog voor het 'gespannen, zenuwachtig en diep' karakter van zijn doeken[69] - en dat gold als een compliment.

De haat-liefdeverhouding met de eigen gespannen zenuwen was al even sterk aanwezig in het werk van Leon Spilliaert, overigens een groot bewonderaar van Ensor. Zijn *Autoportrait au miroir* (1908) toont een bevreemdend figuur met opengevallen mond en ogen die verdwijnen in zwarte oogkassen. Spilliaert vond in zijn ziekelijke nervositeit enerzijds een bron van voortdurende ergernis, maar anderzijds maakte zij een wezenlijk element uit van zijn zelfrepresentatie. In een uit 1904 daterende brief aan zijn vriend Paul Deman schreef hij:

> Symbolisme, mysticisme enz. enz. dat is allemaal ontregeling, allemaal ziekte. Alles wat ik tot op heden heb gemaakt zou ik willen verscheuren, alles vernietigen. Ah! was ik maar verlost van mijn onrustig en koortsachtig karakter. Was ik maar niet opgesloten in de serres van het leven.[70]

De broeikas was in het fin de siècle een veelgebruikte metafoor voor de koortsachtigheid waarin de hypergevoelige scheppende kunstenaar gevangen zat. Rodenbach ty-

67 E. de Bom, 'Blonde gedachten', *Van Nu en Straks*, I (1893) 25-32. Zie R. Vervliet, 'Van Nu en Straks' in: M. Rutten, J. Weisgerber, ed., *Van Arm Vlaanderen tot De voorstad groeit. De opbloei van de Vlaamse literatuur van Teirlinck-Stijns tot L.P. Boon (1888-1946)* (Antwerpen, 1988) 122-128.

68 Félicien Rops aan Armand Rassenfosse, 14 november 1893 geciteerd in, B. Bonnier, V Leblanc, e.a., *Félicien Rops. Rops suis, aultre ne veulx estre* (Brussel, 1998) 62.

69 De typering uit *Le journal de Bruxelles* van januari 1890 was van de hand van Francis Nautet, aangehaald in: S. Canning, 'Vervreemding en expressionistische visie: Ensor, Les vingt en de kritiek' in: *James Ensor* (Brussel, 1983) 47. Zie illustratie hiervoor op bladzijde 47.

70 Leon Spilliaert aan Paul Deman, 31 december 1904, geciteerd in: M. Stevens, R. Hoozee, J. Block, *Impressionisme en symbolisme. De Belgische avant-garde 1880-1900* (Antwerpen, 1994) 224.

peerde de gedichten van Stéphane Mallarmé vol bewondering als ‘sensitives de serre’, ‘de la serre chaude d'un cerveau en fièvre’.[71] Maeterlinck gebruikte het beeld als een overkoepelende term voor zijn gedichten in de bundel *Les serres chaudes* (1899).[72]

Progeneratie

De reactie van de Belgische kunstenaars op het genialiteitsdebat dat in de wetenschappelijke wereld werd gevoerd, was dubbelzinnig. Men was niet geneigd de denigrerende theorie van het ‘waanzinnige genie’ uit de wetenschappen over te nemen, maar anderzijds werd in sommige kringen wel met een literaire variant van dezelfde theorie geflirt. Tegelijkertijd was het respect voor de ‘redelijke’ wetenschappen bij verscheidene kunstenaars groot. Naast een neoromantische strekking was in de literatuur van het Belgische fin de siècle ook een naturalistische tendens aanwezig, die weliswaar haar hoogtepunt in de vroege jaren 1880 had gekend, maar ook nadien nog sporen naliet.[73] In de naturalistische roman werd een haast sciëntistische hang naar wetenschappelijke correctheid nagestreefd. Een naturalist als Georges Eekhoud hield er in zijn beschrijvingen van psychische afwijkingen een medische precisie op na, hoewel hij een louter pathologische aanpak oversteeg.[74] De romanschrijver Camille Lemonnier werd door zijn correspondent Huysmans op de vingers getikt over zijn roman *L'hystérique* (1885) omdat het zieleleven van de beschreven kloosterzuster volgens Huysmans geen hysterie in de wetenschappelijke zin van het woord was.[75] Zelfs neoromantische schrijvers waren niet allemaal eenduidig anti-wetenschappelijk. Ook in het symbolistische werk van Rodenbach bijvoorbeeld zijn de typeringen van mentale stoornissen van een medische accuratesse[76] en Van de Woestijne, een late vertegenwoordiger van het decadentisme, las ondanks zijn antipositivistische reputatie menig natuurwetenschappelijk werk. De belangrijkste literatuur uit het genialiteitsdebat was bij de meeste artiesten goed bekend.

L'uomo di genio ontlokte aanvankelijk geen echte verontwaardiging aan de Belgische literatoren, maar was anderzijds ook geen bron van groot enthousiasme. Een eenduidige standpuntbepaling leek nogal moeilijk. In het avant-gardeblad *L'art moderne* had men het over Lombroso's ‘méthode bizarre, faite de bavardages puérils,

71 Rodenbach, *L'élite*, 54.
72 M. Maeterlinck, *Les serres chaudes* (Parijs, 1899). De editie van 1918 werd overigens door Spilliaert geïllustreerd.
73 R. Frickx, ‘Essai de périodisation du naturalisme dans la littérature française de Belgique’ in: P. Delsemme, R. Trousson, ed., *Le naturalisme et les lettres françaises de Belgique* (Brussel, 1984) 73-87.
74 G. Ponnau, *La folie dans la litérature fantastique* (Parijs, 1987) 166. Ponnau wijst op de erg accurate beschrijving van een telepathische droom door Eekhoud in *La dernière lettre du matelot* (1894).
75 Huysmans aan Lemonnier, begin 1885, geciteerd in: G. Vanwelkenhuyzen, *Lettres inédites à Camille Lemonnier* (Genève, 1957) 114-115.
76 Ponnau verwijst in die context naar Rodenbachs beschrijving van de narcistische obsessies van een estheet in *Le rouet des brumes* (1901). Zie Ponnau, *La folie dans la litérature fantastique*, 180.

d'observations ingénieuses, de vues d'une pénétration extraordinaire, en Italien loquace, subtil et quelque peu charlatanesque.'[77] Erg veel deining veroorzaakte het

77 'L'homme de génie', *L'art moderne*, IX (1889) 177-179.

werk alleszins niet; verscheidene kunsttijdschriften lieten de verschijning ervan volledig onopgemerkt voorbijgaan.[78] Met enige vertraging deed Lombroso echter toch van zich spreken in literaire kringen. In oktober 1893 gaf de prozaschrijver Émile Verhaeren - ten dele voor het geld - een lezing over het genie voor de Cercle artistique et littéraire d'Anvers.[79] Verhaeren, die in zijn exposé een ruime plaats toekende aan 'wetenschappelijke' theorieën, geloofde ten zeerste in Lombroso's goede intenties. Hij verdedigde het positivistische project van de Italiaan, maar gaf wel enige kritische bemerkingen aangaande de afgrenzing van de concepten die in *L'uomo di genio* werden gebruikt. Bovenal verwierp hij de conclusie van het boek, namelijk dat het genie gedegenereerd zou zijn. Deze afwijzing betekende echter niet dat Verhaeren zich wenste aan te sluiten bij de verontwaardigde anti-lombrosiaanse reacties waarin de overheersing van de middelmaat werd voorspeld. Dergelijke opwerpingen waren volgens hem wel nobel, maar waren weinig efficient in een wetenschappelijke discussie. Ook in het debat over de darwinistische theorie van de menselijke afstamming was er immers niet naar verontwaardigde kritieken geluisterd, zo betoogde hij. Sentimentele reacties zouden Lombroso's denkbeelden niet kunnen ondermijnen, beredeneerde argumenten daarentegen wel.[80]

Het zwakke punt in *L'uomo di genio* was volgens Verhaeren dat Lombroso de abnormaliteit van genieën te negatief had geïnterpreteerd. De schrijver meende immers dat het genie ondanks enkele onloochenbare regressieve kenmerken als een evolutionaire stap vooruit kon worden beschouwd. Globaal genomen was het genie dan ook geen 'dégénéré', maar wel een 'progénéré'. De term ontleende de romancier aan Richets inleiding op de Franse vertaling van *L'uomo di genio.* [81] Meer nog dan Richet gebruikte Verhaeren de terminologische wijziging om het genie een nieuwe invulling te geven. Geniale gedachten waren volgens hem maar mogelijk binnen een bepaalde fysiologische context die superieur was aan die van de gemiddelde mens. De fysiologie van het genie zou naar zijn mening dan ook de oorsprong vormen voor nieuwe cerebrale groepen. In de lijn van de Frans-Belgische paleontoloog Louis Dollo[82] zag Verhaeren de evolutie niet als een continu, geleidelijk gebeuren, maar wel als een geheel van discontinue stappen. De evolutionaire stap naar genialiteit vond in zo'n sprongsgewijs systeem niet bij één persoon plaats, maar bij verscheidene individuen tegelijk. Door middel van 'kruising' werd vervolgens het gehele ras getransformeerd

78 Noch het leidinggevende *La jeune Belgique*, noch het sociologisch georiënteerde *La société nouvelle* maakten melding van Lombroso's boek.

79 E. Verhaeren, *Impressions. Deuxième série* (Parijs, 1927) 205-231; J. Marx, *Verhaeren. Biographie d'une oeuvre* (Brussel, 1996) 326. De datering van de lezing is enigszins omstreden. Verhaerens biograaf Jacques Marx dateert haar van 1893. De (verkorte) uitgave van de conferentie uit 1927 meldt echter dat de lezing 'sans doute' in 1898 werd gehouden. Verhaerens notities (bewaard in de Archives et musée de la littérature te Brussel) zijn niet gedateerd.

80 Archives et musée de la littérature, ML FSXVI 1137: Handschrift 'Le génie', 11-15.

81 Lombroso, *L'homme de génie*, viii.

82 Dollo was vooral bekend om zijn evolutionaire 'wet van de onomkeerbaarheid'. Zie P. Brien, 'Louis Dollo 1857-1931', in: *Florilège des sciences en Belgique*, I, *Pendant le XIXe siècle et le début du XXe* (Brussel, 1968) 494-523.

naar een hoger niveau. In een dergelijke redenering werd de historische bloei van beschavingen afhankelijk gemaakt van een biologische evolutietheorie. Zo riep Verhaeren de evolutieleer in om te verklaren waarom de Atheners van de vijfde eeuw voor Christus zich plots aan de esthetica hadden gewijd terwijl de hen omringende Beotiërs of Spartanen er doof voor hadden geleken. Verhaeren had zich dan wel afkerig verklaard van een 'admiration fétichiste' van het genie, hij was er wel op gebrand hem een grootse rol in de geschiedenis toe te kennen. In dat kader moeten we ook zijn verwerping van de theorieën van de Franse positivistische historicus Hippolyte Taine zien. Volgens Taine was het genie een product van zijn tijd, volledig bepaald door 'race', 'moment' en 'milieu';[83] volgens Verhaeren oversteeg het genie zijn tijd en werd het op die manier een 'contemporain de l'époque qui n'est point encore'.[84]

Door het genie aan de wetten van Taine te onttrekken, greep Verhaeren terug naar het romantische beeld van de 'andersheid' van de kunstenaar, hoewel hij er dus niet voor terugschrok deze voorstelling in een wetenschappelijk kleedje te steken. Dezelfde aanpak kon worden aangetroffen bij Van de Woestijne. In een voordracht uit 1905 voor de Gentse studentenvereniging Ter Waarheid ging die op zoek naar de oorsprong van het dichterschap. Daarbij verwierp hij Taines 'ethnologische' verklaringen. Het was eerder de psycho-fysiologie van het individu, aldus Van de Woestijne, die aan de grondslag van de dichtkunst lag. Ondanks deze overtuiging moest hij toegeven dat het fysiologisch onderzoek tot dan toe weinig had opgeleverd. Verriest mocht dan wel Gezelles hersens hebben onderzocht, hij had niets gevonden dat er op wees dat Gezelle 'noodlottig een dichter zijn moest.' Het uitgebreide onderzoek van Zola onder Toulouses leiding, achtte Van de Woestijne eveneens weinig verhelderend. Volgens hem was Toulouses boek, 'hoe wetenschappelijk' ook, 'eerder-vermakelijk': 'Het toonde ons een zeer náakten Zola. Men kreeg lust hem raad te geven, voor 't regelen zijner gezondheid.' Waar Meeus het beeld van het naakte genie gebruikte om de kracht van de wetenschappelijke analyse te verheerlijken, gebruikte Van de Woestijne het om het falen van die analyse aan de kaak te stellen. Ook Toulouse, 'een gevat en vernuftig geneesheer', was er niet in geslaagd de 'onontkoombaarheid' van Zola's artistiek werk te verklaren.[85]

Van de Woestijne vervolgde echter zijn zoektocht naar wetenschappelijke verklaringen en vestigde daarbij zijn hoop op de patho-psychologie. Hij verwierp onmiddellijk de theorieën van Moreau en Lombroso, die - verblind 'van 't kijken op hunne thesis en 't bewijzen der waarheid ervan' - alle logica overboord hadden gegooid. Voor Van de Woestijne hadden ze alvast niet bewezen dat geestesziekte genialiteit in de hand werkte. Dergelijke verklaringen interesseerden hem overigens maar matig. Hij schreef: 'Ik ken de psychologie van Aischulos uit zijne werken: het ontneemt me de lust, al heb ik licht ongelijk, te zoeken of ze van een zenuwgestoorde is.' Van de

83 H. Taine, *Histoire de la littérature anglaise*, I (Parijs, 1863) xxii-xxxiii.
84 Verhaeren, Handschrift 'Le génie', 17-21.
85 Van de Woestijne, 'De geschiedenis van het gedicht', 753-768.

Woestijne vond echter een betere aanpak bij Théodule Ribot, de Franse vader van de experimentele psychologie.[86] Net als Ribot zag Van de Woestijne 'de drang naar het werk' als een teken van genialiteit, 'het gevoelen, bij den schepper, dat hij te voldoen heeft aan een onoverkomelijke dwang van het dicht-juk'. Daarnaast benadrukte hij het individualisme van grote scheppers, geheel in de lijn van Ribot, maar ook in het verlengde van zijn eigen literaire denkbeelden die hij bij de Van Nu en Straksers en de Franse symbolisten had gehaald. Al bij al bleef Van de Woestijnes schets van 'de dichter' zeer onvolledig. Zijn wetenschappelijke excursie was 'een tasten geweest in den donkere, een glibberen over onvaste terreinen, een verdwalen ook wel van wie zich te ver waagde op hem-onbekende sporen.'[87] Toch bleef hij zijn keuze om zijn onderzoek op 'materialistische gronden' te baseren verdedigen. Hij geloofde ten zeerste dat de natuurwetenschap het verhevene niet onderuit zou halen, maar door haar inzichten slechts 'beter-begrijpende liefde' voor de poëzie zou wekken. Een dergelijke uitspraak plaatst vraagtekens bij de 'antipositivistische, neomystieke ingesteldheid' die Van de Woestijne in de literatuurhandboeken wordt toegedicht.[88] Zij versterkt alleszins de gedachte dat een neoromantische literaire overtuiging[89] een wetenschappelijke interesse niet uitsloot.[90]

Veel meer dan bij Van de Woestijne die in zijn journalistieke carrière een schier eindeloos aantal onderwerpen behandelde, kreeg het genie een doorwrochte benadering bij Léon Paschal, een Belgisch dichter, essayist, romancier en historicus.[91] Paschal publiceerde, na enkele voorbereidende artikelen,[92] in 1910 het lijvige *Estétique nouvelle, fondée sur la psychologie du génie*, waarin hij vanuit een onderzoek van de scheppende geest de kunst trachtte te begrijpen. Hij betreurde in zijn werk dat de studie van de kunst over verschillende wetenschappen verdeeld was geraakt. De dierenpsycholoog Karl Groos had het spelelement in de kunst onderzocht, Théodule Ribot gebruikte de fysiologie als uitgangspunt voor zijn onderzoek naar de emoties van het plezier, terwijl het genie werd bestudeerd in de psycho-pathologie à la Lombroso. Paschal zelf stond een holistische 'esthetica' voor, een totaal-wetenschap die volle-

86 Van de Woestijne baseerde zich daarvoor op Ribots populaire *Essai sur l'imagination créatrice* (Parijs, 1900). Over Ribots denkbeelden aangaande psychologie en erfelijkheid zie D.P. Faber, 'Théodule Ribot and the reception of evolutionary ideas in France', *History of psychiatry*, VIII (1997) 445-458.

87 Dat Van de Woestijne zijn onderwerp niet goed beheerste, werd hem overigens in de toenmalige pers verweten. In *Dietsche Warande en Belfort* had men het over een 'droge opsomming van reeds verouderde theorieën'. Zie 'Overzicht der tijdschriften', *Dietsche Warande en Belfort*, VI (1905) 588-589.

88 Vervliet, 'Van Nu en Straks', 156.

89 Van de Woestijne flirtte trouwens in belangrijke mate met het geschetste neoromantische ideaalbeeld van ziekelijkheid. Terugkijkend op het fin de siècle zou hij zichzelf als een representant van de generatie van negentig zien, 'een jeugd van onrustig ziedende breinen'. Hij sprak daarbij enigszins ironisch over de 'ellende van zelf-afstompende zenuwen', het 'verdoemen van eigen sensibiliteit' en het bange leven onder de 'serres chaudes'. Zie: K van de Woestijne, 'Emile Verhaeren', *Verzameld werk*, IV (Brussel, 1949) 163-166. Vgl. Vervliet, 'Van Nu en Straks', 156-157.

90 K. van de Woestijne, 'De geschiedenis van het gedicht', 769-790.

91 G. Charlier, J. Hanse, *Histoire illustrée des lettres françaises de Belgique* (Brussel, 1958) 479-491.

92 L. Paschal, 'le génie', *Revue de Belgique*, XXXVIII (1906) 167-178 en 248-262.

dig moest worden heruitgevonden. Tot dan toe had de esthetica immers maar een schimmig bestaan geleid, als 'une sorte de Pologne, démembrée, sans unité, sans frontières bien tracées et où se sont autorisés les pires abus de pouvoir.' Alvorens de nieuwe wetenschap kon worden opgebouwd, moesten bestaande valse concepties echter worden afgebroken. Zo was het voor de studie van het genie van het grootste belang dat de theorieën van Lombroso tot ruïnes werden herleid.[93]

Naar Paschals mening was het kunstonderzoek al een verkeerde richting uitgestuurd door de positivistische filosoof August Comte, de indirecte leermeester van Lombroso. Door de kunst te willen onderwerpen aan zijn positivistische idealen had Comte haar immers in haar eigen kern geperverteerd, zo heette het. Lombroso had de zaak daarna enkel nog verergerd. Paschal achtte *L'uomo di genio* van een dusdanige onwetendheid getuigen dat het boek niet zozeer boosheid als wel medelijden opriep. Door waanzin aan genialiteit te koppelen - in Paschals visie twee tegenpolen - had Lombroso immers de ultieme wetenschappelijke dwaling begaan. Om het ongelijk van de Italiaanse arts aan te tonen greep Paschal weer naar de publicaties van Franse psychiaters als Paul Janet, Ribot en Toulouse. Vooral het werk van deze laatste achtte hij van kapitaal belang omdat het door de rechtstreekse observatie de feiten boven doctrines liet primeren. Toulouse - die Paschal een aura van wetenschappelijke orthodoxie moest verlenen - werd ingeschakeld om het beeld van het verheven genie te redden. In zijn bespreking van Toulouses onderzoek benadrukte Paschal die aspecten waarin Zola's harmonische evenwicht werd bevestigd.[94] Het genie was in zijn ogen dan ook een gelukkige combinatie van allerhande geestesvermogens, in staat tot synthetische concepties en gedreven door een krachtige wil. Een dergelijk genie had niets met waanzin te maken. De waanzinnige werd immers volledig door zijn levensomstandigheden gedomineerd, terwijl het echte genie elk determinisme ontsteeg. Op die manier nam Paschal ook afstand van Taine, die naar zijn mening te weinig plaats voor de individuele kracht van het genie had gelaten.[95] De uiteindelijke invulling die Paschal aan genialiteit gaf, leunde sterk aan bij die van Verhaeren en Van de Woestijne. Alledrie benadrukten zij het verheven en onafhankelijk karakter van het genie en alledrie riepen zij de natuurwetenschappen in ter ondersteuning van hun gelijk.

Wetenschap als strijdmiddel in een verdeelde kunstenaarswereld

'Fin de siècle, fin de siècle! Que nous veulent ils avec leur fin de siècle?', schreef een onbegrijpende redacteur in 1889 in *L'art moderne.* De auteur, naar alle waarschijnlijkheid Edmond Picard, toonde zich weinig ingenomen met de poseurs die op mondaine feestjes een algehele ondergang profeteerden. *In L'art moderne* stelde hij dat de onheilsprofeten enkel hun eigen verval bewezen:

93 L. Paschal, *Estétique nouvelle fondée sur la psychologie du génie* (Parijs, 1910) 8-24.
94 Meeus onthield uit dezelfde tekst van Toulouse voornamelijk dat Zola een zenuwlijder was. Zie Meeus, *Menschenkunde*, V, *De geniale mensch*, 15.
95 Paschal, *Estétique nouvelle fondée sur la psychologie du génie*, 25-37, 77-83 en 113-115.

> Gedegenereerden! gedegenereerden! gedegenereerden! roept Lombroso uit. Hij heeft voor hen zelfs een woord uitgevonden, om hun losgeslagenheid en hun verval te karakteriseren en hun onbeschaamde pose, een woord dat een goed beeld geeft van deze gebrekkigen, zwalpend tussen intelligentie en waanzin, in de leegte, tussen twee golven, aarzelend tussen het één en het ander, zonder ooit tegen de stroom in te kunnen roeien: de Paranoïden. ... Het fin de siècle van de paranoïden! Neergang voor hen. Het zij zo. Des te beter.[96]

In stukken met een agressieve ondertoon bleek Lombroso een bruikbare leverancier van krachttermen. In een vroeger stuk in *L'art moderne* was 'de meester van Turijn' al aangehaald om tegen de officiële Academies uit te varen. Lombroso oogstte bijval waar hij stelde dat deze instanties slechts waren gevuld met nietsnutten, die ten aanzien van het genie enkel misprijzen voelden. Aan Lombroso's invulling van dat geniebegrip werd wijselijk snel voorbijgegaan.[97]

Meer nog dan Lombroso dook Nordau op in de scheldtirades van Belgische kunstenaars. Dit was ook niet zo verwonderlijk. Door zijn expliciete kunstkritiek steunde Nordau immers veel meer dan zijn voorganger op de debatten die in kunstenaarskringen werden gevoerd. Vooral Nordaus hoofdstuk over de symbolisten had bij de verschijning van *Entartung* in België een hoge actualiteitswaarde. Het symbolisme was immers in Belgische avant-gardekringen op dat moment het voorwerp van heftige discussies. In *La jeune Belgique* werd de stroming verketterd, in bladen als *L'art moderne* of *Le coq rouge* hardnekkig verdedigd.[98] De tegenstanders van de stroming citeerden gretig uit *Entartung*, waarvan ze de denigrerende pagina's over Maurice Maeterlinck met genoegen hadden gelezen. Nordau had Maeterlincks poëzie als incoherent en kinderlijk getypeerd, zijn werk als een flauw doorslagje van Shakespeare voorgesteld en zijn succes als een hysterische modegril van de hand gedaan.[99] Valère Gille verwees in *La jeune Belgique* instemmend naar Nordaus stuk over Maeterlinck:

> Wil je de onbedorven poëet uithangen, ochtendlijk en etherisch? Neem een analogisch woordenboek, duidt met zorg alle woorden aan die te maken hebben met kindsheid, dageraad, vreugde, naïviteit; meng alles door elkaar... oefen je in enkele tics en enkele fouten tegen het Frans en... binnen de zes weken word je tot genie uitgeroepen. Dhr. Max Nordau heeft de formule gegeven om Maeterlinck te maken: lees Shakespeare en neem een braakmiddel...[100]

96 'Fin de siècle', *L'art moderne*, IX (1889) 396-397. De lofzang op het arische ras in hetzelfde stuk doet vermoeden dat de auteur Picard was.
97 'Lombroso et les académies', *L'art moderne*, IX (1889) 230-231.
98 Zie voor een gedetailleerd verslag van de discussie H. Braet, *L'accueil fait au symbolisme en Belgique 1885-1900. Contribution à l'étude du mouvement et de la critique symbolistes* (Brussel, 1967).
99 Nordau, *Degeneration*, 227-230 en 232-240.
100 V. Gille, 'Lettre à Albert Giraud, de l'originalité et de personnalité', *La jeune Belgique*, XV (1896) 42.

In de liberale Brusselse krant *La liberté* sprak men over het ‘amusante’ oordeel van Nordau en citeerde men uitgebreid uit de stukken die Maeterlincks idiotie moesten

bewijzen.[101] De redactie van *L'art moderne* tikte de krant daarvoor op de vingers. De alliantie met Nordau, 'ce tocqué germanique', werd er aan een gebrek aan kunstzin en aan de jaloezie van mislukkelingen geweten. In hun oordeel over Nordau en zijn getrouwen was er bij de redacteurs van *L'art moderne* weinig plaats voor nuance: 'Vraiment ces êtres éliminent toute pitié et battent le rappel pour les exécutions féroces.'[102]

Nordau werd in België dus vooral aangehaald om kunstkritische meningsverschillen uit te vechten. Daarbij kwamen ook vaak nationale gevoeligheden naar boven. Nordaus tegenstanders benadrukten graag het 'Duitse' karakter van de auteur en zijn onvermogen om een genuanceerd oordeel over de Franstalige letteren te vellen.[103] De meest eigenaardige invulling kreeg deze interpretatie bij de Luikse filoloog Maurice Wilmotte. Dat Nordau behoorde tot een andere taalgroep en een ander ras dan de door hem besproken schrijvers verklaarde volgens de Waalse letterkundige veel van Nordaus vergissingen terzake. Wilmotte pleitte de 'Waalse literatuur' dan ook vrij van degeneratie, maar riep tegelijkertijd Nordau wel in als psychologische autoriteit om het mysticisme, subjectivisme en pessimisme van de Fransschrijvende Vlamingen af te doen als tekenen van onevenwichtigheid. Hij gaf verder toe dat men bij Waalse schrijvers een onverwachte emotionaliteit aantrof dat als kenteken van 'de oude rassen' doorging, maar niet het louter sensoriële of het erotische dat bij gedegenereerden kon worden teruggevonden.[104]

In *La jeune Belgique* werd een dergelijke interpretatie op de nodige kritiek onthaald. Men stelde daar het spel 'du méchant Flamand et du bon Wallon' niet te willen meespelen en cynisch werd voorspeld dat Wilmotte in zijn volgende boek de Waalse afkomst van God de Vader zou trachten te bewijzen.[105]

De Fransschrijvende Vlaming en symbolist Charles van Lerberghe poogde in *Revue-journal* geduldig uit te leggen waarom Nordau over de hele lijn ongelijk had. De Duitser mocht zich dan nog tooien met het prestige van de wetenschap - 'et on sait la fascination de ce mot aujourd'hui' - van kunst had hij volgens Van Lerberghe niets begrepen. Nordau wilde de schoonheid niet kennen, maar haar enkel doden en dissecteren - en dat op de rigide manier die Duitsers eigen was. Door de kunstenaars als gedegenereerden af te doen en hen een plaats in de vooruitgang te ontzeggen, keerde Nordau zich tegen de kunst in haar geheel, aldus Van Lerberghe. Hij gaf toe dat de moderne kunst niet in de eerste plaats op exuberant geluk en gezondheid was gericht, maar niettemin was zij wel de levende kunst van de moderne tijd. Van

101 'Un poète belge jugé par un Allemand' uit *La liberté* werd overgenomen in: 'Documents à conserver', *L'art moderne*, XIV (1894) 176.

102 'Documents à conserver', *L'art moderne*, XIV (1894) 176.

103 Zie naast het aangehaalde stuk uit *L'art moderne* onder meer C. van Lerberghe, 'L'uomo sano', *Revuejournal* (22 april 1894) XVII, 65-67.

104 M. Wilmotte, 'La dégénérescence en art', *La revue universitaire*, IV (1894) 363-375; Zijn anti-Vlaamse uitspraken werden uitgebreid geciteerd in: *La jeune Belgique*, XIII (1894) 263-264.

105 *Ibidem.*

Lerberghe bedankte voor ‘un art stérile du passé, un art de conventions et de pastiches surrannés’ en sprak zijn geloof uit in de jonge garde.[106]

Het pleidooi van Van Lerberghe overtuigde lang niet iedereen. Iwan Gilkin bekritiseerde in *La jeune Belgique* wel Nordaus overdrijvingen, maar hij toonde zich akkoord met de grondtoon van *Entartung.* Indien Nordau zijn veelal onnodige aanvallen op het artistieke genie achterwege had gelaten, dan had hij één van de grootste monumenten van de negentiende eeuw kunnen voortbrengen, aldus Gilkin. Als uittreksel drukte hij een veelzeggende passage over het symbolisme af.[107] Paschal was vooral ingenomen met Nordaus ‘gewetensvolle’ passages over ‘l'art pour l'art’, waarin dit principe, dat centraal stond in de kunstkritiek van *La jeune Belgique*, even vernietigend werd behandeld als de andere uitingen van fin de siècle-kunst. Paschal droeg deze passages op ironische wijze op aan Gilkin.[108] De daaropvolgende jaren bleef Nordau in de aandacht staan. In 1897 werd hem door de Brusselse Institut des Hautes Etudes een forum geboden om zijn theorieën te verdedigen in de leergang ‘Psychologie et sociologie de l'art’. Tot aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog bleef zijn *Entartung* in België invloedrijk. In 1912 verheerlijkte de kunstcriticus en journalist Lucien Solvay in een uiteenzetting voor de Koninklijke Academie nogmaals diens inzichten. Bij het verschijnen van *Entartung* was Nordau bespot, maar de opkomst van nieuwe kunstvormen als het kubisme, het futurisme en het fauvisme hadden hem gelijk gegeven. Meer dan ooit werd het duidelijk, aldus Solvay, dat de superieure wezens gedegenereerd waren en dat de massa hysterisch was geworden.[109]

Gedurende twee decennia heeft Nordau de Belgische kunstkritiek dus sterk beïnvloed. *Entartung* was het referentiepunt bij uitstek voor hen die de kunst zagen ten ondergaan. Dat het beeld van een ‘degenererende’ kunst in België ook al voor 1894 in bepaalde kringen werd gebruikt, heeft de recuperatie van het werk ongetwijfeld in de hand gewerkt. Picard had in 1885 het symbolisme al een gedegenereerde smaak verweten in een artikelenreeks onder de medisch geïnspireerde titel ‘Essai de pathologie littéraire’ - en dit in *L'art moderne* nota bene.[110] Na 1894 konden dergelijke uitspraken met verwijzingen naar Nordau worden opgesierd.

Homme moyen of Übermensch? het genie als construct

Terugblikkend op het genialiteitsdebat rest een disparaat beeld. Psychiaters en fysiologen poogden doorheen de discussies hun wetenschappelijke geloofwaardigheid te verdedigen, maar in hun analyses speelden duidelijk ook nationale en klassegebonden

106 Van Lerberghe, ‘L'Uomo sano’, 65-67.
107 I. Gilkin, ‘Dégénérescence’, *La jeune Belgique*, XIV (1895) 115-120.
108 L. Paschal, ‘Dégénérescence’, *La revue wallonne*, I (1894) 61-66.
109 L. Solvay, ‘La crise des arts’, *Académie royale de Belgique. Bulletins de la classe des lettres et de la classe des beaux-arts*, 5e reeks, II (1912) 530-545.
110 E. Picard, ‘Essai de pathologie littéraire, IV, Les verbolâtres’, *L'art moderne*, V (1885) 263.

sentimenten en gendergevoeligheden mee. Hun 'onderzoek' leidde tot zeer uiteenlopende conclusies. Voor een enkele wetenschapsbeoefenaar was het genie gedegenereerd en grensde zijn toestand aan de waanzin; voor anderen belichaamde hij echter de meest verheven harmonie. In kunstenaarskringen werd door sommigen met het eigen verval geflirt, maar niettemin verdedigde een belangrijke groep artiesten het beeld van het krachtige en onafhankelijke genie. Dit betekent niet dat deze kunstenaars het degeneratieconcept volledig overboord gooiden. Het begrip bewees immers zijn nut in interne twisten. De term 'degeneratie' viel daarbij uiteraard enkel pseudo-genieën te beurt. De discussies die de wetenschapsbeoefenaars en kunstenaars voerden, gingen niet enkel om 'waanzin', 'degeneratie' en 'genialiteit' in hun abstracte betekenis. Theorieën werden ook op hun mogelijke consequenties beoordeeld, voor de Belgen, de Walen of de Vlamingen, de man of de vrouw, de burgerij, het positivisme of het thomisme, het anarchisme of het symbolisme. De invulling van de gehanteerde begrippen werd dan ook in sterke mate beïnvloed door de standplaatsgebondenheid van de auteur.

In België ging - op Meeus na - niemand zover om genialiteit samen met waanzin in het degeneratiediscours onder te brengen. 'Degeneratie' was in de loop van de negentiende eeuw immers een term die de biologische erfelijkheid met het immoreel gedrag van het individu had verbonden. Laakbare gewoonten als alcoholisme, criminaliteit, luiheid of ongeoorloofde sexuele zeden werden door eminente artsen als oorzaak én gevolg van intergenerationele achteruitgang aangeduid.[111] De immoraliteit verhoogde naarmate de erfelijke kwaliteit afnam en vice versa. Morele disciplinering werd door de meeste geneesheren dan ook als een belangrijk strijdmiddel tegen de kwaal gezien. Meeus zag ook kunstwerken van bekende kunstenaars als een ongewenste, ja immorele verstoring van de goede orde. Dit deed hem besluiten om het genie op te nemen in de galerij der gedegenereerden, naast de crimineel, de pauper en de gek. Voor het merendeel van de deelnemers aan het genialiteitsdebat was dit echter een brug te ver. De eerbied voor de - evenwel aan de tijdgeest onderworpen - canon van groten uit kunst, politiek en wetenschap, maakte dat genialiteit net als antipode van degeneratie kon voortleven.

Meeus zocht samen met Nordau een ideaalbeeld in de 'homme moyen'. Afwijkingen van dit conformistische gemiddelde waren aberrant, verstoorden de orde en moesten worden uit gezuiverd. Voor de meerderheid van de Belgische deelnemers aan het genialiteitsdebat echter was het genie precies door zijn afstand tot het gemiddelde een ideaalbeeld. Het genie was een 'Übermensch' en zijn uitzonderlijkheid sierde hem. Het deed hem uitstijgen boven de middelmaat van 'het gewone volk' en werd zo een ideaal dat zowel wetenschapsbeoefenaars als kunstenaars nastreefden. Het genialiteitsdebat was dan ook meer dan een kwestie van koel-wetenschappelijke classificatie. Het was in belangrijke mate een debat over na te streven waarden, over de concrete invulling van wat een 'Übermensch' eigenlijk was. De onenigheid die daar-

111 Vgl. R. Nye, *Crime, madness & politics in modern France. The medical concept of national decline* (Princeton, 1984).

over bestond, zegt heel wat over het veelvoud aan idealen die in de burgerlijke samenleving van de eeuwwisseling circuleerden. Vele wetenschappers hielden zich aan een traditioneel beeld, waarbij het genie krachtdadig, hard werkend, mannelijk en bij voorkeur Belgisch was. Het genie was voor op zijn tijd en kondigde de vooruitgang van de toekomst aan; een vooruitgang die binnen het denken van de tijd nog steeds als de enige uitweg van de geschiedenis gold. Geen van die aspecten bleef echter ongecontesteerd. Sommige kunstenaars gingen zelfs zover 'contestatie' zelf als de kern van genialiteit te beschouwen. Het revolutionaire werd door hen als basis gezien voor het oorspronkelijke waar het genie een patent op had. Conformisten en revolutionairen creëerden hun eigen 'Übermenschen'. De debatten hadden misschien een meerderheid overtuigd dat het genie niet gedegenereerd of waanzinnig was, maar wat er onder het genie moest worden verstaan, was verre van duidelijk geworden.

De analyse dat het genie een - zeer persoonlijk - construct is, dat een bepaald retorisch nut te vervullen heeft, is pas in de jaren na de Eerste Wereldoorlog ontstaan. Dit gebeurde vreemd genoeg in een periode waarin het genievraagstuk steeds meer uit de aandacht verdween.[112] In 1924 publiceerde Marcel Defosse nog een essay over het onderwerp. Defosse, beter bekend onder zijn pseudoniem Denis Marion, was een scenarist en romancier, filmrecensent, dichter en schrijver van schaakhandboeken.[113] In het opstel uit 1924 stelde hij zich opnieuw de vraag wat een genie nu precies is en wie de capaciteiten bezit om het begrip correct af te grenzen. Sommige democraten beweerden, aldus Defosse, dat de massa een soort instinct had om literaire genieën te ontdekken, zoals varkens dat hadden voor het vinden van truffels. Defosse ontkende dit. Hij achtte niets veranderlijker dan de smaak van de menigte; op het domein van de geest had het algemeen stemrecht volgens hem dan ook geen waarde. De man in de straat had de meeste klassiekers niet eens gelezen en kende alleen wat hem op school had verveeld, aldus Defosse. Ook de elite was naar zijn mening echter niet tot oordelen geschikt. Haar lange opvoeding hield immers een dusdanige verheerlijking van de 'meesterwerken' in dat zij zich geen onafhankelijk oordeel meer kon vormen. Een mening op langere termijn - de appreciatie door het nageslacht - bracht al evenmin soelaas. Toeval en tegenstrijdigheden bepaalden immers de historische faam van een auteur, die even snel weer kon verdwijnen als hij was gekomen.[114]

112 Althans in België; in Duitsland verschenen in het Interbellum nog verscheidene werken waarin de verhouding tussen degeneratie, waanzin en genialiteit werd onderzocht (onder meer van Wilhelm Lange-Eichbaum en Ernst Kretschmer). Na de Tweede Wereldoorlog werd algemeen aangenomen (in de lijn van Lewis M. Terman) dat het genie zowel fysiek als psychisch gezond was. In de jaren zeventig wees Nancy Andreassen echter op de sterke band tussen creativiteit en mentale afwijkingen, een standpunt dat in de jaren tachtig en negentig steeds meer werd gevolgd. Zie P. Heehs, 'Genius, mysticism and madness', *The psychohistory review*, XXVI (1997) 45-75. De nieuwe wetenschappelijke interpretaties leidden hier en daar tot een gedeeltelijke rehabilitatie van Lombroso en Nordau. Zie bijvoorbeeld C. Martindale, 'Degeneration, disinhibition and genius', *Journal of the history of the behavioral sciences*, VII (1971) 177-182.

113 Defosse werd tot nog toe niet het onderwerp van studie. Wel werd er voor de 'Vidéothèque de la culture' een documentaire over hem opgenomen onder de titel *Le jeu des figures.*

114 M. Defosse, *Vierge. Douze petits poèmes à la manière des tonkas japonaises, précédés d'un essai sur le génie* (Elsene, 1924) 30-40.

Voor Defosse was het genie een creatie waar geen werkelijkheid tegenover stond, een constructie van woorden. Een genie, dat bepaalde mensen zouden bezitten omwille van mysterieuze redenen, en dat hun werk precies daardoor het voorwerp van beate bewondering maakte, bestond naar zijn mening niet. Er was geen enkel inwendig of uitwendig kenteken te vinden waaraan het genie te herkennen was. Wetenschapsbeoefenaars als Toulouse hadden er hardnekkig naar gezocht, maar hadden niets gevonden. Defosse meende dan ook dat de genialiteit van een literair werk afhankelijk was van de subjectieve appreciatie van de persoon die het leest. Ondanks dit postmodernisme 'avant la lettre' wenste Defosse de vereerde helden van de naties niet zonder meer neer te halen. Hij zag voor hen immers nog steeds een belangrijke toekomst weggelegd als 'les symboles vivants de tous nos espoirs, de tous nos rêves, de tous nos efforts vers le beau.'[115]

Op die manier legde Defosse de kern bloot van de inzet van het genialiteitsdebat, namelijk de concrete invulling van wat gehoopt, gedroomd en goed bevonden moest worden.

115 *Ibidem*, 44-48.

Recensies

Algemeen

J. Renes, *Landschappen van Maas en Peel. Een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg* (Dissertatie Wageningen 1999, Maaslandse monografieën (groot formaat) IX; Leeuwarden: Eisma, Maastricht: Stichting Maaslandse monografieën, 1999, 4 krt. + 538 blz., ISBN 90 74252 84 2).

Al langere tijd wordt er in Nederland voor gepleit om de kennis van het verleden een belangrijker rol te laten spelen bij de (her)inrichting van de ruimte. Maar wat uit het verleden is zo belangrijk dat het ook in de toekomst zichtbaar of herkenbaar moet blijven? En hoe overtuig je niet ter zake kundige bestuurders, planologen en architecten van het belang van dergelijke zaken? En aan welke eisen moet het planologische instrumentarium voldoen om het verleden zijn geëigende plaats in de toekomstige inrichting van de ruimte te kunnen geven? Allemaal vragen die niet eenvoudig te beantwoorden zijn. Deze problematiek wordt de laatste jaren gewoonlijk aangeduid als de externe integratie van de cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening. Breed geformuleerd wordt daarbij onder cultuurhistorie verstaan alle landschappelijke fenomenen in of aan het aardoppervlak die een verwijzing inhouden naar vroegere bewoningsfasen of naar oude gebruiksen inrichtingsvormen van het land.

Renes wil in zijn omvangrijke studie laten zien op welke wijze de gegevens over het historische cultuurlandschap een rol kunnen spelen in de ruimtelijke ordening. De historische geografie is echter niet de enige discipline die van belang is voor de ruimtelijke ordening. Ook de archeologie en de bouwhistorie worden tot de cultuurhistorische disciplines gerekend, maar bovendien moeten in dat verband de historische ecologie en de tuin- en landschapsarchitectuur worden genoemd. De beoefenaren van al deze disciplines zijn ervan overtuigd dat zij een bijdrage kunnen leveren aan de ruimtelijke ordening, maar groot is de verdeeldheid als het gaat om de vraag of die bijdrage vooral disciplinair dan wel interdisciplinair moet zijn. Anders gezegd: kunnen de beoefenaren van de verschillende disciplines volstaan met het indienen van een disciplinair wensenlijstje bij ontwerpers en planologen of moet de cultuurhistorie worden gezien als een ondeelbaar facet van de ruimtelijke ordening. In het laatste geval hebben de beoefenaren van de verschillende cultuurhistorische disciplines de taak om gezamenlijk een integraal beeld van de cultuurhistorische kwaliteiten van de verschillende streken, dorpen en steden in ons land te tekenen. Blijkens de voorliggende studie is Renes een uitgesproken voorstander van een disciplinaire benadering van deze problematiek. Uw recensent heeft in dit opzicht altijd een andere positie ingenomen. Het is hier niet de plaats om de gevoerde discussie te herhalen. Volstaan kan worden met de vaststelling dat er in dit boek met geen woord wordt gerept over de problematiek van de zogeheten interne integratie van de cultuurhistorie.

Het boek van Renes is het eindresultaat van een langdurig onderzoeksproces waaraan, naast de auteur, verschillende personen van de Stichting voor Bodemkartering c.q. het DLO-Staring Centrum hebben gewerkt. Het onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van het provinciaal bestuur van Limburg ter voorbereiding

van de herziening van het streekplan. Daarbij bestond de verwachting dat de onderzoeksresultaten bruikbaar zouden zijn enerzijds voor het behoud van waardevolle landschapselementen en -patronen en anderzijds als inspiratiebron voor nieuwe ontwikkelingen.

Het boek bestaat uit vijf delen en in een afzonderlijke omslag zijn twee kaarten (schaal 1:50.000) toegevoegd, elk verdeeld in een noord- en een zuidblad. Eerst wordt een toelichting gegeven op begrippen als (historische) geografie, cultuurhistorie en (cultuur)landschap, behoud en beheer. Daarna volgt een overzicht van de ontwikkeling van het toegepaste historisch-geografische

onderzoek in Nederland, met een wel erg Wagenings beeld van de laatste decennia. Voor het overige staat in dit boek de historische ontwikkeling van het cultuurlandschap van Noord- en Midden-Limburg centraal. Schrijver heeft daarin de bestaande kennis in een systematisch overzicht samengevat en lacunes in de beschikbare kennis waar mogelijk gericht opgevuld.

Het onderzoek betreft niet alleen een groot gebied maar wil tegelijkertijd recht doen aan de lange bewonings- en landschapsgeschiedenis ervan. Dat roept een methodologisch probleem op. In een zo groot gebied kan men niet van alle ruimtelijke patronen en landschapselementen, de ontwikkelingsgeschiedenis in detail onderzoeken, maar de uitdieping van het ontwikkelingsproces dat deze elementen en patronen hebben doorgemaakt, leidt noodzakelijkerwijs tot toespitsing op specifieke plekken en gebieden.

De schrijver heeft geprobeerd deze methodologische moeilijkheid op te vangen door in deel twee van het werk vooral de aandacht te richten op de ruimtelijke structuur van Noord- en Midden-Limburg en, in aansluiting daarop, de voornaamste geografische kenmerken van het cultuurlandschap aan te geven op een los bijgevoegde kaart. Vervolgens wordt in deel drie nader ingegaan op het ontginningsproces en de geschiedenis van onder andere de steden en bossen in het studiegebied. Ook hier zijn de voornaamste bevindingen weer samengevat in een kaart. Verwijzingen over en weer moeten het betoog tot een samenhangend geheel maken. Het vierde deel bevat een toelichting op de kaarten, een cultuurhistorische waardering en een aantal opmerkingen over het behoud van historische landschappen, en het laatste deel bevat de conclusies en aanbevelingen. Het boek is rijk geïllustreerd en voorzien van een omvangrijke samenvatting in het Nederlands en het Engels.

Buitengewoon veel onderwerpen worden in dit boek behandeld. Steeds gaat het om puntig geformuleerde essays waarin de huidige stand van kennis op kritische wijze wordt samengevat en vermengd met wetenswaardigheden en interessante details. Waar nodig plaatst de schrijver een aantal verklaringen of meningen naast elkaar zonder zelf stelling te nemen. Door de ver uitgewerkte inhoudsopgave zijn de thema's gemakkelijk terug te vinden. Het spreekt vanzelf dat niet alles even grondig behandeld kan worden, maar gezien de dikte van het boek lijkt het onzinnig om naar meer te vragen. Alles overziende gaat het om een interessant en goed leesbaar overzichtswerk waarin de geografie en de geschiedenis van een groot gebied worden geschetst. Door op deze wijze brede bekendheid te geven aan de achtergronden van de ruimtelijke verscheidenheid, heeft de schrijver ongetwijfeld het maatschappelijke draagvlak voor het behoud van de cultuurhistorische kenmerken van het studiegebied versterkt.

G.J. Borger

H. Gras, e.a., ed., *Geschiedenis van Assen* (Assen: Van Gorcum, 2000, 512 blz., €29,50, ISBN 90 232 3521 5).

Tussen 1258 en ongeveer 1600 bestond Assen slechts uit een verzameling gebouwen van Maria in Campis, een cisterciënzer vrouwenklooster. Daarna werd het de plaats waar het provinciaal bestuur vergaderde. Door de aantrekkingskracht van het

bestuurscentrum groeide Assen van 113 inwoners in 1630 naar 600 eind achttiende eeuw. Pas in de negentiende en twintigste eeuw groeide de stad onstuimig, zij het dat het accent bleef liggen op bestuurlijke en regionaalverzorgende functies. Deze ontwikkeling heeft belangrijke consequenties gehad voor de opbouw van de *Geschiedenis van Assen*: in vergelijking met veel West-Nederlandse stadsgeschiedenissen is er geen middeleeuwse stad te beschrijven en de stad is kleinschalig in de vroegmoderne periode. Zodoende is er automatisch meer aandacht voor de negentiende, en vooral voor de

twintigste eeuw. De periode na 1920 beslaat bijna 200 pagina's, ruim veertig procent van de tekst.

In totaal hebben achttien auteurs en een zeshoofdige redactie meegewerkt aan dit boek. Weliswaar zijn de verschillende hoofdstukken netjes aan elkaar geplakt, maar met zoveel auteurs is niet helemaal te vermijden dat zo'n boek een optelsom wordt van tamelijk losse aspecten. Dat komt misschien ook omdat nergens blijkt dat een overkoepelend stadshistorisch concept ten grondslag ligt aan de keuze van de verschillende thema's die aan bod komen. Dat neemt niet weg dat de geschiedenis van Assen interessante bijdragen bevat.

Het eerste hoofdstuk gaat over de prehistorie. Het is een toegankelijk, vlotgeschreven stuk, over heel wat meer dan de voor de handliggende hunebedbouwers. Dit hoofdstuk bevat leuke reconstructietekeningen van nederzettingen. Ook het gedeelte over Assen in de Middeleeuwen is boeiend. Het is natuurlijk een ‘luxe’ dat heel Assen uit maar één klooster bestond, zodat niet alleen topografische gegevens en bouwgeschiedenis de revue passeren, maar er ook alle ruimte is voor de bestuursstructuur van het klooster, de sociale herkomst van de nonnen en het spirituele en dagelijkse leven in het klooster. De daaropvolgende vier chronologische hoofdstukken (1600-1807; 1807-1920; 1920-1960; na 1960) hebben min of meer een vast stramien. Achtereenvolgens komen aan de orde bestuurlijke en ruimtelijke ontwikkelingen, bevolking, armen- en gezondheidszorg, economische aspecten, en als laatste een hoofdstuk over geloof, onderwijs en cultuur. Deze hoofdstukken zijn doorgaans helder en duidelijk geschreven, bevatten veel informatie en zijn fraai geïllustreerd. Wat betreft de achttiende en negentiende eeuw worden de demografische en economische gegevens vooral vergeleken met ontwikkelingen elders in de provincie. Maar bij andere hoofdstukken krijg je de indruk dat weinig over de grenzen van de gemeentelijke bronnen is heengekeken. Dat is niet zo bezwaarlijk voor een overzicht van de bestuurlijke ontwikkelingen, dan is het logisch dat vooral de gemeente als kader wordt genomen. Maar we krijgen bijvoorbeeld wel te lezen welke scholen er allemaal gesticht werden en wat voor conflicten zich voordeden, maar wat het onderwijs inhoudelijk voorstelde en hoe dit veranderde, wordt maar summier aangestipt. En cultuur is tot aan de twintigste eeuw vooral opgevat als ‘high culture’, die laat nu eenmaal de meeste sporen achter in de bronnen. Was er geen volkscultuur of buurtleven in Assen? Werden er in de negentiende eeuw geen kermis of andere volksfeesten gevierd? Het blijft ook onduidelijk hoe de sociale structuur in elkaar stak in een stad die tussen 1807 en 1920 van 621 naar bijna 17.000 inwoners groeide. Dit toch spectaculaire proces van verstedelijking wordt nergens systematisch geanalyseerd, evenmin wordt aandacht besteed aan de vraag hoe de Assenaren zelf de dramatische verandering van hun stad ervoeren. De hoofdstukken over de twintigste eeuw geven, ook wegens het overvloedige aanwezige bronnenmateriaal, een wijdere blik. Veel gegevens worden vergeleken met landelijke trends (demografische gegevens, inkomens, werkloosheidspercentages, kerkelijkheid). Het interessante aan deze hoofdstukken is dat ze bekende ontwikkelingen van de vorige eeuw op lokaal niveau handen en voeten geven, bijvoorbeeld: de opkomst van de jeugdcultuur en de pogingen van de kerken om de jeugd aan zich te binden met instuiven en jeugdhonken (‘de Honky Tonk Saloon’); de inspanningen van Assen om industrie aan te trekken en het mislukken daarvan; de uitbouw van de verzorgingsstaat, waarin voor de stad een rol was weggelegd als regionaal

verzorgingscentrum; het verlangen naar grotere inspraak van burgers in het lokale bestuur (in Assen te meten aan het succes van de plaatselijke Politiek Logisch Oprechte Partij).

Deze geschiedenis van Assen is voor de inwoners zelf zeker belangwekkend, omdat de geschiedenis van hun stad er op adequate, vaak boeiende wijze uit de doeken wordt gedaan. Bij dergelijke studies ligt er ook de vraag in hoeverre ze het lokale belang overstijgen. Bij dit boek is dat zeker het geval, al was het alleen maar omdat het een ideale casus oplevert van een snelle, niet-industriële verstedelijking in de negentiende eeuw, niet op de resten van een groots

zeventiende-eeuws verleden, maar als het ware uit het niets. Deze stadsgeschiedenis van Assen vormt zo voor een toekomstige 'Geschiedenis van Nederlandse steden' een belangrijke bouwsteen.

Boudien de Vries

J.H.M. Hilhorst, J.G.M. Hilhorst, *Soest, Hees en De Birkt. Van de achtste tot de zeventiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 2001, 367 blz., €32,-, ISBN 90 6550 652 7).

Met steun van diverse fondsen, genootschappen en instellingen hebben de gebroeders Hilhorst de uitgave kunnen realiseren van een groot deel van de resultaten van hun veelomvattende speurwerk naar de geschiedenis van het oude cultuurgebied Eemland. Het is een fraai uitgegeven boek geworden.

Drs. Jan Hilhorst en prof. dr. Jos Hilhorst zijn geen historici van professie, maar als liefhebbers van de regionale geschiedvorsing hebben zij samen, voortbouwend op hetgeen hun vader in zijn lange leven over de geschiedenis van Soest en omstreken vergaarde, een enorme hoeveelheid historisch materiaal weten op te diepen uit velerlei archieven in Nederland, Duitsland en het Vaticaan. Zelf beschikken de schrijvers over een gigantisch archief betreffende Soest, Hees en De Birkt. Een massa aan archivalia hebben zij verwerkt in dit boek, dat alleen al door de omvang van het feitenmateriaal ver uitsteekt boven hetgeen in doorsnee aan regionale geschiedschrijving verschijnt. Het is een naslagwerk geworden dat onmisbaar is voor een ieder die zich in het vervolg verdiept in de geschiedenis van (Oost-) Utrecht.

De gebroeders Hilhorst hebben zich in dit boek noodgedwongen moeten beperken tot een twaalftal thema's, te weten: 1 de oorsprong van Soest, 2 de rechten op de grond (over tijnsrechten, ontginningen, hoeven, de rechten van de bisschop etc.), 3 de tienden en de conflicten daarover, 4 de omvang van de bevolking en het grondgebruik, 5 de kastelen, molens, boerderijen en buitenplaatsen, 6 de rechtspraak, 7 de buren en kerkmeesters, 8 de schutterij, 9 de turfwinning in het Soester- en het Hezerveen, 10 de zorg voor dijken, wateren en wegen, 11 het kerkelijk leven tot de reformatie en 12 de reformatie en de opstand in Soest.

De geschiedenis van Eemland, zo blijkt uit de oorkonden, begint in 777, toen Karel de Grote het gebied Eemland schonk aan Alberik, die kort daarop bisschop van Utrecht zou worden. Tot dat Eemland behoorden ook uitgestrekte wildernissen en venen, de vier foreesten. Een deel van die woeste gronden werd volgens de hypothese van de auteurs tussen 950 en 975 door de Utrechtse bisschop ter ontginning uitgegeven aan graaf Wichman van Hamaland. Hij zou in Soest dertien hoeven hebben ontgonnen. Hieruit zou men kunnen concluderen dat Soest in ieder geval bestond in de tiende eeuw, mogelijk eerder. Maar op grond van de taalkundige afleiding van de naam 'Soest' (= zetel) stellen de schrijvers dat 'Soest of de naaste omgeving sedert het ontstaan van de naam in de Germaanse tijd continu bewoond is geweest' (16). Dat nu lijkt mij een al te gewaagde veronderstelling.

Buitengewoon gedetailleerd en getuigend van een gedegen kennis van de rechtshistorie is het hoofdstuk over de rechten op de grond. Niet steeds weten de

schrijvers te vermijden dat de lezer bijna verdrinkt in de zee van feiten. Maar gelukkig verduidelijken de auteurs alle rechtstermen, zodat het boek leesbaar blijft ook voor de geïnteresseerde leek.

De schrijvers tonen aan dat ook in Soest en omgeving er tussen 1000 en 1400 sprake was van een emancipatie van de horigen en een verzwakking van de positie van de grondheren. De wijze waarop zij dat doen - gedetailleerd, hoeve voor hoeve - maakt het boek zo waardevol. Die gedetailleerde aanpak en de consciëntieuze behandeling van het bronnenmateriaal treft de lezer in ieder hoofdstuk.

Zo bevat bijvoorbeeld het vierde hoofdstuk een schat aan gegevens, niet alleen over de omvang van de bevolking en het grondgebruik, maar ook over daarmee in verband staande onderwerpen als de rampen (pest, oorlogen, hongersnoden, overstromingen, muizenplagen etc.), grondopbrengsten en de financiële positie van de bewoners.

Dat de stijging der graanprijzen tussen 1533 en 1571 het gevolg was van 'de invloed van het begin van de tachtigjarige oorlog, ook in Soest en omgeving' (110) zoals de auteurs vermelden, is een schoonheidsfoutje. De meest extreme graanprijsstijging vond immers in de jaren 1564-1566 plaats.

Maar deze detailkritiek wil niets afdoen aan de waarde van het boek. Het werk van de gebroeders Hilhorst vormt namelijk een belangrijke bijdrage aan de geschiedschrijving van Eemland en het Sticht, zowel vanwege de enorme hoeveelheid nooit eerder gepubliceerde bronnen die de auteurs hebben gebruikt, als vanwege de rijke schakering aan onderwerpen. Het boek bevat een flink aantal vertalingen en transcripties van de voornaamste bronnen. Goede indices en een voorbeeldig notenapparaat verhogen nog de waarde als naslagwerk.

Han C. Vrielink

R. Burggraeve, e.a., ed., *Levensrituelen. Het huwelijk* (KADOC-studies XXIV; Leuven: Universitaire pers Leuven, 2000, 299 blz., ISBN 90 5867 056 2).

De serie *Levensrituelen*[1] wil 'rituelen behandelen die op belangrijke momenten in de biografie van een persoon door en in de gemeenschap gesteld wordt en [... en meer] specifiek die levensrituelen die een parallel vertonen met de christelijke sacramenten ... bij vier belangrijke fasen in het leven: geboorte, groei, huwelijk en levenseinde.' (7) In dit deel van de reeks worden 'het huwelijk in zijn historische en huidige verschijningsvorm binnen de rooms-katholieke Kerk' (8) behandeld door historici, sociologen en theologen. De bijdragen van die laatsten worden hier niet besproken daar ze buiten het belangstellingsveld van dit tijdschrift vallen en ondergetekende terzake niet bevoegd is.

M. Cloet en H. Storme geven een overzicht van 'de normen en waarden' die door de geestelijkheid 'via catechese, prediking en voor een breed publiek bedoelde didactisch-moraliserende publicaties werden gepropageerd' in de periode tussen het concilie van Trente en de Franse Tijd. Ze brengen een vlot leesbare synthese van wat zij en anderen hierover vroeger reeds publiceerden, zij het dat hier sterk de nadruk ligt op de klerikale leerstellingen en slechts terloops aan de lekenpraktijk aandacht wordt besteed.

Ook J. de Maeyer steunt op een analyse van pauselijke en bisschoppelijke publicaties en theologische traktaten voor zijn uiteenzetting over de periode 1800 tot 1950. 'Er bestaan nauwelijks kerkhistorische studies' over zijn onderwerp (31). Zijn bijdrage is daarom een nuttig en welkom overzicht van de wijze waarop gezin, seksualiteit en voortplanting in het Romeinse en Belgische kerkelijke discours van toen behandeld werden.

Het hoofdstuk geschreven door L. Gevers moet eveneens starten met de vaststelling dat er over ‘De omslag in de katholieke huwelijksmoraal tussen 1950 en 1980’ amper enkele historische studies voorhanden zijn (53), en ook zij steunt voor deze ‘eerste poging tot synthese’ op door de kerk gepubliceerde documenten, moraaltheologische studies, maar ook op periodieken en brochures.

Beide bijdragen over de periode 1800-1980 brengen tot nu toe onbewerkte informatie samen en zullen hopelijk de aanzet vormen tot verder historisch onderzoek, want ze maken onder meer duidelijk hoe weinig eigenlijk geweten is over de wijze waarop al deze klerikale standpunten in de alledag van de leek doorwerkten.

De bijdrage van R. Laermans, die in deel 2, 'Sociologisch-demografische benadering' werd ondergebracht maar naadloos aansluit bij Gevers' overzicht, brengt alvast verheldering voor wat de receptie door de Vlaamse katholieke werknemersorganisaties aangaat ('Van traditioneel huwelijk naar open gezin: de naoorlogse verandering in rolmodellen in het discours van de ACW-vormingsorganisaties, 1945-1980'). De soep werd, naar goede katholieke gewoonte, klaarblijkelijk niet zo heet gegeten als dat ze werd opgediend.

Het stuk van de socioloog K. Matthys, het laatste in deze bundel dat de historicus kan inspireren, ook al handelt het over 'de postmoderne private ruimte', toont aan hoe nuttig een interpreterende lezing van demografische data wel kan zijn. Het doet de vraag rijzen waarom er voor de periode 1800-1950 geen historische demograaf om een bijdrage werd verzocht.

K. Dobbelaere en L. Voyé tenslotte brengen recente informatie omtrent 'de dubbele hoofdfunctie van het kerkelijk huwelijk', hoofdzakelijk op basis van de resultaten van een studie die met het onheilspellende letterwoord RAMP werd bedacht. Het is in de ogen van een nietsocioloog inderdaad rampzalig te moeten lezen dat één van de belangrijkste vaststellingen van het onderzoek als volgt luidt: 'dat de betekenis die men aan een kerkelijk huwelijk geeft varieert naargelang de kerkbetrokkenheid', dat 'hoe sterker men op de kerk is betrokken, hoe meer men een uitgesproken religieuze betekenis geeft aan het kerkelijk huwelijk', en dat 'hieruit zou kunnen blijken dat de verwijzing naar het religieuze aspect van de traditie sterk afneemt met een verminderde kerkverbondenheid.' (145) Wetenschappers mogen beroepshalve niet vertrekken van vanzelfsprekendheden, maar dit lijkt in mijn ondeskundige ogen toch sterk op het intrappen van open deuren.

Kortom, de 'historische' hoofdstukken uit deze bundel brengen voor wat de periode na 1800 betreft, originele en gedegen informatie samen. Ze blijven erg beschrijvend en geven zelden antwoord op de waarom-vragen die bij de lezer rijzen (waarom houdt het katholieke leergezag zo halsstarrig vast aan 'de natuurwet'? waarom lieten gehuwden zich door ongehuwden de les spellen? etc.). Maar dit kan de auteurs moeilijk kwalijk genomen worden gezien het hier om eerste synthesepogingen gaat. Ook het sterk inzoemen op de (Vlaams-) Belgische situatie en het ontbreken van vergelijking met toestanden in andere landen zal wel daaraan gelegen zijn. Het blijft de verdienste van de redacteuren een thema te hebben aangesneden waarop nog vele variaties zullen kunnen worden gemaakt.

Jan Art

A. Karskens, *Pleisters op de ogen, pleister op de mond. De geschiedenis van de Nederlandse oorlogsverslaggeving van Heiligerlee tot Kosovo* (Amsterdam: Meulenhoff, 2001, 376 blz., ISBN 90 290 6912 0).

Ze staan op dit moment weer volop in de belangstelling: oorlogsverslaggevers. De situatie na 11 september 2001 wijkt in meerdere opzichten af van het gebruikelijke oorlogspatroon. Er is geen nationaal te lokaliseren vijand, wel een internationaal netwerk van individueel opererende extremisten en zelfs over een duidelijke aanleiding

- voor de terreuraanslag wel te verstaan - tasten de autoriteiten in het duister. Zou deze *war on terrorism* ook een ander soort oorlogsjournalistiek met zich meebrengen of gaan journalisten weer veel van dezelfde fouten maken die zij al eeuwen maken? Deze vraag zal journalist/oorlogsverslaggever Arnold Karskens,

auteur van een overzichtswerk over de Nederlandse oorlogsjoumalistiek, ongetwijfeld stellen als van zijn boek eventueel een tweede, *up to date* gemaakte druk verschijnt. De grote verdienste van Karskens' boek is dat hij de Nederlandse oorlogsverslaggeving een historisch kader geeft. Iedereen die zich vanuit een historische optiek op dit terrein begeeft, kent het standaardwerk *The first casualty* (1975; herziene druk in 1999) van Phillip Knightley. Tevergeefs zocht men daar naar de Nederlandse component. Karskens' boek vult die leemte.

Zoals een journalist betaamt, begint Karskens met de (toen nog) meest recente oorlog in Kosovo. Het beeld dat hij in dit hoofdstuk van de vaderlandse oorlogsjoumalistiek schetst, is weinig rooskleurig. Journalisten maken dezelfde fouten die ze al eeuwen maken, stelt hij. Het publiek wordt daardoor veelal onvolledig of verkeerd geïnformeerd. Inderdaad, Karskens is een scherpslijper. Genadeloos legt hij het falen van zijn vakbroeders en -zusters bloot. Als een rode draad loopt deze morele kruistocht door zijn boek. De centrale vraagstelling luidt dan ook: hebben oorlogsjournalisten hun werk naar behoren gedaan? Hebben zij het publiek, de politici en regeringsleiders wel voldoende geïnformeerd? Kortom, wat is eigenlijk het nut van oorlogsjournalistiek? Karskens stelt zich op als een beoordelaar van de geschiedenis en wijkt daarmee af van wat doorgaans de mores is onder geschiedschrijvers, namelijk dat de historicus zich zo objectief mogelijk opstelt in plaats van een moralistische invalshoek te kiezen. Karskens is en blijft daarom op de eerste plaats een journalist met belangstelling voor de persgeschiedenis en bovenal in het bezit van een zeer vlotte pen.

De auteur begint zijn historische overzicht in de zestiende eeuw en claimt dat het oudste Nederlandstalige oorlogsverslag dat bewaard is gebleven, stamt uit 1535. Het betrof een veldtocht door Noord-Afrika ter bescherming van de Nederlandse handelsvloot. Enkele decennia later, tijdens de Opstand, zou de Nederlandse oorlogs ‘journalistiek’ pas echt van de grond komen. Alle negatieve elementen die aan oorlogsverslaggeving kunnen kleven, traden hierbij reeds aan het licht: mythevorming (rond Kenau Simonsdochter), propaganda (door Willem van Oranje), selectieve berichtgeving en censuur. Van ‘journalisten’ als beroepsgroep was nog geen sprake. Notarissen of drukkers deden de verslaglegging in de vorm van pamfletten ‘erbij’, zonder werkelijk verstand van zaken te hebben.

Krijgskunst stond in de zeventiende eeuw praktisch gelijk aan belegeren. Dit betekende weinig actie, een toestand die de scribent uitdaagde zijn fantasie zo nu en dan de vrije loop te laten. Betrouwbaar waren deze verslagen - waarin zelden kritiek op de eigen gelederen viel te lezen - dus allerminst, wel konden zij dienen als middel om bij de autoriteiten meer geld voor nieuwe militaire acties los te krijgen. Het is in de zeventiende eeuw dat de Nederlandse oorlogsverslaggeving een sprong voorwaarts maakte, aldus Karskens, en wel op het moment dat een correspondent tijdens zijn beschrijving van de Vierdaagse Zeeslag van de Tweede Engelse Oorlog, het basisprincipe van hoor- en wederhoor toepaste.

In de daaropvolgende eeuwen blijft de oorlogsverslaggeving - gemeten naar de hedendaagse maatstaven die Karskens hanteert - nog steeds in de kinderschoenen staan. Alle militaire acties - klein en groot - waaraan Nederland deelnam, passeren de revue. Was Nederland geen deelnemer, waren er geen economische belangen in het geding en werd het conflict in verre oorden uitgevochten, dan nam de redactie vaak niet de moeite er een eigen man naar toe te sturen. Immers, met de komst van

de telegraaf konden berichten van niet uit Nederland afkomstige correspondenten net zo goed worden doorgegeven. De twintigste eeuw neemt tweederde van het boek in beslag. Het valt op dat Karskens, naarmate de eeuw vordert meer en meer gebruik maakt van primaire bronnen. Het voorafgaande deel was hoofdzakelijk gebaseerd op reeds bestaande geschiedkundige werken. Het is in ieder geval een verdienste dat hij daaruit de krenten heeft weten te halen wat betreft oorlogsjournalistieke aangelegenheden.

Karskens' relaas doet onherroepelijk de vraag rijzen wat in zijn ogen nu een ideale oorlogs-

verslaggever is. Vanwege zijn morele uitgangspunten moet hem toch een ideaaltypisch beeld voor ogen zweven. Op pagina 334 beschrijft hij zijn 'favoriete nieuwsjagers' als 'mechanisch opererende wezens die onbevooroordeeld de krijgshandelingen op en achter het slagveld volgen en dat opschrijven in de economische en politieke context.' De journalistieke kernvragen wie, wat, waar en waarom? behoren daarbij de belangrijkste leidraad te zijn. Zijn beschrijving van de ideale journalist vertoont grote overeenkomsten met de uitgangspunten die de geschiedkundige discipline hanteert, zij het dat een historicus zelden voor zijn leven hoeft te vrezen wanneer hij onderzoek naar een oorlog doet.

Dat het ideaalbeeld dat Karskens schetst in de werkelijkheid niet of nauwelijks voorkomt, beaamt hij. Maar daarmee is oorlogsverslaggeving nog geen nutteloze bezigheid geworden. Het ooggetuigenverslag en de onderzoeksjournalistiek zijn in zijn ogen zeer de moeite waard om na streven, vooral omdat die direct de feiten weer zouden geven. Ook hier kan de lezer vraagtekens bij zetten. Kortom, behalve dat het boek veel vragen oproept (hetgeen nooit verkeerd is) en moreel beladen is (hetgeen irritatie teweeg kan brengen), is het vooral een leesbaar en boeiend geheel waarmee een leemte in de Nederlandse persgeschiedenis wordt gevuld. Karskens heeft de oorlogsjournalistiek gewogen en te licht bevonden, nu is het wachten op een wetenschappelijke studie waarin de moraal het verhaal niet overheerst.

Bernadette Kester

P.J. Meertens, e.a., ed., *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, VII (Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1998, x + 308 blz., ISBN 90 6861 140 2); *Idem*, VIII (*Idem*, 2000, x + 366 blz., €19,97, ISBN 90 6861 200 X).

Bijna een halve eeuw geleden werd de wens geuit om een verzameling biografieën samen te stellen over mannen en vrouwen die hun stempel hadden gedrukt op de Nederlandse arbeidersbeweging en het socialisme; vijftien jaar geleden verscheen het eerste deel van een serie die toen nog begroot was op zes delen; de afgelopen jaren verschenen de delen zeven en acht; aangekondigd is een afsluitend negende deel, waarin naast correcties en aanvullingen ook een cumulatief register op alle levensbeschrijvingen zal worden opgenomen. Het minste dat gezegd kan worden is dat het gehele project een symbool is van bewonderenswaardige volharding. De tijd om een afsluitend oordeel te geven over de gehele serie is nog niet gekomen - daarvoor is de verschijning van het afsluitende negende deel meer geschikt. Hier zal volstaan worden met enkele opmerkingen over de delen zeven en acht.

Enerzijds is het project de laatste jaren moeizamer gaan verlopen, al was het maar omdat door de inmiddels opgevoerde privacy-regelingen het lastiger is geworden allerlei persoonlijke gegevens (omtrent huwelijk en scheiding bijvoorbeeld) los te krijgen van overheids-instanties. Ook werd het moeilijker om vrijwillige medewerkers te vinden die een beschrijving voor hun rekening wensten te nemen van vooraanstaande figuren uit de arbeiders-, vrouwen- en natuurbeweging. Anderzijds werd het ook gemakkelijker, omdat het schrijven van een biografisch portret steeds

meer is gaan behoren tot het normale arbeidsterrein van de historicus. Bovendien kregen de schrijvers sluipenderwijs steeds meer ruimte van de redactie, zodat niet zelden een flonkerend stuk geschreven kon worden.

Hier kan slechts een kleine greep gedaan worden uit de ruim 140 beschreven levens. Zo opent deel 7 met Isaac Salomon Arbeid, oprichter en bestuurder van de slagersgezellenbond, die in 1907 in zo'n fel conflict kwam met de heer J.H. Ober, de leider van de christelijke slagersgezellen (scheurmakers die door het leven wensten te gaan onder de naam Door Eenheid Sterk!).

Niet veel verder worden we ingelicht over Johannes Brommert, die na de stranding van zijn huwelijk ging samenwonen met de uit Zuid-Afrika afkomstige Magdalena Kampfraath, met wie hij een zoon kreeg die hij ter ere van Lenin Wladimir noemde. Eind 1935 vertrokken ze naar Zuid-Afrika 'om daar een nieuw bestaan op te bouwen. Over hun leven daar viel niets te achterhalen.' Waarom kan een mens zo'n merkwaardig plezier in het lezen krijgen van dit soort teksten?

Deel 8 maakt nog eens duidelijk dat, met het voortschrijden van de delen, niet naar steeds mindere goden hoefde te worden uitgeweken. Zo zijn hier bijvoorbeeld stukken opgenomen over Anton de Kom, W.A. Bonger en J. Tinbergen, maar ook over Kees Croll, lange tijd de rechterhand van Domela Nieuwenhuis en Corry Tendeloo, het eerste feministische kamerlid van de PvdA. Maar ook hier weer zo nu en dan van die vrolijk stemmende zinnen, zoals deze over Nelis Kitsz: 'Onder invloed van de Russische Revolutie van 1917 bezigde Kitsz enige tijd krasse taal, maar hij was voor alles een praktische en nuchtere vakbondsman.' Kortom, een onmisbaar naslagwerk en een vreugde voor regenachtige dagen.

Piet de Rooy

G. Janssens, G. Maréchal, F. Scheelings, ed., *Door de archivistiek gestrikt. Liber amicorum prof. dr. Juul Verhelst* (Archiefinitiatie(f) IV; Brussel: VUB Press, 2000, 415 blz., ISBN 90 5487 258 6).

Dr. Verhelst (* 1932) is in de Vlaamse archiefwereld wat men noemt een gekend man, als historicus van opleiding en archivaris van professie. Een ideale combinatie! Zowel de geschiedschrijving als de archivistiek hebben van zijn grote kennis en organisatietalent geprofiteerd. Zijn bibliografie legt er ampel getuigenis van af. Van 1983 tot 1988 was hij lid van de redactie van onze *BMGN*. Bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Vrije Universiteit Brussel, belast met de academische opleiding voor archivarissen, hebben zijn vakbroeders hem een *liber amicorum*, een zo langzamerhand obligaat afscheidscadeau voor universitaire 'medewerkers', aangeboden. Griet Maréchal presenteert 'Juul Verhelst, een bio-bibliografie' (17-32). Daarop volgen dertig bijdragen in alfabetische volgorde der amici, hetgeen een minimum aan samenhang waarborgt. Weliswaar hebben alle artikelen betrekking op de archivistiek maar de invalshoeken zijn toch wel zeer verschillend: over selectie en vernietiging, een beroepscode, archiefpolitiek, bedrijfs- en familiearchieven enz. Vrijwel alle bijdragen hebben betrekking op België; uitzonderingen zijn onder andere die van Bos-Rops over tachtig jaar archiefexamens in Nederland (67-82) en Ketelaar over Belgisch-Nederlandse innovatie op archiefgebied (157-164).

Zonder anderen tekort te willen doen signaleer ik hier omwille van de beperkte plaatsruimte slechts enkele bijdragen die mij bijzonder troffen. In twee ervan komt de persoonlijke noot goed uit de verf - vergeef de beeldspraak -, namelijk bij G. Asaert over 'Alfons Gielens (1877-1942), een vergeten archivaris.' (55-66) Deze conservator heeft zich aan het Rijksarchief te Antwerpen verdienstelijk gemaakt met het inventariseren van enkele belangrijke bestanden. Th. H.P.M. Thomassen behandelt in een kostelijk artikel 'De zwaan die zich zelf een adelaar vond' (315-338), over

‘het ambtelijk leven van Johannes Andries de Zwaan (1799-1862), klerk en chartermeester aan het Rijksarchief in Den Haag.’ (Omstreeks noot 25 ontsporen de noottekens in de tekst ten opzichte van de eindnoten.) Goed gedocumenteerd en met humor beschrijft Thomassen de carrière van een factotum dat zich onmisbaar maakte onder absente rijksarchivarissen als Van Wijn en De Jonge, maar die voor de ‘nieuwe zakelijkheid’ - naar

toenmalige maatstaven - van een Bakhuizen van den Brink moest wijken. Het is te hopen dat na de negentiende eeuw nu spoedig een kijkje achter de schermen van de vorige eeuw gegund zal worden - welk een verheffend schouwtoneel! Overdenkenswaard en actueel is de beschouwing over gerechtelijke dossiers van E. Put 'In de zak? De archiefstatus van procesdossiers uit het Ancien Régime.' (187-196) Een prachtig stuk detective werk biedt J. Roegiers in zijn leerzame artikel 'Archiefbescheiden of bibliotheekmateriaal?' (197-216), waarin hij de herkomst van 'Het "Fonds de Ram" in de Koninklijke Bibliotheek en het Algemeen Rijksarchief' te Brussel op ingenieuze wijze overtuigend ontrafelt. Een zeer belangrijke, actuele problematiek snijdt redacteur F. Scheelings aan in zijn degelijke bijdrage 'Hedendaagse wetenschapsarchieven aan de Vrije Universiteit Brussel: een status quaestionis.' (233-257) Hier gaat het immers om een voor de geschiedschrijving vitale materie: de goede bewaring van archieven van wetenschappelijke instituten, laboratoria, onderzoeksgroepen en -projecten. De ervaring leert helaas dat (para)universitaire instellingen vaak erg slordig met hun archieven omgaan. Scheelings doet enkele behartenswaardige aanbevelingen.

Tenslotte een paar algemene opmerkingen. Het valt op: ten eerste, dat deze nuttige bundel in Nederland zo weinig intekenaren heeft gevonden; behalve de drie Nederlandse contribuanten zelf tel ik er slechts vijf. Ten tweede dat de archiefgebruikers er zo weinig in aan bod komen. En ten derde dat aan een dikke bundel met bijdragen van auteurs wier professionele roeping het is toegangen te vervaardigen, een index ontbreekt.

A.H. Huussen jr.

Middeleeuwen en nieuwe geschiedenis

Y. Bleyerveld, *Hoe bedriechlijck dat die vrouwen zijn. Vrouwenlisten in de beeldende kunst in de Nederlanden circa 1350-1650* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2000; Leiden: Primavera Pers, 2000, 320 blz., €33,80, ISBN 90 74310 60 5).

'Reeds van de vroegste tijden af heeft de populaire prent hare commentaren op de verhouding van man en vrouw geschreven; kan er dan ook gemeenzamer en lichter te begrijpen, ook dankbaarder onderwerp gevonden worden?' Zo luidt het commentaar van H.E. Greve bij een prent, opgenomen onder het kopje 'Zeden en gewoonten' in zijn historische prentenboek *De tijd van den Tachtigjarigen oorlog in beeld* (1908). De prent stelt de monsters Bigorne en Scherminckel voor, omringd door smekende, bange mannen en kijvende, boze vrouwen. Het monster Bigorne is kogelrond en wel doorvoed, want het leeft van mannen die goed zijn voor hun vrouw; het arme monster Scherminckel daarentegen is vel-over-been, want dat leeft van vrouwen die goed zijn voor hun man - een zeldzaamheid dus. Deze prent komt niet voor in het fraai uitgegeven proefschrift van Yvonne Bleyerveld, *Hoe bedriechlijck dat die vrouwen zijn*, waarschijnlijk omdat de prent niet zozeer de listen van vrouwen laat zien, als wel hun slechtheid in het algemeen. Toch zijn de woorden van Greve ten zeerste van toepassing op Bleyervelds studie: de slachtoffers van die vrouwenlisten zijn immers

qualitate qua mannen (en nooit andere vrouwen), en daarmee gaat haar studie dus over dat o zo herkenbare, fascinerende en dankbare onderwerp van de man-vrouwverhoudingen dat Greve bedoelt. We moeten de kunsthistorica Bleyerveld dankbaar zijn dat zij de moeite heeft genomen om een deel van deze interessante thematiek van de Nederlandse prentkunst eindelijk eens systematisch in kaart te brengen.

Bleyerveld beperkt zich, zoals gezegd, tot het thema van de vrouwenlisten. Daarmee bedoelt zij al die verhalen uit de bijbel, de klassieke oudheid en de Middeleeuwen waarin vrouwen op listige wijze een man in diskrediet of ten val brengen. De verhalen laten zien hoe groot de macht van vrouwen over mannen is. Die vrouwenmacht is zo groot, dat zelfs de meest wijze, dappere, verstandige mannen aan hun listen ten prooi vallen. Voor mensen die op de zondagsschool hebben gezeten is een deel van de verhalen misschien nog wel bekend: Simson en Delila, Jozef en de vrouw van Potifar, David en Bathseba, Judith en Holofernes, Salome en Johannes de Doper, en ga zo maar door. Andere verhalen, zoals dat van Virgilius in de mand (de verliefde dichter/filosoof laat zich in een mand ophijsen naar de torenkamer van de keizersdochter, maar zij laat hem halverwege hangen) en dat van Aristoteles en Phyllis (Phyllis verleidt Aristoteles omdat hij zijn leerling Alexander had gewaarschuwd tegen haar schoonheid; hij raakt zo verliefd dat ze zelfs op hem mag paardje rijden) gaan weliswaar over figuren uit de klassieke Oudheid, maar zijn pas in de Middeleeuwen ontstaan. Opmerkelijk is dat deze verhalen vaak bij elkaar in series zijn afgebeeld, hetzij als prenten, hetzij als hout-snijwerk of als gebrandschilderde ruiten ter decoratie van kerken, stadhuizen en zelfs particuliere woonhuizen. Soms zijn het maar twee of drie voorstellingen, soms wel negen of elf. Het bij elkaar zetten van dit soort verhalen moest de waarschuwende boodschap versterken.

In haar inleiding somt Bleyerveld tal van vragen op die zij op deze ‘vrouwenlistenreeksen’ wil loslaten: welke verhalen werden in de reeksen opgenomen, welke thema's waren het meest populair, doen zich in de loop der tijd verschuivingen voor, voor wie waren de reeksen bestemd en welke boodschappen brachten zij over? Om deze beeldtraditie in een algemenere context te kunnen plaatsen besteedt Bleyerveld ook aandacht aan de literaire toepassing van het thema van de vrouwenlisten en aan de verbeelding van vrouwenlisten buíten de Nederlanden. Door deze aandacht voor de cultuurhistorische context enerzijds en de nauwkeurige beschrijvingen van een toch betrekkelijk klein repertoire van verhalen over vrouwen en hun listen die op alle mogelijke afbeeldingen zijn gevonden anderzijds maakt het boek in de opbouw een wat onevenwichtige indruk. Achtereenvolgens behandelt Bleyerveld het thema van de bedrogen man in de literaire traditie van de Middeleeuwen, de West-Europese beeldtraditie van vrouwenlisten tussen 1200 en 1575, het vrouwenlistenmotief in de Nederlandstalige literatuur van de late Middeleeuwen en de zestiende eeuw in het algemeen en in het rond 1532 verschenen boekje *Dat bedroch der vrouwen in het bijzonder, vrouwenlisten in de prentkunst en in de toegepaste kunst, listige vrouwen als positieve exempla* (Eva, Jaël, Esther en Judith) en de doorwerking van het thema na 1600. Bleyerveld constateert dat het fenomeen van de vrouwenlistenreeksen na 1600 nauwelijks meer voorkwam in de Nederlanden. Dat geldt trouwens ook voor andere regio's in (Noord)-Europa. Zij noemt dit opmerkelijk, vooral omdat het thema van de vrouwenmacht in het algemeen wel populair bleef; rolomkering, de strijd om de broek, het heerszuchtige wijf, echtelijke ruzie, list en bedrog, het zijn allemaal thema's die tot de verbeelding bleven spreken. Maar kennelijk raakte men uitgekeken op reeksen waarin die verhalen van listige vrouwen op een rijtje werden gezet. Een verklaring voor deze afname is moeilijk te geven, maar de kunsthistorica Bleyerveld suggereert dat we deze moeten zoeken in de zeventiende-eeuwse voorkeur voor realistische onderwerpen zoals

landschap, portret en genre, ten koste van allegorieën: ‘de neiging tot moraliseren blijft bestaan, maar morele boodschappen worden nu, zowel in de schilderkunst als in de grafiek, veelal verpakt in realistische genretaferelen die op het eerste gezicht een waarheidsgetrouwe afspiegeling lijken van het leven van alledag’ (214). Voorts constateert Bleyerveld in de zeventiende eeuw een afname van de negatieve *exempla* van de vrouwenlisten; de positieve voorbeelden van bijbelse vrouwen, al dan niet met hun listen, raken steeds meer in de smaak.

In een slotbeschouwing onder de titel ‘Mannelijkheid, dwaasheid en eerverlies: nut en

amusement' probeert Bleyerveld tenslotte een antwoord te vinden op de zojuist opgesomde onderzoeksvragen. Ze stelt vast dat Simson het meest populaire slachtoffer van een vrouwenlist was - bepaald een twijfelachtige reputatie voor een man -, gevolgd door (in de juiste volgorde) Virgilius, Salomo, Lot, David, Holofernes, Adam, Sisera en Herodes. De afbeeldingen tonen óf de destructieve macht van vrouwen óf de grote macht van de liefde. In het eerste geval waarschuwen ze simpelweg tegen het gevaar van omgang met vrouwen, in het tweede geval laten ze zien dat de kracht van liefde groter kan zijn dan de (verstandelijke of lichamelijke) kracht van mannen. De vrouwenlistenreeksen waren volgens Bleyerveld met name populair in een stedelijke omgeving. Waarom? Voor deze vraag moet de kunsthistorica Bleyerveld leentjebuur spelen bij andere disciplines. Onder het kopje 'Angst voor vrouwen in de stad' wijst zij op de theorie dat juist mannen in de stad (de 'opkomende burgerij') bang waren voor de concurrentie van vrouwen en hen daarom trachtten 'terug te dringen'. Onder het kopje 'De zorg om de mannelijke eer' wijst zij vervolgens op de verklarende waarde van de theorie dat de man die zich door een vrouw laat overheersen, in zijn eer wordt aangetast. Ook dit gevoel zou juist in die nieuwe, stedelijke omgeving úer hebben opgespeeld dan elders. Deze verklaringen zijn niet erg overtuigend, maar een dergelijke vraag naar het waarom van de populariteit van het genre in een bepaalde historische periode is misschien ook wat al te hoog gegrepen.

Het is jammer dat de auteur niet ergens in het boek al die fascinerende verhalen over listige vrouwen en bedrogen mannen op een rij heeft gezet en de toedracht ervan heeft vertéld. Een gemiste kans! Nu blijf je als lezer geneigd om de verhalen dan maar even zelf in een encyclopedie op te zoeken. Daar staat tegenover dat het boek werkelijk prachtig is geïllustreerd. Het is een lust voor het oog, deze curieuze verzameling van al die boze vrouwen en weerloze mannen, afgebeeld in grafiek, glas-in-lood, houtsnijwerk, et cetera, en daarmee is dit boek een belangrijk naslagwerk voor iedereen die zich interesseert voor man-vrouwverhoudingen in de late Middeleeuwen en de Vroegmoderne tijd.

Els Kloek

L. Dequeker, *Het sacrament van mirakel. Jodenhaat in de Middeleeuwen* (Leuven: Davidsfonds, 2000, 133 blz., ISBN 90 5826 081 X).

'Deze [monstrans] werdt ghedraghen van den eerdtsbisschop van Mechelen. Nae de welcke quam des paus legaet ende daer nae den eertzhertoghe met zijne huysvrouwe.' In die termen beschrijft de jezuïet Costerus het hoogtepunt van de processie die in 1610 naar jaarlijkse gewoonte ter ere van het sacrament van mirakel te Brussel is uitgegaan. Zijn beschrijving komt voor in de *Dialogue of t'samen-sprekinge*, een werkje dat hij in 1611 bij hofdrukker Velpius uitgeeft. De imaginaire opponent van Costerus is een Staatse predikant. Allerminst onder de indruk, beklemtoont deze laatste dat de pas verworven onafhankelijkheid van de Republiek - het Twaalfjarige Bestand is zowat een jaar oud - pas echt een mirakel is. Er is echter meer nodig om Costerus uit het veld te slaan. De jezuïet noemt die onafhankelijkheid geen mirakel,

maar wel een wonder. Meer bepaald het soort wonder waarmee God Job in verzoeking bracht.

Het is een treffend voorbeeld van de wijze waarop het Brusselse sacrament van mirakel op het raakvlak van religie en politiek functioneert. Gedurende eeuwen symboliseert deze landsrelikwie onbetwistbare rechtgelovigheid. Ze dient tot bewijs dat het regime dat vanuit Brussel, eerst over de hertogdommen Brabant en Limburg, dan over de Bourgondische en later de Habsburgse Nederlanden en tot slot over het onafhankelijke België heerst, het wel degelijk bij

het rechte eind heeft. De wijzigende tijdsomstandigheden en de wisseling van regimes zorgen er ondertussen voor dat de rol en de betekenis van de landsrelikwie keer op keer wordt herzien.

Luc Dequeker brengt dit traject in kaart. De auteur benadert het gegeven in eerste instantie vanuit de hem gebruikelijke invalshoek: de geschiedenis van de Europese joden en van de relaties tussen joden en christenen. Dat hoeft niet te verwonderen. De oorsprongslegende van het sacrament van mirakel is geënt op de laat-middeleeuwse jodenhaat. In 1370 voert men te Brussel zes joden naar de brandstapel. Hun rechters hebben geoordeeld dat ze gewijde hosties hebben gestolen en ontheiligd. De ontvanger van Brabant noteert de opbrengst van de confiscaties in zijn rekeningen. Rond die gebeurtenis worden met de tijd allerhande legenden geweven. Het is boeiend om te zien hoe de auteur ze ontrafelt met een klassiek staaltje van grondige tekstkritiek. Hij brengt ermee aan het licht dat onkunde inzake microbiologie, de opgeld makende leer van de *realis praesentia*, de aanzwellende jodenhaat en de concurrentieslag tussen Brusselse bedehuizen elk op hun manier hebben bijgedragen tot de ontwikkeling van het verhaal.

Midden vijftiende eeuw ligt de legende zo goed als vast en krijgt het sacrament van mirakel ten volle de rol van landsrelikwie. Het wordt nu voor alles een tastbaar bewijs dat de traditionele katholieke leer het bij het rechte eind heeft. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog levert het sacrament van mirakel geestelijke munitie in de confrontatie met het calvinisme. In de tweede helft van de zeventiende eeuw rechtvaardigt het de Habsburgse strijd tegen het laatste Osmaanse offensief en het Franse streven naar hegemonie. Gedurende de eerste decennia van de achttiende eeuw wordt het in stelling gebracht tegen het jansenisme. De periode van 1794 tot 1830 zorgt voor een onderbreking. Na de Belgische onafhankelijkheid is het sacrament van mirakel er weer helemaal en maakt het deel uit van de dam die de katholieke kerk tracht op te werpen tegen de moderne levensbeschouwelijke en politieke stromingen. Aan het eind van de negentiende eeuw komt er duidelijk sleet op, maar het duurt tot de Tweede Wereldoorlog vooraleer de jaarlijkse processie eens en voorgoed wordt afgelast.

Het is wat jammer dat dit gedeelte van het verhaal niet altijd even goed uit de verf komt. Het proces en het verloop van de instrumentalisering worden erg beschrijvend benaderd. Naar de diepere mechanismen wordt niet systematisch gepeild. Zoals de ondertitel aangeeft, is het de auteur vooral te doen om de jodenhaat. Bij elke etappe gaat hij na in welke mate het sacrament van mirakel de verhoudingen tussen christenen en joden blijft beheersen. Voor een deel is dat begrijpelijk. Het boek loopt immers uit op het langverwachte eerherstel. Sinds 1977 herinnert een gedenkplaat de bezoeker van de kathedraal aan het legendarische karakter van het Brusselse sacramentsmirakel. Het is een eerbiedwaardige invalshoek. Toch zou een uitgebreidere behandeling van de politiek-religieuze rol van het sacrament van mirakel een evenwichtiger beeld hebben opgeleverd.

In dat verband is het ook jammer dat het visuele materiaal enkel illustratief wordt benut. In de loop van de eeuwen komen allerhande beeldencycli tot stand. Tussen 1528 en 1556 schenken keizer Karel en zijn entourage de imposante glasramen van de sacramentskapel. Bij het jubileum van 1720 laat de prelatenstand twintig monumentale schilderijen uitvoeren. In 1735 zetten zes andere doeken luister bij aan de viering van anderhalve eeuw verdrijving van het calvinisme. Tussen 1770 en 1785

geeft het kapittel opdracht om zes wandtapijten te weven die de legende van het sacrament van mirakel uitbeelden. In de jaren zestig van de negentiende eeuw volgt een tweede cyclus glasramen in het schip. Hier behoren Leopold I en II tot de opdrachtgevers. Daarnaast is er de efemere architectuur die bij jubilea wordt opgesteld, zijn er de gravures in de devotieboekjes, is er het verplaatsbare altaar waarvan beweerd wordt dat Rubens het zelf heeft ontworpen. Het boek maakt van zowat al deze werken melding en put er een aantal illustraties uit. Tot een analyse van het beeldmateriaal komt het echter niet. Nochtans biedt het een reeks getuigenissen van de veelzijdigheid van het sacrament van mirakel als politiek en

religieus instrument. Door deze getuigenissen te benutten zou het in zijn geheel lezenswaardige boek dat klein beetje extra hebben gewonnen.

Luc Duerloo

W. van 't Spijker, e.a., *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2001, 414 blz., ISBN 90 239 0478 8).

Groot-Brittannië kende in de zestiende en zeventiende eeuw een geschiedenis met eigen kerkelijke en politieke elementen. Eén daarvan was het puritanisme. De puriteinen wilden de Anglicaanse kerk zuiveren. Dat betekende in de toenmalige samenhang van kerk, staat en samenleving automatisch een politiek program. Hoogtepunt van hun invloed was ten tijde van Cromwells republiek. Hoewel ontstaan en gevormd door de Britse omstandigheden en geschiedenis, waren de puriteinen sterk beïnvloed door de Geneefse kerkopvatting en calvinistische theologie; met het continentale protestantse piëtisme waren er duidelijke relaties. Met name in de zeventiende eeuw bezaten puriteinse opvattingen en mentaliteiten een sterke uitstraling, niet alleen in de Engelse koloniën in Noord-Amerika maar ook op het vasteland van Europa, zeker in Nederland.

Er bestaat een immense massa literatuur over het puritanisme en zij neemt haast nog dagelijks toe. De belangrijkste bevindingen ervan zijn verwerkt in *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed.* Het is een helder en handig overzichtswerk. Het opent met een historisch overzicht van de ontwikkelingen in Engeland van de hand van R. Bisschop, dat begint met Wyclif en wordt voortgezet tot en met de regering van Mary en Willem III, gevolgd door de ontwikkeling van het puritanisme in Noord-Amerika op hoofdlijnen. Bisschops honderd bladzijden zijn een zaakrijk handboek vol namen en feiten. Maar wel helder geschreven; historiografische problemen en discussiepunten worden aangeduid, gevolgd door verwijzing naar de juiste literatuur. Een betrouwbare en handige inleiding dus.

De volgende 150 bladzijden zijn gewijd aan de theologie van de puriteinen. Want voor de meeste puriteinen was dat theologisch aspect van wezenlijke betekenis, aldus de these van de openingszin van W. van 't Spijker; theologie soms in de vorm van wetenschappelijke bestudering van de bijbel, vaker in de vorm van omgang met de bijbel als bron van levenswijsheid voor individu of gemeenschap. Beide hadden Engelse wortels, maar waren tegelijkertijd sterk gestempeld door de continentale reformatorische theologie. Geen wonder, want de vroegste generatie puriteinen leefden vaak jaren in ballingschap in protestantse centra als Emden, Frankfurt en Genève. Van 't Spijker laat vervolgens aan de hand van de levens en opvattingen van voorgangers als Cartwright, Travers, Perkins, Owen, Baxter, Bunyan, Rutherford en Hooker zien hoe de puriteinse theologie zich ontwikkelde en hoe deze ook vele variaties en richtingen ging vertonen, in belijdenis, kerkopvatting en liturgie. Het meest spannende onderdeel van zijn deskundige overzicht is naar mijn gevoel het hoofdstuk over ‘puriteinse patronen’. Het is een analyse van de spiritualiteit en gedragspatronen van de puriteinen. Daar vinden theologie en christelijk leven elkaar, norm en feit, voorschrift en sociologie, religie en psychologie. Het is een hoofdstuk

waarin puriteinse kenmerken als gezinsgodsdienst en strenge Sabbatsrust verbonden worden met de kenmerkende zelfbeproeving en de obsessie voor het dagboek als een soort protestantse biecht, om gezamenlijk hun bron en rationalisering te vinden in de puriteinse theologie.

In het derde gedeelte van *Het puritanisme* beschrijft W.J. op 't Hof de internationale uitstraling van het Engelse puritanisme in respectievelijk Nederland, Duitsland en Zwitserland, en van daaruit in de rest van Europa. Naast vluchtelingen, militairen, kooplieden, hoogleraren en

studenten speelden vooral vertalers en uitgevers een grote rol in de verspreiding van het puriteinse erfgoed. Dat leverde overigens ook enige typerende verrassingen op. William Perkins die de trappen van de heilservaring beklemtoonde blijkt de meest invloedrijke puriteinse theoloog in Europa geweest te zijn, en Bayly's *Praxis of Piety* werd het meest vertaald en verkocht. Veelzeggende feiten. Niet de puriteinse ecclesiologie, maatschappijvisie of theologie hadden op de lange duur de meeste invloed maar hun geloof, ethos en spiritualiteit. Neerslag van de vroomheid der eeuwen, bovenconfessioneel van afkomst en karakter, voedsel voor de oecumene van het hart.

Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed is een deskundig, betrouwbaar en stimulerend overzicht en naslagwerk.

G.J. Schutte

S. Stevin, *Het burgherlick leven & Anhangh*, P. den Boer, A.C.G. Fleurkens, ed. (Utrecht: Erven J. Bijleveld, 2001, 223 blz., €18,11, ISBN 90 6131 369 4).

De Haagse Bruggeling Simon Stevin (1548-1620) behoort tot de groep Nederlandse geleerden die lange tijd in de schaduw van hun opvolgers uit de Gouden Eeuw hebben gestaan en eigenlijk eerst in de twintigste eeuw zijn herontdekt. Hoewel Stevin zichzelf vooral als praktisch wiskundige zag, mag deze virtuoso gerust als een volbloed intellectueel worden beschouwd. Niet alleen omdat hij welbewust reflecteerde over de verhouding tussen theorie en praktijk (‘spiegelingh’ en ‘daet’), maar ook omdat hij zijn taken en verplichtingen in de praktijk van het dagelijks leven niet vanuit een eng wetenschappelijk standpunt doch vanuit zijn maatschappelijke verantwoordelijkheid definieerde. Zijn werk speelde in op de vragen die in de samenleving opkwamen, want voor Stevin moest de theorie in dienst staan van de praktijk. Omdat die samenleving tijdens en kort na de Opstand naar nieuwe spelregels, een nieuwe cultuur en een nieuwe identiteit zocht, heeft Stevin antwoorden op de meest verscheiden vragen geformuleerd: over de zuiverheid van de Nederlandse taal, de muziek, het kredietwezen, de ingenieursopleiding, de vestingbouw, het woonhuis, de stadsaanleg, maar ook de inrichting van de samenleving, de *vita politica*, zoals de ondertitel van zijn overigens geheel Nederlandstalige geschrift over burgerschap luidt. Die Latijnse koptitel en de verwijzingen naar het Latijnse equivalent van zijn Nederlandse nieuwvormingen die Stevin voortdurend in de kantlijn plaatst, appelleren aan de kennis van een geletterd lezerspubliek dat toen nog vrijwel geheel in het Latijn was gevormd. Maar zoals herhaaldelijk uit Stevins eigen tussenzinnetjes blijkt, vormen ze ook een didactische poging om bekende leenwoorden uit het politieke taaleigen door zuiver Nederlandse begrippen te vervangen. Dat is hem hier - anders dan op het gebied van de wiskunde - nauwelijks gelukt. Stevins ‘eenichvorst’ is bij ons een monarch of alleenheerser gebleven, ‘ghemeenheyt’ heeft de term democratie niet weten te verjagen, en het raspende ‘staetvorstheyt’ klonk vermoedelijk te ingewikkeld om de beperkte monarchie aan te duiden. Termen als ‘steetsch’ voor *civilis*, ‘statwetten’ voor *leges civiles* en ‘burgherlicheyt’ voor *politia* verwijzen zo

uitdrukkelijk naar het landschap van steden dat Stevin gewend was, dat een minder exclusief urbane samenleving er moeite mee zal hebben gehad ze over te nemen.

Het thans heruitgegeven boekje over burgerschap - een fotomechanische reproductie van de 56 bladzijden tellende *editio princeps* uit 1590 - vormt, zo kort als het is, een samenhangende reflectie op de inrichting van de samenleving en de gewenste houding van de staatsburger. Binnen een eeuw volgden negen herdrukken, nogal eens in reactie op actuele politieke gebeurtenissen. Stevin werd daarmee tot partijganger in de strijd gemaakt - een positie die hij ver-

moedelijk zelf zou hebben afgewezen. Een druk van 1649, verzorgd door zijn zoon Hendrik, bevat een aanhangsel van vaders hand dat ook in de huidige heruitgave is opgenomen. In 1939 verzorgde Annie Romein-Verschoor nog een heruitgave, terwijl in deel V (1966) van Stevins *Principal Works* een facsimile-uitgave verscheen.

Stevin zet eerst kort de verschillende regeringsvormen uiteen, en gaat dan over tot de twee kernproblemen van de Opstand: de vraag of en in hoeverre men trouw aan de overheid moet blijven, en wat de verhouding tussen politiek en religie moet zijn. Volgens Stevin dient men zich altijd bij de heersende macht aan te sluiten en het bestaande politieke gezag te gehoorzamen. Daarbij geldt het beginsel dat de hogere macht steeds vóórgaat, dus de wetten van de Verenigde Nederlanden boven die van de gewesten, en deze weer boven de steden. Binnen die uitwendige aanpassing is weliswaar ruimte voor gewetensvrijheid, maar Stevin laat er geen twijfel over bestaan dat politiek boven religie moet gaan. Uitvoerig bespreekt hij de argumenten van een groep mensen die alle religie als een 'onnutte quellinghe' beschouwen (96). De 'vreese Gods ende oeffeninghe indeselve', die wij 'deur een ghemeen uytheems woort Religie' noemen (104), blijft voor Stevin de grondslag van goed burgerschap. Desondanks gaan de wetten van de overheid bij hem voor op die van de kerken. Theocratie is uit den boze. Volledige godsdienstvrijheid lijkt hem denkbaar, maar bijna overal bestaat nu eenmaal een vorm van geloofsdwang. Stevin geeft dan de voorrang aan politieke loyaliteit boven kerkelijk gelijk. Zolang men de overheid trouw blijft mag men privé overigens gerust een andere religie huldigen. Wie zijn geloofsovertuiging toch openlijk wil uitdragen, kan beter naar een ander land gaan, in het uiterste geval naar de wildernis, waar men niemand hindert. Een goed geordende samenleving drijft immers op de loyaliteit van haar leden. Omgekeerd kan ook de opstand tegen een tiran een uiterste middel zijn, maar dan wel van buitenaf, niet door een burgeroorlog van binnenuit. Stevin doet zich hier dus kennen als een verdediger van het primaat van de politieke orde, en van loyaliteit en goede trouw als haar hoogste waarden. Rust en orde zijn belangrijker dan gelijk. Veinzerij (en nicodemisme) brengt de maatschappij tot ontbinding. In de *Anhangh* schaart hij zich dan ook resoluut onder de antimachiavellisten.

In zijn nawoord stelt Pim den Boer dat Stevin dit geschrift in reactie op Lipsius' *Politica* (1589) schreef. Wat hem van Lipsius en de zijnen onderscheidt, is zijn strak deductieve argumentatie, weg van de humanistische logica. Ook daarom was het gebruik van het Nederlands belangrijk. Stevin gaat uit van axiomata, beginselen, gegrond in ervaringskennis, en laat het verleden voor wat het is: geen voorbeeld, ook geen legitimatie van het heden. Ondanks de vele drukken blijft de invloed van het geschrift wat schimmig. Grotius, Hobbes, Spinoza worden genoemd. Het vormt - in de mond van een Zuid-Nederlander! - toch vooral een rechtvaardiging van het goed recht van politiek realisme op basis van 'eendracht' en sociale cohesie, tussen de *diehards* van de theocratie en de vechtersbazen voor het ene of andere politieke bewind in. Door zijn eenvoud van taal en argumentatie bleek het boekje steeds weer opnieuw bruikbaar als richtsnoer, zonder dat het de politieke theorievorming ingrijpend heeft vernieuwd. De hertaling van Stevins tekst is duidelijk en zakelijk. Soms zou ik Stevins bedoeling om 'plat Duytsch' (128) te schrijven trouwer hebben gevolgd. Waarom immers 'stof' als 'materie' vertalen, en 'cant' door 'marge' in plaats van 'kantlijn'? Een enkele keer laat de hertaalster een steekje vallen. Bij de waarde van muntgeld dat 'veel hoogher gaet' doelt Stevin mijns inziens niet op

‘kaliber’ maar op ‘gehalte’. ‘Staetvorstheyt’ hertalen als ‘constitutionele monarchie’ lijkt mij een anachronisme, zoniet onjuist. Stevin spreekt zelf herhaaldelijk van de ‘bepaelde’ (*limitata*, beperkte) bevoegdheid van zo'n vorst, die gedwongen wordt samen met een politiek lichaam te regeren, zoals de Staten in de Nederlanden, de Senaat in Venetië, het Parlement in Frankrijk, de Inquisitie in Spanje (50). Deze reeks ongelijksoortige instellingen, waarbij nota bene het ‘echte’ Parlement van Engeland ontbreekt, maakt duidelijk dat het Stevin niet om de

aard van die instellingen gaat maar om de machtsbeperking die zij de vorst opleggen. Het zou dan ook correcter zijn van een 'beperkte monarchie' te spreken, desnoods van een 'gedeelde macht'. Een constitutie in onze zin kwam daar maar zelden aan te pas. Toegegeven, dit is vitten. Maar een zo toegewijd verdediger van het Nederlands als wetenschapstaal verdient ook vier eeuwen na zijn dood in dat levensdoel te worden gesteund.

Willem Frijhoff

S. Langereis, *Geschiedenis als ambacht. Oudheidkunde in de Gouden Eeuw: Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius* (Hollandse Studiën XXXVII; Haarlem: Historische Vereniging Holland, Hilversum: Verloren, 2001, 368 blz., €27,90, ISBN 90 70403 48 X).

In elke historische figuur schuilen verschillende persoonlijkheden. Wie Sandra Langereis' proefschrift over de antiquarische geleerden Buchelius en Scriverius naast dat van Judith Pollmann, *Een andere weg naar God. De reformatie van Arnoldus Buchelius (1565-1641)* (Amsterdam, 2000), legt, zal dat beamen. Beide proefschriften berusten op een voorbeeldige documentatie, zijn even toegankelijk geschreven en werden dan ook even terecht met een cum laude gehonoreerd, maar bij Langereis lijken we in een compleet andere wereld te zijn terechtgekomen. Er zijn op het oog maar weinig raakvlakken tussen de krachtdadige, geleerde Buchelius en de wat zwartgallige, religieuze Van Buchell die Pollmann schetste. Bij Langereis gaat het niet om religie maar om de samenleving, om de geschiedenis van de gewesten, Holland en Utrecht, waarin de twee protagonisten van het boek leefden. Dan blijkt Buchelius ineens een veel positiever beeld op te leveren, dat tot het einde toe op een vastomlijnd, ja steeds duidelijker levensproject wijst.

Het zal er ook mee te maken hebben dat beide proefschriften zich in verschillende bestaansdimensies afspelen, de individuele keuzes van het geloofsleven tegenover de per saldo publieke orde van het geleerdenleven. Want hoe privaat beide geleerden hun historisch ambacht ook mogen hebben uitgeoefend - met name Buchelius publiceerde bij zijn leven bijna niets van zijn wetenschappelijke productie -, hun werk stond in dienst van een publiek doel, de gewestelijke identiteit, en kon alleen dank zij het publieke netwerk van geleerden worden uitgevoerd. Buchelius verzamelde, redigeerde en ordende zijn materiaal over het Utrechtse verleden, de kronieken van Beka en Heda, Utrechtse plaatsbeschrijving, genealogie en heraldiek, uitdrukkelijk voor zijn tijdgenoten en voor het nageslacht, voor raadpleging en gebruik. Hij hield zijn documentatie niet krampachtig onder zich maar stelde zijn maatschappelijk leven in dienst van de historische, wetenschappelijk gefundeerde bewijsvoering over de Oudheid van zijn gewest, over de betekenis ervan in de Middeleeuwen en het historisch tegenwicht dat zijn werk zou kunnen bieden aan de tijdens zijn leven exponentieel toenemende aanspraken van Holland op een leidersfunctie in de Unie.

Tegenover de onvermoeibare en ietwat pretentieuze (oud-)advocaat Buchelius, bastaardzoon van een Utrechtse kannunik, stond de al even onvermoeibare

koopmanszoon Pieter Schrijver alias Petrus Scriverius (1576-1660), overigens ook een gestudeerd geleerde al was hij niet gepromoveerd, een rentenier met nieuw kapitaal die bij tijd en wijle nog als firmant in het Amsterdams familiebedrijf optrad. Hij mag dan geen *mercator sapiens* in Barlaeus' zin zijn geweest, hij was wel een prototype van het samengaan van koopmanschap en geleerde betrokkenheid bij de historische identiteit van zijn gewest. Scriverius, die bij J.J. Scaliger had gestudeerd en een tijd lang Neolatijnse poëzie uitgaf, beantwoordt op het eerste gezicht wat meer aan het humanistische geleerdentype dan Buchelius. Deze komt in de eerste plaats naar

voren als een aarts verzamelaar, zeg maar een superieure amateur die geen punt kan zetten achter zijn werk omdat het nooit compleet en volmaakt genoeg is. Scriverius had een wat losser geest. Hij publiceerde meer, en in meer versies. En dat werd ook bepalend voor het geschiedbeeld van het gewest: eerst een chorografie van Holland in het programmatische *Oudt Batavien nu ghenaemt Holland* (1606), vervolgens de *Batavia illustrata* (1609), dan een bewerking van de uiterst populaire Divisiekroniek onder de titel *Beschrijvinghe van out Batavien* (1612), de monumentale platenatlas annex bronnenboek *Principes Hollandiae, et Westfrisiae* (1650), en tenslotte het *Oude Goutsche chronycxken* (1663).

Maar het is de grote verdienste van Langereis' proefschrift dat ze de schijnbare verschillen tussen de geleerden doorprikt. Zij laat zien hoezeer de praktijk van hun beider antiquarische werkzaamheden zowel gelijkgeaard als gelijkgericht was. Ze werkten allebei vanuit een analoge doelstelling, met identieke methoden, in eenzelfde milieu, en volgens dezelfde gedachtegang. Ze hielden trouwens ook onderling regelmatig contact. Na een inleiding waarin met ferme penseelstreken de stand van de historiografie wordt geschilderd en aan de hand van Arnaldo Momigliano kort maar krachtig wordt duidelijk gemaakt in hoeverre de antiquarische methode van de zestiende- en zeventiende-eeuwse oudheidkundigen een kleine revolutie in de geschiedschrijving betekende, volgt een hoofdstuk over elk van beide protagonisten. De kern van het proefschrift bestaat vervolgens uit een systematische analyse van wat ze gemeenschappelijk hadden: de dagelijkse praktijk van het antiquarenleven. Dat werd beheerst door eindeloos zoeken naar en controleren van bronnen, niet alleen schriftelijke, maar ook visuele en materiële, zoals bodemvondsten, inscripties, kerkramen, wapentekeningen of architectuur. Scriverius ontwikkelde zich tot een onbetwist specialist van Romeinse inscripties en Buchelius ondernam persoonlijk enkele opgravingscampagnes buiten Utrecht, op zoek naar Romeinse nederzettingen bij Vechten en De Meern. Hun werk voor de interpretatie van de geschiedkundige bronnen en hun debunking van de heersende mythen steunden op onderzoek in collecties en archieven, op briefwisseling (de correspondentie van beide geleerden wordt in een bijlage gereconstrueerd), op netwerken van informanten, contacten met officiële geschiedschrijvers, soms een opdracht, steeds het onophoudelijke en delicate spel van dienst en wederdienst. Gemeenschappelijk hadden ze hun analyse van de Bataafse Oudheid en haar relicten, de aard van de Bataafse samenleving, de verhoudingen tussen Bataven en Romeinen. Maar hun wegen scheidden zich bij de interpretatie van de na- of doorwerking daarvan in hun eigen tijd. Voor Buchelius werd een punt achter de Oudheid gezet toen de Utrechtse bisschoppen het land kerstenden en een nieuwe beschaving brachten die haar centrum in Utrecht vond. Scriverius daarentegen construeerde een grootse geschiedenis van de Hollandse graven, waarin Holland, de politieke opvolger van de Bataven en in morele continuïteit met de Bataafse Oudheid, vanouds het overwicht had. Die beelden stonden met elkaar in conflict. Buchelius ontkende niet dat de Utrechtse bisschoppen later hun glansrol hadden verloren, maar hij betwistte de voorstelling dat de Hollandse graven vanaf het begin het politieke belang en het prestige hadden gehad dat latere historici hun toeschreven.

Zo ontdekt de lezer dat heel dit moeizame gewroet in middeleeuwse documenten, annalen en kronieken, dat eindeloos reconstrueren van stambomen en aftekenen van geslachtswapens, dat schijnbaar zinloze gegraaf in oude akkers en dat opmeten van

gebouwen en ruïnes één groot doel had: de nu autonome gewesten een eigen identiteit geven, een eigen geschiedenis die niet langer van grotere politieke verbanden afhing, en tegelijk daarmee hun aanspraken op politiek gewicht en overwicht rechtvaardigen. De Republiek der Letteren in dienst van de Republiek *tout court.* Al hadden oudheidkundigen zelfkennis genoeg om niet de eretitel van historicus op te eisen, hun historisch werk was er niet minder belangrijk om. Het mag dan in hoofdzaak in dienst van het gewestelijk patriottisme hebben gestaan, zonder hun inspanningen - soms

echte reddingsoperaties - zou de geschiedschrijving er nu anders voorstaan. Het is Sandra Langereis' verdienste dat ze in dit boek voor het eerst het antiquarische universum toegankelijk en begrijpelijk heeft gemaakt. We ontdekken hier de wortels van de latere cultuurgeschiedenis, in een verrassende verscheidenheid van benaderingswijzen. We zien de geleerden er als nijvere mieren aan het werk en beseffen hoe wezenlijk zulke *minor scholars* voor de 'grote' geschiedschrijving zijn. Een prestatie van formaat.

Willem Frijhoff

L. van der Ent, V. Enthoven, *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, III, *Groningen (1594-1795)* (Rijks geschiedkundige publicatiën. Kleine serie XCIV; Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 2001, xi + 428 blz., €47,65, ISBN 90 5216 117 8).

Drie delen heb ik nu in de kast staan: Overijssel, Drenthe en sinds kort Groningen. Daarmee krijgt de beoogde reeks 'Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden' langzaamaan enige omvang. In 1990 besloot het Instituut voor Nederlandse geschiedenis tot de ontsluiting van de belangrijkste basisgegevens betreffende de gewestelijke overheidsfinanciën van vóór 1795. Daarmee zouden jaarlijkse staten met reeksen van ontvangsten, uitgaven en schulden van elk gewest beschikbaar komen, welke voor velerlei historisch onderzoek van nut zouden kunnen zijn. Het project omvat de zeven gewesten van de Republiek, alsmede Drenthe en Staats-Brabant.

De bewerkers voeren het cijfermateriaal uit de archieven van gewestelijke ontvangers, rekenkamers, gedeputeerde staten enz. in drie elektronische gegevensbestanden in. Deze bestanden zijn raadpleegbaar via de website van het ING. De uitgaven in druk bevatten een selectie en bewerking van de gegevens, voorzien van uitgebreide fiscaal-historische toelichtingen.

Het nut van deze geweldig intensieve arbeid is boven elke kritiek verheven. Bekend is dat voor een ontleding van de financiële situatie ten tijde van de Republiek de gewestelijke archieven bloot gelegd moeten worden, maar tevens dat dit een gecompliceerde klus is. Niet alleen is het cijfermateriaal weerbarstig, ook zijn er vele colleges en functionarissen geweest die elk een eigen verantwoordelijkheid hadden en dus een eigen archief hebben gevormd. De huidige ontsluiting geeft dan ook een goed beeld van de mogelijkheden die de onderzoeker nu heeft met database en uitgave in druk van de financiële bronnen. Het eenvoudigste voorbeeld is dat simpel af te lezen is hoe middelen en lasten gedurende de zeventiende en achttiende eeuw stegen en welke fluctuaties zich voordeden. Na 1648 (Vrede van Munster) had Stad en Lande 150.000 gulden minder inkomsten, in 1666 (dreiging uit Munster) kwam er bijna een half miljoen meer binnen dan het jaar daarvoor. Wat dieper gravend is uit de tabellen veel meer interessants te lezen. In tabel III.2, de verzamelposten van alle middelen, is goed te zien in welke jaren de overheid leningen sloot om aan geld te komen, welke bedragen daarmee in de schatkist vloeiden en welk aandeel deze

leningen hadden in de totale inkomsten. Maar ook economische en maatschappelijke ontwikkelingen zijn er uit af te leiden. Het toenemend gebruik van koffie, thee en aardappelen in de achttiende eeuw is helder waar te nemen in tabel III.4.

De bronnenuitgave is tegelijk een waardevolle bijdrage aan onze fiscaal-historische kennis. Met een bewonderenswaardige nauwgezetheid worden alle belastingen, tarieven, instellingen en wetten uiteengezet. Essentiële kennis overigens voor het gebruik van de tabellen, want wijziging in wetgeving of tariefstelling heeft onmiddellijk gevolg voor de inkomsten van het gewest.

Kritiek is slechts mogelijk op details. Zo is de transcriptie van namen in de illustraties 6d en 6g onjuist. Kapitein Galenus Sichterman heette niet Gahrius Sisterman! Het onderschrift bij de illustratie op pagina 45 is nauwelijks te begrijpen. Hopelijk heeft het gebrek aan paleografische kennis de samenstellers verder geen parten gespeeld.

Het is te wensen dat de adem van het ING lang genoeg is om deze reeks voort te zetten en te voltooien. De bronnen zijn het waard, de wijze van bewerking en presentatie van het materiaal maakt het haalbaar.

Paul Brood

R. Prud'homme van Reine, *Schittering en schandaal. Biografie van Maerten en Cornelis Tromp* (Open domein XL; Amsterdam, Antwerpen: Arbeiderspers, 2001, 490 blz., €24,95, ISBN 90 295 3572 5).

Met de biografieën van *Jan Hendrik van Kinsbergen 1735-1819, admiraal en filantroop* en van *Michiel Adriaenszoon de Ruyter. Rechterhand van Nederland* maakte Ronald Prud'homme van Reine naam als biograaf van maritieme grootheden uit het Ancien Régime. Het zal niet verbazen dat hij daar nu een boek met biografieën van Maerten Tromp en zijn zoon Cornelis Tromp aan toegevoegd heeft.

In zijn inleiding maakt de schrijver duidelijk dat van beide admiraals eigenlijk nooit een behoorlijke biografie is verschenen. Voor Cornelis valt dat nog enigszins te begrijpen omdat hij als vlootvoogd minder heeft betekend maar voor 'bestevaer' Maerten is dat opmerkelijk omdat hij tot de grondleggers van de vloot van de Republiek gerekend mag worden. Prud'homme maakte er een dubbelbiografie van en niet ten onrechte. De ingrediënten zijn immers veelbelovend. Het betreft een vader en een zoon die met hun levens samen de gehele zeventiende eeuw beslaan, het hoogtepunt van de maritieme Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Vader Maerten werd in 1598 geboren, zoon Cornelis overleed in 1691. Cornelis werd geboren in 1629, Maerten overleed in de zeeslag bij Terheide in 1653.

Beiden bereikten in hun carrière de hoogst haalbare maritieme rang van luitenant-admiraal. Vader Maerten begon op de laagste trede van de maatschappelijke ladder en klom op tot de sporten van de sociale elite; Cornelis maakte daar gedurende zijn gehele leven volop deel van uit met alle risico's van hoog gestegen en laag vallen die daarbij horen. Ondanks deze veelbelovende bouwstenen, blijft, na lezing van het boek, een gevoel van lichte teleurstelling hangen. Niet omdat het niet goed en gedegen geschreven is maar omdat het gevoel overheerst dat er meer ingezeten had.

Prud'homme heeft ervoor gekozen twee aparte biografieën te schrijven in chronologische volgorde. Dat bevordert ongetwijfeld de overzichtelijkheid maar het bemoeilijkt het leggen van dwarsverbanden en het maken van vergelijkingen. En hoewel hij in het begin van zijn boek (15) stelt dat de dubbelbiografie meer biedt dan twee losse beschrijvingen die achter elkaar zijn geplakt, komt dat er onvoldoende uit en moet de lezer vooral zelf de bruggen slaan. Belangrijker bij het gevoel van lichte teleurstelling is misschien wel dat het boek minder nieuws brengt dan gehoopt. Dat komt omdat de auteur, zoals hij met de titel van zijn boek *Schittering en schandaal* ook aangeeft, er voor gekozen heeft de reeds bestaande clichés van de verstandige

alom geliefde Maerten Tromp tegenover de opvliegende ijdeltuit Cornelis nog eens extra aan te zetten. Dat levert geen nieuwe beelden op maar bevestigt vooral. Nu kan de historicus uiteraard de feiten geen geweld aandoen en dat doet de auteur ook niet maar zijn uitgesproken interpretaties van de feiten dragen te weinig bij aan een nieuwe visie. Maerten is voor Prud'homme de *good*

guy die geen kwaad kan doen, Cornelis de *bad guy* waarvoor hij geen enkel begrip op kan brengen. Dat beeld voert hij consequent en compromisloos door. Elk pamflet dat kwaad spreekt van zijn politieke tegenstander Johan de Witt of van zijn professionele tegenstrever Michiel de Ruyter moet wel afkomstig zijn van de kliek van Cornelis. Ongetwijfeld had vader Maerten een ander karakter dan zoon Cornelis - de bronnen laten daar weinig twijfel over bestaan - maar de tijden en omstandigheden waarin en de posities van waaruit beide heren opereerden, waren ook zeer verschillend. De factieproblematiek was in de tweede helft van de zeventiende eeuw nu eenmaal scherper dan in de eerste helft. Maerten hoefde zich er niet mee in te laten, Cornelis des te meer. Maerten kon alleen maar winnen, Cornelis alleen maar verliezen. Carrières konden gemaakt en gebroken worden en wie eenmaal verkeerd zat, had het nakijken. Dat maakt Prud'homme overduidelijk maar begrip voor degene die op het verkeerde paard had gewed - en Cornelis had dat aanvankelijk gedaan door zich aan de kant van Willem III te scharen en tegenover De Witt - heeft hij niet. Het door dik en dun vasthouden aan de eenmaal gekozen kant van Oranje had in plaats van koppig ook als trouw of standvastig geïnterpreteerd kunnen worden.

Ook van een generatiekloof wil hij niet weten. Toch is het overduidelijk dat Cornelis zijn hele leven achtervolgd werd door de successen van zijn als held op zee gestorven vader, een probleem waar veel kinderen van succesvolle vaders onder gebukt gaan. Ook in het conflict met De Ruyter die een generatie ouder was dan Cornelis, besteedt Prud'homme geen aandacht aan het grote leeftijdsverschil.

Met de familie Tromp loopt het slecht af. Eigenlijk is het een drama dat zijn weerga niet kent maar zo ziet de auteur het niet. ‘Eigen schuld, dikke bult’, schijnt hij te denken. Ook daar lijkt mij zijn vooringenomenheid jegens zijn hoofdrolspelers de spanning uit het boek te halen. Daar leidt ook de bewijsvoering van medeplichtigheid van Willem III en Cornelis Tromp bij de moord op de gebroeders De Witt, waarmee het boek in de landelijke pers ruime publiciteit kreeg, onder.

Voor het overige valt er veel goeds te zeggen. Het lijkt mij niet dat er nog veel nieuws over beide mannen gezegd kan worden. Het bronnenmateriaal dat de auteur ter beschikking stond bij zijn studie is, zeker voor Maerten, relatief karig maar met inventiviteit en speurzin en gebruikmakend van uiteenlopende archieffondsen is hij er in geslaagd een hoeveelheid materiaal bijeen te garen die een solide basis geeft voor deze degelijke studie. Met name de ‘kwestie Johan Kievit’, de onbetrouwbare zwager van Cornelis, die de val van de familie inluidde, krijgt veel aandacht, gebaseerd op nieuw materiaal. Prud'homme heeft zich terecht niet laten verleiden tot het beschrijven van de vele zeeslagen die beide admiraals meemaakten, een gevaar dat bij het schrijven van levensbeschrijvingen als deze levensgroot aanwezig is.

Bijzonder aardig is dat hij uitvoerig gebruik maakt van schilderijen, prenten, tekeningen en voorwerpen uit het bezit van de Trompen als bron voor zijn onderzoek. Op dit punt is hij vernieuwend. Hij interpreteert ze op een wijze die bijdraagt aan het beeld dat hij wil oproepen. Zo maakt hij duidelijk dat de vele afbeeldingen die in opdracht van Cornelis werden vervaardigd en die hij bij zichzelf thuis hing of cadeau gaf, vooral dienden om zijn status en populariteit te vergroten. Ook komt hij met enkele nieuwe interpretaties van schilderijen en toeschrijvingen van voorwerpen. Juist in dit geval waar de afbeeldingen nu eens niet louter versiering zijn, is het jammer dat de uitgever niet meer geïnvesteerd heeft door de afbeeldingen pagina-groot af te beelden.

Voorts is het boek voorbeeldig verzorgd met een uitvoerig notenapparaat, literatuur- en bronnenopgave, register en stamboom van de familie Tromp.

J.P. Sigmond

E.C.M. Huysman, met medewerking van V.L. Vree, ed., *Particuliere notulen van de vergaderingen der Staten van Holland 1620-1640 door N. Stellingwerff en S. Schot*, IV, *juli 1628-juli 1630* (Rijks geschiedkundige publicatiën. Grote serie CCXLV; Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1999, xiii + 708 blz., €64,44, ISBN 90 5216 111 9).

Langzaam maar gestaag vordert een van de belangrijkste bronnenpublicaties die het ING onder handen heeft. De notulen van de Staten van Holland zijn nu volledig in druk uitgegeven van 1620 tot 1632. Deel IV bestrijkt de periode van juli 1628 tot juli 1630. De Staten van Holland verkeerden toen in een ongekende politieke impasse. Door de grootschalige militaire, maritieme en economische oorlogvoering tegen het Spaanse Rijk waren de Hollandse financiën geheel in het ongerede geraakt. Zitting na zitting delibereerden en twistten de Staten van Holland over de verhoging van bestaande en de invoering van nieuwe belastingen, zonder dat er iets uitkwam. Vooral de handelssteden Amsterdam, Rotterdam, Hoorn en Enkhuizen verzetten zich met hand en tand tegen elke verzwaring van de belastingdruk. Als gevolg daarvan hadden de troepen vele maanden soldij tegoed, zaten de solliciteurs-militair en leveranciers met de handen in het haar, konden de admiraliteiten geen blokkade- en kruisersschepen uitrusten en liepen de Hollandse schulden geheel uit de hand. Holland bood in de voorspoedige jaren van de verovering van de zilvervloot en de inname van Den Bosch een troosteloze aanblik.

De Staten van Holland werden in deze tijd telkens met lamheid geslagen doordat de leden hun houding tegenover belastingverhogingen afhankelijk maakten van het betalen van de schulden van admiraliteiten aan leveranciers, het aannemen van troepen, het oplossen van de diepe religieuze geschillen en het afhandelen van de bestandsvoorstellen. Terwijl de razernij van Amsterdam en Rotterdam over de rampzalige toestand van het zeewezen, dat tevergeefs wachtte op betaling van de quote van de landgewesten in de subsidies van de Staten-Generaal, als *basso continuo* fungeerde, keerden de religieuze en diplomatieke geschillen periodiek op het tapijt terug. De calvinistische kerk spuwde vuur over de toenemende ‘stoutigheden’ en ‘excessen’ van de remonstranten, met de verdraagzaamheid in Amsterdam als belangrijkste steen des aanstoots. Het Amsterdamse stadsbestuur beschouwde de religieuze problematiek als een strikt lokale aangelegenheid, terwijl de calvinistische kerk de Staten van Holland en daarna de synoden van Zuid- en Noord-Holland bij het conflict trachtte te betrekken. Amsterdam kon in de Staten van Holland meestal rekenen op de Edelen, Dordrecht, Delft en Rotterdam; de andere steden onder aanvoering van Haarlem en Leiden kozen de zijde van de contraremonstranten. Deze oppositie klonterde samen tot een stedenfactie, die de ganse besluitvorming lamlegde om vastlegging van de regering en religie in contraremonstrantse zin af te dwingen. Als gevolg daarvan moesten het zoeken van een uitweg voor de financiële problemen en het voorbereiden van de grote veldtocht die Frederik Hendrik voor ogen stond keer op keer worden uitgesteld. De stadhouder raakte tussen twee vuren: hij was op de hand van Amsterdam, maar wilde tegelijk de oorlog met kracht voortzetten. Elke keer werd het probleem van de uitwendige veiligheid in Holland echter ondergeschikt gemaakt aan het probleem van de interne stabiliteit, waarover onoverbrugbare meningsverschillen bestonden.

Hetzelfde patroon openbaarde zich op diplomatiek terrein. De religieuze, politieke en economische spanningen bereikten een kookpunt tijdens het overleg over een bestand met het Spaanse Rijk vanaf oktober 1629. De Staten van Holland vielen dadelijk in drie facties uiteen. De Edelen, Dordrecht, Delft, Amsterdam, Rotterdam en Gouda pleitten voor vrede, aanvankelijk gesteund door Alkmaar en Schiedam; Haarlem, Leiden, Gorinchem, Schoonhoven, Den Briel en Purmerend wensten voortzetting van de krijg; de overige steden namen een middenpositie in. Het onverwachte, sluwe voorstel van Frankrijk om een verbond tegen het Spaanse Rijk aan te gaan, waardoor de Republiek in de strijd zou worden gehouden, deed Frederik Hendrik, die

eerst voor een bestand had gepleit, van mening veranderen en sloeg de vredesgezinden uit elkaar. Amsterdam, Rotterdam en Medemblik verwierpen als enige het voorstel; de overige leden volgden om uiteenlopende redenen de oorlogsfactie en stemden in met een verbond. De onderhandelingen met het Spaanse Rijk raakten zo op dood spoor. Terwijl de oorlogsfactie de gehele besluitvorming in de Staten lamlegde, verlangde de gematigde meerderheid eerst vaststelling van de regering en religie in contraremonstrantse zin.

Dit deel verschaft een beter inzicht in de Hollandse machtsverhoudingen in de jaren 1628-1630 dan enig historisch werk. De wisselwerking tussen de verschillende strijdpunten en de wisselende factievorming in de Staten van Holland komen uitstekend tot hun recht. Wel moet men terdege in de gaten houden dat de teneur van de notulen van Stellingwerff aanzienlijk kan afwijken van die van Schot; dit illustreert de onoverzichtelijkheid van de besluitvorming. Het is daarbij lastig dat Stellingwerff steeds de vergaderorde volgt en Schot meestal alle deliberaties over een bepaald punt tijdens een zitting bij elkaar zet. Het zorgvuldige verwijzingssysteem en het uitvoerige register doen het ontbreken van een notenapparaat gemakkelijk vergeten; wel moeten de gedrukte resoluties van de Staten van Holland steeds in de beschouwingen worden betrokken. De kundige bewerkster was na de voltooiing van dit deel helaas genoodzaakt de handdoek in de ring te gooien; moge haar ontijdige vertrek niet tot vertraging van de voortgang van deze bronnenpublicatie leiden!

Guido de Bruin

R.H. Hesselink, *De gevangenen uit Nambu. Een waar geschiedverhaal over de VOC in Japan* (Zutphen: Walburg pers, 2001, 256 blz., €22,46, ISBN 90 5730 130 X).

Onder de ouderwets-oubollige titel schuilt een boek waarvan in 1992 respectievelijk 1998 al Engelstalige en Japanse versies waren gepubliceerd. Vooral de Japanse had - terecht - sterk de belangstelling getrokken. Het is toe te juichen dat het verhaal over de tot dusver bijna vergeten ‘Breskens-affaire’ nu ook in Nederland een breed forum krijgt. Dat is om verschillende redenen het geval. In de eerste plaats omdat Hesselink weet hoe je een prachtig verhaal vertelt. Het is hem bovendien gelukt de overbekende geschiedenis van de vroege Japans-Nederlandse betrekkingen in een verrassend nieuw perspectief te plaatsen. Zijn oorspronkelijk onderzoek en zijn originele aanpak van de thematiek liggen er aan ten grondslag. Minuscule microgeschiedenis - zo schijnt het - vormt de kern van zijn beschouwingen. Het betreft het gevangen nemen en de vrijlating van al met al tien bemanningsleden van het schip ‘Breskens’ bij Yamada in Japan. *So what*?

Het jachtje was in 1643 uit Batavia vertrokken ter verkenning van de zeeroute naar het veelbelovende Tartarije in het onbekende hoge Noorden. Verlokt door mooie vrouwen was Breskens’ tiental in een rustige baai ver van het huidige Tokio aan wal gegaan waar ze feest mochten vieren. In ruil voor rode Spaanse wijn kregen ze ui en prei. Maar de ‘Breskens’ was zwaar in overtreding. Buitenlanders mochten Japan alleen onder stringente voorwaarden en regelingen betreden. Hoewel de

reglementering van dit buitenlandse beleid zijn hoogtepunt nog moest bereiken verkeerde die toen al in een vergevorderd stadium. Weldra zuchtten de schepelingen in de kerker. Hun verhoor duurde vier maanden. Daarbij liet hun gastheer - tot zijn eigen verbazing - marteling achterwege. De Portugees die het land zo nu en dan nog binnen waaide, zag zich daarentegen gepijnigd tot de dood er op volgde. Maar de tien gingen op transport naar de hoofdstad. Ze brachten het er zelfs levend van af. Na een tragikomische geschiedenis kwamen ze in 1649 nog vrij ook. Japan had geëist dat een ambassadeur uit

Nederland officieel excuus zou brengen. Listig Batavia stuurde daarop een doodzieke ondergeschikte die, zoals verhoopt, tijdens de scheepsreis naar Deshima stierf. Japan wist precies dat de schijnvertoning met een pseudo-ambassadeur was opgevoerd maar ieders gezicht en de eer van allen waren gered. Tijd voor *business as usual* dus. Een mooi verhaal.

Maar Hesselink heeft het nog veel mooier gemaakt door het incident te gebruiken als aanknopingspunt voor brede zowel diepgravende beschouwingen aangaande de Japans-Nederlandse betrekkingen. Het zeer bijzondere daarvan is, dat hij niet zoals gebruikelijk volstond met een unilaterale kijk op zaken. Zijn invalshoek is tweeledig. Hij schonk namelijk aandacht aan zowel de ingewikkelde interne Japanse geschiedenis met zijn verschuivende politieke en maatschappelijke verhoudingen als aan de niet minder ingewikkelde Nederlandse kant van de zaak. Aan beide zijden overheerste onduidelijkheid en onzekerheid. Gegeven het enorme gebrek aan wederzijdse kennis kon geen van de twee partijen de ander aanvoelen, laat staan begrijpen. Zo stonden beide partijen voor een besluitvorming waarvan ze alleen konden gissen hoe die zou uitpakken, al was het maar omdat niemand wist hoe de ene beslissing zich verhield tot de andere. Zo laat Hesselink bijvoorbeeld zien dat de buitenlandse Japanse politiek helemaal niet de vrucht is geweest van een consistent, systematisch en consequent doordacht beleid, zoals meestal wordt gezegd. Het was eerder een hap-snap gebeuren. En hetzelfde was het geval met de Nederlandse maritieme expansie, niet in de laatste plaats die van de VOC. Is geschiedenis dan niet meer dan een toevalsketen? Toch niet helemaal! Het is Hesselinks grote verdienste dat hij dit laat zien.

P.W. Klein

J. Koolen, *Jacobus Fruytier. Een strijdvaardig vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie* (Utrecht: De Banier, 2000, 320 blz., €17,92, ISBN 90 336 0480 9).

Jacobus Fruytier (1659-1731) was gereformeerd predikant achtereenvolgens te Aardenburg (1681), Dirksland (1688), Vlissingen (1691), Middelburg (1695) en Rotterdam (1700). Een mooie carrière voor de zoon van een Middelburgse lakenwever en -koopman, daarin overigens kennelijk flink geholpen door goede huwelijken want hij vond zijn (vier) echtgenotes vooral onder burgemeestersdochters en soortgelijken. Fruytier had in het voetiaanse Utrecht gestudeerd en was een leerling van Melchior Leydekker maar ook van Herman Witsius, met name in diens streven tot verzoening tussen de voetianen en coccejanen. Dat wil niet zeggen, dat Fruytier geen strijdbare wachter op Sions muren was! Hij was een actief bestrijder van Jacob Verschoor en zijn volgelingen de Hebreeën, die elk kerkelijk gezag en ambt ontkenden; iedere ware gelovige is profeet en moet daarom zelf de bijbel in het (Hebreeuwse) origineel bestuderen. Fruytier toonde zich ook een geharnast tegenstander van de cartesiaan Röell. Daarnaast werd hij bekend als de auteur van succesrijke pastorale werken, zoals *Gerigts-handelingen van den alderhoogsten Godt met zyn volk van Nederland* (1707), *Sions Worstelingen of historische samenspraaken over de verscheide en zeer*

bittere wederwaardigheden van Christus' kerke (1715) en *Salomons raad aan de jeugt* (1725).

Lezers die enigszins ingeleid zijn in de taal en denkwereld van de rechterflank van het Nederlandse calvinisme zullen na het voorgaande niet verbaasd zijn dat Fruytier in bevindelijk gereformeerd Nederland nog steeds een zekere naam bezit, zoals bijvoorbeeld een naar hem vernoemde reformatorische scholengemeenschap kan bewijzen. Ook de recente biografie van J. Koolen, emeritus Nederlands hervormd predikant, is met name op die lezersgroep gericht. Koolens boek geeft in de eerste plaats een schets van Fruytiers levensloop, inclusief korte

inhoudsopgaven van zijn publicaties. Zaken als Fruytiers relatie tot de Hebreeën en twist met Röell, de verwikkelingen rondom de verschijning van *Sions Worstelingen,* zijn verhouding tot de joden, zijn visie op de geschiedenis en aandacht voor de jeugd krijgen afzonderlijke hoofdstukken. Aan het eind van zijn boek stelt de auteur de vraag of Fruytier inderdaad terecht als 'nadere reformator' kan beschouwd worden. Aan de hand van de criteria die de Stichting studie der Nadere Reformatie heeft laten opstellen, beantwoordt Koolen die vraag vervolgens positief, al voegt hij eraan toe dat Fruytier wel 'een Voetiaan van eigen stijl' was. Fruytier oordeelde immers in vele opzichten opmerkelijk positief over Coccejus en zijn ernstige volgelingen, als ook over de Brit Richard Baxter die theologisch nooit helemaal orthodox geacht werd. Een strenge voetiaan kan Fruytier dus volgens Koolen niet genoemd worden.

Koolen biedt dus een handige eerste kennismaking met Fruytier en diens feitelijke levensloop en publicaties. Maar als biografie stelt het boek teleur. De auteur heeft namelijk te weinig afstand genomen van zijn object. Hij stelt geen kritische vragen aan zijn bronnen en vraagt niet om de toenmalige betekenis van feiten en gebeurtenissen. De theologische constatering dat Fruytier geen strenge voetiaan was, leidt hem niet tot de vraag wat dat betekende voor zijn functioneren in de kerkelijke kring waarin hij stond. De stichtelijke teksten van Fruytier worden alleen op hun dogmatisch gehalte geanalyseerd, niet op hun historische achtergrond en functie. Alsof de beoefening van de theologie geen historisch aspect heeft. Fruytiers boek *Salomons raedt aen de Jeugt* krijgt bijvoorbeeld geen sociaalhistorische context of cultuurhistorische achtergrond. Een ander voorbeeld van gebrek aan historische belangstelling is het hoofdstuk over de verwikkelingen rondom de uitgave van Fruytiers *Sions Worstelingen.* Dat verscheen namelijk zonder classicale goedkeuring. Een opmerkelijk feit, dat veel kerkelijke repercussies had. Fruytier werd erom zelfs door de classis onder censuur gesteld, meldt Koolen. Of Fruytier danwel zijn uitgever de schuld daarvoor had, blijft onduidelijk want zij speelden elkaar onderling de zwarte Piet toe. Maar het blijft ook zonder dat een heel vreemd verhaal, waarachter men allerlei persoonlijke en sociale verschillen, theologische tegenstellingen en kerkelijke geschillen en spanningen vermoedt. Maar zelfs geen tipje van de sluier die dat alles bedekt wordt voor ons opgelicht. Koolen vertelt de lezer zelfs niet, wat een en ander in de praktijk betekende. Werd Fruytier slechts de zitting in de classisvergadering geweigerd, of werd hij ook als predikant geschorst en mocht hij zijn ambtswerk in Rotterdam niet vervullen, zelfs geen Avondmaal vieren? Wat was de rol van de Rotterdamse vroedschap in dat alles? Wat betekende in dit verband, dat Fruytier verzwagerd was met enkele leden van het Rotterdamse regentenpatriciaat? Koolen verschaft die informaties niet, zijn belangstelling gaat er niet naar uit. Zijn conclusie, dat Fruytier onheus is behandeld omdat zijn bedoelingen zuiver waren, is dan ook niet gemaakt op grond van een kritisch-historisch onderzoek maar slechts op basis van diens eigen woorden. Fruytier verdient een betere biografie.

G.J. Schutte

E.M. Jacobs, *Koopman in Azië. De handel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie tijdens de 18de eeuw* (Dissertatie Leiden 2000; Zutphen: Walburg pers, 2000, 304 blz., €31,53, ISBN 90 5730 118 0).

De archieven van de Verenigde Oostindische Compagnie in het Algemeen Rijksarchief vormen al vele decennia een vruchtbare inspiratiebron voor dissertaties over de Compagnie in zijn vele facetten. Totdat het zogenaamde TANAP-project dat tot doel heeft de VOC-archieven die zich in een aantal Aziatische landen bevinden (Indonesië, India, Ceylon) te ontsluiten, vruchten

gaat afwerpen, zullen de Haagse archieven die rol ook onbetwist weten vast te houden. De uitgebreide maar niet eenvoudig benaderbare boekhouding van de VOC behoort in dit archiefbestand niet tot de meest geraadpleegde onderdelen. Het is een van de verdiensten van de auteur van *Koopman in Azië. De handel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie tijdens de 18de eeuw* dat zij zich uitvoerig op de boekhouding heeft geworpen en de gegevens daaruit destilleeert ten behoeve van haar onderzoek. In de achterin het boek opgenomen 'Verantwoording van het onderzoek' gaat zij terecht uitvoerig in op de problematiek van de gepresenteerde gegevens. Boekhoudingen hebben met cartografisch materiaal gemeen dat zij als bron op het eerste gezicht een grotere mate van onaantastbare betrouwbaarheid uitstralen dan geschreven bronnen. In een tijd dat er nog geen registeraccountants bestonden en corruptie en zelfverrijking, zo lijkt het, aan de orde van de dag waren, is het duidelijk dat aan die betrouwbaarheid op zijn minst getwijfeld mag worden. Echter bij de manier waarop de gegevens door Jacobs gebruikt worden, namelijk om handelsbewegingen en grote lijnen aan te geven, behoeven de genoemde aarzelingen geen rol te spelen.

Naast de boekhouding en de meer gebruikelijke bronnen zoals resoluties, correspondentie en literatuur geeft de auteur aan dat zij nadrukkelijk gebruik heeft gemaakt van cartografisch en ander beeldmateriaal als bron voor haar studie. Daarnaast gebruikt zij in het boek de illustraties als (ik citeer pagina 228) 'een extra (en zeer krachtig) middel om ingewikkelde processen, verwarrende situaties en ontwikkelingen te verhelderen, die ook in de tekst beschreven staan.' Echter, als illustratiemateriaal zo'n belangrijke plaats inneemt en als bron gebruikt wordt, zou mijn inziens een bronnenkritiek op dit punt niet misstaan hebben. Zo zijn de authentieke illustraties nu eenmaal bijna zonder uitzondering door Europeanen gemaakt met specifieke oogmerken. We zien daardoor bijvoorbeeld ook heel veel niet of juist extra aangezet. Stijl en techniek beïnvloeden de perceptie van de beschouwer en zeker beeldmateriaal heeft het in zich om 'beeldbepalend' te zijn met alle gevaren van dien. Overigens wordt eigenlijk nergens een afbeelding expliciet als historische bron of uitgangspunt voor een betoog gebruikt. Blijft overeind dat het boek inderdaad rijk en vooral ook met zorg geïllustreerd is en dat de illustraties, mede door de heldere bijschriften, de lezer inderdaad helpen om zich een voorstelling te maken van het beschrevene.

Welk beeld van de VOC rijst er nu op uit het boek van Jacobs? In ieder geval niet het beeld van een handelsorganisatie die aan vadsigheid en corruptie ten gronde is gegaan. Integendeel, duidelijk wordt dat de Compagnie zich in Azië op een zeer pragmatische manier als belangrijke speler in de Aziatische handelsmarkt had weten te werken tussen de Chinese, Arabische en Indiase handelaars. Het in de zeventiende eeuw opgebouwde bedrijf met een beperkt aantal monopolies en daarnaast een verfijnd uitgebreid netwerk van handelsposten dat wisselde al naar gelang de situatie en de markt dat vroeg, wierp zijn vruchten in de achttiende eeuw in zijn volle omvang af. In de *Atlas of mutual heritage,* een database waarin afbeeldingen van 'alle' VOC-nederzettingen zijn opgenomen, gaat het om tenminste 200 locaties die voor kortere of langere tijd door de VOC zijn gebruikt.

Daarbij verbaast het, ook nu weer bij lezing van dit boek, hoe gevarieerd en uiteenlopend het handelspakket was, van bulkgoederen als thee en textilia tot olifantentanden en roggevellen toe. Jacobs noemt naast de hoofdgroepen koffie, thee,

specerijen en textiel nog meer dan honderd andere artikelen. Het verbaast evenzeer dat de Europese kooplieden, uit patria komend, in staat waren zich zo snel de kennis eigen te maken van de markten, die nodig was om dit gevarieerde pakket aan producten, uitgespreid over zo'n enorm gebied met zoveel verschillende vorstendommen en talen, winstgevend te verhandelen. Er is vaak kritiek geleverd op de kwaliteit of juist het gebrek daaraan van de Compagniedienaren die meer op het eigen gewin dan op de winst van de Compagnie zouden letten. De vraag is of die mentaliteit zo afweek van die in de

Republiek zelf terwijl de omstandigheden bepaald meer aanleiding gaven om ‘in de fout te gaan’.

Ook tussen de andere Europese concurrenten wist de Compagnie lange tijd goed stand te houden. Het werd echter steeds moeilijker om zich te onttrekken aan de politieke verwikkelingen die de Aziatische regio teisterden en de machtsverhoudingen daar deed wijzigen. Deelname aan oorlogen als partner van deze of gene lokale vorst dan wel het voeren van eigen veroveringsoorlogen maakten dat de kosten die de Compagnie moest maken om de handel ongestoord voort te kunnen zetten, steeds meer toenamen. De machtsverschuivingen in Azië hadden ook als gevolg dat handelscontacten werden afgesneden en bepaalde producten in het geheel niet meer leverbaar waren. Daar kwam bij dat ook de veranderende markt in Europa het behalen van winsten bemoeilijkte. Nog belangrijker was dat het eigen vermogen dat in de zeventiende eeuw dankzij de uitgifte van aandelen de onderneming een voorsprong op de concurrentie had gegeven, voor de omvangrijke activiteiten in de achttiende eeuw ontoereikend was. Een moderne financiering had de noodzakelijke langere adem moeten verschaffen in geval de inkomsten langer uitbleven zoals dat het geval was tijdens de Vierde Engelse Oorlog. Toen knapte de kwetsbare financiële keten. Het leidde tot de ondergang van de Compagnie maar om te stellen, zoals Jacobs doet aan het slot (221) van haar betoog, dat de eens zo machtige koopman in Azië de nieuwe eeuw niet haalde, lijkt mij, gezien het bekende vervolg, een onjuiste conclusie. Tenzij zij de koopman als personificatie beschouwt van de Compagnie want de jaren rond de eeuwwisseling zijn in het licht van de krachtige voortzetting van de Nederlandse aanwezigheid in Azië in de negentiende eeuw eerder als een intermezzo dan als een eindpunt te beschouwen.

Concluderend mag gezegd worden dat het boek, dat bijzonder overzichtelijk is gestructureerd, als een waardevol naslagwerk beschouwd kan worden voor de geschiedenis van de VOC in de achttiende eeuw. De uitvoering is voorbeeldig en daarbij hoort dat bronvermelding, literatuuropgave, een index en een Engelstalige samenvatting niet ontbreken.

J.P. Sigmond

K.M.M. de Leeuw, *Cryptology and statecraft in the Dutch Republic. Cryptologie en buitenlands beleid in de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2000, IPA dissertatieserie 2000-01; [S.l.: s.n.], 2000, viii + 190 blz., ISBN 90 57760 39 8).

Het aantal studies over geheimschrift in de Republiek is op de vingers van één hand te tellen. Dat is niet verwonderlijk: het beschikbaar bronnenmateriaal is lacuneus en moeilijk interpreteerbaar. De auteur heeft zich hierdoor niet laten afschrikken. Zijn dissertatie bevat een fotomechanische herdruk van zes eerder verschenen artikelen over geheimschrift en ontcijfering in de achttiende-eeuwse Republiek, voorafgegaan door een uitvoerige inleiding in de problematiek vanaf de Opstand tot het begin van de negentiende eeuw. Het boek draait om twee opstellen over de Zwarte Kamer tijdens de Spaanse Successieoorlog en de Zevenjarige Oorlog, gepubliceerd in *The*

historical journal, XLII (1999) 133-156 en *Diplomacy & Statecraft,* X (1999) 1-30. Het telt verder drie studies met Hans van der Meer over de ontcijfering van enige brieven uit het archief van Willem V en L. P. van de Spiegel en over het geheimschrift van erfprins Willem Frederik met Alexander baron van Spaen in 1800. De zesde studie handelt over het geheimschrift van Wilhelmina van Pruisen met haar familie en vertrouwelingen tijdens de ballingschap na 1795.

Het gebruik van geheimschrift en het onderscheppen en ontcijferen van brieven kwamen

vóór 1650 weinig voor in de Republiek. Pas na de opkomst van de permanente diplomatie vond de systematische aanwending van geheimschrift ingang. De zorg ervoor was in handen van onkundige klerken. Toch zou het gebruikte geheimschrift op een hoog peil hebben gestaan. Het bleef echter 100 jaar in gebruik en bevatte daarom spoedig weinig geheimen meer voor uitheemse aasgieren. Willem III zou alleen te hooi en te gras berichten hebben laten onderscheppen en ontcijferen. Tijdens de Spaanse Successieoorlog verscheen ook in de Republiek een Zwarte Kamer. Vanwege de verwijdering tussen de zeemogendheden liet Heinsius vanaf 1707 zijn secretaris Abel Tasien d'Alonne in het diepste geheim in Brussel onderschepte Franse en Beierse diplomatieke missiven ontcijferen. De vrede maakte er een einde aan; verregaande decentralisatie en gebrek aan interesse voorkwamen een institutionalisering van het bedrijf, zoals elders. Pas na 1751 begon de Republiek systematisch Pruisische, later ook Franse, Saksisch-Poolse en Keulse diplomatieke missiven te onderscheppen en ontcijferen. De centralisatie van het postwezen, de vrees voor Pruisen, de groeiende isolatie van de Republiek en de eigenzinnigheid van Pierre Lyonet speelden hierbij een belangrijke rol. Tegelijk begon Lyonet het geheimschrift van de Nederlandse gezanten op een hoger peil te brengen en voor een regelmatige vervanging van codeboeken zorg te dragen. Hij ontving echter weinig waardering voor zijn werk. Zijn neef Samuel Egbert Croiset liep door zijn patriotse sympathieën tegen een muur van wantrouwen op. De Oranjes en Van de Spiegel namen buiten hem om hun toevlucht tot steeds ingenieuzer geheimschriften. In 1803 ging de Zwarte Kamer definitief op slot; het Verenigd Koninkrijk plukte hiervan de wrange vruchten.

Het is lofwaardig dat de auteur zo'n ongewoon en ongrijpbaar onderwerp ter hand heeft genomen. Het is ook te prijzen dat hij voor zo'n concrete, historische benadering heeft gekozen. Vaak staat hij uitvoerig stil bij de feitelijke politieke constellatie waarin geheimschrift en ontcijferingskunst gedijde en bij het praktisch gebruik ervan. Toch gaat zijn interesse veel meer uit naar geheimschrift en ontcijferingskunst op zich dan naar het dagelijks gebruik van geheimschrift in het diplomatiek verkeer; deze kant van de problematiek komt in het boek nauwelijks ter sprake. Daarom is zijn stelling dat het geheimschrift in de Nederlandse diplomatie na 1650 van hoog niveau was uit de lucht gegrepen; de Nederlandse gezanten gebruikten in feite een heel eenvoudig substitutiesysteem, dat elke ezel weldra kon ontcijferen. Ook zijn uitspraak dat Lyonet na 1750 het geheimschrift in de Nederlandse diplomatie op een hoger peil bracht mist elke onderbouwing. De auteur besteedt veel aandacht aan de historische context waarin het coderen en decoderen plaatsvond, maar zijn kennis ervan blijft oppervlakkig. Zo zou de Republiek worden beheerst door een ‘oligarchy of rich merchants and bankers’ (79), zouden stadhouders ‘mere commanders of the army and navy’ zijn (79) en zou Simon van Slingelandt ‘president of the state council’ zijn (69); het boek wemelt van dergelijke onzorgvuldige uitspraken. Het belang van het geheime informatienetwerk van Willem III komt in het boek totaal niet uit de verf; de auteur staat slechts stil bij een geruchtmakend voorval in 1684. Vooral de inleidende beschouwing stelt de lezer teleur; deze biedt voor de zeventiende eeuw alleen enkele losse flarden en voor de achttiende eeuw niet veel meer dan een samenvatting van de twee studies waarom het boek draait. De auteur valt mede daarom wel erg vaak in herhaling. Een bibliografie en een index ontbreken. Het boek verschaft echter tal van aanknopingspunten voor verder onderzoek.

Guido de Bruin

J. Pijzel-Domisse, *Het Hollandse pronkpoppenhuis. Interieur en huishouden in de 17e en 18e eeuw* (Dissertatie Leiden 2000; Amsterdam: Rijksmuseum, Zwolle: Waanders, 2000, 448 blz., €68,07, ISBN 90 400 9481 0).

Zelden krijg je een zo mooi uitgegeven en fascinerend boek in handen. Nota bene een studie over poppenhuizen uit de zeventiende en achttiende eeuw, op het eerste gezicht nu niet een wereldschokkende gebeurtenis. Maar het is een monument geworden voor de cultuurgeschiedenis van ons land.

Bijna alle voorwerpen uit de drie poppenhuizen van het Amsterdamse Rijksmuseum uit de zeventiende en achttiende eeuw zijn apart en in hun context gefotografeerd en beschreven. De auteur vergeleek deze drie kunststukjes met vijf andere uit die periode bewaard gebleven poppenhuizen in het Haagse Gemeentemuseum, Centraal Museum te Utrecht, het Frans Halsmuseum in Haarlem en met de kwalitatief wat minder interessante poppenhuizen in het Museum Mr. Simon van Gijn te Dordrecht en het Stedelijk Museum Zutphen. Hierdoor kreeg het merkwaardige fenomeen van het inrichten van poppenhuizen met kostbare miniatuurvoorwerpen meer diepgang.

Waarom wordt een dissertatie kunstgeschiedenis in dit tijdschrift besproken en in hoeverre kunnen wij historici profiteren van deze doorwrochte en uiterst gedetailleerde studie? Kunsthistorici zullen bijna altijd de bewaard gebleven voorwerpen primair om hun esthetische waarde bestuderen, en pas in tweede instantie per object ook vragen stellen over de maker en de context van het voorwerp. Geschiedkundigen, wanneer zij zich bezighouden met de materiële cultuur, zijn eigenlijk alleen geïnteresseerd in de context, de sociale spreiding van het type voorwerp of de sociale betekenis hiervan. De esthetiek komt dan wel op de laatste plaats (al kunnen we natuurlijk stiekem wel genieten van de mooie illustraties). Voor ons vak ligt het belang van deze dissertatie daarom vooral in bestudering van de context door Jet Pijzel.

Vijfentwintig jaar lang heeft de schrijfster van dit boek voorwerpen uit de poppenhuizen bestudeerd. Bescheiden vermeldt zij niet hoe moeilijk het was om de gebruiksfunctie of de naam van allerlei voorwerpen te achterhalen. Evenmin gaat zij theoretisch dieper in op de vraag hoe nu precies de poppenhuizen, waarin natuurlijk in de loop der eeuwen veel werd gerommeld, in onze tijd moeten worden heringericht. Authentiek, ofwel zoveel mogelijk terugkerend naar de eerste eigenaressen die vorm gaven aan het ‘kunststukje’? Anderzijds zou het ook een optie kunnen zijn om juist de geschiedenis van een poppenhuis centraal te stellen en te bestuderen wie in welke tijd en waarom er iets aan toegevoegd heeft of eruit gehaald. Bij de beschrijving van de drie poppenhuizen laat de auteur wel de wijzigingen zien, maar geeft hier verder geen commentaar op, laat staan een theoretisch kader.

Afgezien van deze ‘probleempjes’ vormen de poppenhuizen een unieke en uiterst belangrijke bron voor de wooncultuur in de zeventiende en achttiende eeuw. In het ‘Jaar van het Interieur’ (2001) wordt het weer pijnlijk duidelijk hoe weinig elementen van de zeventiende- en achttiende-eeuwse interieurs in ons land bewaard zijn gebleven. Alleen al daarom vormen de poppenhuizen een onschatbare rijke bron voor de inrichting uit die tijd. Zij geven een beeld van de wooncultuur van de bovenlaag van de bevolking.

Jet Pijzel gebruikte bij haar onderzoek naar de context een schat aan bronnen, zoals bijvoorbeeld notitieboekjes van de rijke dames die een poppenhuis inrichtten.

Zo beschreef Wendela Bicker, de vrouw van Johan de Witt, in haar rekeningboek de aanschaf van zilveren en porseleinen miniatuurvoorwerpen voor de poppenhuizen van haar dochters; zelfs het kwijtraken van een zilveren roostertje met een vis uit één van de poppenhuizen ter waarde van 1 gulden schreef zij af van haar conto. Sara Rothé kocht drie oude poppenhuizen op welke zij gebruikte om weer twee nieuwe fraaie kunstwerken in te richten, die nu in Den Haag en Utrecht te bewonderen

zijn. Ook deze dame maakte notities vooral over het zilveren poppengoed uit deze aankoop. De waarde van een poppenhuis kon hoog oplopen, voor hetzelfde bedrag kon men bijna een groot pand aan de Amsterdamse grachten kopen!

Ook andere bronnen duiden op het unieke karakter en de zeldzaamheid van het bezit van een poppenhuis ten tijde van de Republiek. Slechts een paar boedelbeschrijvingen, ook van verloren gegane poppenhuizen uit de tijd van de Republiek, zijn teruggevonden (zie de bijlagen). Er werd zelfs een schilderij van een poppenhuis gemaakt, en een Duitser beschreef vol bewondering in een reisverslag uitgebreid de verschillende kamers van een poppenhuis dat hij mocht bekijken. In de inleiding van haar proefschrift gaat Jet Pijzei in op het volgens mij meest fascinerende element van haar studie, namelijk de merkwaardige gewoonte om nabootsingen van gewone dagelijkse gebruiksvoorwerpen in miniatuur, uitgevoerd in kostbare materialen, te verzamelen. Volgens haar is dit gebruik terug te voeren op de Kunst- und Wunderkammer van Duitse vorsten in de zestiende eeuw. Daar kon men allerlei schaalmodellen en andere verkleinde afspiegelingen van de dagelijkse realiteit aantreffen. Zo bezat hertog Albrecht V van Beieren in 1558 een poppenhuis van vier verdiepingen waarin poppen werden neergezet die de vorst zelf en zijn entourage voorstelden. Volgens de auteur kwamen de Hollandse poppenhuizen wel voort uit de traditie om allerlei aardse zaken in miniatuur te laten afbeelden, maar hadden deze Duitse vorstelijke poppenhuizen niet als voorbeeld gediend. Als bewijs voert zij aan dat alleen maar in Nederland een poppenhuis in een ‘gewone’ kast of kabinet werd gebouwd. Maar goed, het blijft volgens mij een merkwaardige kronkel in de geest van de mensen om de meest prozaïsche voorwerpen als pispotten, muizenvallen en koekenpannen in miniatuur uit te voeren in zilver, koraal of ivoor. Toch een vreemde spiegel van de realiteit! Het argument van de schrijfster dat de kleine maatvoering de Hollandse dames moet hebben aangesproken, omdat in ons land de ruimte schaars was en de huizen bescheiden in omvang, lijkt me meer een projectie van de huidige woon- en leefomstandigheden. De dames in kwestie woonden bijna allemaal in een groot en mooi grachtenpand in Amsterdam, en trokken in de zomer naar hun buitenhuis. Daar was niets benepens aan.

Welke andere extra betekenis heeft volgens de auteur een poppenhuis? Het zou symbool staan voor het ideale huishouden en een weerspiegeling geven van het dagelijks leven. Omdat het tot de taak van de vrouw behoorde om een huishouden te bestieren en kinderen groot te brengen, kregen zogenaamde werkruimtes - en dan moet men denken aan keukens en klerenzolders - in het poppenhuis evenveel aandacht als de ontvangstvertrekken. In die tijd viel onder die laatste categorie ook de kraamkamer die prominent in de bewaard gebleven poppenhuizen aanwezig is. Zelfs kinderloze eigenaressen van een poppenhuis hadden een kraamkamer ingericht, een wrang gegeven.

In het boek is zorgvuldig uitgezocht welke sociale achtergrond de eigenaressen hadden die zo'n kunstwerk opbouwden. Maar de constatering dat het alleen maar ging om vrouwen uit de koopmansstand zoals de schrijfster doet is toch niet voldoende. Juist twee dames die overigens niet bewaarde maar in hun tijd zeer beroemde poppenhuizen samenstelden, hadden een andere sociale achtergrond. Laten we beginnen met de wat raadselachtige vrouw Cornelia van der Gon, huishoudster van de architect Adriaan Dortsman en later getrouwd met een zekere David van der

Plaes, die veel familieleden en connecties had in de wereld van zilversmeden. En een andere vrouw Oojen Coppit bleek een vrouw van een hoge legerofficier te zijn.

Poppenhuizen zijn volgens mij decadent, kostbaar en eigenlijk ook erg kneuterig. In totaal werd er misschien in de periode tussen 1650 en 1800 slechts een tiental belangrijke poppenhuizen in ons land ingericht. Het waren derhalve duidelijk rariteiten en geen algemeen verschijnsel. Hoewel voor de geschiedkundigen vooral de sociale context van belang is en wij misschien ook andere vragen aan het materiaal zouden stellen, moetje constateren dat alleen al het bekijken

van de afbeeldingen van de kleine voorwerpjes en van de ingerichte kamertjes meer dan genoeg is om in de ban van dit boek te geraken.

Thera Wijsenbeek-Olthuis

H. van Goinga, *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1999; Amsterdam: De Buitenkant, 1999, 406 blz., €82,70, ISBN 90 76452 21 0).

Nederlandse boekhistorici zijn van mening dat een algemene geschiedenis van de boekhandel in de Republiek nog niet geschreven kan worden. In vergelijking met Frankrijk, Engeland en Duitsland, zou Nederland over te weinig voorstudies beschikken om een dergelijke algemene geschiedenis tot stand te kunnen brengen. Het boek van Hannie van Goinga laat zien dat dit standpunt tegelijkertijd waar en onwaar is. *Alom te bekomen* is een bundel studies over verschillende aspecten van de boekdistributie in de Republiek in de achttiende eeuw. Enkele oudere studies zijn herschreven. Het geheel wordt voorafgegaan door een heldere inleiding en afgesloten met een uitgebreide slotbeschouwing. De inleiding stelt in heldere bewoordingen het doel van het boek: een poging de veranderingen in de methoden van verspreiding van het boek en ander drukwerk in kaart te brengen, ten einde de wijd verbreide hypothese van een leesrevolutie in de loop van de achttiende eeuw te toetsen. Van Goinga noemt deze hypothetische leesrevolutie een moeizaam concept (13). Heeft er inderdaad in de Republiek een verandering in koop- en leesgedrag in deze periode plaatsgevonden? De laatste jaren heeft het onderzoek zich voornamelijk gericht op de leescultuur en niet op de distributie en de consumptie van boeken. Terwijl, stelt Van Goinga 'De premisse is dat de boekhandel een commercie is die, net als andere handelsvormen, onderhevig is aan de wetten van vraag en aanbod.' (12) Van Goinga vermoedt dat in de loop van de achttiende eeuw het boekenaanbod in de Republiek net zo gegroeid zal zijn als in de omringende landen maar ze merkt fijntjes op dat dit vooralsnog niet door harde cijfers te staven valt (13). Reden te meer om concreet te onderzoeken hoe het vraag-en-aanbod spel in het boekenbedrijf daadwerkelijk functioneerde. Dat doet Van Goinga in de negen *pilot-studies* die dit boek vormen. De negen studies betreffen 1 De boekverkopersadvertenties in kranten. Deze studie is gebaseerd op de advertenties in de *Leydse Courant* maar draagt een algemener karakter; 2 De uitbreiding van de commissiehandel, met aandacht voor het ontstaan van het systeem van hoofdcorrespondenten; 3 Stoklijsten als bron voor de boekdistributie, wederom op grond van advertenties in de *Leydse Courant* en met het accent op het jaar 1770; 4 De ontwikkeling van veilingen van ongebonden boeken, die zo essentieel waren geworden voor het overleven van uitgevers; 5 De ontwikkeling van de ramsj in de achttiende-eeuwse boekhandel; 6 Leidse boekenveilingen tussen 1721 en 1805. Uit deze studie blijkt welk lang leven boeken tegemoet konden zien, vanaf hun verschijning tot de tweedehandse verkopingen; 7 Een verkenning naar het antiquariaat in de Republiek in de tweede helft van de achttiende-eeuw, naar aanleiding van de activiteiten van Pieter van Damme (1727-1806) en andere

boekhandelaren; 8 Een verkenning naar de commerciële leesbibliotheken in de Republiek in de achttiende eeuw; 9 Leesgezelschappen in achttiende-eeuws Leiden.

Elk van deze negen studies is voorbeeldig uitgevoerd. Van Goinga gaat zeer creatief met de vele bronnen om. Wanneer ze noodgedwongen haar bronnen moet beperken, zoals in het geval van de advertenties in de *Leydse Courant,* maakt ze deze keuze aannemelijk. Dat er een gigantische discrepantie bestaat tussen een overvloed aan archieven rond één firma en het praktisch ontbreken van bronnen voor ontelbare andere firma's, is een bekend feit waarmee

ook Van Goinga rekening heeft te houden. Daaraan valt niet te ontsnappen. Daarom is het jammer dat ze I.H. van Eeghen verwijt te snelle conclusies te trekken over de commissiehandel op grond van het archief Luchtmans. Buitengewoon interessant is de studie over de ontwikkeling van de aucties onder boekverkopers, een verschijnsel dat reeds in de zeventiende eeuw voorkwam maar dat later schering en inslag werd. Van Goinga laat haarfijn zien hoe noodzakelijk deze aucties waren en welke rol ze speelden met name in de economische crisisperioden (123 vlg.). Zo werden deze aucties, die in Amsterdam verboden waren, door Amsterdamse uitgevers buiten de stad georganiseerd. De ontwikkeling van de ramsj en van het antiquariaat levert eveneens vernieuwende gedachten over de levensstadia van het boek. Op het eerste gezicht kunnen de twee laatste studies, over de commerciële leesbibliotheken en de leesgezelschappen, excentriek lijken. Van Goinga laat echter zien hoezeer deze nieuwe distributievormen van het boek met de voorgaande onderwerpen nauw verbonden zijn. Op basis van deze voorstudies en van een rijke secundaire literatuur stelt Van Goinga voor een periodisering van de geschiedenis van de boekhandel in de Republiek. Van 1725 tot 1730: groei; 1730-1748: bloei; 1748-1750: crisis; 1750-1765: stilstand; 1765-1770: hernieuwde groei; 1770-1785: nieuwe bloei; tot 1805: teruggang (296). Over deze strenge periodisering valt te twisten. Wèl getuigt het van moed zoiets ontworpen te hebben. Voor de leesrevolutie die in de tweede helft van de achttiende eeuw plaats zou hebben gevonden vindt Van Goinga vooralsnog geen tastbaar bewijs in de bronnen rond de boekdistributie. Om deze hypothese werkelijk te toetsen, concludeert ze, is verder onderzoek nodig. En daarmee wordt het vermogen en het onvermogen van dit boek zichtbaar. Omdat er nog geen algemene geschiedenis van de boekhandel in de Republiek bestaat, verrichten onderzoekers voorstudies. Maar langzamerhand zijn deze voorstudies zo ver gevorderd, zijn zoveel verkenningen gedaan, dat onderzoekers de neiging hebben algemene conclusies te trekken. Het boek van Van Goinga is daar een goed voorbeeld van: op grond van voortreffelijke deelstudies trekt de auteur algemene conclusies die ze meteen ontkracht door te stellen dat nieuwe deelstudies nodig zijn om te bewijzen wat ze net al bewezen heeft. Uit deze cirkelredenering bestaat slechts één uitweg: een moedige poging wagen een geschiedenis van de Nederlandse boekhandel in de Moderne Tijd te schrijven. Als deze poging even vlot als het boek van Van Goinga geschreven zou worden, zou de Nederlandse historiografie een significante stap vooruit hebben gedaan.

Christiane Berkvens-Stevelinck

D. Jansen, *Omwille van een gezegend eiland. Het leven van jhr. D.F. van Alphen tot 1816* (Westervoort: Uitgeverij Van Gruting, 2001, 255 blz., €20,42, ISBN 90 75879 121).

Daniël François van Alphen (1774-1840) was de zoon van de kinderdichter en advocaat Hieronymus van Alphen. In 1791, op zeventienjarige leeftijd, meldde hij zich na een mislukte studie in Leiden aan als marinecadet op het fregat de ‘Amazone’, dat betrokken zou worden bij de defensie van de Indische Archipel. Hij was net een

jaar luitenant-titulair, toen de Bataafse Revolutie in 1795 een einde maakte aan zijn carrière op zee. Om in dienst te kunnen blijven, was hij namelijk verplicht om trouw te zweren aan de Bataafse Republiek en dat ging de oranjegezinde Daniël te ver. Hij trad daarop in dienst bij de VOC en werd onderkoopman bij het gouvernement van de Noordoostkust van Java. Daar verrichtte hij verschillende administratieve bezigheden, waaruit hij - na betaling van 500 rijksdaalders ambtsgeld - zijn inkomsten putte in de vorm van een rechtmatig aandeel.

Een jaar later trouwde hij met een jonge weduwe, Jeanne Guillemine van Campen Aelmans.

Zij zouden tussen 1799 en 1808 vijf kinderen krijgen. Inmiddels werkte Daniël in Semarang, waar hij in 1800 was bevorderd tot secretaris van politie. In deze hoedanigheid maakte hij deel uit van de Raad van Politie en raakte hij bekend met de politiek-bestuurlijke taken. In 1801 verkreeg hij het ambt van administrateur en tweede man in de Politieke Raad van Soerabaja. Hiervoor had hij 1200 rijksdaalders aan ambtsgeld betaald, maar de mogelijkheden om zich - al of niet legaal - te verrijken, waren talrijk.

Een incident met de Engelsen bij Grissee, ten noorden van Soerabaja, leidde echter tot het einde van zijn lucratieve baan. Als vertegenwoordiger van de Raad van Politie raakte Van Alphen betrokken bij onderhandelingen met de Engelse bevelhebber Edward Pellew, die aanbood om af te zien van vernietiging van vloot en voorraden in ruil voor overgave. De Nederlanders, die weinig keus hadden, kozen eieren voor hun geld en capituleerden. De nieuwe gouverneur-generaal Daendels vatte de gebeurtenis echter op als een laffe, anti-Franse actie. Hij ontnam de Raad van politie alle militaire competentie en ontsloeg de betrokken ambtenaren. Na deze affaire hield Van Alphen het leven in de Oost voor gezien. Met het neutrale Amerikaanse schip de 'Indiana' aanvaardde het gezin Van Alphen op 8 augustus 1808 de reis naar Nederland. Onderweg overleed Jeanne van Alphen aan de gevolgen van een ziekte. De kinderen werden tijdens een tussenstop in Baltimore bij kennissen achtergelaten, tot het gevaar van de Napoleontische oorlogen geweken zou zijn. Terug in Nederland hertrouwde Daniël al snel met zijn jongste schoonzusje Louise en kreeg hij in de daarop volgende jaren nog eens tien kinderen. Java liet hem niet los. Als rechtgeaard orangist nam hij in Londen met een aantal andere oud-Indiëgangers nog deel aan enige mislukte diplomatieke besprekingen om Java aan de Franse overheersing te onttrekken. Overigens niet zonder eigenbelang: hij wilde zijn in de Oost verdiende vermogen ook veiligstellen.

In 1815 werd Van Alphen door koning Willem I in de adelstand verheven. In datzelfde jaar werd hij lid van de Tweede Kamer. Hij zette zich in die hoedanigheid in voor de economische belangen van Java. Koloniaal bezit beschouwde hij als een legitiem middel om de schatkist van Nederland te vullen.

Derk Jansen schreef deze studie in het kader van zijn doctoraalscriptie, op verzoek van de Stichting Van Alphen en de Ludovica Stichting, die beide worden beheerd door afstammelingen van de hoofdpersoon. Het boek bevat ook nog de tekstuitgave van een reisjournaal dat Van Alphen bijhield toen hij repatrieerde.

Anders dan de titel doet vermoeden, is dit geen biografie. Het beschikbare materiaal was daarvoor ontoereikend, aldus de schrijver. Misschien is het om die reden, dat er in een poging om toch nog zoveel mogelijk over Van Alphen te schrijven, van alles met de haren is bijgesleept wat maar enigszins bruikbaar was. Daarbij zet Jansen hem ook nog eens kritiekloos neer als een bekende held met het karakter van een heilige. De tijdgenoten en politieke gebeurtenissen om Van Alphen heen, die om de biografische leemte op te vullen, uitgebreid worden beschreven en verklaard, zijn interessanter, maar leveren toch weinig nieuws op. Het resultaat is een enigszins opgeblazen geheel. Over de doden niets dan goeds; dat is prettig voor de nazaten.

Rose Marie Schenkels

Nieuwste geschiedenis

G. Harinck, H. Krabbendam, ed., *Breaches and bridges. Reformed subcultures in the Netherlands, Germany and the United States* (VU studies on protestant history IV; Amsterdam: VU Uitgeverij, 2000, 166 blz., ISBN 90 5383 695 0).

In Nederland verkreeg de Hervormde Kerk in 1816 een Reglement van koning Willem I. Uit protest tegen deze kerkorde en uit de wens terug te keren naar de Dordtse kerkorde van 1618, ontstonden met de Afscheiding van 1834 de (Christelijk) Gereformeerde Kerken in Nederland. De lidmaten van deze gemeenten stonden in Nederland bloot aan wat bijna vervolging genoemd kan worden. Vanaf 1847 emigreerden daarom vele gereformeerden naar Amerika, waar zij zich vestigden in Michigan in het Midwesten, vooral in Grand Rapids en het door hen gestichte Holland.

In 1998 werd over deze Nederlands-Amerikaanse geschiedenis een conferentie gehouden in Kampen, waarvan de voorliggende bundel de bijdragen bevat. In 'Bridging the breaches. An Introduction' (9-13) geven de redacteuren George Harinck en Hans Krabbendam de centrale vragen aan. Tussen Nederland en de Verenigde Staten zijn bruggen blijven bestaan, maar ook breuken ontstaan. En binnen de Amerikaanse gemeenten ging en gaat het debat over assimilatie dan wel behoud van eigen cultuur. Al vroeg, in 1850, sloten de gereformeerden in de Verenigde Staten zich aan bij de Reformed Church in America (RCA). Maar reeds in 1857 scheidden enkele gemeenten zich af van deze naar hun mening te liberale kerk: de Christian Reformed Church (CRC). Deze gereformeerde gemeenten sloegen vervolgens weer een brug naar de Nederlandse broedergemeenten.

De bundel stelt over het algemeen teleur. De meeste bijdragen zijn zo kort dat zij niet verder komen dan algemeenheden. De vergelijking met Duitsland, waarvan de titel gewag maakt, blijft marginaal.

Toch zijn enkele artikelen het vermelden waard. In 'True Brothers. The Netherlandic origins of the Christian Reformed Church in North America, 1857-1880' (61-83) geeft Robert P. Swierenga na een heldere beschrijving van de Amerikaanse afscheiding van 1857 aan de hand van statistieken een beeld van de Nederlandse achtergrond van de ontwikkelingen in de gereformeerde Amerikaanse kerk. Hij concludeert dat een significante meerderheid van de leden van de CRC afkomstig is uit Zeeland en Noord-Nederland, de meer conservatieve provincies. In de Verenigde Staten bestaan zowel de RCA als de CRC in meerderheid uit hervormden. Pas later ontwikkelt de CRC zich tot een buitenpost van de Afscheiding aan de andere kant van de Atlantische Oceaan.

Melis te Velde plaatst in zijn bijdrage 'The Dutch background of the American Secession from the RCA in 1857' (85-100) kanttekeningen bij gelijkluidende conclusies van Swieringa in diens vroegere werk. Het merendeel van de gereformeerden stond slechts officieel geregistreerd als Nederlands hervormd, met name in de periode van discriminatie in Nederland. Daarnaast acht Te Velde niet de regionale maar de plaatselijke herkomst van doorslaggevend belang voor het analyseren van de mentaliteit van de gereformeerden en christelijk gereformeerden in Amerika; vooral de geschiedenis van de kerkelijke gemeente in Nederland speelt daarbij een belangrijke rol. Andere relevante factoren zijn onder meer familierelaties

en het tempo van assimilatie aan de Amerikaanse cultuur. Precies deze kanttekeningen kunnen interessante invalshoeken voor nader onderzoek vormen.

Herbert J. Brinks, 'Henry Beets (1869-1947). Historian of the Christian Reformed Church' (125-140), analyseert leven en werk van Beets, die beschouwd wordt als de eerste kerkhistoricus

van de Amerikaanse afgescheiden gemeenten. In Nederland vindt onder leiding van Abraham Kuyper in 1886 een tweede afscheiding van de Hervormde Kerk plaats, de Doleantie. In 1892 verenigen deze dolerenden zich met de Christelijk Gereformeerde Kerken tot de Gereformeerde Kerken in Nederland. Beets' optimisme over de mogelijkheid van een soortgelijke hereniging van CRC en RCA in Amerika omstreeks 1892 verandert in een diepgaand pessimisme twintig jaar later. Maar als Beets leider wordt van de evangelisatie van de CRC, wordt hij weer optimistischer, geïnspireerd door de contacten met de RCA-evangelisatie.

George Harinck, 'The secession of 1834 as frame of reference. H. Bouwman and the historiography of the Reformed Churches in the nineteenth century' (141-153), vergelijkt het werk van Henry Beets en de eveneens Amerikaanse historicus Henry E. Dosker (1855-1926) met het werk van de Nederlandse kerkhistoricus Harm Bouwman (1863-1933). Zij analyseren alle drie het gereformeerde verleden vanuit de Nederlandse achtergrond, en beschouwen de ontwikkelingen in Nederland in 1834 en in de Verenigde Staten in 1857 dan ook als identiek. De afsluiting van Harinck - 'It would take almost a century before church historians would better recognize that the history of the American churches had its own dynamics' - klinkt in een artikel van een redacteur naar mijn smaak te veel als een zelfverdediging.

Ruud van den Berg

B. Laan, e.a., ed., *Achter gesloten deuren. Bronnen voor interieurhistorisch onderzoek 1800-1950* (Jaarboek Cuypersgenootschap, XVI (2000); Rotterdam: Uitgeverij 010, 2000, 120 blz., €17,92, ISBN 90 6450 418 0).

De meeste historici weten wel dat boedelinventarissen een belangrijke bron kunnen zijn voor het interieurhistorisch onderzoek. In deze bundel is een artikel opgenomen van een expert op dit gebied, Thera Wijsenbeek-Olthuis, die alle voor- en nadelen van de bron nog eens op een rijtje zet. Verrassender voor niet-kunsthistorici zijn de andere artikelen in deze aardige, en doorgaans fraai geïllustreerde bundel. In de bijdrage met de intrigerende titel 'De poefjes van Schindler. Over de plattegrondtekening en het interieur' schetst Dirk Baalman hoe door het samenspel, en soms uiteenlopende verlangens, van architecten en opdrachtgevers woningen worden ontworpen, waarbij in de plattegronden door de ontwerpers alvast meubelen, poefjes bijvoorbeeld, worden ingetekend. De architect geeft aan hoe de ruimten gebruikt moeten worden. Dat laatste is een indicatie voor de grens aan de bruikbaarheid van de bron: het door de architect uitgedachte interieur is zelden hetzelfde als dat wat de opdrachtgever er daadwerkelijk neerzet, om maar niet te spreken van wat latere bewoners doen. Voor de woon*cultuur* is deze bron dus van beperkte waarde. Jammer dat de plattegronden waarover het gaat op vergrootglasniveau zijn afgebeeld, en dat het wat vaag blijft of er nu veel of weinig van dit soort materiaal is overgeleverd.

Vanzelfsprekend past in deze bundel ook een artikel over de visuele verbeelding van het interieur. Titus Eliëns toont aan hoe gemakkelijk de hedendaagse beschouwer een interieur als 'negentiende-eeuws' bestempelt, als het schilderij of de tekening

uit die periode stamt. Veel afbeeldingen beoogden nu eenmaal niet om een bestaand interieur waarheidsgetrouw weer te geven. In zijn artikel staat Eliëns vrij lang stil bij een unieke serie van ruim twintig negentiendeeeuwse interieurportretten, aquarellen van een huis aan de P.C. Hooftstraat. Vooral door haar omvang is deze serie bijzonder, maar ook in andere collecties zijn er veel schilderijen, tekeningen, aquarellen en later in de negentiende eeuw, foto's te vinden, die een belangrijke bron vormen in het interieuronderzoek. Net als vrijwel alle andere auteurs in deze bundel pleit hij

voor een combinatie van bronnen. Alleen schilderijen of alleen boedelinventarissen zijn niet genoeg, juist hun combinatie levert veel op.

Interieurfoto's zijn ook het onderwerp van het artikel van Irene Cieraad. Dit vond ik het beste artikel uit de bundel, omdat zij systematisch ingaat op vragen als: waar is dit soort materiaal te vinden, hoe zorg je dat je een sociale en geografische spreiding krijgt in je bronnen, hoe betrouwbaar zijn de kiekjes, die bijvoorbeeld speciaal werden gemaakt om misstanden aan te tonen? Gaat dan het om uitzonderingen of gangbare woonsituaties?

Twee artikelen gaan over restauratie. Maarten Fritz bespreekt de problemen rond de restauratie van het landhuis Koningshof te Overveen, dat van 1900 dateert. Op zichzelf is het wel interessant om te lezen hoe laagje voor laagje de verf wordt afgepeld om de oorspronkelijke kleur te vinden, of hoe met behulp van de computer het oude behang wordt gereconstrueerd. Het huis wordt daarmee zelf een bron voor het onderzoek naar het interieur. Het artikel past daarom wel in deze bundel, maar het hele verhaal is wel erg toegespitst op één object. Hetzelfde geldt voor de bijdrage van Joris Molenaar, die de reconstructie beschrijft van het oorspronkelijke interieur van het huis Sonneveld te Rotterdam, dat tussen 1928 en 1930 werd gebouwd. Beide artikelen laten overigens goed zien voor welke moeilijke keuzen de restaurateurs voortdurend staan: een volledige reconstructie is vaak onbetaalbaar en het resultaat is een museum, geen woonhuisinterieur.

Op vertrouwder terrein voor historici ligt het artikel van Desirée Koninkx en Barbara Laan, die zich afvragen in hoeverre romans en novellen gebruikt kunnen worden in het interieurhistorisch onderzoek. De auteurs concluderen dat een literaire tekst een beeld geeft, geen afbeelding van een mogelijk interieur (98). Gelukkig maar, want er wordt nogal eens lichtvaardig omgesprongen met informatie uit romans. Dat is in dit genuanceerde artikel beslist niet het geval. Naast de constatering dat romans ons kunnen informeren over het woongedrag, of in bredere zin, over de sociale betekenis van een interieur, hebben de auteurs oog voor het feit dat een interieurbeschrijving tevens een specifieke functie heeft in een roman. De romanschrijver gebruikt deze om de sociale identiteit van de personages te schetsen, niet om het nageslacht te laten weten hoe men woonde. Terecht constateren Koninkx en Laan dat ook hier de combinatie van verschillende bronnen noodzakelijk is. Zij noemen ook de in deze bundel niet behandelde egodocumenten. De laatste bijdrage in deze bundel is een interview met Karin Gaillard, die een onderzoek doet op basis van ongeveer 200 woonadviesboeken uit de periode 1860-2000. Waarom uitspraken over de waarde van deze bron niet in een ‘gewoon’ artikel gegoten zijn, maar in een interview-vorm is me een raadsel. Wel weer fascinerende illustraties. Alles bij elkaar een leuke, interessante bundel, die een scala aan bronnen behandelt, met een korte, heldere inleiding van Barbara Laan en een mooie vormgeving.

Boudien de Vries

J. Vos, *Democratisering van de schoonheid. Twee eeuwen scholing in de kunsten* (Nijmegen: SUN, 1999, 431 blz., €22,46, ISBN 90 6168 686 5).

Vos, in 1993 gepromoveerd op muziek en de jeugdbeweging in het Interbellum, heeft met deze nieuwe studie een uitvoerig en gedegen overzicht verschaft van de relatie tussen kunst en opvoeding gedurende de afgelopen tweehonderd jaar in Nederland. Hij onderscheidt daarin vier perioden, twee lange en twee korte. De eerste loopt van 1800 tot 1870; schoonheid en standsbesef zijn de sleuteltermen voor deze periode. Het pedagogisch optimisme van de Verlichting bevorderde kunst in dienst van beschaving. In deze tijd was die kunst vooral muziek.

Het gewone volk zou door middel van gepaste liedjes, aangeleerd op de school, waarachtige deugdzaamheid kunnen leren. In 1828 schreef Niemeijer in zijn boek over *Grondbeginselen van opvoeding en onderwijs* dat zingen op school de kinderen 'een onschuldig genot van vreugde verschaft, de zedelijke en godsdienstige aandoeningen verheft, den smaak veredelt, en een waren te vreden zin verwekt, zoo nodig in de wisselvalligheden des levens.' Voor de eenvoudige standen was muziek vooral leerzaam; waar kunstgenot leek voorbehouden aan de fijner bewerktuigde leden van de hogere standen. Op tal van plekken in Nederland werden genootschappen gesticht om muziek te beoefenen, zoals de nog altijd bestaande Maatschappij ter bevordering van de toonkunst. Daar werd vooral gezongen. Hier en daar werden muziekscholen opgericht, waar men instrumenten kon leren bespelen, en vooral in het Zuiden werden harmoniën en fanfares opgericht - Limburg is daar nog altijd beroemd om. Waar het in de periode tot plusminus 1870 om andere kunstvormen dan muziek ging, daar was het vooral het tekenen dat op ruime schaal werd beoefend. Het belang daarvan voor ambachtslieden stond voorop. Zeker vijftig avondscholen bestonden er, over heel Nederland verspreid, waarvan een belangrijk deel door stedelijke overheden werd gesubsidieerd.

Vos karakteriseert de tweede door hem behandelde periode, 1870-1955 kort maar krachtig: het ideaal is 'kunst aan het volk'. Een ware explosie van nieuwe zang-, muziek- en toneelverenigingen doet zich voor. Cultuurspreiding door het volksontwikkelingswerk aan de ene kant, opkomst van cultureel geïnteresseerde arbeiders en nieuwe middenstand aan de andere kant zorgden voor die toenemende waardering voor kunst. De groeiende belangstelling was overigens niet onder alle bevolkingsgroepen gelijkmatig verdeeld. Vooral het proletariaat, dat theoretisch gezien zoveel zou kunnen opsteken van kunst, wenste aan zijn eigen esthetiek vast te houden - zoals Vos het droog formuleert. Veel meer enthousiasme voor nieuwe vormen van kunst bleek er te leven onder de jeugdbeweging, die vanaf 1900 ook in Nederland opkwam. Volkszang, volksdans en lekenspel waren populair, niet alleen bij jonge socialisten, maar ook onder roomskatholieke jeugdbewegers.
Samen-jong-zijn werd beleefd in een nieuwe vorm van gemeenschapskunst, die, al naar gelang, kon terugverwijzen naar religiositeit van middeleeuwse snit, danwel naar een klassenloze toekomst voor het socialisme. Na de Tweede Wereldoorlog werd het personalisme populair, vooral bij voorstanders van kunsteducatie. De al te grote nadruk op de gemeenschap in de totalitaire stromingen van de jaren voor en uiteraard tijdens de oorlog leidde tot een herbezinning. Het personalisme van mensen als Banning en Kohnstamm leek een noodzakelijke correctie op de gemeenschapsideologie. De persoon zou zich ten volle moeten kunnen ontplooien, kunst zou daarbij een hulpmiddel moeten zijn. Al voor de oorlog waren daartoe aanzetten gegeven binnen de reformpedagogiek, waarvan de vertegenwoordigers meenden dat het kind beschikte over een geheel eigen en authentiek vermogen tot zelfexpressie. Typerend is wat Franz Cizek over het tekenonderwijs schreef: 'Nauwkeurigheid en juistheid kunnen mij niets schelen, des te meer hecht ik waarde aan de intensiteit van de openbaring en de verbeelding. Vast staat dat de vaardigheid moet worden vermeden, daar zij de openbaring hindert en het schriftuurlijke en persoonlijke van de expressie uitwist.'

In de wereld van de kunsteducatie werd deze richting vooral populair bij het tekenen en in het handenarbeidonderwijs. Voor muziek was de vrije expressie veel

minder geschikt; vaardigheid bleef daarvoor een vereiste. Het volksontwikkelingswerk was sinds het ontstaan rond 1900 uitgesproken anti-materialistisch en vaak ook anti-burgerlijk. De nadruk op de vrije expressie, de persoonlijke bevrijding en ontplooiing sloot daar naadloos op aan.

Lange tijd was kunsteducatie een zaak van het particulier initiatief; maar na de Tweede Wereldoorlog kreeg de overheid een steeds belangrijker aandeel. Tussen 1955 en 1980, de derde periode die Vos onderscheidt, is de oprichting in 1965 van het 'welzijnsministerie' van cultuur, recreatie en maatschappelijk werk een belangrijke mijlpaal. Kunstzinnige vorming, ge-

subsidieerd door de overheid, zou elke persoon de gelegenheid moeten bieden tot een ‘permanente educatie’ ter bevordering van een volwaardige deelname aan de verdere democratisering en humanisering van de samenleving. Daarvan profiteerden vooral de nieuwe creativiteitscentra. De muziekscholen, veelal traditionalistischer ingesteld en ondergebracht binnen de sector Kunsten, konden op aanzienlijk minder gulle steun van overheidswege rekenen, ook al groeide de belangstelling voor cursussen enorm in deze periode. De laatste periode, van 1980 tot heden, is de kortste, maar ook de ingewikkeldste, door het grote aantal nota's, notities en beleidsplannen, die Vos de revue laat passeren om duidelijk te maken hoe overheid en kunsteducatie zich tot elkaar verhielden. Met de crises van de jaren zeventig en tachtig raakten de idealen van de maakbare samenleving achterhaald. Marktdenken en managementjargon beheersten voortaan de beleidswereld van de kunstzinnige vorming. Wat overigens door Vos niet als alleen maar achteruitgang wordt gezien. Enige nieuwe zakelijkheid lijkt hem niet onverstandig.

In dit boek is Vos geslaagd in zijn poging, een echt overzichtswerk te schrijven, waarin aan muziek, tekenen, toneel, dans, handenarbeid en andere kunstvormen, zowel in binnen- als buitenschoolse context veel en gedetailleerd aandacht wordt geschonken. Het berust niet alleen op literatuurstudie, maar ook op uitvoerig archiefwerk, en om de vierde periode, die van de overheidsnota's, concreter te maken heeft hij ook vier *case-studies* toegevoegd van muziekscholen en creatieve centra. Naast de grote kennis van zaken die uit alles blijkt, beschikt Vos ook nog over een aangename, onbevooroordeelde schrijfstijl met een bijna onhoorbare, lichtironische ondertoon.

Bernard Kruithof

J. Vis, G. Moldenhauer, ed., *Nederland en Duitsland. Elkaar kennen en begrijpen* (Assen: Van Gorcum, 2000, xii + 452 blz., €26,80, ISBN 90 232 3630 0).

Het voorliggende boek, het resultaat van een project van de RU Groningen in samenwerking met de Carl von Ossietzky Universität van Oldenburg, is er een met ambitie. Zoals uit het tweevoudig ‘Ten geleide’ en de inleidende bijdrage (tevens deel I) van de redacteuren Jan Vis (RUG) en Gebhard Moldenhauer (Oldenburg) mag blijken, willen de auteurs een bijdrage leveren aan de verbetering van het begrip tussen Nederlanders en Duitsers. Onder verwijzing naar het ook in dit boek weer veel gehanteerde Clingendael-onderzoek uit 1993 waaruit een uiterst negatief beeld van Duitsers onder Nederlandse jongeren naar voren kwam, wordt gesteld dat de bilaterale relatie van Nederlandse zijde sterk bepaald wordt door vooroordelen en stereotypen, waarbij de bezettingsjaren 1940-1945 een dominante plaats innemen. Een en ander heeft geresulteerd in een bundel artikelen over (de relatie tussen) beide landen van auteurs uit diverse takken van wetenschap, zoals sociologen, historici, economen, letterkundigen, volkenkundigen en geografen.

De doelstelling van het boek lokt al meteen een aantal vragen uit. Aangezien er een Duitstalige pendant uitgebracht is voor de markt aan de andere zijde van de grens,

G. Moldenhauer en J. Vis, ed., *Die Niederlande und Deutschland. Einander kennen und verstehen* (Münster etc., 2001), is het de vraag wat de in de verhoudingen tussen Nederland en Duitsland geïnteresseerde Nederlandse lezer precies aanmoet met het deel dat als ondertitel 'Duitsers Nederland verklaren' heeft meegekregen en dat bestaat uit een aantal bijdragen over enkele aspecten van de Nederlandse samenleving. Een tweetalig boek voor beide taalgebieden had wellicht meer voor de hand gelegen.

Het tweede deel van het boek wordt gecompleteerd met een vijftal korte inleidingen over de

Duitse samenleving - ‘Nederlanders Duitsland verklaren’. De behandeling van één bepaalde deelstaat (Nedersaksen) hierbij wordt nergens helder verantwoord; gezien het veel grotere belang van Noordrijn-Westfalen voor Nederland had een keuze voor dit Land meer voor de hand gelegen. De meeste bijdragen in dit boekdeel zijn dermate kort, dat zij geen grote diepgang kunnen bereiken. Onvermijdelijk is er daarom eerder sprake van een voorlichtend en introducerend dan een verklarend effect. Helaas is het aantal passages van vergelijkende aard, die verklarend hadden kunnen zijn voor de bilaterale betrekkingen, spaarzaam.

Feitelijk wordt pas na ruim tweehonderd pagina's ter zake gekomen in het derde en vierde deel van het boek. Deel III werkt in negen artikelen op theoretische en empirische wijze de wederzijdse beeldvorming uit. De algemene indruk die uit dit deel naar voren komt, is toch die van twee landen die om uiteenlopende redenen voortdurend worstelen met hun eigen identiteit. Dat gevecht is overigens het sterkst in Duitsland, waar de periode 1933-1945 een sta-in-deweg vormt voor de vorming van en omgang met een probleemloze nationale collectieve identiteit. Cultuurwetenschapper Peter Groenewold illustreert de wederzijdse beelden door middel van analyse van teksten, waardoor een indruk ontstaat van de gedachtewereld ter zake van de geletterde elite door de eeuwen heen. Prikkelend is de poging van de Duitse sociologe Anabella Weismann om de mentale verschillen tussen Nederland en Duitsers te verklaren vanuit het onderscheid tussen het calvinisme en het lutheranisme. Hier en daar neemt de auteur in haar bewijsvoering echter de toevlucht tot haar eigen empirie. Zo zag de redactie zich blijkbaar genoodzaakt haar bewering - ter adstructie van de matigheid van Nederlanders - dat Nederlanders minder zingen dan Duitsers in een noot te corrigeren. Zo nuanceert Weismann met haar bijdrage wellicht enkele stereotypen, maar laat daardoor tegelijk nieuwe ontstaan.

In het vierde deel van het boek werkt een vijftal auteurs de vraag uit naar de feitelijke relaties tussen beide landen. Met andere woorden: welk effect hadden de geschetste beelden over en weer op de bilaterale betrekkingen? De historicus Boterman beschrijft in zijn bijdrage de verhouding van het kleine en militair weerloze Nederland tegenover het zich in specifieke perioden (het einde van de negentiende eeuw en de jaren 1933-1945) expansionistisch manifesterende grote buurland Duitsland tijdens de laatste twee eeuwen. Zich bewust van haar zwakke positie heeft de Nederlandse regering zich steeds alle moeite getroost Duitsland zo weinig mogelijk te provoceren. Dat leek tot de Duitse inval in mei 1940 het best te lukken door middel van een neutraliteits- of zelfstandigheidspolitiek. Na 1945 behoorden beide landen tot dezelfde Europese en Atlantische bondgenootschappen, hetgeen niet verhinderde dat de bilaterale betrekkingen tot de jaren zestig moeizaam bleven. Vooral sinds de val van de Muur is naar de mening van Boterman de relatie af gezien van enkele incidentele ‘rituele’ anti-Duitse oprispingen uitstekend.

In een beschouwing van de economische banden tussen Nederland en de Bondsrepubliek bevestigt Kees van Paridon het aloude beeld van een sterk van de Duitse handelspartner afhankelijk Nederland, waarbij sinds de hereniging de prestatiecurve van de Nederlandse economie een sterkere progressie vertoont dan die van de Duitse. Blijkbaar vaart Nederland wel bij de sterke oriëntatie op Duitsland, want het is een van de voornaamste constante factoren in de vaderlandse economische geschiedenis. Ook hier blijft Nederland wel de kleine partner in de verhoudingen. Een en ander uit zich bijvoorbeeld in het monetaire beleid van beide landen: dat is

zo goed als gelijkluidend, met dien verstande dat de Nederlandsche Bank de Bundesbank volgt en niet andersom. Het artikel legt sterk de nadruk op de overeenkomsten, eerder dan de verschillen tussen Nederland en Duitsland. Ook in andere bijdragen wordt voortdurend gewezen op de (geest-)verwantschap tussen beide bevolkingen. Niet voor niets wordt Nederland met regelmaat aangeduid als de twaalfde - of, sinds 1990, zeventiende - deelstaat van de Duitse bondsrepubliek.

De uiteenzetting van Jacco Pekelder over de beeldvorming van het 'andere Duitsland', de DDR, betreft een heruitgave van een artikel uit 1996. Het mondt uit in de vaststelling, dat de Nederlanders na de erkenning van de DDR in 1973 steeds meer tot de conclusie kwamen dat achter het IJzeren Gordijn een Duitse bevolking bestond, waarop dezelfde vooroordelen en stereotypen van toepassing waren die al toegeschreven werden aan de inwoners van de West-Duitse bondsrepubliek.

In twee afsluitende bijdragen gaan Horst Lademacher en Monika Labusch in op de problematische gevolgen die het jaarlijkse herdenken door de Nederlandse bevolking van de gebeurtenissen tijdens de bezettingsperiode 1940-1945 op 4 en 5 mei hebben op de bilaterale relatie tussen Nederland en Duitsland. Beiden benadrukken dat (vooral) de dodenherdenking op 4 mei sterk de nadruk legt op identificatie van het buurland Duitsland met het nazibewind en vooral de ontwikkeling van de naoorlogse democratische staat wegdrukt. Deze ontwikkeling wordt nog eens versterkt door de eenzijdige aandacht die in het onderwijs gegeven wordt aan deze zwarte periode. Volgens Labusch is de uitkomst van het Clingendael-onderzoek van 1993 dan ook helemaal niet verwonderlijk.

De indruk ontstaat dat de afwerking van het boek toch een haastklus geworden is. Anders is bijvoorbeeld het aanzienlijke aantal taalfouten, met soms hilarische effecten (33: 'ontwateringsluizen'), moeilijk te verklaren. Ook feitelijke onjuistheden (48: de Troonrede van 1959 werd door de koningin niet voorgelezen namens een zuiver confessioneel kabinet - van de toenmalige ministersploeg onder leiding van J.E. de Quay maakten wel degelijk ook VVD-ministers deel uit) hadden wellicht voorkomen kunnen worden. Datzelfde geldt voor zaken als het gebruik van hetzelfde citaat (229 en 254) of dezelfde schematische weergave (186 en 215) op twee plaatsen in het boek. Daarbij had de toevoeging van een personen- en onderwerpenregister de vele waardevolle informatie gemakkelijker toegankelijk en het boek bruikbaarder kunnen maken. Ook de opmaker heeft slechts een marginale bijdrage geleverd. Zo is verzuimd zaken als het gebruik van aanhalingstekens, de annotatie en het weergeven van citaten te uniformeren. Door het gebruik van nootnummers in afwijkende corpusgrootte raakt de bladspiegel zelfs regelmatig verstoord.

Al met al is het lastig om - teruggrijpend op de ambitieuze doelstelling - tot een juichend eindoordeel te komen. Wie aan een boek de functie toekent de relatie tussen landen te verbeteren, legt de lat ook wel erg hoog. Wat vooral resteert, is een verzameling artikelen over Nederland, Duitsland en de betrekkingen tussen deze landen, waarvan er een aantal op afzonderlijke titel toch zeker de moeite waard is.

A. van Kessel

R. Klooster, *Groninger godgeleerdheid in Friesland 1830-1872* (Dissertatie Groningen 2001, FA-reeks nr. 913; Leeuwarden: Fryske Akademy, 2001, 420 blz., €24,95, ISBN 90 6171 913 5).

Niet de leer maar de Heer telt, luidt ietwat kort door de bocht geformuleerd de belijdenis van de Groninger richting die tussen 1830 en 1870 de Nederlandse Hervormde kerk veelszins domineerde. Zij was pastoraal gericht en evangelisch

getoonzet en had in de Groninger hoogleraren P. Hofstede de Groot, J.F. van Oordt en L.G. Pareau een aantal vooraanstaande theologen en voormannen, goede leermeesters en netwerkers *par excellence.* De Groningers verzetten zich tegen de oud-liberale rationalistische theologie van de voorgaande generatie en wilden met *Waarheid in Liefde* daar een reveilbeweging tegenover stellen. Weldra moesten zij

zich trouwens minstens zo zeer kanten tegen de orthodoxe confessionele opleving als de opkomende neo-rationalistische moderne richting.

De titel van de dissertatie van Klooster vraagt enige toelichting. Het belangrijkste resultaat van zijn onderzoek is zijn analyse en beschrijving van de aanhang van de Groninger godgeleerdheid onder de Friese predikanten. Inclusief hun gedachtegoed en organisatie. Of de Groninger theologie ook het gewone kerkvolk beïnvloedde blijft echter onbekend. Want er bestond in de negentiende eeuw een duidelijke afstand tussen de predikantenstand en het kerkvolk, en of de gemeenten hun gemeenten volgden is zeer de vraag.

De aanhang van de Groninger richting onder de Friese hervormde predikanten was overigens aanzienlijk, oplopend van 43 procent in 1840 tot 67 in 1860. Die groei voltrok zich ten koste van de oud-liberale richting, die in 1840 45 procent omvatte maar dertig jaar later feitelijk verdwenen was. Na 1860 moesten de Groningers overigens geleidelijk aan plaats maken voor orthodoxie en modernisme. Zodat in 1900 nog slechts 25 van de 238 Friese predikantsplaatsen bekleed werden door 'evangelische' predikanten, zoals de Groningers zich in Friesland bij voorkeur noemden, tegenover 122 orthodoxen en 91 modernen.

Dominees kan men etiketteren aan de hand van lidmaatschappen, publicaties en aanverwante gegevens, zoals Klooster met veel ijver en redelijk resultaat bewijst. Lastiger is de opgang, de bloei en ondergang van deze stromingen te verklaren. Waarom kreeg deze gemeente een Groninger als predikant en een andere niet? En wanneer en voor hoelang? Is er een relatie tussen de groei van de ene richting en de daling van een andere? Om nog maar te zwijgen over de vraag, of de richting van de predikant iets zegt over de ligging van zijn gemeente.

Predikanten werden immers niet beroepen door de gemeente, zeker niet in Friesland, maar door collatoren of floreenplichtigen, grondbezitters die kerkelijke goederen beheerden. Gewoonlijk wordt gedacht, dat de floreenplichtigen liberale predikanten aantrokken: oudliberalen, Groningers of modernen, maar zeker geen orthodoxen. Klooster bestrijdt die stelling en wijst op de benoeming van orthodoxe predikanten onder het floreenstelsel; diverse floreenplichtigen pleegden kennelijk overleg met kerkvoogden en kerkenraad. Hij meent dan ook dat de Groningers in Friesland niet hun dominante positie aan het floreenstelsel te danken hadden. Hij wijst ten bewijze ook nog op de actieve bijdrage van diverse Groningers aan de heftige strijd tegen het floreenstelsel die volgens hem geen richtingenzaak was. Helemaal overtuigend is zijn betoog niet, want ook hij moet een relatie melden tussen de daling van de Groningers in het predikantenbestand ten gunste van orthodoxen en ethischen na de invoering van de kerkelijke kiescolleges. De kwestie van de richting van de diverse kerkelijke gemeenten en hoe die in de loop van de tijd ofwel onveranderd bleef dan wel van kleur verschoot, en waardoor dan, is echter zeker nog niet volledig opgelost. De beide hoofdstukken waarin Klooster de Groningers confronteert met de confessionelen en modernen, gaan daar helaas niet verder op in; die handelen vooral over de polemiek tussen beide stromingen. De Doleantie valt uiteraard buiten het bestek van Kloosters onderzoek, maar lijkt voor het verstaan van de richtingenstrijd noodzakelijk.

De getalsmatige invloed van de Groningers (niet alleen onder hervormde predikanten overigens, ook veel doopsgezinde voorgangers geraakten onder hun invloed) is overigens niet het enige onderwerp van Kloosters studie. Hij geeft ook

aan, hoe die beweging zich in Friesland verspreidde. Dat geeft inzicht in de onderlinge relaties onder de Friese predikanten. Klooster wijst in dat kader op het Fries Godgeleerd Gezelschap en zijn kortstondige periodiek *Wessel Gansfort.* En hij gaat uitvoerig in op de opvattingen en doelstellingen van de Friese Groningers. Zij wilden immers een reveil, een evangelische opwekking die de massa moest bereiken om die te kerstenen en te beschaven. Een praktisch christendom wilden zij, en dat streven had invloed op hun prediking, catechese en pastoraat. Opvallend was het sociale werk van W.C. van der

Zwaag onder de veenarbeiders te Zwaagwesteinde, maar ook anderen waren actief in inwendige zending, onderwijs en sociale opheffing.

Kloosters studie leert dus, hoe de Groninger beweging georganiseerd werd en aanhang in de Friese predikantenstand verwierf. Zij vormt een bijdrage tot het verstaan van de richtingenstrijd en een bouwsteen tot het verstaan van de relatie tussen de kerkelijke organisatie en het geloof van het kerkvolk in Friesland in de negentiende eeuw.

G.J. Schutte

A.L. Kort. *Geen cent te veel. Armoede en armenzorg op Zuid-Beveland, 1850-1940* (Dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam 2001, Publicaties van de Faculteit der historische en kunstwetenschappen XXXIV; Hilversum: Verloren, 2001, 516 blz., €38,91, ISBN 90 6550 436 2).

De afgelopen vijftien jaar heeft geschiedschrijving van de armenzorg een heroriëntatie ondergaan. De oude, vaak sterk moraliserende benadering, die weinig kritisch omging met eigentijdse bronnen, heeft plaatsgemaakt voor nieuwe vraagstellingen die het onderzoek stimuleerden. Het proefschrift van Albert Kort (Erasmusuniversiteit, promotor prof. dr. H. van Dijk), past in deze gestage stroom. Het meeste onderzoek, zowel in Nederland als daarbuiten, concentreerde zich, zoals Kort terecht opmerkt, tot nu toe op de vroeg-moderne periode en op de stedelijke armenzorg. Met name de twintigste eeuw, waarin de traditionele armenzorg verdween en de kerken de fakkel overdroegen aan de overheid, werd nog maar weinig bestudeerd. Mede daarom koos de auteur voor een echt ruraal gebied en liet hij zijn studie doorlopen tot 1940.

Kort, die sedert 1983 werkzaam is als leraar geschiedenis aan het Goese Lyceum, koos Zuid-Beveland als studieobject. Voor negen plattelandsgemeenten rond Goes onderzocht hij voor een tamelijk lange periode - in de ondertitel wordt aangegeven 1850-1940, maar hij begint in feite al in 1800 - hoe de armoede zich ontwikkelde, welke mensen arm waren, hoe de armenzorg functioneerde, waaruit de zorg bestond, uit welke sociale lagen de armbestuurders kwamen, hoe de kerkelijke en de burgerlijke armenzorg zich tot elkaar verhielden en welk sociale politiek de gemeentebesturen voerden. Aan dit alles gaat een hoofdstuk over de demografische, economische en sociale ontwikkeling van Zuid-Beveland vooraf.

Zuid-Beveland was en bleef een gebied waar bijna iedereen voor zijn bestaan afhankelijk was van de landbouw. Er ontwikkelde zich, ook in Goes, geen industrie en alleen in Yerseke zorgde de oester- en mosselcultuur voor enige dynamiek, maar na 1890 stokte ook hier de groei van de werkgelegenheid. Het waren de boeren die de baas waren en dat veranderde tot 1940 nauwelijks. Zij zaten in de gemeenteraad, in de kerkenraad, die hier meestal gecombineerd was met de diaconie, en in de kerkvoogdij. Politieke stromingen zoals het socialisme en het progressieve liberalisme konden in dit klimaat niet gedijen. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de organisatie van de armenzorg tot na de Tweede Wereldoorlog nauwelijks veranderde. Als er al wat veranderde was dit onder druk van externe factoren zoals de grote depressie van de jaren dertig van de twintigste eeuw die de gemeentebesturen noopte

zich aan te sluiten bij de rijkssteunregeling. Evenals in de meeste andere delen van Nederland nam ook in Zuid-Beveland na 1850 de armoede af. Ook hier trok de kerkelijke armenzorg zich al in de negentiende eeuw terug. De diaconieën beperkten zich tot het verstrekken van naar verhouding hoge uitkeringen aan een kleine groep van alleenstaanden, ouderen en weduwen. De valide werklozen werden doorverwezen naar het burgerlijk armbestuur. De bereidheid om aan de diaconie te geven middels legaten en collecten nam voortdurend verder af.

Vooral de diaconieën waren rijk, maar hun vermogen was voornamelijk belegd in landbouwgrond. Dit had als nadeel dat crises in de landbouw voor dalende pachtinkomsten zorgden, terwijl tegelijkertijd het aantal aanvragen om een uitkering toenam. De bestuurders wensten echter onder geen beding in te teren op het vermogen en wilden zo veel mogelijk autonoom blijven. De grond werd dus niet verkocht en men vroeg geen subsidie aan bij de gemeente. Een dreigend tekort werd voorkomen door op de bedeling te bezuinigen. In Zuid-Beveland lagen enkele dorpen waar de bevolking in meerderheid of zelfs geheel katholiek was. Hoewel de archieven van de katholieke parochiële armbesturen veel minder goed bewaard zijn gebleven, viel wel te constateren dat de katholieke armbestuurders geen wezenlijk andere koers voeren dan hun reformatorische collega's. De bereidheid om aan de armenzorg te schenken was hier echter groter, vermoedelijk omdat de katholieke minderheid zich hiermee wilde profileren.

De onderzoeker onderzocht nagenoeg alle archiefbronnen die informatie bevatten over armen en armbestuurders. Daarbij bleek dat notulen van armbesturen, ‘bedeelboeken’ (registers met name van bedeelden) en tabellen met statistische gegevens die door de gemeenten opgesteld werden en bestemd waren voor rijk en provincie, voor een plattelandsgebied met veel kleine dorpen bruikbaar zijn om de identiteit van bedeelden in kaart te brengen. Zij moeten, zoals Kort laat zien, dan wel gecombineerd worden met andere bronnen zoals de registers van de burgerlijke stand, de bevolkingsregisters en de hier goed bewaarde kohieren van de plaatselijke inkomstenbelasting. Documenten geschreven door de bedeelden zijn uiterst schaars, maar in de archieven bleken zich toch heel wat brieven te bevinden van boze werklozen die in de jaren dertig geen genoegen namen met de traditionele benaderingswijze van de heren armbestuurders en in beroep gingen bij gedeputeerde staten.

Kort heeft bijzonder veel werk verzet en een fraai staaltje van vakmanschap afgeleverd. Hij ging letterlijk de boer op, nam geen genoegen met statistieken en gedrukte publicaties over armen en is erin geslaagd de identiteit van armbestuurders en bedeelden goed uit de verf te laten komen. Het cijfermateriaal is verwerkt in een omvangrijke bijlage (399-503).

In het gehele betoog miste ik de gereformeerde kerken. Volgens de volkstelling van 1930 behoorde echter in drie van de negen gemeenten een aanzienlijke minderheid van de bevolking (variërend van 31% tot 39%) tot een gereformeerde kerk of gemeente. De diaconiearchieven van deze kerken zijn echter niet onderzocht. Bekend is dat de gereformeerden andere ideeën hadden over de armenzorg dan de hervormden en zij deze zorg op een andere wijze financierden. Wellicht waren deze archieven niet toegankelijk, maar waarom zulks dan niet even vermeld? Ik miste verder een verantwoording van het gebruikte beeldmateriaal, dat overigens goed gekozen is, en een kaart met de gemeentelijke indeling van het gebied. Het gemeentelijke sociale beleid wordt tenslotte als ‘liberaal’ bestempeld, omdat het gekenmerkt werd door een aperte onwil om sociale problemen aan te pakken. Met liberalisme heeft dit echter weinig van doen, veel meer met het streven naar behoud van de bestaande machtsverhoudingen, kortom met een vorm van conservatisme. Dat alles neemt niet weg dat Kort een belangrijk boek heeft geschreven dat een leemte op vult en alleen al daarom veel gebruikt zal gaan worden.

Ton Kappelhof

J.C. Hordijk, *De democratie van het respect. Schoolstrijd, levensbeschouwing en politiek debat* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2001; Delft: Eburon, 2001, 175 blz., €20,42, ISBN 90 5166 826 0).

Hoewel deze dissertatie een politiek-filosofisch thema behandelt, verdient ze hier toch enige

aandacht, aangezien een substantieel deel van het boek (in omvang bijna een derde) over het verleden gaat. Het is voor geschiedkundigen bepaald interessant dat hier gepoogd wordt om mede aan de hand van een historische casus nieuwe wegen te wijzen in een actueel theoretisch vraagstuk. Slaagt Hordijk daarin? Dat zou mooi geweest zijn voor de wetenschappelijke marktwaarde van ons vak, maar ik was helaas niet onder de indruk van zijn poging.

De auteur, politicoloog van huis uit, beoogt in zijn primair wijsgerig proefschrift aan te tonen dat argumenten van levensbeschouwelijke aard een volwaardige plaats zou moeten worden toebedacht in politieke debatten. In tegenstelling tot wat denkers uit de liberale en rationalistische richting vrezen, is het mogelijk dat met name typisch christelijke redeneringen toch door andersdenkenden worden erkend als legitiem en van belang voor de besluitvorming, zo betoogt Hordijk. Dat blijkt zijns inziens onder meer uit de geschiedenis van de schoolstrijd, toen liberalen en socialisten in 1917 uiteindelijk aanvaardden dat christelijke politici op religieuze gronden bestaansrecht en financiering voor hun eigen scholen claimden. Bovendien werd in liberale kring wel schoorvoetend toegegeven dat de liberale voorkeur voor de neutrale openbare school bij nader inzien niet zo neutraal was, omdat dit een keuze tegen bepaalde religieuze opvattingen en voor rationaliteit, moderniteit en wetenschap impliceerde. Deze analyse van de geschiedenis van een aspect van de schoolstrijd gebruikt Hordijk om zijn centrale idee aannemelijker te maken: ook vandaag de dag hoeven we in de politiek een beroep op christelijke waarden en overtuigingen niet te verbieden om toch een zuivere en tevens vruchtbare politieke besluitvorming te kunnen krijgen. Dit is waar de titel ‘democratie van het respect’ naar verwijst.

Hordijks theoretische en historische beschouwingen zijn met name gericht tegen de denkbeelden van de politiek-liberaal John Rawls. Door menigeen wordt Rawls gehouden voor de gewichtigste politiek-filosoof van de twintigste eeuw. In een beperkt aantal publicaties heeft hij geprobeerd een plausibele theorie van de moderne, liberale, democratische rechtsstaat te formuleren. Ook Rawls' werk heeft een stevige historische component, waar hij laat zien wat de staatsrechtelijke ontstaansgeschiedenis van de moderne westerse samenlevingen is geweest en welke moeilijkheden daarbij moesten worden opgelost en van welke dwaalwegen men moest terugkeren. Maar het grote belang van zijn benadering ligt in de analyse van hoe normatief verantwoord kan worden dat een democratische staat waarin burgers vrij en gelijk zijn, bepaalde ideeën en praktijken legitimeert en andere verwerpt. Rawls wil daarbij een zo groot mogelijke rationele consensus en vrijwillig *commitment* onder burgers bereiken inzake die gezamenlijke opvattingen van wat de constitutionele basis van de samenleving en basale rechtvaardigheid is.

Vanuit het christendom is er een krachtige contrabeweging tegen het seculiere rationalisme van Rawls c.s. aan de gang. Men verwijt Rawls dat hij in feite niet de grootste gemene deler in de moderne democratie berekent, maar dat hij de suprematie van de politiek-liberalistische - op de keper beschouwd ook levensbeschouwelijke - ideologie nastreeft. Het zou hem niet gaan om het bepalen van formele criteria waarin we elkaar nagenoeg met z'n allen in een open discussie zouden kunnen vinden, maar om het vestigen van zijn eigen omstreden, specifiekinhoudelijke opvattingen over goed en kwaad. In de ogen van christelijke wijsgeren staat Rawls niet boven de partijen, maar probeert hij vertegenwoordigers van religieuze stromingen de mond

te snoeren, door hun manier van redeneren, waarden en normen terug te verwijzen naar een tweede plan: de sfeer van het private domein en van hun eigen achterban.

De wijsgerige merites van Hordijks boek vermag ik niet te beoordelen. Als historicus ben ik - zoals gezegd - in ieder geval niet tevreden. Hordijks beschrijving van de schoolstrijd beperkt zich tot een weergave van fragmenten uit een selectie van uitingen van Groen, Lohman, Schaepman en Kuyper. Noch de schoolstrijd zelf, noch de vier protagonisten worden gecontextualiseerd, in enig historisch perspectief geplaatst, of aan de bestaande historiografie getoetst.

De vier komen bepaald mager uit de verf en ze worden bovendien nauwelijks met elkaar - laat staan met tegenstanders - geconfronteerd. Aan wetenschappelijke bronnenkritiek wordt niet gedaan. De theoretische opbrengst van deze weinig interessante descriptie is niet veel. Wat zou Rawls aan moeten met het gegeven dat een eeuw geleden in Nederland een poldercompromis is gesloten betreffende de financiering van het basisonderwijs tussen liberalen en sociaal-democraten enerzijds en protestanten en rooms-katholieken anderzijds in een koehandel tegen uitruil van het algemeen kiesrecht? Wat bewijst of adstrueert dat?

Johan Sturm

J. Divendal, H. Lakmaker, *Emmy J. Belinfante 1875-1944. Tussen rook, alcohol en mannen* (Amsterdam: Balans, 2001, 298 blz., €20,12, ISBN 90 5018463 4).

'De krant is een meneer', zo luidt het gezegde. Ook binnen de journalistiek wisten vrouwen slechts met moeite een plek te veroveren en moet er nog altijd een inhaalslag gemaakt worden. De in 1981 opgerichte Stichting vrouw & media heeft dat meerdere malen aan de kaak gesteld, onder meer met het in haar opdracht vervaardigde overzichtswerk *Voor zover plaats aan de perstafel. Vrouwen in de dagbladjournalistiek, vroeger en nu* (Amsterdam, 1986). Daarin richt de aandacht zich zowel op de positie van vrouwen in de Nederlandse pers, als op het geslacht van de krant en van de journalistiek in het algemeen. Het gaat daarbij om de vraag welke thema's op welke wijze en door wie in de media worden behandeld. De hiërarchie tussen 'hard' en 'zacht' nieuws, tussen 'politiek' en 'cultuur', tussen oorlog en vrede, werkt immers door op de terreinen die vrouwen en mannen in de journalistiek bezetten of toegewezen krijgen. Hoe vrouwen zich vanaf het eind van de negentiende eeuw met welke bijdragen een plaats veroverden in de Nederlandse pers is een nog weinig beschreven thema. De journalisten Joost Divendal en Henriëtte Lakmaker hebben daar met hun grondig historisch onderzoek naar het leven van Emmy J. Belinfante een goede 298 pagina's aan toegevoegd. Het leven en werk als journaliste vormde het uitgangspunt voor deze biografie, maar al snel wordt duidelijk hoezeer Belinfantes toegang tot de journalistiek en kijk op de wereld bepaald werden door het Portugeesjoodse en het beschaafd-Haagse milieu waarin zij verkeerde. Ook de vrouwenbeweging kreeg langzaam maar zeker vat op deze Haagse dame, die aanvankelijk niets van het 'marktkraamgeschreeuw' van haar radicale zusters moest hebben.

Deze drie elementen - joods, Haags en vrouw - die Belinfantes plaats in de journalistiek bepaalden, weten de auteurs op een knappe manier met elkaar te vervlechten. Ook maken ze duidelijk dat deze elementen, afhankelijk van het tijdsgewricht, wisselende accenten kregen. Zo laten zij zien hoe aan het begin van haar carrière mannen uit het joodse milieu haar de nodige steun en ruimte boden, terwijl in een latere periode de vrouwenbeweging en het (werkende) vrouw-zijn de belangrijkste impuls voor haar werk vormden, waarna vanaf mei 1940 het antisemitisme haar het werken - en het leven - onmogelijk maakte.

Emmy J. Belinfante was niet de eerste journaliste in Nederland; wel van Den Haag. Na een paar weinig succesvolle jaren in het onderwijs, trad zij in 1901, op 26-jarige leeftijd, toe tot de redactie van *Het Familieblad,* dat door de auteurs omschreven wordt als 'een typisch product van de joodse assimilatie rondom de eeuwwisseling: Haags en Hollands, met een vleugje 'Portugies'. Wellicht gebeurde dit op voorspraak van een van de directeuren, haar oom Frits Belinfante. Maar het was de hoofdredacteur Salomon Calish die haar hielp de basis te leggen voor haar journalistieke loopbaan. Hij ontpopte zich tot een ware leermeester, die zich weinig gelegen liet liggen aan het geslacht van zijn redactrice. Emmy Belinfante werd breed ingezet: zij bracht

verslag uit van de gemeenteraad, besprak toneelvoorstellingen, schreef feuilletons en deed correctiewerk. Binnen een jaar kreeg ze bovendien een eigen rubriek, 'Indrukken', waarin 'een dame ons van tijd tot tijd een en ander [zal] schrijven over onderwerpen van den dag.'

In 1903 kreeg Belinfante de kans een langdurige reis langs Europese steden te maken, waarover zij berichtte in haar rubriek. Haar aanstelling als redacteur had zij echter verloren, zodat zij bij terugkeer op zoek ging naar een nieuwe betrekking. Haar sollicitatie bij *Het Vaderland* strandde op de tegenstand van de Raad van commissarissen, met name van de liberale N.G. Pierson, die meende dat het werk als verslaggever te vermoeiend zou zijn voor een vrouw. Ze kon uiteindelijk terecht bij *Land en Volk*, de spreekbuis van de Vrijzinnig Democratische Bond. Opnieuw was het een liberaal-joodse eindredacteur, Martin van Raalte, die zijn krantenkolommen voor haar beschikbaar stelde. Ze kreeg het buitenland toegewezen, naast de verslaggeving. En ook hier kreeg ze een eigen rubriek 'Voor de dames', die volgens de auteurs de eerste vrouwenrubriek in de landelijke dagbladpers was 'die niet exclusief over het huishouden of mode ging. Op speelse wijze mengde ze er politiek, opvoeding en actualiteit doorheen.'

Toen het dagblad na een jaar in financiële moeilijkheden raakte, was Belinfante de eerste die eruit vloog. Een plaats op de nachtredactie achtte men geen geschikt alternatief voor een vrouw. Vervolgens kwam Belinfante - na een kort intermezzo bij het *Haagsch Nieuws- en Advertentieblad* van onder meer haar broer G.W. Belinfante - op de redactie van de *Nieuwe Courant,* die gematigd of oud-liberaal van kleur was. Belinfante zou twintig jaar aan deze krant verbonden blijven en beleefde daar de toppen van haar faam als journaliste. Aanleiding tot haar aanstelling vormde het Internationaal Vrouwenkiesrechtcongres van 1908 in Amsterdam, waar hoofdredacteur Plemp van Duivenland een geschikte vrouwelijke verslaggever voor zocht. Wellicht getipt door Calisch werd Belinfante daarvoor aangezocht, hetgeen een jaar later leidde tot een vaste aanstelling met ook dit keer een eigen rubriek 'Spiegel der ijdelheid' waarin ze er, volgens de auteurs 'op los babbelde over mode, personeel, flirt en thee.'

In 1912 kwam daar een tweede rubriek bij: 'Vrouwenbeweging'. Deze rubriek was niet alleen van belang voor de geïnteresseerde lezers, maar zou in een later stadium ook voor historici een informatieve bron vormen. Zo kan men daarin goed volgen hoe met name de werkgeefsters dachten over de destijds prangende kwestie van 'het dienstbodentekort'. Belinfante had een - niet ongebruikelijke, maar daarom niet minder interessante - formule, waarin ze lezers uitnodigde te reageren op bepaalde vraagstukken en vervolgens een selectie uit die reacties aan de lezers presenteerde. Het is jammer dat de auteurs niet langer stilstaan bij de inhoud en betekenis van een dergelijke rubriek in verhouding tot (de afwezigheid van) soortgelijke rubrieken in andere kranten.

In deze periode zou haar werk in de verslaggeving en in de vrouwenbeweging steeds meer verstrengeld raken, soms productief maar niet zonder spanning. De combinatie van betrokkenheid (als vrouw) en distantie (als verslaggever) bracht onvermijdelijke conflicten met zich mee, zeker als haar zusters uit de vrouwenbeweging controlerend wilden optreden. Want vóór alles voelde ze zich journaliste. Anderzijds waren het vrouwen uit diezelfde beweging die haar als journaliste steunden, toen zij in 1922 ontslagen dreigde te worden na een fusie van

'haar' *Nieuwe Courant* met de *NRC.* Vooralsnog bleef ze gehandhaafd, maar met het verdwijnen van de haar zo goed gezinde hoofdredacteur Plemp van Duivenland en de dalende interesse voor de 'vrouwenkwestie' verdween ook de noodzaak om een pleitbezorgster als Belinfante de ruimte te geven.

Per 1 januari 1928 diende ze haar ontslag in. In datzelfde jaar schreef ze een brochure *De Vrouw als journaliste,* over de vraag 'Wat beteekent de journalistiek voor de vrouw, wat kan de vrouw voor de journalistiek beteekenen?' Het werd een pleidooi voor de vrouwelijke journalist

als morele ordebewaarster. Door haar aangeboren eigenschappen en innerlijke beschaving zouden vrouwen bij uitstek geschikt zijn om de journalistiek op een hoger plan en de ontwrichte samenleving weer in haar voegen te brengen. Journalistiek was voor haar niet enkel een beroep, maar bovenal een roeping. Voortaan probeerde ze zich als free-lancer van deze 'verheven taak' te kwijten. Ze vond voldoende afzetgebied voor haar artikelen, aangevuld door het eindredacteurschap van het *Maandblad van de Vereeniging van huisvrouwen.* Daar kwam echter een onverbiddelijk eind aan onder invloed van het nationaal-socialisme. Het laatste deel van haar biografie gaat dan ook niet meer over Belinfante als journaliste, maar als werkloze vrouw die als joodse vervolgd en uiteindelijk vermoord werd. Na afloop van de bezetting werd zij herdacht en zodoende hersteld als 'vrouw in de journalistiek'; ook met dit boek.

De auteurs zijn erin geslaagd een balans te vinden tussen betrokkenheid en distantie. Al wordt de tekst, vooral in het eerste deel, nogal eens ontsierd door clichés over 'aangeboren deugdzaamheid' en 'pruttelende' dames. Jammer is dat ze zich beperkt hebben tot de directe omgeving van hun hoofdpersoon en niet meer aandacht hebben besteed aan de inhoud van haar geschriften in relatie tot andere journalistieke producten. Zodoende blijft de vraag naar de betekenis van Belinfantes bijdragen aan de Nederlandse journalistiek onbeantwoord. Onduidelijk blijft ook in welk opzicht Emmy J. Belinfante als vrouw in de journalistiek nu 'representatief' is voor haar tijd dan wel een 'bijzondere' plaats inneemt.

Barbara Henkes

P.J. Knegtmans, A.J. Kox, ed., *Tot nut en eer van de stad. Wetenschappelijk onderzoek aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam: Amsterdam university press, 2000, 179 blz., €17,66, ISBN 90 5356 443 8).

In 1876 kwam een einde aan een lange periode waarin het Nederlandse academische bestel alleen maar krimp te zien had gegeven. De wet op het hoger onderwijs die toen ten langen leste door de Kamer kwam, bezuinigde niet, maar hield het aantal rijksuniversiteiten op drie en gaf bovendien de gemeente Amsterdam de mogelijkheid het hoofdstedelijke Athenaeum illustre om te zetten in een volwaardige universiteit. Amsterdam aarzelde geen moment en al in 1877 kon de vierde universiteit van Nederland haar poorten openen. Maar anders dan bij de overige universiteiten draaide hier niet het rijk, maar enkel de gemeente op voor de kosten (vandaar de lang gebruikte, maar niet correcte benaming Gemeenteuniversiteit of GU). Die kosten waren niet gering, want Amsterdam wilde van de eigen universiteit ook meteen een eersterangs instelling maken. En dat is gelukt: het werd een grote universiteit die in de frontlijn van het onderzoek stond, zoals later werd uitgedrukt in een aantal Nobelprijzen voor Amsterdamse hoogleraren. Tot 1961, toen het rijk alsnog de financiering overnam, heeft de stad Amsterdam vrijwel geheel uit eigen middelen een eersteklas universiteit in de ring weten te houden.

In zijn inleiding tot de bundel *Tot nut en eer van de stad* werpt de officiële Amsterdamse universiteitshistoricus Knegtmans de vraag op wat de invloed is geweest

van deze bijzondere band met de stad op het reilen en zeilen van de universiteit. Maakte het wat uit dat de benoemingen niet gedaan werden door de Kroon, maar door de gemeenteraad? Scheelde het dat bij de beslissingen over nieuwbouw of andere investeringen wederom de lange weg naar Den Haag kon worden vermeden en dat men direct bij de gemeente kon lobbyen (met de eigensoortige argumenten die een gemeente wel, maar een rijksoverheid niet aanspraken)? En wat was het effect op het wetenschappelijk onderzoek? Was er een neiging bij hoogleraren om

thema's aan te snijden die juist voor een stad als Amsterdam interessant waren en was het voor hen misschien ook gemakkelijker lokaal financiële of andersoortige steun voor hun onderzoek te verkrijgen? Kortom, in welke mate werd nu de identiteit van de Amsterdamse universiteit werkelijk bepaald door het feit dat zij anders dan Leiden, Groningen en Utrecht een lokaal gefinancierde instelling was?

Het zijn interessante vragen die echter door de auteurs zelf niet of nauwelijks worden opgepakt. Snelders geeft een gedegen overzicht van de beoefening van de scheikunde in Amsterdam tot in het Interbellum, maar vermeldt bijvoorbeeld slechts terloops dat de hoogleraar A.H.W. Aten, die in Amsterdam de elektrochemie wilde stimuleren, in 1919 een nieuw elektrochemisch laboratorium mocht bouwen boven op het platdak van de gemeentelijke electriciteitscentrale aan de Hoogte Kadijk! (38-39) Maas stelt aan het eind van zijn overzicht van de Amsterdamse fysica tot 1900 - een van de betere stukken in de bundel overigens - wel een aantal pertinente vragen over de gangbare institutionele verklaring voor de zogenaamde Tweede Gouden Eeuw van de Nederlandse wetenschapsbeoefening, maar hoe Amsterdams de Amsterdamse bijdrage was kan hem kennelijk niet interesseren (àls er natuurlijk iets Amsterdams was). Kox beperkt zich op zijn beurt tot een vriendelijke beschrijving van leven en werk van de wiskundige Korteweg en omdat dit een licht bewerkte versie van een al eerder verschenen artikel is, valt hier natuurlijk ook niet te verwachten dat de auteur op het door Knegtmans aangesneden thema ingaat. Maar zelfs Knegtmans doet dat in zijn eigen bijdrage over de manier waarop hoogleraren externe fondsen wisten te werven voor hun wetenschappelijk onderzoek niet of nauwelijks - en die fondsen kwamen ook zeker niet alleen uit Amsterdam, integendeel zelfs.

In de tweede helft van de bundel lijkt de Amsterdamse identiteit van het onderzoek aan de hoofdstedelijke universiteit eindelijk meer aandacht te krijgen. Mulder bespreekt het onderzoek over begaafdheid dat in de eerste helft van de twintigste eeuw gedaan werd aan het Nutsseminarium in Amsterdam en dat rechtstreeks voortkwam uit vragen van het Amsterdamse gemeentebestuur over een betere aansluiting tussen lager en middelbaar onderwijs. Heinemeijers bijdrage lijkt zelfs een beetje door te slaan naar lokaal chauvinisme als hij de geschiedenis van de Amsterdamse sociografische traditie volgt, van Steinmetz en vooral Ter Veen tot in zijn eigen tijd. Maar gelukkig is daar in de afsluitende bijdrage van James over de histologie in Amsterdam tussen 1889 en 1998 niets meer van te merken. Het is een feitelijke en nuttig overzicht van de wederwaardigheden van dit medische specialisme in de hoofdstad - maar ook niet meer dan dat.

Slotsom kan slechts zijn dat als de bundel wordt beoordeeld naar de interessante opmaat die Knegtmans in zijn inleiding geeft, hij enigszins teleurstelt. Het is een ‘gewone’ bundel over het wetenschappelijk onderzoek in Amsterdam sedert 1877 geworden, een vervolg, maar minder systematisch, op *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad* uit 1992. Maar als we dat criterium loslaten en de artikelen op zichzelf beschouwen kan de conclusie geen andere zijn dan dat hier toch weer een aantal nuttige, interessante bouwstenen voor de algemene geschiedenis van de Amsterdamse universiteit bij elkaar is gebracht.

Klaas van Berkel

B.J. van Spaendonck, *In de wol geverfd. De Tilburgse wollenstoffenindustrie vanuit de optiek van een lokale ondernemersvereniging (1896-1940)* (Dissertatie Katholieke Universiteit Brabant 2000, Tilburgse historische reeks X; Tilburg: Stichting tot behoud van Tilburgs cultuurgoed, 2000, 472 blz., ISBN 90 74418 12 0).

In de wol geverfd behandelt de geschiedenis van de Tilburgse wollenstoffenindustrie in de eerste helft van de twintigste eeuw vanuit het perspectief van een lokale werkgeversvereniging, in dit geval de in 1897 opgerichte 'Vereeniging van Tilburgsche fabrikanten van wollenstoffen'. De grootste aandacht gaat daarbij uit naar de arbeidsverhoudingen, terwijl in de tweede helft van het boek ook de handelspolitiek en het probleem van ordening in de bedrijfstak aan de orde komen. De notulen van de werkgeversvereniging vormen de rode draad door het verhaal en al lezende komt men heel wat te weten over de Tilburgse textielindustrie en de visie van de werkgevers. Uitvoerig gaat de auteur, B.J. van Spaendonck, in op discussies over lonen, werktijden, vrije zaterdagmiddag, christelijke feestdagen en sociale verzekeringen. De stakingen van 1916 en 1935 worden op de voet gevolgd. De auteur laat zien hoe de Tilburgse textielfabrikanten, ondanks hun onvermoeid ijveren, toch pas in 1932 enige bescherming voor hun industrie wisten te verkrijgen. Wat de ordening van het bedrijfsleven betreft waren de fabrikanten meer geïnteresseerd in kartels en *gentlemen's agreements* dan in bedrijfsraden of het algemeen verbindend verklaren van de cao.

Hoewel het boek thematisch geordend lijkt te zijn, is toch in feite sprake van een chronologische behandeling van de discussies binnen de fabrikantenvereniging vanaf de oprichting van de vereniging in 1897 tot aan 1940 met enkele uitstapjes in de tijd naar achteren en naar voren. Alleen in hoofdstuk 7, 'Een waaier van activiteiten' wordt de chronologie bewust doorbroken. In dit hoofdstuk komen allerlei instellingen van de fabrikantenvereniging ter sprake, zoals organisaties voor centrale inkoop, kredietinformatie en incasso, scholing, sociale verzekeringen en volkswoningbouw. In aparte kaders zijn portretten van de belangrijkste spelers opgenomen met geboorte- en sterfdata, functies en, verrassend in dit mannenverhaal, de naam van de echtgenotes. Dat zij op de achtergrond een belangrijke bijdrage tot deze geschiedenis hebben geleverd, wordt daarbij stilzwijgend aangenomen. Echter, zelfs bij de familiestamboom is geen vrouwelijk portret opgenomen.

De auteur, die verbonden was aan verschillende organisaties in de wolindustrie, maakt er geen geheim van dat het boek het resultaat is van zijn professionele en persoonlijke betrokkenheid bij de Tilburgse textielindustrie. Al in het voorwoord krijgt de lezer een stamboom van de fabrikantenfamilie Van Spaendonck voorgeschoteld. Verder wijst de auteur op de aarzeling die bij hem opkwam (en die hem bleef vergezellen) om van het reeds gereed zijnde manuscript een proefschrift te maken. Zijn twijfel kan ik begrijpen. Bij een proefschrift is het tegenwoordig gebruikelijk om het onderzoek in een theoretisch kader te plaatsen of om op zijn minst een duidelijke probleemstelling met subvragen te formuleren. Geen van beide is in dit boek gebeurd. Er is wel een doel geformuleerd, maar dat is sterk descriptief: 'een beeld te geven van de positie van de wollenstoffenbedrijven in het maatschappelijke krachtenveld vóór wereldoorlog II.' Er is ook een terreinafbakening: de werkgeversvereniging als uitzichtpunt. Het fenomeen ondernemersvereniging wordt echter niet in zijn algemeenheid bekeken, terwijl hiertoe in het werk van Frans van Waarden al veel aanzetten zijn gegeven waar de auteur gemakkelijk bij had kunnen aansluiten. (Zie F. van Waarden, 'Emergence and development of business interest associations. An example from The Netherlands', *Organization Studies,* XII (1992) iv, 521-560, waarin achterin vele eerdere publicaties van zijn hand zijn vermeld.)

De auteur heeft wel een duidelijke boodschap. De vakbondshistorici hebben een te negatief beeld geschetst van de Tilburgse werkgevers in de wollenstoffenindustrie. Dat beeld wil hij corrigeren. Dit doet hij alleen impliciet. Nergens komt hij tot een systematische afweging van het beeld dat de vakbondshistorici geven en het herziene beeld dat hij zelf naar voren wil brengen. De slotbeschouwing biedt in dit opzicht weinig houvast. Vaak moet de lezer zelf maar raden. Naar aanleiding van de loonsverlagingen uit het Interbellum schrijft de auteur: ‘Of een hard oordeel over de activiteiten van St. Lambertus in de periode 1922-1935 daardoor

geheel gerechtvaardigd is, voorzie ik van een vraagteken. Met verwijzing naar de vraagstelling, die ons hier bezig houdt, zou voor de werkgevers dan het tegenovergestelde kunnen gelden, ziende naar de ontwikkeling van de loonkosten.' Even vaag is de volgende passage uit de slotbeschouwing: 'Tegen deze achtergrond zijn de persoonlijkheden, die deel hadden in het proces op het microniveau van de bedrijfstak, en de uitingen van hun opvattingen de parameters van de evolutie van de ondernemersorganisatie. In de loop van onze historische omzwerving zijn ze de revue gepasseerd. Wij laten het aan de lezer over zich een oordeel te vormen over de instelling van die opinieleiders, dat gaat ons bestek te buiten, maar het zal de lezer niet ontgaan zijn, wie als kopstukken mogen gelden.' Gezien het feit dat de auteur zich ten doel heeft gesteld het beeld van de Tilburgse werkgevers te nuanceren, had het meer voor de hand gelegen dat hij hier zelf met conclusies was gekomen in plaats van dit aan de lezer over te laten.

Is de studie qua analyse dus enigszins onbevredigend, ook de gebruikte literatuur is niet zo breed als men van een dissertatie zou mogen verwachten. De auteur heeft relatief veel oude literatuur gebruikt en standaardwerken als de *AGN,* ook daar waar inmiddels detailstudies nieuw licht op de zaak hebben geworpen. Het is opmerkelijk dat in de literatuurlijst zelfs geen enkel artikel uit het *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* wordt genoemd. Het is niet duidelijk of de auteur zijn boek ziet als een bijdrage tot de bedrijfsgeschiedenis. In ieder geval heeft hij weinig recente bedrijfshistorische publicaties buiten de wolindustrie in Tilburg gebruikt. Buitenlandse literatuur is helemaal niet geraadpleegd. Dit alles is overigens begrijpelijk, wanneer men bedenkt dat de auteur aanvankelijk ook helemaal niet de bedoeling had een proefschrift te schrijven. Misschien had de auteur er goed aan gedaan gehoor te geven aan zijn eigen aarzelingen. Dat neemt niet weg dat *In de wol geverfd* vol staat met interessante kijkjes in de keuken van een werkgeversvereniging en als zodanig een welkome aanvulling biedt op onze kennis van het Nederlandse bedrijfsleven.

Keetie E. Sluyterman

M. Derks, P. Nissen, J. de Raat, ed., *Het licht gezien. Bekeringen tot het katholicisme in de twintigste eeuw* (Metamorfosen. Studies in religieuze geschiedenis IV; Hilversum: Verloren, 2000, 180 blz., €18,-, ISBN 90 6550 617 9).

De serie Metamorfosen verschijnt onder auspiciën van de Stichting Echo naar aanleiding van jaarlijks door de stichting georganiseerde studiedagen over actuele thema's in de religieuze geschiedenis. De vierde bundel in deze serie is gewijd aan het thema 'bekeringen'. *Het licht gezien* bevat elf, door wetenschappers uit verschillende disciplines rondom dit thema geschreven artikelen. Met deze bundel, die is samengesteld uit wetenschapstheoretische artikelen, historische casestudies en een aantal persoonlijke bekeringsverhalen, willen de auteurs een eerste aanzet geven tot historisering van de bekeringen. Er is veel belangstelling voor verhalen van en over bekeerlingen, maar tot een systematische wetenschappelijke aanpak heeft dit

nog niet geleid. Wil men de betekenis van hedendaagse bekeringen kunnen bepalen, dan is in de eerste plaats historisering van de bekeringen nodig: een grondig onderzoek naar eerdere bekeringsprocessen in hun historische context, aldus cultuurhistorica Marjet Derks in haar bijdrage 'Het licht gezien. Naar een historisering van de bekering.' (7-13)

In het artikel 'Bekering en wetenschap' (14-36) beschrijft historicus Paul Luykx de stand van zaken bij het bekeringsonderzoek in de sociale wetenschappen. Psychologen tonen al vanaf circa 1900 belangstelling voor onderzoek naar het fenomeen bekeringen, terwijl de sociologen zich pas ruim een halve eeuw later serieus met dit onderwerp gingen bezig houden. Opmerkelijk

noemt Luykx het feit, dat door psychologen veelvuldiger een oordeel - hetzij positief, hetzij negatief -, aan een bekering wordt verbonden dan door andere wetenschappers. Ruime aandacht is er daarnaast voor het geschiedwetenschappelijk onderzoek. Luykx, die zelf onderzoek verricht naar de bekeringen van een groep intellectuelen, kunstenaars en publicisten, attendeert de lezer op de (methodische) problemen waarmee de historicus, bij het achterhalen van de motieven die tot een bekering hebben geleid, kan worden geconfronteerd. De door de auteur geschetste bekeringsgeschiedenis van classica en filosofe Cornelia de Vogel is illustratief voor de door hem besproken problematiek.

Historicus en theoloog Lodewijk Winkeler gaat in het artikel 'Van "dwalenden in het geloof" tot "pelgrims naar de Una Sancta". Katholiek bekeringswerk in Nederland in de 20e eeuw' (37-55), in op de rol die de katholieke bekeringsorganisaties bij de bekeringen hebben gespeeld. Aan de 'bekering van Nederland' - aan het begin van de eeuw nog beperkt tot gebedsacties - is actief, en zeker niet zonder succes, gewerkt. Conferenties, lezingen en voordrachten moesten belangstellenden over de drempel helpen. Volgens Winkeler zijn er alleen al tussen de jaren 1945-1960, vermoedelijk zo'n 100.000 personen met het bekeringswerk in aanraking geweest. Dat verliefde mensen die een gemengde verkering of een gemengd huwelijk waren aangegaan, de volle aandacht van bekeringsorganisaties genoten, is niet verwonderlijk. Dat hiermee tevens een niet onbelangrijk bekeringsmotief naar voren komt, is duidelijk.

Godsdienstpsycholoog Rein Nauta diept deze problematiek in zijn bijdrage 'Vervreemding en verandering. Over Augustinus' bekering tot het christendom' (158-175), verder uit. Motieven tot een bekering kunnen volgens Nauta, zowel van religieuze als van persoonlijke aard zijn. De auteur gaat in zijn bijdrage nader in op drie rondom de begrippen 'vervreemding en verandering' bewegende bekeringsvarianten: bekering als terugkeer, bekering als inkeer en bekering waarin er van ommekeer sprake is. Bekering, stelt Nauta, is een poging een uitweg te zoeken uit een situatie van vervreemding, een situatie waarin men zichzelf is kwijtgeraakt, en uit chaos weer zin en orde probeert te scheppen. Als voorbeeld beschrijft Nauta de bekeringsgeschiedenis van Augustinus, waarin door de auteur motieven van religieuze, maar ook van persoonlijke aard worden gesignaleerd.

Uit de in de bundel opgenomen persoonlijke bekeringsverhalen blijkt, dat de motieven die tot overgang naar het katholieke geloof hebben geleid, zeer divers zijn. Naast de al genoemde motieven worden onder andere eenzaamheid, ontworteling, het zoeken naar zekerheid, maar ook de aantrekkingskracht van de rijke symboliek genoemd. Het bekeringsproces zelf werd altijd als iets zeer ingrijpends en emotioneels ervaren. Een bekering kon het hele sociale en persoonlijke leven van de bekeerling op zijn kop zetten. Voor bekeerlingen die uit een protestants nest afkomstig waren, had de overgang naar het katholieke geloof veelal onbegrip, of zelfs verwijdering met ouders en familieleden tot gevolg. Door deze intrigerende bekeringsportretten van onder anderen: monseigneur Philippe Bär, benedictijn en oud-bisschop van Rotterdam, Co Oosterom, vrouwe van Bethanië, Rudi te Velde, filosoof, en de journaliste Monic Slingerland, veranderen onpersoonlijke 'bekeerlingen', in mensen van vlees en bloed.

Daar de auteurs uit verschillende disciplines afkomstig zijn (geschiedwetenschap, theologie, godsdienstpsychologie en neerlandistiek) wordt het thema 'bekeringen' vanuit verschillende invalshoeken benaderd. Een bijzonder gevarieerde bundel is het

resultaat. *Het licht gezien* is daarnaast goed gedocumenteerd en van een aantal zwart-wit illustraties voorzien. Een interessant boek, zeker voor de in religieuze geschiedenis geïnteresseerde lezer.

Rita Hooijschuur

J. Huisman, e.a., *Honderd jaar wonen in Nederland, 1900-2000* (Rotterdam: Uitgeverij 010, 2000, 256 blz., €22,46, ISBN 90 6450 414 8).

Honderd jaar wonen is als boek verschenen ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in de Beurs van Berlage in de winter van 2001; en behoort daarmee tot één van de vele publicaties en tentoonstellingen die aandacht vragen voor de Woningwet van 1901. In dit boek wordt voor een breder publiek zonder grote wetenschappelijke pretenties een beeld geschetst van de geschiedenis van het wonen in de twintigste eeuw. Men moet van het boek derhalve niet te hoge verwachtingen hebben. Er wordt geen verantwoording gegeven van keuzes van onderwerpen of bronnen (dit laatste wordt gedeeltelijk goed gemaakt door de gelijktijdige publicatie *Achter gesloten deuren. Bronnen voor interieurhistorisch onderzoek, 1800-1950* bij dezelfde uitgever); er wordt geen aandacht besteed aan theorievorming. Wel is het boek fantastisch uitgegeven met een overdaad aan relevante afbeeldingen die de verhalen ondersteunen.

Het boek is ingedeeld in zeven hoofdstukken. De eerste twee zijn van de hand van Jaap Huisman. Het eerste dient als algemene inleiding; het tweede hoofdstuk schildert de veranderingen in de plattegrond van het huis. De hoofdstukken drie, vijf en zes zijn van Irene Cieraad en betreffen respectievelijk woonvormen, het gebruik van de woning, en toekomstideeën over de woning. Hoofdstuk vier is van Karin Gaillard en behandelt de vanaf eind negentiende eeuw verschenen publicaties die voorschrijven hoe er gewoond moet worden. Het slothoofdstuk is geschreven door Rob van Engelsdorp Gastelaars en gaat in op de ruimtelijke ordening en de woonomgeving.

Cieraad neemt in haar bijdrage over veranderde woonvormen expliciet stelling tegen kunsthistorische benaderingen die vooral gericht zouden zijn op stijlzuiverheid. Daartegenover plaatst zij de opvatting dat smaak een sociaal-culturele categorie is, zoals dat ook gebruikelijk is in het onderzoek naar de materiële cultuur van het huishouden op basis van boedelbeschrijvingen. Zij beschrijft de woonvormen niet vanuit kunsthistorische stijlen, maar komt op grond van uiterlijke kenmerken van meubels en inrichting tot vier interieurlijnen: Oudhollands, het strakke wonen, het chique wonen, en het exotische wonen. Deze vier interieurlijnen beschrijft ze voor de gehele twintigste eeuw waarbij fotomateriaal haar belangrijkste bron is.

Haar bijdrage over woonrituelen is vooral ook een beschrijving van het functionele gebruik van de woning: voorhuis, keuken, badkamer, gang. Een echte *eyeopener* daarin is haar verhaal van het gebruik van de voordeur als drempel tussen de mannelijke zakenwereld en de vrouwelijke binnenwereld. Dit blijkt niet alleen uit het feit dat de - meestal mannelijke - kostwinner buitenshuis gaat werken, maar ook uit verschillende winkeliers die aan de deur verkopen. Anderzijds gaan veel van de zaken die ze hier beschrijft toch echt niet verder dan het gebruik van ruimtes.

Het hoofdstuk over de toekomstidealen wordt gestructureerd door twee basistypes te benoemen: het landelijk en het stedelijk ideaal. Voor het laatste denkt zij dan vooral aan woonhotels en flats, voor het eerste aan de tuindorpen. In zijn bijdrage compliceert Van Engeldorp Gastelaars deze indeling door te laten zien dat er zich tegelijkertijd verschillende bewegingen voordoen die hele hybride vormen opleveren.

De aantrekkingskracht van het boek ligt in de uitvoering ervan: de overdadige illustraties maken de ontwikkelingen goed volgbaar. Ook bestond er nog geen boek waarin de ontwikkeling van het wonen in de twintigste eeuw met nadruk op de

middenklasse zo overzichtelijk bij elkaar is gezet. Toch wordt hier eerder op een onderwerp geattendeerd dan dat hierover het laatste woord zou zijn gezegd. Men kan gemakkelijk onderwerpen bedenken waaraan geen aandacht wordt besteed: de veranderende rol van de tuin; de aanwezigheid van huisdieren; de

betekenis van verzamelingen; geluidsoverlast, huurconflicten. Bijna alle sociaal-economische gegevens ontbreken: hoeveel geven mensen uit aan wonen? Aan welke onderdelen van het wonen wordt het meeste uitgegeven? Hoe ontwikkelt zich dat? Hoeveel geven mensen uit aan wonen vergeleken met andere onderdelen van het budget? Het stedelijke en middenstandswonen krijgt de meeste aandacht - hoe zat het met het platteland, hoe met de arbeiders? Wat is het belang van religie geweest op het woonInterieur? Onder invloed waarvan veranderen de woonvormen? Verklaart het begrippenpaar moderniteit/authenticiteit niet net zo veel als stedelijk versus landelijk wonen? Het boek speelt weliswaar in de twintigste eeuw, maar verbanden met sociale revoluties en politieke gebeurtenissen zijn bijna geheel afwezig. Er worden wat losse referenties gemaakt naar toegenomen welvaart, andere man/vrouwverhoudingen en andere huishoudgroottes en -samenstellingen, maar de geschiedenis van het wonen wordt vooral sterk binnenshuis gehouden. Zoals gezegd, het boek is bedoeld als een catalogus bij een algemene publiekstentoonstelling. Het documenteert en geeft achtergronden en als zodanig voldoet het zeker, maar het maakt wel hongerig naar meer.

Anton Schuurman

J. de Bruijn, P.E. Werkman, *Van tuindersknecht tot onderkoning. Biografie van Marinus Ruppert,* I, *1911-1947* (Passage reeks XV; Hilversum: Verloren, 2001, 232 blz., €19,50, ISBN 90 6550 653 5).

Van tuindersknecht tot onderkoning beschrijft de eerste jaren van de levensloop van Marinus Ruppert (1911-1992). Het woord onderkoning in de titel slaat op het feit dat deze eenvoudige tuindersknecht het uiteindelijk tot vice-voorzitter van de Raad van State wist te brengen, het hoogste adviescollege van de Nederlandse regering, waarvan de koning(in) voorzitter is.

Deze benoeming komt echter pas in het tweede deel aan de orde. Dit eerste deel eindigt met de verkiezing van Ruppert tot voorzitter van het CNV. Hij was reeds jong actief geworden in de christelijke vakbeweging en trad daarmee in de voetsporen van zijn vader. Hard-werkend en intelligent als hij was, wist hij zich door middel van zelfstudie omhoog te werken en ontwikkelde hij zich tot een gedreven verdediger van het christelijk-sociale gedachtegoed. Dit ging in de jaren dertig gepaard met een strijd tegen zowel fascisme en nationaal-socialisme als tegen communisme en socialisme. Typerend helaas voor deze tijd waren de versnippering en onderlinge strijd tussen de groeperingen die de democratie een warm hart toedroegen.

Uit deze opvallend vlot geschreven biografie komt een beeld naar voren van een man die kritisch en vooruitstrevend was. Hij zette zich af tegen de oude gereformeerd-antirevolutionaire garde en pleitte voor een open en offensieve christelijke vakbeweging. De gezagsgetrouwheid van de oude garde botste namelijk nogal eens met de belangen van de arbeiders die de bonden geacht werden te behartigen.

Het boek is voorzien van een namenregister maar helaas niet van een zakenregister, waardoor mijns inziens de bruikbaarheid voor onderzoekers beperkt wordt. Voor

lezers die minder goed thuis zijn in de, veelal door afkortingen aangeduide, lange reeksen van bondjes, clubjes en organisaties die genoemd worden, zou een verklarende begrippenlijst geen overbodige luxe zijn. Wellicht kunnen de auteurs een dergelijk aanhangsel aan het tweede en laatste deel toevoegen, een laatste deel overigens dat we met belangstelling tegemoet kunnen zien, omdat daarmee het totaalbeeld van deze *selfmade* man voor handen zal zijn.

Paul Hendriks

A. Klijn, *Onze man uit Maastricht, Sjeng Tans 1912-1993. Een biografie* (Nijmegen: SUN, 2001, 352 blz., €22,46, ISBN 90 5875 131 7).

Sjeng - voluit Jean Guillaume Hubert - Tans (1912-1993) was een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de naoorlogse doorbraakbeweging. Afkomstig uit een Maastrichts katholiek middenstandsmilieu raakte hij tijdens de oorlog bevangen door het vemieuwingsstreven dat gepropageerd werd door de landelijke verzetsbladen *Je Maintiendrai* en *Christofoor.* Tot de PvdA trad hij onmiddellijk bij de oprichting, in 1946, toe. Zijn sympathie voor het socialisme kwam voort uit de ellende die hij tijdens de crisis van de jaren dertig in zijn geboorteplaats had meegemaakt. Hij meende in de PvdA-beginselen de beste verwezenlijking van zijn katholieke maatschappijvisie te zien.

Dit standpunt bracht hem in conflict met het episcopaat. Als leraar Nederlands aan een middelbare school in Maastricht werd hij door de bisschop van Roermond met ontslag bedreigd. Het lidmaatschap van de Tweede Kamer bood hem uitkomst. In 1954 werd hij parlementariër en begin 1955 nam hij ontslag als leraar. Als volksvertegenwoordiger ontpopte hij zich als onderwijsspecialist: hij werd een prominente verdediger van de Mammoetwet (1962). Zo belandde hij in het PvdA-bestuur en werd hij in 1965 partijvoorzitter. In die functie werd hij geconfronteerd met de politiek-culturele crisis van de jaren zestig. Nieuw-Links bood een radicale variant van het doorbraakstreven uit de jaren veertig. Tans trad deze nieuwlichters ruimhartig tegemoet, trouw als hij was aan het standpunt dat zijn partij open hoorde te staan voor alle gezindten. Die lankmoedigheid bracht hem in conflict met de rechtervleugel, waaruit DS'70 zou voortkomen, en in 1968 werd hij gedwongen af te treden.

Vervolgens werd hij voorzitter van een commissie die ijverde voor de oprichting van de rijksuniversiteit Limburg, inmiddels Universiteit Maastricht geheten. De omstandigheid dat deze provincie inmiddels ‘politiek jachtterrein’ was geworden voor de niet-katholieke partijen, wist hij flink uit te buiten. Ook zijn contacten in het landelijke politieke circuit en vooral zijn persoonlijke contacten met enkele bewindslieden van het kabinet-Den Uyl kwamen hem bij deze operatie goed van pas. Bij de *dies natalis* op 9 januari 1976 gold hij als de belangrijkste grondlegger van de nieuwe universiteit. Hierna was hij nog twee jaar voorzitter van het college van bestuur tot aan zijn pensionering in 1978.

De aan de universiteit van Maastricht als docente werkzame historica Annemieke Klijn, die in 1990 te Groningen promoveerde op een vergelijkende studie van het Belgische en Nederlandse socialisme tijdens crisis- en oorlogstijd, heeft over Tans een degelijke en prettig leesbare biografie geschreven. Haar openingshoofdstuk ‘Tuberculose’ vormt direct al het spannendste deel van het boek. Hierin wordt de ijzingwekkende sfeer beschreven die hing in het tbc-sanatorium Homerheide bij Roermond waar Tans als adolescent twee jaar lang moest kuren. Aandoenlijk is in datzelfde hoofdstuk ook de schets van zijn jeugd als slagerszoon in een Maastrichtse achterbuurt.

Boeiende passages vindt men ook in de weergave van de katholieke frontmentaliteit waar Tans tegen opbotste: hoe de directie van de school waar hij werkte hem telkens dwarszat bij zijn politieke activiteiten, hoe zijn collega's hem negeerden en hoe zijn leerlingen hem chicaneerden, bijvoorbeeld door met een rode tulp in de hand door

het lokaal te paraderen. Een hoogtepunt van het boek wordt gevormd door de scène waarin Tans in oktober 1953 op audiëntie bij de Limburgse bisschopcoadjutor A. Hanssen de mantel wordt uitgeveegd: ‘U bent een afbreker, u bent op dwaalwegen. ... Verlaat daarom in vrijheid die modderschuit die PvdA heet en steun onze eigen rijke Roomse vormgeving.’(95)

De biografe heeft het levensverhaal trefzeker in de context van de landspolitiek geplaatst. Verhelderend is haar typering van het contrast van de politieke situatie in Limburg in de jaren

vijftig met die in de jaren zeventig. Terwijl het Limburgs establishment Tans had uitgekotst in de jaren vijftig, kreeg hij beginjaren zeventig uitgerekend van een KVP-minister (namelijk G.H. Veringa) de kans om de emancipatie van Limburg te bekronen met de oprichting van een universiteit.

Het verslag van Tans' inspanningen voor de Mammoetwet en de Maastrichtse universiteit is wat saaier, maar pakkend zijn weer de hoofdstukken over diens voorzitterschap van de PvdA. Weinig leidinggevende socialisten hebben in zulk een belangrijke mate bijgedragen tot de triomf van Nieuw Links als Tans, de doorbraakman. Jammer genoeg mist de biografe hier een kans - zij doet dat alleen in een voetnootje - om de context te laten spreken. Zij belicht onvoldoende dat Tans als PvdA-voorzitter een evidente exponent was van de ‘meegaande regentenmentaliteit’ die de leidersgeneratie van de jaren zestig heeft gekenmerkt. Spijtig is ook dat het boek een evaluerend slotwoord mist. Weliswaar beschikt de biografe over een analytisch concept: zij meent dat Tans zich ontwikkeld heeft van een *outsider* in de politiek tot een nogal verkrampte machthebber. Maar die visie heeft zij uitsluitend verwoord in haar inleiding. Zoals men helaas in te veel biografieën ziet gebeuren, laat Klijn haar held sterven op de laatste bladzij *and that's it.* Een stichtend commentaartje had er nog wel afgemogen.

H. de Liagre Böhl

D. Engelen, *De Militaire Inlichtingen Dienst 1914-2000* (Den Haag: Sdu uitgevers, 2000, 178 blz., €18, 11, ISBN 90 12 08773 2).

Wie een boek uitsluitend op de titel aanschaft, komt vaak bedrogen uit. Ook in dit geval. Wie echter verder kijkt dan zijn of haar neus lang is, kan in de verantwoording vooraf lezen dat dit plezierig geschreven boek een bewerking is van PIVOT-rapport nummer 61 De *Militaire Inlichtingendiensten,* en derhalve een institutioneel overzicht biedt van alle Nederlandse overheidsdiensten op het weerbarstige terrein van militaire inlichtingen en veiligheid.

Het einde van de Koude Oorlog heeft geleid tot een toenemende belangstelling voor de geschiedenis en het functioneren van inlichtingen- en veiligheidsdiensten, terwijl de diensten zelf de vertrouwde paraplu van geheim per definitie hebben verruild voor een grotere mate van transparantie. Ook de Wet openbaarheid van bestuur maakte ‘inkijkoperaties’ in het archiefdomein van de diensten mogelijk en het resultaat stemde niet altijd vrolijk. Op 9 december 1997 moest minister van defensie J.J.C. Voorhoeve de Tweede Kamer berichten dat het archiefbeheer bij de Militaire Inlichtingendienst (MID) nadrukkelijk te wensen overliet en dat bij de dienst - in strijd met de Archiefwet - archiefbescheiden waren vernietigd. Bij de maatregelen die toen - in nauwe samenspraak met de algemeen rijksarchivaris - werden getroffen, behoorde het aantrekken van de huishistoricus van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, dr. Dick Engelen voor het institutioneel onderzoek. Hij heeft zich met verve van de opdracht gekweten en met de publiekseditie is - na het verschijnen van zijn proefschrift over de *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (1995), het boek van M.W. Jensen en G. Platje over *De MARID. De Marine Inlichtingendienst*

van binnenuit belicht (1997) en het werk van Bob de Graaff en Cees Wiebes, *Villa Maarheeze. De geschiedenis van de Inlichtingendienst Buitenland* (1998) - opnieuw een belangrijke lacune in de historiografie gedicht.

In de eerste vier hoofdstukken beschrijft Engelen de ontstaansgeschiedenis van de derde afdeling van de Generale Staf (GS III) op 25 juni 1914, die kan worden beschouwd als de moeder van de Nederlandse diensten, in reactie op de toenemende internationale spanningen en de daaruit voortvloeiende behoefte aan militair-strategische informatie bij de chef van de

Generale Staf, luitenant-generaal C.J. Snijders en minister van oorlog H. Colijn. Met vaardige pen zet de auteur uiteen hoe GS III zich tijdens de Eerste Wereldoorlog onder competente officieren als H.A.C. Fabius, C.A. van Woelderen en H. Koot (de codebreker) ontwikkelde tot een - naar de normen van de tijd - professionele organisatie. Na de 'November'-revolutie van 1918 nam de waakzaamheid tegen de binnenlandse vijand een centrale plaats in; hoewel GS IIIB formeel belast was met het handhaven van de 'goede geest' binnen de krijgsmacht, was zij - formeel politiek aangestuurd door het ministerie van binnenlandse zaken - ook de spin in het web bij het volgen van revolutionaire (en later ook rechts-extremistische) groepen in de samenleving. Op basis van gedegen archiefonderzoek slaagt Engelen erin het niveau van de loutere institutionele geschiedenis te ontstijgen en weet hij kleurrijke figuren tot leven te brengen en - voor zover het aanwezige archiefmateriaal dit toelaat - het functioneren van GS III te schetsen. De onthulling dat chef van de Generale Staf en NSB-sympathisant, luitenantgeneraal H.A. Seyffardt (tijdens de Tweede Wereldoorlog door het verzet geliquideerd) een mislukte poging heeft gedaan om de activiteiten van GS IIIB richting rechts-extremistische groepen aan banden te leggen, is slechts een van de krenten.

In het vijfde hoofdstuk bevestigt hij het bestaande beeld van een veelheid van diensten onder de Nederlandse regering in ballingschap te Londen. Bij gebrek aan kennis, mensen en middelen poogden zij vooral elkaar de loef af te steken. Belangrijke erfenis van die Londense periode was dat in de na-oorlogse jaren de civiele veiligheid in handen kwam van wat uiteindelijk de Binnenlandse Veiligheidsdienst zou gaan heten, het ministerie van algemene zaken de beschikking kreeg over een buitenlandse inlichtingendienst en de ministeries van oorlog en marine elk een eigen inlichtingendienst kenden. Deze situatie werd bij Koninklijk Besluit van 8 augustus 1951 geïnstitutionaliseerd en toen de luchtmacht in 1951 verzelfstandigd werd, kreeg ook dit krijgsmachtdeel een eigen inlichtingendienst.

Nauwgezet behandelt de auteur de institutionele ontwikkelingen tijdens de Koude Oorlog. Hij beschrijft welke de taken waren van de respectievelijke militaire diensten op het gebied van inlichtingen en veiligheid en hoe ze hieraan inhoud gaven. In tegenstelling tot de vooroorlogse jaren slaagt hij er minder goed in de diensten tot leven te brengen, laat staan een indicatie te geven van de effectiviteit van hun optreden. Hier wreekt zich duidelijk zijn beperkte opdracht, alsmede het niet-toegankelijk zijn van veel bronnen, hetzij omdat zij in de vaart der volkeren zijn verdwenen dan wel omdat zij *modus operandi* bescherming behoeven. Zelfs de vaardige pen van de auteur kan niet verhinderen dat de tekstgedeelten naarmate het heden dichterbij komt een hoog bureaucratisch gehalte krijgen.

Wat deze hoofdstukken echter interessant maakt, is de beschrijving van de strijd die de achtereenvolgende bevelhebbers van de krijgsmachtdelen hebben gevoerd om hun greep op 'hun' militaire diensten te behouden. Waar het Koninklijk Besluit van 1972 een ontwikkeling bezegelde waarin de diensten in toenemende mate instrumenteel waren geworden in handen van de militaire elite, plaatste de voorzitter van de Algemene Rekenkamer in datzelfde jaar vraagtekens bij het voortbestaan van drie afzonderlijke diensten. Ook minister Vredeling en vooral zijn eerste chef Defensiestaf, luitenant-generaal A.J.W. Wijting, bleken voorstander van meer integratie. Het verzet van de bevelhebbers was echter taai en met de term 'coördinatie' werden integratievoorstellen doodgeknuffeld. Het wetsontwerp op de inlichtingen-

en veiligheidsdiensten, dat op 24 maart 1982 aan de Tweede Kamer werd aangeboden, ging dan ook uit van drie afzonderlijke militaire inlichtingendiensten, elk met taken op het gebied van inlichtingen en veiligheid. Een kamerbrede meerderheid verwierp de leidende gedachte van decentralisatie en wenste één militaire inlichtingendienst. Per 1 januari 1987 kwam - formeel - die ene Militaire Inlichtingendienst tot stand en was een politieke wens ingewilligd. In de praktijk markeert deze datum echter, zoals Engelen diplomatiek opmerkt, eerder het begin van een

integratieproces dan dat het de afloop bezegelt. In de jaren negentig blijft - met knarsentandende bevelhebbers op de achtergrond - de vormgeving van die gecentraliseerde MID een punt op de agenda binnen het ministerie van defensie. Met de nieuwe Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten waarbij de MID zal worden omgedoopt tot Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst en de dienst de bevoegdheid krijgt om in het buitenland met menselijke bronnen ('geheim agenten') te werken, krijgt Nederland een centrale militaire inlichtingendienst, zoals de stuwende kracht van GS III, H.A.C. Fabius, die in 1921 al bepleit had.

Dick Engelen heeft, zeker gelet op zijn opdracht en de beperkt beschikbare bronnen, op gewetensvolle wijze de institutionele geschiedenis van de MID en zijn voorgangers geboekstaafd. Waar hij de ruimte had om een beeld van de dienst(en) in actie neer te zetten, heeft hij dat gedaan; waar die ruimte er niet was, heeft hij zich beperkt tot zijn opdracht. De nietingewijde lezer mist daardoor twee belangrijke observaties met betrekking tot de sterkte/zwakte analyse van de militaire diensten. Allereerst, de unieke positie die zij hebben op het terrein van de verbindingsinlichtingen (en de successen die daarmee zijn behaald) en de toegang tot het 'old boys' netwerk die militairen - ook over landsgrenzen heen - bezitten. Maar zeker bij dit boek geldt dat een (meer dan) half ei te verkiezen valt boven een lege dop.

P. H. Kamphuis

S. van Wesemael, *De receptie van Proust in Nederland* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1999, Amsterdamse historische reeks XL; [Amsterdam: Stichting Amsterdamse historische reeks], 1999, 426 blz., €22,35, ISBN 90 73941 22 9).

Er lijkt veel te zeggen voor een 'centrifugale' benadering van de manier waarop moeilijke buitenlandse schrijvers in Nederland worden gelezen. Met 'centrifugaal' bedoel ik dat de onderzoeker uitgaat van drie concentrische ringen. In de binnenste ring plaatst hij de pioniers (schrijvers en academici) die de Grote Ontoegankelijke lezen en in hun oeuvre verwerken. In de ring daarbuiten bevinden zich de literaire tijdschriften die, in het kielzog van de pioniers, essays en artikelen over de Grote Ontoegankelijke publiceren. De buitenste ring van dag- en weekbladen reageert als laatste en volgt qua inhoud en tendens de reacties van de binnenste ringen. De receptie van auteurs als Joyce, Faulkner en Proust heeft zich, denk ik, volgens deze centrifugale dynamiek afgespeeld. De receptie van toegankelijker auteurs heeft een meer centripetaal karakter. Grote Toegankelijken van het type Zola, Dickens, Mann, Marquez worden ogenblikkelijk vertaald; ze zijn snel beschikbaar voor een groot publiek; dag- en weekbladen reageren op het verschijnen van de laatste vertaling; de literaire kritiek reageert vertraagd: ze leest onze auteur op haar gemak en heeft tijd nodig om bepaalde aspecten van zijn werk te diepte-analyseren; schrijvers en academici verwerken de Grote Toegankelijken als laatsten in hun werk.

Sabine van Wesemael kiest in haar 'receptie van Proust in Nederland' voor een centripetale benadering. Zij legt de nadruk op dag- en weekbladen, bestudeert vervolgens de belangrijkste literaire bladen en wijdt terloopse opmerkingen aan de

zogenaamde ‘productieve receptie’ door schrijvers. Zo maakt ze het zich onnodig moeilijk. Voor een verklaring van de dag- en weekbladreacties moet ze een beroep doen op tijdschriftartikelen die daarvoor verschenen en deze moeten op hun beurt weer verklaard worden uit initiatieven van literaire pioniers als Vestdijk en Dresden. Benadering vanuit de buitenste ring heeft ook een vervlakkende werking op de conclusies. Van Wesemael constateert dat er opmerkelijke consensus bestond ten aanzien van Proust. Dat is geen wonder bij een centripetale benadering. De buitenste ring bestaat immers uit critici die de mening van de pioniers napraten: consensus is hun regel.

Het proefschrift van Sabine van Wesemael geeft een goed en nuttig overzicht van de thema's waarlangs Proust in de Nederlandse pers ter sprake is gebracht. In de eerste plaats de persoon van Proust en de levensfeiten: zijn dood in 1922, de verschijning van de diverse biografieën, de geleidelijke onthulling van aspecten die tijdens zijn leven verborgen bleven zoals zijn homosexualiteit; vervolgens de uiteenlopende thema's waar zijn werk om draait: de tragiek van de tijd, de onwillekeurige herinnering, de sociale context van Frankrijk eind negentiende eeuw, de diverse stromingen en genres waarmee *A la Recherche* in verband is gebracht (symbolisme, impressionisme, modernisme, post-modernisme, psychologische roman), de stijl en compositie en natuurlijk het thema van de ongelukkige liefde en de aspecten die in verband daarmee veel stof hebben doen opwaaien: jaloezie, homosexualiteit, sado-masochisme.

Proust in Nederland geeft ook een overzichtelijk beeld van de lijn waarlangs de receptie zich heeft ontwikkeld. De allereerste reacties kwamen van de verzuilde pers in de jaren dertig. De katholieke bladen verweten Proust dat hij de esthetische ervaring in de plaats stelde van God. Dan was er het opmerkelijk negatieve standpunt van *Forum,* met Vestdijk als uitzondering. In de na-oorlogse periode vormde het existentialisme een ongunstige voedingsbodem voor Proust: Sartre veroordeelde hem als navelstaarder. Uitzondering in Nederland was Sem Dresden die, naast zijn grote belangstelling voor het existentialisme blijk gaf van bewondering voor Proust. Tenslotte is er de toenemende belangstelling in de jaren zeventig en tachtig met *De Revisor,* Brakman en Nootenboom.

Overigens had ik in een studie naar de receptie van Proust in Nederland antwoord verwacht op de vraag wat er specifiek Nederlands was aan die receptie, met andere woorden wat deze receptie onderscheidt van de receptie in andere buitenlanden. Maar ik heb geen verwijzingen gevonden naar de receptie van Proust in Duitsland, Engeland, Italië of de VS. Een uitspraak als zou ‘de grootheid van Proust in Nederland in volle omvang [zijn] erkend’ blijft daarom in de lucht hangen. Om een voorbeeld te geven: in Engeland is Proust volgens mij veel grondiger gelezen dan in Nederland. In vergelijking met de receptie daar lijkt Proust bij ons toch niet ‘in volle omvang’ te zijn erkend. Bovendien had, door vergelijking met andere buitenlanden, het specifiek Nederlandse van de receptie beter naar voren kunnen worden gebracht.

De recente belangstelling voor Proust moet, behalve aan scholing van de nationale smaak in postmoderne richting, vooral worden toegeschreven aan de vertalingen die vanaf 1976 begonnen te verschijnen. Vanaf dat jaar verandert de receptie qua aard en omvang. Bij de indeling van Prousts receptie in tijdvakken was het dan ook beter geweest om niet 1972 (vijftigste sterfdag van Proust), maar 1976 als begin van een nieuwe receptieperiode aan te merken.

De aardigste constatering van dit proefschrift is wellicht dat Proust zich, in tegenstelling tot bijna alle andere grote buitenlanders, mag verheugen in de constante waardering van een kleine, maar smaakbepalende groep. Het is een bewijs van zijn grootheid en van de blijvende waarde van zijn werk. Ik ben het dan ook van harte met Van Wesemael eens dat Proust één van de grootste schrijvers van de wereldliteratuur is.

Maarten van Buuren

P. Boomgaard, I. Brown, ed., *Weathering the storm. The economies of Southeast Asia in the 1930s depression* (Leiden: KITLV Press, Singapore: Institute of Southeast Asian studies, 2000, xiv + 332 blz., €27,23, ISBN 90 6718 163 3 (KITLV), ISBN 981 230 080 5 (ISEAS)).

Na de krach in de herfst van 1929 tekende zich aanvankelijk een zeker herstel af. Deskundigen kondigden aan dat de recessie voorbij was (W.A. Lewis, *Economic survey 1919-1939* (1970)

56). Maar in de tweede helft van 1930 gooiden scherpe prijsdalingen van grondstoffen en landbouwproducten roet in het eten. Het ligt dan ook voor de hand, dat sindsdien veelal is aangenomen, dat de op de export van dergelijke goederen aangewezen landen het meest onder de crisis van de jaren dertig hebben geleden. Bovendien was in Zuidoost-Azië het merendeel van die landen gebiedsdeel van de Westerse imperia. Het zou normaal zijn, indien deze hun eigen belang boven dat van hun overzeese gebieden stelden. Zo wist Nederland in de jaren dertig te bedingen, dat Indië Twentse textielwaren bleef importeren, terwijl de Japanse goedkoper waren.

De fraai uitgevoerde bundel *Weathering the storm* met veertien bijdragen over de economische geschiedenis in Zuidoost-Azië tijdens dat onheilspellende decennium toont op overtuigende wijze aan, dat de werkelijkheid veel gecompliceerder was. De redacteuren Boomgaard en Brown erkennen overigens in hun waardevolle inleiding, dat daardoor de synthese van de behandelde stof niet eenvoudiger is. Het heeft kennelijk ook de rangschikking bemoeilijkt, want de vier delen over materiële condities, landbouwstrategiën, handelsgemeenschappen (met slechts één artikel) en overheidsbemoeienis dekken de desbetreffende materie strikt genomen niet.

Nederlands-Indië krijgt met bijdragen van Boomgaard, J. Th. Lindblad, J. Touwen, S. Nawiyanto, W.G. Clarence-Smith en A. Booth veruit de meeste aandacht. Daarna volgen de Philippijnen, Indochina en Maleisië. Birma en vooral Thailand (nog geen 7 bladzijden) komen er wat bekaaid af. Maar dit is geen bezwaar, want de overige landen bieden al ruimschoots voldoende regionale diversiteit.

Een treffend voorbeeld van de uiteenlopende ontwikkeling in de behandelde landen is de suikerexport van Java en de Philippijnen. Beide ondervonden nadeel van een gevoelige daling van de wereldmarktprijs. Maar de staatkundige banden met de Verenigde Staten verzekerden de Philippijnen van een royaal afzetgebied, terwijl Nederlands-Indië niet veel kon verwachten van het relatief kleine moederland. Het gevolg was, dat in 1935 het gewicht van de uitvoer van Javasuiker nog geen 30% bedroeg van dat van tien jaar tevoren, terwijl het Philippijnse tonnage zich in diezelfde periode verdubbelde. Imperiale banden knelden dus niet altijd ten nadele van de overzeese gebieden.

Dan is alleszins denkbaar, dat het zogezegde machtige westerse zakenleven zich in die gebieden beter zou weten te verdedigen tegen de gevolgen van de depressie dan de kwetsbare inheemse bevolking. Het staat inderdaad wel vast, dat deze het nodige heeft moeten ontberen. Toch lijkt van een ernstige noodtoestand op grote schaal géén sprake te zijn geweest. Dit was onder meer te danken aan de mogelijkheid om van de productie van landbouwexportgewassen als suiker en tabak op rijstteelt over te schakelen. De door Boomgaard aangevoerde cijfers over de mortaliteit in Indië bevestigen, dat deze gang van zaken niet ongunstig is geweest. Men vergelijke dit met de rampspoed, die ook de Indonesische bevolking in de tijd van de Japanse bezetting zou treffen.

Twee voorbeelden geven aan hoe moeilijk het is om te generaliseren. De inleiding (3) stelt, dat de stadsbevolking dankzij dalende voedselprijzen betrekkelijk goed kon leven. Daarentegen komt P. Brocheux (267) tot de conclusie, dat in Indochina de stedelijke gebieden het zwaarder hadden te verduren dan het platteland. W.G. Clarence Smith bespreekt het lot van de Arabische ondernemers in Nederlands-Indië en Maleisië. Het gaat hier om een gedeeltelijk zeer welvarende, invloedrijke bevolkingsgroep. Een deel van deze zo kleine groep raakte in de misère, terwijl

anderen zich op flexibele wijze aan de veranderde omstandigheden wisten aan te passen.

Enige kleinere punten van kritiek hebben betrekking op bijdragen over Nederlands-Indië. I. Nórlund schrijft (200), dat suiker en koffie de belangrijkste uitvoerproducten waren, maar dit was voor het laatstgenoemde product sinds 1900 niet meer het geval (zie P. Boomgaard, ed., *Changing economy in Indonesia,* XIIa, 170). Volgens A. Booth (306) domineerden Nederlandse

handelshuizen de Indische in- en uitvoer. Afgaande op namen als Maclaine, Watson & Co., Erdmann & Sielcken en Wellenstein Krause & Co. en de vele Chinese importeurs lijkt me dat overdreven, zo niet onjuist (zie *Batavia als handels-, industrie- en woonstad,* 218-219).

Ik miste in sommige gevallen een vertaling van exotische uitdrukkingen (46), terwijl men met uitzondering van de Philippijnen wat zuinig is geweest met kaarten van de behandelde landen. Maar het geheel is een belangrijke aanwinst voor de geschiedenis van de depressie van de jaren dertig.

W.L. Korthals Altes

G. von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste. Duitse strafrechtspleging in bezet Nederland* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1999; Amsterdam: Bert Bakker, 1999, 352 blz., €27, 18, ISBN 90 351 2132 5).

Enkele maanden na het begin van de bezetting in mei 1940 kreeg Nederland te maken met Duitse gerechtelijke instanties, het *Landesgericht* en het *Obergericht.* Beide waren bevoegd kennis te nemen van handelingen die werden beschouwd en omschreven als strafbare schendingen van Duitse belangen. Hiertoe behoorden niet alleen schade en nadeel toegebracht aan Duitse staatsburgers, instanties en goederen, maar ook meer in het algemeen alles wat gericht was tegen of een gevaar vormde voor de stabiliteit van de Duitse bezetting. Tevens moesten Duitsers die van een strafbaar feit werden verdacht voor deze colleges verschijnen. Lichtere vergrijpen kwamen voor het *Landesgericht,* waarvan de vonnissen door een alleensprekende *Landesrichter* werden uitgesproken. Zwaardere zaken werden behandeld door het *Obergericht* (een college van drie rechters), terwijl dat daarnaast in hoger beroep oordeelde over zaken die in eerste aanleg door de *Landesrichter* waren behandeld. Het *Obergericht* tenslotte oordeelde als een *Sondergericht* in zware politieke en economische zaken.

De hier besproken dissertatie gaat, zo wordt in de inleiding (12) gesteld, over de Duitse straf*rechtspraak,* de werkzaamheden van de hiervoor in hoofdlijnen geschetste civiele rechterlijke macht voor strafzaken die naast en gedeeltelijk ten koste van de gewone Nederlandse gerechten aan het werk ging. De behandeling van dit eigenlijke onderwerp neemt slechts een betrekkelijk klein deel, ruim een kwart, van de tekst in beslag. Daarnaast is een aantal tabellen in de bijlagen opgenomen. Mogelijk is de omstandigheid dat maar weinig archiefmateriaal van *Landesgericht* en *Obergericht* bewaard is gebleven hieraan debet geweest. Voor bestudering van de ruim 12.000 zaken waarin deze gerechten oordeelden zijn slechts enkele honderden volledige dossiers beschikbaar. Deze schaarste geldt in het bijzonder voor het *Landesgericht.* Van deze nood heeft de auteur een deugd gemaakt door uitvoerig op de historische context van de Duitse strafrechtspraak en de daarmee verband houdende Nederlandse, maar vooral ook Duitse literatuur in te gaan. Tevens besteedt zij uitvoerig aandacht aan andere vormen van bestrijding en repressie van politieke en economische delicten door Duitse en Nederlandse politie- en justitieorganen. Niet alleen rechtspraak komt

aan de orde, maar ook het optreden van de Duitse militaire rechters, *Abtrennung* (‘uitlevering’, ter bestraffing, van verdachten aan de Duitse veiligheidspolitie), standrechtelijke repressie, *Strafbefehle* (een vorm van buitengerechtelijke bestraffing die te vergelijken is met onze transactie). Ook het materiële strafrecht, zoals de voorkeur van de bezetter voor *Gummiformulierungen (Deutschfeindlichkeit*!), het oorlogsrecht, en allerlei penitentiaire aspecten, zoals de afschaffing van voorwaardelijke veroordeling en - in verband daarmee - de betekenis van gratie, hebben een plek gekregen. In het laatste hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de tenuitvoerlegging van de opgelegde straffen: doodstraffen, vrijheidsstraffen en geldboetes.

Het is dan ook volledig terecht dat in de titel van deze studie niet van *rechtspraak* maar - breder - van *rechtspleging* wordt gesproken. De betekenis van het boek ligt niet in de eerste plaats in de beschrijving van de Duitse strafrechtspraak en van hetgeen daarmee verband houdt, maar in het zichtbaar maken van het geheel van repressieve mogelijkheden waarover de bezetter beschikte. Was gaan beschikken, liever gezegd, want de toenemende spanningen, onder andere als gevolg van stakingen, brachten de Duitse autoriteiten ertoe meer en meer naar vormen van buitengerechtelijke bestraffing te grijpen. Van een weldoordachte opbouw was daarbij geen sprake, wel van opportunisme, zodat een chaotisch geheel van civiele en militaire ordehandhavers en bestraffers ontstond, met veel overlappingen. De onduidelijke competentie- en taakverdeling bracht tevens strijd met zich mee tussen rechterlijke en niet-rechterlijke instanties (politie en Openbaar Ministerie). In deze strijd boekte vooral de Duitse veiligheidspolitie terreinwinst. Terecht ziet de auteur dit overigens niet louter als de uitkomst van een machtsstrijd. Ook de verscherpte verhoudingen in het bezette Nederland lagen hieraan ten grondslag en waren er vervolgens ook weer het gevolg van.

Dat Von Frijtag hier geen parallel trekt met de al veel langer geleden begonnen en nog steeds sterke terugtred van de (strafrechter 'ten gunste' van bestuurlijke sanctionering en buitengerechtelijke berechting is haar niet euvel te duiden, alleen al omdat de bijzondere oorlogsomstandigheden vergelijking lastig maken. Wel was het goed geweest als de tekst vanuit hedendaagse gezichtshoek nog eens kritisch was doorgenomen op houdbaarheid en correctheid. Zo is hetgeen op pagina 159 wordt opgemerkt over het 'Duitse sepotbeleid' zeer betwistbaar. Aan gebrek aan materiaal is dat niet toe te schrijven, want er is geput uit 'stukken met betrekking tot circa 1200 sepotzaken waarvan het Duitse OM in 1943 in kennis werd gesteld.' (153) 'Meer materiaal is niet voorhanden', merkt de schrijfster verontschuldigend op, maar dat is altijd nog heel wat meer dan hetgeen tot voor kort van sepotdossiers bewaard blijft: helemaal niets. Dit deed echter niet vergeten dat ik dit boek met stijgende bewondering heb gelezen.

Sjoerd Faber

F. Wielenga, *Van vijand tot bondgenoot. Nederland en Duitsland na 1945* (Amsterdam: Boom, 1999, 480 blz., €26,09, ISBN 90 5352 386 3).

Dit werk is een synthese van de vele publicaties van Wielenga op het terrein van de Nederlands-Duitse betrekkingen en de beeldvorming van Duitsland in Nederland in de na-oorlogse periode. Het boek bestaat uit drie delen: Nederland en Duitsland in de context van de internationale relaties, de afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog en tot slot de beeldvorming en politieke cultuur. Wielenga gebruikt voor zijn onderzoek in hoofdzaak de politiek (met name archieven van BZ), de media en opinie-onderzoek.

'Kritisch en wederom in de wetenschap dat er geen keus was', zo beschrijft Wielenga het gedrag van het Nederlandse kabinet naar aanleiding van het EDG-verdrag (1952). Maar deze karakterisering is ook zeer toepasselijk op het geheel

van de Nederlands-Duitse betrekkingen. Voor de Nederlandse veiligheidspolitiek en economie was Duitsland nu eenmaal van vitaal belang, terwijl de machtsmiddelen om de Duitse politiek te beïnvloeden zeer beperkt waren. Het Nederlands beleid werd enerzijds gekenmerkt door een diep wantrouwen (Rapallo en Weimar loerden overal), anderzijds wilden de Nederlanders een snelle integratie van de Bondsrepubliek in West-Europa en de Atlantische gemeenschap. De Duitse hereniging stond niet hoog op de internationale agenda, maar de deling veroorzaakte wel keer op keer internationale spanningen. Het standpunt van Nederland ten aanzien van de deling was ambivalent.

Niemand zat te wachten op een verenigd Duitsland, maar nog groter was de angst voor een Duitse neutralisering in ruil voor een vereniging. De herinneringen aan Rapallo waren aan het Plein nog springlevend en doken regelmatig op in de diplomatieke verslaggeving. Waarbij moet worden opgemerkt dat de toonzetting van de verslagen uit Bonn sterk afhankelijk was van de ambassadeur in kwestie. Een enkele keer nam Nederland zelfs initiatieven op het terrein van de hereniging. Zo was er in 1958 het Plan van Houten, maar dit was zo gebrekkig geformuleerd dat de Duitsers zich wanhopig afvroegen welke valstrik hier achter zat! Zelfs ten tijde van Willy Brandts *Ostpolitik* was hier en daar nog sprake van Rapallo-angst. Sterker nog, één van de minderbegaafde Nederlandse diplomaten vergeleek dit beleid zelfs met 'München 1938'. Gelukkig dachten niet allen zo. Grote delen van de politiek, de pers (met uitzondering van de *Telegraaf* en *Elsevier)* èn de publieke opinie waren positief gestemd over de Duits-Duitse détente. Minister van buitenlandse zaken Schmelzer zette zelfs leden van de Duitse christendemocraten onder druk om Brandt te steunen.

Natuurlijk komen de Nederlandse reacties op de Duitse hereniging van 1989-1990 aan de orde. Opmerkelijk is dat de pers en de opinie veel positiever tegenover de hereniging stonden dan de Nederlandse regering. Liefhebbers van de ruzie tussen Kohl en Lubbers komen aan hun trekken. Wielenga ontrafelt de gebeurtenissen en wijst er en passant fijntjes op dat Lubbers' eigen weergave van de feiten op zijn zachtst gezegd lijdt aan 'legendevorming'.

De zakelijke afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog laat Wielenga zien aan de hand van de onderhandelingen over een *Generalbereinigung,* de discussies over de gevangenen van Breda en de Duitse staatsbezoeken. Nederland wilde veel van Duitsland: geld, grond èn vooral ook veel openlijke schuldbekentenissen. Door ingrijpende grenscorrecties te koppelen aan de onderhandelingen over financiële schadevergoeding zette Nederland zichzelf klem. Duitsland weigerde eenvoudig om over gebieden zoals de Eems-Dollard te praten. En voor herhaalde en openlijke schuldbekentenissen over het verleden was in het politieke klimaat van Adenauers Bondsrepubliek geen plaats. Onhandig en tactloos optreden van beide kanten completeerde de totale patstelling. Wielenga is kritisch over het Nederlandse moralisme en de weinig flexibele opstelling, maar de vraag is welke andere wapens de Nederlandse onderhandelaars hadden. Niet altijd, maar soms is moralisme - bij gebrek aan andere machtsmiddelen - de enige realistische optie voor een klein land. Daarom liggen in het Nederlandse buitenlandse beleid moralisme en *Realpolitik* zo dicht bij elkaar. Het is niet de vraag van de koopman óf de dominee, het kan - soms - goed koopmanschap zijn om zich als dominee uit te dossen.

In het deel 'beeldvorming en politieke cultuur' gaat Wielenga uitgebreid in op de merkwaardige relatie tussen Nederland en Duitsland. De Nederlandse beeldvorming wordt natuurlijk mede bepaald door de Tweede Wereldoorlog. Maar Wielenga wijst erop dat de lichte prikkelbaarheid van de Nederlandse volksziel dieper zit. Tussen twee buurlanden die zo verschillen in omvang en macht, bestaat altijd animositeit. Overigens zou iets meer vergelijking met landen als België, Denemarken en Zwitserland op zijn plaats zijn. Het zou interessant zijn om te weten of het 'Calimero-complex' ook daar zo diep geworteld is als in de Hollandse polder. In ieder geval blijkt uit Wielenga's analyse dat de anti-Duitse gevoelens sterker zijn naarmate we verder van de Duitse grens komen, het opleidingsniveau toeneemt en

de politieke voorkeur linkser wordt. Typerend is dat de relatie met Duitsland niet beter werd naarmate de oorlog langer voorbij was. Integendeel het lijkt wel of deze relatie steeds problematischer werd. Aan de ene kant normaliseerden de gevoelens over Duitsland en Duitsers, zo blijkt uit opinie-onderzoek. Anderzijds hebben veel Nederlanders last van een hypergevoeligheid die zich uit in bot optreden. Om een greep te doen: het schofferen van Kohl in 1979, de anachronistische behandeling van Duitse oorlogsmisdadigers in Breda, reacties op Bitburg, Rostock en Solingen, het kinderachtige gedoe bij de EK voetbal van 1988, de Clingendael-enquête uit 1993 en de nog veel beschamender

briefkaartenactie uit hetzelfde jaar. Wielenga is echter een optimist en ziet rond 1995 een omslagpunt. Nederland zou zo geschrokken zijn van zijn eigen malle standpunten, dat er een moment van bezinning kon komen. We zien inderdaad op velerlei terrein nieuwe initiatieven (onder andere de oprichting van een Duitsland Instituut) om de lucht op te klaren en inderdaad zijn grote incidenten sindsdien uitgebleven. Ik hoop dat Wielenga gelijk heeft, maar het opmerkelijke van de vele incidenten was nu juist dat ze irrationeel waren en in het geheel niet gebaseerd waren op een feitelijke kennis van zaken. Ik denk wel dat Wielenga gelijk zou kunnen krijgen, maar dan op andere gronden. Zoals hij aantoont, hebben Nederlanders, meer dan andere buren, een grote behoefte aan openbare schuldbelijdenissen van Duitse kant. Probleem was dat die in de jaren vijftig vrijwel geheel ontbraken, in de jaren zestig en zeventig aarzelend op gang kwamen, en in de jaren tachtig onder Kohl aanvankelijk een geringe prioriteit hadden. Maar vanaf de jaren negentig zien we een volledige integratie van de *Vergangenheitsbewältigung* in de Duitse politieke cultuur en in het optreden van Duitse politici in het buitenland. Inmiddels is dit ook doorgedrongen tot de Nederlandse opinie en opinieleiders, en waarschijnlijk ook tot het grotere publiek, zelfs in de Randstad.

Natuurlijk is allerlei detailkritiek mogelijk. Zo wijst de auteur terloops op de waarde van cartoons, maar bespreekt deze niet apart. Terwijl juist de cartoons in Nederlandse kranten meestal veel anti-Duitser waren dan de geschreven commentaren. De volkomen humorloze en rabiaat anti-Duitse houding van bijvoorbeeld de tekenaar Opland, is een aparte studie waard. De sleutelrol van de status van Berlijn in het complex van de *Ostpolitik* kan duidelijker worden uitgelegd. Wielenga betrekt de economie niet in zijn relaas, dat is verdedigbaar, maar het zou wel eens aardig zijn om een diepere analyse te maken van de betekenis van de economische relaties voor de beeldvorming van Duitsland. Is er bijvoorbeeld sprake van een eigen Rotterdams Duitslandbeeld? Is dat positiever dan het Amsterdamse? Wat vinden zakenmensen die dagelijks omgaan met hun Duitse partners eigenlijk van onze Oosterburen? Zijn er pressiegroepen actief op het terrein van de Nederlands-Duitse betrekkingen? Dergelijke vraagstukken zouden ook voor de na-oorlogse periode aan de orde kunnen komen.

Dit is een onmisbaar werk. Het is niet alleen onmisbaar voor de studie van de Nederlands-Duitse betrekkingen, maar óók voor de studie van de Nederlandse buitenlandse politiek èn voor de studie van de wederzijdse beeldvorming tussen Europese landen. Dat dit boek een Duitse vertaling verdient moge duidelijk zijn, gelukkig is dat dan ook inmiddels al gebeurd.

W. Melching

G. Engbersen, J. Burgers, ed., *De verborgen stad. De zeven gezichten van Rotterdam* (Amsterdam: Amsterdam university press, 2001, 304 blz., ISBN 90 5356 474 8).

In het kader van Rotterdam Culturele Hoofdstad van Europa (2001) verscheen dit jaar een prachtig uitgegeven en goed geredigeerde bundel over uiteenlopende aspecten

van deze havenstad, met de nadruk op de ongelijkheid, migratie en de openbare ruimte. Hoewel de redacteuren een beroep hebben gedaan op een bonte stoet van maar liefst 21 medewerkers, verdeeld over twintig bijdragen (inclusief inleiding), zijn zij er in geslaagd een tamelijk coherent geheel af te leveren. Met op het eerste oog zeer uiteenlopende onderwerpen als het zomercarnaval, illegalen, drugsoverlast, de betrokkenheid van ondernemers bij de stad, schijnhuwelijken, en het kunstmecenaat, is dat een hele prestatie. Een belangrijke factor is de hand van de Rotterdamse hoogleraar algemene sociologie Godfried Engbersen die bij de helft van de bijdragen betrokken is. Zijn sterk door de Chicago School of Sociology geïnspireerde stadssociologie, met een voorkeur voor de onder- en achterkant van de samenleving, heeft het

afgelopen decennium in Utrecht en sinds een paar jaar in Rotterdam school gemaakt. De bijdragen in deze bundel, die vrijwel allemaal eerder verschenen, in sociaal-wetenschappelijke tijdschriften als *Migrantenstudies, Psychologie en Maatschappij,* het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* en de *Sociologische Gids,* vormen een neerslag van deze toonaangevende Nederlandse stadssociologie. De bundel is dan ook te beschouwen als een interessante en handzame staalkaart van hetgeen op dit terrein wordt verricht.

Net als de beroemde Amerikaanse sociologen Park, Thomas, Hughes en Burghess in de eerste helft van de twintigste eeuw, zijn Engbersen en consorten het meest geïnteresseerd in deviante en marginale fenomenen, als criminaliteit, illegaliteit en langdurige werkloosheid. De enige uitzondering op deze invalshoek zijn de cultuur-sociologische bijdragen over de nieuwe middenklasse, het zomercarnaval, het mecenaat en de culturele festivals. Zoals de ondertitel al aangeeft, is de bundel verdeeld in zeven secties. De eerste ('de havenstad') bevat slechts één bijdrage, waarin Jack Burgers een overzicht geeft van de sociaal-economische geschiedenis. Ergerlijk is, dat hij hierbij geen enkel gebruik heeft gemaakt van relevante historische literatuur. Zo schittert het werk van collega hoogleraren uit de maatschappijgeschiedenis (Van Dijk en Van de Laar) of de al wat oudere studie van Nusteling door afwezigheid en verlaat hij zich vrijwel uitsluitend op de in dit opzicht nogal impressionistische schets in het bij sociologen zeer populaire, maar inmiddels wel erg antiquarische boek, *De groei van de grote werkstad* van Bouman & Bouman uit 1952. Meer te genieten valt er in de andere secties. In de 'verdeelde stad' wordt ingegaan op de economische structuur. Een mooie analyse van de verandering in de werkgelegenheid bieden Snel, Steijn en Van der Laan, die geïnspireerd door ideeën van Saskia Sassen, Manuel Castells en Esping-Andersen, de verschuiving van een traditionele naar een postindustriële banenstructuur in Rotterdam vergelijken met de ontwikkeling in Amsterdam. Waar de hoofdstad het ideaal-typische patroon te zien geeft (groei van de moderne dienstensector en een polarisatie daarbinnen tussen goed verdienende professionals en laagbetaald dienstenpersoneel), is de postindustriële dienstensector in Rotterdam kleiner en groeit deze ook minder snel. Bovendien blijken veel professionals niet in de stad te wonen, waardoor het segment laaggeschoolden er relatief groot is. In de 'veelkleurige stad' staan de migranten centraal met aandacht voor hun ondernemerschap, identiteit en illegaal verblijf. Met name het onderzoek naar illegale vreemdelingen, waarbij royaal is geput uit de bundel *De ongekende stad* (1999) van dezelfde redacteuren en het recente proefschrift *Reizen onder regie* (2001) van Richard Staring, levert veel verrassende inkijkjes op. Net als bij langdurig werklozen, onttrekt hun wereld zich aan directe waarneming en schieten onderzoekers weinig op met traditionele bronnen als overheidsadministraties, vragenlijsten en enquêtes. Om toch enig inzicht te krijgen in hun leefwereld, is gebruik gemaakt van een mix van participerende observatie, interviews en gegevens uit het herkenningssysteem (HKS) van de Rotterdamse politie. Aldus wordt in diverse bijdragen een intrigerend en genuanceerd beeld geschetst van de leefwereld van illegalen, van wie zo'n 20% overigens afkomstig is uit West-Europese landen. Een belangrijke conclusie is dat veel illegalen, vrijwel uitsluitend mannen, sterk zijn aangewezen op steun door legaal in Rotterdam verblijvende landgenoten en, bang als ze zijn om ontdekt te worden, zich doorgaans verre houden van crimineel gedrag. Van der Leun en Engbersen constateren echter ook dat zij die minder of niet kunnen

rekenen op steun van bestaande migrantengemeenschappen, zoals een kleine groep Algerijnse en Marokkaanse drugrunners, juist relatief veel overlast bezorgen en voor het criminele circuit kiezen. Veel illegale Turken daarentegen hebben een veel betere toegang tot informele netwerken, en daarmee tot de informele (zwarte) arbeidsmarkt. Bovendien is hun kans om uiteindelijk een legale status te verwerven, door een huwelijk met een in Nederland woonachtige (Turkse) vrouw, vele malen groter dan voor de meer marginale criminele illegalen.

Een ander thema dat goed is vertegenwoordigd in deze bundel is de 'morele economie' van de onderste lagen van de Rotterdamse bevolking, met name in het laatste delen 'de arme stad' en 'de (on)veilige stad'. Waar het gaat om de beleving van armoede en langdurige werkloosheid, grijpen de redacteuren overigens terug op eigen en inmiddels tamelijk oude koek, zoals de bijdrage van Van der Veen en Engbersen (1987) en die van Engbersen zelf over de sociaalpsychologische gevolgen van werkloosheid (1990). Andere artikelen over deze thema's, zoals de opkomst en neergang van Spangen en informele praktijken van lage inkomensgroepen zijn gebaseerd op meer recent onderzoek.

Al met al een mooie bundel met overwegend heldere en goed geschreven bijdragen waarin een goede balans is gevonden tussen empirie en theorie. Theorie die bovendien nergens te zwaar is aangezet, maar vooral in de vorm van concrete voorbeelden uit de (inter)nationale literatuur wordt geserveerd.

Leo Lucassen

N. Megens, H. Reiding, *Bewegen binnen smalle marges. Pax Christi Nederland, 1965-1990* (Cahier LXXVIII; Nijmegen: Studiecentrum voor vredesvraagstukken, KU Nijmegen, Utrecht: Pax Christi Nederland, 1999, xvi + 247 blz., ISBN 90 71701 71 9).

Het vijftigjarig bestaan van de katholieke vredesbeweging Pax Christi in 1998 vormde de aanleiding voor deze publicatie. Deze kwam tot stand op basis van de bijdragen van een twaalftal studenten aan een onderzoekscollege van de opleiding geschiedenis in Nijmegen. Het boek besteedt alleen aandacht aan de tweede helft van die geschiedenis omdat het verhaal van de eerste twintig jaar elders reeds gememoreerd is. Dat is een begrijpelijke keuze; een korte schets van de ontwikkelingen in die eerste periode was echter wel verhelderend geweest. Het jaar 1965 is ook om een andere reden een voor de hand liggende keuze. In dat jaar verscheen het rapport 'Met pacem in terris onderweg'. Met dat rapport koos de beweging voor een duidelijke koers waarin een politieke stellingname niet langer werd geschuwd. Illustratief daarvoor is de houding van Pax Christi ten opzichte van het conflict in het Midden-Oosten. Na de Zesdaagse Oorlog in 1967 werd de steun aan de Palestijnen expliciet verwoord. De commissie die zich bezighield met het Midden-Oosten drong in later jaren zelfs aan op erkenning van het Palestijns bevrijdingsfront, de PLO. Intern leidde dat tot veel strubbelingen. Met name door druk vanuit het bestuur werd het radicale standpunt tien jaar later dan ook verlaten. De debatten over deze en andere beleidskwesties speelden zich af aan de top van de organisatie. De lokale Pax Christigroepen waren inmiddels opgeheven of gingen op in de plaatselijke kernen van het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV). Met die laatste organisatie werd vanaf 1977 intensief samengewerkt in de campagne tegen de kernwapens. Daarmee wisten de vredesbewegingen en linkse partijen een ongekend aantal mensen te mobiliseren. De aanhang van de katholieke vredesbeweging nam zienderogen toe, met name na een ledenwerfcampagne onder leden van de Katholieke Radio Omroep. De campagne leidde echter ook tot polarisatie in de kerkelijke achterban en tot vervreemding van

het Christen Democratisch Appèl. Velen vereenzelvigden Pax Christi bovendien met het veel grotere IKV. Voor Pax Christi resulteerde de campagne in gezichtsverlies, zo concluderen de auteurs. Daar kan op z'n minst een vraagteken bij worden geplaatst gezien de groei van het aantal leden.

Na de grote aandacht voor de kernbewapening werd aan het begin van de jaren tachtig een verbreding van het werkveld van de beweging dringend noodzakelijk geacht. Het Oost-West beleid werd het nieuwe speerpunt van het beleid. De mogelijkheden om contacten te

onderhouden met Oost-Europese groepen waren geleidelijk groter geworden. Naast de kerken en de officiële vredesbewegingen waren er in de DDR, Polen, Hongarije, Tjechoslowakije en ook in de Sovjetunie zelf, tal van onafhankelijke groepen ontstaan. De discussies over het beleid en de interne verdeeldheid binnen Pax Christi worden door de auteurs breed uitgemeten. Het uiteindelijke resultaat was een tweesporenbeleid waarbij de onafhankelijke groepen als de voornaamste gesprekspartners in Oost-Europa werden aangeduid. Na de uitvoerige beschouwingen over de totstandkoming van het beleid is het teleurstellend dat er zo weinig aandacht wordt geschonken aan de resultaten van de gesprekken met de Oost-Europese partners in de vorm van gemeenschappelijke verklaringen of anderszins.

Voor de laatste korte periode van 1985-1990 die het boek beschrijft, geldt dat in versterkte mate. Vol enthousiasme gingen toen tientallen parochies en groepen binnen de katholieke kerk contacten aan met parochies in Polen en de DDR. In het boek wordt geen poging gedaan te analyseren wat de effecten van deze contacten zijn geweest. Dit toont de beperkingen van een boek dat is opgezet om de interne geschiedenis van een organisatie op te tekenen. In het voorwoord van monsieur Ernst, oud-voorzitter van Pax Christi Nederland, en de inleiding van de auteurs zelf wordt daarbij benadrukt dat het hier gaat om de eerste studie die is geschreven door *outsiders*. Nergens wordt echter duidelijk in hoeverre de resultaten van dit onderzoek zich onderscheiden van oudere publicaties. Naar mijn mening is dat slechts zeer ten dele het geval. Met name ten aanzien van het Oost-West beleid stemmen de bevindingen overeen met eerdere, zij het minder grondige, analyses. Ook het functioneren van Pax Christi als beweging is eerder onderzocht en hier wijken de resultaten evenmin af van eerder onderzoek. De verdienste van dit boek is dat het een samenhangend beeld geeft van het wel en wee van een organisatie in een tumultueuze fase van haar bestaan.

Ine Megens

Eindnoten:

1 K. Dobbelaere, L. Leijssen, M. Cloet, ed., *Levensrituelen. Het vormsel* (Leuven: Universitaire pers Leuven, 1991); Idem, *Levensrituelen. Geboorte en doopsel* (Leuven: Universitaire pers Leuven, 1996).

Medewerkers/sters

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

De Auteurs

Raf de Bont (1977) is als assistent verbonden aan het Departement geschiedenis van de Katholieke universiteit Leuven.

Annelien de Dijn (1977) is als aspirant van het FWO verbonden aan het Departement moderne geschiedenis van de Katholieke universiteit Leuven.

J. Roelevink is als senior onderzoeker verbonden aan het Instituut voor Nederlandse geschiedenis in Den Haag. Zij leidt de projecten Onderzoeksgids bestuur en administratie van de landelijke overheid in de Bataafs-Franse tijd 1795-1813 en Beschrijvend bronnenmateriaal van de Bataafs-Franse tijd.

Summaries

Put upon then pushed out. The employment conditions of civil servants working in Louis-Napoleon's State Secretariat.

King Louis-Napoleon moved the entire government apparatus on a number of occasions. However, the public bodies continued to be administered in a centralized, efficient and productive manner, despite all the reorganizations and being relocated within The Hague in 1806, and to Utrecht in 1807 and Amsterdam in 1808. The staff were loyal but very aware of their own position. The office premises were dignified and austerely furnished. The rules and regulations laid great emphasis upon orderliness and being available at all times. When Louis-Napoleon left, a French administration came into effect from 1 January 1811 and most civil servants were dismissed.

Annelien de Dijn, 'In keeping with our customs and traditions.' The first Belgian constitution (1815-1830) in its intellectual context.

In 1830, the National Assembly, Belgium's constitutional assembly, did not attempt to create the best possible constitution for the new state, but rather to draw up a constitution that would take the existing order into account on the one hand and that would be best suited to Belgian customs and traditions on the other. The works of Montesquieu played an important role in inspiring this 'pragmatic conservatism'. Many concrete arguments were drawn from his 'Esprit des lois' during the debates about the monarchy as well as those about the senate. Therefore, indirectly, the debates in the National Congress also serve to illustrate the enormous influence that 'Esprit des lois' had on political thinking during the Restoration period.

Raf de Bont, 'Impudent scholars have fondled his naked body.' The discourse on genius, madness and degeneracy in Belgium around 1900.

In the late nineteenth century two publications on the subject of 'genius' provoked a storm of controversy. The first, by Cesare Lombroso entitled 'L'uomo di genio' (1888), emphasized the various links between genius and madness. The second, by

Max Nordau entitled ‘Entartung’ (1892), set out to prove that a large number of well-known artists of the time were in fact pseudo-geniuses and degenerates. In response to these publications a debate got under way among Belgian artists and scientists concerning the relationship between genius, madness and degeneracy. Most of those taking part in the debate opted to separate the notion of genius from the other two concepts. This way, ‘the man of genius’ could preserve his ‘übermensch’ status throughout the debates. This does not mean that one uniform concept of genius prevailed. In fact, the way it was defined in practice left ample room to project the prevailing values of various subgroups in society.

[Nummer 2]

‘Alles strijdt, wat naar vrijheid haakt’
Theorievorming over de staking in de Belgische politiek, 1884-1914*

Jo Deferme

‘Ja, alles strijdt, wat naar vrijheid haakt...’ Uitdagende woorden uit een Nederlands stakingslied van rond 1885. Ook in andere Vlaamse en Nederlandse arbeidersliederen werd de staking voorgesteld als een heldhaftig en daadkrachtig streven naar vrijheid. In 1886, het jaar waarin in verschillende Europese landen grote stakingsgolven uitbraken, zou het ‘Martelaarslied’ ontstaan zijn, waarin niet zonder de nodige bombast werd gezongen ‘Voor vrijheid en vrede vloeit martelaarsbloed.’ Nog twee jaar later weerklonk uit menige arbeiderskeel ‘Voor de vrijheid wil ik strijden, strijden tot mijn laatste stond, voor de vrijheid dus te sterven, is de schoonste heldendood.’[1] Op het eerste gezicht kan het misschien heel normaal lijken dat de werkende klasse in haar stakings- en strijdliederen de hang naar vrijheid bezong; men streefde immers toch naar bevrijding en emancipatie? Voor de arbeiders zelf mag dat misschien wel zo geweest zijn, maar evenzeer staat vast dat de leidende politieke klasse de ‘staakgrage’ werklieden het liefst opnieuw in de pas deed lopen. Over de wijze waarop zij het stakingsfenomeen in haar politieke redevoeringen analyseerde, gaat dit artikel.

Enkele jaren geleden brak de historicus Jean-Pierre Nandrin een lans voor een historisch verantwoorde interpretatie van evoluties in het Belgische sociale denken.[2] Ook voor de stakingsproblematiek geldt dat de feitelijke geschiedenis ervan deels al geschreven is, net zoals de juridische ontwikkelingen in de aanpak van stakingen voldoende bekend zijn.[3] Maar men kan zich afvragen tegen welke intellectuele achtergrond dat alles zich afspeelde, hoe de politieke klasse nadacht over het stakingsfenomeen. Concreet rijzen met name vragen over wie of wat verantwoordelijk

* Graag bedank ik hier de studenten die tijdens het academiejaar 2000-2001 mijn werkcollege over ‘Sociale wetgeving en politieke cultuur’ volgden, waarvan er enkelen over de stakingsproblematiek werkten. Ook een woord van dank aan Kris van Poucke, voor nuttige tips over stakingsliederen.

1 Zie J. van de Merwe, *Gij zijt kanalje! heeft men ons verweten. Het proletariërslied in Nederland en Vlaanderen* (Antwerpen-Utrecht, 1974) 157, 117, 177. Het laatste citaat komt uit het lied ‘Voor de vrijheid wil ik zingen.’

2 J.-P. Nandrin, ‘La genèse du droit du travail en Belgique. Plaidoyer pour la chronologie’, in: S. Dauchy, J. Monballyu, A. Wijffels, ed., *Auctoritates. De auteurs van de rechtsontwikkeling* (Brussel, 1997) 256 vlg.; zie ook: J.-P. Nandrin, ‘Les libéraux et la genèse du droit social en Belgique. Peut-on parler d'un modèle paternaliste libéral?’, in: E. Aerts, e.a., ed., *Liberalism and paternalism in the 19th century* (Leuven, 1990) 102.

3 Voor een beschrijving van het sociaal protest, zie vooral: G. Deneckere, *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België 1831-1918* (Antwerpen, 1997); voor theoretische reflecties over de collectieve actie, zie onder andere: G. Deneckere, ‘Sociale geschiedenis, het ei van de ideologie en de terugkeer van de bezieling. Een essay met de focus op het onderzoek naar collectieve actie in de jaren 1990’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis,* XXVI (2000) 239-260.

werd geacht voor stakingen, en hoe men zijn opvattingen rijmde met de zo belangrijk geachte, grondwettelijk bepaalde individuele vrijheden.

Traditioneel worden stakingen bekeken als ‘iets van links’, als een uiting van de

groeiende macht van de arbeidersbeweging en, op politiek vlak, van de socialisten, een invloed die aan de traditionele politieke klasse zou zijn opgedrongen en haar ertoe dwong voor sociale wetgeving te stemmen. Op het terrein van de politiek verliep de evolutie in zekere zin ook wel zo, maar dat betekent nog niet dat dat ook de beeldvorming was die politici presenteerden in hun parlementaire toespraken. Parlementaire debatten worden wel eens ervaren als een wat saaie bron die in feite weinig wezenlijks toevoegt aan wat doorgaans als essentie beschouwd wordt, namelijk de inhoud van de resulterende wet. Nochtans kennen parlementaire discussies een eigen rationaliteit en mogen ze geenszins afgedaan worden als louter aanvulling bij of illustratie van de wetgeving. Dat geldt ook voor de theorievorming over stakingen. Wanneer men dieper graaft in de parlementaire retoriek, vertoont zich helemaal geen beeld van een strijdlustig socialisme met een activistische drang naar vrijheid en emancipatie, versus de klassieke liberale en katholieke politieke klasse die dan vooral bezorgd geweest zou zijn om sociale controle en bevoogding veeleer dan ontvoogding van de arbeidersklasse. Aandacht voor het dieperliggende mens- en maatschappijbeeld van politici levert een heel ander plaatje op, een beeld namelijk waarin zulke tegenstellingen vanuit politieke ideologieën heel wat minder eenduidig opgesplitst bleken dan wel eens gedacht wordt, een beeld ook dat leert dat, voor een verantwoord inzicht in de heersende politieke cultuur, naast die partijpolitieke tegenstellingen ook het bredere tijdsklimaat niet uit het oog verloren mag worden. Toegepast op het ontstaan van de sociale wetgeving rond 1900 uitte zich dat vooral in een verregaande beïnvloeding van diverse parlementaire strekkingen door de opkomende sociologie.

De staking op de politieke agenda

In de eerste helft van de negentiende eeuw werden zogenaamde coalities, en dus ook stakingen, verboden door het strafrecht.[4] Dat verbod ging terug op de wet-Le Chapelier van 1791 en vertaalde zich in het strafwetboek in de artikels 414 en 415. Artikel 414 legde aan de werkgevers het verbod op coalities te vormen met als doel het loon te verlagen, terwijl artikel 415 aan de arbeiders verbood samen te spannen om loonsverhoging te verkrijgen. In tegenstelling tot wat wel eens geponeerd werd, bracht de wet van 31 mei 1866 geen stakingsrecht, maar haalde ze het coalitie verbod gewoon uit het strafrecht. Bovendien werden de geschrapte artikels in het strafwetboek vervangen door het berucht geworden artikel 310, dat geweldplegingen en bedreigingen tijdens protestacties sanctioneerde.

Wie de vrijheid van anderen in het gedrang bracht, bijvoorbeeld door deel te nemen aan een stakingspiket, werkwilligen te bedreigen of zelfs maar te laten blijken dat men hun werkwilligheid niet op prijs stelde, riskeerde gerechtelijke vervolging. Anderzijds betekende het artikel 310 ook een versoepeling van de houding van de overheid tegenover de arbeidersbeweging. De afschaffing van het coalitieverbod was

4 Voor de evolutie, zie onder andere: B.-S. Chlepner, *Cent ans d'histoire sociale en Belgique* (Brussel, 1958); J. van de Kerckhove, 'Enkele evolutielijnen in het stakingsfeit', *Kultuurleven,* XLI (1974) 1028-1048.

immers één van de factoren die de groei van de vakbonden in de hand werkte.[5] Maar veel sympathie bestond er in de negentiende eeuw niet voor stakende arbeiders. Het staken paste immers niet in het morele ideaal van de 'goede arbeider'.[6] Bovendien vormde de staking een concreet voelbare uiting van de vrees dat de 'classes laborieuses' zich zouden gedragen als 'classes dangereuses'.[7] Maar net op het einde van de negentiende eeuw, in de jaren waarin men over de eerste sociale wetten stemde, en er dus meer begrip groeide voor de situatie van de arbeidersklasse, net op dat moment, in 1892, werd artikel 310 nog aangescherpt.

Wanneer men, in verband met de politieke interpretatie van het stakingsfenomeen, een correctie wil bieden op het beeld dat blijkt uit de politieke ideologieën, dan moet men natuurlijk eerst weten wat die partijpolitieke standpunten dan wel inhielden. Eind september 1886 hielden de Belgische katholieken hun eerste 'sociaal congres van Luik'. Veel aandacht werd er aan de stakingsproblematiek niet besteed. Wel werd er door de algemene vergadering een resolutie aangenomen die stelde dat er geen maatregelen genomen moesten worden tegen stakingen, op voorwaarde dat die de individuele vrijheid respecteerden.[8] Op het sociaal congres van 1887 vormde de stakingsproblematiek geen agendapunt.

In 1890, op het derde congres, werd de problematiek opnieuw onder de aandacht gebracht, en ditmaal toonde men zich opvallend verdraagzaam tegenover stakers. Hoewel stakingen een spijtige zaak genoemd werden, oordeelde men toch dat een stakingsverbod vanwege de overheid tegen de persoonlijke vrijheid zou indruisen. Met name de rol van de overheid zorgde voor controverse. Zo geraakten de congresgangers het er niet over eens in welke mate de overheid een rol kon spelen in het beslechten van arbeidsconflicten.[9] Op dat vlak was er een duidelijk verschil met de opvattingen die paus Leo XIII minder dan een jaar later, in mei 1891, ventileerde in de encycliek *Rerum Novarum.* De paus zag in verband met de stakingsproblematiek wel degelijk een rol weggelegd voor de overheid. Hij beschouwde de staking immers als een kwaal die, omdat ze de openbare rust in gevaar bracht, door het openbaar gezag moest aangepakt worden. Belangrijk was ook dat de staat de oorzaken van stakingen wegnam, zoals de langdurige en zware arbeidsdagen, en de wijd verspreide mening dat het loon te gering was.[10] Natuurlijk achtten de katholieken het prioritair dat stakingen voorkomen werden door overleg en klassetoenadering. Stakingen wer-

5 D. Luyten, *Sociaal-economisch overleg in België sedert 1918* (Brussel, 1995) 15.
6 J. Puissant, 'Le bon ouvrier. Mythe ou réalité du XIXe siècle. De l'utilité d'une biographie J.F.J. Dauby (1824-1899)', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis,* LVI (1978) 881. Zie ook: L. Chevalier, *Classes laborieuses et classes dangereuses à Paris dans la première moitié de la XIXe siècle* (Parijs, 1958).
7 J. Neuville, *La condition ouvrière au XIXe siècle,* II, *L'ouvrier suspect* (Brussel, 1980) 99.
8 Union nationale pour le redressement des griefs, *Congrès des oeuvres sociales à Liège, 26-29 septembre 1886* (Luik, 1886) 146.
9 Union nationale pour le redressement des griefs, *Congrès des oeuvres sociales à Liège. Troisième session 7-10 septembre 1890* (Luik, 1890) 140.
10 E. Broeckx, ed., *Rerum novarum* (Hoogstraten, 1921) 55-57.

den immers vaak geassocieerd met socialistische, revolutionaire middelen en dus verworpen.

In Gent toonde Arthur Verhaegen, voorzitter van de Belgische Volksbond, zich erg bedrijvig om de arbeiders uit de handen van de socialisten te houden.[11] Al gauw begreep hij dat de experimenten van het corporatisme in zijn zuivere vorm (gemengde syndicaten) op weinig succes bij de arbeiders kon rekenen, en dat ook de katholieken autonome syndicaten dienden te aanvaarden.[12] Naar de mening van Verhaegen kon een beroepsvereniging die in staking ging met het oog op het verdedigen van bepaalde beroepsbelangen, zeker een legitiem doel nastreven. Maar dat volstond niet. Men diende zich immers ook van legitieme middelen te bedienen. Ook mochten individuele arbeiders niet gedwongen worden mee te doen aan een staking. Het verdedigen van de beroepsbelangen mocht met andere woorden geen afbreuk doen aan de vrijheid van arbeid.[13] Voor Verhaegen en zijn Antisocialistische Werkliedenbond vormden beroepsverenigingen geen stakingsmachines maar instrumenten voor collectief overleg. Dat nam niet weg dat de bond stakingen die als gewettigd werden beschouwd, soms financieel ondersteunde.[14] Zulke ouvriëristische tendensen kwamen ook tot uiting in de Belgische Volksbond, die soms solidariteitsacties op het getouw zette bij stakingen.[15] Over het algemeen bleven stakingen echter gevoelig liggen. De syndicale beweging van pater Rutten zorgde op dat vlak voor veranderingen. Hoewel ook Rutten de vakvereniging niet in de eerste plaats als een strijdwapen beschouwde, kon hij wel aanvaarden dat ze het soms opnam tegen de werkgevers, desnoods in de vorm van stakingen.[16]

Een liberaal syndicalisme bestond er voor de Eerste Wereldoorlog nauwelijks.[17] Doctrinaire liberalen toonden meestal vooral begrip voor de bezorgdheid van de werkgever om zijn concurrentiepositie te verbeteren. Bovendien druiste het staken in tegen basisprincipes van de liberale ideologie, zoals de vrijheid van arbeid. Ook louter electorale overwegingen konden een rol spelen. Zo schreef Gustave d' Alviella dat het steunen van stakingen moeilijk lag omdat er zich onder de liberale kiezers vele industriëlen of kleine zelfstandigen bevonden. En die ondervonden het effect van

11 Over de wending van de katholieken naar het volk, zie onder andere: E. Lamberts, 'De ontwikkeling van de sociaal-katholieke ideologie', in: *idem,* ed., *Een kantelend tijdperk* (Leuven, 1992) 49-63; H. de Smaele, *Omdat we uwe vrienden zijn. Religie en partij-identificatie, 1884-1914* (Leuven, 2000); over de rol van Verhaegen, zie De Smaele, *Omdat we uwe vrienden zijn,* 243 vlg. en J. de Maeyer, *Arthur Verhaegen 1847-1917. De rode baron* (Leuven, 1994).

12 D. Luyten, *Ideologisch debat en politieke strijd over het corporatisme tijdens het interbellum in België* (Brussel, 1996) 25.

13 A. Verhaegen, *Le projet de loi sur les unions professionnelles* (Brussel, 1897) 31.

14 De Maeyer, *Arthur Verhaegen,* 252-253.

15 *Ibidem,* 274.

16 E. Gerard, 'Ontplooiing van de christelijke arbeidersbeweging (1904-1921)', in: *idem, De christelijke arbeidersbeweging in België* (Leuven, 1991) 124.

17 P. Rion, 'Het sociale vraagstuk', in: H. Hasquin, A. Verhulst, *Het liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis* (Brussel, 1989) 180; A. Miroir, 'Le syndicalisme libéral (1894-1961). Contribution à l'étude des families politiques', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis,* XIII (1982) 59-82.

stakingen aan den lijve.[18] Anderzijds hoeft het niet te verbazen dat de leider van de progressistische liberalen, Paul Janson, pleitte voor een milde aanpak van stakers. Hij deed dat reeds in 1877, nadat in juli van dat jaar de stad Verviers gevraagd had het leger in te zetten tegen stakende arbeiders. Toen Ortmans-Hauzeur, afgevaardigde van Verviers, de zaak in het parlement bracht, probeerde Janson de zaak in perspectief te plaatsen. Hij verweet Ortmans-Hauzeur een oude politieke cultuur; de arbeiders hadden in de jaren 1860 immers het stakingsrecht verworven. Een boude uitspraak, maar Janson wilde er vooral op wijzen dat stakers mild dienden aangepakt te worden. Als er al een interventie nodig was, vormde dat niet de taak van het leger.[19] De liberaal beperkte zich overigens niet tot lippendienst, ook in zijn functie van advocaat nam hij het vaak op voor arbeiders die aangeklaagd werden op basis van artikel 310.

Over het algemeen waren de progressisten vaak de mening toegedaan dat de schuld voor stakingen meestal bij de kapitalisten lag. Zij hadden de arbeiders immers verhinderd zich op een normale manier te verenigen.[20] Ook het gebrek aan sociale wetgeving kon volgens hen mee de aanleiding vormen tot stakingen. Op het progressistisch congres van 1887 vormde de stakingsproblematiek nochtans geen zelfstandig agendapunt. Wel werd er gepleit voor de wettelijke erkenning van syndicaten en vroeg men ook de oprichting van arbitrageraden.[21] Het progressistische blad *La Réforme* kon repressie van stakingsgeweld wel aanvaarden, maar vond dat op de eerste plaats naar de oorzaken van dat geweld moest gezocht worden.[22] Ook in de liberaalprogressistische *Revue de Belgique* werd aandacht besteed aan de stakingsproblematiek, met name door de criminoloog Adolphe Prins, wier opvattingen later nog aan bod zullen komen.

In het socialistische kamp had de Belgische afdeling van de Eerste Internationale aanvankelijk negatief gestaan tegenover het stakingswapen. Maar na een reeks stakingen in Wallonië in 1867 kwam toenmalig socialistisch voorman César de Paepe tot het inzicht dat stakingen wel degelijk konden helpen. Het was hij die in september 1868 zijn collega's van de Internationale van het nut van stakingen kon overtuigen. Volgens De Paepe had een goed georganiseerde werkstaking, met onder meer de oprichting van weerstandskassen, een veel groter nut dan doorgaans werd aangenomen. De Paepe oordeelde zelfs dat een algemene staking der volkeren een oorlog zou kunnen tegenhouden![23] Vanaf 1870 werden werkstakingen een courant middel in de revolutionaire strijd.[24] Later werd er overgeschakeld van een offensieve naar een de-

18 G. d' Alviella, 'Le parti libéral et la grève générale', *Revue de Belgique* (1912) 871-881.
19 P. Janson, *Discours parlementaires* (Brussel, 1905) 23.
20 L. Delange-Janson, *Paul Janson 1840-1913. Sa vie généreuse, son époque* (Brussel, s.a.) 349-352.
21 J. Gaillard, 'Un événement politique méconnu. Le congrès libéral progressiste des 29 et 30 mai 1887', *Res publica* (1974) 598.
22 C. de Paepe, *La Réforme,* 5 april 1886, 99.
23 B. de Wilde, L. Peiren, 'De algemene staking als wapen', in: J.-J. Messiaen, L. Peiren, ed., *Een eeuw solidariteit 1898-1998. Geschiedenis van de socialistische vakbeweging* (Brugge, 1997) 141.
24 N. Devolder, *Sociale geschiedenis van België* (Mechelen, s.a.) 237.

fensieve staking: de arbeiders gingen proberen om via gedeeltelijke staking concrete punten van hun eisenpakket te verwezenlijken. Destrée en Vandervelde schreven in hun bekende boek *Le socialisme en Belgique* dat de algemene staking in de jaren 1890 één van de belangrijkste actiemiddelen van de nog jonge Belgische Werkliedenpartij (BWP, °1885) werd.[25] De socialisten zouden de staking echter vooral gebruiken voor hun eisen aangaande algemeen stemrecht. De gewoonte om op 1 mei te staken voor arbeidsduurbeperking kreeg in ons land nooit echt vaste voet aan de grond.[26] Het stakingsmiddel bleef erg omstreden voor een partij die zich ook aanvaardbaar wilde maken in parlementaire kringen.[27] De beginselverklaring van Quaregnon van 1894 vermeldde de staking niet expliciet als actiemiddel, maar het laatste punt van de tekst verklaarde wel:

> Dat in hun kamp tegen de kapitalistische klasse de werklieden moeten strijden met alle middelen die in hun macht zijn en, namelijk, met de politieke aktie, de ontwikkeling der vrije verenigingen en de onophoudelijke verspreiding der socialistische grondbeginselen.[28]

Emile Vandervelde weidde in 1909 in zijn boek *La grève générale* uit over de verschillende soorten stakingen. Hij onderscheidde om te beginnen de corporatieve staking van de politieke. De corporatieve ging uit van een beroepsgroep en had als doel concrete verwezenlijkingen in een bepaalde sector te verkrijgen. Het ging dan over economische belangen, zoals bijvoorbeeld een hoger loon. De politieke staking kon revolutionair of reformistisch van inslag zijn.[29] Vandervelde achtte een combinatie van de verschillende strategieën voor de BWP de beste optie. Maar vanuit de radicalere socialistische hoek kreeg ‘le patron’ heel wat kritiek op zijn gebruik van het stakingsmiddel. Zo verweet Rosa Luxemburg de BWP dat er van een algemene staking geen dreiging kon uitgaan, als men op voorhand beweerde dat ze vreedzaam zou zijn en ondergeschikt bleef aan de parlementaire strategie.[30] Volgens de Nederlandse historicus E.H. Kossmann hadden zowel de Nederlandse als de Belgische socialisten tot in de jaren 1880 met hun stakingsacties getracht een soort van crisis en een dreiging van revolutie op te wekken. Maar naarmate de jaren 1890 vorderden keerde er een zekere rust terug in de politiek, en begonnen ook de socialisten hun blik meer op de lange termijn te richten. Zelfs de ultralinkse theorie van de spontane, revolutionaire staking, aldus nog Kossmann, kreeg iets berustends. Men had immers begrepen

25 J. Destrée, E. Vandervelde, *Le socialisme en Belgique* (Parijs, 1898) 102.
26 G. Desolre, ‘Un siècle de premiers mai’, in: P. van der Vorst, *Honderd jaar Belgisch sociaal recht* (Brussel, 1988) 106.
27 J. Brepoels, *Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn? Anderhalve eeuw arbeiders strijd in België* (Leuven, 1988) 37. Voor een beschrijving van de manier van actievoeren van de socialisten, zie onder andere: G. Deneckere, *Sire, het volk mort,* 247-249; G. Deneckere, ‘The transforming impact of collective action: Belgium, 1886’, *International review of social history,* XXXVIII (1993) 345-367.
28 ‘Verklaring van Quaregnon’, in: J. Polleunis, *De ideologie van de Belgische socialistische partij. De beginselverklaring van Quaregnon (1894)* (Leuven, 1988) 146-147.
29 E. Vandervelde, *La grève générale* (Gent, 1909) 3-27.
30 Brepoels, *Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn?,* 49.

dat de staking geen onmiddellijke revolutie zou brengen maar diende te worden gebruikt als leermiddel om de arbeiders te scholen in proletarisch bewustzijn.[31]

Uit de partijbronnen komt een beeld tevoorschijn dat verwacht kon worden. In katholieke milieus werd aanvankelijk vooral het belang van klassentoenadering beklemtoond, met later ook een groeiende aanvaarding van gescheiden beroepsverenigingen. Liberalen wezen vooral op het belang van het verenigingsrecht. In socialistische kringen werd de staking voorgesteld als een middel voor de emancipatie van de arbeidersklasse, aanvankelijk veeleer ingevuld als revolutionaire staking, en later met het doel stapsgewijs en geleidelijk bepaalde eisen te verwezenlijken. De vraag rijst of deze op het eerste gezicht duidelijk onderscheiden posities ook behouden bleven in de parlementaire toespraken.

Over vrijheden en rechten

Wanneer de parlementaire debatten in het negentiende-eeuwse België over sociaal-economische aangelegenheden handelden, en op momenten waarop de sprekers naast de bespreking van technische elementen ook ruimte lieten voor wat meer theoretische bespiegelingen, stond altijd het belang van de persoonlijke vrijheden centraal.[32] Essentieel in dat discours was de verantwoordelijkheid en zelfredzaamheid van elk individu. In België waren die principes, in de vorm van de individuele vrijheden, verankerd in de grondwet. Eén ervan was de vrijheid van vereniging. Met name ook de socialisten gingen voor de verantwoording van hun stakingsacties op het eerste gezicht vooral te rade bij het fundament van de Belgische burgerij, de liberale grondwet, en met name dan de vrijheid van vereniging, die voor de arbeiders een emanciperende functie kon vervullen.

In het stakingsrecht zagen zij immers een logisch gevolg van de vrijheid van vereniging. In het debat over de werkplaatsreglementen (wet van 1896) klaagden enkele socialisten over het feit dat de rechten en vrijheden van arbeiders grondig geschonden werden bij de bestraffing van stakingen. Ze wezen daarbij op het grote verschil dat vaak bestond tussen enerzijds de vrijheden waarover de arbeiders in theorie beschikten, en anderzijds de praktijk die ze dagelijks aan den lijve ondervonden.

Zo wees Edouard Anseele, socialistisch voorman van de Gentse Vooruit, erop dat het verenigingsrecht een grondwettelijk bepaald recht was, ook voor arbeiders, maar dat het op die klasse van de bevolking blijkbaar niet werd toegepast. Daarop repliceerde de katholiek Hoyois dat het inderdaad een grondwettelijk recht was, dat bovendien wel degelijk werd toegepast.[33] Nochtans hadden de socialisten Louis Bertrand en Aurèle Maroille twee weken eerder in hetzelfde debat voorbeelden van het tegendeel gegeven. Zo wees Bertrand erop dat het reglement van het bedrijf Cockerill nog steeds bepaalde dat een arbeider die deelnam aan een staking, en die bovendien lid

31 E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België,* I, *1780-1914* (Amsterdam, 2001) 390.
32 R. Blanpain, O. Vanachter, *Schets van het Belgisch arbeidsrecht* (Leuven, 1997) 13.
33 Hand. Kamer, 15 april 1896, 1058.

was van een arbeidersvereniging die aanzette tot insubordinatie, zonder vooropzeg kon ontslaan worden. Bertrand oordeelde dat het hier ging om een flagrante aanfluiting van de constitutionele vrijheden van de arbeiders.[34] Maroille, vakbondssecretaris in Bergen, verhaalde hoe er in de mijnindustrie van Bergen een bijstandskas bestond, waarover de mijndirectie echter korte tijd voordien had uitgevaardigd dat zieke en gewonde arbeiders tijdens een staking geen hulp uit die kas konden krijgen.[35]

De grote pleitbezorgers van de vrijheidsbeginselen, waren natuurlijk de liberalen. Maar wanneer die principes in de praktijk op de arbeidersklasse moesten toegepast worden, toonden ze zich vaak terughoudend. In het debat over de Nijverheids- en Arbeidsraden (wet van 1887) betreurde de doctrinaire liberaal Frère-Orban dat de arbeiders de vrijheden alleen nog maar hadden aangewend om de strijd met het kapitaal aan te gaan.[36] De staking dus als ongeoorloofd misbruik van de toegekende vrijheden! In het debat over de kinder- en vrouwenarbeid (wet van december 1889) uitte de liberale industrieel Casimir Lambert een gelijkaardige mening.[37] Die twijfel van de liberalen had alles te maken met het onderscheid tussen enerzijds de politiektheoretische overtuiging van gelijkheid en anderzijds een 'antropologisch' aanvoelen dat de arbeiders er niet veel van zouden bakken.[38] Zo bleek uit Frère-Orbans klacht over het misbruik dat de arbeiders maakten van de vrijheden, dat hij vreesde dat de arbeidersklasse niet zou kunnen omspringen met de toegekende vrijheden. Een gelijkaardige vrees was ook al tot uiting gekomen in de reactie van de bourgeoisie na de Franse revolutie. Enerzijds was men tevreden over de verkregen democratisering, maar anderzijds toonde men zich ook ongerust over wat men daarmee allemaal ontketend had.[39]

Maar het was niet zozeer de vrijheid van vereniging, maar veeleer de vrijheid van arbeid die het negentiende-eeuwse liberale discours domineerde. Dat dominante karakter had ze niet alleen bij de liberalen, maar ook bij katholieken die op sociaal-economisch vlak de vrijheidsprincipes onderschreven. De vrijheid van arbeid (*liberté du travail*) stamde uit de Franse wetboeken en hield in dat werkgever en werknemer in vrij overleg de arbeidsomstandigheden en de hoogte van het loon dienden te bepalen, zonder inmenging van de staat of van beroepsverenigingen. In de periode van de Franse revolutie waren die bepalingen ingevoerd tegen de almacht van de als vastgeroest ervaren corporaties, maar tot op het einde van de negentiende eeuw bleef de vrijheid van arbeid alle sociale debatten domineren. Zo stelde de conservatieve katholiek Charles Woeste in het debat over de beroepsverenigingen (wet van 1898) dat,

34 Hand. Kamer, 27 maart 1896, 996.
35 Hand. Kamer, 31 maart 1896, 1012.
36 Hand. Kamer, 26 juli 1887, 1717.
37 Hand. Kamer, 7 augustus 1889, 1860.
38 Voor de uitwerking van deze theorie over het verschil tussen de theoretische gelijkheid en de 'antropologische ongelijkheid', zie: S. Stuurman, 'De geschiedenis van de moderne (on)gelijkheid', *Feit en fictie* (2000) 15-16.
39 T. Munck, *The Enlightenment. A comparative social history 1721-1794* (New York, 2000) 218.

net als de individuele vrijheid, ook de vrijheid van arbeid tot de kern van de Belgische instellingen en waarden behoorde.[40]

Voor stakende vakbonden bestond er in zo'n waardenpatroon natuurlijk hoegenaamd geen begrip. In het debat over de werkplaatsreglementen bleek dat de katholieke minister van spoorwegen Jules Vandenpeereboom geen oor had voor de verzuchtingen van stakende arbeiders. Voor hem vormden stakers vervelende rakkers die de vrijheid van arbeid aantastten en bijgevolg hard aangepakt moesten worden. Stakingsrecht toekennen aan spoorarbeiders bijvoorbeeld, vond hij ronduit misdadig. Men diende immers goed te beseffen dat door 3000 machinisten te laten staken, men de facto een werkverbod oplegde aan 1,5 miljoen arbeiders. Daarop vroeg Emile Vandervelde hem hoe hij er dan wel in slaagde de stakingen te beletten. Vandenpeerebooms antwoord klonk zelfgenoegzaam en arrogant. Met nauwelijks verholen leedvermaak vertelde hij het verhaal van een (poging tot) staking in Luttre.

Twee Gentse arbeiders waren daar 500 plaatselijke werklieden komen ophitsen. Toen de arbeiders begonnen te provoceren door heen en weer te wandelen voor het raam van de hoofdingenieur, had Vandepeereboom ingegrepen. Hij had hen toegesproken en gedreigd met een prompt ontslag, en, aldus een tevreden Vandenpeereboom, 'ils sont tous rentrés comme des moutons.'[41] Een goede maand na Vandenpeerebooms verhaal, sprak de liberaal Bara hem er opnieuw over aan. Jules Bara was een man die in het parlement van de jaren 1890 niet bepaald uitblonk door sociaalvoelendheid, maar hier ervoer hij als rechtgeaard liberaal toch een aantasting van de vrijheden. Voor hem was de toepassing daarvan immers heilig. Toen Bara zich afvroeg hoe een minister het kon maken om zijn arbeiders het recht tot staken te ontzeggen, reageerde Vandepeereboom stomverbaasd. Het ging hier toch niet om een recht? Van andere afgevaardigden kreeg Bara echter nogal wat bijval, onder andere van de socialist Edmond Picard, die Vandenpeerebooms opvattingen maar kinderachtig vond.[42]

Dat een extreme visie als die van Vandenpeereboom botste met die van de socialisten, behoeft geen verbazing. Maar ook binnen de katholieke rangen heerste er onenigheid over de netelige vraag of de vrijheid van vereniging tot stakingsrecht kon leiden. Toen Woeste in het debat over de beroepsverenigingen nog maar eens het belang en de onaantastbaarheid van de vrijheid van arbeid benadrukte, wierp de Brusselse christen-democraat Jules Renkin op dat het toch niet de bedoeling kon zijn om de arbeiders het recht op staken zomaar te ontzeggen. Waarop Woeste antwoordde dat elke arbeider vooral het recht had om zelf te bepalen te gaan werken waar hij ook maar wilde.[43] In het debat over de arbeidsduur in de mijnen (wet van 1909) pleitte de liberale jurist Charles Magnette onomwonden voor stakingsrecht en voor de afschaffing van de wet van 1892.[44] Een op sociaal vlak heel wat conservatievere katholiek als Paul de Smet de Naeyer oordeelde dat de arbeiders al sterk genoeg stonden; ze

40 Hand. Kamer, 19 oktober 1897, 2321.
41 Hand. Kamer, 23 april 1896, 1125.
42 Hand. Kamer, 3 en 4 juni 1896, 399-410.
43 Hand. Kamer, 21 oktober 1897, 2353.
44 Hand. Senaat, 23 juli 1909, 518.

beschikten immers over zowel verenigingsrecht als stakingsrecht![45] Ook de Brusselse christen-democraat Henry Carton de Wiart oordeelde dat door de wet van 1867 stakingsrecht was toegekend.[46] Het katholieke tijdschrift *L'avenir social,* waarin Carton de Wiart een centrale rol speelde, benadrukte enerzijds het belang van de vrijheid van arbeid, maar poneerde anderzijds ook dat het bestaan van een stakingsrecht een onbetwistbare gegevenheid vormde.[47] Veelzeggend is dat dat reeds werd bevestigd in het eerste nummer van 1892, dus nog vóór de verstrenging van de stakingswetgeving.

Socialisten lijken dus de vrijheid van vereniging als argument vóór de staking gebruikt te hebben, terwijl sociaal-conservatieven de staking afwezen op grond van de vrijheid van arbeid. Als de staking een op emancipatie gericht vrijheidsstreven beoogde, bleef het alleszins onduidelijk welk soort vrijheid dan wel beoogd werd. Er bestond immers een spanning tussen enerzijds de vrijheid van vereniging, die alvast in theorie samenwerking tussen arbeiders mogelijk maakte, en anderzijds de vrijheid van arbeid, die alle relaties tussen werkgevers en werknemers op louter individuele basis georganiseerd wilde zien. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat deze vrijheidsargumenten door de sociaal voelende krachten (van verschillende partijen) in de decennia rond 1900 eigenlijk steeds minder als dominerend argument gehanteerd werden. 'Sociaal-conservatieve' volksvertegenwoordigers en senatoren bleven zweren bij de vrijheid van arbeid, maar sociaal meer vooruitstrevende politici haalden hun inspiratie steeds vaker in een heel ander en eigenlijk veel 'moderner' discours. Met andere woorden, wie pleitte voor sociale wetgeving, of wie stakingen aanvaardbaar probeerde te maken, baseerde zich daarvoor niet zozeer meer op de vrijheidsbeginselen, maar bediende zich meestal van een heel ander vertoog.

De aanpak van maart 1886: repressie van individuele aanstokers of preventie van een sociaal kwaad?

Wanneer een individu in alle vrijheid kon handelen, droeg hij de volle verantwoordelijkheid over zijn daden, kende hij met andere woorden een volledige keuzevrijheid, en wanneer hij dan een fout beging, moest hij daarvoor gestraft worden en diende er een repressie te volgen. Een preventiediscours, daarentegen, veronderstelde een heel ander mensbeeld, ging namelijk uit van een individu dat niet op zichzelf stond, dat niet alles in zijn eentje beheerste, maar integendeel een individu dat 'met beide voeten in de maatschappij stond' en dus aan allerlei externe invloeden onderhevig was. Op het einde van de negentiende eeuw drongen zulke opvattingen een zuiver repressiediscours stilaan op de achtergrond. In België kwam dat met name tot uiting toen in 1888 over de wet op de voorwaardelijke invrijheidstelling gestemd werd. Die zogenaamde wet-Le Jeune (naar toenmalig minister van justitie Jules le Jeune) bracht het strafrecht over van een periode van individuele verantwoordelijkheid naar een groeiende aanvaarding van sociale invloeden.

45 Hand. Senaat, 29 december 1909, 101.
46 H. Carton de Wiart, *Petit manuel d'études sociales et politiques pour les propagandistes* (Brussel, 1906) 98.
47 L. Delacroix, 'Syndicats professionnels', *L'avenir social* (1892) i.

In de weken en maanden na maart 1886 was de politieke wereld op het eerste gezicht vooral bezorgd om het herstel van de orde. Het hoeft dan ook geenszins te verbazen dat het discours in de periode onmiddellijk na de stakingsgolf vooral door repressie werd gedomineerd. Over de prioritaire noodzaak van repressie waren bijvoorbeeld de parlementaire kopstukken Woeste en Frère-Orban het roerend eens.[48] Wat de bestraffing van stakingen betrof, werd de bestaande wetgeving zelfs strenger gemaakt, namelijk door de wet van 1892 op de vrijheid van arbeid. Bij de stemming daarover in de Kamer op 14 mei 1892 stemde alleen de progressist Janson tegen. Naast nog twee onthoudingen stemden alle anderen voor. Er bestond blijkbaar unanimiteit over de noodzaak van een harde bestraffing van gewelddaden.

Die repressieve houding werd aangeklaagd door de socialist Bertrand. In een boekje dat hij helemaal wijdde aan 1886 stelde hij aan de kaak dat de Kamer tijdens de stakingsgolf gewoon verderging met 'la vieille parlotte parlementaire'.[49] Men kan Bertrand niet helemaal gelijk geven. In de politieke wereld was immers wel degelijk één en ander aan het bewegen. Zo diende Frère-Orban een wetsvoorstel in op de nijverheids- en arbeidsraden. In zijn memorie van toelichting stelde hij dat stakingen zeker legitiem konden zijn. Dat nam echter niet weg dat ze schade toebrachten aan de ganse maatschappij, aan de industrie maar vooral ook aan de arbeidersklasse zelf. Daarom diende men de oorzaken van stakingen aan te pakken. Frère-Orban pleitte expliciet voor een preventieve aanpak, i.c. dus in de vorm van het oprichten van overlegorganen.[50] Maar, zoals reeds aangehaald is, in het Kamerdebat toonde hij zich anderzijds ook verbitterd. De arbeiders hadden immers al lang de beschikking over een aantal vrijheden, maar ze hadden die tot nu toe alleen maar aangewend om de strijd tegen het kapitaal aan te gaan.[51] Eigenlijk toonde Frère-Orban zich vooral nog geïnspireerd door het 'oude' vrijheidsdenken.

Een heel ander discours kwam tot uiting bij de liberale senator Jean-Joseph Crocq. In november 1886 probeerde hij in de senaat tevergeefs een voorstel tot amnestie voor veroordeelde stakers te laten stemmen.[52] Hij was er immers van overtuigd dat aan de basis van een staking geen individuele actoren lagen, maar dat stakingen veeleer bepaald werden - hij gebruikte zelfs de term 'gedetermineerd' - door de sociale omstandigheden. Een gelijkaardige terminologie vinden we enkele jaren later terug in de parlementaire toespraak van de onafhankelijke ingenieur en consul Léon Somzée[53] in het debat van 1892 over de vrijheid van arbeid. Somzée kon niet anders dan vaststellen dat er inderdaad gewelddaden gepleegd waren, maar, zo voegde hij eraan toe, die werden zeer vaak uitgelokt door het vele en vaak erg wrede sociale

48 Ch. Woeste, 'De la répression des désordres', in: *idem, Vingt ans de polémique,* I, *Etudes politiques* (Brussel-Parijs, 1885) 270.
49 L. Bertrand, *La Belgique en 1886* (Brussel, s.a.) 19.
50 Doc. Kamer, 6 mei 1886, 156.
51 Hand. Kamer, 26 juli 1887, 1717.
52 Voor een uitvoerig relaas, zie: J. Deferme, 'Geen woorden maar daden. Politieke cultuur en sociale verantwoordelijkheid in het België van 1886', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis,* XXXI (2000) 154-163.
53 Vanaf 1896 zetelde Somzée als katholiek.

onrecht dat de 'zwakke' en de 'ongelukkige' arbeiders werd aangedaan. De onmiddellijke oorzaak van misdaden lag volgens Somzée vaak bij machtsmisbruik, bij vernederingen, bij te strenge gerechtelijke veroordelingen of een te laag salaris. Wanneer een arme arbeider zich voor bijstand aandiende bij de overheidsdiensten, konden zijn sjofele klederen alleen al volstaan om alleen maar misprijzen op te wekken. Kortom, Somzée gaf toe dat er een probleem was, maar zocht de oorzaken niet bij de individuele arbeider of staker, maar bij de miserabele omstandigheden waarin die zijn leven doorbracht.[54] Het verst in zijn begrip en medelijden voor de arbeidersklasse ging Paul Janson. Want hoe kon men nu een arbeider veroordelen die actie ondernam vanuit bezorgdheid voor zijn kinderen?

Net als in het strafrecht leek ook in de sociale politiek een andere visie op verantwoordelijkheid te groeien. Bijzonder interessant op dat vlak zijn de opvattingen van criminoloog Adolphe Prins. Prins zelf had een maand na de stakingsgolf van 1886 al in de progressief-liberale *Revue de Belgique* geschreven dat stakingen niet zomaar afgekeurd mochten worden. Hij onderscheidde nuttige van onnuttige stakingen[55], maar ging er niet verder op in.

Enkele jaren later, in een andere tekst in hetzelfde tijdschrift, deed hij dat wel en werd duidelijk wat hij bedoelde. Dat tweede artikel handelde over 'het sociale idee' en Prins verduidelijkte erin hoe volgens hem ook de staking een uiting van zo'n sociale ingesteldheid kon vormen. Als het inderdaad zo was dat een arbeidersvereniging die tot de staking overging, daarmee vaak in de fout ging, was het anderzijds ook zo dat stakers door de activiteit van het staken een moreel voorbeeld stelden. Met het oog op de triomf van het collectieve ideaal, lieten ze zich immers allerlei beproevingen en ontberingen welgevallen. Op die manier vormde de staking een indrukwekkend bewijs van gehoorzaamheid aan een wet van solidariteit.[56] Natuurlijk rijst de vraag in welke mate opvattingen zoals die van Prins invloed uitoefenden op politici. Het was alleszins zo dat Prins in nauw contact stond met figuren als Henry Carton de Wiart, Emile Vandervelde, Paul Janson, Edmond Picard en Jules le Jeune.[57]

Maar zes jaar na de stakingsgolf waren de wonden nog niet geheeld. Bijzonder tekenend daarvoor was de reactie van minister van justitie Jules le Jeune op de toespraak van Somzée. Le Jeune, nota bene de minister die de 'socialere' principes, onder invloed van Prins, zelf had geconcretiseerd in de wet op de voorwaardelijke invrijheidstelling, reageerde gereserveerd.[58] Over deze zaak kon heel wat gezegd worden, aldus Le Jeune, maar hij kon er niet mee akkoord gaan de abominabele zaken waarover het debat ging zonder meer toe te schrijven aan de ontevredenheid van de arbeiders-

54 Hand. Kamer, 13 mei 1892, 1277.
55 A. Prins, 'La crise nationale', *Revue de Belgique,* XVIII (15 april 1886) 329-333.
56 A. Prins, 'L'idée sociale', *Revue de Belgique,* XXVI (15 april 1894) 349.
57 S. Christiaensen, 'Destabilisatie en beheersing. De défense sociale doctrine van A. Prins in het licht van zijn mens- en maatschappijvisie' (Leuven, licentiaatsverhandeling, 1985) 9.
58 In zijn proefschrift over Le Jeune relativeert Stefaan Christiaensen enigszins het 'vernieuwende' karakter van de zogenaamde 'wet-Le Jeune'; Le Jeunes eigen opvattingen waren dus minder radicaal dan ze op het eerste gezicht misschien leken. Zie S. Christiaensen, *Jules Lejeune. Tussen klassieke en moderne criminele politiek* (Leuven, 2001) 533 vlg.

klasse.[59] Op het vlak van de stakingen leek de minister Prins dus niet te volgen, en veel meer vast te houden aan de 'oudere' principes van de individuele verantwoordelijkheid.

Hoe dan ook, na 1886 doken er dus onmiskenbaar nieuwe geluiden op in het vertoog over de stakingsproblematiek, meer bepaald een tendens minder te kijken naar louter individuele verantwoordelijkheden voor maatschappelijke fenomenen, maar in de plaats daarvan ook oog te hebben voor sociale invloeden. In de late jaren 1880 bleef de individuele vrijheid van arbeid deels onaangetast, maar in de jaren na 1900 zou het dominante sociale discours in het parlement een grondige wijziging ondergaan en groeide er steeds meer begrip voor het idee dat de stakers 'er eigenlijk ook niet veel aan konden doen.'

De staking als een geval van heirkracht

Ondanks alle reserves kreeg het succesverhaal van het individualisme het in het Belgische parlement stilaan hard te verduren. Ook blijkt heel duidelijk dat niet alleen het strafrecht, maar zeker ook de sociale politiek een domein bij uitstek was waar het geloof in de individuele 'will power' afbrokkelde.[60] Zo verspreidde zich in de jaren 1890 ook in verband met de staking het besef de staking te beschouwen, niet als het resultaat van individueel, bewust gewild verzet, maar veeleer als een onvermijdelijkheid, rechtstreeks voortspruitend uit de sociale omstandigheden; het idee dat men niet alleen kon meegesleept worden door andere individuen, zogenaamde aanstokers, maar ook door omstandigheden die elke individuele wil overstegen.

Dat bleek ook uit de debatten over de stakingskwestie. Niet iedereen was daar echter gelukkig mee. Zo probeerden sommigen toch nog een schuldige te vinden voor stakingen. Ze zochten die echter niet meer onder de arbeiders, maar veeleer bij de heersende klassen, dus de werkgevers of de overheid. In de ogen van de conservatief Charles Woeste en de sociaalvoelende Arthur Verhaegen waren de problemen niet te wijten aan de schuld van de arbeider, maar wel aan die van de hogere klassen. Ze gingen ermee akkoord dat de leidende klassen zich voor 1886 niet genoeg hadden beziggehouden met de sociale kwestie en de arbeidersproblematiek.[61]

Ook de Leuvense hoogleraar en latere voorzitter van het Hoger instituut voor wijsbegeerte Simon Deploige klaagde in de *Revue sociale catholique* expliciet het slachtoffer-discours aan. Hij achtte het verfoeilijk dat de socialisten het staken gewoon bekeken als het vaststellen en aanklagen van een euvel. Zo zou de socialistische jurist Léon Furnémont het socialisme gedefinieerd hebben als 'un simple appareil enregistreur'. Ook Vandervelde zou de klassenstrijd als een onvermijdelijk feit be-

59 Hand. Kamer, 13 mei 1892, 1277.
60 M.J. Wiener, *Reconstructing the criminal. Culture, law, and policy in England, 1830-1914* (Cambridge, 1990) 186.
61 A. Verhaegen, *Vingt-cinq années d'action sociale* (Brussel, 1911) 25.

schouwd hebben. Deploige noemde dat uitingen van een steriel scepticisme. Wanneer de twijfel zich vestigde in de hersenen, zouden de mensen verlamd worden. Deploige wees ook op de contradictie die er bestond bij de socialisten: enerzijds geloofden ze in de verbeterbaarheid van de situatie door de mens, in de maakbaarheid van de mens, maar anderzijds was er dus dat fatalisme.[62]

Deploiges aanval bleek niet uit de lucht gegrepen. Vooral socialisten presenteerden het staken blijkbaar lang niet altijd als een uiting van een emancipatorische vechtlust, maar veeleer als 'gewoon een reactie' op penibele levensomstandigheden. In het debat over de werkplaatsreglementen verweet de katholieke industrieel Alphonse Janssens de socialisten dat ze teerden op stakingsactiviteiten. Demblon en Anseele repliceerden prompt dat ze nooit voor hun plezier staakten, maar dat stakingen soms een trieste noodzaak vormden. Het was niet de arbeider die op stakingen teerde, maar veeleer de bourgeois die van de arbeiders leefde.[63] Stakingen werden veroorzaakt door de omstandigheden. Hoe slechter het gesteld was met de arbeidsomstandigheden, des te waarschijnlijker werd een staking. Anseele stelde dat ook de socialisten niet altijd in staat waren stakingen te vermijden; het enige wat ze konden doen was proberen te zorgen dat ze ordelijk verliepen.[64] Een gelijkaardige redenering keerde in 1903 terug in het wetsvoorstel van de socialistische literator Jules Destrée over de arbeidsduurbeperking voor de mijnarbeid. In zijn memorie van toelichting stelde de socialist dat de arbeiders eigenlijk liever niet dreigden, maar als het zo verder ging, dat ze onvermijdelijk tot de staking zouden moeten overgaan.[65]

Van cruciaal belang is echter dat dat slachtofferdiscours niet alleen bij de socialisten weerklank vond. Ook de progressist Janson stelde dat de vrijheden van de syndicaten te zwak waren. Hij noemde die illusoir, fragiel, precair en labiel.[66] Onder de katholieken stelde de christen-democraat Jules Renkin tijdens het debat over de beroepsverenigingen dat de arbeiders zich nu eenmaal in een te zwakke positie bevonden om hun rechten op hun eentje te verdedigen. Daarom verdedigde hij een amendement van de katholieke vakbondssecretaris Eugène de Guchtenaere dat zich wat milder opstelde tegenover het bestraffen van een aantal misdaden begaan tijdens stakingen.[67]

Bij de christen-democraten had met name Henry Carton de Wiart in het debat over de arbeidsongevallen de principes van de individuele verantwoordelijkheid als achterhaald afgedaan, wanneer hij sprak over 'de dode taal van de verantwoordelijkheid'.[68] Hoewel de meeste christen-democraten in hun opvattingen over de stakings-

62 S. Deploige, 'Politique catholique et politique socialiste', *Revue sociale catholique* (1897-1898) 231-233.
63 Hand. Kamer, 21 april 1896, 1101.
64 Hand. Kamer, 16 april 1896, 1064.
65 Doc. Kamer, 26 februari 1903, 257-258.
66 Hand. Senaat, 17 maart 1898, 163.
67 Hand. Kamer, 7 december 1897, 205-211.
68 Zie daarover: J. Deferme, 'De schuld van het toeval. De Belgische wet op de arbeidsongevallen als een breekpunt in het parlementaire sociale denken', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis,* XXVII (2001) 57-76.

problematiek, méér dan bij de arbeidsongevallen, nog een plaats toekenden aan de individuele verantwoordelijkheid, vond het nieuwe vertoog duidelijk ook bij hen ingang. Zo bijvoorbeeld in het tijdschrift *La justice sociale,* waarin ook Carton de Wiart een belangrijke rol speelde. Op 22 december 1895 wijdde het tijdschrift een artikel aan het stakingsrecht. Aanleiding was de publicatie van het boek *Étude sur le droit de grève* van de Leuvense advocaat Victor Brughmans. De recensent vond het boek maar een banaal werk. Het zou zijn aandacht niet eens getrokken hebben, ware het niet door één element, namelijk de eigenaardige oplossing die Brughmans formuleerde voor de staking. Brughmans oordeelde immers dat voor elke staking een verantwoordelijk individu gezocht moest worden. Zo zouden arbeiders een vergoeding moeten betalen aan hun werkgever wanneer ze staakten voor een illegitieme reden - tot de illegitieme redenen rekende de auteur ook de eis van een beter loon. Men merkte heel goed, aldus de recensent, dat Brughmans van ver kwam. Hij oordeelde immers dat arbeidsomstandigheden zoals het bepalen van het salaris alleen afhankelijk waren van de individuele wil van de werkgever. Maar dat klopte niet, er speelden daarin veel factoren mee, die een individu niet kon voorzien of beheersen, en dus diende die zaak geregeld te worden door de hogere morele waarden. De arbeider was immers niet vrij. Hij moest kunnen leven van zijn salaris, en als dat te laag was, kon hij niet anders dan zich verzetten.[69] Ook de christen-democraat Jules Renkin oordeelde dat de staking weliswaar een bron van veel miserie was, maar stelde anderzijds ook dat beroepsverenigingen zich vaak in zo'n positie geplaatst zagen dat ze niet anders konden dan tot de staking over te gaan.[70] In het debat dat in de Hogere Arbeidsraad gevoerd werd over de arbeidsduurbeperking, uitte de christen-democratische jurist en industrieel Michel Levie een gelijkaardige mening. Het was bij gebrek aan arbeidsreglementering dat de arbeiders zich vaak genoodzaakt zagen hun toevlucht te nemen tot het stakingsmiddel.[71]

Wie de staking zeker als een geval van heirkracht beschouwde, was de socialistische advocaat, literator en senator Edmond Picard. In het parlementaire debat over de werkplaatsreglementen reageerde hij op Vandenpeerebooms triomfalistische uitlatingen over het bedwingen van stakingen. De minister, aldus Picard, dacht dat de arbeiders in staking gingen voor hun plezier. Hij toonde zich nog een aanhanger van het bijzonder flauwe geloof in de invloed van aanstokers, volgens Picard louter een mythe. Zo'n visie noemde Picard waarlijk kinderachtig, want 'les grandes causes ne résident pas dans les individus.' En dat gold dus zeker ook voor de oorzaken van stakingen![72] In zijn relaas hoe hij socialist geworden was, noemde hij de staking weliswaar een 'verschrikkelijke draak', maar legde hij de schuld niet bij de arbei-

69 A.D., 'A propos du droit de grève', *Justice sociale,* XLVI (22 december 1895).
70 J. Renkin, *De la limitation de la journée du travail* (Brussel, 1891) 37.
71 Ministère de l'industrie et du travail, *Conseil supérieur du travail (institué par arrêté royal du 7 avril 1892). Neuvième session 1907-1908. Règlementation de la durée du travail des adultes,* II, *Rapport et discussion* (Brussel, Weissenbruch, 1908) 117.
72 Hand. Senaat, 4 juni 1896, 410.

ders. De oorzaak moest gezocht worden in de onderdrukking van het werkvolk. De arbeiders zochten immers alleen hun toevlucht tot het stakingswapen wanneer de last te zwaar werd en de onrechtvaardigheid te erg. Een terminologie van 'schuld en boete' achtte hij irrelevant. Picard trok zijn redenering consequent door en stelde dat stakingen ook niet de fout van de bourgeoisie waren, want die was nooit voldoende op de hoogte van de miserie geweest.[73]

Om kort te gaan, Picard vond het bijzonder flauw nog te geloven in de invloed van zogenaamde onruststokers. Zo functioneerden sociale fenomenen immers niet; onruststokers kregen alleen dàn navolging wanneer hun actie in overeenstemming was met de wil van de massa.[74] De arbeidersklasse toonde zich alleen gevoelig voor de kracht van haar leiders, wanneer die de uitdrukking vormde van de wil van de massa. Telkens opnieuw heeft men voorspeld dat het socialisme een zekere dood zou tegemoetgaan op het moment dat grote leiders als César de Paepe of Jean Volders zouden sterven. Welnu, aldus Picard, beide mannen zijn dood, en de BWP is nog steeds springlevend.[75]

Naast deze zeer algemene ideeën over de staking 'als een geval van heirkracht', werd dat idee ook op een veel explicietere en concretere manier aan de orde gebracht, met name in het debat over het arbeidscontract (wet van 1900). Dat bleek niet alleen uit de parlementaire discussies, maar kwam ook al tot uiting in de voorbereidende debatten in de Hogere Arbeidsraad. Artikel 38 van het voorontwerp van wet ontkende expliciet dat de staking op zichzelf een vorm van overmacht vormde, die aan één van de partijen het recht gaf het contract op te zeggen, tegen de wil van de andere partij in. Zowel arbeider als werkgever werden alleen dàn van de contractuele verplichtingen ontheven, als ze echt niet in de mogelijkheid verkeerden om het contract uit te voeren.[76]

De sociale katholiek Arthur Verhaegen verdedigde dat artikel, en verwoordde daarmee de stem van de meerderheid in de commissie die de zaak had voorbereid. Bedoeling was aan te geven dat overmacht geen reden kon zijn tot het opheffen van het arbeidscontract. Wanneer bijvoorbeeld in een bedrijf dat zowel spinners als wevers tewerkstelde, de spinners in staking gingen, konden de wevers daardoor niet automatisch ook zelf het werk neerleggen. Wanneer de werkgever bijvoorbeeld nog gesponnen draden in voorraad had liggen, kon hij zijn wevers toch aan het werk houden. Verhaegen vond het belangrijk om op die manier aan de arbeiders het belang van de vrijheid van arbeid bij te brengen. Adolphe Prins ging niet akkoord en verwoordde daarmee de stem van de minderheid in de commissie. Hij oordeelde dat artikel 310

73 E. Picard, *Comment on devient socialiste* (Brussel, 1895) 131-133.
74 *Ibidem,* 139.
75 *Ibidem,* 140.
76 Ministère de l'industrie et du travail, *Conseil supérieur du travail (institué par arrêté royal du 7 avril 1892). Troisième session 1895-1896. Contrat de travail* (Brussel, 1896) 86.

van de strafwet volstond om de vrijheid van arbeid te garanderen. De socialisten Denis en Cavrot sloten zich daarbij aan. Uiteindelijk zou artikel 38 geschrapt worden.[77]

In het Kamerdebat gebeurde iets gelijkaardigs naar aanleiding van de discussies over staking en verplichte vooropzeg. De socialist Jules Mansart verzette zich tegen de bepaling de vooropzeg verplicht te maken voor stakingen. Hij oordeelde immers dat de staking een typisch geval van overmacht vormde. Hij achtte dat blijkbaar zó fundamenteel, dat hij nog liever de intrekking van de gehele wet verkoos, dan het opgeven van dat inzicht.[78] De socialistische mijnwerker Cavrot trad die visie bij. Hij sprak zich in principe wel uit voor de verplichte vooropzeg, maar niet in het geval van stakingen. Hij gaf daarvan ook een concreet voorbeeld: wanneer arbeiders niet in een mijn wilden afdalen omdat er mijngas hing, kon de werkgever achteraf een schadevergoeding vragen, 'omdat u, heren van rechts, weigert zoiets als een geval van heirkracht te erkennen', zo sprak Cavrot verbolgen.[79] Ook Maroille vond dat de staking als een geval van overmacht diende beschouwd te worden, zeker in de mijnen, waar vaak schrijnende arbeidsomstandigheden heersten.[80]

Veelzeggend in verband met de verplichte vooropzeg, was de opstelling van de christen-democraten. Hoewel ook zij zich niet zelden van een soort 'slachtofferdiscours' bedienden - denk vooral aan Carton de Wiarts 'dode taal van de verantwoordelijkheid' - stelden ze zich heel wat terughoudender op wanneer het erop aankwam dat te concretiseren in concrete wetsartikels, en bijvoorbeeld het uitbreken van een staking als een onvermijdelijkheid te aanvaarden. Zo verzette Carton de Wiart zich tegen Mansarts voorstel, omdat de christen-democraat 'onberedeneerde' stakingen wilde tegengaan.[81] Stemmen voor concrete wetgeving die stakingen kon 'stimuleren', ging de christen-democraten duidelijk te ver, en Mansarts voorstel werd dan ook niet aangenomen.[82] Maar wanneer men alleen oog heeft voor dat resultaat van de debatten, verliest men het belangrijke feit uit het oog dat er zowel bij socialisten, liberalen als christen-democraten stilaan andere opvattingen sluimerden, opvattingen die een dankbare voedingsbodem vormden voor de verdere ontwikkeling van de sociale wetgeving, en die schatplichtig waren aan de opkomende sociale wetenschap.

Sociale wetenschap en de crisis van het recht

Niet het streven naar de vrijheid van arbeiders domineerde de discussie over stakingen, maar veeleer het aanvoelen van een nood aan bescherming, die niet zozeer ingegeven werd door een paternalisme, maar veeleer door het erkennen van overmacht. Wie verwacht had dat die visie vooral bij katholieken voorkwam, misschien omwille

77 *Ibidem,* 449-456.
78 Hand. Kamer, 10 maart 1899, 801-803.
79 Hand. Kamer, 15 maart 1899, 831.
80 Hand. Kamer, 7 september 1899, 2514-2515.
81 Hand. Kamer, 25 april 1899, 1064.
82 Hand. Kamer, 26 april 1899, 1068.

van hun religieuze inspiratie, komt alvast bedrogen uit. Op de eerste plaats treft men die visie immers aan bij hen van wie men een daadkrachtige en voluntaristische positie verwacht. Waaraan dat lag, vertelden de politici er zelden expliciet bij. Naast het vrijheidsdenken ontwikkelde er zich stilaan een andere vorm van Verlicht rationalisme, de wetenschappelijkheid. De sociale kwestie had immers de ontwikkeling van een sociale wetenschap (verder) gestimuleerd, en die bood inzichten die toelieten de sociale kwestie heel anders te bekijken.

De sociologie werd in dat verband soms zelfs ervaren als een sociaal ordeningsmechanisme waarmee de heersende klasse sociale conflicten trachtte te beheersen, en door sommigen dus als anti-revolutionair werd bestempeld.[83] In elk geval bracht haar succes inzichten met zich mee die ook de beleidsvoerders niet konden negeren, en bovenal, die niet zelden de liberale politieke ideologie ondermijnden.[84] Tot diep in de twintigste eeuw, werden sociaal-deterministische opvattingen vaak vereenzelvigd met de sociologie.[85] Ook op het einde van de negentiende eeuw was het vaak zo dat sociale wetenschappers in al hun enthousiasme voor hun nieuwe, sociale discipline de opheffing van de individuele vrije wil verkondigden.[86] Friedrich Nietzsche schreef in de jaren 1880 zelfs dat het ongeloof in de macht van de vrije wil een kenmerk van de wetenschap in zijn geheel vormde.[87]

Zelfs de liberaal geïnspireerde industrieel (en eigengereid theoreticus) Ernest Solvay was de mening toegedaan dat de sociale troebelen van zijn tijd resulteerden uit het falen van heersende ideologieën zoals het geïdealiseerde vrijheidsbeginsel. Maar hoewel zijn theorieën van energetisme en productivisme niet veel speelruimte voor de vrije wil lieten, bleef zijn sociale theorie toch grotendeels individualistisch van aard.[88] Maar andere sociologen, auteurs met een zeer verschillende achtergrond gingen ermee akkoord dat het louter individualistische model van de *homo economicus* overstegen moest worden.[89] Ook in Nederland beweerde een aantal sociologen een alternatief te kunnen aanbieden voor de traditionele politieke economie.[90] Ook vele

83 F. Ewald, *Histoire de l'Etat providence* (Parijs, 1986), 125; E. Jonker, *De sociologische verleiding. Sociologie, sociaal-democratie en de welvaartsstaat* (Groningen, 1988) 15-19.

84 Ewald, *Histoire de l' Etat providence,* 129.

85 Dat gebeurde bijvoorbeeld ook door de bekende wetenschapsfilosoof Karl Popper: ook hij verweet de sociologen dat ze de menselijke activiteiten niet alleen bepaald zagen door individuele motieven, maar vooral door sociale omstandigheden. Zie K. Popper, *The open societies and its ennemies,* II, *The high tide of profecy: Hegel, Marx and the aftermath* (Londen, 1945) 212).

86 K. Wils, *De omweg van de wetenschap. Het positivisme en de Belgische en Nederlandse intellectuele cultuur* (Leuven, 2000) 459-460.

87 B. Huisman, J. Salem, ed., *Les philosophes et la liberté. Les grandes textes philosophiques sur la liberté* (Parijs, 1982) 171. Ook Charles Taylor identificeerde een deel van de tegenstanders van de door hem positief gewaardeerde individualistische cultuur van zelf-vervulling met de aanhangers van sciëntistische opvattingen. Zie Ch. Taylor, *The malaise of modernity* (Concord, Ontario, 1995) 74-79.

88 J.-F. Crombois, 'Energetisme et productivisme', in: A. Despy-Meyer, D. Devriese, ed., *Ernest Solvay et son temps* (Brussel, 1997) 210-220.

89 L. Mucchielli, *La découverte du social. Naissance de la sociologie en France* (Parijs, 1998) 490.

90 S. Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam, 1997) 178-180.

Franse sociologen wilden de sociale politiek onttrekken aan de hegemonie van de politieke economie, om haar binnen te leiden in het domein van de sociologische methoden en interpretaties.[91]

Maar niet alleen de politieke economie werd in vraag gesteld, belangrijk voor de stakingsproblematiek is dat dat nog veel meer gold voor het traditionele burgerlijk recht. Het burgerlijk recht, gebaseerd op principes van individuele verantwoordelijkheid, vormde de hoeksteen van de negentiende-eeuwse liberale politieke cultuur.[92] De ontwikkeling van de sociale wetenschap leek een fundamentele bedreiging voor die waarden te vormen. Van essentieel belang was dat er een opvallend verschil bestond tussen wie er een juridische, dan wel een sociaalwetenschappelijke benadering op nahield. Soms ontstaat zelfs de indruk dat niet alleen een soort van vage evolutie plaatsvond van individualisme naar meer sociaal denken, maar dat men, op het vlak van de onderliggende wetenschappelijke legitimatie, verder ging en mét het individualisme ook het daarop steunende burgerlijke recht de vuilbak inkieperde, en inruilde voor verworvenheden uit de sociale wetenschappen.

Diende er een 'sociaal recht' te komen dat het burgerlijke recht verving?[93] Dat waren alleszins de bewoordingen waarin sommige tijdgenoten de zaak verwoordden.[94] Bij een lectuur van de parlementaire debatten over sociale wetgeving valt het op hoe telkens opnieuw de aanhangers van het individualistische systeem hun bezorgdheid uitten dat men met die nieuwe sociale wetten, die ontegensprekelijk afbreuk deden aan de grondslagen van het negentiende-eeuwse burgerlijk recht, 'toch maar niet het recht helemaal mocht verlaten.' Het was inderdaad zo dat vanuit de sociale wetenschap scherpe aanvallen werden uitgevoerd op het als té individualistisch ervaren bastion van het burgerlijk recht.

De naam van Adolphe Prins is al vaak gevallen. In verband met de stakingsproblematiek, hebben we gezien dat Prins de staking als een uiting van een 'sociaal idee' beschouwde. Maar wat dachten de sociologen daarover? Bij wijze van voorsmaakje, enkele opvattingen van de bekende Franse sociale wetenschappers Gabriel Tarde en Emile Durkheim.

Tardes visie over de staking was heel wat negatiever dan die van Prins, maar niettemin besteedde ook hij veel aandacht aan het sociale aspect. Een staking werd immers uitgelokt door aanstokers, maar die aanstoker was vaak een vereniging.[95] Uiteraard bekeek Tarde ook de staking door de bril van zijn imitatietheorie: hij was er met name voor bevreesd dat in grote groepen de 'superieure' wel eens de 'inferieure' zou kunnen imiteren.[96]

91 Mucchielli, *Découverte du social,* 519.
92 Zie daarover vooral: Ewald, *Histoire de l'Etat providence.*
93 *Ibidem,* 293.
94 Zie: Nandrin, 'Les libéraux et la génèse du droit social en Belgique', 100; Deferme, 'De schuld van het toeval', 57-76.
95 G. Tarde, *L'opinion et la foule* (Parijs, Alcan, 1904) 197.
96 M. Biddiss, 'Intellectual and cultural revolution, 1890-1914', in: P. Hayes, ed., *Themes in modern European history 1890-1945* (Londen, 1992) 95.

Naar de mening van Emile Durkheim leidde de verdeling van arbeid tot een grotere sociale cohesie. Het sociale leven kwam voort uit een dubbele bron, de gelijkenis van bewustzijn en de verdeling van de arbeid. Verspreiding van verdeling van de arbeid zorgde voor een grotere concentratie van de sociale massa, en een nauwer contact tussen de 'onderdelen' van de maatschappij, en dat maakte 'besmetting' gemakkelijker. Eén voorbeeld daarvan vormde de snelheid waarmee een staking zich kon uitbreiden.[97] Anderzijds bekeek Durkheim de staking ook als het doorbreken van de solidariteit die er normaal gezien heerste tussen arbeid en kapitaal.[98]

Maar wat was de visie van Belgische sociologen over de spanning tussen de juridische orde enerzijds en de sociale orde anderzijds? In het debat over het arbeidscontract in de Hogere Arbeidsraad had Prins al gesteld dat de staking een kwestie was van de sociale orde en niet van de juridische orde.[99] Hij werd daarin echter niet gevolgd door de twee belangrijke Belgische denkers over de stakingsproblematiek, Victor Brughmans en Robert de Muelenaere. Brughmans verdedigde resoluut de 'juridische' positie. Hij betitelde het beschouwen van de staking als een collectieve manier om het arbeidscontract te verbreken als anarchistisch, anti-juridisch en irrationeel. Bovendien stelde hij dat zo'n gedachtengang eenvoudigweg niet klopte. Stakers wilden het arbeidscontract helemaal niet verbreken, ze wilden het integendeel precies behouden. Brughmans betreurde dat in de hedendaagse zeden de staking beschouwd werd als een normaal middel om sociale conflicten op te lossen. Dat was volgens hem echter volledig uit den boze, want: 'A l'égal de la guerre, c'est un appèl à la raison du plus fort.'[100]

Brughmans' theorie bleef niet onbesproken. Zo schreef één van de leerlingen van de katholieke Leuvense hoogleraar Victor Brants[101], Robert de Muelenaere, een belangwekkende studie over het stakingsfenomeen. Een interpretatie die De Muelenaere als theoretische mogelijkheid opperde, bestond erin de staking te beschouwen als het afzien van de patroon van diens rechten. In principe achtte De Muelenaere dat niet onmogelijk, maar in de praktijk bleek het toch bijzonder onwaarschijnlijk. Ook de staking beschouwen als een vorm van overmacht, bood juridisch gezien geen oplossing. Overgaan tot de staking gebeurde immers uit vrije wil! En wie dacht dat de wetgever met de wet van 1867 het stakingsrecht had toegekend, zat al helemaal fout. Bepaalde aspecten waren weliswaar uit het strafrecht gehaald, maar aan de verhoudingen van burgerlijk recht was fundamenteel niets gewijzigd. De auteur concludeerde dat hij zich alleen nog kon uitspreken voor een systeem dat de contractuele

97 E. Durkheim, *De la division du travail social* (Parijs, 1973) 203-205.
98 *Ibidem,* 387.
99 Ministère de l'industrie et du travail, *Conseil supérieur du travail (institué par arrêté royal du 7 avril 1892). Troisième session 1895-1896. Contrat de travail* (Brussel, 1896) 456.
100 V. Brughmans, 'Définition de la grève', *Revue pratique du droit industriel,* I (1898) 249.
101 Voor een overzicht van Brants' ideeën, zie: K. Meerts, *De Leuvense hoogleraar Victor Brants: een brugfiguur in het sociaal-katholicisme; sociale ideeën tussen katholieke romantiek en realisme 1856-1891* (Leuven, 1984).

verantwoordelijkheid van de stakers behield.[102] Reeds tijdens zijn studieverblijf in het buitenland, had De Muelenaere enkele zeer uitvoerige brieven over het onderwerp aan zijn leermeester Brants geschreven. Zo beweerde hij in een brief van 12 september 1908 dat hij gezocht had naar een manier om het stakingsrecht juridisch te verdedigen, maar zonder resultaat. De enige mogelijke conclusie, aldus Brants' leerling, luidde dat de vrijheid van arbeid veel belangrijker was dan het stakingsrecht.[103]

Victor Brants zelf was één van de kopstukken van de sociaal-wetenschappelijke vereniging Société (belge) d'économie sociale. Die was vooral geïnspireerd door het werk van Frédéric le Play en bestond, naast de liberaal Prins, vooral uit katholieken. Vanaf 1886 oefende ze een grote invloed uit op de activiteiten van de Commissie van de arbeid en op de ontwikkeling van de eerste Belgische sociale wetgeving.[104] Dat de visie van Brants zelf nauw aansloot bij het 'verantwoordelijkheidsdiscours', verhinderde niet dat er in de Société d'économie sociale ook kritiek op die visie werd geformuleerd. In juni 1886 schreef Charles Dejace in het tijdschrift *La réforme sociale* een artikel over de stakingsgolf van twee maanden voordien. Daarin pleitte hij op de eerste plaats voor kalmte en behoedzaamheid, en voor een langetermijnaanpak. Dejace toonde zich enigszins verbaasd over de plotse uitbarsting van protest. Hij schipperde tussen het zoeken naar verantwoordelijke individuen enerzijds, en het erkennen van sociale oorzaken anderzijds. In elk geval pleitte hij voor het uitbouwen van een sociale wetgeving, en liet hij blijken dat ook de Société daarin een rol wilde blijven spelen.[105]

Precies een maand later verscheen in *La réforme sociale* een artikel dat de sociale problematiek in verband bracht met de relatie tussen rechtswetenschap en sociale wetenschap. Daarin stelde auteur Jules Michel vast dat er recentelijk in verband met de sociale kwestie vaak neerbuigend gedaan werd over het burgerlijk recht. Ook de Société d'économie sociale had dat verwijt al op haar bord gekregen. Michel pleitte voor een gematigde aanpak. Het burgerlijk recht kende naar zijn mening zeker een grote waarde, maar diende meer bekeken te worden vanuit concrete, feitelijke situaties. Een verlichte rechtswetenschap moest de sociale wetenschap de hand reiken, om samen een antwoord te zoeken voor de actuele sociale problemen.[106]

Die behoedzame aanpak verhinderde evenwel niet dat de voor stakers erg strenge wet van 1892 werd toegejuicht. Auteur Cazajeux toonde zich verheugd te kunnen vaststellen dat er nog landen waren die niet zwichtten voor het geweld van socialisten en anarchisten, en die nog respect toonden voor de individuele vrijheden en rechten.[107] Het valt dus op dat auteurs die de staking bekeken door de bril van de rechts-

102 R. de Muelenaere, *La grève et le contrat de travail. Belgique-France* (Leuven-Parijs, 1909) 34-355.

103 Fonds Victor Brants, archief KU Leuven.

104 Zie onder andere: J.-F. Crombois, *L'Univers de la sociologie en Belgique de 1900 à 1940* (Brussel, 1994) 19; G. Kurgan-Van Hentenryk, 'Introduction', in: *idem, Laboratoires et réseaux de diffusion des idées en Belgique (XIXe-XXe siècles)* (Brussel, 1994) 13.

105 Ch. Dejace, 'Courrier de Belgique. Le crise ouvrière et la Commission du travail', *La réforme sociale* (1 juni 1886) 636-641.

106 J. Michel, 'La science juridique et la science sociale', *La réforme sociale* (1 juli 1886) 3.

107 J. Cazajeux, 'Le mouvement social à l'étranger', *La réforme sociale* (1 april 1892) 549.

wetenschap, besloten dat ze haar alleen maar konden verwerpen, terwijl meer sociologisch geïnspireerde schrijvers zich veel toleranter opstelden. In het sociologische kamp vielen inderdaad steeds vaker zulke geluiden te horen. Zo schreef bijvoorbeeld ook de christen-democraat Cyrille van Overbergh, die in 1899 de Société belge de sociologie had opgericht, wel eens over de stakingsproblematiek. Zijn boek kreeg een korte recensie in de *Revue sociale catholique,* een tekst waaruit alvast bleek dat het tijdschrift stakingen zeker niet a priori veroordeelde.[108]

Hector Denis, socialist en één van Belgiës belangrijkste pleitbezorgers van de sociologie,[109] die in de laatste jaren van de negentiende eeuw actief was in het Brusselse Institut des sciences sociales, zei in het debat over het arbeidscontract dat de juristen waren blijven steken in hun opvattingen over een 'zuiver recht'.[110] In november 1902 werd het Institut des sciences sociales omgevormd tot het Institut de sociologie. Ook in die instelling bleef men zich bezighouden met de stakingskwestie en haar gevolgen voor recht en sociologie.

Met name jurist en ambtenaar Louis Wodon toonde zich bedrijvig op dat vlak. In februari 1912 schreef hij in het *Bulletin de l'Institut de sociologie* een artikel over het belang dat de invloed van het sociale paradigma op het recht had voor de stakingskwestie. Hij oordeelde dat, op het moment dat in 1867 in Frankrijk het coalitieverbod werd afgeschaft, er vanuit juridisch standpunt gesproken kon worden van een stakingsrecht. Het probleem bleef echter dat bij de uitvoering van dat recht de rechten van anderen niet geschonden mochten worden. Daarin lag volgens Wodon het sociologisch belang van de zaak: het ging niet meer om een juridisch conflict, maar het was een belangenconflict en daar had een rechtbank niks mee te maken. De vraag rees dan ook of men deze zaak dan maar moest overlaten aan het vrije spel van de industrie. Daar was Wodon zeker geen voorstander van. Hij zag hier veeleer een rol weggelegd voor het publiek recht of het administratief recht. Dat laatste draaide immers ook rond belangen in plaats van rechten als dusdanig.[111]

Enkele maanden later zette hij zijn redenering verder in een ander artikel. De moderne industriële conflicten en stakingen hadden ervoor gezorgd dat de mens in een situatie terechtgekomen was waarin het recht en de rechtbanken niet meer alles konden oplossen en heel duidelijk met hun grenzen geconfronteerd werden. Hij noemde die toestand van het allerhoogste sociologische belang en oordeelde dat de maatschappij een nieuw soort recht nodig had. Dat nieuwe recht zou weliswaar maar traag tot ontplooiing komen, maar het zou volledig buiten de sfeer van het burgerlijk recht vallen en zelfs buiten het domein van de rechterlijke macht. Volgens Wodon waren de dagen van de vrije concurrentie geteld en brak een periode aan waarin vooral trusts en arbeidersyndicaten de dienst zouden uitmaken. Het was niets minder dan

108 G. Legrand, 'Une brochure sur la grève générale', *Revue sociale catholique* (1901-1902) 259-262.

109 Zie over hem onder andere: Wils, *De omweg van de wetenschap,* 397.

110 Hand. Kamer, 1 september 1899, 2450.

111 L. Wodon, 'Sur un essai d'adaptation du droit civil à la solution des conflits industriels', *Bulletin de l'institut de sociologie* (februari 1912) 298, 91.

een volstrekt nieuw sociaal fenomeen, dat zich in de Verenigde Staten zelfs uitte in een ware crisis van het recht.[112] Conclusie: in sociologische milieus werd dus vaak niet alleen een overgang van een individualistisch naar een sociaal recht gepredikt, meer nog, ook de rationaliteit van het juridische op zichzelf werd in vraag gesteld.

Conclusie

'Alles strijdt, wat naar vrijheid haakt...' De arbeider aan het stakingspiket beschouwde zijn actie ongetwijfeld gewoon als middel tot verhoging van zijn vrijheid, als een poging om zijn stem te laten horen en zijn levensomstandigheden te verbeteren. Maar in het parlement probeerden sociaalvoelende politici stakingen aanvaardbaar voor te stellen op een heel andere manier. Dat gold met name ook voor de groep van wie men dat op het eerste gezicht misschien het minst zou verwachten, de socialisten. Hoewel socialisten wel eens de emanciperende vrijheid van vereniging aanhaalden, was hun discours veel vaker doordrongen van een heel andere inspiratie. Ze stelden stakers immers lang niet altijd voor als heldhaftige vrijheidsstrijders, maar veel vaker als arme sukkelaars die naar hun laatste wapen grepen. Belangrijker dan het jongleren met het vrijheidsideaal, was een heel ander, vernieuwend discours dat gaandeweg ingang vond, bijvoorbeeld ook bij christen-democraten. Aan de basis daarvan lag niet zozeer een partijpolitieke inspiratie, maar vooral de inzichten van de sociale wetenschap. Bij de beoordeling van het stakingsfenomeen mocht men niet alleen kijken naar de inbreng van individuen, maar ook naar die van het sociale niveau. In verband met de stakingsproblematiek, creëerde het een voedingsbodem om de staking te interpreteren als een vorm van overmacht. Bij sommigen ging die gerichtheid op en waardering voor de sociale wetenschap zo ver dat men het recht helemaal wilde vervangen door de sociologie.

De negentiende-eeuwse werkman zou bij al dat getheoretiseer waarschijnlijk onverschillig het hoofd geschud hebben en teruggekeerd zijn naar zijn stakingspiket. Maar zulke opvattingen, geïnspireerd door sociaal-wetenschappelijke evoluties, zorgden er wel voor dat de leidende klassen het arbeidersprotest rond 1900 wat meer door de vingers gingen zien.

112 L. Wodon, 'Des essais d'adaptation du droit privé à la solution des conflits industriels et du pouvoir d'arrêt des idéologies', *Bulletin de l'institut de sociologie* (april 1912) 325,670-325, 676.

Van stichtelijke fraseologie naar redelijkheid[1]
De PvdA en de oorlog in Vietnam, 1964-1973

F. Zuijdam

In tegenstelling tot bijvoorbeeld de Korea-oorlog werd het Amerikaanse optreden in Vietnam in de jaren zestig door velen niet als ‘een doorsnee Koude Oorlog-schermutseling’ beschouwd. Nee, de Vietnamoorlog werd destijds door veelal linkse mensen aangegrepen om de Verenigde Staten (VS) te veroordelen als ‘een imperialistische mogendheid die een klein maar dapper volk met barbaarse middelen (napalm!) belette een onafhankelijke koers te varen.’[2] Naast deze verontwaardiging over het gewelddadige Amerikaanse optreden, speelde ook een romantische identificatie met de revolutionaire guerrilla's van de Vietcong mee.[3] Veel Vietnamactivisten hadden wel sympathie voor de moedige soldaten van deze ‘bevrijdingsbeweging’ die de Derde Wereld van de westerse onderdrukking probeerde te bevrijden. Het verzet tegen de Vietnamoorlog, dat bij tijd en wijle massale vormen aannam, heeft de roerige jaren zestig kleur gegeven. Door sommigen wordt het verzet tegen het Amerikaanse optreden zelfs beschouwd als dé katalysator van de maatschappelijke vernieuwingen in de jaren zestig en zeventig.[4]

De afkeer van de oorlog - door betogers pakkend verwoord in de leus ‘Johnson moordenaar’ (of Johnson molenaar voor degenen die een bevriend staatshoofd niet wilden beledigen) - werd niet gedeeld door de Nederlandse regering. De minister van buitenlandse zaken, Luns, weigerde de Amerikaanse militaire interventie te veroordelen. De meeste grote politieke partijen waren evenmin bereid het vertrouwen in de VS op te zeggen. Pas op het allerlaatste moment namen zij afstand van het Amerikaanse optreden in Vietnam. De Partij van de Arbeid (PvdA) was de enige grote politieke partij die zich - zij het na enige aarzeling - al vrij snel kritisch uitliet over het Amerikaanse optreden in Vietnam.

Bij de standpuntbepaling ten aanzien van Vietnam dienden de politieke partijen rekening te houden met een gecompliceerd krachtenveld. Dat gold voor de internationale politiek (de ontdooiing in de Koude Oorlog), maar wellicht nog meer voor het Nederlandse politieke landschap. De Nederlandse politiek raakte vanaf het midden van de jaren zestig op drift. Om enkele belangrijke verschuivingen te noemen: door de ontzuiling deed de zwevende kiezer z'n intrede, de grote politieke partijen waren bezig zich ideologisch te heroriënteren en ook de politieke stijl veranderde: niet pacificeren, maar polariseren was het parool. Voor ‘het buitenland’ kwamen daar de ‘democratisering van de buitenlandse politiek’ en de sterke groei van een ideëel geïnspireerd buitenparlementair activisme bij. Door dit alles werd de standpuntbepaling

1 Ik wil Piet de Rooy danken voor zijn opbouwende kritiek op een eerdere versie van dit artikel.

2 R. Havenaar, ‘Het ondankbare gelijk van Ernest Bevin en Helmut Schmidt’, *Socialisme en democratie,* LIII (1996) 545.

3 M. Kuitenbrouwer, *De ontdekking van de Derde Wereld. Beeldvorming en beleid in Nederland, 1950-1990* (Den Haag, 1994) 79.

4 N. Pas, ‘Welterusten mijnheer de president’, *Historisch Nieuwsblad,* VIII (1999) viii, 40-42.

ten aanzien van Vietnam niet alleen bepaald door de gevechtshandelingen in Zuidoost-Azië, maar werd de kwestie door diverse partijen tevens aangegrepen om de positie in de Nederlandse politiek te markeren.

Zo kan de kritische houding van de PvdA inzake Vietnam niet los worden gezien van het feit dat de partij beter dan de andere grote politieke partijen aansluiting wist te vinden bij het nieuwe levensgevoel van de jaren zestig. Met name de opkomst en integratie van Nieuw Links vanaf 1966 zorgden voor een fikse 'verjongingskuur' en een 'ruk naar links'. Met behulp van de polarisatiestrategie richtte de partij haar pijlen op 'duidelijkheid in de Nederlandse politiek.' Door duidelijk - lees progressief - stelling te nemen diende het Nederlandse politieke landschap te worden opgedeeld in een progressief en een conservatief tweestromenland. In het streven naar duidelijkheid werd door Nieuw Links dankbaar gebruik gemaakt van de buitenlandse politiek. Door middel van trefzeker gekozen standpunten wilden de nieuwlichters duidelijk maken dat het gedaan moest zijn met 'de verkalkte Koude Oorlogsmentaliteit'. Of anders gezegd, de buitenlandse politiek - en de Vietnamoorlog in het bijzonder - bleek uitermate geschikt om van 'een progressieve grondhouding' te getuigen.

Hoe de stellingname van de PvdA ten aanzien van Vietnam in het krachtenveld van een veranderend politiek landschap vorm kreeg, zal ik in deze bijdrage proberen te schetsen.

De entree van de Amerikanen in Vietnam

De voorgeschiedenis van de Amerikaanse interventie in het Vietnamese conflict begint in 1954. In dat jaar werd het vertrek van Frankrijk uit Indochina geregeld in de akkoorden van Genève. Vietnam werd opgedeeld in twee delen, het communistische Noorden en het 'vrije' Zuiden. De Amerikanen wilden voorkomen dat Zuid-Vietnam communistisch zou worden en steunden de dictatoriale leider van het land, president Diem (en later zijn opvolger Thieu). Zijn regime kon echter niet rekenen op brede steun van de bevolking en werd eind jaren vijftig geconfronteerd met gewapende opstandelingen, die zich weldra verenigden in het Nationale Bevrijdingsfront (NLF). Dit bevrijdingsfront bestond in meerderheid uit communisten en kreeg later meer bekendheid onder de naam 'Vietcong'.

Onduidelijk is in hoeverre de Vietcong handelde op instructies van het communistische Noord-Vietnam, al onderhield zij wel nauwe banden met Hanoi. Voor president Kennedy stond het echter vast dat Noord-Vietnam de drijvende kracht achter de rebellie van de Vietcong was. Hij wilde voorkomen dat Zuid-Vietnam aan het communisme ten prooi zou vallen, aangezien hij vreesde voor een 'domino-effect' in de rest van Zuidoost-Azië. De VS besloten daarom militaire steun te verlenen en in 1963 werden er 16.000 'militaire adviseurs' naar Zuid-Vietnam gestuurd.[5] Meer algemeen zou je kunnen zeggen dat Amerika voor haar politiek in Zuidoost-Azië gebukt ging onder het eerdere 'verlies van China' in 1949. De frustratie van de communistische

5 R. Havenaar, *Van Koude Oorlog naar nieuwe chaos 1939-1993* (Amsterdam, 1993) 175.

omwenteling in China liet weinig ruimte voor een zakelijke afweging van doel en middelen om de opmars aldaar te stuiten. Daar kwam bij dat het optimisme van de Amerikanen om Zuid-Vietnam voor een communistische overname te behoeden groot was. De grote technologische overmacht van de VS zou het neerslaan van een communistische opstand tot een eenvoudige zaak maken, was de gedachte.[6]

De opvolger van de vermoorde Kennedy, L.B. Johnson, zette het beleid van zijn voorganger voort. Hij wilde niet de boeken ingaan als de president 'who saw Southeast Asia go the way China went.'[7] Ondertussen was president Diem bij een aanslag om het leven gekomen en versterkte de Vietcong in hoog tempo haar positie op het platteland. De roep om harde maatregelen klonk in de VS steeds luider. Een aanval op Amerikaanse schepen in de Golf van Tonkin in 1964 was aanleiding voor het congres om president Johnson een blanco volmacht te geven om alle noodzakelijke middelen in te zetten. Deze *carte blanche* zou het sein zijn voor een grootscheepse militaire interventie.[8] Naar aanleiding van de dood van enkele Amerikaanse militairen tijdens een aanval van de Vietcong, besloot Johnson Noord-Vietnam te bombarderen. De bombardementen waren bedoeld als vergelding, maar poogden tevens een einde te maken aan de wapenleveranties van Hanoi aan de Vietcong. Het conflict in Zuidoost-Azië was hierdoor verworden van een Vietnamees conflict tot 'an American war, very inefficiently assisted by the South Vietnamese.'[9]

Een hachelijke onderneming tegen het Peking-communisme

Binnen de PvdA werden deze ontwikkelingen met zorg gade geslagen. Eind 1964 had de *coming man* op het gebied van de buitenlandse politiek, Piet Dankert, (al) weinig vertrouwen in de goede afloop van het militaire optreden van de VS. De 'vrome leus' dat de Amerikanen in Zuid-Vietnam de vrijheid verdedigden, achtte hij onhoudbaar. Het land was in feite een Amerikaans protectoraat, waar nog nooit vrije verkiezingen waren gehouden. Niet de Amerikaanse militairen, maar de bevolking van Zuid-Vietnam moest beslissen over de toekomst van het land.[10] Internationaal secretaris Max van der Stoel was het met zijn partijgenoot eens dat het conflict in Vietnam niet met militaire middelen moest worden beslecht. Hierdoor dreigde het gevaar van escalatie waarbij China en de VS militair tegenover elkaar zouden komen te staan. Dit moest te allen tijde voorkomen worden. Aan de andere kant kon Vietnam ook niet zonder meer worden prijsgegeven. Het 'Chinese communisme zou dan weldra Zuidoost-Azië overspoelen', vreesde hij. De meest verkieslijke oplossing van het conflict was een terugkeer van de strijdende partijen naar de onderhandelingstafel.[11]

6 D. Kaiser, *American tragedy. Kennedy, Johnson and the origins of the Vietnam war* (Cambridge, 2000) 489.
7 S.J. Ball, *The Cold War. An international history* (Oxford, 1998) 130.
8 Zo arriveerden er alleen al in 1965 zo'n 80.000 Amerikaanse militairen in Vietnam.
9 F. Logevall, *Choosing war. The lost change for peace and the escalation of war in Vietnam* (Berkeley, 1999) 375.
10 P. Dankert, 'McNamara's oorlog', *Paraat,* XIX (1964) 216-217.
11 M. van der Stoel, 'Onderhandelen over Vietnam, maar de grote vraag is: hoe?', *Opinie,* I (1965) v, 6.

Deze visie van Van der Stoel representeert de enigszins dubbelhartige houding, die de PvdA ten aanzien van het Vietnamese conflict in 1965 innam. Aan de ene kant

vond de partij dat er weerstand geboden moest worden tegen ‘de uitzaaiing van het Peking-communisme’ in Zuidoost-Azië. Van ‘goedkope kritiek op de VS’ wilde de partij niet weten. In de woorden van fractievoorzitter Nederhorst offerden de VS immers ‘goed en bloed voor de strijd waarvan uiteindelijk de vrijheid werd verwacht.’[12] Met andere woorden, de VS deden een achtenswaardige poging het oprukkende communisme in Zuidoost-Azië in te dammen. Aan de andere kant wenste de PvdA het Amerikaanse beleid ook niet kritiekloos te volgen. Met de dag werd immers duidelijker dat via een militaire interventie de vrede niet gewonnen kon worden. Met name de bombardementen achtte de partij afkeurenswaardig. Daarbij vielen onschuldige burgerslachtoffers en ze kweekten slechts een sfeer van haat tegen het westen en tegen de VS in het bijzonder.

De ambivalente houding van de partij kwam ook tot uiting in de motie-Ruygers, die door de PvdA in mei 1965 tijdens het Kamerdebat over Vietnam werd ingediend. De schuld van het conflict werd eenzijdig bij China gelegd, maar de PvdA-fractie geloofde niet dat de militaire interventie tot vrede zou leiden. In de motie werd dan ook aangedrongen op een wapenstilstand en onderhandelingen. Het wezenlijke probleem in Vietnam was volgens de fractie de slechte sociaal-economische situatie in Zuid-Vietnam. Daarom werd tevens in de motie voorgesteld om na het beëindigen van de vijandelijkheden, krachtige steun te verlenen aan een omvangrijk economisch hulpprogramma.[13] Het partijbestuur meende eveneens dat niet de militaire kracht van Zuid-Vietnam, maar de deplorabele sociaal-economische toestand in het land het kernprobleem vormde. Volgens het bestuur werd een doeltreffend verzet tegen het communisme in Vietnam belemmerd door ‘de obstructie van de sociale revolutie’ in dat land door een kleine bevoorrechte groep. Het bestuur pleitte er daarom voor ‘het sociale omwentelingsproces’ in Zuid-Vietnam te ondersteunen met een grootscheeps ontwikkelingsprogramma.[14] Het pleidooi voor ontwikkelingshulp geeft aan dat de PvdA het conflict in Vietnam niet louter en alleen in het kader van de Koude Oorlog, - de strijd tegen het ‘oprukkende Peking-communisme’ - wenste te bezien, maar ook oog had voor de slechte sociaal-economische toestand in Vietnam.

Van een grootscheeps hulpprogramma voor Vietnam kwam echter niets terecht. In plaats daarvan vonden in de loop van 1965 steeds meer militairen en oorlogsmaterieel hun weg naar Zuid-Vietnam. De geweldsspiraal was voor het partijbestuur aanleiding om in oktober 1965 hierover haar bezorgdheid uit te spreken. Het bestuur riep de Amerikanen op de bombardementen op Noord-Vietnam direct stop te zetten en hoopte tevens dat alle vreemde troepen zich uit Vietnam terug zouden trekken.[15]

12 PvdA-archief, Verslag tiende congres van de PvdA, 5 en 6 maart 1965, rede G.M. Nederhorst (de nieuwe fractievoorzitter).

13 Handelingen van de Tweede Kamer 1964-1965, Interpellatie door de heer Slotemaker de Bruine betreffende de oorlog in Vietnam, 18 mei 1965, 1422. De motie werd slechts gesteund door de PSP en de CPN.

14 PvdA-archief, Verslagen PvdA 1964-1966, Verklaring partijbestuur inzake Vietnam, 21 mei 1965.

15 PvdA-archief, Verslagen PvdA 1964-1966, Verklaring partijbestuur inzake Vietnam, 8 oktober 1965.

Naar een kritische houding inzake Vietnam

Uit het voorgaande moge duidelijk worden dat de meerderheid in de PvdA niet ge-

loofde dat een militaire interventie een oplossing van het conflict dichterbij kon brengen. Deze houding past in de 'nieuwe' buitenlandse koers van de partij. Vanaf het eind van de jaren vijftig werd de *Politik der Stärke* van Jacques de Kadt cum suis vervangen door een meer 'actieve vredespolitiek'.[16] Niet dat de Atlantische oriëntatie van de partij veranderde, maar het streven was veel meer dan voorheen gericht op het tot stand brengen van een constructieve dialoog tussen Oost en West met als uiteindelijk doel wederzijds gecontroleerde ontwapening, het tegen gaan van de voortgaande atomaire wapenwedloop en de verdere verspreiding van kernwapens en ten slotte meer aandacht voor schending van de mensenrechten. Op deze manier probeerde de partij op het buitenlands terrein andere accenten te zetten dan de confessionele partijen, zonder zich al te ver van met name de Katholieke Volkspartij (KVP) te verwijderen.

Geheel in de lijn van de hierboven geschetste uitgangspunten werd de houding tegenover het Amerikaanse optreden stilaan steeds kritischer. Zo werd er binnen de PvdA steeds openlijker getwijfeld aan de Amerikaanse wil om te zoeken naar een politieke oplossing. Het (tijdelijk) stopzetten van de bombardementen door de VS eind 1965 werd als een goede zaak beschouwd, maar Dankert kon zich niet aan de indruk onttrekken dat het jongste vredesoffensief grotendeels 'politieke showbusiness' was. De show werd volgens hem opgevoerd voor de publieke opinie en voor bevriende regeringen en neutrale staten, die begonnen te twijfelen aan de oprechtheid van de Amerikaanse vredeswil. Overwoog Amerika echt een politieke oplossing, dan was er meer nodig dan alleen het stopzetten van de bombardementen. Hij meende dat dan tevens de Vietcong als onderhandelingspartner moest worden erkend. Gezien de positie die deze bevrijdingsbeweging inmiddels in Zuid-Vietnam had opgebouwd, konden de VS niet om hen heen.[17]

De oproep om de Vietcong als onderhandelingpartner te erkennen, illustreert dat binnen de PvdA de Amerikaanse strijd tegen het communisme op steeds minder begrip kon rekenen. Een groeiend aantal partijleden meende dat het conflict niet alleen in termen van communisme en anticommunisme kon worden begrepen. Buitenlandspecialist C.L. Patijn, niet bepaald een exponent van de linkervleugel, liet in de Kamer weten dat men zo'n 'eenvoudige zwart-wit-tekening van de situatie in Azië' niet kon hanteren. Zijns inziens zou Zuid-Vietnam nimmer een stevig bolwerk van anticommunisme worden. Het beste wat men kon verwachten, was een neutraal Zuid-Vietnam.[18] Dankert was zelfs van mening dat door het Vietnamese conflict slechts in termen van communisme en anticommunisme te catalogiseren, deze tegenstelling elders in de wereld werd versterkt. Zo vormde de oorlog in Vietnam een bedreiging voor de relatieve ontspanning in de Koude Oorlog sinds 1963 en de verbetering van de betrekkingen tussen Oost en West.[19]

16 Zie voor een uitgebreid verslag van deze koerswijziging F. Zuijdam, *Tussen wens en werkelijkheid. Het debat over vrede en veiligheid binnen de PvdA in de periode 1958-1977* (Amsterdam, 2002).

17 P. Dankert, 'Buigen of barsten in Vietnam', *Opinie,* II (1966)ii, 2, 12.

18 Handelingen van de Tweede Kamer 1966-1967, Behandeling begroting buitenlandse zaken, 1 februari 1966.

19 Dankert, 'Buigen of barsten in Vietnam', 12.

De PvdA ging zich niet alleen steeds kritischer uitlaten over Vietnam, de partij deed dit ook steeds openhartiger. Dit had alles te maken met de voor de PvdA dramatisch verlopen Statenverkiezingen van maart 1966. De partij leed het grootste verlies in haar bestaan.[20] Deze electorale achteruitgang was des te pijnlijker, omdat het verlies in geen verhouding stond met dat van enig andere partij. Bovendien boekte de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) winst: de partij ging van 3 naar 5 %. Om het kritische standpunt duidelijk voor het voetlicht te krijgen, stuurde het partijbestuur in mei 1966 daarom een brief aan de ambassadeur van de VS. De reden om deze brief te sturen was volgens Geert Ruygers niet om iets nieuws inzake Vietnam naar voren te brengen, maar omdat geleerd was van de zo desastreus verlopen verkiezingen.[21]

In de brief stond dat de PvdA het betreurde dat het oorlogsgeweld na een korte onderbreking weer was opgelaaid. Veel belangrijker was echter dat de partij bij de Vietnamese bevolking een groeiend verzet tegen de regering in Zuid-Vietnam signaleerde. Hierdoor vielen de oorspronkelijke politieke motieven voor militaire bijstand weg. De PvdA drong er daarom bij de VS op aan de bombardementen stop te zetten, om daarmee de weg vrij te maken voor de vorming van een representatieve burgerregering en het starten van onderhandelingen, waaraan alle strijdende partijen (dus ook de Vietcong) op gelijke voet konden deelnemen.[22]

Niet alle partijgenoten konden de kritische houding van met name het partijbestuur waarderen. Een klein groepje partijgenoten gevormd door Goedhart, Van der Goes van Naters, De Jong en Van den Beugel (ook wel de groep-Goedhart genoemd) meende dat de partij de Amerikanen niet mocht afvallen. Volgens De Jong waren de Amerikanen alleen in Vietnam om het oprukkende communisme van de Volksrepubliek China tot staan te brengen. Het was daarom niet gepast de VS te bekritiseren.[23] Frans Goedhart sloot zich hierbij aan. Net als De Jong verdedigde hij de militaire interventie en riep op tot terughoudendheid in het bekritiseren van de VS.[24] De oude Drees vond het eveneens ‘gevaarlijk’ dat de partij zich volledig tegen de VS keerde. Amerika had vredesonderhandelingen aangekondigd en die moesten eerst maar eens worden afgewacht, meende hij.[25]

De brief van het partijbestuur aan de Amerikaanse ambassadeur schoot de rechtervleugel van de partij volledig in het verkeerde keelgat. De hardliners vonden het onacceptabel om harde kritiek op de VS te leveren. De Amerikanen waren immers ‘onze krachtbron in het westen en beschikten als enige in de vrije wereld over ‘relevante militaire en politieke potentie.’ Bovendien waren de VS in Vietnam in een uiterst gecompliceerd conflict betrokken. Deze twee punten impliceerden niet dat het Amerikaanse beleid kritiekloos gevolgd moest worden, maar wel dat een

20 De PvdA viel terug van 28 % naar 23,4 %.
21 Notulen partijbestuur, 21 april 1966. De tekst van de brief kwam in het partijbestuur aan de orde.
22 Brief over Vietnam van de PvdA aan de ambassadeur van de VS, 3 mei 1966, opgenomen in *Opinie,* II (1966) x, 3.
23 P. van Eekert, D. Hellema, A. van Heteren, ed., *Johnson moordenaar! De kwestie Vietnam in de Nederlandse politiek 1965-1975* (Amsterdam, 1986) 74. De Jong schreef dit in zijn bundeling VN-collums *Brand in Azië* (Amsterdam, 1965).
24 *Ibidem,* 69.
25 *Ibidem.*

Amerikaanse nederlaag of vernedering zeer schadelijk voor de westelijke wereld was. Aan-

gezien het partijbestuur deze overwegingen niet in de brief had meegenomen, meende de groep-Goedhart dat het bestuur in weinig meer verschilde van de PSP, of erger nog, de CPN. De opstelling van het partijbestuur werd door hen bestempeld als 'pacifistische capitulatiepolitiek' met als voornaamste doel 'het bewerken van de publieke opinie'. Van de partijleiding mocht toch meer worden verwacht dan het 'meehobbelen met sentimenten, die dikwijls even goed bedoeld als slecht geïnspireerd waren.'[26]

Dankert meende dat de reactie van de groep-Goedhart alle perken te buiten ging. Dat het partijbestuur op één hoop werd gegooid met de PSP en de CPN was ridicuul. Hij benadrukte dat het partijbestuur niet uit was op een nederlaag van de Amerikanen, maar vooral zeer verontrust over de aanwending van het enorme militaire potentieel door de VS. Daarom had het partijbestuur ook aangedrongen op het stopzetten van de bombardementen door de VS, hetgeen de kern van de brief was. Bovendien onderstreepte het bestuur het belang van een politieke oplossing, waarbij het van mening was dat dit alleen mogelijk zou zijn als de Vietcong als zelfstandige partner bij de onderhandelingen werd toegelaten. Bovendien moest de groep-Goedhart toch toegeven dat de regering in Vietnam niet op brede steun van de bevolking kon rekenen. Als op een dergelijke stellingname het etiket 'pacifistische capitulatiepolitiek' werd geplakt, had hij daar geen bezwaar tegen.[27]

Het kabinet, inclusief de PvdA-leden, distantieerde zich van de brief. Om de coalitiegenoten niet al te zeer voor het hoofd te stoten verklaarde fractievoorzitter Nederhorst direct na het aanbieden van de brief dat de houding van de PvdA ten aanzien van Vietnam niet wezenlijk was veranderd. Ook werd door hem en voorzitter Tans 'verontwaardigd' de veronderstelling van de hand gewezen dat de brief verband zou houden met de winst van de PSP in de Statenverkiezingen.[28] Hoewel de partijtop graag anders deed vermoeden, was de partij wel degelijk opgeschoven. Het was duidelijk dat de partij - de opstelling van de groep-Goedhart ten spijt - steeds kritischer tegenover het Amerikaanse optreden in Vietnam was komen te staan. Het begrip voor het opwerpen van een dam tegen het communisme door de Amerikanen was in de loop van 1966 verdwenen. De eisen voor een representatieve burgerregering en erkenning van de Vietcong waren de andere nieuwe elementen die steeds meer op de voorgrond traden. Bezorgdheid over de escalatie van het conflict en de noodzaak van een economisch hulpprogramma waren wel constanten gebleven.

Nieuw Links was deze verschuiving blijkbaar ontgaan. In hun schotschrift *Tien over rood* van oktober 1966 werd onder meer de 'onduidelijkheid' van de PvdA inzake Vietnam aan de kaak gesteld. Volgens de nieuwlichters had de partij zich te volgzaam tegenover de VS getoond. Om hier een einde aan te maken pleitte Nieuw Links voor erkenning van de Vietcong en meende dat Nederland zijn goede diensten aan de

26 E.H. van den Beugel, 'De brief over Vietnam', *Socialisme en democratie,* XXIV (1966) 740-744.

27 P. Dankert, 'Vietnam, de brief van 3 mei en de links en rechts verontruste partijgenoten', *Socialisme en democratie,* XXIV (1966) 745-751. Dankert drong aan op maatregelen tegen de groep-Goedhart, maar de partijleiding wilde hier niet van weten. Goedhart cum suis hadden het recht op een afwijkende mening, aldus het partijbestuur.

28 A. Ekker, 'De PvdA lijkt de PSP wel', *De Groene Amsterdammer,* 7 mei 1966, 2.

strijdende partijen moest aanbieden of deelnemen aan bemiddelingspogingen.[29] Net als veel andere punten op buitenlands politiek terrein, vormde deze Nieuw Linkse stellingname geen echte 'uitdaging' aan de partij; met uitzondering van de groep-Goedhart had de partij deze punten reeds omarmd.

De PvdA en Vietnambeweging

Om in de Tweede Kamer steun te verwerven voor haar (kritische) standpunt, diende de fractie in december 1966 een motie in, waarin steun werd betuigd aan de bemiddelingspogingen die door de VN waren ondernomen. Secretaris-generaal van de VN, Oe Thant, had verklaard dat voor een succesvolle bemiddelingspoging de bombardementen op Noord-Vietnam gestaakt moesten worden. De motie van de PvdA sloot hierbij aan door te stellen dat door de aanhoudende bombardementen de bemiddelingspogingen van Oe Thant bij voorbaat dreigden te mislukken. In nogal vage bewoordingen drong de partij er bij de regering op aan 'een dringend beroep te doen op de regering van de VS al datgene na te laten, hetgeen de door haar zelf gevraagde bemiddelingspogingen van Oe Thant zou kunnen bemoeilijken.'[30] Een meerderheid van de Kamer ging dit echter te ver en de PvdA-motie werd verworpen.[31]

Nadat de PvdA in de Kamer geen voet aan de grond had gekregen, zocht de partij naar nieuwe wegen. De partij had na het einde van het kabinet-Cals/Vondeling ook haar handen vrij om nieuwe paden te bewandelen. Men hoefde immers geen rekening te houden met de mogelijke schadelijke gevolgen voor het kabinet waaraan de PvdA deelnam en men wilde scherp oppositie voeren tegen het kabinet-De Jong. Dit leidde er onder meer toe dat de PvdA zich in de loop van 1967 zou verbinden met het bredere maatschappelijke verzet tegen de oorlog in Vietnam. Enkele vooraanstaande PvdA-ers (onder meer Piet Dankert) raakten betrokken bij het comité-Vietnam. Deze beweging ontstond in april 1967 op initiatief van Piet Nak (daarom ook wel het Piet Nak-comité of Pjet Nak-comité genoemd). Het comité-Vietnam was de opvolger van de in 1966 opgerichte aktiegroep-Vietnam, die veel goodwill had verspeeld doordat hun protestmarsen steevast op relletjes uitliepen.[32] Piet Nak hoopte door een matiging van het optreden en de radicale standpunten een zo breed mogelijk publiek aan zich te binden, hetgeen ook lukte. Een van de eerste activiteiten van het comité-Vietnam was het organiseren van een demonstratie, waarin men onder meer steun betuigde aan de vredesinitiatieven van Oe Thant. Aan de demonstratie in Amsterdam namen zo'n 10.000 mensen deel.[33]

De nieuwe fractievoorzitter Den Uyl liep ook mee in de demonstratie. Zijn deelname werd naar eigen zeggen vooral ingegeven door de solidariteit met het

29 H. van den Doel, H. Lammers, e.a., *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam, 1966) 66.
30 Ruygers-archief, nr. 3, Motie-Ruygers inzake Vietnam, 28 december 1966.
31 Handelingen van de Tweede Kamer 1966-1967, Behandeling begroting buitenlandse zaken, 28 december 1966, 629.
32 De aktiegroep-Vietnam bestond uit een bonte verzameling van mensen van onder meer pacifistisch-christelijke huize, communisten, provo's, oud-verzetsstrijders en militante socialistische jeugd.
33 Van Eekert, e.a., ed., *Johnson moordenaar!,* 80 en 81.

Vietnamese volk. De oorlog in Vietnam was met name een tragedie voor de bevolking: ‘eens temeer in de geschiedenis dreigt een klein volk ten onder te gaan aan de wereld-

politieke tegenstellingen.' Er speelden natuurlijk ook politieke argumenten mee. Hij meende dat de oorlog in Vietnam een uitzichtloze zaak was geworden. Het vast blijven houden aan militaire oplossingen had enkel en alleen geleid tot de ene geweldsescalatie na de andere. Bovendien vormde de militaire interventie een toenemende belasting voor allerlei vormen van internationale samenwerking en een bedreiging voor de vrede en ontspanning in de wereld. Gezien het bovenstaande ging het volgens Den Uyl niet op de betrokkenheid met Vietnam af te doen als 'anti-Amerikanisme, zweverig pacifisme of politieke naïviteit.'[34] Met deze laatste opmerking distantieerde hij zich heel nadrukkelijk van de groep-Goedhart.

In augustus 1967 steunde de PvdA een petitionnement van het comité-Vietnam waarin werd aangedrongen op onvoorwaardelijke stopzetting van de bombardementen, erkenning van de Vietcong door de VS en de Zuid-Vietnamese regering en vermindering van de gevechtshandelingen door alle partijen. Alle partijafdelingen werden eveneens opgeroepen hieraan hun steun te betuigen.[35] De PvdA deed ook mee aan een tweede demonstratie van het comité-Vietnam op 21 oktober 1967. Voor deze tweede demonstratie had de PvdA-er Degenkamp aangedrongen op matiging van de gevoerde leuzen. 'Amerikanen weg uit Vietnam' was voor hem onacceptabel. Onder zijn druk werden die gewijzigd in 'Solidair met het andere Amerika' en 'Stop de bombardementen'. Aan deze demonstratie deden ongeveer 15.000 mensen mee.[36]

De verbinding van de PvdA met het Comité Vietnam bleek van korte duur. Eind 1967 brak de partij weer met dit comité. Onder invloed van Co Dankaart, PSP-lid en voorheen lid van het communistische verzet, werd deze beweging omgedoopt in Nationaal comité Vietnam. Nak zou voorzitter van het nieuwe comité worden en Dankaart secretaris. Bij de deelnemende PvdA-leden stuitte dit op ernstige bezwaren. Zij vreesden een te grote invloed van de PSP en meenden dat de PvdA te weinig invloed op de standpunten zou kunnen uitoefenen. De partij stond ook wantrouwig tegenover de vermeende communistische sympathieën van Dankaart. Toen Nak en Dankaart toch doorzetten, besloten de PvdA-leden geen steun meer aan het comité te verlenen.[37] Daarmee was de verbinding van de PvdA met het buitenparlementaire actiewezen van korte duur geweest.

Afgrijzen over geweldsescalatie

De gevechtshandelingen in Vietnam gingen eind jaren zestig onverdroten voort. Op 30 januari 1968, het nieuwe jaar in Vietnam, startten de Noord-Vietnamese troepen een grootscheeps offensief (het zogenaamde Tet-offensief). De Noord-Vietnamezen liepen weliswaar een militaire nederlaag op, maar de onverwachtse en massale aanval miste zijn psychologisch uitwerking in het westen niet. Geconfronteerd met de gewelddadigheden en de uitzichtloze spiraal van geweld groeide de twijfel over de

34 Den Uyl-archief, nr. 419, Den Uyl over Vietnamdemonstratie, 20 mei 1967.
35 Ruygers-archief, nr. 3, Brief S. Tans (voorzitter PvdA) aan afdelingsbesturen, 26 juli 1967.
36 Van Eekert, e.a., ed., *Johnson moordenaar!,* 82.
37 Interview met Piet Dankert, 23 juli 2001.

zin van de militaire interventie.[38] Het Tet-offensief had nog eens aangetoond dat er een militaire patstelling was ontstaan en dat er van een snelle militaire overwinning van de VS geen sprake kon zijn. De noodzaak van een gang naar de onderhandelingstafel werd eens te meer bevestigd.

Zo ook voor Van der Stoel. Het was hem inmiddels wel duidelijk dat de VS militair noch politiek het gewenste doel konden bereiken. De militaire inspanningen leverden weinig resultaat op. De Noord-Vietnamezen bleken 'niet aan de onderhandelingstafel te kunnen worden gebombardeerd'. De toevoer van goederen naar hun troepen in het Zuiden werd door de bombardementen weliswaar bemoeilijkt, maar geenszins onmogelijk gemaakt. De Amerikanen bleken bovendien niet in staat om het gezag en vertrouwen in de Zuid-Vietnamese regering te herstellen. De VS deden er daarom goed aan een oplossing te zoeken, waarbij zij zich zonder al te veel gezichtsverlies uit Vietnam zouden kunnen terugtrekken. Van der Stoel zag daarvoor een mogelijkheid in de zogenaamde 'Laos-formule'. Er zou dan een regering gevormd worden van rechts, neutralisten en de communisten, waarbij de VS konden claimen dat deze nationale regering niet het resultaat was van een geslaagd militair optreden van Noord-Vietnam.[39]

De jongste geweldsescalatie was voor de PvdA-fractie aanleiding om in de Tweede Kamer opnieuw op een 'staakt-het-vuren' aan te dringen. Dit keer niet zonder succes. Tijdens het Kamerdebat op 6 februari 1968 ging de meerderheid van de Kamer akkoord met een motie-Van der Stoel. In deze motie werd, onder verwijzing naar het reëel bestaande gevaar van escalatie, een onvoorwaardelijke stopzetting van de bombardementen gevraagd om de weg te effenen voor beëindiging van de strijd. Een soortgelijke motie van D'66 werd eveneens aanvaard. Door de steun van de regeringspartijen voor deze moties, werd de regering-De Jong voor het eerst opgedragen min of meer het Amerikaanse optreden in Vietnam te veroordelen.[40] De steun voor de motie in de Kamer geeft ook aan dat de Nederlandse politiek als geheel zich steeds kritischer tegenover de Amerikaanse interventie opstelde. Voor het eerst na de Tweede Wereldoorlog werd Kamerbreed de Amerikaanse politiek veroordeeld. De kwestie Vietnam trad zo op als katalysator van een (voorzichtige) heroriëntatie op buitenlands gebied.

De steun in de Kamer werd niet door alle PvdA-ers met vreugde begroet. Nieuw Linkser Hans van den Doel vond de motie-Van der Stoel niet ver genoeg gaan. Hij drong er in de fractie op aan de VS veel harder te veroordelen. Volgens hem was door de militaire escalatie de oorlog in Vietnam verworden tot een strijd van de VS tegen de Vietnamese bevolking. Bovendien waren de ingezette militaire middelen in strijd met het volkenrecht.[41] Van den Doel sloot met deze stelling aan bij de conclusies van het Vietnam-tribunaal dat in mei 1967 in Stockholm werd gehouden. Het tribunaal

38 P. Elliott, *Vietnam. Conflict and controversy* (Londen, 1996) 142.
39 Ruygers-archief, nr. 3, Notitie M. van der Stoel over Vietnam, 1 februari 1968.
40 Luns bleek echter niet bereid de kritiek aan de Amerikanen over te brengen, zodat de motie een dode letter bleef.
41 Ruygers-archief, nr. 3, Notitie H. van den Doel over Vietnam, 5 februari 1968.

achtte de VS schuldig aan agressie en het bombarderen van civiele doelen. Een tweede tribunaal dat in december in Denemarken werd gehouden, verklaarde de VS ook schuldig aan volkenmoord, mishandeling, het gebruik van verboden wapens en deportatie van burgers.[42] Op basis van deze conclusies dienden de VS zich onvoorwaardelijk en eenzijdig uit Vietnam terug te trekken, aldus Van den Doel.[43] Hij wist echter de meerderheid van de fractie niet voor zijn standpunt te winnen.

De spiraal van geweld in Vietnam werd in het voorjaar van 1968 doorbroken. In mei werden besprekingen in Parijs gestart, die in november tot het inwilligen van twee belangrijke eisen van Noord-Vietnam zouden leiden. De bombardementen werden stopgezet en de Vietcong zou aan de onderhandelingen mee mogen doen. Vanaf januari 1969 begonnen in Parijs de officiële vredesonderhandelingen, waarbij de VS, Noord- en Zuid-Vietnam en de Vietcong deelnamen. Door deze onderhandelingen nam de aandacht voor Vietnam in de loop van 1968 sterk af. Daarbij eisten andere internationale gebeurtenissen zoals de rellen in Parijs en de inval in Tsjechoslowakije de aandacht op. Bovendien werd met belangstelling uitgekeken naar het resultaat van de Amerikaanse presidentsverkiezingen.

De teleurstelling over de 'vietnamisering' van de oorlog

De nieuwe Amerikaanse president, Nixon, maakte een veelbelovende start. Hij kondigde de 'vietnamisering' van de oorlog aan. Dit hield in dat het Zuid-Vietnamese bewind in staat werd gesteld op eigen kracht te overleven, waardoor er aan de militaire interventie van de VS een einde kon komen. Na deze hoopvolle start van de regering-Nixon keerde het tij echter snel. De president had wel aangekondigd 'to bring the boys back home', maar het terugtrekken van de Amerikaanse troepen verliep uiterst traag en in de hoop een 'eervolle vrede' af te kunnen dwingen, werden ook de bombardementen op Noord-Vietnam hervat en zelfs opgevoerd. Toen op 29 april 1970 de Zuid-Vietnamese troepen Cambodja binnen vielen, een dag later gevolgd door de Amerikaanse troepen, verspeelde Nixon zijn laatste beetje krediet. De in juni 1971 gepubliceerde *Pentagon Papers* ondermijnden de Amerikaanse geloofwaardigheid nog meer. De publicatie toonde aan dat de geweldsescalatie in Vietnam niet het gevolg was van allerlei onvoorziene effecten, maar het resultaat was van weloverwogen beslissingen door mensen die goed beseften wat de gevolgen hiervan waren.[44]

Van der Stoel kwam eind 1969 tot het inzicht dat de vietnamisering niet tot een spoedige beëindiging van het conflict zou leiden. De nieuwe politiek moest toch vooral worden gezien als een uiterste poging de Zuid-Vietnamezen in de gelegenheid te stellen zonder de Amerikaanse troepen, maar met grote materiële steun de oorlog

42 Van Eekert, e.a.. ed., *Johnson moordenaar!,* 61.
43 Ruygers-archief, nr. 3, Notitie H. van den Doel over Vietnam, 5 februari 1968.
44 Havenaar, *Van Koude Oorlog naar nieuwe chaos,* 210.

op eigen kracht te kunnen voortzetten.[45] Zolang er nog geen representatieve burgerregering in Vietnam was gevormd en het 'bloedvergieten' niet werd gestopt, was het einde van de Vietnamoorlog nog ver weg.[46]

Toen in de loop van 1969 duidelijk werd dat de politiek van Nixon niet de verwachte beëindiging van de oorlog betekende, riep het partijbestuur de VS op tot een snelle en onvoorwaardelijke terugtrekking van de Amerikaanse troepen uit Vietnam. Het terugtrekken van de Amerikaanse troepen was volgens de partij een belangrijke voorwaarde om tot een vreedzame oplossing van het conflict te komen.[47] De partij was hiermee weer een stapje verder gegaan in de veroordeling van de Amerikaanse politiek. De PvdA had de rechtmatigheid van de Amerikaanse aanwezigheid nooit betwijfeld en eenzijdige terugtrekking van de Amerikaanse troepen altijd afgewezen, omdat hierdoor een terugkeer naar de onderhandelingstafel werd bemoeilijkt. Nu werd de redenering echter precies omgedraaid.

Een half jaar later, na de Amerikaanse inval in Cambodja, gebruikte de PvdA een inmiddels beproefd middel om haar afkeuring kenbaar te maken. In een brief aan de Amerikaanse ambassadeur, die samen met progressieve partners D'66 en de PPR was opgesteld, werd het Amerikaanse optreden veroordeeld. De hervatting van de bombardementen op Noord-Vietnam en de inval in Cambodja werden 'in lijnrechte tegenstelling' geacht met het streven om via de conferentietafel een oplossing van het conflict te bereiken. De progressieve partijen drongen er daarom bij de Amerikaanse president met klem op aan de Amerikaanse troepen onmiddellijk uit Cambodja en versneld uit Vietnam terug te trekken, de bombardementen te staken en actief medewerking te verlenen aan een internationale conferentie om tot een regeling van de conflicten in Indochina te komen.[48]

Niet alleen het partijbestuur, ook de fractie stak haar teleurstelling over het beleid van Nixon niet onder stoelen of banken. Tijdens het Kamerdebat op 13 mei 1970 veroordeelde Den Uyl de Amerikaanse invasie in Cambodja en riep de regering op hetzelfde te doen. Samen met de progressieve partijen en de PSP diende hij hiertoe een motie in, die echter door een meerderheid van de Kamer werd afgewezen.[49] Voor de PvdA-fractieleden Goedhart en Schuitemaker was deze opstelling van de PvdA de bekende druppel en aanleiding om uit de fractie te stappen. Tegenover Den Uyl zou Goedhart het als volgt uitdrukken:

> uw eenzijdige stellingname tegen de Amerikaanse hulpverlening in de strijd van de volkeren van Indochina tegen de communisten van Noord-Vietnam draagt nieuwe brandstof aan voor het vuurtje van het anti-Amerikanisme, dat communisten, pacifisten en dolgedraaide studenten en Nieuw Linksers aan het stoken zijn.[50]

45 Den Uyl-archief, nr. 468, Nota M. van der Stoel, 1 december 1969.
46 Den Uyl-archief, nr. 468, Brief M. van der Stoel aan J. den Uyl, 5 december 1969.
47 PvdA-archief, Stukken partijbestuur 1969-1970, Verklaring partijbestuur inzake Vietnam, 6 november 1969.
48 PvdA-archief, Verslagen partijbestuur en fracties 1968-1970, Verklaring partijbestuur inzake Cambodja, 8 mei 1970.
49 Handelingen van de Tweede Kamer 1969-1970, Vietnamdebat, 13 mei 1970.
50 Van Thijn-archief, nr. 107, Brief F. Goedhart aan J. den Uyl, 14 mei 1970.

Loop naar de maan Nixon!

Begin jaren zeventig bloeide de Vietnambeweging als nooit tevoren en kreeg het maatschappelijk verzet tegen de Vietnamoorlog een massaal karakter. De PvdA bleef echter huiverig zich (weer) met de Vietnambeweging te verbinden, zolang deze gedomineerd werd door de PSP en in mindere mate de CPN. Wel bleef de partij de Amerikaanse politiek kritisch bleef volgen, waarbij de toon steeds feller werd. De vredeswil van de VS werd in toenemende mate in twijfel getrokken. In december 1971 betoogde Dankert in de Kamer dat het terugtrekken van de Amerikaanse grondtroepen alleen bedoeld was om de verliescijfers te drukken en niets te maken had met het streven de oorlog te beëindigen. De 'slachtingen' die in Vietnam nog altijd vanuit de lucht plaatsvonden, toonden dat overduidelijk aan, meende hij.[51] Het partijbestuur liet eveneens weten dat de 'hevigste en talrijkste bombardementen van de hele Vietnamoorlog' de betekenis van de aankondiging om de Amerikaanse grondstrijdkrachten terug te trekken aanzienlijk verminderden.[52] En in de zoveelste open brief aan de Amerikaanse ambassadeur, werd de vietnamiseringspolitiek van president Nixon, 'het tegendeel van een vredespolitiek' genoemd.[53]

Naast de trage terugtrekking van de Amerikaanse troepen en de bombardementen, vormde ook de erkenning van Noord-Vietnam een discussiepunt. In november 1971 werd er door D'66 en de PvdA een motie ingediend, waarin de regering werd gevraagd om tot volkenrechtelijke erkenning van Noord-Vietnam over te gaan. Namens de PvdA verdedigde Dankert de motie in de Kamer. Hij wees er op dat Zweden, Noorwegen, Denemarken en Zwitserland al tot erkenning waren overgegaan. Nederland zou dit eveneens moeten doen, omdat dit zou kunnen bijdragen aan het tot stand komen van een oplossing van het conflict. Bovendien vormde erkenning een goede basis voor het leveren van (de reeds toegezegde) humanitaire hulp na afloop van de oorlog.[54] De progressieve partijen moesten op dit punt bakzeil halen, want de motie werd verworpen.

Terwijl velen het geloof reeds hadden verloren in een vreedzame afloop van het conflict, zouden de VS in 1973 toch kans zien een verdrag met Hanoi af te sluiten. Sinds augustus 1969 was er in het geheim onderhandeld met de Noord-Vietnamezen. Eind 1972 kwamen deze besprekingen in een stroomversnelling toen beide kanten tot enige concessies bereid waren. Een definitief akkoord liet evenwel nog even op zich wachten. Op aandringen van de Zuid-Vietnamese regering verlangden de VS op het laatste moment toch weer nieuwe concessies van Hanoi. Noord-Vietnam weigerde hierop in te gaan. Om deze concessies af te dwingen, gaf de in 1972 herkozen Nixon opdracht om eind december zware (kerst)bombardementen op Noord-Vietnam uit te voeren. In januari 1973 besloot Nixon de wensen van

51 Handelingen van de Tweede Kamer 1971-1972, Vaststelling begroting buitenlandse zaken, 30 november 1971, 1441.
52 PvdA-archief, Verslagen partijbestuur, 1 oktober 1970-31 maart 1973, Verklaring partijbestuur, 17 februari 1972.
53 PvdA-archief, Verslagen partijbestuur, 1 oktober 1970-31 maart 1973, Brief partijbestuur, 26 april 1972. NB: op 19 mei 1972 stuurden de progressieve partijen alweer een volgende brief met min of meer dezelfde strekking.
54 Handelingen van de Tweede Kamer 1971-1972, Vaststelling begroting buitenlandse zaken, 30 november 1971, 1441.

Zuid-Vietnam alsnog te negeren en kon in Parijs het vredesverdrag ondertekend worden.[55]

55 Havenaar, *Van Koude Oorlog naar nieuwe chaos,* 225.

Binnen de PvdA werd met afschuw kennis genomen van de kerstbombardementen van 1972. Den Uyl verklaarde dat Nixon z'n laatste beetje geloofwaardigheid had verspeeld en dat door deze 'terreuraanvallen en desperadopolitiek' zelfs de geloofwaardigheid van de gehele Amerikaanse democratie in het geding was.[56] In de Tweede Kamer liet Van der Stoel eveneens zijn afkeuring blijken. Hij wilde er geen twijfel over laten bestaan dat de PvdA-fractie de Amerikaanse acties veroordeelde en drong er bij de regering op aan, Washington 'in de meest duidelijke termen' hiervan op de hoogte te stellen. Hij hoopte dat de VS zo snel mogelijk terug zouden keren naar de onderhandelingstafel om het conflict vreedzaam te beëindigen.[57]

Om uiting te geven aan de verontwaardiging over de kerstbombardementen werd er in januari 1973 een demonstratie gehouden. De betoging in Utrecht was de grootste die sinds de Tweede Wereldoorlog in Nederland was gehouden. Er liepen naar schatting zo'n honderdduizend mensen mee, waaronder verschillende politieke kopstukken. Namens de PvdA veroordeelde Kamervoorzitter Anne Vondeling de bombardementen in felle bewoordingen: 'go moon Nixon, ga naar de maan, liever nog, loop naar de maan'. Hij vond het zeer verontrustend dat 'het vrije en democratische Amerika dom en blind geweld gebruikte voor een verloren zaak.' Daarmee was volgens hem niet alleen de menselijkheid en gerechtigheid in het geding, maar tevens de geloofwaardigheid van de westerse democratie.[58]

Besluit

Uit het voorgaande blijkt dat inzake Vietnam de PvdA, in vergelijking met de andere grote politieke partijen, relatief snel een kritische houding innam. Reeds in 1965 constateerde het linkse opinieblad *De Groene Amsterdammer* dat de partij niet meer 'gedwee in de pas van Luns liep', maar was opgeschoven van 'stichtelijke fraseologie naar redelijkheid en menselijkheid.'[59] Deze opstelling zou de partij niet meer verlaten. Integendeel, de PvdA ging zich in de loop der jaren steeds kritischer uitlaten over het Amerikaanse optreden in Vietnam.

De partij wenste het conflict al snel niet meer alleen in termen van communisme en anticommunisme - het kader van de Koude Oorlog - te catalogiseren. De PvdA had tevens oog voor de politieke en sociaal-economische situatie in Zuid-Vietnam. Het was duidelijk dat de regering in Zuid-Vietnam niet op brede steun van de bevolking kon rekenen en het land in veel opzichten in een deplorabele toestand verkeerde. Een oplossing van het conflict op grond van de akkoorden van Genève (de vorming van een representatieve burgerregering) en de noodzaak van een economisch hulpprogramma vormen dan ook constanten in de opstelling van de partij.

56 Van Eekert, e.a., ed., *Johnson moordenaar!*, 129.
57 Handelingen van de Tweede Kamer, 1971-1972, Vietnamdebat, 20 december 1972.
58 PvdA-archief, Stukken partijbestuur 1972-1973, Speech Vondeling Vietnamdemonstratie, 6 januari 1973 te Utrecht.
59 I. de Jong, 'De PvdA en Vietnam', *De Groene Amsterdammer,* 23 oktober 1965, 3.

Een andere rode draad in de houding van de sociaal-democraten is de bezorgdheid over de geweldsescalatie. Vanaf het begin was men verontrust over het aanwenden van het Amerikaanse militaire potentieel. De partij was ervan overtuigd dat het con-

flict nimmer met militaire middelen beslecht zou kunnen worden. Bovendien berokkende de geweldsescalatie het westen, en meer in het bijzonder de VS, veel schade. De geloofwaardigheid van de VS kwam erdoor steeds meer in het geding en het Amerikaanse optreden vormde een bedreiging voor de ontspanning elders in de wereld. De toon die de partij aansloeg om het militaire geweld te veroordelen werd ook steeds feller. In 1965 werd nog in neutrale bewoordingen gehoopt op 'een staakt-hetvuren', terwijl in 1972 Den Uyl de Amerikaanse bombardementen als 'terreuraanvallen en desperadopolitiek' bestempelde en Vondeling meende dat Nixon 'naar de maan kon lopen'.

De kritische standpuntbepaling van de partij kwam - anders dan wellicht uit bovenstaande blijkt - echter niet zonder slag of stoot tot stand. Inzake de Vietnamoorlog had de partij te maken met een aantal spanningsvelden die het vaak niet makkelijk maakte de ontwikkelingen in Vietnam eenduidig te interpreteren. Het belangrijkste spanningsveld was natuurlijk de waardering van de Amerikaanse politiek. De VS hadden aan het eind van de Tweede Wereldoorlog ons land bevrijd en konden daarom op veel goodwill rekenen in de Nederlandse samenleving. Daarbij had de oorlog de onhoudbaarheid van het pacifisme van de SDAP - het gebroken geweertje - aangetoond en duidelijk gemaakt dat de democratie soms gewapenderhand verdedigd moest worden. Ten slotte waren de VS als enige in staat de gevoelde Russische dreiging te weerstaan. Of anders gezegd, Nederland was in het bipolaire klimaat van de Koude Oorlog voor z'n verdediging volledig afhankelijk van de Amerikanen.

Voor de oudere garde binnen de partij, met name de groep-Goedhart, vormde deze lessen van de Tweede Wereldoorlog een leidraad om de gebeurtenissen in Vietnam te beoordelen. Of in de woorden van Piet Dankert: 'the old-line socialists who remember Word War II judge current issues in terms of the lessons of that experience.'[60] De groep-Goedhart wilde dan ook van geen kritiek op de Amerikanen weten. De VS streden in Vietnam immers voor een goede zaak, te weten de strijd tegen het communisme. De PvdA had zich altijd fel anticommunistisch opgesteld en de strijd tegen het communisme kon binnen de PvdA tot ver in de jaren zestig dan ook op genoeg draagvlak rekenen. Daarbij kon in de ogen van Goedhart cum suis het westen het zich niet permitteren dat onze belangrijkste bondgenoot en 'enige krachtbron in de vrije wereld' werd beschadigd. De verkrampte reactie van de rechtervleugel had ook te maken met de vrees voor een verbinding van de Vietnamoorlog met de NAVO-discussie binnen de partij.[61] De groep-Goedhart was bang dat een groeiende afkeer van de Amerikaanse politiek gevolgen zou hebben voor de Atlantische oriëntatie van de partij.

De Amerikaanse politiek in Vietnam kon daarentegen ook vanuit een ander perspectief worden benaderd. Namelijk, het gezichtspunt dat oorlog veel ellende, onnodig

60 National Archives USA, Central Foreign Policy Files, box 2806, Memorandum (verslag van gesprek met P. Dankert), 28 januari 1966.

61 Binnen de PvdA stond het Nederlandse NAVO-lidmaatschap vanaf 1966 ter discussie. De opvatting dat Nederland niet met dictaturen (Portugal en Griekenland) in het bondgenootschap mocht samenwerken, kreeg steeds meer aanhang. De gedachte was of de dictaturen eruit, of Nederland eruit.

leed, (onschuldige) slachtoffers, vervolging, etc met zich meebrengt. Dat was een geheel andere les die uit de Tweede Wereldoorlog kon worden getrokken. De oorlog in Vietnam demonstreerde dat de Amerikaanse machtspolitiek - de VS als beschermer van de vrije wereld - ook zeer kwalijke kanten in zich droeg. Op de Nederlandse televisie waren immers dagelijks de verschrikkingen van de oorlog en het menselijk leed in Vietnam te aanschouwen. Of zoals Ruygers het verwoordde: 'de rotzooi van Vietnam wordt elke dag via de televisie de huiskamers ingebracht.'[62]

De PvdA wist zich met dit spanningsveld in de eerste jaren van het conflict niet erg goed raad en stond ambivalent tegenover het Amerikaanse optreden. De partij werd heen en weer geslingerd tussen bondgenootschappelijke solidariteit en anticommunisme aan de ene kant en de weerzin tegen de militaire interventie en de vrees voor de uitzichtloosheid daarvan aan de andere kant. De PvdA zou uit deze spagaat worden verlost indien de VS erin slaagde een politieke oplossing voor het conflict te vinden en dat was dan ook wat de partij niet naliet te benadrukken. In de loop van de jaren ging de verontrusting over de geweldsescalatie en de twijfel aan de wil van de VS om het conflict via de onderhandelingstafel te beëindigen steeds meer overheersen en zou de partij zich steeds kritischer opstellen.

De PvdA worstelde ook met de vraag op welke wijze zij helder uiting kon geven aan haar kritische houding zonder zich zelf daarbij in de vingers te snijden. Dit dilemma werd onder meer zichtbaar bij de opstelling van de partij ten aanzien van de Vietnambeweging. Onder invloed van Nieuw Links werd een opening gecreëerd voor buitenparlementaire actiegroepen en nieuwe sociale bewegingen. Volgens Nieuw Links was de PvdA teveel een 'staatspartij' en te weinig een 'actiepartij' geworden en moest er aansluiting worden gezocht bij (thema's van) het buitenparlementaire activisme. Dit streven kon echter niet verhullen dat er een spanning bleef bestaan tussen 'bestokers en bestuurders'.[63] De PvdA, Nieuw Links incluis, wilde wel ruimte voor het activisme maken maar onderstreepte tegelijkertijd dat de vertegenwoordigende democratie voor de PvdA het voertuig bleef van maatschappelijke hervormingen. Den Uyl zou dit later nog eens benadrukken in zijn vermaarde artikel 'de smalle marge van de democratische politiek'.

De uitkomst van deze tweestrijd inzake Vietnam was dat de partij slechts bereid was zich met de Vietnambeweging te verbinden als het ook haar stempel - lees matiging van standpunten en optreden - kon drukken op de beweging. Had de partij geen greep op de beweging, werd samenwerking afgewezen. Zo wilde de PvdA niet vereenzelvigd worden met de relletjes van de aktiegroep-Vietnam, de radicale standpunten van de PSP en al helemaal niet met die van de CPN. Het wantrouwen jegens deze partijen was daarvoor te groot. Slechts met het gematigde comité-Vietnam van Piet Nak wilde de partij een verbinding aangaan. Toen deze beweging weer dreigde te radicaliseren, koos de PvdA eieren voor haar geld.

62 G. Ruygers, 'De PvdA en de rotzooi van Vietnam', *Opinie,* II (1966) xiv, 3.

63 F. Becker, 'De jaren 1970-1994' in: M. Brinkman, M. de Keizer, M. van Rossem, ed., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland, 1894-1994* (Amsterdam, 1994) 241.

Bij het uitdragen van haar kritische standpunt zat de PvdA ook gevangen tussen de polarisatiestrategie enerzijds en de wens regeringsverantwoordelijkheid te dragen anderzijds. Vanaf 1966 was het creëren van duidelijkheid in de Nederlandse politiek het parool in de partij. De gedachte was dat dit het beste kon geschieden door programmatisch een ruk naar links te maken en een herkenbare progressieve identiteit te ontwikkelen. De Vietnamoorlog was natuurlijk een geschikte kwestie om zich van de meest progressieve zijde te laten zien. Aan de andere kant bleef de PvdA zich ook een 'natuurlijke regeringspartij' voelen: het streven was erop gericht regeringsverantwoordelijkheid te dragen. Door de machtige positie van de confessionele partijen, de KVP in het bijzonder, kon de PvdA zich daarom programmatisch niet te ver van hen verwijderen zonder bij voorbaat gedoemd te zijn tot de oppositiebanken.

Een heldere keuze voor of harde oppositie of het in de buurt blijven van de confessionele partijen heeft de PvdA niet kunnen maken. Hoewel de toon begin jaren zeventig wel steeds feller werd, stelde de partij zich kritisch op zonder al teveel te radicaliseren. De partij waakte er zorgvuldig voor ook in de Kamer geen coalitie met de PSP of de CPN te vormen. Het veelal behoedzame optreden in de Kamer illustreert dat de partij zich niet al te ver van de KVP wenste te verwijderen. Buiten de Kamer genoot de partij wel meer vrijheid om op openhartige wijze een kritisch geluid te ventileren. Het was vooral het partijbestuur dat door middel van verklaringen en brieven de positie van de partij ten opzichte van de confessionelen wilde markeren. Zo bezien kwam voor de PvdA de polarisatie inzake Vietnam feitelijk neer op het veelvuldig brieven schrijven aan de Amerikaanse ambassadeur. Met het oog op mogelijke regeringsdeelname was dat blijkbaar de meest veilige manier om de volgzame politiek van Luns te tackelen.

Dimensies van onafhankelijkheid: de Surinaamse ervaring

Peter Meel

H. Breeveld, *Jopie Pengel 1916-1970. Leven en werk van een Surinaamse politicus. Biografie* (Schoorl: Conserve, 2000, 501 blz., ISBN 90 5429 101 X).
J. Jansen van Galen, *Het Suriname-syndroom. De PvdA tussen Den Haag en Paramaribo* (Amsterdam: Bert Bakker, Wiardi Beckman Stichting, 2001, 196 blz., ISBN 90 351 2279 8).
J. Jansen van Galen, met medewerking van J.A. Jansen, *Hetenachtsdroom. Suriname, erfenis van de slavernij* (Amsterdam, Antwerpen: Contact, 2000, 367 blz., ISBN 90 254 1209 2).
M. van Kessel, H. van der Vlist, *Tussen twee huizen. Het leven van de Surinaamse Nederlander Jan Veldema* (Schoorl: Conserve, 2001, 233 blz., ISBN 90 5429 142 7).
G. Oostindie, I. Klinkers, *Knellende Koninkrijksbanden. Het Nederlandse dekolonisatiebeleid in de Caraïben, 1940-2000,* I*, 1940-1954,* II, *1954-1975,* III, *1975-2000* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2001, 1575 blz., ISBN 90 5356 467 5).
R. Tjin, met medewerking van C. Buma, J. Reichart, *Suriname Onafhankelijk - 25 november 1975. Srefidensi sranan = Suriname Free - 25 November 1975* (Amsterdam: KIT Publishers, 2000, 62 blz., ISBN 90 6832 199 4).
J. Trommelen, *Dwars door Suriname. Drie Guyana's in een tegendraads portret* (Amsterdam: Arena, 2000, 192 blz., ISBN 90 6974 386 9).

De 25ste verjaardag van de onafhankelijkheid van Suriname, op 25 november 2000, werd sober gevierd. Met de bodem van de schatkist in zicht koos de regering-Venetiaan ervoor de soevereiniteitsoverdracht ingetogen te herdenken. In een bijzondere vergadering van de Nationale Assemblee stonden politici stil bij de geboorte van de Surinaamse republiek. Uit de regio waren als gast aanwezig premier Miguel Pourier van de Nederlandse Antillen, premier Sam Hinds van Guyana en president Hugo Chavez van Venezuela. Namens Nederland woonden vice-premier Els Borst en Tweede Kamer-voorzitter Jeltje van Nieuwenhoven de plechtigheid bij. Na de vergadering van de Assemblee stonden een parade, een defilé van de gewapende machten en een receptie in het presidentieel paleis op het programma. Maar liefst 102 mensen werden gedecoreerd, onder wie Henck Arron, de politicus die Suriname in 1975 naar de onafhankelijkheid leidde. De bevolking vierde het jubileum met optochten en feesten.[1]

Hoewel de *bigi yari* (het kroonjaar) van de onafhankelijkheid dus allerminst onopgemerkt voorbijging, vielen de feestelijkheden in het niet vergeleken bij de luister die de soevereiniteitsoverdracht in 1975 werd bijgezet. Hoe de Surinaamse bevolking deze bijzondere dag beleefde, wordt duidelijk uit het fotoboek dat ter gelegenheid van het recente jubileum verscheen. Voor dit tweetalige werk, getiteld *Suriname Onafhankelijk - 25 november 1975,* selecteerde fotograaf Roy Tjin opnamen die hij op de bewuste dag maakte en die een rijk geschakeerd beeld geven van de feestelijkheden die de proclamatie van de onafhankelijke staat begeleidden. De foto's

1 *De Ware Tijd,* 25 en 27 november 2000.

krijgen een extra dimensie door de terugblikken van toenmalige getuigen die erbij zijn afgedrukt, korte impressies van hoofdrolspelers als Arron, Jagemath Lachmon en Eddy Bruma, maar ook van kunstenaars, schrijvers, journalisten en andere Surinamers.

Men kan alleen maar bewondering hebben voor het werk van de fotograaf, die met zorg zijn

afbeeldingen uitkoos. Verschillende van Tjins kleurrijke opnamen gelden inmiddels als klassiek. Zoals de panoramische foto van de menigte schoolkinderen, die, gehuld in rode, witte, gele en groene tenues, tezamen op het onafhankelijkheidsplein de Surinaamse vlag vormen. Of de foto van Joop den Uyl en Arron, die, gesecondeerd door hun secretarissen, de soevereiniteitsoverdracht met hun handtekening bezegelen. Tegelijk bekruipt de lezer een gevoel van vervreemding. Een deel van het fotomateriaal is namelijk ook gebruikt voor een uitgave die al in 1975 verscheen.[2] Wie beide boeken naast elkaar legt, valt op dat beide publicaties hetzelfde euforische gevoel van zelfbevrijding ademen, dezelfde gezichten tonen van feestgangers, die argeloos dan wel verwachtingsvol de camera inkijken. Het meest opmerkelijke is dat in *Suriname Onafhankelijk - 25 november 1975* slechts een enkele tijdgenoot de soevereiniteitsoverdracht wil memoreren in het licht van het heden. Alsof 25 november 1975 een bevroren moment is in de geschiedenis van Suriname, een gestold stukje tijd dat gekoesterd moet worden en waar de jaren geen vat op mogen krijgen.

Dat er het nodige aan de soevereiniteitsoverdracht voorafging en dat de gebeurtenissen sindsdien een wending hebben genomen die toen vrijwel niemand voorzag, komt goed naar voren in een reeks studies die rond 25 november 2000 verscheen. Al deze boeken zijn de vrucht van oorspronkelijk onderzoek en hebben de Surinaamse onafhankelijkheid als gemeenschappelijk thema. De werken tonen de veelzijdigheid, zo men wil heterogeniteit, van het Surinamistisch bedrijf en de uiteenlopende perspectieven waarvan onderzoekers zich bedienen.

Van de politici die aan de wieg hebben gestaan van de onafhankelijkheid worden Johan Adolf (Jopie) Pengel en Eddy Bruma doorgaans met ere genoemd. Het typeren van beide mannen als wegbereiders van de Surinaamse onafhankelijkheid suggereert een gemeenschappelijkheid in visie die er in werkelijkheid echter niet was. De betekenis van beide leiders voor het onafhankelijkheidsproces liep sterk uiteen en dit verschil oversteeg het gedeelde ideaal van een soeverein Suriname. Vooral tussen 1961 en 1970 golden Pengel en Bruma als politieke tegenstanders. In termen van macht was Pengel het meest succesvol. In opeenvolgende verkiezingen was hij Bruma steeds de baas en door zijn toedoen slaagde Bruma er niet in om tot het politieke machtscentrum door te dringen. Toch zou Bruma uiteindelijk aan het langste eind trekken, al gebeurde dit pas na de dood van Pengel. De onafhankelijkheid van Suriname, die Pengel niet meer zou meemaken, was voor Bruma de bekroning van wat hij zag als zijn politieke en culturele strijd.

De politieke carrière van Pengel spreekt nog altijd sterk tot de verbeelding van grote delen van de Surinaamse bevolking. Ze valt enerzijds samen met en is anderzijds een uitvloeisel van de staatkundige evolutie die Suriname na de Tweede Wereldoorlog doormaakte. Cruciaal in dit verband was in 1954 de autonomie die Suriname verwierf binnen een rijksverband met Nederland en de Nederlandse Antillen. De grenzen van het Surinaamse zelfbestuur waren vastgelegd in het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden, de rechtsregeling die de drie landen constitutioneel met elkaar verbond, en in de Staatsregeling van Suriname, de 'eigen' Surinaamse grondwet. Als geen ander politicus heeft Pengel tijdens zijn leven geprobeerd de grenzen van de autonomie op te rekken en de marges van de rechtsorde uit te buiten. Tegelijk is Pengel er nooit

2 J. Fontaine, *Suriname fri, vrij, free* (Zutphen, 1975). Foto's van Lucien Chin A Foeng, Michiel Kort, Robert Lo A Sjoe, Goshuin Pos en Roy Tjin.

mee opgehouden de autonomie als staatkundig principe ter discussie te stellen en te typeren als een arrangement dat op termijn zou moeten plaatsmaken voor onafhankelijkheid.

Hans Breeveld begint zijn biografie van Pengel met een schets van het milieu waarin zijn

hoofdpersoon opgroeide. Vader Cornelis Pengel, wiens voorouders als slaaf hadden gewerkt op houtplantage La Prosperité (district Para), voorzag in zijn levensonderhoud als onderwijzer. Maar liefst 36 jaar was hij verbonden aan de Evangelische Broeder Gemeente (EBG), het protestantse kerkgenootschap dat een grote aanhang geniet onder de Creolen van Suriname. Zijn zoon Johan Adolf, vierde in een gezin van elf kinderen, ging op school in Paramaribo. Fysiek en verbaal boven zijn klasgenoten uitstekend, ging hij vrijmoedig de discussie aan met leerkrachten, ook over koloniale kwesties, maar presteerde hij niet optimaal. Na het behalen van zijn MULO-diploma, vóór de Tweede Wereldoorlog het hoogste middelbare onderwijsdiploma in Suriname, ging Pengel werken op de griffie van de kantongerechten. Daarnaast volgde hij de praktizijnsopleiding, een rechtenstudie die bij gebrek aan een overheidsopleiding bij rechters en praktizijns (advocaten) aan huis kon worden gevolgd. Het examen werd afgenomen door een commissie bestaande uit twee leden van het Hof van Justitie en de procureur-generaal. Hoewel Pengel een gemotiveerde student was, lukte het hem niet het begeerde praktizijnsdiploma te behalen. Volgens Breeveld was Pengels donkere huidskleur, in combinatie met diens voor die dagen ongebruikelijk assertieve gedrag ten opzichte van de lichtgekleurde elite, hiervan de oorzaak.

Uit vrees op een dood spoor te belanden, zegde Pengel zijn baan bij de griffie op en legde hij zich toe op het geven van juridisch advies, vooral aan minderbedeelden, op het verrichten van journalistiek werk en op het vormen van een netwerk van geestverwanten, met wie hij over politiek en staatkunde discussieerde. Bij de man in de straat verwierf hij zich bekendheid als *nengre-oso-afkati* (door Breeveld vertaald als ‘zaakwaarnemer’, letterlijk ‘advocaat van de bewoners van de negerhuizen.’) Zijn imago als strijder voor sociale rechtvaardigheid kreeg een belangrijke impuls in de kwestie Land van Dijk (de naam van een wijk in Paramaribo). Daar mobiliseerde hij kansarme huurders met succes tegen een grondbezitter, die de huurders van zijn grond wilde verwijderen zonder een evenredige vergoeding te willen geven voor de door de bewoners op de terreinen gebouwde opstallen. Ook met zijn journalistieke bijdragen voor het dagblad *De West* trok hij de aandacht.

Het lot was Pengel gunstig gezind. In 1946 was de Nationale Partij Suriname (NPS) opgericht. De voormannen van deze partij behoorden overwegend tot de lichtgekleurde Creoolse elite van onderwijzers, journalisten, medici en advocaten. De introductie van het algemeen kiesrecht in Suriname in 1948 noodzaakte de NPS om kandidaten te werven die als stemmentrekker konden fungeren voor de donkergekleurde Creoolse volksmassa. De NPS vroeg Pengel, van wie zij wist dat hij over een groot redenaarstalent beschikte, om toe te treden tot de partij, in de hoop dat hij de brug naar het Creoolse proletariaat kon slaan. Na enig aarzelen meldde Pengel zich aan als lid en verwierf hij zich een plaats op de kandidatenlijst van de NPS. De verkiezingen van 1949 brachten hem in de Staten van Suriname. In 1952 werd Pengel bovendien het voorzitterschap aangeboden van de overkoepelende vakorganisatie De Surinaamse Werknemers Moederbond. De Moederbond was opgericht door drie toppropagandisten van de NPS en vertrouwelingen van Pengel, en verenigde op dat moment negentien bonden, waaronder enkele invloedrijke in de

bauxietsector. De banden tussen de NPS en de Moederbond zouden tot de dood van Pengel hecht blijven.[3]

Met de NPS en de Moederbond als machtsbasis maakte Pengel naam met vrijmoedige en welbespraakte optredens. In de eerste helft van de jaren vijftig slaagde hij erin de elite binnen de NPS langzaam maar zeker op een zijspoor te rangeren. Pengels ideaal de NPS in een volkspartij te transformeren, kwam hiermee dichterbij, waarbij bedacht moet worden dat hij

3 In de particuliere sector zou de Moederbond tot halverwege de jaren zeventig naar ledental en aantal bonden veruit de grootste vakcentrale van Suriname blijven. Zie E.E. Campbell, *Vakbeweging en arbeidsverhoudingen in Suriname* (Helmond, 1987).

zich in de eerste plaats richtte op de Creolen en wel in het bijzonder op diegenen die lid waren van de EBG. Bij zijn opmars in de partij bewees Pengels scherpe pen hem goede diensten. Zijn artikelen in *De Volksstem* en later in *Nieuw Suriname* werden in brede kring gelezen, al waren ze niet zelden van een bedenkelijk niveau, evenals overigens de bijdragen over politiek die in andere kranten werden gepubliceerd, zoals in *De West,* het dagblad van wat eerst zijn politieke medestander was en vanaf 1954 zijn politieke rivaal, David Findlay.[4]

Pengels glorietijd als politicus begon in 1958, toen hij formateur werd van het kabinet-Emanuels. Aan dit kabinet lag de verbroederingspolitiek ten grondslag, het politieke pact dat Pengel met Jagernath Lachmon had gesloten, de leider van de Verenigde Hindostaanse Partij (VHP). De politieke samenwerking tussen Creolen en Hindostanen, de twee grootste etnische groepen in Suriname, zou tot 1967 duren en de emancipatie van beide groepen ten goede komen, met dit verschil dat de emancipatie van de Creolen vooral van sociaal-psychologische en die van de Hindostanen van economische aard zou zijn. Na het aftreden van het kabinet-Emanuels - waarvan Pengel de sterke man achter de schermen was - nam Pengel in de jaren 1963-1969 zelf de leiding van achtereenvolgens drie kabinetten op zich. Naast minister-president was Pengel in deze kabinetten minister van algemene zaken, minister van binnenlandse zaken en minister van financiën. Bovendien was hij in 1962 voorzitter van de NPS geworden, een functie die hij tot 1970 zou bekleden. Ook zijn positie binnen de Moederbond bleef onaangetast. Deze accumulatie van functies riep in toenemende mate weerstand op, in kringen van de oppositie, maar ook binnen zijn eigen partij. Pengels autoritaire wijze van optreden en het hiermee gepaard gaande verlies van contact met de werkelijkheid vormden de aanleiding tot zijn politieke val in 1969. Pengel, die het met zijn eigengereide praktijken ook bij Den Haag had verbruid, overleed als een teleurgesteld man het jaar erna.

Jopie Pengel 1916-1970 is vooral een feitenbiografie. De gegevens voor deze studie zijn ontleend aan archief- en literatuurstudie en aan gesprekken die Breeveld met tijdgenoten van Pengel heeft gevoerd. De auteur had de pech dat hij niet over het privé-archief van Pengel kon beschikken. In 1996 is deze collectie door brand verloren gegaan. Blijkens de verwijzingen in het notenapparaat heeft Breeveld van openbare archieven slechts spaarzaam gebruik gemaakt. Dit heeft mogelijk te maken met het gebruik dat andere onderzoekers reeds van deze bronnen maakten en het voornemen van Breeveld om hun werk niet te dupliceren. Wel raadpleegde de auteur enkele particuliere collecties. De interviews hebben vooral gegevens opgeleverd over Pengels persoonlijk leven en over interne NPS-kwesties. Met succes is Breeveld er daarbij in geslaagd de folkloristische valkuilen waar Nederlandse auteurs over Pengel nogal eens in willen tuimelen, te omzeilen. Ook heeft hij de balans tussen empathie en distantie vakkundig weten te bewaren, zeker als bedacht wordt dat hij zelf in de NPS actief is.

Breeveld heeft ervoor gekozen zich te concentreren op Pengels optreden in de Surinaamse partijpolitiek. Diens rol als nationaal leider krijgt weinig aandacht. Dit blijkt vooral uit de beknopte behandeling die een aantal van Pengels activiteiten ten deel vallen, zoals diens werk als medearchitect van het Statuut in 1952 en 1954, zijn

4 Een studie die dit met vele voorbeelden illustreert, is F.E.M. Mitrasing, *Tien jaar Statuut. Van afhankelijkheid tot gelijkgerechtigdheid. Bijdrage tot de kennis van de staatkundige ontwikkeling van Suriname van 1945-1955* (Leiden, 1958).

rol tijdens de rondetafelconferentie van 1961 en zijn aanvaringen met de Nederlandse regering in de periode vanaf 1963. Het vraagstuk van de onafhankelijkheid was volgens Breeveld een middel dat Pengel vooral voor binnenlandse politieke doeleinden gebruikte, in de jaren vijftig om zich van het leiderschap van de NPS te verzekeren, in de jaren zestig om de nationalisten onder leiding van Bruma de wind uit de zeilen te nemen. Hoewel dit op zichzelf niet onjuist is, doet Breeveld hiermee Pengel als politicus van emancipatie en dekolonisatie tekort. Pengel was voorstander van onafhankelijkheid, mits

deze een breed politiek draagvlak had, dat wil zeggen de instemming wegdroeg van de VHP. Het paradoxale was dat Pengel daarmee de gevangene werd van de VHP, die het standpunt huldigde dat het Statuut aan de verwachtingen voldeed en voor onbepaalde tijd gehandhaafd kon blijven. Pengel zou tot 1967 aan de verbroederingspolitiek en aan binnenlandse politieke rust de voorkeur geven boven het forceren van onafhankelijkheid en het polariseren van de partijpolitieke verhoudingen. Na het failliet van de verbroederingspolitiek restte hem geen andere mogelijkheid dan een kabinet te formeren met een tweetal partijen die onafhankelijkheid, in welke vorm dan ook, onbespreekbaar achtten. De NPS pleitte in deze jaren tevergeefs voor een dominionstatus voor Suriname.

De balans van Pengels politieke carrière slaat naar het oordeel van Breeveld naar de negatieve zijde door. Los van diens gefnuikte ambities op het stuk van de onafhankelijkheid slaagde Pengel er evenmin in om de Surinaamse economie, die dreef op de bauxietindustrie, te diversifiëren. Met de bosnegers en inheemsen in het binnenland onderhield hij ambivalente relaties. Hij probeerde hen nadrukkelijker bij de landspolitiek te betrekken, maar verslikte zich meermalen in zijn ambities, waardoor zijn dwingende optreden in de richting van de boslandbewoners per saldo een averechts effect had. Succesvoller was Pengel op onderwijsgebied (beurzenbeleid, oprichting Universiteit van Suriname), op het terrein van de sport (sportbeoefening kwam door zijn toedoen hoog op de politieke agenda) en op het gebied van de media (oprichting STVS en SRS, een televisie- en een radio-omroep). Deels bouwde hij daarbij voort op ontwikkelingen die al kort na de Tweede Wereldoorlog in gang waren gezet.[5]

Als grootste verdienste van Pengel noemt Breeveld dat hij de eigenwaarde van de donkergekleurde Creool vergrootte en het lot van de sociaal-economisch zwakkeren verbeterde, vooral door het scheppen van werkgelegenheid bij de overheid. Breeveld legt daarbij terecht de vinger op het feit dat het creëren van arbeidsplaatsen bij *lanti* (de overheid) langs lijnen van patronage en cliëntelisme verliep, dat dit het etnisch profiel van de politieke partijen versterkte en het ambtenarenapparaat een disproportionele omvang bezorgde. De trend onder Pengel om bij het vervullen van vacatures politieke loyaliteit te laten prevaleren boven deskundigheid zou door opeenvolgende Surinaamse regeringen worden voortgezet, met even kwalijke economische gevolgen.

Breevelds biografie heeft geen synthetiserend portret van de politicus Pengel opgeleverd. Daarvoor worden de naoorlogse politieke geschiedenis van Suriname en de verdiensten van Pengel te weinig met elkaar geïntegreerd en komt de wisselwerking tussen de persoon en zijn omgeving onvoldoende scherp naar voren. Dit heeft vooral te maken met Breevelds terughoudendheid als het gaat om het thematiseren van zijn materiaal.[6] Alleen in het slothoofdstuk, waarin hij Pengel in een Caraïbische context plaatst, laat de auteur deze schroom vallen en tilt hij zijn chronologisch relaas naar een hoger abstractieniveau. Om Pengel nadrukkelijker te

5 Een uiteenzetting over de naoorlogse ontwikkelingen in het Surinaamse onderwijs biedt L. Gobardhan-Rambocus, *Onderwijs als sleutel tot maatschappelijke vooruitgang. Een taal- en onderwijsgeschiedenis van Suriname, 1651-1975* (Zutphen, 2001) 382-500.

6 Een interessant werk waarin dit wel op een overtuigende wijze gebeurt, is J. Sedney, *De toekomst van ons verleden. Democratie, etniciteit en politieke machtsvorming in Suriname* (Paramaribo, 1997).

profileren, vergelijkt hij hem met drie collega-politici: Forbes Burnham (Guyana), Eric Williams (Trinidad) en Norman Manley (Jamaica). Deze vergelijking hangt hij op aan een vijftal 'strategieën': ideologie, patronage, controle, dwang en internationale betrokkenheid. De minst onderscheidende strategieën zijn volgens Breeveld die van ideologie en patronage. Alle vier leiders lieten zich in ideologisch opzicht als pragmatici gelden en gebruikten de middelen van patronage en cliëntelisme om hun machtspositie te handhaven en te versterken. Op het punt van (staats)-controle en dwang onderscheidde Burnham zich volgens Breeveld in de meest ongunstige,

Pengel in de meest gunstige zin. Het meest in het oog springende verschil tussen Pengel enerzijds en de drie andere leiders anderzijds is dat laatstgenoemden door hun Engelstalige achtergrond en hun universitaire vorming in Groot-Brittannië als vanzelf een veel bredere oriëntatie op het wereldgebeuren hadden en later relatief gemakkelijk internationale contacten legden. Pengel, opgegroeid in een deel van het Nederlandse koloniale rijk, was door het ontbreken van een beurzenstelsel niet in de gelegenheid geweest in Europa te studeren en kon daardoor niet terugvallen op een aansprekend politiek netwerk. Hoewel de vergelijking tussen Pengel, Burnham, Williams en Manley door een gebrek aan gegevens niet helemaal uit de verf komt, laat ze overtuigend de excentrische positie zien van Suriname in de eigen regio en het isolement van het toenmalige rijksdeel in de wereld.

Aan het vergroten van het binnenlandse draagvlak voor de Surinaamse onafhankelijkheid hebben exponenten van het Surinaamse nationalisme na de Tweede Wereldoorlog naarstig gewerkt. Dit nationalisme, waarvan in Suriname de ideologische fundamenten werden gelegd, kwam als beweging echter pas in Nederland van de grond. Als startpunt van de beweging wordt in de regel 1950 aangehouden, het jaar waarin de student rechten Eddy Bruma samen met enkele vertrouwelingen in Amsterdam *Wie Eegie Sanie* (WES - Onze Eigen Dingen) oprichtte. Deze vereniging, waarvan jonge Surinaamse studenten, arbeiders en kunstenaars deel uitmaakten, richtte zich op de culturele vrijmaking van de Surinamer. De koloniale normen en waarden waarmee hij was opgegroeid en die verankerd lagen in de Nederlandse taal, de westerschristelijke godsdienst en de Europese geschiedenis dienden volgens WES plaats te maken voor eigen normen en waarden. Deze lagen volgens Bruma voor een belangrijk deel besloten in het *Sranan Tongo* (de Afro-Surinaamse taal, die naast het Nederlands de functie van *lingua franca* vervulde), in de Afro-Surinaamse godsdienst die bekend staat onder de naam *winti* en in de guerrillastrijd van de Marrons (van de plantages gevluchte slaven die het gewapenderhand opnamen tegen de Nederlandse kolonisator). De Afro-Surinaamse cultuur stond in het toenmalige Suriname echter in laag aanzien. Ze ging door voor onbeschaafd en werd door het establishment met afkeuring bejegend.

WES legde de nadruk op het bevorderen van de eigenwaarde en het zelfrespect van de Surinamer. Deze diende op te houden de eigen cultuur als inferieur te beschouwen en de imitatiecultuur van de overheerser als vanzelfsprekend te aanvaarden. De Surinaamse cultuur hoefde in niets onder te doen voor de Nederlandse cultuur. Wie de moeite nam achter de façade van de koloniale cultuur te kijken, ontdekte een rijkdom aan cultuuruitingen die het daglicht wel degelijk verdroegen.[7] Om de mogelijkheden van de Surinaamse cultuur te demonstreren, legden Bruma en de zijnen zich toe op het schrijven en voordragen van proza en poëzie in het *Sranan Tongo* en het opvoeren van toneelstukken in deze taal. Ook in de gewone omgang was het *Sranan Tongo* bij WES de voorgeschreven taal. Dat Bruma daarmee het fundament trachtte te leggen voor een *invented tradition* wordt nog eens bevestigd door het feit dat sommige leden van de vereniging gedwongen waren zich het Sranan

7 Deze uitingen zouden later gecanoniseerd worden in J. Voorhoeve, U.M. Lichtveld, ed., *Creole Drum. An Anthology of Creole Literature in Surinam.* With English translations by Vernie A. February (New Haven, Londen, 1975).

Tongo eigen te maken, omdat zij de beheersing van deze taal niet van huis uit hadden meegekregen.

Bruma beschouwde het culturele nationalisme als een voorloper van het politieke nationalisme. Eerst diende de Surinamer zijn eigen normen en waarden te leren kennen en aanvaarden, alvorens Suriname als natie de stap naar onafhankelijkheid kon zetten. Bruma realiseerde zich dat dit proces, de vorming van een eigen Surinaamse identiteit, veel tijd zou vergen. Toen hij eind 1954 naar zijn geboorteland remigreerde, ging hij dan ook vol elan op de ingeslagen weg

voort. De Surinaamse afdeling van WES, opgericht toen Bruma nog in Nederland verbleef, kreeg door zijn toedoen een nieuwe impuls. Pas in 1961, toen pogingen van de Surinaamse regering om het Statuut aan de 'eisen der tijd' aan te passen waren mislukt, ging Bruma akkoord met de oprichting van de Partij van de Nationalistische Republiek (PNR). Deze partij streefde naar onafhankelijkheid voor Suriname op de kortst mogelijke termijn en zou, eerst op het terrein van de partijpolitiek, later ook op vakbondsgebied, uitgroeien tot de voornaamste rivaal van de NPS.

In zijn boek *Hetenachtsdroom* maakt John Jansen van Galen - sinds 1970 over Suriname publicerend, eerst voor de *Haagse Post,* vervolgens voor *Het Parool* - duidelijk dat het nationalisme van Bruma mank ging onder een innerlijke tegenstrijdigheid. Ideologisch streefde het naar een acceptatie van nationale normen en waarden, maar in de praktijk droeg het vooral de idealen uit van de Surinamers wier voorouders (geheel of gedeeltelijk) uit Afrika afkomstig waren. WES propageerde een nationalisme los van en uitstijgend boven de verschillende bevolkingsgroepen, maar kwam voort uit een bevolkingsgroep die behoefte had aan een herwaardering van háár cultureel erfgoed, pas in tweede instantie ook van dat van de andere (in het bijzonder Aziatische) groepen. Bruma en de zijnen slaagden er niet in de afstand tot de Aziatische bevolkingsgroepen te overbruggen. Desgevraagd is slechts een enkele nationalist achteraf bereid te erkennen dat WES en de PNR te eenzijdig aanhaakten bij elementen uit het slavernijverleden en te weinig aansluiting zochten bij de cultuur en geschiedenis van de voormalige contractarbeiders. De meeste door de auteur geïnterviewde nationalisten zoeken de oorzaak van de geringe aantrekkingskracht van het nationalisme onder Hindostanen en Javanen in de tegenwerking die zij van hun politieke en religieuze leiders ondervonden en in de onverzoenlijke houding van Pengel, die de Brumisten - immers ook belangenbehartigers van de bewoners van de *nengre-oso* - als concurrenten zag en elk middel geoorloofd achtte om hen politiek uit te schakelen. Beide verklaringen zijn terzake.

Hoewel naar het Surinaamse nationalisme recentelijk het nodige fundamentele onderzoek is verricht en Jansen van Galen inventief gebruik maakt van deze publicaties[8], is zijn boek een welkome aanvulling op en deels een verbijzondering van reeds bekende feiten. Jansen van Galen heeft de levensgeschiedenissen van de nationalisten van het eerste uur opgetekend, uitgezonderd die van Bruma. De eigenlijke hoofdpersoon van dit boek, wiens geest op elke bladzijde rondwaart maar die slechts in getuigenverklaringen van anderen tot leven komt, weigerde de auteur te woord te staan. Evenals in een geschrift dat ter gelegenheid van de 75ste verjaardag van 'de meester' verscheen,[9] ligt in *Hetenachtsdroom* (de titel van een gedicht van Bruma) het accent op het culturele nationalisme van de jaren vijftig en zestig. Het was in deze decennia dat de nationalisten als beweging veelvuldig van zich lieten horen en de grondslag legden voor een nieuw zelfbewustzijn, dat pas na de onafhankelijkheid van 1975 tot verdere wasdom zou komen. Door de levendige

8 P. Meel, ed., *Op zoek naar Surinaamse normen. Nagelaten geschriften van Jan Voorhoeve 1950-1961* (Utrecht, 1997) en P. Meel, *Tussen autonomie en onafhankelijkheid. Nederlands-Surinaamse betrekkingen 1954-1961* (Leiden, 1999) 175-256.

9 *Eddy Bruma 75 jaar. 1925-2000. Liber Amicorum* (Amsterdam, 2000). Bruma overleed onder tot dusver onopgehelderde omstandigheden op 6 november 2000.

verteltrant en de schilderachtige details is dit deel van het boek een genoegen om te lezen en een geslaagde proeve van *oral history.*

In het web van verhalen dat Jansen van Galen zijn gesprekspartners laat spinnen en waarin hij behendig historische gegevens verwerkt die deze persoonlijke geschiedenissen in een interpretatief kader plaatsen, is voor het politiek nationalisme niet veel meer dan een bijrol weggelegd. Het heeft er veel van weg dat de auteur deze fase van het nationalisme vanuit het oogpunt van volledigheid wel behandelen wil, maar er persoonlijk minder affiniteit mee heeft

en er daarom slechts een lang uitgevallen epiloog (de laatste drie van de in totaal zestien hoofdstukken) aan wijdt. Nu valt er op zich ook niet zoveel eer aan deze episode te behalen. Na de soevereiniteitsoverdracht, waarmee de ultieme staatkundige doelstelling van het nationalisme was gerealiseerd, viel de PNR al snel in elkaar bestrijdende facties uiteen en verdween Bruma naar de zijlijn van het politieke bedrijf. Sinds de coup van 1980 heeft hij echter op de achtergrond een niet onbelangrijke rol gespeeld. Jansen van Galen beperkt zich tot een vluchtige schets van de voornaamste gebeurtenissen in deze jaren, waarbij hij enerzijds teruggrijpt naar een eerdere publicatie van zijn hand[10] en anderzijds tamelijk plichtmatig de lijnen doortrekt naar 2000, echter zonder de ingewikkelde connecties tussen Brumisten, burgerpolitici en militairen te duiden, zonder de precieze rol te onthullen die Bruma na 1975 op cruciale momenten in de Surinaamse politiek speelde en zonder een bevredigend antwoord te geven op de vraag of Desi Bouterse's Nationale Democratische Partij (NDP) moet worden beschouwd als de rechtmatige opvolger van de PNR. Het is niet onwaarschijnlijk dat politieke gevoeligheden naspeuringen hiernaar hebben verhinderd. Misschien is een weloverwogen behandeling van deze vraagstukken op dit moment überhaupt niet mogelijk en dient geduldig gewacht te worden op het tijdstip dat de hoofdpersonen van deze geschiedenis hier opening van zaken over willen geven.

Bij alle aandacht in de media en in de wetenschappelijke literatuur voor Suriname wordt over de positionering van de republiek in de eigen regio betrekkelijk weinig geschreven.[11] Dit heeft vooral te maken met de Surinaamse oriëntatie op Nederland, die de buitenlandse politiek van de republiek nog altijd domineert. De toenadering tot landen in het Caraïbisch gebied dateert van recente datum. Belangrijk in dit verband zijn onder meer de relaties die Suriname onderhoudt met zijn buurlanden, Guyana en Frans Guiana. Guyana, een voormalige Britse kolonie, werd in 1966 onafhankelijk. Frans Guiana, een voormalige Franse kolonie, verkreeg in 1946 de status van overzeese provincie en vormt sindsdien een geïntegreerd deel van de Franse Republiek.

Voor veel Surinamers is Guyana decennialang een schrikbeeld geweest van wanbeleid en repressie. Politieke strijd en raciale onlusten, in het bijzonder tussen Creolen en Hindostanen, bepaalden het imago van het land, dat bij de soevereiniteitsoverdracht door Engeland min of meer aan zijn lot werd overgelaten. Na Haïti was het autoritair bestuurde Guyana lange tijd het armste land van het Westelijk Halfrond. In het begin van de jaren negentig, toen het langjarige PNC-regime, gepersonifieerd door Forbes Burnham, werd afgelost door opeenvolgende PPP-regeringen, ging het Guyana economisch wat meer voor de wind. Naar beproefd IMF-recept stemde Georgetown in met de uitvoering van een straf herstructureringsprogramma. Dit leidde tot forse bezuinigingen op de overheidsuitgaven, wat de voorzieningen op het gebied van onderwijs en gezondheidszorg onder druk zette, maar zorgde ook voor economische groei, waarmee het vertrouwen van buitenlandse investeerders werd herwonnen. Toch heeft deze

10 J. Jansen van Galen, *Kapotte plantage. Suriname, een Hollandse erfenis* (Utrecht, 1995).

11 Een recente uitgave waarin deze context wordt verkend is R. Hoefte, P. Meel, ed., *20th Century Suriname. Continuities and Discontinuities in a New World Society* (Kingston, Leiden, 2001).

ontwikkeling onder Surinamers nauwelijks tot een opwaardering van het imago van Guyana geleid.

Surinamers hebben Frans Guiana altijd beschouwd als een Europese enclave op het Amerikaanse vasteland, waarmee zij weinig affiniteit hadden. Door het relatief hoge welvaartsniveau waren de mogelijkheden voor luxe vrijetijdsbesteding er gevarieerder dan in eigen land, maar naar het oordeel van veel Surinamers bevond het departement zich in constitutioneel opzicht in een ‘staat van achterlijkheid’. Na de coup van 1980 is dit beeld enigszins ten gunste van het buurland bijgesteld. Het bezit van een eigen volkenrechtelijke status wordt in Suriname meer dan voorheen gezien in het perspectief van economische levensvatbaarheid. In de tweede helft

van de jaren tachtig heeft Frans Guiana belangrijk bijgedragen aan de opvang van duizenden Surinamers, die als gevolg van de binnenlandse oorlog hun land waren ontvlucht. De waardering voor deze hulp laat echter onverlet dat veel Surinamers de inwoners van dit departement nog altijd een provinciaalse mentaliteit en een gebrek aan nationalistische trots toeschrijven.

In *Dwars door Suriname* vergelijkt Jeroen Trommelen de ontwikkelingen in de drie Guianas met de bedoeling de geschiedenis van het voormalige Nederlands Guyana het benodigde reliëf te geven.[12] Trommelen, journalist bij *De Volkskrant* en al meer dan tien jaar de auteur van vele rapportages over Suriname, beroept zich in zijn boek niet op de eersten de besten. Als uitgangspunt voor zijn studie kiest hij werk uit het oeuvre van V.S. Naipaul (*The Middle Passage*) en Albert Helman (*Kroniek van Eldorado*). Het is op hun kompas dat hij zijn verkenningstocht onderneemt en zijn opvattingen over de Guianas formuleert. Naipaul en Helman hebben nooit onder stoelen of banken gestoken dat zij somber gestemd zijn over het lot van de Guianas. Van Naipaul zijn de beroemde (en omstreden) woorden dat er in het Caraïbisch gebied (waartoe hij ook de Guianas rekent) nooit iets is gecreëerd, terwijl Helman de Guianas (waar volgens hem ook een Braziliaans en een Venezolaans deel toe behoren) als één ecologische zone beschouwde waarvan hij de levenskansen laag aansloeg en die hij op termijn door Brazilië geannexeerd zag worden.[13]

Trommelens ontmoetingen met mensen in Guyana, Suriname en Frans Guiana, of zij nu in de politiek, de journalistiek, de ambtenarij of in de wetenschap werkzaam zijn, leren hem dat het onmogelijk is tot het 'eigene' van de Guianas door te dringen. Ondanks de geschiedenis van onderwerping, exploitatie en migratie die de drie landen met elkaar gemeen hebben, verschillen zij cultureel veel meer van elkaar dan op het eerste gezicht lijkt. De gerichtheid van elk van de drie landen op het land van de voormalige kolonisator is vele malen groter dan de oriëntatie op elkaar of op andere landen in de regio, de Verenigde Staten wellicht uitgezonderd. Grensconflicten tussen met name Suriname en Guyana zijn een bron van regelmatig oplaaiende emotie en zijn er mede de oorzaak van dat vormen van structurele samenwerking worden geblokkeerd. Ook door de verwante economische structuur en de aanwezigheid van grotendeels dezelfde grondstoffen is de belangstelling voor elkaars doen en laten gering. In feite is de eenheid van de Guianas, anders dan in biologische of geologische zin, een fictie en floreert alleen de onderlinge smokkelhandel.

Door zijn reisverslag met flarden geschiedenis te larderen, weet Trommelen zijn impressies vlot en leesbaar voor het voetlicht te brengen. Trommelen schrijft puntig, observeert niet zelden raak en gaat gedurfde (dwarse?) uitspraken niet uit de weg. Zo poneert hij de stelling dat de Creoolse politieke leiders het in Guyana en Suriname decennialang hebben laten liggen, terwijl Guyana onder het PPP-regime in het begin van de jaren negentig er het bewijs van is dat het Hindostaanse politieke leiderschap beter is toegerust om verantwoordelijkheid voor het landsbestuur te dragen. Los van het feit dat dit een twijfelachtig gejongleer met etnische stereotypen is, identificeert

12 Hetzelfde uitgangspunt is terug te vinden bij G.J. Kruijer, *Suriname en zijn buurlanden. Lichtplekken in het oerwoud van Guyana* (2e herziene druk; Meppel, 1953).

13 Helmans controversiële these, welke de schrijver tot zijn dood in 1996 zou verdedigen, kreeg voor sommigen een nieuwe actualiteitswaarde met de instroom van duizenden Braziliaanse goudzoekers in Suriname in de jaren negentig. Het idee van een Braziliaanse vijfde colonne wordt door de meeste Surinamers echter verworpen.

Trommelen het Hindostaanse leiderschap hier te gemakkelijk met een door hem gewenste zakelijke politieke cultuur, die zich volgens hem kenmerkt door een toekomstgerichte visie en investeringen in kennis en productie. Ook vergeet hij dat de PPP-regeringen onder Cheddi Jagan in de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig, en het door Hindostanen gedomineerde kabinet-Sedney in Suriname (1969-1973) niet de geschiedenis zijn

ingegaan als bestuurlijke succesverhalen. Een nuchtere analyse zou wel eens kunnen uitwijzen dat de recente prestaties van de PPP in Guyana moeten worden beschouwd als een toevalstreffer, waarbij de etnische factor van minder gewicht is geweest op de kwaliteit van het landsbestuur dan de onverzettelijke houding van het IMF.

Trommelen heeft het wel bij het rechte eind waar hij stelt dat Creoolse politici lange tijd de toon hebben aangegeven in Suriname. Dit hangt samen met de snelle emancipatie van de Creolen als etnische groep, waardoor zij na de Tweede Wereldoorlog het bestuur in het rijksdeel van de Nederlanders konden ovememen. Ook Jan Veldema behoorde tot de generatie middenklasse Creolen voor wie het vanzelfsprekend was dat de NPS - om met Pengel te spreken - 'een preponderante positie' in het Surinaamse staatsbestel innam. In *Tussen twee huizen* wordt de levensloop geschetst van de toegewijde onderwijsman Veldema, die een opmerkelijke pedagogische belangstelling paarde aan een grote sociale bewogenheid. De huizen waarvan in de titel sprake is, zijn Suriname en Nederland. In het eerste land werd Veldema in 1926 geboren. Hij groeide er op, volgde de onderwijzersopleiding (Normaalschool) en doorliep het gangbare bevorderingsstelsel tot de rang van hoofdonderwijzer. In deze laatste functie was hij aan diverse scholen verbonden en zette hij zich in voor de Surinaamse Onderwijzers Bond (SOB). Het was de SOB die in 1966 een staking tegen het kabinet-Pengel organiseerde, een activiteit die succesvol leek, maar achteraf een Pyrrusoverwinning zou blijken. Pengel zou de onderwijzerssalarissen niet verhogen.

Kort na de staking vertrok Veldema naar Nederland. In dit huis zou hij de tweede helft van zijn leven (1967-1993) doorbrengen en eveneens werkzaam zijn als onderwijzer en schoolhoofd. Was Veldema in Suriname propagandist van de NPS en adviseur van Pengel (zijn naam ontbreekt overigens in de biografie van Breeveld), in Nederland was hij betrokken bij de oprichting van de NPS werkgroep Nederland (zonder hierin verder op de voorgrond te treden). Bekendheid genoot hij vooral door zijn activiteiten in het welzijnswerk, waarmee hij zich in de Surinaamse gemeenschap in Nederland een gezaghebbende positie verwierf. In *Tussen twee huizen* blijkt dat Veldema levenslang aan Suriname verknocht bleef, maar dat hij na een moeizame start in Nederland - waar hij als gekleurde onderwijzer aanvankelijk nogal wat tegenwerking ondervond van autochtone ouders wier kinderen bij hem in de klas zaten - ook zijn tweede huis tot het zijne wist te maken. *In twee huizen* - dus zonder de suggestie van een dichotomie - zou dan ook een passender titel voor dit boek zijn geweest.[14]

Een portret uit één stuk is dit werk niet geworden. Dit komt omdat de auteurs zich vooraf nauwelijks vragen hebben gesteld, duidelijke keuzes uit de weg zijn gegaan en in hun materiaalverzameling weinig systematisch zijn geweest. De fragmentarische opbouw van hun verhaal, de buitensporige aandacht voor trivialiteiten en de weinig relevante bijlagen die kris kras in het boek zijn opgenomen, geven deze uitgave vooral het karakter van een gelegenheidswerk. Het schrijven van een biografie over

14 De Surinaamse migratie naar Nederland vóór 1954 wordt beschreven in G. Oostindie, E. Maduro, *In het land van de overheerser,* II, *Antillianen en Surinamers in Nederland 1634/1667-1954* (Dordrecht, Cinnaminson, 1986). Een tijdgenoot van Veldema is Johan Chandoe. Voor zijn migratiegeschiedenis, zie S. Hira, *Johan Chandoe. Een Surinaamse sociaal-democraat in de Nederlandse politiek* (Den Haag, 1996).

Veldema zou waarschijnlijk ook te hoog gegrepen zijn. Immers, los van de onderwijzersstaking van 1966, waarbinnen Veldema een voortrekkersrol speelde, is diens leven verder tamelijk rimpelloos verlopen en kent het geen dramatische hoogte- of dieptepunten. Het aardigste aspect van het (rijk geïllustreerde) boek is dat het een toegankelijk beeld schetst van een Surinamer, die tot een generatie behoorde waarvoor het vanzelfsprekend was de handen uit de mouwen te steken en mee te werken aan de opbouw van Suriname. Een generatie die de onafhankelijkheid van Suriname toejuichte, maar die het afglijden van de republiek

met leedwezen en soms regelrecht afgrijzen volgde, zoals zoveel *kondreman* (landgenoten) in Nederland.

Na de inwerkingtreding van het Statuut in 1954 stelde Nederland zich lange tijd afwijzend op tegenover Surinaamse verzoeken om een aanpassing van de rechtsorde. De grote politieke partijen huldigden de opvatting dat Suriname nog niet rijp was voor een uitbreiding van zijn zelfstandigheid. John Jansen van Galen heeft in *Het Suriname-syndroom* meer specifiek gekeken naar de opstelling van de PvdA in deze discussie en naar de koers die de partij nadien met betrekking tot Suriname heeft gevaren. Uit zijn onderzoek blijkt dat de Nederlandse sociaal-democraten vóór 1969 nooit meer dan een oppervlakkige belangstelling voor Suriname hebben getoond en na 1969 vooral hebben geijverd voor de onafhankelijkheid van het land.

De auteur maakt inzichtelijk dat er een bepaalde verwantschap bestond tussen de PvdA en de NPS. Beide partijen richtten zich op de arbeiders en de ambtenaren in de steden en stonden nauwe banden tussen partijpolitiek en vakbeweging voor. Deze verwantschap werd echter vooral aan Surinaamse zijde beleefd. Voor de PvdA hadden de contacten met de NPS vrijwel geen betekenis. Wel gold dat PvdA-Kamerleden, als zij in Suriname waren geïnteresseerd, gemakkelijker communiceerden met de deels op Europese waarden en normen gerichte Creolen dan met representanten van de Hindostaanse en Javaanse bevolkingsgroepen, die zij een politiek conservatievere opstelling toedichten, zonder zich verder te verdiepen in de (op zichzelf vaak respectabele) motieven die hierachter staken. Deze eenzijdige contacten, waarvan de meeste partijleden (en journalisten, zoals Jansen van Galen zelf ruiterlijk toegeeft) zich nauwelijks bewust waren, zouden de PvdA in de jaren zeventig ontvankelijker maken voor de ambities van het kabinet-Arron dan voor de tegenwerpingen van de oppositie.

De arbeidsonrust in Willemstad, Cura□ao, in mei 1969, betekende voor de PvdA een keerpunt in het denken over de toekomst van de West. Het feit dat Nederlandse mariniers werden ingevlogen om de orde te herstellen, was tegen het zere been van de partij, die dit ingrijpen als neokoloniaal kwalificeerde en af wilde van de verantwoordelijkheid die Nederland volgens het Statuut bezat voor de waarborging van de fundamentele menselijke rechten en vrijheden, de rechtszekerheid en de deugdelijkheid van bestuur. Maar dit was gemakkelijker gezegd dan gedaan. Nederland kon alleen onder deze verplichting uitkomen als het Statuut terzijde zou worden geschoven en de verhouding tot de overzeese rijksdelen niet langer een staatsrechtelijk maar een volkenrechtelijk karakter zou dragen.[15]

Vanaf 1970 pleitte de PvdA daarom voor onafhankelijkheid voor Suriname, hierin aangemoedigd door de toenemende migratie van Surinamers naar Nederland. De partij wilde deze migratie aan banden leggen aangezien de Surinamers door veel autochtone Nederlanders werden gezien als onwelkome concurrenten op de arbeids- en huizenmarkt en hun integratie verre van probleemloos verliep. Door de groei van de werkloosheid in Nederland waren hun perspectieven bovendien weinig rooskleurig. De regeringsverklaring van het kabinet-Arron, uitgesproken op 14 februari 1974,

15 Relevante studies over mei 1969: K. Croese, *Interventie op afspraak. Nederlandse mariniers op Cura□ao* (Zutphen, 1998); G. Oostindie, ed., *Cura□ao 30 mei 1969: verhalen over de revolte* (Amsterdam, 1999) en G. Oostindie, ed., *Dromen en littekens. Dertig jaar na de Cura□aose revolte, 30 mei 1969* (Amsterdam, 1999).

sterkte de PvdA alleen maar in de juistheid van haar opstelling. Premier Arron kondigde aan dat de soevereiniteitsoverdracht aan Suriname op geen later tijdstip zou plaatsvinden dan ultimo 1975. Door de vasthoudendheid van het kabinet-Arron en de onvoorwaardelijke steun van het kabinet-Den Uyl lukte het Arron inderdaad om deze belofte in te lossen.

Voor de PvdA, in het bijzonder voor de ministers Joop den Uyl en Jan Pronk, stond vast dat de

soevereiniteitsoverdracht een historische en politieke onvermijdelijkheid was. Verzet tegen het streven van het kabinet-Arron zou in de wereld uitgelegd worden als een even onbegrijpelijke als onaanvaardbare starheid van een mogendheid, die zich al sinds 1945 in zijn koloniale nadagen bevond. Het kabinet-Den Uyl was voorstander van een soepele dekolonisatie om Suriname als onafhankelijke republiek een voorspoedige start te laten maken en om zich te revancheren voor de falende dekolonisatiepolitiek die Nederland eerder met betrekking tot Nederlands-Indië en Nieuw-Guinea had gevoerd. Het royale bedrag aan ontwikkelingshulp dat Nederland bij de soevereiniteitsoverdracht aan Suriname schonk (*f* 3,5 miljard) werd door Den Uyl en Pronk gezien als een duidelijk blijk van goede wil. Met dit 'gebaar' doorbraken zij de politieke impasse die in Suriname tussen coalitie en oppositie was ontstaan met betrekking tot de onafhankelijkheid. Door het overlopen van één VHP-parlementariër, bewerkt door Arron èn Den Uyl, ging een meerderheid in de Staten van Suriname kort voor de geplande onafhankelijkheidsdatum met de uittreding uit het Koninkrijk akkoord. De verdragsmiddelen stemden de oppositie milder, maar konden niet voorkomen dat de etnische verhoudingen in Suriname gespannen bleven en dat veel (vaak goed opgeleide) Surinamers de wijk naar Nederland namen.

Volgens Jansen van Galen heeft het kabinet-Den Uyl in de periode rond de onafhankelijkheid steeds op de rand van interventionisme gebalanceerd. Het kabinet schrok er voor terug zich in dergelijk vaarwater te begeven, maar met het aanmoedigen van onafhankelijkheid koos het duidelijk partij en door wankelmoedige Surinaamse parlementariërs onder druk te zetten, maakte het zich op zijn minst aan een vorm van inmenging schuldig. Ook na 1975, toen de ontwikkelingen in Suriname minder voorspoedig verliepen dan gehoopt en er voortdurend onenigheid bestond tussen Nederland en Suriname over de besteding van de verdragsmiddelen, bleef de PvdA met het interventiedilemma worstelen. De partij hield officieel vast aan het beginsel van non-interventie, maar had tegelijk de onbedwingbare behoefte het land de helpende hand te bieden bij het opbouwen van zijn toekomst. In de praktijk leidde dit tot een tweeslachtig beleid. De partij stelde zich op het standpunt dat strikte criteria dienden te worden aangelegd bij de besteding van de verdragsmiddelen, maar toonde zich als puntje bij paaltje kwam meegaand tegenover Surinaamse wensen, ook als deze afweken van de doelstellingen van het ontwikkelingssamenwerkingsverdrag. In het openbaar gaven PvdA-ers er blijk van de Surinaamse politieke leiders te vertrouwen, maar binnenskamers twijfelden zij niet zelden aan hun capaciteiten en kredietwaardigheid.[16]

De coup van Desi Bouterse in 1980 doorbrak het interventionistische patroon niet. De partij koos eind 1980, in de woorden van de toenmalige internationaal secretaris Maarten van Traa, voor een 'actieve betrokkenheid zonder bevoogding.' Voor Pronk, die de staatsgreep onmiddellijk veroordeeld had, hield dit in dat Nederland koos voor het afstandelijk volgen van de ontwikkelingen in Suriname. Partijgenoot Bram Peper daarentegen, voorstander van een interventionistische politiek, wilde de ontwikkelingssamenwerking gebruiken als een instrument om de positie van de burgerpolitici in Suriname te versterken. De lijn-Peper kreeg in de partij de overhand. Dit bleek in februari 1982, toen de militairen president Henk Chin A Sen tot aftreden

16 Dit is een terugkerend element in de Nederlands-Surinaamse betrekkingen dat begrijpelijkerwijs altijd angstvallig buiten de politieke discussie is gehouden, maar waarover ook door (sociaal-wetenschappelijke) onderzoekers nog nauwelijks iets is geschreven.

dwongen en de staatsmacht volledig naar zich toe trokken. Nederland weigerde vanaf dat moment met Suriname te praten over het aangaan van nieuwe verplichtingen in de sfeer van de ontwikkelingssamenwerking. Na de decembermoorden van dat jaar schortte Nederland de ontwikkelingssamenwerking zelfs geheel op. Vervolgens overheerste in de PvdA de lijn-Knol, genoemd naar Henk Knol, de toenmalige Suriname-woordvoerder van de partij in de

Tweede Kamer. Afkeer van Bouterse ging bij hem samen met impliciete steun aan rebellenleider Ronnie Brunswijk. Toen in 1988 in Suriname de democratie formeel was hersteld, werd de ontwikkelingssamenwerking mondjesmaat hervat. Volgens Den Haag voldeed Paramaribo nog onvoldoende aan de eisen van behoorlijk bestuur om het volledig opendraaien van de geldkraan te kunnen rechtvaardigen.

Jansen van Galen maakt aannemelijk dat PvdA-ers zich nu pas goed bewust werden van het *Suriname-syndroom* dat zich sinds 1975 sluipenderwijs had ontwikkeld en dat de partij heen en weer slingerde tussen actieve interesse en aperte radeloosheid. Een meerderheid in de partij stond een intensieve bemoeienis met Suriname voor, een minderheid grotere afzijdigheid, maar beide vleugels misten de overtuiging dat door hun toedoen het werkelijk de goede kant op zou gaan met de republiek. Ook in de jaren negentig volhardde de PvdA in haar interventionistische opstelling. Dit vertaalde zich in enkele markante politieke besluiten: de opschorting van de ontwikkelingssamenwerking na de tweede coup van Bouterse in 1990, het dreigement in 1993 van de toenmalige minister van defensie Relus ter Beek dat Nederland militair zou ingrijpen als Bouterse zich tegen zijn ontslag als bevelhebber van het Nationaal Leger zou blijven verzetten, de druk op Paramaribo om een structureel aanpassingsprogramma door te voeren, de plotseling toegeeflijke houding jegens de regering-Venetiaan in de maanden voorafgaande aan de verkiezingen van 1996 (bedoeld om de NDP van een verkiezingsoverwinning af te houden) en de uitvaardiging van een internationaal aanhoudingsbevel tegen Bouterse in 1997. Het waren alle saillante pogingen om in Suriname een voet tussen de deur te blijven houden.

De betrokkenheid en het ongeduld aan Nederlandse kant als het om Suriname gaat, staan ook heden ten dage tegenover de principes van zelfbeschikking en soevereiniteit die aan Surinaamse zijde hoog worden gehouden. In het bijzonder de PvdA gaat gebukt onder deze spanning. Meer nog dan in andere Nederlandse politieke partijen - zo meent de partij zelf - heerst in de PvdA de opvatting dat Nederland op grond van het koloniaal verleden en door de aanwezigheid van een grote Surinaamse gemeenschap in Nederland, een ‘speciale band’ met Suriname heeft en een ‘bijzondere verantwoordelijkheid’ draagt voor de ontwikkelingen in het land. Deze opstelling is er mede de oorzaak van dat Nederland en Suriname in 1992 een Raamverdrag ondertekenden, waarbij zij overeenkwamen nauwer te zullen samenwerken op een aantal beleidsterreinen. Maar deze houding zorgde er ook voor dat vanaf 1998, toen het kabinet-Kok II een verzakelijking van de Nederlands-Surinaamse betrekkingen aankondigde, de gewenste objectivering van de band met Suriname grotendeels een wassen neus bleef. Kok II mikte op een ‘volwaardige relatie’, toegesneden op de principes van deugdelijk bestuur, verantwoordelijkheidszin en ‘institution building’. Maar hoewel de betrekkingen tussen Kok II en de regering-Venetiaan II zich in 2000 normaliseerden en er nieuwe afspraken werden gemaakt over de besteding van de verdragsmiddelen, bleef het koloniaal verleden hinderlijk over de schouders van de verantwoordelijke bewindslieden meekijken en werden er minder zaken gedaan dan verwacht.

In zijn compactheid en gearticuleerdheid is *Het Suriname-syndroom* een knappe en gewetensvolle analyse van de bochten waarin de PvdA zich de afgelopen halve eeuw heeft gewrongen om zijn houding tegenover Suriname te bepalen. De Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA dat Jansen van Galen

de opdracht tot deze studie verleende, verdient lof voor de vrije hand die ze de auteur bij het schrijven van dit boek gaf. De meerwaarde van het werk, hoewel specifiek handelend over de PvdA, is dat het veelzeggend is over de *Nederlandse* houding tegenover Suriname. Alle Nederlandse kabinetten vanaf de jaren zeventig hebben, in wisselende combinaties, geworsteld met de vraag op welke wijze de ontwikkeling van Suriname het beste bevorderd kon worden. Interventionisme is daarbij, in verschillende gradaties van subtiliteit, altijd een geaccepteerd beleidsinstrument geweest. De toepassing van

dit instrument is steeds Kamerbreed gesteund, frustratie over de teleurstellende werking ervan Kamerbreed beleefd.

Veel aangelegenheden die in de geserreerde verhandeling van Jansen van Galen de revue passeren, komen uitvoerig aan de orde in *Knellende Koninkrijksbanden* van Gert Oostindie en Inge Klinkers, het meerdelige geschiedwerk dat al ruim vóór verschijnen de aandacht trok. De schrijvende pers reageerde alert toen bekend werd dat de opdrachtgever van de auteurs, het ministerie van binnenlandse zaken en koninkrijksrelaties, weigerde zijn fiat te geven aan het manuscript van het boek. Naar het oordeel van het ministerie hadden de onderzoekers, tegen de afspraken in, te vrijmoedig geciteerd uit de vertrouwelijke notulen van de Nederlandse ministerraad.[17] In antwoord op de geformuleerde bezwaren pasten Oostindie en Klinkers de gewraakte passages in hun tekst aan. Daarbij sneuvelden in het bijzonder de verwijzingen naar persoonlijke beleidsopvattingen van bewindslieden en ambtenaren die waren opgenomen in deel drie van hun werk. In de inleiding van *Knellende Koninkrijksbanden* haasten de auteurs zich te verklaren dat de coupures geen afbreuk hebben gedaan aan de historische betrouwbaarheid en de strekking van hun boek. De lezer is geneigd hen in dit oordeel bij te vallen.

Met *Knellende Koninkrijksbanden* hebben Oostindie en Klinkers zich ten doel gesteld het Nederlandse dekolonisatiebeleid met betrekking tot Suriname, de Nederlandse Antillen en Aruba te reconstrueren. Zij hanteren daarbij een duidelijke focus. Hun boek stelt het Nederlandse politieke denken en handelen centraal. Het Surinaamse, Antilliaanse en Arubaanse denken en handelen komen alleen indirect aan de orde, dat wil zeggen voor zover ze als factoren in het Nederlandse beleid een rol hebben gespeeld. Deze invalshoek congrueert met de keuze voor de bestudering van alleen Nederlandse overheidsarchieven. Surinaamse, Antilliaanse en Arubaanse primaire bronnen hebben Oostindie en Klinkers buiten beschouwing gelaten, of men moet de interviews die zij een aantal relevante betrokkenen uit het Caraïbisch gebied hebben afgenomen als zodanig willen aanmerken. Ook op een andere manier overheerst het Haagse perspectief. Dit blijkt uit de behandeling van het Nederlandse dekolonisatiebeleid ten aanzien van Suriname, dat zich beperkt tot de eerste twee delen van het boek. Met de terugtreding van Suriname uit het Koninkrijk der Nederlanden valt het land voor de auteurs buiten het kader van hun studie.[18] Bijgevolg is het derde deel van het boek, dat de periode 1975-2000 bestrijkt, geheel gewijd aan het dekolonisatiebeleid ten aanzien van de Nederlandse Antillen en Aruba.

17 Zie onder andere *NRC Handelsblad,* 23 november 2000.

18 Bij de presentatie van het boek in Suriname werd deze keuze door een aantal collega-onderzoekers arbitrair genoemd, omdat ze uitgaat van de veronderstelling dat de dekolonisatie van Suriname voltooid was op het moment dat het land onafhankelijk werd. Formeel valt er weinig tegen deze opvatting in te brengen, maar gelet op de intensieve relaties die Suriname en Nederland zijn blijven onderhouden, vooral op het gebied van de ontwikkelingssamenwerking, en de dominantie van Nederland binnen deze samenwerking, is er volgens deze critici alle reden om het Nederlandse beleid ten aanzien van Suriname na 1975 eveneens in ogenschouw te nemen. Naar hun mening dient dit ook een maatschappelijk doel. In Suriname bestaat er juist behoefte aan reflectie op de recente geschiedenis van de republiek. Een analyse van 25 jaar Surinaamse onafhankelijkheid kan niet volledig zijn zonder kennis van de politiek die Nederland in deze jaren ten aanzien van Suriname voerde. *De Ware Tijd,* 6 februari 2002.

Alle drie delen van *Knellende Koninkrijksbanden* kennen een identieke opbouw. Eerst wordt de voorbereiding en uitvoering van het Nederlandse dekolonisatiebeleid uiteengezet, daarna volgt een beschrijving van de verschillende vormen van samenwerking binnen het Koninkrijk, vervolgens wordt ingegaan op het personenverkeer tussen de onderscheiden rijksdelen, en tenslotte worden de institutionele ontwikkelingen geschetst op het niveau van de departementen, gouverneurs en verantwoordelijke ministers. De hoofdtekst wordt onderbroken door kader-

teksten, waarin bepaalde deelonderwerpen meer in detail worden uitgewerkt of waarin uitspraken van door de auteurs geïnterviewde sleutelfiguren over een specifiek thema zijn verzameld. Deze ordening komt de overzichtelijke presentatie van de stof ten goede. Het helpt ook dat veel gegevens in een afzonderlijk notenapparaat zijn ondergebracht. Naar pagina's omgerekend bestaat elk deel van *Knellende Koninkrijksbanden* uit ongeveer 60% tekst en 40% noten. Het volledigheidsstreven dat hieraan ten grondslag ligt, is even adembenemend als duizelingwekkend. De in de materie ingevoerde lezer zal in de noten veel van zijn gading terugvinden, de meer algemeen georiënteerde lezer zal af en toe moeite hebben niet in de veelheid aan gegevens te verdrinken.[19]

Hoewel het boek uiteenlopende deelonderwerpen aansnijdt, beschrijft het vooral de formele aspecten van het dekolonisatieproces. Er zijn passages over de psychologische dimensie van de Koninkrijksrelaties en de cultuurverschillen tussen de rijksdelen, maar het accent ligt op de staatkundige, bestuurlijke en politieke kwesties die de beleidsvoorbereiding en -uitvoering begeleidden.[20] Ondanks deze aandacht voor de vormelijke kanten van de dekolonisatie zijn de auteurs erin geslaagd hun verhaal in een soepele, toegankelijke stijl te gieten, wat de lectuur van hun beschouwingen ten zeerste veraangenaamt. Toegegeven, er rollen - om een uitlating van de eerste auteur aan te halen - geen lijken uit de kast[21] en ingewijden zullen veel bekends tegenkomen, maar juist door de systematische uiteenzetting van zaken en de empirisch gefundeerde analyses werpt *Knellende Koninkrijksbanden* een doordringend licht op verschillende onderdelen van het Nederlandse dekolonisatiebeleid. Zo formuleren de auteurs een duidelijke visie op de oorsprong van dit beleid en zijn zij opvallend kritisch over de rol van het kabinet-Den Uyl inzake de onafhankelijkheid van Suriname.

Volgens de auteurs was de dekolonisatie van de toenmalige West-Indische gebiedsdelen een bijproduct van de vrijwording van Nederlands-Indië. De grondgedachte van het Statuut, het in een federatief verband onderbrengen van autonome staten binnen het Koninkrijk der Nederlanden, was door Nederland ontwikkeld met het oog op het behoud van Nederlands-Indië. Onbedoeld kwam deze structuur echter ook binnen het bereik van Suriname en de Nederlandse Antillen. Zoals bekend, bood het federatieve model voor het behoud van Nederlands-Indië geen oplossing. De regeringen van Suriname en de Nederlandse Antillen daarentegen omarmden de mogelijkheden van het federatieve model en wisten in de onderhandelingen met Nederland over een nieuwe rechtsorde meer concessies af te dwingen dan Den Haag had willen toestaan. Het Statuut vergde een lange voorbereidingstijd en kent zijn (intrinsieke) tekortkomingen, maar functioneerde tot het einde van de jaren zestig over het algemeen op een bevredigende wijze, voor alle drie partners.

19 Dit type geïnteresseerde zal meer houvast hebben aan *Het Koninkrijk in de Caraïben. Een korte geschiedenis van het Nederlandse dekolonisatiebeleid, 1940-2000* (Amsterdam, 2001), de publiekseditie van *Knellende Koninkrijksbanden.*

20 Notities over het Koninkrijksgevoel, afwisselend trefzeker en etherisch verwoord, vormen de rode draad in Th. E. Korthals Altes, *Koninkrijk aan zee. De lange vlucht van liefde in het Caribisch-Nederlands bestuur* (Zutphen, 1999).

21 Zie het paginagrote interview met Oostindie in *De Ware Tijd,* 16 maart 2002.

Na mei 1969, ook bij Oostindie en Klinkers het omslagpunt in de verhouding tussen de drie Koninkrijkspartners, legde Nederland de nadruk op het Statuut als overgangsregeling. Deze interpretatie maakte het mogelijk om gezamenlijk aan te sturen op onafhankelijkheid voor de transatlantische rijksdelen. In mei 1970 verklaarden parlementariërs van PvdA, D66 en PPR na een bezoek aan 'de West' dat Suriname en de Nederlandse Antillen 'binnen redelijke termijn' onafhankelijk dienden te worden. Ruim een jaar later, in augustus 1971, tijdens een werkbezoek aan Suriname en de Nederlandse Antillen, verklaarde de woordvoerder van een Nederlandse

parlementaire delegatie dat beide rijksdelen ‘zo spoedig mogelijk’ de onafhankelijkheid dienden te aanvaarden. Hoe snel deze gedachte terrein had gewonnen, bleek vervolgens in november 1971, toen een grote meerderheid in de Tweede Kamer zich uitsprak vóór de soevereiniteitsoverdracht aan beide landen. De ironie wil - en *Knellende Koninkrijksbanden* maakt dit heel duidelijk - dat de Nederlandse politieke belangstelling voor de West een hoogtepunt bereikte op het moment dat Den Haag afscheid wilde nemen van beide rijksdelen.

Op regeringsniveau verliep het overleg echter stroef. De kabinetten-De Jong en Biesheuvel weigerden om tegen de wil van Suriname en de Nederlandse Antillen het Statuut te wijzigen, maar maakten wel kenbaar waarde te hechten aan besprekingen over een herziening van de staatkundige verhoudingen, een herziening waarvoor Den Haag het initiatief kon nemen. Deze uitlatingen, hoe omzichtig ook verwoord, hadden aanvankelijk het tegenovergestelde effect. In de Koninkrijkscommissie, die op 5 januari 1972 was ingesteld en de opdracht had staatkundige en volkenrechtelijke alternatieven te formuleren voor het Statuut, verzetten de Surinaamse en Antilliaanse delegaties zich met succes tegen een wijziging van de rechtsorde in de richting van onafhankelijkheid. De tegenstellingen verscherpten zich in 1973 met het aantreden van het kabinet-Den Uyl, waarin de ‘progressieve drie’ (PvdA, D66 en PPR) de toon aangaven. In *Keerpunt 1972,* hun regeerakkoord, hadden de drie partijen al zonder omhaal gesteld dat Suriname en de Nederlandse Antillen vóór eind 1976 onafhankelijk dienden te worden. Voor Den Uyl en Pronk was het een erezaak dat deze ambitie zou worden waargemaakt.

De impasse in het overleg met Suriname werd beëindigd nadat in 1974 het kabinet-Arron was aangetreden. Ook voor Arron was de verwezenlijking van de onafhankelijkheid van Suriname een erezaak. Voor het eerst in de Surinaamse geschiedenis was er een parlementaire meerderheid te vinden voor de soevereiniteitsoverdracht, waardoor de staatkundige idealen van de NPS en de PNR konden worden gerealiseerd. Arron achtte het ook om een andere reden noodzakelijk het initiatief naar zich toe te trekken. Met Paramaribo aan zet, zou voorkomen worden dat Den Haag het rijksdeel zou dwingen uit het Koninkrijk te stappen. De regeringsverklaring van het kabinet-Arron schiep duidelijkheid omtrent het tijdstip van de onafhankelijkheid. Vanaf dat moment concentreerde het kabinet-Den Uyl zich op twee dingen: het deed wat in zijn vermogen lag om de Surinaamse oppositie ertoe te bewegen haar verzet tegen de onafhankelijkheid te staken en kneep een oogje toe wanneer zij geconfronteerd werd met bestuurlijk twijfelachtige praktijken. Op grond hiervan concluderen Oostindie en Klinkers dat het kabinet-Den Uyl zich respectievelijk schuldig maakte aan inmenging in de interne aangelegenheden van Suriname (op dit punt Jansen van Galen volgend) en te achteloos voorbijging aan de eis van deugdelijk bestuur in het Koninkrijk.

In oktober 1975, tijdens de parlementaire beraadslagingen over de soevereiniteitsoverdracht in de Eerste en Tweede Kamer, verklaarde Den Uyl dat de onafhankelijkheid van Suriname met de vereiste zorgvuldigheid was voorbereid en dat de democratische traditie die in Suriname wortel had geschoten hoop gaf voor de toekomst. Oostindie en Klinkers laten van deze zelfevaluatie weinig heel. Naar hun oordeel verleende het kabinet-Den Uyl al te gretig medewerking aan het onafhankelijkheidsstreven van het kabinet-Arron en hadden de verantwoordelijke ministers onvoldoende oog voor de weerstanden die er in de Surinaamse samenleving

tegen de soevereiniteitsoverdracht bestonden. De parlementaire oppositie in Suriname werd gepaaid door stevig in de bus van de ontwikkelingsgelden te blazen, de buitenparlementaire oppositie werd eenvoudig genegeerd. Evenals Paramaribo verzette Den Haag zich tegen het houden van een referendum over de onafhankelijkheid. Officieel verdedigden beide regeringen dit standpunt met het argument dat een volksraadpleging niet tot het bestuurlijke instrumentarium van beide landen behoorde. De verwachting dat de Surinaamse bevolking zich in een referendum tegen de onafhankelijkheid zou uitspreken, heeft beide regeringen waarschijnlijk in deze afwijzende

houding gesterkt. Pronk noemde bij gelegenheid van 25 jaar onafhankelijkheid van Suriname nog een ander argument. Volgens hem zou het organiseren van een referendum door de internationale gemeenschap zijn uitgelegd als een poging tot uitstel van de soevereiniteitsoverdracht. Het was volgens hem onaanvaardbaar dat het Nederlandse beleid op dat moment zou worden vereenzelvigd met het opwerpen van barrières tegen de dekolonisatie van Suriname.[22]

Voor Den Haag stond vast dat de soevereiniteitsoverdracht in 1975 gerealiseerd móest worden. Lieten de Nederlandse en de Surinaamse regering deze kans voorbijgaan, dan was het momentum verdwenen en zou het vele jaren kunnen duren voordat zich opnieuw een geschikte gelegenheid zou voordoen. Met het aanvaarden van dit uitgangspunt, zo merken Oostindie en Klinkers fijntjes op, werd op voorhand de zorgvuldigheid van de procedure ondergeschikt gemaakt aan het halen van de vastgestelde streefdatum. Behalve het Surinaamse belang werd volgens de auteurs ook het Nederlandse belang het beste gediend met de soevereiniteitsoverdracht. Op deze wijze kon Nederland zichzelf ontslaan van de verantwoordelijkheid jegens een lastig te controleren land in Zuid-Amerika en zou de Surinaamse migratie richting Nederland een halt kunnen worden toegeroepen. Een fasegewijze toekenning van de onafhankelijkheid aan Suriname, in 1973 in de Koninkrijkscommissie door de Surinaamse afgevaardigden nog als te ‘progressief” van de hand gewezen, was in 1974-1975 een optie die door de regeringen van de twee landen als volstrekt achterhaald werd beschouwd.

De ambivalenties en dilemma's in het Nederlandse dekolonisatiebeleid - geen verrassend thema voor wie het werk van Oostindie kent - komen vooral aan de orde in de paragrafen over de wederkerige bijstand en de migratie. Onder het statutaire begrip ‘wederkerige bijstand’ werd de onderlinge hulp op het gebied van de economische en culturele betrekkingen tussen de rijksdelen verstaan. De auteurs stellen vast dat deze wederkerigheid vanaf de inwerkingtreding van het Statuut een fictie was. Alle goede bedoelingen ten spijt was er zowel in economisch als in cultureel opzicht voornamelijk sprake van eenrichtingverkeer van Nederland naar Suriname. Toch werd zelfs in 1975 nog aan de illusie van wederkerigheid vastgehouden, zoals blijkt uit het ontwikkelingssamenwerkingsverdrag dat in dat jaar werd gesloten. De veronderstelling dat Suriname zich slechts zou kunnen ontwikkelen binnen een omvattende, exclusief bilateraal opgezette relatie met Nederland maakte de soevereiniteitsoverdracht tot een halfslachtige onderneming en zou opeenvolgende Surinaamse regeringen niet aanmoedigen de economische ontwikkeling via binnenlandse besparingen, particuliere investeringen, internationale hulp en een uitgewerkt belastingstelsel meer in eigen hand te nemen.

Ook met betrekking tot de culturele samenwerking was er van een gelijkwaardige uitwisseling van goederen en diensten geen sprake. In de periode van het Statuut werd de samenwerking, die via de Stichting voor Culturele Samenwerking (Sticusa) en de Adviesraad voor Culturele Samenwerking liep, volstrekt door Nederland gedomineerd en als gevolg hiervan door de deelnemende landen overzee met gemengde gevoelens bekeken. Om die reden sloten Suriname en Nederland in 1976 op initiatief van Paramaribo een cultureel akkoord. Het ostentatief breken van de

22 Debat naar aanleiding van 25 jaar onafhankelijkheid tussen H.A.E. Arron, J. Lachmon en J. Pronk onder leiding van John Jansen van Galen in het Tropeninstituut Theater te Amsterdam op zondag 3 december 2000.

Surinaamse regering met Sticusa zorgde echter niet voor de verhoopte oplossing van de problemen. De onevenwichtigheden in de relatie werden er niet door weggenomen en de verwijten van paternalisme en cultuurimperialisme aan het adres van Nederland zouden blijven weerklinken.

Wat het vraagstuk van de migratie betreft, valt op dat de Nederlandse regering al in de jaren vijftig nadacht over het introduceren van een toelatingsregeling voor Surinamers en Antillianen. De bedoeling was de veronderstelde negatieve gevolgen van hun migratie voor de Nederlandse

rechtshandhaving te beteugelen. Juridisch behoorde een toelatingsregeling niet tot de onmogelijkheden, maar er bestond gerede twijfel over de politieke wenselijkheid van een dergelijk initiatief. Het zou immers betekenen dat er een onderscheid zou moeten worden gemaakt tussen gelijkberechtigde burgers binnen het Koninkrijk. Vanaf het midden van de jaren zestig verschoof de aandacht van de Nederlandse regering naar een tweesporenbeleid: verbetering van de voorlichting aan aspirant-migranten in hun land van herkomst en uitbreiding van de zorg onder Caraïbische migranten in Nederland.

Toch bleef een eventuele toelatingsregeling in kabinetskringen een punt van aandacht, zeker toen halverwege de jaren zeventig in het zicht van de onafhankelijkheid de Surinaamse exodus op gang kwam. Maar terwijl de Surinaamse regering het migratievraagstuk vooral als een Nederlands probleem bestempelde en de publieke opinie in Nederland vóór een beperking van de instroom van Surinamers was, zag het kabinet-Den Uyl af van passende maatregelen uit angst het kabinet-Arron tegen de haren in te strijken en de soevereiniteitsoverdracht in gevaar te brengen. Het kabinet hoopte dat de onafhankelijkheid Surinaamse migranten zou inspireren naar hun geboorteland terug te keren en zag het daarnaast als haar taak de migranten die in Nederland wensten te blijven een menswaardig bestaan te bieden. Terugdringing van de stroom Surinamers en terugzending van Surinamers die zich al in Nederland hadden gevestigd, lieten zich niet met deze opvattingen verenigen. Bij de soevereiniteitsoverdracht kwamen Nederland en Suriname overeen dat Surinamers nog vijf jaar de gelegenheid hadden zich in Nederland te vestigen en de Nederlandse nationaliteit te verwerven. Tienduizenden Surinamers zouden in de tweede helft van de jaren zeventig van deze mogelijkheid gebruik maken.

Oostindie en Klinkers concluderen dat het Nederlandse beleid faalde waar het ging om het indammen van de Surinaamse migratie, die voor de republiek een gevoelig verlies van menselijk kapitaal betekende. Maar tegelijk stellen zij vast dat een toelatingsregeling politiek niet haalbaar was en de continuering van het vrije personenverkeer een dempend effect had op de politieke en sociale spanningen in Suriname. De opvang en integratie van Surinamers in Nederland is uiteindelijk beter verlopen dan menigeen in de jaren zeventig inschatte. De Surinaamse migratiegeschiedenis is daarmee niet alleen een verhaal van paniekverhuizingen en *brain drain,* maar ook van nieuwe bestaansmogelijkheden en verfijndere vormen van Nederlands-Surinaamse betrekkingen.

In *Knellende Koninkrijksbanden* zijn gegevens bijeengebracht en verwerkt, die deels verspreid in archieven konden worden geraadpleegd, deels nog niet eerder voor onderzoekers beschikbaar waren. Als uitputtend gedocumenteerd, overzichtelijk geordend en onderhoudend geschreven naslagwerk heeft de studie van Oostindie en Klinkers in de Caraïbistiek zijn gelijke niet. Men kan het betreuren dat het Surinaamse, Antilliaanse en Arubaanse perspectief nagenoeg ontbreken, maar deze beperking berust op een weloverwogen keuze, waar de auteurs zich consequent aan houden. Dit neemt niet weg dat er onmiskenbaar een wetenschappelijke uitdaging ligt in de confrontatie van de bevindingen uit dit boek met de resultaten van onderzoek naar de Surinaamse, Antilliaanse en Arubaanse zienswijze op het dekolonisatieproces. Door het betrekken van deze gegevens op elkaar is het mogelijk een evenwichtig beeld van de onderlinge relaties te reconstrueren. Op hun beurt kunnen de Caraïbische

landen met deze inzichten hun eigen historiografie vervolledigen en het bestaande geschiedbeeld een nadere verdieping geven.

De hierboven besproken boeken laten zien dat de Surinaamse onafhankelijkheid vanuit verschillende invalshoeken kan worden bestudeerd. Onderzoekers staan onder meer ter beschikking: het perspectief van politiek leiderschap en nationalisme (Breeveld, Jansen van Galen), het perspectief van regionalisering en mondialisering (Trommelen), het perspectief van migratie en transnationalisme (Kessel en Van der Vlist) en het perspectief van dekolonisatie en ont-

voogding (Jansen van Galen, Oostindie en Klinkers). Al deze invalshoeken werpen licht op de verschillende dimensies van onafhankelijkheid en tonen hoe rijkgeschakeerd en veelomvattend dit verschijnsel is, zeker in een wereld waarin - zoals Pengel het al placht uit te drukken - 'de oude leer der soevereiniteit heeft afgedaan.'[23]

De foto's van Roy Tjin weerspiegelen de officiële kijk op de soevereiniteitsoverdracht. Volgens het politieke establishment in Suriname dient het glorieuze beeld van 25 november 1975 bewaard te blijven en in het collectieve geheugen te worden opgeslagen. Gelet op de jeugdige leeftijd van de republiek en het moeizaam voortschrijdende proces van natievorming, is dit een begrijpelijke opstelling. Toch is het de vraag of deze officiële lezing in de toekomst stand zal houden. Het is denkbaar dat bij de vijftigste verjaardag van de onafhankelijkheid er ruimte zal zijn voor meer reflectie. Studies waarin de onafhankelijkheid van Suriname niet wordt gemummificeerd maar geproblematiseerd, zullen ook buiten de kring van onderzoekers tot de vorming van een meervoudige visie op dit kernmoment bijdragen.

23 Zie onder andere F. Ormskirk, *Twintig jaren N.P.S. 'Groei temidden van beroering'* (Paramaribo, 1967) 195.

Recensies

Algemeen

E. van der Vlist, *De burcht van Leiden* (Leidse historische reeks XIV; Leiden: Primavera Pers, 2001, 104 blz., ISBN 90 74310 34 6).

De burcht van Leiden is gesticht door een kastelein die gehuwd was met een reuzin. Tot hun nageslacht behoorde een koning met de bijnaam Ezeloor en de stichter van slot Valkenburg. Dit is althans één van de legenden die over de burcht van Leiden de ronde doen. Ed van der Vlist heeft in een klein maar helder naslagwerk de verschillende verhalen over de burcht verzameld. De Romeinen, de Vikingen en de reuzen komen allemaal aan bod als stichters van de burcht. Naast de legenden geeft Van der Vlist ook de werkelijke oorsprong van het gebouw weer.

De burcht is een typisch 'motte'-kasteel. De opgravingen in Leiden hebben laten zien dat de burcht tot de oudste van Nederland behoort. De Engelse term voor een dergelijk kasteel is 'motte-and-bailey-castle'. Dit was een versterkte burcht op een kunstmatige verhoging ('motte') met een 'bailey', zoals ze overal in Europa tussen de elfde en dertiende eeuw werden gebouwd. Op het punt van de 'bailey' zaait Van der Vlist verwarring. Zijn interpretatie van de 'bailey' is een voorhof met woon- en werkfunctie waarvoor binnen de burchtmuur geen plaats meer was. In werkelijkheid vormde de 'bailey' van een kasteel juist een ringmuur rondom de 'motte' en had ook betrekking op het terrein tussen ringmuur en 'motte' binnen de versterking. Het was niet noodzakelijk dat een 'motte-and-bailey'-kasteel een voorhof had. Van der Vlist heeft hierover een vreemd standpunt, want in dezelfde alinea waarin hij aangeeft dat er geen voorhof hoeft te hebben bestaan, speculeert hij over de precieze locatie in het geval van Leiden. Hij beweert dat, hoewel archeologen tot nu toe geen oorspronkelijke voorhof hebben gevonden, die er wel geweest zou kunnen zijn, en wel aan de westzijde van de motte, aangezien zich daar in de twaalfde eeuw de toegangspoort bevond. Het lijkt onwaarschijnlijk dat archeologen zich ooit zullen laten leiden door zulke speculaties!

De eerste vijftig pagina's van het boekje zijn gewijd aan het onderwerp 'Leiden en haar burcht in de Middeleeuwen'. Dit lange hoofdstuk heeft Van der Vlist aangegrepen om de roerige geschiedenis van de stad Leiden en het graafschap Holland te vertellen. Daarnaast beschrijft de auteur de precieze oorsprong van de naam 'Leiden'. De burcht zelf wordt eigenlijk slechts enkele malen genoemd. Door de grote hoeveelheid namen van zowel graven als kroniekschrijvers vraagt het hoofdstuk wel concentratie en doorzettingsvermogen van de lezer. De hoofdrol is weggelegd voor de treurige geschiedenis van Ada, dochter van graaf Dirk VII. Na de dood van haar vader werd zij als enig kind de inzet van een strijd om de macht. De burcht van Leiden komt in het verhaal naar voren als Ada er haar toevlucht zoekt. Na een belegering moest zij zich overgeven en ging in ballingschap naar Engeland. Behalve Ada komen nog andere graven en gravinnen aan bod die een stempel hebben gedrukt op de burcht.

Interessant is het hoofdstuk dat beschrijft hoe de stad Leiden de burcht aankocht in 1651 en haar begon te verfraaien. De eens trotse burcht was vervallen tot een ruïne die nauwelijks opviel tussen de bebouwing. De toegang was een steegje van één meter breed. Het stadsbestuur wilde de vervallen steenklomp weer tot een glorieuze

burcht herstellen. Het terrein om de burcht werd beplant met fruitbomen. Ook werd de entree van de burcht veranderd in een toegangspoort die het zelfbewustzijn van de trotse burgers weerspiegelde. Een gekroond stadswapen, een overkoepelde trap en twee laat-gotische zuilen met daarop een leeuw en een ram maakten de toegang af. In de achttiende en negentiende eeuw kreeg de burcht de recreatieve functie die zij nog steeds heeft. Een doolhof, hertenpark en kolfbaan maakten een bezoek plezierig.

Het boek sluit af met een kort overzicht van de restauraties aan de burcht die hebben plaatsgevonden na 1700. Het blijkt dat regelmatig met harde hand werd 'gerestaureerd'. Toch is het gebouw gelukkig grotendeels bewaard gebleven.

De burcht van Leiden leest plezierig door de prettige schrijfstijl van de auteur. In grijze kaders zijn extra legenden, bronnen en gedichten geplaatst die het verhaal verlevendigen. De literatuurlijst en het notenapparaat zijn uitgebreid en helder, zodat dit werk voor eenieder met interesse in de Leidse geschiedenis zeer bruikbaar zal zijn. Een punt van kritiek is echter de indeling van de hoofdstukken. Deze is rommelig, zodat onderwerpen die beter apart hadden kunnen worden behandeld, nu door elkaar genoemd worden. Ook dwaalt de auteur soms ver af van het verhaal rond de burcht. De afbeeldingen maken weer veel goed. Gravures, foto's en tekeningen van alle eeuwen geven een mooie blik op de burcht en haar uiterlijk vanaf de stichting tot heden.

Saskia de Boer

F.J. van der Vaart, *Bedelordekloosters, 's-Hertogenbosch en de Bossche school. Studies over architectuur en stedenbouw* (Dissertatie Nijmegen 1999; Nijmegen: Nijmegen University Press, 1999, 237 blz., ISBN 90 5710 065 7).

De titel van deze Nijmeegse dissertatie dekt de inhoud; drie studies, losweg verbonden door een inleiding en een stad: Den Bosch. Het geheel vormt een dissertatie, maar elk afzonderlijk hadden de studies al eerder een functie. Eén als doctoraalscriptie, één als artikel in het *Bulletin KNOB,* en één als publicatie in de reeks Boschboombladen. De scriptie dateert van 1983, het meest recente artikel van 1991. Nu zijn alle drie bewerkt zo niet tot een eenheid dan toch tot een samenhangend geheel.

De eerste bijdrage, naar het gevoel van de auteur 'het hart van de publicatie' (7), behandelt de vestiging vóór 1230 van dominicaner en franciscaner kloosters in wat 'Noordwest Europa' wordt genoemd, *de facto* Frankrijk, Duitsland, België, Nederland en Engeland. Uitgangspunt van het onderzoek was de stelling van Le Goff dat stedelijkheid en de aanwezigheid van een minderbroederklooster altijd samengaan. Nu had Le Goff deze hypothese later al weer gerelativeerd, zodat de auteur zich de vraag stelde of dan tenminste Le Goffs gedachte dat bedelordes in principe voor vestiging in steden kozen houdbaar zou blijken wanneer zij voor een groot geografisch gebied werd onderzocht. Een tweede veronderstelling van Le Goff was dat de nieuwe kloosters bewust aan de rand van de steden verschenen, waar de nieuwe stedelijke groepen die hun doelgroep vormden zich zojuist hadden gevestigd. Van der Vaart memoreert de kanttekeningen die Henderikx in 1977 bij deze stelling plaatste voor de Hollandse steden: ze waren te klein om uitspraken over een centrale of decentrale ligging te kunnen doen.

Van der Vaart voegt een intrigerend nieuw element aan de discussie toe. Veel minderbroederkloosters begonnen bescheiden, in een huis dat ze toevallig verwierven, op een plaats waar ze toevallig belandden. Pas in tweede instantie werd bewust een terrein gekozen, en kreeg het gebouw de vorm die bij de gedroomde kloosters hoorde.

Wanneer de eerste locatie van een klooster grotendeels op toeval berustte is de verhuizing naar de definitieve locatie het moment dat men een bewuste keuze maakte voor een bepaalde positie ten opzichte van het stadscentrum.

Om zijn omvangrijke onderzoek te verrichten liet auteur zich inspireren door het kunsthistorisch classificatiesysteem ICONCLASS en een eerdere poging een dergelijk systeem voor gebouwen te gebruiken. In samenspraak met automatiseringsdeskundigen (die hun gebruik van databases in een bijlage toelichten) ontstond een kaartenbak waarin vele kenmerken van kloosters en

steden werden vastgelegd, zodat eventuele correlaties zichtbaar zouden worden. Wanneer de plaatsen waar zich kloosters vestigden allemaal stedelijke kenmerken zouden vertonen, zou Le Goffs hypothese dat de kloosterlingen een voorkeur voor dergelijke vestigingen vertoonden gestaafd zijn. Eerst formuleerde Van der Vaart een overzicht van stedelijke kenmerken, zoals ouderdom, de aanwezigheid van een bestuurscentrum, of er een kerkvorst resideerde, of er handel en nijverheid was etc. Een probleem bij deze benadering is dat de samenhang tussen de kenmerken onderbelicht wordt: een kerkelijk centrum zal vrijwel per definitie ook een bestuurlijk centrum geweest zijn, en zo hangen meer kenmerken dusdanig samen dat ze nauwelijks meer apart te herkennen zijn. De auteur is bescheiden bij het trekken van conclusies. Niet onverwacht blijken de eerste broeders zich in plaatsen te vestigen die als ‘stad’ kunnen worden aangeduid. Dominicanen bleken een nauwere band met kerkelijke autoriteiten te hebben dan franciscanen.

Spannender zijn de resultaten van het onderzoek naar de locatiekeuze: de plaats van eerste vestiging werd door het toeval bepaald, en ‘het begrip “centrum” zoals dit voor het onderhavige onderzoek gedefinieerd werd [bleek] weinig functioneel (62). Bijna een derde van de kloostergemeenschappen verliet hun eerste gebouw binnen tien jaar na vestiging en zocht een geschiktere plaats. Daarbij is er (behalve in Groot-Brittannië) een tendens om zich centraler te vestigen, zodat Le Goffs veronderstelling over de bewuste keuze voor de stadsrand niet op blijkt te gaan. Aan de vraag welke conclusies je dan over de veronderstelde doelgroep kunt trekken waagt de auteur zich niet, misschien in verband met zijn twijfel over het concept ‘centrum’ in de veelal kleine middeleeuwse steden. Een per stad geordend overzicht van de gebruikte literatuur en een vrijwel onleesbaar afgedrukte samenvatting van de database sluiten het eerste deel van het drieluik af.

Deel twee gaat in op één klooster, het dominicaner klooster in Den Bosch. Na de breedte van deel I nu de diepte van één analyse, zij het op een slechts deels overlappend terrein: deel I sluit in 1230, deel II is gebaseerd op een kaart uit 1639 die J. van der Vaart in 1974 in het ARA aantrof, en herkende als een weergave van het predikherenklooster. Op grond van de gegevens die de kaart levert, interpreteert de auteur de ligging van het klooster in het stedelijk weefsel anders dan voorheen gebruikelijk.

Het derde deel van het boek behandelt een andere eeuw en een ander onderwerp. In de bisdommen Den Bosch en Roermond waren in 1945 honderden kerken beschadigd, ruim honderd geheel verwoest. Het bisdom 's-Hertogenbosch richtte een ‘cursus kerkelijke architectuur’ in om architecten op te leiden die ‘een verantwoorde kerkelijke wederopbouw’ tot stand konden brengen. In de cursus overheersten de gedachten van de Delftse theoreticus Granpré Molière en de filosoof-architect Dom H. van der Laan, die gaandeweg zijn ideeën aanpaste om stedenbouw en kerkenbouw met elkaar te verbinden. Daar sluit zich de cirkel: de auteur is terug bij zijn eerste regels over de invloed van de kerk op de stad. En al staat dit laatste artikel wel erg los van de eerste twee, het misstaat niet in deze bundel die gekenmerkt wordt door warme liefde voor de gebouwde omgeving.

F.J. Kossmann

R.J.C. van Maanen, *Inventaris van het stadsarchief van Leiden (1359) 1816-1929 (1963)* (Dissertatie Leiden 2000; Leiden: Gemeentearchief, 2000, cd-rom, cxiv + 290 blz., €29,50, ISBN 90 72493 19 2).

Ruim tien jaar geleden constateerde de toenmalige directeur van de Archiefschool, Th.H.P.M. Thomassen dat de gemiddelde professionele historicus die archiefonderzoek doet, de

archivarissen vooral als inventarissenmakers ziet. De onderzoeker kan het over het algemeen weinig schelen hoe die inventarissen in elkaar zitten als hij maar vindt wat hij zoekt. De archivaris werd vooral beschouwd als een hulpje van de historicus. Geen beeld waar de archivaris een gevoel van waardering uit kan putten voor het werk dat hij doet. Maar de tegenaanval lijkt te zijn ingezet. De met zijn identiteit worstelende archivaris is in de afgelopen tien jaar steeds meer zijn eigen weg gegaan. In navolging van buitenlandse vakgenoten maakt ook in Nederland een kleine, maar invloedrijke groep archivarissen, die voor een groot deel verbonden is aan opleidingsinstituten, zich sterk voor het vergroten van de wetenschappelijke basis voor de eigen professie. In nascholingscursussen wordt de hedendaagse archivaris bewust gemaakt van het nieuwe paradigma in de archivistiek. Niet langer het archief maar de procesgebonden informatie vormt het object van de archiefwetenschap en het doel van de archivistiek verschuift van toegankelijkheid naar kwaliteit. De archiefwetenschap verzelfstandigt zich steeds verder en komt daarmee ook steeds losser te staan van de historische wetenschap.

Nu gebeurt het in Nederland slechts zelden dat een archivaris promoveert op een archiefwetenschappelijk onderwerp. Daarom is het, in een tijd waarin de archiefwetenschap zo sterk in beweging is, des te opmerkelijker dat één van de weinige keren dat er een archiefwetenschappelijk proefschrift verschijnt, dit gebeurt in de vorm van een klassieke inventaris. Het instrument bij uitstek waarmee archivarissen de historici al meer dan honderd jaar bedienen en waarmee zij toegang krijgen tot de archiefstukken die ze wellicht nodig hebben bij hun onderzoek. Daarmee is echter geenszins een oordeel gegeven over de kwaliteit van de inventaris van het stadsarchief van Leiden.

Ik realiseer me dat Van Maanen, als auteur van een proefschrift, aan de ene kant de gebruiker van de inventaris, maar aan de andere kant ook het vakgebied heeft willen verrijken. Die twee dingen liggen waarschijnlijk niet in elkaars verlengde en ik vraag me af of het niet verstandiger geweest zou zijn om die twee zaken, meer dan nu gebeurd is, te scheiden. Van Maanen geeft met zijn *Inventaris van het stadsarchief van Leiden 1816-1929* de historicus de sleutel in handen die toegang verschaft tot de 200 strekkende meter archiefmateriaal van de complexe organisatie die de stad Leiden gedurende die periode was. Die hoeveelheid zou ongetwijfeld groter geweest zijn als de verwoestende stadhuisbrand van 1929 indertijd het semi-statische archief niet volledig in de as zou hebben gelegd.

Steden zijn compacte en tegelijkertijd complexe organisaties die in de negentiende en twintigste eeuw, als gevolg van veranderingen op staatkundig-, technisch-, economisch-, sociaal- en maatschappelijk gebied, alleen maar ingewikkelder zijn geworden. De taken van het stadsbestuur werden in die periode niet alleen gedifferentieerder, maar namen ook in aantal toe. Het ambtenarenapparaat groeide dienovereenkomstig mee, zowel in omvang als in deskundigheid. In 1816 had Leiden 28.000 inwoners; in 1929 waren dat er 70.000. Het ambtenarenapparaat groeide van zo'n 144 ambtenaren in 1816 naar ruim 1350 in 1929. Het aantal diensten en bedrijven binnen het gemeentelijke apparaat nam in de negentiende eeuw sterk toe om het almaar groeiende takenpakket van de gemeente te kunnen uitvoeren. De archieven die de neerslag van deze taakuitvoering, besluitvormingsprocessen en bestuurshandelingen vormen, dragen de sporen van deze toenemende complexiteit.

De ruggengraat van een inventaris wordt gevormd door de hoofdstructuur. Van Maanen heeft de hoofdstructuur van zijn inventaris voornamelijk ontleend aan de manier waarop het administratieve ambtelijke apparaat was ingericht. Alleen het archiefgedeelte van de gemeentesecretaris is gebaseerd op de bestuurlijke werkwijze. Deze indeling naar organisatie betekent dus dat de gebruiker van de inventaris, wil hij alles uit het instrument halen wat erin zit, zou moeten weten welk orgaan of welke functionaris zich met welke onderwerpen of zaken bezighield.

Het is jammer dat inleidingen op inventarissen over het algemeen slecht gelezen worden. En

dat terwijl ze vaak een schat aan institutionele informatie bevatten waardoor de gebruiker van de inventaris veel beter begrijpt op welke plekken in het archief hij antwoorden op zijn vragen kan verwachten. Dat geldt zeker voor deze inventaris van het stadsarchief Leiden.

Daar staat tegenover dat de inleidingen vaak vooral geschreven lijken te zijn voor collega-archivarissen. Door zijn uitgebreide verantwoording, gunt Van Maanen de gebruiker van de inventaris als het ware een kijkje in de archivistische keuken. In de inleiding kan hij aan het vakgebied duidelijk maken welke archivistische oplossingen hij voor bepaalde problemen heeft gevonden. Voor collega-archivarissen wellicht heel interessant, maar de gebruiker van de inventaris zal hoogstwaarschijnlijk afhaken als hij in een verhandeling belandt over het al dan niet gebruiken van de code VNG (een code die omstreeks 1922 door de Vereniging van Nederlandse Gemeenten is ontwikkeld ten behoeve van archiefordening van gemeentelijke archieven) als leidraad voor de verdeling van de hoofdstukken in de inventaris en de volgorde ervan. Voor de gebruiker is veel belangrijker dat de systematiek die de inventarisator gekozen heeft, consequent gevolgd wordt en dat de hoofdkeuzes die de inventarisator gemaakt heeft, helder geformuleerd zijn. De paragraaf over diverse ordeningsbeslissingen komt aan die behoefte overigens wel tegemoet. Maar hier wringt de schoen wel enigszins. Als vakgenoot-archivaris zou ik het interessant vinden, uitgebreider dan nu het geval is, kennis te kunnen nemen van de dilemma's waarvoor Van Maanen zich tijdens het inventariseren geplaatst zag en de verschillende archivistische oplossingen die hij de revue heeft laten passeren alvorens tot zijn uiteindelijke keuze te komen. Nu lopen die twee dingen mijns inziens wat teveel door elkaar en boet de inleiding voor de gebruiker aan gebruikswaarde in, omdat zij veel informatie bevat die voor een goed gebruik van het instrument overbodig is. Daarnaast kan Van Maanen, om de inleiding enigszins beperkt in omvang en voor de gebruiker leesbaar te houden, onvoldoende uitweiden over wat hij het vakgebied in archivistische opzichten te bieden heeft. En dat is jammer, want een klassieke inventaris van deze kwaliteit biedt de historicus als gebruiker en de archivaris als maker van toegangen veel kennis en inzicht. Van Maanen bewijst zeker de historicus met deze toegang een dienst, wellicht als hulpje, maar dan wel zoals de anesthesist het hulpje van de chirurg is.

Charles Jeurgens

M.H.D. van Leeuwen, J. van Gerwen, *Zoeken naar zekerheid. Risico's, preventie, verzekeringen en andere zekerheidsregelingen in Nederland 1500-2000,* I, *De rijke Republiek. Gilden, assuradeurs en armenzorg 1500-1800,* II, *De eenheidsstaat. Onderlinges, armenzorg en commerciële verzekeraars 1800-1890,* III, *De ontluikende verzorgingsstaat. Overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945,* IV, *De welvaartstaat. Volksverzekeringen, verzekeringsconcerns, financiële dienstverleners en institutionele beleggers, 1945-2000* (Den Haag:

Verbond van verzekeraars, Amsterdam: NEHA, 2000, 480 (I), 419 (II), 479 (III), 444 (IV) blz., €176,52, ISBN 90 5742 033 3).

'Het domein van de menselijke angsten en verlangens is haast onbegrensd.' Dit was de kloeke openingszin van Jacques van Gerwen en Marco van Leeuwen in hun inleiding op een bundel *Studies over zekerheidsarrangementen,* welke in 1998 verscheen. (J. van Gerwen, M.H.D. van Leeuwen, ed., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam, 1998); vgl. recensie van A.C.A.M. Bots in *BMGN,* CXV (2000) 272-274.) Daarin werd getracht zoveel mogelijk gegevens en inzichten bijeen te brengen over de zeer uiteenlopende manieren waarop de laatste

vijf eeuwen mensen in Nederland hun angsten trachtten te beteugelen en fnuiking van hun verlangens probeerden te voorkomen. Het ging in de bijdragen aan die bundel om de creatieve manier waarop getracht werd materiële risico's te vermijden en te verminderen (van burenhulp tot sociale zekerheid, van vriendschap tot levensverzekering). Na deze indrukwekkende vooroefening is twee jaar later het gehele panorama geschilderd in vier kloeke delen, *Zoeken naar zekerheid,* geschreven door Van Leeuwen en Van Gerwen, die ieder twee delen voor hun rekening namen. Deze keer is de opening: 'Mensen houden niet van onzekerheid. In het algemeen proberen zij risico's te vermijden.' Het zijn kortom niet de geringste thema's die werden aangesneden.

Het bespreken van dit oeuvre - vier delen van bij elkaar 1.821 pagina's (met het respectabele gewicht van acht kilo) - is niet eenvoudig. Alleen al de prestatie die hier geleverd is om vrijwel alles wat er geweten kan worden over het voorkomen van materiële ellende, dan wel het minderen van de gevolgen van rampen en tegenslagen, zo helder bij elkaar te zetten, wekt bewondering. Desondanks is het wel een beetje alsof je hiermee een olifant cadeau krijgt: indrukwekkend maar ook een tikje overweldigend. Daarmee weerspiegelt deze uitgave op zijn minst de omvang van het onderwerp: er zijn op dit moment ruim 1.000 schadeverzekeringsmaatschappijen, 244 levensverzekeringsmaatschappijen en 1.039 pensioenfondsen; het totale bedrag aan belegd vermogen van levensverzekeraars en pensioenfondsen bedraagt 1.6 biljoen gulden, ongeveer het tweevoudige van het nationale inkomen. Maar deze imposante wereldop-zichzelf wordt onder controle gehouden door een ijzeren rationaliteit en een strakke systematiek - zo ook deze uitgave.

Ten eerste is het geheel opgedeeld in vier tijdvakken. Het eerste deel begint in 1500 met 'de middeleeuwse erfenis' (een begrip dat ontleend werd aan Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam, 1995)) en loopt door tot 1800, het moment waarop een revolutionaire breuk optrad met het sterk lokaal gerichte corporatisme. Het tweede deel behandelt de negentiende eeuw (tot 1890) als een soort tussenspel, enerzijds was met name voor de arbeiders de bescherming van allerlei corporatieve regelingen van zekerheid en preventie weggevallen, anderzijds was er nog geen spoor te bekennen van de sociale zekerheid, zoals die in het neo-corporatieve, industriële tijdperk zou worden opgebouwd. Er verschijnen wel 'onderlinges' van en voor werk- en ambachtslieden, zoals er ook particuliere, commerciële verzekeraars opkomen, maar de bescherming tegen de ondergang moet vooral van de armenzorg komen. In het derde deel, dat handelt over de periode 1890-1945, wordt de verzorgingsstaat in de steigers gezet: erg veel wordt er niet gerealiseerd - al moet worden vastgesteld dat de omvangrijke ellende van de werkloosheid in de jaren dertig min of meer adequaat werd opgevangen met een steunregeling uit de openbare middelen - maar misschien wel het belangrijkste is dat het onmisbare vlechtwerk tussen werkgevers, werknemers en overheid tot stand komt. Het vierde deel tenslotte gaat over de tweede helft van de twintigste eeuw en schetst die fabelachtige explosie in welvaart en de daarop gebaseerde beteugeling van ongeluk en ongerief, met die complexe samenwerking en concurrentie tussen 'markt' en 'staat'.

Binnen deze periodisering worden in elk deel achtereenvolgens de volgende vijf groepen van risico's onderscheiden: de levenscyclus (dat wil zeggen de conjunctuur van relatieve voor- en tegenspoed in de levenstijdperken van de mens, zoals verbonden

aan het krijgen van - soms erg veel - kinderen, het alleen achterblijven na het overlijden van de partner, alsmede de veelal niet onbewolkte levensavond); ziekte (niet alleen als fysiek verschijnsel, maar ook wat betreft de inkomstenderving en de kosten van verpleging en genezing); werkloosheid (de onzekerheden van de conjunctuur), bezit (het gaat hier om risico's als stormen, branden en veeziekten, maar ook om de gevolgen van diefstal en wettelijke aansprakelijkheid) en tenslotte

om de onvoorzienbare rampen als overstromingen en oorlogen (sinds kort gaat het in deze categorie ook om milieurampen). De auteurs behandelen in ieder deel deze vijf terreinen en daarbinnen volgen zij bovendien een vaste systematiek: eerst gaan ze in op aard en omvang van de risico's, vervolgens behandelen ze de pogingen om de narigheid te voorkomen (preventie) en tenslotte beschrijven en analyseren ze de getroffen zekerheidsregelingen. Daarmee hebben ze gekozen voor een doorzichtige structuur: men kan de vier delen achter elkaar lezen, men kan in de vier delen de hoofdstukken opzoeken over ‘rampen’, maar het is ook mogelijk om van ieder hoofdstuk slechts inleiding en/of besluit te lezen, waarin context en conclusies worden samengevat (die op hoger abstractieniveau nog eens worden verwoord in een ‘balans’ aan het einde van elk deel). Tenslotte mag niet onvermeld worden dat het natuurlijk ook denkbaar is slechts in de delen te bladeren en te volstaan met kennis te nemen van de vele illustraties en tekstfragmenten, die voor een deel bestaan uit bronnenmateriaal, voor een deel uit door de auteurs geschreven cursieven en biografische schetsen waarin bijzondere feiten en personen nader worden toegelicht. Elk deel besluit met een uitvoerig notenapparaat en literatuuroverzicht. De toegankelijkheid van het geheel wordt bevorderd door een los bijgevoegd uitvoerig register. Het geheel is daarmee ook een handzaam naslagwerk.

De kracht van dit werk zit in de combinatie van detail en overzicht - en dat over een zeer lange termijn. Wat de details betreft een enkel voorbeeld. In het eerste deel wordt de lezer duidelijk dat er nationale biddagen werden gehouden tegen zeeroverij (1661) en sodomie (1731 en 1732). In het tweede deel is te vinden dat met het opheffen van de slavernij ook de mogelijkheid wegviel om slaventransporten te verzekeren; zoals het verschijnen van waterleidingen de mogelijkheid opende om zich tegen lekkages daarvan te verzekeren (vanaf 1889). In het derde deel is te vinden dat een paneel van de Gouden Koets (1898), getiteld ‘De Toekomst’, een voorstelling bevatte van de verzekering van een gewonde arbeider, een blinde grijsaard, een weduwe en een groepje wezen. En in het vierde deel viel mij op dat verzekeraars zich in de jaren negentig het hoofd hebben gebroken over het verschijnsel dat inbrekers zich toegang verschaften tot woningen van mensen die afwezig waren in verband met de uitvaart van een dierbare overledene. Dat is allemaal de moeite van het weten waard. Deze details - en nog vele meer - worden in verband gehouden door een kundig en efficiënt gebracht overzicht van de sociaal-economische geschiedenis. Dat lijkt immers de meest bepalende factor in de ontwikkeling, zoals ook blijkt uit de afsluitende opmerkingen van de auteurs. Tweemaal stond Nederland volgens Van Leeuwen en Van Gerwen met haar zekerheidsstelsel ‘in de internationale voorhoede’, namelijk tijdens de Gouden Eeuw en in het laatste kwart van de twintigste eeuw: de eerste keer omdat het land niet alle kaarten op de landbouw kon inzetten, waardoor handel en specialisatie het riskante alternatief werd, de tweede keer door de snelle overgang van massale basisindustrie naar hoogwaardige technologie en dienstverlening: ‘opnieuw liep Nederland mee in de voorhoede, zij het minder eenzaam dan in de Gouden Eeuw.’ (IV, 412) Daarmee gaan de auteurs op de stevige schouders staan van Jan de Vries en Ad van der Woude en zien vooral onafhankelijkheid, individualiteit en rationaliteit, dat wil zeggen economische moderniteit afwisselend energiek en traag door het oneindige laagland stromen. Op grond daarvan kan ook ‘een groot deel van de negentiende eeuw’ een onvoldoende worden toegekend, het land bevond zich toen immers ‘in de achterhoede’ (al zijn er

verzachtende omstandigheden, het ontbreken van de mogelijkheid om tot voortvarende industrialisatie over te gaan). De kwestie is hier niet of dit juist is, maar of dit primaat - althans 'in laatste instantie' - van de economische ontwikkeling niet belangrijke factoren onderbelicht laat.

De term 'risico' of 'zekerheidsregelingen' is natuurlijk een verzamelterm, waarin op abstract niveau wel zeer uiteenlopende verschijnselen worden samengevat. Wat heeft immers veepest met werkloosheid te maken, wat een overstroming in de Betuwe met een bedrijfsongeval in

Groningen? Het enige waardoor ze bijeen worden gehouden is eigenlijk de perceptie van de betrokkenen, met name in die zin dat op een gegeven moment een tegenslag of ramp gezien wordt als iets waartegen men zich teweer kan stellen, zich tegen kan indekken (op allerlei manieren). Een dergelijke (veranderlijke en veranderende) perceptie is eigenlijk niet goed te begrijpen zonder uitvoerig in te gaan op het daarachterliggende zingevingsysteem dat mensen en samenlevingen beheerst. Aanvankelijk was de meest gebruikelijke manier om rampen te verwerken deze te aanvaarden als behorend tot Gods ondoorgrondelijke heilsplan met deze wereld. Er zijn zelfs auteurs die hebben betoogd dat in dit licht bidden buitengewoon rationeel was, want altijd weer week de veepest, zakte het water en hernam het leven zijn loop. Daarnaast bevorderde de religie de saamhorigheid, smeedde een gezamenlijke biddag de eendracht in de gemeenschap en vormde daarmee een machtig wapen tegen politieke en sociale ontbinding. L. Noordegraaf, 'Of bidden helpt? Bededagen als reactie op rampen in de Republiek', in: M. Gijswijt-Hofstra, F. Egmond, ed., *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in Europa 1500-2000* (Amsterdam, 1997) 29-42.) De Engelse statisticus Galton (een neef van Darwin) heeft overigens naar eigen smaak aannemelijk gemaakt dat in een aantal gevallen bidden aantoonbaar niet hielp: voor niemand werd immers in de loop der geschiedenis meer gebeden dan voor de vorst of vorstin - het leven van de Engelse koningen en koninginnen week echter in lengte of voorspoed niet af van dat van gewone stervelingen.

De auteurs van *Zoeken naar zekerheid* verwijzen naar deze opvatting, zoals ze ook aandacht geven aan de beschouwing uit het dagboek van boer Hellema uit Friesland, die in het begin van de negentiende eeuw zowel erg actief was in het opzetten en onderhouden van een brandverzekering, als zich tegelijkertijd neerlegde bij alles wat van boven kwam: 'Het geloof gaf hem de kracht te dragen wat preventie niet kon voorkomen en verzekering niet kon compenseren.' (II, 295) En tenslotte wijzen ze ook op het prachtige citaat uit *In de ochtend van het leven* van Theo Thijssen, die zich in 1940 herinnerde dat zijn grootmoeder eens krachtig had vastgesteld: 'Ongelovige mensen zijn altijd bang, ze hebben geen zekerheid. Het geloof maakt je sterk, waarvoor zou een gelovig mens ook bang moeten zijn?' De groei van de zekerheidsregelingen liep in een dergelijke opvatting dan ook parallel aan het groeiend ongeloof. Zoals gezegd, de auteurs wijzen naar deze opvattingen, maar gaan daar verder niet zeer op in. Het zijn kersjes op een taart die eventueel ook zonder zou kunnen.

De vraag is echter of het geheel niet aan kracht gewonnen zou hebben als juist aan dit soort religieuze, of in meer algemene zin culturele ontwikkelingen meer aandacht zou zijn geschonken. Het gaat er dan om niet zozeer de maatschappelijke positie van kerken te schetsen (bij voorbeeld in de organisatie van de armenzorg), maar na te gaan wat religie mensen doet (c.q. welke religieuze overtuiging mensen zichzelf aandoen). Nu blijven de opmerkingen toch wat los staan en dat resulteert in een betrekkelijk unilineair Verlichtingsperspectief: naarmate mensen minder gelovig worden gaan ze zich meer verzekeren.

Maar ook als dit wat veel gevraagd is, gezien de matige stand van onze kennis op dit terrein, dan zou ik op wat minder verheven niveau graag wat meer belangstelling hebben gezien voor een aantal andere onderdelen van de cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis. Zo miste ik - na aandacht voor de opkomst van de verzekeringswiskunde met Johan de Witt - toch nog wel wat meer beschouwingen

over de manier waarop in de negentiende eeuw maatschappelijke ontwikkelingen alleen in de statistiek realiteitswaarde leken te krijgen. Of anders geformuleerd: mensen zijn de werkelijkheid statistisch gaan beschouwen en pas een dergelijke opvatting maakte de samenleving wetmatig en daarmee 'maakbaar'. Evenzeer valt op hoezeer in deze studie wordt afgezien van uitvoerige passages over de verhouding tussen de verschillende standen, hoe de vrees voor maatschappelijke daling en standsverlies effect had op de manier waarop men zich daartegen wenste in te dekken, hoe sommige groepen zich weigerden te

verzekeren, uit angst het belangrijkste kapitaal waarover zij beschikten te verliezen, namelijk hun revolutionair gedragen onrecht (delen van de arbeidersbeweging) of hun benarde zelfstandigheid (grote delen van de traditionele middenstand). Zo zou er nog meer zijn aan te voeren, zoals iets meer belangstelling voor de wortels van die moderne behoefte om geen ramp zonder aanwijsbare schuldigen te accepteren.

Nu lijkt het alsof deze recensie, na obligate loftuitingen uiteindelijk zeer kritisch uitpakt. Dat is niet het geval. Het gaat hier om een zeer doorwrochte studie, die op bewonderenswaardige wijze de meest uiteenlopende gegevens bijeen heeft gebracht en voortdurend gebruik maakt van de meest recente inzichten, met name op het gebied van de demografie, de medische en economische geschiedenis. Waar het hier om gaat is aannemelijk te maken dat er naast deze indrukwekkende analyse van zekerheidsregelingen op basis van een economisch primaat en gestuurd door de theorie van de *rational choice* nog voldoende ruimte is voor een andere benadering. Het Verbond van Verzekeraars, dat al enige jaren zo ruimhartig dit onderzoek financiert, zal de historische professie dan ook ten zeerste aan zich verplichten door dit onderzoek voort te laten zetten, zij het dat in het vervolgonderzoek de zekerheidsregelingen ook gezien worden als uitingen van mentaliteit en cultuur, met een grote belangstelling voor de *irrational choice* die mensen vaak maken in hun omgang met al die ingewikkelde 'menselijke angsten en verlangens.'

Piet de Rooy

W. Thomas, R.A. Verdonk, ed., *Encuentros en Flandes. Relaciones e intercambios hispanoflamencos a inicios de la Edad Moderna* (Avisos de Flandes VI; Leuven: Leuven University Press, Soria: Fundación Duques de Soria, 2000, xii + 376 blz., ISBN 90 5867 087 2).

Op de voorkant van deze bundel staat een prachtig glasraam uit de kerk van Steenhuffel, met daarop temidden van Maria en enkele heiligen, de schenkers Anna van Boechout en haar echtgenoot Alvaro de Almaras, heer van Diepensteyn, die het raam in 1535 hadden laten maken. In het boek wordt verder nergens verwezen naar de beide personen, maar de boodschap lijkt duidelijk: deze Spaanse heer en Nederlandse dame vormen een prachtige symbolische uitbeelding van de titel van de bundel: 'ontmoetingen in de Lage Landen.' Onze Spaanse 'Don' was echter reeds een geboren Antwerpenaar, zoon van een koopman uit Segovia en een Nederlandse moeder. Daarom kon Alvaro ook zonder problemen schepen worden van de Scheldestad. Eenzelfde herkomst geldt voor Baltasar de Ayala, die ons op bladzijde 102 aankijkt, als voorbeeld van perfecte integratie van de Spanjaarden. Zo zien we met de ondertitel van de bundel dat 'de Hispano-Vlaamse betrekkingen en uitwisselingen aan het begin van de Nieuwe Tijd' vaak zelfs dieper zijn geweest dan we op het eerste oog vermoeden. Overigens, op de achterzijde van het boek vinden we afbeeldingen van een Vlaamse edelman, een Waalse burger en een Spaanse prostituée.

De bundel bestaat voornamelijk uit bijdragen van Spaanse en Vlaamse historici aan een lezingenreeks en een congres in Antwerpen in 1995. De uitgave heeft dus

vijf jaar op zich laten wachten. Sommige bijdragen, vooral van de buitenlandse gasten, hebben enkele jaren onaangeraakt op de plank gelegen, terwijl enkele andere bijdragen nog verwijzingen bevatten naar meer recente literatuur. De erg goedkope opmerking dat vijf jaar voor een reeks die 'Nieuwsberichten uit de Lage landen' heet, wat aan de lange kant is, kan maar beter zo snel mogelijk gemaakt zijn. Het is het zesde deel uit een uiterst waardevolle reeks waarin de Hispano-Vlaamse relaties uit vroeger eeuwen centraal staan. Alvorens in te gaan op de inhoud moet

alleen nog gezegd worden dat de Spaanse culturele stichting 'Duques de Soria', die sinds enige jaren actief is in België en Nederland, voor een deel de drijvende kracht is geweest bij de totstandkoming van de 'ontmoetingen in de Lage Landen', zowel in 1995 als bij de uitgave.

De zeer uitgebreide inleiding door Wemer Thomas en Eddy Stols, die reeds eerder in het Nederlands is verschenen, biedt de lezer een totaaloverzicht van de integratie van de Lage Landen in de 'Monarquía Hispánica'. Bij de onmisbare beschrijving van de dynastieke en politieke verwikkelingen gebruiken de auteurs gelukkig veel aardige citaten uit reisbeschrijvingen. Hoewel daarna de economische en demografische betrekkingen aan bod komen, ligt de voorliefde van de auteurs toch bij de culturele betrekkingen. Dezelfde tendens ligt ten grondslag aan de gehele bundel, waarin weinig te vinden valt over de politiek, iets meer over de economie, maar de nadruk vooral ligt op de hogere cultuur.

Sprekend over de Zwarte Legende van Spanje krijgt het noordelijk deel van de lezers van deze *Bijdragen* duidelijk te horen hoe verschillend de beleving van de 'Spaanse ontmoeting' is geweest: 'Tot op de dag van vandaag hebben de Nederlanders er problemen mee om afstand te nemen van de legende en om de gebeurtenissen van de zestiende eeuw te bezien in hun historische context.' Slechts gescheiden door een alineagrens volgt meteen daarop de volgende dodelijke zin: 'In de Zuidelijke Nederlanden verdween de Zwarte Legende met het aantreden van de aartshertogen en met het Spaanse bestuur vanaf 1621... .' Het noorden heeft dus nog iets in te halen.

De andere zestien bijdragen kunnen hier niet allemaal besproken worden. Het niveau is ook zeer wisselend en niet altijd het resultaat van recent onderzoek. De studie van de zeer productieve Spaanse geleerde Tellechea Idígoras over de Spaanse studenten in Leuven in 1557 is grotendeels gebaseerd op zijn destijds baanbrekend artikel over deze studenten uit 1963, verschenen in de *Revista Española de Teología.* In de toegevoegde lange lijst van Spaanse studenten in Leuven vinden we echter niet de Alvaro de Almaras 'Antwerpiensis', die daar in 1554 ging studeren. Van een andere veelschrijver, de Fransman Joseph Perez, zijn zelfs twee artikelen opgenomen in deze bundel, waaronder een bijdrage over het 'Erasmismo'. Het humanistische thema wordt verder uitgewerkt door Lia Schwartz in een uitvoerig artikel over de invloed van Lipsius op Francisco de Quevedo. Via Arias Montano wordt dit thema in enkele artikelen verder verwerkt en verbonden met een laatste thema in de bundel: de wereld van het boek. Zelfs Geoffrey Parker sluit hier in zijn bijdrage over het Spaanse leger in de Nederlanden bij aan, aangezien hij zich vooral richt op literaire beschrijvingen. Zijn aandacht gaat zelfs door tot de film 'Kermesse Héroique' van Feyder uit 1935, die overal in Europa veel stof heeft doen opwaaien. Het is deze combinatie van literatuur en Spaanse soldaten die enkele jaren geleden onderwerp is geweest van een boeiend artikel van Frans Robben over Spaanse militairen als klanten van Plantijn in Antwerpen. Jaime Moll eindigt één van zijn twee artikelen met een eerbetoon aan deze te jong overleden hispanist.

Een laatste opmerking betreft eigenlijk niet dit boek. Het feit dat men in Leuven de moeite neemt om Spaanse historici - die het in Spanje niet aan publicatieruimte ontbreekt - in het Spaans uit te geven, deed mijn gedachten uitgaan naar een bundel met Nederlandse vertalingen van artikelen van de huidige generatie Spaanse historici. Zeker gezien de opmerking over de hardnekkige Zwarte Legende in het noorden zou

dit wel eens zeer welkom kunnen zijn. Maar dat moet maar in datzelfde noorden worden ondernomen.

Raymond Fagel

J. Jonker, K. Sluyterman, *Thuis op de wereldmarkt. Nederlandse handelshuizen door de eeuwen heen* (Den Haag: Sdu Uitgevers, 2000, 431 blz., €€40,79, ISBN 90 12 08907 7).

In 2000 bestond de internationale handelsonderneming Hagemeyer honderd jaar. Ter gelegenheid van deze verjaardag verstrekte dit handelshuis aan twee historici de opdracht de geschiedenis van de bedrijfstak, waartoe ook Hagemeyer behoort, vanaf ongeveer 1600 te boek te stellen. Het resultaat is een in verschillende opzichten prachtig boek. De eerste vier hoofdstukken, die de periode tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog beslaan, zijn geschreven door J. Jonker; de laatste vier die lopen tot het heden zijn van de hand van K. Sluyterman. De korte inleidende en slothoofdstukjes zijn van beide auteurs samen.

Dit boek verstaat onder internationaal handelshuis een bedrijf dat internationale handel bedrijft in een ruim assortiment goederen op verschillende markten en daardoor een duidelijke identiteit heeft verworven door continuïteit. Het maakt naar modern economisch taalgebruik deel uit van de sector van de commerciële dienstverlening. Doorgaans produceren handelshuizen geen goederen maar vervullen zij een bemiddelende rol tussen producent en consument zonder zelf aan de eindverbruiker te verkopen. Deze taak is voorbehouden aan de kleinhandel. Het handelshuis voert een groot assortiment dat in de tijd wisselt en deze kenmerken vinden we terug in de geschiedenis van de handelshuizen. In de zeventiende eeuw waren de verhandelde goederen graan, vis en zout maar ook scheepshout en teer. Amsterdam verwierf, mede als gevolg van het verdrag van Spiers uit 1544, een centrale positie als graanstapel van Europa, die, zo verhaalt dit boek, nog werd versterkt door de val van Antwerpen in 1585. De stroom vakbekwame of geletterde vluchtelingen uit Zuid-Nederland, die tezelfdertijd op gang kwam, verstevigde de handel verder doordat zij werd ingebed in de zich ontplooiende nijverheid en geldhandel van de nog jonge Republiek. Naast deze politieke invloeden droegen ook de arbeidsbesparende technische vernieuwing in de scheepsbouw - genoemd wordt het fluitschip -, de ontsluiting van nieuwe gebieden in het kielzog van de Spaanse en Portugese ontdekkingsreizen en de verbetering van het berichtenverkeer onder de kooplieden bij tot het economisch succes van de Zeven Verenigde Provinciën en in het bijzonder van het gewest Holland. De grote handelshuizen waren die van de gebroeders De Geer en van de familie Trip, maar de voornaamste zouden spoedig de VOC en WIC worden. Hun handel was lange afstandhandel en betrof spece-rijen, suiker en andere producten met hoge toegevoegde waarde. De auteurs noemen de VOC een militair-industrieel complex maar veronachtzamen daarmee wellicht dat dit geheel ondergeschikt was aan de handelsbelangen. Ingenieuze vormen van driehoekshandel worden ten tonele gevoerd die, zo viel mij in, slechts zijn geëvenaard in de tijd van de deviezenschaarste na 1945. Elk succes roept echter weerstand op en zo verging het ook de handelshuizen van toen. Met de relatieve achteruitgang van de Republiek verloren de handelshuizen hun dominante positie al bleven vele profiteren van de groei van de Europese handel. De auteurs spreken in dat verband hun verbazing uit over het feit dat de Republiek tot omstreeks 1790 haar positie in de buitenlandse handel wist te handhaven. Een verklaring zou kunnen zijn dat de organisatie en techniek van de handel zich telkens wist te vernieuwen waardoor de kosten laag bleven en het concurrentievoordeel voorshands in stand kon worden gehouden. In

elk geval gaat commissiehandel gedeeltelijk de plaats innemen van de eigenhandel. In de eerste helft van de achttiende eeuw komen naast de bestaande huizen als George Clifford & Zn. of Pels & Sn., nieuwe huizen als de commissionairs Hogguer, Deutz, de gebroeders Hope, Insinger en Van Eeghen & Co naar voren en dringen de oude huizen al enigszins op de achtergrond. Ook het patroon van de dienstverlening verandert dan met meer nadruk op specialisatie en kredietverlening. Dat de roerige decennia van de Franse tijd de handel geen goed doen verbaast niet maar door een financiële innovatie als het acceptkrediet versterken verschillende Nederlandse huizen

niettemin hun positie. Het handelshuis Hope loopt daarbij voorop. Ook op andere wijze, bijvoorbeeld door geschuif met scheepspapieren, zien veel handelaren kans de politieke handelsembargo's te ontduiken. Een markant voorbeeld in dat verband is het Rotterdamse handelshuis Hoboken dat begon in de zuivel en beschikte over eigen schepen. Ook de niet over eigen rederijen beschikkende handelshuizen Van Eeghen & Co. of Crommelin uit Amsterdam wisten hun bedrijf dankzij hun commercieel talent draaiend te houden. De auteurs van dit boek geven bovendien overtuigende voorbeelden om het bekende cliché van de Jan Saliegeest uit de eerste helft van de negentiende eeuw te ontkrachten en noemen ter illustratie de activiteiten van de Rotterdamse huizen Van Rijckevorsel en Hoboken evenals het Amsterdams huis Crommelin.

Nieuw elan ontstaat vanaf 1850 met de revolutie in nijverheid, verkeer en communicatie die werden begunstigd door de frisse liberale wind in de Nederlandse politiek. Na de opheffing van het Cultuurstelsel rond 1860 en van het monopolie van de Nederlandsche Handelmaatschappij - een handelshuis dat in dit boek geen aandacht krijgt! - ontstaan de koloniale handelshuizen Internatio, Borsumij, Geo. Wehry, Lindeteves en Jacobson & Van den Berg, die tot ver in de twintigste eeuw als zelfstandige ondernemingen hebben bestaan. Het is ongetwijfeld toeval dat de in 1900 door de gebroeders Hagemeijer - de ij in de firmanaam werd, zo wordt op bladzijde 225 verteld, vanwege de typemachine veranderd in y - gestichte exporthandel van kaas voor Nederlands-Indië anno 2000 als enige nog als zodanig bestond en enkele van de oude grote vijf had overgenomen. Misschien is dit wel de verklaring voor de ruimhartige opdracht door Hagemeyer NV tot deze geschiedschrijving van de gehele bedrijfstak van de internationale handelshuizen.

Het getuigt van smaak dat de auteurs voor Hagemeyer nauwelijks meer plaats inruimen dan voor sommige andere grote handelshuizen en vooral aandacht schenken aan de dynamiek van samenwerking en wisselwerking met de industrie. Hierdoor geeft deze geschiedschrijving een voortreffelijk beeld van een belangrijk onderdeel van de internationale commerciële dienstverlening door Nederland gedurende ruim vier eeuwen. Bijzonder daarbij is dat in de eerste vier hoofdstukken ruim aandacht wordt geschonken aan de financiële innovaties die de bloeiende internationale handel van de Republiek ondersteunden terwijl in de laatste vier hoofdstukken juist de bedrijfseconomische benadering van de tussenhandel veel aandacht krijgt. Over de motivering van deze accentverschuiving wordt niets gezegd, maar zij hangt ongetwijfeld samen met de opkomst van het moderne bankwezen sinds 1860. Het tweede dat opvalt is dat de eerste vier hoofdstukken voornamelijk stoelen op secundaire literatuur terwijl voor de laatste vier in ruime mate tevens archiefmateriaal is gebruikt. Maar ook dit is begrijpelijk en geen tekortkoming. Hoe dit ook zij, deze geschiedschrijving is een prachtig boek geworden met tal van verrassende hypothesen wanneer de feiten onvoldoende zijn voor inzicht. De desbetreffende veronderstellingen worden bovendien telkenmale gestaafd met overtuigende argumenten van onder meer bedrijfseconomische of financiële aard. Dit alles wordt geplaatst in een maatschappelijke context waar politieke en technologische veranderingen die ook voor de tussenhandel belangrijke krachten zijn geweest en nog steeds zijn. De opkomst van *e-commerce* in onze tijd laat dit overtuigend zien.

M.M.G. Fase

N. Ex, F. Scholten, *De prins en De Keyser. Restauratie en geschiedenis van het grafmonument van Willem van Oranje* (Bussum: Thoth, 2001, 220 blz., €24,95, ISBN 90 6868 284 9).

Tussen 1996 en 2001 onderging het praalgraf van Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk in Delft een grondige restauratie. Aan het monument, dat in de jaren 1616-1624 door Hendrick de Keyser was ontworpen en uitgevoerd, waren ernstige sporen van verval geconstateerd. *De prins en De Keyser* vormt het verslag van deze boeiende, maar ook zeer ingrijpende hersteloperatie. Nicole Ex en Frits Scholten waren beiden betrokken bij de voorbereidingen ervan en lid van de restauratiebegeleidingscommissie. Hun gezamenlijke inleiding vormt de sleutel tot het boek en mag in geen geval worden overgeslagen. De zestien hoofdstukken, steeds van de hand van een van de twee, kunnen in principe onafhankelijk van elkaar gelezen worden. Aan het eind is een dagboek opgenomen, waarin chronologisch de belangrijkste momenten van de restauratie zijn opgesomd en geïllustreerd.

Het is de auteurs gelukt om in ook voor kunsthistorische leken helder taalgebruik te schrijven. In de passages over de restauratiemethoden ontkomen ze niet aan het gebruik van een enkele vakterm, maar dankzij de heldere stijl blijft het betoog goed te volgen. Zelden zal een restauratieverslag van één object zo luxe zijn uitgevoerd als dit boek. Voor het topstuk van De Keyser mag dat echter best. Een overzichtelijke en fraaie vormgeving komt de toegankelijkheid van het boek ten goede. Dat geldt ook voor de talrijke kruisverwijzingen. Het eindresultaat is een fraai, prettig leesbaar en informatief boek.

Scholten schreef de hoofdstukken met de beschrijving, de geschiedenis, de historische context en de artistieke betekenis van het praalgraf. Na een korte inleiding op Willem van Oranje, staat hij uitgebreid stil bij het monument zelf en vergelijkt hij het kort met contemporaine Europese vorstengraven. Dit laatste punt zou een verdere uitwerking verdienen - de Republiek wilde immers een graf dat zich kon meten met koninklijke tombes elders. Vervolgens bespreekt Scholten de materiaalkeuze van De Keyser (marmer en brons) en de toegepaste technieken. Een belangrijk hoofdstuk is dat over de eerdere restauraties die het monument onderging. Dan pas volgt een korte biografie van beeldhouwer-architect Hendrick de Keyser. Ook dit gedeelte smaakt naar meer. Binnen de Nederlandse kunstgeschiedenis krijgt deze cruciale kunstenaar uit de tijd van de vroege Republiek nog immer niet de aandacht die hij verdient. Scholten beschouwt het praalgraf voornamelijk als een object van beeldhouwkunst. Het is jammer dat de architecturale kant van De Keysers schepping nauwelijks aan bod komt. Dat geldt ook voor de situering van het graf binnen zijn architecturale oeuvre en in het bredere perspectief van de bouwkunst aan het begin van de zeventiende eeuw. Een omissie is dat zowel in de beschrijving als bij de tekeningen van het monument de maten ontbreken.

De door Ex geschreven hoofdstukken voeren de lezer langs de spannende, maar soms ook moeizame etappes, die in vijf jaar restauratie werden afgelegd. Met regelmaat confronteert zij de lezer met de dilemma's waarvoor de begeleidingscommissie en de uitvoerenden geplaatst werden. De restauratie leidde tot enkele heftige controverses. Zo betekende de demontage van het gehele monument een ernstige inbreuk op de authenticiteit (in de meeste gevallen verliest een gedemonteerd en weer opgebouwd gebouw in Nederland de status van monument).

Het impregneren van het aangetaste marmer met een kunsthars (door sommigen gekwalificeerd als plastificeren) vormde een ander heikel punt. Het besluit tot vervanging van enkele belangrijke stukken zwart marmer leidde zelfs tot het vertrek van de natuursteendeskundige van monumentenzorg uit de begeleidingscommissie. Opvallend is dat de effecten van de voorgenomen behandelwijzen vooraf zeer uitgebreid getest waren, maar dat tijdens de uitvoering door complicaties en tijdsdruk snelle besluiten werden genomen die aanvankelijk op die manier ondenkbaar leken. Ex schrijft over deze zaken op een zakelijke en objectiverende wijze. Dat

zij (evenals Scholten) als lid van de begeleidingscommissie zelf partij was en medeverantwoordelijk voor de uiteindelijke beslissingen, zal de lezer in het achterhoofd moeten houden. In een afsluitende brief aan de toekomst maakt zij duidelijk die verantwoordelijkheid niet te willen ontlopen. Het betekent wel dat het verslag niet gezien moet worden als een afgewogen oordeel over de uitgevoerde restauratie. Dat zal elders, door anderen en vooral door de tijd worden geveld.

In het hoofdstuk 'Reputatie' laat Scholten zien hoe het graf vanaf het begin vooral bij buitenlandse bezoekers bewondering opriep. Dat is nog steeds zo. De meeste bezoekers van de Nieuwe Kerk zijn buitenlanders voor wie Delft behoort tot de verplichte nummers van drie dagen Holland. Relatief weinig Nederlanders kennen dit vaderlandse Top 100-monument, dat behoort tot de absolute hoogtepunten van de zeventiende-eeuwse Nederlandse kunst. Moge *De prins en De Keyser* bijdragen tot een grotere bekendheid van het praalgraf en tot een beter begrip van de complexe vragen die de restauratie van een dergelijk kunstwerk met zich meebrengt.

Jeroen Westerman

H. Jamin, *Kennis als opdracht. De Universiteit Utrecht 1636-2001* (Utrecht: Matrijs, 2001, 224 blz., ISBN 90 5345 188 9).

Kennis als opdracht verschijnt op het moment dat de Universiteit Utrecht haar 365ste verjaardag viert. Het boek is bedoeld als een introductie op de geschiedenis van deze universiteit, en vormt de opmaat van een reeks publicaties die zullen verschijnen tot aan 2011, het jaar waarin de universiteit 375 jaar bestaat. Dit universitaire geschiedenisproject wordt begeleid door een commissie geschiedschrijving Universiteit Utrecht en is ingebed in het programma van het onderzoeksinstituut voor geschiedenis en cultuur.

Jamin heeft zich, onder meer door tijdgebrek, bij het schrijven van deze publicatie beperkt tot de bestaande literatuur. In de inleiding geeft de auteur aan dat zijn studie vele hiaten kent door met name het ontbreken van detailstudies. Latere publicaties zullen dan ook meer op specifieke onderwerpen gericht zijn. Deze studie biedt in die zin dus geen verrassende nieuwe inzichten. Het boek is vooral geschreven voor een breed publiek en tracht in vogelvlucht de geschiedenis van deze universiteit weer te geven.

De auteur behandelt in een viertal delen achtereenvolgens de voorgeschiedenis van de Universiteit Utrecht (circa 700-1636), de periode tussen 1636 en 1815, de periode tussen 1815 en 1940 en de naoorlogse periode. In het korte eerste hoofdstuk (11-28) beschrijft Jamin het moeizame proces van de oprichting van een universiteit voor de stad Utrecht. De behoefte aan een universiteit nam toe met het groeiende stedelijke bewustzijn en de stijgende vraag naar hoogopgeleiden. Uiteindelijk kreeg Utrecht in 1636 een academie binnen de stad.

Het tweede hoofdstuk (29-104) over de stedelijke academie, behandelt de periode 1636-1815. Had de academie in haar beginfase, mede doordat de hoogleraren vaak van Duitse afkomst waren, nog een internationaal karakter, rond 1750 kwam daar verandering in en zien we tevens hoe de samenstelling van de studentenbevolking

een steeds sterker Utrechts en Nederlands karakter kreeg. Ook het doel van de studie veranderde in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw. De algemene academische vorming verloor haar aantrekkingskracht, het merendeel van de studenten ging studeren om toegang te krijgen tot een bepaald beroep of tot de patricische elite. Hoogleraren hielden zich niet meer alleen met 'zuivere' wetenschap bezig, maar het wetenschappelijk onderwijs ging zich als geheel tevens steeds meer richten op de maatschappij.

In de tweede helft van de achttiende eeuw raakte de academie steeds meer in verval. Het studentenaantal bereikte een dieptepunt en de academie kwam zelfs aan de rand van de afgrond te staan, toen de Fransen haar in 1811 degradeerden tot een école secondaire (een soort 'middelbare school').

Het derde hoofdstuk (105-176) begint in 1815, als de Utrechtse universiteit deel van een nationaal onderwijsstelsel gaat uitmaken. De universiteit zou uiteindelijk in het laatste kwart van de negentiende eeuw een enorme groei doormaken. Deze groei werd veroorzaakt door een grote toestroom van studenten zonder gymnasiale vooropleiding. Met name de medische, wisen natuurkundige faculteiten zouden van deze groei profiteren. Door de opkomst van de moderne natuurwetenschappen en de daarmee samenhangende professionalisering van de wetenschapsbeoefening verdween het verlicht-humanistische vormingsideaal uit het universitair onderwijs.

Het laatste hoofdstuk behandelt de periode 1940-2001 (177-204). Na de oorlog veranderde er binnen de universiteit weinig. Door een sterke toename van het aantal studenten in de jaren zestig moest men uitwijken naar een plek buiten de stad: de Uithof. De studentenbeweging zorgde er uiteindelijk voor dat in 1971 het oude bestuursstelsel werd vervangen door een nieuwe, democratische vorm. De jaren zeventig en tachtig waren vooral de jaren van ingrijpende bezuinigingen. Ondanks die blijvende financiële krapte liet (en laat) de Universiteit Utrecht zich van haar ambitieuze kant zien.

Wat duidelijk naar voren komt uit deze studie is dat de universiteit met haar onderwijs en onderzoek midden in de samenleving staat. De wetenschapsbeoefening is voor de ontwikkeling van onze samenleving een zeer invloedrijke en misschien zelfs de belangrijkste factor geworden. Jamin is erin geslaagd om met behulp van de bestaande literatuur een compact en duidelijk overzicht te schetsen. Dit helder geschreven en rijk geïllustreerde boek is dan ook een aardige introductie op de geschiedenis van deze universiteit en maakt nieuwsgierig naar de nog komende, meer gedetailleerde studies.

Edwin Maes

N. Bracke, *Bronnen voor de industriële geschiedenis. Gids voor Oost-Vlaanderen (1750-1940)* (Gent: Academia press, 2000, 424 blz., ISBN 90 382 0242 3).

Bronnenoverzichten voor de industriële geschiedenis bestaan er voor het Nederlands grondgebied niet. Het is dan ook een aangename verrassing dat op dit terrein in België het voortouw is genomen. In samenwerking met het provinciebestuur van Oost-Vlaanderen heeft de vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de Universiteit Gent, in de persoon van Nele Bracke, een kloek overzicht vervaardigd. Na een historiografisch overzicht, dat zich zoals de hele bundel naast enkele algemene aspecten grotendeels beperkt tot de provinciegrenzen, volgt eerst een uitgebreide bibliografie. De bijna 1500 verwijzingen zijn thematisch, geografisch en naar aard geordend, terwijl ook kruisverwijzingen per cluster gegeven zijn. Helaas is de literatuur zonder enige annotatie en een aanwijzing van de uitvoering en omvang

weergegeven. Wat moet ik mij bijvoorbeeld voorstellen bij een mij onbekende titel (excuses aan de samenstellers) als *Industrie, homme et paysage. Industry, man and landscape.* Is dit een tweetalig werk? En beperkt de inhoud zich tot België of is deze ook grensoverschrijdend? Zo vind ik het wel handig en belangrijk om te weten dat de *Bibliographic générale des industries a domicile* 301 pagina's telt, de moeite waard om eens over te laten komen naar mijn bureel. Niet alleen de titels smaakten naar meer, ook de namen van enkele heemkundige periodieken als het *Trojaans Hobbelpaard* of *Appeltjes van het Meetjesland.*

Het leeuwendeel van de uitgave, bijna 250 pagina's, is gewijd aan een systematische behandeling van het zeer uiteenlopende bronnenmateriaal. Daarbij wordt telkens kort ingegaan op de context, worden de voornaamste vindplaatsen aangegeven en eventuele publicaties of verder leidende literatuur opgegeven. Specifieke aandacht krijgt het statistisch materiaal, met name de diverse tellingen die, meestal door de centrale overheid, vanaf het einde van de achttiende eeuw, werden opgezet. Bracke waarschuwt de beginnende onderzoeker bij voorbaat. Zij zet, terecht, vraagtekens bij de betrouwbaarheid van de nijverheidsenquêtes en de latere industrietellingen. Het is zeker niet zo dat alleen de eerste enquêtes, gehouden tijdens de Franse Tijd, onvoldoende of niet representatief waren. Ook later, bijvoorbeeld in 1866 en ook nog in 1930, was de kwaliteit dermate ondermaats dat ze door de opdrachtgever, de Belgische overheid, als mislukt werden beschouwd en niet (integraal) werden gepubliceerd. Sommige bronnen als de patentbelasting en het toezicht op het stoomwezen hebben zowel Belgische als Nederlandse wortels. Het is jammer dat blijkbaar de *Broncommentaren* hierop uitgegeven door de Stichting Archief Publicaties niet in Gent bekend zijn. Uiteenlopende zaken als nijverheidstentoonstellingen en -wedstrijden, pers en publiciteit behoren mede tot de behandelde bronnen, evenals bijvoorbeeld reisverhalen. Ook beeldende bronnen passeren de revue. Bracke maakt, wellicht ten overvloede, nog eens duidelijk dat ook (of met name?) beeldmateriaal, zoals elke andere bron als bijvoorbeeld schriftelijk materiaal, met de nodige argwaan en voorzichtigheid moet worden bekeken. Met name de relatie tussen de maker, het afgebeelde en de opdrachtgever is interessant en belangrijk om te weten. Bij haar kritiek geeft ze wellicht een wat al te simpele voorstelling van zaken. Zo is het, mijns inziens, niet direct de bedoeling van de makers van lithografieën geweest om de industrie te verheerlijken maar hadden deze een dienende functie om een ideaal beeld te presenteren, een fraaie fa□ade. Het is jammer te moeten constateren dat er in België evenmin als (nog?) in Nederland een centrale instelling is op fotogebied. Gelukkig heeft Nederland wél een landelijke instelling voor bewegend beeld. De versnippering van materiaal én kennis leidt er, naar mijn idee, mede toe dat het bewegend en vast beeld nog te weinig als echte bron worden beschouwd en behandeld. Tot slot krijgen ook de mondelinge bronnen en - niet te vergeten - de stomme relicten de nodige aandacht. Een overzicht van vindplaatsen met de belangrijkste gegevens en een zeer beknopte opgave van het meest relevante aanwezige materiaal besluit de bundel. Daarbij zijn ook musea en lokale en thematische verenigingen inbegrepen. Kortom, een sober uitgevoerde maar verder goed verzorgde uitgave, waarin ik alleen nog een overzichtskaart van de provincie miste. Dit handig overzicht verdient navolging. Provinciebesturen: wat let U?!

W.H.P.M. van Hooff

A.M.A.J. Driessen, G.P. van de Ven, H.J. Wasser, *Gij beken eeuwig vloeijend. Water in de streek van Rijn en IJssel* (Utrecht: Matrijs, 2000, 288 blz., €27,20, ISBN 90 5345 12 6).

In de wereld van de waterschappen zijn samenvoegingen aan de orde van de dag. De wortels van dat proces zijn terug te voeren tot de watersnoodramp van 1953 en de daarop gevolgde Deltawet 1953. De veiligheidseisen die door die wet aan de waterkeringen werden gesteld, gingen de financiële draagkracht van de toenmalige waterschappen verre te boven. De problemen groeiden de waterschapswereld helemaal boven het hoofd toen het openbare bestuur vanwege de toenemende zorg voor het milieu in de jaren 1960 veel striktere regels stelde aan het waterkwaliteitsbeheer. Daarmee was de legitimiteit van het traditionele waterschap in de Nederlandse verhoudingen definitief ondergraven. Alleen door schaalvergroting, een sterke uitbreiding van

de kring van omslagplichtigen en ingrijpende bestuurlijke reorganisaties waren de waterschappen in staat om te voldoen aan de eigentijdse eisen. Het aantal waterschappen is daardoor in de tweede helft van de twintigste eeuw afgenomen van 2500 in 1950 via 800 in 1974 en 118 in 1993 naar 57 in het jaar 2000. Maar daarmee is er nog geen einde gekomen aan dat proces.

Ook aan de Gelderse Achterhoek is het proces van schaalvergroting niet voorbij gegaan. Begin 1997 werden de taken van zes waterschappen overgenomen door het nieuwe Waterschap Rijn en IJssel. De opheffing was voor de oude waterschappen aanleiding om gelden vrij te maken voor een beschrijving van de waterstaatkundige geschiedenis van het grondgebied van het nieuwe waterschap. Gedegen voorstudies ontbraken. Het vervaardigen van het onderhavige boek heeft daardoor vier mensjaren gekost, maar al die inspanningen hebben uiteindelijk geleid tot een goed geschreven boek met veel illustraties. Het zeer verzorgde kaartmateriaal maakt een wezenlijk onderdeel uit van dit boek en vormt in bijna elk hoofdstuk een onmisbare ondersteuning van de geschreven tekst.

Het grondgebied van het waterschap Rijn en IJssel wordt gekenmerkt door opvallende hoogteverschillen. Deze hoogteverschillen hebben enerzijds een duidelijk stempel gedrukt op de bewoningsgeschiedenis van deze streek, maar vormden anderzijds een ernstige handicap voor een effectieve beheersing van de waterhuishouding. Terecht begint dit boek dan ook met een beschrijving van de geologische ontstaansgeschiedenis en enkele aspecten van de bewoningsgeschiedenis van het gebied. Een directe verbinding met de latere waterstaatkundige problematiek van het gebied wordt echter niet gelegd. De titel van het tweede hoofdstuk (‘De waterschappen binnen het staatsbestel’) is enigszins misleidend. In dat hoofdstuk wordt namelijk niet alleen ingegaan op de Nederlandse wet- en regelgeving inzake waterschappen en rivieren, maar ook op de bijdrage die het Rijk anderszins geleverd heeft aan de verbetering van de waterhuishouding van het gebied, namelijk door middel van ruilverkavelingen en met name door de werkverschaffing. De passage over de rol van de werkverschaffing berust op origineel bronnenmateriaal en heeft meer dan regionale betekenis.

Niet verrassend maar wel verdienstelijk is het hoofdstuk over de rivierpolders vóór 1800. De problematiek van de grote rivieren en de pogingen om de waterstaat van het Rivierengebied te verbeteren, worden in dat hoofdstuk trefzeker en samenvattend beschreven. Hetzelfde geldt voor de organisatie van de regionale waterstaatszorg. Het volgende hoofdstuk behandelt de geschiedenis van de rivierpolders ná 1800. Eerst werd er uitgebreid gediscussieerd over en geëxperimenteerd met de aanleg van overlaten in de rivierdijken, en naderhand ging er veel tijden energie zitten in het dichten van die overlaten. Veelal aan de hand van origineel bronnenmateriaal staan de auteurs uitgebreid stil bij de verschillende plannen en werkzaamheden. Daarnaast worden in dit hoofdstuk de veranderingen in de bestuurlijke organisatie en in het onderhoud van dijken en watergangen besproken.

In de zandstreken heeft de wateroverlast vanouds een heel ander karakter dan in het stroomgebied van de grote rivieren: eerder hinderlijk dan bedreigend. Regelmatig stonden de lagere zandgronden langdurig onder water en veranderden de hogere delen van het landschap in bewoonde eilanden. Voor een deel was deze periodieke wateroverlast een gevolg van de natuurlijke gesteldheid van het gebied: een gering verval en een vaak gebrekkige lozing door hoge waterstanden op de rivieren. De

mens heeft echter nadrukkelijk bijgedragen aan het verslechteren van de waterhuishouding. Door het graven en recht trekken van allerlei waterlopen heeft de mens de afloop van het water steeds verder versneld en daarmee de frequentie en de duur van de wateroverlast vergroot. Eerst werden er waterlopen gegraven voor de bouw van watermolens en de verbetering van de scheepvaartverbindingen en in de negentiende eeuw gebeurde dat voor de ontginning van de ‘woeste’ gronden.

Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw is men in het gebied van Rijn en IJssel

overgegaan tot het oprichten van de eerste waterschappen. De voor de zandgebieden zo kenmerkende verschillen in hoogteligging maakten het ook hier erg lastig om te komen tot een aanvaardbare omslag van de waterschapslasten. Het adagium: belang, betaling, zeggenschap werkt in de zandstreken heel anders uit dan in de klei- en veengebieden! De vrees voor hoge lasten en de tegengestelde belangen van grondeigenaren, schippers en molenaars leverden menig waterschap in dit gebied moeilijke beginjaren op. Uitvoerig wordt beschreven welke verbeteringswerken naderhand zijn uitgevoerd om de periodieke wateroverlast in dit gebied beter te kunnen beheersen.

De laatste drie hoofdstukken van het boek behandelen de verschillende reorganisaties van het Oostgelderse waterschapsbestel na 1960, de strijd tegen het water in de periode 1955-1995 en de verbreding van de taakstelling van de waterschappen in dit gebied vanaf 1970. Ook de tekst van deze hoofdstukken is voor een belangrijk deel gebaseerd op primaire bronnen. De verschillende thema's worden goed beschreven, maar zijn vooral van regionaal belang. Het boek als geheel mag gelden als een aanwinst voor de waterstaatsliteratuur: een gedegen en goed onderbouwde studie van de waterstaatkundige verhoudingen in een tot nu toe matig tot slecht gekend gebied. Verschillende van de behandelde thema's zijn onmiskenbaar van bovenregionaal belang.

G.J. Borger

Middeleeuwen

G. Declercq, *Traditievorming en tekstmanipulatie in Vlaanderen in de tiende eeuw. Het Liber Traditionum Antiquus van de Gentse Sint-Pietersabdij* (Verhandelingen van de Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren CLXIV; Brussel: Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, Paleis der academiën, 1998, 284 blz., ISBN 90 6569 679 2).

De hier voorliggende studie is de uitgave van de doctoraatsverhandeling van de auteur uit 1993 aan de Universiteit van Gent. Het boek bevat een uitputtende behandeling van slechts één bron, namelijk het uit het midden van de tiende eeuw daterende deel van het zogenaamde *Liber Traditionum* van de Gentse Sint-Pietersabdij, door de auteur van het epitheton *Antiquus* voorzien ter onderscheiding van het latere deel uit de elfde eeuw (in het boek en ook hier verder *LTA*). Het *LTA* is in de historiografie niet onbesproken gebleven, en dat is ook goed voorstelbaar gezien de grote rijkdom aan historische, naamkundige en taalkundige gegevens uit een periode die geen overdaad aan bronnenmateriaal oplevert. Maar ondanks alle detailstudies ontbrak een totaalbeeld van dit belangwekkende geschrift, en in die leemte heeft Declercq thans op voortreffelijke wijze voorzien.

Na de behandeling van het handschrift zelf beschrijft de auteur in het tweede hoofdstuk de structuur van het *LTA.* De op zich weinig heldere indeling van het handschrift brengt Declercq ertoe op inhoudelijke gronden een driedeling te maken. Het eerste deel vormt de verhalende inleiding, de zogenaamde *Ratio fundationis.*

Eerdere onderzoekers waren de mening toegedaan dat het elfde-eeuwse afschrift in het *Liber Traditionum* van de abdij een betrouwbare kopie gaf van het *LTA* dat deels verloren was gegaan. Declercq maakt duidelijk dat dit op een aantal essentiële punten niet het geval is.

Het tweede hoofdbestanddeel wordt gevormd door afschriften van het immuniteitsprivilege van Lodewijk de Vrome voor de abdij uit 815 en een oorkonde betreffende de instelling van het conventsgoed door abt Einhard (816-830). De daaropvolgende polyptiek is een opsomming van inkomsten uit *precaria-goederen,* voor een belangrijk deel gebaseerd op een oudere optekening uit de Karolingische tijd.

Het derde hoofdbestanddeel bestaat uit notities betreffende bezittingen en vrijgewijden die tot het conventsgoed zouden behoren. Het gaat hier om een gemanipuleerde en aangevulde opsomming van de goederen die in oorsprong juist aan de abt van Sint-Pieters toekwamen en waaraan ook enige bezittingen van de Sint-Baafsabdij zijn toegevoegd. Een apart hoofdstuk is vervolgens gewijd aan de datering van de schenkingsoorkonde van graaf Arnulf I uit 941 of 946, welke oorkonde altijd in directe relatie met het *LTA* is gebracht. De langdurige discussie hierover wordt door de auteur nu definitief beslecht ten gunste van het jaar 941.

Door een analyse van inhoud, structuur, taalgebruik, wijze van dateren en overeenkomsten met andere geschriften weet Declercq het ontstaan van het *LTA* in beeld te brengen. Hij laat zien hoe de samensteller te werk ging, welke delen hij uit oudere bronnen overnam, hoe hij deze teksten manipuleerde, wat hij eraan toevoegde, en welk doel hij daarbij voor ogen had. Hij lardeert daarbij zijn betoog met het vele dat eerdere auteurs hierover te berde hebben gebracht. De vroegere opvatting dat het *LTA* een inderhaast geschreven document was ter voorbereiding van de uitvaardiging van de oorkonde van graaf Arnulf uit 941 houdt geen stand. In de plaats hiervan brengt Declercq een andere visie op het ontstaan van het *LTA*. Het doel hiervan was enerzijds graaf Arnulf te bewegen meer goederen aan het convent te restitueren en anderzijds het herstel van de concurrerende Sint-Baafsabdij te verhinderen. De samensteller van het *LTA* eigent zich niet alleen een deel van de stichtingstraditie van Sint-Baafs toe, maar poogt ook een deel van het goederenbezit van die abdij te usurperen. Het *LTA* moet dan ook vóór het herstel van de Sint-Baafsabdij in 946 zijn ontstaan. De *terminus post quem* is de overbrenging in 944 van enige relieken van de abdij Fontenelles naar Sint-Pieter, aangezien het *LTA* ontleningen bevat aan de daarbij behorende hagiografische traditie.

Declercq heeft een boeiend, maar geen gemakkelijk boek geschreven. Dat is ook niet mogelijk bij zulke weerbarstige materie. Het weinige bronnenmateriaal en de onduidelijkheid en de onderlinge tegenspraak van de wel voorhanden gegevens dwingen de auteur tot ingewikkelde redeneringen en ingenieuze reconstructies. Vaak zijn deze dwingend en leveren nieuwe inzichten op, soms is de voorgestelde gang van zaken de meest aannemelijke.

De integrale behandeling van deze bron dwingt de auteur steeds te verwijzen naar argumenten die reeds naar voren zijn gebracht of die later zullen volgen. Een dergelijke werkwijze is, dunkt me, onvermijdelijk, en ik vind dat Declercq een goed evenwicht heeft gevonden tussen alleen maar verwijzen naar andere pagina's in zijn werk en het in extenso herhalen van reeds eerder geventileerde meningen of later te poneren stellingen. Op één punt ontbreekt dat evenwicht enigszins, namelijk ten aanzien van de bron van de notities betreffende de bezittingen en de vrijgewijden. Pas geheel aan het einde van het hoofdstuk (180 vlg.) blijkt dat de notities voor een deel zijn overgenomen uit een oudere compilatie. De auteur erkent op dit punt eerder andere gedachten te hebben gekoesterd. Het lijkt er op of hij steeds is blijven twijfelen

aan zijn ideeën betreffende die oudere optekening waarvan hij het bestaan afwisselend hypothetisch en zeker acht. Mogelijk heeft die twijfel hem verhinderd zijn visie die ik overigens wel overtuigend acht, al in een vroeger stadium te verwoorden.

Om meer duidelijkheid te verkrijgen in de betrouwbaarheid van de dateringen in het *LTA* last Declercq een uitgebreid betoog in over de dateringen in de elfde-eeuwse *Annales Blandiniensis* die deels dezelfde schenkingen omvatten als het *LTA.* Dit onderdeel over deze *Annales* beslaat bijna zo'n veertig pagina's tekst, en vormt een bijna op zichzelf staand betoog. Deze verhandeling

is alleszins de moeite waard, want Declercq komt op vele punten met nieuwe en waardevolle inzichten. De conclusies ten aanzien van het *LTA* zijn echter marginaal, aangezien er geen eenduidig oordeel valt te vellen. Binnen de bestudering van het *LTA* is het betoog over de *Annales* een excurs. Het had de helderheid van dit fraaie boek ten goede gekomen als dit onderdeel ook zodanig was behandeld.

Eef Dijkhof

K. Heidecker, ed., *Charters and the use of the written word in medieval society* (Utrecht studies in medieval literacy V; Turnhout: Brepols, 2000, xi + 253 blz., €55,-, ISBN 2 503 50771 9).

Deze bundel vormt de neerslag van een Utrechts colloquium en van een drietal Leeds-sessies georganiseerd in 1999 binnen het kader van het 'Utrechtse pionier project verschriftelijking'. Centraal staat de studie van diplomatische bronnen in ruime zin: oorkonden, *cartularia* en *libri traditionum* alsook andere bronnen met een juridisch-diplomatisch karakter komen in de dertien bijdragen uitgebreid aan bod. De vraagstelling hierbij is niet deze van de klassieke diplomatiek, maar situeert zich in het recente onderzoek naar *literacy* (een begrip waarvoor geen correcte Nederlandse vertaling bestaat) en communicatie in de middeleeuwse samenleving. De bronnen worden als dusdanig niet enkel bestudeerd 'omwille van zichzelf', maar vooral omwille van de informatie die ze (kunnen) bieden over de middeleeuwse geletterde cultuur, over de rol en functies van het schrift of over de betekenis en impact van de verschillende vormen van communicatie (4). Dergelijke vragen vormen dan ook het raamwerk van de verschillende bijdragen in deze bundel, die naargelang hun inhoud bij elkaar werden geplaatst in vier delen.

In het eerste, meest gediversifieerde deel wordt aandacht besteed aan de handschriftelijke context van de bronnen. Uiteenlopende thema's zoals de historiek van de diplomatiek, de invloed en functies van oorkonden in de Karolingische periode, de wisselwerking tussen het geschreven en gesproken woord in de gerechtshoven en de sociale kaders van opdrachtgevers en scribenten in middeleeuws Engeland komen hierbij aan bod. De bijdragen in het tweede deel werken verder op de stellingen van Michael Clanchy (*From memory to written record*), maar gaan er tegelijkertijd ook gedeeltelijk tegen in, en dit aan de hand van een viertal *case-studies* die zich richten op de meer perifere gebieden van de westerse middeleeuwse samenleving in de elfdeveertiende eeuw. Er wordt aangetoond dat niet alleen de ontwikkeling van een hecht bureaucratisch apparaat belangrijk was voor de verspreiding van de (leken)geletterdheid vanaf de elfde eeuw (Clanchy). Andere aspecten hebben een soms prioritaire rol gespeeld, zoals het intellectueel klimaat binnen welbepaalde geestelijke orden of de administratieve processen in de zich volop ontwikkelende steden. De auteurs uit het derde deel richten zich op de organisatie van het 'archivalisch geheugen' in de negende-dertiende eeuw, en hier staan vooral de *cartularia* en de zogenaamde *libri traditionum* centraal.Kwantitatieve alsook kwalitatieve aspecten aangaande de productie en vooral de conservering van oorkonden in originele en/of gekopieerde vorm (*cartularia, libri traditionum*) komen

uitgebreid aan bod. De achterliggende vragen hierbij zijn waarom precies de ons voorliggende documenten in hun specifieke vorm - al dan niet bewust gewijzigd - werden bewaard, en welke de functies en strategieën waren van een dergelijke ‘conserveringspolitiek’. Uit de bijdragen van het vierde deel tenslotte blijkt dat onze klassieke denkbeelden met betrekking tot schriftgebruik en oraliteit in de Middeleeuwen mogelijk op foutieve interpretaties berusten. F.-J. Arlinghaus toont aan de hand van documenten gebruikt in Italiaanse rechtbanken aan dat in tegenstelling tot wat meestal wordt aanvaard,

geschreven bronnen geen middel vormden om afstand te overbruggen, maar integendeel deel uitmaakten van een proces waarbij precies afstand werd gecreëerd tussen de verschillende participanten. S. Teuscher tenslotte plaatst zijn analyse van de zogenaamde *Weistümer* binnen de vraag naar het orale karakter van de laat-middeleeuwse maatschappij. *Weistümer* zijn een soort 'dorpswetten', daterend uit de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne periode, die normatieve beschrijvingen bevatten betreffende de relatie tussen de plaatselijke heer en de dorpelingen. In een proces van compilatie en hergebruik van deze bronnen zijn in de vijftiende eeuw archaïsche en fictieve elementen in de teksten binnengeslopen. Teuscher meent dat deze elementen later verkeerd werden geïnterpreteerd, waardoor zich aldus een foutieve beeldvorming heeft ontwikkeld aangaande specifiek orale aspecten van de middel-eeuwse samenleving.

Persoonlijk vind ik deze bundel zeer interessant, niet enkel wegens de veelheid aan gegevens, maar vooral omwille van de originele vraagstellingen, het vernieuwende karakter van de verschillende bijdragen alsook de stimulerende impulsen die worden geboden met betrekking tot het onderzoek van diplomatische bronnen. Jammer genoeg ontbreekt een algemene conclusie waarbij op generaliserende wijze wordt ingegaan op de gestelde vragen, en waar een stand van zaken wordt gemaakt betreffende het in de meeste gevallen nog lopende onderzoek. Een dergelijke conclusie ware bovendien de geschikte plaats geweest om halt te houden bij mogelijke toekomstperspectieven. K. Heidecker doet dit weliswaar reeds in zijn inleiding wanneer hij verwijst naar de noodzakelijkheid van een zogenaamd semiotische analyse van diplomatische bronnen, analyse die volgens hem moet worden gecombineerd met de vraag naar het waarom van de variërende functies van deze bronnen (12). De onbeantwoorde vragen in verschillende bijdragen tonen echter aan dat dit slechts één van de vele verdere onderzoekspistes kan zijn. Bovendien mag ook de 'klassieke' analyse niet worden verwaarloosd. Onderzoek aangaande de authenticiteit, de datering en de ontstaanscontext van de bronnen blijft noodzakelijk; het vormt de basis voor de vernieuwende vragen zoals ze in deze bundel worden gesteld.

Walter Ysebaert

K. Goudriaan, B.J. Ibelings, J.C. Visser, ed., met medewerking van A.W. Hesselink, *Het Goudse hofstedengeldre gister van ca. 1397 en andere bronnen voor de vroege stadsontwikkeling van Gouda* (Apparaat voor de geschiedenis van Holland XIV; Hilversum: Verloren, 2000, xcii + 99 blz., €18,15, ISBN 90 70403 46 3).

Wie in het ARA te 's-Gravenhage de getypte inventaris van het archief van de Hollandse Grafelijkheidsrekenkamer opslaat, zal niet snel vermoeden dat achter de omschrijving 'Een bundeltje verschillende stukken Gouda' een bijzondere bron schuilgaat. Het veertiende-eeuwse 'hofstedengeldregister' dat Bart Ibelings er onlangs aantrof, bleef dan ook decennialang onopgemerkt. De vondst van deze voor de vroege stedelijke ontwikkeling van Gouda belangwekkende tekst gaf aanleiding tot een

editie die werd vervaardigd door hem en twee andere specialisten op het terrein van de laat-middeleeuwse Goudse geschiedenis.

Behalve deze archiefvondst telt de editie drie andere bronnen, te weten een al eerder uitgegeven, uit de eerste helft van de veertiende eeuw daterende stedelijke keur aangaande het beheer van de Goudse watergangen, een lijst van 'straatwachtdistricten' uit 1405 (de stad was ten behoeve van de verdediging in tijden van gevaar ingedeeld in 37 wijken of hoofdmanschappen) en de op Gouda betrekking hebbende gedeelten uit de vroegste legger (1408) van de inkomsten van het Grote of Catharinagasthuis. Alle vier bronnen, steeds voorzien van een eigen inleiding, bevatten een aanzienlijke hoeveelheid topografische gegevens. Dankzij de systematische manier waarop die gerangschikt zijn, bieden ze gedetailleerde informatie over de vroege stedenbouw-

kundige structuur van Gouda. Uitvoerige indices maken het omvangrijke namenmateriaal uit de geëditeerde teksten goed toegankelijk.

De titel suggereert al dat in dit boek een hoofdrol is weggelegd voor het register van de hofstedengelden, een soort kohier dat een overzicht geeft van de bedragen die jaarlijks werden opgebracht door de met naam en toenaam genoemde gebruikers van maar liefst 866 Goudse percelen. Aanvankelijk was dit hofstedengeld een recognitietijns ter erkenning van het gezag van de stadsheer, later kreeg het meer het karakter van een grondbelasting. Al in de vijftiende eeuw deed de stadsheer van Gouda er afstand van, waarna het recht op het hofstedengeld versnipperd raakte. In 1804 kwamen de hofstedengelden weer in één hand, die van het Catharinagasthuis, dat de inning met de bijbehorende administratie volhield tot 1945. Het nu uitgegeven register stamt nog uit de periode die aan de opsplitsing voorafging. Gegevens in de tekst wijzen op een ontstaan na juli 1395, waarmee de veronderstelling gerechtvaardigd is dat het register dateert van 1397, toen stadsheer Guy van Blois overleed en zijn goederen met inbegrip van Gouda aan de Hollandse graaf kwamen. Daarmee beschikken we over een relatief vroege en bovendien complete, vrijwel de gehele stad bestrijkende perceelsregistratie, waarvan het vroegste voorbeeld voor Gouda tot voor kort dateerde uit het einde van de zestiende eeuw.

Terecht is het hofstedengeldregister voorzien van een zeer uitvoerige inleiding, die opent met een overzicht van soortgelijke erftijnzen in middeleeuwse Hollandse steden. Daaruit wordt duidelijk dat kan worden verondersteld dat het Goudse hofstedengeld zijn oorsprong vindt in de dertiende eeuw, al dateren voor deze stad de vroegste, verspreide gegevens uit de tweede helft van de veertiende eeuw. In de vorm van een repertorium wordt de bezitsgeschiedenis van het hofstedengeld tot 1945 gereconstrueerd. Fraai is de materiële en inhoudelijke beschrijving van het teruggevonden register, die de relatie tot twee vroegere leggers vaststelt en duidelijkheid schept over de veelbesproken oude en nieuwe hofstedengelden. Dankzij de systematiek en de volledigheid van de bron alsmede de aanzienlijke al beschikbare kennis van de prekadastrale situatie blijkt het vervolgens mogelijk om de gegevens uit het register te projecteren op de plattegrond van de Goudse binnenstad. Zo kan het bedrag achterhaald worden dat voor een bepaalde erfbreedte verschuldigd was. Omdat in Gouda gedurende een langere periode hetzelfde tarief lijkt te zijn toegepast, is het helaas amper mogelijk om de precieze volgorde vast te stellen waarin de percelen in gebruik werden genomen. Wel zien de auteurs kans om nieuw licht te werpen op de gang van zaken bij de splitsing van percelen en daarmee op de manier waarop de bebouwing in de stad geleidelijk dichter werd.

Ter beoordeling van de edities nam ik voor het hofstedengeldregister de proef op de som. De bezorgers hebben er voor gekozen om afkortingen niet in cursief weer te geven maar ze stilzwijgend op te lossen. Dat is jammer, temeer daar identieke afkortingen niet steeds op dezelfde manier zijn weergegeven, zodat we willekeurig ‘Herman’ en ‘Harman’ (bijvoorbeeld nrs. 178, 184, 644, 755), ‘Gherit’ en ‘Gheriit’ tegenkomen (nrs. 827, 828). Dat onnauwkeurigheid hiervan de oorzaak is, blijkt uit de weergaven ‘van der Cleywech’ en ‘van den Cleywech’ (nrs. 602, 622), evenals de lezing s voor een z of omgekeerd (de nrs. 077, 130, 571, 723), het vergeten van een obool (nrs. 809, 818) en de vermeldingen van Pieter Ians en Jacob Jansz ‘Wivessoen’ in plaats van ‘Wivesoensoen’ (nrs. 311, 312). Voor menigeen zijn dit

misschien futiliteiten, maar zeker wanneer naamkundigen uitdrukkelijk tot het beoogde publiek gerekend worden (x), is dit soort zaken niet onbelangrijk.

Deze kanttekening laat onverlet dat de auteurs een mooi boek afleverden, waarvan de door minutieus en grondig onderzoek verkregen resultaten verschillende nieuwe inzichten opleveren en zo veel bijdragen aan de lopende discussie over het ontstaan en de stadswording van Gouda.

Hildo van Engen

U. de Kruijf, J. Kummer, F. Pereboom, ed., *Een klooster ontsloten. De kroniek van Sint-Agnietenberg bij Zwolle door Thomas van Kempen* (Publicaties van de IJsselacademie CXXIX; Kampen: Stichting IJsselacademie, 2000, 264 blz., €20,40, ISBN 90 6697 112 6).

De mysticus Thomas van Kempen (1380-1471) is natuurlijk vooral bekend vanwege zijn tot op de dag van vandaag veel gelezen *De Imitatione Christi.* Dat hij ook andere boeken schreef, is veel minder bekend; een daarvan was de *Chronica Montis Sanctae Agnetis,* de kroniek die hij schreef over het klooster waar hij bijna 72 jaar woonde. De laatste druk van deze kroniek dateert van 1621, en de laatste vertaling uit het Latijn van 1718, dus het was wel eens tijd voor een nieuwe versie van de kroniek van dit belangrijke centrum van de Moderne Devotie. De historische werkgroep Kloosters IJssel-Vechtstreek heeft dit op zich genomen. Het is, mede door de fraaie vormgeving, een mooi boek geworden. Naast een moderne vertaling van de Latijnse druk uit 1621 hebben de bewerkers van de kroniek een aantal artikelen opgenomen waarin de kroniek in ruimte en tijd geplaatst wordt; zo wordt de Agnietenbergkroniek achtereenvolgens geplaatst in het licht van de Moderne Devotie, het landschap om de berg, de (bouw)geschiedenis van het klooster, en de begraafgewoontes in de Middeleeuwen - dit laatste naar aanleiding van de grote hoeveelheid begrafenissen die door Thomas van Kempen nauwgezet werden opgetekend. Na deze artikelen volgt dan de vertaling van de kroniek zelf door Udo de Kruijf, met daarna de nodige registers.

De eerder genoemde artikelen zorgen ervoor dat de lezer, zonder de Agnietenberg of zijn omgeving zelf te kennen, in staat is de omstandigheden waaronder Thomas van Kempen en zijn broeders leefden te visualiseren dankzij de vele erin opgenomen foto's, afbeeldingen en met zorg samengestelde kaartjes en diagrammen. Ze geven bovendien tal van interessante terzijdes, zoals de bemoeienis van de - mijns inziens in de moderne geschiedschrijving van het zeventiende-eeuwse Nederlandse katholicisme sterk onderbelichte - Zwolse aartspriester Arnold Waeyer (1606-1692) met de opgraving van het gebeente van de nog net niet heilig verklaarde mysticus en de intrigerende legendevorming rond de dood van Thomas van Kempen. Dat hij niet heilig is verklaard, zou volgens deze legende te wijten zijn geweest aan de mening dat de mysticus wellicht nog leefde tijdens de begrafenis, en derhalve misschien in zijn laatste ogenblikken zich nog tegen God gekeerd zou hebben. Die legendevorming kan vervolgens worden verklaard - en ontkracht - aan de hand van modern archeologisch onderzoek. Alleen om deze artikelen al heeft deze editie een meerwaarde ten opzichte van andere kroniekuitgaven, waar de bijdragen van de bezorgers soms niet verder gaan dan wat noten die obscure woorden in het origineel becommentariëren. En ook een register wordt helaas niet door elke kroniekbezorger noodzakelijk geacht. In de titel staat dan ook geen woord te veel, want dat is precies wat de bezorgers hebben gedaan: de geschiedenis van een klooster ontsloten.

Toch heb ik een tweetal bezwaren. Dat de kroniek is vertaald, en zo voor een groot publiek beschikbaar wordt, valt alleen maar toe te juichen. Maar helaas is niet ook een editie van het origineel opgenomen, wat voor wetenschappers het raadplegen toch lastig maakt; die moeten nu twee boeken naast elkaar leggen om het oorspronkelijke Latijn te kunnen vergelijken met de vertaling. Verder wordt in de

tekst van de vertaling ook niet verwezen naar het origineel, zodat het erg lastig wordt om de desbetreffende passages daar terug te vinden. Dat zelfs studenten mediëvistiek geen Latijn meer hoeven te kennen, is nog tot daar aan toe, maar om de Latijnse tekst dan maar geheel weg te laten? Overigens gaan de bezorgers ook niet in op hun beweegredenen om de originele tekst achterwege te laten. Erg jammer, vooral omdat de vertaling niet alleen soepel leest, maar ook nog begrijpelijk is. Men zou willen weten of het Latijnse origineel ook zo vlot is geschreven.

Ten tweede wordt er in de begeleidende artikelen veelvuldig verwezen naar het archeologische

onderzoek dat op de Agnietenberg heeft plaatsgevonden, en zijn er foto's opgenomen van intrigerende bodemvondsten, maar er wordt niet nader ingegaan op deze vondsten. Wellicht omdat het archeologische onderzoek nog niet is afgerond? In dat geval zou het niet misstaan hebben om daar met een korte opmerking op in te gaan; nu staan deze illustraties wat verloren tussen de tekst. Een gemiste kans.

Ik hoop dan ook dat de historische werkgroep Kloosters IJssel-Vechtstreek voortgaat op de ingeslagen weg, maar dat voortaan ook de Latijnse tekst een plaats vindt in hun verder zo mooi uitgegeven kroniek.

H.L.J. Looijesteijn

H. van der Velden, *The Donor's Image. Gerard Loyet and the votive portraits of Charles the Bold* (Turnhout: Brepols, 2000, xii + 399 blz., ISBN 2 503 50722 0).

In november 1468 bezocht Karel de Stoute, vierde hertog van Bourgondië, de Sint-Servaas te Maastricht. Bij deze gelegenheid doneerde hij enig geld voor het opdragen van een mis, een grotere som aan de relieken van St. Servaas en een borduursel voor ‘ung parement d'autel ou ung phanon a porter en procession.’ Dit borduursel stelde het mirakel van de Servatiussleutel voor met als decoratie daarbij Karels wapenschild.

Deze zilveren sleutel - vervaardigd uit zijn eigen boeien - zou Petrus aan St. Servaas hebben geschonken als een bewijs van zijn waardigheid om hemel of hel te openen voor de zielen. Vanuit de antropologische notie van *do ut des* moet er Karel veel aan gelegen zijn geweest om St. Servaas te eren. Eén van de peilers van zijn heersersideologie was juist de gedachte dat hij zelf die sleutel van het koninkrijk der hemelen rechtens kon hanteren, aldus Chastelain in zijn *Avertissement au Duc Charles.* Dat dit gegeven over Karels bezoek nu wetenschappelijk toegankelijk is gemaakt danken wij aan de publicatie van het betreffende archiefstuk door Hugo van der Velden in zijn prachtig uitgevoerde en belangwekkende studie over Gerard Loyets werkzaamheden voor het Bourgondische hof.

Centraal in Van der Veldens ambitieuze studie staat de beroemde, te Luik in de St. Pauluskathedraal bewaarde gouden reliekhouder van (misschien de vinger van) St. Lambertus aangeboden door de knielende Karel met achter hem een staande St. George. Het stuk werd vervaardigd door Loyet, *varlet de chambre* van Karel de Stoute, die eveneens minstens zeven andere votief portretten voor de hertog maakte.

Het is verbazingwekkend dat er niet eerder een uitvoerige studie gewijd werd aan dit schitterend *ex voto.* Van der Velden wijst er in zijn inleiding op dat de reden hiervoor is dat ‘[t]he notion of the primacy of painting, which still holds sway today, appears to be based on a tendency to confuse what has been preserved with what is historically relevant. Under the patronage of the duke of Burgundy, it was in general not painters who were held in the highest regard, but goldsmiths and perhaps embroiderers, whereas next to nothing of their work has been preserved.’ (5) Deze studie beoogt een herwaardering te zijn van deze kunstenaars en hun producten.

Na de ‘Introduction’ zijn de negen hoofdstukken van het boek gerangschikt in drie delen. Het eerste deel bespreekt het leven en werk van Loyet in drie hoofdstukken (1 ‘A documented life of Gerard Loyet’, 2 ‘The reconstruction of a lost oeuvre’, 3 ‘The assessment of a reputation’). Van allergrootst belang is de toegevoegde Appendix I (‘Gerard Loyet-documents’). Hierin worden alle archiefstukken met betrekking tot Loyet - rekeningen en betalingen van opdrachten, zijn huur en levensonderhoud, zijn betrekkingen als muntmeester etc., etc. - die Van der Velden heeft gevonden in tal van archieven integraal gepubliceerd. Alleen hierom al is het boek de moeite van het aanschaffen waard voor elke ‘bourgondist’.

Na deze bespreking van de artiest, neemt het tweede deel het artefact in ogenschouw (4‘An icon of the duke of Burgundy’, 5 ‘The iconography of the Liège statuette’, 6 ‘The dissemination of the donor's image’). Het laatste hoofdstuk bevat werkelijk prachtige nieuwe, voor het eerst gepubliceerde detailkleurenfoto's van de reliekhouder. Overigens is het boek als geheel voortreffelijk geïllustreerd. In de samenvatting van dit deel schrijft Hugo van der Velden de in mijn ogen meest belangwekkende algemene historische conclusie van zijn studie: ‘[I]n contrast to the interpretation that has been upheld for centuries, according to which the gift was donated out of remorse, the statuette that was presented in Liège cathedral in 1471 bore witness to Charles's firm conviction of the legitimacy and righteousness of his actions.’ (153) Uiteraard waren er ook schenkingen ten behoeve van de gezondheid van de hertog of het welslagen van zijn projecten, maar de som van Van der Veldens analyse geldt evengoed voor de *ex voto's* die hij in andere plaatsen en steden schonk uit politieke overwegingen. Zo gezien blijken's hertogs devotie, politieke praktijk en heersersideologie veel nauwer samen te hangen dan doorgaans wordt aangenomen. De bijbehorende Appendix II bevat alle bekende documenten die betrekking hebben op de Luikse sculptuur.

Het derde deel bestudeert het genre van de besproken *ex voto's* wederom in drie hoofdstukken (7 ‘The structure of reciprocity’, 8 ‘The significance of likeness’, 9 ‘The meaning of matter’). Dit deel bespreekt vooral votief portretten maar het is minder geslaagd dan de eerste twee. Het bevat interessante informatie en ook wel boeiende analyses. Een goed voorbeeld is de gedachte van de ‘opbruikbaarheid’ van *ex voto's* - bijvoorbeeld van kaarsen - en de uitwerking van deze thematiek aan de hand van vele voorbeelden. Deze lezer duizelt het verder van het overvloedige materiaal, de rijkdom van associaties, de classificaties van votiefgaven etc., etc. Evenwel, de draad die leidt naar Gerard Loyet is te ragdun om als serieus voortouw of treklijn te dienen voor een dieper begrip van zijn werk. Het boek als geheel is echter van veel waarde, en het is onontbeerlijk voor een ieder die geïnteresseerd is in de devotie, politiek, kunst en cultuur en zelfs de letterkunde van de ‘Bourgondische vijftiende eeuw’ en de analyse hiervan.

Arjo Vanderjagt

Nieuwe geschiedenis

J.W. Veluwenkamp, *Archangel. Nederlandse ondernemers in Rusland 1550-1785* (Amsterdam: Balans, 2000, 271 blz., €22,46, ISBN 90 5018 530 4).

Archangel was het Europese antwoord op een Russisch probleem. Lange tijd was Rusland per schip niet te bereiken, omdat de Oostzeehavens door andere mogendheden werden beheerst. In een poging de lucratieve handel met Rusland desondanks op gang te brengen, zeilden in de zestiende eeuw West-Europeanen om de Noordkaap naar de Russische kusten. Het gebied waar zij aankwamen was zeer dun bevolkt en gedurende een groot deel van het jaar in de grip van een door merg en been snijdende kou. In die tijd was het over zee onbereikbaar. Maar in de zomer wordt het er

aangenaam en dan arriveerden schepen vanuit West-Europa, vooral om er bont te kopen. In de zestiende eeuw waren de Engelsen de belangrijkste bevrachters in het gebied, dat overigens door hooguit enkele tientallen schepen per jaar werd bezocht. Maar er waren ook ingezetenen van de Lage Landen die zich erheen verplaatsten; een enkeling bleef er zelfs wonen.

Aanvankelijk meerden de schepen af dicht bij de kust in de monding van de Noordelijke

Dvinarivier, nabij het Nikolo-Korelskijklooster. Min of meer bij toeval werd in 1582 door de Hollandse schipper Claes Jansz van Hoorn ontdekt dat men veel verder de riviermonding kon opvaren dan steeds was aangenomen. Op de vlucht voor Deense oorlogsbodems, die in het gebied een tolheffing probeerden af te dwingen, meerde Jansz af bij het Aartsengel Michaelklooster. Deze nieuwe locatie bood een veel betere overslagmogelijkheid dan de oude landingsplaats en zo ontstond bij het klooster een handelsnederzetting, die al snel de naam Archangel kreeg. In de eerste helft van de zeventiende eeuw werden Hollandse kooplieden er heer en meester. Vooral vanaf de jaren-1640 werden zij sterk bevoordeeld door het gezag in Moskou, dat fundamentele bezwaren koesterde tegen de Engelse koningsmoordenaars en hen daarom de noodzakelijke vergunningen onthield.

De handel op Archangel was via een gecompliceerd stelsel van water- en landwegen verbonden met Moskou. Vrij wat Hollandse kooplieden vertrokken gedurende de winter vanuit het Noorden naar de Russische hoofdstad, waar ze ook een huis bezaten. Onvermijdelijk raakten zij betrokken bij de problemen die daar vooral in de eerste decennia van de zeventiende eeuw een noodlottig spoor trokken. Aanvankelijk waren de kooplieden uit de Lage Landen die met Rusland handel dreven vooral afkomstig uit Antwerpen en andere Zuid-Nederlandse steden. Maar na het Bestand werd het een zuiver-Nederlandse aangelegenheid en dat zou het de gehele zeventiende eeuw blijven.

Hoe winstgevend de handel in Rusland was, blijkt eigenlijk nergens uit dit boek, maar het moet toch de moeite waard geweest zijn, want voortdurend waren enkele tientallen Nederlanders er actief. Eén van hen, Hendrik Thesingh, wist zich op te werken van Jordaanbewoner tot eigenaar van een vorstelijk pand aan de Prinsengracht. Maar geregeld had men in Rusland met grote tegenslagen te kampen. Het handelshuis De Vogelaer, bij voorbeeld, zag in 1606 een groot aantal van zijn kostbaarheden door de tsaar geconfisqueerd worden. In 1611, toen Moskou werd geplunderd door de Polen, verloor het bedrijf wederom kapitale sommen en werd de familiewoning in brand gestoken. Het deel van de eigendommen dat in het Kremlin in veiligheid werd gebracht, werd in 1612 door de bevrijder van de hoofdstad in beslag genomen. In 1613 werd de dienaar van de firma in Rusland beroofd toen hij met een schip vol koopwaar onderweg ingevroren raakte. In Archangel, waar het bedrijf ook een vestiging had, werd in hetzelfde jaar de koopliedenbuurt geplunderd.

Omstreeks 1700 verloren de Nederlanders steeds meer terrein in Rusland. Dat had te maken met het feit dat Peter de Grote er eindelijk in was geslaagd om een Russische haven aan de Oostzee te verwerven. Archangel, waar de Hollanders heer en meester waren geweest, boette aan belang in. Tegelijkertijd werden Engelse kooplieden bevrijd van het juk van de bevoorrechte Muscovy Company. Toen in 1699 de Engelse handel op Rusland in feite werd vrijgegeven, dienden zich onmiddellijk verschillende Engelse handelshuizen aan. In Archangel behielden de Nederlanders nog lang een overheersende positie, maar de echte handel verschoof intussen naar elders.

Tegen dit boek kan men twee bezwaren inbrengen. In de eerste plaats heeft het een beetje de structuur van een catalogus: elke in Rusland actieve koopman van een zekere importantie krijgt zijn paragraafje. Ondanks het feit dat Veluwenkamp met verve schrijft en zo de verveling lang weet te verdrijven, gaat zich op den duur toch een zekere mismoedigheid meester maken van de lezer, wanneer die de zoveelste korte bedrijfsgeschiedenis krijgt voorgeschoteld. Misschien wordt de geestelijke

uitputting ook in de hand gewerkt door het tweede tekort van dit boek. Waartoe, zo kan men zich afvragen, dienen wij dit allemaal te weten?

De hele handelsgeschiedenis van de Republiek heeft een fundamentele impuls gekregen door P.W. Kleins in 1967 gepubliceerde proefschrift over de Trippen. In dat massieve boek werd uiteengezet hoe verschillende generaties Trip hun commerciële belangen behartigden en

ontwikkelden. Volgens Klein was dat in de eerste plaats door middel van monopolievorming. Die monopolies waren niet zozeer gericht op het vergroten van de winstmarge, als op het veiligstellen van investeringen. Dat was nodig in een tijd waarin aan de internationale handel grote risico's kleefden. Veluwenkamp komt uit de 'school' van Klein, al promoveerde hij zelf op een boek waarin hij aantoonde dat de strategie van de Trippen lang niet overal werd toegepast. Sinds Klein lijkt alle handelsgeschiedenis in Nederland geschiedenis van de handelaren te zijn geworden en zo is het ook bij Veluwenkamp. Een belangrijke verworvenheid van die ondernemersgeschiedenis is dat aangetoond kon worden dat de meeste handelshuizen vooral een familieaangelegenheid waren. Familiebanden beperkten de risico's van bedrog en de handel was niet zozeer gericht op het verwerven van almaar grotere winsten, maar op de voortzetting van het bedrijf over de generaties heen. Veluwenkamp komt in dit boek in verscheidene hoofdstukken bij dit punt uit.

Maar een minstens even groot probleem voor de handel was de beperking van de risico's in de contacten met de tegenpartij, zoals Klein al goed begreep. Archangel biedt talrijke grafische voorbeelden van de tegenslagen die Nederlandse ondernemers in Rusland konden overkomen. Archangel was een grotendeels houten stad, die om de haverklap afbrandde. De politieke toestand in Rusland was, zeker in de eerste helft van de zeventiende eeuw, zeer instabiel. De politieke cultuur was er heel anders dan in de Republiek en buitenlandse handel was zeer afhankelijk van de stemming van de tsaar. Het land was onmetelijk groot en vooral de desolate noordkust bijgevolg kwetsbaar voor roofpraktijken. Wat waren de kosten van dergelijke risico's en hoe probeerden individuele handelaars zich daar tegen te wapenen? Volgens de moderne institutionele economie zouden instellingen, hetzij door de overheid in het leven geroepen, hetzij door de handel zelf opgericht, een rol hebben kunnen spelen in het verlagen van de transactiekosten. Misschien ook construeerden de Nederlandse kooplieden hun zakenrelaties zo dat zij bij voorbaat enigszins ingedekt waren tegen malversatie of contractbreuk. Maar hoe het ook zij, daarover had ik in dit voor het overige mooie boek graag meer willen lezen.

Maarten Prak

H.W. van Santen, *VOC-dienaar in India. Geleynssen de Jongh in het land van de Groot-Mogol* (Franeker: Van Wijnen, 2001, 191 blz., €17,01, ISBN 90 5194 210 9).

De hoofdpersoon in het boek van Van Santen is de VOC-dienaar Wollebrant Geleynssen de Jongh (1594-1674) die het van Alkmaarse weesjongen wist te brengen tot extraordinaris raad van Indië. Dit boek bevat behalve een inleiding en een nawoord vijf hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk bevat biografische gegevens over Geleynssen de Jongh. In 1613 vertrok hij voor het eerst naar de Oost waar hij diende op fort Nassau op Banda. Hierna keerde hij kort terug naar Nederland om daarna in 1623 opnieuw naar de Oost te vertrekken. Reisdoel was Surat. Vanuit deze plaats reisde hij door naar het daaronder ressorterende Burhanpur. Hij bleef er kort want dit kantoor, opgezet als proef om specerijen te verhandelen, leverde de VOC onvoldoende op.

Zijn volgende standplaats werd Bharuch waar hij zich als opperkoopman bezighield met de inkoop van katoenen stoffen. Geleynssen repatrieerde in 1632 om twee jaar later naar Batavia te vertrekken. Daar had hij een slechte verstandhouding met gouverneur-generaal Brouwer die hem naar Borneo zond. Maar de opvolger van Brouwer, Van Diemen, besloot om hem terug te laten keren naar India waar zijn expertise hard nodig was voor de aankoop van katoenen stoffen. Hij werd benoemd tot tweede man op de factorij van Surat en hoofd van het kantoor te Agra. In 1640 wilde hij voorgoed een punt zetten achter zijn VOC-carrière, maar een onbeantwoorde

liefde en zijn gevangenname door de Portugezen in 1643 weerhielden hem van een terugkeer naar Nederland. In 1647 werd hij extraordinaris raad van Indië en het jaar daarop zou hij voorgoed naar Nederland terugkeren als commandant van de retourvloot. Tot aan zijn dood in 1674 zou Geleynssen in Alkmaar blijven wonen.

De hoofdstukken 2 tot en met 5 behandelen Geleynssens verblijf in India waarbij de hoofdstukken 2 en 3 een meer algemeen karakter hebben. Zij geven informatie over de rol die de Nederlanders in de factorij Surat speelden en bieden achtergrondinformatie over bestuur en handel in Mughal India. De hoofdstukken 4 en 5 hebben betrekking op het verblijf van Geleynssen in Bharuch (1624-1631) en Agra (1637-1640). Ofschoon Geleynssen ook al sporadisch aan het woord komt in de hoofdstukken 2 en 3, komt hij goed tot zijn recht in de hoofdstukken over Bharuch en Agra. Van Santen citeert hem daar veelvuldig. Geleynssen blijkt een bijzonder goed observator te zijn wiens interesse niet beperkt bleef tot de handel. Zo had hij ook belangstelling voor de verschillende kasten, huwelijksgewoonten bij de moslims of de weduwenverbranding en 'slechte voortekenen' bij de Hindu's. Lokale gebeurtenissen zoals de grote hongersnood van 1629-1631 maakten op hem grote indruk. Het verblijf van Geleynssen te Agra bracht hem in contact met het hof van de Mughals. De verschillende facties aan het hof, het uitkiezen van het juiste geschenk voor de Mughal, de aankoop van indigo en katoen en het onderhouden van contacten met wevers, boeren en lastige tussenhandelaren eisten al zijn aandacht op zoals blijkt uit de vele brieven die hij naar *patria* zond.

Van Santen heeft voor zijn boek gebruik gemaakt van het vele VOC-materiaal uit het Algemeen Rijksarchief aangevuld met brieven die Geleynssen aan zijn voogd en latere zaakwaarnemer in Nederland schreef. Wat dit boek vooral zo interessant maakt, is de combinatie van deze twee bronnen. Het komt immers zelden voor dat privé-correspondentie van een VOC-dienaar uit de zeventiende eeuw bewaard is gebleven. Een onderzoeker is daarom veelal gedwongen zich te beperken tot de officiële VOC-documenten.

Geleynssen wordt zelf veelvuldig, met name in de laatste twee hoofdstukken, door Van Santen geciteerd. De auteur merkt daarover in zijn inleiding (13) op dat hij dit met opzet heeft gedaan om de lezer dicht bij de persoonlijke waarnemingen van Geleynssen te brengen en om de buitengewoon levendige zeventiende-eeuwse sfeer niet verloren te laten gaan. Ik kan mij voorstellen hoe verleidelijk het is de soms fraaie zinnen als citaat op te nemen, maar dit maakt lezing voor iemand in de eenentwintigste eeuw toch af en toe wat lastig.

Het boek is goed geannoteerd en voorzien van zowel een verklarende woordenlijst als een literatuurlijst. Enkele kaarten en illustraties, waaronder sommige in kleur, completeren het geheel.

Mark de Lannoy

G.M.E. Dorren, *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2001, Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de 17de eeuw; Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2001, 284 blz., € 26,54, ISBN 90 5333 883 7).

Tussen 1572 en 1622 verdubbelde het inwonertal van Haarlem. In vergelijking met sommige andere steden, Amsterdam bij voorbeeld, was dat nog niet eens zo spectaculair, maar het was toch zeer aanzienlijk. Bovendien was die groei voor een belangrijk deel te danken aan de toestroom van immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden. Omstreeks 1600 hadden die hun eigen kerken, eigen armenzorg, kortom vormden zij een eigen gemeenschap binnen de Haarlemse stadsgemeenschap. In dezelfde periode veranderde het religieuze gezicht van Haarlem.

Van een katholieke gemeenschap werd het er een die uiterlijk gereformeerd was, maar in feite multi-confessioneel. Ook in die periode veranderde de staatkundige context van het stadsbestuur. Van een radertje in de Habsburgse regeringsmachine werd de Haarlemse vroedschap één van de dragende krachten van de jonge Republiek. En ten slotte was er de sterke economische dynamiek, die Haarlem tijdens de Gouden Eeuw hielp opstuwen tot een internationaal vermaard centrum van de linnenblekerij. Er waren dus massa's redenen voor forse maatschappelijke spanningen. Toch werd Haarlem in deze periode, of later in de zeventiende eeuw, nooit een brandpunt van oproerigheid. Er waren zeker problemen, bij voorbeeld in 1618 en in 1672, maar die kwamen overal in Holland voor. De schrijfster van dit boek verbaast zich, niet zonder reden, over de doorgaans vreedzame manier waarop de toch zeer ingrijpende veranderingen in het leven van de Haarlemmers zich in deze jaren voltrokken. Zij meent dat die tamelijk probleemloze overgang niet vanzelfsprekend is, maar een verklaring behoeft. Deze verklaring zoekt zij in de organisatie van het openbare leven in Haarlem.

Haarlem had in de zeventiende eeuw een rijke organisatiecultuur. Er waren veertig tot vijftig gilden, honderd buurtorganisaties, een handvol kerkgenootschappen, acht schuttersvendels en drie rederijkerskamers. Deze organisaties waren doorgaans voorzien van een officieel goedgekeurde oprichtingsakte, beheerden eigen inkomsten en telden grote aantallen mensen in hun gelederen. In 1669 waren er 1367 schutters in Haarlem actief; 250 anderen waren om allerlei redenen (bij voorbeeld van geloof) vrijgesteld, maar betaalden wel mee aan de schutterij. Behalve op de hun toegemeten specifieke terreinen, zoals de ambachtelijke nijverheid voor zover het de gilden betrof, het zieleheil bij de kerken en het sociale verband in de buurtverenigingen, manifesteerden deze corporatieve organisaties zich ook als gezelligheidsverenigingen. Bijna allemaal hadden ze hun regelmatig terugkerende gezamenlijke maaltijden, die soms dagenlang konden duren. Voor die van de gebuurten werden speciale liederen gecomponeerd en wanneer er een loterij plaatsvond, kochten de buren gezamenlijk loten.

In afzonderlijke hoofdstukken over de gebuurten, de gilden en de kerken laat Dorren steeds weer zien hoe het stadsbestuur deze maatschappelijke organisaties tegelijkertijd aanmoedigde en gebruikte. Op het stadhuis werd het als een voordeel gezien wanneer zoveel mogelijk Haarlemmers op de een of andere manier georganiseerd waren. Via die organisaties kon het stadsbestuur toezicht op hen houden en tegelijkertijd allerlei kleine spanningen laten wegnemen. De besturen van de gilden, gebuurten, schutterijen en kerken hadden daarin een eerstelijnsrol. Pas als men er daar niet uitkwam, werden de burgemeesters ingeschakeld. Dorren demonstreert hoe die burgemeesters voortdurend in de weer waren om kleine en grote conflicten te helpen oplossen, maar dat hun strategie daarbij was dat betrokkenen bij voorkeur zelf tot een vergelijk moesten komen. De burgemeesters gedroegen zich dus vooral als bemiddelaars.

Waarom juist de burgemeesters die rol konden spelen, blijft ietwat duister. Geregeld zien we echter personen en organisaties, niet in de laatste plaats ook het stadsbestuur zelf, verwijzen naar een gemeenschappelijke, stedelijke identiteit. Uit het boek van Joke Spaans over de Reformatie in Haarlem wisten we al, dat het Haarlemse stadsbestuur er welbewust naar streefde om zo'n stadsidentiteit, die boven de confessies stond, te bevorderen. Een belangrijk element in het welslagen van die

strategie was mijns inziens de notie van het plaatselijk burger- of poorterrecht. Het is daarom des te merkwaardiger dat in een boek, dat nota bene in de ondertitel over de 'burgers van Haarlem' spreekt, dit burgerrecht vrijwel geheel ontbreekt. En was het nu omdat de bronnen op dit punt zwijgen. Maar Dorren heeft elders 'De eerzamen. Zeventiende-eeuws burgerschap in Haarlem', in: R. Aerts, H. te Velde, ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de Middeleeuwen* (Kampen, 1998) 60-79, met kennis van zaken over dit onderwerp gepubliceerd. Nu moet de lezer dat artikel als een soort aparte bijlage bij het boek nemen. Een merkwaardige situatie.

Voor de in dit boek gekozen benadering zijn verder goede argumenten aan te voeren. Zij past naadloos in de tegenwoordig grote waardering voor de rol van de zogeheten *civic society.* De Amerikaanse politicoloog Robert D. Putnam heeft bij voorbeeld geprobeerd te bewijzen dat het verschil in economisch succes tussen Noord- en Zuid-Italië grotendeels verklaard kan worden uit de eeuwenlange groei van zo'n *civic society* in het Noorden, en de afwezigheid ervan in het Zuiden (zie: *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy* (Princeton, 1993); zie ook zijn recente *Bowling alone. The collapse and revival of American community* (New York, 2000)). In Noord-Italië zijn mensen lid van talrijke organisaties, die zo een dicht netwerk van maat-schappelijke verbanden bieden. Al noemt Dorren zijn werk niet, men herkent in haar beschrijving van het Haarlemse corporatieve landschap moeiteloos de kenmerken die volgens Putnam een belangrijke grondslag voor een gezonde samenleving vormen. Maar met Putnams grote theorie deelt Dorrens minutieuze onderzoek een belangrijk tekort. Men kan zich als lezer moeilijk onttrekken aan de indruk van idealisering. Bij Putnam krijgt die bijsmaak concrete inhoud wanneer men zich realiseert dat hij volledig voorbij gaat aan het feit dat de Noord-Italiaanse *civic society* ook een goede voedingsbodem vormde voor het fascisme. Bij Dorren gebeurt iets dergelijks zodra het besef begint te dagen dat gilden, schutterijen, maatschappelijk actieve kerkgenootschappen en zelfs welwillende magistraten overal in Europa voorkwamen. Waarom waren die in veel Duitse steden aanstichters van pogroms tegen joodse inwoners, en van conflicten tussen burgers en bestuurders die tientallen jaren konden duren, terwijl een stad als Haarlem erin slaagde om dergelijke uitwassen te vermijden? Zou het iets te maken kunnen hebben met de snelle economische groei, juist in de jaren van de grootste verandering? Of lag het aan het feit dat de immigranten zo talrijk waren dat men ze wel moest accommoderen? Of was juist de specifieke politieke rol van het Haarlemse stadsbestuur, verantwoordelijk voor de rust en orde in het eigen domein maar ook mede-verantwoordelijk voor het landsbestuur, de doorslaggevende factor? Dergelijke bepaald niet onbelangrijke vragen wachten ook na dit boek nog steeds op een antwoord.

Maarten Prak

E. van der Woude, *Memorije van 't geen bij mijn tijt is voorgevallen. Met het opzienbarende verslag van haar reis naar de Wilde Kust 1676-1677,* Muller, K.I., ed. (Amsterdam: Terra Incognita, 2001, 152 blz., €13,39, ISBN 90 73893 13 3).

Elisabeth van der Woude kwam uit gegoede kringen in de Heerhugowaard. Ze hield een dagboek bij en als negentienjarige nam ze met haar familie deel aan de stichting van een kolonie in Zuid-Amerika. Doel was het opbouwen van een landbouwnederzetting bij de monding van de rivier de Oyapoc in het huidige Frans Guyana. Elisabeths vader was één van de leiders van deze onderneming. De werving van kolonisten verliep moeizaam. Hoewel 1600 weerbare mannen nodig werden geacht, vertrokken er maar 350 personen, inclusief vrouwen.

Vanwege financieringsproblemen vertrokken de schepen te laat uit Nederland. De aankomst viel daardoor in de regentijd. Door ziektes stierven veel kolonisten, onder wie Elisabeths vader en zus. Meegebracht vee stierf eveneens en proviand bedierf. Onder de bewoners van de kolonie heersten bovendien grote conflicten. Elisabeth greep de kans om terug te keren naar Nederland. Op de terugtocht doorstond ze heelhuids een kaping. Frankrijk was in oorlog met Nederland en kort na Elisabeths vertrek pleegden Fransen van een naburige nederzetting een roofoverval op de kolonie. De bewoners gingen als gevangenen mee en de Nederlandse nederzetting was definitief ten onder gegaan.

Elisabeths aantekeningen over de kolonisatiepoging gelden als het oudst bekende reisverslag van een Nederlandse vrouw. Reeds in 1928 werd het gepubliceerd in een wetenschappelijk tijdschrift. Ook daarna werd het enkele malen geheel of gedeeltelijk gepubliceerd. Het reisverslag is echter onderdeel van een dagboek en het nieuwe van de besproken uitgave is dat het werk zich richt op de inhoud en de historische context van het hele dagboek. Bij de dagboektekst staan woordverklaringen en er zijn uitgebreide toelichtende tekstkaders, bijvoorbeeld over het rampjaar 1672. In oorsprong is deze uitgave een doctoraalscriptie, waarmee de auteur in 1998 de Nationale Scriptieprijs won. De uitgeverij Terra Incognita heeft zich toegelegd op publicaties op het terrein van Nederlandse historische reizen en reisteksten.

Het dagboek vermeldt naast de reis familieaangelegenheden, plaatselijk nieuws en diverse (inter)nationale gebeurtenissen, waaronder veel royalty-nieuws. Elisabeth noteerde de geboorte van haar zeven kinderen, van wie er vier voor hun tweede verjaardag stierven. De laatste aantekening dateert uit 1694. Het dagboek heeft een korte zakelijke stijl, met weinig persoonlijke gevoelens, want het was destijds niet gebruikelijk om veel over emoties te schrijven.

Muller heeft uitgebreid aandacht voor de fysieke staat van het dagboek. Vele foto's laten alle zijden van het object zien. Maar liefst vijf volledige bladzijden zijn paginagroot afgedrukt. Het dagboek bleef bewaard in een familiearchief en berust nu bij het Rijksarchief in Haarlem. De uitgave is uitvoerig geïllustreerd en bevat een uitvouwbare herdruk van een kaart plus een leeslint. Er is een notenapparaat, een bronnenverantwoording en een literatuurvermelding.

Het dagboek is een interessante bron, maar heeft een beperkte omvang en gaat slechts gedeeltelijk over de reis. De publicatie is zowel een bronnenuitgave als een onderzoek naar de kolonisatiepoging. Tevens is het een onderzoek naar het leven van de dagboekschrijfster en haar familie. Tenslotte wordt ingegaan op het dagboek als object.

Mark van Deursen

R. van Oers, *Dutch town planning overseas during VOC and WIC rule (1600-1800)* (Dissertatie Technische Universiteit Delft 2000; Zutphen: Walburg Pers, 2000, 216 blz., €31,31, ISBN 90 5730 104 0).

De sporen van de West-Europese aanwezigheid in het verleden in de andere werelddelen mogen zich, althans in het Westen, in ruime aandacht verheugen. UNESCO, bij welke organisatie de auteur van dit boek werkzaam is, houdt zich actief bezig met ‘World Cultural Heritage’ en daartoe behoort ook de zogeheten ‘mutual heritage’, de overblijfselen die in meerdere culturen een rol hebben gespeeld. Ook het Nederlands erfgoed overzee is in trek: zowel in de wetenschappelijke wereld en bij het grote publiek als bij de overheid. Projecten die als ‘gemeenschappelijk erfgoed overzee’ worden betiteld, kunnen voor flinke subsidies in aanmerking komen. Probleem is dan vaak om te kunnen onderkennen wat als gemeenschappelijke erfgoed gezien mag worden. Het boek van Ron van Oers waarop hij aan de Universiteit van

Delft promoveerde, kan voor de keuzeheren en dames voor de periode 1600-1800 in ieder geval als een goede leidraad dienen.

Nederlandse vestigingen overzee zijn recentelijk vaker onderwerp van onderzoek geweest van historici. Meestal betreft het studies naar individuele vestigingen waarin de voor historici meer voor de hand liggende vraagstukken onderwerp van studie zijn. Zo publiceerde Wagenaar in 1994 een uitgebreide studie over de VOC-vestiging Galle op Ceylon en waren Batavia en Colombo in 1996 onderwerp van studie voor Raben.

Van Oers voegt met zijn bouwkundige achtergrond een nieuwe invalshoek toe. Op basis van literatuur- en archiefonderzoek selecteerde hij 157 handelsposten waarvan hij er 18 uitkoos

om op te nemen in een hoofdstuk dat hij de 'Atlas of Dutch overseas settlements' noemt (het boek is in het Engels geschreven). Deze Atlas is een overzicht waarin hij systematisch een aantal historisch-kartografische bronnen noemt met een typering op een aantal punten van de betreffende nederzetting. Een grondplan en enkele afbeeldingen van historische plattegronden completeren het geheel. Deze 'familie' van Nederlandse nederzettingen confronteert hij met Simon Stevins in 1649 postuum verschenen traktaat *Vande oirdening der steden.* Hierin beschrijft Stevin zijn ideale stad; ideaal in het platte vlak, in de driedimensionale ruimte en in de functionele organisatie.

Van Oers wil laten zien dat de Nederlandse ingenieurs en landmeters die vestingen en steden overzee ontwierpen en aanlegden, dat deden volgens de principes van Stevin met wiens werk zij in de Republiek opgeleid waren. Tot 'aantonen' komt het niet omdat de bronnen waarin van een directe relatie sprake is, zoals Van Oers ook zelf aangeeft, ontbreken maar tot 'aannemelijk maken', zo komt het mij voor, wel. Dat geldt in het bijzonder als we de stadsplattegronden van de 'stedenfamilie' geprojecteerd zien naast het ontwerp van Stevin (30). Uiteraard zijn de steden aangepast aan de omstandigheden in het terrein waardoor de strakke symmetrie van Stevin die teruggaat op de Romeinse castra, niet altijd gehandhaafd kon worden. Ook werden de steden niet altijd in 'maagdelijk land' opgebouwd maar op plaatsen die eerder door anderen (Portugezen) waren gebruikt. In het ideale model van Stevin ontbraken ook de specifieke omstandigheden die golden voor overzeese steden. Immers, Stevin projecteerde zijn stad in de ontluikende Republiek in eerste helft van de Tachtigjarige oorlog in een Nederlandse geografie. Voor de overzeese steden golden andere omstandigheden. Zo zijn ze bijna zonder uitzondering gesitueerd aan een riviermonding of dichtbij zee, de 'life-line' met de Republiek. Weliswaar konden aan de horizon ook vijandige Europese vloten verschijnen maar tegenover de inlandse vorsten was de zee, die door de eigen schepen werd beheerst, met het scheepsgeschut onderdeel van de verdediging. En wie woonden er in die overzeese steden? Niet louter Nederlanders, voor wie Stevin zijn ideale stad ontwierp, maar eveneens inwoners van het land zelf en, als het om Indonesië gaat, natuurlijk Chinezen, ieder in hun eigen wijken. Desondanks is er het nodige van zijn gedachtegoed in de Nederlandse overzeese vestigingen terug te vinden maar het moge duidelijk zijn dat de aanpassingen aan de lokale omstandigheden tot ingrijpende afwijkingen van het model aanleiding gaven.

In drie uitgewerkte voorbeelden, die betreffen Colombo op Sri Lanka, Kaapstad in Zuid-Afrika en Recife en Mauritsstad in Brazilië, niet toevallig ook de drie werelddelen waar de Nederlandse handelaars actief waren, werkt Van Oers zijn these verder uit. Hiermee voegt hij bouwkundige en architectonische visies toe aan reeds bestaande historische studies die zich meestal richten op de sociaal-economische verhoudingen dan wel militaire vestingbouw. Jammer is wel dat hij zich vrijwel uitsluitend op het historisch kaartmateriaal beroept en weinig geschreven bronnen heeft geraadpleegd. Dat zou de interpretatie van de kaarten vast en zeker ten goede zijn gekomen.

Het boek van Van Oers is zeker ook van nut als naslagwerk. In een appendix geeft hij een nuttige opsomming van archieven en verzamelingen van tekeningen en kaarten in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag, lijsten met opsommingen van historische kaarten van handelsposten en van kaarten met al dan niet verwezenlijkte gebouwen

en vestingen per plaats. Hoe zijn op de pagina's 25 en 26 opgenomen lijst met overzeese handelsposten in het WIC en VOC-gebied tot stand is gekomen, is mij althans niet geheel duidelijk. In de *Atlas Mutual Heritage* die hij wel in zijn inleiding noemt, worden op basis van de Landmonsterrollen en Van Dams' beschrijving van de VOC alleen al voor het VOC-gebied 275 handelsposten genoemd die voor kortere of langere tijd als zodanig hebben gefunctioneerd, maar voor het onderzoek is dat eigenlijk irrelevant.

Het boek is een welkome aanwinst voor de studie van de Nederlandse steden- en vestingbouw overzee.

J.P. Sigmond

Nieuwste geschiedenis

M.J. Aalders, *De komst van de toga. Een historisch onderzoek naar het verdwijnen van mantel en bef en de komst van de toga op de Nederlandse kansels 1796-1898* (Delft: Eburon, 2001, 160 blz., 17,90, ISBN 90 5166 857 0).

Aalders studeerde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, promoveerde in 1990 bij professor Augustijn en is in het dagelijks leven werkzaam als predikant te Amstelveen. Met *De komst van de toga* levert hij een doorwrocht onderzoek, dat zowel voor geïnteresseerden in kerkgeschiedenis als in mentaliteitsgeschiedenis een nuttige aanvulling op hun boekenkast kan zijn. Het is echter wel een specialistische studie, die zeker geen groot publiek zal bereiken. Waar het om gaat in deze studie is dat het proces beschreven wordt van de overgang van mantel en bef naar toga. In de achttiende eeuw droegen de predikanten mantel en bef: een kniebroek, zijden kousen, een rok en over de schouders een manteltje. Zij droegen deze kleding niet alleen tijdens de uitoefening van hun ambt, maar ook als dagelijkse dracht op straat. Pas halverwege de negentiende eeuw begon deze dracht plaats te maken voor de toga.

Een belangrijke bijdrage aan de komst van de toga leverde de overheid. Toen in 1796 niet alleen de joden, maar ook de rooms-katholieken, volwaardige burgers van de Republiek werden, vreesde de overheid al te openlijke uitingen van het roomse kerkelijk leven. Om botsingen tussen vertegenwoordigers van de diverse denominaties te vermijden, trachtte zij het religieuze leven binnenskamers te houden en verbood derhalve het dragen van kerkelijke kleding in het openbaar. In deze tijd werd voor het eerst de roep om de toga gehoord. Na de Franse tijd, toen Willem I geen restauratie toepaste, maar de lijn van de Bataven en van Lodewijk Napoleon op vele punten voortzette, werd de roep om de toga steeds luider. Predikanten werkten hard aan de professionalisering van hun ambt en wensten een uniform dat dit streven onderstreepte.

Het onderzoek van Aalders heeft aan het licht gebracht dat (kerk)politieke, sociale, maatschappelijke en sociaal-psychologische factoren een veel grotere rol hebben gespeeld dan theologische. Parallel aan het overheidsbeleid ten aanzien van het verbod op het dragen van mantel en bef liep het verbod op het houden van processies door rooms-katholieken; een verbod dat overigens pas in 1983 officieel is opgeheven. De Duitse overheid bemoeide zich in de vroege negentiende eeuw overigens ook met de ambtsdracht van predikanten; vanaf 1811 was het gebruik van de toga voor lutherse predikanten verplicht.

Het gebruik van mantel en bef was in de achttiende eeuw voor predikanten overigens een poging om hun stand aan te geven en zich te onderscheiden van het gemeen. In die tijd kleedde de deftige burgerij zich op dezelfde manier en de stadspredikanten wilden maar al te graag tot deze stand gerekend worden. Binnen protestantse kring tekende zich ook hier een schisma af. De afgescheidenen keerden

zich weliswaar tegen mantel en bef maar tot een aanbeveling voor het gebruik van de toga kwam het hier niet. Toen Abraham Kuyper zich openlijk tegen het gebruik van de toga verzette, waren wat dit betreft de kaarten geschud. Vanaf nu droegen hervormden een toga, gereformeerden niet; zij droegen een jacquet of gewoon een net pak. Het feit dat Kuyper zich zeer actief met deze kwestie bemoeide, onderstreept enerzijds zijn gezag onder de ‘kleine luyden’ en anderzijds zijn gedreven veelzijdigheid.

Concluderend ben ik van oordeel dat dit een vlot geschreven en goed gedocumenteerd onderzoeksverslag is, dat voor een gespecialiseerd publiek interessant is.

Paul Hendriks

R. van Raak, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn.* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2000, De Natiestaat. Politiek in Nederland sinds 1815; Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2001, 269 blz., €13,39, ISBN 90 284 1910 1).

Dit is de handelseditie van het proefschrift waarop Van Raak op 15 december 2000 aan de Universiteit van Amsterdam promoveerde. De promovendus, die zowel filosoof als historicus is, was aio in het NWO-programma 'De Natiestaat. Politiek in Nederland sinds 1815'. Hij is erin geslaagd zijn onderzoek in vier jaar af te ronden. Dat is een prestatie die er zijn mag. Is zijn dissertatie ook geslaagd?

De centrale figuur in het boek is de Utrechtse hoogleraar in de scheikunde Mulder, door J.C. Boogman in *Rondom 1848* (1978) getypeerd als een politieke tinnegieter. Van Raak geeft toe dat het conservatisme van Mulder niet was gebaseerd op abstracte politieke principes (191), maar ziet toch een filosofische fundering (16). Onder invloed van P.W. van Heusde en J.F. Schröder ontwikkelde Mulder een humanistisch conservatisme dat streefde naar morele vervolmaking. Nu kan men van mening verschillen over de vraag of de behoudende opvattingen van Mulder zijn onder te brengen in een samenhangend geheel van conservatieve denkbeelden. Principiëler is de kwestie dat het conservatisme als doctrine uitging van de overtuiging van de onvolmaaktheid van de mens. Het streven naar morele vervolmaking is met die fundamentele onvolmaaktheid in strijd. Van Raaks pleidooi heeft mij dan ook niet kunnen overtuigen.

Dat neemt niet weg dat de promovendus, die veel onderzoek heeft gedaan, het nodige te bieden heeft. Mulder nam in april 1853 het initiatief tot de oprichting van de Utrechtse kiezersvereniging Koning en Vaderland, waarin grootprotestanten en antirevolutionairen in niet altijd even vrome eensgezindheid samenwerkten. De vereniging fungeerde tevens als centraal comité voor zustervereenigingen elders in het land. Van Raak geeft een goed inzicht in het politieke netwerk van Koning en Vaderland, in de samenstelling van de hofcamarilla op Het Loo en in het geïntrigeer tegen Thorbeckes opvolger Van Hall. Hij levert overtuigende kritiek op de liberale voorman die in april 1853 de opstekende storm danig heeft onderschat. Ook zijn behandeling van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in vergelijkend Brits perspectief is verhelderend.

Van Raak besteedt ook aandacht aan conservatieve opvattingen bij Vreede, De Bosch Kemper, Douwes Dekker, Lion en Heemskerk Azn., maar de hoofdrol blijft weggelegd voor Mulder, wiens professorenportret de omslag siert. De auteur rekent hem met Groen van Prinsterer, Van Hall en Thorbecke tot de centrale figuren in de politiek (190). Dat lijkt mij bepaald te veel eer. Mulders optreden was daarvoor te kortstondig, zijn invloed toch te gering. Een zetel in de Tweede Kamer ambieerde

hij niet, een post in het ministerie evenmin. Zo bleef hij een frondeur langs de zijlijn. Begin 1857 trok hij zich teleurgesteld uit de politiek terug.

De auteur heeft de neiging om zijn sujetten bij hun voornaam te noemen. Dat is onhistorisch. Het gebruik van voornamen kwam pas in de jaren zestig van de vorige eeuw in zwang. Storender is dat zijn boek wordt ontsierd door opmerkelijke onjuistheden. Van Raak herinnert aan het bekende gegeven dat er katholieke politici waren die Thorbecke steunden, de zogenaamde papothorbeckeanen, en geeft als voorbeelden Storm, De Fremery en Van der Linden (60). Van

hen was echter alleen Storm katholiek. De Utrechtse grootprotestant Van Doorn maakte deel uit van het eerste ministerie-Van Hall, niet van het eerste ministerie-Thorbecke (97). A.G.A. van Rappard was geen geestverwant van Mulder (114), hij maakte ook geen deel uit van de camarilla op Het Loo (116). Van Raak verwart hem met W.L.F.C. van Rappard, een verre neef van A.G.A. Thorbecke was niet de leermeester van De Bosch Kemper (143) die in Leiden studeerde en er in juni 1830 promoveerde toen Thorbecke nog hoogleraar in Gent was. De Leidse hoogleraar Bake was voor 1848 niet conservatief (229) maar lid van de liberale Amstelsociëteit. Heeft de nauwkeurigheid geleden onder de ambitie van Van Raak om zijn onderzoek in vier jaar af te ronden? Had hier voor zijn begeleiders geen taak gelegen?

G.J. Hooykaas

T. Hammer-Stroeve, *Familiezoet. Vrouwen in een ondernemerselite. Enschede 1800-1940* (Dissertatie Utrecht 2001; Zutphen: Walburg pers, 2001, 256 blz., €31,60, ISBN 90 5730 152 0).

Centrale vraagstelling van dit boek over de Enschedese textielelite is wat vrouwen vanuit hun thuisveld hebben bijgedragen aan de vorming en het voortbestaan van deze elitegroep. De auteur geeft in de inleiding van deze tot handelseditie omgevormde dissertatie duidelijk aan, dat er redenen genoeg zijn om het vrouwelijk perspectief als studieobject te nemen. In voorgaande studies naar elites bleek al dat vrouwen hun eigen rol hadden in het in stand houden van de groep, maar er werd niet expliciet gezegd op welke wijze. Onderliggende theorie bij deze benadering is de gendertheorie, die stelt dat vrouwelijke subordinatie geen natuurlijk gegeven is, maar 'gedicteerd is door sociale, culturele en politieke constructies'. Evenveel aandacht wordt er in de inleiding besteed aan de uitwerking van de begrippen elite en textielelite. Ook over haar bronnen is de auteur helder. Naast schriftelijke bronnen als brieven, egodocumenten, instellingsarchieven en dergelijke, heeft ze voor de periode 1900-1940 voor een belangrijk gedeelte geput uit interviews met betrokkenen en hun directe nakomelingen (meer dan zestig personen). Te zijner tijd zijn ook deze laatste bronnen ter inzage; de uitgewerkte interviews worden gedeponeerd bij de Stichting Edwina van Heek te Enschede.

In deel I (23-68) spelen de mannen de hoofdrol. In deze vijf hoofdstukken schetst de auteur het leven en de omstandigheden van de elite: de sociaal-economische ontwikkelingen, het zelfbeeld, de groepsvorming, de politiek, de leefomgeving en de vormen van tijdverdrijf.

In deel II (71-193) toont de auteur op overtuigende wijze aan dat de vrouwen van de Enschedese textielelite in de beschreven periode inderdaad op hun eigen wijze in belangrijke mate hebben bijgedragen aan de vorming en instandhouding van de elitegroep.

De vrouwelijke levenssfeer bestond uit het huwelijk en het moederschap. Huwelijken werden zorgvuldig gesloten om continuïteit van bezit te garanderen. De vrouw was het hoofd van de huishouding. Haar taak was te zorgen voor een goed lopende huishouding, die mannen opving na hun zware werkdag en die status

uitstraalde. De vrouw diende hierbij zuinig te zijn, maar ze moest ook weten bij welke gelegenheden ze royaal uit moest pakken om de familiestatus te onderstrepen. Ook de opvoeding van de kinderen stond geheel in dienst van de handhaving van familiekapitaal en -prestige.

Belangrijk is het hoofdstuk onder de titel 'Familiezoet'. Betrouwbaar gezinsverband is van groot belang bij de 'familistische' bedrijfsvoering, waar in Twente sprake van was. Veel waarde werd gehecht aan familiecohesie, en een strak regime van bezoekdagen en familiefeesten hield deze lange tijd in stand. Aangezien de families onderling trouwden, leidde dit weer tot groeps-

cohesie van de gehele elite. Een aparte plek werd ingenomen door het club/kranssysteem, een uitgekiend systeem om leeftijdgenoten aan elkaar te binden. Jongens en meisjes apart werden door hun moeders tot speelgroepjes geformeerd, die op vaste tijden bij elkaar kwamen, uitstapjes maakten en op latere leeftijd op pad gingen om te dansen. Het was een bindend systeem en afzeggen van een kransavond of -middag werd niet geaccepteerd. Als de jongeren de huwbare leeftijd bereikten, werden de kransgroepjes met elkaar in contact gebracht tijdens ontspanningsavonden. Met dit onderwerp heeft de auteur een belangrijk punt te pakken, dat ze goed uitwerkt in zijn gevolgen voor de socialisatie van de elitekinderen.

Dat de vrouwelijke invloedssfeer zich, zij het indirect, verder uitstrekte dan gezin en huis, blijkt uit hoofdstuk 10 over 'Vrouwen in textiel'. Soms dreef een vrouw zelf een onderneming voor kortere of langere tijd, soms was ze op de achtergrond een bindende factor voor haar mannelijke familieleden. De meeste vrouwen hadden eigen kapitaal, dat ze in de ondernemingen van hun mannen of zonen stopten, waarmee ze eveneens een belangrijke bijdrage leverden. Het boek sluit af met de beschrijving van vier buitenbeentjes, die op hun manier bevestigen wat er eigenlijk van een vrouw in een elite werd verwacht.

Het hele boek is bijzonder rijk voorzien van concrete voorbeelden en bewijzen van bovenstaande visie, in de vorm van citaten uit brieven, egodocumenten of de gesprekken. De lezer moet bereid zijn zich goed te verdiepen in de samenstelling van de verschillende families en hun 'stambomen', maar wie dat doet, krijgt een levendig beeld van de studieobjecten. Prettig is dat de auteur daarbij de wetenschappelijke distantie niet krampachtig hanteert en meestal in menselijke termen over de personen spreekt. Ook de openhartigheid is daarbij opmerkelijk.

Joke Batink

Th. von der Dunk, *Een Pantheon voor Apeldoorn. De plannen voor de bouw van een simultaankerk op Het Loo onder Lodewijk Napoleon* (Zutphen: Walburg Pers, 2001, 127 blz., €13,40, ISBN 90 5730 157 1).

In januari 1795 was de Franse invloed in Nederland een feit. Tijdens deze koude wintermaand stak de Franse generaal Pichegru de bevroren grote rivieren over, op weg naar het centrum van de Republiek der Verenigde Nederlanden; tijdens deze donkere periode aan het eind van de achttiende eeuw werd ook het startsein gegeven voor een serieuze verspreiding van de verlichte opvattingen van filosofen als Montesquieu, Voltaire en Rousseau in Nederland. Vrijheid! Gelijkheid! Broederschap! dat was het adagium waarmee in voortvarende, optimistische streken de contouren van een nieuw tijdperk werden uitgezet. Zaken als democratie, volkssoevereiniteit en de rechten van de mens zouden spoedig tot het vanzelfsprekende sluitstuk van de Nederlandse samenleving gaan behoren; elders zwaar bevochten, maar hier bijna achteloze bijprodukten van een bewustzijn dat zich vanaf nu voorgoed in de hoofden van de nieuwe bestuurders had verankerd. De maakbare samenleving was de triomfantelijke slotsom van een lange vaderlandse geschiedenis; eenheid, nationaal besef en een centralistisch gezag vormden de onmisbare ingrediënten voor de realisatie

van een dergelijk hooggespannen ideaal. In een samenleving waarin iedere burger zo duidelijk doordrongen moest zijn van rechten maar ook van plichten, ontsnapten ook de schone kunsten niet aan een duidelijke taakstelling. Zij werden belast met een zware taak; niet alleen de ‘opvoeding’ van het individu verliep via de beschavende kracht van de kunst, maar ook het uiterst abstracte begrip ‘nationaal karakter’ moest door de kunst afdalen en een concrete, aardse invulling krijgen. Zelfs de komst van Lodewijk Napoleon en het eclectisch vermengen van verlichte opvattingen met autoritair bestuur, konden de hoop en het optimisme

niet de kop indrukken. Tijdens de Franse periode worden de fundamenten gevormd 'waarop een halve eeuw later het gebouw van het moderne Nederland is opgetrokken.' Belangrijke hoofdstukken in het geschiedenisboek van het moderne Nederland worden nu geschreven: het hoofdstuk over het aanwijzen van een officiële hoofdstad, Amsterdam, het hoofdstuk over het invoeren van een nationale munt, de gulden, enzovoorts. Ook wat betreft de cultuurgeschiedenis werden er belangrijke stappen genomen, waarvan het Mauritshuis, de Koninklijke academie van wetenschappen en de Koninklijke Bibliotheek nu nog getuigen.

In dit tijdperk van kopstukken en topstukken vormt de geschiedenis die Thomas von der Dunk ons te vertellen heeft een opmerkelijk accent. Geen geschiedenis van het Belangrijke Gebouw in de Belangrijke Stad, maar het vervreemdende verhaal over een poging-tot-kerkbouw ergens in een klein gehucht op de Veluwe. Getuigt deze geschiedenis van de grenzeloze naïviteit van een vorst of juist van de scherpe intuïtie van een visionair die het aandurfde op de lange tenen van de conventie te gaan staan, als voorschot op een in een verre toekomst te realiseren ideaal?

In het jaar 1806 kocht Lodewijk Napoleon het vervallen buiten van stadhouder-koning Willem III bij Apeldoorn, Het Loo, aan, om het tot zomerverblijf te transformeren, om het grondig te restaureren en aan haar voeten een nieuw dorp te doen verrijzen. Dit dorp zou verrijkt worden met een wel zeer merkwaardig kerkgebouw: een zogenaamde 'dubbelkerk' waarin niet alleen twee gezindtes, maar twee werelden met elkaar verenigd zouden moeten worden, te weten de katholieke en de protestantse. Er werden twee concrete plannen uitgewerkt ter realisatie van dit idee: een meer conventioneel langgerekt, rechthoekig gebouw waarin een centrale as twee identieke ruimtes spiegelt - een voor de protestante en een voor de katholieke eredienst - en een voor Nederland unieke centraalbouw; een 'Pantheon', waarin binnen de ronde omarming van het gebouw, als een soort broedse kip, zich twee ovaalvormige ruimtes bevinden, ook nu weer angstvallig identiek gehouden. Een schoolvoorbeeld van wereldvreemdheid, van een tot een uiterste doorgevoerd pragmatisme, of juist een toonbeeld van moed en durf? Uiteindelijk heeft slechts een stikfoutje het verweven van twee werelden kunnen voorkomen. In de zomer van 1810 was de Verlichting op Het Loo voorbij; de koning moest voortijdig vluchten en dat nog wel door toedoen van zijn keizerlijke broer te Parijs. Het project verdween daarmee in de la van de Zeer Gewenste Doch Nooit Uitgevoerde Plannen.

Lodewijk Napoleon gaf met dit project wel een zeer directe uitwerking aan zijn ideaal om bestaande godsdiensttegenstellingen te overbruggen, om het gevaar van een zich toen al verzuilend en versnipperend Nederland voor de gouden formule 'moderniteit = eenheid' af te wenden. Moderniteit, verlichting en oecumene zijn drie handen op een buik, of beter gezegd, drie elementen die moeten samenleven onder een dak. De eerder besproken plannen van de Duitse architect Friedrich Ludwig Gunckel (1743-1835) geven aan dit gedachtegoed een bizar tintje. Of beter gezegd; wat Gunckel met zijn bouwplannen aantoonde, was hoe akelig dicht een ideologie die zo is gericht op vooruitgang en rationaliteit, grenst aan het bizarre, het bijna irrationele, het vervreemdende. De geschiedenis van de bouw van een simultaankerk op Het Loo zou een smeuïge episode kunnen vormen in de fantastische vertellingen uit de Nederlandse architectuurgeschiedenis; het verhaal roept bij mij associaties op met de architectonische follies, zoals die zijn geanalyseerd door Wim Meulenkamp (*Follies: bizarre bouwwerken in Nederland en België,* 1995). De wankele scheidslijn

tussen rationaliteit en irrationaliteit, die als een rode draad door het boek loopt, wordt wat mij betreft nog aangescherpt door de vakkundige historische methodiek van Von der Dunk. Von der Dunk toont zich een nuchter, bekwaam historicus die op bijna onderkoelde wijze, als een feitelijk-degelijke Sherlock Holmes, zich een weg baant door deze vreemde episode uit de architectuurgeschiedenis. Daarmee is het boek ook een toonbeeld van goed architectuurhistorisch onderzoek. Het boek presenteert zich als een uitgebreid artikel,

opgebouwd uit een aantal afzonderlijke registers die samen de collage van Von der Dunks analyse vormen. In een ietwat archaïsche toonzetting somt hij de resultaten van zijn noeste arbeid op: 'Achtereenvolgens zullen zo ter sprake komen: 1 'De voorgeschiedenis van het onderhavige project'. 2 'De ontwerper, Friedrich Ludwig Gunckel, en zijn levensloop'. 3 'De opzet van Plan A, en zijn historische wortels'. 4 'De opzet van Plan B, en zijn historische wortels'. 5 'De verschillende eisen, die aan een protestantse en aan een katholieke kerk gesteld werden, en hun consequenties voor de hoofdopzet van de Apeldoornse plannen'. 6 'De (on)mogelijkheid, katholieken en protestanten onder een dak samen te brengen'. 7 'De kerkpolitiek van Lodewijk Napoleon die aan de plannen ten grondslag lag'.' Het mes snijdt aan twee zijden: met zijn archaïsche, soms ietwat ouwelijke en soms prettig ironiserende historische stem, laat Von der Dunk allereerst een heel gedegen staaltje historisch onderzoek zien. Maar daarnaast is het merkwaardig genoeg juist deze beheerste, rationele, van historische methode doordrongen stem die bijdraagt aan het gevoel van vervreemding dat het boek bij de lezer achterlaat.

Eén van de meest interessante aspecten van deze geschiedenis is de vraag naar de verlichte kerkpolitiek die dit hele bouwproject uiteindelijk mogelijk heeft gemaakt. Zoals gezegd ging het de Franse vorst om het overbruggen van bestaande godsdiensttegenstellingen. Juist nadat de Hervormde Kerk haar hegemonie had verloren en er een soort pluriforme zee van ieder voor zich zeer omvangrijke religieuze minderheden overbleef, was het meer dan ooit zaak de binnenlandse rust te waarborgen door een eind te maken aan al die religieuze fragmentatie. Maar het ging om meer dan alleen maar een bestuurskundige noodzakelijkheid; het waren in de eerste plaats verlichte principes, geschraagd door een ideologie. In navolging van zijn beroemde broer streefde Lodewijk Napoleon naar een redelijke religie, naar het realiseren van een maatschappelijke rol voor religie in de breedste zin van het woord. Waarmee in een adem ook het clichématige beeld van een religie uitsluitende moderniteit is bijgesteld. De allochtone koning, zo stelt Von der Dunk, stelde zich te midden van alle verbeten twisten zo onpartijdig als mogelijk op; als katholiek temidden van de hervormden en als hervormd temidden van de katholieken, zoals hij het zelf later in zijn *Gedenkschriften* formuleerde. Verzoenen en verdragen, daar ging het om; de waarde van religie was niet gelegen in dogmatische haarkloverij, maar juist in het bijbrengen van een algemeen zedelijk besef, waardoor de staatsburgers nog beter doordrongen zouden zijn van hun rechten, maar vooral ook van hun plichten. Brede, algemene kerken zouden er moeten worden gevormd, waarbij maximaal een onderverdeling in katholiek en protestant was toegestaan; dit onder strikte controle van de regering, zodat functie en organisatie van de kerken uiteindelijk ondergeschikt zou worden aan de doeleinden van de staat. Geen dogmatiek die verdeelt, maar een ethiek die samenbindt: echter, zo gemakkelijk lieten de Nederlandse broeders zich de angel uit hun controverses niet ontnemen. Von der Dunk vermeldt de analyse van een ambtenaar van Binnenlandse Zaken, die stelde dat een met dwang opgelegde fusie de bestaande kloven alleen maar zou verdiepen, in plaats van dempen: het oud zeer was nog te zeer aanwezig. Wel waaide er, met het binnensijpelen van verlichte opvattingen, geleidelijk aan een andere wind in kerkelijk Nederland. Door het zich steeds nadrukkelijker manifesteren van een verlicht gedachtegoed werden de bestaande dogmatische geschillen minder vanzelfsprekend. Er werden nu toenaderingspogingen tussen de gezindten op gang gebracht; dit resulteerde in 1796

zelfs in een circulaire gericht aan de verschillende protestante kerkgenootschappen, waarin onder andere gesteld werd dat het gezamenlijk erkennen van de Bijbel als richtsnoer nooit mag resulteren in wederzijds verdoeming op basis van slechts een verschil in interpretatie. Uiteindelijk mochten deze verlichte pogingen echter niet baten, de neiging van kerkgenootschappen om zich te verliezen in een schier eindeloos spel van splitsen en splijten bleek hardnekkig.

Het is de vertaling van een zo nadrukkelijk naar Verlichting strevende ideologie in een

architectonisch, concreet-fysiek beeld, die mij het meest fascineert in dit boek. Aan het eind van het boek vertelt Von der Dunk, hoe het toonbeeld van verlichte tolerantie in de tweede helft van de achttiende eeuw werd gevormd door het Pruisen van Frederik de Grote, en wel in het bijzonder door de stad Berlijn. Lutheranen, hugenoten, katholieken en joden leefden er vreedzaam naast elkaar, elk met hun eigen heiligdom. Frederik wilde dat deze geslaagde Verlichting, de trots van de stad, letterlijk bekroond zou worden met een majestueus gebaar in de vorm van een eigentijds Pantheon. Een modern Pantheon, een grote koepelkerk, nu niet als symbool voor de vereniging van alle goden, maar voor de vreedzame coëxistentie van alle godsdiensten, voor alle geloofsrichtingen die in de stad aanwezig waren. In elke nis zou de eredienst van een ander kerkgenootschap plaatsvinden, zodat onder het omspannende baldakijn van een grote koepel ieder op zijn manier zalig kon worden, zo stelt Von der Dunk. De vertaling van een bepaald gedachtegoed naar een concrete architectonische vorm betekent zo in feite een moeizaam balanceren op het grensvlak tussen rationaliteit en irrationaliteit; het toont aan, hoe gemakkelijk het sublieme gebaar zich verstrengelt met het groteske, hoe gemakkelijk authentieke opvattingen afglijden naar pastiche. De Duitse architect Gunckel zag onder het bewind van Lodewijk Napoleon zijn kans schoon om een evenknie van Berlijn in Holland te realiseren. ‘En de navel van deze nieuwe wereld vol verdraagzaamheid vormde Apeldoorn,’ voegt Von der Dunk daar veelbetekenend aan toe.

Het besef dat de mens als burger aanspraak kan maken op bepaalde rechten, volkssoevereiniteit, een optimistisch geloof in de maakbaarheid van de samenleving; al deze zaken die ons nu bijna als clichés in de oren klinken, werden toen voor het eerst in het geweten van de nieuwe bestuurders verankerd.

Rixt Hoekstra

J. Dankers, J. van der Linden, J. Vos, *Spaarbanken in Nederland. Ideeën en organisatie, 1817-1990* (Amsterdam: Boom, 2001, 460 blz., €22,46, ISBN 90 5352 643 9).

De eerste spaarbanken in Nederland, die in Haarlem en het Friese Workum, werden gesticht door de desbetreffende afdelingen van de Maatschappij tot nut van 't Algemeen, ook bekend als het Nut. Dit waren regionale hervormingsgezinde genootschappen van de burgerij ontstaan in de late achttiende eeuw die verspreiding beoogden van de beschavingsidealen van de Verlichting. Eén van deze idealen was de opvoeding van het volk tot spaarzaamheid die als een zedelijke deugd werd beschouwd. Dit bracht de Haarlemse boekhandelaar A. Loosjes Pzn. en de Friese predikant H. Niebuur Ferf ertoe in 1817 naar Schots en Hamburgs voorbeeld de eerste Nutsspaarbanken te stichten. Beide initiatieven werden het begin van de spaarbankbeweging in ons land. De lotgevallen hiervan tot 1990 zijn het onderwerp van het onderhavige boek. In deze geschiedschrijving staan drie aandachtsvelden centraal. In de eerste plaats is dit de idealistische grondslag van het spaarbankwezen in Nederland. Het tweede aandachtspunt is de ontwikkeling van de spaarbanken als onderdeel van de financiële sector. In de derde plaats schenkt deze geschiedschrijving

nauwgezet aandacht aan de opmerkelijke wisselwerking tussen de zich voortdurend veranderende samenleving en het spaarbankwezen gedurende bijna tweehonderd jaren. Gemeenschappelijk kenmerk van deze aandachtsvelden is een ontwikkeling langs lijnen van geleidelijkheid en grote bedachtzaamheid met rond 1990 het ietwat paradoxale eindpunt waar de spaarbanken uit het straatbeeld verdwenen zijn.

Opmerkelijk was het oogmerk van de nieuw opgerichte spaarbanken die de lagere standen wilden oefenen in de oudvaderlandse deugd van spaarzaamheid. Spaarzin zou volgens de vaak

belerende moralistische schrijfsels uit die beginjaren het verantwoordelijkheidsbesef vergroten om aldus een bijdrage te leveren aan de stabiliteit van de samenleving. In de praktijk hielden de uit de gegoede burgerij afkomstige bestuurders zittingsdagen, waar de inleggers hun spaargeld aan de bestuurders toevertrouwden. Deze ontleenden maatschappelijk aanzien aan hun filantropische werkzaamheden die, zo laat dit boek met oog voor het opmerkelijke detail zien, aanvankelijk nogal amateuristisch werden verricht. In 1830 telde Nederland 57 spaarbankjes met een totaal tegoed van 3,5 miljoen gulden dat toekwam aan ruim 20.000 inleggers. Met 3 à 4 procent was de rente hoog in die beginjaren. De toevertrouwde gelden werden belegd in staatsobligaties. Dit gebeurde echter voornamelijk, om de woorden van een bestuurder uit het Arnhemse Nutsdepartement te gebruiken, bij gebrek aan beter. De Belgische opstand met de daaropvolgende financiële crisis alsook de sanering van de overheidsschuld door Van Hall in 1840 zou, mede als uitvloeisel van het eenzijdig beleggingsbeleid tot ernstige problemen in de nog jonge spaarbankwereld leiden. Herstel en handhaven van vertrouwen werd sindsdien een belangrijke andere doelstelling van de spaarbankbestuurders. Duidelijk was het intussen geworden dat de particuliere Nutsspaarbanken er niet in waren geslaagd de allerlaagste inkomensgroepen te bereiken. Met name in sociaal-liberale kringen ontstond dan ook een politieke beweging voor oprichting van een spaarbank van staatswege. Dit leidde in 1881 tot de Rijkspostspaarbank (RPS), die voor haar werkzaamheden de beschikking kreeg over het fijnmazige kantorennet van de postkantoren. Echt concurrerend was dit echter niet omdat de RPS een andere sociale laag aantrok dan de particuliere spaarbanken. Dit gold ook voor de spaarbanken van de boerenorganisaties die tegen het eind van de negentiende eeuw ten plattelande ontstonden.

De particuliere spaarbanken dreven aanvankelijk grotendeels op goedwillende plaatselijke notabelen voor wie de drijfveer vooral maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef was, al gaf het de bestuurder wel persoonlijk aanzien in de lokale gemeenschap. Dit werkte particularisme met geringe geneigdheid tot samenwerking in de hand. De komst van de RPS en de coöperatieve spaarbanken in de agrarische sector opende bij sommige bestuurders de ogen voor de noodzaak de handen ineen te slaan. Een belangrijke stap was de oprichting in 1907 van de Spaarbankbond die voor de aangesloten spaarbanken bepaalde werkzaamheden coördineerde zoals de inrichting van een behoorlijke administratie, de spaarpropaganda en het beleggen van de ingelegde gelden. Het grote voorbeeld hierbij waren de centrales van de landbouwbanken. De Spaarbankbond groeide uit tot de representatieve organisatie van de spaarbanken. Na de Tweede Wereldoorlog werd hij ook de overlegpartner van de Nederlandsche Bank voor het monetaire beleid en de uitvoering van het bedrijfseconomisch toezicht in de eigen sector. Intussen hadden de commerciële banken het belang van de spaargelden ontdekt als voedingsbron voor hun lange kredietverlening en betraden zij de spaargeldenmarkt door het bieden van aantrekkelijke rentevergoedingen. Hun marktaandeel steeg dan ook snel ten koste van de particuliere spaarbanken. Als tegenzet gingen deze over tot het aanbieden van girale betaaldiensten hetgeen werd begunstigd door de overgang door het bedrijfsleven van wekelijkse naar maandelijkse loonbetaling. Branchevervaging was het resultaat en in het kielzog hiervan ging de oude idealistische grondslag van het spaarbankwezen teloor. Het oorspronkelijke doel was toen echter bereikt en de

spaartegoeden waren een belangrijke component geworden van de gezinsvermogens. De klein begonnen spaarsector was een volwaardig onderdeel geworden van de bancaire bedrijfstak. Dit werd zichtbaar door het ontstaan van grote samenwerkingsverbanden en merknamen als VSB en SNS eind jaren tachtig. VSB, SNS en via de Postbank ook de RPS zijn in de jaren negentig onderdeel geworden van de grote bankverzekeraars Fortis, SNS Reaalgroep en ING en verdwenen als zichtbare spaarbanken.

De lotgevallen van het Nederlandse spaarbankwezen, zo laat dit boek op voortreffelijke wijze

zien, zijn niet alleen een getrouwe afspiegeling van de veranderingen in de samenleving maar hebben deze ook beïnvloed. De oprichting in 1881 van de RPS is hiervan een fraai voorbeeld, maar ook de stichting van de in dit boek wat karig bedeelde spaarbanken van de vakbeweging - waarbij de christelijke er aanzienlijk eerder bij was dan de socialistische - illustreert deze stelling. De accentverschuiving in de spaarpropaganda is een ander voorbeeld. Richtte deze zich in de eerste honderd jaar in het bijzonder op het bevorderen van de spaarzin van de lagere inkomensgroepen, nadien werd de schooljeugd een belangrijke doelgroep zoals rond 1900 de klasse van de dienstboden dat was geweest. Met de individualisering van de samenleving sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw verdween deze bevoogdende benadering geheel om plaats te maken voor concurrentie om de gunst van de spaarder. Het dienstenpakket van spaarbank en gewone bank groeide naar elkaar toe en het onderscheid tussen beide vervaagde. Hierdoor is de geschiedenis van het spaarwezen in Nederland tot op zekere hoogte ook een mentaliteitsgeschiedenis die in dit boek zijn eindpunt vindt in 1990 toen de spaarbank uit het straatbeeld verdween.

Deze lezenswaardige geschiedenis van het spaarbankwezen in Nederland is interessant en vult een leemte in de geschiedschrijving van het Nederlandse bankwezen. Het resultaat is bovendien een fraai boekwerk met prachtige illustraties uit het rijke Nederlandse spaarbankverleden die de tekst op doeltreffende wijze completeren. Een mogelijk punt van kritiek zou kunnen zijn dat de Nederlandse ontwikkeling nogal op zichzelf wordt beschreven met weinig oog voor het wat bredere internationale of Europese perspectief. Dit is jammer maar doet niets af aan de waarde van dit boek als geschiedenis van de spaarbanken in ons land.

M.M.G. Fase

G.M.W. Acda, e.a., *Het instituut. Honderdzeventig jaar opleiding tot marineofficier 1829-1999* (Bijdragen tot de Nederlandse marinegeschiedenis X; Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 's-Gravenhage: Instituut voor maritieme historie, 2000, 319 blz., ISBN 90 6707 526 4).

Regelmatig verschijnt in de serie 'Bijdragen tot de Nederlandse marinegeschiedenis', uitgebracht onder auspiciën van het Instituut voor maritieme historie, een nieuw deel. De jongste loot aan de stam is *Het instituut.* Deze nieuwe bijdrage biedt een overzicht van de geschiedenis van het Koninklijk Instituut voor de marine (KIM), dat wil zeggen de (wetenschappelijke) instelling waar de adelborsten, de toekomstige officieren van de Nederlandse oorlogsvloot, hun vooropleiding kregen en krijgen. Die geschiedenis is daarom al interessant omdat een dergelijk overzichtswerk tot op heden ontbrak. In die leemte is nu voorzien, aldus het 'woord vooraf'. Een zestal uit marinekringen afkomstige auteurs (zowel burgers als militairen) heeft in zeven hoofdstukken aan de hand van wisselende onderwerpen gepoogd de geschiedenis van de opleiding tot marineofficier te beschrijven. Elk hoofdstuk sluit af met een al dan niet uitgebreide, beredeneerde bibliografie.

Bosscher behandelt de periode tot 1960. De auteur geeft een chronologisch overzicht van de officiersopleidingen die voorafgingen aan de oprichting van het KIM in 1829. Vervolgens komen de plaatsen waar het KIM (tijdelijk) gevestigd was, aan bod: Medemblik, Breda en Den Helder. In deze laatste plaats zou het KIM vooralsnog blijven. Ofschoon de auteur de lezer van alles weet te vertellen over het verblijf in de diverse plaatsen, is slechts met enige moeite en tussen de regels door inzicht te krijgen waaruit de opleiding van de aanstaande zeeofficieren bestond. En daarover zou *Het instituut* handelen. Ook wanneer Bosscher de opleiding in de twintigste eeuw behandelt, zijn het meer de omstandigheden waaronder, en de plaats waar het

onderwijs werd genoten, dan het onderwijs en de opleiding zelf, die aan bod komen. Het zou voor niet-ingewijden in de marinehistorie zinnig zijn te vernemen wat nu precies op het KIM werd geleerd en hoe de leerstof, in de negentiende en zeker in de twintigste eeuw, onder invloed van bijvoorbeeld de technologische, militaire, strategische en maatschappelijke veranderingen werd aangepast.

Van Borselen beschrijft de jaren 1960 tot 2000. In zijn bijdrage geeft de auteur een helder overzicht van de manier waarop door de marineleiding, de politiek en de wetenschap over het (te geven) onderwijs aan de adelborsten werd nagedacht, en tot welke resultaten dat proces leidde. De analyse van het spanningsveld - waardevrije wetenschap versus krijgsbedrijf - maakt dit hoofdstuk ronduit boeiend. Het verschaft goed inzicht in de manier waarop marine en maatschappij steeds meer met elkaar te maken kregen. De roep om beter en hoger gekwalificeerd personeel werd steeds luider. De opleiding moest steeds wetenschappelijker worden. Immers, de techniek stond niet stil. Integendeel, die ontwikkeling ging alleen maar sneller.

Acda richt zich in zijn bijdrage vooral op de studenten zelf, de adelborsten, de jongens en later ook meisjes die besloten hadden een loopbaan bij de marine te volgen. Hij geeft een helder beeld van wat het leven van de adelborsten zoal inhield, welke zaken van belang waren en welk gedachtegoed werd hooggehouden. Het vaandel, het adelborstenlied, de korpsgeschiedenis, maar ook de 'baartijd' of ontgroeningsperiode, het 'assaut' met bal en feeëntrein, het zijn allemaal onderwerpen die de revue passeren. Veel meer dan in het geval van een studentenvereniging vormde het korps een onlosmakelijk element van de opleiding.

Van Alphen beschrijft de gebouwen, logementsschepen op de diverse vestigingsplaatsen (het KIM had aanvankelijk een nogal zwervend bestaan geleid). Zijn bijdrage munt uit door de grote precisie waarmee hij het onderzoek heeft verricht. Het is geen geringe moeite geweest alle feiten en feitjes boven water te krijgen. Zijn hoofdstuk over de diverse opleidingsschepen van de adelborsten ademt eenzelfde sfeer van gedegenheid en volledigheid.

Elphick biedt de lezer een blik op de kunstschatten die in de loop der jaren het instituut hebben verrijkt. In de loop van de vele tientallen jaren werd een eerbiedwaardige verzameling kunst en curiosa vergaard. Het zijn niet altijd topstukken, maar toch. Dat juist in dit katern van het boek gekozen is voor kleurenafbeeldingen, is een gelukkige keus van de uitgever geweest. Teitler besteedt in zijn hoofdstuk uitgebreid aandacht aan het resultaat van de opleiding: de marineofficier en de wereld waarin deze moe(s)t opereren. Dat was natuurlijk in de eerste plaats de marine zelf. Maar ook de politiek, de technologie, de sociaal-culturele en maatschappelijke ontwikkelingen (de komst van de vrouw aan boord, de rol van het thuisfront), de positie van de krijgsmacht, de economische ontwikkelingen, de concurrentiepositie en dergelijke meer maakten het tot een *must* dat de professionals van de marine van alle markten thuis waren.

Over het algemeen is het lastig om bij een thema dat door zoveel verschillende auteurs wordt behandeld, eenheid van aanpak en schrijfstijl te krijgen. Overwegend zijn de auteurs daarin goed geslaagd. De lezer wordt een zakelijke en heldere voorstelling geboden van het KIM als opleidingsinstituut, van de omgeving, de cultuur, de bewoners en de 'eindproducten'. Dat wil niet zeggen dat dit boek voor iedereen toegankelijk is. De lezer moet wel over enige voorkennis van de marine en maritieme historiografie beschikken, wil hij deze bundel tot in detail begrijpen. Dat

doet overigens niets af aan de waarde van deze nieuwe Bijdrage tot de Nederlandse marinegeschiedenis.

P.C. van Royen

A. Jacobs, *Louis Tijssen (1865-1929). Biografie van een Limburgs zielzorger* (Dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen 2001; Nijmegen: Valkhof pers, 2001, 371 blz., €27,04, ISBN 90 5625 109 0).

In deze dissertatie worden leven en werk van de geestelijke Louis Tijssen (1865-1929) beschreven. L. Tijssen werd in 1865 te Wessem bij Roermond in een goed katholiek middenstandsgezin geboren: twee tantes zaten in het klooster en een oom was pastoor. Met veertien jaar kwam hij bij deze oom in huis om Grieks en Latijn te leren, als voorbereiding voor het gymnasium te Rolduc en de opleiding tot priester. Louis diende toen al geregeld als misdienaar bij de zusters van Onze Lieve Vrouw die, door de *Kulturkampf* uit Mühlhausen verdreven, zich in 1877 te Wessem hadden gevestigd. Na Rolduc volgde de opleiding op het groot-seminarie te Roermond, bekroond met de wijding tot priester.

Ietwat vreemd lijkt het dat deze geestelijke van nature niet direct in een parochie werd geplaatst maar na de wijding eerst 22 jaar op zijn oude school te Rolduc moest doorbrengen: eerst als leraar, later als 'prefect' (toezichthouder). Pas in 1911 kwam een benoeming tot pastoor in Susteren, in 1919 gevolgd door die tot deken in Sittard. De schrijver stelt in zijn inleiding dat hij met dit boek twee vragen wilde beantwoorden, namelijk of en in hoeverre Tijssen representatief was voor de Limburger zielzorger in de periode 1890-1930 en hoe zijn persoonlijke ontwikkeling op het gebied van geloofsbeleving en spiritualiteit is geweest. Het antwoord op vraag één luidt dat hij traditioneel dacht en werkte maar wel zeer intens en met grote toewijding zijn taak, de zielzorg, beoefende; zijn spiritualiteit concentreerde zich op de aanbidding in rozenkrans- en breviergebed en religieuze oefeningen van het H. Hart van Jezus, de H. Maagd Maria en Haar Vader, de Heilige Sint-Jozef. Bidden, bidden en nog eens bidden gold als zijn devies voor het dagelijks leven. Pastoor Tijssen wordt niet alleen als een zeldzaam gaaf, uiterst typerend voorbeeld van de rooms-katholieke geestelijkheid in zijn tijd geschetst, door de aard van zijn vroomheid en de vormen waar zij in gegoten werd, stond hij tevens midden in het rijke roomse leven, gelijk dat later in beeld en tekst werd gereconstrueerd en ook onder niet-katholieken bekendheid verkreeg. Niet altijd even serieus misschien maar wel zeer sprekend. Dit rijke leven treft men, thans in alle ernst, uitvoerig en minutieus gedocumenteerd in deze biografie aan, althans wat de zielzorgelijke activiteiten van een volijverig pastoor betreft. Pastoors als L. Tijssen behoren tot een inmiddels in ons land praktisch uitgestorven genre en alleen al door het vastleggen van dit leven in al zijn uitingen en verschijningsvormen en het daarmee voor het nageslacht te bewaren, heeft de biograaf een belangrijk en waardevol werk geleverd. Het laat zich goed lezen bovendien.

De schrijver heeft voor zijn boek belangrijke financiële steun van het bisdom genoten. Dan rijst de vraag of dit hem in de werkwijze heeft beïnvloed, of beperkt. Het bisdom verleent niet een opdracht om een van haar helden af te laten branden terwijl anderzijds niemand een opdracht met die bedoeling aanvaardt. De auteur blijkt zijn figuur duidelijk genegen, ook al hoedt hij zich voor expliciete loftuitingen. Soms levert hij lichte kritiek; zo had pastoor Tijssen als prefect in het begin moeite met de orde onder de leerlingen; dacht hij traditioneel en was wel zeer sociaal voelend maar zette zich, anders dan mgr. dr. H.A. Poels, niet in voor structurele maatregelen om de armoede te bestrijden.

In de bestreken periode was de verzuiling niet slechts op het hoogtepunt, ook de tijd van haar ontstaan valt erin. Jacobs schrijft dat tot 1850 het gros van de katholieken alleen met Pasen ter communie ging (114). In de tweede helft van de negentiende eeuw werd echter een groot 'offensief' ingezet om de gelovigen wekelijks, ja zelfs dagelijks te laten communiceren. Het zou van belang zijn om te weten waar de auteur de oorzaken van deze omslag zoekt en hoe hij niet alleen het offensief maar ook het fabelachtige succes ervan, in Nederland althans, verklaart.

Misschien viel dat buiten de opdracht. Nu komt alles als het ware uit de lucht vallen. Het sluit in elk geval fraai aan op het verschijnel door de protestantse historicus H. Algra 'het wonder van de 19de eeuw' genoemd. In Sittard werd in 1867 een broederschap voor de devotie van O.L. Vrouw van het H. Hart opgericht, gelieerd aan het N.-Franse Issoudun, het centrum van de devotie; met in 1873 al 3.800.000 leden en in 1879 nota bene 8.100.000. De kerken kregen en legden een enorm beslag op het publieke leven. Ziekenhuizen van eigen signatuur bestonden reeds in de negentiende eeuw. De openbare scholen in Limburg werden, hoe katholiek reeds, sinds 1900 vervangen door bijzondere, katholieke; rond 1915 waren alle beroepsgroepen in Sittard, de politie zowel als de mijnwerkers, de boeren en het post- en spoorwegpersoneel, ondergebracht in een katholieke vakbond of standsorganisatie; na 1920 wordt de RKSP met dringende oproepen in de kerk gesteund en komt er een eigen rooms-katholieke Voetbalbond. Enzovoorts. Als maatschappelijke activiteiten van pastoor Tijssen noemt de auteur de oprichting van een boerenleenbank, een woningbouwvereniging, een patronaat en een geitenfokvereniging. De laatste niet genoemd om het, voor degenen die erna leefden, soms ietwat bespottelijke karakter van de verzuilde maatschappij te illustreren maar als een feitelijke zaak.

Uit de serie aan de verzuiling gewijde dissertaties die zo'n tiental jaren geleden aan de UvA verschenen, bleek het verschijnsel nogal moeilijk te vatten en weer te geven. Niet elke plaats en streek leent zich er even gemakkelijk toe, vooral niet die met een sterk Nederlands-hervormd karakter. In deze dissertatie toont de verzuiling zich breeduit, in volle omvang. Alleen daaraan al ontleent dit werk, als gezegd, zijn waarde. De auteur heeft echter de wereld eromheen niet beschreven, niet naar oorzaken en verklaringen gezocht. Hij heeft de door hem beschreven wereld evenmin geëvalueerd; geen vragen over de vaak beklemmende sfeer van het godsdienstige leven van destijds of de verzuilde maatschappij gesteld, over het stempel van angst dat deze droeg: angst voor de dood, voor de socialisten, geloofsafval, de seksualiteit. Angst voor de socialisten en geloofsafval worden nog gesignaleerd, die voor de dood en de seksualiteit - deze belangrijker dan gene - worden ook dat niet. In een terugblik komen evenmin de vragen aan de orde over hoe een vroomheid en organisatiewezen bijna een eeuw lang zo een ongelofelijk sterk beslag op de gemoederen kon leggen en vervolgens in zo uiterst korte tijd geheel in elkaar storten. De wereld van pastoor Tijssen komt in dit boek niet alleen uit de lucht vallen, zij blijft ook beperkt tot Limburg en lijkt in *secula seculorum* te blijven bestaan.

Deze opmerkingen willen niet tekortdoen aan de ontegenzeggelijke ijver en zorg waarmee het leven van pastoor en deken Tijssen wordt beschreven en gedocumenteerd. Toen Louis acht jaar oud was, zou een zuster van de ursulinen voorspeld hebben dat hij nog eens priester zou worden, zelfs deken te Sittard. Jacobs noemt het bericht, verwijst het met voorbehoud naar het rijk der fabelen en verantwoordt beide, de voorspelling en de onwaarschijnlijkheid ervan, met een vloed van schriftelijke getuigenissen. De pastoor was zeer vriendelijk en zeer bemind; als hij de markt te Sittard overstak nam hij wel twintig keer zijn hoed af. Ook hiervan liggen in de bisschoppelijke archieven de nodige getuigenissen opgeslagen en de auteur heeft ze keurig opgesomd. Herodotus schrijft ergens dat wat hij tot dusver geschreven heeft, op eigen waarneming, inzicht en op kritisch ondervragen berustte; hierna komen Egyptische verhalen die hij weergeeft zoals ze hem ter ore kwamen

(2.99.1). Gelijk Herodotus bij de Egyptische verhalen, liep A. Jacobs bij zijn beschrijving wel erg volgzaam aan de leiband van de gegevens.

Voor de buitenstaander rest de vraag waaraan deze vrome en oprechte maar traditionele geestelijke al deze aandacht verdiende. Met iets minder aandacht voor niet zo erg belangrijke zaken enerzijds en anderzijds iets meer voor de oorzaken van het ontstaan van de beschreven wereld en voor de vragen eromheen, had de dissertatie aan diepgang en betekenis gewonnen.

G. Abma

L. Dolk, ed., *Atjeh. De verbeelding van een koloniale oorlog* (Amsterdam: Bert Bakker, 2001, 224 blz., ISBN 90 351 2296 8).

Onderwerp van deze bundel is de beeldvorming over de Atjeh-oorlog: hoe kreeg die strijd gestalte in kranten, in de literatuur, in liederen, in film en monumenten. Martin Bossenbroek geeft in 'Geweld als therapie. De roes van de Atjeh-oorlog' (13-22) een helder overzicht van de strijd om Atjeh. Hij onderscheidt daarin: a de fase van militaire machteloosheid en nationale frustratie (1873-1893) waarin na twee mislukte expedities werd overgegaan tot de strategie van 'de geconcentreerde linie', die ook al geen succes opleverde; b de fase van het militaire machtsvertoon en de nationale overwinningsroes (1894-1904) waarin Van Heutsz, geadviseerd door de briljante geleerde Christiaan Snouck Hurgronje, de 'rebellen' keihard aanpakte en een weloverwogen welvaartspolitiek voerde voor de non-combattanten. Gericht geweld van een harde heelmeester, ten behoeve van het herstel van orde, rust en welvaart. De militaire successen ontketenden een nationale overwinningseuforie bij de meerderheid van de Nederlandse bevolking. In 1903 verklaarde Van Heutsz de oorlog voor gewonnen; c de fase van militair machtsmisbruik en nationale ontnuchtering (1904-1909). Na 1903 bleken er nog steeds expedities nodig te zijn en daarbij was van beheerst toegepast geweld geen sprake meer. Berucht werden de strafexpedities onder leiding van kapitein Van Dalen, waarbij gehele kampongs werden uitgemoord. Toen de bewijzen van talloze ontsporingen van geweld zich opstapelden, sloeg in het moederland de stemming om.

Gerard Termorshuizen behandelt 'De Atjeh-oorlog in de Indische pers' (23-43). De Indische pers was liberaal, met uitzondering van de *Java-Bode,* waarvan de conservatief Conrad Busken Huet hoofdredacteur was. Redacteuren van andere kranten stonden zeer kritisch tegenover de Atjeh-expeditie en tegenover de gouverneur-generaal, Loudon. Busken Huet was voorstander van de expeditie en hij stelde zich vierkant achter Loudon op. Er ontstond een perspolemiek, waarbij ons de felle, geagiteerde toon opvalt. Termorshuizen verklaart die 'tropenstijl' uit het totaal ontbreken van politieke invloed van de Indische Nederlanders; de pers was hun enige uitlaatklep. Tevens verschaften de 'scherpe vinnige stukjes' het nodige amusement, zoals 'men aan tafel van tijd tot tijd de hand met verlangen uitsteekt naar een lepeltje trassi' (43).

De neerlandicus Bert Paasman krijgt mijns inziens teveel ruimte voor zijn behandeling van allerlei Atjeh-liederen. Veel van zijn uitleg van liederen in 'Wij gaan naar Atchin toe' (46-64) is overbodig, omdat in zijn tweede artikel, 'Kleine bloemlezing van Atjeh-liederen' (155-204) de liedjes integraal zijn afgedrukt. Waarom hij daarentegen slechts van een deel van de Maleise liederen een Nederlandse vertaling geeft, wordt de lezer niet duidelijk.

Karel Steenbrink schreef een bijzonder interessant artikel: 'Christiaan Snouck Hurgronje en Atjeh' (77-98) waarin hij de tegenstrijdigheden in Snoucks persoon belicht, die geleid hebben zowel tot verguizing als tot verering van de grote geleerde.

In 'Atjeh, de parel en de vrijheid' (99-116) behandelt Henk Maier de Indonesische beeldvorming over Atjeh. Hij concentreert zich daarbij op de in 1983 verschenen Indonesische vertaling van het boek *Atjeh* van H.C. Zentgraaff. De vertaler repte met geen woord over de beroemde kritiek van Du Perron op Zentgraaff. Maier concludeert

dat de zo vaak beschreven polemiek misschien toch niet zo belangrijk was als we zijn gaan denken (103).

Madelon Székely-Lulofs schreef twee romans over de Atjeh-oorlog: *De Hongertocht* (1936) en *Tjoet Nja Din. De geschiedenis van een Atjehse vorstin* (1948). Over de receptie van die romans schreef Karin Peterson: 'Feit en fictie' (117-128). De literaire kritiek liet in 1936 van de eerste roman weinig heel. De meeste critici vonden dat de schrijfster zich te weinig aan de feiten had gehouden, zoals die vermeld stonden in verslagen en in het opstel van de commandant Nutters. Anderen, onder wie Menno ter Braak, verweten haar 'Multatuliaanse allures' te hebben.

De derde druk (1960) werd echter unaniem geprezen. ‘De relatie tussen document en roman speelt (dan) geen rol meer,’ is de nogal simpele conclusie van Peterson.

Lulofs' boek *De Hongertocht* vormde ook de grondslag voor de televisie-serie *In Naam der Koningin* (1996), waarover Albert Trouwborst zijn gelijknamige artikel schreef (129-138). Zijn kritiek op de televisiemakers is scherp, maar wel terecht: zij hebben een kans gemist om de werkelijkheid van het toenmalige Atjeh uit te beelden. Van het drakerige boek dat coproducent Carl Tewes over de hongertocht schreef, laat Trouwborst terecht geen spaan heel.

Misschien wel het beste artikel is ‘De Van Heutsz-mythe’ (139-154) van de hand van Peter van Zonneveld. Aan de mythe van de grote soldaat en gouverneur-generaal, die orde, rust en welvaart bracht en eenheid schiep in Indië, werkte Van Heutsz zelf dapper mee.

De bundel bevat een goede bibliografie, enige gegevens over de auteurs en een persoonsnamenregister. Al met al een interessant boek; het verdiende echter wel een betere uitvoering. De tekst is in een erg kleine letter gezet en de citaten zijn zelfs in voetnootformaat afgedrukt. De afdrukken van foto's zijn ronduit slecht, hetgeen mede veroorzaakt wordt door de sterke verkleining die men heeft toegepast.

Han C. Vrielink

A. Jolles, *André Jolles (1874-1946). ‘Gebildeter Vagant’. Brieven en documenten,* W. Thys, ed. (Amsterdam: Amsterdam university press, Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2000, 1173 blz, €56,28, ISBN 5356 346 6 (Amsterdam university press), ISBN 3 934565 11 5 (Leipziger Universitätsverlag)).

Op 27 maart 1947 schreef Jacqueline Royaards-Sandberg aan Karel Thijm (Lodewijk van Deyssel) dat er laatst een jonge man bij haar was langs geweest die, in verband met een dissertatieonderzoek over de ‘Kroniek van Tak’, haar onder andere naar André Jolles had gevraagd: ‘Ik heb het jongmensch een en ander daarover verteld. Hij deed zijn best 't adres van Jolles in Duitschland uit-te-vinden, en zou me dit berichten. Nu kreeg ik enkele dagen geleden 't bericht dat Jolles 22 Febr '46 was overleden.’ Dit zijn de eerste sporen van Walter Thys op het pad van wat hij het ‘Jollesonderzoek’ noemt: het spoorzoeken naar een van de meest intrigerende figuren uit de beweging van negentig.

Over Jolles (1874-1946) is - behalve de dissertatie van Antoine Bodar (*De schoonheidsleer van André Jolles,* 1987) - niet erg veel gepubliceerd. Historici wijden vooral aandacht aan Jolles, die sinds 1902 in Duitsland woonde en werkte en in 1914 ook de Duitse nationaliteit aannam, in verband met diens vriendschap met Huizinga. Deze vriendschap ving in 1896 aan en werd 9 oktober 1933 op het spoorwegstation te Amsterdam verbroken, naar aanleiding van de overgang van Jolles naar de NSDAP (lidnummer 2989023). Lange tijd was Huizinga buitengewoon ingenomen met Jolles (‘de merkwaardigste geest die ik van nabij heb leeren kennen.’) Hij deed zelfs verschillende pogingen om hem in Nederland een leerstoel te bezorgen. Anderen waren duidelijk minder enthousiast. Samuel Muller vond hem in 1908 een

‘zonderlingen geruchtmaker’, waar hij wel een zwak voor had omdat diens moeder zo'n aantrekkelijke vrouw was. De faculteit der letteren en wijsbegeerte aan de Universiteit in Amsterdam schreef twee decennia later dat Jolles als cultuurhistoricus niet erg serieus genomen kon worden: hij had onmiskenbaar veel gelezen, maar zijn werk was vooral een aaneenschakeling van aardig geschreven associaties, waarin weinig lijn of vastheid te ontwaren viel. En venijnig werd uit een advies uit Duitsland geciteerd dat Jolles meer geschikt was als feuilleton-redacteur van een krant of als filmregisseur (‘und das gar nicht im schlechten Sinne.’)

De meningen zijn, in vrijwel elk opzicht, kortom nogal verdeeld over aard en betekenis van deze man - en zijn dat tot op de dag van vandaag gebleven. Alleen zijn studie *Einfache Formen* uit 1930, handelend over legende, sage, mythe, raadsel, spreuk, casus, memorabile, sprookje en grap, ondervindt de laatste jaren, ook internationaal, aandacht in de literatuurwetenschap.

Met bewonderenswaardige toewijding heeft het jongmens, die in 1947 op zoek ging, een halve eeuw later een monumentale collectie brieven en documenten bijeengebracht, aangevuld met een vloed aan gegevens over leven en werk van André Jolles. De briefwisseling tussen Jolles en Huizinga was natuurlijk reeds bekend uit de driedelige *Briefwisseling van Huizinga,* die tussen 1989-1991 werd uitgegeven door Léon Hansen, Wessel Krul en Anton van der Lem. Deze uitgave drukt deze brieven niet opnieuw af, zij het dat Thys er regelmatig en zorgvuldig naar verwijst, met hier en daar een kleine aanvulling. Van meer belang is dat hier de ontwikkeling te volgen valt van een uiterst verwend knaapje (wiens moeder grotendeels de oprichting van *De Nieuwe Gids* heeft gefinancierd) naar een intellectueel, die een vorm van eruditie vertoonde die waarschijnlijk vrijwel is uitgestorven: als er sprake is van een canon van de West-Europese cultuur, dan beheerste Jolles deze. Tegelijkertijd wordt de man er met deze uitgave niet begrijpelijker, laat staan innemender op. Dat is voor een goed deel het gevolg van het feit, dat de kern van de collectie brieven gevormd wordt door 477 brieven aan zijn dochter Jeltje (geschreven tussen 1911 en 1938). In deze brieven ontwikkelde zich een regelrechte tragedie: deze lievelingsdochter (uit zijn eerste huwelijk) was in 1926 getrouwd met Hans Hellmuth Goldschmidt, waarna ‘het joodse probleem’ in 1933 een verwijdering en tenslotte een formele breuk met haar vader zou betekenen. De breuk met Huizinga is min of meer vergelijkbaar, maar deze treft nog harder. Vooral in deze brieven aan zijn dochter leert men Jolles kennen als buitengewoon verfijnde estheet, maar tegelijkertijd als een uiterst onaangenaam mens. Opname van deze brieven uit het bezit van Jeltje Goldschmidt was gebonden aan de voorwaarde dat slechts datgene zou worden opgenomen wat bijdroeg aan een ‘betere kennis van de persoonlijkheid van haar vader als geleerde in zijn tijd.’ Juist waar deze uitgave zo uitputtend is, valt het enigszins te betreuren dat hij in dat opzicht niet geheel volledig is, aangezien juist hier ‘systematisch grotere weglatingen’ (17) zijn toegepast, zonder dat enig inzicht werd gegeven in de aard van de reducties. Maar dat is de enige vlek op deze uitgave, de vrucht van een halve eeuw zoeken naar Jolles en daarin volharden, ook al lijkt Jolles vooral over dat merkwaardige vermogen te beschikken zich in laatste instantie aan het begrip te onttrekken. Jan Veth, die hem goed heeft gekend, schreef hem in 1908 al openhartig dat hij wellicht een man was ‘die zonder houvast van consekwentie of trouw, ten koste van wie of wat ook’ deed wat hem inviel: ‘André, laten we elkaar maar uit den weg blijven en trachten toch zoo goed mogelijk over elkaar te denken.’

Piet de Rooy

A. Kluveld, *Reis door de hel door onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten 1890-1940* (Dissertatie Maastricht

1999, Geschiedenis en gezondheid; Amsterdam: Amsterdam university press, 2000, 278 blz., €22,46, ISBN 90 5356 405 5).

Amanda Kluveld wil in dit boek, dat zij in 1999 als dissertatie aan de Universiteit Maastricht verdedigde, aantonen dat de ooit door Jan Romein smalend als ‘kleine geloven’ aangeduide humanistisch-idealistische bewegingen van rond de vorige eeuwwisseling wel degelijk serieus moeten worden genomen. Spiritisten, vegetariërs of strijders tegen dierproeven (‘anti-vivi-

sectionisten') dienen op hun eigen merites te worden beoordeeld. Dat ze weinig of geen tastbaar resultaat bereikten, doet er volgens haar eigenlijk niet toe. Aanhangers van zulke bewegingen dachten niet, zoals veel latere historici, vanuit een 'winnaars- en verliezers' -perspectief. Ze wilden geen macht verwerven, maar een bepaalde morele levenshouding uitdragen. Ze bedreven geen 'instrumentele' maar 'expressieve' politiek, waarin bepaalde opvattingen over religiositeit, moderniteit, wetenschap, mannelijkheid en vrouwelijkheid tot uitdrukking kwamen. Deze politieke stijl zou overigens niet tot de kring van de humanistische idealisten zelf beperkt zijn gebleven. De casus die Kluveld heeft onderzocht, is de vroege geschiedenis van de anti-vivisectionisten, die zich in 1890 voor het eerst in een aparte vereniging organiseerden. Zij heeft nagegaan hoe deze hervormers in de periode tot 1940 in woord en geschrift hun ideeën verspreidden en hoe daarop door hun tegenstanders werd gereageerd. Anti-vivisectie-romans, Kamerstukken, pamfletten en brochures van voor- en tegenstanders en de talloze publicaties van de christen-anarchist, pacifist, anti-vivisectionist en ex-waterstaatsingenieur Felix Ortt vormden daarbij haar belangrijkste bronnen. Het resultaat van haar onderzoek heeft ze geordend in acht hoofdstukken, waarvan de meeste gecomponeerd zijn rond een bepaald thema dat in de buitenlandse (met name Engelse) historiografie over anti-vivisectionisme het onderwerp van discussie is geweest, zoals religiositeit, opvattingen over wetenschap of noties over vrouwelijkheid en mannelijkheid. Alleen het laatste hoofdstuk, waarin lijnen van 1890 tot 1940 worden getrokken, heeft een meer dynamisch karakter.

Zelf beschrijft Kluveld haar boek als 'een reis in een onbekend gebied'. Voor de lezer lijkt het toch vooral een zoektocht naar een consistent, zorgvuldig onderbouwd betoog, waarbij de schrijver meer struikelt dan opstaat. Om te beginnen geeft Kluveld andermans argumentatie namelijk niet altijd correct weer. Zo dicht zij de auteur van deze recensie de opvattingen toe dat het anti-vivisectionisme 'louter' één van de vele vertakkingen of specialisaties van de dierenbeschermingsbeweging was (36), dat godsdienstige argumenten zowel voor de dierenbeschermers als voor de anti-vivisectionisten 'nauwelijks van belang' waren (108) en dat het Nederlandse anti-vivisectionisme geen 'sterk religieuze component' zou hebben (139), welke opvattingen zij vervolgens tracht te weerleggen; hoofdstuk 5 is zelfs volledig rond deze kritiek gecomponeerd. Waar mevrouw Kluveld dit allemaal vandaan haalt, blijft echter onduidelijk want ze geeft bij geen van deze beweringen een bronverwijzing. Dat zou ook moeilijk kunnen, want de genoemde opvattingen zijn nergens in mijn werk terug te vinden. Wat ik in mijn publicaties over de geschiedenis van de dierenbescherming wèl heb laten zien is, dat anti-vivisectionisten pas na een mislukte poging om de dierenbeschermingsbeweging als geheel in radicaal anti-vivisectionistische richting te sturen het besluit namen om een eigen organisatie op te richten, dat leidende anti-vivisectionisten zoals Marie Jungius, Suze Groshans en S.B. Criellaert ook lid waren (en bleven) van de Dierenbescherming en dat dierenbeschermers aan het eind van de negentiende eeuw weliswaar religieuze argumenten gebruikten maar dat ze hun zaak ook konden verdedigen zonder een beroep te doen op enige godsdienstige rechtvaardigingsgrond. Er werden vele andere argumenten in de strijd geworpen dan alleen religieuze. Dat was vergeleken met de vroegmoderne tijd iets fundamenteel nieuws. Dierenbescherming was 'geene zaak ... tot eene bijzondere godsdienst behoorende maar waar alle menschen samen kunnen gaan', schreef de wegbereider van het anti-vivisectionisme (en secretaris van de

Dierenbescherming) luitenant H.L.V.E. Salomon in 1882. Dat andere leidende vivisectionisten rond 1900 (en wel voornamelijk Felix Ortt) een religieus idioom hanteerden, doet geen tittel of jota aan mijn conclusies af. Religiositeit was in ieder geval, anders dan Kluveld zegt (37), niet iets wat anti-vivisectionisme van dierenbescherming onderscheidde.

Wat Kluveld aan eigen 'vernieuwende' inzichten presenteert, blijkt bij nader inzien weinig nieuw of niet consistent. De nauwe relatie tussen feminisme en dierenbescherming in Nederland

(en in het bijzonder de rol van leidsvrouwen als Jungius, Groshans en Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk daarin), die Kluveld in hoofdstuk 3 voor het anti-vivisectionisme verder uitwerkt, werd al jaren geleden door mij aangetoond, zonder dat de auteur dit vermeldt. Kluvelds conclusie dat de benaming 'beschavingsoffensief' in het geval van de anti-vivisectiebeweging niet goed bruikbaar is, omdat ze 'te veel aspecten van (hun) expressieve politiek' zou verhullen (221), wordt elders door haar zelf tegengesproken: daar worden anti-vivisectionisten wel degelijk als dragers van een beschavingsoffensief getypeerd (195). In haar ijver om anti-vivisectionisten scherp af te grenzen van dierenbeschermers heeft ze geen oog voor het feit dat de Dierenbescherming al van het begin (1864) af zowel de 'expressieve' als 'instrumentele' stijl hanteerden: ze streefden zowel naar het 'opwekken ten goede van de welgezinden' als 'het bedwingen van het kwaad bij den onwilligen.' Aan de andere kant is Kluveld er zozeer op gebrand aan te tonen dat de 'expressieve stijl' niet tot de anti-vivisectionisten was beperkt maar ook in kringen van hun tegenstanders was terug te vinden (en in de Nederlandse politiek rond 1900 als geheel mogelijk dus een veel grotere rol speelde dan tot nu toe werd gedacht), dat ze in haar conclusie negeert hoe sterk de anti-vivisectionisten zelf resultaat-gericht dachten.

Hoe Kluveld er ook op hamert dat de anti-vivisectionisten niet zozeer erop uit waren om een concreet politiek resultaat te bereiken alswel om door het vivisectie-vraagstuk onder de publieke aandacht te brengen een morele en religieuze levenshouding tot uitdrukking te brengen, uiteindelijk moet ze toch toegeven (198-199) dat na de Eerste Wereldoorlog waarschijnlijk veel leden van de beweging afhaakten vanwege het 'uitblijven van een wettelijke regeling'. Ook de voorzitter van de bond zelf, Suze Groshans, klaagde toen over het gebrek aan 'direct waarneembaar resultaat'. Menig anti-vivisectionist dacht zelf blijkbaar toch in het winnaarsen verliezersperspectief. Maar in de conclusie van haar boek (221-222) keert deze opmerkelijke bevinding niet terug.

De enige zuivere representant van de 'expressieve stijl' van de anti-vivisectionisten lijkt Felix Ortt te zijn geweest, die geen heil zag in een wettelijk verbod op dierproeven en zijn strijd tegen de vivisectie presenteerde als de navolging van Christus. Maar zelfs deze kroongetuige was niet recht in de leer. Anders dan Kluveld betoogt (201), keerde Ortt zich aan het einde van de Eerste Wereldoorlog niet tegen een toenadering van anti-vivisectionisten en dierenbeschermers, die zowel een instrumentele als expressieve politiek voorstonden. Integendeel, hij was aan het begin van de jaren twintig bestuurslid van de afdeling Gooi- en Eemland van de Dierenbescherming, hij zat (met Groshans) in het hoofdbestuur van de vereniging en hij zat (alweer met Groshans) ook in het bestuur van de Criellaert Stichting, die sinds 1917 de propaganda van de beweging financierde. Ortt deed in werkelijkheid meer water in de wijn dan hij misschien in geschrifte pretendeerde.

Als beschrijving van de denkwereld van de pro- en anti-vivisectionisten rond de vorige eeuwwisseling - en in het bijzonder die van Felix Ortt - heeft het boek van mevrouw Kluveld overigens wel degelijk zijn waarde.

C.A. Davids

J.E. Korteweg, *Hollands Glorie? De Nederlandse zeesleepvaart als nationaal symbool* (Amsterdam: De Bataafsche leeuw, 2000, 296 blz., €31,53, ISBN 90 6707 523 X).

Sinds *Slepende rijk. Het ontstaan der Nederlandse zeesleepvaart 1813-1870* van J.H. Bolland in 1968 is er vanuit wetenschappelijke (maritiem-historische) kring weinig aandacht meer besteed aan de Nederlandse zeesleepvaart. Dat is jammer, omdat de Nederlandse sleepvaart en

het daarmee samenhangende bergingswerk een bijzondere plaats lijken in te nemen in de (internationale) maritieme wereld. In *Hollands Glorie?* staat de Nederlandse zeesleepvaart centraal. Bovendien, zoals de ondertitel aangeeft, heeft de auteur onderzoek gedaan naar de symbolische waarde van de Nederlandse zeesleepvaart.

Om de (ontwikkeling van de) zeesleepvaart inzichtelijk te maken heeft Korteweg het thema verdeeld in drie parten: de tijdvakken 1892-1914, 1918-1940 en 1945-2000. Elk deel behandelt eerst de zeesleepvaart (de feiten) en vervolgens de symboolwaarde aan de hand van meningen en uitingen in de pers. Door vergelijking met andere nationale symbolen, zoals bijvoorbeeld het koningshuis of de luchtvaart, toetst Korteweg haar hypothese of de sleepvaart een daarmee vergelijkbare symboolfunctie vervulde. Het onderzoek is gebaseerd op archiefmateriaal, films, een klein aantal kranten, twee periodieken en wat interviews.

In het eerste tijdvak ontwikkelde de rivier- en havensleepvaart zich tot zeesleepvaart. De groeiende wereldeconomie en de daarmee gepaard gaande schaalvergroting van het vervoer te water deden de Nederlandse slepers de zee op gaan. De toenemende productie van baggervaartuigen en drijvende dokken speelde daarbij een belangrijke rol. Uitvindingen als de draadloze telegrafie maakten de slepers gemakkelijk bereikbaar (en vergrootte aldus hun inzetbaarheid), de automatische sleeplier deed het trekvermogen van de schepen toenemen. Kortom, er zat groei en ontwikkeling in het bedrijf. Na de onderbreking door de Eerste Wereldoorlog pikte de zeesleepvaart de draad weer op. De te slepen objecten werden groter, de sleepboten werden (dus) ook sterker. De in 1933 van stapel gelopen 'Zwarte Zee' was een voorbeeld bij uitstek van die trend. Pas na de Tweede Wereldoorlog zou een sterkere sleper worden gebouwd. In de jaren 1918 tot 1940 wist het handjevol Nederlandse (zee)sleepbedrijven de Europese markt haast ongemerkt te veroveren. Na de Tweede Wereldoorlog ging het verder bergop met de Nederlandse zeesleepvaart. De opkomst van de *offshore* en de (superrampen met) olietankers betekenden een vergroting van het aanbod van klussen voor de zeesleepvaart waarvan de Nederlandse zeesleepondernemingen dankbaar gebruik maakten. Per genoemde periode worden niet alleen de *faits et gestes* uit de doeken gedaan, ook de schepen zelf, de bemanningen en de gages komen aan bod.

Met dit alles zou menigeen die is geïnteresseerd in de geschiedenis van de Nederlandse zeesleepvaart, al heel tevreden zijn. Echter, de centrale vraagstelling van *Hollands Glorie?* is 'of en, zo ja, hoe de zeesleepvaart in de twintigste eeuw tot nationaal symbool kon uitgroeien' (12). In de inleiding en hoofdstuk 1 legt Korteweg uit wat een nationaal symbool is, wat het nationalisme in Nederland is, wat het Nederlandse volkskarakter zou zijn en hoe een symbool tot nationaal symbool wordt. Maar is dat eigenlijk nog wel de vraag? In het woord vooraf namelijk blijkt dat de uitkomst van het onderzoek al vaststaat. De zeesleepvaart is een 'belangrijk symbool van nationale trots' geweest (7). Wie dat niet onmiddellijk heeft begrepen, krijgt het nog eens ingepeperd in de inleiding, waar Korteweg het heeft over een 'dergelijk groots en meeslepend symbool van trots en vaderlandsliefde (Hollands Glorie!)' (9), 'nationale symbolen zoals de zeesleepvaart' (11), 'die niet voor niets de eretitel Hollands Glorie heeft ontvangen.' (12)

Uit compositorische overwegingen lijkt het me sowieso niet handig om de ontknoping van een verhaal in het woord vooraf te onthullen. Daar komt bij dat de lezer, gewaarschuwd door de reeds bekende uitkomst, des te kritischer zal kijken

naar de argumentatie op grond waarvan de schrijver tot zijn ‘beginconclusie’ is gekomen. En met die argumentatie heb ik hier en daar moeite. Ondoorgrondelijk is de passage dat de visie van ‘de landrot’ op het ‘voor iedereen zichtbare’ sleepwerk een belangrijke rol heeft gespeeld, dat Kipling een lijnschip als ‘lady’ omschreef, dat passagiersschepen die kwalificatie ‘terecht’ overnamen, dat echter zeeslepers majesteitelijk zijn en dat een Amerikaans gedicht over een havensleper aldus een fraai beeld van de zeesleper als nationaal symbool biedt (10).

In hoofdstuk 1 wordt de lezer wegwijs gemaakt in de ‘complexe problematiek’ (13) van definities van en opinies over nationalisme, volkskarakter, symbolen en aanverwante artikelen. Als uitgangspunt voor de bespreking van deze netelige kwestie dienen een woordenboek en een schoolboek (15 en 16). Nationalisme, zo stelt Korteweg vast, zit heel wat complexer in elkaar dan dergelijke boeken suggereren. Die bevinding doet de auteur besluiten om het probleem dan maar te beschouwen als een kwal waar men omheen moet lopen. Aan het eind van het hoofdstuk krijgt de kwal ook nog kameleontische eigenschappen toegedicht, moet het weekdier in een vreemdgevormd en hol (!) vat gemengd worden met de rest en levert deze exercitie aldus een nationaal symbool op (23 en 24). Het lijkt wel Harry Potter. Aan het eind van het hoofdstuk stelt Korteweg nogmaals vast dat nationale symboliek ‘een uiterst complex, grillig en ongrijpbaar gebeuren’ is (24). Maar hoe dat ook zij, dat ontslaat naar mijn stellige overtuiging de historicus niet van de plicht deugdelijk bewijs te leveren. En daar nu gaat het mis.

Terwijl Korteweg beschrijft dat tussen 1892 en 1914 in de media of door de politiek hoegenaamd geen enkele aandacht wordt besteed aan de zeesleepvaart, luidt haar conclusie daarentegen dat ‘de basis voor de toekomst van het nationale symbool zeesleepvaart wel degelijk werd gelegd.’ Vervolgens laat Korteweg de lezer zien dat het tijdens het Interbellum niet veel anders gesteld was met de (publieke) belangstelling voor de (zee)sleepvaart (87, 111, 119, 122, 124). Maar haar interpretatie van die stilte is dat deze ‘treffend aangeeft’ hoe de zeesleepvaart in die periode gestalte kreeg als nationaal symbool (125). Het imago van de zeesleepvaart als nationaal symbool verbeterde zelfs sterk (246), wat dat ook betekenen moge.

In 1940 verscheen *Hollands Glorie* van Jan de Hartog. Wie denkt vanaf dat moment door Korteweg om de oren te worden geslagen met alle mogelijke argumenten en bewijzen om de juistheid van de ruimhartig beleden ‘beginconclusie’ te staven, wordt andermaal teleurgesteld. Barsten tijdens en na de oorlog de kranten van artikelen over de sleepvaart? Nee. Achtergrondartikelen dan? Nee. Grepen uit het verleden? Nee, behalve in de bedrijfsbladen zelf (192). En dan ineens lezen we: ‘over het geheel genomen was het met de persoonlijke aandacht van de media voor de mannen van de zeesleepvaart zelf na 1965 zo goed als gedaan (197).’ Voordat we goed en wel doorhadden dat de zeesleepvaart een nationaal symbool was (na 1945), bleek de hype alweer voorbij (voor 1965).

‘Nationale symboliek is een schier onnavolgbaar gebeuren,’ aldus Korteweg (243). Die constatering had voor haar een waarschuwing moeten zijn. De selectie van bronnen is te beperkt en eenzijdig. Van een objectieve en kritische interpretatie van het materiaal is geen sprake. De definities en omschrijvingen rammelen aan alle kanten of worden simpelweg uit de weg gegaan. Waar het op de argumentatie aankomt, komt deze onvoldoende uit de verf. De maritieme geschiedenis had meer gehad aan de beantwoording van de vraag hoe de Nederlandse zeesleepvaart kon uitgroeien tot een bedrijf van wereldfaam. In de ban van ‘Hollands Glorie’ is Korteweg door haar eigen idee op sleeptouw genomen. Helaas, temidden van de ‘overslaande watergolven’ (35) heeft de combinatie jammerlijk schipbreuk geleden.

P.C. van Royen

J.G.S.J. van Maarseveen, P.K. Doorn, ed., *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 2001, 316 blz., €27,20, ISBN 90 6861 211 5).

Het jaar 1999 was het laatste van de twintigste eeuw en daarmee van het tweede millennium van onze jaartelling. Of viel die eer te beurt aan het jaar 2000? Velen zullen zich de felle

discussies over deze kwestie in de landelijke dagbladen nog wel herinneren. Het debat bleef onbeslecht, maar hoe het ook zij: het naderende einde van een eeuw leent zich voor bespiegelingen over de afgelopen honderd jaar én voor een voorzichtige vooruitblik op wat komen gaat. Voor het Centraal bureau voor de statistiek was een dergelijke bezinning in 1999 in het bijzonder op zijn plaats. Het CBS bestond toen namelijk precies honderd jaar. Ter ere van dit heugelijke feit bracht het Bureau de volkstelling van het oprichtingsjaar 1899 gedigitaliseerd uit - zowel op cd-rom als op het internet. Voor de presentatie van deze Digitale Volkstelling 1899 organiseerde het CBS een symposium op 29 oktober 1999. Vorig jaar verschenen de aldaar gehouden lezingen in de vorm van de bundel *Nederland een eeuw geleden geteld.*

Het fenomeen volkstelling spreekt vaak tot de verbeelding. De uitvoerders ervan getroosten zich immers de moeite om de gehele bevolking te tellen. Bovendien leveren volkstellingen een schat van informatie op, niet alleen voor contemporain gebruik maar ook voor (statistisch) historici. Uit tien artikelen in deze bundel blijkt de rijkheid en de gevarieerdheid van volkstellingsdata voor het toepassen in historisch onderzoek.

Alvorens echter in te gaan op de toepassing wordt stilgestaan bij de geschiedenis van de volkstelling zelf (Van Maarseveen). Volkstellingen vormen waarschijnlijk het oudste voorbeeld van ambtelijke statistiek. De eerste algemene volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden vond plaats in 1829. Vanaf de telling van 1899 was het CBS belast met het verzamelen van de gegevens. Tot en met 1971 is - met uitzondering van het oorlogsjaar 1940 - iedere tien jaar een volkstelling gehouden door de nationale overheid. Toegenomen individualisme en privacygevoeligheid leidden ertoe dat in de loop van de jaren zeventig werd besloten algemene volkstellingen af te schaffen. Aanvankelijk had de telling tot doel de bevolkingsomvang vast te stellen en een controle op de bevolkingsregistratie uit te oefenen. Later beoogde de overheid steeds meer een brede beschrijving van de demografische en sociaal-economische structuur van ons land. Juist de volkstelling van 1899, die in deze bundel centraal staat, is een van de uitgebreidere tellingen uit de geschiedenis, met een aparte beroepstelling en woningstatistiek.

De verschillende bijdragen in hoofdstukken 3 t/m 12 geven een beeld van de mogelijkheden van de volkstelling als historische bron. Aan bod komen bijvoorbeeld de groei van de bevolking van Nederland in de afgelopen eeuw (Van Poppel), de woonsituatie in 1899 (Engelen en Klep) en de religieuze verspreiding binnen Nederland rond 1900 (Knippenberg). Dat volkstellingen een bruikbare bron vormen, maar desondanks ook problematisch zijn, blijkt uit een aantal van de artikelen, maar wordt het best duidelijk in de bijdrage over vreemdelingen (Van Eijl en Lucassen). De auteurs van dit artikel roepen op tot waakzaamheid bij het gebruik van volkstellingen. De onderzoeker dient zich de vraag te stellen wat er nu precies werd geteld. Op basis van een vergelijking met registers van de vreemdelingenpolitie in Leiden doen Van Eijl en Lucassen de voorzichtige veronderstelling dat er in het geval van vreemdelingen sprake was van ondertelling. Ook grensarbeiders werden waarschijnlijk niet geteld. Hiermee maken de auteurs een zinvolle kanttekening: het is soms maar de vraag of de interesse van de registrerende overheid altijd overeenkomt met die van de historisch onderzoeker. Het gebruik van aanvullend bronnenmateriaal is daarom gewenst.

Uit de drie bijdragen van Mandemakers, De Nijs en Horlings blijkt dat er grote variatie mogelijk is in het interpreteren van volkstellingsgegevens. Allen schetsen zij de sociale structuur van Nederland rondom 1900 aan de hand van de beroepstelling, maar doordat zij verschillende classificaties gebruiken leggen ze in hun analyse totaal andere accenten. Hierbij gaan Mandemakers en De Nijs over het algemeen meer beschrijvend en Horlings meer verklarend te werk. Deze laatste concludeert bovendien dat een beroepstelling alléén niet voldoende zegt over de sociale structuur en de macro-economische ontwikkeling van een land. Berekeningen van de arbeidsproductiviteit kunnen zijns inziens een welkome aanvulling leveren ter verklaring van deze ontwikkelingen.

Al met al biedt deze bundel een mooi diorama van de mogelijkheden en de beperkingen van volkstellingen als sociaal-economisch en statistisch-historische bron. Uit de meeste bijdragen is mij echter niet gebleken welk profijt de auteurs nu precies hebben gehad van de digitalisering van de Volkstelling 1899 bij het onderzoek dat zij hier presenteren. Weliswaar wordt in hoofdstuk 2 aannemelijk gemaakt dat voor het conserveren en het ontsluiten van de gegevens digitalisering haast onontbeerlijk is. Maar de bundel bevat slechts een aantal artikelen waarin ook daadwerkelijk sprake lijkt te zijn van complexe digitale gegevingsbewerking. Vooral de indrukwekkende clusteranalyse van Boonstra in hoofdstuk 12 geeft de burger evenwel moed. De virtuele volkstellingen, zoals die door P. Al in het laatste hoofdstuk worden aangekondigd voor de eenentwintigste eeuw, zullen voor toekomstige - computervaardige - historici een rijke digitale bron vormen.

Elise van Nederveen Meerkerk

M. Huig, *De bloei van Haarlem. Kunstleven aan het begin van de twintigste eeuw* (Bussum: Thoth, 2001, 239 blz., €24,95, ISBN 90 6868 283 0).

Van 19 mei tot en met 12 augustus 2001 werd in de Vleeshal van het Haarlemse Frans Halsmuseum de tentoonstelling 'De bloei van Haarlem. Het kunstleven in de jaren 1900-1930' gehouden. Bij deze tentoonstelling verscheen dit boek van Michael Huig over de Haarlemse kunstenaarsgemeenschap en de plaats die zij inneemt binnen de Nederlandse cultuurgeschiedenis.

Haarlem bezat in die eerste decennia van de twintigste eeuw musea en kunstverenigingen en bovendien de School voor kunstnijverheid, na 1918 school voor bouwkunde, versierende kunsten en kunstambachten genaamd, die een aantal kunstnijveren en kunstenaars van betekenis heeft voortgebracht. Bekende kunstenaars die voor kortere of langere tijd in Haarlem hebben gewoond, waren onder anderen Mari Andriessen, Henri Boot, Willem Bogtman, Ko Doncker, Ben Kamp, Jan Bronner, Hendrik van den Eijnde en Kees Verwey. Naast deze grote namen was er een behoorlijk grote groep andere kunstenaars, die echter meestal genoodzaakt waren een nevenberoep uit te oefenen om in hun onderhoud te voorzien. Pas in de jaren twintig begon de overheid oog te krijgen voor de economisch vaak treurige omstandigheden waarin veel kunstenaars leefden.

Het georganiseerde kunstenaarsleven speelde zich af in kunstverenigingen. De belangrijkste kunstvereniging in die tijd was het tekencollege 'Kunst Zij Ons Doel'. Hier kwam men tweemaal per week bij elkaar voor modeltekenen. Soms werden er kunstbeschouwingen, lezingen of rondleidingen georganiseerd. De leden voelden zich boven de maatschappij verheven, wat ze tot uitdrukking brachten in hun chique manier van kleden, zelfs tijdens het tekenen en schilderen, en door thee te drinken in plaats van 'volkse' koffie; gezien hun financiële omstandigheden niet erg handig eigenlijk.

De rest van de Haarlemse bevolking had overigens, behalve voor de oude kunst in de musea, totaal geen belangstelling voor eigentijdse kunst. Hun culturele leven

werd voornamelijk bepaald door toneel en muziek. De kunstenaars klaagden steen en been: hun exposities werden niet bezocht.

Regelmatig kozen leerlingen van de school voor kunstnijverheid later voor het vrije kunstenaarschap, in plaats van voor de toegepaste kunst. In het kunstnijverheidonderwijs werd namelijk niet alleen aandacht besteed aan vorm, lijn en vlak, maar ook aan ruimte, licht en sfeer. De overstap naar de vrije kunst was daarom zo gemaakt. Aangezien dit door het school-

bestuur werd gezien als deserteren, probeerde men het lesprogramma in te perken. Er bestond algemeen in kunstnijverheidskringen een bezwaar tegen vrije kunst, omdat die zich niet bond aan een maatschappelijke zaak. Hiermee stonden zij op één lijn met gemeenschapskunstenaars, die een soortgelijk modernistisch ideaal van gebonden kunst nastreefden.

De schrijver ontdekt een discrepantie tussen het Haarlemse kunstleven en het gangbare ontwikkelingsmodel van de kunstgeschiedenis van die periode, waarin de opvatting geldt, dat in het begin van de twintigste eeuw, onder invloed van de nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen, het intellectuele klimaat zich moderniseerde en dat dit ook zijn weerslag had op de beeldende kunst. Veel vernieuwende kunst werd echter in Haarlem niet geproduceerd, iets wat volgens hem in heel Nederland een tendens was. Men bleef dicht bij het schilderen naar de werkelijkheid; de gemeenschapskunst en het modernisme gingen aan het merendeel van de Haarlemse kunstenaars voorbij. De bloei zat hem meer in de kwantiteit van conventionele stadsgezichten, landschappen, stillevens of naturalistische portretten met hier en daar een vleugje impressionisme. De avant-garde ontbrak geheel. Deze conclusie heeft ook consequentie voor de stelling dat er in het midden van de jaren twintig in de kunst een terugkeer tot de werkelijkheid te constateren was. De meeste kunstenaars hadden tenslotte nooit anders gedaan.

Dit boek, dat veel mooie foto's bevat van kunstwerken en kunstenaars, werd gerealiseerd dankzij de Stichting Kees Verwey en het gebiedsbestuur geesteswetenschappen van de Nederlandse Organisatie voor wetenschappelijk onderzoek (NWO). In de verantwoording worden heel wat namen van medewerkers en instellingen genoemd, maar de auteur wordt helaas nergens geïntroduceerd.

Hoewel de schrijver beweert, dat hij geen chronologische opeenstapeling van feiten wil presenteren, is hij hier in sommige hoofdstukken niet helemaal aan ontkomen. Toch wordt dit verslag door de verscheidenheid aan onderwerpen nergens saai, en je mag dan ook rustig stellen, dat in het boek alles aan bod komt wat maar enigszins betrekking heeft op de Haarlemse kunstenaars- en kunstnijverheidgemeenschap uit het begin van de twintigste eeuw.

Rose Marie Schenkels

H. Israëls, A. Mooij, *Aan de Achtergracht. Honderd jaar GG&GD Amsterdam* (Amsterdam: Bert Bakker, 2001, 227 blz., €16,56, ISBN 90 351 2262 3).

Het is verheugend te constateren dat jubilea vaak aanleiding geven tot historische reflectie en niet zelden leiden tot de uitgave van een serieus wetenschappelijk verantwoord werk. Ook de viering van het honderdjarig bestaan van de GG&GD van Amsterdam heeft, naast allerlei feestelijkheden, geleid tot een boek, geschreven door twee historisch-sociologen die eerder over de geschiedenis van de gezondheidszorg publiceerden.

Als opmaat voor de ontstaansgeschiedenis van de eigenlijke GG&GD gelden de inspanningen van de hygiënisten, die er halverwege de negentiende eeuw van

uitgingen dat kwalijke dampen en onfrisse straten ziekten veroorzaakten. Ze ijverden voor een gemeentelijke aanpak, maar slaagden er niet in voor hun theorieën en oplossingen gehoor te vinden. Rond de eeuwwisseling kwamen de medisch-wetenschappelijke, maar ook de maatschappelijke en economische ontwikkelingen in een stroomversnelling. De Amsterdamse politiek van progressief liberalisme bleek rijp voor het instellen van gemeentelijke diensten ten bate van de openbare hygiëne en volksgezondheid.

In 1893 werden enkele gemeentelijke diensten voor openbare hygiëne ondergebracht in de Gemeentelijke Gezondheidsdienst. De geneeskundige zorg voor armen, ook een aandachtspunt

van de hygiënisten, was nog in handen van allerlei particuliere initiatieven. Gaandeweg kwam er steeds meer kritiek op deze dure en benedenmaatse medische zorg. Vanaf 1901 volgde een felle strijd om de reorganisatie van de geneeskundige bedeling tussen de wethouder van armenzorg en de Amsterdamse geneesheren. Naast hun eigen particuliere praktijk deden deze de armenzorg er een beetje bij. Het idee dat artsen in dienst van de gemeente zich uitsluitend met medische hulp aan armen zouden bezighouden vonden ze beneden hun stand. Na een reeks van ruzies, reorganisaties, commissies van toezicht en rapporten verrees in 1903 een gereorganiseerde Geneeskundige Dienst met 36 gemeenteartsen onder leiding van Menno Huizinga. Onder zijn leiding kwamen de ambulancedienst, de zuigelingenzorg en de schoolartsen in het dienstenpakket; dit ging wederom gepaard met weerstand, rapporten en debatten.

In 1919 nam de sociaal-democraat Louis Heijermans de leiding over de dienst met grote voortvarendheid ter hand. Tot aan zijn terugtreden in 1937 groeide de dienst in alle opzichten: de omvang groeide niet alleen door overname van de Gezondheidsdienst maar ook door verdere uitbreiding van het dienstenpakket. Daarbij groeide eveneens het prestige van de dienst aanzienlijk. Ook de auteurs zijn van de verdiensten van Heijermans onder de indruk geraakt en verwijzen naar het tijdperk van het Interbellum als hoogtepunt.

Als dieptepunt gold de daaropvolgende periode van Duitse bezetting. Aan het eind van de oorlog was het zuigelingensterftecijfer terug op het niveau van 1910, nadat dit cijfer tussen 1910 en 1940 juist sterk was gedaald. Het duurde tot eind jaren vijftig voordat dit weer een beetje op orde was. Al lang werd er in Nederland gepraat over een nationale ziekenfondsverzekering. De bezetter hakte de knoop door. In 1941 verdween de geneeskundige armenzorg en werd het Ziekenfondsbesluit van kracht. Pas in 1964 werd dit ingewisseld voor een Ziekenfondswet van Nederlandse makelij.

Na de oorlog (1950-1980) groeide met de stijgende welvaart ook de dienst verder uit. De uitvoering van het uitgebreide vaccinatieprogramma viel daarbij het meest op. Maar met de welvaart groeide ook het oneigenlijk gebruik van middelen: eind jaren zeventig werd de roep om bezuinigingen, deregulering en afslanking luider. De lange periode van reorganisaties van de jaren tachtig en negentig ging natuurlijk weer gepaard met ruzies, commissies en rapporten. Hieruit kwam een GG&GD naar voren die zich ondanks alle moeilijkheden weer had aangepast aan de veranderende omstandigheden en zich op het gebied van AIDS-bestrijding en drugsverslaafdenzorg verdienstelijk maakte. Een felle discussie over verzelfstandiging werd in 1995 beslecht in het voordeel van de negentiende-eeuwse voorvechters voor een gemeentelijke aanpak. Het boek sluit af met een bescheiden notenapparaat, lijst van directeuren, van geïnterviewden, illustratieverantwoording, literatuurlijst en personenregister.

De auteurs zijn er voortreffelijk in geslaagd de geschiedenis van de GG&GD tot leven te wekken. De terugkerende discussies en aaneenrijging van directeuren en wethouders wordt op onderhoudende wijze inzichtelijk gemaakt. De gelijkenis met de huidige berichtgeving in de media over onderzoekscommissies, wachtlijsten en vaccinaties dringt zich herhaaldelijk op, maar wordt terecht buiten het bestek van het verhaal gehouden. Vooral de heldere opbouw in periodes en de kleurrijke uitweidingen over de hoofdpersonen vallen op. Als enige minpuntje valt op te merken dat het een strikt bedrijfshistorisch onderzoek is geworden, met dien verstande dat het een gemeentelijke instelling betreft en geen zelfstandig bedrijf. Prominente

Amsterdammers komen weliswaar uitgebreid aan bod, maar de verhalen van de gewone man, de arme ontvanger van de zorg, blijven nagenoeg buiten beschouwing. Dat neemt niet weg dat het een laagdrempelig, zeer leesbaar boek is geworden dat bij vlagen leest als een roman en in populariteit, met name in Amsterdam, zeker niet onder zou hoeven doen voor historische werken die in de boekentoptien staan.

Lianne Damen

A. van Breda, met bijdragen van L. van Dalen Gilhuys, e.a., *'100 Jaar' jazz in Den Haag. Het New Orleans van de Lage Landen* (Den Haag: Uitgeverij 'De Nieuwe Haagsche', 2000, 640 blz., ISBN 90 72766 62 8).

Voor jazzliefhebbers is Den Haag altijd een interessante stad geweest. Vanaf de tijd dat de 'zwarte' muziek uit New Orleans nog niet eens tot echte jazz was ontwikkeld, tot de dag van vandaag, hebben heel wat muzikanten uit binnen- en buitenland de Residentie aangedaan, en het is niet alleen vanwege de drie dagen per jaar North Sea Jazz Festival, dat Den Haag 'Nederlands jazzstad nummer 1' wordt genoemd.

Sinds 1950 is Arie van Breda bij veel van die jazzevenementen betrokken geweest, eerst als lid, later als voorzitter van de Haagse Jazz Club. Het idee om de geschiedenis van zijn club op te schrijven, bestond al. Uiteindelijk besloot de schrijver dit uit te breiden tot de volledige geschiedenis van de Haagse jazz.

Aanvankelijk speelde alles zich nog af in New Orleans, waar negers op hun blaasinstrumenten improviseerden, naar voorbeeld van militaire marsmuziek, en zowel bruiloften als begrafenissen ritmisch begeleidden. Wel had men in Den Haag in augustus 1900, bij het optreden van de ragtimeband van de Amerikaanse marsenvirtuoos John Philip Sousa, kennis kunnen maken met de nieuwigheid, dat de solisten hun solo's staande voor het orkest speelden, maar de muzikale ontwikkelingen die zich daarna voordeden, kon men pas na de Eerste Wereldoorlog *live* beluisteren, of op de eerste grammofoonplaten. De bands die in die tussentijd Europa aandeden, gingen vooralsnog aan Nederland voorbij.

Sinds 1917 had zich in Chicago een 'blanke' variant van de 'zwarte' New Orleans-muziek ontwikkeld. De komst naar Den Haag van een populaire vertegenwoordiger van deze stroming, Paul Whiteman, in 1926, was een belangrijke gebeurtenis. Zijn orkest bracht eigenlijk een nieuw soort Amerikaanse amusementsmuziek, die sterk beïnvloed was door de jazz. Deze mildere vorm van jazz deed de kritiek die er in overvloed was op de zogenoemde 'bandeloze en heidense nikkermuziek' wat afnemen.

Omstreeks 1919 was ook al in Den Haag een jazzorkest opgericht, The Original Jazz Syncopaters, en snel volgden er meer. Veelal waren het amateurbands, die voor schoolfeesten en in dansscholen en dergelijke speelden. Ze leken nog niet op de hedendaagse jazzbands en hadden eigenlijk maar één criterium: er moest wild op gedanst kunnen worden. Van de zwarte pioniers hadden de meesten nooit gehoord. Als de muziek maar een beetje gesyncopeerd was, of in hoog tempo gespeeld werd, heette het al gauw jazz.

In de jaren dertig verschenen er tijdschriften over jazz en werden er jazzclubs opgericht. Daarin werd gediscussieerd over wat wel en niet jazz genoemd mocht worden. Moderne swingmuziek was nog geen jazz. Jazz was elitair en moest serieus genomen worden.

Alles wat Amerikaans was, werd tijdens de Duitse bezetting verboden, dus ook de jazzmuziek (als dekmantel werd Hawaiimuziek gespeeld), maar na de oorlog kon een inmiddels ontwikkeld plan worden gerealiseerd: een jazzinstituut, waar muzikanten en luisteraars voorlichting en les konden krijgen: The Dutch Swing College, waaruit The Dutch Swing College Band en de Haagse Jazz Club ontstonden. Het was geen echte vakopleiding; die bestond nog niet. Aan het Koninklijk Conservatorium zou jazz nog tot 1975 taboe blijven.

Tot het einde van de jaren vijftig is jazz de muziek voor de jeugd geweest. Met de opkomst van de rock'n'roll was dat afgelopen. Jazz werd voortaan door jongeren geassocieerd met oubollige blazer-met-stropdas dragende mannen, die vooral te vinden waren onder de aanhangers van de traditionele New Orleans jazz, zoals de leden van de Haagse Jazz Club, die zelfs niets moesten hebben van de nieuwe, uit New York overgewaaide *bob* van onder anderen Dizzy Gillespie, Thelonious Monk en Art Blakey. De Haagse Jazz Club vond dat jazz bij zijn *roots* moest blijven: collectieve improvisatie, *dixieland.*

De Haagse Jazz Club was ook de club van Arie van Breda, en dat is te merken. Tot de oprichting van The Dutch Swing College in 1945 gaat het nog goed - tenminste, als je je niet eerst door drie inleidingen, waarvan twee van clubgenoten, in verwarring laat brengen. Daarna vult hij het grootste deel van het boek op een kroniekmatige wijze met het wel en wee van zijn club, waardoor het boek wat langdradig wordt en bovendien de indruk wordt gewekt dat er buiten dat, bijvoorbeeld op het gebied van de moderne jazz, in Den Haag niets gebeurde.

In de laatste hoofdstukken komt dat gelukkig weer helemaal goed. Vakopleidingen, experimentele jazz, de andere clubs, grote en kleine evenementen, en niet te vergeten de plannen voor jazzcentrum Pannonica, waar alle jazzstijlen naast elkaar zullen staan; alles komt aan bod.

Behalve de niet al te geslaagde indeling, is er ook nog wel wat af te dingen op de diepgang en de stijl van het werk. Niettemin is het door de enorme hoeveelheid materiaal die verwerkt is, toch een interessant boek geworden, geschreven door een *insider.*

Rose Marie Schenkels

H. van Lith, *Plotseling een vreselijke knal. Bommen en mijnen treffen neutraal Nederland (1914-1918)* (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 2001, 268 blz., ISBN 90 288 2690 4).

In tegenstelling tot de Tweede Wereldoorlog was lange tijd de belangstelling voor en de geschiedschrijving over de Eerste Wereldoorlog minder omvangrijk. Allereerst is de periode van de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) verder weg gelegen in onze historische herinnering. Ten tweede was Nederland niet direct in de oorlog betrokken en probeerde het zijn neutraliteit te bewaren. Dat neemt niet weg dat de gevolgen van deze oorlog ook voor Nederland ingrijpend waren. Niet alleen was Nederland beperkt in de handel en kreeg het te maken met de opvang van Belgische oorlogsvluchtelingen, ook werd ons land regelmatig geconfronteerd met schendingen van het luchtruim en zelfs met bomaanvallen. Vooral de plaatsen op de grens met België, maar ook meer landinwaarts van met name de provincie Zeeland, hadden te kampen met vreemde gevechtsvliegtuigen, die - soms zelfs op klaarlichte dag - hun bommen afwierpen.

Over de motieven van de vliegeniers: vergissing door desoriëntatie of opzet? - kregen de Nederlandse autoriteiten tijdens de oorlog maar weinig duidelijkheid. Een eerste onzekerheid vormde veelal de herkomst van de bommen. Aan de hand van bomscherven werd getracht de bewijzen te verkrijgen voor de identiteit van het vliegtuig. Vervolgens werd bij de autoriteiten van het betreffende land - in de meeste gevallen Groot-Brittannië - om opheldering gevraagd en schadevergoeding geëist. Nederlandse protesten bij de Britten hadden vaak geen resultaat of er gingen maanden, zo niet jaren overheen voordat de Britten toegaven dat de schuldige inderdaad een (verdwaald) Brits vliegtuig was en zij met verontschuldigingen tot betaling overgingen. De Engelse houding viel niet goed in de Nederlandse pers, maar ook een reactie van Duitsland dat zij zoiets nooit zou doen en de suggestie dat het werpen

van bommen opzet van Engeland was om Nederland alsnog in oorlog te krijgen, kon slechts op hoon rekenen.

De herhaalde bomaanvallen joegen de schrik er bij de bevolking goed in, ook al was de schade soms alleen materieel en vielen er niet altijd dodelijke slachtoffers. Er zijn echter genoeg voorbeelden van incidenten waarbij dit wel het geval was. De hulpverlening voor de slachtoffers stond aanvankelijk nog in de kinderschoenen, alhoewel de autoriteiten hun best deden en bijvoorbeeld koningin Wilhelmina een schenking deed.

Daarnaast werd geprobeerd te voorkómen dat vreemde vliegtuigen ons land bereikten door

goed aan te geven dat men boven Nederlands grondgebied vloog. Verschil van mening bestond over het al dan niet verduisteren van huizen en fabrieken, omdat gebleken was dat vliegeniers vaak bommen afwierpen juist boven helverlichte plekken. Grote lampen op de toren van Vlissingen die rode, witte en blauwe lichtbundels uitstraalden, stuitten op bewaar bij B en W met het argument dat de vreemde vliegtuigen dan zouden kunnen denken dat juist op die plaats de grens met België lag. Dit zou dan juist meer risico opleveren voor de Nederlandse dorpen en stadjes vlak langs de grens.

In elk van de vijftien hoofdstukken die het boek telt, bespreekt Hans van Lith telkens een ander incident. Hiertoe bekeek hij krantenberichten maar ook advertenties van verzekeraars, die handig inspeelden op de nieuwe situatie van gevaar van bomschade. Ook nam hij interviews af met overlevenden en bekeek diverse (gemeentelijke) archiefstukken, ooggetuigenverslagen en diplomatieke notities. Het boek biedt een goed beeld van wat de aanvallen in de praktijk betekenden voor de plaatselijke bevolking. De verschillende aanvallen, althans een selectie hiervan, worden in chronologische volgorde besproken. Voor een overzicht van álle aanvallen is in het boek op bladzijde 252 een tabel opgenomen met vermelding van onder andere plaats, tijdstip en herkomst van het vliegtuig. Ook behandelt de auteur in een apart hoofdstuk de aanvallen die op zee plaatsvonden. Waren het boven land veelal de Britten die gevaar brachten, op zee liepen Nederlandse vrachtschepen en vissersboten herhaaldelijk kans door Duitse vliegtuigen te worden bestookt. Ook was er gevaar van door de geallieerden gelegde mijnen. Niet alleen worden in het boek de incidenten op zich beschreven, ook krijgen de politieke en diplomatieke reacties aandacht en komt het bredere perspectief van de oorlogshandelingen aan bod. Toch is het jammer dat desondanks de vraag onbeantwoord blijft waarom het bijvoorbeeld zo lang duurde voordat de Engelsen hun fouten toegaven en waarom ze dat plotseling wel deden. En wat waren in het algemeen de instructies voor de vliegeniers? Een moeilijkheid is natuurlijk dat archiefstukken en diplomatieke correspondentie niet altijd uitsluitsel geven over het waarom van de gebeurtenissen.

De gehanteerde opzet van *Plotseling een vreselijke knal* zorgt echter voor een boeiend verslag van de gebeurtenissen en maakt dat de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog voor Nederland meer gezicht krijgen. Bovendien is het boek rijk geïllustreerd met soms uniek fotomateriaal, prentbriefkaarten en advertenties. Het werk vormt zo een belangrijke aanvulling op de literatuur over deze ingrijpende periode in de Europese geschiedenis en vooral over de positie van Nederland daarin. Kortom: een aanrader.

Annemieke van der Velden

P. Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog, 1914-1918* (Amsterdam, Antwerpen: De Arbeiderspers, 2001, 459 blz., €31,71, ISBN 90 295 3083 9).

Misvattingen bestrijden met een historische studie is een nobel streven. Paul Moeyes geeft in de eerste bladzijden van zijn publicatie over Nederland in de Eerste

Wereldoorlog aan dat hij deze arbeid op zich genomen heeft ter bestrijding van de misvatting ‘dat de periode van de Grote Oorlog in Nederland de periode van het Grote Niets is geweest.’ Moeyes doet dit door in zijn boek te verhalen over de wederwaardigheden in het Nederland van de jaren '14-'18. Daarmee is zijn boek de eerste algemene beschrijving van de geschiedenis van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog sinds het inmiddels dertig jaar oude werk van C. Smit.

Buiten schot kent geen specifieke historische vraagstelling en is met name beschrijvend van opzet. Zoals Moeyes zelf ook opmerkt is de hoeveelheid onontgonnen materiaal over de Eerste

Wereldoorlog enorm. Wellicht is dat ook de reden dat hij zich maar niet gewaagd heeft aan archiefonderzoek. Moeyes begint met het Nederland van voor 1914, de neutrale positie in Europa, de strubbelingen rond de defensieplannen en -begroting. Ook bij zijn beschrijving van de oorlogsjaren (of beter: de mobilisatiejaren) krijgt defensie ruime aandacht: de vermeende ouderwetsheid van de Nederlandse krijgsmacht, de spanningen tussen het kabinet en de opperbevelhebber, de roep in officierskringen om het leger te beschouwen als leerschool van de natie. Een enkele keer wordt de doelstelling van het boek te bewijzen dat er in Nederland wel degelijk veel gebeurde tijdens de Grote Oorlog iets te geforceerd benadrukt, zoals op pagina 160: 'De ervaringen van het Nederlandse leger zijn te vergelijken met die van de oorlogvoerende landen in zoverre dat geen van de legers was voorbereid op de toestand waarin ze langere tijd zouden verkeren ....' Het is echter de vraag of deze vergelijking wel mogelijk is. Het verschil in impact tussen de mens- en materiaalvernietiging aan het front en de dagelijkse sleur van de gemobiliseerde Nederlandse soldaat is wel erg groot.

Moeyes behandelt de belangrijkste Nederlandse gebeurtenissen tijdens de oorlogsjaren: de Belgische vluchtelingen, de regelmatig terugkerende Duitse dreiging, de economische teloorgang van Nederland in de laatste jaren van de oorlog wanneer handel praktisch onmogelijk is gemaakt door de oorlogvoerende partijen, en natuurlijk de revolutiepoging van Troelstra. Daarnaast besteedt Moeyes veel aandacht aan de stemming in Nederland, in de pers en in het kabinet. Juist op dit punt is de hoeveelheid onontgonnen historisch materiaal enorm. De vraag die hier altijd als eerste bovenkomt is wie er 'pro-Duits' was en wie 'anti'. Deze tegenstelling hebben de tijdgenoten al gecreëerd zoals te lezen is in de stukken die vanuit het Duitse gezantschap in Den Haag naar Berlijn gestuurd werden: binnen de ARP, in militaire kringen en onder wetenschappers zou bijvoorbeeld een natuurlijke sympathie voor Duitsland heersen. Enkele reactionaire hoogleraren leidden zelfs jarenlang het pro-Duitse propagandakrantje *De Toekomst.* Ook Troelstra wordt in het 'pro-Duitse' kamp geplaatst.

Wat helaas ook bij Moeyes achterwege blijft na de constatering wie er 'pro-Duits' en wie er 'anti-Duits' zijn, is de uitleg wat pro- of anti-Duits zijn eigenlijk inhield. Het ligt niet voor de hand dat het voor de reactionaire professoren hetzelfde betekende als voor Troelstra. Troelstra's pro-Duitse houding heeft waarschijnlijk veel meer te maken met zijn bewondering voor de Duitse SPD. Hij geloofde dat de ontwikkeling van de sociaal-democratie in Duitsland het verste was voortgeschreden en een voorbeeld was voor de Nederlandse sociaal-democraten: mocht de wereldoorlog de wereldrevolutie uitlokken, dan zou deze beginnen in Duitsland. Zijn pro-Duitse houding was dus niet zozeer een uitdrukking van bewondering voor de *Kaiser* en zijn *Militär,* maar van zijn overtuiging dat de ontwikkelingen in Duitsland de loop van de (socialistische) geschiedenis zouden bepalen. Revolutie in Duitsland betekende voor Troelstra dan ook dat revolutie in Nederland onvermijdelijk was.

Deze overtuiging dat vanuit Duitsland het nieuwe Europa zou ontstaan was niet voorbehouden aan leden van het bekende pro-Duitse kamp. Frederik van Eeden schreef felle artikelen tegen de pro-Duitse professoren, maar geloofde tegelijkertijd dat vanuit Duitsland de revolutie zou komen. Hij vertaalde de kritische brochures 'J'accuse. Von einem Deutschen' en 'Gerade weil ich ein Deutscher bin.' Van Eeden meende dat deze brochures het begin waren van de opstand die in Duitsland moest

ontstaan: alleen revolutie vanuit Duitsland kon de wereldvrede brengen. Zo meenden zowel pro- als anti-Duitse Nederlanders dat Duitsland de geschiedenis zou bepalen: Troelstra vertrouwde op organisatorische kracht van de SPD, de reactionaire professoren geloofden in de autoritaire ordening van de Duitse samenleving en Van Eeden verwachte de wereldrevolutie van dissidente Duitse intellectuelen. Enkel de onderverdeling in pro- en anti-Duits geeft ons dus niet voldoende inzicht in de manier waarop Nederlanders met de oorlog omgingen. Maar het had ook niet verwacht mogen worden dat Moeyes de enorme hoeveelheid

historisch materiaal over dit onderwerp even had meegenomen in zijn boek. Als overzichtswerk en aansporing tot verder onderzoek naar deze vergeten periode heeft het zijn doel zeker niet gemist.

Ismee Tames

H.P. Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I. Espionage, diplomacy and survival* (History of warfare VII; Leiden: Brill, 2001, xvii + 381 blz., €99,-, ISBN 90 04 12243 5).

Ook in de VS bestaat er interesse voor de Nederlandse geschiedenis. In 2001 publiceerde Hubert van Tuyll van Serooskerken - wiens naam inderdaad wel een Nederlandse komaf verraadt - het zevende deel in de serie 'History of warfare'. Ditmaal over hoe Nederland zich tijdens de Eerste Wereldoorlog staande wist te houden tegenover de oorlogvoerende buurlanden. Het is op het eerste gezicht een mooie uitgave geworden. Helaas blijkt bij het lezen dat er nogal wat slordigheden door de redactie zijn geglipt. Ook het terugvinden van de juiste bron bij een citaat kan moeilijkheden opleveren: vaak staat alleen aan het eind van een alinea vol citaten één noot die naar allerlei verschillende bronnen verwijst. Dit neemt niet weg, dat de inhoud van het boek zeer lezenswaardig is.

Van Tuyll wil het behoud van de Nederlandse neutraliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog uit militaire en politieke factoren verklaren. Hoe buitenlandse militaire factoren van invloed waren op het neutraal voortbestaan van Nederland tijdens de jaren 1914-1918 blijkt uit het Schlieffenplan - of beter - de aanpassingen die Schlieffens opvolger Moltke maakte op dit Duitse aanvalsplan. In plaats van door Nederlands Limburg te trekken bij de aanval op het noorden van Frankrijk, besloot Moltke Nederland ongemoeid te laten - wat tijd en manschappen won - en alles te zetten op een razendsnelle verovering van de vesting Luik. Om het Schlieffen-Moltke plan te laten slagen, moest Frankrijk verslagen zijn voordat Rusland tot oorlog overging. Toen Rusland in de zomer van 1914 mobiliseerde als reactie op de oorlogsvoorbereidingen van Oostenrijk-Hongarije tegen Servië, kreeg Moltke haast: nu moest hij zo snel mogelijk Luik innemen om Frankrijk op tijd verslagen te hebben. De uitbreiding van de oorlog naar het westen was dus nauw verbonden met de keuze van de Duitse legerleiding om Nederland buiten de oorlog te houden, beredeneert Van Tuyll.

Maar de Nederlanders probeerden ook zelf hun neutraliteit veilig te stellen. Van Tuyll gaat gedetailleerd in op het handelen van de Nederlandse minister van buitenlandse zaken Loudon. Loudon krijgt veel waardering voor zijn optreden. In plaats van hem als zwak en meegaand te bestempelen, concludeert Van Tuyll dat zijn trage reacties op eisen van de Duitsers dan wel de Britten, een toonbeeld waren van slimme tactiek: negeren en traineren tot de gemoederen bij de buurlanden weer tot bedaren waren gekomen.

Van Tuyll wil bewijzen dat Nederland zich niet passief aan de grillen van de oorlogvoerende machten overleverde, maar zeer zeker zijn uiterste best deed te roeien met de riemen die het had én dat die opstelling belangrijk heeft bijgedragen aan het

buiten de oorlog blijven. De these van Porter in zijn dissertatie *Dutch neutrality in two World Wars* uit 1980 dat Nederland eigenlijk vier jaar lang passief overgeleverd was aan de grillen van de grote buurmachten valt hij hiermee aan. Van Tuyll zit meer op één lijn met auteurs als Marc Frey die uitgaan van het belang van de verschillende politieke en militaire factoren in binnen- en buitenland. Van Tuyll is er daarbij van overtuigd dat het gedrag van de Nederlanders zelf veel effect had op het beleid van Engeland en Duitsland. Zijn boek past daarmee in de recente bewustwording in historische

kringen dat ook in Nederland tijdens de jaren van de Eerste Wereldoorlog de geschiedenis niet stil stond.

Een gevaar dat bestaat wanneer een historicus wil laten zien dat in een bepaalde periode wel degelijk veel gebeurde, is dat het slechts een opsomming oplevert van wie wat deed en wanneer. En dat vervolgens hieruit geconcludeerd wordt dat deze acties dus ook van doorslaggevende invloed waren op het behalen van de doelstellingen van het beleid. In dit geval gaat het er om of de Nederlandse diplomatie zoveel invloed had op de beslissingen van de oorlogvoerende grootmachten dat hun handelen in het rijtje 'belangrijkste factoren die ons buiten de oorlog hielden' thuishoort.

Van Tuyll is er in geslaagd dit te laten zien; vreemd genoeg met name bij de behandeling van het Belgisch-Nederlandse geruzie na de wereldoorlog. Toen de Belgen bij de vredesbesprekingen in Parijs aanspraak maakten op Nederlands grondgebied bestond in Nederlandse kringen grote vrees dat de geallieerden de arme Belgen zouden steunen. Zowel in Frankrijk als Engeland bestonden namelijk twijfels over de houding van Nederland tijdens de oorlogsjaren en daarna. De Belgische retoriek om meer grond stak echter zo platvloers af bij de slimme tactieken die de Nederlanders zich inmiddels eigen hadden gemaakt, dat uiteindelijk zelfs de Fransen hun beschermeling lieten vallen. Hieruit blijkt dat zelfs toen Nederland onderdak bood aan de Duitse keizer, het nog steeds in staat was beslissingen van de geallieerde grootmachten in het eigen voordeel te sturen. Nederland kon zijn wil natuurlijk nooit opdringen, maar wist er wel voor te zorgen dat de Nederlandse argumenten gehoord werden en serieus genomen.

Ismee Tames

G. Voerman, *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische internationale, 1919-1930* (Dissertatie Groningen 2001; Amsterdam, Antwerpen: Veen, 2001, 664 blz., €34,03, ISBN 90 204 5638 5).

Zoals de nulmeridiaan van Greenwich bepalend is in de internationale tijdsbepaling, zo is in de communistische beweging de meridiaan van Moskou het ijkpunt. Woorden van deze strekking sprak Lev Davidovitsj Trotski in 1920 tot Herman Gorter, na diens pleidooi voor een zelfstandige koers van de West-Europese communistische partijen. De titel van Gerrit Voermans dissertatie voldoet uitstekend aan de aloude richtlijn dat deze de kortst mogelijke samenvatting van een boek zou moeten bieden. Voor de Nederlandse communistische partij was Moskou inderdaad het ijkpunt. Sterker nog: aan het eind van de jaren twintig was de CPN door de Komintern volledig gedomesticeerd, als een trouw huisdier dat keurig uit de hand van het baasje at. En de Komintern liep op zijn beurt inmiddels aan de leiband van de Russische CPSU. In 664 pagina's beschrijft Voerman het proces dat hiertoe leidde. Daarmee is opnieuw een dikke pil toegevoegd aan de in een rap tempo uitdijende geschiedschrijving van het Nederlands communisme. Kort tevoren verscheen bijvoorbeeld Jan Willem Stutjes biografie van Paul de Groot, waarmee een vergelijking zich dus onmiddellijk opdringt. De periodisering en aandachtspunten van beide boeken doet deze enigszins mank

gaan, maar één verschil is vrij snel duidelijk. Voerman biedt namelijk iets wat Stutje beloofde, doch niet realiseerde: een analytische beschouwing van het stalinisme. Dat verschaft zijn boek een waarde die uitstijgt boven de minutieuze beschrijving van de driehoeksverhouding tussen de CPN, de CPSU en de Komintern tussen 1919 en 1930. Daar is namelijk het grootste gedeelte mee gevuld. Sober en helder schrijvend doet Voerman verslag, zich daarbij onder meer baserend op de papieren van het Russisch Staatsarchief voor sociaal-politieke geschiedenis te Moskou, dat in 1991 het 55 miljoen pagina's tellende

Komintern-archief openstelde voor historici. Voerman had het geluk dat hij zijn onderzoek kort daarna kon verrichten, want in de loop van de jaren negentig kwamen er weer beperkingen op de toegankelijkheid. De korte, van zakelijke kopjes voorziene paragrafen maken het proefschrift goed leesbaar, hoewel het naar mijn idee soms wat beknopter had gekund. En het was handig geweest als die kopjes ook in de inhoudsopgave terecht waren gekomen. Temeer daar de hoofdstuktitels nu juist weer niet zo veelzeggend zijn en geen jaartallen bevatten.

Interessant wordt het als Voerman in zijn laatste hoofdstuk de grote lijnen gaat trekken. De Komintern was bedoeld als een strak geleide, centralistische organisatie. Deze eigenschappen werden in de loop van de jaren twintig steeds sterker. En het ambtelijk apparaat dijde almaar uit - en daarmee de neiging tot controle. Bureaucratisering en de neiging tot oligarchie (‘olicharchisering’, staat er) is nu eenmaal eigen aan alle grote organisaties. Parkinson's Law dus, al ontleent Voerman deze wetenschap aan de socioloog Robert Michels (1911) en niet aan de Engelse econoom uit de jaren vijftig. Bovendien wisten de leiders van de Sovjet-Unie een steeds grotere greep op de Komintern te krijgen. De organisatie kwam volledig in dienst te staan van de verdediging van de Sovjet-Unie. Aan de andere kant ging van de Sovjet-Unie een grote morele autoriteit en aantrekkingskracht uit op de CPN-leiding en -aanhang. Deze twee componenten van de relatie vormden het fundament voor de ‘stalinisering’ van de CPN, zoals Voerman de ontwikkeling naar het stalinisme aanduidt. Daarbij kwam als derde factor nog de interne gerichtheid van de communistische gemeenschap, voortkomend uit de vijandigheid van de omringende buitenwereld.

Hoe was nu de Komintern in staat de CPN naar zijn pijpen te laten dansen? Voorop staat natuurlijk dat elke aangesloten partij zich diende te conformeren aan de niet mis te verstane toelatingsvoorwaarden, die de manier van werken tot in detail voorschreven. Vervolgens was er een aantal controlemechanismen dat ertoe leidde dat de aangesloten partijen ook werkelijk in dit gareel bleven. Twee daarvan lijken mij essentieel. Ten eerste het feit dat de plaatselijke partijleiding en de Komintern in principe een belangenovereenkomst hadden: zolang men de richtlijnen zonder mankeren uitvoerde, kon men met Moskouse steun in het zadel blijven. Kreeg de Komintern te maken met lieden die van de koers wilden afwijken, dan waren er altijd anderen te vinden, die ten bate van hun eigen aanzien bereid waren de directieven wél te accepteren. Die werden dan in de hierop volgende partijstrijd gesteund. Zo konden de vertegenwoordigers van de Komintern steeds meer greep krijgen op de samenstelling van het partijbestuur en de redactie van *De Tribune.* Een tweede essentiële factor was geld. In de periode van 1918 tot en met 1930 ontving de CPN van Moskou ten minste 160.000 gulden. Op reguliere basis kreeg men gemiddeld 12.000 gulden per jaar. Dat was meer dan de jaarlijkse inkomsten van de partij, aldus Voerman. Hij neemt daarmee stelling tegen onder meer A.A. de Jonge, die beweerde dat de bijdrage uit Moskou voor de CPN nooit meer dan een bijkomstige betekenis heeft gehad. Een reconstructie van de partijboekhouding heeft Voerman echter niet kunnen maken. Wel weet hij dat een groot gedeelte van de 12.000 gulden naar de immer noodlijdende *Tribune* ging. Maar als we die in de berekeningen betrekken, komt de bewering dat de bijdrage uit Moskou groter was dan de overige inkomsten van de partij op een wankel voetstuk te staan. Laten we een slecht jaar nemen, 1929. Toen had *De Tribune* 3.000 abonnees, die elk 25 cent per week betaalden. Dat is

pakweg 13 gulden per jaar. In totaal moeten de inkomsten uit abonnementen dus al 39.000 gulden bedragen hebben. En dan hebben we het nog niet over de losse verkoop, de partijcontributies en de giften. Zo bezien is er wel wat voor De Jonges standpunt te zeggen.

Voermans studie gaat vooral over de top van de partij en niet over de achterban. Hij beseft dat dit een gemis is - de gewone leden moesten tenslotte de Komintern-directieven in de praktijk brengen - maar heeft desondanks het lagere kader niet systematisch in zijn onderzoek

betrokken. Naar eigen zeggen weerhield een gebrek aan bronnenmateriaal hem daarvan. Als pleister op de wonde worden in het slothoofdstuk enkele bladzijden aan de *rank and file* gewijd. Deze vormde een apart segmentje in de samenleving, een 'morele gemeenschap', met een eigen stijl, mentaliteit en moraal. Een 'zuil' dus, zij het een bijzonder dunne: de partij telde in 1930 1.100 leden. In die periode stemde zo'n twee procent van de kiezers op de CPN.

Als uitsmijter gaat Voerman na in hoeverre tijdens de jaren twintig het stalinisme zich in de CPN begint af te tekenen. Hij gebruikt daarbij de beschrijving die Ger Harmsen gaf van het Nederlandse stalinisme ten tijde van de Koude Oorlog: identificatie met de Sovjet-Unie, de felle bestrijding van de sociaal-democratie, dogmatisering, anti-intellectualisme, 'arbeiderisme' en het hanteren van nogal ruwe omgangsvormen. Al deze elementen doken gedurende de jaren twintig al in de partij op, maar één essentieel - door Harmsen overigens niet genoemd - element liet nog op zich wachten: de stalinistische leider. Die diende zich pas tegen het einde van de jaren dertig aan in de persoon van Paul de Groot.

Heeft Voerman een goed boek geschreven? Ja. Het presenteert een gedetailleerd relaas op basis van nog niet eerder geraadpleegd archiefmateriaal, het biedt hier en daar nieuwe inzichten en het is helder geschreven. En het geeft inzicht. Enerzijds in de werking van een extreem centralistisch gestuurde internationale organisatie als de Komintern, anderzijds in de manieren waarop deze op lokaal niveau haar beslag kreeg. Dat er nog wel wat te wensen overblijft - zoals een analyse van de lagere kaders, of een systematische vergelijking met andere landen - doet daar niets aan af.

Henk Wals

E. Brems, H. Brems, D. de Geest, ed., *Van hooger leven tot De Vlag. Literatuuropvattingen in Vlaanderen (1920-1940)* (Leuven: Peeters, Paul van Ostaijen-instituut, 1999, 241 blz., ISBN 90 429 0782 7).

Deze bundel biedt een geslaagde illustratie van de voordelen van een functionalistische literatuurbenadering: een invalshoek die literatuur en het literaire leven ziet als een systeem en die vooral aandacht heeft voor het literair-kritische vertoog of discours. De theoretische grondslagen van het onderzoek zijn eerder al geformuleerd door Dirk de Geest in zijn *Literatuur als systeem, literatuur als vertoog. Bouwstenen voor een functionalistische benadering van literaire verschijnselen* (Leuven: Peeters, 1996). In zijn 'Ten geleide' tot de bundel geeft coredacteur De Geest de centrale vragen aan van het onderzoek: het zijn vragen naar de functie van literatuur en literatuuropvattingen. Concreter: 'Hoe wordt literatuur gedefinieerd ten opzichte van andere (cultuur)uitingen? Welke functies worden specifiek aan literaire teksten toegekend? Welke criteria worden gehanteerd en gepropageerd om dergelijke teksten op hun waarde te beoordelen? Wat is uiteindelijk in dit verband de functionele inbreng van tijdschriften en groeperingen, allerlei programmaverklaringen, en de literaire kritiek?' Hier wordt dus gepleit voor een vorm van literaire geschiedschrijving die niet uitgaat van analyses van afzonderlijke literaire teksten maar wel van een analyse van metateksten in algemeen-culturele tijdschriften. De aanzet, in de praktijk, van

dergelijk onderzoek werd al gegeven in het proefschrift van Lut Missinne, *Kunst en leven, een wankel evenwicht. Ethiek en esthetiek. Proza opvattingen in Vlaamse tijdschriften en weekbladen tijdens het Interbellum (1927-1940),* gepubliceerd in 1994 (Leuven, Amersfoort: Acco). Lut Missinne is gelukkig en zeer terecht ook in deze bundel als auteur aanwezig: haar bijdrage over het tijdschrift *Forum* (1931-1935) demonstreert impliciet en evident de nieuwe accenten die worden gelegd in de functionalistische benadering. De

'diepere' analyse van de opvattingen en discussies die het literair debat hebben bepaald maken een nuancering nodig van de 'traditionele literatuurgeschiedenis'. In dit geval gaat het om een bijsturing van de 'officiële versie' dat *Forum* gestrand zou zijn op een onverzoenlijke tegenstelling tussen katholieken en niet-katholieken, 'een tegenstelling die grosso modo samenviel met de scheidingslijn tussen noord en zuid.' Schetst men de geschiedenis van *Forum* (en de daaraan inherente mislukking van de noord-zuid-samenwerking) tegen de bijzonder complexe achtergrond van het literaire leven, inclusief de voorgeschiedenis, dan wordt duidelijk dat het programma rond de impact van de persoonlijkheid (de 'vent' achter het werk) weliswaar gelijklopend leek, maar toch diepe gevoeligheden van sociale aard en literaire traditie verborg. Zo betekende (en betekent) het begrip volk (in de Vlaamse versie: gemeenschap) iets anders in Nederland dan in Vlaanderen: Vlaamse auteurs deelden de afkeer van de massa of collectiviteit niet omdat de literatuur nog verankerd zat in de negentiende-eeuwse sociale en Vlaamse Beweging; aan de Nederlandse redacteuren is de relevantie van het Vlaamse debat rond de positie van de kunst tegenover de kerk voorbijgegaan enz.

Veel van de bijdragen in deze bundel dienen zich aan als specifieke aanvullingen bij de studie van Missinne of als invullingen van opengebleven onderzoeksgebieden. Zo werden de zeer belangrijke, maar nog steeds niet systematisch noch volledig onderzochte kritische teksten van Gerard Walschap in het tijdschrift *Hooger Leven* onder de loep genomen door Elke Brems (zij bestudeert het soort discours en trekt daaruit conclusies over de poëticale opvattingen) en vraagt Ilse Coppieters aandacht voor de literatuurkritiek in het liberale blad *De Vlaamse Gids.* Een vergelijking van de recensies in *De Vlaamse Gids* met die in (het eerder wel bestudeerde) *Dietsche Warande* en *Belfort* laat zien dat het blad wel degelijk een eigen, specifiek profiel had.

Het functionalistische onderzoek levert nog andere vormen van nuancering op: in een uitvoerige bijdrage van Patrick Peeters wordt ingegaan op de paradoxen van de 'traditionele' literatuurgeschiedschrijving die, wat de jaren dertig betreft, de controverse tussen ethisch en esthetisch heeft verheven tot een structurerende oppositie binnen het literaire systeem: ook hier blijkt correctie nodig te zijn. In de bijdrage van Marcel de Smedt wordt dan weer duidelijk dat het onderzoek van het literaire systeem ook voor de tekstgenetische studie (in dit geval van *Kaas* en *Tsjip* van Willem Elsschot) relevante resultaten oplevert.

De behoefte aan nuancering vanuit het 'systemisch denken' heeft uiteraard ook betrekking op de geografische grenzen van de literatuur: in dit kader past niet alleen onderzoek naar de receptie van Duitse literatuur in het tijdschrift *Nieuw Vlaanderen* (1934-1939) maar ook een analyse van de verschillen in de opvattingen van de Duitse en de Vlaamse medewerkers aan het gelijknamige blad van de Duits-Vlaamse Arbeidsgemeenschap *(De Vlag).* Overigens opent de bundel met het meest voor de hand liggende systeemonderzoek over de grens tussen Nederland en Vlaanderen heen. De toonaangevende bijdragen in dit verband, van de hand van Hugo Brems en van de jonge onderzoekers Joris Janssens en Arno Kuipers, verwerken de resultaten van een VNC-project.

Deze bundel is belangwekkend zowel door zijn theoretische grondslagen als door zijn overtuigende praktische toepassingen daarvan.

Anne Marie Musschoot

G. Groeneveld, *Zwaard van de geest. Het bruine boek in Nederland 1921-1945* (Nijmegen: Vantilt, 2001, 429 blz., ISBN 90 75697 51 1).

In zijn *Zwaard van de geest* volgt Gerard Groeneveld de opkomst en ondergang van het zogenaamde bruine boek in Nederland. Na een zeer beknopte inleiding over de propagandistische waarde die zowel door de fascisten in Mussolini's Italië als door de nationaal-socialisten in Hitler-Duitsland aan het geschreven woord werd gehecht, richt de auteur zich op de verspreiding en receptie van fascistische en nationaal-socialistische geschriften in vooroorlogs en bezet Nederland. Aan de wens om het papieren spoor van het fascisme en nationaal-socialisme terug te volgen, voegt de auteur een vraag toe die als leidraad voor zijn studie zou moeten dienen: 'wat was de functie van het boek binnen het Nederlandse fascisme en nationaal-socialisme?' Deze vraag wijst erop dat hij zijn inventariserende, organisatorische geschiedschrijving over het boekenbedrijf wil combineren met een meer beschouwende ideeëngeschiedenis. Dat is een ambitieuze onderneming, waarin hij niet overtuigend is geslaagd. Dat komt omdat de auteur onvoldoende inzicht geeft in de mate waarin nationaal-socialistische ideeën in conflict kwamen met of juist aansluiting konden vinden bij de bestaande onvrede met de democratie en gangbare opvattingen over een Germaanse oorsprong van het Nederlandse volk.

In zijn inleiding verwijst Groeneveld naar buitenlandse studies, zoals *Entrepreneurs of ideology* (1981) van Gary D. Stark, *Literaturpolitik im Dritten Reich* (1993) van Jan-Pieter Barbian en Pascal Fouché's *L'Édition Française sous l'Occupation 1940-1944* (1987) die laten zien welke substantiële rol het boek heeft gespeeld binnen de geschiedenis van het nationaal-socialisme in zowel Duitsland als het bezette Frankrijk. Door zich in die traditie te plaatsen - zonder overigens in het vervolg van zijn studie op de genoemde studies terug te komen - maakt de auteur duidelijk dat ook hij wil nagaan op welke wijze en met hoeveel succes er voor en tijdens de bezetting gewerkt werd aan een voedingsbodem voor het nationaal-socialistische gedachtegoed. Verspreid door de tekst vindt de lezer de nodige aanzetten daartoe, maar een uitwerking daarvan blijft achterwege.Dat wordt mede in de hand gewerkt door de ongelukkige compositie van het boek. Hoezeer Groeneveld heeft geworsteld met de relatie tussen de informatie over de organisatie van het boekenbedrijf en het gedachtegoed waarvoor het een instrument moest zijn, blijkt bijvoorbeeld uit de plaats die het hoofdstuk over 'Boekpropaganda: lezen voor het nieuwe Europa' heeft gekregen. Dit hoofdstuk verschijnt pas aan het eind van het boek, terwijl het met het oog op zijn vraagstelling al veel eerder aan de orde had moeten en kunnen komen.

Ook blijft de cruciale periode tussen de beide wereldoorlogen relatief onderbelicht. Groeneveld begint zijn hoofdstuk over het bruine boek in vooroorlogs Nederland met het van antidemocratische en antisemitische noties doordesemde schotschrift *De teekenen des tijds* (1921) van de Leidse hoogleraar G.J.P.J. Bolland. 'Bolland stierf in 1923, maar zijn geest stond aan de wieg van een ideologie die de komende decennia onuitwisbaar haar stempel zou drukken op de Nederlandse samenleving,' stelt de auteur met veel aplomb. Daar blijft het bij, om aan het eind van hetzelfde hoofdstuk te concluderen dat het bruine boek (en de daarin verwoorde wereldvisie) voor mei 1940 niet in staat was uit te groeien tot 'een volwaardig segment van de Nederlandse boekenbranche,' noch 'een doorbraak' kon bewerkstelligen naar bredere lagen van de Nederlandse bevolking. Binnen dit hoofdstuk over het Interbellum is

veel aandacht voor de Duitse publicatie en ontvangst van Hitlers *Mein Kampf,* evenals de Nederlandse vertaling en receptie daarvan. Maar over de functie van deze 'bruine bijbel' binnen de Nederlandse verhoudingen kan de auteur - naast de hoge oplagecijfers - niet meer dan een paar relativerende opmerkingen maken over Nederlandse lezers die slechts de titel kenden en Mussert die er prat op ging dat hij het boek nooit had gelezen. Op die manier blijft de relatie tussen

rechts-radicale, antidemocratische en nationaal-socialistische publicaties enerzijds en de voedingsbodem voor dergelijke opvattingen anderzijds keer op keer in het luchtledige hangen.

Het meest substantiële deel van het boek (71-379) gaat over de jaren van de Duitse bezetting. Dat is ook de periode waarin 'het bruine boek' de wind mee kreeg en op diverse manieren door de bezettingsautoriteiten werd gestimuleerd, terwijl anders getinte boeken minder kans kregen of werden geboycot door meer of minder expliciete vormen van censuur. Groeneveld toont zich hier een gedreven onderzoeker die op basis van zorgvuldig archiefonderzoek de *Werdegang* van menig auteur, boek, vertaler, vormgever, drukker, uitgever en boekhandelaar is nagegaan. In die zin heeft hij de productie en verspreiding van het bruine boek uitputtend in kaart gebracht, waarbij hij ook de onderlinge tegenstellingen tussen de verschillende groeperingen binnen nationaal-socialistisch Nederland - met name tussen de SS-georiënteerden en de NSB-ers - laat zien.

Tussen de regels door wordt duidelijk hoezeer de nationaal-socialistische cultuurpolitiek erop gericht was zoveel mogelijk mensen en instituties te mobiliseren en aan een Grootgermaanse en/of antisemitische voorstelling van zaken te verbinden. Zo wordt de functie van het bruine boek als instrument voor de nationaal-socialistische cultuurpolitiek bevestigd. Maar aan de betekenis ervan binnen een bredere cultuurhistorische context gaat de auteur voorbij. Wat er aan beschouwing over de betekenis van het bruine boek in vooroorlogs en bezet Nederland ontbreekt, wordt echter dankzij Groenevelds speurzin gecompenseerd met een schat aan informatie, die door middel van een nauwkeurig personen- en zaakregister zeer goed toegankelijk is gemaakt.

Barbara Henkes

L. de Goei, *De psychohygiënisten. Psychiatrie, cultuurkritiek en de beweging voor geestelijke volksgezondheid in Nederland, 1924-1970* (Nijmegen: SUN, 2001, 415 blz., €31,50, ISBN 90 5875 025 6).

Strikt genomen gaat dit boek over de geschiedenis van een beweging die in 1924 voor buitenstaanders haast ongemerkt van start ging om na 1970 te verdwijnen, maar in feite biedt het, zoals de ondertitel aangeeft, veel meer. Het gaat ook over cultuurpessimisme, over voormannen als Querido en Trimbos en een enkele voorvrouw als Lekkerkerker, over ingewikkelde en inefficiënte organisatiestructuren en over een context waarin de overheid lang een passieve rol speelde en de verzuiling tot in de jaren zestig voor complicaties zorgde. De schrijfster, die als senior wetenschappelijk onderzoeker is verbonden aan het Trimbos-instituut in Utrecht, promoveerde in 2001 op dit werk aan de Universiteit van Amsterdam (promotor: Piet de Rooy, copromotor: Giel Hutschemaekers).

Het vertrekpunt van de beweging was de onder medici en liberale intellectuelen levende gedachte dat de modernisering van de samenleving veel mensen psychisch ziek maakte. Uitingen daarvan waren 'neuropathieën' en grote aantallen 'zenuwlijders'. Deskundigen, zoals de hoofdinspecteur van de volksgezondheid

Eijkel, waren er van overtuigd dat het aantal geestelijk gehandicapten toenam en dat dit een bedreiging vormde voor de volksgezondheid. Deze veronderstellingen stoelden overigens niet op deugdelijk bewijsmateriaal. In 1924 richtten K.H. Bouman en enkele andere doktoren en psychiaters de Nederlandsche Vereeniging ter bevordering der geestelijke volksgezondheid op die de strijd tegen deze tendensen moest aangaan. Een zeker zo belangrijk doel was de gestichtspsychiatrie te verlossen uit zijn isolement en het

imago van de psychiatrie te verbeteren. Een belangrijke inspiratiebron was voor K. Bouman en de zijnen de al oudere Amerikaanse *mental hygiene movement.* Als gevolg van interne meningsverschillen die ten dele samenhingen met de verzuiling kwam de vereniging niet goed van de grond. Iemand die temidden van deze onmacht haar eigen weg zocht en vond was de juriste mej. E.C. Lekkerkerker. Het was aan een drietal topambtenaren te danken dat er in 1934 toch nog een nationale door het rijk gesubsidieerde federatie van de grond kwam. Uit de negentiende eeuw stammende institutionele structuren vormden een andere belemmering die pas na de oorlog in fasen kon worden opgeruimd. Het krankzinnigenwezen viel namelijk vanouds onder de afdeling armwezen van Binnenlandse Zaken, terwijl de eerste voorzieningen die zich bezighielden met psychische problemen buiten de gestichten onder Sociale Zaken vielen. De oude Drees en zijn evenknie Beel moesten er aan te pas komen om de inspectie van de krankzinnigen en de krankzinnigengestichten naar Sociale Zaken over te hevelen. Daarmee kwam in 1947 de hele gezondheidszorg tenminste onder één departement te ressorteren.

Na de oorlog versnelde de ontwikkeling. Het succes van de wederopbouw, de sterke toename van het nationale inkomen en de opbouw van de verzorgingsstaat gaven de psychohygiënisten de wind in de zeilen. Sociale Zaken en het Praeventiefonds waren bereid de instellingen voor ambulante geestelijke gezondheidszorg te subsidiëren. Medisch opvoedkundige bureaus, bureaus voor levens- en gezinsproblemen, instituten voor multidisciplinaire psychotherapie e.d. vulden het 'niemandsland' tussen de samenleving en de gestichten op. Pas veel later, in 1967, werd een groot deel van de geestelijke gezondheidszorg onder de sociale verzekering (AWBZ) gebracht. Na de bevrijding beleefde het pessimisme over de gevolgen van de modernisering nogmaals een kortdurende hausse, maar deze ebde al snel weer weg. In de zich ontwikkelende ambulante instellingen moesten de psychiaters een nieuwe discipline, de maatschappelijk werkster, naast zich dulden. De zoektocht naar de identiteit van de psychohygiëne culmineerde met het in 1959 verschenen proefschrift van de toen nog katholieke psychiater Trimbos. Volgens hem was de geestelijke gezondheidszorg geen geloof, geen wetenschap, maar iets ertussen in. Trimbos stond heel ambivalent tegenover zijn vak en zijn geloof.

Toen Trimbos zijn veel besproken en bekritiseerde boek schreef was de positie van de ambulante geestelijke gezondheidszorg geconsolideerd. Dat schiep ruimte voor reflectie en zelfkritiek. De culturele revolutie van de jaren zestig gaf deze nieuwe fase een extra impuls, waardoor de beweging in 1970 zichzelf tegenkwam. Het hoofdstuk waarin deze rumoerige fase wordt behandeld draagt heel toepasselijk de titel 'Laatje ontploffen, heus het helpt!' De beweging had haar taak vervuld, het werd tijd voor organisatie in de vorm van regionale, ontzuilde instituten, de RIAGG's. In 1970 verscheen de eerste regeringsnota over de GGZ en vanaf dat moment ging de overheid zich bemoeien met deze loot aan de sterk uitdijende sector van de gezondheidszorg.

De slotbeschouwing, die zeer de moeite van het lezen waard is, tilt het boek op een hoger niveau. De beweging bestond uit allianties tussen groepen van behandelaars die tegengestelde belangen hadden, maar elkaar vonden omdat zij het over andere zaken roerend eens waren. Zij wilden weg van de oude, verguisde krankzinnigenzorg in het besef dat wie daarmee werd vereenzelvigd het pleit bij voorbaat verloren had. In zo'n situatie is het niet verstandig om te gaan werken met strakke formele kaders

en sluitende definities. Wat dan heel goed blijkt te werken is de wolk van Arie Querido: hoe dichter je er bij komt, hoe vager hij wordt, of de toverbal van Trimbos, die al likkend iedere keer weer van kleur verandert. De door Peter van Lieshout reeds gesignaleerde golfbeweging in de geschiedenis van de GGZ tussen aandacht voor de zorg en die voor de voorkoming van problemen wordt aangevuld met de constatering dat perioden van optimisme en pessimisme elkaar afwisselden.

Leonie de Goei is er in geslaagd een boeiend maar ook gecompliceerd onderwerp indringend te analyseren en het resultaat te verwoorden in een goed en vlot geschreven boek. Zij plaatst de beweging in een context van krankzinnigenzorg en modernisering, maar dit laatste aspect kan wellicht nog eens elders worden uitgewerkt. In dit geval denk ik bij modernisering nog eerder aan secularisering. Kerken en religie gaven kennelijk voor steeds meer mensen geen bruikbare antwoorden op vragen over psychische problemen. Hoe kwam dit en hoe reageerden de kerken en hun leiders op deze ontwikkeling? Nauw verband houdt hiermee het gedrag van de potentiële gebruikers van de GGZ. Zij kwamen in steeds grotere getale en steeds vaker, maar hoe zij omgingen met oude en nieuwe behandelpraktijken, wordt niet duidelijk. Pas na 1970 gingen de patiënten zich organiseren en ontstonden er nieuwe instituties zoals de vertrouwenspersoon en cliëntenbonden, maar dat wil niet zeggen dat zij daarvoor klakkeloos alles deden wat hen door de dokter of de zuster was gezegd.

Ton Kappelhof

G. de Jong, R. Kok, E. Somers, *Naar eer en geweten. Gewone Nederlanders in een ongewone tijd 1940-1945* (Zwolle: Uitgeverij Waanders, 2001, 224 blz., €17,92, ISBN 90 400 9530 2).

In mei 1995 vierde Nederland 50 jaar bevrijding en alle media besteedden hier ruime aandacht aan. De AVRO bracht een programma getiteld *Naar eer en geweten,* waarin een twaalftal mensen aan het woord werd gelaten over hun oorlogservaringen en vooral over de keuzes waarvoor zij gestaan hadden. Het waren persoonlijke verhalen en in dit boek zijn deze verhalen in een historische context geplaatst.

De redacteuren werken respectievelijk bij de AVRO en het Nederlands instituut voor oorlogsdocumentatie (NIOD). Zij hebben contact gezocht met de sprekers uit het televisieprogramma en toestemming gekregen om de verhalen, samen met informatie uit de voorgesprekken, tot een artikel om te werken. Voor zover de illustraties niet van de hoofdpersonen zelf afkomstig zijn, heeft het NIOD voor beeldmateriaal gezorgd.

Het boek wordt ingeleid door Karel van der Graaf, die destijds ook het programma presenteerde. De verhalen en de historische inbedding zijn thematisch en chronologisch geordend. Alle hoofdstukken zijn ongeveer even lang. Het eerste hoofdstuk gaat over de eerste maanden van de bezetting: de fluwelen handschoenpolitiek van de bezetter en de geleidelijke gelijkschakeling. Het bijbehorende verhaal gaat in feite over accommodatie. De hoofdpersoon in het eerste verhaal kwam voor de keus te staan of zij ontslag moest nemen toen joodse collega's werden weggevoerd. Behalve het accommoderen, wat de meeste landgenoten in feite deden, komen er in de volgende hoofdstukken achtereenvolgens nog verhalen van iemand van de illegale pers, een kind van een NSB-er, joodse overlevenden, artiesten, mensen die onderduikers namen, stakers, iemand die in Duitse krijgsdienst had gevochten, een machinist van de NS en een vertegenwoordiger van het gewapende verzet.

De ervaringen van de meeste sprekers zijn uit andere bronnen min of meer bekend. Dit gold echter in mindere mate voor het verhaal van de zoon uit een NSB-gezin. Deze man werd in 1931 geboren en was gedurende de oorlog lid van de Nationale Jeugdstorm. In 1944 ging hij naar de Reichsschule in Valkenburg, een elite-opleiding van de SS. Rex Rutgers groeide op in wat je een nationaal-socialistische zuil zou kunnen noemen. Hij geloofde als kind dat het nationaal-socialisme mooi en goed was en dat zijn vader aan een betere wereld werkte. Hij vertelt ook dat in kringen van NSB-ers de anti-joodse maatregelen bekend waren, alleen gaf men daar een eigen uitleg aan: ‘Joden waren uitzuigers en klaplopers. Joden gooiden met

stenen en waren belust op geld. ... Het was goed dat de joden naar de kampen in het Oosten gingen. Daar werden ze opnieuw opgevoed en leerden ze werken.'

Tegen het einde van de oorlog ging Rex met medeleerlingen van de Reichsschule naar Duitsland. Tot op het laatst werd zijn opleiding voortgezet. Naar eigen zeggen stelde het intellectueel gezien niet zoveel voor. Sport was belangrijk en het geloof in de Führer en de overwinning. De uiteindelijke afloop was dan ook een schok voor hem, vooral toen hij er achter kwam wat er werkelijk met de joden gebeurd was. Sindsdien werd hij gepijnigd door een schuldgevoel over de keuze die hij als tienjarige gemaakt had. Na de oorlog werd Rex gedurende enige tijd geïnterneerd en kort daarna brak hij met zijn vader. In een ander deel van het land probeerde hij het leven op te pakken. Hij werd ook hier echter regelmatig met de oorlog geconfronteerd. In 1995, na de opname van het televisieprogramma *Naar eer en geweten,* was Rex opgelucht toen hij bemerkte hoe er op hem werd gereageerd. Er was begrip voor hem en waardering voor het feit dat hij zo openlijk en eerlijk over zijn verleden sprak. Hij had erg opgezien tegen de reacties van de andere gasten (joden en verzetsmensen) op zijn verhaal. Toch wilde hij heel bewust een bijdrage leveren aan het programma. Hij wilde de jeugd waarschuwen en afrekenen met zijn verleden. Het nationaal-socialisme moest aan de kaak gesteld worden. Ondanks de positieve reacties, ook van kijkers, kon hij niet van de schuldgevoelens loskomen en dat dreef hem uiteindelijk tot een laatste keus. Op 29 januari 2000 benam Rex Rutgers zich het leven.

Het moge duidelijk zijn dat dit verhaal indruk maakt. De totale waarde van dit boek is echter, al dan niet in combinatie met de uitzending van 1995, dat een ieder die zich ooit de vraag stelt wat hij zou doen als er oorlog komt, hier alle mogelijke keuzes, goed of fout, op menselijke maat gepresenteerd krijgt. Dit boek slaat een brug tussen de vakhistorici en de geïnteresseerde lezer. De geschiedwetenschap is immers allang niet meer in de ban van goed of fout, maar daarmee gaat dat nog niet per definitie op voor de Nederlandse bevolking als geheel. Deze brugfunctie maakt het ook zeer geschikt voor geschiedenisdocenten die zich afvragen hoe zij leerlingen in het studiehuis zich kunnen laten inleven in de periode van de bezetting.

Paul Hendriks

G.-R. Horn, E. Gerard, ed., *Left Catholicism 1943-1955. Catholics and society in Western Europe at the point of liberation* (KADOC-Studies XXV; Leuven: University Press, 2001, 319 blz., ISBN 90 5867 093 7).

Tegen het einde van en direct na de Tweede Wereldoorlog ontstonden er in veel West-Europese landen links georiënteerde katholieke bewegingen. Deze vertoonden per land grote verschillen, zowel in de mate waarin zij 'links' genoemd kunnen worden (van quasi-marxistisch in Italië en Frankrijk tot centrum-links in België) als in hun omvang en invloed (groot in Frankrijk, nauwelijks in bijvoorbeeld West-Duitsland). Bovendien was er sprake van verschillende typen bewegingen: politieke partijen en pressiegroepen, kerkelijke bewegingen als de Katholieke Actie

of de priesterarbeiders, en filosofische en theologische stromingen als het neothomisme van Jacques Maritain of de Franse ‘nouvelle théologie’.

De grote verschillen tussen deze bewegingen maken het niet gemakkelijk de overeenkomsten te zien. In de negen artikelen over afzonderlijke landen - drie over Frankrijk, een over België, twee over Italië, een over West-Duitsland en een over de Franse en Belgische priesterarbeiders - lijken er nauwelijks aanknopingspunten te zijn voor een internationale vergelijking. Maar er zijn minstens twee niet te negeren parallellen tussen al deze bewegingen, namelijk hun

ontstaan uit een gevoel, dat in heel na-oorlogs Europa leefde, van ‘a moment of crisis and opportunity,’ en het feit dat al deze bewegingen halverwege de jaren vijftig van het toneel verdwenen.

Twee gangbare benaderingen worden bewust terzijde gelaten. In de eerste plaats wordt er, als reactie op het geschiedbeeld van de wederopbouw, dat min of meer een nieuw begin suggereerde, tegenwoordig veel nadruk gelegd op de continuïteit tussen de vooroorlogse en naoorlogse situatie, en met name op het herstel van de voordien bestaande maatschappelijke verhoudingen en sociaal-politieke krachten. De links-katholieke bewegingen, die toch al niet erg omvangrijk waren, verschijnen vanuit dit gezichtspunt als incidenten, die nauwelijks enige invloed konden uitoefenen. En als er al aandacht aan deze bewegingen wordt geschonken, dan gebeurt dat, ten tweede, ex post, vanuit de dramatische ontwikkelingen die het katholicisme in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw in West-Europa doormaakte. De naoorlogse links-katholieke bewegingen worden dan gezien als signalen van een kritische onderstroom in het katholicisme, die pas werkelijk betekenis kreeg in de jaren zestig; zij vormden, in de woorden van Conway, een soort generale repetitie. De auteurs in deze bundel verwerpen deze visies niet, maar menen dat er over deze bewegingen, over hun oorsprong en over hun ondergang, meer te zeggen valt. En dat blijkt inderdaad het geval.

De wortels van het links-katholicisme, aldus Gerd-Rainer Horn (‘Left Catholicism in western Europe in the 1940s’), moeten gezocht worden in het industrialiserende Europa van de jaren dertig, met zijn conflictueuze relaties tussen katholicisme, liberalisme en socialisme, elk trachtend de steun van de arbeidersklasse (terug) te winnen. De katholieke strategie in de jaren dertig, in de vorm van de Katholieke Actie, en de vooroorlogse intellectuele debatten in katholieke kring, vormden de fundamenten voor het naoorlogse links-katholicisme. Een belangrijke ideologische rol was daarbij weggelegd voor de Franse ‘nouvelle théologie’ (met haar nauwe relatie met de priesterarbeiders) en voor de neothomistische filosofie van Maritain. Zijn ‘opus played a - if not the - central role in stimulating the engagement of post-World War II Catholics with key problems posed by modernism and industrial development,’ een vaststelling die niet alleen geldt voor de landen die in dit boek aan de orde komen, maar ook voor de Doorbraakbeweging in Nederland. Katholieke leken trokken in feite radicale consequenties uit hun door de kerkelijke leiding gestimuleerde taak de moderne (lees vooral: arbeiders-)wereld te kerstenen.

In zijn afsluitende artikel (‘Left Catholicism in Europe in the 1940s. Elements of an interpretation’) wijst Martin Conway op enkele, elkaar versterkende, oorzaken voor de teloorgang van het links-katholicisme halverwege de jaren vijftig. De relatief kleine en te intellectualistische bewegingen slaagden er niet in om blijvende allianties te vormen met de gevestigde katholieke machten. Het traditionele antisocialisme van de vakbonden en politieke partijen werd gevoed door de Koude Oorlog en werd efficiënt beloond door Amerika met zijn Marshallplan. Een politieke wending naar het centrum of zelfs naar centrum-rechts kostte vanzelf al niet veel moeite: de publieke opinie had tijdens de oorlog te veel radicale geluiden gehoord om nog geïnteresseerd te raken in links-katholieke idealen. De kerkelijke autoriteiten begonnen na hun aanvankelijke aanmoediging hun gezag over de zich radicaliserende Katholieke Actie en priesterarbeiders opnieuw op te leggen, nu zij de controle erover dreigden te verliezen.

Het is niet ongebruikelijk dat bundels als deze bijna uitsluitend los van elkaar staande artikelen bevatten, waarna tot slot de redacteur vaststelt dat er nog veel werk gedaan moet worden, daarmee de vergelijking overlatend aan de fantasie of de inspanningen van de lezer. Deze bundel daarentegen is een uitstekend voorbeeld van hoe het zou moeten. Naast het al genoemde openingsartikel van Horn en het slotartikel van Conway bevat deze bundel nog twee comparatieve studies. Patrick Pasture, 'Multi-faceted relations between Christian trade unions and left

catholicism in Europe' (die laat zien hoe de vakbonden gepreoccupeerd waren met sociaal-economische vraagstukken en met hun eigen herstel, en een stuk minder met de arbeiders, en daarom allereerst geïnteresseerd waren in een alliantie met de gevestigde politieke krachten - in de meeste gevallen de christen-democratische partij), en Peter van Kemseke, 'From permission to prohibition. The impact of the changing international context on left Catholicism in Europe,' die de gevarieerde, maar altijd aanwezige invloed behandelt van het Amerikaanse liberalisme op de West-Europese sociaal-politieke ontwikkelingen. Vier substantiële comparatieve artikelen maken dat dit boek niet slechts een bundeling is van losse bijdragen. Zij verschaffen de lezer een uitstekende inleiding in het onderwerp, en laten zien dat het links-katholicisme niet slechts een incident was van één naoorlogs decennium, maar deel uitmaakte van de naar tijd en land variërende interactie tussen het katholicisme en de modernisering van Europa van de jaren dertig tot de jaren zeventig. Hoewel de Nederlandse ontwikkelingen niet aan de orde komen, bevatten deze artikelen veel stimulerende aanzetten voor verdere bestudering van met name de Doorbraakbeweging.

Lodewijk Winkeler

M. Vogel, *'Baard boven baard'. Over het Nederlandse literaire en maatschappelijke leven 1945-1960* (Dissertatie Maastricht 2001; Amsterdam: Van Gennep, 2001, 294 blz., €26,99, ISBN 90 5515 277 3).

De afgelopen tien jaar is er in de Neerlandistiek hard gewerkt om het aandeel van vrouwelijke auteurs in het literaire leven in Nederland in kaart te brengen. Het is een aspect dat in de geschiedschrijving sterk onderbelicht is gebleven. Baanbrekende studies zijn die van Erica van Boven, *Een hoofdstuk apart. Vrouwenromans in de literaire kritiek 1898-1930* (1992), Maaike Meijer, *De lust tot lezen. Nederlandse dichteressen en het literaire systeem* (1993) en Riet Schenkeveld, *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850* (1997). Aangezien onbekend onbemind maakt, zou men verwachten dat al die belangstelling ertoe geleid heeft dat inmiddels de canon van de Nederlandse literatuur met een flink aantal vrouwelijke auteurs uit het verleden verrijkt zal zijn. Dat is echter maar heel zelden het geval. Op de canon (i.e. de verzameling literaire teksten die als referentiepunt dient voor het publiek c.q. de publieksgroepen) is de invloed van academici uiteindelijk bijzonder gering. Dat komt omdat de allereerste selectie van wat later in de canon zal belanden meteen de meest cruciale is: dat is de keuze die wordt gemaakt in de contemporaine literaire kritiek. Als een schrijver of schrijfster daar niet bij zit, komt het (alle romantische clichés ten spijt) later zelden meer goed.

Het is desalniettemin begrijpelijk dat degenen die niet tevreden zijn met de canon, geneigd zijn die allereerste selectieronde nog eens kritisch onder de loep te nemen. In de stille hoop dat als men erin zou slagen de onrechtvaardigheid van het oordeel van de contemporaine recensenten aan te tonen, de loop van de geschiedenis alsnog veranderd zou kunnen worden. Hoewel die hoop vermoedelijk ijdel is, scherpt de argwaan van deze 'aanklagers' niet zelden de blik, hetgeen dan tot interessante

inzichten kan leiden. In *Baard boven baard* onderwerpt Marianne Vogel de jaren vijftig aan zo'n kritisch onderzoek. In deze periode waren er opmerkelijk veel vrouwelijke auteurs actief, waarvan er velen bovendien uitermate positief werden besproken. Toch wordt ons beeld van die periode bepaald door de ‘Grote Drie’ (Willem Frederik Hermans, Harry Mulisch en Gerard Reve). Hella Haasse en Anna Blaman, om twee reële vrouwelijke kandidaten te noemen, ontbreken. De vraag die Vogel zich stelt is of dit te maken heeft met gebrek aan

kwaliteit of met voor het blote oog verborgen discriminerende processen die bij het tot stand komen van de canon een rol spelen.

Met behulp van literatuursociologie en genderanalyse probeert zij op deze vraag een wetenschappelijk verantwoord antwoord te geven. Daarmee verdwijnt de eerste mogelijkheid overigens gelijk al achter de horizon. Literatuursociologie en genderanalyse zijn namelijk uitsluitend geschikt om de tweede optie te onderzoeken. De literatuursociologie gaat ervan uit dat de waardetoekenning van literaire teksten tot stand komt in een sociologisch gestuurd 'consecratie'-proces (Bourdieu). De tekst zelf blijft daarbij buiten beschouwing en wordt zoiets als een *black box*. Genderanalyse gaat er op vergelijkbare wijze vanuit dat mannelijkheid en vrouwelijkheid maatschappelijke constructies zijn en niet te herleiden zijn tot biologische of psychologische wezenskenmerken.

Vogel onderzoekt in hoeverre constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid bij het literaire consecratieproces een rol hebben gespeeld. Haar eerste stap is te inventariseren welke sexeopvattingen er in de jaren vijftig circuleerden in het maatschappelijke debat. Dit deel van haar onderzoek levert een stukje interessante ideeëngeschiedenis op. Vogel stelt vast dat er een brede consensus bestond over thema's als vrouwenemancipatie en de natuur van mannen en vrouwen, waarover hartstochtelijk werd gediscussieerd. De man werd beschouwd als onproblematisch en neutraal: hij was wat hij kon en moest zijn. De vrouw daarentegen werd gezien als een wezen dat nog volop in ontwikkeling was: ze had nog lang niet al haar mogelijk-heden ontplooid (mede door juridische en maatschappelijke belemmeringen). Vrouwen zouden bovendien beschikken over een aantal mooie eigenschappen, zoals zorgzaamheid en emotionaliteit die mannen node zouden missen. Juist deze eigenschappen werden hoog gewaardeerd. Ze werden onmisbaar geacht als compensatie voor een aantal tekorten: de kilheid en rationaliteit van zowel de man als de moderne industriële samenleving. Daarmee werd *en passant* de man op één lijn gesteld met de moderne samenleving (en de vrouw dus niet). Er werd zo zowel een verschil als een hiërarchie tussen mannen en vrouwen geconstrueerd. Overigens werd dit beeld zowel door mannen als vrouwen onderschreven.

Vogel gaat vervolgens na in hoeverre dit soort constructies van invloed zijn bij de beoordeling van literatuur. Ze vergelijkt systematisch en empirisch kritieken over mannelijke auteurs met kritieken over vrouwelijke auteurs. Het beeld wordt aangevuld met informatie uit tijdschriftartikelen, essays, interviews.

Ze weet aannemelijk te maken dat ook allerlei positieve kwalificaties ten aanzien van vrouwelijke auteurs een discriminerend effect hebben gehad. Vrouwelijke auteurs werden bij voorbeeld regelmatig in positieve zin in verband gebracht worden met andere vrouwelijke auteurs ('ze is een van de meest interessante vrouwelijke schrijfsters'). Een mannelijke auteur werd echter nooit op die manier met mannelijke collega's en al helemaal niet met vrouwelijke auteurs vergeleken. In recensies over romans van vrouwelijke auteurs werd ook vaak waarderend opgemerkt dat de kwaliteit van vrouwenliteratuur stijgende was (met de kennelijk negatieve implicatie dat die nog niet op het niveau van de 'mannenliteratuur' stond). Lof voor vrouwelijke auteurs kon ook de vorm krijgen van 'dit is zeker geen damesroman'. Maar ook zo werd een vrouwelijke auteur aldus Vogel weer geassocieerd met lage kwaliteit (een roman van een mannelijke auteur werd natuurlijk nooit geassocieerd met damesromans, en noties als herenromans of mannenliteratuur bestonden helemaal niet). Over het

algemeen gaven recensenten er blijk van te geloven dat mannen anders schrijven dan vrouwen. Mannen schrijven meer afstandelijk en compact, vrouwen gedetailleerd en omslachtig; mannen blinken uit in compositie en kritische analyse, vrouwen in een zachtaardige, sensitieve en emotionele stijl. De vrouwelijke eigenschappen werden in sociale leven hoog gewaardeerd en ook in de literatuur werden ze tot op zekere hoogte als positieve eigenschappen beschouwd. Toch waren het steeds

de mannelijke eigenschappen die worden geïdentificeerd met moderniteit en vernieuwing. Ze strookten met de literaire norm. De conclusie is wat betreft Vogel onontkoombaar: goede literatuur, moderniteit en mannelijkheid zijn verstrengeld. Wat wezenlijk literair was, werd gedefinieerd als mannelijk; niet-literaire aspecten en fenomenen werden als vrouwelijk gedefinieerd. Het beeld van een dwarse jaren vijftig literatuur valt vanuit genderperspectief niet te handhaven. Ook de kijk van de meest rebellerende schrijvers op vrouwen was uitgesproken 'main-stream'.

Vogels analyses zijn over het algemeen tamelijk overtuigend, maar ze wil duidelijk meer dan alleen constateren hoe het geweest is. Ze beoogt, zoals ze zegt, een literatuurhistorische integratie van beide sexen op een niveau van gelijkwaardigheid. Niemand zal haar daarin willen dwarsbomen, maar helemaal probleemloos gaat dat toch niet. Zo klaagt ze dat de hedendaagse literatuurgeschiedschrijving vernieuwing nog steeds als centrale norm hanteert. Vernieuwing is volgens haar echter een gegenderde norm, die gebruikt wordt om (vaak minder vernieuwende) vrouwelijke auteurs te marginaliseren. Of dat de verdediging is waarop vrouwelijke auteurs zitten te wachten, kun je je afvragen. In ieder geval bezondigt Vogel zich al doende - door hoe tentatief ook iets als een eigen 'vrouwelijke traditie' te onderscheiden (heteronomistisch versus autonomistisch, traditionalistisch versus innovatief zijn termen die ze laat vallen) - aan dezelfde fout die ze de critici uit haar corpus verwijt. Onwillekeurig denk je aan de hedendaagse vrouwenboekhandel: draagt volgens de redenatiewijze van Vogel ook die niet bij tot de gewraakte marginalisering van de vrouwenliteratuur? Ook in de studie van Vogel, hoe vlekkeloos methodologisch opgezet en genuanceerd beargumenteerd, blijkt dat niet gemakkelijk te ontkomen valt aan de ironische paradox dat elke expliciete poging tot emancipatie van vrouwenliteratuur haar marginale status dreigt te reproduceren. Dat neemt niet weg dat de historische component van studie Vogels boek geslaagd en informatief is.

Frans Ruiter

A.G. Harryvan, J. van der Harst, S. van Voorst, ed., *Voor Nederland en Europa. Politici en ambtenaren over het Nederlandse Europabeleid en de Europese integratie, 1945-1975* (Horizonreeks; Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, Amsterdam: Boom, 2001, 370 blz., ISBN 90 5352 699 4).

Een week voor de jaarwisseling 2001-2002 overleed op 83-jarige leeftijd oud-minister van financiën, Jelle Zijlstra. De invoering van de euro heeft hij dus niet meer mogen meemaken. Dat is jammer, want als minister van financiën (onder andere in het kabinet-De Quay, 1959-1963) en later, als president van de Nederlandsche Bank (1967-1981), is hij jarenlang nauw betrokken geweest bij de financiële en monetaire samenwerking in Europa. Gelukkig staat er een vrij recent, in 1998 afgenomen vraaggesprek met hem in de onlangs verschenen interviewbundel *Voor Nederland en Europa. Politici en ambtenaren over het Nederlandse Europabeleid en de Europese integratie, 1945-1975.* Uit het gesprek blijkt dat Zijlstra hoge verwachtingen had

van de op handen zijnde *single currency,* maar ook dat hij zeer bezorgd was om het politieke evenwicht in Europa. ‘Ik heb altijd gevonden,’ zo zegt hij, ‘dat we bezig waren om één Europa te bouwen. Dat is een gigantische, fundamentele, politieke operatie waarbij het evenwicht tussen landen als Duitsland en Frankrijk, al dan niet met Engeland, zeker voor een klein land, een interessante en heel belangrijke zaak is. Die dingen spoken nog steeds door mijn hoofd.’

Voor Nederland en Europa bevat naast het gesprek met Zijlstra nog negen andere boeiende

interviews met Nederlandse beleidsmakers die een rol van betekenis hebben gespeeld in het Europese integratieproces. Onder anderen met E.H. van der Beugel, oud-staatssecretaris van buitenlandse zaken, M. van der Goes van Naters, oud-fractievoorzitter van de PvdA, en M. Kohnstamm, voormalig secretaris van de Hoge Autoriteit van de EGKS. Ook D.P. Spierenburg (1909-2001), voormalig vice-voorzitter van de Hoge Autoriteit, komt uitvoerig aan het woord. De interviewers, onder wie de redacteuren van de bundel A.G. Harryvan, J. van der Harst en S. van Voorst, hebben de betrokken personen naast specifiek individuele vragen een aantal standaardkwesties voorgelegd, zoals de invloed van de Tweede Wereldoorlog op hun denken over Europa, hun visie op de ontwikkeling van de EGKS en de EEG, de Britse toetreding in de jaren zestig, en het vaak eigengereide optreden van de Fransen.

Voor Nederland en Europa is een ideale aanvulling op de doorgaans nogal taaie literatuur over de geschiedenis van de Europese integratie. Wie bijvoorbeeld wil weten wat zich zoal achter de schermen van de EGKS-vergaderingen heeft afgespeeld, zal met grote interesse de vraaggesprekken lezen met Kohnstamm en Spierenburg. Onder meer de problemen met de Duitsers komen daarbij aan de orde: de neiging van Jean Monnet (de eerste voorzitter van de Hoge Autoriteit) te veel toe te geven aan bondskanselier Konrad Adenauer en de spanningen die dit opleverde met Spierenburg die absoluut niet van Monnet onder de indruk lijkt te zijn geweest. Eens schijnt hij Monnet, die zijns inziens te zeer leunde op zijn financieel adviseur P.N. Uri en deze ambtenaar ook liet deelnemen aan vergaderingen te hebben toegebeten: ‘Dit kan niet. Ik bedoel, we zitten hier niet alleen als mijnheer Uri erbij is. Dan kan iedere ambtenaar hier wel mee gaan discussiëren tot jij eindelijk begrijpt waar het om gaat.’ Menige bekende Europeaan komt in *Voor Nederland en Europa* zo plotseling in z'n hemd te staan. Sicco Mansholt bijvoorbeeld sprak volgens zijn voormalig kabinetschef J.J. van der Lee zeer slecht Frans toen hij net Europees Commissaris was. In het vraaggesprek met Van der Lee staat een telegram afgedrukt van minister Beyen naar aanleiding van een rede van Mansholt voor de Franse landbouworganisaties: ‘... Mansholt heeft een briljante rede gehouden in het Frans ..., maar sinds de dagen van Sodom en Gomorra is er niet zo gescharreld met de geslachten als bij deze gelegenheid.’ Mansholt krijgt trouwens over het algemeen veel lof toegezwaaid (‘een man van internationaal formaat’), net zoals W. Drees. Volgens Van der Beugel miste Drees weliswaar diplomatieke souplesse ‘maar het verhaal dat hij alleen maar wethouder van Nederland was, is een onzinverhaal.’ Spierenburg is dezelfde mening toegedaan als Van der Beugel. Drees zag de politieke noodzaak in van Europese eenwording, ‘alleen, ja, hij was niet iemand die de motor was achter de Europese samenwerking. U moet het genuanceerd zien.’

Voor Nederland en Europa is voorzien van een korte, heldere introductie over het Nederlandse Europabeleid in de jaren 1945-1975. Helaas hebben de samenstellers van de bundel de traditionele opvatting over de hoge mate van consensus en continuïteit van het naoorlogse Nederlandse Europabeleid vrij klakkeloos overgenomen. Juist de interviews geven geen steun aan deze opvatting. Zo zijn de ondervraagden het er unaniem over eens dat met de komst van Beyen op het departement van buitenlandse zaken in 1952 een opmerkelijke beleidsverandering plaatsvond in communautaire richting. De regering moest bovendien rekening houden met een uitermate pro-Europese tendens in het parlement, en met federalistisch gezinde lastposten binnen het kabinet (onder wie Mansholt en Marga Klompé) die

in verschillende interviews zelfs worden omschreven als ‘de oppositie’. Was er van een hoge mate van consensus en continuïteit sprake geweest dan was *Voor Nederland en Europa* lang niet zo'n interessant boek geworden.

A. van Heerikhuizen

B. van der Boom, *Atoomgevaar? Dan zeker B.B. De geschiedenis van de Bescherming Bevolking* (Den Haag: Sdu Uitgevers, 2000,400 blz., ¤ 24,95,ISBN 90 12 08852 6); H.W.G. Leenders, *Als de hemel valt: Bescherming Bevolking tussen fantasie en werkelijkheid* (Dissertatie Katholieke Universiteit Brabant 2001; Tilburg: Tilburg University, 2001, 314 blz., ISBN 90 75001 38 X).

De Koude Oorlog waaraan de 'val van de Berlijnse muur' in november 1989 zo'n onverwacht en abrupt einde maakte begint zo langzamerhand echt te behoren tot het domein van de geschiedschrijving. Niet langer is de vraagstelling uitsluitend gericht op het aanwijzen van de 'schuldige': wie begon de Koude Oorlog, wie verbrak als eerste het geallieerde bondgenootschap tegen Hitler-Duitsland, het Westen of 'de Russen'. Een groeiende stroom publicaties vraagt aandacht voor aspecten van de Koude Oorlog die tot voor kort onderbelicht bleven. Op internationaal niveau komt sinds 1991 het Cold War International History Project van het Amerikaanse Woodrow Wilson International Center for Scholars (Washington D.C.) op basis van beschikbaar gekomen archiefmateriaal met soms verrassende en altijd interessante publicaties, hetzij in de door het CWIHP uitgegeven *Bulletins,* hetzij in monografieën. In Nederland verschenen in de jaren negentig enkele studies die aandacht besteedden aan specifieke aspecten van de Koude Oorlog. *Villa Maarheeze. De geschiedenis van de Buitenlandse Inlichtingendienst* van De Graaff en Wiebes belichtte, evenals de *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* van Engelen, de rol van de Nederlandse veiligheids- en inlichtingendiensten in die periode. De bundel *In de schaduw van de Muur* vroeg aandacht voor uiteenlopende aspecten van de Koude Oorlog, aan de orde gesteld tijdens een eendaagse conferentie in mei 1997 van de Stichting maatschappij en krijgsmacht. Een van de bijdragen aan deze bundel is van de hand van de historicus Bart van der Boom en gaat over de Organisatie Bescherming Bevolking. Daarmee gaf hij een voorproefje van de studie betreffende de geschiedenis van de BB die hij schreef in opdracht van het ministerie van binnenlandse zaken en die in 2000 het licht zag onder de titel *Atoomgevaar? Dan zeker B.B.*

Na het einde van de Tweede Wereldoorlog speelden de ervaringen van die oorlog, opgedaan hetzij in bezet Nederland hetzij in de Londense ballingschap, bij politici en hoge ambtenaren nogal eens een rol van betekenis. Dat gold vooral op het gebied van de in- en uitwendige veiligheid, geïnstitutionaliseerd in krijgsmacht en inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Men wilde lering trekken uit de geschiedenis en de fouten en tekortkomingen vermijden die men vaak aan den lijve had ondervonden. Dat men daarbij de Britten en de Britse instituties tot voorbeeld nam is dan ook niet verwonderlijk. Het Nederlandse leger was tijdens en na de oorlog met Brits materiaal en Britse uniformen uitgerust, en het was met Brits materiaal dat de koloniale oorlog in Indonesië werd gevoerd. Het was naar het voorbeeld van de Britse diensten MI 5 en MI 6 dat in 1946 in ons land de Centrale Veiligheidsdienst en de Buitenlandse Inlichtingendienst werden opgericht. En het was naar het voorbeeld van de Britse Civil Defense dat in 1952 de Organisatie Bescherming Bevolking in het leven werd geroepen.

Dat was niet zomaar gegaan. Er was weliswaar de behoefte lessen te trekken uit de Tweede Wereldoorlog, maar de Indonesische kwestie en het streven met het

verslagen Duitsland in het reine te komen eisten vooralsnog de aandacht en - vooral - de financiële middelen op. Daarin kwam pas verandering toen Nederland, inmiddels lid van de NAVO en ontvanger van Marshall-hulp, in januari 1951 bezoek kreeg van de net benoemde opperbevelhebber van de NAVO, generaal Eisenhower. Deze liet in niet mis te verstane termen blijken van zijn ongenoegen over de geringe financiële inspanningen die Nederland zich voor zijn defensie getroostte, hetzelfde Nederland dat in staat was geweest een heel leger naar het andere einde van de aardbol over te brengen in een poging zijn kolonie Indonesië te behouden. De interventie van

'Ike' overtuigde het kabinet-Drees ervan dat het defensiebudget omhoog moest, al was het maar om de Amerikanen te laten zien dat het Nederland ernst was met het lidmaatschap van de NAVO en de voorbereidingen op een in Amerikaanse ogen vrijwel onvermijdelijke communistische agressie in Europa. Het was bij deze gelegenheid dat de chef van de directie, later directoraat-generaal, voor openbare orde en veiligheid van Binnenlandse Zaken, F.R. Mijnlieff, de kans schoon zag om zijn lievelingsproject te realiseren. Al langer had hij gepleit voor een burgerlijke verdediging naar het voorbeeld van de Britse Civil Defence, maar het animo daarvoor was bij de regering gering en het budget navenant. Door de Amerikaanse interventie voelde het kabinet-Drees zich gedwongen het defensiebudget aanzienlijk op te krikken en Mijnlieff maakte van de gelegenheid gebruik door er met enige klem op te wijzen dat de civiele verdediging uitermate geschikt was om de Verenigde Staten te laten blijken van de 'vastberaden wil tot hardnekkige verdediging van ons land in een nieuwe oorlog.' Sterker nog, in Mijnlieffs visie was de burgerlijke verdediging hiertoe nog beter in staat dan de militaire omdat die een directe participatie, bovendien op basis van vrijwilligheid, van de burger met zich mee zou brengen. Nog in het parlementaire jaar 1951-1952 werden de nodige wettelijke voorzieningen getroffen en stelde de Tweede Kamer een commissie Bescherming Bevolking in. Niets leek een grote toekomst voor de organisatie Bescherming Bevolking in de weg te staan. In plaats van een triomftocht werd de geschiedenis van de BB echter een lijdensweg.

Van der Boom vertelt het verhaal van die lijdensweg met vaart en gevoel voor detail. Overtuigend laat hij zien hoe eigenlijk al vanaf het begin gebrek aan financiële middelen als een rode draad door de geschiedenis van de BB loopt. Ook voortdurend en gestaag toenemend gebrek aan gemotiveerde vrijwilligers belette de beoogde ontplooiing van de Bescherming Bevolking. Niettemin leek de organisatie in de eerste jaren van haar bestaan op weg naar een brede acceptatie bij het publiek. Daarin kwam verandering in het midden van de jaren vijftig, toen de militaire planners de mogelijkheid en zelfs de waarschijnlijkheid van een nucleaire aanval op het Nederlandse grondgebied incalculeerden. Dat een organisatie als de BB, volstrekt onvoldoende gefinancierd, met te weinig en te eenvoudige middelen, met te weinig mensen, in staat zou zijn de bevolking te beschermen tegen een aanval met atoomwapens, werd ongeloofwaardiger naarmate de publieke opinie zich een duidelijker voorstelling kon maken van een dergelijke catastrofe. Hoogte- en dieptepunt in dit opzicht was de verspreiding in het najaar van 1961 van de BB-brochure *Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf,* geridiculiseerd en onsterfelijk gemaakt door Harry Mulisch in diens *Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf, tijdens de jongste dag.* De BB is deze publicitaire miskleun eigenlijk nooit te boven gekomen. De BB werd een organisatie waarop in het gunstigste geval zware kritiek werd geleverd, vaker echter werd met spot en hoon gereageerd.

Het is tegen deze achtergrond dat Van der Boom zijn centrale these poneert. Die luidt dat de Organisatie Bescherming Bevolking nooit meer is geweest is dan een symbool, een façade en dan dit ook uitdrukkelijk de bedoeling is geweest. De BB was zo gezien een element in het evenwicht van nucleaire afschrikking tussen Oost en West, bedoeld om de tegenstander ervan te overtuigen dat het eventueel gebruik van nucleaire wapens een serieuze optie was en dat het Westen - waaronder Nederland - bereid en in staat was een atoomoorlog te riskeren.

Van der Booms stelling roept enkele interessante vragen op. Als de BB slechts als symbool was bedoeld, gold dat dan niet evenzeer voor de krijgsmacht? De Nederlandse deelname aan de Koreaanse oorlog bijvoorbeeld moet toch eerder symbolisch dan substantieel genoemd worden. En hoe zwaar woog de invloed van minister-president Drees in dit soort zaken? De indruk bestaat dat hij, hoewel anti-communistisch ingesteld, niet geneigd was tot geestdriftige deelname aan de 'war on communism'. Dat gold ook voor enkele anti-communistische maatregelen in eigen land, zoals het zogenaamde Ambtenarenverbod, waaraan Drees zijn mede-

werking verleende. Het lijkt er op hij daarmee eerder een symbolisch gebaar heeft willen maken dan dat hij er hartstochtelijk in geloofde. De al zo lang beloofde biografie van Willem Drees zou ons daarover meer moeten vertellen.

Vanuit een andere invalshoek, die van de culturele antropologie, formuleert Rieke Leenders mogelijke antwoorden op dit soort vragen. Zij baseert zich daarbij op de theorie van de Australische socioloog James Scott. Volgens die theorie neigt de overheid in een moderne staat ertoe, de complexe en voortdurend veranderende werkelijkheid zoveel mogelijk tot hanteerbare proporties te reduceren, hetgeen leidt tot *state simplifications.* In haar proefschrift schetst zij het ontstaan en de neergang van de BB aan de hand van de lotgevallen van de Amsterdamse afdeling daarvan. Daarbij plaatst zij de *state simplification* met betrekking tot de BB: de Organisatie Bescherming Bevolking is in staat bij elke oorlogsramp een redelijke mate van bescherming te bieden, ook in geval van een atoomaanval, tegenover de wat zij noemt *folk simplifications.* Met dat laatste doelt zij op de voorstellingen die de bevolking zich maakt(e) van de gevolgen van een kernramp, voorstellingen die in belangrijke mate gevoed werden door boeken en films met een *science fiction*-achig karakter. Films als 'On the beach' en 'Dr Strangelove' speelden volgens Leenders een belangrijke rol bij het ondergraven van de geloofwaardigheid van de BB.

Leenders' benadering heeft aantrekkelijke kanten. Haar these dat de overheid met de ontzettende, eigenlijk onvoorstelbare gevolgen van een kernoorlog slechts kon omgaan met behulp van *state simplifications* klinkt plausibel. In mijn ogen plausibeler dan Van der Booms stelling dat de manier waarop de overheid enkele tientallen jaren met de BB is omgesprongen, berust heeft op bewuste misleiding van de bevolking. Andere aspecten van Leenders' proefschrift vind ik minder overtuigend. Dat zij Amsterdam als onderzoeksobject heeft genomen, uitgerekend de meest problematische afdeling van de BB, om de problemen van de BB als geheel te demonstreren, legt de klemtoon naar mijn smaak wat teveel op de negatieve en hilarische kanten van het functioneren van de BB. Daarnaast is zij in haar werkwijze niet altijd even nauwkeurig. Het zijn kleinigheden, maar de raadadviseur van de minister-president mr. O.W.S. Josephus Jitta 'defensie-deskundige' te noemen werkt op zijn minst verwarrend, en het hanteren als bron van een ongedateerd ('ergens tussen 2 februari en 27 november') en niet nader aangeduid krantenknipsel doet even de wenkbrauwen fronsen.

Dat neemt niet weg, dat Leenders' studie een aardige aanvulling levert op Van der Booms 'top down' verhaal. Dat geldt vooral voor haar interviews met mensen die tot de 'werkvloer' van de voormalige BB hebben behoord. Ook de door haar gehanteerde these van de *state simplification* vormt, het zij nog eens gezegd, een serieus te nemen antwoord op Van der Booms stelling van de bewuste misleiding. Met elkaar vormen beide boeken een verrijking van ons inzicht in de geschiedenis van die merkwaardige Organisatie Bescherming Bevolking die gedurende tweederde van haar bestaan door het publiek niet meer en door de politiek nauwelijks nog serieus werd genomen.

Dick Engelen

W. Meelhuijsen, *Revolutie in Soerabaja 17 augustus-1 december 1945* (Zutphen: Walburg Pers, 2000, 304 blz., €27,-, ISBN 90 5730 133 4).

'Geschiedenis' kent geen rustig verloop. Speciale gebeurtenissen of ontwikkelingen vormen bij wijze van spreken de aardschokken die het verloop van de geschiedenis richting geven. Eén zo'n aardbeving in de dekolonisatiegeschiedenis van Nederland en Indonesië waren de gebeurte-

nissen in de Oostjavaanse havenplaats Surabaya direct na de proclamatie van de Republiek Indonesië op 17 augustus 1945.

Na de capitulatie van Japan op 15 augustus was de Japanse bezettingsmacht op Java in afwachting van de komst van de geallieerden. Zij werd geacht voorlopig de status quo te handhaven. Een uiterst moeilijke opgave omdat tegelijkertijd het, later zo genoemde, Indonesisch-Nederlandse conflict begon te ontluiken. Van Indonesische kant werden de Japanners onder druk gezet om wapens over te dragen aan de nationalisten en hen te steunen. Waarbij de gelederen van de nationalisten niet gesloten waren. Een mate van anarchie en ongecontroleerde Indonesische acties was het gevolg van verschil in inzicht tussen lokale groepen. Aan de andere kant verwachtten de Nederlanders en Indische Nederlanders die eerder door de Japanners waren geïnterneerd dat zij nu door hen werden beschermd tegen aanvallen van nationalistische jongeren.

Dit soort situaties leent zich bij uitstek voor eigengereid optreden van lokale leiders die een standpunt willen innemen tegenover nationale leiders. Maar ook voor de niet te voorkomen inschattingsfouten van nieuwe spelers op het veld, zoals in dit geval de geallieerden. Een grote rol is daarbij vaak weggelegd voor geruchten. Een verkeerde interpretatie van bedoelingen of onjuiste informatie kunnen het effect van een vonk in een kruitvat hebben.

Deze aardschok in Surabaya in het najaar van 1945 wordt door Meelhuijsen in zeven hoofdstukken en iets meer bijlagen uit de doeken gedaan. Na een korte beschrijving van de Japanse bezetting, beschrijft hij in drie hoofdstukken, elk hoofdstuk een maand, de opmaat naar de heftige gevechten tussen de geallieerden en de nationalisten eind oktober en november, door Indonesiërs ook wel de slag om Surabaya genoemd. De wens van lokale Surabayase nationalisten om de Indonesische revolutie een volksrevolutie te laten zijn, in zekere zin tegen de wens van de leiders in Jakarta in, resulteerde in een brede volksopstand gericht op het ontwapenen van de Japanners en het verdrijven van de geallieerden. Transporten met ex-geïnterneerde Nederlanders en Indische Nederlanders die bij toeval in die tijd in het veilig gewaande Surabaya arriveerden, werden gemangeld tussen de strijdende partijen, zoals Meelhuijsen in een vijfde hoofdstuk aantoont.

De revolte in Surabaya ging eind oktober gepaard met de dood van de Engelse officier Mallaby die op weg was om de negatieve en gewelddadige spiraal te doorbreken. Meelhuijsen beschrijft de reacties hierop en de politieke consequenties uitgebreid in een zesde hoofdstuk. In een zevende hoofdstuk behandelt Meelhuijsen de grote slag om Surabaya. In een veldtocht van 20 dagen (10-30 november) weten de Britten de stad te heroveren, waarbij ze op verschillende plaatsen Nederlanders en Indische Nederlanders ontzetten.

Om een goed overzicht van complexe ontwikkelingen als die in Surabaya te geven is het noodzakelijk veel bronnen te raadplegen en vooral ook bronnen van de verschillende betrokken partijen uit die tijd. Meelhuijsen heeft dat ook gedaan. Hij probeert de sequentie van acties, reacties en misverstanden te bekijken vanuit meerdere gezichtspunten. Zonder daarbij partij te kiezen voor één kant, wat een verdienste is gezien zijn eigen betrokkenheid bij de beschreven geschiedenis. Meelhuijsen was immers zelf getuige van de ‘revolutie van Surabaya’. Hij put met enige regelmaat uit zijn eigen aantekeningen.

Het gebruik van veel bronnen is een sterke kant van Meelhuijsens studie. Helaas lijkt hij af en toe met de veelheid te worstelen. In plaats van keuzes te maken en de lezer door de ingewikkelde materie heen te leiden, zet hij de bronnen van verschillende partijen achter elkaar alsof ze elkaar automatisch aanvullen. Op de pagina's 90-91 bijvoorbeeld citeert hij uit zijn eigen aantekeningen, uit een Japanse, een Indonesische en nog een Nederlandse bron over de datum en tijdstip dat de munitiedepots van de marinebasis werden opgeblazen. De verschillen in observaties worden duidelijk. Wat de precieze gang van zaken was blijft echter duister, ook wat

de verschillen tussen de observaties volgens Meelhuijsen betekenen. De achtergronden van de bronnen worden overigens ook niet helemaal duidelijk. Zo wekken de aantekeningen van de auteur de indruk later te zijn gemaakt, maar wanneer dan? Het zou goed zijn geweest als Meelhuijsen een aantal cruciale bronnen in een bijlage apart zou hebben belicht.

Dat neemt niet weg dat Meelhuijsen een huzarenstukje heeft geleverd. Een complexe historische aardschok ontrafelen is niet gemakkelijk en welzeker belangrijk. 'Revolutie in Soerabaja' is voor iedereen die meer wil weten over de dekolonisatiegeschiedenis een 'must'.

Fridus Steijlen

N. Tordeurs, *Naissance des mouvements européens en Belgique (1946-1950)* (Euroclio XVI; Brussel: Peter Lang, 2000, 219 blz., ISBN 90 5201 907 X).

De geschiedschrijving over de Europese integratie zoals deze in Nederland en België wordt bedreven speelt zich doorgaans af op het niveau van de officiële politiek. Dat wil zeggen: historici hebben zich vooral beziggehouden met het regeringsbeleid van beide landen ten aanzien van de Europese samenwerking. Veel minder aandacht is er voor de vele particuliere organisaties, pressiegroepen en privé-personen die zich voor deze samenwerking hebben ingezet. De Belgische historiografie is onlangs evenwel aangevuld met een monografie van de historica en documentaliste Nathalie Tordeurs. Het betreft hier een studie naar de geschiedenis van de diverse bewegingen voor een 'verenigd Europa' die in de jaren 1946-1950 in België werden opgericht.

Het reconstrueren van de vroegste geschiedenis van de Europese beweging in België is geen eenvoudige zaak. In de eerste plaats waren de journalisten, publicisten, wetenschappers en politici die zich in de late jaren veertig met de Europese integratie bezighielden, het onderling oneens over de vraag welke vorm deze integratie eigenlijk zou moeten krijgen. Vandaar dat er pro-Europese organisaties van diverse snit werden opgericht. Tordeurs maakt een onderscheid tussen socialistische, christen-democratische, 'economische' en 'mondiaal-pacifistische' organisaties. Maar zelfs bewegingen die tot dezelfde hoofdstroming behoorden konden het lang niet altijd met elkaar eens worden. Zoals de 'socialistische Europeaan' Maurice Lambilliotte in 1948 vaststelde: 'On pourrait presque dire qu'il y a autant d'Europes qu'il y a d'individus qui en parlent ....' (55) Hierdoor wordt de vroege geschiedenis van de Europese beweging in België er uiteraard niet overzichtelijker op. Het is Tordeurs dan ook niet altijd even goed gelukt orde te scheppen in de - bij vlagen duizelingwekkende - chaos, hetgeen overigens zeker niet aan een gebrek aan ijver harerzijds valt te wijten. Ze gaat uitvoerig in op de geschiedenis van een vijftiental pro-Europese groepen en organisaties, waarbij ze de kleine details niet schuwt. Zo komen wij te weten dat de zogenaamde 'membres adhérents' van de Mouvement Socialiste pour les Etats-Unis d'Europe (MSEUE) in 1949 een contributie van 40 francs per jaar dienden te betalen (68).

Men kan zich afvragen of Tordeurs niet teveel van zichzelf - en de lezer - heeft gevergd. De meeste van de door haar beschreven organisaties hebben een marginaal

bestaan geleid. Sommige telden slechts een handjevol leden, andere verdwenen enkele maanden na de oprichting weer van het toneel, dit ten gevolge van interne conflicten, geldgebrek of falende organisatorische kwaliteiten van de initiatiefnemers. Tordeurs heeft haar best gedaan om de schriftelijke nalatenschap van zelfs het kleinste groepje Europese federalisten op te sporen. De vraag is evenwel of de grote inspanningen die zij zich heeft getroost uit wetenschappelijk oogpunt in alle opzichten even zinvol zijn. De meeste van de door Tordeurs bestudeerde organisaties zijn

immers niet meer dan voetnoten bij de geschiedenis van de Europese beweging in België. Misschien had zij er beter aan gedaan uit elk van de genoemde vier hoofdstromingen één of twee organisaties te lichten en zich te beperken tot het schrijven van hun geschiedenis.

Ondanks het marginale karakter van veel van de door haar behandelde organisaties meent Tordeurs dat hun activiteiten wel degelijk effect hebben gesorteerd. In haar conclusie stelt ze vast: '... les militants européens ont provoqué, au sein des dirigeants de notre pays, une prise de conscience reélle dans la nécessité d'unir rapidement l'Europe.' (200) Veel van de plannen en ideeën die in de jaren veertig door de Europese federalisten in België en elders naar voren werden gebracht, vonden het volgende decennium hun verwezenlijking in de Europese Gemeenschap voor kolen en staal, de Europese Defensie Gemeenschap en uiteindelijk de Europese Economische Gemeenschap. Het werk dat de 'pioniers van het federalistische avontuur' hebben verzet is volgens Tordeurs dus niet voor niets geweest.

Ondanks de neiging van Tordeurs zich te veel te verliezen in details, vormt haar studie een nuttige reconstructie van de geschiedenis van wat men de Belgische 'proto-Europese beweging' zou kunnen noemen. Haar studie is uitstekend geschikt als basis voor verder historisch onderzoek betreffende de Europese beweging in België. Tot slot toch nog een punt van kritiek: een zakenen namenregister zou dit boek zeker niet hebben misstaan.

Remco van Diepen

H. van Werveke, met een inleiding door W. Prevenier, *Herinneringen uit kinderjaren en jeugd* (Reeks verhandelingen XIV; Gent: Liberaal Archief, 2000, 151 blz.).

In de Belgische historische wereld van het tweede en derde kwart van de twintigste eeuw heeft de Gentse hoogleraar en mediëvist Hans van Werveke (1898-1974) een uitermate vooraanstaande rol gespeeld. Tegelijkertijd was zijn betekenis voor de samenwerking tussen Belgische en Nederlandse vakgenoten groot: Van Werveke organiseerde (met anderen) de sinds 1939 gehouden Belgisch-Nederlandse historische congressen en de hooglerarenuitwisseling tussen Gent en Utrecht, was redacteur van de *Nederlandsche historiebladen* en de *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, en coördineerde (opnieuw met anderen) de tussen 1949 en 1958 verschenen *Algemene geschiedenis der Nederlanden.* Hij kreeg er in 1961 een Utrechts eredoctoraat voor. Maar Van Werveke was ook een politiek activist: liberaal, vrijzinnig en flamingantisch, leidde hij onder meer het Willemsfonds.

Vlak vóór zijn emeritaat, in 1966, schreef Van Werveke - vooral op basis van zijn dagboeken - een autobiografie. Die was in de eerste plaats bestemd voor zijn kinderen en kleinkinderen. Het Liberaal Archief heeft deze *Herinneringen uit kinderjaren en jeugd* nu uitgegeven, voorzien van een enthousiaste toelichting door Walter Prevenier, die destijds, als medewerker van Van Werveke, de totstandkoming van de autobiografie van nabij heeft gevolgd. Een omvangrijk boek is het niet geworden; het reikt ook niet verder dan de jaren 1920. Van Werveke verhaalt er over zijn

voorouders, zijn vader, die hulparchivaris en museumconservator in Gent was, zijn Duitse moeder, die als ‘Fräulein’ naar België kwam. Hij beschrijft er het Gentse milieu waarin hij opgroeide, een milieu waarin ten gevolge van de schoolstrijd het antiklerikalisme zegevierde en het flamingantisme doorbrak. Hij reconstrueert er zijn schooltijd en schetst er zijn lotgevallen tijdens de ‘Grote Oorlog’. Vlak na die oorlog schreef hij zich in aan de Gentse universiteit als student geschiedenis (terwijl hij tegelijkertijd een baan als leraar aanhield); in de *Herinneringen* wordt het professorencorps geportretteerd, gewogen en te licht bevonden. Het boek eindigt op het moment dat Van Werveke zelf, in 1924, aan de Gentse universiteit werd benoemd en zijn publieke carrière begon.

Tot de meest interessante passages van deze autobiografie behoren de bladzijden die Van Werveke aan zijn leermeesters en (latere) collega's *in historicis* wijdt. Daartoe behoren zijn vriend Gaston Dept, de ambitieuze Victor Fris en de modernist Hubert van Houtte. Maar het gaat toch vooral om Paul Fredericq en Henri Pirenne. Over de eerste, die nauw was bevriend met zijn vader, publiceerde Van Werveke al vóór de redactie van zijn *Herinneringen* een reeks artikelen, die postuum werden gebundeld onder de titel *Paul Fredericq in de spiegel van zijn dagboek* (1979). Het beeld dat daarin van Fredericq werd geschetst, wordt hier bevestigd: een energieke docent en militante antiklerikaal vóór de oorlog, na de oorlog 'alleen nog de schim' van zichzelf. Daartegenover staat Pirenne, die ook op de jonge Van Werveke een grote aantrekkingskracht uitoefende. Hij werd de promotor van diens dissertatie (ook al handelde die over een kerkhistorisch onderwerp) en diens leermeester in de economische, financiële en demografische geschiedenis. De *Histoire de Belgique* heet hier, in deze autobiografie van een historicus die de 'belgicistische' kaders in de nationale geschiedenis doorbrak, 'één van de weinige klassieken waarop onze historische literatuur prat mag gaan.'

De meest verrassende en originele passages van de *Herinneringen* betreffen echter niet de historiografie, maar de artistieke wereld waarin de jonge Van Werveke vertoefde. Zijn vader was bevriend met de schilder Gustaaf Vanaise. Zelf volgde Van Werveke tussen 1916 en 1918 lessen aan de Gentse Academie voor schone kunsten (bij Jan Delvin). Hij trok al schilderend door het Leielandschap, in de buurt van Sint-Martens-Latem, waar zich al vóór de oorlog een kunstenaarskolonie had gevestigd. In 1919 ontmoette hij de vier artistiek begaafde zusters Nys, die niet in Gent, maar in Brussel woonden. Zij gidsten hem door een nieuwer artistiek landschap. Van deze vier zusters is Maria Nys de bekendste geworden, niet in het minst door haar huwelijk met Aldous Huxley; nog onlangs verscheen haar biografie (Stan Lauryssens, *Mijn heerlijke nieuwe wereld. Leven en liefdes van Maria Nys Huxley*, 2001; eerder publiceerde Kristin Blanpain *Aldous Huxley and Maria Nys*, 1991). Maar Van Werveke trok ook op, zo herinnert hij zich, met Jehanne, Suzanne en Rose, die respectievelijk met de scenograaf René Moulaert, de (Nederlandse) glazenier Joep Nicolas en de literator Eric de Haulleville zouden trouwen. Met en door hen woonde hij balletvoorstellingen bij, volgde hij het Vlaamse Volkstoneel van Oscar de Gruyter, ontmoette hij Adriaan Roland Holst.

Van Werveke verhaalt het allemaal in een eenvoudige, ongepolijste stijl. De *Herinneringen uit kinderjaren en jeugd* gaan de anekdotiek niet uit de weg en bevatten minutieuze beschrijvingen van wat in 1966 al lang verleden was (de grootte van de roze tegeltjes in de kelderkeuken van het ouderlijk huis ...). De verteller is een innemend en beminnelijk man, zonder veel ijdelheid of pretentie. Toch overheerst na de lectuur van dit boek de indruk van afstandelijkheid. Van Werveke geeft zich in deze *Herinneringen* niet bloot. Eén enkele keer - daar waar het zijn relatie met Jehanne Nys betreft - krijgt de tekst, ongewild, een suggestief karakter. Maar verder blijven de portretten en beschrijvingen 'kaal', de oordelen wat academisch. Er staat wat er staat. Meer kan de lezer niet besluiten. Maar ook dan nog kan hij genieten van het relaas van de *formative years* van een kunstzinnig historicus en een beheerst man.

Jo Tollebeek

C. van Baalen, J. Ramakers, ed., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, V, *Het kabinet Drees III 1952-1956. Barsten in de brede basis* (Den Haag: Sdu uitgevers, 2001, xviii + 631 blz., €56,72, ISBN 90 12 08951 4)

Reeds enkele jaren na het vierde deel is nu ook het vijfde deel verschenen. Ook aan dit deel

heeft een team van onderzoekers bijgedragen. Met ingang van dit vijfde deel, tijdens de rit dus, is de opzet van de reeks nogal ingrijpend gewijzigd. In plaats van op de gebruikelijke departementsgewijze behandeling ligt nu de nadruk op een politieke analyse van 'spanningsvolle momenten' in de politieke verhoudingen tussen parlement en kabinet.Ter compensatie wordt in een afzonderlijk hoofdstuk een overzicht gegeven van de voor parlement en kabinet belangrijke onderwerpen. Het kabinet Drees III kwam tot stand na reguliere verkiezingen. Die brachten winst voor de PvdA en de VVD en verlies voor de KVP en de ARP. Met een winst van drie zetels werd de PvdA net de grootste partij, wat de onderlinge concurrentie tussen KVP en PvdA zou aanwakkeren. Een groep 'zwevende kiezers' had tot het laatst geaarzeld.

In hoofdstuk I wordt ingegaan op verkiezingen en formatie. Merkwaardigerwijs wordt eerst ingegaan op de verkiezingsprogramma's en -campagnes en daarna pas kort op de onder de bevolking levende denkbeelden. Weer werd de populaire Drees minister-president, maar eerst na een lange formatie in fasen, waarin het regeerprogram beperkt bleef tot richtlijnen. Terwijl de VVD buiten de regering bleef, traden behalve de PvdA en de KVP de CHU en de ARP tot het nieuwe kabinet toe. De KVP beschouwde het kabinet als extra-parlementair. Buitenlandse Zaken kreeg met de 'junior minister' zonder portefeuille Luns naast de financiële specialist en vertrouweling van Colijn, Beyen, twee ministers. Maatschappelijk Werk werd afgesplitst van Sociale Zaken. De KVP had Hofstra als kandidaat-minister voor Financiën geweigerd. In het kabinet dat kon rekenen op brede steun in het parlement, zaten veel nieuwe ministers. Drees, Beel, Staf en Mansholt maakten reeds deel uit van Drees II en belichaamden daarmee de continuïteit. Vanaf 1 februari 1953 werd het Tweede-Kamerlid De Waal staatssecretaris van OKW en zo de eerste vrouwelijke bewindspersoon.

Na hoofdstuk II met een overzicht van de door het parlement behandelde onderwerpen wordt conform de nieuwe opzet in hoofdstuk III niet uitvoerig ingegaan op de Watersnoodramp, aangezien hier geen sprake was van politieke spanning, maar op de beroering rond het Mandement van 1954. Wat de rol van Romme betreft, wordt geconcludeerd, dat hij 'aanvankelijk mede het klimaat schiep' (188). Kon of wilde Romme het tij niet keren? Het Mandement verscherpte de politieke verhoudingen en leidde tot uitgebreide discussies in de ministerraad en het parlement, maar niet tot een nieuwe Aprilbeweging (164). In hoofdstuk IV wordt ingegaan op beleidsterreinen, waar de grenzen van de controlerende taak van het parlement zichtbaar werden. Hiertoe behoorde de buitenlandse politiek met onvrede over de parlementaire invloed op de Europese integratie. Daaruit ontstond in juli 1953 bij het EDG-debat een amendement Klompé, dat werd aangenomen. Ook de vele wijzigingen in het defensiebeleid, doorgaans besproken in de defensiecommissie, een staatscommissie, wekten een zekere berusting in de hand. Bij de Watersnoodramp schikte het parlement er zich in, dat het kabinet een commissie van onderzoek afwees. In het volgende hoofdstuk worden enkele wetsvoorstellen behandeld, waarbij direct of indirect de vrijheid van de burger in het geding was. Genoemd worden onder andere de gewijzigde Zondagswet, de gewijzigde Begrafeniswet en de humanistische geestelijke verzorging. Een mijlpaal was de motie Tendeloo voor de opheffing van de ontslagbepaling van huwende ambtenaressen. Tegen de zin van de regering en van Romme werd deze met vijf KVP-voorstanders aanvaard. Ook Cals kreeg tegenslagen te verwerken bij de studieduur in Delft en bij de Tweede Televisienota,

waar de omroepverenigingen via hun lobby in de Tweede Kamer bedongen, dat zij de inhoud van het programma zelf mochten bepalen. Naweeën van de bezettingsjaren en van het koloniale verleden zijn in hoofdstuk VI bijeengebracht. In hoofdstuk VII komt het spanningsveld tussen staatsbemoeiing en particulier initiatief aan de orde. Behandeld worden de grondpolitiek en prijsbeheersing, de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie en de sodafabriek in Delfzijl. Bij het eerste onderwerp stonden de KVP en de ARP tegenover de PvdA, bij het tweede reageerden de meeste fracties kritisch en bij het laatste koos Zijlstra tot

teleurstelling van de PvdA voor het particulier initiatief. In hoofdstuk VIII gaat het om voorstellen van het kabinet om na de herstelperiode op het gebied van belastingen, dividenden, lonen en huren het roer voorzichtig wat om te gooien. De profileringsstrategie van de KVP uitte zich in moties van Lucas over de dividendbeperking en van Romme tegen de geleide loonpolitiek. Een koppeling van belastingverlaging en huurverhoging werd het kabinet door de tegenstemmen van de PvdA noodlottig. Anders dan Romme hoopte, lukte een lijmpoging van Burger. De kamerbreed gesteunde Algemene Ouderdomswet met een synthese tussen de verzekeringsgedachte en de idee van een staatspensioen in de slotfase van dit kabinet lijkt symbolisch voor het nogal pragmatische optreden met veel wet- en regelgeving van dit kabinet. Ook het vijfde deel in deze bekende reeks met een rijkdom en diversiteit aan informatie in tekst, notenapparaat en bijlagen is een publicatie van formaat. Er is meer aandacht voor de adviesorganen en de conjunctuur dan in het vorige deel. Raadpleging van het archief van het CPB had nog de informatie kunnen opleveren, dat Zijlstra sinds 1954 betrokken was bij het conjunctuuroverleg tussen de lidstaten van de EGKS en dat het kabinet in juni 1954 aan de Centrale Economische Commissie advies vroeg over maatregelen bij een internationale conjunctuurterugslag. Dit advies was begin 1956 gereed. Aan het begin van hoofdstuk VI heb ik gemist, dat tijdens Drees III de bilaterale betrekkingen met West-Duitsland als gevolg van naweeën sterk verslechterden. Luns, die hiervoor verantwoordelijk was, trad hard tegen West-Duitsland op en de betrokken Nederlandse departementen verschilden van mening. De politieke spanning die hiervan het gevolg was, zal zeker ook tot groepen kamerleden zijn doorgedrongen.

In de nieuwe opzet van deze reeks zijn interessante aspecten van het beleid belicht. Toch kan ik me niet aan de indruk onttrekken, dat er hier en daar een zekere vertekening heeft plaatsgevonden. Er zijn gelukkig weinig drukfouten.

G. van Roon

R. Staring, *Reizen onder regie. Het migratieproces van illegale Turken in Nederland* (Dissertatie Rotterdam 2001, Migratie- en etnische studies XIII; Amsterdam: Het Spinhuis, 2001, xii + 249 blz., €19,99, ISBN 90 5589 197 5).

Dit boek is een van de vele vruchten van de sinds tien jaar in Nederland tot bloei gekomen antropologisch gekleurde stadssociologie. Hoewel de wortels van deze richting reeds in de jaren tachtig liggen, met pioniers als Lodewijk Brunt en Frank Bovenkerk (op hun beurt weer geïnspireerd door André Köbben), is er met het aantreden van een nieuwe generatie sociologen, waarvan de Rotterdamse hoogleraar Godfried Engbersen de meest spraakmakende is, een duidelijk intellectueel en institutioneel kader geschapen. De dissertatie van de antropoloog Staring past goed in deze onderzoekslijn en verbindt op inventieve wijze het migratiethema met de stadssociologie.

In zijn boek behandelt hij een uitermate lastig onderwerp, namelijk het functioneren van illegale vreemdelingen (in dit geval toegespitst op Turken). Lastig, omdat deze

categorie juist vanwege het illegale karakter van hun verblijf niet of niet als zodanig is terug te vinden in de administratieve infrastructuur van de Nederlandse samenleving. Waar onderzoekers naar de positie van migranten meestal beginnen met het opvragen bij gemeenten van gegevens over een specifieke populatie, moeten bij illegalen, die juist hun uiterste best doen om niet op te vallen en zich verre houden van iedere bureaucratische instantie, heel andere onderzoeksmethoden worden toegepast. In navolging van zijn promotor Engbersen, die er bij zijn onderzoek naar Rotterdamse werklozen achter kwam dat de geijkte sociologische benaderingen (enquêtes,

surveys, interviews) geen soelaas boden en daarom besloot geruime tijd in een achterstandswijk te gaan wonen, heeft ook Staring gekozen voor participerende observatie. Net als menig archiefonderzoeker is daar een flinke dosis geduld en uithoudings-vermogen voor nodig. Zoals het veel tijd kan kosten om er achter te komen waar zich in een papierberg de relevante documenten bevinden, kost het veel tijd om het vertrouwen van onder-zoekspersonen te winnen en vervolgens hun de benodigde informatie te ontlokken. Dat geldt zeker voor de Turkse illegalen in Rotterdam, die uitermate terughoudend waren, bang als ze waren ontdekt te worden en het land uitgezet.

De door Staring gekozen methode is een combinatie van kwalitatief en longitudinaal onderzoek. In totaal omvatte zijn onderzoekspopulatie 84 Turkse migranten, van wie er 52 als 'toeristen' illegaal in Nederland verbleven. Deze groep, hoofdzakelijk gesitueerd in het Rotterdamse Delfshaven heeft hij vervolgens tussen 1993 en 1998, met behulp van Turkse onderzoeksassistenten gevolgd en in kaart gebracht. Daarnaast kon Staring gebruik maken van de onderzoeksresultaten van het project 'De ongekende stad' (Amsterdam, 1999) waarin een team van onderzoekers zich onder leiding van Engbersen bezig heeft gehouden met de positie van illegale migranten. Het resultaat is indrukwekkend. De studie van Staring heeft geresulteerd in een uitstekend leesbaar en helder gestructureerd betoog dat niet alleen een goed inzicht biedt in de positie van illegale Turken in Rotterdam, maar tevens een belangwekkende bijdrage levert aan de (inter)nationale literatuur naar migratie en transnationalisme. In zijn boek vraagt de auteur zich af hoe illegale Turken er in slagen naar Nederland te komen, hoe zij worden opgevangen en tot slot in welke mate zij erin slagen te integreren. Hoewel zijn onderzoeksgegevens op het microniveau liggen, plaatst Staring deze uitdrukkelijk in een wijder verband van de sociale netwerken waarin deze migranten zich bewegen. Het is deze keuze voor het mesoniveau dat deze studie zo belangwekkend maakt. Zo wordt duidelijk dat de komst naar Nederland als het ware is geregisseerd ('reizen onder regie') door Turkse familieleden en andere naaste verwanten in Nederland en dat de kans op het verwerven van een legale status sterk afhankelijk is van de manier waarop de 'toeristen' erin slagen hun sociaal kapitaal binnen deze netwerken te gelde te maken. Ondanks het in de jaren negentig steeds restrictievere vreemdelingenbeleid (met name waar het gaat om de toegang tot de welvaartsstaat), blijkt van degenen die Staring heeft gevolgd, ongeveer 40% er uiteindelijk in te slagen vaste voet onder de grond te krijgen door middel van een huwelijk met een legale in Nederland verblijvende Turkse landgenote. Een even groot percentage lukt dit niet en keert na kortere of langere tijd weer terug naar Turkije, terwijl een op de vijf 'toeristen' kiest voor een langdurig illegaal en marginaal bestaan in Nederland. Staring wijst in dit verband ook op de negatieve aspecten van de hechte Turkse (familie)netwerken. Zo komt de afhankelijkheid van de illegalen van hun legale verwanten tot uiting in uitbuiting (met name op de arbeidsmarkt) en stigmatisering. Vooral wanneer de illegaal zich niet voldoende schikt in zijn (het betreft zonder uitzondering mannen) afhankelijke lot, kan zijn positie precair worden. Bovendien kijken veel legale Turken neer op hun illegale landgenoten. Deze en andere observaties, die het ambivalente karakter van het migratieproces illustreren, leveren en passant belangrijke correcties op veel gebruikte theorieën over kettingmigratie, etnische banden en transnationalisme.

In zijn conclusie benadrukt de auteur dat zijn *case-study* niet representatief is voor alle illegalen. Zo onderscheidt de Turkse groep zich door de hechtheid van de diverse gemeenschappen, waardoor de opvang in familiale netwerken de illegaal relatief veel kansen biedt. De reciproce relaties die hieruit resulteren, verklaren ook dat de meeste Turkse illegalen nauwelijks opvallen en vrijwel niet in het criminele circuit terechtkomen. Voor groepen die geen gebruik kunnen maken van een dergelijk netwerk, zoals Afghanen, Roemenen of Pakistanen, is de situatie dan minder gunstig. Bij hen wordt de regie veeleer gevoerd door mensensmokkelaars en door het

gebrek aan familieleden is hun toegang tot informele markten (voor arbeid en woonruimte) veel beperkter en de zuigkracht van het criminele circuit navenant groter. Het is echter te verwachten dat op den duur ook voor illegale Turken de mogelijkheden zullen afnemen, aangezien leden van de tweede en derde generatie zich minder geroepen zullen voelen illegale familieleden op te vangen en met hen te trouwen. Of en in hoeverre deze verwachting uitkomt, zal de toekomst moeten leren.

Leo Lucassen

P. Bootsma, in samenwerking met H. Dortmans, *De Molukse acties. Treinkapingen en gijzelingen 1970-1978* (Amsterdam: Boom, 2000, 398 blz., €20,44, ISBN 90 5352 645 5).

25 Jaar na de eerste Molukse treinkaping in 1975 zond de NPS de vierdelige documentaire 'The Dutch Approach' uit. Centraal in die documentaire staat de vraag hoe de Nederlandse overheid heeft gereageerd op de Molukse gijzelingsacties in de jaren zeventig, welke beloften al dan niet aan gijzelnemers waren gemaakt en of er een typische Nederlandse aanpak was. Even ter recapitulatie de Molukse gijzelingsacties op een rij: 1970 gijzeling in de Indonesische ambassadeurswoning te Wassenaar, 1975 gijzeling van treinpassagiers bij Wijster en mensen in het Indonesische consulaat in Amsterdam, 1977 opnieuw gijzeling van treinreizigers in De Punt en van een lagere school in Boven Smilde en tenslotte in 1978 een gijzelingsactie in het provinciehuis te Assen. De acties in 1970 en 1975 eindigden met een overgave van de gijzelnemers, die in 1977 en 1978 door middel van overheidsgeweld. Gelijktijdig met de NPS-documentaire verscheen 'De Molukse acties' van Peter Bootsma. Voor zijn boek maakte Bootsma dankbaar gebruik van de interviews die voor de NPS-documentaire waren afgenomen.

Het vernieuwende van de documentaire en het boek is dat 'de Nederlandse kant' extra wordt belicht. Overwegingen en discussies die de reactie van Nederlandse autoriteiten bepaalden worden door direct betrokkenen verwoord, evenals de gedachten en keuzes die de mensen in de 'frontlinie', van de politieman die de megafoons en veldtelefoons moest brengen tot de mariniers die betrokken waren bij de aanval op de trein in 1977. De verhalen van Molukse kant waren voor het grootste deel al wel eens verteld. Fundamentele nieuwe dingen kwamen niet naar voren in de documentaire of in Bootsma's boek. Geruchten of vermoedens werden voornamelijk bevestigd. Bijvoorbeeld dat de toenmalige minister van justitie Van Agt zich als een havik opstelde, of dat er speciale ammunitie was gebruikt om de trein in 1977 te doorzeven. Het belang van de documentaire was dat een kwart eeuw na de kapingen op een kritische wijze kon worden teruggekeken en dat direct betrokkenen nog uit eerste hand daarover konden verhalen.

Omdat in documentaires niet al het materiaal dat tijdens de research is gegenereerd kan worden gebruikt en zelfs in een vierdelige serie delen van de geschiedenis achterwege moeten blijven, de gijzelingsactie in 1978 komt bijvoorbeeld niet aan bod, is het een goede zaak dat er tegelijkertijd een boek verscheen. Daarin kunnen

al die dingen wel worden meegenomen en kan het materiaal bovendien verder worden geanalyseerd. Helaas komt Bootsma niet met verdere analyses. Hij blijft bij een uitvoerige beschrijving van de gebeurtenissen en ervaringen van betrokkenen. Omdat hij zich ook niet helemaal concentreert op de Nederlandse kant is een groot deel van het boek een herhaling van de stappen die in 1980 al door Ralph Barker waren gedaan. Barker beschreef in *'Niet hier, maar op een andere plaats'* gedetailleerd wat in en rond de gijzelingsacties van 1975 en 1977 gebeurde. Wie de boeken naast elkaar legt komt op meerdere plaatsen dezelfde dialogen en gedachten tegen. Een aantal, zover ze betrekking hadden op

de trein in 1975, was overigens ook al in het boek *'IJsbloemen en witte velden'* van de exgegijzelde journalist Vaders (1989) te vinden, die in december 1975 direct na zijn vrijlating de dialogen voor het eerst in zijn krant publiceerde. De actie van 1970 was al verwoord in Tete Siahaya's boek *'Mena Muria.' (1972)*[1]

Om onduidelijke redenen verbindt Bootsma de acties uit de jaren zeventig met geweldsdreigementen van Molukse jongeren aan het eind van de jaren negentig. Deze laatste dreigementen hangen samen met het bloedige conflict tussen islamieten en christenen dat sinds 1998 op de Molukken aan de gang is en waarvoor Molukkers in Nederland aandacht op eisen. Zij spelen in op de angst voor Moluks geweld aan Nederlandse zijde wat een gevolg is van de acties uit de jaren zeventig. Maar daarmee houdt de relatie tussen de recente dreigingen en die jaren zeventig op. Ging het in de jaren zeventig om acties van nationalistische jongeren die binnen de context van de tijdgeest (PLO, RAF) meenden dat terreur hielp om een zelfbeschikking dichterbij te brengen, in de jaren negentig ging het om geïntegreerde jongeren die wisten dat de Nederlandse overheid en samenleving meer aandacht aan de Molukken zouden besteden als ze inspeelden op het trauma van de gijzeling.

Het is jammer dat Bootsma niet de kans heeft gegrepen om op basis van het aanvullende materiaal dat de NPS-documentaire opleverde en aan de hand van de eerder verschenen publicaties de acties en reacties daarop diepgaander te analyseren. Hij koos voor opnieuw een reconstructie die van die van Barker verschilt omdat nu ook de 1978 actie is meegenomen. Omwille van een naslagwerk was het niet nodig geweest. Het is ook jammer dat Bootsma heeft gemeend de acties van de jaren zeventig in het perspectief van recentere geweldsdreigingen te moeten plaatsen, de verbanden die worden gelegd raken kant noch wal.

Fridus Steijlen

Medewerkers/sters

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

De auteurs

Jo Deferme (1972) is wetenschappelijk medewerker bij het Departement Geschiedenis van de Katholieke Universteit Leuven.

Peter Meel (1959) is historicus. Hij publiceert over politiek en cultuur in Suriname. Met Rosemarijn Hoefte redigeerde hij *Twentieth-century Suriname: Continuities and discontinuities in a new world society* (Kingston: Ian Randle Publishers, Leiden: KITLV Press, 2001).

1 Literatuur: R. Barker, *'Niet hier, maar op een andere plaats'. De gijzelingen van Wijster Amsterdam, De Punt en Bovensmilde* (Alphen aan den Rijn: Sijthoff, 1980); T. Siyahaya, *'Mena Muria, Wassenaar '70'* (Amsterdam: Bezige Bij, 1972); G. Vaders, *'IJsbloemen en witte Velden'* (Baarn: Anthos, 1989).

Frank Zuijdam (1968) studeerde politicologie en geschiedenis aan de UvA en promoveerde in februari van dit jaar op het proefschrift *Tussen wens en werkelijkheid. Het debat binnen de PvdA over vrede en veiligheid in de periode 1958-1977* (Aksant 2002). Momenteel is hij werkzaam als beleidsmedewerker bij de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

Summaries

The Dutch Labour Party and the war in Vietnam

During the 1960s, many people demonstrated against the war in Vietnam. However, the Dutch government, along with most of the major political parties in the Netherlands, chose to ignore the vox populi and refused to reject America's policy regarding Vietnam. One exception to that rule was the Dutch Labour Party. From an early stage, the social-democrats had kept a critical watch on American policy and exhibited an increasing resistance to the subsequent military intervention. In adopting this attitude towards the Vietnam War, the Labour Party had to take several developments into account. The reduction in Cold War tensions, the Cultural Revolution and, above all, the shifts in domestic politics all affected the point of view on Vietnam. One very important consideration that should be taken into account was that, at the time, the Labour Party was trapped between new forms of activism and firm opposition, on the one hand, and the wish to join the government on the other. Under these circumstances, a formal letter to the American Ambassador seemed to be the safest vehicle through which Labour's critical attitude towards Vietnam could be expressed.

Struggling for freedom. Social theory on strike actions in Belgian politics, 1884-1914

In nineteenth century workers' songs, the strike was presented as a heroic struggle for freedom. At first sight, the arguments in political debates more or less followed this same line of thought, in that several ‘socially progressive’ politicians defended strike actions using the argument of ‘right of association’; a right that the working class also claimed in their struggle for emancipation. Yet the dominant political attitude towards the social question during those years was inspired by social control rather than emancipation. Therefore, when petitioners had to arouse parliamentary sympathy for strikes, they smartly abandoned the discourse linked to the struggle for freedom, and instead chose to present strikes not as heroic, voluntary actions, but rather as something inevitable; a ‘force majeure’. This presentation was a radical departure from the traditional liberal values of individual responsibility, and was, instead, inspired by a very modern sociological discourse. This even went so far as to question the ultimate roots of the legal system itself, viz. the basic principles of civil law.

[Nummer 3]

Het *format* van de stad. Een evaluatie van recente Nederlandse stadsgeschiedenissen

Pim Kooij

Urban history

'Urban History is the most newly discovered continent and into the scramble for it goes every kind of explorer,' schreef H.J. Dyos 1968 in zijn 'Agenda for urban historians.'[1] Dit artikel markeert de opkomst van de *urban history,* de stadsgeschiedenis die op een moderne manier steden wilde bestuderen en die zich afzette tegen de als verouderd gestigmatiseerde *local history.*

Ook in Nederland maakte men zich op om zich aan deze ontdekkingstocht te wagen. Herman Diederiks leidde de expeditie en wist al snel de verbinding met ontdekkingsreizigers uit andere landen te leggen. Dit leidde op termijn tot de oprichting van de European association of urban historians, die, met als startpunt 1992 in Amsterdam, om de twee jaar een groot internationaal congres organiseert. Dit jaar, 2002, worden in Edinburgh rond de 400 bezoekers verwacht.

Ondanks dit succes hebben stadshistorici van meet af aan problemen gehad met het omschrijven van hun object, de stad. Dyos had daar geen moeite mee. Hij omarmde zowel degene die een stad een centrale plaats noemde, een palimpsest, een sociale constructie of een *state of mind.* [2] Dat had waarschijnlijk te maken met de ondergeschikte plaats die steden innamen in de Engelse historiografie. Veel gebeurde in Londen en het had weinig zin om dat te expliciteren. Soms doken steden als Birmingham, Manchester en Liverpool in het nationale geschiedverhaal op, maar daarmee was het dan wel bekeken. Het rurale element is in de Britse historiografie altijd relatief sterk geweest en zodoende behelsde de 'Agenda for urban historians' impliciet een programma voor eerherstel van de stad.[3]

In Nederland lag dat omstreeks 1970 anders. De grote handboeken behandelden de algemene geschiedenis vanuit een stedelijk perspectief, waarbij de politieke constellatie van de Republiek met zich meebracht dat niet alleen de hoofdstad aandacht kreeg. Deze benadering werd ook voor de latere periode, zij het minder expliciet, voortgezet.

1 H.J. Dyos, 'Agenda for urban historians', in: H.J. Dyos, ed., *The study of urban history* (Londen, 1968) 6.

2 G.H. Martin, 'The town as palimpsest', in: H.J. Dyos, ed., *The study of urban history* (Londen, 1968) 155-171. De omschrijving 'The city is a state of mind, a body of customs and traditions, and of unorganised attitudes and sentiments that inhere in those customs and are transmitted with this tradition' stamt uit 1916 en is van de voorman van de Chicago School R.E. Park.

3 P. Kooij, 'Stadsgeschiedenis en de verhouding stad-platteland', *Economisch- en sociaalhistorisch jaarboek,* XXXVIII (1975) 124-141.

Wageningen was de enige plaats waar hard gewerkt werd aan het in kaart brengen van rurale ontwikkelingen.

Hoe omschreven Nederlandse stadshistorici hun object, de stad? Daartoe is allereerst gepoogd vast te stellen wat er niet bij hoorde. Studies waarin de stedelijke omgeving slechts een decorfunctie vervulde, werden buiten de stadsgeschiedenis geplaatst. Deze publicaties van het type 'de sociale stratificatie in Den Haag' of 'medische zorg in Arnhem' hadden immers niet de ambitie om een stedelijk verschijnsel uit te diepen, maar om lokaal de tanden te zetten in een fenomeen dat nationaal nog niet te behappen viel. Het was sociale of medische geschiedenis in een stedelijk kader, waarin de stad slechts een exemplarische functie vervulde.

Grote moeite was er ook met stadsgeschiedenissen waarin een specifieke stad werd behandeld als een microkosmos, die losgemaakt was van de buitenwereld. Wat er binnen de stad gebeurde, kwam gesegmenteerd langs: bestuur, handel, industrie, sport en vermaak, godsdienst, alles keurig op een rijtje zonder enig verband, zeker als er per hoofdstuk een andere auteur optrad. En vaak ontbrak dan ook nog het hoofdstuk over de stedelijke morfologie, wat met plaatjes en soms een kaart werd verhuld. Dit was eigenlijk verkleinde nationale geschiedenis. Omdat de meeste van zulke stadsgeschiedenissen werden vervaardigd in het kader van een jubileum, of, zoals in de serie *Ach Lieve Tijd,* de inwoners aanspraken op nostalgiegevoelens, heb ik dat de biografische aanpak genoemd.[4]

Wat overbleef was een benadering waarin het ruimtelijk element een actieve rol speelde en in relatie gebracht werd met de activiteiten die zich binnen de stad afspeelden. Ruimte is vooral het domein van de geografen en daar kwam de inspiratie dan ook vandaan. Niet uit Groot-Brittannië maar uit de Verenigde Staten, waar Eric Lampard voortbouwde op door Christaller en Losch gelanceerde theorieën, een aanpak die in Nederland werd overgenomen door geografen als Keuning, Buursink en Hoekveld.[5]

In deze geografische benadering was de stad een multifunctionele centrale plaats, een concentratiepunt van politieke, economische, sociale en culturele activiteiten. Steden vervulden een centrumpositie ten opzichte van hun achterland en maakten op hun beurt deel uit van een stedelijk netwerksysteem. Een dergelijke aanpak brengt de onderzoeker al snel bij migratie en interstedelijke goederenstromen, bij residentiële segregatie binnen de stad, bij de relatie wonen-werken, bij stedelijke vervoerssystemen en hun relatie met de sociale stratificatie, bij verhuisbewegingen en stadsuitbreidingen in relatie met sociale ongelijkheid etc.

Bovengenoemde onderwerpen hadden binnen de stadsgeschiedenis vooral de be-

4 P. Kooij, *Stadsgeschiedenis* (Zutphen, 1989) 8.

5 E. Lampard, 'The evolving system of cities in the United States', in: H.S. Perloff, L. Wingo, ed., *Issues in urban economics* (Baltimore, 1968) 81-139; H.J. Keuning, 'Proeve van een economische hiërarchie van de Nederlandse steden', *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* (1948) 566-582; J. Buursink, *Centraliteit en hiërarchie* (Assen, 1971); G.A. Hoekveld, 'Theoretische aanzetten ten behoeve van het samenstellen van maatschappijhistorische modellen van de verhouding van stad en platteland in de nieuwe geschiedenis van Noordwest-Europa', *Economisch- en sociaalhistorisch jaarboek,* XXXVIII (1975) 148.

langstelling van sociaal-economisch historici. Door hun toedoen is de Nederlandse stadsgeschiedenis de geografische kant opgegaan en zij zijn het ook geweest die het accent sterk gelegd hebben op de economische en sociale activiteiten en hun relatie met de stedelijke morfologie. Deze toon is gezet in de dissertaties van Van Dijk en Bonke over Rotterdam (1976 en 1996), Diederiks en Wagenaar over Amsterdam (1982 en 1990), 't Hart en Denig over Utrecht (1983 en 1995), Kooij over Groningen (1986), Lesger over Hoorn (1990), Koopmans over Dordrecht (1992), Holthuis over Deventer (1993), Van der Woude over Leeuwarden (1994) en Schmal over Den Haag (1995).[6]

Door dit primaat van de sociaal-economische geschiedenis hebben politieke en culturele aspecten van steden relatief weinig aandacht gekregen binnen de stadsgeschiedenis, dat wil zeggen er zijn weinig onderzoekers geweest die politieke en culturele activiteiten in de ruimte hebben verankerd. Weliswaar heeft het verzuilingsproject van J.C.H. Blom veel onderzoekers gezet op de bestudering van het fenomeen verzuiling binnen een stedelijk kader, maar daarbij was het toch vooral de bedoeling van de initiatiefnemers om met deze lokale facetten een algemeen beeld te creëren.[7] En de culturele aspecten hebben lang, net als de cultuurgeschiedenis trouwens, in het verlengde van de sociale geschiedenis gelegen en hebben op deze wijze een complementair aspect van de sociaal-economische benadering gevormd. Levensstijl, een belangrijk Weberiaans criterium om een sociale stratificatie te construeren, speelde daarbij een hoofdrol.[8] Ook voor de politiek werd de relatie met de sociale geschiedenis wel gelegd, zoals in de studie van Boudien de Vries over Amsterdam.[9]

6 H. van Dijk, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving* (Schiedam, 1976); H. Bonke, *De kleyne mast van de Hollandse coopsteden. Stadsontwikkeling in Rotterdam 1572-1795* (Hilversum, 1996); H.A. Diederiks, *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800* (Amsterdam, 1982); M.F. Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914. Economisch herstel, ruimtelijke expansie en de veranderende ordening van het stedelijk grondgebruik* (Amsterdam, 1990); P.D. 't Hart, *De stad Utrecht en haar inwoners. Een onderzoek naar samenhangen tussen sociaal-economische ontwikkelingen en de demografische geschiedenis van de stad Utrecht 1771-1825* (Utrecht, 1983); C. Denig, *Utrecht van Ancien Régime tot nieuwe tijd. De bewoning van de Utrechtse binnenstad in haar ruimtelijke structuur* (Utrecht, 1995); P. Kooij, *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Groningen, 1986); C.M. Lesger, *Hoorn als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Hilversum, 1990); C. Koopmans, *Dordrecht 1811-1914. Een eeuw demografische en economische geschiedenis* (Hilversum, 1992); P. Holthuis, *Frontierstad bij het scheiden van de markt. Deventer: militair, demografisch, economisch; 1578-1648* (Deventer, 1993); R. van der Woude, *Leeuwarden 1850-1914. De modernisering van een provinciehoofdstad* (Leeuwarden, 1994); H. Schmal, *Den Haag of 's Gravenhage. De 19de-eeuwse gordel, een zone gemodelleerd door zand en veen* (Utrecht, 1995).

7 J.C.H. Blom, *Verzuiling in Nederland in het bijzonder op lokaal niveau 1850-1925* (Amsterdam, 1981).

8 Vgl. J.J. de Jong, *Met goed fatsoen. De elite in Gouda 1700-1780* (Den Haag, 1985); L. Kooijmans, *Onder regenten. De elite in Hoorn 1700-1780* (Den Haag, 1985); M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1780* (Den Haag, 1985).

9 B. de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam, 1986).

Twee polen

In de jaren 1990 veranderde de *urban history* van karakter. In de toonaangevende internationale stadshistorische tijdschriften, het Britse *Urban History* en het Amerikaanse *Journal of urban history,* verschenen steeds meer artikelen met een politieke of culturele signatuur.[10] Representatie werd een toverwoord en de stad werd steeds vaker als een neerslag van politieke en culturele processen aangeduid. Maar ook die processen zelf werden wel tot stad verklaard.

Met dat laatste konden de stadshistorici van het eerste uur natuurlijk moeilijk uit de voeten, maar het ruimtelijk duiden van politieke en culturele processen zou een welkome aanvulling van een wat eenzijdige sociaal-economische optiek kunnen betekenen. Een integratie lag voor de hand.

Helaas kwam het daar niet erg van. Daarvoor waren de methoden en technieken te verschillend: statistiek versus taal en representativiteit versus representatie. En daartussen zweefde dan het moeilijk te duiden begrip stedelijke identiteit. Dat hadden de eerste stadshistorici wat laten liggen. Zij maten kenmerken op grond van veelal seriële bronnen, maar dat was niet waar cultuurhistorici naar zochten. Die waren in de eerste plaats op zoek naar een specifiek stedelijk bewustzijn en zochten eerder naar degenen die dat formuleerden dan naar de dragers ervan.[11]

Niettemin vonden er schuchtere toenaderingspogingen plaats, want velen waren geïnteresseerd in een nadere verkenning van de urbane variabele. Temidden van deze diffuse differentiatie- en integratieprocessen posteerde zich echter een formidabele stoorzender. Dat was de Nijmeegse historicus Harry Jansen, die in zijn dissertatie *De constructie van het stadsverleden* vanuit een meta-positie zijn licht over de stadsgeschiedenis deed schijnen.[12] Hij constateerde daarbij twee benaderingen: één waarbij de stad als een half open systeem werd beschouwd en één waarbinnen de stad als een gesloten systeem fungeerde. De eerste was het domein van de geografisch geïnspireerde sociaal-economische stadshistorici en de tweede meer van de (sociaal-)politieke en (sociaal-)culturele historici.

Volgens Jansen werd de stadsgeschiedenis veel te veel gemonopoliseerd door aanhangers van de half open systeem benadering, terwijl integratie binnen de stadsgeschiedenis juist gebaat zou zijn bij een gesloten systeem benadering. Daarbij was het helemaal niet erg als de stad als een personage met een eigen karakter werd beschouwd, terwijl zicht op die identiteit verkregen zou kunnen worden door een stad in contrast te plaatsen met andere steden, maar ook met het platteland.

Complementariteiten en contrasten, een structurele en een personalistische aanpak verdragen elkaar slecht. Deze juxtapositie van twee systeembenaderingen leidt tot

10 Zie bijvoorbeeld het programmatische artikel van L. Hollen Lees, 'The challenge of political change: urban history in the 1990s', *Urban History,* XXI (1994) 7-20 en de themanummers 'Art and the city', *Urban History,* XXII (August 1995) iii, en 'Civil society in Britain', *Urban History,* XXV (December 1998) iii.

11 Vgl. R. Aerts, H. te Velde, ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de Middeleeuwen* (Kampen, 1998).

12 H.S.J. Jansen, *De constructie van het stadsverleden* (Groningen, 1991).

een polarisatie in de stadsgeschiedenis die haast paradigmatische vormen aanneemt. De door Jansen voorgestane integratie, waarin collectieve participatie een belangrijk bindend element is, verschilt nogal van de integratieprocessen die gaande waren, waarbij juist de stedelijke morfologie een bindende rol vervulde.

Gelukkig hebben niet alle Nederlandse stadshistorici zich in één van beide aldus afgebakende kampen opgesloten. Er manifesteerden zich juist heel duidelijke bruggenbouwers. Een mooi voorbeeld van een dergelijke verbinding vormt de dissertatie van Marijke Martin over Maastricht.[13] In haar studie, die de periode 1650-1950 beslaat, staat de vorm van de stad centraal. Deze vorm wordt gerelateerd aan de situering van Maastricht in een groter ruimtelijk en maatschappelijk verband. Maar tegelijk ook aan de zich binnen de stad afspelende politieke en economische processen, die de vorm bepalen maar op hun beurt ook weer door de vorm bepaald worden. Daar doorheen lopen de ideeën over hoe de stad er uit moet (gaan) zien, die deels extern en deels intern worden geformuleerd en door opinieleiders worden uitgedragen. Doordat al deze elementen redelijk met elkaar worden verbonden, komt het boek een heel eind in de richting van een integrale stadsgeschiedenis, zij het dat de sociale component vrijwel ontbreekt.

Op bescheidener schaal, maar het gaat hier dan ook om een opmaat tot een dissertatie, vervult Jan Hein Furnée eveneens een brugfunctie, door de ruimtelijke ontwikkeling van Den Haag te verbinden met *gender* en standsbesef, waarbij het sociale structuuronderzoek in het perspectief van de moderne cultuurgeschiedenis wordt geplaatst, ook qua ruimtelijke situering.[14]

De noodzaak tot integratie

Er is in de afgelopen jaren nog iets gebeurd dat de integratie binnen de stadsgeschiedenis heeft gestimuleerd. Dat is dat steeds meer stadsbesturen het belangrijk zijn gaan vinden dat de geschiedenis van hun stad werd herschreven en dat daarvoor nieuw wetenschappelijk onderzoek werd gedaan. Soms resulteerde dit zelfs in de aanstelling van een bijzonder hoogleraar, zoals in Rotterdam, Utrecht en binnenkort Leiden. Maar vaker kwam er een toereikend of zelfs ruim krediet om een dergelijke stadsgeschiedenis ‘volgens de nieuwste inzichten’ te componeren.

De Nederlandse stadshistorici werden hiermee voor het blok gezet. Duidelijk was dat men bij zulke grote opdrachten niet aan kon komen met een gelegenheidsbiografie. Helder was ook dat zo'n nieuwe stadsgeschiedenis alle belangrijke aspecten van het stedelijk leven moest omvatten, over een lange periode. Pikant daarbij was dat vele aangetrokken universitaire auteurs hun wortels hadden in de geografische/sociaal-economische - half open - traditie binnen de stadsgeschiedenis, terwijl de opdracht, de geschiedenis van één stad in al haar facetten te beschrijven, eerder in de richting

13 M. Martin, *Tussen traditie en vernieuwing. Ruimtelijke transformaties van Maastricht 1650-1795* (Groningen, 1997).

14 J.H. Furnée, ‘Beschaafd vertier. Standen, sekse en ruimtelijke ontwikkeling van Den Haag, 1850-1890’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis,* XXVII (2001) 1-32.

van een gesloten systeem benadering wees. Op deze wijze werd de integratie van beide benaderingen als het ware afgedwongen, ook al omdat de 'nieuwste inzichten' vereisten dat de verschillende stedelijke domeinen niet los van elkaar behandeld zouden worden.

De eerste moderne, in opdracht geschreven en wetenschappelijk vormgegeven stadsgeschiedenis, van Eindhoven, verscheen al in 1982.[15] Dit voorbeeld is sindsdien in veel gemeenten nagevolgd, waarbij het gemeentearchief vaak een initiërende en/of faciliterende functie vervulde. Als we ons beperken tot de grootste steden, zijn inmiddels nieuwe geschiedenissen in opdracht verschenen van Den Haag (1987), Emmen (1989), het laatste deel van de geschiedenis van Breda (1990), Haarlem (1995), 's-Hertogenbosch (1997), Leeuwarden (1999), Utrecht (2000), Rotterdam (2000) en Dordrecht (2000), terwijl er ook een aantal op stapel staat, bijvoorbeeld van Amsterdam, Arnhem, Leiden en Zwolle.[16]

Het lijkt me de moeite waard na te gaan in hoeverre deze recente stadsgeschiedenissen een nieuw 'format' hebben opgeleverd, waarbij dan ook de vraag gesteld kan worden in hoeverre er sprake is van integrale stadsgeschiedenissen. Ik zal mij daarbij primair richten op de meest recente stadsgeschiedenissen, die van Leeuwarden, Utrecht en Rotterdam omdat deze in de *BMGN* nog niet zijn besproken. Omdat ik zelf als redacteur ben opgetreden van de *Geschiedenis van Dordrecht,* zal ik over deze trilogie wat terughoudender zijn. Om de drie bovengenoemde stadsgeschiedenissen inhoudelijk tot hun recht te laten komen en niet af te doen als een aanleiding voor de onderhavige beschouwing, zal ik deze eerst kort proberen te karakteriseren.

Rotterdam

De stadsgeschiedenis van Rotterdam bestaat uit twee delen. Het eerste deel *Stad in aanwas* is geschreven door Arie van der Schoor.[17] Het omvat een periode die loopt van de eerste bewoning tot 1813. De elf hoofdstukken die alle zeer leesbaar zijn, vormen een chronologisch verhaal, waarbij het perspectief wisselt van morfologie naar economie, demografie, bestuur en cultuur, waaronder ook de religie wordt begrepen. De auteur maakt verstandig gebruik van de vele boeken en artikelen die er in de afgelopen jaren over de Rotterdamse geschiedenis zijn verschenen, waaronder zijn eigen studie naar de vroegste geschiedenis van Rotterdam en het hiervoor al genoemde boek van Bonke over de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. De noten

15 J.M.P. van Oorschot, ed., *Eindhoven, een samenleving in verandering* (2 dln.; Eindhoven, 1982).

16 P.R.D. Stokvis, *De wording van modern Den Haag. De stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot de Eerste Wereldoorlog* (Zwolle, 1987); M.A.W. Gerding, e.a., *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe* (Meppel, Amsterdam, 1989); M.J.M. Duijghuisen m.m.v.P.M.M. Klep, *Geschiedenis van Breda,* III, *1795-1960, hoofdlijnen en accenten* (Breda, 1990); G.F van der Ree-Scholtens, e.a., *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem* (Hilversum, 1995); A. Vos, e.a., *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990* (Zwolle, 1997). De latere titels worden hierna vermeld.

17 A. van der Schoor, *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813* (Zwolle, 1999).

laten zien dat er ook veel archiefonderzoek is gedaan, met name naar culturele en religieuze aspecten.

De zeventiende eeuw krijgt met vier hoofdstukken de meeste aandacht. Dit wordt verantwoord met de stelling dat zich toen in Rotterdam een belangrijke omslag voltrok. Nadat de Rotterdamse vroedschap in 1572 met de kleinst mogelijke meerderheid voor de prins had gekozen, wist de stad binnen de Republiek een steeds sterkere machtspositie te verwerven. Het feit dat stadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt naar Den Haag overstapte, droeg daar zeker toe bij. Omstreeks 1600 vond een grote uitbreiding aan de waterzijde plaats, met nieuwe havens die de vergroting van de handelsfuncties faciliteerden. De transitohandel, die later het kenmerk van de Rotterdamse economie zou zijn, begon zich al duidelijk af te tekenen, maar werd vooralsnog door de leden van de elite, die zich liever grote kooplieden voelden, ontkend. Zowel de grote vaart als de binnenvaart, die de transitohandel voedden, krijgen adequate aandacht, alsmede de daarmee verbonden instellingen, zoals de Rotterdamse wisselbank. In de nijverheid profiteerde met name de textielindustrie van de immigratie van Antwerpenaren. Ook cultureel betekende deze immigratie een impuls.

De illustraties in dit deel zijn tekstondersteunend en altijd op hun plaats. Met name de vele kaarten zijn zeer verhelderend. *Stad in aanwas* geeft een duidelijk beeld, dat deels explorerend deels synthetiserend is. Het beeld is vrijwel integraal, alleen de sociale component is rudimentair. De sociale structuur gaat grotendeels schuil achter de demografie, terwijl de sociale infrastructuur - armenzorg en onderwijs - ondergeschikt is aan de religie. Daartegenover probeert de auteur wel via sfeertekeningen het 'dagelijks leven' in de stad te tonen.

Deel 2, *Stad van formaat,* dat de negentiende en twintigste eeuw behandelt, is geschreven door Paul van de Laar, de Rotterdamse hoogleraar stadsgeschiedenis.[18] Er is voor gekozen om dit tweede deel niet een duplicaat van het eerste te laten zijn, maar van een breuk is geen sprake. Ook hier krijgen morfologie, demografie, politiek, economie en cultuur ruime aandacht en blijft de sociale structuur wat onderbelicht. De Rotterdammers komen in groepen (elite, middengroepen, arbeiders) langs in diverse hoofdstukken, als bestuurders, migranten, of participanten op de arbeidsmarkt.

De opbouw van het boek is onorthodox maar krijgt niettemin een zekere vanzelfsprekendheid. Er wordt begonnen met een schets van de politiek en de cultuur in de negentiende eeuw, waarbij de politiek in een culturele context wordt geplaatst. Daarbij wordt duidelijk dat de Rotterdamse kooplieden zich afsloten voor de politieke veranderingen die op hen af kwamen. Ook de cultuur, in de zin van kunsten en wetenschappen, beleefden zij het liefst in eigen kring. Rond 1850 kwam deze elite echter in toenemende mate in conflict met Thorbeckiaanse liberalen, die de ombouw van Rotterdam tot 'transitopolis', stimuleerden, met bijbehorende moderne infrastructuur. Na het echec van hun politieke leider Pincoffs, in 1879, werd deze transformatie voltooid onder leiding van G.J. de Jongh, directeur gemeentewerken, met havens op de rechter en linker Maasoever.

Vervolgens, we zijn inmiddels in hoofdstuk 4, wordt gekeken welke implicaties deze transformatie had voor de werkgelegenheidsstructuur, die in 1909 voor meer dan

18 P. van de Laar, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle, 2000).

de helft havengebonden was geworden. Een logisch vervolg daarop is een hoofdstuk over demografische ontwikkeling in deze groeiende stad met daarin veel aandacht voor migratie. Dit hoofdstuk loopt door tot 1939, wat ik wat minder logisch vind, te meer omdat het gevolgd wordt door een hoofdstuk over politiek en cultuur tussen 1880 en 1914 en de sociale infrastructuur tussen 1815 en 1914. Dit zijn overigens mooie, afgewogen hoofdstukken, waarin verhaald wordt hoe de middengroepen en de arbeiders zich in toenemende mate manifesteerden op het politieke toneel en hoe zij ook als cultuurconsumenten en producenten opkwamen. Het grote getal van deze lagere strata leidde tot een uitbreiding van 'taken van gemeentelijk belang.'

De drie volgende hoofdstukken, die de periode na 1880 beslaan, tonen andere verbindingen tussen de gehanteerde perspectieven. Nu zijn politiek en economie aan elkaar gekoppeld, waarbij de crisispolitiek als *trait d' union* fungeert. De Rijnvaart had sterk onder de crisis te lijden, maar de aanleg van petroleumhavens en de oprichting van een gemeentelijk havenbedrijf anticipeerden op nieuwe mogelijkheden. Cultuur is nu gerelateerd aan stedenbouw. Hier scharniert het hoofdstuk om de bouwactiviteiten voor culturele instellingen. De inspanningen om de infrastructurele knelpunten op te lossen, worden apart behandeld.

In de hoofdstukken over Rotterdam na 1945 staat uiteraard de wederopbouw centraal. Het 'nieuwe bouwen,' de havens (Europoort), de verkeersinfrastructuur en de ruimtelijke expansie van de stad krijgen elk een hoofdstuk. Politiek en economie krijgen aandacht voor zover de verhaallijnen dat noodzakelijk maken of toelaten. Het laatste hoofdstuk gaat, net als het eerste van dit deel, over de cultuur. Daarin wordt vooral getoond hoe de Rotterdamse politiek, daarbij geholpen door particulieren, via een democratisch kunstbeleid, het als kil ervaren culturele klimaat van de 'werkstad' trachtte te veranderen.

Ook dit deel heeft toepasselijke illustraties en voortreffelijke kaarten. Door de voortdurende perspectiefwisselingen, waarbij sommige onderdelen in de ene subperiode goed uitgelicht worden en in de andere diffuus blijven, dreigt het gevaar van een kaleidoscopie. Dat wordt echter bezworen doordat de stad in haar ruimtelijke veelvuldigheid voortdurend in beeld blijft en bovendien ook omdat Van de Laar zich voorbeeldig aan een vooraf gepresenteerd schema houdt.

Utrecht

'Een paradijs vol weelde.' Geschiedenis van de stad Utrecht, die bestaat uit één deel van bijna 600 pagina's, is van de hand van een team auteurs.[19] Vergeleken met de Rotterdamse, moest deze stadsgeschiedenis op een koopje gemaakt worden, zodat er nauwelijks ruimte was voor nieuw onderzoek. De redactie, indachtig de problemen die zich bij meerdere auteurs kunnen voordoen, heeft voor de afzonderlijke hoofdstukken duidelijke randvoorwaarden gesteld. Deze bepaalden onder meer dat per hoofdstuk politieke, economische, sociale, culturele, religieuze en ruimtelijke ontwik

19 R.E. de Bruin, e.a., ed., *'Een paradijs vol weelde.' Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht, 2000).

kelingen aan bod moesten komen. De politiek werd tot ‘leidend principe’ verheven en dat betekende dat ook de periodisering daarmee werd verbonden. Dit leidde tot cesuren die je in andere stadsgeschiedenissen niet zo gauw tegenkomt, zoals 1618 toen er in Utrecht een orthodox calvinistische vroedschap aantrad.

In Utrecht zijn politiek en religie heel lang nauw verbonden geweest, niet alleen toen de bisschop er resideerde maar ook toen de calvinisten er de dienst uitmaakten. Dit klinkt goed door in de hoofdstukken van K. van Vliet over de periodes 925-1122 en 1122-1304 en van A.J. van den Hoven van Genderen en A.H.M. van Schaik die respectievelijk het tijdvak 1304-1528 en 1528-1618 bestrijken.[20] Andere maatschappelijke aspecten zijn daaraan ondergeschikt gemaakt, dus de armenzorg en het onderwijs worden afgeleid van de kerkelijke constellatie, cultuur is gekoppeld aan de besturende elite en de gilden figureren niet zozeer als organisaties van producenten maar van bestuurders. In het hoofdstuk over 1304-1628 krijgt de handel zelfs een kadertekst, zoals ook andere zaken die niet in het lopende verhaal passen of dit zouden verstoren een kader krijgen. Ook in het, overigens zeer mooie, hoofdstuk van R.E. de Bruin over de wijze waarop tussen 1747 en 1851 de macht verschoof, drukt de politiek andere aspecten in de marge.

Niet politieke of religieuze zaken komen dus wel aan bod maar worden nauwelijks behandeld. Dat komt de leesbaarheid zeer ten goede en maakt dat politiek en religie een behoorlijke diepgang krijgen. Maar de rest hangt er maar wat bij. Dat valt de auteurs niet te verwijten. Zij hebben allemaal veel te weinig ruimte gekregen om ‘hun periode’ compleet te belichten.

Dat ruimtegebrek blijkt pijnlijk in de hoofdstukken waar de auteurs wel geprobeerd hebben alle aspecten meer gelijkelijk aan bod te laten komen. D.E.A. Faber en R.M.J. Rommes slagen hier nog het best in. In hun verhaal over de periode 1618-1747 is er voor het eerst ook voldoende aandacht voor de economie, de sociale verhoudingen en de infrastructuur, zonder dat dit de leesbaarheid geweld aandoet. Maar T.H.G. Verhoeven en H. Buiter die de periodes 1851-1917 en 1917-2000 behandelen lukt dit niet meer. Hun hoofdstukken zijn vooral staccato overzichten geworden waar de zaken alleen maar kunnen worden aangestipt. Buiter had voor de twintigste eeuw maar effectief 41 pagina's tot zijn beschikking, inclusief grafieken en exclusief illustraties en kaderteksten.

Een handboek in de zin van een naslagwerk is deze geschiedenis van Utrecht dan ook niet geworden. Daarvoor zijn de hiaten te groot. Niettemin biedt dit boek een duidelijk doorlopend verhaal over de politieke en kerkelijke ontwikkelingen. De prachtige illustraties accentueren extra de glorietijd van de stad, die in dit perspectief tijdens de late Middeleeuwen en het *Ancien Régime* viel.

20 Het eerste hoofdstuk, dat tot 925 loopt en geschreven is door H.L. de Groot, behandelt de ontstaansgeschiedenis van de stad volgens de nieuwste archeologische inzichten.

Leeuwarden

Ook *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* bestaat uit één deel en zou ons dus het ergste moeten doen vrezen.[21] Bovendien traden er twaalf auteurs op van wie zeven tevens de redactie voerden. Toch voldoet dit boek in mijn ogen meer dan de Utrechtse studie. Het is vernieuwender en evenwichtiger. Een belangrijke reden hiervoor is dat de fondsen ruimer waren. Naast de gemeente Leeuwarden en de provincie Friesland, trad een groot aantal instellingen en bedrijven als sponsor op. Zo was er meer ruimte voor aanvullend onderzoek, terwijl bovendien in voorgaande jaren al gericht een aantal voorstudies was verricht, dat deels in de 'Leeuwarder Historische Reeks' is verschenen. Maar het komt ook omdat de geschiedenis van Leeuwarden is opgezet volgens een oorspronkelijk concept, dat door de redactie goed is bewaakt.

Het boek omvat vier delen: 'Van hoofddorp tot hoofdstad' (750-1580), 'Hoofd- en hofstad' (1580-1795), 'Naar de periferie' (1795-1914) en 'Centrum van Friesland' (1914-2000). Deze titels duiden niet op een naar binnen gekeerde geschiedschrijving. Het eerste deel, waarin Gilles de Langen, Paul Noomen en Meindert Schroor de ruimtelijke situering van Leeuwarden beschrijven en de verwerving en uitbouw van economische en politieke functies, steunt sterk op de resultaten van nieuwe opgravingen en vertoont een eigen dynamiek. Maar de volgende delen zijn alle volgens hetzelfde stramien opgezet. Steeds wordt in vijf hoofdstukken ingezoomd op respectievelijk grenzen, macht, markt, zorg en zelfbeeld.

Vooral het hoofdstuk grenzen biedt de mogelijkheid om een groot aantal uiteenlopende aspecten met elkaar te verbinden: de grenzen van het stedelijk gebied, openheid en geslotenheid van elites, in zichzelf gekeerdheid of culturele openheid. Het hoofdstuk 'De sleutels van de stad', van Goffe Jensma, René Kunst en Hotso Spanninga, dat het cluster 1580-1795 inleidt, biedt een schitterend voorbeeld van de mogelijkheden die een dergelijke benadering biedt. Doordat Hotso Spanninga (elites en politiek), Harm Nijboer (economie) en Joke Spaans (armenzorg) dit perspectief van open of gesloten expliciet in hun bijdragen laten terugkeren, krijgt dit cluster een prachtige eenheid. Die wordt nog versterkt door het afsluitende hoofdstuk over het zelfbeeld, waarin Jensma op vernuftige manier morfologie en stedelijk leven met elkaar verbindt door in de stad drie 'podia' te creëren: rond de Waag (economische bedrijvigheid), aan de Tweebaksmarkt en Turfmarkt (bestuur en openbare orde) en bij het stadhouderlijk hof. Op deze podia speelde zich, met de hele stad als decor, het 'theater Leeuwarden' af en manifesteerde zich de stedelijke 'civic pride', die de bewustwording van de Leeuwarder burgers markeerde dat men een agrarische nederzetting had getransformeerd in een belangrijke stad.

Het volgende cluster is net zo opgezet, waarbij Rolf van der Woude de grenzen neerzet, die door Yme Kuiper (elite en politiek), Van der Woude zelf (economie), Johan Frieswijk (sociale zorg en arbeidersbeweging) contouren krijgen. Kuiper sluit af met een hoofdstuk over de burgerlijke cultuur, waarin nu vooral de acteurs belicht worden,

21 R. Kunst, e.a., ed., *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Franeker, 1999).

omdat de podia, in de zin van de ruimtelijke orde, al grotendeels door Van der Woude zijn behandeld.

Voor het deel over de twintigste eeuw werkt dit concept van grenzen echter niet meer. Meindert Schroor doet nog een manmoedige poging om de grote lijnen te vatten in termen als schaalvergroting, politieke randvoorwaarden en sociale kaders, maar de volgende hoofdstukken zijn gewoon mooie analyses van de interne politieke verhoudingen (Schroor), de demografische en economische ontwikkeling (Schroor en Paul Kok), armoede en bijstand (Kok). Het laatste hoofdstuk, door Kunst, is een erudiete analyse van de stedelijke identiteit, die is teruggebracht tot de ingewikkelde en vaak problematische verhouding tussen het Liwwarders, het Fries en het Nederlands. Dat maakt de culturele component in dit cluster wel wat klein.

Niet alles heeft in het boek aandacht gekregen. Zo staat er weinig over de kerkgenootschappen, het onderwijs en de Tweede Wereldoorlog in en blijven ook de middengroepen in de Leeuwarder samenleving onderbelicht, maar het is een mooi boek geworden - ook visueel - waarbij van de twee middenclusters de meeste prikkels uitgaan.

Balans

Het is nu tijd om aan de hand van de hierboven besproken en enige andere recente stadsgeschiedenissen een aantal vragen te beantwoorden. Allereerst natuurlijk de vraag of en hoe de theorie van de stadsgeschiedenis de opzet van deze boeken heeft beïnvloed. Van der Schroor en Van de Laar kiezen expliciet voor de half open systeem benadering. Zij willen de ontwikkeling van Rotterdam beschrijven tegen de achtergrond van de externe ontwikkeling van logistieke netwerken, maar weten moeiteloos een verbinding te leggen met de gesloten benadering. Dat gebeurt heel fraai in de eerste hoofdstukken van deel 2. Daar wordt ingezoomd op de stedelijke actoren, de opinieleiders in de stad, die in de gesloten benadering zo'n belangrijke rol spelen, en wordt via deze groep de verbinding met de nieuwe infrastructurele verankering van Rotterdam gelegd. Anders dan in de gesloten systeem benadering wordt verondersteld, vormde de elite in de eerste decennia van de negentiende eeuw geen groep die externe invloeden binnen de stad internaliseerde. Integendeel, met hun van binnenuit geformuleerde waarden, gedroeg deze groep zich eerder als een buffer. De transformaties werden gestimuleerd door politieke nieuwkomers, die vaak ook daadwerkelijk van elders kwamen en dat klinkt weer heel open.

De auteurs laten ook zien, dat de half open benadering niet per sé sociaal-economisch hoeft te zijn. Economie en zeker de sociale verhoudingen krijgen niet meer nadruk dan andere aspecten. En verder tonen zij ook theoretisch dat de half open en gesloten benadering elkaar aanvullen. In het al genoemde schema koppelt Van de Laar namelijk de externe logistieke elementen aan de interne ontwikkelingen in de stad via een viertal ideaaltypen (koopstad, transitopolis, werkstad, cultuurstad) die ontleend zijn aan beeldvorming, aan representatie dus.

De geschiedenis van de stad Utrecht bevat geen theoretische verantwoording. Maar

ondanks de primaire keuze voor het primaat van de Utrechtse politiek, is het geen volledig 'gesloten boek' geworden. In vrijwel alle hoofdstukken wordt de relatie van de lokale politiek met de gewestelijke, nationale en zelfs internationale politiek besproken. Bovendien heeft de redactie er op toegezien dat in alle hoofdstukken aandacht werd besteed aan wat zij als grote lijnen aanduidt. Expliciet genoemd worden daarbij: de zorg van de stad voor haar geografische bereikbaarheid, de invloed die zij op het omringende platteland wilde uitoefenen, het toezicht op de woningbouw van stadswege en de immigratie. De eerste twee van deze twee hoofdlijnen zijn weliswaar vanuit een politieke optiek geformuleerd maar leiden in een aantal hoofdstukken wel degelijk tot een ruimtelijke situering van de stad. Ook de aandacht voor immigratie accentueert deze half open optiek. De adequate kaarten versterken deze 'openheid.' Maar het is wel waar dat de observaties in deze richting tamelijk los blijven staan van de interne politieke ontwikkeling.

De geschiedenis van Leeuwarden toont weer een half open systeem benadering. De rode draad in het boek is hoe de stad voortdurend een nieuwe positie kreeg in het economische en politieke krachtenveld. Met name de zeventiende eeuw was cruciaal. Aan het begin daarvan was Leeuwarden, volgens de auteurs, nog te karakteriseren als een wereld op zich, die ook voor zichzelf kon zorgen, maar aan het eind van de eeuw was de stad een belangrijke handelspartner geworden van Amsterdam en een niet te negeren element in de politieke constellatie van de Republiek. De stad was van organisme tot orgaan geworden, om de typering van Handlin te volgen.[22] Dit zich bewegen van gesloten naar open stad wordt vooral goed uitgewerkt in de bijdrage van Nijboer. En Jensma geeft aan hoe bij een grotere openheid er ook meer geslotenheid kan komen, namelijk doordat de moraliteit die in de gesloten stad 'zichtbaar op straat lag,' zich naar de binnenkamers verplaatste.

Ook in de recent verschenen geschiedenis van Dordrecht is gekozen voor een combinatie van openheid en geslotenheid.[23] Hetzelfde is het geval met de geschiedenis van 's-Hertogenbosch, die elk tijdvak opent met een positionering van de stad in het maatschappelijk krachtenveld, gevolgd door een geografisch hoofdstuk. De geschiedenis van Haarlem lijkt meer op die van Utrecht. Beide vertonen primair een gesloten benadering maar kunnen niettemin niet als potdicht betiteld worden.

In elk geval laten de recente Nederlandse stadsgeschiedenissen duidelijk zien dat het contraproductief werkt om een gesloten en open benadering tegenover elkaar te plaatsen en dat er beter energie besteed kan worden aan het combineren van beide. De geschiedenis van Leeuwarden is daarmee het verst gekomen, maar Rotterdam doet er niet veel voor onder.

Een tweede vraag is of een stadsgeschiedenis het best opgezet kan worden volgens een chronologische of een thematisch stramien. De meeste recente stadsgeschiede-

22 O. Handlin, 'The modern city as a field of historical study', in: O. Handlin, J. Burchard, ed., *The historian and the city* (Cambridge Mass., 1963) 1-26.

23 J. van Herwaarden, e.a., *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Hilversum, 1996); W. Frijhoff, H. Nusteling, M. Spies, ed., *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813* (Hilversum, 1998); P. Kooij, V. Sleebe, ed., *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000* (Hilversum, 2000).

nissen vertonen in dit opzicht hetzelfde *format:* er worden periodes onderscheiden, waarbinnen een thematische invulling plaatsvindt. Wel verschillen de periodes nogal qua lengte. In de geschiedenis van Leeuwarden beslaan ze soms twee eeuwen, terwijl ze in de Utrechtse stadsgeschiedenis wat korter zijn. In de Rotterdamse stadsgeschiedenis zijn maar twee periodes onderscheiden, zodat het noodzakelijk bleek de thema's extra te periodiseren.

De geschiedenis van 's-Hertogenbosch omvat drie periodes: het *Ancien Régime,* de negentiende en de twintigste eeuw. Daarbinnen komen steeds dezelfde thema's langs: de al genoemde maatschappelijke en geografische inkadering, demografie en economie, zorg, politiek, godsdienst en cultuur. Dit boek lijkt het meest op dat over Leeuwarden, zij het dat de analyse van de beeldvorming niet door de periodes is geweven, maar de inhoud vormt van een slothoofdstuk. Dit was het gevolg van een late, maar niettemin zeer gelukkige, keuze voor dit element.

Door de Middeleeuwen weg te laten bleek het net mogelijk om de geschiedenis van 's-Hertogenbosch in één deel te concentreren zonder de diepgang te verliezen. Ook de ééndelige geschiedenis van Haarlem pretendeert niet ‘een werkelijk algemeen werk’ te zijn. Hier is geopteerd voor een sociaal-culturele geschiedenis. Dat betekent dat er veel aandacht is voor religie, onderwijs, kunsten en wetenschappen, alsmede architectuur en wooncultuur. Dat zijn elementen die in andere stadsgeschiedenissen nog wel eens als sluitpost dienen. Het boek telt vier compartimenten, die respectievelijk de tijdvakken tot 1580, 1580-1770, 1770-1880 en 1880-1995 omvatten. De sociaalculturele hoofdstukken worden per periode ingeleid met een hoofdstuk dat de politieke, demografische, economische en sociale ontwikkelingen combineert. Ondanks de geringe ruimte die voor deze domeinen is gereserveerd, weten de auteurs toch een behoorlijke verdieping te bereiken, die mooi gerelateerd wordt aan brede overzichten.

In de driedelige geschiedenis van Dordrecht, waarvan het eerste deel tot 1572 loopt, het tweede tot 1813 en het laatste tot 2000, zijn de chronologische en thematische benadering grotendeels uit elkaar getrokken, een procédé dat door hoofdredacteur Willem Frijhoff is meegenomen van de *Geschiedenis van Zutphen.*[24] Hier begint elk deel met een chronologisch overzicht dat soms één, soms meerdere hoofdstukken omvat. In het laatste deel zijn dat er bijvoorbeeld vier die elk ongeveer vijftig jaar omspannen en primair economisch, demografisch en politiek getint zijn. De andere maatschappelijke aspecten, zoals religie, onderwijs, zorg, morfologie, worden in aparte diachrone hoofdstukken behandeld. Het voordeel hiervan is, dat er allereerst een goed leesbaar doorlopend verhaal geboden wordt, maar een nadeel is dat veel aspecten daarin ontbreken. Door de conclusies van de thematische bijdragen in het chronologische verhaal te integreren, is gepoogd dit nadeel weg te werken.

Op de vraag of het wenselijk is een stadsgeschiedenis door één of door meerdere auteurs te laten vervaardigen, bieden de recente stadsgeschiedenissen geen eenduidig antwoord. De Rotterdamse delen vertonen een mooie eenheid van stijl en optiek. Maar die eenheid is ook waar te nemen in een werk met meerdere auteurs, als de re-

24 W.Th.M. Frijhoff, e.a., ed., *Geschiedenis van Zutphen* (Zutphen, 1989).

dactie tenminste gewerkt heeft met expliciete doelstellingen en verbindende elementen, zoals de grenzen in het geval van Leeuwarden, waar ook blijkt dat de auteurs elkaars verhaal kennen. Ook de aandachtspunten waar de auteurs van de Utrechtse geschiedenis rekening mee dienden te houden, werkten uniformiteit in de hand. Bij de geschiedenis van Haarlem traden 16 schrijvende redacteuren op en daarnaast nog 33 auteurs. Dat bleek wat teveel van het goede om theoretische uitgangspunten te hanteren of rode draden vast te houden.

Tenslotte

De recente Nederlandse stadsgeschiedenissen laten zien dat het componeren daarvan nog steeds een grote intellectuele uitdaging vormt en allerminst een invuloefening inhoudt, gestuurd door een algemeen aanvaard *format.* Daarbij werd de uitkomst positiever naarmate de creativiteit minder gestoken hoefde te worden in het persen van het verhaal in te nauwe katernen. Wat dat betreft is het bemoedigend dat de nieuwe geschiedenis van Leiden vier delen zal gaan tellen en die van Amsterdam nog veel meer.

Er bestaat dus geen mal voor een geslaagde stadsgeschiedenis. Maar wel laten de recente Nederlandse stadsgeschiedenissen zien, dat het een groot voordeel is als redacteuren en auteurs kennis nemen van de theorie van de stadsgeschiedenis en de differentiatie daarin en op grond daarvan uitgangspunten formuleren. In verband hiermee kan verder als een belangrijk winstpunt beschouwd worden dat politiek, cultuur en religie in een aantal stadsgeschiedenissen op een wezenlijk andere manier functioneren dan in oudere werken. Namelijk als veel meer bepaald door de specifieke stedelijke omstandigheden, terwijl zij op hun beurt weer bepalend waren voor die omstandigheden. Omdat ook de stedelijke morfologie op een dergelijke wijze wordt benaderd, terwijl dat met economische, demografische en sociale aspecten al langer het geval was, is de integratie in de stadsgeschiedenis verder gevorderd dan sommigen ons willen doen geloven. Bovendien worden op deze wijze de contouren van de stedelijke variabele steeds duidelijker en daarmee krijgen we meer in handen dan louter het genetisch materiaal van een stad.

Besproken boeken:

Bruin, R.E., e.a., ed. *'Een paradijs vol weelde.' Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht: Matrijs, 2000, 592 blz., ISBN 90 5345 175 7).

Kunst, R., e.a., ed. *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Franeker: Van Wijnen, 1999, 527 blz., ISBN 90 5194 173 0).

Laar, P. van de. *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw*, Schadee, N., ed. (Zwolle: Waanders, 2000, 640 blz., ISBN 90 400 9420 9).

Schoor, A. van der. *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813*, Schadee, N., ed. (Zwolle:

Waanders, 1999, 416 blz., ISBN 90 400 9349 0).

Heldenmoed, huwelijkstrouw en vrouweneer. Bakhuizen van den Brink en de 'nijvere huisbestierster' Brecht Proosten († ca. 1592)*

Els kloek

De historicus Bakhuizen van den Brink (1810-1865) begint zijn beroemde essay 'Vondel met roskam en rommelpot' *(De Gids,* 1837) met een schets van Amsterdam en zijn burgerij in de tijd van het eerste optreden van Vondel. Ook de fiere grootmoeders van weleer worden daarin door Bakhuizen ten tonele gevoerd. De stad was nog niet zo rijk en burgerlijk, er waren veel vreemdelingen 'wier ijzeren kruin niet gebogen had voor de vervolging,' maar de eigenlijke kern van de burgerij bestond uit de zogenaamde 'oude geuzen' en hun nakomelingen, lieden die als ballingen hadden rondgezworven en de onafhankelijkheidsoorlog hadden gevoerd.[1] Zij kenmerkten zich door uitwendige eenvoud en burgerlijkheid. Stond de beschaving daarom op een lage trap? Neen, want ondanks deze eenvoud waren er de rederijkerskamers, de wetenschappelijke vlucht, de zegeningen van de Hervorming en de verrijkende invloed van de koophandel. Dit alles, aldus nog steeds Bakhuizen van den Brink, werkte meer op het hoofd dan op de smaak. Het was een oppervlakkige beschaving, en deze sloeg weldra over in wansmaak, 'toen niet lang daarna alles Arkadisch zijn moest, en de edel achtbare Raden der stad zich met hunne eerzame echtgenooten als herder en herderinnen lieten afbeelden!'[2] En wie waren daarvoor verantwoordelijk? Het vrouwelijk geslacht, 'dat op de wetten van het schoone eenen zoo beslissenden invloed uitoefent!' Aan zijn vrouwelijke tijdgenoten stelt hij vervolgens twee vrouwen uit dat Amsterdam van de tijd van Vondel ten voorbeeld:

> Ik vereer de romantische tint, die onze bevallige tijdgenooten versiert; maar eilieve! Wat waren onze grootmoeders, van Brecht Proosten af, tot op Lijsbeth Philips, de huisvrouw van Rem Bisschop, toe? - Schoone, kloeke gestalten, die in haar uiterlijk aankondigden, dat zij hare schouderen aan die harer echtgenooten sloten, om de huiszorg en de lasten van den kwaden tijd te schragen; ... nijvere huisbestiersters, die zuinigheid en zindelijkheid paarden...[3]

In mijn inventarisatie van karakteriseringen van de Hollandse huisvrouw in de negentiende-eeuwse historiografie heb ik al eens gewezen op deze mooie passage bij

* Met dank aan Wouter Kloek, Henk van Nierop, Maarten Prak en Marjan Schwegman voor hun commentaar.

1 R.C. Bakhuizen van den Brink, 'Vondel met roskam en rommelpot', *De Gids,* 1(1837). Ik heb gebruik gemaakt van de heruitgave in R.C. Bakhuizen van den Brink, *Studiën en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren,* II, E.J. Potgieter, ed. ('s-Gravenhage, 1870) 8.

2 *Ibidem,* 10-11. In een voetnoot noemt Bakhuizen Sem Verdoes en zijn echtgenote Machteld Vinck, die zich als herder en herderin hadden laten vereeuwigen. In A. McNeill Kettering, *The Dutch Arcadia* (Montclair New Jersey, 1983) komen zij echter niet voor.

3 Bakhuizen van den Brink, 'Vondel', 11.

Bakhuizen. In een voetnoot moest ik bekennen dat ik niet wist wie Brecht Proosten dan wel geweest mocht zijn.[4] Lijsbeth Philips, de vrouw van Rem Bisschop, is via de aan haar man gewijde lemmata in enkele biografische woordenboeken nog wel te vinden. Zij verwijzen naar Brandts *Historie der Reformatie* en Wagenaars *Geschiedenis van Amsterdam,* en daarin wordt het verhaal van Lijsbeth Philips uitgebreid verteld. Zij is een remonstrantse koopmansvrouw wier huis in 1617 door een contraremonstrantse menigte werd geplunderd en die ondanks die terreur de moed had om zowel het stadsbestuur als de kerkenraad openlijk te bekritiseren.[5] De fiere grootmoeder Brecht Proosten is intussen wel helemaal in de vergetelheid geraakt. Wat voor bijzonders heeft zij gedaan dat Bakhuizen van den Brink haar naam noemt in zijn schets van Amsterdam ten tijde van Vondels eerste optreden? Een andere vraag die deze passage oproept betreft de historische kennis van rond 1837. Met het noemen van deze vrouwennamen, zonder enige verdere toelichting, suggereert Bakhuizen van den Brink dat zijn lezers de *ins and outs* van deze twee 'grootmoeders' wel kenden. Was dat ook zo? Zijn wij inmiddels de verhalen over deze twee kennelijk historische vrouwenfiguren vergeten die voor de lezers van *De Gids* anno 1837 nog gesneden koek waren of overschatte Bakhuizen van den Brink de historische kennis van zijn publiek? En wat bewoog de jonge Bakhuizen om juist deze twee vrouwen naar voren te schuiven als de 'schoone, kloeke gestalten' uit Vondels tijd?

Een verdachte zwangerschap

Brecht Proosten heeft geen eigen lemma in de biografische woordenboeken, en omdat Bakhuizen van den Brink de naam van haar man niet noemt, leek dit spoor aanvankelijk dood te lopen.[6] De verwachting dat zij te vinden zou zijn in de *Historie der Reformatie* van Brandt omdat ook het verhaal van Lijsbeth Philips daar zo breed uit de doeken was gedaan, bleek ongegrond. In de doop-, trouw- en begraafboeken van Amsterdam rond 1600 was een Brecht Proosten evenmin te vinden, noch in Wagenaar of een andere geschiedenis van Amsterdam. Zelfs in *De vroedschap* van Elias komt haar naam niet voor. Toch bood het register van Elias het aanknopingspunt dat leidde naar haar spoor. Onder de naam Proost stond namelijk een verwijzing naar een zekere Margriet Engbrechtsdr. Ramp, genaamd Proost, en daarom besloot ik om ook op de naam Ramp te zoeken. Daar vond ik een Brecht Engbrechtsdr., getrouwd met Pieter Janszoon Kies. Deze Kies, aldus Elias, was eerst houtkoper te Amsterdam en daarna - in 1568

4 E. Kloek, 'Het beeld van de Hollandse huisvrouw in de nationale geschiedschrijving van de negentiende eeuw', *Theoretische Geschiedenis,* XXIII (1996) 439-459, aldaar 444 en 458, noot 19.

5 Een artikel over Lijsbeth Philips zal binnenkort verschijnen in de *Utrechtse historische cahiers.*

6 De naam Proosten of Proost in combinatie met Brecht komt niet voor in het register van het *Biografisch Archief Benelux* (BAB) van K. Saur Verlag. Toen de kopij van dit artikel al gereed was, ontdekte ik dat Brecht Proosten onder de 'B' van Brecht wordt vermeld in het *Vaderlandsch woordenboek, N,* van Jacobus Kok (1787), in *hotBiographisch woordenboek der Nederlanden,* IV, van Jacques Chalmot (1799) en in het *Handwoordenboek der vaderlandsche geschiedenis,* I, van H. Verwoert (1851). Over biografische naslagwerken als bron voor vrouwengeschiedenis hoop ik binnenkort meer te publiceren in het kader van het Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland (DVN).

- brouwer te Haarlem. Hij werd onder Alva om den gelove verbannen. Te Haarlem trouwde hij met Brecht Engbrechtsdr. Ramp, dochter van de Haarlemse burgemeester Engbrecht Willemsz. en Wilhelmina van Sonnevelt. Meer viel over haar niet te achterhalen bij Elias.[7] Met deze naam van een echtgenoot kon ik terug naar de biografische woordenboeken. En inderdaad, zowel bij Van der Aa als bij Kobus de Rivecourt bleek een lemma te zijn gewijd aan deze Kies. Pieter Janszoon Kies, zo verhalen beide woordenboeken, had een heldenrol gespeeld bij de beeldenstorm in Amsterdam door de boeken van het minderbroederskloosterte redden uit de handen van de beeldenstormers. Het gerecht van Amsterdam zag hem echter als een van de leiders van deze beeldenstorm en liet hem daarom gevangennemen. Hij wist uit de gevangenis te ontsnappen en werd een van de vele ballingen. In 1572 was hij aanwezig bij de overgang van Enkhuizen, en in juli werd hij door Willem van Oranje naar Haarlem gestuurd om die stad aan de kant van de prins te krijgen. Toen dat gelukt was, werd hij burgemeester van de stad Haarlem en maakte in die hoedanigheid het beleg van de stad mee. Na de overgave in 1573 werd hij door de Spanjaarden gevangen genomen. Later werd hij bij een gevangenenruil in vrijheid gesteld, en na het vertrek van de Spanjaarden uit Haarlem (1577) werd hij weer burgemeester van die stad. In beide biografische woordenboeken wordt tot slot vermeld dat Pieter Kies was getrouwd met Brecht Engberts Proosten of Ramp, ‘wier heldenmoed, beleid en huwelijksliefde wij op haar artikel vermelden zullen’ (Van der Aa) of ‘wier bijzonder beleid en heldenmoed wij op 't artikel Proosten (Brecht) hopen te gedenken (Kobus en De Rivecourt), maar geen van beide naslagwerken doen hun belofte gestand. Gelukkig wordt bij de passage in Kobus en De Rivecourt over de heldenmoed van Kies’ vrouw wel expliciet verwezen naar Hooft, en zo was het verhaal van Brecht Proosten toch nog vrij gemakkelijk te vinden.[8] Het is algemeen bekend dat Bakhuizen van den Brink een groot bewonderaar en kenner was van Hooft, dus het hoeft ons achteraf niet te verbazen dat een van zijn exemplarische huisvrouwen aan diens werk is ontleend.

In de uitgave van P.C. Hoofts *Neederlandsche Histoorien* van 1642 is Brecht Proosten als een van de weinige vrouwennamen geheel zelfstandig opgenomen in het register.[9] Terecht, zou ik bijna willen zeggen, want het is een mooi verhaal. Haar heldenmoed wordt door Hooft ter sprake gebracht als hij het heeft over de overwinning van de Noord-Hollanders op de Zuiderzee in 1573. Bossu was daarbij gevangen genomen en had verzocht iemand naar Alva te mogen sturen om een gevangenenruil te regelen. De Haarlemmers die sedert de overgave van de stad gevangen zaten, onder wie burgemeester Kies, zo vertelt Hooft, wisten dit eerder dan hun bewakers dankzij een briefje dat in een kopje boter naar binnen was gesmokkeld. Nadat Kies dit gelezen had en de

7 J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam, 1578-1795,* I (Haarlem, 1903) 253.

8 Het deel K van het *Biographisch woordenboek* van Van der Aa c.s. verscheen in 1862, dat van de P in 1872; het deel van het *Biographisch handwoordenboek* van Kobus en De Rivecourt waarin zowel de K als de P werd behandeld, verscheen in 1854.

9 P.C. Hooft, *Neederlandsche Histoorien.. .* (Amsterdam, 1642). De andere vrouwennamen zijn: ‘Graavin van Zwartsenburgh, 's prinsen zuster,’ ‘Keenaw Simon Hasselaers, een heldin,’ ‘Princesse van Espinoys dapperheidt’ (ook onder Philippa) en ‘Princesse van Chimay.’

inhoud aan zijn medegevangenen had voorgelezen, hieven zij meteen de psalm ‘Godt zij geprezen in de hoge hemel’ aan, iets dat hun bewakers niet begrepen. Hooft vervolgt: een strenge geest stak er in deze Kies, die terecht ‘gepartuurt’ was met een vrouw van ‘gelyke hartvoghtigheit.’ Zij verdient het daarom dat haar naam ‘uit het graf der vergeetelheit’ wordt gehouden. Haar naam was Brecht Proosten, en haar heldenmoed blijkt uit haar bereidheid om haar eer en goede naam op het spel te zetten, enkel en alleen uit liefde voor haar man.

Wat was er aan de hand? Voordat de stad de zijde van de Prins had gekozen, aldus Hooft, had Brecht Proosten haar man - die groot was van stuk, zo voegt hij eraan toe - in haar eigen huis verborgen gehouden, iets dat extra gevaarlijk was omdat haar buurman de schout zelf was. Zij had haar man zelfs in het geheim een kind ‘geteelt’. Zo had zij zich verdacht gemaakt bij haar buurman, want hij zag haar zwangerschap als een bewijs dat zij haar man verborgen hield in haar eigen huis. Zij antwoordde hem koelbloedig door te zeggen ‘dat de wegh voorby de deur lagh.’ Nadat ze het kind had gebaard, zo vervolgt Hooft, ging zij zelfs in de deur staan, ‘nabootsende in eere, ‘tgeen uit vreeze voor schande, somtyds de geene doen, die haar” eer quaalyk te raade gehouden hebben.’ Met andere woorden: zoals sommige vrouwen uit vrees voor schande zich na de bevalling aan iedereen laten zien om de gerezen verdenkingen van een verborgen gehouden zwangerschap weg te nemen, zo deed zij dat ‘in eere.’ Haar ‘aankleevende trouwe’ jegens haar echtgenoot was dus bijzonder groot.

In 1573 gaf zij opnieuw blijk van haar moed, aldus nog steeds Hooft. Toen haar man in een open schuit naar Amsterdam werd gevoerd om namens de gevangenen te onderhandelen over de voorwaarden van de gevangenenruil, wilde zij erbij zijn. Tijdens de boottocht werd zij toevallig in haar arm getroffen door een ereschot van een soldaat. Zij wist hoe opvliegend haar man was, en had daarom haar verwonding zo lang mogelijk verborgen gehouden, totdat zij op veilige afstand van de dader waren gekomen. Dat was maar goed ook, want anders had haar man zich zeker aan deze soldaat vergrepen, en daarmee was hij een wisse dood tegemoet gegaan.[10]

10 De letterlijke passage van Hooft, *Ibidem,* 328 luidt: [... een strenge geest stak er in Kies,] ‘te recht gepartuurt met een’ vrouw van gelyke hartvoghtigheit, die verdient heeft haaren naam uit het graf der vergeetelheit te houden. Zij hiet dan Brecht Proosten, en had, voor den afval der stadt, haaren man, die grootelicx in 't oogh, en naagetracht was, niet alleen binnen 's huis verhoolen gehouden, maar hem ook heimelyck een kindt geteelt. 't Welk, mits de schout naast harent woonde, met des te meer gevaars vermengt was. Ook gebeurd’ het, terwyl zy droegh; dat de schout Kies quam zoeken, haar ooverstrydende, tot blyk zyner jeeghenwoordigheit, dat zy zwanger gink. Waer op zy, zonder zich anders t'ontzetten, om 't hinken zyner bewysreede aan te wyzen, koelmoedelyk antwoorde, dat de wegh voorby de deur lagh. Jaa gink zy in de zelve staan, des anderen daaghs naa 't baaren; nabootsende in eere, ‘tgeen uit vreeze voor schande, somtyds de geene doen, die haar’ eer quaalyk te raade gehouden hebben. Naa zoodaane proeven van aankleevende trouwe, wilde zy ook den reisveirdighen, naar Amsterdam, verzelschappen. In 't afvaaren met een' open schuite, werden, by zeekere Hooghduitschen, eenighe quansuis eerscheuten gedaan; een der welke (‘t zy overhoeds oft willends) met een loodt haaren arm trof, dat het in de schenkel steeken bleef. Zy, kennende haaren man voor fors, als hy was, en oploopende, verbeet zich, zonder hagh oft wagh te zeggen, uit zorghe dat hy opstuive, en zich aan den schieter vergrypende, in zyn' gewisse doodt zouw streeven. Ende werd niemandt der wonde gewaar, voor dat haar ‘r bloedt by de kleederen quam needer vlieten. Wel ontstak toen zyn' gramschap, willende met geweldt aan landt. Maar midlertydt was men voortgevaeren, de quetser verre, en de heevigheit liet zich allenskens neederzetten.’

Hiermee is het hele verhaal over de heldenmoed van Brecht Proosten verteld. Interessant is met name het eerste deel ervan, dat van de heimelijke zwangerschap en de eer en schande die daarmee in het geding waren. Binnen het (vrouwen)historisch onderzoek is er sprake van een toenemende belangstelling voor de kwestie van eer.[11] sZo is erop gewezen dat de gangbare theorievorming rond eer, ontwikkeld door antropologen op basis van met name onderzoek in mediterrane gebieden, en het daarbij vaak gebezigde onderscheid tussen een 'schaamte-cultuur' en een 'schuld-cultuur,' niet voldoen als we kijken naar kwesties van vrouweneer in vroegmodern Nederland.[12] In een schaamtecultuur maken de goede naam en de daarmee samenhangende 'eer' de waarde van een persoon uit, in een schuldcultuur is men alleen aan het eigen geweten verantwoording verschuldigd voor zijn gedrag. Ten onrechte is eer opgevat als een bij mannen behorend begrip, waarbij vrouwen alleen een rol kunnen spelen doordat zij met hun ondeugdzaam gedrag een bedreiging vormen voor de eer en goede naam van mannen. Eer is dan zo goed als synoniem aan mannelijkheid: een man die in zijn eer wordt aangetast, verliest zijn mannelijkheid. Daarmee lijkt het concept van de schaamtecultuur, dat wordt gekoppeld aan de vroegmoderne tijd, ook alleen maar van toepassing op mannen. Zowel Van de Pol als Egmond laten echter zien dat er in het vroegmoderne Nederland wel degelijk sprake was van een autonoom eerbegrip voor vrouwen. De openbaarheid bleek voor vrouwen even belangrijk als voor mannen: het ging niet zozeer om de schande zelf, als wel om het publiek zijn ervan.[13] Dat geldt ook voor Brecht Proosten; niet de respectabiliteit van haar man, maar die van haarzelf stond op het spel. Toch trok zij zich niets aan van die openbaarheid: ze spotte met de verdachtmakingen van haar buurman, alsof ze zich niet schaamde. Juist daarin lag haar heldenmoed.

Zou zij daarmee gezien kunnen worden als een vroege representant van de schuldcultuur? De historica Florike Egmond heeft onlangs gewaarschuwd tegen de schematische voorstelling van zaken die het begrippenpaar schaamte- en schuldcultuur impliceert, mijns inziens terecht. Bovendien is het verhaal van Hooft over de vrouweneer van Brecht Proosten te summier voor een uitgebreide interpretatie en zijn de omstandigheden te extreem om er meer conclusies aan te verbinden. Toch zijn de woorden die

11 E Koom, 'Illegitimiteit en eergevoel. Ongehuwde moeders in Twente in de achttiende eeuw', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis,* VIII (1987) 74-98; M.-Th. Leuker, H. Roodenburg, "Die van hare wyven laten afweyen". Overspel, eer en schande in de zeventiende eeuw', in: G. Hekma, H. Roodenburg, ed., *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland 1300-1850* (Nijmegen, 1988) 61-84; A. Kennen, H. Roodenburg, *Schimpen en schelden, ca. 1600-ca.l850.* Themanummer van *Volkskundig Bulletin,* XVIII (1992) 3; E Egmond, 'Erezaken: rond een echtelijk conflict in het zestiende-eeuwse Haarlem', *Tijdschrift voor geschiedenis,* CVII (1994) 3-22; L. van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom. Prostitutie in de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1996) 67-98; Y. Bleyerveld, *Hoe bedriechlijck dat die vrouwen zijn. Vrouwenlisten in de beeldende kunst in de Nederlanden circa 1350-1650* (Leiden, 2000) 252-254. Voor een overzicht, zie H. Roodenburg, 'Eer en oneer ten tijde van de Republiek: een tussenbalans', *Volkskundig Bulletin,* XXII (1996) 129-148 en H. de Waardt, 'De geschiedenis van de eer en de historische antropologie. Een voorbeeld van een interdisciplinaire aanpak', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis,* XXHI (1997) 334-354.

12 Egmond, 'Erezaken', 7-9.

13 Van de Pol, *Amsterdams hoerdom,* 75. Egmond, 'Erezaken', 20.

hij Brecht Proosten in de mond legt als zij zich teweer stelt tegen de aantijgingen van de schout in het licht van de theorievorming rond vrouweneer en de scheiding tussen privésfeer en het publieke domein op zijn minst opmerkelijk. Met haar woorden 'dat de wegh voorby de deur lagh' lijkt zij de scheiding tussen het openbare domein van de straat en het besloten domein van haar huis te willen onderstrepen.[14] Deze woorden blijken echter iets meer te betekenen dan een eenvoudig 'hoepel op.' De uitdrukking is tegenwoordig niet meer in gebruik, maar volgens het *WNT* gaat het om de suggestie dat ook vele anderen het gedaan kunnen hebben, gebruikt in verband met bedrogen juffers, maar ook in verband met verdachte huizen van vrouwen van lichte zeden. Het spreekwoordenboek van Ter Laan (oorspronkelijk 1950) is nog duidelijker: 'de weg loopt langs de deur = niemand kan zeggen, wie 't gedaan heeft, 't Spreekwoord wordt vaak gebezigd, als men niet weet wie de vader van 't kind is.'[15] Door haar deze woorden in de mond te leggen heeft Hooft extra zwaar aangezet dat zelfs de meest fundamentele regels van eer en fatsoen niet meer gelden als rechten worden geschonden en onschuldige lieden wreed worden vervolgd. De trouwe echtgenote Brecht Proosten achtte haar eer en goede naam van minder betekenis dan de bescherming van haar echtgenoot, en lapte daarom de formele regels van vrouweneer aan haar laars. Zij legde haar eer pas echt in huwelijkstrouw. Dit vond Hooft een staaltje van vrouwenmoed dat scherp contrasteerde met de wrede ketterjagerij van de buurman, bij wie toch geen eer meer te behalen viel.

Bakhuizen van den Brink zegt niet waarom, maar hij moet dit een interessante vrouwengeschiedenis gevonden hebben en Brecht Proosten daarom hebben genoemd in zijn schets van het Amsterdam in Vondels tijd. Zodoende heeft hij ons echter wel op het verkeerde been gezet: het verhaal heeft zich waarschijnlijk niet in Amsterdam, maar in Haarlem afgespeeld, en het speelde zeker niet in de tijd van Vondels eerste optreden, maar bijna een halve eeuw daarvoor.

Het Haarlemse milieu van Brecht Proosten

Brecht Proosten leefde in de chaotische tijd van beeldenstorm, belegeringen en burgeroorlog, en mede daarom zijn de bronnen uit die tijd erg onvolledig. Zo is het bijvoorbeeld ondenkbaar dat we in de doop-, trouw- en begraafboeken de geboorte kunnen traceren van het bewuste kind dat Brecht Proosten in de tijd van haar mans verbanning heeft gebaard. De godsdienstige verhoudingen waren op dat moment bijzonder complex en de zwangerschap was bovendien verdacht - het hoeft ons dan ook niet te verbazen dat die doop niet is geregistreerd. De registratie van huwelijken en begrafenissen van die tijd is evenmin overgeleverd: in Haarlem beginnen de doop- en trouwboeken in 1578 en de begraafboeken in 1598. Een complicerende factor is dat we er niet helemaal zeker van zijn of het verhaal zich inderdaad in Haarlem heeft afgespeeld. Echtgenoot Pieter Janszoon Kies had immers een rol gespeeld bij de Amsterdamse

14 De Waardt, 'De geschiedenis van eer', 350, wijst expliciet op het belang van de huisdrempel, de grens tussen woning en straat, in verband met erekwesties.

15 Zie *WNT* onder 'voorbij', II, 3a. Zie ook onder het lemma 'weg'. Voorts: K. ter Laan, *Nederlandse spreekwoorden, spreuken en zegswijzen* (Utrecht, 1988[24]) 364.

beeldenstorm, en daar heeft hij ook gevangengezeten. Had Bakhuizen van den Brink misschien toch gelijk dat hij Brecht Proosten plaatst in Amsterdam? Daarbij komt dat de genealogie die de zeventiende-eeuwse afstammelingen van de familie Kies hebben gemaakt, onder genealogen als nogal onbetrouwbaar geldt - de familie Kies van der Wissen was er niet afkerig van hun familierelaties wat te 'vergulden'.[16] Ook over de connectie tussen Ramp en Proost - met de vreemde, ingesleten familienaam 'Ramp gezegd Proost' - bestaat onzekerheid. Gelukkig zijn er moderne genealogen die zich in dergelijke problemen vastbijten. In 1961 vroeg de Haarlemse notaris O.A. van der Meer zich af wie toch eigenlijk die Brechte en Margriet Engelbrechtsdr. zijn die door Elias in zijn vroedschap worden genoemd, en stimuleerde daarmee de Haarlemse genealoog Thierry de Bye Dolleman om het eens goed uit te zoeken: nog datzelfde jaar publiceerde deze zijn artikel 'Het Haarlemse geslacht Proost.'

Brecht Engbertsdr. was de dochter van Engbrecht Hendricksz. alias 'Proost' († 1547), een telg uit een Haarlems geslacht van brouwers en schepenen.[17] De toevoeging 'alias' wijst erop dat Proost een bijnaam was - een mooie bijnaam voor iemand uit een brouwersgeslacht, ook al heeft dat 'proost' waarschijnlijk niets met ons 'proosten' te maken.[18] De moeder van Brecht was Maritgen Hendricxdr. Van de vader wordt in de stukken nooit vermeld dat hij als brouwer actief is geweest, maar de moeder komt in de jaren 1548-1554 wel in die hoedanigheid voor, als brouwster aan het Spaarne; in 1554 verkocht deze 'Proesten weduwe' de brouwerij.[19] Uit dit huwelijk werden in ieder geval vier kinderen geboren: Geertruid, Margriet, Brecht en Hendrick. Geboortejaren van deze kinderen hebben wij niet, maar vermoedelijk zijn zij ergens tussen 1520 en 1547 geboren.[20] Niet alleen Brecht, maar ook haar zus Geertruid kwam op hardhandige wijze in aanraking met de schout van Haarlem. Schrevelius, de auteur van *Harlemias* (1648) vertelt dit verhaal in geuren en kleuren als hij het heeft over de beruchte Haarlemse ketterjager, schout Jacob Foppens, dezelfde als Brechts buurman.[21]

Het verhaal speelt rond 1570. Geertruid was in 1559 als weduwe van Pontiaen Jacobsz. Loo hertrouwd met de weduwnaar Michiel de Wael, een Haarlemse brouwer en later een actieve aanhanger van het nieuwe geloof. Op 24 juli 1568 werd Michiel

16 Mondelinge mededeling van Bas Dudok van Heel. Zie ook: M. Thierry de Bye Dolleman, 'Het Haarlemse geslacht Proost', *De Nederlandsche Leeuw,* LXXVIII (1961) 400-412, alhier 401.

17 Aan de juistheid van de informatie van Elias, *Amsterdam,* 1,253, dat zij de dochter is van de Haarlemse burgemeester Engbrecht Willemsz. Ramp, is lange tijd getwijfeld (op pagina 79 noemt Elias ook haar zus Margriet een dochter van Ramp). Dólleman heeft in 1961 ontdekt dat vader Engbrecht Hendriksz. alias Proost inderdaad ook de naam Ramp gevoerd moet hebben, ook al kan hij dit genealogisch niet verklaren. Zie Dólleman, 'Proost', 412.

18 Brecht is pas door latere historici 'Proosten' genoemd. Zelf noemde zij zich alleen Engbrechtsdochter of de vrouw van Pieter Jansz. Kies. Hendrik, de broer van Brecht, noemde zich wel 'Proosten', want mannen begonnen in die tijd wel een achternaam te voeren als er een voorhanden was, zelfs als dat de bijnaam was van hun vader. Het alias 'Proost' is waarschijnlijk afgeleid van de benaming van het geestelijke ambt van provoost.

19 Dolleman, 'Proost', 409.

20 Volgens E.W. Moes, *Iconographia Batava* (1897-1905) nr. 6170, is Margriet geboren in 1531.

21 Schrevelius, *Harlemias* (Haarlem, 1648) 292-298; zie ook: W.P.J. Overmeer, *De Hervorming te Haarlem* (Haarlem, 1904) 43-45; J. Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* ('s-Gravenhage, 1989) 38-39.

uit de stad verbannen vanwege zijn betrokkenheid bij de bouw van de zogenaamde 'geuzenkerk' in 1566.[22] Toch liep hij in mei 1570 gewoon op de Visbrug over het Spaarne, en toen hij schout Foppens zag aankomen, trok hij zelfs zijn pistool. Jacob Foppens wist hem echter te overmeesteren. Er ontstond een oploop en de schout vreesde dat de menigte zijn gevangene zou proberen te bevrijden. Daarom bracht hij hem in veiligheid op de zolder van een zekere Hendrik Appel. Geertruid had inmiddels vernomen dat haar man was gepakt en in levensgevaar verkeerde, en raakte zo ontsteld dat zij 'd'eerbare schaamte van een vrouw' vergat en een leer (ladder) ging halen bij haar broer en daarmee probeerde bij haar man te komen. Over eer en schande van een vrouw gesproken! Een vrouw met haar rokken hoorde niet op een ladder, zoveel is wel duidelijk. Het was overigens tevergeefs, want de schoutsknechten trokken en duwden aan de ladder en haalden hem ten slotte naar boven. Hierop viel Geertruid ter aarde, aldus Schrevelius, alsof zij de geest wilde geven. Ze knapte pas weer op toen zij hoorde dat haar man inmiddels kans had gezien om te ontsnappen. Omdat zijn arrestant hem was ontglipt, liet de wraakzuchtige schout zijn oog vallen op diens huisvrouw. Hij ontbood Geertruid op het stadhuis en dwong haar te vertellen hoeveel zaad en koren zij op zolder had liggen; dat zou hij confisqueren als genoegdoening voor het feit dat haar man hem met een pistool had bedreigd. Vervolgens liet hij haar als een misdadigster opsluiten. Niet lang erna gebood hij zijn rakkers om bezit te nemen van de hele boedel, alle kasten te openen en het kantoor tegen de vloer aan stukken te smijten. De familie van Geertruid, in casu haar aangetrouwde neef Adriaen Claesz.,[23] oud-tresorier van de stad, diende een klacht in tegen de schout omdat hij niet het recht had om een 'burghers kindt' zo te behandelen. Jacob Foppens was volgens Schrevelius echter uit op de rijkdom van de brouwer, en raakte daarom helemaal buiten zinnen:

> want de schout als een rasendt mensch, seyde dat hy 't cantoir op [open] smeet op sijn perijckel. Alsoo zijn de laetjens over de vloer ghestroyt, daer hy hijghde, onbehoorlijck nae de buyt, die hy hem selven inghebeeldt hadde, dat daer veel geldts in 't cantoir moste wesen, om dat hy een coopman en een mout-maker was.

Nog was het niet genoeg, zo vervolgt Schrevelius. Jacob Foppens dreigde Geertruid zelfs in een gat te smijten waar men zon noch maan ziet, 'daermen schelmen en dieven gewoon is te setten, niet d' eerlijcke luyden, veel min vrouwen van fatsoen.' Ook in dit verhaal gaat het dus om eer en schande: de schout met zijn hebzucht en wreedheid overtrad alle regels van fatsoen, en schoffeerde daarmee de familie en vrienden van zijn slachtoffer, allemaal 'eerlijke' lieden.

22 *Sententiën en indagingen van den hertog van Alba, uitgesproken en geslagen in zynen bloedtraedt [...] 1567 tot 1572,* J. Marcus, ed. (Amsterdam, 1735) 319. Hij werd in juli 1568 voor een jaar verbannen. De vraag is waarom Jacob Foppens hem in de zomer van 1570 toch nog kon arresteren. Waarschijnlijk was hij nogmaals en voor langere tijd verbannen, zoals zijn zwager Pieter Jansz. Kies. In de zomer van 1572 keerden zij gezamenlijk terug in Haarlem, als 'commissarissen' van Oranje.

23 Dit is dezelfde als de man die Gertruyd van Berckenrode vertegenwoordigt in de erezaak die Florike Egmond beschrijft. Zij heeft dus gelijk als ze twijfelt aan het door Dólleman gegeven sterfjaar 1568. Zie Egmond, 'Erezaken', 12, noot 33.

Geertruid werd zo zonder duidelijke aanklacht in voorarrest gehouden. De vrienden en magen van Geertruid protesteerden door erop te wijzen dat zij een zwakke vrouw was 'ende behept was met swackheyt van herssenen.' Zij eisten dat de schout haar óf zou laten gaan óf haar voor het gerecht zou brengen ('of los soude maken of haer te rechte stellen'). Jacob Foppens wist de zaak echter steeds opnieuw uit te stellen, en in afwachting van wat komen ging sloot hij Geertruid op in een kerker in de St. Janspoort, 'gheen regart nemende dat sy swack en sieck was ende ongevalligh.' Ze hoorde er het pijnigen en het geschreeuw van de andere gevangenen, en zo werd deze vrouw van stand die alleen uit liefde voor haar man had gehandeld, aldus Schrevelius, op de proef gesteld. Letterlijk zegt hij:

> ... liep het groot perikel, dat sy mocht geraken in meerder swarigheydt, als die gewent zijnde alle gemack ende dienst van maegden binnens huys, niet conde verdragen so schandelicke ende ongherijmde ghevanckenis, als die haer niet bewust was van eenige boose daaden, dan alleen dat sy met billicke droefheyt ende uyt godsalige affectie en ghenegentheydt van de echte staet haer man in sulcken ghevaer te hulpe gekomen was.

Jacob Foppens intussen vond dat hij door het stadsbestuur werd tegengewerkt in de uitoefening van zijn functie en protesteerde eerst bij het Hof van Holland, later zelfs bij Alva.[24] Hij beschuldigde haar nu van ketterij, en hield staande dat zij volgens de plakkaten de doodstraf verdiende. Toch moest hij uiteindelijk bakzeil halen. Na maandenlange opsluiting kreeg Geertruid het proces waar ze recht op had. De schout eiste nog wel de doodstraf op grond van ketterij, maar het gerecht besloot haar op borgtocht vrij te laten. Dat was op 26 oktober 1570; de vrouw had dus zo'n vier maanden vastgezeten.[25] Geertruid is waarschijnlijk niet lang hierna overleden, want het staat vast dat Michiel de Wael nog een derde keer getrouwd is geweest en dat moet voor de aanvang van het beleg zijn geweest. Na het beleg stond hij als vermiste op Alva's lijst van Haarlemmers die werden uitgesloten van het algemeen pardon, en daarmee verdwijnt hij voorgoed uit zicht.[26]

De familieleden die Geertruid hadden bijgestaan, waren twee neven van vaders kant (Adriaen Claesz. en Claes Jansz. Guldenhoofd). Waarom haar broer niets voor haar deed, is niet helemaal duidelijk. Hij was kennelijk wel in de stad, want Schrevelius vertelt dat ze bij hem de ladder haalde. Wellicht was hij ook de zaak der gereformeerden toegedaan en daarom suspect. De echtgenoten van haar zusters kónden niet helpen

24 Er zijn twee akten van appellatie die hij door notaris Muntingh liet opstellen. De eerste (3-6-1570) was gericht aan het Hof van Holland, de tweede (29-7-1570) aan de Raad van Beroerten. Archiefdienst voor Kennemerland (AvK), Oud Notarieel Archief Haarlem (1570-1840) inv. nr. 1 (Muntingh) 16vo en 26. Hij liet dergelijke akten wel vaker opstellen als hem iets niet zinde.

25 Uiteindelijk spande de Haarlemse magistraat zelfs een proces aan tegen Jacob Foppens omdat hij te eigenmachtig handelde, en op 31 maart 1571 werd hij uit zijn functie ontheven. Spaans, *Haarlem,* 39 en 244, noot 85. Over de kwestie van de bevoegdheden van het schoutambt, zie F. Egmond, 'Recht en krom. Corruptie, ongelijkheid en rechtsbescherming in de vroegmoderne Nederlanden', *BMGN,* CXVI (2001) 1-33.

26 Willem Janszoon Verwer, *Memoriaelbouck. Dagboek van gebeurtenissen te Haarlem van 1572 -1581,* J.J. Temminck, ed. (Haarlem, 1973) 122.

omdat ze niet in de stad waren. De man van Brecht was immers zelf verbannen, en Brechts zuster Margriet Engbrechtsdr. (†1590) was rond 1552 getrouwd met de Leidenaar Willem Jan Reyerszoon van Heemskerck en woonde in Leiden.[27] Dankzij dit huwelijk van Margriet met een niet-Haarlemmer weten we overigens iets over de hoogte van de bruidsschat die de dochters van dit gezin meekregen: Willem Jan moest aan de stad Haarlem belasting betalen over de kapitale som van tweeduizend pond die hij uit de stad mee naar Leiden had genomen.

De vrouw van Kies

Over Brecht Proosten zelf zijn we slecht geïnformeerd. We weten bijvoorbeeld niet wanneer zij is geboren, noch wannneer zij trouwde, noch wanneer zij stierf. Toch is wel het een en ander te reconstrueren. Zo is bekend dat Pieter Jansz. Kies, haar latere echtgenoot, nog een 'vrijer' heette in een lijst van voortvluchtigen die na september 1567 is opgesteld, en dat betekent dat zij pas daarna met hem kan zijn getrouwd.[28] De berichten over deze Pieter Jansz. Kies, de latere burgemeester van Haarlem, zijn verwarrend. Zoals gezegd was een Pieter Kies op 26 september 1566 in Amsterdam: hij heette daar een houtkoper die de boeken van het Amsterdamse minderbroederklooster tijdens de beeldenstorm in veiligheid bracht. Op 27 mei 1567 werd hij gearresteerd en op 30 mei over dat optreden ondervraagd door het gerecht van Amsterdam. Kies protesteerde en wees op zijn Amsterdamse burgerrechten. Hij was dus een poorter van Amsterdam.[29] Op 14 september 1567 wist hij uit de gevangenis te ontkomen door de cipier om te kopen, en daarom werd hij een week later bij verstek veroordeeld tot verbanning uit Amsterdam.[30] In november 1569 werd deze verbanning, samen met die van zijn broer Jan Jansz. Kies, door de Raad van Beroerten omgezet in een verbanning uit 's konings landen. Zijn naam werd intussen

27 Voor meer gegevens, zie O.A. van der Meer, 'Rondom het gezin van Jan Reyer Dircxz', *De Nederlandsche Leeuw,* LXXVIII (1961) 286-321.

28 Zie de lijst met 'Namen der fugitiven' die bewaard wordt in het Gemeentearchief Amsterdam, toegangsnummer 5028: Archief van Burgemeestersstukken betreffende verschillende onderwerpen, Justitieboek 496 (1566-1578). Ook broer Jan Jansz. Kies heet hier een vrijer.

29 Gemeentearchief Amsterdam, toegangsnummer 5060-5071, RA, nr. 272; Confessieboek 1564-1567, fol. 200. Pieter Kies herhaalt dit op 6 juni, *idem,* fol. 201. Kies eist tijdens dit tweede verhoor een procureur, maar de schout weigert op dit verzoek in te gaan omdat het een 'criminele saeck' betreft. De verdachte persisteert, waarop de schout besluit tot tortuur over te gaan. Hierna komt de zaak Pieter Kies niet meer voor in de confessieboeken. De 'schepenboeken' beginnen pas in 1570.

30 *Sententien,* 276 (20 september 1567). Het verhaal van de schandalige verdenking van Kies - hij had de boeken immers willen redden - zijn arrestatie en zijn vlucht uit Amsterdam wordt in talloze bronnen en geschriften gememoreerd. De eerste vermeldingen zijn van Van Biesten, orateur van het minderbroedersklooster, en van de koopman en protestantenleider Reael. Zie de uitgaven van 'Anteykeningen gedaen van Broer Hendrik van Biesten.. .dat geschiet is binnen en omtrent Amsterdam, sedert den jaere 1535 tot den jaere 1567...', *Dietsche Warande,* VII (1866) 519-550 en VIII (1869) 417-429, aldaar 422-423, en Joh. C. Breen, ed., 'Uittreksel uit de Amsterdamsche gedenkschriften van Laurens Jacobsz. Reael, 1542-1567', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap,* XVII (1896) 1-60, aldaar 37-38. Zie ook H.F.K. van Nierop, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam 1566-1567* (Nijmegen, 1978) 37-42 en 137.

echter ook genoemd in verband met de troebelen in Haarlem. Op 12 oktober 1566 werd ene Pieter Jansz. Kies ontboden

voor de Haarlemse vroedschap vanwege zijn betrokkenheid bij de bouw van een gereformeerde noodkerk, en in april 1567 - dus vlak voor zijn arrestatie in Amsterdam - was hij nog aanwezig bij het opstellen van een notariële akte in Haarlem. In mei 1568 werd brouwer Pieter Jansz. Kies als een van de belangrijkste 'sectarissen' door dezelfde Raad van Beroerten verbannen uit Haarlem. Dit alles heeft onder historici verwarring gewekt. De Amsterdamse historicus Ter Gouw concludeert dat er twee personen met dezelfde naam moeten zijn geweest.[31] Elias is het niet met hem eens, en ik vermoed dat Elias gelijk heeft.

De vader van Pieter Kies was Jan Pietersz. Kies († Amsterdam 1569), die in 1553 nog werd vermeld als schepen van de stad Haarlem. Deze Jan Pietersz. Kies is tweemaal getrouwd geweest: eerst met de Haarlemse Katrijn Franssen,[32] later (vóór 1547) met Ette Pieterdr. van Neck († Amsterdam 1578), dochter van de Amsterdamse houtkoper Pieter Laurensz. van Neck. Kennelijk heeft deze Haarlemmer Jan Pietersz. Kies zich na zijn tweede huwelijk als houtkoper in Amsterdam gevestigd; hij woonde in de O.Z. Houttuinen, vlakbij het minderbroederklooster. Was Pieter Janszoon Kies, een van de zonen uit zijn Haarlemse huwelijk, misschien net bij zijn vader op bezoek toen daar het minderbroederklooster werd aangevallen door beeldenstormers? Had het gerecht van Amsterdam misschien gelijk met zijn verdenkingen dat Kies bij die beeldenstorm een leidinggevende rol had gespeeld? Vast staat dat een deel van de familie Kies bestond uit actieve aanhangers van het nieuwe geloof. Het was de oude Jan Pietersz. Kies die op 23 augustus 1566 's nachts in Haarlem het nieuws kwam brengen dat de beelden in de Oude Kerk van Amsterdam gebroken werden.[33] Van de zonen waren in ieder geval de Haarlemse zoon Pieter en de Amsterdamse zonen Cornelis en Jan in de jaren rond 1567 voortvluchtig. Over de betrokkenheid van de andere drie zonen bij de gereformeerde zaak is mij niets bekend.[34]

Brecht en Pieter moeten dus vermoedelijk ergens tussen 20 september 1567 (toen hij nog 'vrijer' werd genoemd) en 21 mei 1568 (toen hij bij verstek werd verbannen uit Haarlem) zijn getrouwd. Het verhaal van de zwangerschap kan pas na oktober 1569 hebben gespeeld, want schout Foppens werd op 17 oktober 1569 benoemd.[35] Zij woonden in die tijd al in hun huis aan het Spaarne 'butenomme' (= Koudenhom), een huis dat reeds decennialang in het bezit was van de familie Kies.[36] In de inventaris

31 J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam,* VI (Amsterdam, 1889) 263, noot 2.

32 Elias, *Amsterdam,* 1,252 noemt haar Van Wissen, maar dit moet mijns inziens Franssen zijn. Zie AvK, Fam. archief De Kies van Wissen, inv. nr. 2: Overeenkomst tussen de kinderen van Jan Pietersz. Kies en Catrijn Franssen betr. de nalatenschap van hun broer Cornelis, 7 april 1567.

33 Dit wordt vermeld in de Haarlemse vroedschapsresoluties van 12 oktober 1566. Zie de uitgave in *Corpus iconoclasticum. Documenten over den beeldenstorm van 1566 in de Boergondische monarchie (CI),* J. Kleyntjens, H.F.M. Huijbers, ed. (Tilburg, 1929) 137.

34 Dit zijn de Haarlemse zonen Adriaan en Frans Jansz. Kies (Elias noemt Frans niet), en de Amsterdamse zoon Simon Jansz. Kies, van wie altijd wordt gezegd dat hij zo sterk was dat hij wel twee tonnen bier kon opheffen. Wat betreft Adriaan: ik heb de stellige indruk dat hij katholiek is gebleven. Zijn dochter Magdalena trouwde met Barent Wiggerts Cousebant, een broer van Nicolaas, de latere overste van de Haarlemse kloppengemeenschap.

35 *CI,* 125.

36 Bij het opstellen van hun testament op 13 mei 1592 wonen Brecht Proosten en Pieter Jansz. Kies nog steeds in het desbetreffende huis. AvK, ONA Haarlem, inv. nr. 35 (A. Willems) fol. 163. In een transport van 22 juni 1580 wordt gesteld dat 4/6 part van het huis op 't Spaarne Butenomme toebehoort aan de erfgenamen van Jan Pietersz. Kies. Zie AvK, RA Haarlem

van de bezittingen van de balling Pieter jansz. Kies, opgemaakt op last van de Raad van Beroerten, is bij de opsomming van onroerende goederen sprake van een huis en brouwerij die doorliepen tot aan de Biggesteeg (tussen de Zakstraat en de Kokstraat); de buurman aan de zuidzijde, aldus deze inventaris, heette Jacob Foppesz. Brecht was na de verbanning van haar man dus gewoon in hun huis blijven wonen.[37]

Het is zeer onwaarschijnlijk dat Pieter al die jaren tussen 1567 en 1572 steeds in Haarlem heeft gezeten. Hij schijnt zich onder andere in Leiden opgehouden te hebben, want vandaar, zo melden enkele bronnen, kwam hij in de zomer van 1572 terug naar Haarlem.[38] De Haarlemse dagboekschrijver Willem Jansz. Verwer weet te melden dat hij in gezelschap was van zijn zwager Michiel de Wael: op 24 juni 1572, 's ochtend om 5 uur, kwamen deze twee, die lange tijd 'uutlanders' waren geweest en zich nu bij de prins hadden gevoegd 'om die Nederlanden, zoe men zeijden te bevrijen van den thienden penninck,' met een schuitje het Spaarne opgevaren. Toen zij werden gesommeerd om aan te leggen, waren zij gewoon doorgevaren, zeggende 'wij bennen Peter Kies en Michiel voors.'[39] En toen zij zich de volgende dag op het stadhuis meldden met het dringende verzoek dat de stad de zijde van de Prins zou kiezen en het stadsbestuur probeerde twee weken bedenktijd te bedingen, zouden zij volgens Verwer hebben gezegd: 'wij hebben nu lang genoech uut die stadt geweest, een ander die lust te trecken, die mach.' Een paar dagen later kwamen ook Hans Colterman en Gerard van Berckenrode in de stad, en toen ging de stad snel om. Bij de wetsverzetting van december 1572 werd Pieter Jansz. Kies door Marnix van Sint Aldegonde, afgevaardigde van Willem van Oranje, als burgemeester aangewezen.

Brecht Proosten en Pieter Jansz. Kies kregen in ieder geval drie kinderen: Weyntge, Maria († Haarlem 1616) en E(n)gbert (geb. 1580). Laatstgenoemde is waarschijnlijk jong gestorven, want van hem ontbreekt verder ieder spoor.[40] Van Weyntge wordt gezegd dat zij rond 1569 is geboren - zij zou dus het kind kunnen zijn dat de balling Pieter Kies bijna onder de ogen van de argwanende buurman/schout bij zijn vrouw

76.26, fol. 41. Zie ook AvK, Kohier Tiende penning, 1561, II, fol. 117: Adriaan Jansz. Kies wordt vermeld als bewoner van een eigen huis met brouwerij aan het Spaarne, bij de Langebrugge.

37 RAZH, Grafelijkheidsrekenkamer Registers 683, 1 B, fol. 30vo- 35vo, aldaar 34-34vo. De inventaris was opgemaakt op 29 juli 1568. Zie ook *Gegevens betreffende roerend en onroerend bezit in de Nederlanden in de 16e eeuw,* H.A. Enno van Gelder, ed., II ('s-Gravenhage, 1973) 113. Hendrik van Biesten vertelt in zijn aantekeningen dat de vrouwen van de ballingen huur moesten betalen voor hun geconfisqueerde huis, zodat ze er toch konden blijven wonen. Zie zijn 'Anteykeningen'.

38 De mededeling in de biografische naslagwerken dat Pieter Jansz. Kies ook aanwezig is geweest bij de overgang van Enkhuizen, is mijns inziens het gevolg van een verkeerde lezing van Hooft (233): deze zegt dat Colterman in Enkhuizen aanwezig was, en licht vervolgens toe dat dat dezelfde Colterman was die samen met Gerard van Berckenrode en Pieter Kies ook Haarlem aan de kant van de Prins heeft gebracht. Kies wordt niet genoemd in de passage van P. Bor over de overgang van Enkhuizen, noch in andere vakliteratuur dienaangaande.

39 Verwer, *Memoriaelbouck,* 4.

40 De twee dochters worden genoemd door Elias, de zoon niet. Zie AvK, Gereformeerde Doopboeken, 24 juli 1580. Getuige bij de doop was Wendelmoet Verlaen, de vrouw van Hendrick Engbrechtsz. Proost en dochter van de beroemde burgemeester Nicolaes van der Laen. In 1592 leefde het jongetje niet meer.

heeft verwekt.[41] Weyntge trouwde in 1589 met de Haarlemse burgemeesterszoon Jan Gerritsz Schoterbosch en noemde het dochtertje dat zij in 1592 kreeg naar haar moeder: Brecht. Later hertrouwde zij met Claes Boelens uit Hoorn. Van dochter Maria weten we geen geboortejaar; zij trouwde in 1598 met de Amsterdammer Cornelis Jacobsz. Bas, en bij het sluiten van het huwelijkscontract (in oktober 1599) worden haar ouders niet genoemd.[42] Van Pieter Kies weten we zeker dat hij toen niet meer leefde: hij was op 15 februari 1597 gestorven. Waarschijnlijk was Brecht inmiddels ook dood, want anders was zij ongetwijfeld bij het sluiten van dit huwelijkscontract aanwezig geweest. We weten dat zij op 13 mei 1592 samen met Pieter Jansz. Kies een testament liet opmaken. Zij werd toen ziekelijk en zwak genoemd.[43] Brecht Proosten moet, met andere woorden, ergens tussen 1592 en 1599 zijn gestorven.

Veel meer is er niet over het leven van Brecht Proosten te melden. Haar man werd, zoals gezegd, na het beleg gevangengenomen en kwam na ruim een jaar weer vrij dankzij een gevangenenruil. Vanaf het jaar 1577 was hij nog vele malen burgemeester van Haarlem. In die hoedanigheid speelde hij een mooie rol bij de zogenaamde 'Haarlemse noon,' een soort tweede beeldenstorm die in mei 1578 in de Sint Bavo plaatsvond en waarbij zelfs een dode viel. Burgemeester Kies maakte toen een eind aan het geweld, en dankt aan dat optreden zijn gematigde reputatie: hij was immers opgekomen voor de verdrukte katholieken. Zijn vrouw daarentegen schijnt juist de reputatie gehad te hebben van een 'kwaad wijf' met fel anti-katholieke sympathieën. Zoals bekend herbergde de stad Haarlem een kloppengemeenschap 'De Hoek,' gelegen tussen de Bakenessegracht en het Krom. De levens van deze kloppen zijn in de zeventiende eeuw beschreven door Catharina Jansdr. Oly. In deze *Levens der Maechden* wordt de vrouw van burgemeester Kies eenmaal ten tonele gevoerd. Er was rond het jaar 1590 een oproer geweest tegen de klopjes, en Catharina Oly stelde dit 'kwaad wijf' met haar gestook daarvoor verantwoordelijk. Letterlijk staat er:

> Ende dese oproer quam meest door 't opstoken van een quaet wijf, borgemeester Kiesen vrou [Kies zijn vrouw][44], seggende: men sal dat rottenest uutroeyen, menende hiermede die vergaderinghe van de maechden. Maer Godt lof deselfde sijn ghebleven ende noch seer vermeerdert, maer sij is uutgerooyt, haer naem uut het boek des levens, blijvende en stervende opstinaet in de ketterie.[45]

41 C.C. van Valkenburg, 'De Haarlemse schuttersstukken', *Jaarboek Haerlem* (1962) 89-97, aldaar 96.

42 GvK, Familiearchief De Kies van Wissen, inv. nr. 6: Akte van huwelijksvoorwaarden tussen Cornelis Jacobszoon Bas en Maria Pieterdr. Kies, 20 oktober 1599. Over Schoterbos en zijn huwelijk met Weyntge Kies, zie ookR. E.O. Ekkart, 'Portretten van Schoterbos', in: *Liber Amicorum jhr mr. C.C. van Valkenburg. Jaarboek Centraal bureau voor genealogie* (1985) 103-110, aldaar 107 en de noten 7-8.

43 Zie noot 36.

44 'Kies zijn vrouw' was volgens J. J. Graaff in 1913 nog een vaste uitdrukking onder het volk. J.J. Graaff, 'De 'vergaderinghe der maechden van den Hoeck" te Haarlem', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem (BBH),* XXXV (1913) 307. Joke Spaans bereidt een nieuwe uitgave voor.

45 *Ibidem.* Zie ook: J.J. Graaf in *BBH,* XXIX (1905) 275. Het bericht over de hetze van de vrouw van Kies wordt volgens Graaff ten onrechte genoemd bij de onlusten van Pinksteren 1602: zij moet bij de onlusten van 1590 een rol hebben gespeeld *(BBH,*

Deze haatdragende uitlating van Biecht Proosten over het rotte nest van de klopjes heeft ongetwijfeld te maken gehad met de negatieve ervaringen van haarzelf en haar zus met de ketterjager Foppens. Het feit dat de brouwerij van de familie Kies en de kloppengemeenschap jarenlang elkaars directe buren zijn geweest, zal deze haatgevoelens hebben gevoed.[46]

Het is ten slotte opmerkelijk hoe expliciet de klop Catharina Oly van mening verschilde met de historicus Hooft over deze Brecht Proosten. Vond Hooft in 1642 dat Brecht Proosten 'verdient heeft later haaren naam uit het graf der vergeetelheit te houden,' Catharina Oly stelde dat 'haer naem uut het boek des levens' diende te verdwijnen. Het heeft er alle schijn van dat haar woorden een directe reactie zijn op de passage van Hooft.

Eén vraag is nog niet beantwoord: hoe kwam Hooft aan dit verhaal van Brecht Proosten? Bij de betreffende passage geeft hij geen bronvermelding, maar uit zijn briefwisseling weten we hoe hij voortdurend bezig was om materiaal te verzamelen en lieden te spreken die hem informatie konden verschaffen over de Opstand. In één van zijn brieven, gedateerd 23 mei 1635, brengt hij ter sprake dat hij meer wil weten van een beeldenstorm in Haarlem. Bor, zo gaat Hooft verder, verwijst naar een boek van Ampzing, en dat heeft hij via Dirk Corver kunnen lenen van diens schoonvader, Jan van Schoterbosch.[47] Laatstgenoemde kennen wij inmiddels als de man van Weyntge Kies, de oudste dochter van Brecht Proosten en Pieter Jansz. Kies. Hooft heeft dus in direct contact gestaan met hun schoonzoon. Maar er zijn meer connecties. De oudste kleindochter, Brechtje Schoterbosch, was in 1612 getrouwd met Dirck Hasselaer, de oudste zoon van Pieter Dircksz. Hasselaer. Deze neef van Kenau was een van de belangrijkste informanten van Hooft voor de Haarlemse gebeurtenissen. Het heeft er dus alle schijn van dat Hooft het verhaal van Brecht Proosten heeft opgetekend uit de mond van haar directe nakomelingen. Zij waren trots op het bizarre familieverhaal van Brecht Proosten, schout Foppens en de verdachte zwangerschap. Of zij ook het verhaal verteld hebben van hun tante Geertruid, die op een veel vernederender manier met dezelfde schout in aanraking was gekomen, is minder waarschijnlijk. Met dat verhaal was immers veel minder eer te behalen: het diende hooguit ter illustratie van de wreedheid van de schout. Hoe het ook zij, Hooft noemt de belevenissen van Geertruid niet, ook al weidt hij elders nog wel uit over de beruchte ketterjager.[48]

XXXV (1913) 308). Ik ben het daarmee eens, want het is bijzonder onwaarschijnlijk dat Brecht Proosten in 1602 nog leefde.

46 Elders wijst Oly erop dat de woning van een van de klopjes van De Hoek zeer duister en benauwd was, en helemaal *geen licht of lucht kreeg vanwege de hoge mouterij van Areiaan Kies.* Zie *BBH,* XXIX (1905) 139-140. Zie ook C.J. Gonnet, 'De Jesuiten-Statie 'Het springende Paard" te Haaerlem', *BBH,* XXXVIII (1918) 1-57, aldaar 11. Waarschijnlijk woonde Brecht in 1590 al in die brouwerij.

47 *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft,* II, *1630-1637,* H.W. van Tricht, ed. (Culemborg, 1977) 632. Dat 'boek van Ampzing' is natuurlijk *Beschrijving ende lof der stad Haerlem* (1628) geweest. Schoterbosch en Hooft waren ook aan elkaar gelieerd. Zie S.A.C. Dudok van Heel, 'De familie van Pieter Cornelisz. Hooft', *Jaarboek Centraal bureau voor genealogie* (1981) 68-108, aldaar 97. Bovendien was Hooft ook gelieerd aan Grotenhuis, de schoonzoon van Margriet Engbrechtsdr., de zus van Brecht Proosten.

48 Hooft, *Histoorien,* II, 253 vlg.; integraal herdrukt bij Overmeer, *Hervorming,* 45-48.

Bakhuizen, vrouwen en 'kieschheid'

Terug naar Bakhuizen en zijn exemplarische grootmoeders uit 'Vondel met roskam en rommelpot.' Hij beschikte in 1837 niet over de biografische gegevens die in de voorgaande paragrafen bij elkaar zijn gebracht, maar het verhaal van Brecht Proosten en dat van Lijsbeth Philips kende hij wel, en hij veronderstelde die verhalen bekend bij zijn lezers. Het verhaal van Lijsbeth Philips staat uitgebreid in Brandts *Historie der Reformatie* en in Wagenaars geschiedenis van Amsterdam, het verhaal van Brecht Proosten moet hij in P.C. Hoofts *Neederlandsche Histoorien* zijn tegengekomen.[49] Deze klassiek historische studies van de vaderlandse geschiedenis kende de erudiete Bakhuizen van den Brink als zijn broekzak. Om met de historicus Kernkamp te spreken: 'De aanhalingen uit Hooft's *Historiën* en *Brieven,* uit Wagenaar's *Amsterdam,* uit Brandts *Reformatie* loopen hem [BvdB] tappelings uit de pen.'[50] Daar komt nog bij dat Bakhuizen van den Brink zich zeer verbonden voelde met de Gouden Eeuw: hij was opgegroeid in een Amsterdam waar de sporen van de zeventiende eeuw nog voor het oprapen lagen, en zodoende was hem de zeventiende eeuw van jongsaf zeer nabij. De opkomende beschaving van de zeventiende eeuw met haar ongekende levensechtheid moet voor hem een nog levende werkelijkheid zijn geweest, aldus de historicus Blaas.[51]

Bakhuizen van den Brink schreef zijn 'Vondel met roskam en rommelpot' in 1837, als zijn bijdrage aan de eerste jaargang van *De Gids*. Op dat moment was hij 27 jaar oud. Hij was net afgestudeerd in Leiden en had zich weer gevestigd in het ouderlijk huis in Amsterdam, waar hij in het tuinhuis zijn dagen doorbracht als een veelbelovend geleerde zonder vaste betrekking. Er wordt in de literatuur over Bakhuizen veel gepsychologiseerd, niet in de laatste plaats vanwege zijn losbandige levensstijl, zijn verloving met Truitje Toussaint, zijn vlucht voor schuldeisers en zijn geheime huwelijk met de dochter van zijn Luikse hospita. Van dit alles was in 1837 echter nog geen sprake, afgezien dan natuurlijk van zijn losbandigheid, die hem juist als Leids student zo had gekenmerkt.

De beruchte losbandigheid van Bakhuizen wordt wel in verband gebracht met de benepenheid en overbezorgdheid van zijn ouders, en inderdaad zijn daar frappante anekdotes van overgeleverd. Zo is bekend dat hij gedurende zijn schooltijd nooit alleen over straat mocht, dat hij tijdens zijn studietijd aan het Amsterdamse Atheneum Illustre nog altijd om 10 uur 's avonds thuis moest zijn en zijn vader hem bij de schouwburg stond op te wachten als hij een keer uit was geweest. Zelfs in zijn Leidse

49 Voorzover ik heb kunnen nagaan, wordt het verhaal van Brecht Proosten ook verteld in de heruitgave van Schrevelius' *Harlemias* van 1744, 146: in een noot bij Kies wordt de hele passage van Hooft letterlijk overgenomen. Er wordt geen verband gelegd met de passage over zus Geertruid en schout Foppens (zie hiervoor noot 21). Ook Kok en Chalmot (noot 6) baseren zich volledig op Hooft.

50 G.W. Kernkamp, 'Bakhuizen van den Brink', in: P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen, *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de Nieuwe Tijd,* I, *Geschiedschrijvers* ('s-Gravenhage, 1981) 199-240, aldaar 201. Voor de invloed van Hooft op Bakhuizen van den Brink, zie ook 206-208. Dit stuk is een bewerking van een rede die Kernkamp hield in 1907.

51 P.B.M. Blaas, 'De Gouden Eeuw: overleefd en herleefd. Kanttekeningen bij het beeldvormingsproces in de 19de eeuw', De *negentiende eeuw,* IX (1985) 109-130, aldaar 114-115. Zie ook R. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam, 1997) 116-117.

studietijd bleef zijn moeder deze overbezorgdheid ten toon spreiden. Het is 'het zwak mijner moeder om uiterst bang voor mij te zijn,' zo schrijft Bakhuizen enigszins mistroostig aan een vriend in Bodegraven als hij in 1832 een afspraak moet afzeggen omdat zijn moeder bevreesd is voor de cholera.[52] Met zijn losse levensstijl wist Bakhuizen al snel een reputatie te vestigen. Roodgloeiende braspartijen, drinkgelagen en nachtbrakerijen moeten aan de orde van de dag zijn geweest, aldus Romein in zijn inleiding op de bundel *Uit de werkplaats van R.C. Bakhuizen van den Brink.* [53] 'Bakkes,' zoals hij door zijn vrienden werd genoemd vanwege zijn lelijke tronie, was daar ook heel open over. Ook nadat hij zich in 1841 had verloofd met de bekende schrijfster Truitje Toussaint (1812-1886), een opkomende ster die door het literaire wereldje van die dagen op handen werd gedragen, zette hij zijn escapades voort. Zij hadden elkaar ontmoet op een moment dat Toussaint net een onbeantwoorde liefde achter de rug had. Op slag moet zij in de ban zijn geraakt van dit verdoolde genie, deze 'man mijner heimelijkste wenschen,... het voorwerp eener diepe vereering,' die zij als zijn verloofde hoopte te kunnen redden.[54] De verloving van 'Bakkes' met deze 'fragiele pop' baarde veel opzien; men hield zijn hart vast over deze onmogelijke verbintenis tussen een 'aangeklede zenuw,' zoals Toussaint liefkozend door haar bewonderaars werd genoemd, en de grootste losbol van intellectueel Nederland van die dagen. Tijdens zijn verloving zette Bakhuizen zijn oude levensstijl ook gewoon voort. Als Toussaint niet in Amsterdam was, 'trok Bakkes' hart en gewoonte weer naar oude liefdesvlammen, en wel niet een, maar een stuk of drie tegelijk,' aldus een latere collega van Bakhuizen in een onlangs ontdekte brief.[55] Uit die verlovingstijd dateert ook het verhaal dat Bakhuizen na een nacht doorhalen in kroegen rustig ging ontbijten met een Griekse tekst naast zijn bord, waarbij hij uitgedroogde lapjes rookvlees als bladwijzers gebruikte. Romein weet heel beeldend te schetsen wat we ons daarbij moeten voorstellen:

> Stelt U daarbij een man voor met de slappe dikte die de dertiger jaren plegen te brengen als men niet eens wéét wat sport is, het sluike zwarte haar over zijn hoge voorhoofd en in een hobbezakkig costuum, bemorst met snuif en te vies om met een tang aan te pakken, dan hebt gij de Bakhuizen voor U waarover zoveel te doen was, en ten halve begrepen waarom. Ten halve, want had dit jeugdige genie ... zijn nachtelijke verdolingen in kroeg en bordeel verborgen, had hij, kortom geleefd naar de dubbele moraal dier dagen, geen mens die het hem kwalijk genomen zou hebben.[56]

52 Onder anderen L. Brummel, *De studietijd van R.C. Bakhuizen van den Brink door brieven toegelicht* ('s-Gravenhage, 1969) 37.

53 J.M. Romein, 'Inleiding' op *Uit de werkplaats van R.C. Bakhuizen van den Brink* (Amsterdam, Brussel, 1961) v.

54 Brief van 12 maart 1841. Zie Reeser, *Repertorium....brieven,* 87; Aerts, *Letterheren,* 97. J.A.L. Lancée, *R.C. Bakhuizen van den Brink en het probleem van de 'tijdgeest'* (Utrecht, 1979) 14-16. Zie ook P.J. Meertens, 'A.L.G. Toussaint, Hasebroek en Bakhuizen van den Brink', *De Gids,* XIC (1925) ii, 260-265.

55 Aerts, *Letterheren,* 97.

56 Romein, 'Inleiding', xvii.

Bakhuizen was volgens Romein niet zozeer het slachtoffer van zijn gedrag, als wel het slachtoffer van zijn ongebruikelijke openheid.

De bewonderende woorden voor de nijvere huisbestiersters uit de tijd van Vondel komen dus uit de pen van een morsige, ongetrouwde schuinsmarcheerder, een jongeman van 27 jaar oud die zich van God noch gebod iets aantrok, en tegelijk werd beschouwd als een geniale erudiet, een veelbelovende theoloog, filoloog, filosoof of misschien zelfs wel historicus. Omdat hij de naam van Brecht Proosten alleen noemt, en niet zegt waarom hij haar aan zijn vrouwelijke tijdgenoten ten voorbeeld stelt, laat het zich in eerste instantie slechts raden welk element uit Hoofts passage over haar heldenmoed hem nu zo intrigeerde, maar gelukkig heeft hij zich enkele jaren later wat explicieter hierover uitgelaten. Hij doet dat in zijn beroemde boekbespreking van de door Matthijs de Vries verzorgde uitgave van Hoofts *Warenar,* verschenen in *De Gids* van 1843. Bakhuizen maakt zich daar boos over de manier waarop zijn tijdgenoten terugdeinzen voor de 'onkieschheid' van de taal der zeventiende-eeuwers. De Vries had allerlei platheden in taal en uitdrukking weggelaten met het onhistorische argument dat deze aanstootgevende passages toch alleen maar de valse indruk zouden wekken dat onze voorouders niet kies waren geweest. Bakhuizen is het hier hardgrondig mee oneens, want die taal laat in zijn ogen de opkomende beschaving van die tijd juist in haar wezen zien. Ter illustratie noemt hij twee voorbeelden uit het werk van Hooft waaruit blijkt welke 'onkiesche' woorden de aanzienlijken van die tijd bezigden. Het eerste betreft een ruzie tussen Amsterdamse burgemeesters over de nalatige kerkgang van een van hen, die uiteindelijk op zijn critici reageert met de woorden 'Ik zat liever in 't bordeel tusschen zeven hoeren.' Het tweede voorbeeld is de zwangerschap van Brecht Proosten. De hele passage van Hooft (zónder het verhaal van de boottocht) neemt hij integraal op als voorbeeld van een daad, 'een brave daad zelfs,' waarnaar 'den graad van kieschheid onzer voorouders af te meten' is.[57] Ook al gebruikte zij woorden die in de ogen van de negentiende-eeuwer onkies waren, haar heldenmoed was er in de ogen van Bakhuizen beslist niet minder om. Integendeel zelfs; hij achtte haar woorden in al hun directheid juist een prachtige illustratie van haar onverbloemde heroïek.

Tijdgenoten van Bakhuizen

Aan het begin van dit artikel is de vraag opgeworpen of Bakhuizen de kennis van zijn lezers niet overschatte door alleen de namen van Brecht Proosten en Lijsbeth Philips te noemen, zonder enige toelichting op de toedracht van hun verhalen. Het is zeker dat ook het *Gids*-publiek in die tijd rond 1837 nog redelijk vertrouwd moet zijn geweest met de inhoud van klassieke werken over de vaderlandse geschiedenis, zoals dat van

57 R.C. Bakhuizen van den Brink, recensie naar aanleiding van P.C. Hooft, *Warenar,* M. de Vries, ed. (Leiden 1843), *De Gids,* VII (1843) i, 554-579, aldaar 559. Over deze controverse in de vroege neerlandistiek, zie M. Spies, 'Van mythes en meningen: over de geschiedenis van de literatuurgeschiedenis', in: *Idem, Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening.* Themanummer van *De Spekator,* III (1984) 171-193, aldaar 173-179.

Hooft. Velen hadden deze werken destijds nog in de kast staan. Daarmee is niet gezegd dat zij de naam van Brecht Proosten kenden. Toegespitst op het verhaal van Brecht Proosten, blijkt deze vraag bovendien weer te leiden naar de kwestie van vrouweneer, maar nu in een negentiende-eeuwse context. Sinds 1827 was de naam van Brecht Proosten namelijk vanwege haar huwelijkstrouw als voorbeeldige echtgenote in diverse publicaties opgedoken, en in die hoedanigheid werd zij door sommigen naar voren geschoven als tegenbeeld van de weduwe Kenau, die gewapende heldin die juist in die jaren vanwege haar onvrouwelijk gedrag omstreden begon te raken.[58] Opmerkelijk is dat sommige auteurs het accent vooral leggen op het verhaal van de schotwond die zij voor haar opvliegende echtgenoot verborgen hield, kennelijk omdat zij het verhaal van de zwangerschap al te onkies vonden.[59]

Het begon in 1827, met het verschijnen van deel 3 van de brievenroman *De kleine pligten van Margaretha de Neufville* (1775-1856). De hoofdpersoon Emilia doet in een brief verslag van haar bezoek aan Haarlem in 1812. Zij schrijft hoe de vader van een vriendin geheel in vervoering raakte bij het schilderij van Kenau in volle wapenuitrusting, dat hangt in de Haarlemse Doelen. Emilia is niet onder de indruk: zij houdt niet van vrouwen die wapens dragen en ten strijde trekken, want dat is ongepast en komt niet overeen met de vrouwelijke aard. Een vrouw als 'heldin' staat haar net zo tegen als een man die een 'lafaard' is. Nog een bladzijde lang fulmineert zij voort tegen dit soort onvrouwelijke moed. Nee, geef haar maar 'Bregje Proosten, de huisvrouw van burgemeester Van Vliet [sic]', maar die is nergens te vinden, en Haarlems burgerij denkt misschien nooit aan haar.[60] Iedere verdere toelichting ontbreekt, maar in een noot verwijst zij naar de passage bij Hooft zonder hem te citeren. De lezer komt hier dus niets te weten over deze Bregje. Toch heeft zij hiermee wellicht anderen op het spoor gezet.

In 1828 publiceerde Hendrik Nicolaas van Til (1798-1872), een beambte uit Zutphen die getrouwd was met een kostschoolhouderes aldaar en zelf boekjes voor de jeugd schreef over de vaderlandse geschiedenis, zijn bundel *De belangrijkste Nederlandsche vrouwen van vroeger en lateren tijd. Geschiedkundige en zedelijke tafereelenf*.[61] Een van de hoofdstukken van deze verzameling van 27 portretten van vrouwen uit de vaderlandse geschiedenis is getiteld: 'Brigitta Engbers Proosten; offert alles, zelfs de

58 Door Kok (1787) en Chalmot (1799) (zie noot 6) wordt Brecht Proosten op één lijn gesteld met de trouwe echtgenotes Maria van Reigersberg en Maria van Utrecht.

59 E. Kloek, *Kenau. De heldhaftige zakenvrouw uit Haarlem (1526-1588)* (Hilversum, 2001) 73 e.v. Over het puritaniseringsproces rond 1800, zie ook J. Kloek, W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag, 2001) 257.

60 M.J. de Neufville, *De kleine pligten. Eene oorspronkelijke zedelijke voorstelling in brieven uit het begin der negentiende eeuw,* III (Amsterdam, 1827) 179. Met de naam van Van Vliet zit zij er naast; dat was een andere burgemeester ten tijde van het beleg. Over Neufville en haar vergelijking van Kenau en Brecht, zie ook P.A.A. Boeser, *Leven en werken van Margaretha Jacoba de Neufville* (Leiden, 1889) 104. Volgens Boeser vestigde zij 19 jaar voor Bakhuizen reeds de aandacht op Brecht Proosten, '...wel een bewijs dat ook de Neufville 'eene brave daad' onder ruwe vormen, wist te waardeeren.'

61 H.N. van Til, *De belangrijkste Nederlandsche vrouwen van vroeger en lateren tijd. Geschiedkundige en zedelijke tafereelen* (Zutphen, 1828) 84-89. Het boek is in 1856 herdrukt. Bovendien verscheen van Van Til in 1843 zijn *Gal(l)erij van belangrijke Nederlandsche vrouwen.* De naam van zijn vrouw: C.Ch. H.W. Zimmermann.

eer, voor het geluk des echtvriends op.' In zijn eigen woorden vertelt Van Til het verhaal van Hooft: maandenlang verborg zij haar man, en de schout was zeker van haar mans aanwezigheid, omdat zij in kennelijke staat raakte. Op deze verdachtmakingen reageerde zij slechts met een veelbetekenende glimlach, aldus Van Til. Toen zij werkelijk bevallen was, ging zij in haar deur staan '... om zoo doende alle vermoeden van zich af te wenden.' De deugd, zo vervolgt hij, is het grootste goed van een vrouw. Zo groot was haar offer, dat zij deze op het spel wilde zetten:

> Wat dunkt u mijne lezeressen! Van dit gedrag? Wat is eene brave vrouw dierbaarder dan hare eer? Welk bolwerk is hechter dan vrouwelijke deugd, dan de beminnelijke schaamte, die bij de sekse niet genoeg, zelfs van de eerste jeugd af aan, kan worden aangekweekt? En wat deed Brigitta? Om haren gemaal te redden, trotseerde zij het slangenvenijn eener bedilzuchtigen wereld, maakte zij zich tot het onderwerp der gesprekken van eene gansche stad, verloor zij haren goeden naam, en schande en hoon werden haar ten deel. Van de hoogte waarop eene brave vrouw staat, stortte zij zich vrijwillig neder in den kring der wezens, welke der maatschappij tot schande, en haar zelve tot last verstrekken.[62]

Vervolgens beschrijft Van Til haar moed op de boot, toen zij de schotwond verborgen hield voor haar opvliegende echtgenoot, om te eindigen met de wens dat er in Nederland nog vele Brigitta's gevonden mogen worden, opdat de aloude roem van het land tot de laatste eeuwen zou voortduren.

Van Til is relatief open in het vertellen van het verhaal van Brechts zwangerschap. Hij durft zelfs een toespeling te maken op ongehuwd moederschap en prostitutie, ook al doet hij dat slechts in bedekte termen ('kring der wezens'). De samenstellers van de *Almanak voor het schoone en goede* zijn veel voorzichtiger. In deze almanak voor het jaar 1829 wordt het verhaal van Brecht Proosten verteld door R. (Robidé van der Aa?). Na een inleiding over de kenmerken van het tedere geslacht dat zo geschikt is om de vrede en rust in een gezin te bewaren, waarin men de 'meerderheid' der vrouwen boven de man kan zien, komt de auteur te spreken over 'den kampstrijd met de Spaansche overheersching,' zo rijk aan manhafte daden. Hij wil zijn bevallige lezeressen kennis laten maken met een vrouw wier gedrag navolgenswaardiger was dan dat van haar stadgenoot Kenau. Hij vertelt nog wel van het verborgen houden van haar echtgenoot, en het probleem dat zij haar geheim onwillekeurig dreigde te verraden, maar meer wil hij niet zeggen: '...de veranderde denkbeelden van kieschheid, en het averegtsch gebruik, dat verwaande onkunde somtijds van het meest eerwaardige en heilige maakt, om daarmede te spotten, raden ons deze bijzonderheid slechts aan te duiden.'[63]

Dat is alles. Hierop volgt het onvermijdelijke verhaal van het schot in de arm, dat breed wordt uitgemeten. De moraal van het verhaal is hier dat de drift van de man ontzien moet worden en dat vrouwen de door hen ondergane beledigingen maar voor zich moeten houden. Er is met andere woorden, geen sprake meer van een autonome

62 *Ibidem,* 85-86

63 R., 'Brecht Proosten', *Almanak voor het schoone en goede voor 1829,* 28-34, aldaar 30-31.

vrouweneer die publiekelijk verdedigd kan worden. R. sluit af met de volgende woorden:

> Spaar de drift uws mans. Demp dat vuur, liever dan het aan te blazen. Breng hem vooral de beleediging, u zelve aangedaan, niet te gretig onder het oog. Wacht daartoe althans den regten tijd af. En betrek hem voor het minste nooit in uwe kleine geschillen met vrienden en nabestaanden!
>
> Zwijgen en lijden
> Strekt namaals tot verblijden.

In 1843 wordt Brecht Proosten ten tonele gevoerd in de driedelige roman over het Haarlemse beleg die de schrijvende touwfabrikant J.F. Bosdijk (1812-1850) publiceerde onder het pseudoniem J. van de Capelle.[64] Net als Van Til was deze literator getrouwd met een kostschoolhouderes.[65] Kenau en haar vrouwenvendel spelen in deze roman een belangrijke rol, een reden waarom zijn werk later onder scherpe kritiek is komen te staan.[66] Kenau ronselt allerlei vrouwen uit de hoogste kringen om samen met haar een vendel te vormen en de gehate vijand te bestrijden, en de eerste van hen is - hoe kan het ook anders - de bevallige Brecht Proosten, van wie reeds bekend was hoe schrander en vastberaden zij was. Had Bosdijk nog net voor publicatie de woorden van Bakhuizen in *De Gids* van 1843 gelezen? Zijn weergave van het verhaal van haar zwangerschap en de argwaan van buurman/de schout wekt wel die indruk.

> Bij gelegenheid nu eener vruchtelooze huiszoeking ontwaarde de schout, dat de vrouw van brouwer Kies zich zwanger bevond en voerde haar derhalve te gemoet: ‘uw man *kan* niet ver van de hand zijn.’ Zonder over deze gegronde aanmerking te onthutsen, antwoordde zij - *en wij verzwijgen het niet; want het schetst ons in één' trek den geest dier dagen*[mijn cursivering] - ‘de weg ligt voorbij de deur, mijnheer!’

Bovendien geeft Bosdijk een wel heel eigenzinnige interpretatie aan haar openlijk in de deur staan na haar bevalling. Hij vat dat op als het nabootsen van het gedrag van een publieke vrouw. Letterlijk zegt hij:

> Schroomde zij niet, het zich te getroosten, dat men haar aldus niet ondubbelzinnig voor eene zedelooze vrouw hield, nog te meer grond van waarschijnlijkheid gaf zij aan dit vermoeden, toen zij, heimelijk bevallen zijnde, daags daarna voor de deur harer woning post vatte en schijnbaar de handelingen nabootste dergenen, die de palen der zedelijkheid hebben overschreden.

Zoveel is duidelijk: deze Bosdijk had geen problemen met het sekse-overschrijdend gedrag van vrouwen zoals Kenau en de haren. Integendeel. Kenau en haar

64 J. van de Capelle (pseud, voor J.F. Bosdijk), *Het beleg en de verdediging van Haarlem* (3 dln.; Schoonhoven, 1843).
65 Elizabeth Antoinette Petit, kostschoolhouderes te Schoonhoven.
66 C. Ekama, *Beleg en verdediging van Haarlem in 1572 en 1573* (Haarlem, 1873) 87 vlg. Zie ook G.H. Kurtz, *Kemi Symonsdochter van Haerlem* (Assen, 1956) 40.

vrouwenvendel zijn in zijn roman juist de grootste helden van Haarlem, en de trouwe echtgenote

van burgemeester Kies is dan ook niet de voorbeeldige tegenhanger ervan. Vandaar ook dat hij geen moeite heeft met het 'onkiese' van de zwangerschap van Brecht Proosten.[67]

De Haarlemse Arria

De laatste die zich - voorzover ik weet - heeft verdiept in het verhaal van Brecht Proosten, is niemand minder dan Truitje Toussaint. Dat was in 1850, vier jaar nadat zij de smadelijke verloving met Bakhuizen had verbroken. Bakhuizen was in 1843 het land ontvlucht met achterlating van een schuld van meer dan twee ton, zonder zijn verloofde te waarschuwen. Niettemin bleef Toussaint hem trouw, en brak zij zelfs met iedereen die kwaad van hem sprak - en dat waren er velen. Pas toen in 1846 duidelijk werd dat Bakhuizen zich in het geheim aan de Luikse Julie Simons had verbonden, verbrak zij de verloving. Haar stuk over de huwelijkstrouw van Brecht Proosten verscheen onder de titel *'De Haarlemsche Arria' in Holland. Almanak voor 1850,* dat stond onder redactie van J. van Lennep.

Het is op zijn zachtst gezegd een opmerkelijke interpretatie van de passage van Hooft, met een al even opmerkelijke titel. Kennelijk wil Toussaint Brecht Proosten vergelijken met de Romeinse Arria, de echtgenote van de Romeinse consul Paetus die na de mislukking van een samenzwering zijn eer wil redden door zelfmoord te plegen, maar niet durft. Arria geeft het goede voorbeeld door zich met een dolk te doorsteken en het wapen vervolgens aan haar echtgenoot aan te reiken, onder het spreken van de legendarische woorden 'Paete, non dolet', het doet geen pijn, Paetus[68] Bij Toussaint gaat het niet om Brechts confrontatie met haar buurman, en dus ook niet om haar bereidheid om haar eer op te geven uit liefde voor haar man. Nee, het gaat bij haar om het verhaal van het boottochtje van 1573, toen Brecht aan haar arm gewond raakte. Van dit avontuur weet zij een verhaal van twaalf bladzijden te maken, gevat in termen die de goede verstaander onwillekeurig doen denken aan de vlucht van haar ex-verloofde. Volgens Toussaint valt het schot niet per ongeluk, maar is het de schuld van het Spaanse krijgsvolk dat de menigte wilde temmen, een menigte die blij was om eindelijk weer eens hun gevierde burgemeester in levende lijve te zien. Kies zat niet alleen op die boot. Behalve bootsvolk had hij ook zijn vrouw bij zich, 'deelgenoot reeds van menigen zwaren stond in zijn leven.' Deze 'zwakke vrouw' had er op gestaan dat zij hem op die reis mocht vergezellen, en Kies had haar deze 'wensch der trouwe' niet willen weigeren. Dit is voor Toussaint het aanknopingspunt om uit te leggen dat deze vrouw helemaal niet zwak was: maandenlang, zo vervolgt zij, had zij haar man, een balling, in haar huis verborgen zonder dat de buren iets aan haar hadden kunnen merken. In Toussaints versie is het heroïsche ervan dat ze de zwangerschap verborgen hield, tot de laatste snik. Letterlijk staat er: 'Voorwaar, die vrouw was niet zwak, die maanden lang den eerwaardigen staat van het moederschap wist te verbergen, met eene zelfverloochening, als slechts aan sommige rampzaligen

67 Van de Capelle, *Beleg Haarlem,* I, 325.

68 H. Kraus, E. Uthemann, *Was Bilder erzählen. Die klassische Geschichten aus Antike und Christentum in der abendlandischen Malerei* (München, 1987) 145.

de wanhoop der schande ingeeft.'[69] Meer zegt zij hier niet over. Onmiddellijk hierop wordt de lezer weer teruggevoerd naar de boottocht in 1573, waar een groot gevaar dreigt. Er wordt geschoten, Kies wordt kwaad maar weet niet waar de kogel is gebleven, Brecht weet haar verwonding te verbergen totdat de boosdoeners uit het zicht zijn, Brecht trekt intussen steeds witter weg en als Kies haar dan wil omhelzen, merkt hij de wond pas op. De moedige vrouw had gezegevierd, aldus Toussaint: 'zij had hare smart niet vergeefs verbeten.' Tot slot haalt Toussaint voor de moraal van het verhaal de passage van Hooft aan waarin hij zegt dat de strenge Kies 'gepartuurt' was aan een even hardvochtige vrouw. Zij maakt er een bijzondere uitsmijter van.

> En nu, wat zullen wij zeggen tot moraliteit? - wie de waarde van het voorbeeld van Brechte Engberts Proosten niet heeft begrepen uit deze eenvoudige schets, voor dien, vreeze ik, baten ook lange en treffende beschouwingen niet veel; wij eindigen liever met eene uitspraak van Hooft;
>
> 'Burgemeester Kies was recht gepartuurt.'

Recht gepartuurt? Kan een mens als zodanig 'recht gepartuurt' zijn? Truitje Toussaint vond kennelijk van wel. Zelf was zij inmiddels opnieuw verloofd, na vele jaren van smart die zij vergeefs had verbeten. Het stuk is gedateerd 7 september 1849, enkele weken nadat eindelijk haar verbintenis met de schilder Bosboom in een officieel stadium terecht was gekomen. Zo heeft het er alle schijn van dat zij dit stuk heeft geschreven met haar ex-verloofde in gedachten: Toussaint had ook haar man willen volgen, maar de trouweloze Bakhuizen had haar trouw niet gewaardeerd. Zodoende was hij niet 'recht gepartuurt' geweest.[70]

Of Bakhuizen deze interpretatie van Toussaint heeft kunnen waarderen, nog afgezien van de persoonlijke draai die zij aan het verhaal heeft gegeven, is nauwelijks voor te stellen, maar zeker weet ik dit niet, want een reactie van zijn kant was niet te vinden. Sommigen van zijn tijdgenoten waren juist bijzonder enthousiast. Zo werd 'De Haarlemsche Arria' door Henry Riehm jubelend besproken in *De Gids*.[71] Zijn lofwoorden als zodanig zijn veelzeggend, want we kunnen eruit opmaken dat hij wel wist wie de Romeinse Arria was, maar geen notie had van de hele Brecht Proosten, al deed hij het voorkomen van wel. Hij prijst Brecht Proosten omdat zij in 1573 het voorbeeld van Arria volgde op een 'liefelijker' manier dan de daad der krachtige Romeinse. Hij wil de historische kennis van de lezers niet onderschatten. Iedereen kent toch de woorden van Hooft dat Kies 'recht gepartuurt' was. Maar toch:

> ...al achten we de bijzonderheid uit het leven der 'Haarlemsche Arria,' bij u allen overbekend, toch moogt ge niet verzuimen 't verhaal daarvan te lezen en te herlezen, waardoor onze begaafde schrijfster eene nieuwe eerzuil stichtte voor eene harer zusteren, die 't volste regt heeft op onze

69 A.L.G. Toussaint, 'De Haarlemsche Arria', *Holland. Almanak voor 1850,* 196-207, aldaar 199-200.

70 Een 'parture' betekent oorspronkelijk: evenbeeld, iemands gelijke. In de loop der tijd krijgt het woord ook de betekenis van 'geschikte partij' (om mee te trouwen). Toussaint heeft aan deze betekenis gedacht, Hooft natuurlijk niet.

71 H. Riehm, 'Jaarboekjes voor 1850', *De Gids,* XIV (1850) i, 1-18 en 196-231, aldaar 207-208.

eerbiedige bewondering; die waardig was door Toussaint te worden herdacht.

Riehm eindigt zijn lofzang met de woorden dat hij deze schets prefereert boven een schilderij. Niettemin is dat schilderij er ook gekomen. De Amsterdamse schilder Valentijn Bing schilderde in 1850 een stuk, getiteld 'Burgemeester Kies bij het ontdekken der verwonding zijner echtgenoote, naar aanleiding van het verhaal van Mej. Toussaint.[72]

Tot slot

Aan het begin van dit artikel vroeg ik me af waarom Brecht Proosten door Bakhuizen van den Brink wordt genoemd als exemplarische 'grootmoeder' in zijn schets van Amsterdam ten tijde van Vondels eerste optreden. Duidelijk is geworden dat hij haar naam ontleende aan een verhaal in Hoofts *Histoorien* over de Haarlemse burgemeester Kies. Het blijkt te gaan om twee anekdotes rond diens vrouw. In 1573 had zij een schotwond voor haar opvliegende echtgenoot verborgen gehouden omdat zij wist hoe gevaarlijk zijn woede kon zijn. Enkele jaren daarvoor had zij ook al haar moed getoond door haar zwangerschap te verbergen voor de schout die haar ervan verdacht haar man - een balling - in haar eigen huis te verstoppen. Zij was toen niet bang om tegenover de schout de draak te steken met de mogelijkheid dat zij zich als een eerloze vrouw had laten bezwangeren, en sprak daarbij de spreekwoordelijke woorden 'de weg gaat voorbij de deur,' een duidelijke toespeling op dubieus vaderschap. Daarmee kon dit verhaal in verband worden gebracht met de kwestie van vrouweneer in vroegmodern Nederland. Het heeft er alle schijn van dat de geschiedschrijver Hooft dit verhaal heeft opgetekend uit de mond van de directe nabestaanden van deze Brecht Proosten, en het verhaal zo heeft willen vertellen dat het accent kwam te liggen op haar bereidheid om af te zien van haar schaamte, en haar goede naam te offeren uit liefde voor haar man. Vanuit deze invalshoek zou haar verhaal niet alleen gezien kunnen worden als een illustratie van het autonome eerbesef van vrouwen in vroegmodern Nederland, maar tevens als een indicatie voor de relatief vroege overgang hier te lande naar een 'schuldcultuur,' waarin het eigen geweten belangrijker is dan de reputatie. Voor alle duidelijkheid: we weten niet of Brecht Proosten daar zelf ook zo over dacht, want het is Hooft die er deze draai aan heeft gegeven. Dat neemt niet weg dat Florike Egmond gelijk heeft als zij stelt dat dergelijke begrippen veel te schematisch zijn voor het vangen van de complexiteit van historische ontwikkelingen. Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat de gevangenneming van de zus van Brecht Proosten in ongeveer dezelfde tijd en door dezelfde schout, een affaire die veel beter is gedocumenteerd maar ook een veel smadelijker afloop kent, niet door Hooft wordt verteld. Dit familieverhaal had een minstens even grote retorische waarde, maar alleen ter onderstreping van de eerloosheid van schout Foppens en andere 'ketterjagers'; voor

72 Dit schilderij was te zien op de tentoonstelling in Amsterdam (augustus 1850) als nr. 27. Deze verwijzing vond ik bij H. Reeser, *De jeugdjaren van Anna Louise Geertruida Toussaint, 1821-1851* (Haarlem, 1962) 323, noot 162. Op het RKD vond ik bovendien dat dit schilderij ook in 1852 in Groningen is geweest. Het is frappant dat Verwoert in het aan Brecht Proosten gewijde lemma in zijn *Handwoordenboek der vaderlandsche geschiedenis* van 1851 deze nieuwe teneur in het verhaal over haar heldenmoed helemaal heeft overgenomen: het gaat alleen om de in stilte gedragen schotwond.

de familie zelf viel er weinig eer aan te behalen, want Geertuid was eerder zielig dan heroïsch. Waarschijnlijk was de familie daarom minder trots op dit verhaal: het was niet goed voor de familiereputatie.

Een andere vraag die werd gesteld betrof de historische kennis van rond 1837. Wisten de *Gids*-lezers iets af van Brecht Proosten en de andere vrouwennaam die Bakhuizen noemde, die van Lijsbeth Philips? Dit acht ik niet helemaal onwaarschijnlijk. Met name aan Brecht Proosten is vanaf 1827 regelmatig aandacht besteed als *exemplum* van een heldin die uitblonk in haar huwelijkstrouw en daarmee een geschikt alternatief vormde voor Kenau, die steeds minder voldeed aan de idealen van vrouwelijkheid van die tijd. Pas na 1850 wordt het weer stil rond Brecht Proosten en raakt zij volkomen in de vergetelheid. Opmerkelijk zijn de loze aankondigingen van een aan haar heldenmoed gewijd lemma in twee biografische woordenboeken. Het blijft gissen, maar ik heb de indruk dat de samenstellers achteraf toch van mening waren dat haar verhaal te ingewikkeld, te oninteressant of te onkies was. Of het lezerspubliek anno 1837 inderdaad alle *ins and outs* van haar verdachte zwangerschap kende, is ten zeerste de vraag. In een aantal van de aan haar gewijde publicaties werd het verhaal van haar huwelijkstrouw alleen in bedekte termen verteld. Bakhuizen van den Brink mag dan wel gecharmeerd zijn geweest van de onverbloemde taal die Hooft haar liet spreken, ongetwijfeld omdat hij vond dat de nog rauwe beschaving van deze vroege representanten van de Hollandse burgerij daarmee zo fraai werd geëvoceerd, en wellicht ook omdat hij haar toespeling met het betaalde liefdesleven wel amusant vond, de meeste van zijn tijdgenoten hadden daar grote moeite mee. In sommige weergaves van haar heldenmoed werden er daarom doekjes om gewonden, in andere werd het verhaal van de zwangerschap toch verteld omdat de zeggingskracht ervan zo groot was. ‘Onkieschheid’ was in beide gevallen het sleutelwoord. Het is frappant dat uitgerekend Bakhuizens ex-verloofde Truitje Toussaint in 1849 een versie van het verhaal presenteerde waarin alle nadruk kwam te liggen op de met stilte gedragen schotwond: van een vrouw die er niet voor terugdeinsde om haar vrouweneer op het spel te zetten, verwerd Brecht Proosten onder haar handen tot een gedweëe echtgenote die haar lot zwijgend onderging naast haar man, louter uit onvoorwaardelijke huwelijkstrouw. Die boodschap kan de trouweloze Bakhuizen niet zijn ontgaan.

En zo geeft iedere tijd zijn eigen accenten aan normen van vrouwelijkheid, aan eer en schande, en aan schaamte en schuld, ook al zijn er altijd lieden die zich daar niets aan gelegen laten liggen. Of Brecht Proosten zo iemand was, zullen we wel nooit achterhalen. Van Bakhuizen van den Brink weten we het wel zeker: vóór zijn huwelijk met Julie Simons lapte hij de conventies van zijn eigen tijd aan zijn laars, tot groot verdriet van zijn vrienden. Met zijn vlucht voor de schuldeisers maakte hij zijn onconventionele levensstijl zelfs helemaal publiek. Toch bleef zijn verloofde Truitje Toussaint hem trouw, hoe vernederend dit alles ook voor haar als bekende Nederlander geweest moet zijn. Pas toen Bakhuizen met een ander was getrouwd en ook zij een nieuwe partner had gevonden, kon zij haar ‘Haarlemse Arria’ schrijven, als een lofzang op de trouwe echtgenote Brecht Proosten en als een aanklacht tegen haar ex-verloofde Bakhuizen van den Brink.

‘Geen Fries spot met zijn land’
Nationalisme, ironie en het *Oera Linda-boek*[*]

Goffe Jensma

I

Ooit, midden in een lezing pakte de Engelse taalanalyticus George Moore - zoals bekend: de man van de *common sense,* de Oxford-geleerde die tegen de filosofisch idealisten van de negentiende eeuw heel nuchter had durven inbrengen dat treinen dan zeker ook alleen maar als ze stilstonden op stations wielen hadden[1] - zijn glas water van de katheder en stelde een filosofische vraag: ‘is dit een glas water?’ Praktisch, nuchter inzicht en de wil om tot een zuivere definitie te komen staan elkaar vaak in de weg. Precies ditzelfde geldt ook voor de vraag die in deze bijdrage een uitgangspunt is: wat is een Fries? Iedereen weet wat een Fries is, maar vraag een definitie en men komt in de knoei. Is een Fries iemand die in Friesland is geboren? Is hij iemand die Fries spreekt? Is hij iemand die van generaties her Fries bloed in zijn aderen heeft stromen? Moet hij aan al die kenmerken voldoen, of tenminste aan twee van de drie?

De definitorische moeilijkheden kunnen - op postmoderne manier - ook gemakkelijker worden opgelost. Een Fries is, zo heb ik Friezen zelf vaak horen zeggen, iemand die zich Fries voelt. Ergo: een mens is dus zo Fries als hij zich voelt. Men hoeft weer geen anti-postmodernist te zijn om vast te stellen, dat er desondanks toch wel wat ruimte zit tussen deze wil om een Fries te zijn en om er dan ook daadwerkelijk één te zijn. Over die ruimte gaat deze bijdrage en dan met name over wat er uit zo'n kier in de werkelijkheid aan opmerkenswaardigheden omhoog kan komen.

Deze ruimte heeft vele vormen. Het is bijvoorbeeld ook de ruimte tussen een auteur en zijn hoofdpersoon, de dichter en zijn alter ego en in een andere vorm en op een ander gebied is het ook de ruimte tussen de fictie van God en het geloof van de mens. Het is eveneens- en misschien wel vooral - de ruimte van de ironie, de ruimte tussen het ene zeggen en het andere bedoelen. Ik zal hier die ruimte in kaart brengen aan de hand van een enkel voorbeeld, het zogenaamde *Oera Linda-boek.* De geschiedenis van deze negentiende-eeuwse mystificatie is vol van ironie, die zich vooral op twee terreinen laat gelden: dat van de godsdienst en dat van het (Fries) nationalisme. De vraag is nu of er tussen die beide overeenkomsten kunnen worden vastgesteld.

Voor een antwoord kunnen we terecht bij de dichter-dominee Francois HaverSchmidt (1835-1894).[2] Hij was volgens sommigen hier te lande een van de meest uitgespro-

* Bewerkte tekst van een voordracht gehouden op het negenenveertigste Nederlands-Vlaams historisch congres te Maastricht (26 mei 2002). Over dit thema zal een uitvoerige dissertatie gepubliceerd worden. Zie mijn *De gemaskerde god. François HaverSchmidt en het Oera Linda-boek als moderne mythologie* (in voorbereiding).

1 B. Russell, *History of western philosophy and its connection with political and social circumstances from the earliest times to the present day* (Londen, 1974) 631.

2 Er is over HaverSchmidt in de loop der tijd veel geschreven. Ik volsta met het noemen van een aantal beeldbepalende monografieën: J. Dyserinck, *Fr. Haverschmidt (Piet Paaltjens)* (Schiedam, 1908); S.E. van Gilse, *De figuur François Haverschmidt* (Arnhem, 1955); E.A. Serrarens, *De dichter-predikant François Haverschmidt (Piet Paaltjens)* (Amsterdam, 1955);

ken vertegenwoordigers van de romantisch-ironische traditie.[3] De ontwikkeling tot romantisch-ironisch schrijver kan in zijn geval ook op de voet worden gevolgd. Beginpunt is dan HaverSchmidts geboortestad Leeuwarden in 1851. In dat jaar had HaverSchmidt, zestien jaar oud, cum laude de Latijnse school afgemaakt. Zijn ouders vonden hem te jong en nog niet rijp genoeg om al in Leiden theologie te gaan studeren, zoals hij zelf graag wilde. Dus genoot hij een soort *sabbatical,* een jaar vrijaf. Hij verslond boek na boek na boek - Goethe, Charles Dickens, Eugène Sue, Victor Hugo, Heinrich Heine.[4] Ondertussen had hij zich aangesloten bij 'Minerva nos jungit' een vereniging waarin de Leeuwarder gymnasiasten zich oefenden in welsprekendheid. Hij werd praeses en hield maar liefst negen keer een lezing.[5] Het waren formatieve jaren; de dingen veranderden snel en met sprongen.

De teksten van deze negen lezingen zijn door HaverSchmidt zelf zorgvuldig bewaard - als een nauwkeurige liniaal langs zijn intellectuele groei - en ze laten zien hoe zijn schrijverschap beslissend vorm heeft gekregen tussen de zesde september 1851 en de derde januari 1852, namelijk tussen lezing vijf over 'de geschiedenis van

R. Nieuwenhuys, *De dominee en zijn worgengel. Van en over François HaverSchmidt. Preken, voordrachten, brieven en andere documenten* (2e dr.; Amsterdam, 1994) en H. Noordegraaf, *HaverSchmidt en Schiedam* (Schiedam, 1994); voor mijn eigen beeldvorming waren ook enkele artikelen van Marita Mathijsen belangrijk, vooral 'De orale moraal van het verhaal. François HaverSchmidt als verteller', *De negentiende eeuw,* XVIII (1994) i, 21-38. Ondanks deze omvangrijke literatuur is tot nu toe geen biografie in de eigenlijke zin van het woord beschikbaar. Nieuwenhuys komt in zijn compilatie van bronnenmateriaal nog het dichtst in de buurt van een volledige biografie waarin behalve de levensloop ook de ontwikkeling van karakter, denkbeelden en schrijverschap in hun onderling verband een plaats krijgen. Veel van het literaire werk van HaverSchmidt, die bij zijn leven maar mondjesmaat publiceerde, is in druk beschikbaar. Het onder het pseudoniem Piet Paaltjens in 1867 te Schiedam verschenen *Snikken en grimlachjes* is tientallen malen herdrukt. Het bij zijn leven al uitgegeven *Familie en kennissen* (1894) is in het herdenkingsjaar 1994 opnieuw bezorgd door Marita Mathijsen: François HaverSchmidt, *Familie en kennissen* (Amsterdam, 1994). Samen met Dik Zweekhorst bezorgde zij ook een bundel tot nu toe niet gepubliceerde stukken: François HaverSchmidt, *Winteravondvertellingen* (Amsterdam, 1994). Ook in A.A. Jordaans, E.R. van Slooten, ed., *Herdenkingscassette François HaverSchmidt* (Schiedam, 1994) is nogal wat handschriftelijk materiaal voor het eerst gepubliceerd. Voor de *Snikken en grimlachjes* gebruikte ik en verwijs ik naar de editie van Rob Nieuwenhuys: François HaverSchmidt (Piet Paaltjens), *Snikken en grimlachjes - Familie en kennissen* (Amsterdam-Antwerpen, 1981). Een volledige bibliografie geeft D. Zweekhorst, 'Primaire bibliografie F. HaverSchmidt', *De negentiende eeuw,* XVIII (1994) i, 77-86.

3 E. Jongejan, *De humor- 'cultus' der Romantiek in Nederland* (Zutphen, 1933) 256 en Van Gilse, *De figuur HaverSchmidt,* 19 vlg. Over het on-Nederlandse van deze romantische ironie Jongejan, *Humorcultus',* 256, en ook W. van den Berg, J. Kloek, 'Thorbecke and the resistance to irony in the Netherlands', in: F. Garber, ed., *Romantic irony. A comparative history of literatures in European languages sponsored by the international comparative literature association,* VIII (Boedapest, 1988) 156-177.

4 Dyserinck, *HaverSchmidt,* 12-13, waar Goethe, Dickens en Hugo worden genoemd. Dat hij in deze tijd ook Eugène Sue las blijkt uit de redevoering die onder nummer 6 in de volgende noot vermeld staat.

5 Universiteitsbibliotheek Leiden, Collectie Maatschappij Letterkunde, 1810: 1: De Friesche koningen (30 oktober 1850); 2: Caspar de Robles (22 februari 1851); 3: De wetgeving van Lycurgus (1 november 1851); 4: De Noordsche godenleer (5 april 1851); 5: Geschiedenis der welsprekendheid (6 september 1851); 6: 't Zijn alle geen koks, die lange messen dragen (3 januari 1852); 7: De propaedeutica tot de Academie (een droom) (21 februari 1852); 8: Minerva (1 mei 1852); 9: Afscheid nemen (11 september 1852).

de welsprekendheid’ en lezing zes over het spreekwoord ‘'t zijn alle geen koks die lange messen dragen.’

Tussen deze twee lezingen gaapt de kier in de werkelijkheid. De eerste vijf verhandelingen zijn droog en uitsluitend gericht op het schools overdragen van informatie en het reproduceren van kennis. Ik denk dat met name Heine er niet vreemd aan is, dat HaverSchmidt vanaf redevoering nummer zes plotseling de toon te pakken heeft, die zo kenmerkend is voor de HaverSchmidt die wij allemaal uit de literatuurgeschiedenissen kennen. Ineens duikt daar het grondthema en de grondtoon van zijn gehele literaire oeuvre op: 'schijn bedriegt',[6] de vormen veranderen, alleen het wezen blijft gelijk. Dat hier meer aan de hand is dan alleen een eenmalige bevlieging blijkt wel hieruit, dat hij in zijn verdere gymnasiastenlezingen die toon vasthoudt en zijn vormentaal verder weet uit te werken.

In een van die volgende lezingen wordt hetzelfde thema - 'schijn bedriegt' - aangesneden op een ook voor de latere HaverSchmidt zeer typerende manier. De redenaar - is het HaverSchmidt zelf of is het een dubbelganger? Het wordt niet duidelijk - laat daarin een man aan het woord die aan het eind van zijn verhaal ineens verandert in een kachel waarbij de man zogenaamd heeft zitten knikkebollen. Zo is hier sprake van een ingewikkelde raamvertelling, een vorm waarmee HaverSchmidt in zijn proza en poëzie voortdurend bleef experimenteren en uiteindelijk als geen andere negentiende-eeuwse Nederlandse auteur ook uitblonk.[7] Ook de transformatie van dingen door veranderende waarneming -ik doel op de man die in een kachel verandert - is typerend voor HaverSchmidt.[8] Bij hem kan een collectezak waarin munten worden geworpen veranderen in een vijver waarin meisjesogen drijven die hem aanstaren.[9] Zo creëert hij een werkelijkheid achter de werkelijkheid, een mogelijkheid om achter de schijn van de wereld misschien nog iets wezenlijks te kunnen ontdekken. Hij heeft hier ook ontdekt hoe hij zichzelf kan verschuilen achter het masker van een redenaar, die weer een man kent die een kachel is. Het masker, de raamvertelling en de creatie van een werkelijkheid achter de werkelijkheid, het zijn onderscheidende kenmerken van HaverSchmidts schrijverschap.

Vanaf 3 januari 1852 gaapt in HaverSchmidts oeuvre zo de kier van de ironie. En uit deze ruimte tussen de historische figuur HaverSchmidt en zijn creaties - de redenaar of de man die een kachel blijkt te zijn - duikt als HaverSchmidt eenmaal als theologiestudent in Leiden is aangekomen ook Piet Paaltjens op, de marmerbleke, schelvisblauwogige dichter (dat wil zeggen: met het blauw van het oog van een schelvis die tenminste drie dagen lang in de volle zon heeft gelegen).[10]

Zo overtuigend voert HaverSchmidt dan deze studentikoze *poète maudit* ten tonele, dat de fictie werkelijkheid wordt. Er ontstaat in studentenkringen een heuse Paalt-

6 Mathijsen,'De orale moraal', 36.
7 *Ibidem,* 29.
8 *Ibidem,* 36, wij st erop hoe de bedrieglijkheid van waarnemingen een belangrijk thema in het werk van HaverSchmidt is.
9 In een brief van HaverSchmidt aan Eelco Verwijs, Foudgum, 29 juli 1862, afgedrukt in Nieuwenhuys, *Worgengel,* 85-86.
10 HaverSchmidt, *Snikken en grimlachjes,* 16.

jens-cultus. Bij HaverSchmidt thuis - hij woont op de Leidse Hoogewoerd boven een begrafenisondernemer - worden brieven voor Piet Paaltjens bezorgd.[11] Met elke brief wordt de kier even gedicht, de pijn verzacht en het bestaan vervlakt.

II

'Was Paaltjens een Fries?', vraagt HaverSchmidt zich af in het beroemde voorwoord op zijn verzamelde gedichten, de *Snikken en grimlachjes* uit 1867. Hij voegt een nieuw criterium toe aan de hand waarvan wij misschien zouden kunnen gaan bepalen wie wel en wie niet Fries is:

> Wat er van aan is, dat Paaltjens een Fries was, of liever - is - want hij is nog, - durf ik niet beslissen. Ik heb het stellig hooren ontkennen door iemand, die jarenlang in Friesland gewoond heeft. - 'Geen Fries spot met zijn land' zei de man, 'en P.P. heeft in Des zangers min en De Friesche poëet het land der Friezen belachelijk pogen te maken' - Doch geen beschuldiging kon onbillijker zijn. Er spreekt mijns bedunkens uit de genoemde gedichten juist een roerende liefde voor het gewest... Wanneer Paaltjens die liefde poogt te bemantelen met een grimlach, dan zien wij hem daarin slechts zijn vaste gewoonte volgen. Hoe dierbaarder hem iets is, des te erger pleegt hij ermee te sollen.[12]

Achter deze Paaltjens-fictie - dat is wel duidelijk - gaat bewustzijn schuil van de werking van ironie. HaverSchmidt weet als literator drommels goed waarmee hij bezig is. Hij bespeelt het repertoire van de negentiende-eeuwse romantische humorcultus en spitst het op ironische en ook vérstrekkende wijze toe door zelfs zichzelf te verdubbelen in de Paaltjens-figuur: 'ik zég wel dat ik het ben - Paaltjens -, maar ik ben het natuurlijk niet;' en ook omgekeerd: 'ik zég wel dat ik het niet ben, maar ik ben het natuurlijk wel.' Paaltjens lijkt op HaverSchmidt, maar is hij het ook? Paaltjens lijkt niet op een Fries, want hij spot met Friesland, maar hij is het ondertussen natuurlijk volop. Dus Friezen mogen spotten met hun land. Of niet soms?

Zo heeft HaverSchmidt geleerd om gebruik te maken van en te spelen met de ruimte die er bestaat tussen feit en fictie en is hij een schrijver geworden in de romantischironische traditie.

In de vijf redevoeringen vóór de voordracht van 6 september 1851 was daarvan nog geen sprake. De eerste ervan is hier van belang om de verhouding te bepalen die HaverSchmidt onderhield met zijn geboorteprovincie Friesland, namelijk de lezing die hij op 30 oktober 1850 - hij was 15 jaar oud - hield over 'De Friesche koningen.' In dit stuk is, zoals gezegd, nog geen sprake van ironie, maar al wel van het historiografische spanningsveld waarin deze later zou gaan functioneren.

Het heeft zin om hier eerst het perspectief enigszins te verruimen en een paar woorden te wijden aan de historiografische traditie die al vanaf de Middeleeuwen betref-

11 Bijvoorbeeld van de hand van Eelco Verwijs, Deventer, 1 maart 1858; afgedrukt in Nieuwenhuys, *Worgengel,* 61.

12 HaverSchmidt, *Snikken en grimlachjes,* 15.

fende de Friezen bestond.[13] De Friezen zouden afstammen van een zekere Friso. Op zichzelf is daarin weinig opmerkelijks, want vele Europese 'volken' hebben - in een poging bijbelse en wereldse geschiedenis met elkaar te verbinden - dergelijke oorsprongsmythes gekoesterd. Dit rudimentaire gegeven werd echter in de Friese middeleeuwse en later humanistische traditie steeds verder en specifieker uitgewerkt. Friso groeide - door de generaties, de geschiedschrijvers en hun boeken heen - uit tot een oosterse prins, een luitenant van Alexander de Grote, die in het jaar 313 voor Christus per schip zou zijn aangekomen in het toen nog onbewoonde Friesland. Tussen Friso en de zestiende eeuw in toverden de Friese 'landschapshistorieschrijvers' en hun navolgers een hele rits van koningen, hertogen en potestaten tevoorschijn, waaruit de toenmalige Friese adel zou zijn voortgesproten. Door deze aristocratische inslag legitimeerde de fantastische geschiedschrijving de aanspraken van deze adel.

In de vroege zeventiende eeuw was al heftig gediscussieerd - met name tussen de republikein Ubbo Emmius en de aristocraat Suffridus Petrus - over de waarde van deze geschiedschrijving. Deze discussie leefde, in een andere context en veel minder politiek gekleurd, in de negentiende eeuw opnieuw op. Niet alleen Friezen namen het voor de oosterse prins Friso op. Vele van Jacob van Lenneps bekende historische novellen zouden niet zijn geschreven als hij niet had geloofd in de waarheid van bijvoorbeeld de uitermate fantastische maar toch 'waerachtige chronijcke' van Occo van Scarl.[14]

In de eerste helft van de negentiende eeuw hadden ook Friese intellectuelen doorgaans een tussenstandpunt bepleit betreffende de fantastische geschiedschrijving. Friese schrijvers als Joost Halbertsma of Franciscus Binkes bijvoorbeeld meenden dat deze historiografische traditie in handen was gevallen van ultra's, aan de ene kant dus van hen die er helemaal niets van geloofden en aan de andere kant zij die er alles van geloofden.[15] Nog in 1884 stelde de Nederlandse rijksarchivaris L.Ph.C. van den Bergh voor om een prijsvraag uit te schrijven over: 'een kritisch onderzoek naar de oudheid der bekende Friesche Volkssagen, als van Friso, van de verovering van Rome door de Friezen onder hunnen hertog Magnus, over de oude koningen, hertogen en potestaten, de vrijheid door Karel de Groote verleend en wat dies meer zij.' Het Fries Genootschap voor geschied-, oudheid- en taalkunde belastte zich er mee. Er kwamen geen inzendingen binnen.[16]

Dat is ook niet verbazingwekkend want inmiddels waren de bakens verzet en was de geschiedschrijving, bijvoorbeeld in de figuur van Fruin, uitgegroeid tot een acade-

13 Belangrijkste literatuur: J. Bolhuis van Zeeburgh, *Kritiek der Friesche geschiedschrijving* (Den Haag, 1873; Amsterdam; reprint, 1962); E.H. Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving. Opkomst, bloei en verval van de Friese historiografie in de zestiende en zeventiende eeuw* (Groningen-Djakarta, 1952) en recentelijk P.N. Noomen, 'Suffridus Petrus en de Friese identiteit', *It Beaken,* LVI (1994) ii-iii, 146-187.

14 J. van Lennep, 'Proeve van een kritiesch onderzoek der zoogenaamde kronijk van Andreas Cornelius,' *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde,* II (1840).

15 Zie G. Jensma, 'Om de erfenis van Friso. 175 jaar Fries Genootschap', *De Vrije Fries,* LXXXII (2002) 8-117.

16 *Ibidem,* tekst onder de noten 167 en 168.

mische discipline die de regels van historische kritiek wist te hanteren. De fantastische geschiedschrijving had afgedaan. De generatie waartoe Francois HaverSchmidt behoorde - hij was van 1835 - groeide op in een in velerlei opzicht moderniserend Nederland: het Nederland van na 1848, van Thorbecke, de organieke wetgeving, de onderwijswetten, de veranderende opvattingen over wetenschap en samenleving en ook werd ze groot met andere, nuchterder ideeën over de geschiedenis. Dat blijkt wel uit HaverSchmidts zojuist al even genoemde redevoering over 'De Friesche koningen.'

Het is allereerst verbluffend - voor een jongen van vijftien jaar - hoe goed HaverSchmidt blijkt te zijn ingelezen in de grotendeels in het Latijn geschreven fantastische kroniekenliteratuur. Hij citeert in deze lezing uit de werken van de zestiende- en zeventiende-eeuwse geschiedschrijvers Suffridus Petrus, Occo Scarlensis, Bernardus Furmerius, Pierius Winsemius, Ubbo Emmius, Hendrik Soeteboom, Adam Westerman en Henricus Schotanus en zo blijkt hij deze kroniekschrijvers niet alleen te kennen, maar - wat meer is - hij kan hun meningen ook tegen elkaar afzetten en afwegen. Zo zet hij het kritischer standpunt van de humanist Ubbo Emmius af tegen de volgens hem ongeloofwaardige verdichtsels van bijvoorbeeld Occo Scarlensis en Suffridus Petrus.

Tegelijkertijd echter blijkt ook, en dat is de andere kant van het spanningsveld, dat HaverSchmidt door al die ongeloofwaardige 'verdichtsels' uitermate gefascineerd is. Vele malen verlaat hij de kritische draad van zijn betoog om toch nog even een van die prachtige verzinsels te berde te brengen: over de uit het ei van een haan gekropen *basiliscus,* over een regen van bloed, over heer Galema die in 1255 een haring in zijn waterput ziet zwemmen en zo een overstroming kan zien aankomen. Het lijkt wel alsof hij het onderwerp 'De Friesche koningen' helemaal niet gekozen heeft om een kritische beschouwing ten beste te geven, maar dat het in plaats daarvan een alibi is om al deze sterke stukjes voor het voetlicht te kunnen brengen.

In de gedichten van Piet Paaltjens, van een paar jaar later, is dit spanningsveld ook opgenomen in het spel van de romantische ironie. De 'Friesche poëet' - hoofdpersoon van een lang gedicht - valt over de railing van de stoomboot tussen Staveren en Enkhuizen en treft op de bodem van de Zuiderzee de figuren aan uit het overstroomde, mythische Friesland, dat - voordat die haring in de put van heer Galema was gesignaleerd - daar had gelegen. HaverSchmidt is dus langdurig gefascineerd door de Friese fantastische geschiedschrijving, terwijl hij ondertussen wel degelijk weet - en daarvan ook openlijk blijk geeft - dat de historische werkelijkheid een andere is geweest. Hij neemt geen tussenposities in, maar splitst zich op in twee ultra's.

III

Net als in de geschiedschrijving kondigden zich ook in de theologie in de jaren vijftig van de negentiende eeuw vernieuwingen aan. Toen HaverSchmidt, na zijn jaar vrijaf, in Leiden ging studeren kwam hij er onmiddellijk mee in aanraking. Het theologi-

sche klimaat aan de Leidse universiteit werd bepaald door het modernisme, door J.H. Scholten en A. Kuenen.[17]

Deze modernisten presenteerden zichzelf als empirische theologen. Zij probeerden de natuurwetenschappen en de theologie met elkaar te verzoenen. Het gevolg was, dat allerlei overgeleverde religieuze waarheden op losse schroeven kwamen te staan. Het wonder - bijvoorbeeld het christelijk wonder bij uitstek: de Opstanding - was onbestaanbaar; het rijmde niet met de natuurwetten. De Bijbel was niet langer het aan de mens geopenbaarde woord van God, maar een boek als alle andere heilige schriften; het moest zinnebeeldig worden geïnterpreteerd. Vergeleken met de andere wereldgodsdiensten kon men hooguit zeggen - en hier komt een mooi staaltje negentiende-eeuws vooruitgangsdenken aan het licht - dat het christendom verder ontwikkeld was en daardoor van grotere zedelijke waarde.

De natuurwetten, zo leerde J.H. Scholten zijn studenten, zijn als het ware de gedachten van God en het gaat er dus om deze gedachten te leren lezen. De schijn van de geschiedenis is daarbij bedriegelijk. De historische vormen veranderen en alleen het eeuwige wezen van de natuurwetten - Gods gedachten - blijft gelijk.[18] Voor het overige was godsdienst voor de modernisten vooral een zaak geworden van de oefening van het geweten.

Ook hier gaapte voor de student HaverSchmidt de kier in de werkelijkheid. Hij werd modernist, maar toch wel *malgré lui.* Het was hier als met de Friese geschiedschrijving. Er leefde bij hem enerzijds de wil, het verlangen om kinderlijk te geloven, anderzijds de plicht om te weten. Dit spanningsveld bleef zijn verdere leven beheersen.

Het modernisme balanceerde op de rand van wat nog godsdienst kan heten en vele aanhangers, modernistische predikanten, trokken daaruit de consequentie en gaven hun ambt op. Zo niet HaverSchmidt, tot zijn dood toe bleef hij binnen de kerk. Daarmee plaatste hij zichzelf in een uiterst ongemakkelijke positie; voortdurend - en zijn preken geven daarvan blijk - ervoer hij de tweespalt tussen verlangen en wetenschap in zichzelf. Hij werd er ook maatschappelijk gezien steeds aan herinnerd. Het modernisme bracht namelijk niet alleen aan de universiteiten, maar ook in de samenleving felle discussies teweeg: onbedoeld kreeg het de rol van katalysator in de richtingenstrijd toebedeeld. Aan het begin van de jaren zestig had het zo gemoede-

17 Standaardwerk over het modernisme is nog steeds K.H. Roessingh, *De moderne theologie in Nederland. Hare voorbereiding en eerste periode* (Groningen, 1914); minder inhoudelijk en meer gericht op de verbreiding van het modernisme binnen de kerken is J. Herderschêe, *De modern-godsdienstige richting in Nederland* (Amsterdam, 1904). Recente monografieën zijn niet beschikbaar; ik noem een drietal richtinggevende artikelen: H.G. Hubbeling, 'Synthetisch modernisme. J.H. Scholten als wijsgeer en theoloog', *Nederlands theologisch tijdschrift,* XVI (1961/1962) 107-142; G.J. Hoenderdaal, 'Het modernisme te Leiden', in: W. Otterspeer, ed., *Een universiteit herleeft. Wetenschapsbeoefening aan de Leidse universiteit vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw* (Leiden, 1984) 10-25 en E. Cossee, 'De doopsgezinden en de opkomst van het modernisme in Nederland', *Doopsgezinde Bijdragen,* XX (1994) 219-239.

18 J.H. Scholten, *Geschiedenis der godsdienst en wijsbegeerte. Ten gebruike bij de akademische lessen* (Leiden, 1859) 276.

lijke klimaat van de eerste helft van de negentiende eeuw, van het zogenaamde oudliberalisme definitief afgedaan en de strijd tussen liberale vrijzinnigheid en orthodoxie die nu ontstond, en die af en toe heftige vormen aannam, was de opmaat tot de verzuiling. Als vrijzinnig predikant kwam HaverSchmidt er mee in aanraking. In zijn gemeentes - het Friese Foudgum, Den Helder en Schiedam - kwam hij telkens tegenover het merendeel van zijn 'kudde' te staan. Zijn gemeenteleden waren veel orthodoxer dan hij als hun herder nog kon zijn.[19]

Sublimatie bleef niet uit. In zijn latere literaire oeuvre wordt het terugverlangen naar de ongecompliceerde kindertijd, naar de veiligheid van het ouderlijk huis en vooral naar het kinderlijk geloof in God als een soort van grootvader een grondthema. HaverSchmidt is een van de eerste auteurs in de Nederlandse literatuur, die niet over maar vanuit het perspectief van het kind schrijft.[20]

IV

De Duitse theoloog Schleiermacher, voorloper van het Nederlandse modernisme, meende, worstelend met dezelfde problematiek als de modernisten, heel troostrijk en bemoedigend: 'Nicht der hat Religion, der an eine heilige Schrift glaubt, sondern der, welcher keiner bedarf und wohl selbst eine machen könnte.'[21] Het kan als motto dienen voor de geschiedenis van het *Oera Linda-boek* die nu volgt.

In 1867 dook in Den Helder, bij een oud-gemeentelid van HaverSchmidt - hij stond zelf inmiddels al driejaar in Schiedam - een merkwaardig geschrift op, dat in de daarop volgende jaren, maar ook in de 135 jaar sindsdien zeer veel discussie heeft losgemaakt, die is vastgelegd in een boekenkast vol met brochures, pamfletten, vertalingen en monografieën.[22] Deze debatten betroffen zowel de identiteit van de auteur, die zichzelf nooit bekend heeft gemaakt als ook de bedoeling en de strekking van het boek, dat in 1871 werd uitgegeven door een zekere dr. J.G. Ottema, een even ijverige als goedgelovige classicus en - oironie - conrector aan hetzelfde Leeuwarder gymnasium waarvan François HaverSchmidt 20 jaar eerder leerling was geweest.[23]

19 Over dit spanningsveld schreef HaverSchmidt zelf, 'Mijn eerste gemeente', in François HaverSchmidt, *Twee voordrachten,* R. Nieuwenhuys, ed. ('s-Gravenhage, 1981). Noordegraaf, *HaverSchmidt en Schiedam, passim* en i.h.b. 54, verdiepte onlangs het bestaande beeld.

20 Mathijsen, 'Nawoord' in: HaverSchmidt, *Familie en kennissen,* 259-266, 261-262; zie ook G. Jensma, 'Blijvend afscheid. Geloof en ongeloof bij Muitatuli en François HaverSchmidt', in: *Idem* en Yme Kuiper, ed., *De god van Nederland is de beste. Elf opstellen over religie in de moderne Nederlandse literatuur* (Kampen, 1997).

21 F. Schleiermacher, *Über die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtem* (Berlijn, 1799) 122.

22 J.J. Kalma, *Bibliografie betreffende thet Oera Linda bôk* (Leeuwarden, 1956), een supplement door N. Luitse, *Dossier Oera Linda boek* (Eigen beheer; 's-Gravenhage, 1990).

23 Ik volsta hier met een verwijzing naar mijn *De gemaskerde god. Françis HaverSchmidt en het Oera Linda-boek als moderne mythologie* (in voorbereiding). Daar zal een reconstructie van de zeer complexe gang van zaken rond het handschrift worden gegeven als ook een bewijsvoering voor het (co-)auteurschap van HaverSchmidt. Ik merk wel op, dat ik HaverSchmidt beschouw als *auctor intellectualis,* maar dat hij bij het schrijven en in de wereld brengen van het boek hulp heeft gehad zowel van de medioneerlandicus Eelco Verwijs als van Cornelis over de Linden, de man bij het handschrift in 1867 opdook.

Het handschrift, dat van Ottema de titel *Oera Linda-boek* meekreeg, handelde over de geschiedenis van Friesland en het was zeer merkwaardig van vorm en inhoud. Het was geschreven in wat sommige tijdgenoten onmiddellijk dachten te herkennen als runen en in een vorm van het Fries, die volgens sommigen vanwege zijn zuiverheid ouder moest zijn dan het Oudfries dat was overgeleverd in de Middeleeuwse Friese wetsteksten. De inhoud echter was wel het allermerkwaardigst. Wat de fantastische geschiedschrijvers allemaal hadden vastgesteld was, zo bleek, nog maar een fractie van de gehele waarheid. De Friese cultuur stamde niet van 313, maar van vóór 2193 voor Christus en ze was de oorsprong van alle Europese, blanke beschaving. Het Griekse schrift bijvoorbeeld was een gedegenereerde vorm van het Oera Linda-boekse runenschrift; de Atheense democratie was een slap aftreksel van de Friese samenleving met zijn uitstekende wetten. En Friso, de oosterse prins, bleek nu een afstammeling te zijn van kolonie Friezen die al in 1500 voor Christus naar India waren getrokken nota bene onder leiding van de dochter van Grote Pier, de Friese rebel uit de vijftiende eeuw na Christus.

Het gaat hier om een letter voor letter ingetekend handschrift van maar liefst tweehonderd bladzijden en des te meer bevreemdt het dus dat de inhoud historisch gezien zo volstrekt kolderiek is en ook zeer onsamenhangend - een samenraapsel van flodders en fragmenten. Aan wie niet geheel van kritische zin gespeend is, wordt al gauw duidelijk dat het hier om een parodie gaat op de fantastische geschiedschrijving. Als Friso, ongeveer aan het eind van het boek, per schip in Friesland aankomt - en zo is de aansluiting met de 'echte' fantastische geschiedschrijving gerealiseerd - dan stapt hij niet plechtig van boord, zoals dat hoort bij een stichter, maar hipt hij kwiek de wal op.

Wie beter naar dit boek kijkt en het zorgvuldig onder de loep van de tekstkritiek legt - en daar heb ik mij enige tijd mee beziggehouden - vallen andere dingen op, bijvoorbeeld over de structuur van het boek. Deze blijkt uiteindelijk veel minder onsamenhangend te zijn dan gedacht. Het boek heeft de structuur van een raamvertelling van soms wel vijf lagen diep: persoon A vertelt, dat B zich herinnert een opschrift van C te hebben gelezen waarin D enzovoort. De taal, vervolgens, blijkt helemaal geen precies nagemaakt Oudfries te zijn, maar een vorm van veroudfriesd Nederlands. Wie aan het vertalen slaat, hoeft de zinsbouw eigenlijk nooit te veranderen. Deze taal heeft ondertussen een zeer belangrijke eigenschap, ze is namelijk ontworpen om dubbelzinnig te zijn en wie dat eenmaal opmerkt, ziet ook hoe door de raamvertelling heen wel degelijk een soort van verhaallijn loopt, een in de vorm van een allegorie gegoten verhaal, waarin orthodoxen en vrijzinnigen tegenover elkaar staan. Het woord voor Fries uit het *Oera Linda-boek* - 'FRYAS' - kan worden vertaald als 'Fries' maar met even veel recht ook als 'vrijzinnig'. Deze Fryas zijn ooit zo rond 2000 voor Christus - dat is dan weer de historische kolder - aangevallen door een bende Finnen uit het oosten en ook dat woord is dubbelzinnig en betekent zowel het volk der Finnen als het 'fijne' volk - de orthodoxen.

Dan ook valt op hoe centraal in het boek eigenlijk de godsdienst van deze zoge-

naamde oude Friezen staat en vooral hoezeer deze als twee druppels water op het modernisme van J.H. Scholten lijkt. Bijvoorbeeld waar het gaat over de wetten en over de Godsfiguur in het *Oera Linda-boek* is de overeenkomst met Scholtens transcendentale monisme treffend. De kern van die overeenkomst is de Godsfiguur die in en boven de wereld is en die ook in het geweten van de mens aanwezig is. Ook hier leidt de dubbelzinnigheid van de nieuw ontworpen taal tot prachtige vondsten, bijvoorbeeld in de naam van God, WRALDA, dat in het oudfries 'wereld' betekent, maar dat ook kan worden gelezen als WR-ALDA: 'de oeroude' en ook nog eens - geheel volgens Scholten - als WRAL-DA: 'overal daar', 'overal aanwezig'. Aan deze godsdienstige passages uit het *Oera Linda-boek,* die tot de centrale stukken van het boek horen, valt bovendien op dat ze minder ironisch van toon zijn, maar af en toe ernstig klinken.

Het *Oera Linda-boek* past zo in het leven en werk van François HaverSchmidt. Zowel naar de Friese inhoud als naar de vorm is sprake van een doorlopende lijn en een continue ontwikkeling. De Paaltjens-cultus staat in het verlengde van de gymnasiasten-redevoeringen en het *Oera Linda-boek,* op zijn beurt, staat in het verlengde van de Paaltjens-cultus. Waar in de Paaltjens-cultus de figuur van de student wordt geproblematiseerd - HaverSchmidt schijnt bepaald geen altijd vrolijke Frans te zijn geweest -, daar is in het *Oera Linda-boek* de predikant en zijn godsdienstige worsteling aan de beurt.

Mijns inziens mede door de emstig-godsdienstige toon die doorklinkt in het boek kreeg het, hoewel een apert *falsum,* en ongetwijfeld ook niet bedoeld om voor langere tijd voor echt door te gaan, toch een indrukwekkende receptiegeschiedenis, die zich beweegt tussen twee polen, tussen geloof en wetenschap. Er zijn in de geschiedenis meer van dit soort ficties waaraan zich godsdienstig geloof heeft gehecht: het boek van Mormon is het bekendste voorbeeld. Uitzonderlijk is het *Oera Linda-boek* echter doordat het historisch gezien zo'n kolderiek geval is. Sommige gelovigen zien de historische onzin echter juist als een blijk van de hoge religieuze waarde van het boek.

Daartoe geeft de tekst dus ook aanleiding. We treffen deze gelovigen met name aan in Friesland in de negentiende eeuw, in Duitsland in het Interbellum in nationaalsocialistische kring en daarna, als onderdeel van de New Age-beweging, duiken de gelovigen op de meest onverwachte plaatsen wereldwijd op, zij het met een concentratie in Angelsaksische landen. Precies zoals cirkels in het graan: in Zuid-Afrika, Engeland, Maleisië en de Verenigde Staten. Het boek is inmiddels vertaald in het Engels, Duits en Zuidafrikaans.[24] Wie het wil lezen kan te rade gaan bij een van de twee door gelovigen op het Internet geplaatste versies.[25] Als hij dat zou willen, kan

24 W.R. Sandbach, ed., *The Oera Linda Book from a manuscript of the thirteenth century. With the permission of the proprietor C. Over de Linden of the Helder. The original Frision text as verified by dr J.O. Ottema accompanied by an english version of dr Ottema's dutch translation* (Londen, 1876); H. Wirth, ed., *Die Ura Linda Chronik. Übersetzt und mit einer einführenden geschichtlichen Untersuching herausgegeben* (Leipzig, s.a. [1933]); A. Snyman, *Die Oera Linda-boek* (Mosselbaai, s.a. [1998]).

25 Op www.oam.clara.net/history.htm vindt men een door de *Ordo Anni Mundi* uitgegeven editie, op www.zenrad.org/index.html staan index-links naar een editie onder de titel 'From goddess to king.'

hij zich dan ook als ‘volksmoeder’ aansluiten bij een rond het boek in Californië geformeerde heksenclub.[26]

Ook in de receptie van het boek gaapt zo de kier van de ironie: wat absoluut zeker als een linkse tekst bedoeld was, wordt ontdaan van zijn dubbelzinnigheid door rechts gerecipieerd als heilige, bittere ernst.

V

Zo hebben we hier te maken met een geval, waarin gecentreerd rond het begrip ironie, een vormovereenkomst geconstateerd kan worden tussen opvattingen over Friese geschiedenis en Fries nationalisme enerzijds en opvattingen over godsdienst anderzijds. In beide gevallen stond de plicht om te weten tegenover het verlangen om te geloven.

Ik zal het thema van de godsdienst verder laten voor wat het is, tot hoe interessante conclusies dat ook zou kunnen leiden over de mogelijkheden van ironisch geloven, en me beperken tot het thema ‘nationale identiteit’. Wel kunnen we opmerken, dat in theologisch opzicht HaverSchmidts onder andere in het *Oera Linda-boek* neergelegde worsteling onmiskenbaar een gevolg is van - letterlijk zelfs - modernisering. Het modernisme, dat kan worden geïnterpreteerd als een reactie op het succes van de natuurwetenschappen, leidde er toe dat oude zekerheden wegvielen. Kunnen we deze vormovereenkomst ook in deze zin doorzetten waar het gaat om nationalisme?

De vraag stellen is haar beantwoorden. Geen Nederlandse provincie legde in de negentiende eeuw zo de nadruk op zijn geschiedenis en eigenheid - en had daarmee ook succes - als juist Friesland. Ook deze totstandkoming van een provinciale identiteit was onderdeel van een moderniseringsproces.[27]

Vanouds was Friesland het tweede gewest in de Republiek geweest, in het proces van Nederlandse eenwording zoals dat vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw zijn beslag kreeg, veranderde het in een agrarisch gewest in de Nederlandse periferie. Deze ontwikkeling die we kunnen interpreteren als een vorm van, ten opzichte van de overige Nederlandse provincies, relatief snelle modernisering met negatieve gevolgen, prikkelde en vergrootte het historisch bewustzijn van de Friese heersende burgerlijke elite, die nu niet alleen het oude Friesland zag verdwijnen in de geschiedenis, maar tegelijk binnen een andere context, namelijk die van het nieuwe Koninkrijk zijn kansen moest waarnemen. Puttend uit de hierboven al genoemde rijke geschiedenis van het gewest als ook uit de cultuur van een kleinburgerlijke onderlaag, kreeg in de kringen van deze elite het beeld van de provincie nieuwe trekken. Het toen ontstane concept van de typisch Friese plattelandscultuur is tot op de dag van vandaag succesvol gebleken. Het kenmerkt zich door nadruk op de lange ononderbroken bewoningsgeschiedenis, tenminste sinds Tacitus, op het heel eigen volkska-

26 www.oam.clara.net/history.htm.

27 Voor de stof in deze paragraaf, zie mijn *Het rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw* (Leeuwarden, 1998), en ook Jensma, ‘Om de erfenis van Friso’.

rakter en natuurlijk door de eigen taal (die sinds 1800 van spreektaal in een schrijftaal veranderde).

Dit concept kwam tot stand in de eerste helft van de negentiende eeuw, in de kring van de Friese elite. De grondwetswijziging van 1848 en de daaruit voortvloeiende organieke wetgeving markeerden een nieuwe fase in het proces van eenwording. Lagere, kleinburgerlijke groeperingen in de samenleving konden zich in toenemende mate laten gelden en in de provincie werden deze kleinburgers nu gelijkwaardige concurrenten van de grote burgerij. Het gevolg was, dat ongeveer vanaf toen zeer vele van de leden van deze heersende elite eieren voor hun geld kozen en besloten om hun maatschappelijke status ondubbelzinnig in nationaal kader te verzilveren. Om landelijk carrière te maken verhuisden deze families en masse naar Holland of naar de Gelderse vallei. De trek uit Friesland was begonnen en de Friese identiteit die in de eerste helft van de eeuw juist in deze kring was geconstrueerd, had zo voor deze elite zijn functionaliteit verloren.

> Friesche jonkers solliciteeren
> Om een postjen als ambtenaar
> En nemen zich tot vrouwen
> Friezinnen - met los haar!

Zo vatte HaverSchmidt in ‘de Friesche Poëet’ dit moderniseringsproces samen.[28]

HaverSchmidt was zelf afkomstig uit de grootburgerlijke elite en zijn leven en werk moeten we zien tegen de achtergrond van dit proces. Er onstond steeds meer ruimte tussen de emotionele loyaliteit jegens het eigen gewest - tot op de dag van vandaag kenmerkend voor weggetrokken Friezen - en de loyaliteit jegens de Nederlandse natie-staat. Deze veranderende verhouding bood mogelijkheden voor een afstandelijker attitude en daarmee ook voor de ironie die zo kenmerkend was voor het werk van Haverschmidt.

Te meer was dit het geval, doordat juist in deze tijd onder de achterblijvende kleine burgerij een hevig chauvinisme de kop opstak. Het cultureel nationalisme van de grote burgerij uit de eerste helft van de negentiende eeuw bleek zinkend cultuurgoed te zijn en werd binnen Friesland tot wat men ‘verstijfde romantiek’ zou kunnen noemen. In deze kringen was geen sprake van wetenschappelijke toetsing van de eigen denkbeelden, zoals in groot-burgerlijke kring wel het geval was. De Friezen werden in hun ogen ‘echt’ tot het oudste volk van Europa en het Fries een van de oudste, zo niet de oudste taal van Europa. Kortom, zoals na 1850 in zaken van religie de orthodoxen tegenover de vrijzinnigen kwamen te staan, zo stond nu tegenover het chauvinisme van de kleine burgerij het ironische nationalisme van een gestudeerde grootburger als Francois HaverSchmidt. Vanuit die kier in de werkelijkheid liet deze

28 HaverSchmidt, *Snikken en grimlachjes,* 63.

in 1867 in Den Helder het anonieme *Oera Linda-boek* opduiken. Aan het eind van deze zelfde zomer verscheen in Schiedam onder het pseudoniem Piet Paaltjens de bundel *Snikken en grimlachjes:* waarin werd uitgelegd: 'hoe dierbaarder hem iets is, des te erger pleegt hij er mee te sollen. En achter deze oogenschijnlijk grappige manier van doen versteekt zich een vreeselijk geheim.'[29]

29 *Ibidem,* 15.

Binnenlandse constituties of buitenlandse omstandigheden?

W. Fritschy

Bespreking van J.L. van Zanden en A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam: Balans, 2000, 580 blz., ISBN 90 5018 519 3).

De economische geschiedenis van Nederland in de negentiende eeuw is herschreven. *Nederland 1780-1914* van Van Zanden en Van Riel, in roodgemarmerd stofomslag met een spoorbrug op de voorzijde, is verschenen als tegenhanger van *Nederland 1500-1815,* in groengemarmerd stofomslag met windmolen, van De Vries en Van der Woude.[1] Een nieuw tweeluik dus, dat gezien kan worden als opvolging van Brugmans' *Van paardenkracht en mensenmacht* (1961) over Nederland van 1795 tot 1940 en Van Dillens *Van rijkdom en regenten* (1970) over Nederland tijdens de oude Republiek, in hun witte, inmiddels wat vergeelde stofomslagen met simpele rode banen.

Brugmans en Van Dillen schreven overzichtswerken waarin per periode samenvattend werd uiteengezet wat in hun tijd over de ontwikkelingen in verschillende sectoren en aspecten van economie en samenleving bekend was. De Vries en Van der Woude namen uitdrukkelijk afstand van die, volgens hen door de economen van de Duitse Historische School geïnspireerde, 'institutionalistisch georiënteerde verhalende geschiedschrijving.' Zij kozen voor een thematische aanpak en een interpretatie van de economische geschiedenis met behulp van het begrippenapparaat van de Franse 'Annales'-school en de Amerikaanse 'new economie history.' Van Zanden en Van Riel willen juist aantonen - dat is de hoofdthese van hun boek - dat 'de prikkels die instituties aan rationeel handelende beleidsmakers, producenten en consumenten gaven, in belangrijke mate de structuur van de economische groei bepaalden.' (15) Terug naar de instituties dus, alleen nu niet meer vanuit het impliciete uitgangspunt dat die relevant zijn voor een goed begrip van de economische geschiedenis, maar met de expliciete doelstelling om aan te tonen dat, en hoe, dat het geval was: ontegenzeggelijk een fascinerend programma.

De structuur van het boek is glashelder. In acht hoofdstukken wordt voor vier perioden telkens in de oneven genummerde hoofdstukken een uiteenzetting gegeven van 'instituties' en beleid, in de even genummerde hoofdstukken een uiteenzetting over beleidseffecten en economische ontwikkeling. Al doende passeert vrijwel alle[2] relevante, recente literatuur de revue, in tegenstelling tot de Nederlandse versie van het werk van De Vries en Van der Woude, bovendien gelukkig zorgvuldig geannoteerd. Tevens wordt een schat aan nieuwe informatie geboden. Dat laatste gebeurt mede op basis van een - inmiddels ook via Internet beschikbaar - 'databestand nationale rekeningen': het resultaat van een in 1990 gestart en begin 2000 afgerond grootschalig onderzoeksproject onder leiding van Van Zanden met als doel de

1 J. de Vries, A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam, 1995); zie de bespreking door J.L. van Zanden en K. Davids in het discussiedossier in *BMGN,* CXII (1997) i, 49-77.

2 Een, gezien de invalshoek van hun boek, nogal opvallende omissie in de literatuurlijst is: R. van der Voort, *Overheidsbeleid en overheidsfinanciën in Nederland 1850-1913* (Amsterdam, 1994), dat deel uitmaakte van het 'project nationale rekeningen.'

reconstructie van de negentiende-eeuwse ‘nationale rekeningen.’ Deze sluiten aan op de gelijknamige CBS-reeksen voor de twintigste eeuw en bieden een soort ‘groeiboekhouding.’[3] Regelmatig worden bovendien

3 Het adres: http://nationalaccounts.niwi.knaw.nl wordt merkwaardigerwijs niet in het boek vermeld. De publicatie op het Internet gaat vergezeld van heldere toelichtingen op de cijfers en de mate van hun betrouwbaarheid en is grotendeels ook in boekvorm verschenen: J.P. Smits, E. Horlings, J.L. van Zanden, *Dutch GNP and its components, 1800-1913* (Groningen, 2000).

vergelijkingen met de economische ontwikkelingen in België geboden, wat soms tot verrassende uitkomsten leidt. Zo hebben de auteurs bijvoorbeeld geconstateerd dat, ten gevolge van het uitblijven van een transformatie van de werkgelegenheidsstructuur in Nederland, de Nederlandse specialisatie op landbouwproductie, in afwijking van wat men op basis van Ricardo's theorie over de internationale arbeidsverdeling zou verwachten, met een relatief langzamer groei van de productiviteit in deze sector gepaard ging dan in België (245). Het is al met al een prachtig en indrukwekkend boek geworden. Dit ondanks het feit dat de uitwerking van de hoofdthese niet in alle opzichten overtuigt.

De inspiratie voor die these ontlenen de auteurs aan de zogenaamde ‘new institutional economics’ met als belangrijkste representant Nobel-prijswinnaar D.C. North. North besteedde samen met R.P. Thomas al in 1973 aandacht aan de relatie tussen de economische ontwikkeling in Nederland en de daar bestaande instituties.[4] Zij signaleerden die relatie in de Nederlanden overigens in het bijzonder in de zeventiende eeuw. Het ging hen om door de overheid gereguleerde instellingen op de Amsterdamse stapelmarkt, zoals de Beurs, de Wisselbank, de Waag, makelaars, notarissen en het verzekeringswezen, en alle stedelijke wetten en regelingen, waaraan kooplieden in de Gouden Eeuw rechtszekerheid ontleenden. In zijn studie uit 1990[5] hanteerde North - om duidelijk te maken dat een vrije markt en vrije concurrentie alleen niet voldoende zijn voor een gezonde economische ontwikkeling - een wijdere definitie van het begrip ‘instituties’: naast formele, rechtszekerheid scheppende instituties zijn voor het soepel verlopen van economische transacties ook adequate ‘informele instituties’ - gewoonten, gebruiken, normen en waarden - nodig om de betrokken actoren voldoende vertrouwen te geven.

Het verloop en de structuur van de economische groei in Nederland, die Van Zanden en Van Riel met het begrippenapparaat van de institutionele economie willen verklaren, worden in hoofdlijnen gepresenteerd in respectievelijk grafiek 6.1 en de tabellen 4.2,6.3 en 8.1,[6] Volgens deze gegevens werd de Nederlandse economie in de negentiende eeuw opvallend genoeg al vanaf 1816 gekenmerkt door een aanhoudende groei van het nationaal product per hoofd, variërend van gemiddeld 0,4% per jaar tot gemiddeld 1,5% per jaar - met als enige uitzondering het decennium 1850/1860. Die groei was verrassend genoeg het intensiefst, niet pas na 1870, zoals men op basis van Brugmans zou verwachten, of pas na 1895, zoals men op basis van het bekende proefschrift van De Jonge[7] zou verwachten, maar in de decennia 1830/1840 en 1860/1870. De uitkomsten voor het tempo van de economische groei

4 D.C. North, R.P. Thomas, *The rise of the western world* (Cambridge, 1973).

5 *Institutions, institutional change and economic performance* (Cambridge, 1994 (7e druk); 1990 le druk).

6 Jammer dat de lijsten van grafieken en tabellen geen paginaverwijzingen bevatten. Ook jammer dat het groeipercentage van het nationaal product in het decennium 1840/1850 volgens tabel 4.2 0,81% per jaar is, maar volgens tabel 6.3 slechts 0,40%. De groei van de toegevoegde waarde in de dienstensector in 1840/1850 is bovendien volgens tabel 4.2. 2,32% en volgens tabel 6.3 1,47% per jaar. Edwin Horlings, die binnen het project promoveerde op de dienstensector (*The economie development of the Dutch service sector 1800-1850* (Amsterdam, 1995)), deelde mij desgevraagd mede dat het juiste groeipercentage van het nationaal product voor 1840/1850 0,41% is, het juiste percentage voor de dienstensector indien berekend met de cijfers van het op Internet raadpleegbare databestand slechts 0,47%...

7 J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Nijmegen, 1968).

in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw lijken daarmee nauwelijks lager gelegen te hebben dan de berekende groeipercentages voor de Engelse economie in de eerste decennia van de negentiende eeuw

(iets wat overigens misschien toch wel expliciete vermelding had verdiend!).[8] Met uitzondering van de periodes 1816/1830 en 1870/1880 had in Nederland echter blijkens hun tabellen niet de groei in de industrie, maar de groei in de dienstensector het belangrijkste aandeel in de totale economische groei. Wie zijn Brugmans kent, denkt dan voor 1830/1840 vanzelfsprekend onmiddellijk aan 'instituties' als bijvoorbeeld de Nederlandse Handelmaatschappij en het Cultuurstelsel, voor 1860/1870 aan bijvoorbeeld de spoorwegen, met waardering voor zowel het inzicht van de oudere generatie, als voor de fraaie wijze waarop dat nu door een jongere generatie is onderbouwd.

Van Zanden en Van Riel operationaliseren het begrip 'instituties' echter enigszins anders, en wel op twee manieren. Ten eerste willen ze de invloed aantonen van opeenvolgende grondwetten op de economische ontwikkeling van Nederland: vanaf de in 1780 nog van kracht zijnde Unie van Utrecht uit 1579 tot aan de kiesrechtuitbreidingen door de grondwetswijzigingen van 1887 en 1917 (21). Daarnaast onderscheiden ze nog een tweede 'institutionele laag' die ze aanduiden als 'de arena van collectieve actie' van belangengroepen en hun relatie tot de staat (22). De wijze waarop veranderingen in die 'arena' van invloed zijn geweest op de economische ontwikkeling analyseren ze, met name voor de laatste drie periodes overtuigend, en op vaak briljante wijze, in een aantal gedetailleerd uitgewerkte *casestudies.*

Als excurs bij de hoofdstukken over de periode 1813-1840 is bijvoorbeeld de analyse opgenomen waarin Van Zanden op heldere wijze zichtbaar maakte hoe in Amsterdam een kartel van belanghebbende meelmolenaars en bakkers - door de overheid gebruikt voor de inning van de accijns op het malen van broodgranen - jarenlang effectief alle pogingen tot introductie van stoommeelmolens frustreerde. Dat hield dus tevens de broodprijzen kunstmatig hoog, wat loonopdrijvend werkte en zo ook nog eens een negatieve invloed had op de industrie als geheel. In het deel over de periode 1840-1870 wordt niet alleen aangetoond dat het Cultuurstelsel in Indië Nederland veel meer heeft opgebracht dan tot nu toe werd aangenomen, maar wordt tevens fraai uiteengezet hoe belangengroepen in de Amsterdamse handel het Cultuurstelsel, het Consignatiestelsel en de Nederlandsche Handelmaatschappij toen al als een belemmering begonnen te beschouwen. Daarmee wordt duidelijk dat de veranderingen in de Indische economische ontwikkeling zeker niet alleen een gevolg waren van nieuwe 'ethische' opvattingen. Voor de laatste periode laten ze bijvoorbeeld zien hoe de evolutie van de dienstensector werd gekenmerkt door een hernieuwde vervlechting tussen de staat en koloniale belangengroepen, waarmee ze aansluiten bij recente geschiedschrijving over Engeland, die duidelijk maakt dat binnen het moderne imperialisme de expansiedrang van de dienstensector veel belangrijker was dan die van de industrie. Het is de vraag hoe nodig het begrippenapparaat van de institutionele economie voor deze analyses was. Maar dat meer kennis van de verhouding tussen economische belangengroepen en de staat van belang is voor een goed inzicht in het verloop van de economische geschiedenis, wordt in dit boek in ieder geval op overtuigende en fraaie wijze duidelijk gemaakt.

8 Voor de periode 1800-1830 is de hoogste schatting van de groei van het nationaal inkomen per hoofd de oude van Deane en Cole van 1,61%, de laagste die van Crafts van 0,52% per jaar; zie: J. Mokyr, ed., *The British Industrial Revolution. An economic perspective* (Oxford, 1999) 11 (table 1.1).

Hun analyse van de invloed van de opeenvolgende grondwetten op de economie daarentegen is mijns inziens veel minder overtuigend. Voor wat betreft de periode na 1870 zagen de auteurs zichzelf al genoodzaakt te schrijven dat ‘de band tussen institutionele veranderingen en economische ontwikkeling toen losser werd.’ (412) Voor de jaren 1840 tot 1870 volsta ik met de constatering dat de belangrijke grondwet van 1848 opvallend afwezig is in hun conclusie bij deze periode, en dat de auteurs er ook niet op attenderen, dat juist het decennium na deze grondwet het enige decennium is, dat volgens de uitkomsten van het nationale rekeningen project een

negatieve economische groei per hoofd kende (zie tabel 6.3). Voor de twee eerste periodes waar ze op ingaan, die van 1780 tot 1813 en van 1813 tot 1840, wil ik mijn kritiek op dit punt wat nader uitwerken.

De late achttiende eeuw beschrijven ze als een periode gekenmerkt door een 'stationair' draaiende economie en 'technologische verstarring,' wat volgens hun hoofdthese dus samenhing met de door de Unie van Utrecht bepaalde staatsstructuur van de oude federatieve Republiek. Dat deze faalde zien ze mede bewezen door het feit dat de Republiek sinds 1780 niet meer in staat was zich militair staande te houden. Maar in die tijd bestond wel dezelfde institutionele structuur als in de zeventiende eeuw, toen de Republiek niet alleen in internationaal opzicht wèl meetelde, maar bovendien technologisch voorop liep en economisch bloeide. Een publicatie die in hun literatuurlijst opvallend ontbreekt, is de oratie van Davids over de theorie van North en de Nederlandse economische ontwikkeling op de lange termijn, waarin deze in het oog vallende discrepantie juist als uitgangspunt voor het betoog werd genomen.[9] Het is zowel voor de economische, als voor de zwakke politieke prestaties van de Republiek kortom de vraag of deze echt in zo belangrijke mate aan de uit de Unie van Utrecht voortvloeiende institutionele structuur geweten kunnen worden, en of het machtsverval en de - relatieve - economische achteruitgang van de achttiende eeuw niet grotendeels onvermijdelijk waren, gezien ontwikkelingen elders.

Van Zanden en Van Riel menen dat het proces van staatsvorming verklaart, waardoor andere staten in de achttiende eeuw wel bij machte waren voldoende middelen voor oorlogvoering te mobiliseren en de Republiek niet (50). Hun bewijsvoering daarvoor bevat echter voor wat betreft de Republiek nogal wat onvolledige of zelfs onjuiste voorstellingen van zaken. Ze vermelden bijvoorbeeld niet dat het bedrag dat hier per hoofd van de bevolking aan belastingen werd opgebracht aan het einde van de achttiende eeuw nog steeds hoger lag dan in Groot-Brittannië.[10] Zo'n feit maakt het toch aanzienlijk logischer om het lagere totaalbedrag aan belastingopbrengsten in de Nederlanden, en de daardoor geringere omvang van de defensieuitgaven, aan de kleine bevolkingsomvang - eind achttiende eeuw ongeveer 2 miljoen tegenover ongeveer 9 miljoen in Groot-Brittannië - dan aan een inadequate staatsvorm te wijten?

Door de 'voortgaande verwaarlozing van de defensie' was de Republiek in de Vierde Engelse Zeeoorlog niet meer opgewassen tegen de Engelse vloot, schrijven ze verderop (54). Maar tussen 1700 en 1750 verkleinden ook landen als Engeland en Frankrijk de omvang van hun vloot, en hoewel de Nederlandse vloot in 1780 inmiddels inderdaad evident kleiner en zwakker was dan de Engelse, nam echter wel tussen 1775 en 1790 het aantal linieschepen van de Nederlandse vloot weer toe van 26 naar 48.[11] Dit ondanks het feit dat zowel de omvang van de bevolking als de bruto productie per hoofd in Holland aan het einde van de achttiende eeuw inmiddels lager waren dan in het midden van de zeventiende eeuw (zie hun eigen tabel 1.1). Bovendien was een schip met 50 stukken geschut eind achttiende eeuw ook nog eens heel wat

9 C.A. Davids, *De macht der gewoonte? Economische ontwikkeling en institutionele context in Nederland op de lange termijn* (Amsterdam, 1995) 2.

10 J. Fritschy, *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek. Hollands krediet en de smalle marges voor een nieuw beleid (1795-1801)* (Den Haag, 1988) 67.

11 J.R. Bruijn, *Varend verleden. De Nederlandse oorlogsvloot in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam, 1998) 185.

duurder geworden dan eind zeventiende eeuw.[12] Het is dan wederom toch logischer om het onvermogen van de Republiek om zich in voldoende mate te verdedigen vooral te wijten aan zijn geringe omvang, en niet in de eerste plaats aan zijn staatsvorm.

12 J. Fritschy, *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek. Hollands krediet en de smalle marges voor een nieuw beleid (1795-1801)* (Den Haag, 1988) 63-64: eind zeventiende eeuw ongeveer 0,9 miljoen, in de jaren tachtig van de achttiende eeuw inmiddels ongeveer 1,3 miljoen.

Gogel slaagde er na de afschaffing van de oude federatieve staatsstructuur inderdaad in om de belastingopbrengsten te vergroten. Maar daarvoor was het wel nodig geweest om de zeer zware tarieven van de accijnzen op eerste levensbehoeften voortaan ook in de armere landgewesten te gaan heffen. Bovendien bleef die hogere belastingopbrengst ook voor de nieuwe eenheidsstaat toch echt nog stéédś te klein om zich in geval van oorlog zelfstandig afdoende te weren. Natuurlijk is een democratische grondwet op principiële gronden te verkiezen boven een regentenoligarchie, maar in economisch opzicht had de Nederlandse Republiek eind achttiende eeuw toch meer aan vrede - en in politiek opzicht aan een goede bondgenoot - dan aan een andere staatsvorm om daarmee (nog) meer belastingopbrengsten voor oorlogvoering te kunnen genereren.

In hun bespreking van de tweede 'institutionele laag' voor deze periode doen de auteurs het voorts bijvoorbeeld voorkomen alsof er in Holland in de achttiende eeuw ook in vredesjaren geen sprake was geweest van aflossingen op de torenhoge staatsschuld ter vermindering van de extreem zware rentelast - die hogere defensie-uitgaven verhinderde -, omdat de bestuurlijke elite zijn beleggingsmogelijkheden nu eenmaal niet kwijt wilde (34-35 en 130). Maar schuldaflossing vond wel degelijk plaats, vooral in de vredesjaren tussen 1750 en 1780 toen de Republiek erin slaagde om buiten de Zevenjarige Oorlog te blijven.[13] Dat renteniers die aflossingen onaangenaam vonden, wéten we juist doordat ze erover klaagden toen daarvan sprake was. Bovendien is het evident niet zo dat de Hollandse regenten om oorlogen te financieren alleen maar leningen afsloten. Ze verzwaarden daartoe wel degelijk ook de belastingen, vooral de directe.[14] Van Zanden en Van Riel schrijven dat de Hollandse elite alleen maar had ingestemd met relatief hoge directe belastingen om de staatsschuld te kunnen blijven financieren, en zo de inkomsten uit hun beleggingen veilig te stellen (117). Dat is een wat merkwaardige voorstelling van zaken. Een belangrijk deel van die belastingen, de heffing van zogenaamde '100e en 200e penningen op de effecten,' bestond immers simpelweg in het niet uitbetalen van de op die staatsschuld beloofde rente.[15]

Voor wat betreft de economische ontwikkeling: het feit dat boeren in de achttiende eeuw geen proces van technologische stagnatie doormaakten en wel in staat waren hun internationale marktaandeel te vergroten, en fabrikanten niet, is voor de auteurs een bewijs van het funeste effect van het door de fiscale instituties veroorzaakte hoge kostenniveau van de stedelijke sector (39). Maar moet daar dan niet tenminste bij

13 In de vredesjaren tussen 1752 en 1780 daalde Hollands gewestelijke schuld volgens E. Dormans, *Het tekort. Staatsschuld in de tijd der Republiek* (Amsterdam, 1992) 111 van 363 miljoen naar 321 miljoen, dus gemiddeld ongeveer 1,5 miljoen per jaar op een totale belastingopbrengst van - inclusief de door rentereductie geïnde belasting op effecten - ruim 25 miljoen, of van ruim 19 miljoen na aftrek daarvan. (Zie ook tabel 1.1 in het boek van Van Zanden en Van Riel zelf.)

14 Zie W. Fritschy, R. Liesker, 'Overheidsfinanciën, kapitaalmarkt en "institutionele context" in Holland en Overijssel tijdens en na de Spaanse Successie-oorlog', in: C.A. Davids, e.a., ed., *Kapitaal, ondernemerschap en beleid. Studies over economie en politiek in Nederland, Europa en Azië van 1500 tot heden* (Amsterdam, 1996) 165-197, 170 en W. Fritschy, 'The poor, the rich and the taxes in Heinsius' times', lezing Heinsius-congres, april 2001 te Den Haag (te verschijnen in congresbundel onder redactie van A.J. Veenendaal).

15 De uitbetaling van de rente geschiedde in Holland door de achttien ontvangers der gemene middelen, die deze belasting op de effecten 'inden' door slechts 2,5% in plaats van 4% aan rente aan obligatiehouders uit te betalen.

worden vermeld dat de boeren gezien de stijgende internationale vraag naar agrarische producten gemakkelijk toegang gehad zullen hebben tot internationale markten, terwijl fabrikanten geconfronteerd werden met vormen van buitenlands protectionisme die waarschijnlijk minstens zo ontmoedigend waren voor techno-

logische vernieuwingen en investeringen als het niveau van de belastingen in de Hollandse steden?

Het lijkt mij voor wat betreft de eerste periode die zij behandelen kortom wat boud om te suggereren dat de economische, en de 'fundamentele financiële en daarmee verbonden militairpolitieke problemen' (107) waar de kleine Nederlandse Republiek aan het einde van haar bestaan mee te maken had, gemakkelijker hadden kunnen worden opgelost, als er maar sprake was geweest van andere instituties, en in het bijzonder van een andere staatsstructuur. De geringe omvang van de Republiek, en internationale economische en politieke factoren, speelden in de verklaring van de situatie tussen 1780 en 1813 evident minstens zo'n belangrijke, zo niet een belangrijker rol, als binnenlandse 'instituties'.

Voor de volgende periode benadrukken ze in het 'institutionele' hoofdstuk de grote macht die de grondwet van 1815 Willem I gaf (112-113). Dat oordeel wijkt af van dat van buitenlandse waarnemers in de tijd zelf, die vonden dat het parlement in het nieuwe Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in vergelijking met andere Westerse staten juist een verlammend grote macht had gekregen.[16] Het betoog van Van Zanden en Van Riel zelf op dit punt is ook niet vrij van interne tegenstrijdigheden. Enerzijds zeggen ze bijvoorbeeld dat ze de invloed die de grondwet de vorst gaf op de voordracht en benoeming van de leden van de Staten-Generaal 'van groot belang' achten, omdat daardoor oppositie tegen de vorst 'al bij voorbaat aan banden was gelegd.' Anderzijds benadrukken ze op dezelfde pagina de 'steeds weer terugkerende conflicten met het parlement' over de begroting (113). Enerzijds betogen ze dat de grote invloed van Willem I op financieel en economisch terrein 'op de eerste plaats het gevolg was van de grondwetten die in 1814 en 1815 werden aangenomen.' Anderzijds wijzen ze op de 'scherpe oppositie' van het parlement tegen zijn juist 'vaak *on*constitutionele' [cursivering van mij] handelen (122). Bij lezing van deze twee hoofdstukken kan de lezer zich niet aan de indruk onttrekken dat de auteurs zich nogal in bochten wringen om te proberen hun doel - aantonen dat in Nederland in deze tijd de structuur van de economische groei in belangrijke mate bepaald werd door de aard van de grondwet - te bereiken.

Voor de jaren 1816/1830, na de vervanging van de Unie van Utrecht door een moderne grondwet, beklemtonen ze bijvoorbeeld dat er toen sprake was van 'moderne economische groei.' Voor het decennium 1830/1840 benadrukken ze de, daarvan afwijkende, door het 'koloniaal complex' gedomineerde, industriële groei zonder productiviteitsstijging. De nieuwe grondwet kon dus wel met twee uiteenlopende economische structuren gepaard gaan? Daarnaast kan ook de vraag worden gesteld hoe 'modern' de groei in de periode 1816/1830, afgezien van de scheepsbouw door Roentgen en Van Vlissingen, in Nederland nu eigenlijk was. Volgens tabel 4.2 werd de belangrijkste bijdrage aan de economische groei in (Noord-)Nederland[17] in de periode 1816/1830 inderdaad geleverd door de industrie en niet zoals tijdens de 'terugval' in 1830/1840 door de (buitenlandse) handel en scheepvaart, die voorheen

16 Zie W. Fritschy, 'Staatsvorming en financieel beleid onder Willem I', in: *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk (1815-1830)* (Brussel, 1992) noot 27.

17 Helaas vermeldt de tabel dat niet expliciet, maar men kan aannemen dat de cijfers ook voor deze jaren uitsluitend op het Noorden betrekking hebben.

de stapelmarkt hadden doen bloeien. Maar als ik tabel 4.2 goed begrijp[18] was die industriële groei voor meer dan de helft te danken aan de sectoren voeding en kleding. De industriële productie steeg dus voornamelijk doordat de bevolking groeide en dankzij dalende landbouwprijzen tevens gelukkig in

18 De getallen onder 'aandelen in de groei' voor de sector 'Industrie' zijn voor 1816/30 bij elkaar opgeteld 104,1, voor de periode 1830/1840 bij elkaar opgeteld 87,2. Mijns inziens had dat in beide gevallen 100 moeten zijn en is het verschil te groot om door afronding te kunnen worden verklaard. Is ook hier iets fout gegaan?

staat was meer vraag uit te oefenen (wat de auteurs overigens zelf ook benadrukken). Maar is dat 'moderne economische groei?'

Wat blijft er eigenlijk over van de 'opmerkelijke groei van de industriële produktie' in grafiek 4.2 (167-168) na correctie voor de bevolkingsontwikkeling? Had voor de kwalificatie 'modern' bijvoorbeeld niet aangetoond moeten worden dat er in de jaren 1816/1830 wel sprake was van die aanhoudende productiviteitsgroei in de industrie die in 1830/1840 ontbrak? Was misschien toch niet de - door de internationale politiek bepaalde - vereniging met en de afscheiding van de Zuidelijke Nederlanden een bepalender factor voor het verloop van Nederlands economische geschiedenis in deze periode dan het feit dat de grondwet van 1815 een ander karakter had dan de Unie van Utrecht van 1579?

Is er ook niet een tegenstrijdigheid tussen de mijns inziens terechte nadruk op overeenkomsten tussen economische kenmerken van de beide perioden 1780-1813 en 1813-1840 - op pagina 165 wordt voor de haringvisserij bijvoorbeeld uitdrukkelijk gesproken van 'een gegeven institutioneel kader' voor beide perioden gezamenlijk - en, de gelijktijdige nadruk op het belang van grondwetten voor de economie, terwijl het karakter van die gróndwetten voor elk van beide perioden juist volslagen uiteenliep? Is de opvallende economische groei tussen 1813 en 1840 niet meer te danken aan initiatieven van Willem I buiten de grondwet om dan aan de inhoud van de constitutie? En is het opmerkelijke van de periode 1780-1840 nu juist niet dat er, ondanks de Bataafse revolutie en de nieuwe grondwet, èn ondanks die opvallende economische groei, qua economische structuur juist nog zo weinig veranderde?

Dat het al of niet aanwezig zijn van een constitutie die eigendomsrechten en rechtszekerheid garandeert invloed kan hebben op het verloop van de economische ontwikkeling van een land is zonder meer aannemelijk. Terecht is door North en Thomas naar voren gebracht dat Nederland zich in de zeventiende eeuw economisch-historisch onderscheidt, doordat die rechtszekerheid hier voor de economische elite al zo vroeg in zo ruime mate was gewaarborgd. Maar dat de structuur van de economische groei in Nederland in de vier onderscheiden perioden in belangrijke mate kan worden verklaard uit verschillen tussen de grondwetten die in elk van die perioden van kracht waren, daarvan ben ik niet overtuigd geraakt. Voor een kleine open economie als de Nederlandse zijn en waren internationale politieke en economische ontwikkelingen minstens zo belangrijk ter verklaring van de economische ontwikkeling als binnenlandse institutionele veranderingen.

Elders is er daarnaast al eens op gewezen dat een economische geschiedschrijving over deze periode er toch eigenlijk niet omheen kan om ook aandacht te besteden aan technische ontwikkelingen.[19] Opvallend weinig aandacht wordt voorts ook besteed aan de demografische ontwikkelingen. Zelfs als de auteurs aandacht besteden aan de ontwikkeling van de binnenlandse markt, wijzen ze vrijwel steeds alleen op de koopkrachtontwikkeling. Is het werkelijk irrelevant voor de economische ontwikkeling dat de bevolking tussen 1795 en 1913 groeide van ongeveer 2 miljoen naar 6 miljoen?

Het is dus een wat smal - en soms wat kronkelig - traject door de economische geschiedenis van Nederland, waarvoor de auteurs hebben gekozen, maar wel een nieuw en een zeer boeiend traject. Ze leggen het bovendien met een bewonderenswaardige vaart af. Toevalligerwijs is vrijwel tegelijk met dit boek nog een tweede boek over de sociaal-economische geschiedenis van Nederland verschenen.

19 Recensie van H. Lintsen in *NEHA-bulletin,* XIV (2001) ii, 306-308.

Wie wil kan dus ook op een wat bedaarder, en eveneens volledig bijdetijdse manier, door het tijdperk van de spoorbrug reizen.[20] Maar het fraaie materiaal waarmee het parcours in *Nederland 1780-1914* wordt gereden en de creatieve economisch-historische

20 M. Wintle, *An economie and social history of the Netherlands, 1800-1920* (Cambridge, 2000).

kunststukjes die tijdens deze rit worden vertoond, maken de door Van Zanden en Van Riel gereden race ontegenzeggelijk tot een fascinerend(er) schouwspel. Geen enkele historicus met interesse voor de negentiende eeuw mag dat missen.

De maat genomen. De Nederlandse economie in de negentiende eeuw[1]

R.T. Griffiths en J. de Jong

Precies veertig jaar geleden verscheen I.J. Brugmans' *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940.* [2] Dit werd al snel hét standaardwerk over de Nederlandse sociaal-economische ontwikkeling in de negentiende eeuw. Tot voor kort was het tevens het enige overzichtswerk over deze lange periode. Brugmans' werk weerspiegelde de toenmalige stand van het historisch onderzoek over de aard en de 'timing' van de Nederlandse economische groei. Sindsdien hebben echter nieuwe generaties onderzoekers een aantal van Brugmans' interpretaties ter discussie gesteld. Zo hebben ze vragen gesteld bij zijn visie op de specifieke fasen van groei en stagnatie in de eerste helft van de negentiende eeuw, het beginpunt van de zogenaamde industriële 'take-off' in de tweede helft van de negentiende eeuw en de structurele verandering in de Nederlandse economie gedurende de gehele eeuw. Daarnaast zijn historici uit de ons omringende landen tot nieuwe inzichten gekomen over de economische ontwikkeling van hun land. Die inzichten plaatsen de bestaande visie op de economische ontwikkeling van Nederland eveneens in een ander daglicht. Beide ontwikkelingen maken de tijd rijp voor een nieuw standaardwerk over de 'lange negentiende eeuw.'

Met het verschijnen van *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* van Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel ligt dit standaardwerk nu voor ons.[3] Het behandelt de gehele negentiende eeuw en het vormt de nog ontbrekende schakel in een reeks van nieuwe historische monografieën die de periode 1500-1815[4] en de jaren na 1914[5] bestrijken. *Nederland 1780-1914* is tegelijkertijd meer dan dat. Het vormt tevens het eindproduct van een groot NWO Pionierproject ten behoeve van de reconstructie van de Nederlandse nationale inkomensstatistiek. Dergelijke statistieken zijn onmisbaar voor het bepalen van de oorzaken, bestanddelen en het tempo van de Nederlandse economische groei, en voor het plaatsen daarvan in een internationaal vergelijkend perspectief. Tot voor kort ontbraken deze reeksen over de eerste helft van de negentiende eeuw, terwijl de reeksen over de tweede helft zeer onbetrouwbaar waren.[6] De afgelopen tien jaar zijn onder leiding van Van Zanden ruim twintig onderzoekers aan verschillende universiteiten bij dit Nationale Rekeningenproject betrokken geweest. De basisgegevens zijn gepubliceerd in een aparte monografie getiteld *Dutch GNP,* die ook de bronnen en methodologie

1 Graag willen wij Danny Oude Nijhuis bedanken voor zijn hulp bij het vergaren en bewerken van de gebruikte gegevens.

2 I.J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland,* 1795-1940 ('s-Gravenhage, 1961).

3 J.L. van Zanden, A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam, 2000).

4 J. de Vries, A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam, 1995).

5 J.L. van Zanden, R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw. Van een veelzijdige volkshuishouding met een omvangrijk koloniaal bezit naar een 'kleine land' binnen Europa* (Baam, 1989).

6 R.T. Griffiths, J.M.M. de Meere, 'The growth of the Dutch Economy in the Nineteenth Century - Back to Basics?', *Tijdschrift voor geschiedenis,* XCVI (1983) iv, 563-572.

beschrijft.[7] De gegevens en methodologische verantwoording zijn daarnaast vrij toegankelijk via de website van het Nederlands Instituut voor wetenschappelijke infor-

7 *Dutch GDP* and its components.

matiediensten.[8] Iedereen heeft zodoende de mogelijkheid de cijfers te bekijken en te gebruiken. De meeste historici zullen echter uitsluitend teruggrijpen op de berekeningen uit het boek *Nederland 1780-1914*.

De nieuwe basisgegevens vormen het uitgangspunt voor de beschrijving en interpretatie van het boek. Ze bieden inzicht in twee hoofddebatten uit de historiografie van de Nederlandse economie in de negentiende eeuw. Ten eerste bevestigen Van Zanden en Van Riel met deze cijfers de revisionistische interpretatie dat er inderdaad sprake is geweest van economische groei in de eerste helft van de negentiende eeuw. Ten tweede heropenen ze het debat waarvan alle economisch historici dachten dat het inmiddels was gesloten: het debat over het tijdstip van de industriële doorbraak van Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw. Dit artikel zal zich in hoofdzaak richten op deze twee thema's.

De eerste helft van de negentiende eeuw

In de jaren zestig geloofden de meeste Nederlandse historici dat de eerste helft van de negentiende eeuw werd gekenmerkt door economische stagnatie. 'Op zijn minst moet worden betwijfeld, of het reële nationale inkomen per hoofd tot 1850 wel toenam; het is niet uitgesloten dat het daalde,' zo stelde J.H. van Stuijvenberg in een overzichtsartikel over economische groei in de negentiende eeuw.[9] De vraag was niet óf maar waarom er geen groei optrad. Daarvoor werden enerzijds psychologische factoren - de 'Jan-Saliegeest' van handelaren, ondernemers en arbeiders - verantwoordelijk gehouden, en anderzijds omstandigheden zoals de hoge prijzen van belangrijke grondstoffen als kolen en ijzer. Daarnaast werd gewezen op de accijnzen op broodmeel en brandstof die de lonen en productiekosten hoog zouden houden, en op technologische belemmeringen bij het aanleggen van spoorwegen.[10]

Het debat over de groei in de eerste helft van de negentiende eeuw werd rond 1980 geopend door onderzoek van Griffiths en De Meere, die beide vraagtekens stelden bij het heersende beeld van stagnatie of zelfs achteruitgang. Griffiths constateerde dat in alle sectoren van de economie tussen 1830 en 1850 groei plaatsvond.[11] Over de intensiteit van de groei binnen deze periode van twintig jaar liet hij zich niet uit. De Meere keek behalve naar economische gegevens ook naar sociale ontwikkelingen als armoede, voeding en sterfte. Hij legde het begin van de economische groei tussen 1825 en 1830.[12] Beide auteurs benadrukten dat zij werkten met beperkte gegevens en dat er nog veel onduidelijk bleef, met name over de periode 1815-1825.

De nieuwe reeksen van het Nationale Rekeningenproject dekken zowel de ontbrekende perioden als sectoren. Bovendien maken ze het voor het eerst mogelijk een nationale inkomensreeks op jaarbasis te reconstrueren. Ze bevestigen de revisionistische visie van Griffiths en De Meere, zij het met enige nuancering. Van

8 Zie http://nationalaccounts.niwi.knaw.nl.

9 J.H. van Stuijvenberg, 'Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw: een terreinverkenning', in: *Bedrijf en samenleving* (Alphen aan den Rijn, 1967) 195-225, aldaar 195.

10 *Ibidem,* 196-202.

11 R.T. Griffiths, *Industrial Retardation in the Netherlands 1830-1850* (Den Haag, 1979).

12 J.M.M. de Meere, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw* (Den Haag, 1982) 32-33.

Zanden plaatst de economische groei vanaf 1816 (dat wil zeggen voor 1825) en stelt dat het groeitempo matig is vanaf 1845.

Voordat we in dit artikel overgaan naar de bespreking van de implicaties van deze berekeningen, moet echter worden gewezen op een discrepantie tussen de cijferreeksen in het boek en in de oorspronkelijke cijfers van *Dutch GNP.* In het boek (zie toelichting tabel 4.2, pagina 153) wordt de groeivoet van het nationaal inkomen (en de componenten daarvan) voor een bepaald

periode berekend aan de hand van de toename tussen het gemiddelde van de observaties voor drie jaren aan het begin en aan het einde van de desbetreffende periode. Bijvoorbeeld: de groeivoet tussen 1816 en 1830 wordt berekend op basis van het driejaarlijkse gemiddelde van 1815, 1816 en 1817 en van 1829, 1830 en 1831. Wij hebben dezelfde methode uit het boek toegepast op de oorspronkelijke gegevens uit *Dutch GNP* en zijn op andere resultaten uitgekomen (zie tabel 1).

Tabel 1 Reële productie, nationaal en per sector in Nederland 1816-1913

De kolommen met *vZvR* geven de cijfers zoals in het boek, de kolommen met *GdJ* zijn onze herberekeningen. Van Zanden, Van Riel, *Nederland 1780-1914,* 153, 248, 345, 378; Databestanden Nationale Rekeningenproject <http://nationalaccounts.niwi.knaw.nl/table/hna-productiviteit.xls> en <http://nationalaccounts.niwi.knaw.nl/table/hna-definitieve reeksen.xls>.

	BBP per capita		Landbouw		Industrie		Diensten	
	vZvR	*GdJ*	*vZvR*	*GdJ*	*vZvR*	*GdJ*	*vZvR*	*GdJ*
1816-1830	0,42	0,66	0,60	0,59	2,67	2,67	1,46	2,07
1830-1840	1,41	1.21	1,43	2,25	2,42	2,42	2,84	1,96
1840-1850	0,40	0,41	1,20	0,89	0,54	0,54	1,47	1,54
1850-1860	-0,07	-0,07	-0,04	-0,04	-0,28	-0,28	1,83	1,45
1860-1870	1,51	1,54	1,54	1,78	3,40	3,40	2,42	2,28
1870-1880	0,62	0,57	-0,38	-0,65	4,67	4,67	1,43	1,49
1880-1895	0,93	0,92	0,98	0,84	2,41	2,41	2,42	2,48
1895-1913	0,97	1,03	0,12	0,87	2,83	2,75	2,90	2,65

Wij komen weliswaar ook uit op een geleidelijke groei in de eerste helft van de negentiende eeuw, maar hebben een iets hogere uitkomst dan Van Zanden en Van Riel voor de periode 1816-1830 en een iets lagere uitkomst voor de jaren 1830-1840. Voor de jaren 1840-1850 komen we ongeveer op dezelfde uitkomsten uit als de berekeningen gepubliceerd op pagina 248. Het resultaat op pagina 248 (0,40 procent per jaar) wijkt echter af van dat op pagina 153 (0,81 procent per jaar). Onze herberekening komt uit op 0,41 procent per jaar, en dus gaan we er van uit dat het cijfer op pagina 153 een drukfout is. Dergelijke inconsistenties in de overlappende tabellen komen vaker voor in het boek. Wij komen hier nog op terug.

Hoewel de verschillen tussen onze berekeningen en die van Van Zanden en Van Riel in tabel 1 op het eerste gezicht vrij klein lijken, lopen ze wel snel op: tussen 1816 en 1830 is er sprake van een onderschatting van de groei die oploopt tot 3,3 procent en tussen 1830 en 1840 van een overschatting van 1,9 procent. Wat zou de verklaring kunnen zijn voor de discrepantie tussen de cijfers van Van Zanden en Van Riel en die van ons? In ieder geval niet de gehanteerde formule voor de berekening van de groeivoet. We hebben contact opgenomen met de auteurs en deze hebben

bevestigd dat we dezelfde formule gebruiken. Dan resteren nog twee andere mogelijke verklaringen; de oorspronkelijke reeksen uit *Dutch GNP* zijn inmiddels achterhaald, of deze oorspronkelijke reeksen kloppen nog wel degelijk maar zijn niet gebruikt in *Nederland 1780-1914.* Voor het resterende deel van deze bespreking zijn we er van uit gegaan dat de cijfers uit *Dutch GNP* nog altijd correct zijn, omdat dit bij navraag door ons werd bevestigd door Van Zanden en Van Riel.

Laten we dan nu teruggaan naar de interpretatie van de nationale inkomensreeksen. Tabel 1 laat groeipercentages per hoofd van de bevolking zien voor verschillende subperioden tussen

1816 en 1850 variërend van 0,4 tot 1,2 procent per jaar. Deze groeicijfers zijn zeker niet hoog in vergelijking met wat we gewend zijn in de afgelopen vijftig jaar. Maar daar vergelijken we ze niet mee. Overal in het Europa van de eerste helft van de negentiende eeuw lag de economische groei immers veel lager. Er zijn volgens ons twee redenen waarom hier de vergelijking met Groot-Brittannië relevant is. Ten eerste behoorde dit land samen met Nederland tot de rijkste in Europa en onderging het vanaf 1780 de zogenoemde Industriële Revolutie. Ten tweede zijn de Britse nationale inkomensstatistieken voor deze periode onlangs weer herzien, en bieden ze naar verwachting een betrouwbaardere basis voor vergelijking. Nederlandse tijdgenoten en de daarop volgende generaties historici vergeleken de dynamische Britse ontwikkeling met de Nederandse 'Jan-Saliegeest' en kwamen steevast uit op een negatief oordeel over de Nederlandse groei. Maar wat zien we nu? De Nederlandse economische groei vanaf 1800 blijkt die van Groot-Brittannië te hebben overtroffen (zie tabel 2).

Tabel 2 Vergelijking van ontwikkelingen in nationaal product tussen Nederland en Groot-Brittannië 1801-1913

N.F.R. Crafts, 'The First Industrial Revolution: a guided tour for growth economists', *The American Economic Review*, LXXXVI (1996) ii, 197-201; databestanden Nationale Rekeningenproject <http://nationalaccounts.niwi.knaw.nl/table/hna-definitieve-reeksen.xls>.

	Ned.			GB		
	BBP	*Bev*	*BBPpc*	*BBP*	*Bev*	*BBPpc*
1801-1831	1,8	1,2	0,7	1,9	1,4	0,5
(1816-1831 voor Nederland)						
1831-1873	1,6	0,8	0,8	2,4	1,2	1,2
1873-1913	2,2	1,3	0,9	1,8	0,9	0,9

Deze conclusie is om een aantal redenen verrassend te noemen. Ten eerste hebben we altijd gedacht dat de Britse economische groei dicht tegen het technologische maximum aanzat, aangezien Groot-Brittannië immers wordt beschouwd als de 'technologische leider' in deze periode. Ten tweede heeft Nederland in 1800 al het structurele transformatieproces achter de rug (dat wil zeggen de afname van het aandeel van arbeid in de landbouw ten gunste van arbeid in de industrie- en dienstensector) dat Groot-Brittannië dan nog moet ondergaan en dat een deel van de Britse groei van het inkomen per hoofd in daarop volgende periode verklaart. Ten derde vindt de Nederlandse economische groei plaats zonder de zichtbare grootschalige mechanisatie die de Britse ontwikkeling kenmerkte. Als we overigens in plaats van de veelgebruikte vergelijking met Groot-Brittannië de parallel trekken

met de andere ons omringende landen Duitsland, België en Frankrijk, zien we dat deze wel sneller groeiden. Deze landen lagen rond 1800 echter op een beduidend lager niveau van economische ontwikkeling en hadden derhalve ook meer ruimte voor structurele inhaalgroei.

Hoe verklaren Van Riel en Van Zanden deze opmerkelijke economische groei van Nederland? De auteurs menen dat de Nederlandse economie zich tussen 1820 en 1860 losmaakte uit een 'stationary state.' Het begrip is ontleend aan Adam Smith en beschrijft een vicieuze cirkel waarin het achttiende-eeuwse belastingstelsel investeren ontmoedigde, met als resultaat dat de vraag naar arbeid laag bleef en reële lonen daalden. Dit leidde weer tot een zwakke vraag naar goederen en tot een geringe investeringsbehoefte. Hiermee is de cirkel gesloten. De auteurs

Tabel 3 BBP per capita groeivoet per jaar op basis van 3 jaarlijkse gemiddelden 1820-1913

Nederland op basis van databestanden Nationale Rekeningenproject <http://nationalaccounts.niwi.knaw.nl/ table/hna-definitieve-reeksen.xls>, alles driejaarlijkse gemiddelden behalve 1912-1913; andere landen A. Maddison, *Monitoring the world economy 1820-1992* (Parijs, 1995) 104-107, 148-151: eenjarige gegevens 1820 en 1850, tweejarig gemiddelde 1870-1871, rest driejaarlijks gemiddelde.

	Ned.	Oost.	Belg.	Den.	Fr.	Did.	Noorw.	Zw.	VK
1820-1850	0,85	0,83	1,12	1,09	1,05	0,95	0,24	0,24	0,99
1850-1870	0,73	0,76	1,90	0,61	0,57	1,27	0,96	1,31	1,74
1870-1880	0,57	0,88	1,14	0,83	1,02	1,00	0,94	0,85	0,59
1880-1895	0,92	1,63	0,99	1,59	1,53	1,92	1,01	1,45	1,17
1895-1913	1,03	1,14	0,91	2,03	1,46	1,41	1,68	1,70	0,93

constateren dat een korte onderbreking van deze stagnatie plaatsvond tussen 1815 en 1830, tijdens de eenwording met België. In die periode voerde de staat een industrialisatiebeleid dat was gericht op het Zuiden maar ook de Noordelijke provincies ten goede kwam. Na de afscheiding van 1830 was Willem I echter genoodzaakt een politieke alliantie aan te gaan met conservatieve groepen als de Amsterdamse handelselite. Dit leidde tot het herstel van de institutionele kaders van de 'stationary state.' Hierdoor konden 'endogene bronnen van groei onvoldoende aangeboord' worden.[13]

Figuur 1 Cumulatief proces van economische ontwikkeling

13 Van Zanden, Van Riel, *Nederland 1780-1914,* 203-208.

De vraag is echter of dit concept van de 'stationary state' wel past bij de Nederlandse groeiervaring van de eerste helft van de negentiende eeuw. De Nederlandse groei per hoofd van de bevolking overtrof immers die van Groot-Brittannië, en de Britten beschrijven hun ervaringen juist in positieve termen. Als we de Nederlandse groei-ervaringen dan ook plaatsen in een internationaal kader komen ze bepaald niet slecht uit de bus. Het is waar dat het economisch beleid van Willem I als neo-mercantilistisch bestempeld kan worden en tamelijk anachronistisch overkomt in vergelijking met het later gevoerde liberale beleid, maar door heel Europa en zelfs ook in Groot-Brittannië vierde het mercantilisme hoogtij in de periode voor 1850. Protectionisme, koloniale monopolies, scheepvaartwetten, graanwetten en regressieve belastingstelsels behoorden tot het standaardpakket aan beleidsmaatregelen in Groot-Brittannië en andere Europese landen. Achteraf gezien weten we dat deze bepaald 'suboptimaal' waren, al leidden ze zeker niet tot economische stagnatie. De Nederlandse groei na 1845-1850 is weliswaar aanmerkelijk zwakker, maar dit inzicht moet niet worden teruggeprojecteerd op de voorafgaande periode.

De tweede helft van de negentiende eeuw

In de jaren zestig van de twintigste eeuw was het voor historici nog moeilijk om uitspraken te doen over het begin van de industriële omwenteling in Nederland. In zijn overzichtsartikel uit 1967 constateerde Van Stuijvenberg dat de meningen grofweg uiteenvielen in twee kampen: het ene (met daarin I.J. Brugmans, J. Pen en P.J. Bouman) plaatste de 'take-off' kort na 1850 en het andere (met J.G. van Dillen en W.J. Wieringa) plaatste deze na 1890. Van Stuijvenberg gaf een overzicht van het beschikbare bewijsmateriaal, waaronder het aantal en de omvang van de naamloze vennootschappen, de structuur van de beroepsbevolking, de toepassing van stoomkracht, de mate van bedrijfsconcentratie en de destijds beschikbare nationale inkomenscijfers. Zijn conclusie luidde dat deze gegevens geen eenduidig oordeel mogelijk maakten.[14]

Met het verschijnen van het proefschrift van J.A. de Jonge in 1968 leek het debat eindelijk te zijn beslecht. De Jonge concludeerde dat er pas in de jaren 1890 sprake was van een industriële doorbraak.[15] Deze visie werd algemeen geaccepteerd, ook al realiseerde men zich terdege dat er nog altijd leemtes bestonden in de gehanteerde industriële gegevens en dat over andere sectoren van de economie nog steeds weinig te zeggen viel. De Jonge hanteerde indirecte indicatoren, zoals het gebruik van stoomkracht en de schaal van bedrijven, en had weinig zicht op de rol van kleinere bedrijven in de totale industriële productie. Daarom koos hij ervoor geen industriële productie-indexen te reconstrueren en ook geen uitspraken te doen in termen van nationale inkomenscijfers.

De nieuwe reeksen van Van Zanden en anderen stellen ons in staat zowel uitspraken over het nationale inkomen als over de industriële productie te doen (zie tabel 1). Daaruit valt op te maken dat de doorbraak van de industrialisatie ligt in de periode 1860-1880. Op de stagnatie van de jaren 1840 en 1850 volgt een opvallende groei

14 Van Stuijvenberg, 'Economische groei', 202-225.

15 J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850-1914* (Epe, 1968).

van de industriële productie na 1860, die met een korte vertraging doorwerkt in een stijging van het nationale inkomen.

Anders dan met de berekeningen van het Bruto Binnenlands Product van Van Zanden en Van Riel over de eerste helft van de negentiende eeuw hebben wij geen problemen met die over de tweede helft van de negentiende eeuw. Onze berekeningen van het B.B.P. voor alle subperioden na 1840 vallen samen met die uit Nederland 1790-1814. Dat geldt ook voor de industriële productiecijfers, voor zover deze worden afgeleid uit de tabel op pagina 378. Maar op pagina 345 zal de lezer volstrekt andere cijfers aantreffen voor de subperioden 1860-1870, 1870-1880

en 1880-1895. Deze laatste cijfers voor elk van de subperioden zijn hoger dan die op pagina 378 en ook dan de cijfers die kunnen worden berekend op basis van de oorspronkelijke gegevens uit *Dutch GNP.* Over een periode van ongeveer 35 jaar leidt dit tot een cumulatieve overschatting van niet minder dan 20 procent. En nu we het er toch over hebben, er bestaan ook aanzienlijke inconsistenties in de gegevens uit *Nederland 1790-1814* en *Dutch GNP* over andere economische sectoren. Voor de dienstensector bijvoorbeeld zijn er lichte afwijkingen tussen de reeksen in *alle* subperioden, inclusief die van de eerste helft van de negentiende eeuw. Voor landbouw komen onze herberekeningen alleen voor de periode 1850-1860 overeen met de cijfers uit *Nederland 1790-1914.* Het zal de lezers ook opvallen dat tussen 1895 en 1913, een periode die Van Zanden en Van Riel kenschetsen als een herstelfase voor de landbouw, de groeicijfers voor de landbouw 0,12 bedragen. Het correcte cijfer zou 0,87 moeten zijn. Nogmaals, we gaan er hier vanuit dat de basisgegevens uit *Dutch GNP* correct zijn. Dan blijft geen andere conclusie over dan dat er het een en ander schort aan de oorspronkelijke gegevens uit *Dutch GNP,* dan wel dat de statistieken uit *Nederland 1780-1914* niet kloppen.

Ook na herberekening komen wij uit op de conclusie dat de grootste groei ligt tussen 1860 en 1880. Deze conclusie haalt het bestaande beeld overhoop dat deze pas na 1890 zou hebben plaatsgevonden. Veel economisch historici hadden al wel een vermoeden dat de industriële groei in de jaren 1860-1880 vergelijkbaar zou kunnen zijn met die vanaf 1895, maar de nieuwe groeicijfers liggen voor deze periodezelfs ruim 50 procent hoger dan die voor de jaren na 1895. Dit verschil had niemand verwacht. Van Zanden en Van Riel plaatsen de doorbraak naar 'moderne economische groei' in de jaren 1860. Zij verklaren deze doorbraak onder meer door het wegvallen van de institutionele belemmeringen van de 'stationary state.' Zo herstelde het liberale bewind het vertrouwen in de overheidsfinanciën, waarna de rentestand kon dalen. Ook verlaagde het in 1856 de accijnzen op consumptiegoederen zodat de reële lonen stegen. Op deze manier werd de vicieuze cirkel definitief doorbroken.

Dit proces werd versterkt door economische factoren. De stijging van de reële lonen viel samen met een daling van de prijs van machines, waardoor investeren in de mechanisatie van de arbeid aantrekkelijker werd. Tezamen met de gunstiger rentestand leidde dit tot een stijging van het aandeel van het nationale inkomen dat werd geïnvesteerd. De stijgende lonen in de industrie veroorzaakten ook een uitstroom van arbeid uit de landbouw naar de nijverheid. Dit proces versnelde gedurende de agrarische depressie in de jaren 1880 en 1890, omdat de prijzen van landbouwproducten daalden en daardoor de reële lonen in de industrie deden stijgen.[16] Kortom, na 1860 was er sprake van een proces van 'moderne economische groei.'

In een internationaal vergelijkend kader geven deze conclusies aanleiding tot twee opmerkingen. Ten eerste is de industriële doorbraak inderdaad opmerkelijk sterk. Tot 1890 ligt het groeitempo bijna net zo hoog als dat in Duitsland. De hoge groei van de jaren 1860-1880 ligt echter ingeklemd tussen een periode van stagnatie tussen 1840 en 1860 en een fase van tragere groei na 1890. Hoewel we geen grote aanhangers zijn van theorieën over trendbreuken en inhaalgroei, zou de sterke groeifase van deze jaren deels ook kunnen worden geïnterpreteerd als een inhaaleffect (zie grafiek 1). Ten tweede blijkt de fase van doorbraak naar de 'moderne economische groei' niet

16 Van Zanden, Van Riel, *Nederland 1780-1914,* 343-356.

te worden vertaald in een relatief hoge per capita inkomensgroei. In de internationale context blijkt dat de Nederlandse groei van het inkomen per hoofd niet zo hoog is. In de periode 1870-1914 ligt de groei slechts marginaal hoger dan die in Groot-Brittannië en lager dan in de meeste omringende landen. In Groot-Brittannië gaat het debat onder economisch historici zelfs over het relatieve verval van de Britse economie. In het betoog van Van Zanden en Van Riel is van reflectie op dit debat echter geen spoor terug te vinden.

Tabel 4 Jaarlijkse groeivoet industriële productie Nederland, Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland, 1865-1913

N.F.R. Crafts, C. Knick Harley, 'Output growth and the British industrial revolution: a restatement of the Crafts-Harley view', *Economic History Review,* XLV (1992) iv, 703-730; databestanden Nationale Rekeningenproject <http://nationalaccounts.niwi.knaw.nl/table/hna-productiviteit.xls>; M. Levy-Leboyer, 'Capital investments and economic growth in France 1820-1930', *Cambridge Economic History of Europe,* VII (Cambridge, 1978) 292-295; W.A. Lewis, *Growth and fluctuations, 1870-1913* (Londen, 1978) 271.

	1865-1890	*1891-1913*	*1865-1913*
Nederland	4,10	2,64	2,86
Groot-Brittannië	2,23	2,11	2,12
Duitsland	4,45	3,81	4,11
Frankrijk*	1,21	2,07	1,52

Gemiddelden en trends

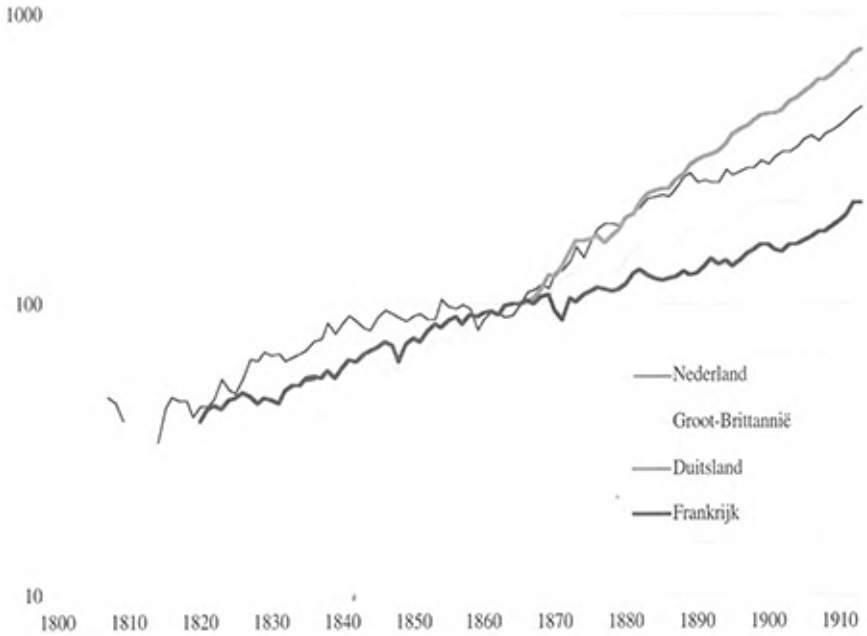
We hebben al geconstateerd dat er verschil is tussen de cijfers uit het boek en onze berekenigen gebaseerd op de oorspronkelijke reeksen van *Dutch GNP.* Tot dusver hebben we in dit artikel de methodologie uit *Nederland 1780-1914* gevolgd, waarbij de groeivoet in een periode wordt berekend tussen twee driejaarlijkse gemiddelden aan het begin en einde van deze periode. Een probleem is echter dat economisch historici zelden gebruik maken van driejaarlijkse gemiddelden. Ook Van Zanden en Van Riel zijn zich er van bewust dat het hanteren van individuele jaarcijfers als basis voor middellange termijnvergelijkingen problematisch is, omdat deze soms niet representatief zijn. Maar de standaardaanpak bij dit probleem is om terug te grijpen op zevenjaarlijkse gemiddelden, of op zelfs langere termijnen. Hierdoor wordt het effect van economische golfbewegingen grotendeels uit de gegevens gefilterd en komt de trend beter uit.

Naast het gebruik van driejaarlijkse gemiddelden door de auteurs is ook het gebruik van tienjaarlijkse stappen opmerkelijk, zeker gezien de rijkdom van de beschikbare gegevens. In plaats van gebruik te maken van alle jaarlijkse waarnemingen, worden de waarnemingen die niet in of naast het *benchmark-jaar* vallen genegeerd. Dit kan vreemde resultaten opleveren, bijvoorbeeld voor de productie in de dienstensector rond 1830. Zoals uit de begeleidende grafiek 2 blijkt is in deze sector sprake van een sterke neergang in de jaren 1829, 1830 en 1831. Met de door Van Zanden en Van Riel gehanteerde methode lijkt de groei in de voorafgaande periode lager en die in de volgende periode hoger. Uit de omliggende waarnemingen is echter duidelijk dat

* Wanneer in Frankrijk rekening wordt gehouden met het verlies van Elzas-Lotharingen en de groei wordt gemeten van 1871 tot 1890 is er sprake van een jaarlijkse groeivoet van 1,45%. Over de periode 1871-1913 is er sprake van een jaarlijkse groeivoet van 1,64%.

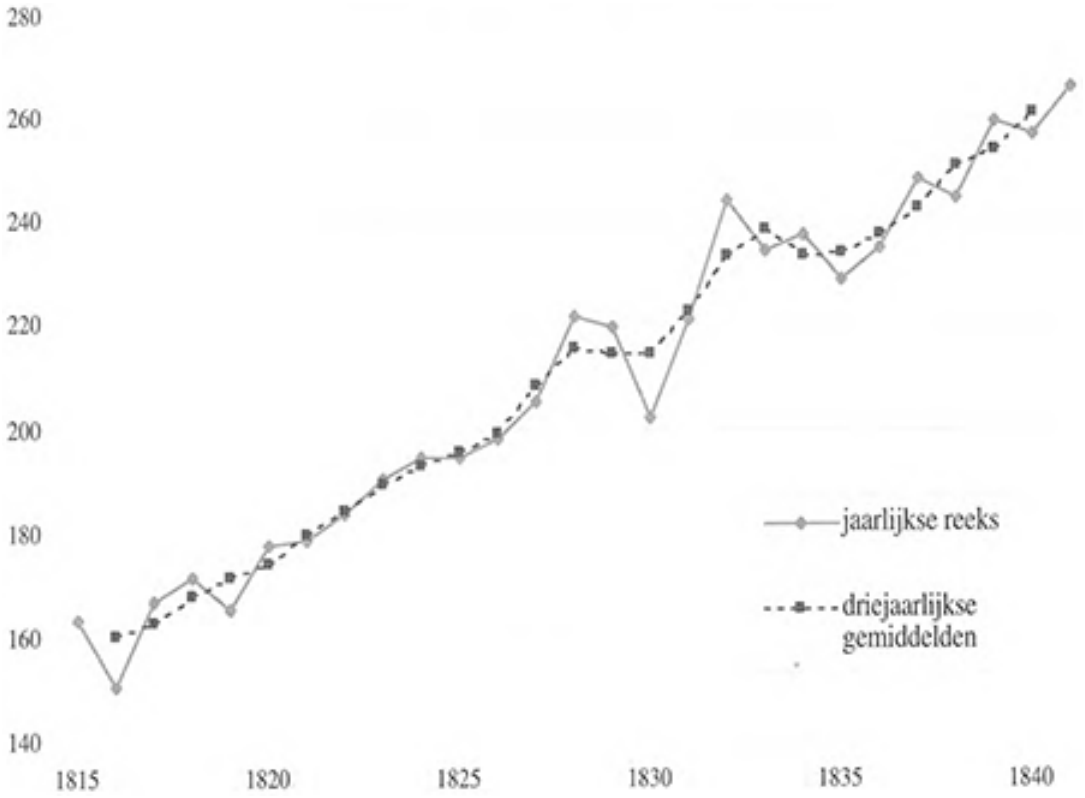
de groei in de periode 1816-1828 sterker is dan in de periode 1832-1840. Een ongelukkige keuze van het *benchmark*-jaar levert dus een aanzienlijke vertekening van het beeld op. Het is niet duidelijk waarom Van Zanden en Van Riel tussen 1830 en 1880 gebruik maken van tienjaarlijkse *benchmarks* en daarbuiten niet. Uiteraard is het vaststellen van *benchmarks* altijd arbitrair, maar deze keuzes kunnen moeilijk op historiografische gronden of op economische ontwikkelingen teruggeleid worden.

Met de beschikbare jaarlijkse gegevens is het echter ook mogelijk om de *trend rate,* de trendmatige groei, te berekenen. De trendlijn is hetzelfde als een regressielijn op basis van alle jaarlijkse waarnemingen in de periode. Daarbij wordt de lijn zo getrokken dat de som van de kwadraten van de afstand van elk punt op de lijn tot de waarnemingen zo klein mogelijk is. Deze lijn is dus een betere weergave van de ontwikkeling in de waarnemingen. De trend is

Grafiek 1 Industriële productie in Nederland, Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland, 1802-1913

N.F.R. Crafts, C. Knick Harley, 'Output growth and the British industrial revolution: a restatement of the Crafts-Harley view', *Economic History Review,* XLV (1992) iv, 703-30; databestanden Nationale Rekeningenproject <http://nationalaccounts.niwi.knaw.nl/table/hna-productiviteit.xls>; M. Levy-Leboyer, 'Capital investments and economic growth in France 1820-1930', *Cambridge Economic History of Europe,* VII (Cambridge, 1978) 292-295; W.A. Lewis, *Growth and fluctuations, 1870-1913* (Londen, 1978) 271.

Grafiek 2 Toegevoegde waarde dienstensector Nederland in constante prijzen, 1815-1841; databestanden Nationale Rekeningenproject <http://nationalaccounts.niwi.knaw.nl/table/hna/productiviteit.xls>.

gelijk aan de richtingscoëfficiënt van de regressielijn. In de onderstaande tabel hebben wij voor het Bruto Binnenlands Product per hoofd van de bevolking en de productie in de landbouw, industrie en dienstensector de trendmatige groei weergegeven.

Wanneer we deze cijfers vergelijken met de jaarlijkse groeivoet in dezelfde periodes valt op dat de trendmatige groeiweergave de groei van het BBP per hoofd van de bevolking in de jaren 1816-1840 en de stagnatie tussen 1840 en 1860 benadrukt ten opzichte van de door Van Zanden en Van Riel gehanteerde groeivoeten. Na 1860 gaan de cijfers doorgaans gelijk op, hoewel de trendmatige groei tussen 1880 en 1895 fors lager uitvalt dan de groeivoet. Voor de landbouw geldt dat de trendmatige groei van 1816 tot 1840 en van 1850 tot 1860 aanmerkelijk sterker, en in de periodes 1840-1850, 1860-1870 en 1880-1895 aanmerkelijk zwakker is dan de groeivoet. Bij de industrie en diensten is de trendmatige groei altijd sterker dan de groeivoet, behalve in de periode 1840-1860.

Ook hier blijken echter de problemen met de periodisering zoals gehanteerd door Van Zanden en Van Riel. De indeling naar decennia houdt geen rekening met trendbreuken. Wanneer de jaarlijkse waarnemingen geen duidelijke trend vertonen zal de trendlijn een minder goede *fit* met de reeks vertonen. In tabel 5 is ook aangegeven of de gevonden trendlijn statistisch significant is. Wanneer dit niet het geval is, ontbreekt er dus een rechtlijnig verband in de reeks. In de visserij, waar de opbrengsten van jaar tot jaar grote verschillen vertonen, is het dus tot 1895 vrijwel onmogelijk om een trendlijn te trekken en is een periodisering over een korte periode dus zinloos. Hetzelfde geldt voor de ontwikkelingen in de industrie tussen 1840 en 1860, en de landbouw tussen 1840 en 1895. Hoewel de statistische significantie eigenlijk alleen iets zegt over de trendlijn mag het duidelijk zijn dat ook uitspraken over de groeivoet voor deze periode geen afspiegeling zijn van de werkelijke ontwikkelingen, maar slechts een constatering dat tussen twee willekeurig gekozen momentopnames de productie met een bepaalde hoeveelheid gegroeid is.

Tabel 5 Trendmatige groei van BBP en sectoren 1816-1913

Databestanden Nationale Rekeningen Project
<http://nationalaccounts.niwi.knaw.nl/table/hna-productiviteit.xls> en
<http://nationalaccounts.niwi.knaw.nl/table/hna-definitieve-reeksen.xls>

	BBP per capita	*landbouw*	*industrie*	*diensten*	*visserij*
1816-1830	0,98 *	1,03 *	3,61 *	2,82 *	0,99
1830-1840	1,58 *	3,65 *	3,28 *	2,04 *	-0,49
1840-1850	0,29	0,51	0,56	1,45 *	10,76
1850-1860	0,02	0,52	-0,17	1,27 *	-0,28
1860-1870	1,53 *	1,37	4,17 *	2,65 *	-1,54
1870-1880	0,58	-0,49	5,79 *	1,60 *	-2,54

1880-1895	0,60	0,23	2,62 *	2,62 *	-1,66
1895-1913	1,05 *	0,85 *	3,53 *	3,09 *	12,77 *

De richtingscoëfficiënt van regressievergelijkingen waarvan het verband statistisch significant is (de Fwaarde is lager dan 0,05) zijn gemarkeerd met een ster.

Conclusie

De nationale inkomensreeksen uit *Dutch GNP* verdienen alle waardering. We hebben geen enkele pretentie om daar ook maar iets op af te dingen. Nieuw onderzoek over de gebruikte gegevens en de gehanteerde veronderstellingen zal ongetwijfeld in een later stadium tot aanpassingen van deze subreeksen leiden, en wellicht ook tot alternatieve schattingen van het nationale

inkomen. De transparante en toegankelijke manier waarop de gegevens zijn gepresenteerd, nodigt daar immers toe uit. Ook daarvoor verdienen de leden van het Nationale Rekeningenproject alle lof. Het project heeft daarnaast geleid tot de publicatie van het boek *Nederland 1780-1914.* In dit artikel hebben we de aandacht gevestigd op twee belangrijke bijdragen daarvan aan de historiografie. In de eerste plaats levert het met macro-economische gegevens een onderbouwing van de revisionistische kijk op de groei in de eerste helft van de negentiende eeuw. In de tweede plaats opent het een nieuw debat over de timing en het tempo van industrialisatie in de tweede helft van de negentiende eeuw. Dit zijn slechts twee elementen uit een werk dat ook veel interessante inzichten biedt over andere thema's uit de economische geschiedenis van Nederland. Daartoe behoren zeker ook de analyses over de wisselwerking tussen economie en politiek, een thema dat als een rode draad door het hele boek loopt. Helaas wordt het ontsierd door de fouten en inconsistenties in de statistische berekeningen die dit alles moeten ondersteunen.

Het ontbreken van een internationaal vergelijkend kader in *Nederland 1780-1914* zien we als een gemiste kans. Waarom deze context ontbreekt, is niet duidelijk. De consequentie daarvan is dat de lezer alleen een *chronologisch* referentiekader heeft dat hem bijvoorbeeld in staat stelt de Nederlandse groei van 1860-1880 te vergelijken met die van 1830-1850 en te relateren aan de economische en politieke gebeurtenissen *binnen Nederland.* Wie het debat over de timing en de oorzaken van de Nederlandse economische groei recht wil doen, kan zich echter niet beperken tot de nationale *setting.*

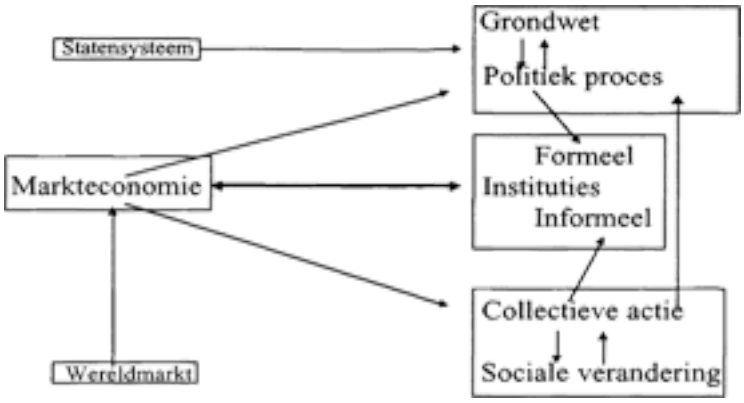
Economische geschiedenis met een menselijk gezicht
Arthur van Riel en Jan Luiten van Zanden

De belangrijkste bron van inspiratie bij het schrijven van *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* was de neo-institutionele economie (NIE) zoals die de afgelopen decennia is ontwikkeld door onder andere Nobelprijswinnaar Douglass North. Deze tak van de economische wetenschap gaat ervan uit dat marktverkeer alleen mogelijk is als het onderworpen is aan bepaalde regels (de eigenlijke 'instituties' van de NIE) die het menselijk gedrag tot op zekere hoogte voorspelbaar maken, waardoor het mogelijk is om transacties op markten tot stand te brengen. Daardoor kan, bijvoorbeeld, het vertrouwen tussen kooplieden ontstaan dat men zich aan zijn woord zal houden. Mocht dat onverhoopt niet het geval zijn, dan moet er een staat zijn die de nakoming van contracten kan afdwingen, maar een beroep op het juridisch systeem dient een grote uitzondering te zijn want dat is altijd kostbaar (en de uitkomst ervan is onvoorspelbaar). Tegelijk moet die staat niet boven de wet staan, maar de eigendomsrechten van de onderdanen respecteren - een te machtige staat kan economisch verkeer immers, door te parasiteren op de privaat gegenereerde rijkdom, belemmeren. De regels die moeten gelden voor het marktverkeer vallen daarbij uiteen in formele instituties - wetten die door de staat zijn uitgevaardigd en door haar worden afgedwongen - en informele regels die min of meer spontaan gegroeid zijn. Informele regels kunnen spontaan veranderen, maar deze verandering kan ook het gevolg zijn van 'collectieve actie,' waarbij op een zekere schaal nieuwe regels voor nieuwe of oude situaties ontwikkeld worden (de ontwikkeling van de coöperatieve beweging of van de vakbeweging in de laatste decennia van de negentiende eeuw zijn daar voorbeelden van).

Een centraal punt in de NIE is dat de politiek via formele regelgeving systematisch de manier waarop een economie functioneert beïnvloedt. De staat is op zijn beurt weer onderhevig aan een aantal (meta-)regels: in de grondwet is namelijk vastgelegd hoe het politieke spel gespeeld moet worden. Collectieve actie kan ook gericht zijn op het beïnvloeden van het politiek proces teneinde de regels voor het marktverkeer zodanig bij te stellen dat bepaalde groepen bevoordeeld worden (via protectie, beperking van de concurrentie (gilden, kartels) of subsidies of gunstige belastingtarieven etc.). Dit type gedrag, dat met de term 'rent-seeking' wordt aangeduid, is van alle tijden, maar het zal van de regels van het politieke spel afhangen hoe dit georganiseerd zal worden en hoe succesvol dit zal kunnen zijn. Moeten pressiegroepen zich bijvoorbeeld richten op het lokale niveau - het stadsbestuur - of op het nationale niveau, en is er dan een ministerie (van landbouw, verkeer etc.) die deze belangen kan behartigen? Door wie worden de leden van het parlement gekozen - door de elite of door iedereen - en hoe groot is de invloed ervan? In de optiek van Mancur Olson kan de voortgaande groei van pressiegroepen (in een stabiele samenleving komen er steeds nieuwe bij) leiden tot de aderverkalking van een economisch systeem: iedereen is dan met iedereen aan het onderhandelen over de verdeling van de koek, waardoor de prikkels om te streven naar economische groei verzwakt worden.

In het 'model' dat in *Nederland 1780-1914* is toegepast, wordt daarbij ook nog uitdrukkelijk gekeken naar de rol van twee exogene invloeden (zie het toegevoegde

schema). Ten eerste de invloed die uitgaat van het Europese statensysteem, waarbinnen Nederland zich moest zien te handhaven - iets waar de Republiek eind achttiende eeuw niet meer toe in staat was, wat tot een crisis en een ingrijpende transformatie van het institutionele systeem in de decennia na 1780 leidde. Ten tweede onderging deze 'kleine, open economie' de invloed van de wereldmarkt, zij het dat die natuurlijk altijd gemitigeerd wordt door overheidsbeleid (hoe hoog zijn bij-

Analytisch schema Nederland 1780-1914

voorbeeld de in- en uitvoertarieven?). Zo heeft, om een voorbeeld te geven, de economische groei in de buurlanden - in Engeland in eerste instantie, en in België en Duitsland na ca. 1850 - een grote invloed uitgeoefend op de Nederlandse uitvoer en concurrentiepositie.

Een van de voordelen van deze benadering is dat de relaties tussen de staat en de economie in het centrum van de aandacht worden geplaatst. In de economische geschiedschrijving van de 'lange' negentiende eeuw is er wel enige aandacht geweest voor overheidsbeleid, maar gewoonlijk *ad hoc,* waarbij de staat als een *deus ex machina* wordt geïntroduceerd die allerlei dingen doet zonder dat de achtergronden van dat beleid erg duidelijk zijn. De NIE richt opnieuw de aandacht op de rol van de staat, en op de logica die daaraan ten grondslag ligt; daarbij staat de NIE (en in het bijzonder de nieuwe politieke economie) in de traditie van economen als Adam Smith, David Ricardo en Karl Marx die de economische wetenschap zagen als 'political economy,' welke zich mede diende te richten op het verklaren en interpreteren van het gedrag van de staat. *Nederland 1780-1914* kan in dit verband ook gezien worden als een poging om de politieke geschiedenis en de economische geschiedenis nauwer op elkaar te betrekken (we betwijfelen echter of deze opening in de richting van de politieke geschiedenis geslaagd is, aangezien vanuit dit specialisme niet gereageerd is op het boek). De bijzondere aandacht voor het politieke proces en voor het verschijnsel collectieve actie maakt het tevens mogelijk om - meer dan in andere benaderingen van de economische geschiedenis - de handelende mens centraal te stellen: we hebben, om een enkel voorbeeld te geven, veel aandacht besteed aan Willem I en zijn autocratisch experiment, en in een aantal *casestudies* wordt aangetoond hoe groepen boeren, haringreders, makelaars, meelmolenaars en diamantbewerkers nieuwe regels - en daarbij 'geschiedenis' - maken. Kortom, deze aanpak maakt het mogelijk een economische geschiedenis met een menselijke gezicht te schrijven.

Het verhaal heeft de structuur van een tweeluik. Het eerste deel betreft de afbraak van het corporatistische institutionele systeem van de achttiende eeuw (dat op zijn beurt weer de erfenis is van de zestiende en zeventiende eeuw, en *de facto* gebaseerd op de 'grondwet' van de Unie van Utrecht) dat allerlei kenmerken van institutionele aderverkalking is gaan vertonen. Deze ontmanteling geschiedde in etappes: de

vorming van een gecentraliseerde eenheidsstaat in 1795/1798, gevolgd door de geleidelijke afbraak van op ‘rent-seeking’ gebaseerde coalities in de

eerste helft van de negentiende eeuw, en vond zijn voltooiing - om een heel lang en complex verhaal simpel te maken - in de liberale hervormingen van de jaren 1840.[1] De grondwetten van 1798 en van 1815 zijn in onze ogen twee cruciale momenten in deze transitie. Een belangrijke subintrige die daar doorheen loopt is die van het autocratische experiment van Willem I, en het samengaan met de Zuidelijke Nederlanden in de jaren 1815-1830. Economische ontwikkelingen liepen grotendeels parallel daaraan: de achttiende-eeuwse 'stationary state' (de typering van de economie van Holland door Adam Smith) onderging een crisis die zijn dieptepunt bereikte rond 1810, gevolgd door herstel na 1813. Het patroon van economische groei werd in de jaren dertig sterk bepaald door het beleid van Willem I, hetgeen op den duur - na 1840 - tot een groeivertraging leidde.

Het tweede luik betreft de overgang van het klassieke liberalisme van halverwege de negentiende eeuw naar het neo-corporatisme dat kenmerkend is voor de sociaal-politieke verhoudingen in Nederland in de loop van de twintigste eeuw, een verhaal dat overigens niet helemaal verteld kan worden omdat het zich voorbij 1914 uitstrekt. Dit neo-corporatisme is in belangrijke mate een reactie op de versnelde economische ontwikkeling die (mede door de liberalisering van het economisch verkeer) na 1865 op gang kwam. Het uitte zich bijvoorbeeld in de opkomst van de arbeidersbeweging en de coöperatieve beweging, en ontleende een belangrijk deel van zijn dynamiek aan de democratisering van het politieke systeem door de uitbreiding van het censuskiesrecht vanaf 1886. In dit opzicht is in onze visie toch weer de verandering van de grondwet in dat jaar een cruciale stap in de ontwikkeling van het neo-corporatisme, een ontwikkeling die met de grondwetsherziening van 1917 werd afgesloten. De democratisering van de politieke verhoudingen, een logische consequentie van het liberale programma van de veertigers zoals Thorbecke zelf al scherp had ingezien, is daarom een van de belangrijkste oorzaken van de overgang naar het neo-corporatisme van de twintigste eeuw.

In beide perioden doet zich dus uitdrukkelijk een wisselwerking tussen economie en politiek voor: zoals de 'stationary state' van de achttiende eeuw de achtergrond vormde van de politieke crisis na 1780, zo lag de industrialisatie en het op gang komen van 'moderne economische groei' na 1865 mede ten grondslag aan de golf van institutionele vernieuwing van het laatste kwart van de negentiende eeuw. Institutioneel is de rode draad van het verhaal de overgang van het corporatisme van de achttiende eeuw naar het neo-corporatisme van de twintigste eeuw, de economische transitie die daaraan parallel loopt is die van de 'stationary state' van voor 1789 naar de 'moderne economische groei' van na 1865.

Ten grondslag aan deze visie ligt een omvangrijk onderzoeksproject waarin de nationale rekeningen (de nationale boekhouding) van Nederland vanaf 1807 zijn gereconstrueerd, wat resulteerde in schattingen van het nationaal inkomen en de

1 Een punt dat we hier graag noemen - in reactie op opmerkingen van Fritschy - is dat het belang van de aanpassingen van de grondwet in 1840 in de literatuur ons inziens onderbelicht is geraakt en te veel overschaduwd wordt door de herziening van 1848. Het is natuurlijk ook veel te simpel om, zoals Fritschy lijkt te doen, een versnelling van de groei direct na 1848 te verwachten. Onze analyse laat juist zien hoe complex de relaties tussen institutioneel kader en economische ontwikkeling zijn, waarbij we tegelijkertijd betogen dat economische ontwikkeling niet begrepen kan worden zonder deze relaties zorgvuldig in kaart te brengen.

onderliggende sectorale productie in deze periode. Griffiths en De Jong concentreren zich op dat onderdeel.

In grote lijnen kunnen we ons wel vinden in hun typering van de resultaten van ons onderzoek, zij het dat wij op enkele punten toch andere accenten zouden leggen. Het is natuurlijk zonder meer pijnlijk dat er discrepanties blijken te bestaan tussen cijfers omtrent de groei van de economie en van onderdelen daarvan zoals gepubliceerd in *Nederland 1780-1914,* en zoals die

elders zijn gepubliceerd. Gebrekkige communicatie in de laatste fase tussen leden van het team dat aan dit omvangrijke project gewerkt heeft (welke zich bij het schrijven van het boek al over Nederland verspreid hadden), gekoppeld aan 'last minute' gesleutel aan met name de reeksen voor de dienstensector, vormen de oorzaak. Ook het feit dat binnen het boek zelf tegenstrijdige cijfers voorkomen (tussen de tabellen 4.2 en 6.3) is het resultaat van verschillende ramingen voor de tertiaire sector. Natuurlijk draagt projectleider Van Zanden voor dit alles de verantwoordelijkheid. Laten we, voor zover het hier om daadwerkelijke verschillen tussen reeksen gaat, volstaan met de opmerking dat een en ander in de Engelstalige versie zal worden rechtgezet.

Niettemin laat zich eenvoudig vaststellen dat de schade voor het beeld van de economische ontwikkeling zeer beperkt is: zoals Griffiths en De Jong ook aangeven, wordt de chronologie van de economische groei van Nederland in de negentiende eeuw niet wezenlijk beïnvloed door de ontstane verwarring.[2] Ook alternatieve manieren om de groei per subperiode te berekenen leveren ons inziens geen schokkende veranderingen op. Er zijn, maar dit terzijde, natuurlijk tal van manieren om groeivoeten per (sub)perioden te berekenen, en het is bijna zo dat elke keuze iets willekeurigs heeft. De door ons gevolgde werkwijze is transparant, en verdient daardoor de voorkeur.

Het enigszins paradoxale resultaat van het onderzoeksproject 'Reconstructie nationale rekeningen van de Nederlandse volkshuishouding 1800-1940' is dat de dieptestudie van tal van onderdelen van de economie geleid heeft tot een visie op de lange termijn transitie ervan die in zekere zin meer de kwalitatieve veranderingen benadrukt dan de kwantitatieve verhoudingen; een dergelijke visie was natuurlijk pas mogelijk nadat we meer greep gekregen hadden op de kwantitatieve verhoudingen en ontwikkelingen. Wat we, bijvoorbeeld, benadrukken is dat de negatieve economische effecten van het beleid van Willem I niet direct in de jaren dertig meetbaar zijn (zoals de effecten van Paars 2 niet beperkt zijn tot 1998-2002), maar zich uitstrekken tot de groeivertraging in de decennia na 1840. Pas na 1840 gaan de bedrijfstakken die door dit beleid te zeer zijn bevoordeeld weer inkrimpen, pas dan moet de overheid de tering naar de nering gaan zetten en kan er bijvoorbeeld twee decennialang niet meer geïnvesteerd worden in infrastructuur (spoorwegen, kanalen) of onderwijs. Deze groeivertraging halverwege de negentiende eeuw is ons inziens een belangrijk resultaat, dat nog niet werd vermoed door een eerdere generatie economisch historici (en door de 'alternatieve' berekeningen van Griffiths en De Jong alleen maar duidelijker wordt). De befaamde discussie over de stagnerende economische ontwikkeling in die jaren moet ons inziens geplaatst worden tegen deze achtergrond. Deze groeivertraging, en de versnelde industrialisatie die rond 1865 begint, doen ook afbreuk aan het beeld dat de Nederlandse economie in de negentiende eeuw gekenmerkt werd door 'evenwichtige groei,' een denkbeeld dat door Griffiths werd uitgewerkt in zijn bekende oratie. Juist de sterke expansie van de landbouw(export) in 1840-1860, veroorzaakt door de opening van buitenlandse

2 De verschillen voor de laatste periode worden bovendien verklaard door het feit dat we - in tegenstelling tot Griffiths en De Jong - het niveau van 1913 als zodanig hebben aangenomen, en voor dit laatste jaar geen gebruik gemaakt hebben van een driejaarlijks gemiddelde, wat zou inhouden dat ook het eerste oorlogsjaar (1914) in de gemiddelden meegenomen zou worden; dit verklaart in het bijzonder de verschillen met betrekking tot de groei van de landbouwproductie.

markten, was een van de oorzaken van de groeivertraging na 1840, zoals de versnellende industrialisatie na ca. 1865 uiteindelijk het proces van ‘moderne economische groei’ op gang bracht. Dat deze laatste breuk in de economische ontwikkeling niet rond 1890 gedateerd moet worden maar rond 1865 is inderdaad een van de belangrijkste resultaten van het onderzoeksproject. J.A. de Jonges *De industrialisatie in Nederland 1850-1914* is wat dat betreft nu een definitief gepasseerd station.

Tenslotte nog een paar opmerkingen naar aanleiding van de kritiek van Fritschy.[3] Het is wat teleurstellend dat zij niet ingaat op de nieuwe interpretatie van het institutioneel onvermogen van de Republiek die in *Nederland 1780-1914* geboden wordt, en in plaats daarvan oude argumenten uit een oude discussie van stal haalt. We zouden haar argumenten hier stuk voor stuk kunnen bespreken en weerleggen (en de verwijten van 'onjuiste voorstelling van zaken' e.d. kunnen repliceren)[4] maar geven er de voorkeur aan om nog eens uiteen te zetten hoe wij de zwakheden van de institutionele structuur van de Republiek zien, want klaarblijkelijk is dat deel van de analyse (voor Fritschy) onvoldoende duidelijk geweest. De gedecentraliseerde staatsstructuur van de Republiek was in de late zestiende eeuw zonder twijfel een rationele oplossing van de complexe keuzeprocessen waar de 'makers' van de Nederlandse staat zich plotseling mee geconfronteerd zagen, en behield deze kwaliteiten gedurende een groot deel van de zeventiende eeuw (een van de auteurs bereidt momenteel met collega Maarten Prak een publicatie voor waarin dit betoogd zal worden). Maar in een dynamische wereld hebben dergelijke structuren niet het eeuwige leven. Met andere woorden, de vraag of instituties efficiënt zijn, is context-specifiek, en wat in de zeventiende eeuw goed werkte, kon in de achttiende eeuw inefficiënt zijn. Een van de feilen ervan was dat het niet duidelijk was hoe er verandering in aangebracht kon worden (er was geen formele grondwet; de Unie van Utrecht die min of meer als zodanig dienst deed gaf echter niet aan hoe de regels van het politieke spel veranderd konden worden). Dit was een eerste oorzaak van inflexibiliteit, bijvoorbeeld in vergelijking met de situatie in Engeland, waar het parlement na 1688 wel de mogelijkheid kreeg om de regels van het spel aan te passen aan veranderende omstandigheden.

Maar een belangrijker probleem was de gedecentraliseerde structuur van de Republiek, waarin de verschillende gewesten in hoge mate autonoom waren en de uiteindelijke soevereiniteit was gevestigd in de steden en ridderschappen in de verschillende gewesten. Deze gedecentraliseerde structuur maakte het mogelijk dat op lager niveau in de staat gedrag ontstond - en werd aangemoedigd - dat direct inging tegen de lange termijn belangen van de staat. Fritschy heeft bijvoorbeeld in een aantal artikelen overtuigend laten zien dat het gewest Overijssel streefde naar het zo laag mogelijk houden van de afdrachten aan het gemenebest, hetgeen strikt genomen in het directe belang van het gewest was. Andere gewesten stelden zich in wezen niet anders op. Alleen Holland, dat het leeuwendeel van de totale financiering van de Republiek voor zijn rekening nam, identificeerde zich met het 'algemeen belang' en vulde daarom de gaten in die de andere gewesten lieten vallen. Holland betaalde tamelijk systematisch meer dan zijn quotum was, de andere gewesten betaalden minder. De gewesten beschikten ook over andere wegen om hun inzet voor het algemeen belang te minimaliseren. Zo werd een groot deel van de uitgaven voor het leger direct besteed aan de garnizoenen die binnen de grenzen van het gewest

3 Overigens is haar opmerking onjuist dat we geen gebruik hebben gemaakt van het werk van Van der Voort, vgl. tabel 7.3 op pagina 335 van het boek; juist is wel dat zijn belangrijke dissertatie ten onrechte ontbreekt in de literatuurlijst.

4 We verwijzen in dit verband naar het naar aanleiding van Fritschy's dissertatie gevoerde debat(je) over de interpretatie van de 100e en 200e penningen (ten gevolge waarvan de feitelijk op de Hollandse schuld uitbetaalde rente daalde van 4% naar 2,5%): waren deze Hollandse belastingen 'echte' vermogensbelastingen of 'verkapte' rentereducties die 'ten onrechte' als belastingen werden geboekt?

gelegerd waren. Ook op deze bijdragen werd systematisch beknibbeld, en er ontstond een groeiende kloof tussen de sterkte van de garnizoenen op papier en hun werkelijke sterkte. Omdat de gewesten autonoom waren, konden de Staten-Generaal vrijwel niet optreden tegen deze wantoestanden. Dergelijke discrepanties tussen het gedrag dat rationeel was op lokaal of regionaal niveau, en de belangen van de staat, bestonden ook bij de financiering van de vloot uit de bekende convooien en licenten. De ambtenaren die deze heffingen ter

plekke moesten innen, identificeerden zich met de belangen van de plaatselijke kooplieden en lieten hen - in de 'geest van het Placcaet van 1725' - veel minder betalen dan de wet voorschreef. Sluikerij en smokkelhandel werd dus om dezelfde redenen oogluikend toegestaan. Kortom, de gedecentraliseerde structuur van de staat werkte in de hand dat op allerlei punten in het apparaat van de overheid gedrag werd aangemoedigd en beloond dat direct in strijd was met de belangen van de staat. Het ontbrak de Republiek bovendien aan een professionele bureaucratie die zich 'ambtshalve' identificeerde met de staat om deze tendensen te keren. Omdat sancties tegen dit type gedrag ontbraken, nam het op den duur in omvang en intensiteit toe, hetgeen de financiële basis van de staat ondermijnde. Bovendien groeiden hierdoor de belastingsystemen van Holland (dat *grosso modo* opdraaide voor de problemen) en de landgewesten steeds meer uit elkaar, wat zorgde voor een continuering van de opvallende verschillen in economische structuur binnen de Republiek (deze verschillen verdwenen pas in de loop van de negentiende eeuw, toen deze problemen weggenomen waren). Door de voortdurend hoge belastingdruk in Holland was de Republiek inderdaad nog steeds in staat om relatief veel belastingen op te brengen, maar tegelijkertijd werd het vermogen om zich in het Europese statensysteem te handhaven steeds meer ondermijnd, wat na 1780 resulteerde in een reeks vernederende gebeurtenissen, toen eerst de Britten, vervolgens de Pruisen, en tenslotte de Fransen de weerloosheid van de Republiek aantoonden.

De discussie over het institutioneel onvermogen van de Republiek zal hiermee nog wel niet afgesloten worden, want de materie is uiterst complex en, zoals de reactie van Fritschy aantoont, voor meerdere interpretaties vatbaar. We hebben eigenlijk meer moeite met Fritschy's commentaar op onze analyse van de beleidsconflicten onder het bewind van Willem I. We hebben geprobeerd de ontwikkelingsgang van zijn bewind bloot te leggen. Een ontwikkelingsgang die aantoont hoe de vorst, in belangrijke mate op grond van de bevoegdheden die hem volgens de grondwet van 1815 toekwamen, er stap voor stap in slaagde om de oppositie tegen zijn beleid in en buiten het parlement in te perken. In eerste instantie leidde dit, zoals bekend is, tot een serie van conflicten, waarin Van Hogendorp een van de hoofdrolspelers was. Toen zijn positie eenmaal zo goed als onaantastbaar was geworden, kon hij zich zelfs onconstitutioneel handelen veroorloven (mede omdat alleen een beperkte groep vertrouwelingen nog toegang had tot de informatie daarover). Slechts bij de tienjaarlijkse begrotingsbehandeling stond het voor de drempel van een budgettaire en dus constitutionele crisis aarzelende parlement de mogelijkheid open om zijn invloed te doen gelden. Hier wordt niets in bochten gewrongen, maar de tragische ontwikkelingsgang van een autocratisch vorst geanalyseerd, die paradoxaal genoeg het slachtoffer werd van de mogelijkheden die de grondwet van 1815 hem schonk. Deze paradox wordt in onze optiek duidelijk als het regeringsbeleid onder Willem I systematisch volgens de inzichten van de NEI onderzocht wordt. Daarom blijven we van mening dat deze poging om een 'economische geschiedenis met een menselijke gezicht' te schrijven het 'rechte pad' is om als economisch historici verder te gaan.

Recensies

Algemeen

E. Jonker, *Historie. Over de blijvende behoefte aan geschiedenis* (Assen: Van Gorcum, 2001, 148 blz., €15,88, ISBN 90 232 3722 6).

'Kleine antwoorden op grote vragen' geven, dát is de taak van de geschiedschrijving, zo besluit Ed Jonker de geschiedtheoretische studie die hij onder de laconieke titel *Historie* publiceerde. Na in 2000 met zijn Utrechtse collega's Leen Dorsman en Kees Ribbens de historische cultuur in het naoorlogse Nederland in kaart te hebben gebracht *(Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland),* analyseert Jonker in *Historie* de wijze waarop in het verleden de geschiedschrijving betekenis is verleend. De basis van deze analyse vormen de opstellen die hij de voorbije tien jaar vooral in *Theoretische Geschiedenis* liet verschijnen.

De slotzin illustreert de hang naar evenwicht en gematigdheid die de auteur eigen is, juist ook in deze problematiek. Jonker weet immers dat 'de blijvende behoefte aan geschiedenis' tot een concurrentieslag tussen allerlei kennisvormen heeft geleid: filosofen, theologen, medici en juristen, later ook sociologen, economen en psychologen pretendeerden allen de wezenlijke aard van het verleden te kunnen blootleggen. In die competitie heeft de geschiedschrijving zelf zich tot een wetenschap met eigen aanspraken ontwikkeld, aldus Jonker. Historici claimden het historisch erfgoed te kunnen ontsluiten, politieke keuzes te kunnen legitimeren, mythes te kunnen ontkrachten. Maar tegelijkertijd bleven zij zich ook de taal en de ambities van hun concurrenten toe-eigenen.

Jonker verheelt niet veel wantrouwen te koesteren tegenover historici die zich als 'profeten' of 'genezers' opstellen. De grootse speculatieve filosofieën die de eersten in allerlei vormen van wereldgeschiedenis ontwikkelen, zijn veelal a-historische systemen, die empirische precisie missen. En zij die menen het traumatische verleden als psychiaters te kunnen analyseren of zich als beheerders van de herinnering opdringen, hebben al te vaak een verborgen politieke of culturele agenda. Tegelijkertijd echter acht Jonker historiografie zonder zingeving nutteloos: 'Professionele geschiedschrijving die een zinnige publieke rol wil spelen vertoont familieverwantschap met filosofie en sociologie.' Zo wordt de balans opnieuw in evenwicht gebracht: historici die zich onthouden van engagement, kunnen evenmin op steun van de auteur rekenen. Zij zijn - hoe kan het anders? - studeerkamergeleerden.

Om die reden zet Jonker zich ook af tegen hen die de historische interesse als een interesse in het verleden om het verleden verdedigen en op die manier de geschiedschrijving voor een reductionistisch presentisme willen behoeden. Die neo-historistische opvatting wordt in *Historie* afgedaan als een flirten met een naïef realisme. Zij heet zowel onmogelijk als onwenselijk te zijn. Onmogelijk is zij omdat de geschiedbeoefening wordt gekenmerkt door een 'principieel anachronisme' (dat zich onder meer toont bij de keuze van de behandelde themata). Is dat werkelijk zo? De neo-historisten zullen het 'principieel' ongetwijfeld - en terecht - vervangen door een 'de facto'. Of zij zich zullen laten afschrikken door Jonkers argumentatie inzake de onwenselijkheid van hun standpunt, valt eveneens te bezien. Zij worden in *Historie* opgeroepen hun hang naar 'politiek celibaat' en 'sociale onvruchtbaarheid' te laten varen, zich manmoediger te gedragen dus.

Die manmoedigheid dient echter gepaard te gaan met wetenschappelijkheid. Ook op dit vlak streeft Jonker naar evenwicht. In het laatste hoofdstuk van zijn boek zet hij zich af tegen een postmodernisme dat in een ware ‘commando-stijl’ eist de geschiedwetenschap ‘in het mausoleum

van de westerse beschaving bij te zetten' en weigert te erkennen dat geschiedschrijving behalve om 'narratieve substanties' ook om 'empirische substanties' en methodische nauwgezetheid draait. Maar tegelijkertijd wil hij de verdiensten van de postmodernistische theoretici niet miskennen: hun radicale historisme heeft ertoe geleid dat historiciteit en relativiteit als intrinsieke kenmerken van de geschiedbeoefening zijn aanvaard.

Wat is de conclusie van dit alles? *Historie* eindigt met een kort pleidooi de geschiedschrijving te begrijpen als een commentaar op het verleden, 'nuchter, praktisch en betrokken.' Allesomvattende, coherente historische verhalen passen niet langer bij deze postmoderne tijd, een contemplatieve geschiedbeoefening evenmin. Historisch commentaar, aldus Jonker, is 'een onnadrukkelijke maar toch geëngageerde geschiedschrijving.' Zij betreft 'geschiedenis die er toe doet' en het karakter van de eigen 'culturele wereld' verheldert, maar zij doet dat met respect voor het verleden.

Die conclusie roept het sympathieke beeld van de historisch essayist op. Maar zij laat ook veel vragen onbeantwoord. Waardoor bijvoorbeeld onderscheidt het werk van de historicus zich van dat van de filosoof of econoom die eveneens vanuit een 'tijdsperspectief' kunnen schrijven wanneer zij de eigen 'culturele wereld' verhelderen? En wat met die historici en die lezers van geschiedenis die hun aandacht bovenal blijven richten op een verleden dat er niet (meer) toe doet? *Historie* biedt op dergelijke, voor neo-historisten cruciale vragen geen afdoend antwoord. Wat het boek wél biedt, is een intelligente verkenning van de complexe relaties tussen de taken die historici zich stellen, de rollen die zij daarbij spelen en de genres - van *jumbo history* tot historisch commentaar - die daaruit voortvloeien. Die verkenning intrigeert en vraagt om verdere studie.

Jo Tollebeek

Joh. de Vries, *Hooggebergte der ijdelheid. Bedrijfshistorische herinneringen* (Boom: Amsterdam, 2001, 132 blz., €19,90, ISBN 90 5352 737 0).

Eens komt de tijd, dat het wiel zijn omwenteling voltooid heeft en leerlingen het werk van hun meesters moeten gaan beoordelen. Dat leidt gemakkelijk tot een dilemma. In de herinnering leeft waardering voor de persoon en diens verdiensten, maar de wetenschap schrijdt voort en werpt geleidelijk een schriller licht over het werk. Ook al ben ik geen rechtstreekse leerling van Joh. de Vries, toch bekropen mij dergelijke tegenstrijdige sentimenten toen ik mij aan het lezen van zijn bedrijfshistorische herinneringen zette. Gelukkig verloste de charme van het boekje mij al na een paar pagina's uit de nood. Met deze terugblik trekt de oude meester lessen uit zijn lange en fraaie carrière waarmee leerlingen het tot in lengte van dagen kunnen doen, zoals: wees mild met je oordelen, laat mensen in hun waarde, vertrouw op de kracht van de wetenschappelijke discussie. Inzichten die zo vanzelfsprekend lijken, maar vaak teloor gaan in het vuur van het wetenschappelijk bedrijf. Milde ironie overheerst in het boek en dat vormt tegelijk de kracht en de zwakte ervan. Uit de pagina's spreekt een groot gevoel voor humor, gevoed door intense beschouwing van maatschappelijke verschijnselen, maar de mildheid van oordelen werkt soms als

een bedrieglijk scherm, alsof de auteur terugschrikt voor het weergeven van een harde werkelijkheid.

Het boek is eigenlijk een wordingsgeschiedenis van De Vries' oeuvre vanaf zijn Amsterdamse studententijd. De ondertitel geeft al aan, dat de academische kant van zijn carrière op de achtergrond blijft, het bedrijfshistorische werk staat voor het voetlicht. Daarbij ligt de nadruk niet op de inhoudelijke kant ervan, de keuzes voor vraagstelling, periodisering, of theoretische

kaders, maar op de personen die de auteur door zijn sterk afwisselende opdrachten leerde kennen. Geholpen door zijn ironische distantie weet De Vries het kennelijke gemak waarmee hij dit uitgebreide netwerk opbouwde, over te dragen op de lezer en hem als het ware te introduceren binnen deze kring. Daarbij slaagt hij erin om te laten zien hoe de omgangsvormen en conventies van de jaren vijftig en zestig, die op het eerste gezicht stijf kunnen overkomen, goed functioneerden in een tijd waarin maatschappelijke contacten totaal anders, maar daarom niet minder natuurlijk verliepen. Het is lang geleden sinds het NEHA zijn jaarvergaderingen op historische locaties placht te houden en zich daarbij liet ontvangen door het gemeentebestuur; in de jaren zestig onder voorzitterschap van mr. H. van Riel was dat heel gewoon en passend. Des te spijtiger dus dat we het zonder vergelijkbare trefzekere karakteriseringen van de academische wereld moeten doen, want na het eerste hoofdstuk komt deze nog slechts terloops aan de orde.

De oorzaak daarvan ligt deels in De Vries' toch ongewone carrière. Na een studentassistentschap en de fraaie dissertatie over het economische verval van de Republiek bij I.J. Brugmans leek een academische loopbaan in het verschiet te liggen, maar in plaats daarvan nam De Vries op suggestie van Brugmans een freelance opdracht aan, het schrijven van een gedenkboek voor de Amsterdamse Kamer van Koophandel. Dit project vormde het begin van een indrukwekkende reeks, waarmee De Vries min of meer op zijn eentje de Nederlandse bedrijfsgeschiedenis tot een volwassen discipline vormde. Pas in 1967 kreeg De Vries beroepsmatig vaste grond onder de voeten met zijn benoeming tot ‘hoogleraar in een keuzevak’ aan de Tilburgse hogeschool. De leerstoel vormde in ieder geval geen beletsel voor zijn ongewone productiviteit. Gedurende deze periode bezorgde De Vries onder meer Ernst Heldrings terecht befaamde dagboek, dat bijna dertig jaar na verschijnen nog steeds niet aan belang heeft ingeboet.

Tegelijk betrad De Vries met een gedenkboek voor de Rabobank in 1973 het terrein van de financiële geschiedenis, toen nog goeddeels onontgonnen. Een paar jaar later zou die stap culmineren in de benoeming tot historicus van de Nederlandsche Bank, overigens niet dan nadat de directie bij Brugmans navraag gedaan had over de kwaliteiten van zijn voormalige leerling. De toren aan het Amsterdamse Frederiksplein mocht dan de sfeer van een ‘hooggebergte der ijdelheid’ hebben, maar De Vries voelde zich er kennelijk zeer op zijn gemak.

Het laatste hoofdstuk geeft een beschouwing over een oud probleem van de bedrijfsgeschiedenis, de verhouding tussen opdrachtgever en uitvoerder. De Vries tilt er minder zwaar aan dan Wim Wennekes, maar meent met hem dat de vorming van een onafhankelijk fonds een oplossing zou kunnen bieden. Zo'n fonds zou natuurlijk prachtig zijn, maar dan om andere problemen op te lossen, namelijk de schaarste aan studies over verschijnselen die individuele bedrijven te boven gaan en de wenselijkheid van een synthetische geschiedenis van het Nederlandse bedrijfsleven, waar De Vries in de laatste pagina's van zijn boek voor pleit. Het is veel doelmatiger om waarborgen voor kwaliteit en onafhankelijkheid te scheppen door manuscripten te laten beoordelen door paritaire commissies samengesteld uit vakgenoten en vertegenwoordigers van de opdrachtgever, zoals in Utrecht met veel succes gebeurt. Wat dat betreft hebben de ontwikkelingen de leermeester ingehaald.

Joost Jonker

J.Th. Lindblad, W. van der Molen, ed., *Macht en majesteit. Opstellen voor Cees Fasseur bij zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van Indonesië aan de Universiteit Leiden* (Semaian XXII, Leiden: Opleiding talen en culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië, 2002 [i.e. 2001], xvii+328 blz., €30,90, ISBN 90 73084 22 9).

Cees Fasseur zal blij geweest zijn met dit afscheidscadeau, een binnen een half jaar geproduceerde bundel met achttien opstellen van voormalige promovendi en collegae. Het bezorgde hem een persoonlijke handtekening van de betrokkenen en leverde hem zeker één of meer avonden onderhoudende lectuur op - overigens niet alleen hem.

Zoals bij dit soort bundels hoort, is de inhoud gevarieerd, qua inhoud en kwaliteit. Een heldere biografische schets en evaluatie van het wetenschappelijke werk van de hand van collega H.L. Wesseling legt de basis voor wat volgt: Indië-stukken en enkele, niet ontoepasselijke 'Wilhelminiana'. Biografische momentopnamen, van een achttiende-eeuwse reiziger (Paul van de Velde), een negentiende-eeuwse suikercontractant (Roger Knight), en een twintigsteeeuwse minister zonder portefeuille (L. van Poelgeest) worden afgewisseld door een aantal artikelen over geweld of de naweeën daarvan (H.W. van den Doel, Petra Groen en Kees van Dijk). De VOC is vertegenwoordigd in de schets van enkele vroege ambtenaren (Leonard Blussé). De nieuwe trend van ecologische geschiedenis is terug te vinden in een artikel over wegenbouw op Sumatra tussen 1600 en 1870 (Freek Colombijn), de dekolonisatieperiode in bijdragen over een spannende wapensmokkelactie uit 1946 (B. Bouwman) en de economische dekolonisatie (J.Th. Lindblad).

Ook theorie, nooit Fasseurs grootste passie, is voorzichtig aanwezig. Vincent Houben zet nog eens uiteen hoe koloniale geschiedenis in de eenentwintigste eeuw bedreven dient te worden. En al was de vertrekkende in zijn publicaties meer gericht op Indië dan op Indonesië, dat laatste ontbreekt niet. Het is terug te vinden in twee interessante analyses van Javaanse teksten (W. van der Molen en E.P. Wieringa). Het resulteert ook in een aardige voetnoot bij de Wilhelmina-biografie, namelijk de beeldvorming rond Wilhelmina van enkele Indonesiërs rond 1900 (Hans Teeuw). De Soeharto-biograaf en cultuurstelselkenner R.E. Elson, tenslotte, stelt op grond van internetbronnen overtuigend vast, dat de Amerikaanse regering in 1965 weinig wist van de coup die Soeharto aan de macht bracht. Bij de 'Wilhelminiana' horen dan nog bijdragen over bezwaren tegen de monarchie in de Renaissance (M.E.H.N. Mout) en over Wilhelmina als symbool van de rijkseenheidgedachte (Arjen Taselaar).

Genoemde inhoud is gegroepeerd rond twee thema's die de werkzaamheden van de vertrekkende in wetenschappelijk en bestuurlijk opzicht kenmerken: koloniale macht en koninklijke majesteit. Maar er zijn andere lijnen door de bundel te trekken, bijvoorbeeld de vraag naar de 'Leidse school' in de koloniale historiografie. De discussie hierover is een provinciaal-Nederlandse en heeft buiten de grenzen geen enkele relevantie. Wesseling, Colombijn en Houben hangen de publicaties van Fasseur echter aan die kapstok op. Ironie, afstand, archiefstudie en bronnenkritiek, meer literaire dan sociaal-wetenschappelijke analyses, meer Indië dan Indonesië: dat kenmerkt volgens hen deze school; het sluit overigens relevante intellectuele vragen en kritiek op het koloniale systeem niet uit. De ironie lijkt dit keer meer tot Fasseurs

persoonlijke dan tot een algemeen Leidse stiel te behoren - geen der auteurs weet zijn stijl ook maar bij benadering te halen. Afgezien daarvan kunnen we veilig stellen, dat die karakteristieken (een deel van) de koloniale historiografie ook buiten Leiden kenmerken en dat zij, met uitzondering van de specifieke Indië-/Indonesiëcentrische discussie, zelfs op de Nederlandse historiografie in het algemeen van toepassing lijken te zijn. Is Leiden daarin zo dominant? Het wordt tijd dat dit soort stammentwist definitief van de agenda verdwijnt.

Interessanter is een ander terugkerend thema, dat van het geweld in de koloniale samenleving. Sinds de inaugurele rede van Henk Schulte Nordholt *Een staat van geweld* (2000) is er sprake van een duidelijke these over de Indische/Indonesische staat als een gewelddadige. Dat de VOC haar meer dan krachtige kanten kende, maakt Blussé nog eens duidelijk aan de hand van het optreden van Leidse alumni, alias jonge ambtenaren uit de eerste VOC-jaren. Maar over die periode sprak Schulte Nordholt niet; wel over de gewelddadige schietpartij tijdens de Tjiomas-affaire van 1886, een bestuurlijk conflict inclusief opstand op een van de particuliere landerijen in West-Java. De coherente analyse van Van den Doel van dezelfde affaire mondt uit in zijn bestrijding van de geweldsthese. De geest van het gouvernement was complexer en zeker ook beïnvloed door Multatuliaanse zorg voor de bevolking.

Dat ontkracht de these van het geweld in de koloniale samenleving echter niet. Zoals blijkt uit Van den Doels artikel, konden zorg en gewelddadigheid zelfs in één en dezelfde assistentresident samengaan. Diens belofte van 'een fijn dineetje' 'voor wie een van de hoofdopstandelingen zou neerschieten' versterkt de schietschijfstelling van Schulte Nordholt alleen maar. Uiteindelijk woog de handhaving van rust en orde altijd het zwaarst.

In 'Een moordgeschiedenis', vermoedelijk een blijvertje uit deze bundel, bevestigt Petra Groen de geweldsthese zonder daar naar te verwijzen. Haar analyse van de normen die rond 1900 voor het Nederlandse militaire optreden in de Indonesische archipel golden, leert dat Nederland met zijn theorie van koloniale oorlogsvoering internationaal voorop liep, maar dat de praktijk daarvan dramatisch kon afwijken. De Indische legercommandant prefereerde steevast de militaire noodzaak van geweld boven humaniteit. Het parlement sloot zich daarbij aan, want daarna zou het beschavingsoffensief, het heilige doel, kunnen beginnen; een bekend dilemma met een lange staat van dienst.

Een handzame bibliografie met Fasseurs historische en juridische publicaties gaat aan de artikelen vooraf. Wanneer je zo bruusk vertrekt als hij deed, is er amper tijd voor het maken van een boek, laat staan voor het register daarbij. Dat is een (beperkt) manco bij een aardige en veelzijdige bundel.

Elsbeth Locher-Scholten

J.M. Jeep, ed., *Medieval Germany. An encyclopedia* (New York, Londen: Garland publishing, 2001, xxxvii + 928 blz., ISBN 0 8240 7644 3).

De totstandkoming van dit fraai uitgegeven, royaal geïllustreerde werk verliep niet op rolletjes. In zijn inleiding legt John Jeep (Miami University) uit dat in 1986 Edward Haymes (Cleveland State University) werd aangezocht om als hoofdredacteur ervan op te treden. Deze zette het werk op, zocht een aantal medewerkers aan en droeg zijn taak toen over aan mevrouw Stephanie Cain Van D'Elden (University of Minesota), die deze vervolgens aan Jeep doorgaf. De encyclopedie welke 647 lemmata bevat moest volgens de introductie een inleiding vormen omtrent de maatschappij en cultuur van Duits- en Nederlandssprekend Europa van omstreeks 500 tot 1500 en gegevens bevatten over belangrijke personen, plaatsen, steden, historische gebeurtenissen,

artistieke en technologische prestaties, intellectuele ontwikkelingen en het dagelijks leven. Voor de Nederlandse onderwerpen werd al in het begin prof. G.H.M. Claassens (Leuven) aangetrokken als mede-redacteur, drie Amerikaanse geleerden traden naast hem in dezelfde functie op. De redactie is er in geslaagd een groot aantal deskundige

medewerkers voor het werk te interesseren, waaronder vrij veel Nederlandse en, minder talrijk, Duitstalige. Bij zo'n brede opzet is het niet eenvoudig om tot een evenwichtig resultaat te komen. Dat alle hoofdredacteurs gespecialiseerd zijn in literatuurgeschiedenis is goed merkbaar en vooral op dat terrein zal het boek goede diensten kunnen bewijzen. Het schijnt echter dat niet alle medewerkers heel duidelijke instructies hebben gekregen omtrent hun taak en dat leidt tot merkwaardige discrepanties. Het heeft geen zin daarvan lijsten op te stellen, maar wie ziet dat onder het lemma Utrecht de geschiedenis van Sticht en stad wordt behandeld, doch onder Munster alleen de stad aan bod komt, en het lemma Mainz praktisch uitsluitend kerken betreft, krijgt de indruk dat de redactie de teugels niet strak genoeg heeft weten te houden. En waarom lezen we in het artikel over Maagdenburg wèl, in dat over Soest helemaal niet dat zijn stadrecht van veel invloed is geweest op de stadrechten van door Duitse kolonisten gevestigde steden? Over Eike van Repgow en zijn *Sachsenspiegel* schrijven twee auteurs (195 vlg., 442). Waarom wel een lemma 'Lahn River' en niets over de Rijn? In het stuk over 'Town planning and urbanism' komt niet één stad uit de Lage Landen voor. De Nederlanden zijn wel ruim bedeeld wanneer het literatuur betreft. Daar vinden we bijvoorbeeld naast 'Drama' (6 kolommen) nog 'Drama, Dutch' (4 kolommen). Dit zijn zo maar voorbeelden. Het maakt het zoeken in deze encyclopedie tot een wat ongewisse bezigheid. Dat is jammer, want aan het geheel is ongetwijfeld veel zorg besteed. Het werk is afgestemd op Engelstalige gebruikers, maar biedt ook anderen veel nuttige kennis.

Johanna Kossmann-Putto

J.C.H. Blom, E. Lamberts, ed., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Herziene druk; Baarn: HBuitgevers, 2001, xii + 420 blz., ISBN 90 5574 291 0 (gebonden), ISBN 90 5574 236 8 (paperback)).

Ten onrechte heeft de *BMGN* geen bespreking gewijd aan de eerste druk van deze ééndelige *Geschiedenis van de Nederlanden,* Noord en Zuid, oorspronkelijk verschenen in 1994 (maar naar dat jaartal moet de lezer raden). Deze tweede druk, hier en daar blijkbaar licht gecorrigeerd, biedt een evenwichtig en betrouwbaar overzicht in klassieke trant van de gezamenlijke, later de gescheiden gang door de geschiedenis van de Noordelijke en Zuidelijke gewesten, Luik en Luxemburg incluis voor zover relevant. Af en toe wordt een loffelijke poging gedaan om buiten de grenzen van de Benelux te treden. Het boek is bedoeld voor studenten en andere niet-professioneel geïnteresseerden. Het heeft geen voetnoten, maar wel een doordachte literatuuropgave per hoofdstuk, die verdere uitdieping in diverse talen mogelijk maakt. Over hun - wat mij betreft nauwelijks discutabele - optie om Noord en Zuid gezamenlijk te behandelen doen de redacteuren opvallend voorzichtig. Men proeft angst voor een aanklacht wegens het misdrijf van Groot-Nederlandse gedachte. Vooral geen ideologie in zo'n geschiedenis, moeten de redacteuren hebben gedacht. Inderdaad komt de Groot-Nederlandse gedachte niet in het register voor, al is bijvoorbeeld P. Geyl toch weer braaf in de literatuurlijst opgenomen. De AGN en

de NAGN vormen de formele legitimatie van de Noord/Zuid-optie van dit boek. Eigenlijk zijn het toch vooral de ‘gemeenschappelijke kenmerken’ en ‘gelijksoortige ontwikkelingen’ die een gezamenlijke behandeling van heel de Benelux rechtvaardigen, ‘al was het maar als opstap naar een transnationale, meer Europese geschiedenis.’ (xi) Dat laatste is nu echter net iets anders. En de Europese eenwording blijft daarvoor toch nog teveel in het vage. Misschien iets voor een derde druk?

Het boek bestaat uit acht chronologisch geordende hoofdstukken en een epiloog. In twee korte hoofdstukken worden door L. Milis de ‘aanvangsperiode’ (van de prehistorie tot eind 10e eeuw) en de periode van de landsheerlijkheden (11e-13e eeuw) behandeld, gevolgd door een uitvoerig hoofdstuk waarin Wim Blockmans krachtig de vorming van een politieke unie behandelt, van de veertiende eeuw tot het eind van de Opstand, 1588, zonder zich dus iets aan te trekken van de grenzen van ‘de’ Middeleeuwen maar ook met een opmerkelijke marginale aandacht voor de Reformatie en een zwaar accent op de Bourgondisch-Habsburgse staatsvorming. De vroegmoderne Republiek wordt vervolgens in een vooral chronologisch geordend betoog door A.Th. van Deursen besproken, de Spaanse, later Oostenrijkse Nederlanden in een meer systematisch verhaal door P. Janssens (op dit punt wijkt de tweede druk af van de eerste uitgave). Beide hoofdstukken blijven goed met elkaar in evenwicht, maar dat over het Zuiden zal de Noord-Nederlandse lezer meer nieuws brengen dan omgekeerd. De Revolutie in Noord en Zuid, gevolgd door de kortstondige eenheid van beide, worden terecht in één hoofdstuk over de periode 1780-1830 geplaatst onder gezamenlijk schrijverschap van J. Roegiers en N.C.F. van Sas. Hoewel hier een taakverdeling tussen de auteurs kan worden vermoed, vormt hun gezamenlijke signatuur een symbolisch gebaar dat het hoofdstuk inhoudelijk een meerwaarde geeft. De gescheiden wegen na 1830 worden weer opgedeeld in twee hoofdstukken door respectievelijk E. Lamberts en J.C.H. Blom. Ditmaal komt het Zuiden vóór het Noorden, maar de hoofdstukken zijn op één bladzijde na precies even lang. Het ontstaan van Wim Koks ‘paarse coalitie’ in 1994 wordt nog genoemd, terwijl het in enkele regels zakelijk weergegeven debacle van Srebrenica (1995) de meest recente gebeurtenis uit het Nederlandse deel is - de Belgische lezer verneemt nog het aantreden van een ‘paarsgroene’ regering in 1999, en dat is het einde van het verhaal. Tenslotte volgt een epiloog van beide redacteuren, waarin zij eerst de eenheid in verscheidenheid, dan de verscheidenheid in eenheid proberen te definiëren. Het is een fraai en sterk slot dat enkele krachtige lijnen trekt en bijvoorbeeld zaken als de volstrekt gescheiden behandelde verzuiling in beide landen heel even in een comparatief perspectief plaatst. Het valt op dat de paragraaf over verscheidenheid meer nadruk op het recente verleden legt dan die over de eenheid.

De sleutelwoorden van het boek zijn: politiek, sociale processen, economie, al wat minder cultuur en religie, nog minder wetenschap en techniek, en nauwelijks mentaliteit, wereldbeeld of dagelijks leven. Een klein beetje overzeese handel, wat meer over de koloniën, maar het hoofdaccent valt toch op de moederlanden zelf. Het boek is over de gehele linie zakelijk geschreven, op een neutrale toon, wars van waardeoordelen. De kenner zal een observatie als door Van Deursen over ‘twisten, zoals dat de protestanten eigen is’ (123) desondanks op haar waarde weten te schatten. Er zitten natuurlijk wel meer van zulke meer of minder impliciete oordelen in. Wie de Republiek aan Van Deursen toevertrouwt, mag verwachten dat de heersende kerk er een overheersende plaats zal innemen, en inderdaad: roomsen, menisten, luthersen, het is of zij hun schuilkerken niet uitkwamen. Dit is dus een geschiedenis van het publieke domein. Het boek schaamt zich daar niet voor, we hoeven daar dus ook niet over te zeuren. Toch jammer dat de cultuur, virtuele twistappel bij uitstek, er gewoonlijk zo'n geconsacreerde vorm aanneemt: een paar bladzijden letterkunde en schilderkunst per periode, en steevast de echt belangrijke namen, maar soms toch ook een verrassend inkijkje, zoals Huygens' commentaar op een schilderij van de

jonge Rembrandt, dat Van Deursen weer tot een persoonlijk commentaar op het unieke van Rembrandt verleidt.

De kaartjes in het boek zijn redelijk functioneel, maar munten niet altijd uit door een inventief of aanlokkelijk kaartbeeld. Ook de schaarse afbeeldingen staan wat vereenzaamd in het

tekstbeeld. Hier geen visuele, grafische, iconologische of semiotische hoogstandjes. En zo gaat het met dit hele boek: het is een nuttig en veilig naslagwerk om in je kast te hebben staan en af en toe te raadplegen. Het is solide geschiedenis waaruit het historiografisch avontuur is geweerd. Schama's *Overvloed en onbehagen* zal men niet in de literatuurlijst vinden. Dank zij een duidelijke inhoudsopgave en een zeer verzorgd register waarin de belangrijkste (niet alle!) mensen, begrippen en instellingen worden vermeld en waar nodig ook goed gedefinieerd, kan het boek in een mum van tijd de juiste informatie geven: 'Egmontpact (1977), overeenkomst waarbij de bevoegdheden van de Belgische gewesten werden vastgelegd.' Voor bedlectuur is het grote quartoformaat niet handzaam genoeg. Wie zou daarvoor echter een *Geschiedenis van de Nederlanden* kiezen?

Willem Frijhoff

H.M. Brokken, ed., *Heren van stand. Van Wassenaer 1200-2000. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* (Zoetermeer: Stichting Hollandse Historische Reeks, Uitgeverij Protocol, 2001, xii + 314 blz., €45,15, ISBN 90 76775 03 6).

Aan zelfbewustzijn heeft het de adellijke familie Van Wassenaer nooit ontbroken. Op basis van hun ouderdom achtten ze zich gelijk aan de Oranjes, en ze zagen in de tijd van de Republiek niet in waarom een Van Wassenaer niet even zo goed stadhouder zou kunnen worden. En bij het aantreden van koning Willem I reageerden ze kittelorig omdat ze het zich moesten laten welgevallen door iemand uit een jongere familie dan Van Wassenaer als adel erkend te worden. Dit is kortom de *real spirit.* Het initiëren van een luxueus en monumentaal boek over liefst achthonderd jaar geschiedenis van de eigen familie getuigt eveneens van allure, al komt er voor de uitgave ook geld uit de fondsen van vele genereuze instellingen.

De queeste van de familie Van Wassenaer wordt in dit boek in twee delen gepresenteerd, in een chronologisch verhaal en in een biografisch tienluik. In het eerste deel beschrijven A. Janse en M.J. van Gent de periode die ligt tussen de oudste vermelding van de naam in 1200 tot het moment dat de laatste oir van de familie Van Wassenaer in 1523 in een indrukwekkende rouwstoet ten grave werd gedragen. S. Groenveld verzorgt de periode in de zestiende en zeventiende eeuw; de tijd waarin een zeer oude zijtak van de familie, de Van Duvenvoirdes, de legendarische naam usurpeerde. J. Aalbers vertoeft in de tweede glorietijd van de familie, de periode van het rococo. Y. Kuiper sluit dit chronologisch deel af met de tijd van het koninkrijk Nederland, en eindigt bijna op de dag van vandaag. Het tweede deel bestaat uit tien beknopte Van Wassenaer biografieën van evenveel scribenten. Deze opzet wekt de indruk alsof er een streng onderscheid zou zijn tussen de chronologische geschiedenis en de biografieën, maar dit is slechts schijn. Want ook het eerste deel is in hoofdlijn een aaneenschakeling van individuele Van Wassenaers, Van Duvenvoirdes en weer Van Wassenaers.

De opzet van het boek is om de familie in een breed maatschappelijk kader te behandelen. Thema's als familie, vermogen, ambten en materiële en immateriële

cultuur moesten daarin een plaats krijgen. Dat is uitstekend gelukt en hierboven genoemde cesuren zijn op gebeurtenissen die in of buiten de familie plaatsvonden zeer wel verdedigbaar. Maar hierdoor wordt ook duidelijk zichtbaar dat de Van Wassenaers in de Middeleeuwen meer met hun tijdgenoten dan met hun twintigste-eeuwse nakomelingen gemeen hebben en wat al die generaties in die achthonderd jaar eigenlijk met elkaar verbond, wordt niet duidelijk. De mythe van het altoos gelijkblijvend geslacht wordt hier in het voorbijgaan 'onttoverd.'

De cesuren zijn ook veranderingen in stijl. Want de acht eeuwen bestrijkende queeste wordt door de opeenvolgende auteurs op een gewijzigde manier voortgezet. De grootste stijl-

verandering vindt plaats op de overgang van Groenveld en Aalbers. Waren de genoemde thema's tot en met Groenveld behandeld in aparte paragrafen, met en na Aalbers is dat niet meer het geval omdat ze in de voortgaande geschiedenis van de generaties geïncorporeerd werden. Voor de nieuwste geschiedenis golden om begrijpelijke privacy-redenen beperkingen in de toegang tot de bronnen. De consequentie is wel dat het relaas verzandt in anekdotes rond een omgekeerde schoenendoos met familiekiekjes.

Deze geschiedenis van de Van Wassenaers is een mannengeschiedenis geworden, met een lange stoet aan ridders, zeehelden, diplomaten, rokkenjagers, een amateur componist. Een aantrekkelijk aspect is de topografische ruimte die de familie tot de hare rekende. Vanuit het drassige Rijnland waaierde men naar alle windrichtingen over Europa uit. Hiertegenover lijkt in de negentiende en twintigste eeuw de stoerheid van geest te verminderen: geen ridders, zeehelden en (inter)nationale bestuurders meer, maar een beschermheer van de lokale school met de bijbel en lidmaten van een obscure religieuze beweging.

Een geschiedenis van een familie die zo lang in het centrum van de macht heeft gestaan, is ook het verhaal van aangeboren of ontwikkelde arrogantie en opportunisme. Al beschikken de schrijvers over de politesse het niet tot thema te kiezen. Enige voorbeelden werden al aan het begin van deze recensie genoemd, en het aplomb waarmee in de zeventiende eeuw de verwerving van de oorspronkelijke heerlijkheid Wassenaer tot stand kwam, kan daar nog aan worden toegevoegd. Zo lang de maatschappelijke context het toelaat, wekt de vanzelfsprekendheid misschien zelfs bewondering. Maar het lachen verging me bij de aangehuwde barones Van Boetzelaer die zich uit misplaatst standsbesef nogal vrolijk maakte over de deftigheid van de echtgenotes van enkele burgerlijke ministers. Misplaatst, want zelf presteerde ze niet veel meer dan achter de hielen van koningin Wilhelmina aan te lopen. Die arrogantie wrong te meer omdat de Van Wassenaers cum suis toen toch weinig redenen hadden om op burgers neer te kijken. Vanaf de achttiende eeuw hadden ze hun adellijke pretenties veil voor het binnenhalen van burgerlijk kapitaal.

De belangrijkste leden van de familie Van Wassenaer kregen een plaats in het chronologische deel, enkele figuren van het tweede en derde plan kregen een biografietje. Zeven mannen en drie vrouwen van wie er een tegen beter weten in tot de familie gerekend wordt. Jammergenoeg ontbreekt een levensbeschrijving van de promiscuë Jacob Jan van Wassenaer en zijn favoriete operazangeres. Paste al te nadrukkelijke aandacht voor deze culturele boemelbaron niet in de deftige ambiance van dit gedenkboek?

De familie Van Wassenaer kent tegenwoordig een eigen stichting voor de conservering van artefacten om de herinnering in stand te houden. De voortschrijdende musealisering van de adel zet na een respectabele leeftijd van achthonderd jaar ook hier door, en zo lijkt in de toekomst voor de familie een taak als suppoost in eigen museum weggelegd. Dit prachtige boek kan daarbij uitstekend als catalogus van dienst zijn. Prachtig maar niet vlekkeloos, want het is jammer dat in het hoofdstuk van Aalbers iets mis is gegaan met de hoofdstuk- en paragraafkopjes en bovendien zijn sommige foto's onscherp en/of grijs afgedrukt. Maar daar staat dan weer een los bijgevoegde beknopte genealogische tabel van de mannelijke leden van de familie Van Wassenaer tegenover.

Jean Streng

C. Gietman, A. Verschoor, *Een goed voor de eeuwigheid. De Gelderse vicarie Sancti Nicolai, 1501-2001* (Winterswijk: Van Gruting, 2001, 264 blz., €22,00, ISBN 90 75879 14 8).

Een vicarie is een niet alledaags fenomeen. In Nederland anno 2001 bestaan nog slechts 26 van deze middeleeuwse instellingen. Sancti Nicolai is er één van. Het vijfhonderdjarig jubileum van deze stichting is de aanleiding geweest tot het publiceren van dit boek.

In de veertiende eeuw ontstond de gewoonte onder welgestelden om de kerk opdracht te geven regelmatig een mis op te dragen voor hun zieleheil. Daartoe droegen zij goederen (land) en renten over aan een daarvoor gestichte vicarie. De inkomsten daarvan moesten een geestelijke (de vicaris, ook wel beneficiant genoemd) in staat stellen de missen op te dragen. Die vicaris was vaak een familielid die het priesterschap ambieerde. Door hem voor te dragen als vicaris stelde men die ambitie veilig en gaf de vicaris de financiële mogelijkheid om de studie te volgen.

Op 27 oktober 1501 stichtte Herman van Basten zo'n vicarie in de Sint Jacobskerk in Winterswijk tot 'vermeerdering van de goddelijke eredienst, tot heil van zijn ziel.' Na de dood van de oprichter zou het patronaatsrecht (collatierecht: het recht om de - nieuwe - vicaris aan te wijzen) moeten toekomen aan de oudste en naaste bloedverwant van Herman. Dit is tot op heden nog steeds het geval. Deze stichting heeft door de eeuwen heen veel meegemaakt. Was Sancti Nicolai eerst katholiek, door de Reformatie kreeg ze steeds meer een protestants karakter. De opbrengsten uit de goederen en renten moesten nu ten goede komen aan de protestantse kerk én aan de staat. Het duurde echter tot het midden van de achttiende eeuw eer de stichting geheel was 'geprotestantiseerd.' Zowel de vicarissen als de pachters waren toen protestants. Opmerkelijk was daarentegen dat de collator nog steeds katholiek was.

In diezelfde eeuw nam het gewicht van de vicarieën aanzienlijk af. De opbrengsten van de goederen en renten verminderden terwijl de studiekosten toenamen. Het gevolg was dat veel vicariegoederen werden verkocht. Sinds de achttiende eeuw gebruikten veel vicarieën hun gelden voor 'oneigenlijke' doeleinden: priesters kregen reiskostenvergoeding, scholen kregen soms geld en dijken werden verzwaard dankzij vicariegelden. In 1840 poogde de overheid daaraan een einde te maken. Zij probeerde de vicariegoederen op te eisen om zo de opbrengsten weer voor hun oorspronkelijke doel te kunnen inzetten. Gevolg van dit overheidsstreven was een reeks rechtszaken. Uiteindelijk bepaalde de Hoge Raad in 1856/1857 dat vicarieën zelfstandige stichtingen waren wier bezittingen noch aan de beheerders van die stichtingen noch aan de staat toekwamen maar aan de vicarieën zelf. Desondanks bleven de goederen tot 1989 in beheer bij de overheid. Volgens een wet uit 1974 konden de goederen van vicarieën niet in beheer worden gegeven aan de vicariestichtingen. Een arrest van de Hoge Raad maakte in 1989 een einde aan een lange patstelling: de goederen moesten worden overgedragen aan de vicarieën.

Sancti Nicolai zat tegen die tijd wel met een schuld van *f* 400.000,-. Enkele familieleden Van Basten Batenburg waren bereid om de stichting geld te lenen. De verkoop van een stuk grond leverde ruim een half miljoen gulden op zodat de geldzorgen in één klap waren verdwenen en de stichting een gezonde toekomst voor zich had (en heeft).

Het boek is duidelijk bestemd voor een beperkte kring: uiteindelijk wordt een soort familiegeschiedenis verteld. Deze is door de schrijvers knap verweven in het bredere kader van godsdienstige en politieke geschiedenis. Helaas vervallen zij regelmatig in diverse speculaties. Met name als zij schrijven over de vroegste jaren van de vicarieën gebruiken de auteurs te vaak woorden als 'zal' en 'waarschijnlijk.' Ook worden sommige beweringen niet onderbouwd. Zo wordt gesproken over een pachtopbrengst van 'slechts *f* 12.344,-.' Dat bedrag wordt echter niet gerelateerd aan de omvang van de verpachte goederen noch vergeleken met andere pachtopbrengsten.

Een gemis in het boek is een woordenlijst. De lezer wordt geconfronteerd met begrippen als ‘een kamp land,’ ‘vijf molder rogge,’ en ‘momberschap.’ Opvallend is daarentegen dat het begrip ‘faveurs’ wel wordt uitgelegd. Ondanks deze minpuntjes is het boek het lezen waard voor de geïnteresseerde lezer. Want niet alleen wordt een familiegeschiedenis verteld, maar ook het wel en wee van ouderwetse instituten als vicarieën komen ruim aan de orde.

M.A. de Winter

P. van Kemseke, ed., *Diplomatieke cultuur* (Alfred Cauchie reeks; Leuven: Universitaire pers Leuven, 2000, 330 blz., ISBN 90 5867 086 4).

Het thema van deze bundel vormt diplomatieke cultuur. Diplomatieke cultuur wordt hier beschouwd als ‘historisch gegroeid, duurzaam geheel van ideeën, tradities en normen die diplomaten uitdragen bij het uitoefenen van hun activiteiten.’ (10) Deze definitie maakt al duidelijk dat het hier niet gaat om een statisch fenomeen maar om iets dat in de loop van de eeuwen, soms abrupt soms meer geleidelijk, zijn huidige vorm heeft verkregen. De charme van deze bundel ligt ongetwijfeld in het gegeven dat men heeft geprobeerd dit historisch perspectief zo veel mogelijk recht te doen. Logischerwijze moet men dan beginnen in de zestiende eeuw. De ontwikkeling van de idee soevereiniteit ging hand in hand met het ontstaan van een moderne, in de zin van meer permanente, vorm van diplomatie. Dit laatste uiteraard ook ingegeven door de idee van *raison d’état,* die vereiste dat de diplomaat de belangen van de eigen staat zo veel mogelijk diende te verdedigen. Aldus ontstond een stelsel van vaste ambassades, die niet alleen informatie verschaften over de bedoelingen van het vreemde hof, maar daarbij, in geval van crisis, een nuttig aanspreekpunt konden zijn. Er schortte echter wel het nodige aan de professionaliteit van de vroegmoderne individuele diplomaat. Deze werd ‘van de vijftiende tot het begin van de twintigste eeuw... geboren en niet gevormd.’ (22) Ofwel, men kon zonder probleem een diplomatieke functie vervullen zonder enige ervaring te hebben. Daarbij kwam dat het beroep van diplomaat niet bepaald begeerd was. Slechte en onregelmatige betalingen leidden - naast klaagzangen aan het adres van het hof thuis - vaak tot het aanspreken van het persoonlijke vermogen. Dit laatste kon, zeker aan op ostentatie gestelde hoven, leiden tot het faillissement van diplomaten. Velen moesten dan ook heimelijk, achtervolgd door schuldeisers, naar hun vaderland terugkeren. Bovendien betekende het worden uitgezonden vaak een ‘diplomatieke’ verbanning. Ook als dit laatste niet het geval was, verminderde politieke invloed thuis was vaak een prijs die betaald moest worden.

Grofweg valt deze bundel uiteen in drie delen. Allereerst wordt ingegaan op de opkomst en de consolidatie van de permanente diplomatie (1450-1800). Daarbij is veel aandacht voor het thema religie. Religieuze verschillen en daaruit voortvloeiende gevoeligheden konden gemakkelijk leiden tot diplomatieke incidenten. Vervolgens komt de diplomatieke cultuur in de negentiende eeuw en het Interbellum aan bod. Dit is de periode dat het goeddeels aristocratische *corps diplomatique* floreert. Nog niet bedreigd door democratisering of lastige journalisten kon het diplomatieke spel

volgens de regels van de kunst worden gespeeld. Het derde deel van dit boek beschrijft hoe de (oude) diplomatieke cultuur na 1945 onder druk raakte. De diplomatieke dienst werd toegankelijker en niet meer exclusief het domein van de adel. De opkomst van internationale organisaties veroorzaakte de creatie van een permanente congresdiplomatie die nieuwe eisen aan de diplomaten stelde. Zo werd Europa van buitenland meer binnenland. Tegelijk kregen ministeries van buitenlandse zaken te maken met de opkomst van NGO's en

de activiteiten van journalisten die een grotere transparantie van het buitenlands beleid wensten. Kortom, de vroeger besloten diplomatieke cultuur werd een stuk opener.

De sterkte van deze bundel is tegelijk zijn zwakte. De bijdragen passen weliswaar in het algemene thema - transformatie van de diplomatieke cultuur - maar dit is zo algemeen dat vrijwel elk aspect van de *beau monde diplomatique* besproken had kunnen worden. Wie een totaaloverzicht van de diplomatieke cultuur van de vijftiende eeuw tot de dag van vandaag zoekt, komt bij dit boek bedrogen uit. Dat is ook niet de achterliggende gedachte bij de publicatie van deze bundel geweest. Eerder is sprake van een aantal *casestudies*. Peter van Kemseke heeft in zijn inleidende bijdrage, 'Diplomatie: een kwestie van cultuur', een heel behoorlijke poging gedaan de verschillende karakteristieken van bovengenoemde drie toch heel diverse tijdsgewrichten te beschrijven en te analyseren. Hiermee is het algemene kader geschetst. De bijdragen daarna hebben noodgedwongen een detaillistisch karakter. Dit is acceptabel temeer omdat zij aspecten van de diplomatieke cultuur behandelen die niet bepaald alledaags zijn. De bijdragen van Joos Vermeulen over religieuze intriges in de Oostenrijkse ambassade in Constantinopel en van Dries Vanysacker over enkele achttiende-eeuwse pauselijke nuntii zijn zonder meer kostelijk om te lezen. Meer generaliserend, maar evenzeer verdienstelijk, zijn de artikelen van Jo Deferme over diplomatieke cultuur in de congresdiplomatie van de Europese politieke samenwerking en van Johan Verbeke over diplomatieke cultuur in de postmoderniteit.

Resumerend kan men stellen dat hier sprake is van een bundel van hoog niveau waarbij het de verschillende auteurs siert dat zij niet alleen literatuuronderzoek hebben verricht maar ook zoveel mogelijk hebben geprobeerd relevante archivalia te raadplegen.

J.S.A.M. van Koningsbrugge

F.H. Schmidt, *Pieter de Swart. Architect van de achttiende eeuw* (Dissertatie (bewerkt) Universiteit van Amsterdam 1997, Cultuurhistorische Studies; Zwolle, Zeist: Waanders, Rijksdienst voor de monumentenzorg, 1999, 304 blz, *f*85,-, ISBN 90 400 9408 X). R. Tijs, *Renaissance-en barokarchitectuur in België. Vitruvius' erfenis en de ontwikkeling van de bouwkunst in de Zuidelijke Nederlanden van Renaissance tot Barok* (Architectuur in België; Tielt: Lannoo, 1999, 224 blz., *f*170,-, ISBN 90 209 3705 7). A.W. Vliegenthart, *Het Loo. Een paleis als museum. Journaal van een restauratie* (Apeldoorn: Stichting Paleis Het Loo nationaal museum, 1999, 232 blz., *f*79,50, ISBN 90 805046 1 0). J. de Maeyer, W. Denslagen, e.a., ed., *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg. Handelingen van het Nederlands-Vlaams symposium, Leuven 13-14 september 1996* (KADOC-Artes; Leuven: Universitaire pers Leuven, 1999, 264 blz., Bf 2300,-, ISBN 90 6186 968 4).

Pieter de Swart, wie kent hem niet? Eerlijk gezegd zullen weinig niet-architecten ooit van hem gehoord hebben, net zoals architecten het binnen de kunsten altijd af moeten leggen tegen schilders. Een gebouw is tenslotte naar onze huidige maatstaven niet veel meer dan een casco om in te wonen en naar eigen smaak in te richten. Toch is architectuur in hoge mate bepalend voor het beeld dat we hebben van onze steden. Diezelfde architectuur was bovendien lange tijd, tot ver in de negentiende eeuw, in de eerste plaats gericht op representatieve doeleinden in plaats van volkshuisvesting. Gebouwen waren alomvattende uitingen van de heersende machthebbers en niet zelden monumentaal vormgegeven. Pieter de Swart (1709-1773) was zo'n architect. Geboren en getogen in Breda, profiteerde hij van de aanwezigheid van de Oranjes aldaar. Op kosten van de toekomstige prins ging deze meestertimmerman in Parijs studeren -

het internationale centrum van de architectuur - aan de school van Jacques-François Blondel. De Swart werd al gauw gegrepen door Blondels architectuurtheorie van de ‘convenance’, die behelsde dat situatie, uitvoering, plattegrond, structuur en ornament van een gebouw telkens weer een ander compromis vereiste, afgestemd op de bewoner, tussen interieur en exterieur. Functie, nut en status van het gebouw maakte van de architect bovendien een vakman die in vele disciplines thuis hoorde te zijn. De Swart zou zijn leven lang de vruchten plukken van deze opleiding: als architect-ontwerper-uitvoerder was hij echter verre van representatief voor de achttiende-eeuwse architectenpraktijk in de Republiek.

Na twee jaar keerde De Swart in 1747 uit Parijs terug, net op tijd om de verandering in de binnenlandse politieke verhoudingen en de verheffing van Willem IV tot erfstadhouder van de Republiek mee te maken. Willem op zijn beurt had een hofarchitect nodig die het nieuwe regime een eigen karakter en stijl naar de laatste mode moest geven. De Swart toog eerst aan het werk voor de feestarchitectuur (een vuurwerktheater in de hofvijver in Den Haag) ter gelegenheid van de Vrede van Aken. Met name in de architectonische opbouw leefde De Swart zich uit maar het is niet duidelijk wat zijn precieze inbreng in het geheel was wegens ruzie met de feitelijke uitvoerder baron von Creuznach. Tegelijkertijd boog De Swart zich over uitvoerige plannen tot verbouwing van het stadhouderlijk kwartier aan het Binnenhof. Het geheel was in de loop van de tijd verworden tot een wirwar aan kamers en gangenstelsels zonder enige grandeur. Diverse varianten werden in ontwerp afgeleverd, maar gebouwd werd er nooit wegens geldgebrek en onenigheid met de Staten van Holland. Door een fraaie projectie op de plattegrond van het complex kunnen we toch inzicht krijgen in de plannen en met name de paleisvariant is een gemiste kans. De Swart maakte hiervoor zelfs een schaalmodel dat helaas is verdwenen. Meer tastbaar, hoewel inmiddels weer gewijzigd, zijn diens tuinontwerpen voor Huis ten Bosch, het Grote en het Kleine Loo.

Ondanks het feit dat De Swart een vooraanstaande positie bekleedde, werd er in de korte periode, dat hij als hofarchitect actief was, voornamelijk ontworpen maar weinig gebouwd. De dood van zijn patroon Willem IV in 1751 betekende dan ook in wezen een bevrijding. De delen I en II van het boek behandelen zijn leerjaren en de ‘heersersarchitectuur’. Zij vormen de handelseditie van het proefschrift van de auteur uit 1997 en zijn goed onderbouwd. Deel III (‘architect van de achttiende eeuw’), bijna de helft van het boek, staat hier in wezen los van. De Swart gaf in zijn verdere leven vorm aan belangrijke gebouwen als het Gouvernement in Den Bosch (het huidige Noord-Brabants Museum), het paleis van de prins van Nassau-Weilburg in Den Haag (de huidige Koninklijke Schouwburg), de Delftse poort in Rotterdam, de raadzaal van het stadhuis in Leeuwarden en nog veel meer. De auteur weet met diens tweede carrière minder goed raad: qua presentatie doet deel III nog het meest denken aan een catalogus van zijn oeuvre. De Swarts Franse oriëntatie maakte hem in elk geval de belangrijkste Nederlandse architect van de achttiende eeuw, een periode waarin meer tot stand werd gebracht dan wel eens wordt verondersteld. Zijn meesterschap lag vooral in de afgemeten proporties van zijn gebouwen en de fraaie rococo-details, met name in het interieur. Helaas heeft Schmidt de neiging nogal vaak en lang (soms wel halve pagina's) te citeren uit Franse brieven, wat de algehele leesbaarheid van het boek niet ten goede komt. Dit geldt evenzeer de onnodige oud-Nederlandse citaten uit rekeningen en resoluties of het soms wel erg

specialistische jargon. Ook in de spelling is de auteur weinig consequent: op dezelfde pagina staan regelmatig twee varianten van hetzelfde woord, bijvoorbeeld grafelijkheid/graaflijkheid, trofeeën/tropheeen etc. Eveneens storend is het veelvuldig foutief gebruik van hoofdletters. Het was beter geweest wanneer er aan de tekst evenveel aandacht zou zijn besteed als aan de talrijke illustraties: 284 in totaal, met slechts in één geval een verkeerd bijschrift (illustratie 180 op bladzijde 185). Het

boek is al met al onevenwichtig van kwaliteit maar in zijn totaliteit toch belangwekkend. De Swart bouwde in essentie voort op het Hollands classicisme van de zeventiende eeuw. Hoezeer de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden in de ontwikkeling van hun beider architectuur uiteen waren gaan lopen, blijkt uit *Renaissance- en barokarchitectuur in België.* Dit boek is op groot formaat uitgegeven en oogt als een koffietafelboek. Maar schijn bedriegt. De boeken in deze mooie reeks zijn door specialisten geschreven; het feit dat zij tevens een lust voor het oog zijn, is extra. In de zestiende eeuw was de renaissance-architectuur nog dominant in de beide Nederlanden; in de zeventiende eeuw werd de ornamentiek onder het calvinisme teruggedrongen, terwijl men zich in de Zuidelijke Nederlanden hierin juist uitleefde. Dit kwam met name door de blijvende grote invloed van Italië (het maniërisme van Rome) op Vlaamse kunstenaars (speciaal Rubens). Bovendien zorgde het voortbestaan van de traditionele opdrachtgevers (kerk en kloosterorden) voor een andere vraag en dus oriëntatie. Zelfs de interieurs van burgermanshuizen zijn door het vele stucwerk een sculpturaal feest; deze 'illusiearchitectuur' was in de eerste plaats op effect gericht, reden ook waarom men een voorliefde had voor plafondschilderingen.

Een groot probleem als gevolg van de bouwwoede van onze voorouders is wat latere generaties met al dit erfgoed aanmoeten. Restaureren? En op welke wijze dan? Het kostenplaatje is uiteindelijk bij dit soort vragen meestal doorslaggevend. De opdracht tot restauratie van paleis Het Loo werd in 1976 gegeven; in 1984 werd ze voltooid, hoewel sindsdien nog het nodige is gebeurd (in 1995 werd bijvoorbeeld het rode staatsiebed nog verworven), zoals blijkt uit *Het Loo. Een paleis als museum.* Het unieke van deze restauratie is dat Het Loo op basis van historische gegevens werd teruggerestaureerd naar de toestand ten tijde van stadhouder-koning Willem III, ondanks de gedegenheid en expertise toch een zeer a-historische aanpak. Van alle latere toevoegingen ontdaan, rest nu in essentie een zeventiende-eeuws paleiscomplex. De gebouwen en met name de tuinen ondergingen een metamorfose, zoals die tegenwoordig populair zijn bij doe-het-zelfprogramma's op televisie. Bij de herinrichting heeft men juist de verschillende bewoners weer zoveel mogelijk opgevoerd tot en met Wilhelmina toe, die er in 1962 overleed. Deze incongruïteit komt omdat het Loo sinds 1971 als nationaal museum fungeert, waarin permanent de pracht en praal van de Oranjes tentoon wordt gesteld en men daarnaast door middel van tijdelijke exposities goed inspeelt op het publiek. Het 'journaal' van Vliegenthart over de restauratie (een bewerking van zijn rapportages in de jaarverslagen van het museum) is goed gedocumenteerd en vrijwel *in full colour* uitgegeven. Dit boek fungeert dan ook in wezen als een soort alternatieve museumgids; er waren in elk geval maar een paar kleine ingrepen voor nodig geweest, zoals een inleidend hoofdstuk over de geschiedenis van het paleis, om dat ervan te maken. Over de uiteindelijke kosten van de restauratie komen we helaas niets te weten: daarvoor moeten we waarschijnlijk het vijfdelig intern rapport van de Rijksgebouwendienst uit 1993 raadplegen. Voor het overige is de auteur scheutiger met getallen, zoals stijgende bezoekersaantallen of de vervanging van 180.000 exemplaren *buxus suffruticosa* door *buxus sempervirens* in 1990 omdat de eerste (in Frankrijk aangekweekt) niet aansloeg. Dat niet alles koek en ei was, blijkt bijvoorbeeld ook uit een zinsnede op bladzijde 193 waarin er sprake van is dat de reconstructie van de twee grote boogvormige treillages achter de cascades op het oostelijk en westelijk

terras van de verdiepte benedentuin om ‘financiële redenen’ tijdens de restauratie niet zijn uitgevoerd maar later (in 1987) alsnog door eigen medewerkers is gebeurd.

Voor de restauratie werd aldus een vrij radicaal uitgangspunt genomen, in plaats van een meer conserverende restauratie. Regelmatig is in dit boek dan ook sprake van ‘afgietsels,’ ‘reconstructie’ of ‘het aanbrengen van oorspronkelijke kleuren.’ Gezichtsbepalend voor de

totale aanpak blijft de tuin: (hoewel samen met het huis slechts 1% van de oppervlakte van het park). Omdat ze vrijwel van de grond af weer is opgebouwd doet ze toch wat steriel aan, als ware het een modeltuin van Intratuin, waar achteraf wel wat kritiek op is gekomen. Het is jammer dat de auteur niet iets meer over de achtergrond van de restauratiediscussie prijsgeeft of er in een nawoord op terugblikt. In zijn hoofdstuk 'Voorbereiding 1968-1976' doet hij weliswaar verslag van het ambtelijk proces maar over beweegredenen worden slechts algemeenheden gedebiteerd. Wie echter tussen de regels door leest, komt tot de volgende conclusie: de staat heeft voor *f* 43.900.000.- (prijspeil 1973) de restauratie bekostigd van een 'verminkt monument' - in ruil waarvoor zij weliswaar een museum van allure heeft gekregen - met als doel om het beeld van de Nederlandse geschiedenis te verrijken maar bovenal als 'een waardige hommage aan de gehele dynastie der Oranjes.' De staat dus als hoeder van het imago van de Oranjes? Dit wordt min of meer bevestigd door een andere overweging destijds: de beslissing tot restauratie werd juist genomen ter voorkoming van het ontstaan van een negatief beeld van Wilhelmina wanneer het gebouw in zijn toenmalige, vervallen staat gehandhaafd zou blijven. Dit interessante punt wordt verder niet toegelicht maar uit de biografie van Fasseur blijkt dat Wilhelmina in haar levensavond op Het Loo (waar in 1956 zelfs Hongaren werden ondergebracht) geen grote staat voerde, verder nogal zuinig was en veel van haar geld wegschonk. In beide gevallen echter lijken zuiver wetenschappelijke redenen in elk geval niet aan de beslissing tot restauratie ten grondslag te hebben gelegen.

Dat restaureren een vak apart is met veel discussie over voors en tegens, blijkt ook wel uit het laatste hier besproken boek. In de negentiende eeuw werd men voor het eerst op grote schaal geconfronteerd met de restauratie van oude gebouwen. Industrialisatie en stadsuitbreidingen deden het stedelijk landschap her en der grondig veranderen. Met name middeleeuwse monumenten (meest kerken en stadhuizen) stonden hierbij centraal. Hiermee is onlosmakelijk de naam van Viollet-le-Duc verbonden, wiens herschepping van middeleeuws Frankrijk onder de noemer neo-gotiek de bouwkunst sterk zou gaan beïnvloeden. Over de negentiende-eeuwse monumentenzorg en de huidige omgang met de toenmalige restauratiepraktijken werd in 1996 een Nederlands-Vlaams symposium georganiseerd, waarvan drie jaar later de resultaten te boek zijn gesteld in *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg.* Het boek valt in vier delen uiteen, waarin telkens de Nederlandse en Belgische praktijk tegen elkaar worden afgezet. Deel I behandelt de historische en esthetische betekenis van de negentiende-eeuwse restauraties. Destijds ging men nogal eens destructief te werk; men had vooral de neiging veel later materiaal te verwijderen. Deel II gaat over de actoren. Architecten, opdrachtgevers en rijksoverheid hadden tegenstrijdige belangen. De restauraties waren daarom verre van waardevrij, integendeel: met name de katholieke emancipatie en haar actieve opstelling zorgde voor wrevel, mede door een gebrek aan sturing van de overheid die tevergeefs probeerde uit het verleden een gemeenschappelijke identiteit te smeden. De diverse ideologieën zorgden echter wel voor het eerst voor serieuze bewustwording van het cultureel erfgoed. Deel III behandelt de omgang met het historisch erfgoed waarin naast gebouwen ook koorbanken, kerkzilver en muurschilderingen worden behandeld. De toenmalige praktijk kan in de meeste gevallen de huidige toets der kritiek niet langer doorstaan; creatieve opwellingen zorgden voor zogenaamde verbeteringen, die er vooral op gericht waren eenheid van stijl te creeëren. Ter

verdediging moet gezegd worden dat de restaurateurs toen nog lang niet de technische mogelijkheden hadden van nu. Tevens is er onder andere aandacht voor het monstrueuze kasteel Haarzuilens (eens een romantische ruïne) dat na de verbouwing door Cuypers een middeleeuwse 'sfeer' moest verbeelden. Inmiddels dreigt het echter onder zijn eigen overgewicht te bezwijken. Desondanks is de overheid voor restauratie overstag gegaan, zodat een typisch negentiende-eeuwse opvatting van monumentenzorg bestendigd zal worden met eenentwintigste-eeuws belastinggeld. Hieruit blijkt eens te meer dat aspecten als toerisme en

recreatie soms zwaarder wegen dan enig wetenschappelijk argument; op diverse plekken verrijzen in Nederland zelfs weer nieuwe ‘kastelen’. Deel IV, tot slot, bestaat uit *casestudy's* over de omgang met negentiende-eeuwse restauraties in de actuele monumentenzorg, waarbij de aandacht vooral uitgaat naar kerken in België. Het boek sluit af met een biografisch repertorium, hoewel het handiger zou zijn geweest als men zich hierin beperkt had tot de hoofdrolspelers uit het boek in plaats van mensen als John Aislebie (1670-1742, Engels staatsman op wiens landgoed Fountains Abbey lag) of Ferdinand II van Aragon (1452-1516, koning van Spanje) op te nemen.

C.O. van der Meij

Chr. Berkvens-Stevelinck, met medewerking van A. Visser, *Magna commoditas. Geschiedenis van de Leidse universiteitsbibliotheek 1575-2000* (Leiden: Primavera pers, Universitaire pers Leiden, 2001, 264 blz., ISBN 90 74310 71 0).

Wie voor het aanbreken van de digitale dageraad naar de Leidse UB ging om een boek te lenen moest het opzoeken in de Leidse boekjes. Daarin waren langwerpige kaartjes alfabetisch of systematisch samengebonden. Maar het wonderlijke was dat men ze als Semitische boeken van achteren naar voren diende te raadplegen. En wie wil weten waarom dit sinds 1865 het geval was moet deze prachtig geïllustreerde geschiedenis van de Leidse universiteitsbibliotheek lezen: met de linkerhand kon de nieuwsgierige dan zo'n boekje vasthouden en met de rechter bladeren en aantekeningen maken (en de linkshandigen dan?). Ook leert men dat de catalogus zo lang met de hand geschreven bleef omdat de minister toen subsidie voor het drukken geweigerd had. Immers de vorige bibliothecaris had elke gedrukte catalogus als direct achterhaald gezien. Kan geschiedschrijving over een bibliotheek boeiend zijn? Niet natuurlijk als het blijft bij dorre opsommingen, wel als een historicus, zoals deze doet, de levensloop van de centrale figuur, de bibliothecaris, de ontwikkelingen van het boekenbezit en de cultuurhistorische factoren, die meespelen, weet te integreren en daardoor een grotere betekenis aan het geheel weet te geven.

Zo worden wij door de eeuwen meegenomen en leren hoe de voortdurend weer opduikende problemen van ruimtegebrek en bescherming van het boekenbezit zijn aangepakt. Dat ging van vrijwel totale afsluiting van de bibliotheek voor lezers en vooral studenten tot de grote liberaliteit vanaf het begin van de Verlichting tot diep in de negentiende eeuw, toen kostbare manuscripten onbekommerd aan geleerden en lezers in Europa werden uitgeleend. Ook in de tijd dat uitleenpraktijk werd beperkt kon bijvoorbeeld oorlogsgevaar nog schade aanbrengen, zoals in 1914 bij de brand in de Leuvense universiteitsbibliotheek gebeurde waar uitgeleend Leids bezit verloren ging. In de vroegmoderne tijd werd een bibliotheek heel anders bekeken en functioneerde zij op een andere wijze dan tegenwoordig. De Leidse bibliotheek werd gesticht om de reputatie van de universiteit te vergroten en de universitaire gemeenschap ten dienste te staan. Hoge autoriteiten kregen er daarom naast de professoren sleutels van. Maar de studenten die er bekaaid afkwamen kopieerden ze en chaos was het gevolg. Toen volgde in de zeventiende eeuw een periode van

afsluiting, waarin de bibliotheek naar humanistische opvatting als een ‘bronnentuin’ werd gezien, vanwaaruit uitgaven van manuscripten tot stand werden gebracht. Aanvankelijk waren de boeken volgens de oude indeling naar wetenschappen en faculteiten in *plutei* dwars in de zaal opgesteld, aan kettingen op hun kop met de rug naar voren. Halverwege de eeuw werden de kasten met boeken tegen de buitenwanden van de

bibliotheek aangebracht. De dwarse planken verdwenen en een custos reikte vanachter een hek het gevraagde boek aan. De auteur meent hierin een beslissende verandering in de positie van de geleerde te moeten opmerken. Nu zou hij als humanist niet meer zijn eigen plaats in het gesloten firmament van de universele kennis betreden, maar zich naar de buitenwereld omwenden en met elk boek dat hij uit de buitenkasten liet nemen een luik op de wereld hebben geopend. Deze beeldspraak lijkt echter toch de continuïteit van het geleerdenleven in de zeventiende eeuw te miskennen. Later kwam een opstelling naar formaat in een magazijn, zoals we tegenwoordig nog kennen.

Een belangrijke activiteit van de bibliothecaris bestond uit het maken van een catalogus. Dit onderdeel van de bibliotheekgeschiedenis is terecht breeduit behandeld omdat daarin zich de 'strijd' afspeelde tussen de ouden (die zich vooral richtten op de indeling naar wetenschappen en de boeken nummerden) en de nieuwen (die de auteurs vooropstelden en dus alfabetische ordening wensten). Bovendien hadden deze catalogi aanvankelijk een wervend doel en werden zij geleidelijk steeds noodzakelijk omdat de bibliotheek talrijke legaten van hoogleraren en erudieten verwierf, die op een of andere wijze toegankelijk moesten worden gemaakt. De avontuurlijke wijze waarop deze schenkingen, soms onder eindeloos gekibbel, arriveerden, lezen als een roman. Maar in het algemeen gesproken is dit boek natuurlijk de geschiedenis van toenemende professionalisering en specialisering in de bibliotheek, van hoog tot laag. Het is daarom jammer, dat hier en daar toch tekenen van een te snelle redactie zichtbaar zijn. Zo zijn op bladzijde 68 de portretten van de Scaligers omgekeerd afgedrukt, op pagina 108 staat dat Boerhaave in de zestiende eeuw actief was en wanneer overleed bibliothecaris Du Rieu nu precies, in 1896 of 1897 (164)? Soms wordt in de tekst nogal eens wat herhaald en dat geldt ook voor de verhouding tussen tekst en fotobijschriften. Op deze slakken moeten we echter niet teveel zout leggen, want dit is nu sinds lange tijd de eerste grote geschiedenis van de Leidse universiteitsbibliotheek. Een knap werk dat met eruditie en plezier geschreven is. De illustraties leggen een wereld van het boek open, die maar voor weinigen toegankelijk is en de rijkdom van het Leidse bezit aantoont. Des te verbazender is het dat bij het lijstje van geldgevers, die deze publicatie mogelijk hebben gemaakt, de Leidse universiteit zelf ontbreekt.

E.O.G. Haitsma Mulier

Ch. Brasz, Y. Kaplan, ed., *Dutch jews as perceived by themselves and by others. Proceedings of the eighth International symposium on the history of the jews in the Netherlands* (Brill's series in jewish studies XXIV; Leiden-Boston-Keulen: Brill, 2001, xiv+457 blz., *f* 240,20, ISBN 90 04 11705 9).

In 1980 vond het eerste symposium over de geschiedenis van de joden in Nederland te Amsterdam plaats. Een klein aantal der bijdragen werd gepubliceerd in de *Studia Rosenthaliana* (XV, 1981; zie *BMGN,* XCVII (1982) 315-316). Twee jaar later werd het tweede symposium gehouden in Israël. De initiatiefnemer Jozef Michman, destijds directeur van het centrum voor de studie van de joden in Nederland aan de Hebrew

University te Jeruzalem, trad tevens op als redacteur der acta die in een kloek deel werden uitgegeven (zie *BMGN,* Cl (1986) 229-231). Inmiddels heeft de achtste bijeenkomst in deze reeks in 1998 te Jeruzalem plaatsgevonden. Het thema ‘beeld en zelfbeeld’ heeft aanleiding gegeven tot interessante referaten, al zal men aparte reflectie op imagologie en identiteit vergeefs zoeken. De keurig uitgegeven bundel brengt 25 artikelen bijeen die in zeven rubrieken zijn ondergebracht.

Ten eerste: ‘Portugese joden, beeld en zelfbeeld’ waarin de zeventiende en achttiende eeuw centraal staan. Kaplan belicht in een fraaie bijdrage de plaats der Sefardische joden te Amsterdam in de Nederlandse samenleving. (Inmiddels kan men daarnaast raadplegen Daniel Swetschinski, *Reluctant cosmopolitans. The Portuguese jews of seventeenth-century Amsterdam* (Londen, 2000)). G. Nahon en S. Berger behandelen aspecten van het werk van figuren als Abraham Haim Lopes Arias en Isaac de Pinto. De tweede rubriek, gewijd aan de houding der christenen, voert de lezer naar recenter tijden. Judith Fishman bespreekt verschillende visies op de joden in de negentiende eeuw, terwijl Th. Salemink en G. van Klinken respectievelijk de kijk der katholieken en protestanten in de jaren 1918-1945 en 1860-1960 behandelen. (Bij zijn bespreking van de figuur van Sophie van Leer verzuimt Salemink te vermelden dat de eerste monografie over deze intrigerende vrouw in 1997, en niet in 2000, is verschenen.) Het derde thema ‘sociale en culturele ontmoetingen’ omvat wel heel uiteenlopende aspecten: Nederlandse joden in proza en poëzie (W.J. van Bekkum) en op het toneel (Hetty Berg), vooral rond 1900; Amsterdamse joden en de plaatselijke prostitutie rond 1700 (Lotte van de Pol).

De oude vraag ‘joodse Nederlanders of Nederlandse joden’ wordt aan de orde gesteld onder het kopje ‘species hollandia judaica’, waarin onder meer Nederlandse joden in Israël, door Chaya Brasz en Chr. Kooyman, de revue passeren. J. Michman schrijft een polemisch stuk onder de titel ‘Ideological historiography’ waarin hij het doet voorkomen alsof het emancipatiedecreet van de Nationale Vergadering uit 1796 uitsluitend vanuit een zelfgenoegzaam geschiedbeeld zou zijn behandeld. Ten onrechte. Laurence Charpentier en anderen hebben in *Aschkenas* (1994 en 1996) en in de bundel *Religie en (on)gelijkheid in een plurale samenleving* (R. Kranenborg, W. Stoker, ed., 1995) een meer genuanceerd beeld gegeven dat niet behoort te worden genegeerd. Even eenzijdig is Michmans kritiek op de visie van Jaap Meijer op het Nederlandse jodendom in het interbellum. Hier verhindert zijn zionistische opvatting hem de nodige distantie te nemen.

De laatste drie secties zijn gewijd aan de vervolgingen tijdens de jaren dertig en veertig: hulp aan onderduikers, zelfmoorden, de joodse raad, restitutie van in beslag genomen gelden en goederen. (De grote jurist E.M. Meijers, die Theresienstadt overleefde, publiceerde hierover al in 1950 een brochure.) P. Schrijvers vervalt in zijn apologie voor David Cohen in een moreel polair denken dat van Isaak Kisch een onwaarschijnlijk zwart schaap maakt.

Deze bundel is naar aard, kwaliteit en perspectieven zeer divers. De woorden van Kaplan in zijn openingstoespraak waren zeker profetisch: ‘However, I am prepared to hazard a pessimistic guess, that the present conference will also fail to bring about the hoped-for integration and that the centrifugal forces of Dutch-Jewish history will operate this time as well with greater power than our centripetal aspirations.’ (3) Die synthese zal trouwens, gezien de historische dimensie van het onderwerp, wel een vrome wens blijven - zeker zolang de vraag naar de joodse identiteit in het debat wordt ontweken. Het is bijvoorbeeld toch wel opmerkelijk dat Ultee c.s. (over zelfmoord) joden naast elkaar definiëren als denominatie en volgens nazinormen (337). Waar blijft het staatsburgerschap? De sterk emotioneel gekleurde geschiedschrijving wijst erop dat, vooral over de vorige eeuw, voorlopig geen objectiverende geschiedschrijving bereikt zal worden zolang zo stellig een zin wordt neergeschreven als ‘The Jews, who had been robbed and had suffered more than any

other population group, received no preferential treatment by law.' (399) Intussen blijven wij uitzien naar de 'synthese' die - wie weet - het negende of het tiende symposium zullen brengen.

A.H. Huussen jr.

Middeleeuwen en nieuwe geschiedenis

P.A. Henderikx, *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen. Keuze uit de verspreide opstellen,* B. van Bavel, G. van Herwijnen, K. Verkerk, ed. (Amsterdamse Historische reeks, Grote serie XXVI; Hilversum: Verloren, 2001, 351 blz., *f*59,50, ISBN 90 6550 656 X).

B. van Bavel, G. van Herwijnen en K. Verkerk bezorgden deze keuze die voorzien werd van een woord vooraf door C. Dekker over de carrière van de auteur aan wie deze bundel werd aangeboden ter gelegenheid van zijn emeritaat als hoogleraar in de nederzettingsgeschiedenis van de Nederlanden in de Middeleeuwen. Dat Henderikx zelf een flinke inbreng in de totstandkoming heeft gehad blijkt uit de aanvullingen bij de oorspronkelijke annotatie.

De collectie is ingedeeld volgens drie thema's die het werk van Henderikx domineren: ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis, waterstaatsgeschiedenis en diplomatiek. Men vindt hier zijn studie over de ontginningen in de Rijn/Maasdelta, waarin hij laat zien dat de rivieren die oorspronkelijk een verbindende functie in het ontginningsgebied hadden ten slotte een scheidende functie kregen, toen het werk voltooid was en de inmiddels optredende klink de aanleg van grote dijken nodig maakten. Het stuk werd niet eerder in het Nederlands gepubliceerd en het is verheugend dat het op deze manier gemakkelijk toegankelijk is. Het tweede artikel behandelt de positie van de bisschop van Utrecht in het gebied van Maas en Merwede in de elfde en twaalfde eeuw, die daar op zijn wereldlijk gezag aanspraken op de novale tienden in het daar gelegen ontginningsgebied kon baseren. Drie artikelen, over het ontstaan van de havenplaatsen in Zeeland en het belang van Middelburg en over ontstaan en uitbreiding van Zierikzee en het jongere Veere vormen, mèt de substantiële bijdrage aan het onder redactie van Henderikx en anderen in 1996 verschenen werk *Duizend jaar Walcheren* over de waterstaat van dit eiland tot het begin van de vijftiende eeuw, het Zeeuwse element in de bundel en getuigen van de warme gevoelens van de auteur voor zijn geboortestreek. Jammer dat zijn boeiende oratie van 1992 (‘Walcheren van de 6e tot de 12e eeuw’) hier niet ook een plaats kon krijgen.

Aan de universitaire loopbaan van de auteur ging een periode vooraf waarin hij in het archiefwezen werkzaam was. Uit die jaren stammen zijn studies over de Zuid-Hollandse waterschapsgeschiedenis. In ‘De Lek en de Hollandse IJsel in de vroege Middeleeuwen’ onderstreept hij het belang van een samenspel tussen archeologen, geologen en mediëvisten. De stukken over de zorg voor de dijken in het baljuwschap Zuid-Holland en aangrenzende heerlijkheden en over de oprichting van het hoogheemraadschap van de Alblasserwaard (1277), waarin de graaf van Holland en elf Hollandse ambachtsheren met de heren van de hoge heerlijkheden een samenwerkingsverband aangingen, en het artikel over waterbeheersing en afwatering in de Alblasserwaard tot aan de komst van de poldermolens in de vijftiende eeuw sluiten nauw bij elkaar aan. Kern van het verhaal vormt de omstandigheid dat binnen een eeuw na de voltooiing van de ontginningen zich enorme veranderingen voordeden als gevolg van klink, waarvoor efficiënte oplossingen gevonden moesten

worden. De stukken zijn gebaseerd op de intieme kennis welke de schrijver van de bronnen en de geografie van dit gebied heeft.

Als sluitstuk fungeert het derde thema, drie studies over diplomatiek, eerder in *Festschrifte* gedrukt. Het eerste behandelt het cartularium van Radbod waarvan het oorspronkelijke document niet meer aanwezig is, maar dat, betoogt Henderikx, waarschijnlijk - evenals het oudste

deel van de er in opgenomen goederenlijst - in of voor 896 tijdens het verblijf van de bisschop van Utrecht in Deventer zal zijn vervaardigd. De samenstelling van het cartularium gaf de schrijver aanleiding tot een aannemelijke reconstructie van wat er met het 'archief' van bisschop Hunger gebeurde na zijn vlucht uit Utrecht omstreeks 857. Het artikel over 'De bevestigingsoorkonde van bisschop Otto III van Utrecht voor de abdij van Middelburg, juni 1247' (door Post ten onrechte voor onecht gehouden) gaat over het gezag van een door een elect uitgevaardigd stuk vergeleken met dat van een bevestiging daarvan in een inhoudelijk gelijke oorkonde uit de tijd toen die elect tot bisschop was verheven en over het nuttige doel waartoe het document uit 1247 moest dienen. Ook in de tweede studie in deze rubriek toont hij de echtheid aan van een bevestigingsoorkonde, ditmaal van die van bisschop Bernold van 26 juni 1050 voor de Sint-Paulusabdij te Utrecht, in een veertiende-eeuws afschrift overgeleverd, zij het dat volgens hem de beschikbare tekst latere interpolaties bevat. Het gegeven dat een schenking van bisschop Ansfried aan de abdij Hohorst alleen bekend is uit een twaalfde-eeuws falsum dat '1006' als datum aangeeft, betekent niet dat er geen echte schenkingsoorkonde aan ten grondslag heeft gelegen die ook voor de Bernoldus oorkonde kan zijn benut. Henderikx ziet dan ook geen formele of inhoudelijke bezwaren tegen het bestaan van zo'n oorkonde. Dit nu werd onlangs door Charlotte Broer in haar dissertatie over de Sint-Paulusabdij bestreden. De schenking had volgens haar wel plaatsgevonden, maar was niet schriftelijk vastgelegd. In een gloednieuwe bijlage van zes kleingedrukte pagina's gaat Henderikx daar nu op in. Hij weerlegt haar stellingen met redelijke argumenten en wijst in dat verband haar opvatting dat de Benedictijner regel in Hohorst pas na Ansfrieds dood zou zijn ingevoerd af. Maar ze heeft hem er kennelijk van overtuigd dat van interpolaties geen sprake is. Aan de gevarieerde collectie van aangenaam leesbare stukken gaat een lijst van publicaties vooraf.

Johanna Kossmann-Putto

C.J.C. Broer, *Uniek in de stad. De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint-Paulusabdij in Utrecht: haar plaats binnen de Utrechtse kerk en de ontwikkeling van haar goederenbezit (ca. 1000-ca. 1200)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2000; Utrecht: [C.J.C. Broer], 2000, 640 blz., €40,84, ISBN 90 805772 1 9).

De hoofdtitel van dit proefschrift, *Uniek in de stad,* is een citaat uit Buchelius dat met de inhoud van het werk weinig van doen heeft. De stad, dat wil zeggen Utrecht, komt in het boek nauwelijks voor. De schrijfster onderzocht vooral, zeer grondig en consciëntieus wat de abdij Hohorst, halverwege de elfde eeuw verplaatst naar Utrecht, in de eerste eeuwen van haar bestaan aan grond en aan rechten bezat, op welke bisschoppelijke schenkingen, afgesplitst uit het vermogen van de kerk van Sint Maarten, dat bezit berustte. Een handicap bij haar onderzoek vormde de schaarste aan contemporaine bronnen: van samenhangende reeksen documenten is geen sprake en naarstig bijeengezochte gegevens uit andere fondsen verschaffen maar weinig

zekerheden voor het behandelde tijdperk. Broers boek wemelt dan ook van termen als ‘het valt aan te nemen,’ ‘... is niet uitgesloten dat,’ ‘niet anders dan elders zal...,’ die het hypothetische karakter van talloze overwegingen en conclusies onderstrepen. Mevrouw Broer weet veel van de door haar voorgestelde oplossingen van doordachte argumenten te voorzien, maar vooral in het eerste deel van haar studie is het resultaat van haar geleerd gepeins wat mager.

In dat eerste deel behandelt de schrijfster de voorgeschiedenis en de stichting van Hohorst

vanuit Oudmunster, ‘waar de monastieke traditie [van het monasterium van Willibrord] in Utrecht gehandhaafd bleef’ totdat zich, volgens haar idee, omstreeks 1000 een scheiding voordeed tussen monastiek-geneigden en meer werelds gezinde kanunniken, waarna de eersten overgingen tot de stichting van een abdij bij Amersfoort onder leiding van bisschop Ansfried.

Mevrouw Broer ziet deze abdij als een bisschoppelijk eigenklooster dat deel bleef uitmaken van de Utrechtse kerk en aanspraak kon maken op een aandeel in het vermogen ervan. Aan een reconstructie van de oudste geschiedenis van de abdij na de verhuizing naar Utrecht besteedt de auteur veel ruimte en zij zoekt naar verbanden met ontwikkelingen buiten het bisdom (bijvoorbeeld aan een mogelijke invloed van de hervormingsbeweging van Siegburg), maar hier wreekt zich het ontbreken van een betrouwbaar fundament.

Veel steviger blijft Broer met de voeten op de grond in het tweede deel van haar boek, gewijd aan de lokalisatie van de aan de abdij geschonken bezittingen. Juist voor de begintijd heeft zij een goed houvast aan de oorkonden welke de schenkingen van de bisschoppen Ansfried, Adelbold en Bertold opsommen. Zij gaat er van uit dat de overgeleverde tekst van de laatste (1050) in zijn geheel echt is zonder interpolaties en als zodanig bruikbaar voor haar onderzoek. Het document zou de verhuizing naar Utrecht markeren en daarmee de precieze datering daarvan bepalen. De verspreide goederen die Hohorst van Ansfried en Adelbold kreeg waren, stelt schrijfster vast, in hoofdzaak recente aanwinsten van het kerkelijk vermogen, afkomstig uit het eigen bezit van de eerste en uit een aanzienlijke schenking van Adela van Hamaland tijdens Adelbold (misschien, veronderstelt Broer, ‘geoormerkt’ als voor Hohorst bestemd, waardoor zij niet voor uitgifte aan de dom en Sint Salvator kon dienen?). Daaronder vallen de goederen in Eemland en de Betuwe met de hof van Lienden, die blijvend als de kerngebieden van het abdijbezit vallen te kenmerken. Toch vindt Broer deze dotaties eigenlijk maar armzalig, tenzij de bisschoppen zich bewust waren van de grote mogelijkheden tot uitbreiding door ontginningswerk die zij boden. Bertolds schenking stamde duidelijk uit het oude bezit van de kerk en gaf de abdij een plaats in de stad en inkomsten uit een ontginningseenheid even daarbuiten.

Zulke gegevens ontbreken voor de periode van 1050 tot de vroege twaalfde eeuw. Maar na een paar bladzijden politieke geschiedenis van Friesland bewesten Lauwers en lange beschouwingen over eigenkerkrecht en patronaatsrecht krijgt de kerk van Arum de volle aandacht. Deze zou vóór 1100 samen met haar dochterkerken aan Sint Paulus zijn geschonken, maar vreemd genoeg is de abdij later verschillende dochterkerken en tiendrechten kwijtgeraakt. Hoe dat kwam blijft een kwestie van speculaties. Van de verspreide goederen en rechten welke Sint Paulus in Zuid-Holland en Zeeland blijkt te hebben, zowel kerken als ontginningsgebieden, is de schenker niet vast te stellen; laat-middeleeuwse gegevens bieden hier over de samenstelling van het bezit grotere zekerheid. Opmerkelijk is overigens in haar hele studie dat de schrijfster er van uit lijkt te gaan dat niet-bisschoppelijke schenkingen van enig belang nooit aan de abdij zijn gedaan, ook niet in gevallen waar een relatie met het kerkelijk vermogen niet aan te wijzen is. Alleen voor de kerk van het Friese Arum neemt zij aan dat die regelrecht uit familiebezit kwam, maar dan wel door de eigenaar, Hartbert, aan de abdij is gegeven toen hij al bisschop van Utrecht was. Daarentegen herleidt

zij het verloren gaan van rechten en inkomsten veelal tot druk van, of usurpatie door leken (de graaf van Holland, de Zeeuwse ambachtsheren).

De auteur stelt vast dat na de sluiting van het Concordaat van Worms de bisschoppen niet scheutig meer waren met dotaties aan de abdij. Ze verklaart dat, heel aannemelijk, vooral uit het feit dat na het eind van de elfde eeuw schenkingen van koningsgoed achterwege bleven zodat het kerkelijk vermogen geen spectaculaire groei meer doormaakte. Bovendien, meent

zij, vonden de bisschoppen waarschijnlijk dat kapittels en abdij intussen vermogend genoeg waren - mede als gevolg van grootscheepse ontginningen - en het aantrekkelijk werd om nieuwe kloosters en kloosterorden te begunstigen. De gedachte dat het kerkelijk vermogen iets was waarin alle vijf Utrechtse kloosters deel hadden, was toen kennelijk verdwenen. Overigens was in diezelfde eeuwen ook de positie van de abdij ten opzichte van de kapittelkerken veranderd en was zij niet langer één van de vijf. Het verschijnsel dat zij buiten de boot viel bij de verdeling van de aartsdiakenschappen stelt Broer meermalen uitdrukkelijk aan de orde. Toen de kapittels een bestuurlijke rol verwierven kreeg Sint Paulus daaraan geen deel.

De studie van mevrouw Broer berust op een indrukwekkende documentatie en zij is daardoor in staat een inzicht te geven in de groei, de samenstelling en de aard van grondbezit en rechten van de abdij en in de verhouding tussen de abdij, de bisschop en de Utrechtse kapittelkerken. Dat is een waardevol resultaat. De schrijfster zou echter haar lezers een dienst hebben bewezen door de talloze herhalingen in haar tekst (‘Zoals gezegd,’ ‘Zoals al eerder opgemerkt,’ etcetera) en samenvattingen van eerdere beschouwingen weg te werken en veel ‘Achtergrondinformatie’ over algemene ontwikkelingen achterwege te laten - zo nodig kan de gebruiker immers ook zelf wel een handboek raadplegen. Het zou het leesplezier aanzienlijk hebben verhoogd.

Johanna Kossmann-Putto

D. Heirbaut, *Over lenen en families. Een studie over de vroegste geschiedenis van het zakelijk leenrecht in het graafschap Vlaanderen (ca. 1000-1305)* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse academie van België voor wetenschappen en kunsten. Nieuwe reeks II; Brussel: Koninklijke Vlaamse academie van België voor wetenschappen en kunsten, Paleis der academieën, 2000, 258 blz., ISBN 90 6569691 1).

Dit boek is samen met *Over heren, vazallen en graven. Het persoonlijk leenrecht in Vlaanderen, ca. 1000-1305* (Brussel, 1997) het resultaat van het proefschrift van Dirk Heirbaut over het vroegste Vlaamse leenrecht. In combinatie met Rik Opsommer, *‘Omme dat leengoed es thoochste dine van der weerelt’. Het leenrecht in Vlaanderen in de 14de en 15de eeuw* (Brussel, 1995) beschikken we nu over een grondig en volledig overzicht van het middeleeuwse Vlaamse leenrecht. In feite zijn er relatief weinig middeleeuwse vorstendommen waarvoor zulke studies werden gemaakt. Dat doet een beetje vreemd aan gezien het belang van de feodaliteit als maatschappij-ordenende instelling. Toen Ganshof zijn befaamde *Qu'est-ce que la féodalité* schreef, had hij te kampen met een schrijnend gebrek aan voorstudies. Intussen, na het verschijnen van het controversiële en bijna ‘revisionistische’ werk van Suzan Reynolds, *Fiefs and vassals. The Medieval evidence reinterpreted* (Oxford, 1994) is die situatie eigenlijk slechts weinig verbeterd. De historische studie van het oude recht in het algemeen zit in onze contreien ook niet echt in de lift. De rechtsgeschiedenis wordt tegenwoordig vaker vanuit een hedendaags utilitair perspectief benaderd. Vandaag houdt onder meer Dirk Heirbaut toch een Gentse rechtshistorische traditie overeind waarvan Ganshof en Van Caenegem uiteraard de

meest illustere vertegenwoordigers blijven: een oerdegelijk en betrouwbaar historisch positivisme, een soort *histoire pour l'histoire* gebaseerd op een eruditie die vandaag steeds zeldzamer wordt.

De auteur heeft zijn doctoraatsverhandeling volgens een evident juridisch criterium opgesplitst. Was het persoonlijk leenrecht (de relatie tussen heer en vazal) het voorwerp van het

andere boekwerk, hier staat het zakelijke leenrecht (dat wil zeggen het leen zelf) centraal. Na 1200 werd het leenrecht trouwens steeds meer ‘verzakelijkt’ en ‘gedepersonaliseerd’. Voor Dirk Heirbaut staan de belangen van de (adellijke) familie centraal in het Vlaamse leenrecht. Het leen is eigenlijk geen individueel bezit maar wel een familiebezit. Vermits het leen de basis van de familiale macht, de hoeksteen van het patrimonium van de machtigen vormde, moest het worden beschermd tegen de vervreemdingen waarmee individuele leden van zo'n geslacht deze machtspositie konden verzwakken. Dat element is de kern van het boek. Het gaf vaak aanleiding tot conflictgeladen situaties waarbij een echtgenoot tegenover zijn echtgenote kwam te staan, een zoon tegenover zijn moeder, een individu tegenover zijn familie, een familie tegenover de graaf, de graaf tegenover de kerk enzovoort.

De graaf van Vlaanderen liet zich natuurlijk ook niet onbetuigd in zijn belangenbehartiging. Hij breidde zijn invloed uit, maar in laatste instantie waren het de belangen van de families die bleven doorwegen. Vanuit genderperspectief is bovendien interessant dat het Vlaamse leenerfrecht - blijkbaar soms tegen wil en dank en in vergelijking met andere regio's - ‘gematigd positief’ stond tegenover de vrouw. Als hij het verband legt met de specifieke sociale structuren en met de politieke krachtsverhoudingen, toont Heirbaut zich bij momenten een echte rechtssocioloog, maar daar had hij naar mijn smaak wat verder in mogen gaan. Hij beklemtoont dat het oude recht geen statisch fenomeen was, zoals al te vaak wordt verondersteld, maar dat in de door hem bestudeerde periode een dynamische ontwikkeling juist als algemene regel gold. Als een goede jurist blijft hij volhouden - en daarvoor heeft hij zeker argumenten - dat de interne dynamiek van het leenrecht de belangrijkste factor in deze ontwikkelingen was. Het oorspronkelijke eenvormige Vlaamse zakelijk leenrecht zou in de late dertiende eeuw evolueren naar een veel grotere regionale verscheidenheid. Het principe van de primogenituur (de oudste zoon erft het gehele leengoed) viel weg en er kwamen lokale leenhoven. Na 1305 zou die evolutie in het recht echter veel trager gaan. Alle subtiele evoluties in dit recht worden door Heirbaut uitgebreid en systematisch behandeld. Wat ik wel mis is het zoeken naar een verband met de toch ingrijpende transformaties die de landbouweconomie tussen 1000 en 1300 doormaakte: eerst de belangrijke stijging van areaal en productiviteit, gevolgd door de crisis van de adellijke inkomsten in de dertiende eeuw.

Over lenen en families leest grotendeels als een soort wetboek of rechtscommentaar. Het is eerder een werk waarin men een specifiek probleem gaat opzoeken dan een boek dat een avondje gezellige lectuur oplevert. Zo zijn voor sociaal en economisch historici, die voor een onderwerp als het leenrecht vaak weinig spontaan enthousiasme lijken te tonen (ondergetekende bekent hier schuldig), de systematische en uitstekend gestoffeerde terminologische verduidelijkingen over begrippen als ‘erfve’, ‘cateylen’, ‘vruchtgebruik’ en dergelijke, uiterst nuttig. Voor veel van dit soort uitleg moest men zich tot nu toe behelpen met oude tot zeer oude werken en woordenboeken. Goddings *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* - hoe briljant en omvattend ook - kon onvoldoende ingaan op allerlei regionale verschillen qua woordgebruik of geleidelijke chronologische verschuivingen. De formuleringen zijn bovendien helder en beknopt in een Angelsaksisch aandoende, sobere juridische stijl. Ieder woord en elk zinsdeel lijken afgewogen. De zeer uitgebreide en intelligente voetnoten beslaan vaak de helft tot twee derde van elke pagina en vormen elk op zich een kluifje voor hedendaagse erudieten. De lezer krijgt het warme gevoel dat

Heirbaut geen enkele relevante oorkonde over het hoofd heeft gezien. Er wordt in dat notenapparaat trouwens vaak subtiele maar overtuigende kritiek geleverd op oudere rechtshistorici. De bevindingen worden er ook in een ruimer comparatief kader geplaatst.

Helemaal op het einde gaat Heirbaut nog eens de discussie aan met Susan Reynolds, die

stelde dat het concept ‘vazalliteit’ hol en onbruikbaar is en daarvoor vooral op het ‘academische’ leenrecht steunde. Hij verwijt haar onder meer een eenzijdige bronnenkeuze en argumentatie en een gebrekkige aandacht voor de rol van de familie. Een confrontatie met het Vlaamse leenrecht zou Reynolds' gedachtegang als een kaartenhuis doen ineenstorten. Hier is Heirbaut zeker overtuigend, maar dit alles smaakt naar een meer sociologische en antropologische onderbouw. Die bewaart hij misschien voor een internationale publicatie.

Kortom, dit is een zeer overtuigende en zeer nuttige studie, waarvan ik het enkel betreur dat de auteur zijn bevindingen niet nog systematischer in een economische en sociale context heeft geplaatst. Daarvoor blijft hij misschien wat teveel een rechtshistoricus *pur sang*. Misschien is het echter maar goed ook dat die er nog steeds zijn. Een kwestie van smaak dus, maar ontegensprekelijk een indrukwekkend staaltje van vakmanschap.

Jan Dumolyn

R. Jansen-Sieben, J. Janssens, F. Willaert, ed., *Medioneerlandistiek. Een inleiding tot de Middelnederlandse letterkunde* (Middeleeuwse studies en bronnen LXIX; Hilversum: Verloren, 2000, 345 blz., €22,25, ISBN 90 6550 613 6).

Zoals kunsthistorici zich de afgelopen decennia steeds meer zijn gaan afkeren van de esthetische beschouwing van kunstwerken en zich nu graag bezighouden met het kunstenaarsbedrijf, de opdrachtgevers of de kopers van kunst, zo wenden ook (medio)neerlandici zich steeds meer af van de klassieke literatuurgeschiedenis. Terwijl de Nederlandse onderzoekers, in de kring rond Van Oostrom en Pleij, de vernieuwing zoeken in een cultuurhistorische benadering, voelen de Vlaamse confraters zich, wellicht naar analogie van de kunsthistorici, aangetrokken tot het literaire bedrijf, zowel het bedrijf van de middeleeuwse auteurs en hun publiek als het moderne onderzoeksbedrijf. In de hier gerecenseerde bundel bespreken vijfentwintig onderzoekers een bepaald aspect van wat - sinds W.P. Gerritsen de term in 1975 introduceerde - de medioneerlandistiek is gaan heten. Het is de klaarblijkelijke bedoeling van de redacteuren geweest dat de auteurs aan de hand van een sprekend voorbeeld kort een bepaald thema of een probleemveld introduceren, daarbij iets over de huidige stand van kennis vertellen en zo mogelijk nieuwe wegen in het onderzoek aangeven. De bundel is uitdrukkelijk bedoeld als een eerste introductie voor ‘aankomende neerlandici en belangstellende leken’ en is daarom geheel gespeend van noten; wel worden per onderdeel enkele suggesties ‘om verder te lezen’ toegevoegd (9).

Deze opzet heeft geleid tot een aantal mooie artikelen. Zo introduceert Reynaert een aantal auteurstypen (minnezanger, vrouwelijke mystica, ethisch dichterschap); Ann Kelders behandelt de nogal fantastische, Vlaamse kronieken en laat zien wat daarmee te doen valt. Geert Claassen introduceert het probleemveld van (onze) historische waarheid versus middeleeuwse opvattingen van waarheid en leugen, terwijl Lieve de Wachter en Anne Reynders laten zien hoe Middelnederlandse dichters

omgaan met Franse vertelstof of Franse romans die ze voor een Nederlands publiek toegankelijk maken. Medioneerlandistiek is in deze bundel ruim opgevat zodat Piet Avonds iets mag vertellen over de historische achtergronden, Van Coolput-Storms de Franse literatuur en Katrien Heene Latijnse auteurs uit de Nederlanden mag bespreken. Heene is overigens een van de weinigen die heel bewust aanknoopt bij de internationale mediëvistiek en daardoor nieuwe ontwikkelingen zoals de genderproblematiek verwerkt.

Niet alle auteurs houden zich aan de opdracht. Theo Coun schrijft een codicologische detail-

studie (zonder noten, wat natuurlijk niet kan) en mist de kans iets te vertellen over bijvoorbeeld verzamelcodices, een van de aardigste nieuwe ontwikkelingen in de neerlandistiek die nu geheel ontbreekt.

Ook de opzet als zodanig heeft zekere bezwaren. Misplaatst vind ik de consideratie met aankomende studenten door totaal af te zien van noten. Academici in opleiding moeten juist kennis maken met dit wezenlijke aspect van het wetenschapsbedrijf en de smaak te pakken krijgen van wetenschappelijke discussie - de suggesties voor verdere studie zouden deze functie kunnen overnemen maar verwijzen in de praktijk alleen naar oude materiaalverzamelingen en overzichten. Dit brengt mij bij een tweede bezwaar.

Een succesvolle discipline als de medioneerlandistiek loopt het gevaar genoeg te hebben aan zichzelf. De redacteurs hebben dit niet helemaal weten te voorkomen. Naast het voortbouwen op voorgangers in de eigen discipline hadden auteurs, bij de gekozen benadering van het literaire bedrijf, kunnen profiteren van nieuwe benaderingen van historici en ze hadden, wat mij betreft, moéten profiteren van de internationale litteratuurstudies, een discipline waar al veel langer een benadering als hier voorgestaan wordt. Nu hebben auteurs zich niet laten inspireren door een bundel als *The idea of the vernacular,* waarin het puik van de Anglo-Amerikaanse 'medioanglisten' hun benadering van het vak introduceren voor studenten. (J. Wogan-Browne, e.a., ed., *The idea of the vernacular. An anthology of Middle English literary theory 1280-1520* (Exeter, 1999)).

Hun opvattingen over (het niet bestaan van de individuele) middeleeuwse auteur, het copyright, een verzamelhandschrift als een eigenstandig genre, de waarde van *translatio studii* (is ook: vertalen en toegankelijk maken van de klassieke autoriteiten), enz. enz. hadden de auteurs tot (nog) rijkere artikelen kunnen stimuleren. Hetzelfde geldt voor Duitse literatuurstudies. Terwijl Reynaert oog heeft voor het probleem van de vrouwelijke auteur 'zijn zij wel als auteurs te beschouwen omdat ze de indruk maken alleen hun emotionele zieleroerselen aan het papier toe te vertrouwen en niet bewust (literaire) teksten lijken te willen componeren' laat hij het daarbij. Aan geleerden als Wehrli-Johns en Susanne Bürkle had hij de argumenten kunnen ontlenen om aan te tonen dat Herbert Grundmann, de uitvinder van deze existentiële zielennood, met twee maten mat toen hij vrouwen psychologiserend en mannen literair-analytisch benaderde. Zij laten zien wat een literaire analyse van deze vrouwenteksten oplevert.

Zo kom ik bij enkele lacunes: onbegrijpelijk (ook in een selectieve bundel) vind ik het ontbreken van de hagiografie en devotionele teksten. Heeft Thom Mertens niet eens becijferd dat zo'n 75 à 80% van alle overgeleverde handschriften dit soort teksten bevat? Driekwart van het middeleeuwse bedrijf blijft nu dus buiten beschouwing. Mertens zelf introduceert de middeleeuwse bijbelvertalingen, inderdaad een aspect dat niet mag ontbreken - evenmin als die andere.

De bundel is opgedragen aan W.P. Gerritsen, die we met reden de vader van de medioneerlandistiek mogen noemen. Uitvinder van de term is hij bovendien de promotor en spiritueel vader van vele nu op de voorgrond tredende neerlandici. Het is een terecht eerbewijs van de Vlaamse onderzoekers bij zijn emeritaat te laten zien waartoe zijn aanzetten zoal hebben geleid: een rijke, succesvolle discipline en in dit geval een rijke, goed leesbare en tot verder nadenken prikkelende bundel studies.

Anneke B. Mulder-Bakker

Bertrand Schnerb, *'L'honneur de la maréchaussee'. Maréchalat et maréchaux en Bourgogne des origines à la fin du XVe siècle* (Burgundica III; Turnhout: Brepols, 2000, 268blz., ISBN 2 503 51038 8).

Het leukste onderdeel van dit boek is de 'captatio benevolentiae' in de Préface door Philippe Contamine. Op ironiserende toon verheugt deze zich erover dat in 2000 institutionele geschiedenis opnieuw legitiem werd, zonder meteen het stigma opgekleefd te krijgen van ouderwetse 'histoire positiviste traditionelle'. Hij ontwaart zelfs groeiende tolerantie inzake vreedzame coëxistentie van uiteenlopende historiografische opvattingen. Ik vrees evenwel dat dit een grove onderschatting is van de ongeschonden vitaliteit van het ideologisch spanningsveld 'gauche'-'droite' in de Franse 'academia'. Ook indien de allusie zou slaan op neerbuigend aankijken door 'nieuwe stromingen' op 'ouderwetse' aanpak, is de analyse een vreemde illusie. 'Querelle des anciens et modemes' is van alle tijden. Positivisten als Taine en Ranke deden toch ook cynisch over romanticus Michelet? Verstandige beoefenaars van 'nouvelle histoire', en van de vele 'new histories' misprezen klassieke eruditie niet in se, eisten wel haar functionaliteit voor het oplossen van problemen. Knappe rechtshistorici vulden wel degelijk oude institutionele kruiken met nieuwe wijn. Robert Jacob stelde in zijn 'klassiek' werk over het huwelijkrecht in Douai *(Les époux, le seigneur et la cité. Coutume et pratiques matrimoniales des bourgeois et paysans de France du Nord au Moyen Age* (Brussel, 1990)), klassieke maar ook originele vragen. Daardoor kon Martha Howell een fantastische correlatie ontdekken tussen de specifieke spelregels van het huwelijksrecht in Douai en het sociaal-economisch model van kleine ondernemingen *(The marriage exchange. Property, social place, and gender in cities of the Low Countries, 1300-1550* (Chicago, 1998)).

Het boek van Bertrand Schnerb is een 'nuttige' beschrijving van de militaire topfunctie in het Bourgondisch staatsapparaat, het maarschalkschap. Het model stamt uit het Franse koninklijk 'hôtel'. De Franse territoriale vorsten imiteerden het gretig, in het hertogdom Bourgondië vanaf begin twaalfde eeuw, en definitief vanaf 1239. De functie werd nooit erfelijk. Het bleef steeds een 'echte' politieke benoeming door de hertog, die aan zijn persoon en beleid loyale medewerkers koos, en geen vertegenwoordigers van de loyale adel. Het liep nochtans af en toe mis, zoals in 1314-1315, toen de maréchal meer 'chef de la noblesse' dan 'agent du prince' was, en een beslissende rol speelde in het opstarten van de liga van de Bourgondische edelen. De hertogen kozen normaliter figuren die behoorden tot machtige familieclans uit de hertogelijke omgeving, zoals Guillaume de la Trémoille, benoemd in 1392. De in 1472 benoemde maréchal Antoine de Luxembourg was zoon van de graaf van Saint-Pol, 'connétable de France', en vooral pion in een van de vele huwelijksmanipulaties van de hertog. Meer dan één maarschalk werd door de vorst vereerd met de orde van het Gulden Vlies, ultiem bewijs dat deze functie sleutelfiguren vergde. In de hoofdstukken vier tot zeven ontleedt Schnerb achtereenvolgens de bestuurlijke, militaire en rechterlijke bevoegdheden van het maarschalkschap, en tenslotte hun legale en illegale vergoedingen. De studie is voortreffelijk onderbouwd door onuitgegeven archivalia en verrijkt met indices en de uitgave van enkele cruciale bewijsstukken.

Bertrand Schnerb is al te dicht bij de pure beschrijvende analyse gebleven, miste de kans tot aantrekkelijke probleemstellingen, zoals het spanningsveld tussen netwerken der Bourgondische hertogen en dominante families. In hoeverre waren de vorsten gevangenen van de ambities van deze groepen? De biografieën van de maarschalken blijven steken in een opsomming van functies, en belichten onvoldoende hun sociale, economische en ideologische achtergronden.

Het tweede zwakke punt van dit werk is de rommelige constructie. De globale structuur

(definitie en oorsprong, selectie, functies) moge dan wel duidelijk zijn, binnen de hoofdstukken is helderheid vaak zoek. In hoofdstuk twee (48-65) is de volgorde in het betoog noch chronologisch, noch systematisch, wel chaotisch. In de besluiten van hoofdstuk drie (94) werd niet de minste poging ondernomen tot een globale vergelijking tussen de maarschalk van Bourgondië en andere maarschalken, een gemiste kans om de specificiteit van de Bourgondische functie te definiëren. Erg hinderlijk is ook het voortdurend onderbreken van het betoog door het inschuiven van lange citaten (ondermeer 35, 110-112). Het is een bewijs van compositorische onmacht, want deze drie bladzijden, vol stereotiepe zinnen, konden probleemloos vervangen worden door enkele krachtige volzinnen. Waarom komen ze trouwens niet gewoon in de bijlagen (202-223), naast andere tekstedities?

Een andere ernstige lacune is het gevolg van het nagenoeg exclusief citeren van Franstalige vakliteratuur. Dit wreekt zich vooral in de delen over vergelijking met Vlaanderen (ondermeer 35-39), waar Schnerb meer had kunnen vinden over de Vlaamse maarschalk Zeger van Belle in: E. Warlop, *The Flemish nobility before 1300,* III (Kortrijk, 1976) 645-646. Over maarschalk Zeger van Kortrijk kon hij voordeel doen bij: M. Vandermaesen, *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de veertiende eeuw,* I (Brussel, 1999) 520-521. Ook J.F. Verbruggen, *Het leger en de vloot van de graven van Vlaanderen* (Brussel, 1960) 47, geeft een en ander over Vlaamse maarschalken.

Walter Prevenier

A. Mertens, *Loons, Diets en Luiks. Hasselt en de volksvertegenwoordiging in het land van Loon en het prinsbisdom Luik (1477-1538)* (Maaslandse monografieën LXII; Maastricht: Stichting Maaslandse monografieën, 2000, xxiv + 206 blz., *f* 49,90, ISBN 90 9013612 6).

Van de late Middeleeuwen tot de Franse Revolutie kenden de Nederlanden relatief sterke gewestelijke besturen. Al droegen ze gewoonlijk dezelfde naam: Staten, daarachter verborg zich een grote verscheidenheid aan intergewestelijke samenwerking en organisatie. Onze kennis van de werkwijze van de representatieve organen van de onderscheiden gewesten is nu eens heel groot, dan weer erg lacuneus. Luik en Loon behoren tot de gewesten, waarvan de vertegenwoordigingen niet al te goed zijn bestudeerd. Mertens deed er daarom goed aan te pogen dit manco ten minste deels op te heffen. Hij koos niet voor de gemakkelijkste weg. Vanaf de dagen van prinsbisschop Cornelis van Bergen (1538-1544) bleef een archief van de Landdagen van Luik bewaard en deels onbestudeerd. Hij liet het zo en besloot de schamele documentatie uit de zestig daaraan voorafgaande jaren te onderzoeken. Van de dood van Karel de Stoute in 1477 tot het heengaan van prinsbisschop Everard van der Marck in 1538 resteren alleen collecties uitnodigingen, agenda's, verslagen van voorbesprekingen van de Loonse delegaties en gedetailleerde lijsten van de kosten die deze maakten. Die analyseerde Mertens nauwgezet, zorgvuldig en voorzichtig redenerend.

De Staten vomden in het prinsbisdom een macht, waarmee de landsvorst terdege rekening had te houden. Er waren als gewoonlijk drie standen. De eerste bestond uit enige kanunniken van het kapittel van St. Lambert te Luik, de tweede uit een select gezelschap edellieden, de derde uit de geprivilegieerde steden. Gemiddeld twee keer per jaar riep de prinsbisschop een landdag bijeen. De agenda werd vooraf vastgesteld, zodat de deelnemers tijdig een mandaat konden halen bij hun lastgevers. Af en toe werd met hetzelfde oogmerk documentatie bijgevoegd. Op de vergadering zelf zette de landsvorst of, als het niet anders kon, zijn vertegenwoordiger nog eens uiteen hoe de plannen luidden. Hij deed dit in het Frans, maar reikte steeds

een vertaling in Diets en Latijn uit aan diegenen die een van die talen bij voorkeur gebruikten. De steden vergaderden vervolgens per taalgroep, formuleerden elk hun standpunt en probeerden vervolgens tot een gezamenlijke verklaring te komen. In een plenaire vergadering zochten de drie standen dan naar een compromis. Was het mandaat van een deel der aanwezigen niet voldoende en moest ruggespraak worden gehouden, dan werd wel eens in een overleg van deputaties of in een ad-hoc samengestelde werkgroep een ontwerpbesluit geformuleerd, waarvan men mocht verwachten dat het voldoende draagvlak zou vinden. De stemprocedure verleende de derde stand een zeer sterke positie. De twee eerste standen beslisten overeenkomstig het inzicht van de meerderheid van hun vertegenwoordiging. De steden brachten elk slechts een stem uit; ook het grote Luik. Haar vetorecht was van beperkt belang door de omstandigheid dat de Luikse Staten zich in tegenstelling tot die van Vlaanderen nooit met handelszaken of economische aangelegenheden inlieten. De Luikse Staten verdedigden geen stedelijke belangen, maar waren vooral een verbreding van de prinsbisschoppelijke raad, waarin de kanunniken het hoogste woord voerden.

Loon had meestal alleen ten aanzien van financieel-fiscale aangelegenheden eigen belangen te verdedigen. Met dat doel vormde het tenminste vanaf 1487, maar waarschijnlijk al eerder een hecht samenwerkingsverband dat geleidelijk efficiënter functioneerde. Onder leiding van de grootste stad, Hasselt, kwamen gekozen vertegenwoordigers uit het hele land bijeen, ook uit vrijheden zonder zetel in de landdag. In dit verband werd minstens af en toe, maar misschien ook wel vaker, in aanwezigheid van de prinsbisschop en zijn raadgevers overlegd met de ridderschap. Dit overlegorgaan mag niet worden beschouwd als de Loonse Staten of als een Loonse volksvertegenwoordiging. Het had geen enkel politiek gezag. Alleen uitvoering van beleid kwam er aan de orde en dan nog slechts op een beperkt terrein, het fiscaal-financiële.

Andermaal blijkt dat in de verschillende gewesten gelijkaardige vraagstukken op heel eigen wijze werden opgelost. Mertens' bijdrage is echter niet alleen complementair. Hij opent een perspectief naar een nieuwe dimensie voor het comparatieve onderzoek. Kan het zijn dat gewesten met ruime internationale belangen bestuurlijke vraagstukken anders benaderden dan die met hoofdzakelijk agrarische interessen en steden met een voornamelijk streekverzorgend karakter? Gaan politiekorganisatorische ontwikkelingen in een gewest hand-in-hand met hun economische structuur?

J.C.G.M. Jansen

K. de Jonge, Gustaaf Janssens, ed., *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas. Liber doctori Mauricio van Durme dedicatus* (Symbolae. Facultatis litterarum Lovaniensis. Series B XVII; Leuven: Universitaire pers Leuven, 2000, 409 blz., ISBN 90 5867 049 X).

This volume presents papers from a 1994 conference held at the Katholieke Universiteit Leuven on ‘De familie Granvelle en de Nederlanden - Les Granvelle et

les anciens Pays-Bas.' As befits a volume dedicated to Maurice van Durme, most of the essays relate to Granvelle the Younger, Cardinal Antoine Perrenot (1517-1586), who from 1559 to 1564 was president of the Council of State under Margaret of Parma. In his own essay, Prof. van Durme presents a Granvelle whom the great nobles mistrusted because he was only too aware of their misdeeds, and who resisted the idea that the inquisitors who were to serve the newly created dioceses should be vested with extraordinary powers. Somewhat along the same lines, Paul van Peteghem offers a preliminary assessment of Granvelle's role in efforts by both Charles V and Philip II to extend their authority in religious affairs. Gustaaf Janssens finds that as Granvelle subsequently

observed affairs in the Low Countries from his post in Naples, he favored moderate policies, urging, for example, the proclamation of a general amnesty before Philip II or the Duke of Alba were ready to do so. Other members of the family also receive attention. Van Durme's provides a richly annotated overview of the careers of both Nicholas Perrenot, seigneur de Granvelle (1484/1486-1550), Charles V's most trusted adviser in matters of foreign policy, and his eldest son, Antoine. Hugo de Schepper does the same for Cardinal Granvelle's younger brother, Frédéric Penenot de Champagney (1536-1602).

In keeping with current interest in the artistic representation of political themes, roughly half the essays are devoted to the family's leading patron, Cardinal Granvelle. Krista de Jonge traces the architectural pedigree of the Palais Granvelle, built in Brussels between 1551 and 1564, on the present site of the Galerie Ravenstein; its models were not just Italian but specifically Roman, in particular the Palazzo Farnese. Other topics covered include Joanna Woodall, 'Patronage and Portrayal: Antoine Perrenot de Granvelle's Relationship with Antonis Mor;' Guy Delmarcel, 'Le cardinal Antoine Perrenot de Granvelle et la tapisserie. État de la question et nouvelles données;' Luc Smolderen, 'Les médailles de Granvelle;' Ignace Bossuyt, 'O socii durate: Antoine Perrenot de Granvelle en de Vlaamse polifonist Andriaan Willaert (ca. 1490-1562);' and Claudia Banz, 'Zwischen Repräsentation und Humanismus - Zu Funktion und Anspruch von Granvelle Mäzenatentum.' The late Jozef IJsewijn connects politics and the arts in a different way, showing how the Italian Jesuit Famiano Strada, in his *De Bello Belgico* (1632-1647), used rhetorical strategies drawn from classical Roman historians to point up a dramatic contrast between Cardinal Granvelle, loyal servitor of emperor and king, and Prince William of Orange, the duplicitous anti-hero of Strada's narrative.

No less than their seventeenth century predecessors, modem historians are still drawn to this particular moment in Granvelle's long career. Given that the division within the Council of State between factions led by Orange and Granvelle was later seen on both sides as marking a prelude to the Troubles that began in 1566, what was the nature of this momentous quarrel? On the one hand, M.J. Rodriguez-Salgado believes that no great issues were at stake, since Granvelle was no less concerned than Orange to defend the distinctive interests of the Low Countries. Instead, the fight was over patronage, as grants made by the three-man consulta (created by Philip II at Granvelle's suggestion) were beginning to infringe on the customary ways that great nobles like Orange were able to reward their followers. On the other hand, Folkert Postma contends that Orange and others of his rank correctly saw Granvelle as the latest representative of a royal authority that had for decades steadily undermined the prerogatives of the privileged orders. The two points of view are not irreconcilable - for example, both authors stress the importance of the fact that Granvelle as abbot of Afflighem (from 1562), and thus speaker of the first estate, now had precedence over Orange in the States of Brabant as well as the Council of State - but the difference in emphasis is worth debating. While Rodriguez-Salgado makes (as usual) an original argument, presented with verve, this reader is inclined to agree with Postma. If Granvelle derived his authority from ad-hoc arrangements consented to by the sovereign, Orange had authority because, as speaker of the second or noble estate in Brabant, he was foremost among the great men traditionally counted

on to rally the provincial states to the government, and its fiscal demands. In effect, their private interests were anchored in very different institutional arrangements.

James Tracy

A.W.F.M. Meij, M. de Haan, *Rubens, Jordaens, Van Dyck and their circle. Flemish master drawings from the Museum Boijmans Van Beuningen* (Rotterdam: Museum Boijmans Van Beuningen, Nai publishers, 2001, 381 blz., ISBN 90 5662 212 9).

In de tweede helft van de negentiende eeuw spitste het historisch onderzoek zich in zowel België als Nederland toe op de karakteristieken die de eigenheid van de nationale staten dienden te beklemtonen. Veel aandacht kreeg hierbij de bestudering van de artistieke tradities in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Dit alles resulteerde in een dualistische theorie die geconsolideerd werd door onder andere het invloedrijke werk van C. Busken Huet, *Het land van Rubens* (1879) en *Het land van Rembrandt* (1882-1884) als zou de zeventiende-eeuwse kunst uit het Zuiden aristocratisch en weelderig zijn en die uit het Noorden democratisch en ingetogen. Dit clichématig denken is tot op heden nog algemeen verbreid bij intellectuelen en benadrukt veeleer de kleine verschillen dan de grote verwantschap die de kunst uit de Lage Landen vertoont en die vooral door buitenlanders wordt ervaren als behorend tot eenzelfde cultuur. Terecht merkt Meij in de inleiding op dat het aankoopbeleid van de Nederlandse musea allerminst gericht was op het verwerven van 'Vlaamse' zeventiende-eeuwse kunst, alle aandacht ging immers steeds naar de kunstenaars uit de Gouden Eeuw van de Republiek en naar Rembrandt in het bijzonder. Dat het Museum Boijmans Van Beuningen kan uitpakken met een schitterende collectie grafiek van Vlaamse meesters als Rubens, Van Dyck, Jordaens en hun epigonen is voor een groot deel te verklaren door de schenking die de privé-collectioneur Van Beuningen in 1941 deed aan de Museum Boijmans Stichting. Een jaar eerder had hij immers heel wat Vlaamse grafiek uit de collectie Franz Koenigs weten aan te kopen dat hij voor het merendeel aan Boijmans afstond. Van de 100 in de catalogus besproken meestertekeningen zijn er 50 uit de Koenigs-collectie afkomstig. Dit schitterend geïllustreerde boek telt naast een catalogus vijf inleidende essays die stuk voor stuk een magistrale synthese bieden van de nieuwe gezichtspunten op de zeventiende-eeuwse kunst uit de Zuidelijke Nederlanden. Naast de invloeden uit vooral Venetië (Bert Meijer) wordt gewezen hoe nauw de banden met de kunstkringen uit het Noorden wel waren in bijvoorbeeld de uitvoering van gravures naar tekeningen van Rubens (Ger Luijten).

Dit boek, dat een breed publiek beoogt, heeft gelukkig gebroken met de stereotiepe en starre dualistische Noord-Zuid visie op de zeventiende-eeuwse kunst uit de Lage Landen. Veeleer is door deze 'Changing views on a diptych' (H. Vlieghe) de nadruk komen te liggen op de verwantschap die er heerst tussen de kunst uit de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, verklaarbaar onder andere vanuit de grote mobiliteit van en interacties tussen kunstenaars onderling.

An Delva

J. Jacobs, *Een zegenrijk gewest. Nieuw-Nederland in de zeventiende eeuw* (Dissertatie Leiden 1999; Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 559 blz., *f* 75,-, ISBN 90 5333 803 9).

Het Nederlandse aandeel in het openen van het Noord-Amerikaanse continent is een onderwerp dat zich in een matige populariteit mag verheugen. Dat is ten onrechte, want de kolonie Nieuw-Nederland is, juist doordat deze volksplanting vrij snel verloren ging, een interessant voorbeeld van minder geslaagd economisch expansionisme. Maar ook vanuit sociaal en cultureel oogpunt is een onderzoek naar de Nederlandse achtergrond van New York en omgeving de moeite waard. Want hoe diep gingen de culturele wortels uit die betrekkelijk korte periode

gedurende welke de Republiek over Manhattan de scepter zwaaide? Wat namen de Nederlanders aan eigen cultuur mee over zee en hoe richtten zij hun samenleving in?

Deze vragen staan centraal in het promotieonderzoek van de Leidse historicus Jaap Jacobs, dat hij in het kader van het programma 'cultuur van de Republiek in de zeventiende eeuw' onder auspiciën van de Stichting historische wetenschappen heeft verricht. Voor een beter begrip van de culturele ontwikkeling van Nieuw-Nederland heeft Jacobs een aantal theorieën over cultuurtransplantatie om zijn centrale vraagstelling gedrapeerd. Dat de theoretici over zo'n operatie allemaal een verschillende mening hebben, is haast vanzelfsprekend. Minder vanzelfsprekend, zeker vanuit Nederlands perspectief, is dat de theoretici de rol van de Nederlanders in Noord-Amerika zelden of nooit in hun beschouwingen hebben betrokken. Het feit dat slechts weinigen van hen de Nederlandse taal machtig zijn, zal daar zeker debet aan zijn geweest. De onbekendheid daardoor met die specifiek Nederlandse episode en de ideologisch waarschijnlijk interessantere band met het moederland Engeland, zullen daarbij waarschijnlijk ook een rol hebben gespeeld.

De door Jacobs geteste theorie over culturele transplantatie is afkomstig van J.P. Greene. Deze stelt dat de ontwikkeling van de koloniën zich in drie fasen voltrok. Van simplificatie (eerste fase), via diversificatie, integratie, adaptatie aan lokale omstandigheden (tweede fase), naar sociale replicatie. Of anders gezegd, de ontwikkeling van een onsamenhangende, eenzijdig samengestelde maatschappij naar een meer geordende samenleving die enerzijds teruggrijpt naar de erfenis van het moederland, anderzijds zich aanpast aan de nieuwe ervaringsomgeving (26-27). Of weer anders gezegd, hoe Nederlands was en bleef Nieuw-Nederland eigenlijk?

Voor zijn onderzoek heeft Jacobs een grote hoeveelheid oud en nieuw (al dan niet gepubliceerd) bronnenmateriaal aan beide zijden van de Oceaan gebruikt. In een zevental hoofdstukken over de diverse aspecten van de jonge samenleving in Amerika toetst Jacobs de theorie van Green. In het eerste hoofdstuk beschrijft de auteur de geografische setting van de jonge kolonie, een 'seegenrijck gewest, daer melck en honigh vloeyd.' In het tweede hoofdstuk komen de nieuwe en oude bewoners van de 'soo woeste en ongehavende landen' aan bod. Slechts langzaam kwam de migratiestroom op gang en dan was het ook nog eens niet altijd de initiële bedoeling van de migranten om juist daar terecht te komen. Heel wat soldaten en zeevarenden van de WIC raakten min of meer bij toeval in Nieuw-Nederland verzeild. Voor kooplieden, boeren, contractarbeiders en weeskinderen lag dat anders. Ook voor de enkelingen op zoek naar godsdienstvrijheid moet een bewuste keus de Atlantische Oceaan over te steken een rol hebben gespeeld. Over de herkomst van het volk weten we maar weinig. De soldaten waren voornamelijk uit Duitsland afkomstig, de zeelieden voornamelijk uit Scandinavië, het varend volk van de particuliere schepen vooral uit het Noorderkwartier, evenals de groep kleinere kooplieden. Kortom, het was een allegaartje, maar per beroepsgroep kon de samenstelling naar geografische herkomst sterk verschillen.

Om de bevolking in het gareel te houden waren een bestuursorganisatie en rechtspraak nodig. Deze waren aanvankelijk opgezet zoals ook in andere handelsposten de gewoonte was, zo lezen we in het derde hoofdstuk over 'justitie ende politie'. Maar juist doordat Nieuw-Nederland zich ontwikkelde tot vestigingskolonie, verliep het proces hier wat anders. De positie van de WIC werd

allengs beperkt tot de zorg voor de defensie, het fungeren als hoogste rechtscollege en het 'aansturen' van lagere bestuursorganen. Ondanks het feit dat in de loop van de tijd diverse pogingen werden ondernomen de rol van de WIC (het boterde niet altijd even goed tussen de kolonisten en de dienaren van de Compagnie) te beperken, bleven de structuur van de lokale overheden en de wetgeving geënt op de praktijk uit de Republiek zelf.

En waarmee en hoe verdienden de kolonisten hun brood? Aanvankelijk was de uitvoer van pelterijen (bevervellen) de belangrijkste drijfveer voor kolonisatie van het gebied. Al met al viel die uitvoer tegen. De export van tabak zou halverwege de zeventiende eeuw belangrijker zijn dan die van bevervellen. Voor de ontwikkeling van een onafhankelijke eigen economie had Nieuw-Nederland nauwelijks de kans. Daarvoor was de kolonie niet de tijd gegund. Maar de wijze waarop een en ander in het economisch leven was georganiseerd, deed sterk aan het moederland denken.

Ondanks het feit dat de kolonie slechts een beperkt aantal migranten telde dat uit godsdienstige motieven de grote oversteek had gewaagd, besteedt Jacobs in het vijfde hoofdstuk ruime aandacht aan de verschillende kerkelijke gezindten. Maar juist op dit terrein blijkt de Nederlandse cultuur een langdurige invloed - ook na het verdwijnen van de Nederlandse zeggenschap over het gebied - te hebben gehad. Op dit punt in het onderzoek van Jacobs aangeland heeft de lezer inmiddels de belangrijkste ingrediënten van de samenleving in Nieuw-Nederland leren kennen. Hoe zag de sociaal-economische structuur van die samenleving er uit? Wat betekende het nieuwe leven voor de inwoners van de kolonie? Werden ze er beter van? Hoe rijk waren ze? Welke sociale lagen waren of ontstonden er? Hoeveel sociale dynamiek was er?

Uit de aanwezige gegevens concludeert Jacobs dat voor velen de kansen om in sociaal opzicht te stijgen beter waren dan in de Republiek. En daar was de sociale structuur tot halverwege de zeventiende eeuw in elk geval ook nog tamelijk flexibel. In het zevende en laatste hoofdstuk bespreekt Jacobs die zaken en voorwerpen die in verband kunnen worden gebracht met de (im)materiële cultuur, als de bouw van huizen, eetgewoonten, sieraden, kleren, de inhoud van testamenten en boedelinventarissen, (kerkelijke) feestdagen en hoogtepunten in het menselijk bestaan, zoals doop, trouwen, ziekte en sterven).

Met *Een zegenrijk gewest* heeft Jaap Jacobs hopelijk een nieuwe impuls gegeven aan het onderzoek naar de Nederlandse kolonies in het westelijk halfrond. Dat mag zo langzamerhand wel na alle aandacht voor de VOC, de viering van de oprichting daarvan en daarmee (on)samenhangende frivoliteiten. Met zijn studie heeft Jacobs overtuigend aangetoond dat het onderwerp alle moeite van nader onderzoek waard is. Op grond van gedegen en uitgebreid bronnenonderzoek heeft de auteur een intrigerend en soms verrassend beeld geschilderd van een stukje Nederland in den vreemde. De Nederlandse cultuur bleek een aanmerkelijk langer leven beschoren dan menigeen zal hebben vermoed. Wie wist er nu dat nog in 1833 in New York State een preek in het Nederlands werd gehouden - zij het voor de laatste keer? En pas zo'n dertig jaar later zou de Reformed Church in America officieel afscheid nemen van het bijvoeglijk naamwoord Dutch.

De theorievorming over cultuurtransplantatie is op zichzelf genomen interessant, maar biedt wat het Nederlandse implantaat betreft, maar betrekkelijk weinig onderzoeksmogelijkheden. Tot een volledig tot wasdom gegroeide kolonie kwam het immers niet. Toch heeft de theorie van Greene de onderzoeker een kader geboden waarbinnen hij de resultaten van zijn research redelijk goed heeft kunnen inpassen. Dat heeft de structuur van de studie in elk geval helder en overzichtelijk gemaakt. Bovendien heeft Jacobs aldus direct een verbinding gelegd tussen zijn eigen onderzoek (vanuit Nederlands perspectief) en het reeds bestaande (vanuit het Britse en Amerikaanse gezichtspunt), waarschijnlijk in de hoop en verwachting dat zodoende

het geschiedtheoretisch debat over cultuur en cultuurtransplantatie een impuls zal krijgen. Wellicht dat bepaalde politici nog iets aan de uitkomsten van een dergelijke discussie hebben.

Hoe dat ook zij, de studie van Jacobs is van grote waarde voor toekomstig onderzoek naar Nieuw-Nederland en haar bewoners. Voor de samenwerking tussen Amerikaanse en Nederlandse historici zou het van eminent belang zijn als Jacobs zijn onderzoek in het Engels zou

hebben gepubliceerd. Terecht immers constateert hij dat de Nederlandse historici die zich met dit onderwerp hebben beziggehouden en nog bezighouden, hun vorderingen jammer genoeg veelal in het Nederlands hebben geboekstaafd. En dat dat mede de oorzaak is van de vele misverstanden over Nieuw-Nederland en de Nieuw-Nederlanders in de zeventiende eeuw, ligt voor de hand. Naar ik uit betrouwbare bron heb begrepen zal Jacobs met die 'slechte gewoonte' breken. Een vertaling is in de maak. Het onderzoek verdient het.

Paul C. van Royen

A. Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2001, Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de 17de eeuw; Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2001, 332 blz., ISBN 90 351 2362 X).

Het proefschrift van Ariadne Schmidt over weduwen in Leiden tijdens de Gouden Eeuw valt binnen het project Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de zeventiende eeuw. De laatste jaren is er een aantal dissertaties vanuit dit programma afgerond. Zoals de naam al suggereert, bedoelt het project een cultuurgeschiedenis te schrijven van de Republiek, maar dan wel een cultuurgeschiedenis van de verschillende sociale groepen in specifieke gebieden. De scheidslijn met de sociale geschiedenis is dan niet meer zo duidelijk, met als gevolg dat het Republiekproject ook de sociale geschiedenis van zeventiende eeuw een impuls heeft gegeven. Vooral bevolkingsgroepen die minder belicht zijn bleven, krijgen in een aantal boeken uit deze reeks aandacht. Dat betekent nieuwe inzichten in het dagelijks leven van gewone burgers in steden, in armen en vrouwen, en in de manier waarop deze groepen rondkwamen en hun sociale contacten onderhielden. Dat mag 'bedeeldencultuur' heten, maar het is ook sociale geschiedenis. Tot die categorie behoort ook het boek van Schmidt.

De Leidse bevolking bestond voor een aanzienlijk deel uit weduwen. Volgens de volkstelling van 1622 stond in 13 procent van de huishoudens een vrouw aan het hoofd. Weduwen zijn daarnaast een interessant historisch onderwerp omdat zij door hun onafhankelijkheid en bijzondere status beter te traceren zijn dan gehuwde vrouwen en weduwnaars. Centraal in het boek staat de verandering van handelingsonbekwame gehuwde vrouw naar handelingsbevoegde weduwe. De auteur onderzoekt de sociaal-economische gevolgen van het weduwschap voor Leidse vrouwen tijdens de periode 1580-1700. Alle sociale lagen uit de Leidse bevolking komen daarbij aan bod. Een aparte plaats in het boek krijgt de beeldvorming over weduwen, welke zij wil toetsen aan de gegevens die zij in haar onderzoek heeft gevonden. Voor Schmidt is - uiteraard naast het overlijden van de partner - de sterke beeldvorming van weduwen één van de belangrijkste gemeenschappelijk kenmerken van weduwen.

Haar informatie baseert ze op een veelheid aan bronnen, maar drie noemt zij met name in de inleiding. Ten eerste de rekesten aan de rechtbank. Deze werden (meestal) door Leidse burgers ingediend, waarvan de meerderheid uit weduwen bestond. Een tweede belangrijke soort bron vormen de volkstellingen en belastingkohieren. Ten

slotte werden notariële stukken gebruikt: testamenten, huwelijkscontracten, arbeidscontracten en attestaties over allerlei zaken. Aanvullende informatie haalde Schmidt uit een groot aantal verschillende bronnen die pas in de loop van het boek - en nog duidelijker in het archievenoverzicht - aan bod komen.

Het eerste hoofdstuk over beeldvorming is een schets van de bekende tegenstelling van de ‘ware weduwe’ en de ‘vrolijke weduwe’. De eerste leeft vroom, teruggetrokken, rouwend en is niet geneigd opnieuw te trouwen. De tweede geniet van haar leven, is trouweloos en huwt snel

weer. Dit type weduwe schroomt niet om een door de omgeving ongewenst huwelijk met een jongere man aan te gaan. In twee uitgebreide hoofdstukken behandelt Schmidt vervolgens de juridische status van vrouwen op verschillende terreinen. Hierin bevindt zich een interessante vergelijking tussen de rechtspositie van Nederlandse vrouwen met Franse, Duitse en Engelse vrouwen. De handelingsonbekwaamheid tijdens hun huwelijk was niet alleen nadelig, want om die reden werden weduwen niet aansprakelijk geacht voor de schulden van hun man en mochten ze afstand doen van de boedel.

Interessant is dat Schmidt concludeert dat de handelingsbekwaamheid van weduwen in de praktijk slechts werd aangewend om het gezin zoals dat vóór de dood van de echtgenoot bestond voort te zetten. Het betrof dus niet zozeer een verandering van de status van vrouwen, maar een continuering van het familieleven. Dat blijkt eveneens uit het Hollandse erf- en huwelijksgoederenrecht, waarin de belangen van de weduwe en haar gezin boven bloedverwanten werd gesteld. Hiermee kregen vrouwen ook meer kansen dan elders in Europa om haar bestaan na de dood van de partner te continueren.

Over het algemeen resulteerde de dood van een echtgenoot in sociaal-economische verarming voor weduwen uit alle lagen van de bevolking. Dat gold vooral voor vrouwen met lage arbeidslonen waarmee het gezin niet onderhouden kon worden. Voor weduwen van ambachtslieden was het weduwenrecht van groot belang. Wie het ambacht van de echtgenoot kon voorzetten, verkreeg economische onafhankelijkheid en betere vooruitzichten. Ambachtsvrouwen hadden daardoor betere kansen op de huwelijksmarkt. Weduwen van stadsdienaren hadden veel minder goede vooruitzichten, omdat zij hun activiteiten als hulp van hun man zelden mochten continueren na zijn dood. De situatie waarin de vrouw achterbleef had dus niet zozeer te maken met de sociaal-economische status van hun overleden man, maar meer met de organisatie van het werk van de overledene.

Schmidt stelt dat de verarming verlies aan reputatie voor het hele gezin meebracht. Deze problemen werden erkend door de plaatselijke autoriteiten en hun status werd gekoppeld aan extra rechten. Weduwen hadden bijvoorbeeld sneller recht op armenzorg dan anderen. De reputatie van weduwen werd, in tegenstelling tot weduwnaars, naast economische omstandigheden, aan hun sekse gerelateerd. Weduwen werden per definitie gezien als eervolle armen. Hier wrikt het ergens. Hoe is dit te rijmen met de stelling dat het weduwschap resulteerde in een verslechtering van de reputatie? Het is waarschijnlijker dat weduwen vaker armenzorg kregen omdat hun kansen op de arbeidsmarkt minder gunstig waren dan die van weduwnaars. Ten slotte moesten weduwen, ondanks hun status als eervolle arme, net als anderen aantonen dat zij werkelijk in financiële nood verkeerden voordat zij steun ontvingen. Of hebben we hier te maken met een dubbelzinnigheid van de autoriteiten? We blijven het antwoord schuldig.

Een structureler bezwaar is dat de beloofde vergelijking tussen beeldvorming en dagelijkse praktijk sowieso niet uit de verf komt. De twee typen weduwen zijn niet meer terug te vinden in de praktijkgevallen en een uitleg hiervoor wordt niet genoemd. Verantwoording in de tekst van gemaakte keuzes en kritische bronnenbesprekingen moet de lezer vaker in dit boek missen. Dat neemt niet weg dat Schmidt met haar studie naar weduwen een mooie bijdrage heeft geleverd aan het onderzoek naar het vroegmoderne gezin. Haar bronnen zijn veelzijdig en geven soms verrassende

inzichten. Tot slot zijn de hoofdstukken over de juridische aspecten van het huwelijk waardevol voor iedereen die zich wil bezig houden met de juridische status van vrouwen tijdens de vroegmoderne periode.

Manon van der Heijden

H. Knapen, *Forests of fortune? The environmental history of Southeast Borneo, 1600-1880* (Dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen 2001, Verhandelingen van het Koninklijk instituut voor taal-, land- en volkenkunde CLXXXIX; Leiden: KITLV Press, 2001, xiii + 487 blz., ISBN 90 6718 158 7).

Dit is een proefschrift van een culturele antropoloog op het jonge vakgebied van de milieugeschiedenis *(environmental history)* van Indonesië, tevens het eerste resultaat in de vorm van een dissertatie van onderzoeksproject genaamd EDEN (voor Environment, Demography, Economy, Nusatenggara) dat in de jaren negentig uitgevoerd werd aan het KITLV (Koninklijk instituut voor taal-, land- en volkenkunde) te Leiden. Het is een boeiend relaas geworden van de continue interactie tussen mens en milieu in het zuidoostelijk deel van het eiland Borneo. Het eigenlijke verhaal beslaat 400 pagina's (de rest bestaat uit bijlagen en bijwerk). In methodologisch opzicht onderscheidt het boek zich allereerst door een Indonesië-centrische benadering, dat wil zeggen dat in de beschreven periode niet de VOC of het Nederlandse koloniale bewind centraal staan maar juist de inheemse bevolkingsgroepen, Dayaks en Maleiers. Voorts wordt stelselmatig een integratie nagestreefd tussen fysieke geografie, demografie, economie en geschiedenis. Het boek biedt een soms erg detailrijk verslag van literatuur- en archiefonderzoek, met name in Jakarta en Den Haag. Veertien weken van de totale looptijd van het onderzoek, vier jaar, werden besteed aan verblijven ter plaatse in Kalimantan.

De twee voornaamste conclusies van het boek dringen zich gaandeweg door de elf hoofdstukken op. Ten eerste dat binnen de beschreven periode een onderscheid gemaakt moet worden tussen de minder dynamische zeventiende en achttiende eeuw, toen de bevolkingsgroei opvallend traag was, enerzijds en anderzijds de meer dynamische periode na 1800 toen de demografische, politieke en economische ontwikkelingen in een stroomversnelling raakten; dit is nieuw in de geschiedschrijving over dit gebied. Ten tweede dat de inheemse bevolking van de regio zich heel vindingrijk toonde in het zich aanpassen aan veranderende omstandigheden ofwel dat de inheemse samenleving aanmerkelijk dynamischer was dan menige waarnemer van het koloniale bestuur destijds dacht; dit is overigens ook in recente studies naar voren gebracht met betrekking tot de late negentiende en vroege twintigste eeuw. (In een wanhopige poging tot polemiseren stelt Knapen zich zelfs ten doel een terloopse opmerking te ontkrachten die de periode vóór 1880 betreft, maar gemaakt wordt in een studie over de periode nà 1880.) De twee conclusies zijn onderbouwd met tal van voorbeelden betreffende de invloed - en beïnvloeding - van het fysieke milieu en de sociaal-economische organisatievormen.

Het kan niet anders dat een boek zoals dit thematisch opgebouwd is. Achtereenvolgens passeren de volgende thema's de revue: het fysieke milieu (vooral het klimaat), bevolkingsgroei en vruchtbaarheid, sterftepatronen, landbouw, commerciële landbouw, veeteelt, bosbouw en visserij (inclusief mijnbouw!), onzekerheden en aanpassingen en, tenslotte, de interactie tussen mens en milieu in het algemeen. De twee hoofdstukken over demografie horen bij elkaar, evenals de beide hoofdstukken over landbouw, maar zouden tezamen onhandig omvangrijk zijn geworden. Vaak kampt de auteur met een gebrek aan statistische gegevens wat hem

echter niet weerhoudt van stellig geformuleerde hypothesen. Zo gebruikt hij de consumptie van zout als proxy of vervangende variabele voor de omvang van de bevolking in de jaren 1840-1879 waaruit een jaarlijkse gemiddelde groeivoet van de bevolking van 1,1% rolt; het is overigens niet erg duidelijk hoe de trendlijn in de hierbij behorende grafiek (fig. 9 op pagina 110) berekend is.

Ondanks de vele details blijft het geheel goed leesbaar. Alleen geeft de nadere argumentatie

soms aanleiding tot lichte verbazing. Hypothesen worden weleens rechtstreeks aan de literatuur ontleend, zoals bij voorbeeld ten aanzien van de tijdsbepaling van de nederzettingen van de Ngaju-Dayaks in de kuststreken: deze 'hypothese' sluit goed aan bij wat in de ook al aangehaalde oude kroniek (Hikayat Banjar) staat (90). Voor de fysiek-geografische indeling in een vijftal zones maakt Knapen dankbaar gebruik van de eveneens aangehaalde dissertatie van H.J. Schophuys uit 1936 (in de woordkeuze van de auteur: 'I delineated', 58). Duidelijke voorbeelden geven aan hoe de VOC en het koloniale gouvernement trachtten de bevolking aan te sporen tot het verbouwen van commerciële gewassen (koffie, tabak, zelfs suiker, indigo en katoen) en hoe de laatsten daar snel op reageerden maar vaak zonder veel succes; desalniettemin concludeert de auteur dat het onjuist is te stellen dat de commercialisering van de landbouw sterk afhankelijk was van Europese pioniers (267-275). Het wekt eveneens verbazing dat de auteur verbaasd lijkt te zijn over het feit dat de bevolking zo klein was gelet op de afmetingen van het gebied - alsof elke bevolking vanzelf het betreffende gebied zal trachten op te vullen (137).

Twee conclusies, getrokken in de schaduw van het algemene betoog, verdienen aparte vermelding. Ten eerste dat het beruchte koppensnellen op een veel eerder tijdstip gereduceerd werd dan wat in de mythevorming is blijven voortleven; terecht geeft de auteur ook aan dat een relatie tussen koppensnellen en een vertraagde bevolkingsgroei weinig hout snijdt. Ten tweede dat de bosbouw, althans tot de laatste paar decennia van de negentiende eeuw, van geringe economische betekenis was in het gebied; ook dit is een correctie op het populaire beeld van de economie en samenleving van Kalimantan.

Knapens boek is interessant en boeiend maar, zoals reeds aangestipt, niet zonder eigenaardigheden. Een ernstige tekortkoming schuilt in de geografische afbakening. In de inleiding geeft Knapen aan wat hij onder 'Zuidoost Borneo' verstaat: niet de destijds gehanteerde (veel grotere) residentie 'Zuider- en Oosterafdeling van Borneo', maar het stroomgebied van de rivieren Barito, Kapuas en Kahayan met toevoeging van het district Tanah Laut, kortom een gebied rondom de hoofdstad Banjarmasin in het zuidoostelijk deel van het eiland, waarin echter niet het meest zuidoostelijke district Tanah Bumbu of het eilandje Pulau Laut begrepen zijn. Dit is hoogst misleidend - alsof men zou schrijven over Zuidoost-Nederland met weglating van Zuid-Limburg. Het zij toegegeven dat een meer adequate titel minder tot de verbeelding van een presumptieve lezer of koper zou hebben gesproken.

J. Thomas Lindblad

J.A. Gonsalves de Mello, *Nederlanders in Brazilië (1624-1654). De invloed van de Hollandse bezetting op het leven en de cultuur in Noord-Brazilië. Universiteitsbibliotheek Leiden MS. LTK 2234,* vertaald door G.N. Visser, opnieuw bewerkt door B.N. Teensma (Zutphen: Walburg Pers, 2001, 288 blz., ISBN 90 5730 174 1).

Tussen 1630 en 1654 was de noordoostelijke Braziliaanse deelstaat Pernambuco een kolonie van de Nederlanden. Dat hier weinig Nederlandstalige publicaties over

verschenen zijn, heeft wellicht te maken met het feit, dat deze episode niet bepaald een *succes story* was. Dankzij een nieuwe bewerking van dr. B.N. Teensma van dit boek uit 1947, dat aan de hand van zeventiende-eeuws materiaal door de Braziliaan De Mello werd samengesteld, wordt deze leemte eindelijk gevuld.

De voornaamste reden om het gebied van de Portugezen af te nemen, was suiker. Pernambuco

bestond uit een samenleving van Portugese kolonisten, die zich door huwelijk had vermengd met de oorspronkelijke bevolking, de indianen. De economische basis was de suikercultuur. De sociale basis was het op slavernij geënte patriarchaat van suikerheren, dat het gehele economische en politieke leven beheerste. Het spreekt vanzelf, dat deze gemeenschap zich niet zo maar gewonnen gaf.

De twee kuststeden Recife en Olinda werden binnen enkele dagen door een militaire vloot van de West-Indische Compagnie veroverd, maar ze waren zonder het achterland van geen enkele waarde. Het duurde echter nog vijf jaar voordat het agrarische gebied enigszins onder controle was, en ook toen nog bleef het daar vol onrust en beroering. Guerrilla's lagen altijd en overal op de loer, maar ook slaven die van de oorlogstoestand gebruik hadden gemaakt om te vluchten, gedeserteerde soldaten, corrupte politiepatrouilles en andere opstandelingen plunderden en verwoestten de binnenlanden voortdurend.

Het beleid van de Compagnie faalde aan alle kanten. De suikerbedrijven werden geconfisqueerd, maar niemand had de ervaring en de gespecialiseerde kennis om de suikermolens tot productie te brengen. Zoals valt af te leiden uit het zeventiende-eeuwse bronnenmateriaal waren de Europese immigranten, die door de Compagnie waren aangeworven om het land te ontginnen, lui en ongeschikt en niet opgewassen tegen moeilijke omstandigheden. Ze bleven liever in de steden hangen om zich aan de suikerspeculatie te wagen. Degenen die toch een poging waagden, werden al gauw ontmoedigd, omdat de Compagnie geen concessies deed om particuliere initiatieven te stimuleren.

Uiteindelijk konden de suikerheren hun bedrijven terugkopen, maar daarvoor moesten ze tegen hoge rentepercentages leningen afsluiten bij de Compagnie en bij particuliere geldschieters. Hun macht werd drastisch ingeperkt door allerlei Hollandse bestuursmaatregelen. De verplichting om een vastgesteld aantal maniokstruiken te planten tegen monocultuur, maar vooral om de steden te voorzien van maniokmeel, essentieel om de chronische hongersnood te bestrijden, legde een zware druk op de producenten, omdat alle slaven nodig waren voor de beplanting van de rietvelden. Degenen die failliet gingen, werden door de Compagnie gevangen gezet, en om dat te ontlopen, vluchtten ze liever het binnenland in, om zich bij de guerrilla's aan te sluiten.

Ondanks alle tegenslagen bleef de suikerproductie, dus de kurk waarop de Compagnie moest drijven, in handen van de Pemambucaanse suikerheren. De in de steden geconcentreerde Hollandse burgerij was direct of indirect van hen afhankelijk. Deze burgerij hield stug vast aan eigen gewoonten. Voedsel, bouwmaterialen voor hun huizen, en zelfs prostituées bleef men uit Holland aanvoeren. De koloniale regering had een streng huwelijksbeleid: vermenging met de lokale bevolking was niet toegestaan. De religieuze tegenstellingen tussen de katholieke Brazilianen en de gereformeerde Hollanders waren onoverkomelijk. Priesters en monniken werden gedeporteerd.

De opstand van 1645, lang en zorgvuldig voorbereid door de suikerheren, kon dan ook niet uitblijven. Slaven, rietplanters, kleine boeren en pachters, iedereen deed mee. Na de Portugese restauratie van 1640 hadden de Staten-Generaal een bondgenootschap met de Portugezen gesloten tegen de gezamenlijke vijand Spanje, en daarom de meeste troepen teruggetrokken uit Brazilië, zodat de Compagnie het zonder militaire steun moest stellen. Vanwege het alliantieverdrag werden er

bovendien paspoorten verstrekt aan Brazilianen. Guerrillaleiders konden dus zonder moeite het door Hollanders bezette gebied betreden. De situatie was hopeloos en de meeste mensen, onder wie gouverneur Johan Maurits van Nassau, vertrokken hals over kop.

Hoe het na 1645 afliep met de kolonie is alleen te vinden in het voorwoord van Geert A.

Banck, hoogleraar antropologie van Brazilië aan de Universiteit van Utrecht: constant verzet van de lokale bevolking, veldslagen, en een glorieuze Portugese overwinning in 1654.

Banck plaatst ook kanttekeningen: de bewerking van het archiefmateriaal is uiteraard niet recent, en zeer terecht stelt hij, dat er ook wel wat valt af te dingen op de compositie van De Mello. Een kritische analyse ontbreekt en meer dan een chronologische weergave van de gebeurtenissen, per onderwerp geordend in hoofdstukken, is het inderdaad niet. Teensma vindt, dat het boek 'zichzelf schreef ... want de vele citaten werden door samenvattende teksten aaneengeklonken; het secundaire materiaal werd in voetnoten ondergebracht; en met het slinken van de fichesberg was het boek na enkele jaren automatisch voltooid.' Zo zal iedere lezer het ook ervaren. Toch sluit ik me graag aan bij de hoop van de bewerkers, dat deze zeker interessante publicatie zal aanzetten tot breed wetenschappelijk onderzoek in eigen land, of vertaling van meer recent Braziliaans werk.

Rose Marie Schenkels

H. van 't Veld, *Beminde broeder die ik vand op 's werelts pelgrims wegen. Jan Luyken (1649-1712) als illustrator en medereiziger van John Bunyan (1628-1688)* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2000; Utrecht: De Banier, 2000, 559 blz., €24,95, ISBN 90 336 0479 5).

Wie in de boeken niet vindt wat hij zoekt moet zelf een boek maken. Dat motto lijkt H. van 't Veld zich gekozen te hebben voor zijn dissertatie over Jan Luyken als illustrator van Bunyan. Als je zo'n onderwerp wilt bestuderen grijp je allereerst naar een biografie van Jan Luyken. Die blijkt niet te bestaan, en ze is ook onmogelijk, zegt Van 't Veld, omdat de documentatie daarvoor niet toereikend is. Hoe speelt iemand het dan klaar, over een deelaspect van Luykens leven een boek te schrijven van meer dan vijfhonderd bladzijden? Laten we eens zien hoe de auteur zich van zijn taak heeft gekweten.

Het boek is uit drie gedeelten opgebouwd. Het eerste gaat over Luyken, het tweede over Bunyan, het derde over Luykens illustraties. Het begint dus met de onuitvoerbare opgave: de beschrijving van Jan Luykens leven en werk. Die neemt tweehonderd bladzijden in beslag, waarschijnlijk dus wel een nieuw record in het genre van de onmogelijke biografieën. Ze schetst Luykens levensweg en ontwikkelingsgang als dichter, schilder en etser, met een sterk accent op Luykens religieuze overtuiging, vooral na zijn bekering, die zich omstreeks 1675 voltrokken heeft. Vanaf 1682 loopt als een rode draad door dit leven de geestelijke verwantschap met John Bunyan, zoals de titel van dit proefschrift die uitdrukt: de beminde broeder op 's werelds pelgrimswegen. Bunyan en Luyken zien beide dit korte aardse bestaan als voorbereiding op de eeuwigheid, als pelgrimage door het tranendal heen naar het land van de oneindige vreugde. Maar een gemakkelijk reis is het niet. Net als Bunyan is ook Luyken gefascineerd door het martelaarschap, dat hij in zijn etswerk zeer dikwijls en op allerlei manieren heeft uitgebeeld.

Het pelgrimsmotief neemt in het denken van Jan Luyken een overheersende plaats in. Het komt herhaaldelijk voor in zijn *Zedelyke en stichtelyke gezangen,* en zijn brieven zijn er vol van. Luyken staat daarmee in een oude traditie, en kan aansluiting gevonden hebben bij tal van schrijvers die zich in hetzelfde spoor bewogen hebben. Eén zo'n auteur is de Duitser Jacob Böhme geweest, en deze schoenmaker en mysticus verdient extra de aandacht, omdat veelal wordt aangenomen, dat Luyken in hoge mate de bekoring van Böhmes geschriften heeft ondergaan. Vast staat in ieder geval wel, dat hij diens *Aurora oder Morgen-Röthe im Auffgang*

heeft vertaald in het Nederlands. In het Luyken-onderzoek is veel vernuft besteed aan het nader demonstreren van deze zielsverwantschap, en niet zelden is het vals vernuft geweest. Men heeft zelfs Böhme-citaten ontdekt in versregels die Luyken schreef lang voordat de geschriften verschenen waren waaraan deze citaten ontleend heetten te zijn. Deze redeneringen geven dikwijls opmerkelijk weinig blijk van inlevingsvermogen in het zeventiende-eeuwse gedachtegoed, en Van 't Veld neemt dan ook terecht afstand van al die ijdele bespiegelingen. Wel heeft hij op zijn beurt nu weer de neiging Böhme haast helemaal weg te analyseren uit Luykens nagelaten werk, terwijl toch het feit van zo'n Aurora-vertaling onloochenbaar overeind blijft staan. Maar dat Böhmes duistere schrifturen niet de allesbeheersende invloed in Luykens leven zijn geweest mogen we op basis van dit nieuwe onderzoek eveneens als een vast gegeven beschouwen.

Het tweede stuk van deze dissertatie gaat over John Bunyan. Die is niet de hoofdpersoon van dit boek, en daarom kan dat gedeelte ook veel korter zijn. Het biedt genoeg om Bunyan te plaatsen in zijn tijd, en het gaat wat uitvoeriger in op vier werken die in het Nederlands vertaald en door Luyken geïllustreerd zijn: *The pilgrim's progress* (inclusief het tweede deel), *The life and death of Mr. Badman, The Holy War,* en tenslotte *Come and welcome to Jesus Christ.* Het laatstgenoemde boek is een uitvoerige preek, de andere drie zijn zoals bekend in verhaalvorm geschreven. Ze zijn alle vier uitgebracht door de Amsterdamse uitgever Johannes Boekholt, die zich vooral gericht heeft op het piëtistisch gezinde lezerspubliek. Daar moet volgens Van 't Veld ook Jan Luyken niet zo heel ver vanaf gestaan hebben.

Als we zo dan de eerste driehonderd bladzijden gelezen hebben begint het eigenlijke boek. We maken kennis met Luyken de illustrator van Bunyan. Het gaat om een betrekkelijk klein corpus van 28 nummers: in de vertaling van *Come and welcome to Jesus Christ* betreft het één enkele titelpagina, de andere besproken afbeeldingen zijn min of meer gelijkmatig gespreid over de verhalende werken. De auteur gaat van geval tot geval na wanneer nieuwe uitgaven zijn verschenen, en of die nog illustraties bevatten die direct van Luyken afkomstig zijn dan wel onmiskenbaar zijn invloed verraden. Vervolgens doet Van 't Veld hetzelfde voor vertalingen van deze vier werken, zoals die verschenen zijn in Engeland, Noord-Amerika en Duitsland. Enkele van Luykens afbeeldingen blijken de uitbeelding van Bunyans verhaal in een groot deel van de wereld te hebben beïnvloed.

In dat laatste gedeelte begeeft Van 't Veld zich op het terrein van de kunstgeschiedenis. Hier heeft zijn copromotor mevrouw Veldman de begeleiding overgenomen van de promotor de heer Schutte, en ik neem aan dat beide met het resultaat ingenomen zijn geweest. De schrijver wekt ook niet de indruk zich in dat derde deel minder op zijn gemak te voelen. Vermoedelijk is dus de begeleiding aan hem goed besteed geweest. Over Luyken als illustrator van Bunyan moeten we het oordeel overlaten aan de kunsthistorici. De schets van Luykens leven heeft een zeer algemene bruikbaarheid. Ze zal nog wel eens reactie en tegenspraak uitlokken. Maar de critici zullen dan even veelzijdig gedocumenteerd moeten zijn als Van 't Veld zich hier heeft betoond.

A.Th. van Deursen

A. Caransa, *Vrijmetselarij en jodendom. De wereld een tempel* (Hilversum: Verloren, 2001, 239 blz., €17,70, ISBN 90 6550 183 5).

De vrijmetselarij is omstreeks 1720 in Londen ontstaan in kringen die een eind wilden maken

aan de factietwisten die Engeland al bijna een eeuw verdeeld hielden. Om zowel aanhangers van de anglicaanse High Church als dissenters en radicaal-verlichte vrijdenkers in een sfeer van broederliefde, verdraagzaamheid en harmonie dichter tot elkaar te brengen, hebben de initiatiefnemers - onder wie de presbyteriaanse predikant Anderson - het gematigd universalisme van Newton tot richtsnoer gekozen en de vrijmetselarij een deïstisch godsbegrip meegegeven, geformuleerd in de constitutie van 1723. Hierdoor was het in principe ook mogelijk joden en aanhangers van de islam tot de loge te laten toetreden. De symbolen en ritualen van de maçonnerie zijn grotendeels ontleend aan de middeleeuwse bouwcorporaties en liggen daardoor geheel ingebed in de judeo-christelijke traditie van West-Europa. De relatie tussen vrijmetselarij en jodendom in de drie eeuwen die sinds de oprichting van de Grootloge van Londen zijn verlopen, staat centraal in het boek dat Ab Caransa, actief lid van de liberaal joodse gemeente in Amsterdam en van de loge Concordia Vincit Animos aldaar, als een sterk persoonlijk getinte getuigenis heeft geschreven. Eerder al heeft Caransa, die na een carrière in het bedrijfsleven ook nog een geschiedenisopleiding ondernam, onder meer een egodocument gepubliceerd over zijn deportatie naar Theresienstadt. Hij beschikt over een vaardige pen en verstaat de kunst om niet-ingewijden een helder beeld te verschaffen van wat vrijmetselarij inhoudt. In het boek wordt een weids panorama geschetst. Behalve Europa komen ook de Verenigde Staten en Israël aan de orde, maar het accent ligt toch op de ontwikkelingen in Nederland en in Duitsland, in het bijzonder de confrontatie met het nationaal-socialisme in beide landen. Zijn conclusie luidt dat de vrijmetselarij, in weerwil van haar in de achttiende eeuw geformuleerde idealen, geen voortrekkersrol heeft gespeeld in de strijd tegen vooroordelen en voor de integratie en emancipatie van minderheidsgroeperingen. Zonder hun fouten en tekortkomingen te willen verdoezelen, toont hij echter begrip voor de maçons van weleer die tenslotte ook kinderen waren van hun tijd en nooit de pretentie hebben gehad de maatschappij fundamenteel te veranderen.

In negen hoofdstukken meandert Caransa van algemene naar bijzondere aspecten, zonder veel rekening te houden met de chronologie. Evenmin heeft hij gestreefd naar volledigheid. Herhaaldelijk vernemen we dat de auteur bij zijn zoektocht hulp heeft gekregen van lieden die hem op het bestaan van een bepaald boekwerk wezen, waarna tamelijk kritiekloos die bron werd aangeboord zonder verdere navraag te doen of er eigen aanvullend onderzoek op te laten volgen. Dat impressionisme heeft overigens zijn eigen bekoring. Correspondentie met broeders van Duitse loges geeft ons een indringend beeld van hoe na de oorlog de *Vergangenheitsbewältigung* daar heeft gewerkt, en heel intrigerend is de opmerking van Caransa dat hij uit Amerika geen nadere informatie kreeg over de verhouding tussen de 'blanke' vrijmetselarij en de zwarte Prince Hall-loges aldaar. Uiteraard is van bijzondere waarde wat Caransa meedeelt over joodse elementen in het vrijmetselaarsrituaal; als geen ander is hij bevoegd om te beoordelen in hoeverre het terecht is dat de vrijmetselarij een christelijk imago wordt toegeschreven. In hoofdstuk VII komt die eigen ervaring van de joodse vrijmetselaar goed tot haar recht. Enigszins pikant is de kwestie die wordt aangeroerd in hoofdstuk V, waar Caransa een brief van het hoofdbestuur van de Orde in de zomer van 1940 aan Seyss-Inquart tegen het licht houdt. Ofschoon de toenmalige grootmeester, Hermannus van Tongeren, zich principieel tegen discriminatie van joden had opgesteld, lijkt hij toch met de gedachte te hebben gespeeld met de bezetter

te onderhandelen over voorwaarden om liquidatie van de Orde te voorkomen. Voor Caransa staat vast dat het hoofdbestuur met de beste bedoelingen heeft gehandeld, maar eens te meer was volgens hem toch weer bewezen dat ook maçons kinderen van hun tijd zijn.

Blijft het boek waar het de relatie tussen vrijmetselarij en jodendom betreft grotendeels in algemeenheden steken, een gelukkige uitzondering daarop vormt hoofdstuk VI waarin op grond

van degelijk archiefonderzoek wordt geschetst hoe joodse vrijmetselaren zich hebben kunnen ontplooien in de zes oudste Amsterdamse loges. In de achttiende eeuw was dit nog maar zelden het geval - hoewel de Republiek in dat opzicht toch wezenlijk en in positieve zin afstak tegenover de omringende landen - maar in de negentiende eeuw heeft een niet gering aantal joden kortere of langere tijd deel uitgemaakt van de Amsterdamse loges. Dat waren doorgaans commissionairs, kooplieden, fabrikanten en academici, maar tussen 1862 en 1890 heeft ook een relatief groot aantal diamantarbeiders met name in loge 'La Bien Aimée' zich laten inwijden. De plotselinge welvaart in de diamantbranche - de zogenaamde 'Kaapse tijd' - heeft voor die tijdelijke toestroom gezorgd. In een appendix is de lijst van namen, datum van toetreding en voor zover bekend van beroepen van joodse vrijmetselaren die vanaf de oprichting tot mei 1940 tot de Amsterdamse loges zijn toegetreden opgenomen. Dankzij dit speurwerk is het boek van Caransa een waardevolle aanwinst voor de maçonnologie die de laatste jaren zowel in Nederland als elders sterk in de belangstelling is gekomen.

A.W.F.M. van de Sande

N. Habermehl, *Joan Cornelis van der Hoop (1742-1825). Marinebestuurder voor stadhouder Willem V en koning Willem I* (Dissertatie Leiden 2000, Bijdragen tot de Nederlandse marinegeschiedenis XI; Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 's-Gravenhage: Instituut voor maritieme historie, 2000, 304 blz., ISBN 90 6707 527 2).

In de serie Bijdragen tot de Nederlandse marinegeschiedenis, uitgebracht onder auspiciën van het Instituut voor maritieme historie, heeft sinds het verschijnen van deel IX van Herman Stapelkamp over Gerhardus Fabius de biografie haar intrede gedaan. Dat is een goede zaak, want velen die in vroeger dagen nauw betrokken waren bij het wel en wee van de Nederlandse zeemacht zijn in vergetelheid geraakt. Grote jongens als De Ruyter, Tromp of Van Kinsbergen krijgen voldoende aandacht, maar interesse voor de lieden van geringer kaliber is er niet of nauwelijks. Als het dan ook nog eens louter bestuurders zijn, waaraan geen korrel zout of druppel water kleefde, dan zijn de publicaties over zo'n persoon op de vingers van een hand te tellen. Alleen daarom al getuigt de keuze van Nico Habermehl voor het onderwerp van zijn dissertatie van een zekere moed. De tijd waarin Van der Hoop leefde in combinatie met een Nederlandse marine die geen rol van betekenis meer speelde en een Republiek die ten onder ging aan het onvermogen zich aan te passen aan de veranderende omstandigheden lijkt te garanderen dat het verhaal van Habermehl over Joan Cornelis van der Hoop saai zal zijn. Verrassend genoeg en gelukkig maar blijkt dat vooroordeel onjuist.

Habermehl heeft bewust gekozen voor Joan Cornelis van der Hoop, geen 'echte' marineman, maar een bestuurder, een 'vakminister'. Juist dat bestuurlijke heeft zijn aandacht. Wat voor mens was Joan Cornelis, hoe ging hij met anderen en zichzelf om, hoe stond hij in de politiek, hoe stond hij tegenover de noodzaak tot vernieuwing

en reorganisatie op allerlei gebieden, zowel binnen als buiten de marine? Hoe wist hij tussen de verschillende partijen en problemen zijn eigen weg te volgen?

Joan Cornelis van der Hoop werd in 1742 in Den Haag geboren. In 1756 ging hij rechten studeren in Leiden, in 1763 promoveerde hij. In datzelfde jaar trad hij als advocaat in dienst van het Hof van Holland. Zijn carrière ontwikkelde zich voorspoedig. In 1767 werd hij benoemd tot landsadvocaat bij de Raad van State. Ofschoon dicht bij het centrum van de macht ging zijn verlangen uit naar Amsterdam, dat kennelijk nog steeds de plaats was waar ‘het

allemaal gebeurde.' Dankzij familierelaties werd Joan Cornelis in 1769 secretaris van de Sociëteit van Suriname in Amsterdam. Via diezelfde familierelaties kwam hij in contact met zijn aanstaande vrouw Agnes Dedel, met wie hij in 1771 trouwde.

In 1781 - geen gemakkelijk jaar, de oorlog met de Britten was in volle gang - werd Van der Hoop door de Staten-Generaal benoemd tot advocaat-fiscaal van de admiraliteit van Amsterdam. Daarmee nestelde hij zich in het centrum van de Nederlandse zeemacht. Problemen waren er genoeg: de verhouding met de Britten en met de Fransen, de relaties tussen de admiraliteiten, patriotten en prinsgezinden, de regenten en stadhouder Willem V, en dan nog lieden als bijvoorbeeld Van Kinsbergen. In deze periode komen de zwakke en sterke eigenschappen van Joan Cornelis al snel tot uiting. Hij was ijverig en ook ambitieus, verloor zich soms te veel in detail, kon koel en afstandelijk zijn, terwijl hij daarentegen in plaats van confronterend liever apaiserend optrad.

Met de marine ging het in die dagen ronduit slecht. 'Niets loopt ons mede,' klaagde Joan Cornelis. De problemen van de marine vertonen sterke overeenkomsten met die van de huidige NS. Het varend materieel was verouderd, de schepen voeren niet op tijd of helemaal niet, terwijl de interne en externe communicatie uit een keten van misverstanden bestond. Tussen directie en personeel lag een onoverbrugbare kloof. De affaire-Brest mag exemplarisch heten voor het verschil van inzicht tussen werkvloer en management over de uitvoerbaarheid van mooie plannen. De noodzaak tot verbetering van de organisatie stond Van der Hoop glashelder voor ogen. Door de instelling van een Geheime Raad in 1782 probeerde hij meer grip te krijgen op de marineorganisatie. De raad werkte minder goed dan hij had gehoopt. Veel aandacht besteedde hij aan het nautisch onderwijs voor de toekomstige (onder)officieren. Daarnaast stond hij mede aan de wieg van de commissie Lengtebepaling. Het was zwaar werk en het ging hem zeker niet altijd makkelijk af, maar aan ijver en inzet ontbrak het niet. Zijn werktempo lag hoog - te hoog naar de mening van velen.

Terwijl de politieke tegenstellingen in de Republiek telkens naar nieuwe hoogtepunten rezen, werkte Joan Cornelis gestaag en onverstoorbaar door. Telkens weer werd hem duidelijk dat een hervorming van de marine noodzakelijk was, alleen had niet iedereen daar dezelfde ideeën over. Toen in januari 1795 de Fransen en patriotten de Republiek binnenvielen, viel het doek voor Joan Cornelis. Hij werd in februari gearresteerd op verdenking van landverraad en verdween achter de tralies. Het onderzoek naar Van der Hoop leverde echter niets op en in juli stond hij weer op straat - met lege handen. Van een betrekking in patriotse context wilde Joan Cornelis absoluut niets weten.

In de jaren die volgden, hield Van der Hoop, zij het met moeite, het hoofd boven water. In 1800 stierf zijn vrouw Agnes. Steun kreeg hij uit wijde omgeving, ook van bijvoorbeeld prinses Wilhelmina. Ofschoon hij in deze jaren diverse malen werd benaderd voor de uitoefening van een openbare functie, weigerde Van der Hoop telkens. Zelfs verzoeken van koning Lodewijk Napoleon legde hij naast zich neer. Aanvankelijk was hij vooral bezig met het vorderen van achterstallig loon bij de admiraliteit van Amsterdam. Daarnaast genoot hij van tuinieren en deed hij onderzoek naar de werking en constructie van schoorstenen.

In 1812, tegen de tijd dat de Franse positie in Europa (en dus ook Nederland) verloren ging, werd Van der Hoop benaderd door Gijsbert Karel van Hogendorp met het verzoek om zich bij een omwenteling aan het hoofd van Amsterdam te stellen.

Toen in november 1813 aldus geschiedde, trad Joan Cornelis (inmiddels 71) eindelijk opnieuw in het daglicht en werd vrijwel onmiddellijk tot voorzitter gekozen van het provisioneel bestuur van de stad. Met gevoel voor tact slaagde hij erin de omwenteling tot een goed einde te brengen.

Met de komst van Willem I kreeg Van der Hoop vrijwel meteen de opperdirectie der marine

in handen. Reorganisatie, vernieuwing en herziening van de taken der zeemacht zouden al zijn aandacht en inzicht eisen. De schepen waren er beroerd aan toe, er was gebrek aan ervaren en goed opgeleid personeel. Vol energie ging Van der Hoop aan de slag. Alle mogelijke maatregelen stimuleerde en initieerde hij. De vlootomvang, de bemanning per scheepstype, de voeding, het korps mariniers, de geneeskundige dienst, de marinemodellenkamer en dergelijke meer. Zijn blik was ook naar buiten gericht, vooral naar Groot-Brittannië. Nieuwe constructiemethoden, bouwmaterialen en voortstuwingsmechanismen hadden zijn belangstelling. Ondanks zijn hoge leeftijd ging Van der Hoop met zijn tijd mee. Bijna tot op het laatst actief 'gleed Joan Cornelis om acht uur in de morgen [13 maart 1825] weg uit het leven.'

Habermehl heeft met gevoel voor detail de hoofdpersoon beschreven. Zijn onderzoek is systematisch en overzichtelijk. Zijn bronnenonderzoek is nauwkeurig en uitgebreid. Habermehl is er uitstekend in geslaagd Joan Cornelis in zijn tijd te plaatsen. Van der Hoop blijkt een bescheiden, integere en intelligente vakminister, een in brede kringen gewaardeerde, soms beminnelijke, dan weer koele, afstandelijke, maar zeker niet op confrontaties en ruzies beluste man. Habermehl heeft een mooi verhaal over zijn leven geschreven. Zonder de grote lijn uit het oog te verliezen geeft hij alle personen en gebeurtenissen in het leven van Joan Cornelis een passende plaats. Zo krijgen zij en het verhaal kleur en warmte. Wie dacht dat na de grote helden van de zeventiende eeuw er bij de zeemacht niets meer te beleven viel, komt bedrogen uit. En dat is maar goed ook.

Paul C. van Royen

J. Spaans, ed., *Een golf van beroering. De omstreden religieuze opwekking in Nederland in het midden van de achttiende eeuw* (Amsterdamse historische reeks. Grote serie XXV; Hilversum: Verloren, 2001, 176 blz., ISBN 90 6550 641 1).

In november 1749 werd het stadje Nijkerk getroffen door een ongewoon verschijnsel. De pas benoemde gereformeerde predikant Gerard Kuypers preekte er op zondag 16 november over psalm 72:16: 'Is er een handvol koren in het land, op de hoogten der bergen, de vrucht daarvan zal ruisen als de Libanon,' met beroering onder de gemeenteleden tot gevolg. Er werd gehuild en geschreeuwd, tekenen van een acuut en heftig zondebesef. Nadien bleef het nog maanden onrustig. Van heinde en ver kwam men kijken en luisteren om de betekenis van de verschijnselen in te schatten. Was hier sprake van massale schijnbekeringen of van ware opwekkingen?

Ook de wetenschap heeft zich er al vaak over gebogen, tot nu toe vaak vanuit een theologische invalshoek. Vanuit dat gezichtspunt was en bleef de vraag naar de oprechtheid van de bekeringen gesteld worden. In een nieuwe bundel met verzamelde studies over de roerige jaren in Nijkerk, *Een golf van beroering. De omstreden religieuze opwekking in Nederland in het midden van de achttiende eeuw* worden de gebeurtenissen vanuit ander perspectief bekeken. Gepoogd wordt de episode in te bedden in de historische en internationale context en in de sociale geschiedenis. Nieuwe vragen dienen zich aan: staan de Nijkerkse beroeringen op zichzelf, en hoe

komt het bijvoorbeeld dat internationaal dergelijke opwekkingen een (grote) plek vonden binnen het geloofsleven terwijl het in Nederland bij lokale beroering bleef?

Eén probleem duikt daarbij in alle bijdragen van *Een golf van beroering* op. Veel van wat we weten over de Nijkerkse beroeringen en verwante bewegingen, lezen we in pamfletten, brieven of egodocumenten. Archiefstukken of andere officiële acten zijn er vrijwel niet, omdat de overheid zich liever niet met de gebeurtenissen inliet en ook de gereformeerde kerk ze het

liefst negeerde. Het is tekenend voor de gereformeerde traditie, zoals Joke Spaans in haar overzichtelijke bijdrage laat zien, dat we pas een officieel standpunt vernemen in 1752. Toen werden naar aanleiding van de Nijkerkse beroeringen regels voor buitenkerkelijke conventikels opgesteld. Fred van Lieburg reconstrueert in zijn bijdrage zeventiende- en achttiendeeeuwse opwekkingen die veel overeenkomsten vertonen met de Nijkerkse beroeringen, en loopt daarbij voortdurend tegen het ontbreken van gegevens aan. Over de effecten van de bevindelijke bewegingen worden we vaak uitsluitend geïnformeerd via dagboeken of gepubliceerde (auto)biografieën, en dat maakt het lastig de werkelijke omvang ervan in te schatten. Desalniettemin laat zijn bijdrage zien dat het zinvol is de Nijkerkse gebeurtenissen niet als een op zichzelf staand verschijnsel te beschouwen. Zoals Wim van Vlastuin in zijn bijdrage aantoont dat ook de internationale context ons meer informatie oplevert. Buitenlandse geestverwanten, werkzaam in Nieuw-Nederland, bekeken de beroering van enige afstand, en constateerden bekeringen van een on-Nederlandse heftigheid en passie.

Met de beperkingen van het bronnenmateriaal wordt niet in alle bijdragen evenveel rekening gehouden. Met name de pamfletten vormen een obstakel, omdat vorm en inhoud daarvan vaak door literaire doelen en middelen is gekleurd. Spaans merkt terecht op dat de pamfletten gepubliceerd werden met het doel te polemiseren (79), en constateert het ontbreken van internationale aspecten in de teksten - wat in het genre zeer gebruikelijk was, omdat pamfletten bij uitstek werden gemaakt voor een nationaal of zelfs regionaal lezerspubliek. Joris van Eijnatten is onvoorzichtiger in zijn bijdrage over ‘De droefheid in Nederland’ - een interessante poging de Nijkerkse gebeurtenissen vanuit toenmalige gedachten over de ondeugd melancholie te bekijken -, en citeert een pamflet waarin in een fictieve samenspraak een arts en patiënt aan het woord komen alsof het om een verslag van een feitelijke conversatie gaat. Daarbij verleest hij zich ook in het woord ‘geestig’ (100) - dat in de achttiende eeuw niet ‘grappig’, maar ‘kunstig, begaafd’ betekende.

Peter van Rooden gaat in op de kwestie dat het publieke debat vaak via anonieme pamfletten gevoerd werd. Hij maakt duidelijk dat ook kerkelijke gezagsdragers als Kuypers' hoogleraar Van den Honert het pamfletgenre aangrepen om er (anoniem) hun persoonlijke oordelen en visies in te spuien. De lijn tussen officiële en onofficiële verantwoording en berichtgeving werd door alle betrokkenen in Nijkerk meer dan eens overschreden. De publikatie van Kuypers' eigen ontboezemingen in 1750 onder de titel *Getrouw verhaal* geeft de complexe verhouding tussen fictie en feiten goed weer.

Els Stronks

Nieuwste geschiedenis

K. Deprez, L. Vos, ed., *Nationalisme in België. Identiteiten in beweging, 1780-2000. Over Belgen, Vlamingen, Walen, Franstaligen, Brusselaars, Duitstaligen, Fransen, Groot-Nederlanders en Nieuwe Belgen* (Antwerpen-Baarn: Uitgeverij Houtekiet, 1999, ISBN 90 5240 538 7).

Deze bundel opstellen over de nationaliteitenproblematiek in België heeft niet alleen een lange ondertitel. Er hebben maar liefst eenendertig auteurs aan een vijfentwintigtal bijdragen mee-

gewerkt. De publicatie is ontstaan uit een congres ‘Naties en talen en de opbouw van Europa’ gehouden te Leuven in 1994. In 1998 verscheen over de specifieke Belgische problematiek een aantal opstellen onder de titel ‘Nationalism in Belgium. Shifting identities, 1980-1995’. De hier te bespreken bundel is een vertaling en bewerking van de Engelstalige uitgave, aangevuld met enkele nieuwe artikelen.

De bundel omvat drie delen. Een serie opstellen gaat over ‘Belgische natievorming’, waarbij de nadruk ligt op de creatie van een Belgisch nationaal gevoel in de negentiende eeuw. Een gevoel waar in eerste instantie Walen en Vlamingen van harte aan meewerken. De auteurs kunnen zich vinden in de gedachte dat reeds een ‘proto-nationalisme’ ontstaan was in de zestiende eeuw en met name rond de Brabantse revolutie van 1789-1790. Zij beroepen zich in deze voornamelijk op publicaties van de Leuvense historicus Lode Wils. Die zelf in zijn opstel ‘De twee Belgische revoluties’ zijn visie nader toelicht. De tweede revolutie is de revolutie van 1830. De gedachte dat er al in de scheiding in de zestiende eeuw een basis gelegd is voor een specifiek Belgisch nationaal gevoel is mijns inziens minder gelukkig. Men vergelijke hierover elders de publicaties van H. de Schepper. De Waalse historicus José Fontaine wijst in zijn bijdrage ‘Cultuur in Franstalig België. Vier definities’ ook de natievormende betekenis van de Brabantse revolutie af. Verder staan in het eerste gedeelte opstellen over de schilderkunst in dienst van de jonge Belgische staat en de rol van de Franstalige en Nederlandstalige letterkunde in de nieuwe staat.

In het tweede deel ligt het accent op de factoren die de eenheid van de Belgische staat en daarmee van het Belgische nationaal gevoel hebben bedreigd en zelfs ondermijnd. Hier is er aandacht voor het ontstaan van de Vlaamse beweging, haar taalpolitiek, haar verhouding tot de katholieke kerk en de katholieke arbeidersbeweging. In het opstel van Emmanuel Gerard wordt verdedigd dat de Vlaamse beweging mede kon slagen omdat zij er in slaagde met haar ideologie in de katholieke standsorganisaties en arbeidersbeweging binnen te dringen. Alleen zo kreeg zij een politieke basis die breed genoeg was voor doeltreffende politieke en andere acties. Gerard, Wils, Vos en anderen beroepen zich in deze op de theorieën van Miroslav Hroch over de ontwikkeling van separatistisch nationalisme in kleine staten. Bart de Wever en Bruno de Wever schrijven kritisch over ‘Groot-Nederland als utopie en voorwendsel’, waarbij vooral de ondergang van het Groot-Nederlandse ideaal doordat de idee met name in ultra-rechtse kringen aanhang vond, aandacht krijgt. Chantal Kesteloot schrijft over de opkomst van de Waalse beweging en Philippe Maret heeft een van de grondleggers van de Waalse beweging, Albert du Bois, tot onderwerp van zijn bijdrage genomen. Uit zijn en andere bijdragen blijkt overigens hoe zeer de Waalse beweging in eerste instantie maar ook nog lang daarna primair gedragen werd door anti-Vlaamse en anti-clericale gevoelens en door vrees voor het pangermanisme. Du Bois bepleitte, al nuanceert hij soms omwille van de politiek, een aansluiting van Wallonië bij Frankrijk.

In het derde deel staat de federalisering van de Belgische staat centraal. Pieter Saey e.a. stellen dat de ongelijke economische ontwikkeling van Vlaanderen en Wallonië aan de basis ligt van de federalisering. Het opstel overtuigt niet geheel, waar gesteld wordt dat in Vlaanderen de rooms-katholieke kerk via de verzuiling eind negentiende eeuw de arbeiders van het socialisme afhield. In het Waalse gebied lukte dit niet meer omdat de industrialisering al over haar hoogtepunt heen was. De

positie van de katholieke kerk is in het Waalse industriebekken nooit sterk geweest en het socialisme had daar al met haar eigen organisaties een bolwerk geschapen dat tot op heden dominant is.

Interessant is de constatering dat Vlaanderen zijn identiteit moeiteloos zocht en vond in zijn verleden en zijn taal. Voor Wallonië is dit veel moeilijker. Daar identificeerde men zich met de

Belgische staat of voelde zich een met de Franse culturele en soms politieke wereld. Een historisch verleden zoals dat in Vlaanderen aanwezig is en met name ook in het Belgische natiebesef werd geïncorporeerd in de negentiende eeuw, ontbreekt in Wallonië. Daar propageert men dan ook een nationalisme zonder geschiedenis (opstel van Philippe Destatte), waarbij de bindende factor is: democratie, vrijheid, gelijkheid en broederschap, een soort *civic nationalism.* Dat zou altijd het kenmerk van de Waalse gemeenschap zijn geweest, maar ook deze gemeenschap kende wel degelijk anti-immigrantengevoelens in tijden van economische crisis.

Een moeilijk geval is de status van de hoofdstad Brussel. Geen gemeenschap: het behoort deels tot de Vlaamse gemeenschap en deels tot de Franse gemeenschap, waar het taal en cultuur betreft, maar het vormt een eigen gewest met institutionele bevoegdheden, waar het bijvoorbeeld economische zaken betreft. De Franstalige gemeenschap in Brussel voelt zich niet altijd verbonden met de Franstalige gemeenschap in het Waalse land en dat geldt ook voor de relatie met het Waalse gewest. Brussel is meer liberaal georiënteerd en Wallonië is meer socialistisch gericht. Een ander probleem is het hoge percentage vreemdelingen in Brussel en hun relatie tot het Nederlands en het Frans. Moeten zij zich thuis voelen in een van de twee gemeenschappen of zijn zij misschien wel de laatste Belgen zoals in een van de opstellen gesuggereerd wordt. Los daarvan zijn er nog de Duitstaligen in het oostelijk deel van de Ardennen. Zij hebben een eigen gemeenschap voor de taal en cultuur, maar horen verder bij het Waalse gewest.

Een boeiend punt is ook de relatie tussen Nederland en Vlaanderen na 1945. Iris Steen schetst in haar bijdrage hoe zeker vanaf de jaren zeventig Vlaanderen meer en meer een eigen weg is gegaan en er een ontwikkeling van Nederlandse naar Vlaamse cultuur is ontstaan. De nog altijd afstandelijke houding van Nederland op het punt van Nederlandse cultuurpolitiek heeft daartoe bijgedragen en het succesvolle opereren van het gefederaliseerde Vlaanderen heeft de eigen gang van Vlaanderen versterkt.

Resumerend kunnen we stellen dat deze bundel een goed beeld geeft van de complexiteit van het nationale vraagstuk in België. Een vraagstuk dat zeker nog niet uitgekristalliseerd is in die zin dat het federaliseringsproces is afgesloten. In het Waalse en Vlaamse kamp zijn er aanhangers van een verdere autonomie en zelfs van een volledig eigen soevereine staat, maar opvallend is dat in beide gebieden ook de trouw aan de Belgische staat groot is, zij het in Vlaanderen wat minder dan in Wallonië (bijdrage van Bart Maddens, e.a.). Terecht wagen de bezorgers van de bundel zich in hun lezenswaardig woord vooraf niet aan een voorspellende uitspraak over deze materie. Zij geven een *status questionis.*

Als kritiek zou men kunnen hebben, dat voor de ontwikkeling van het Vlaamse nationalisme in de negentiende en vroeg twintigste eeuw weinig aandacht is gegeven aan de rol van de liberalen en socialisten op dit punt. Een ander punt is dat in alle bijdragen de theorievorming over het nationalisme met uitzondering van de aandacht voor M. Hrochs ideeën onderbelicht is gebleven.

P. van Hees

I.H.J. Poissonnier, *Zooveel zijne kleine boekverzameling gedoogde. De bibliotheek van de Oostburgse advocaat en amateur-historicus mr. Johannes Egberts Risseeuw (1798-1869)* (Bijdragen tot de geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen XXIX; Aardenburg: Heemkundige kring West-Zeeuws-Vlaanderen, 2001, 208 blz., *f*37,95, ISSN 1381 95420.

Onderzoek naar leescultuur en boekenbezit zit in de lift. Studies naar boekgebruik zijn wat

dunner gezaaid en het is dan ook verheugend dat Poissonnier met zijn studie naar de bibliotheek van de Oostburgse advocaat Johannes Egberts Risseeuw diens boekgebruik heeft geanalyseerd. Met zijn grondige analyse van de particuliere veilingcatalogus uit 1869 demonstreert Poissonnier op heldere wijze de waarde en de beperkingen van dit type bron als basis voor onderzoek naar individueel boekenbezit en boekgebruik. Behalve dat hij het boekenbezit van Risseeuw in verband weet te brengen met diens leven, professie en tijd, is hij zich tegelijkertijd duidelijk bewust van alle voetangels en klemmen die aan deze bron kleven. Zo'n veilingcatalogus geeft slechts een momentopname. De vraag of de bezitter de boeken daadwerkelijk heeft gelezen, kan niet met zekerheid worden beantwoord evenmin als de vraag naar hoe de opgesomde boeken allemaal in diens bibliotheek zijn terechtgekomen: via eigen aankoop, door geschenken of middels vererving.

Behalve een levensschets geeft het boek een uitvoerige uiteenzetting over de inhoud van de bibliotheek. Tevens krijgt de lezer een beeld van de werkwijze van Risseeuw die zich vooral aan het eind van zijn leven als een verwoed amateur-historicus van West-Zeeuws-Vlaanderen ontpopt. Dat bij het beoefenen van deze hobby, maar ook bij de uitoefening van zijn vak de bibliotheek een belangrijke rol heeft gespeeld, laat Poissonnier op overtuigende wijze zien. Hij weet de diverse relevante categorieën zoals rechten/politiek/bestuur (28%), geschiedenis/geografie (26,7%) en literatuur/filologie/muziek (11,6%) een functionele betekenis te geven. Dat Risseeuw een juridische vakbibliotheek bezat, hoeft ons niet te verbazen. Veel van wat er op het gebied van geschiedenis en geografie in te vinden is, zat in de bibliotheek omdat er een lokale dimensie aan verbonden was. Vanuit diverse door Risseeuw gepubliceerde artikelen kan Poissonnier aantonen hoe en op welke manier Risseeuw zijn boeken bij deze vrijetijdsbesteding heeft gebruikt.

Naast de veilingcatalogus beschikte Poissonnier eveneens over de boedelbeschrijving en over het proces-verbaal van de boekenveiling. Ook daar besteedt hij uitvoerig aandacht aan. In ‘De veiling: opbrengst, prijzen en kopers’ komen we te weten, dat het kavel met de werken van Merlin *(Répertoire universelle* en *Recueil alphabétique)* en van Rondonneau *(Table général alphabétique)* het hoogste bedrag van de veiling opleverde (*f* 61,-). De gehele veilingopbrengst bedroeg *f* 761,60. Verder passeren alle kopers, van wie de doopceel in een uitvoerige bijlage wordt gelicht, de revue. Deze kopersanalyse maakt duidelijk, dat Risseeuws boeken, tijdschriften en manuscripten vrijwel allemaal in de regio zijn gebleven. In essentie moeten we diens bibliotheek dus als van voornamelijk regionaal belang taxeren.

Hoewel deze kopersanalyse waardevol inzicht geeft in de manier waarop Risseeuws boeken werden verspreid, blijft de vraag naar de precieze totstandkoming van Risseeuws bibliotheek zelf in deze studie sterk onderbelicht. Poissonnier stelt de vraag naar wanneer Risseeuw de in de bibliotheek aanwezige boeken precies verworven heeft wel, maar laat ze onbeantwoord. De beantwoording klemt echter des te meer, omdat uit Poissonniers analyse nogal wat titels naar voren komen die wij als antiquarisch zouden bestempelen (40%). Vooral omdat de auteur in zijn studie alle moeite doet om Risseeuw als gebruiker van zijn boekerij te schilderen zou kennis omtrent diens actuele boekenaankoop verhelderend kunnen werken. Hoewel de auteur aangeeft dat Risseeuw bij de Middelburgse boekverkopersfirma Van Benthem en Jutting kocht - bij Risseeuws overlijden stonden er rekeningen van de firma open

‘voor gedane leveranties’ - heeft hij de in de UB Amsterdam bewaard gebleven klantenboeken niet in zijn studie betrokken.

Eén blik in enkele van die klantenboeken (BBe 2-40, fol. 386v., BBe 2-41, fol. 387v., BBe 2-42, fol. 270v.) laat zien, dat Risseeuw, hoewel geen grote, wel een regelmatige koper bij Van Benthem was: de jaargangen van *De vriend van den landman,* Niedekens *Tuinalmanak,* de

diverse delen en stukken van Oudemans *Het wetboek van burgerlijke rechtsvordering ontwikkeld* zijn via deze Middelburgse boekhandel in de boekerij van Risseeuw beland. Misschien dat verder systematisch onderzoek in deze klantenboeken zal uitwijzen hoe hij bijvoorbeeld de delen 3 tot 10 van de *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* heeft verworven. Het boek is verzorgd uitgegeven en voorzien van een register op personen. Kortom, een in - bijna - alle opzichten voorbeeldige studie.

Berry Dongelmans

B. Theunissen, *'Nut en nog eens nut.' Wetenschapsbeelden van Nederlandse natuuronderzoekers, 1800-1900* (Hilversum: Verloren, 2000, 220 blz., € 22,55, ISBN 90 6550 623 3).

'Nut en nog eens nut' is een mooi boek en had zelfs een mijlpaal in de geschiedschrijving van de Nederlandse natuurwetenschap kunnen zijn. Het bevat alle ingrediënten voor een grondige revisie van de wetenschapsgeschiedenis van de negentiende eeuw, toen de vaderlandse onderzoekers opnieuw in de voorhoede van het internationale wetenschapsbedrijf opdoken. Fundamentele kritiek op oude benaderingen, scherpzinnige revisie van de gangbare interpretaties en een mooie aanzet tot een aantrekkelijk alternatief, alles is er. En toch overtuigt het boek als geheel niet. Wat heeft Theunissen weerhouden het boek te schrijven dat onze visie op de negentiende-eeuwse wetenschap werkelijk zou hebben kunnen veranderen?

De titel van het boek is ontleend aan Huizinga's geschiedenis van de Groningse universiteit in de negentiende eeuw. De hoogleraren in het begin van die eeuw worden daar beschreven als mensen die zich meer in de breedte dan in de diepte ontwikkelden, die aangename en nuttige kennis verspreidden en die zich koesterden in de late namiddagzon van de achttiende-eeuwse fysico-theologie. 'Nut en nog eens nut,' zo vatte Huizinga het streven van die generatie samen. Dit 'goedig nuttigheidsstreven' stond volgens Huizinga evenwel haaks op de echte beoefening van de wetenschap, waar juist wel de diepte wordt gezocht en de theorie belangrijker is dan de praktijk. Latere historici hebben dit oordeel overgenomen en nog onbarmhartiger dan Huizinga de wetenschappelijke helden uit de Tweede Gouden Eeuw, die de ene na de andere Nobelprijs binnenhaalden, geplaatst tegenover de improductieve, zelfvoldane kanselredenaars uit de eerste helft van de eeuw. Theunissen denkt er anders over. Volgens hem paste Huizinga het laatnegentiende-eeuwse criterium dat een hoogleraar in de eerste plaats moet worden beoordeeld op zijn bijdrage aan de uitbreiding van onze kennis ten onrechte toe op de eerste helft van de eeuw en verdisconteerde hij niet dat de universitaire geleerden uit de eerste eeuwhelft er een heel andere, maar in beginsel niet minder eerbare taakopvatting op na hielden dan hun opvolgers een halve eeuw later. Bovendien, wie even afziet van het eenzijdige en unfaire criterium van het succes in de wetenschap en let op de legitimatie die de geleerden en onderzoekers voor hun werk gaven zou tot de ontdekking kunnen komen dat niet alleen in de eerste helft van de eeuw, maar ook veel later nog wetenschap uiteindelijk werd gelegitimeerd met een beroep op de toepassingsmogelijkheden ervan. Er was

dus voor Theunissen alle reden om de negentiende-eeuwse natuuronderzoekers nog eens onder de loep te nemen en dan vooral te letten op hun algemene opvattingen over het hoe en waartoe van wetenschap, in zijn terminologie op hun wetenschapsbeelden. Zo zou wel eens een heel ander, minder door eigen vooroordeel vertekend beeld van de negentiende-eeuwse Nederlandse wetenschap kunnen ontstaan.

Theunissen is grondig te werk gegaan. Achtereenvolgens onderzoekt hij bij Van Swinden, Van der Hoeven, Harting, Mulder, Donders, Hugo de Vries, Beijerinck en Lorentz wat hun denkbeelden over de taak van de geleerde en de legitimatie van wetenschap was. Bij iedereen

ligt het weer anders. Van Swinden wist een subtiel evenwicht te vinden tussen de hang naar vrije beoefening van wetenschap en dienstbaarheid aan de overheid, Van der Hoeven blijkt iemand die bij alle waarde die hij hechtte aan de natuurwetenschap in wezen de oude humanistische waarden hoog bleef houden, terwijl Harting, die net als Van der Hoeven de taak van de hoogleraar in de eerste plaats zag als het opvoeden tot goede staatsburgers (en dus niet enghartige onderzoeksspecialisten), de natuurwetenschappen wel een eigen, zelfs hogere beschavingswaarde toekende. Hoewel Mulder bekend staat als degene bij wie de herleving van de Nederlandse wetenschap begint, toont analyse van zijn wetenschapsbeeld dat ook Mulder meer opvoeder dan onderzoeker was en dat hij dus eerder het eind van een oude traditie markeert dan het begin van een nieuwe. Donders, De Vries, Beijerinck en Lorentz lijken daarentegen vertegenwoordigers van het moderne onderzoeksethos met hun pleidooi voor de waarde van zuiver wetenschappelijk onderzoek en het primaat van de theorie boven de praktijk. Maar wat heel evident is bij Donders, goed zichtbaar is bij De Vries, met enige moeite te achterhalen valt bij Beijerinck en zelfs niet afwezig blijkt bij Lorentz, is toch dat hun zuivere wetenschap uiteindelijk ook weer wordt gelegitimeerd door de ooit te realiseren praktische toepassingen: het is de maatschappelijke relevantie die de zuivere wetenschap schragen moet. Bij De Vries en Beijerinck blijkt die maatschappelijke relevantie zelfs de rode draad te zijn die zin geeft aan anderszins soms onbegrepen koerswijzigingen in hun wetenschappelijk werk - beiden waren in wezen steeds geïnteresseerd in de variabiliteit in de levende natuur, de beheersing daarvan en de uiteindelijke toepassing ervan ten dienste van de mensheid. In het slothoofdstuk worden al deze lijnen nog eens bij elkaar gebracht en maakt Theunissen aannemelijk dat het voortdurend hameren op de praktische relevantie van de wetenschap niets te maken heeft met de vermeende eigenheid van de Nederlandse natuurwetenschap sinds de zestiende eeuw, maar simpel te verklaren valt uit het feit dat men in de negentiende eeuw steeds geconfronteerd werd met een onverschillige overheid die niet veel geld over had voor onderzoek in de universiteiten. Zelfs aan het eind van de eeuw, toen de fondsen iets rijker stroomden, werd dat geld vooral voor het onderwijs beschikbaar gesteld. In zo'n situatie is de enige manier om toch nog wat gedaan te krijgen hameren op de nuttige maatschappelijke functie van de wetenschap (als opvoedingsinstituut of als leverancier van praktisch toepasbare kennis). Een pure *l'art pour l'art* opstelling (wetenschap verdient het om zichzelf beoefend te worden en is een cultuurgoed *sui generis*) zou geen zoden aan de dijk hebben gezet of juist contraproductief zijn geweest; zo'n opstelling past eerder in een periode (die in de twintigste eeuw zou aanbreken) dat de overheid praktische dienstbaarheid van de wetenschap ging eisen.

Niemand zal ontkennen dat Theunissen hier een punt heeft, maar na lezing van het boek bleef ik toch onvoldaan. Allereerst bevredigt de opbouw van het boek niet. Bij alle brille die Theunissen ten toon spreidt (de analyse van het werk van bijvoorbeeld De Vries en Beijerinck is meesterlijk), heeft het geheel iets willekeurigs. Waarom deze geleerden en niet anderen? Waarom Lorentz en niet Van der Waals, Kamerlingh Onnes en Van 't Hoff? Uiteindelijk is dit boek toch een reeks al eerder verschenen *case studies,* waarbij de invoeging in een groter geheel soms wel, soms niet gelukt is (sommige hoofdstukken beginnen met een algemene paragraaf die nauwelijks aansluit bij de rest). *Case studies* zijn misschien onvermijdelijk om de vruchtbaarheid aan te tonen van de studie van individuele wetenschapsbeelden, maar

met elkaar leveren ze nog geen sluitend betoog op. Verder lijkt ook een onderzoek aan de hand van wetenschapsbeelden (een nergens overigens goed gedefinieerd begrip) beperkingen te kennen, hoezeer het werk van bepaalde onderzoekers daardoor ook een onvermoede samenhang blijkt te vertonen. Met wetenschapsbeelden zitten we nog steeds in het domein van het discursieve, het gearticuleerde weten en menen, terwijl wie werkelijk de wetenschappelijke cul-

tuur van een periode wil doorgronden ook verder moet gaan en de niet-geëxpliciteerde en wellicht onbewuste of onbedoelde elementen op het spoor moet zien te komen. Alleen dan kunnen we de overstap maken van een correctie van het oude beeld van de negentiende-eeuwse natuurwetenschap naar de presentatie van een alternatieve interpretatie. We zouden bijvoorbeeld veel meer aandacht moeten besteden aan de stijl van een onderzoeker, hier bedoeld als zowel zijn publieke optreden als zijn manier van praten over de werkelijkheid. Lorentz is een mooi voorbeeld. Zelden liet Lorentz zich uit over de filosofische grondslagen of de maatschappelijke implicaties van zijn wetenschap, maar in de stijl van zijn betogen verraadt hij meer dan hij misschien had willen prijsgeven. Theunissen geeft een lang citaat waarin Lorentz steeds zinswendingen gebruikt als 'moet wel erkennen,' 'moet men zich wel voorstellen dat' of 'men zal zonder twijfel moeten zeggen.' Met andere woorden: voor Lorentz is wetenschap eerder het erkennen van bepaalde verbanden in de natuur dan het zelf aanbrengen daarvan en hij plaatst zich daarmee in de in Nederland nadrukkelijk aanwezige traditie waarin de natuur gelezen wordt en niet geconstrueerd.

Dit brengt mij bij een laatste punt, want in het zoeken naar dergelijke constanten in de Nederlandse wetenschapsgeschiedenis ziet Theunissen niet zo veel. Als ik het goed begrijp betoogt hij dat zijn functionele verklaring van de in wezen steeds praktische legitimatie van de negentiende-eeuwse wetenschap een verklaring in termen van het eigene van de Nederlandse wetenschapsgeschiedenis overbodig maakt. Dat eigene is, onder andere door mijzelf, gezocht in een door de eeuwen heen steeds weer opduikende zakelijke en praktische aanpak van het onderzoek, een reserve tegenover grootse filosofische concepties, bevlogenheid en speculatie, en in, als een positieve tegenhanger van dat gebrek aan speculatie, de populariteit van de al dan niet geseculariseerde conceptie van het boek der natuur. Eigenlijk vindt Theunissen het zoeken naar constanten in de wetenschapsbeoefening van zeg Stevin tot Lorentz veel te speculatief en zoekt hij de verklaring liever in een specifiek in Nederland aanwezige combinatie van factoren die in principe ook in andere landen aanwezig zijn (zoals de interactie tussen overheid en geleerdenwereld). Eerlijk gezegd zie ik hier de tegenstelling niet zo. Niet zo lang geleden bracht ik de constanten in de wetenschappelijke cultuur in Nederland in verband met de constanten in de geschiedenis van de bestuurlijke cultuur in Nederland en verklaarde ik dat frappante overeenkomsten in de wetenschapsbeoefening in verschillende eeuwen niet moeten worden toegeschreven aan landaard of 'nationaal intellect', maar te maken hebben 'met normen en waarden die diep verankerd zijn in de instituties die te zamen Nederland vormen.' (K. van Berkel, *Citaten uit het boek der natuur. Opstellen over Nederlandse wetenschapsgeschiedenis* (Amsterdam, 1998) 19.) Is het boek van Theunissen daar niet een prachtige bevestiging van?

K. van Berkel

H. de Beer, *Voeding, gezondheid en arbeid in Nederland tijdens de negentiende eeuw. Een bijdrage tot de antropometrische geschiedschrijving* (Dissertatie Utrecht 2001; Amsterdam: Aksant, 2001, 245 blz., €22,65, ISBN 90 5260 016 3).

Het ontbreekt de auteur van dit boek niet aan ambitie. Hij wil beschrijven en analyseren hoe het stond met de voeding van de Nederlanders in de negentiende eeuw en wenst bovendien de gevolgen daarvan mee te nemen voor levensstandaard, gezondheid en productiviteit. Deze thematiek voert logischerwijze naar de methode van de antropometrische geschiedschrijving.

Het eerste inhoudelijke hoofdstuk geeft dan ook een kort, maar informatief overzicht van de inzichten over de relatie tussen levensstandaard en antropometrie. Dat lengte een ideale maatstaf zou zijn voor levensstandaard is een achterhaald idee. De Beer laat zien dat lengte behalve door voeding ook bepaald wordt door factoren als infecties en ontberingen in cruciale ontwikkelingsfasen, en - in mindere mate - genetische factoren.

Na deze inleidende beschouwingen biedt het boek eerst twee chronologische hoofdstukken over de relatie tussen levensstandaard, voeding en gezondheid, respectievelijk handelend over de periode 1807-1850 en 1850-1913. In de eerste periode, zo lezen we, begint de moderne economische groei zonder te resulteren in een verbetering van de voedselsituatie. Op landelijk niveau schiet de dekking van de calorische behoefte net tekort. Met name in de kustprovincies gaat de vleesconsumptie achteruit. Dit beeld wordt enigszins, maar niet geheel genuanceerd door het relatieve aantal te kleine lotelingen in deze provincies. Bij de sterfte vormen Holland, Zeeland en Utrecht weer een blok met relatief hoge sterfte. Al met al is de lengte van lotelingen tot 1840 stabiel, hetgeen volgens De Beer wijst op een stagnatie van de levensstandaard. De aardappelcrisis en de hoge graanprijzen tussen 1840 en 1853 doen vervolgens de stagnatie omslaan in verslechtering en bijgevolg in een kleinere lengte.

De levensstandaard in de tweede helft van de negentiende eeuw geeft minder stof tot discussie. Zoals bekend stegen alle indicatoren ter zake. Dit leidde ertoe dat de gemiddelde consument vanaf 1875 geen calorisch- en geen eiwittekort meer had, en de lengte van de lotelingen nam dan ook gestaag toe. Waarom was de sterfte in de kustprovincies dan toch zoveel hoger? Hofstee achtte het drinkwater verantwoordelijk, maar De Beer volgt in deze discussie Vandenbroeke *et al.* Zij waren de overtuiging toegedaan dat in het westen van het land meer buitenshuis werkende vrouwen minder borstvoeding gaven, waardoor de zuigelingensterfte hoog bleef. De reguliere voeding blijkt nauwelijks van invloed te zijn geweest op de daling van de mortaliteit. Hier wijst De Beer het afnemend risico op infectieziekten als oorzaak aan. Met name de inwoners van verstedelijkte gebieden in het westen leefden aanvankelijk ongezonder door de slechte toestand van de drinkwatervoorziening en andere publiek-hygiënische faciliteiten.

Tot zover bewoog het boek zich op het niveau van landelijke en provinciale beschouwingen. In de hoofdstukken V en VI neemt de auteur een aantal cases onder de loep. Utrechtse sigarenmakers waren rond 1850 een beroepsgroep met een geringe lengte. Hoe dit te verklaren? Er blijkt geen statistisch verband te bestaan met sociale herkomst, gezinsachtergrond, lonen of kinderarbeid. Het feit dat de sigarenmakers betrekkelijk klein waren is dan ook simpelweg te verklaren uit de instroom in deze betrekkelijk lichte arbeid van fysiek zwakkeren gecombineerd met de ongezonde arbeidsomstandigheden.

Nadat hij heeft vastgesteld dat enerzijds de sterfte afnam en anderzijds de consumptie en lengte toenamen in de tweede helft van de negentiende eeuw, stelt De Beer de vraag of dit ook effecten had op de economische groei in het algemeen en de arbeidsproductiviteit in het bijzonder. Ter beantwoording gebruikt hij gegevens over een aantal beroepen die zware inspanning vergden en die in de onderzochte periode niet profiteerden van grote technische vernieuwingen. De theorievorming op dit punt is overigens verre van eensgezind, al ging R. Fogel er nog vanuit dat een

forse stijging van de calorische consumptie wel degelijk een bijdrage aan de stijging van de arbeidsprestatie zou leveren. De relatie tussen voedselconsumptie en productiviteit wordt onderzocht aan de hand van metselaars, steenbakkers, oogstarbeiders, turfgravers, machinale wevers of spinners en metaalarbeiders. De conclusie is helder. De Beer meent dat de voeding slechts van geringe betekenis was voor de arbeidsprestaties in Nederland. Een en ander is logisch wanneer men bedenkt dat de productiviteit voornamelijk gesti-

muleerd wordt door een overgang van ondervoeding naar voldoende voeding. Na het bereiken van het bestaansminimum stopt de prestatiewinst al snel. Bovendien memoreert de auteur nog dat betere voeding alleen niet voldoende zou zijn, maar dat ook andere prikkels nodig zijn.

In het laatste hoofdstuk verbreedt De Beer de geografische en chronologische horizon van zijn onderzoek door enerzijds de Nederlandse lengte in de negentiende eeuw te vergelijken met die in andere West-Europese landen en de VS, en anderzijds de 'Hollandse' lengte te volgen van de dertiende tot de twintigste eeuw. In vergelijking met andere landen neemt Nederland tot halverwege de negentiende eeuw een middenpositie in, tegen 1900 hoort de Nederlandse lengte tot de hoogste. De vraag waarom het land op dit punt zo lang achterbleef bij Zweden, Engeland en de VS blijkt twee antwoorden te hebben: de accijnzen maakten de voedselprijzen tot het begin van de jaren vijftig relatief hoog en verbeteringen in hygiënische- en andere voorzieningen lieten langer op zich wachten.

Dat de Nederlandse jeugd op dit moment hoort tot de langste van de wereld is niet de uitkomst van een lineair proces. Tussen 1650 en 1850 is er duidelijk sprake van een dal. Nederlandse mannen waren in 1900 precies even lang als hun tegenvoeters van de late Middeleeuwen. Zowel de inzinking uit de vroegmoderne tijd als de huidige positie zijn te wijten c.q. danken aan een mix van voeding en hygiënische en medische oorzaken.

De Beer heeft met dit boek een mooie prestatie geleverd. Toch zijn er opmerkingen bij te maken. Zo maakt het boek ontegenzeggelijk een fragmentarische indruk. Niet alleen is duidelijk merkbaar dat drie hoofdstukken al eerder verschenen, de onderlinge samenhang tussen het blok met de hoofdstukken III en IV, en dat met hoofdstuk V en VI is niet hecht. Ook het laatste hoofdstuk staat weer min of meer op zich. Er ontbreekt, kortom, een heldere rode lijn die het boek tot een geheel maakt. Bovendien formuleert de auteur af en toe zo voorzichtig ('Wanneer deze speculatie de werkelijkheid nabij komt, dan lijkt het er sterk op,' 162) dat de zeggingskracht van zijn conclusies nodeloos afgezwakt wordt. Dit alles is echter gemopper in de marge van een mooi boek dat voor de antropometrische geschiedenis in Nederland van groot belang is.

Th. Engelen

R. Meijer, H.J. Schoo, ed., *De monarchie, staatsrecht, volksgunst en het Huis van Oranje* (Amsterdam: Prometheus, 2002, 280 blz., ISBN 90 446 0066 4).

Het huwelijk van kroonprins Willem Alexander vormde dé gelegenheid voor een reeks publicaties over het koninklijk huis. Veel daarvan heeft een hoog bouquet-reeks gehalte en haalt niet eens De Slegte. Maar een enkel boek blijkt de tand van de korte tijdsspanne te kunnen doorstaan. Dat is bijvoorbeeld het geval met de bundel *De monarchie,* die van de samenstellers de ondertitel meekreeg: staatsrecht, volksgunst en het Huis van Oranje. Dat één van de beide samenstellers, H.J. Schoo, lid is van het Republikeins genootschap, is natuurlijk geen kwestie van louter toeval. Voor de

bundel betekent het dat er sprake is van het nemen van afstand van Oranje-gekte: kritische vragen worden gesteld en opgeworpen maar de toon blijft beschaafd tot zeer beschaafd.

Het inleidende opstel: ‘Een historisch abuis’ van het enfant terrible van de wereld der historici, Thomas von der Dunk, staat model. Amusant geschreven en met een lucide verklaring van het fenomeen van de Republiek der zeven Verenigde Nederlanden, die gold als ‘een vanzelfsprekendheid ook voor de aanhangers van de Oranjepartij, die zich na Napoleon zo massaal tot

de monarchie zouden bekeren.' Von der Dunk schetst hoe het optreden van Napoleon zorgde voor een 'diepe ideologische cesuur tussen de monarchie van het *ancien régime* en dat van de moderne tijd... Met Napoleon belandde de kroon in de goot.' Na deze krachtige uitspraak is het slechts een stapje naar de conclusie. Onze eerste koning was een nieuwkomer, broer van Napoleon en Willem I, de eerste koning uit het Huis van Oranje, nam het van de Franse keizer geërfde staatsapparaat over. Von der Dunk heeft het over een 'herdruk van het koninkrijk van Lodewijk Napoleon' en een 'onmiskenbare modernisering van het staatkundig denken in Oranjekring.' Daar eindigt zijn artikel. Jammer voor de amusementswaarde van deze bundel, maar vanuit het standpunt van de samenstellers en het kritisch evenwicht dat zij wensen, wellicht de goede oplossing.

Interessanter is het bondige artikel 'De koning is onschendbaar', van Henk te Velde, die duidelijk laat zien wat Thorbecke voor ogen stond en aantoont waar de politiek met de geschiedenis op de loop is gegaan. Zo konden in de negentiende eeuw 'democratie' en 'parlement' tegenover elkaar staan. Het parlementair stelsel moest zich nog een plaats bevechten, maar de paradoxale uitkomst van de Tweede Wereldoorlog was een versterking van zowel parlement als monarchie: Wilhelmina was een volkskoningin geworden. Tegenwoordig is aantasting door de politiek van het instituut koningschap electoraal riskant, maar tegelijkertijd kan het koningshuis zich niet al te veel permitteren: de koningin wordt bekritiseerd op haar zwakke punten. Te Velde signaleert een precair evenwicht en zegt bijvoorbeeld over de problemen die opdoemen als het streven naar een door het parlement benoemde kabinetsformateur na verkiezingen zou worden verwezenlijkt: 'Dit is geen pleidooi voor de monarchie, maar bezinning op de democratie moet niet verward worden met kritiek op de monarchie.' De conclusie is dan ook helder: 'Als monarchie en representatieve democratie onscheidbaar zijn, dan is overmatige aandacht van politici voor de monarchie eigenlijk navelstaarderij.'

De parlementariër Peter Rehwinkel en de historicus Henri Beunders roeren de trom nogal eens in het publiek debat ook als het gaat over de monarchie. Hun artikelen leveren derhalve geen nieuwe gezichtspunten op. Rehwinkel is wat ingetogener dan Beunders, die met welgevallen de rol van de roddelpers tegen het licht houdt. Gertjan van Schoonhoven valt wat buiten het kader van de bundel met zijn vermakelijke opstel over de geschiedenis van Koninginnedag. De bijdragen van de journalisten Joustra en Lunshof zijn goede voorbeelden van het vakmanschap van beide heren, maar niet meer dan dat.

De samensteller van de bundel H.J. Schoo doet het oude politieke idee van het republicanisme in de herkansing. Hij verklaart de hedendaagse vorm als een reactie op een krachtige vorst, die nu eenmaal weerstand oproept. Een korte maar eerder laconieke dan een steekhoudende verklaring. Zijn artikel wordt interessanter wanneer hij maatschappelijke verschijnselen zoals de ontzuiling aanhaalt die voorwaarden hebben geschapen voor hernieuwde lading van en waardering voor het negentiende-eeuwse instituut van de monarchie. Tegelijk is die monarchie onder de huidige vorstin zonder dat zij daaraan iets kan doen postmodern: 'zonder morele context, zonder beginsel, zonder waarheid hoe beperkt ook.' Dat leidt tot een voorzichtige conclusie: 'intellectueel heeft het moderne republicanisme misschien de beste papieren.' Voor een publicist die vaak is opgevallen door uitgesproken en originele standpunten, is dat wel heel mager en behoedzaam. Dat erkent Schoo ook

als hij stelt dat het republicanisme zich zou moeten inzetten voor radicale democratisering. Hij stelt daarbij zijn hoop op de VVD. Bezien vanuit de vraagstukken waarvoor Nederland in West-Europa zich gesteld ziet, met name als het gaat om veiligheidsgevoelens en een steeds duidelijker geuite afkeer van allochtonen die de islam belijden, laat het opstel van Schoo beseffen hoe wankel de stellingname tegenover het instituut monarchie en voor een republiek is. Juist door deze behoedzaamheid en defensieve

opstelling beseft de lezer hoe weinig omstreden het instituut monarchie in Nederland is. Wat dat betreft mag hier van een interessante mislukking worden gesproken.

J.R. Soetenhorst

D. Slijkerman, *In dienst van de kroon. Vice-presidenten van de Raad van State* (Zutphen: Walburg Pers, 2001, 272 blz, € 17,95, ISBN 90 5730 164 4).

De invloed van de koning op het regeringsbeleid is een onderwerp dat met veel geheimzinnigheid is omgeven. De tweedelige Wilhelmina-biografie van Cees Fasseur toonde aan dat de bemoeienis met staatszaken van de grootmoeder van de huidige vorstin zich niet beperkte tot het zetten van een handtekening of het doorknippen van een lint. De historische ontwikkeling sinds de vestiging van de constitutionele monarchie in 1814 is er een van afnemende invloed van het staatshoofd, maar over de periodes Juliana en Beatrix ontbreekt eenvoudigweg nog te veel informatie om de definitieve bevestiging van die lijn te kunnen afkondigen.

Het is daarom interessant nu te beschikken over een boek dat de rol beschrijft van de - althans in naam - belangrijkste politiek adviseur van de koning, de vice-president van de Raad van State. Omdat de koning krachtens de grondwet voorzitter is van de raad, gaat de vice-president als 'onderkoning' door het leven.

De auteur, historicus en jurist Diederick Slijkerman, heeft er goed aan gedaan de adviestaak van de vice-president aan de kroon centraal te stellen. De twee andere taken van de vicepresident, ook beschreven, spreken allicht minder tot de verbeelding: het leiden van de dagelijkse organisatie (thans ruim 500 medewerkers) en het voorzitten van de wekelijkse volle raad, de vergadering van staatsraden waarin de wetgevingsadviezen worden opgesteld.

In dienst van de kroon kent op het eerste gezicht een originele vorm. Het functioneren van de vice-president is beschreven in achttien, chronologisch geordende biografische portretten van de mannen die het ambt sinds 1814 bekleedden (de raad zelf dateert uit 1531), van Van Hogendorp tot en met Scholten. De huidige vice-president, Tjeenk Willink, wordt helaas afgedaan met een kort overzicht van diens loopbaan.

Bij nader inzien blijkt de opzet van het boek voort te vloeien uit de omstandigheid dat de portretten eerder als losse afleveringen in een reeks zijn verschenen, en wel in het interne magazine van de Raad van State, *Ter State.* Het boek is daarmee in feite een bundel, met de voor- en nadelen van dien.

Voordeel is dat de hoofdstukken zich heel goed zelfstandig laten lezen. Wie op zoek is naar informatie over een specifieke vice-president, zal in dit boek altijd iets van zijn gading vinden. Het is daarmee toegankelijker, zij het in reikwijdte beperkter, dan het omvangrijke *Raad van State 450 jaar* uit 1981, dat overigens ook enige persoonlijke portretten bevatte.

Nadelen zijn een zekere eenvormigheid in de opbouw van de hoofdstukken en de voor een bundel nagenoeg onvermijdelijke doublures. Zo lezen we op zowel pagina 197 (in het portret van Beelaerts van Blokland) als op pagina 206 (over Rutgers) hoe

merkwaardig het was dat de vice-president in de eerste oorlogsdagen met koningin Wilhelmina meevluchtte naar Engeland.

Een ander nadeel dat goed voorstelbaar was geweest, weet de auteur te vermijden: dat de portretten van de vice-presidenten eerst in een intern blad verschenen, maakt niet dat ze met terughoudendheid zijn geschreven. Zo had Schorer het 'hoog in de bol,' vertoonde hij zelfs 'slijmerig' gedrag, en heeft Beelaerts als minister van buitenlandse zaken 'weinig noemenswaardigs gepresteerd.' In zijn 'conclusie' stelt de auteur bovendien dat de door hem beschre-

ven vice-presidenten 'in afkomst en optreden conservatief geneigde personen' waren die niet gekenschetst kunnen worden als 'maatschappelijke vernieuwers.'

Deze voorbeelden geven de kracht van dit boek aan. Als afgeronde, verhalende, om niet te zeggen anekdotische portretten zijn de hoofdstukken zeer geslaagd. Het zijn in feite profielen van karakters, waarin ook informatie die niet direct aan de raad te relateren valt een natuurlijke plaats vindt. Zo was Beelaerts zo boos dat het hek van de begraafplaats waar zijn vrouw begraven lag precies op sluitingstijd voor zijn neus dichtging, dat hij tegen de chauffeur van de dienstauto uitriep: 'Ik kom hier nooit meer!' Het lot bepaalde dat hij een week later naast zijn vrouw lag, als in het ambt overleden vice-president.

Het finale oordeel over de vice-presidenten is niet helemaal bevredigend, want nogal dubbelhartig. Aan de ene kant zijn de vice-presidenten 'personen geweest die meestal na een lange staat van dienst als bestuurder, bereid bleken om ter afsluiting van hun loopbaan dit ambt te vervullen.' Anderzijds zijn het 'mannetjesputters geweest die hun carrière angstvallig hebben bewaakt en bevorderd.' Sommigen waren zelfs 'arrogante, genoegzame personen.'

Heeft de auteur zijn centrale thema, de verhouding van de vice-president tot de kroon, afdoende onderzocht? Gelet op zijn literatuuronderzoek moet het antwoord bevestigend luiden. Tot veel nieuwe inzichten heeft dit echter niet geleid. Het verkeer tussen monarch en vicepresident blijft in nevelen gehuld: hij adviseert bij kabinetsformaties, bij het beoordelen van huwelijkspartners van kroonprinsen- en prinsessen en blijkt op beslissende momenten steeds een steunpilaar voor de monarchie. De schetsen tonen aan dat voor de kwalificatie 'onderkoning' in de negentiende eeuw meer grond was dan nu en het ligt voor de hand dat er op dat punt een relatie is met de tanende invloed van de vorst.

De auteur heeft een zeer leesbaar boek geschreven, dat in hoofdlijnen de nieuwsgierigheid van de lezer naar dit onderwerp bevredigt. De uitgever past een woord van waardering voor de zorgvuldige uitgave, waarbij vooral de illustraties in positieve zin opvallen.

Remco Meijer

R.P. Swierenga, *Faith and family. Dutch immigration and settlement in the United States, 1820-1920* (Ellis Island series; New York, Londen: Holmes & Meier, [2001], xx + 362 blz., ISBN 0 8419 1319 6).

Geloof en gezin zijn de juiste termen om de emigratiebeweging van Nederlanders naar de Verenigde Staten in de lange negentiende eeuw te karakteriseren. Tot ongeveer 1900 gingen de meeste Nederlandse emigranten in gezinsverband naar Amerika om daar aan goedkoop land te komen. Hun sterke religieuze oriëntatie hielp hen om aan gene zijde een hechte gemeenschap op te bouwen. De beschrijving van dit proces en de interpretatie van het gedrag van deze emigranten vormen het levenswerk van de Amerikaanse historicus Robert P. Swierenga, die met ruim 35 'dienstjaren' met recht de specialist bij uitstek genoemd wordt. *Faith and family* kan zonder schroom als een nieuwe publicatie beschouwd worden, ook al zijn de twaalf hoofdstukken

eerder in druk verschenen. Niet alleen heeft Swierenga de wijd verspreide artikelen nu bij elkaar gebracht zodat immigratiehistorici niet op jacht hoeven naar soms moeilijk toegankelijke Amerikaanse tijdschriften en bundels, hij heeft de essays ook herschreven, bijgewerkt en in een overzichtelijk betoog gerangschikt. In vier delen: immigratiepatronen, godsdienst, werk en politiek, en statistiek en bronnen ontstaat een beeld van het migratieproces van een natie zonder dat de individuele landverhuizer uit het oog wordt verloren.

Waar veel Amerikanen Nederland als een homogeen geheel zien, weet Swierenga deze valkuil te vermijden. Hij ontleedt in hoofdstuk drie de kenmerken van de voornaamste regio's in Nederland die een gestage uitstroom naar Amerika op gang zagen komen. Dit hoofdstuk is het meest waardevol omdat het lokale geschiedenis in Nederland en in Amerika verbindt. Zijn opmerking dat de meesten niet vertrokken vanuit lust tot vernieuwing, maar uit behoudzucht is in zijn algemeenheid waar, al moet hieruit niet geconcludeerd worden dat conservatisme een indicatie voor emigratiebereidheid is, want de landverhuizers beseften wel dat ze in een nieuwe situatie terecht zouden komen. De weloverwogen wijze van het kiezen van tijd en plaats voor de overtocht die Swierenga in het vierde hoofdstuk beschrijft, bevestigt het beeld van de rationele beslissing die de Nederlanders namen als ze tot emigratie overgingen.

Na het eerste deel waarin vooral de economische oorzaken aandacht krijgen, richt Swierenga zich in het tweede op de godsdienst als factor die verklaart hoe de samenhang in Amerika in stand bleef of juist niet. Nederlandse rooms-katholieke emigranten kwamen dankzij hun kerk sneller in contact met andere nationaliteiten en werden daarom eerder opgenomen in het assimilatieproces. Joodse emigranten, voornamelijk uit Amsterdam, maakten nog sneller de overgang door hun kennis van het Jiddisch en het Engels (dankzij een gebruikelijke tussenstop in Londen). Protestantse groepen verschilden onderling in tempo om Amerikaanse gebruiken over te nemen. Swierenga leidde de oorzaken daarvoor af uit de instelling die de immigranten in Nederland hadden. Emigranten met een brede horizon en open instelling gingen makkelijker relaties aan met andere groepen dan degenen die de dorpse beslotenheid hadden gekend en bleven waarderen. Deze knappe reconstructie heeft onlangs tegenspraak ontvangen van de Kamper kerkhistoricus M. te Velde die verschillen in dogmatische traditie aanvoert omdat die pas verklaren hoe mensen uit hetzelfde dorp in Amerika verschillende kerkelijke wegen gaan.

Hoe de langzame aanpassing in zijn werk ging, beschrijft Swierenga in een hoofdstuk over Nederlandse enclaves in de steden Chicago en Cleveland en het platteland van Indiana. Dat is een verstandige keus als afwisseling met de meestal voor het voetlicht tredende plaatsen Holland en Grand Rapids in Michigan en Pella in de staat Iowa, al komt het hier niet tot een vergelijking. Pella staat wel centraal in een wat geïsoleerd hoofdstuk over de verkiezingen van 1860. Hoewel dit stuk een verrassend plot heeft - de Hollanders in Iowa bleken consequent democratische kandidaten te steunen in tegenstelling tot hun conservatief-republikeins stemmende landgenoten in Michigan - past dit hoofdstuk minder in de totaalvisie van de andere delen.

In het afsluitende deel geeft Swierenga zijn veelzijdige instrumentarium voor het onderzoek naar de Nederlanders in Amerika prijs: een kritische reconstructie van aantallen en statistische gegevens, een compleet overzicht van de relevante archieven en hun belangrijkste bronnen en een beredeneerde bibliografie. Nederlandse lezers zullen merken dat veel Nederlandse literatuur die in de voetnoten wordt aangehaald uit de jaren zeventig stamt, terwijl er daarna vooral over economische geschiedenis tal van nieuwe werken zijn verschenen. Voor het betoog heeft dat nauwelijks gevolgen. Wel mag dit een aansporing zijn voor Nederlandse onderzoekers om de handschoen op te nemen die Swierenga op zijn slotpagina presenteert door de recente oogst aan lokale en regionale studies te koppelen aan het verschijnsel emigratie. Dit

sterke, kwantitatieve overzicht legt samen met de eerder gepubliceerde kwalitatieve bronnen een breed fundament om verder te bouwen aan de geschiedenis van de Nederlandse emigratie.

Hans Krabbendam

W.A. Sinninghe Damsté, *Het Noordzeekanaal 1863-1883. De geschiedenis van een concessie* (Dissertatie Utrecht 2001; Nijmegen: Ars aequi libri, 2001, 283 blz., *f*55,10, ISBN 90 6916 415 9).

In het regeringsbeleid is in de laatste jaren een duidelijke tendens merkbaar om de inbreng van het bedrijfsleven bij de aanleg en exploitatie van vervoersvoorzieningen te vergroten. Voorbeelden hiervan zijn de aanleg van de HSL, de mislukte poging tot private financiering van de Betuwe-lijn, de verzelfstandiging van de NS en de gedachte om nieuwe autosnelwegen te laten bekostigen door het bedrijfsleven. Dit proces gaat gepaard met vallen en opstaan. Bij grote verzelfstandigingsoperaties zoals de privatisering van de Britse spoorwegen blijkt dat de overheid vaak over onvoldoende kennis en ervaring beschikt om dergelijke processen tot een goed einde te brengen. Opvallend is daarbij, dat door de beleidsmakers zelden wordt teruggegrepen naar de negentiende eeuw, toen de overheid op het gebied van publiek-private samenwerking over veel meer ervaring beschikte dan tegenwoordig. In dit kader is de dissertatie van W.A. Sinninge Damsté over de geschiedenis van de concessie van het Noordzeekanaal een welkome kennisaanvulling.

Een concessie was in de negentiende eeuw de gebruikelijke rechtsvorm, waarmee de overheid een particuliere onderneming het recht verleende om een openbare vervoersvoorziening aan te leggen of te exploiteren. De concessie was een overeenkomst, waarin de verplichtingen van de ondernemer en de overheid werden vastgelegd. In ons land werden in de negentiende eeuw concessies uitgegeven voor wegen, kanalen, spoor- en tramwegen, alsmede voor diligence-, trekschuit- en beurtvaartverbindingen. De aanleg van het Noordzeekanaal was het grootste concessiewerk, dat in de negentiende eeuw werd ondernomen.

Het Noordzeekanaal werd aangelegd door de Amsterdamsche Kanaal Maatschappij (AKM), die daarvoor van de rijksoverheid en de stad Amsterdam omvangrijke subsidies kreeg. Daarnaast zouden de inkomsten van de kanaalmaatschappij volgens de concessievoorwaarden bestaan uit de opbrengst van ingepolderde gronden en uit kanaalgelden. De kanaalaanleg leverde vanuit politiek en financieel oogpunt van meet af aan grote problemen op. Aanvankelijk wilde de staat het kanaal zelf aanleggen, maar dit stuitte op weerstand bij de Tweede Kamer. Uiteindelijk werd pas het vierde wetsontwerp door het parlement aanvaard. Spoedig daarna bleek dat het Amsterdamse zakenleven niet voldoende bereid was om in dit riskante project te investeren, waardoor het op wankele financiële basis van start ging. Tijdens de uitvoering waren er diverse tegenslagen. Zo ging de eerste aannemer, die noodgedwongen met een speculatieve betaling in aandelen genoegen had genomen, failliet. Later ontstond een ernstig geschil met de staat over de interpretatie van de concessievoorwaarden voor de Oranjesluizen. Hierdoor moest de AKM twee sluizen meer bouwen, dan waarop oorspronkelijk was gerekend. Tenslotte bleken de voorhaven en de golfbrekers in IJmuiden veel duurder dan oorspronkelijk was begroot. De kosten voor het kanaal, die aanvankelijk op 18 miljoen gulden waren geraamd, liepen uiteindelijk op naar 58 miljoen gulden, terwijl de uitvoering langdurige vertraging opliep. Als gevolg van deze tegenslagen moest de staat, die de AKM niet failliet wilde laten gaan, regelmatig financieel bij springen en werden de concessievoorwaarden herhaaldelijk in het nadeel van de AKM gewijzigd. Uiteindelijk leidde dit ertoe dat het kanaal in 1881 door het Rijk werd overgenomen. Voor de

aandeelhouders eindigde de kanaalaanleg in een financieel debacle. Daartegenover was het kanaal vanuit maatschappelijk oogpunt wél een succes. Zonder de kanaalaanleg zou de economische opleving van Amsterdam aan het einde van de negentiende eeuw niet tot stand zijn gekomen.

De auteur gaat diepgaand in op de politieke, beleidsmatige en juridische aspecten, die uit-

eindelijk tot de overname leidden en de rol die de verschillende belanghebbenden daarbij speelden. Dit is zowel de kracht als de zwakte van dit boek. Sterk is de beschrijving van deze historische ontwikkeling op weg naar een bijna onvermijdelijke mislukking. Het proces, dat zich daarbij afspeelde, is ook heden nog actueel. Aan de andere kant geeft de sterke concentratie op de beleidsmatige en contractuele aspecten de dissertatie een specialistisch karakter. Door deze keuze komen andere interessante aspecten, zoals de noodzaak tot de kanaalaanleg, de redenen waarom de technische oplossingen faalden, de organisatie van dit gigantische project, de sociale omstandigheden waaronder de kanaalarbeiders moesten werken, de oorzaak van de merkwaardige verwisseling van de concessievoorwaarden voor de Oranjesluizen, alsmede de maatschappelijke gevolgen van de kanaalaanleg slechts beperkt aan de orde.

De belangrijkste vraag, die bij het lezen van dit proefschrift naar voren komt, is of dit enorme project met zijn grote financiële en technische risico's en zijn ingewikkelde waterstaatkundige, militaire, bestuurlijke en scheepvaartkundige aspecten wel door het bedrijfsleven had moeten worden uitgevoerd. De auteur geeft hierop geen eenduidig antwoord. Verspreid in zijn samenvatting stelt hij, of laat hij tijdgenoten opmerken: dat de voorbereiding van de concessie onder Thorbecke veel lacunes vertoonde (230); dat de uitvoering van dergelijke projecten niet tot de staatszaken behoorde (250); dat het zeer de vraag was geweest, of het project eerder en tegen lagere kosten zou zijn gerealiseerd, wanneer de staat het zelf ter hand had genomen (250)

Over al deze conclusies is nadere discussie mogelijk. Allereerst vertoonde de voorbereiding van grote projecten, zoals het Noordzeekanaal, in de negentiende eeuw meestal grote lacunes. Dit gold bijvoorbeeld ook voor de kanalen van Willem I en voor de spoorwegaanleg. Het feit, dat de Amsterdamse kapitaalverschaffers niet bereid waren om voldoende kapitaal voor de uitvoering beschikbaar te stellen, spreekt echter boekdelen. Kapitaalbezitters zagen het Noordzeekanaal als een riskant project. Dit had zowel voor de AKM als voor de regering een waarschuwing kunnen zijn om dit project niet door een particuliere onderneming te laten verrichten.

Dat de uitvoering van dergelijke projecten destijds niet tot de staatszaken behoorde is onjuist. De auteur wijst er zelf op, dat de Rotterdamse Waterweg en de spoorwegen door de staat werden aangelegd. Wél gold, dat staatsaanleg een omstreden kwestie was. Thorbecke en de liberalen waren tegen staatsaanleg. Van Hall en de conservatief-liberalen sloten staatsaanleg niet uit, wanneer dat hen doelmatiger leek. In het verlengde daarvan was ook de vraag of staatsaanleg van grote projecten duurder was dan particuliere aanleg een fel omstreden zaak. Thorbecke en zijn politieke bondgenoten meenden - doctrinair - dat staatsaanleg duurder was. Van Hall meende van niet. Onder deze omstandigheden kostte het Van Hall de grootste moeite om zijn spoorwegwet door het parlement te loodsen. De argumenten, waarmee hij Thorbecke en de zijnen in de memorie van toelichting bij de spoorwegwet van repliek diende, hebben hun waarde echter tot op heden behouden.

In het geval van het Noordzeekanaal was staatsaanleg vermoedelijk goedkoper geweest. De staat had de uitvoering van het project stellig niet toevertrouwd aan een speculant-aannemer, die zijn lage aannemingssom met speculaties in kanaalaandelen moest compenseren en daardoor failliet ging. Daarnaast zouden de waterstaatsingenieurs - met hun risicomijdend gedrag - bij de aanleg van de

golfbrekers bij IJmuiden vermoedelijk voor een meer solide constructie hebben gekozen, waardoor de ernstige beschadigingen door golfslag wellicht hadden kunnen worden vermeden. Bovendien stond het Rijk veel sterker tegenover Amsterdam dan de AKM, waardoor het onnodige en kostbare baggerwerk in de havenmond van IJmuiden veel eerder zou zijn gestaakt. Tenslotte zouden de langdurige vertragingen van het project bij staatsaanleg niet zijn voorgekomen, waardoor een aanzienlijk renteverlies was vermeden. Aan

de andere kant had de staat de schadeclaims van Amsterdam en de waterschappen misschien wel gehonoreerd.

Een heel andere vraag is of staatsaanleg destijds ook politiek mogelijk zou zijn geweest. Gegeven de politieke verhoudingen was het op dat moment bijna onmogelijk om een dergelijke wet door het parlement te loodsen. In ieder geval zou dat tot ernstige vertraging hebben geleid.

Mijn slotsom is dat ieder die als beleidsmaker op de ministeries of als manager bij het bedrijfsleven met dit soort projecten wordt geconfronteerd of in de beleidsmatige aspecten van de kanaalaanleg is geïnteresseerd dit proefschrift zou moeten lezen.

Ruud Filarski

M. Schwegman, *Maria Montessori 1870-1952. Kind van haar tijd, vrouw van de wereld* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999, 256 blz., ISBN 90 5356 300 8); H. Leenders, *Montessori en fascistisch Italië. Een receptiegeschiedenis* (Dissertatie Universiteit Utrecht 1999; Baarn: Intro, 1999, 212 blz., ISBN 90 5574 222 8).

Deze twee boeken zijn bij mij veel te lang op een stapel 'nog te lezen' blijven liggen, maar gelukkig is er door de pedagogische en historische vakpers al ruim aandacht aan beide publicaties besteed. Het lijkt dus niet echt meer nodig om ze hier te signaleren opdat ze niet aan de aandacht van de *BMGN*-lezer zouden ontsnappen. Hoewel het in beide gevallen gaat om oorspronkelijke, gedegen en boeiende academische verhandelingen, is de relevantie van de behandelde onderwerpen voor de vaderlandse geschiedenis betrekkelijk gering. Leenders analyseert de strategische en ideologische manoeuvres van Montessori en de haren tussen grofweg 1925 en 1935 in de Italiaanse politieke arena en de Italiaanse reacties daarop. Schwegman schrijft een internationaal heldinnenverhaal, waarvan eveneens in 1999 terecht een Italiaanse versie verscheen. De relatie van Montessori met Nederland, waar zij en haar organisatie uiteindelijk een toevlucht vonden, komt alleen in het slothoofdstuk ter sprake. Vanwege de kwaliteit van beide boeken en de blijvende invloed van de hoofdpersoon in de Nederlandse onderwijsgeschiedenis verdienen ze nochtans in dit tijdschrift een - late - bespreking.

Vanaf Montessori's eerste bezoek hier te lande in 1914 zijn tal van scholen opgericht die zich expliciet op de pedagogische richtlijnen van de Italiaanse genees- en onderwijskundige baseren. In 1923 weet ze zelfs persoonlijk de Nederlandse onderwijsminister ertoe te brengen ten behoeve van het montessorionderwijs een wettelijke dispensatiemogelijkheid te creëren inzake de subsidievoorwaarde dat onderwijs volgens een bepaald vakkenrooster gegeven dient te worden. De vraag hoe en waarom de montessorimethode en -beweging juist in Nederland zo goed aansloegen en aanslaan, maar ook steeds kritisch bejegend zijn, verdient mijns inziens apart onderzoek. Aanvankelijk betrof het vooral instellingen voor kleuteropvang en -onderwijs, maar ook lagere en zelfs middelbare scholen afficheerden en afficheren zich als montessorischool. Opvoedkundig gezien, ging het Montessori met name om

het centraal stellen van de kinderlijke ontwikkeling. Zoals Leenders - door het met acribie collationeren van opeenvolgende edities van Montessori's geschriften - op voorbeeldige wijze laat zien, gaf de ‘Dottoressa’ vooral in het begin hoog op van het experimenteel gehalte van haar theoriën over de normale kinderlijke ontwikkeling. Verwijzingen naar vele zorgvuldige observaties, wetenschappelijke proefnemingen, biologie, geneeskunde, darwinisme waren niet van de lucht, maar kwamen haar onvoorzien op veelvuldige verwijten van positivisme en sciëntisme te staan.

Hoewel ze in reactie hierop de exacte pretenties gaandeweg liet varen, heeft ze nimmer afstand gedaan van de kern van haar tamelijk biologistische visie op de normale kinderlijke ontwikkeling en het haars inziens normatieve karakter van die ontwikkeling. Onderwijs en opvoeding in montessoriaanse zin dienen volgend te zijn. Een montessorileidster moet goed kunnen kijken en moet op het juiste moment het juiste materiaal aanbieden, waarmee elk kind de ontwikkelingsstappen zal zetten waar het zelf op dat moment aan toe is.

Door deze pedocentrische inslag heeft het montessorisysteem zich altijd kunnen beroepen op het belang van het kind en zich kunnen beroemen op een optimale vrijheid voor de leerling. Apostaten en andere critici hebben daarentegen van meet af aan gewezen op het rigide karakter van de methode, de orthodoxie van de doorsnee montessoriaanhanger, de gedwongen winkelnering inzake de verplichte originele materialen en de naijverige bewaking van 'de methode' door Montessori zelf en haar aanhang.

Het proefschrift van Leenders maakt inderdaad duidelijk dat de montessorimethode in hoge mate een formele onderwijskundige visie is. Dit wil zeggen dat er voorschriften zijn over leermiddelen, omgeving en begeleiding, maar niet over de inhoud van wat er geleerd moet worden (noch over aard en betekenis van de pedagogische relatie, zou ik daaraan toevoegen). Doordat Montessori zich louter concentreerde op de vorm, kon ze geen principiële bedenkingen koesteren tegen de aanwending van haar methode door de Italiaanse fascisten, zo betoogt Leenders. Sterker nog: Montessori heeft zich op allerlei manieren beijverd om het fascistisch regime te doen kiezen voor haar methode als de nationale, in het buitenland bewonderde, typisch Italiaanse onderwijsaanpak. Nogal omstandig laat Leenders zien dat Montessori niet alleen veel lobbyde en Mussolini masseerde, maar er ook niet voor terugschrok om in geschrifte uit te leggen hoezeer juist haar methode zou bijdragen aan de realisering van fascistische idealen en zelfs accentverschuivingen in enkele van haar centrale concepten in de richting van de fascistische pedagogiek gedoogde om maar politiek succes te kunnen boeken.

De reikwijdte van het boek van Leenders is beperkt en opzet en toon zijn nogal schoolmeesterig. Maar het is een ambachtelijk stukje geschiedschrijving en haar conclusies zijn alleszins belangwekkend voor geïnteresseerden in de geschiedenis hetzij van het Italiaans fascisme, hetzij van onderwijsvernieuwing. De levensbeschrijving door Schwegman is iets heel anders. Het is een geslaagde biografie: goed geschreven, adequaat geïllustreerd, op oorspronkelijk onderzoek gebaseerd, kritisch maar toch respectvol, een goed evenwicht vindend tussen aandacht voor uniciteit en sensatie enerzijds en relevantie en context anderzijds. Een interessant en mooi uitgevoerd leesboek.

Het is natuurlijk niet moeilijk om in zo'n beknopte en een zo sterk door theoretische preoccupaties van de auteur gestuurde biografie lacunes aan te wijzen. Zo vind ik dat Schwegman het vroege leven van Montessori wel goed positioneert tegen de achtergrond van vrouwenemancipatie en Italiaanse eenwording, maar onvoldoende zicht heeft op het Europese psychologische en opvoedkundige klimaat rond 1900. Als men bijvoorbeeld acht slaat op al het kindvriendelijke getheoretiseer en geobserveer in die tijd onder invloed van rousseauïsme, kinderstudies en het romantiseren over 'de eeuw van het kind' door de Zweedse pedagoge en feministe Ellen Key en consorten, dan kan men moeilijk volhouden dat Maria Montessori zo

uitzonderlijk was in het kiezen van het perspectief van het kind. Volgens Schwegman was eind negentiende eeuw ‘het idee ondenkbaar dat het initiatief in het opvoedingsproces bij het kind zou liggen.’ (16) Wie het vooruitstrevend pedagogisch vertoog van die tijd kent, weet dat in sommige kringen welhaast het omgekeerde het geval was.

Ik onthoud me van verder gevit. Wel lijkt het me van belang mijn leeservaring mee te delen dat Schwegman niet erg analytisch (Leenders' fort), maar nogal associatief en speculatief re-

deneert, waardoor vergelijkingen en verbanden die ze aanbiedt, niet altijd vermogen te overtuigen. Met name over de decennia voor Montessori's doorbraak is niet veel bekend, wat Schwegman probeert te compenseren met gissingen en gewichtig getheoretiseer. Maar het is echt een leuk leesboek.

Johan Sturm

C.U. Ariëns Kappers, *Reiziger in breinen. Herinneringen van een hersenonderzoeker,* F. van Kolfschoten, ed. (Amsterdam, Antwerpen: Uitgeverij L.J. Veen, 2001, 253 blz., ISBN 90 204 5703 9).

In *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt. Over het autobiografische geheugen* (2001) beschrijft de Groningse psycholoog Douwe Draaisma het zogenaamde 'reminiscentieeffect': vanaf een jaar of zestig kunnen mensen zich vooral gebeurtenissen van rond hun twintigste levensjaar zeer gedetailleerd herinneren, zo illustreert hij onder andere met autobiografieën waarin de meeste pagina's besteed zijn aan herinneringen aan de jeugd en vroege volwassenheid: herinneringen die identiteitsvormend zijn.

Ik moest hier aan denken tijdens het lezen van *Reiziger in breinen* van de hersenonderzoeker Cornelius Ubbo Ariëns Kappers. Ariëns Kappers schrijft zijn autobiografie als hij de zestig reeds gepasseerd is, in de jaren veertig van de twintigste eeuw. Twee gebeurtenissen zetten hem aan tot het schrijven over zijn verleden: de dood van zijn moeder en de oorlogstijd. Het is begrijpelijk - zo schrijft de neuroloog - dat men in deze periode 'terugdenkt aan een tijd van vrede en normale ontwikkeling' waarin men vrij kon reizen (11). Het schrijven van memoires bieden hem de mogelijkheid te reizen zonder paspoort, terug in de tijd. Genoeg tijd om zijn autobiografie af te ronden heeft Ariëns Kappers echter niet: in 1946 sterft hij op 68-jarige leeftijd. In het voorwoord wordt hij door prof. dr. Swaab en dr. Hofman van het Nederlands Instituut voor hersenonderzoek als grondlegger van het Nederlandse hersenonderzoek getypeerd.

De herinneringen, geredigeerd door wetenschapsjournalist Frank van Kolfschooten, zijn chronologisch geordend. De eerste twee en langste hoofdstukken staan, overeenkomstig het reminiscentie-effect, geheel in het teken van jeugdherinneringen: Ariëns Kappers schetst de indrukwekkende apotheek van zijn opa (een 'toverkeuken'), de wetenschappelijke loopbanen van zijn voorvaderen en strooit met namen van mensen uit zijn HBS- en studententijd die het later in de maatschappij ver zouden schoppen. Vermeldenswaard is de anekdote die hem in zijn latere hoedanigheid van hoogleraar en docent wellicht gevormd heeft: tijdens het klinisch kandidaatsexamen geneeskunde zag hij een dwarsdoorsnede van het ruggenmerg aan voor eierstokken. Toch liet zijn hoogleraar Van Rees hem slagen. Een goede zet, in retrospectief gezien.

De daaropvolgende hoofdstukken zijn aaneenrijgingen van reizen, ontmoetingen met befaamde (inter)nationale wetenschappers en lezingen aan kerkgemeentes, universiteiten en gevangenissen. Verfrissend aan deze opsommingen is zijn zelfrelativerend vermogen: zo haalt hij aan hoe hij eens een doodstil doopsgezind publiek in hun kerk toesprak over de relatie tussen geloof en wetenschap en oprecht

dacht hen zeer geboeid te hebben: ze zwegen immers zo massaal. Later kreeg hij te horen dat men er niets van begrepen had.

Ariëns Kappers komt in zijn autobiografie naar voren als een breed geïnteresseerd, geëngageerd, open en energiek man met voor zijn tijd uitgesproken moderne opvattingen: zo gaat hij

meerdere keren expliciet in op de noodzaak van vrouwenemancipatie en roemt hij het werk van zijn binnen- en buitenlandse vrouwelijke collega's. Ook geeft hij ongezouten commentaar op de jodenvervolging door de Duitsers en hun ‘overrompeling’ in Nederland. Hij laat niet achterwege te vermelden hoe veel van zijn Nederlandse en joodse collega's en vrienden aan hun einde zijn gekomen in werk- en concentratiekampen, gebeurtenissen die zo vlak na de oorlog nog een zeer verse wond moeten zijn geweest.

Reiziger in breinen is anekdotisch, beschrijvend en bij vlagen ontroerend, leest als een trein en heeft een hoog ‘vermaak’ gehalte, maar juist vanwege het opsommende en ‘hak op de tak’ karakter heeft dit boek ook wat gebreken. Alhoewel de herinneringen laten zien hoezeer een mensenleven, zowel persoonlijk als professioneel, verbonden is met ontwikkelingen in een bredere sociaal-culturele context, mist in deze autobiografie een reflectie op de gebeurtenissen die de beroering in Ariëns Kappers' persoonlijke leven en wetenschappelijke loopbaan hebben veroorzaakt. De lezer blijft met tal van vragen achter, zoals bijvoorbeeld: waarom precies vond Ariëns Kappers het nodig om een afzonderlijke Vereniging voor onderzoek van de therapie van zenuw- en zielsziekten op te richten? Waren er op dat vlak therapeutische lacunes die de bestaande Nederlandse Vereniging voor psychiatrie en neurologie niet kon vullen? De lezer komt het niet te weten.

Het ontbreekt, kortom, aan een vakinhoudelijke beschouwing op de ontwikkelingen in de neurologie. Verder dan een globale schets van het reilen en zeilen aan het Centraal Instituut voor hersenonderzoek en het beschrijven van respectbetuigingen aan of meningsverschillen met collega's gaat Ariëns Kappers niet. Op een soortgelijke manier verhaalt de neurowetenschapper voortdurend wat een voorrecht het was die en die persoon op die en die reis te ontmoeten en te spreken, maar gaat hij niet in op de aard van hun conversaties en eventuele consequenties voor de ontwikkeling in zijn denken. We weten, met andere woorden, wie zijn vrienden en collega's waren, maar niet waarom. Naast een vakinhoudelijke beschouwing ontbreekt dus ook een soort psychologische zelfreflectie.

Dat is jammer, het zijn juist deze bespiegelingen die *Reiziger in breinen* een meerwaarde hadden kunnen geven, die de memoires boeiend hadden kunnen maken voor historici. Deze extra dimensie heeft het boek niet, misschien omdat het werk niet ‘af’ is - die conclusie laat ik aan andere lezers over. Zoals ik de autobiograaf Ariëns Kappers hier heb leren kennen, had hij de introspectieve reis in zijn eigen brein waarschijnlijk nog in alle rust en perfectie willen vervolmaken.

Jessica Slijkhuis

K. van der Wiel, J. Zijlstra, *Paradijs der runderen. Geschiedenis van de rundveeverbetering in Noord-Holland* (Wormerveer: Rundveeverbeteringsorganisatie Noord-Holland, Stichting uitgeverij Noord-Holland, 2001, 424 blz., ISBN 90 71123 59 6).

Het schrijven van een boek over de geschiedenis van een ‘technisch’ onderwerp is een lastig karwei. De technici onder de lezers willen alles weten over toognagels of

afslibbare deeltjes, maar dat schrikt een breder publiek af. Wil je meer lezers bereiken dan alleen specialisten, dan moet je vooral niet te veel over die toognagels en die afslibbare deeltjes schrijven, maar dan zijn de technici weer teleurgesteld. De Rundveeverbeteringsorganisatie Noord-Holland heeft zich kennelijk gerealiseerd dat dit probleem speelde en daarom twee auteurs aan het werk gezet voor het schrijven van een gedenkboek over honderd jaar rundveeverbetering in Noord-Holland: de historicus Van der Wiel, die voor het brede publiek heeft geschreven, en de oud-

consulent voor de rundveehouderij Zijlstra, die de kenners tevreden moest stellen. Het resultaat van deze taakverdeling kan zondermeer geslaagd worden genoemd.

Het eerste deel van het boek is geschreven door Van der Wiel en bestaat uit drie niveaus. Op het hoogste niveau vinden we een helder overzicht van de geschiedenis van de rundveehouderij in Noord-Holland vanaf de zeventiende eeuw. Het tweede niveau omvat het eigenlijke onderwerp van het boek, de geschiedenis van de fokkerij. De kwaliteit van het Noord-Hollandse vee werd in het derde kwart van de negentiende eeuw ontdekt door de Amerikanen, waardoor een belangrijke export van runderen naar de Verenigde Staten op gang kwam. Voor de Noord-Hollandse boeren was dit reden om te gaan fokken op 'Amerikaans haar', de zwartbonte kleur die de Amerikanen zagen als het kenmerk van het Noord-Hollandse - en Friese - kwaliteitsvee. Merkwaardig genoeg zou dit Nederlandse vee in de Verenigde Staten aangeduid worden als 'Holsteinvee'.

Aan het eind van de negentiende eeuw kwam er verandering in de Noord-Hollandse veefokkerij. Er werd niet langer voor de export gefokt, maar meer voor het eigen bedrijf. Boeren gingen hun melk leveren aan de zuivelfabriek en die betaalde steeds vaker uit naar rato van het vetgehalte van de melk. Het werd dus zaak een koe te fokken die liefst veel melk met een hoog vetgehalte gaf. Men fokte niet alleen meer op uiterlijk, hoewel dat belangrijk bleef, maar ook op melkproductie. In 1896 werd de eerste fokvereniging te Hoogkarspel opgericht, die weldra werd gevolgd door vele andere.

Gedurende de twintigste eeuw onderging de rundveefokkerij grote veranderingen, die gekenmerkt werden door verwetenschappelijking en schaalvergroting. Belangrijke stappen waren de introductie van de kunstmatige inseminatie in 1947 en het fokken met Amerikaanse Holsteinstieren - afstammelingen van negentiende-eeuws exportvee uit Noord-Holland - vanaf 1972. De schaalvergroting vond niet alleen plaats bij de boerenbedrijven, maar ook bij de organisaties. Eerst waren er dorpsverenigingen, toen regionale verenigingen, vervolgens een provinciale vereniging en die is intussen opgegaan in een landelijke organisatie.

Op het derde niveau van Van der Wiels deel van het boek vinden we de ervaringen van de individuele boeren. Voor de oudere periode worden deze beschreven aan de hand van boekhoudingen en egodocumenten, voor later jaren met behulp van kranten- en tijdschriftartikelen en interviews. Deze paragrafen bieden niet alleen een welkome afwisseling, maar geven ook meer inzicht in de algemene ontwikkeling. Vooral voor de twintigste eeuw tonen ze aan hoe de boer steeds meer een radertje is geworden in een wereldwijd agrarisch-industrieel complex. Heel mooi is het hoofdstuk 'Boeren in een grote buitenwereld' waarin vooral aan de hand van interviews wordt aangegeven met welke problemen de boer thans wordt geconfronteerd en waarom hij toch doorgaat met boeren. Het beeld dat hieruit oprijst, geldt niet alleen voor de Noord-Hollandse veehouder, maar voor de hele agrarische sector in Nederland. Had minister Brinkhorst dit hoofdstuk gelezen, dan had hij de directeur van het Sociaal-Cultureel Planbureau geen rapport hoeven te laten schrijven over de motivatie van de Nederlandse boer.

Dan is er het tweede deel, geschreven door Zijlstra. Hierin wordt geschiedenis van de fokkerij beschreven gerangschikt naar bloedlijnen. Dit is een technisch verhaal voor de kenner. Ik kreeg er het gevoel bij dat me altijd bekruipt als ik vastloop bij het oplossen van het cryptogram in de krant en dan de bridgerubriek ga lezen: alsof

ik in een ander universum terecht ben gekomen waarvan ik niets begrijp. Maar dat geeft in dit geval niet, want dit gedeelte van het boek is geschreven voor het ándere publiek. Veefokkers zullen hier ongetwijfeld van smullen en gezien Zijlstra's achtergrond kunnen we aannemen dat dit een verantwoord en goed onderbouwd verhaal is.

Valt er dan niets te kritiseren aan dit boek? Kritiek zou kunnen zijn dat het wel heel duidelijk

vanuit het gezichtspunt van de landbouw is geschreven en er weinig aandacht is voor de negatieve aspecten van de moderne landbouw. Het gekozen standpunt is echter gezien de aard van de opdrachtgever begrijpelijk en bovendien zal de lezer tegenwoordig zelf meer dan genoeg weten over die negatieve kanten. Daar komt nog bij dat zeker niet alle kwade gevolgen van het moderne boerenbedrijf worden genegeerd. Op pagina 260 bijvoorbeeld wordt gewezen op de kans op veterinaire rampen als gevolg van het slepen met dieren. Gezien de MKZ-epidemie die kort daarop uitbrak is dit een profetisch zinnetje gebleken. Kortom, een prachtboek.

Piet van Cruyningen

M. Kemperink, *Het verloren paradijs. De literatuur en de cultuur van het Nederlandse 'fin de siècle'* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2001, 384 blz., €25,75, ISBN 90 5356 487 X).

De Groningse neerlandica M.G. Kemperink, die in 1988 is gepromoveerd op een deugdelijk proefschrift over het Hollandse sensitivisme, trekt in deze monografie ten strijde tegen een opvatting die gemeengoed is onder de Nederlandse cultuurhistorici. Volgens de door haar gewraakte visie raakte de Nederlandse kunstenaarswereld vanaf omstreeks 1895 in de ban van uiteenlopende sociale filosofieën die elk voor zich verlangden naar synthese. Het artistieke klimaat ging hetzelfde, moderne patroon vertonen van fragmentatie en verzuiling waaraan de hele Nederlandse samenleving onderhevig was. Naast het radicale individualisme van de Tachtigers dienden zich destijds een groot aantal bronnen van kunstvemieuwing aan. De belangrijkste hiervan waren: een romantisch katholicisme, de theorieën over kunst en samenleving van Richard Wagner, het Engelse utopisme van William Morris en het Duitse marxisme van Karl Kautsky.

Kemperink gelooft niet in deze versnippering van kunstopvattingen. Zij abstraheert met nadruk van het gebruikelijke onderscheid in genres en stromingen: naar haar opvatting zijn er op het punt van de wereld- en levensbeschouwing géén principiële verschillen aanwijsbaar. Die veronderstelde convergentie probeert zij aan te tonen via de behandeling van een aantal specifieke thema's die zij gedestilleerd heeft uit de Nederlandse literatuur van de jaren 1885-1910, te weten: natuur, stad, ras, stand, sekse, wetenschap, geloof, kunst en kunstenaar. Daarbij legt zij telkens dwarsverbanden. Haar studie loopt uit op de constructie van een homogeen denkpatroon dat alle schrijvers, dichters en denkers van het *fin-de-siècle* eendrachtig bezield zou hebben.

De noemer waaronder Kemperink alle ideologieën samenbrengt, is de angst voor de degeneratie van het westerse ras. Die angst manifesteerde zich in een bijna panische vrees voor opstanden en revoluties, zowel in de koloniën als in het moederland. Het alom heersende pessimisme kwam ook tot uiting in een diepe twijfel aan de macht van de wetenschap. Bovendien had het traditionele christendom zijn vanzelfsprekende waarde verloren. Een veelsoortig mystiek idealisme, dat leidde tot een conservatieve levenshouding in maatschappelijk opzicht, was ervoor in de plaats gekomen. Volgens Kemperink wensten de meeste literatoren een rem te zetten op sociale mobiliteit: 'In

dat opzicht tonen de auteurs zich ondanks hun vaak wel aanwezige socialistische en utopistische ideeën reactionair. Dit conservatisme bleek ook uit hun idealisering van hogere standen en hun neiging om zich daarmee te vereenzelvigen.' (340)

Kemperinks typologie van *het fin-de-siècle* is aldus een simplificatie geworden. Zij levert in haar studie dezelfde soort generalisaties die men ook aantreft in de dissertatie van haar vakgenote

Jacqueline Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle* (1993) - maar dan in een ernstigere mate. Terwijl Bel voor elk jaar in de periode 1885-1900 een stempel heeft bedacht in termen als 'naturalisme', 'fatalisme', 'exotisme' of 'mystiek', rangschikt Kemperink de hele periode 1885-1910 binnen één bepaalde categorie, namelijk het 'mystieke conservatisme'.

Binnen dat kader bevat het boek overigens veel interessante nuances. Kemperink laat bijvoorbeeld zien dat de algemene angst voor degeneratie vanaf 1900 tot een tegenoffensief leidde, dat zich manifesteerde in de idealisering van gezondheid en kracht. Zo stond na de eeuwwisseling de 'nieuwe gezonde vrouw' borg voor een gezond nageslacht en de 'nieuwe kunstenaar' voor een gezonde kunst (338). Maar in het algemeen worden de ideologische tegenstellingen tussen de diverse kunstrichtingen door Kemperink weggelaten of expliciet weggewoven.

De beroemde polemiek in *De Kroniek* van 1896 over de kroning van tsaar Nicolaas II tussen enerzijds P.L. Tak en anderzijds Alphons Diepenbrock, waaraan een indrukwekkend aantal prominenten een bijdrage leverde, krijgt in haar boek bijvoorbeeld totaal geen aandacht. Die omissie past in de logica van haar aanpak, want Kemperink meent dat de socialistische schrijvers Gorter en Roland Holst in hun levens- en wereldbeschouwing 'net zo elitair' waren als hun individualistisch ingestelde vakbroeders Van Deyssel en Couperus (340-341). Nu laat zich niet ontkennen dat veel toenmalige socialistische kunstenaars hun burgerlijke gewoonten nooit hebben opgegeven. Maar uit de omstandigheid dat zij het dagelijks leven van de arbeiders niet deelden, hoeft nog niet te worden geconcludeerd dat zij zich per se identificeerden met de belangen van de elites.

Kemperinks neiging om te generaliseren, is in de hand gewerkt doordat haar onderzoeksmethode eclectisch is. Zij heeft zich gebaseerd op een corpus van 292 Noord-Nederlandse teksten - epiek en lyriek - die in de periode 1885-1910 in boekvorm zijn verschenen. Op zichzelf is dat een indrukwekkend onderzoeksgebied. Maar daar staat tegenover dat haar gebruik van niet-literaire bronnen evenals haar gebruik van wetenschappelijke geschiedschrijving nogal beperkt is gebleven. Dat is mijns inziens het grootste probleem bij dit boek: Kemperink wilde een cultuurhistorie schrijven die is toegespitst op een analyse van het ideologische klimaat. Maar zij heeft zich, als een echte neerlandica, hoofdzakelijk beperkt tot het hanteren van literaire bronnen. Daardoor beschikte zij *au fond* over al te eenzijdige informatie om te komen tot een uitgebalanceerd oordeel over dit uiterst veelzijdige tijdperk.

H. de Liagre Böhl

A.H.M. Kerkhoff, *Raadsbesluiten als remedie. Openbare gezondheidszorg in Zwolle en de regio IJssel-Vecht 1900-1995* (Panthaleon reeks XXXVII; Rotterdam: Erasmus publishing, 2001, 391 blz., *f*69,50, ISBN 90 5235 152 X).

A.H.M. Kerkhoff, die aan de faculteit Bestuurskunde van de Universiteit Twente structuur en functioneren van de gezondheidszorg doceert, schreef reeds in 1994 een overzichtswerk over de geschiedenis van de gemeentelijke gezondheidsdiensten. De

oudste GGD'en ontstonden aan het einde van de negentiende eeuw in de grote steden in het westen des lands. Over de GGD'en buiten de Randstad, die veelal pas na de Tweede Wereldoorlog werden opgericht, was tot nu toe maar weinig gepubliceerd. De schrijver mikt met zijn boek, dat in opdracht van de regio IJssel-Vecht werd geschreven, vooral op studenten bestuurskunde. Het bestuurlijk handelen analyseert hij met behulp van de theorie van de Twentse bestuurskundige A. Hoogerwerf. Volgens deze worden de waarnemingen en verwachtingen van bestuurders in hoge mate

bepaald door hun eigen normen, waarden, belangen en posities. Zij opereren in netwerken, waarbinnen gepraat en onderhandeld wordt. Voor elk probleem wordt een oplossing bedacht, zodat de organisatie zich met kleine stapjes ontwikkelt.

Het idee om in Zwolle een GGD op te richten werd in 1919 voor het eerst in de gemeenteraad aan de orde gesteld door een vrouwelijk SDAP-raadslid. Twee tijdens de Tweede Wereldoorlog ondernomen pogingen om een GGD op te richten liepen op niets uit, maar na de bevrijding waren de Zwolse politici het er snel over eens dat de tijd rijp was. De al sinds 1919 bestaande, zeer kleine schoolartsendienst werd opgenomen in de gemeentelijke GGD die in 1951 van start ging. De Zwolse bestuurders hielden de dienst echter klein. Confessionele raadsleden zorgden ervoor dat de GGD zich niet inliet met zaken die in hun optiek waren voorbehouden aan het particulier initiatief. De gezondheidsvoorlichting moest een taak van de ouders blijven. Niettemin kreeg de afdeling jeugdgezondheidszorg wel de kans zich langzaam uit te breiden. De sociaal-culturele trendbreuk van de jaren zestig had ook voor deze GGD op den duur grote gevolgen. Het verzuilde middenveld en belangengroeperingen zoals de huisartsen, die tot nu toe de expansie van de GGD hadden afgeremd, trokken zich terug. De huisartsen weigerden in 1968 nog langer te assisteren bij de ongevallendienst, zodat een crisis ontstond en de gemeenteraad voor het eerst een fundamenteel debat aanging. Dit viel samen met een actiever optreden van het rijk dat met name wegens de sterk stijgende kosten vanaf ca. 1970 probeerde meer greep te krijgen op de gezondheidszorg. Wetten als die op het ambulancevervoer en de Wet voorzieningen gezondheidszorg (WVG, 1982) legden de gemeenten bepaalde taken op. De Zwolse GGD kon nu de particuliere ambulancediensten overnemen en enkele omringende gemeenten gingen gebruik maken van deze dienst, waardoor de GGD zich kon ontwikkelen tot een DGGD (districtsgezondheidsdienst). De al genoemde WVG en de eruit voortgekomen Wet collectieve preventie (1990) deelden de collectieve preventie toe aan basisgezondheidsdiensten. Deze nieuwe taak moest door de gemeenten worden uitgevoerd en mocht niet worden overgelaten aan de markt. De wortel van door het rijk ingestelde subsidieregelingen deed de rest. Binnen de Zwolse GGD ontstond een nieuwe afdeling, Algemene Gezondheidszorg, die met behulp van de epidemiologie de bevolking trachtte te vrijwaren van ziekten. De regionalisering zette ondertussen door en na vele nota's, externe adviezen en vergaderingen, mondde dit uit in de integratie van de DGGD in de regio IJssel-Vecht. De GGD kreeg nu voor het eerst een eigen, ook voor de medewerkers duidelijke identiteit.

De schrijver baseerde zijn analyse op door mevr. drs. B. Widdershoven uitgevoerd archiefonderzoek. Zijn opvatting dat interviews als bron weinig waarde hebben lijkt mij voor bestrijding vatbaar. Tal van studies over onderwerpen uit de gezondheidszorg maakten juist met veel vrucht gebruik van deze bron. Zeker, deze heeft zijn zwakke kanten, maar welke bron heeft dat niet?

In zijn slotwoord waagt Kerkhoff zich niet aan uitspraken over de representativiteit van de ontwikkeling van de Zwolse GGD. Ik ben het met hem eens dat het wenselijk is dat eerst de geschiedenis van andere GGD'en wordt bestudeerd. Overigens vertoont de geschiedenis van de in 1948 opgerichte GGD van 's-Hertogenbosch, waarover ik in 1989 een brochure schreef, opvallende overeenkomsten met die in Zwolle. Wellicht mogen we veronderstellen dat er naast het Randstadmodel (vroeg ontstaan - grote diensten) een periferiemodel (laat ontstaan - pas na 1970 uitgroei tot volwaardige

diensten) heeft bestaan. Vervolgstudies dienen bijzondere aandacht te besteden aan twee factoren, namelijk de chronologische ontwikkeling van de ontzuiling, die rond 1965 in een hogere versnelling overschakelt, en het terugtreden van het middenveld dat rond 1970 de overheden en in politieke zin de sociaal-democraten en met hen sympathiserende confessionelen de kans gaf om ideeën, die soms al een respectabele leeftijd

hadden, tot uitvoering te brengen. Het idee van een dekkend net van regionale gezondheidsdiensten werd immers al in 1920 door de katholieke minister van arbeid Aalberse in een nooit behandeld wetsontwerp verwoord.

Ton Kappelhof

C. van Eiji, L. Heerma van Voss, P. de Rooy, ed., *Sociaal Nederland. Contouren van de twintigste eeuw* (Amsterdam: Aksant, 2001, vi + 249 blz., €21,50, ISBN 90 6861 199 2).

Op 30 mei 1997 hield de Stichting Maatschappijgeschiedenis een conferentie waarin historici, geografen en sociale wetenschappers terugzagen op een bijna voltooide eeuw. Uitgangspunt was de balans die de destijds in Nederland zeer bekende historicus P.J. Blok in 1898 opmaakte van de bijna voorbije negentiende eeuw. Blok schreef in termen van vooruitgang en voorzag sociale hervormingen. Die kwamen er inderdaad, zodat de auteurs van het inleidende artikel, de filosoof Gabriël van den Brink en de historici/ae Christien Brinkgreve en Lex Heerma van Voss de twintigste eeuw het predikaat 'sociaal' meegaven. Nederland werd steeds welvarender, het vergrijsde en ontgroende, de verschillen in inkomens en vermogens werden kleiner, de samenleving democratiseerde en de vrouw ging steeds meer deelnemen aan het openbare leven. In 1898 was Nederland echter geen eenheid en dat bleef nog honderd jaar zo. De door liberalen als Blok en de 'groot protestanten' betreurde verzuiling zette door om pas na 1960-1970 op te lossen. De verschillen tussen de regio's waren aanvankelijk nog groot, maar aan het einde van de eeuw waren zij gereduceerd tot folklore. In de plaats daarvan kwam een multiculturele samenleving, waarin diverse etnische groepen met maar vooral langs elkaar heen leven.

Op het inleidende essay volgen artikelen over de macro-economische ontwikkeling (door Jan Pen), sociaal-culturele golfbewegingen (door C.J.M. Schuyt), de politieke ontwikkeling (door J.Th.J. van den Berg), de demografische ontwikkeling (door Frans van Poppel en Hanna van Solinge), de jeugd (door Peter Selten), sekse en nationaliteit als ordenend principe (door Leo Lucassen), omgang met religieuze verschillen (door Dienke Hondius), de verzuiling (door Hans Knippenberg en Herman van der Wusten), politieke participatie (door Ruud Koole), industrialisatie en regionale identiteit (door Erik Nijhof), nivellering van inkomens en vermogens (door Jan Luiten van Zanden) en een afsluitende bijdrage van Siep Stuurman.

Het lot van bundels is dat de recensent niet aan alle bijdragen de aandacht kan geven die zij verdienen. De ondertoon van de bijdragen is neutraal, de vooruitgang als onzichtbare macht ontbreekt nu geheel, maar van doemscenario's is evenmin sprake. De schrijvers wagen zich niet aan voorspellingen over wat de eenentwintigste eeuw ons zal brengen. Zij signaleren vooral trends en beperken zich tot een reflexieve terugblik. Wellicht had deze aanpak gecombineerd met de prognoses van een instituut als het Sociaal Cultureel Planbureau meer en interessante perspectieven opgeleverd. In enkele bijdragen wordt aangetoond dat veel veranderingen in laatste instantie toch terug te voeren zijn op de politieke ontwikkeling. Zonder een sterke katholieke vakbeweging had minister Veldkamp nooit zonder hoofdelijke stemming zijn Wet

op de arbeidsongeschiktheidsverzekering door de Staten-Generaal kunnen loodsen. Te denken geeft het onder meer door Van Zanden gesignaleerde verschijnsel dat de inkomensnivellering na 1983 stokte en er zelfs enige tijd sprake was van een beweging in de omgekeerde richting. Aan de hand van statistisch materiaal toont hij aan dat economische groei niet altijd leidt tot minder ongelijkheid.

Een enkele keer gaan de deskundigen met elkaar in discussie. Zo haalt de econoom Pen even uit naar economisch-historicus Van Zanden, maar dat wordt wel verstopt in de laatste voetnoot en verder niet geadstrueerd. In eerdere publicaties constateerde Piet de Rooy dat er in het verzuilingsproces geen grote lijn te ontdekken viel. Al onderzoekend vergruisde het bestaande beeld. De geografen Knippenberg en Van der Wusten poneren nu juist dat je dit proces op nationaal niveau moet analyseren en dat lokale studies niet altijd tot beter inzicht leiden. Moeite heb ik toch wel met de neiging van politicoloog Van den Berg om de komst van de verzorgingsstaat en de opbouw van de sociale zekerheid op het conto van de sociaal-democraten te schrijven. Het proefschrift van Mirjam Hertogh *'Geene wet maar de Heer'* (1998) toont nu juist op overtuigende wijze aan dat de confessionele maatschappelijke en politieke organisaties hun stempel hebben gedrukt op de vorm en de uitvoering van de Nederlandse sociale zekerheid. Vanaf 1891 verzetten zij zich met succes tegen het etatisme van de socialisten, wat het aanzien gaf aan onder meer de bedrijfsverenigingen en aan de vrijwillige ouderdomsverzekering. Wie het niet gelooft, leze haar voortreffelijke, in dit tijdschrift overigens niet besproken boek. In zijn slotartikel wijst Siep Stuurman de periode 1955/1960 aan als dé trendbreuk van de hele eeuw. Wat daaraan vooraf ging typeert hij als een 'Ancien Régime'. De samenleving van daarna zag er totaal anders uit.

De komende eeuw zullen wel meer boeken en bundels verschijnen met een terugblik op een voorbij eeuw. Tal van andere invalshoeken zijn daarbij denkbaar. Wat te denken bijvoorbeeld van de meer politieke-cultureel getinte trits: verstatelijking - zoeken naar meer zekerheid - van soberheid naar hedonisme?

Ton Kappelhof

R. Hoefte, P. Meel, ed., *20th Century Suriname. Continuities and discontinuities in a new world society* (Kingston: Ian Randle publishers, Leiden: KITLV press, 2001, xvi + 365 blz., ISBN 976 637 042 7 (gebonden), ISBN 976 637 025 7 (paperback), ISBN 90 6718 181 1 (paperback)).

Hoe moet de dekolonisatie van Suriname in 1975 beoordeeld worden? Waren de gevolgen negatief of positief? Aan de ene kant lijkt de Nederlandse ex-kolonie op een kind, dat aan lagerwal is geraakt. Na 1975 zijn de armoede en inkomensongelijkheid er immers sterk toegenomen, heeft het land een aantal jaren gezucht onder een bloedige dictatuur, zijn de mensenrechten systematisch geschonden, is de handel en het vervoer van drugs sterk in omvang gestegen en de kwaliteit van het onderwijs en de gezondheidszorg drastisch verminderd. De onafhankelijkheid van de rechterlijke macht was lange tijd een aanfluiting en de coupplegers van 1982 zijn nog steeds niet gedagvaard. Pijnlijk is ook dat het Nederlandse afscheidsgeschenk van 4 miljard gulden nauwelijks enig tastbaar resultaat heeft opgeleverd. Geen wonder dat talloze Surinamers hun land ontvluchten en hun heil zoeken in Nederland of Noord-Amerika. Aan de andere kant lijkt het Suriname zo slecht nog niet te gaan. Er was inderdaad sprake van een militaire dictatuur, maar die heeft maar kort geduurd en relatief weinig slachtoffers geëist. Er zijn wel meer Derde Wereldlanden met

gewelddadige dictatoriale regimes, ook in de Caribische regio, en daaraan gemeten viel het in Suriname nog wel mee. Dat geldt ook voor de handel in en de productie van drugs, het niveau van de gezondheidszorg en het onderwijs. Natuurlijk trekken er veel Surinamers weg, maar dat was al zo vóór 1975 en bijna alle landen in het Caribische gebied kennen een grote emigratie. Bovendien blijkt het éénmalige afscheidsgeschenk van 4 miljard gulden eigenlijk een koopje, want was Suriname, net als de Antillen gewoon onderdeel van het Koninkrijk gebleven, dan had Nederland meer moeten betalen.

Trouwens, de bedragen en de waarde van de goederen, die ex-Surinamers in Nederland naar hun familie in de West sturen, overstijgen de officiële hulp vele malen en deze privé transfers hebben wel degelijk een positief effect op het Surinaamse welzijnsniveau.

Welk van deze standpunten komt het meest met de feiten overeen? De zeventien auteurs, die in deze bundel hun licht laten schijnen over een aantal onderdelen van de Surinaamse maatschappij na 1900, zijn verdeeld. De bijdragen over de economie (van de hand van P. van Dijk en H. Buddingh') laten zien dat het onafhankelijke Suriname er niet in geslaagd is om zijn economie te laten groeien en om veel investeringen aan te trekken. De miljarden uit Nederland hebben inderdaad niet geholpen. Het is *überhaupt* opmerkelijk hoeveel energie Nederland in het onafhankelijke Suriname heeft gestoken en hoe weinig effect dat allemaal heeft gehad.

De bundel haalt veel overhoop, want naast de economie, de binnen- en buitenlandse politiek komen ook de positie van de Surinamers in Nederland, de godsdienst, de literatuur, de kunst en de muziek aan de orde. Een belangrijk onderwerp ontbreekt echter: een analyse van de asymmetrische economische en sociale ontwikkeling van de Creoolse, Hindoestaanse, Javaanse en Chinese bevolkingsgroepen. Als oorzaak werd vroeger meestal op de verschillen in gezins- en familieverhoudingen gewezen. Die lijken in de desbetreffende bijdrage van Gloria Wekker geen rol meer te spelen. Zijn die verschillen er dan niet meer? Die veronderstelling vraagt om een zorgvuldig, kwantitatief onderzoek en dat ontbreekt.

Wat ook ontbreekt is een samenhangende kijk op de toekomst. Is het mogelijk uit de fouten in het verleden te leren? Sommige bijdragen zwijgen hierover, andere niet. In de zeer lezenswaardige bijdrage van Buddingh' over de ‘Failure of a model decolonisation’ staan de passages over de toekomst van de Surinaams-Nederlandse betrekkingen zelfs op gespannen voet met de rest van het hoofdstuk. Dat is in feite één lang klaagverhaal over het rampzalig slechte beleid, zowel vóór als na 1975, van de Surinaamse politieke elite en van de Nederlanders met hun miljarden. Het is dan logisch om te veronderstellen dat de ontwikkelingsrelatie tussen beide landen zal worden verbroken, zodra de bestaande verplichtingen zijn afgewikkeld. Nederland wil zijn hulpverlening immers beperken tot landen, die niet alleen armer zijn dan Suriname, maar ook beter bestuurd worden. Maar in de laatste alinea's van zijn bijdrage ontwerpt Buddingh' alvast maar nieuwe voorwaarden voor nog meer Nederlandse hulp in de toekomst.

Deze kritiek neemt niet weg dat de bundel pionierswerk levert door zoveel aspecten van de recente geschiedenis van Suriname toegankelijk te maken. De bezorgers verdienen daarvoor een pluim, ook al om de uitstekende kwaliteit van hun eigen bijdragen. Rosemarijn Hoefte schreef een nuttig inleidend hoofdstuk met een overzicht van de Surinaamse geschiedenis, voorzien van een voorbeeldige bibliografie en Peter Meel behandelt in nog geen dertig bladzijden glashelder de constanten en veranderingen in de buitenlandse politiek van Suriname, waarin de banden met de regio steeds meer gewicht zullen krijgen dan die met het verre Nederland. In het licht van de rede is op die toekomstverwachting niets aan te merken.

P.C. Emmer

H. Binneveld, e.a., ed., *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Publicaties van de Faculteit der historische en kunstwetenschappen. Maatschappijgeschiedenis XXXVI; Hilversum: Verloren, 2001, 180 blz., ISBN 90 6550 437 0).

Vooral in de bijdrage van H. Gras over het Rotterdams toneel en zijn bezoekers komt fraai tot

uiting hoe ver sommige Nederlanders verwijderd waren van de fronten van de Eerste Wereldoorlog. De titel van zijn artikel 'Per duikboot door een boerensloot' is overgenomen uit de samenspraak van Thomas Vaêr en Pieternel van januari 1917. Oubolliger reactie op de gruwelijke onderzeebootoorlog was nauwelijks mogelijk. Het onderzoek van Gras naar de Rotterdamse theatercultuur tijdens de oorlog is overigens ook door het vele cijfermateriaal een van de treffende onderdelen van deze bundel over Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog, een bundel die niet alleen door zijn herkomst - een studiedag in december 2000 van de Faculteit der historische en kunstwetenschappen van de Erasmus Universiteit - maar ook door de keuze van onderwerpen sterk op Rotterdam is gericht en vooral daarin zijn belang vindt.

Dat blijkt in het bijzonder uit drie stukken waarin de sociaal-economische en bestuurlijke ontwikkelingen van de stad aan de orde komen. P. van de Laar toont aan dat Rotterdam bepaald afweek van de bevindingen van R. van der Bie in diens proefschrift *Een doorlopende grote roes* (1995), aangezien het eenzijdige accent op de doorvoerhandel de havenstad tijdens de oorlog zeer slecht bekwam, terwijl de nijverheid onvoldoende soelaas kon bieden om het gat te vullen. J.C. Visser en M.S. Visser rapporteren in een voorlopig onderzoeksverslag over de toenemende inkomensongelijkheid en dan weer vooral in Rotterdam. De sociale onrust ten gevolge van een schrikbarende stijging van de werkloosheid in 1917 en 1918 en de groeiende schaarste aan primaire levensbehoeften uitte zich niet in georganiseerde stakingen, maar in rellen waarmee vooral vrouwen in de trant van een preïndustrieel protest de rijken en de overheid aansprakelijk stelden voor het schrijnende gebrek aan voedsel en behuizing. Erop volgend schrijft M. Brezet over haar onderzoek naar de gemeentelijke taken toen het rijk zich na afloop van de oorlog zo snel mogelijk uit allerlei sociale voorzieningen terugtrok en Rotterdam door de nood gedwongen een aanzienlijk deel van de zorg blijvend op zich moest nemen. Voorafgaand aan deze bijdragen gaat M. Kraaijestein in op de wijze waarop de Nederlandse gemeentelijke overheden in een ingewikkeld spel tussen rijkswetten, particuliere initiatieven, gebrek aan middelen en eisen van openbare orde aan de groeiende misère tegemoet kwamen.

Dit laatste stuk sluit goed aan op de op Rotterdam georiënteerde onderdelen van de bundel. De overige bijdragen van de hand van W. Klinkert en R. Janssens (leger en vloot en het neutraliteitsbeleid), H. Binneveld (Nederlandse inzichten inzake oorlogsneurosen), E. de Roodt (Nederlanders en de vele categorieën van vluchtelingen) en I. Blom (de ontwikkeling van het Nederlandse filmwezen tijdens de oorlog) gaan in op geheel andere aspecten. Ze zullen mede door hun onderling zo verschillende aandachtsgebieden zeker tot de gewenste veelzijdigheid van de studiedag hebben bijgedragen, maar vertonen in de gedrukte bundel weinig onderlinge samenhang.

In het voorwoord bij zijn *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (2001) herinnert P. Moeyes aan het woord van M.C. Brands, als zou het neutrale Nederland 'een cruciale wissel van de moderne geschiedenis' gemist hebben. In de inleiding tot de onderhavige bundel wordt eveneens naar diens oordeel verwezen - ditmaal over 1914-1918 als blinde vlek in het historisch bewustzijn van Nederland. Ook in de curieuze laatste bijdrage van de hand van P. Schulten en M Kraaijestein over Nederlandse gedenktekens van de Eerste Wereldoorlog wordt Brands genoemd, zij het niet om hem bij te vallen maar om hem - ogenschijnlijk - te weerspreken. De Eerste Wereldoorlog heeft in Nederland namelijk wel degelijk een aantal van

dergelijke gedenktekens nagelaten. Niettemin is er, zoals ook in de inleiding tot de bundel wordt geconstateerd, reden voor twijfel of de in steen gehouwen collectieve herinnering aan de oorlog meer dan een plichtmatige betekenis had. De auteurs wijzen onder andere op de geschiedenis van het in 1922 onthulde Marinemonument in Den Helder. Al in de jaren dertig was bij dat gedenkteken het verval maar al te zichtbaar. Na de Tweede Wereldoorlog

beitelde men de vrijwel onleesbaar geworden jaartallen 1914-1919 weg. Duidelijker kon het niet: de Eerste Wereldoorlog had in het plaatselijke geheugen nauwelijks of geen functie.

Rolf Schuursma

R.E. van der Woude, *Op goede gronden. Geschiedenis van de Christelijke boeren- en tuindersbond (1918-1995)* (Hilversum: Verloren, 2001, 630 blz., € 44,-, ISBN 90 6550 673 X).

Bij het opgaan van de Christelijke boeren- en tuindersbond (CBTB) in de Land- en tuinbouworganisatie Nederland - in 1995 - gaf het bestuur van de CBTB opdracht tot het verrichten van een onderzoek naar haar geschiedenis. Daarbij moesten 'alle bronnen van de CBTB-archieven... worden ingezien: op afdelingsniveau, gewestelijk en landelijk.' (15) Het valt aan te nemen dat de auteur, R.E. van der Woude, deze wat naïeve opdracht niet al te letterlijk heeft genomen. Toch ligt er nu een lijvige studie van zo 'n 500 pagina's tekst.

Blijkens de vraagstelling wil de auteur traceren, hoe de CBTB door vertegenwoordiging van de leden bij de overheid, door praktische dienstverlening en door het ontwikkelen van levensbeschouwelijke grondslagen voor de agrarische sector - zie ook de titel - de belangen van de protestants-christelijke boeren en tuinders heeft willen dienen. De auteur ziet daarbij drie goed te onderscheiden, maar met elkaar samenhangende spanningsvelden, namelijk: een eerste tussen de drie functies van de CBTB (vertegenwoordiging, praktische dienstverlening en ideologische leiding), een tweede aangaande de relatie met de overheid (wederzijdse erkenning versus een voldoende kritische afstand), en een derde wat de relatie met de eigen achterban betreft (mobilisatie voor maatschappelijke actie tegenover het in de hand houden van spontane actiebereidheid). Onder deze spanningen moest de CBTB tussen 1918 en 1995 een sleutelpositie zien te veroveren en te behouden in het verzuilde maatschappelijke middenveld en in het zich ontwikkelende systeem van neo-corporatief bestuur en overleg. Daarbij schiep de voortdurende ontwikkeling in het agrarisch bedrijf voor alle partijen steeds nieuwe omstandigheden.

De auteur vertelt zijn verhaal met een grote veelheid aan details. Daarin komen in ieder geval de ontwikkelingen op het landelijke en het gewestelijke niveau ruimschoots aan de orde. De lezer verliest wel gemakkelijk de grote lijnen uit het oog, maar de auteur roept hem geregeld weer bij de les. Zo wordt duidelijk dat de CBTB vooral in de periode tussen 1930 en het midden van de jaren zeventig vrij goed met de gesignaleerde spanningsvelden weet om te gaan. De economische crisis, de wederopbouw, de naoorlogse structuurveranderingen in de agrarische sector en de ontwikkeling van de Europese landbouwpolitiek vragen om actief overheidsbeleid en om een diepgaande betrokkenheid van de sectororganisaties daarbij. De CBTB moet in dat verband een enkele keer medeverantwoordelijkheid nemen voor beleid dat bij een deel van de achterban op verzet stuit. De opkomst van de Boerenpartij in de jaren zestig is het duidelijkste teken daarvan. Maar er valt in deze jaren door belangenbehartiging bij de overheid op economisch en sociaal gebied ook veel te

bereiken ten behoeve van de boeren en tuinders. De CBTB - geholpen door haar banden met de Antirevolutionaire partij - en de katholieke en neutrale sectororganisaties hebben hun achterban iets te bieden. Op het vlak van de praktische dienstverlening maakt de CBTB in deze periode een begin met voorlichtingsactiviteiten voor de boeren- en tuindersbedrijven. Zij realiseert vooral ook een omvangrijk stelsel van protestants-christelijk agrarisch onderwijs. Van dat laatste plukt de bond zelf weer de vruchten. De expansie van het onderwijs fungeert als een ideologisch strijdpunt en bindmiddel. Daarnaast dragen de scholen en de bijbehorende organisatiestructuur bij aan de uitbouw van de CBTB in de gewesten.

In de perioden voor 1930 en na het midden van de jaren zeventig kampt de CBTB met grotere problemen. Na haar oprichting in 1918 heeft de bond voor de leden aanvankelijk nog weinig te betekenen op het terrein van de praktische dienstverlening. De overwegend behoudende boeren en tuinders zijn bovendien niet gediend van het door de ARP geïnspireerde christelijk-sociaal activisme van het bondskader, en van de overheidsbemoeienis die de CBTB na 1930 zo grote kansen voor haar ontwikkeling zal bieden. Dat verandert - zoals aangeduid - in de crisisjaren. Na 1975 moeten er pijnlijke beslissingen worden genomen in verband met de (Europese) prijsvorming van agrarische producten en in verband met een nieuwe mest- en milieuwetgeving. De sectororganisaties hebben daarbij niet veel in de melk te brokkelen en komen in de ogen van veel leden te weinig op voor de boeren- en tuindersbelangen. Nadelig is ook dat de CBTB met het CDA een minder nauwe band heeft dan met de ARP. Tegelijkertijd ondermijnt de ontwikkeling naar secularisatie - ook op het platteland - de basis van de CBTB in het door haar bestuurde protestants-christelijke agrarisch onderwijs. De overige dienstverlening kan dit niet compenseren. Ledenverlies dwingt de CBTB uiteindelijk tot de fusie in het kader van LTO-Nederland.

Op goede gronden is met dat al een waardevolle bijdrage aan de kennis van de agrarische sector en van het middenveld. De vraagstelling biedt aanknopingspunten voor een vergelijking met de ontwikkeling van andere maatschappelijke organisaties. Het is jammer dat de auteur die taak niet zelf op zich heeft genomen, maar het valt hem ook niet kwalijk te nemen. Zijn boek is geschreven in opdracht. Te weinig particuliere opdrachtgevers beseffen dat een comparatieve benadering niet alleen wetenschappelijk interessant is, maar ook meer reliëf kan geven aan hun eigen organisaties en instellingen.

Jan Peet

G. Harinck, ed., *De kwestie-Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar* (Ad chartas-reeks V; Barneveld: De Vuurbaak, 2001, 220 blz., €11,23, ISBN 5560 231 0).

In cijfers uitgedrukt is er zelden een kerkelijk conflict geweest dat zo weinig te betekenen had als de kwestie-Geelkerken in 1926. Ze deed een nieuwe kerkformatie ontstaan die ruim zevenduizend zielen telde, ofwel iets meer dan één procent van de gereformeerde kerken in Nederland, waarvan zij zich had afgescheiden. Het nieuwe kerkgenootschap bleek dan ook niet levensvatbaar. Na twintig jaar ging het op in de Nederlands hervormde kerk. Naast die bescheiden getallen kunnen we echter andere stellen die zelfs nog veel kleiner zijn, maar beter doen begrijpen waarom de zaak zoveel gerucht heeft gemaakt. Toen de strijd rondom Geelkerken uitbrak, beschikte de Vrije Universiteit te Amsterdam buiten de theologische faculteit over niet meer dan negen hoogleraren en lectoren. Vier van deze negen hebben in 1926 de gereformeerde kerken verlaten. Het ging dus om een probleem van de intellectuele voorhoede, en daaraan ontleende het geschilpunt zijn belang. De eerst betrokkenen waren juist de mensen die geacht werden leiding te geven binnen de kring van hun geestverwanten. De harmonie tussen kerkvolk en elite dreigde verstoord te worden.

Tegen die achtergrond kunnen wij ook deze bundel plaatsen, waarin historici, sociologen en theologen zowel met de hulp van nieuwe bronnen als door het stellen van nieuwe vragen de affaire Geelkerken nog eens belichten. Het gaat dan, zoals de lezer weet, om de wijze waarop deze Amsterdamse dominee vanaf de kansel zijn opinie had gegeven over Genesis 3, het derde hoofdstuk van het eerste bijbelboek, dat ons vertelt over de zonde van Adam en Eva in het paradijs. Die preek lokte kritiek uit van een wantrouwend gemeentelid: stond het voor de

prediker wel vast, dat ons in Genesis historische feiten worden meegedeeld? De verontruste broeder diende een bezwaarschrift in, en zo raakte de bal aan het rollen. Dat alles wordt dan in deze bundel nader uiteengezet en geanalyseerd. De eerste twee hoofdstukken leggen de basis, met een chronologisch overzicht van de gebeurtenissen (D.Th. Kuiper), en een levens- en vooral ook een karakterschets van de hoofdrolspeler dr. J.G. Geelkerken, predikant van de gereformeerde kerk van Amsterdam-Zuid (M.J. Aalders). Dan volgen er drie over de wijsgerige (G. Harinck) en theologische achtergronden (K. van Bekkum en D. van Keulen). Een apart hoofdstuk is gewijd aan de kerkrechtelijke aspecten (T. Barnard). De laatste twee tenslotte behandelen de reacties van tijdgenoten, zowel binnen als buiten de gereformeerde kerken (J. Exalto en W. Berkelaar).

Het spreekt vanzelf dat zich tussen de acht auteurs wel nuanceverschillen voordoen. Van duidelijke tegenstellingen is echter geen sprake, zodat het boek ons in alle verscheidenheid toch in feite één beeld presenteert. We krijgen de indruk dat het ging om een conflict, dat heel goed vermeden had kunnen worden. Het is vooral zo hoog opgelopen, omdat beide partijen niet anders wilden. Zeker bij Geelkerken lijkt dat duidelijk het geval. Hij zag zichzelf als de representant van de intellectuele voorhoede, wiens recht van spreken niet door kerkelijke censuur mocht worden ingekort, en weigerde daarom zich te verantwoorden. Steeds weer benaderde hij de zaken uitsluitend van de formele zijde, zonder een inhoudelijke gedachtewisseling aan te gaan. Zijn meest besliste opponenten daarentegen grepen deze kans aan om de kerken te bewaren voor een afbuiging naar links. Daarin zijn ze trouwens ook geslaagd. De rust keerde terug. Na 1926 valt in gereformeerde kring weinig meer te bespeuren van de vooruitstrevende elite waarvan Geelkerken een woordvoerder was geweest. Van die vier boven genoemde hoogleraren verlieten er twee uit eigen beweging de Vrije Universiteit. De twee anderen hebben zich aangepast.

Op langere termijn heeft Geelkerken het gewonnen. In 1967 herriep de synode van de gereformeerde kerken de besluiten van haar voorgangster uit 1926. Dat is ook wel het perspectief van deze bundel. Er zit aan de zaak natuurlijk ook een andere kant. De kwestie-Geelkerken is heel eenvoudig uit te leggen aan buitenstaanders. Dat valt veel moeilijker met de kwestie-Schilder, die een kleine twintig jaar later speelde. Toch zijn duizenden met Schilder meegegaan, en met Geelkerken slechts honderden. Kennelijk liet zijn probleem de gemeente onberoerd, en had het kerkvolk vertrouwen in de synode. Daar zou ik dan ook best een hoofdstuk over hebben willen lezen. Maar misschien zal dat de stof zijn voor een volgend deel in deze Kamper historische reeks.

A.Th. van Deursen

A.E. Kersten, mmv E.Th. Mos, ed., *Londense dagboeken van jhr. ir O.C.A. van Lidth de Jende januari 1940-mei 1945,* I, *januari 1940-december 1942,* II, januari 1943-mei 1945 (Rijks geschiedkundige publicatiën. Kleine serie XCV, XCVI; Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 2001, xxi + 1697 blz., € 81,68, ISBN 90 5216 120 8).

Dit gigantisch ogende, maar uiterst onderhoudende dagboek is in twee opzichten uniek. Ten eerste bestrijkt het - in soms zeer uitvoerige aantekeningen van dag tot dag - nagenoeg de gehele Londense oorlogsperiode van de Nederlandse regering in ballingschap. Ten tweede bleef het dagboek niet tot aantekeningen over zakelijke onderwerpen beperkt, maar is het met recht een egodocument. Het geeft een goed beeld van het leven en dan vooral het goede leven

in de oorlogsjaren, zoals het door sommige leden van de Nederlandse gemeenschap in ballingschap werd geleid. Tot deze laatsten behoorde de schrijver van het dagboek, de liberale minister van waterstaat in de kabinetten Colijn III (1935-1937 en V (1939) Van Lidth de Jende. Als waterbouwkundig ingenieur was hij zonder meer voor deze taak berekend. Of hij dat ook was voor het ministerschap van oorlog dat hij van september 1942 tot februari 1945 bekleedde in het kabinet Gerbrandy (II) is twijfelachtiger.

Van Lidth geloofde wèl helemaal in zichzelf. Beschikte hij door zijn jarenlange werkzaamheden in het buitenland als waterstaatsingenieur, door zijn talenkennis en kordate manier van optreden, niet over de kennis van de wereld en het internationale zakenleven, alsmede over andere ministeriële bekwaamheden, waaraan het de meeste andere leden van het kabinet, door het toeval van de oorlog aangespoeld op de krijtrotsen van Albion, zo jammerlijk ontbrak? Hij kan daarom in zijn dagboek uiterst kritisch zijn op zijn omgeving. Hij was ook een ijdele man. Bijzonder sympathiek komt hij bepaald niet op ons over. Een, overigens in zijn tijd in de 'betere' kringen wijdverbreid, latent antisemitisme, dat hier en daar (1302) in zijn dagboek doorschemert, ('Deze jood is een journalist.') treft evenmin aangenaam.

En toch neemt Van Lidth de lezer op den duur voor zich in. Vaak door zijn rake typeringen, zijn zorg om familieleden thuis, in het bijzonder om zijn krijgsgevangen zoon Cees en de eerlijkheid die hij ook tegenover zichzelf in zijn dagboek aan de dag legt. We leren hem te goed kennen om niet veel door de vingers te zien. Daarnaast oogt het boek soms als een beknopte Michelin-gids. Lees bijvoorbeeld zijn aantekening bij oudejaarsavond 1943 (1152): 'Een licht maal met koude faisant en thee. Tegen middernacht "supper" met prachtige oesters en kalkoen, waarbij een Möet et Chandon 1928.' Elders wordt verslag gedaan van het savoureren van een uitstekende fles Chateau Talbot 1934 en dat maar voor slechts 17.6, dus nog niet eens één pond (1273)!

Het is dan ook wel te begrijpen dat in de kleine Londense gemeenschap, waarin kwaadsprekerij *bon ton* was, Van Lidth ervan beticht werd dat hij soms in benevelde staat op zijn departement verscheen, om daar bijvoorbeeld naar de verhalen van pas aangekomen Engelandvaarders te luisteren die vertelden over de verschrikkingen in Holland. Geen verheffende ontvangst uiteraard, waarover ook L. de Jong in zijn grote geschiedwerk de staf breekt. Het had in zoverre dit onverwachte resultaat dat de familie de dagboeken integraal beschikbaar stelde - de schrijver zelf had met openbaarmaking tot het jaar 2002, vijftig jaar na zijn dood willen wachten - om te laten zien dat Van Lidth nog wel meer in zijn mars had. Het deed De Jong overigens niet van mening veranderen, al maakte hij vanaf deel 9 gretig van het dagboek van Van Lidth de Jeude gebruik.

Inderdaad komt deze laatste als een niet onbekwaam minister van oorlog op ons over. Tegen de geduchte landsvrouwe, koningin Wilhelmina, toonde hij zich beter opgewassen dan zijn meeste ambtgenoten. Hoezeer zij het Londense toneel overheerste wordt wel duidelijk uit de talloze verwijzingen naar haar in de uitvoerige index, waarvoor de bewerkers alle lof verdienen. Van Lidth vond de koningin 'bitter' in haar oordeel over anderen en de omgang met haar 'zeer moeilijk', maar daar stonden haar 'kloeke houding' na het uitbreken van de oorlog en haar resoluut verwerpen van elk defaitisme tegenover (1063, 1213-1214). Ontgoocheld is hij wel als hij later te horen krijgt dat zij hem 'een kapitalist' vindt (1297).

Deze weinige aanhalingen mogen duidelijk maken, dat dit dagboek evenals het werk van De Jong bij geen enkele volgende beschrijving van de Londense periode gemist zal kunnen worden. Het wachten is nu op de grote studie die deze Nederlandse gemeenschap in ballingschap zelf tot uitgangspunt neemt. Albert Kersten heeft een Hercules-werk verricht waarvoor latere historici hem dankbaar zullen zijn. Bovendien geven de eerste honderd pagina's van Van Lidths

journaal een boeiend - ik zou haast zeggen beklemmend - beeld van de koloniale samenleving in Nederlands-Indië aan de vooravond van de catastrofe. Van Lidth was zich daarvan uiteraard niet bewust toen hij tussen maart en mei 1940 Java en Sumatra bereisde. Niettemin is zijn verslag door zijn scherpe observaties van de kleine koloniale gemeenschap die hij er aantrof een prachtig tijdsbeeld geworden.

Als toch de kritiek in een recensie niet mag ontbreken, dan zou ik wel hebben gewenst dat de inleiding uitvoeriger was geweest en het beeldmateriaal scherper. Ook een genealogie van de familie Van Lidth zou goede diensten hebben bewezen bij het traceren van de vele bloed- en aanverwanten die in het dagboek ter sprake komen. Daarentegen hadden de dagelijkse samenvattingen van het oorlogsnieuws verder kunnen worden uitgedund. Maar al met al, om trouw te blijven aan Van Lidths waardenpatroon, verdient deze uitgave zeker een ster.

Cees Fasseur

D. Hondius, met medewerking van M. Gompes-Lobatto, *Absent. Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam, 1941-1943* (Amsterdam: Vassallucci, 2001, 319 blz., €22,50, ISBN 90 5000 322 2).

In 2001 is het precies zestig jaar geleden dat het Joods Lyceum werd opgericht, na de verordening van de Duitsers dat joodse en niet-joodse kinderen niet onder één dak mochten verkeren. Van de 490 kinderen die deze school bezochten, overleefde slechts de helft de oorlog.

'De isolatie en vervolging van joodse schoolkinderen is, wonderlijk genoeg, niet eerder onderwerp van een zelfstandige publicatie geweest. Het gegeven is wel bekend van ego-documenten en korte notities in algemene overzichtswerken' schrijft Dienke Hondius in het voorwoord. Even verder nuanceert ze zelf deze stelling door te wijzen op het werk van Ab Caransa, die met: *Van school verwijderd. Jood,* de lotgevallen van de ambachtsschoolleerlingen te boek stelde. Caransa beschreef met dit werk de lotgevallen van het proletariaat. Met zijn andere werk: *Verzamelen op het Transvaalplein,* deed hij hetzelfde.

Waar *Absent* wel uniek in is, betreft de sociale klasse die beschreven wordt en de wijze waarop dit geschiedt. De leerlingen van het Joods Lyceum behoorden namelijk voornamelijk tot de middenklasse en de gegoede burgerij. Dienke Hondius heeft in samenwerking met oud-leerlinge Miep Gompes-Lobatto zoveel mogelijk nog levende leerlingen en docenten getraceerd en gesproken, en op indringende wijze de korte maar tumultueuze geschiedenis van het schooltje aan de Stadstimmertuin nr. 1 in Amsterdam geschreven. Zij heeft het boek chronologisch opgebouwd, beginnend bij de maatregelen van isolement en uitsluiting. Het blijkt dan dat de gemeente Amsterdam zich wel heel erg heeft ingespannen om de bezetter tegemoet te komen bij het isoleren van joodse leerkrachten en leerlingen. Binnen een maand was de relocatie naar aparte scholen geregeld.

Al zijn we bekend met wat er tijdens de bezetting is voorgevallen, doordat dit boek zich toespitst op de lotgevallen van docenten en leerlingen van een van de joodse scholen in Amsterdam, worden de lotgevallen persoonlijk en komt het allemaal erg

dichtbij. Wat het confronterend maakt, is dat de diverse onderwerpen geïllustreerd worden met persoonlijke herinneringen van overlevenden, oorspronkelijk bronnenmateriaal en foto's. Tegen de achtergrond van de gebeurtenissen tijdens de bezetting, wordt eigenlijk een tweetal jaren van een lyceum beschreven zoals dit nu nog zou kunnen bestaan. Met schooltoneel, excursies, tentamens, absentenbriefjes, feesten, verliefdheden en een zeer modern aandoend onderwijsaanbod. Zo organiseerde Presser een Romantiekcursus waarin een serie voordrachten, speciale lessen en

muziekuitvoeringen was opgenomen, allemaal rond het thema romantiek; een voorbeeld van vakoverstijgend onderwijs waar menige moderne school een puntje aan zou kunnen zuigen. De kwaliteit van het onderwijs werd zeer serieus genomen en zo lang mogelijk bewaakt. In haar korte bestaan heeft het lyceum ook diverse groepen Amsterdamse joden met elkaar in contact gebracht die eerst volstrekt langs elkaar heen hadden geleefd. Menige geseculariseerde jood werd op deze school met de religieuze tradities geconfronteerd. Kinderen kwamen uit heel verschillende buurten en soms uit omringende plaatsen van Amsterdam. Hoewel niet het hoofdthema van dit boek, wordt door Hondius ook aangegeven dat het apart zetten van joden in de mediene aanzienlijk lastiger was dan in Mokum.

Het is een belangwekkende studie naar de gebeurtenissen in de jaren 1941-1943, jaren waarin Jacques Presser en Jaap Meijer als docenten verbonden waren aan deze openbare - nietreligieuze - school. In de periode voordat Anne Frank haar beroemde dagboek schreef, genoot zij onderwijs op dit Joods Lyceum.

Absent is een wetenschappelijk verantwoord maar toegankelijk geschreven studie over een belangwekkend stuk geschiedschrijving van de joodse gemeenschap in Nederland. Het bevat een uitgebreid fotokatern.

Dienke Hondius (1960) doceert aan de Erasmusuniversiteit in Rotterdam. Eerder publiceerde zij bij Sdu de boeken *Terugkeer: Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* - dat bekroond werd met de Hartog Beemprijs - en *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens. Aanvaarding en ontwijking van etnisch en religieus verschil sinds 1945.*

Paul Hendriks

Naamlijst medewerkers/sters

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

De auteurs

Wantje Fritschy (1949), is universitair hoofddocent economische en sociale geschiedenis bij de opleiding Geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Richard T. Griffiths (1948) is hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

Goffe Jensma (1956) publiceerde onder andere over universiteitsgeschiedenis en Friese cultuurgeschiedenis en is als literatuurhistoricus werkzaam aan de Fryske Akademy te Leeuwarden

Jurriën de Jong (1972) is AIO bij de sectie economische en sociale geschiedenis van het Instituut voor geschiedenis aan de Universiteit Leiden

Els Kloek (1952) is als UHD verbonden aan de opleiding geschiedenis van de Universiteit Utrecht

Pim Kooij (1945) is halftijds hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en halftijds hoogleraar agrarische geschiedenis aan Wageningen Universiteit

Arthur van Riel (1963) is senior beleidseconoom bij de Directie arbeidszaken overheid, ministerie van binnenlandse zaken en koninkrijksrelaties te Den Haag

Jan Luiten van Zanden (1955) is hoogleraar geschiedenis van de maatschappelijke verhoudingen aan de Universiteit Utrecht en senior researcher bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam.

Summaries

The shape of the city. An evaluation of recent historical studies on Dutch towns. Pim Kooij

Urban history in the Netherlands started roundabout 1970. It was initially promoted by mainly economic and social historians who used concepts derived from geography which centred on town and country relations, urban networks, and migration. The spatial factor was considered to be a core feature, also inside the towns and cities. An alternative view, however, argued that a completely introspective urban history, focussing on one city, would result in more integration. This hypothesis has been proved in a number of recent, more or less integral urban histories, commissioned by several independent municipal authorities in individual cities. They show that a combination of internal and external elements offers the best results with regard to integration.

'Heroism, marital fidelity and women's honour'. Bakhuizen van den Brink and the 'diligent housewife'. Brecht Proosten († circa 1592). Els Kloek

'Heroism, marital fidelity and women's honour' is an account of the quest for Brecht Proosten, a 'diligent housewife' and contemporary of the Dutch writer Vondel, who was praised by the historian Bakhuizen van den Brink, in his famous article 'Vondel met Roskam en Rommelpot'(Gids, 1837), though he failed to explain why she was so exemplary. The story is all about the wife of Kies, Mayor of Haarlem who hid her husband in the family home during the wave of religious persecutions under the reign of the Duke of Alva. She almost gave her husband away by becoming pregnant, but rather than betray him she sacrificed her reputation instead by telling the sheriff that the child could have been fathered by almost anyone. Bakhuizen must have read this story in Hooft's Histoorien (1642). In another publication (1843) Bakhuizen praised her for not mincing her words, however, not all of his contemporaries agreed

with him on this point. During the first half of the 19th Century the story of Brecht Proosten's marital fidelity was frequently recounted, though it was noticeable that most authors only dared to write about it in covert terms. When Bakhuizen's ex-fiancée, the famous author Truitje Toussaint, removed the ‘sting’ from the tale in 1850 by leaving out the episode about the questionable fatherhood and her willingness to sacrifice her reputation, Brecht Proosten finally fell into oblivion.

Irony, nationalism, and the Oera Linda book. Goffe Jensma

The Oera Linda book is a curious enigma which came to light in the Dutch town of Den Helder in 1867. It is an ambiguous literary text which can be read in two different ways: On the one hand as a nonsensical parody on the tradition of Friesian fantastic historiography, and on the other as a much more serious allegory of the nineteenth-century conflict between liberal

theological modernism and orthodoxy. The attribution of this anonymous text to the Minister/Poet François HaverSchmidt (1835-1894) subsequently shows how an ironic style of thinking and writing can be a by-product of modernisation. In the case of HaverSchmidt and his Oera Linda book, this irony is working in two spheres, viz. that of regional identity and that of religion. In both cases, HaverSchmidt's irony is the result of a strongly felt tension between tradition and modernity, between the desire to believe in a fantastic, non-critical nationalist historiography or in the existence of a wonder-working God on the one hand, and on the other a commitment to the knowledge that such things can no longer exist in a modern world.

Internal rules or external circumstances? Wantje Fritschy

While De Vries and Van der Woude scorned 'institutional economics' in favour of the Annalesschool of thought in their *The First Modern Economy on the period 1500-1815,* Van Zanden and Van Riel paid lip service to North's new 'institutional economics' in their book on Dutch social-economic history during the period 1780-1914. However, their attempt to link developments in the structure and growth of the Dutch economy with consecutive Dutch constitutional law is not that convincing. Oddly enough, the figures of the National Accounts database, which lies at the very heart of their book, do not corroborate their thesis of a modern economic development in the first half of the 19th Century concomitant with the 'modern' constitution of 1815. The fact that the Netherlands was no longer a force to be reckoned with on the international stage, either economically or politically, during the second half of the 18th Century, was evidently more due to the growing protectionism of the other countries and the small domestic market of the Netherlands than to an institutional structure which, by the way, had not altered since the 'successful' first half of the 17th Century. Nevertheless, their analysis of the influence of the 'arena of collective action of pressure groups' on economic development is are certainly convincing, even brilliant, and makes this book a definite 'must'.

Taking Stock. The Dutch economy in the Nineteenth Century. Richard T. Griffiths and Jurriën de Jong

The publication entitled *Nederland, 1780-1914. Staat, Instituties en Economische Ontwikkeling* [The Netherlands, 1780-1914. The State, Institutions and Economie Development] is the culmination of a large-scale project called the Reconstruction of the Dutch National Accounts. The analyses are based on new data generated by the project. The results confirm firstly the occurrence of economic growth during the first half of the 19th century and, secondly, that the process of modem economic growth originated around 1860. Furthermore, the book stands out for its analysis of the interaction between politics and the economy. However, there are mistakes and inconsistencies in the way the statistics, on which the analyses are based, are

presented. Also, the absence of any international comparisons in the book represents a missed opportunity.

The Human Face of Economic History. Arthur van Riel and Jan Luiten van Zanden

In response to the reviews written about *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* by Griffiths & De Jong and Fritschy, we have sketched the theoretical framework of the above-mentioned book, and in particular the central role played by New Institutional Economics in developing this framework. We argue that by choosing this framework we have been able to write an economic history with a human face, that is we were able to focus on the role played by the state and by (pressure groups of) entrepreneurs, farmers and labourers in defining the rules of the game, and in steering the process of economic development in this way. A revised version of the book will be published as 'The Strictures of Inheritance' by Princeton University Press in 2003.

[Nummer 4]

Voorwoord

Daar is iets groots verricht, dat was de gedachte die lange tijd in menig historisch werk over de Nederlandse geschiedenis naar voren werd gebracht. Maar eenstemmigheid over aard en karakter daarvan was ver te zoeken in een verzuilde samenleving. Op het moment dat de verzuiling zijn greep begon te verliezen op de geschiedschrijving en daarmee de mogelijkheid tot stand kwam om tot een meer synthetiserende werkwijze over te gaan, versterkte een versnelde professionalisering in de historische wetenschappen de neiging tot specialisering, waardoor het beeld van het verleden vergruisd bleef, zij het op een nieuwe manier. Dit is bijvoorbeeld te merken aan de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden,* die begin jaren tachtig verscheen: op hoog niveau werden tal van ontwikkelingen en facetten besproken, maar de bijdragen weigerden zich te voegen tot een homogeen en expliciet beeld.

Aan het einde van de twintigste eeuw verschenen er tal van boeken en beschouwingen over de Nederlandse geschiedenis, onmiskenbaar op zoek naar het eigene daarvan en even onmiskenbaar een reactie op omvangrijke veranderingen van de samenleving en de betekenis van die samenleving in Europa. Met name dit laatste argument gaf in 1988 de toenmalige minister-president R.M.F. Lubbers in dat het van belang was een omvangrijk historisch onderzoek te doen verrichten naar wat al snel genoemd werd ‘Nederlandse cultuur in Europese context’. De Nederlandse Organisatie voor wetenschappelijk Onderzoek (NWO) stelde tien miljoen gulden beschikbaar en benoemde een brede stuurgroep, ingesteld om dit megaproject gestalte te geven. Na twee jaar vergaderen werd besloten om het project op te zetten rondom vier dwarsdoorsneden, of ijkpunten. Dat werden 1650, 1800, 1900 en 1950. Voor elk ijkpunt werd een interdisciplinair team van twee auteurs aangesteld, die de opdracht kregen een synthesewerk over ‘hun’ jaar te schrijven. Er kwam ook geld beschikbaar om voorstudies en ondersteunend onderzoek te laten verrichten. Daaruit zijn nog eens ruim twintig monografieën voortgekomen. Het project was uitdrukkelijk opgezet als ‘cultuurgeschiedenis’, maar de auteurs van de vier studies hebben dat doorgaans ruim opgevat, zodat in een aantal gevallen wel degelijk gesproken kan worden van een opzet die de ‘integrale geschiedschrijving’ benadert, zoals Jan Romein dat programmatisch heeft vorm gegeven in zijn *Op het breukvlak van twee eeuwen* (1967). In 1999,2000 en 2001 verschenen de vier eindstudies, *1650: Bevochten eendracht, 1800: Blauwdrukken voor een samenleving, 1900: Hoogtij van burgerlijke cultuur, 1950: Welvaart in zwart-wit,* gevolgd door een beschouwend deel onder de titel *Rekenschap.*

Met de verschijning van de vier ‘ijkpuntboeken’ is het meest ambitieuze historische project van de afgelopen decennia voltooid. Bij het verschijnen van de losse delen is daar ruim aandacht aan geschonken, zowel in de pers als in meer professionele bladen. Het was echter een gelukkig idee om zowel de delen afzonderlijk, als het project als geheel op een conferentie te bespreken. Op verzoek van de stuurgroep heeft het KNHG een dergelijke bijeenkomst georganiseerd. Op 31 mei 2002 werd een eendaagse conferentie gehouden, waarin telkens twee sprekers commentaar op

een deel gaven, gevolgd door een reactie van de auteurs. Tenslotte vond een afsluitende discussie plaats over het gehele project. Het was een levendige, bij tijden zelfs heftige

bijeenkomst. De voordrachten en reacties vindt U hier in meer of minder sterk bewerkte vorm afgedrukt. Tot onze spijt is het niet gelukt een reactie van de auteurs van *1950. Welvaart in zwart-wit* te ontvangen. De commentaren geven een beeld van de bewondering die de boeken allerwegen hebben opgeroepen, maar ook van de bedenkingen die er zoal tegen ingebracht kunnen worden. Daarmee markeert dit themanummer een belangrijk moment in de Nederlandse geschiedschrijving.

De redactie

Der geeichte Eichpunkt - niederländische Kultur um 1650 europäisch kontextualisiert: 'Bevochten eendracht' von Willem Frijhoff und Marijke Spies

Heinz Schilling

Die mir gestellte Aufgabe, den ersten Band der IJkpunt-Reihe zu würdigen, stellt mich vor ein Dilemma. Denn eigentlich habe ich nur einen ganz lapidaren Kommentar zu geben: 'Eine bessere Geschichte der niederländischen Kultur um 1650, ihrer Bedingungen, Formen und Folgen für das menschliche Zusammenleben kann ich mir kaum vorstellen.' Diese Bewunderung ist leitmotivisch zu variieren und zu konkretisieren. Das soll - um im Bild zu bleiben - in drei 'Sätzen' geschehen: Zunächst soll es um die methodischen, theoretischen und darstellerisch-historiographischen Prämissen gehen (I); dann um Zeit und Raum, also um die Eichung des Eichpunkts 1650 selbst und um die räumliche Dimension von 'europäischem Kontext' (II); schliesslich gilt es, kurz einzelne thematisch-sachliche Zusammenhänge zu kommentieren und zu variieren (III).

Besondere Beachtung soll dabei die Frage der Aktualität von Ansatz und Darstellung finden. Denn der Gegenwartsbezug ist essentiell für ein solch beeindruckendes historiographisches Experiment wie das 'prioriteitsprogramma "De Nederlandse cultuur in Europese context"', das in der gegenwärtigen Kulturpolitik der einzelnen europäischen Staaten seinesgleichen sucht, jedenfalls in der deutschen. Eine solche Aktualität wird in dem 1650er Band auch in der Tat immer wieder deutlich. Das ist ein Beweis für bedeutende Historiographie, die immer aus der Zeit der Autoren heraus und für diese Zeit geschrieben wird. Und so lässt sich *Bevochten eendracht* auch als Rechenschaftsbericht der Historiker darüber lesen, warum und in welcher Weise die Vergangenheit, hier konkret die 'nationale' niederländische Kultur des 17. Jahrhunderts, gegenwärtige Vergangenheit ist und damit für unsere Tage ebenso wie für die Zukunft Europas Relevanz besitzt.

I Historiographische Ortsbestimmung - niederländische Kulturgeschichte im europäischen Kontext

Die IJkpunten-Serie hat sich zum Ziel gesetzt, 'Nederlandse cultuur in Europese context' zu schreiben. Für das im ersten Band behandelte 17. Jahrhundert bedeutet das konkret, die von Johan Huizinga und Simon Schama brillant vertretene endogene Gewichtung der niederländischen Kulturblüte aufzubrechen zugunsten einer europäischen Kontextualisierung (67). Diese Akzentverschiebung in den Untersuchungsund Darstellungsprämissen hängt zweifellos mit einer Veränderung in der Zeitlage zusammen. Vor hundert, wahrscheinlich aber auch noch vor fünfzig Jahren hätte das

NWO-Forschungsteam einen anderen Ansatz gewählt. Damals schrieb man Nationalgeschichte, für die Europa nicht als erklärender und bestimmender Kontext galt, sondern allenfalls zur Folie oder zum Hintergrund diente, vor denen sich die autochthone, eigengeprägte Kultur der einzelnen Nationen abhob.

Eine wiederum andere Alternative wäre - zumindest in Deutschland, vielleicht aber auch in den Niederlanden - in den 1960er und 1970er Jahren favorisiert worden, nämlich der struktur- und entwicklungsgeschichtliche Essay, der ohne weitere Beachtung der spezifischen Kultur einzelner europäischer Länder oder Nationen die übergreifenden Prozesse und Strukturen der europäischen Neuzeit und deren Entwicklung hin zur modernen Welt der damaligen Gegenwart skizziert hätte. Das primäre Interesse der damals herrschenden Struktur- und Gesellschaftsgeschichte galt den alteuropäischen oder den modernen Gesellschaftssystemen, während die einzelnen Nationalgeschichten den Politik- und Ereignishistorikern überlassen wurden, die als traditionell, wenn nicht antiquiert galten. Wo man noch die Geschichte nationaler Kulturen erforschte, behandelte man sie als konkrete Explikationen der übergreifenden europäischen Kultur oder Zivilisation. So etwa - um die Pfeile der heutigen Kritik zuerst auf die eigene Brust zu lenken - in meinen Untersuchungen zur Gesellschaft und zur konfessionellen Kultur der Nordniederländischen Republik im Lichte der Modernisierungstheorie.[1] 'Europese cultuur gezien door specifiek Nederlandse ogen' - so oder ähnlich hätte in dieser Perspektive der Titel des IJkpunten-Programms in den 1970er Jahren wohl gelautet.

Wie die von Jacques Le Goff dirigierte, mehrsprachig verlegte Reihe 'Europa bauen' beweist, lässt sich ein solches Konzept auch heute noch mit Gewinn verfolgen.[2] Gleichwohl haben die Umbrüche der späten 1980er und der 1990er Jahre vor allem in Ost-, aber auch in Mittel- und Westeuropa die historisch-politische Kultur und damit zugleich die Orientierungsmarken der gegenwartsbewussten Historiographic verändert. Denn es konnte auch dort nicht ohne Folgen für das historische Bewusstsein bleiben, wenn Ostmittel- und Osteuropa eine wahre Renaissance von zuvor durch supranationale Strukturen erdrückten Nationen und nationalen Kulturen erlebte: 'Jedesmal, wenn wir uns wiedersehen, können wir Vertreter von zwei, drei neuen Nationen begrüssen' - freute sich 1996 in Budapest die englische Stadthistorikerin Penelope Corfield zu Beginn ihrer Eröffnungsrede zu der alle zwei Jahre stattfindenden 'International Conference on Urban History', ausgerichtet von der 'European Association of Urban Historians'. Diese in den 1990er Jahren fast alltäglich erlebbare Erfahrung musste das historiographische Koordinatensystem in eine Richtung verschieben, die gleichsam wieder mehr den alteuropäischen Wurzeln des modernen

1 H. Schilling, 'Religion und Gesellschaft in der calvinistischen Republik der Vereinigten Niederlande - "Öffentlichkeitskirche" und Säkularisation; Ehe und Hebammenwesen; Presbyterien und politische Partizipation', in: F. Petri, ed., *Kirche und gesellschaftlicher Wandel in deutschen und niederldädischen Städten der werdenden Neuzeit* (Köln/Wien, 1980) 197-250; *Idem,* 'Die Geschichte der nördljchen Niederlande und die Modernisierungstheorie', *Geschichte und Gesellschaft,* VIII (1982) 475-517.

2 'Wir wollen das Thema mit Essays umkreisen, die ... die entscheidenden Themen europäischer Geschichte aufgreifen - im wirtschaftlichen, politischen, sozialen, religiösen, kulturellen Bereich', beschreibt Le Goff sein Programm im Vorwort.

Europa Rechnung trug, als den abstrakten sozialwissenschaftlichen Modellen einer einheitlichen, sich globalisierenden Welt der Moderne.

Zugleich damit - dies sei nur en passant erwähnt - öffnete sich eine bis heute nicht überwundene Diskrepanz zwischen dem veränderten historischen Bewusstsein, dass die gerade für Europa konstitutive historische Differenziertheit der Kultur wieder zu ihrem Recht verhalf, einerseits und einer immer rascher voranschreitenden Globalisierung andererseits, die eben jene historische Vielfalt wo nicht negiert, so doch als entwicklungsstörend ins Unrecht zu setzen versucht. Diese Globalisierung wurde von den genannten Ereignissen im Osten keineswegs gebremst, sondern erhielt dadurch eine zusätzliche Dynamisierung, die sich in Ost- und Ostmitteleuropa noch weit weniger als anderwärts mit der neuen historischen Sensibilität vermitteln lässt. Diese Diskrepanz ist auch dafür verantwortlich, dass heute anders als in den achtziger und neunziger Jahren Historiker und historische Erklärungsangebote bei Politikern kaum gefragt sind. Und auch die uns alle alarmierenden, kaum noch kontrollierbaren Erfolge, die die un- und vorwissenschaftlichen nationalen Deutungs- und Lösungsmuster der national-radikalen Rechten in so vielen Ländern Europas augenblicklich verzeichnen, hängt mit diesem Widerspruch zusammen. Einzudämmen ist diese Flut nur durch eine wissenschaftlich-rationale Geschichtsschreibung, die einen auch und gerade im Angesicht der Globalisierung gangbaren Weg von der Vergangenheit beziehungsweise den Vergangenheiten der einzelnen Völker und Kulturen in eine gemeinsame europäische Zukunft weist - eine Geschichtsdarstellung, wie sie mit den IJkpunt-Bänden jetzt für die Niederlande vorliegt.

Zu Beginn des 21. Jahrhunderts billigen die Historiker den einzelnen Staaten und Nationen, ihren Politik- oder Kulturgeschichten wieder einen eigenständigen Wert zu, ohne allerdings die übergreifenden Strukturen und Prozesse, in die sie eingebunden und deren Teil sie waren, aus dem Auge zu verlieren. Das trägt dem in den Umbrüchen der 1990er Jahre neubelebten Wissen Rechnung, dass im Vergleich zu anderen Kontinenten und Kulturen es gerade die politische, kulturelle und mentalitätsmässige Gliederung Europas in unterschiedliche Staaten und Völker war und ist, die Europa zu Europa machte. Diese Vielfalt des Kontinents war bereits in den *nationes* der mittelalterlichen *universitas christianorum* angelegt. Seit dem ausgehenden 15. Jahrhundert trat sie immer deutlicher zutage und bestimmte seit Mitte des 17. Jahrhunderts das Profil Europas - also von dem Moment an, der zum ersten Eichpunkt ausgewählt wurde.

Historiographisch gesehen ist somit der gegenwärtigen Geschichtswissenschaft eine komplementäre Aufgabe gestellt, nämlich sowohl europäische als auch moderne Nationalgeschichten zu schreiben, und zwar beides in enger Verschränkung und Bezogenheit: die Geschichte Europas muss die Pluralität der nationalen Kulturen und Staaten samt dem daraus resultierenden Konzert der Mächte als ein wesentliches Strukturmerkmal des neuzeitlichen Europa herausarbeiten, wie andererseits die Kulturoder Politikgeschichte der einzelnen Länder und Völker nicht mehr als isolierte Nationalgeschichte im Sinne des 19. Jahrhunderts geschrieben werden darf, sondern

in der Perspektive gemeinsamer Haupt- oder Kardinallinien, die das überstaatliche Profil des neuzeitlichen Europa ausmachten und noch ausmachen. Und genau dies ist die Perspektive, in der die Kulturgeschichte der nördlichen Niederlande um 1650 im ersten Band der IJkpunt-Reihe geschrieben wurde.

Vorbildlich ist in meinen Augen auch sein weites, integratives Verständnis von Kulturgeschichte. In der gegenwärtigen Methodendebatte werden, so jedenfalls in der deutschen Historiographie, Kultur- und Sozial- beziehungsweise Gesellschaftsgeschichte häufig als Gegensätze dargestellt, wobei nicht selten zusätzlich noch eine Dichotomie zwischen Makro- und Mikrogeschichte konstruiert wird. Auf solche Alternativen lassen sich die Autoren des 1650er IJkpunt-Bandes nicht ein. Sie operieren mit einem synthetischen oder kombinierten Ansatz, der wissenschaftlich sachgerecht und darstellerisch überzeugend kulturgeschichtliche Detailbeschreibung mit übergreifender Strukturanalyse verbindet. Komplementär zur detaillierten Entfaltung der Buntheit und Mannigfaltigkeit des niederländischen Alltags bestimmen sie präzise die demographischen, ökonomischen und religionssoziologischen Rahmenbedingungen des alteuropäischen Wirtschafts- und Gesellschaftstypus. Sie erfreuen den Leser durch sorgfältige Miniaturen oder Genrezeichnungen über einzelne Personen und konkrete Ereignisse, sie bieten ihm aber auch den für eine Einordnung und ein tieferes Verständnis dieser historischen Details unabdingbare Bezugsrahmen, das ‘big picture’ eines europäischen Gesellschafts- und Kulturprofils samt der daraus resultierenden Veränderungsdynamik.

Besondere Erwähnung verdient schliesslich die Transparenz der Argumentation und der historischen Urteilsbildung, vor allem aber des historischen Erkenntnisprozesses selbst. Der Leser sieht sich immer wieder einbezogen in die Entscheidung der Autoren über Begriffe und Erklärungskonzepte, über die Auswahl von Themen und Sachzusammenhängen (etwa 52, 54 ,63 etc.). Kleine, gut rezipierbare Auszüge aus verbalen Quellen und Abbildungen zur zeitgenössischen Malerei oder Architektur geben dem Leser beziehungsweise Betrachter Gelegenheit, auch die Sprache, die Symbolik, die Denkbilder, Visionen und Urteile, aber ebenso die Ängste und ‘Vorurteile’ der um 1650 lebenden Niederländer konkret kennenzulernen, wobei sich wieder einmal die Pamphletistik als unerschöpflicher Quellenschatz erweist - etwa zum *Bataafs oor* (44). Auf diese Weise partizipiert der Leser nicht nur an der Entstehung des Geschichtsbildes dieses Bandes selbst, sondern es muss ihm zugleich bewusst werden, wie sein eigenes, persönliches Geschichtsbild entstanden ist, worauf es beruht und wo es eventuell korrigiert werden sollte.

Kulturgeschichte und Geschichte allgemein erscheinen in dieser Darstellung nicht als ontologische Grössen, denen die Zeitgenossen ausgesetzt waren und denen sich die späteren Historiker nur einfühlend annähern können, sondern als Produkt moderner wissenschaftlicher Schlussolgerungen auf der Basis rational überprüfbarer Quellen-, Begriffs- und Analysearbeit. Es wird immer wieder deutlich, dass das Geschichtsbild über das bisweilen fast mystifizierte *gouden eeuw*[3] der Niederlande nicht

3 In manchen deutschen Ländern ist das ‘Goldene Zeitalter der Niederlande’ im akademischen Prüfungskanon für Geschichtslehrer fester verankert als manches Thema zur älteren deutschen Geschichte.

vorgegeben ist, sondern ‘gemacht’ wurde und wird. Dieser in der neueren Methodendiskussion stark beachtete konstruktivistische Charakter von Geschichte ist stets präsent, ohne dass allerdings dekonstruktivistische Positionen eingenommen würden, wie das jüngst in bezug auf die Reformation und die traditionell damit verbundene Epochenschwelle geschehen ist.[4] Anders als für die Tat Luthers, die unter heute nicht mehr gültigen konfessionalistischen Prämissen von Philosophen, Historikern, Soziologen und Juristen des 19. Jahrhunderts (Hegel, Ranke, Weber, Jellinek) zu einer universalgeschichtlichen Zeitenwende hypostasiert wurde, ist für den Mythos einer niederländischen *aurea aetas* im 17. Jahrhundert ein solcher grundsätzlicher Revisionismus offensichtlich nicht notwendig. Sehr wohl aber nimmt die Darstellung Korrekturen und Umwertungen an einzelnen Punkten vor. Darauf ist im letzten Teil zurückzukommen.

II Die zeitliche und räumliche Dimension - 1650 als Ausgangspunkt für die Eichung der niederländischen Kulturgeschichte im europäischen Kontext

Eindeutigen Entscheidungs- beziehungsweise Konstruktionscharakter hat auch das Jahr 1650 als Ausgangpunkt für die Vergegenwärtigung der neuzeitlichen Kulturgeschichte der Niederlande und ebenso - wenn auch weniger evident - der konkrete räumliche Zuschnitt ihrer europäischen Kontextualisierung. Wie legitimiert sich dieser Ausschnitt, welche Erkenntnisperspektive wird damit eröffnet und welche historiographische Gewichtung ergibt sich daraus?

Was zunächst das Kontingente des chronologischen Rahmens der IJkpunten-Serie und ihres Beginnes mit 1650 anbelangt, so brauche ich nur an die Rolle zu erinnem, die das von Johan Huizinga so meisterhaft beschriebene burgundische Spätmittelalter oder das 16. Jahrhundert mit dem Beginn des *Tachtigjarigen oorlogs* traditionell in der niederländischen Kultur- und Nationalgeschichtsschreibung gespielt haben. Aber auch nicht nationalgeschichtlich ausgerichtete, integrative Darstellungen der europäischen Geschichten wählen durchaus andere Epochenschnitte als die IJkpunten-Serie. So habe ich selbst unlängst dafür plädiert, die ‘neue Zeit Europas’ bereits im 13., 14. Jahrhundert beginnen zu lassen.[5] Ich muss gestehen, dass mich die Lektüre des 1650er Bandes in dieser Meinung nicht hat erschüttern können. Denn es zeigt sich dort doch auf Schritt und Tritt, dass auch für die niederlandische Geschichte der Neuzeit entscheidende Weichen bereits im späten Mittelalter und allemal im langen 16. Jahrhundert gestellt wurden. Das gilt - um nur zwei, offensichtliche Zusammenhänge zu nennen - für die Modernisierung und Kapitalisierung der Landwirtschaft ebenso wie für die multikonfessionelle Kultur, die ohne den starken niederländischen Humanismus des frühen 16. Jahrhunderts, aber auch ohne die politischen Entscheidungen der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts nicht denkbar wäre.

4 H. Schilling, ‘Reformation - Umbruch oder Gipfelpunkt eines *Temps des Réformes?’* in: B. Moeller, ed., *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch* (Gütersloh, 1998) 13-34.

5 *Idem, Die neue Zeit. Vom Christenheitseuropa zum Europa der Staaten. 1250 bis 1750* (Berlin, 1999).

Und dennoch ist die Wahl der Zeit um 1650 zum ersten Eichpunkt für die niederländische Kulturgeschichte der Neuzeit durchaus plausibel und darstellerisch gut praktikabel. Der Einschnitt für die niederländische Geschichte selbst ist offensichtlich: Völkerrechtlich und verfassungsgeschichtlich, aber auch und vor allem hinsichtlich der politischen und kulturellen Identität war 'een nieuw vaderland' entstanden, das sich neu orientierte, unter anderem durch einen Bruch mit der traditionellen 'orientatie op het Oosten', so Willem Frijhoff und Marijke Spies (56), oder, wie ich selbst die Umorientierung noch ein wenig radikaler charakterisiert habe, durch den Übergang der nördlichen Niederlande von Mittel- nach Westeuropa.[6]

Vor allem aber eröffneten die Jahre um 1650 für die niederländische, aber auch für viele andere Nationalgeschichten eine neue europäische Dimension. Thesenhaft lässt sich sagen, dass um 1650 erstmals dasjenige Europa in Erscheinung getreten war, das uns heute vor Augen steht, wenn wir von der Europäischen Union und ihrer zukünftigen Entwicklung sprechen. Somit passt der chronologische Beginn der IJkpunten-Reihe bestens sowohl zu ihrem Programm einer europäischen Kontextualisierung als auch zu ihrem im vorigen Teil herausgearbeiteten sensiblen Gegenwartsbezug. Denn der Beginn mit 1650 ermöglicht es in einer besonderen Weise, Geschichte vor dem Hintergrund gegenwärtiger Profile und Probleme zu schreiben und damit zugleich historisch sachgerechte Wege in die europäische Zukunft zu weisen. So kann insbesondere ein Beitrag zur Herausbildung einer - wagen wir den nicht von allen Historikern geliebten Begriff - historisch-politischen Identität der Europäer geleistet werden, im vorliegenden Fall in erster Linie der niederländischen Europäer, in zweiter Linie aber auch aller anderen, die ihre eigene Vergangenheit in dieser niederländischen Kulturgeschichte gespiegelt finden.

Es sind vor allem vier, in einer langen Phase einer 'struggles for stability'[7] erkämpfte Grundprinzipien europäischer Kultur beziehungsweise Zivilisation, die uns das Europa zu Mitte des 17. Jahrhunderts besonders nahe und als Vorgeschichte unserer heutigen Visionen von Europa, speziell von seinem gegenwärtigen und zukünftigen Kulturprofil, erscheinen lassen:

- das von Theoretikern wie Hugo de Groot entworfene und eben auf dem Westfälischen Friedenskongress politisch umgesetzte Konzept einer auf gegenseitiger Absprache und Verträgen beruhenden, Frieden und Ruhe stabilisierenden völkerrechtlichen Staatenordnung, das zumindest ansatzweise auch Realität geworden war und für dessen zukünftige Sicherung das Instrument der Kongressdiplomatie zur Verfügung stand;
- der Grundsatz einer Rechtsgleichstellung aller Mitglieder dieses neugeordneten Staateneuropa[8], der auch und vor allem den Klein- und Mittelstaaten wie der

6 *Ibidem.*

7 Th.K. Rabb, *The struggle for stability in Early Modern Europe* (New York, 1975).

8 Vor allem der Jurist Heinhard Steiger hat anlässlich des 350. Jahrestages des Friedensschlusses mit Nachdruck den Charakter des Westfälischen Friedens als 'Gleichstellungsvertrag' betont. Vgl. etwa seine Beiträge in: K. Bussmann, H. Schilling, ed., *1648 - Krieg und Frieden in Europa. Katalog der Europaratsausstellung,* II, *Politik, Religion, Recht und Gesellschaft* (Münster/München, 1998) 437-447, sowie in H. Duchhardt, ed., *Der Westfälische Friede. Diplomatie, politische Zäsur, kulturelles Umfeld, Rezeptionsgeschichte* (München, 1998) 33-80.

niederländischen Republik oder Staaten, die wie die Adelsrepublik Polen aus strukturellen Gründen zur besonderen Machtentfaltung nicht fähig waren, die gleichberechtigte Beteiligung an Politik, Kultur und Wirtschaft Europas garantieren sollte;

- der noch nicht nationalistisch aggressive Zuschnitt dieser Ordnung um 1650, die nicht exklusiv, sondern europäisch integrativ war, also - wie der vorliegende Band immer wieder für die niederländische Kultur belegt - Gesellschaften ermöglichte, die den Willen und die Fähigkeit besassen, Impulse des 'Fremden' von innerhalb oder ausserhalb aufzunehmen;

- schliesslich eine qualifizierte Säkularität, die Religion und Politik trennte, ohne aber bereits das eine gegen das andere auszuspielen, wie es ein Jahrhundert später die aggressiv antireligiöse Richtung der Aufklärung tat, oder das eine exklusiv an die Stelle des anderen zu setzen, wie es bei der pseudoreligiösen Besetzung der Nationalismen des 19. Jahrhunderts zu beobachten ist.

All das lässt die Zeit um 1650, als die Epoche der Staatsbildung und die erste Phase der Staatenkriege beendet und der fundamentalistische Religions- beziehungsweise Konfessionskrieg überwunden war,[9] für das gegenwärtige Europa bestechend nah und für eine historische Vergegenwärtigung attraktiv erscheinen. Und es berechtigt uns - das sei in Parenthese bemerkt -, die provokative Frage von Peter Burke 'Did Europe exist before 1700?'[10] mit einem trotzigen 'Ja' zu beantworten. Komplementär zu dieser Aktualität und Nähe des 17. Jahrhunderts wächst die Fremdheit des 18. und vor allem des 19. und 20. Jahrhunderts, als die Nationalismen und die Pentarchie der europäischen Grossmächte - beziehungsweise im 20. Jahrhundert der Dualismus der beiden Weltmächte - Europa in eine Richtung veränderten, die keine Anknüpfungspunkte für die historisch-politische Kultur der Gegenwart und der Zukunft bietet, sondern nur als negative Folie dienen kann.

Auch dies ist eine Frucht der Lektüre von *1650. Bevochten eendracht* - die vorationalstaatliche Welt des frühneuzeitlichen Europa ist für die historisch-politische Bildung in Schule und Gesellschaft aktueller den je. Das schliesst natürlich die Frage ein, warum die damals erreichten Grundprinzipien eines friedlichen Zusammenlebens zwischen den Staaten und die kulturelle wie soziale Integrationskraft der frühmodernen Gesellschaften sich nicht ohne die gewaltsamen Brüche des 19. und 20. Jahrhunderts fortentwickeln konnten - ein Problem, das im Hinblick auf die Sicherung des heute (wieder) Erreichten geradezu von existentieller Bedeutung erscheint. Denn auch und gerade dafür hat der Historiker das Bewusstsein zu schärfen, dass ein 'Goldenes Zeit-

9 J. Burkhardt, 'Die Friedlosigkeit der frühen Neuzeit. Grundlegung einer Theorie der Bellizität Europas', *Zeitschrift für Historische Forschungen,* XXIV (1997) 509-574; H. Schilling, 'Krieg und Frieden in der werdenden Neuzeit - Europa zwischen Staatenbellizität, Glaubenskrieg und Friedensbereitschaft', in: *Idem,* K. Bussmann, ed., *'1648 - Krieg undFrieden in Europa'. Aufsatzband I zur Europaratsausstellung zum 350. Jahrestag des Westfälischen Friedens* (München, 1998) 13-22; *Idem,* 'Die konfessionellen Glaubenskriege und die Formierung des frühmodernen Europa', in: P. Herrmann, ed., *Glaubenskriege in Vergangenheit und Gegenwart* (Göttingen, 1996) 123-137.

10 P. Burke, 'Did Europe exist before 1700?', *History of European Ideas,* I (1980) 21-29.

alter' wie es die niederländische Kultur um 1650 erlebte, immer gefährdet ist und daher Vorkehrungen für seine Sicherung zu treffen sind.

Fragen wir, wie angekündigt, nach der räumlichen Dimension des Europabegriffes, der im ersten Band die europäischen Kontextualisierung bestimmt, so ist zunächst in Erinnerung zu rufen, dass Europa nur scheinbar eine klar umreissbare geographische Einheit ausmacht. Im Mittelalter war Europa als kultureller und zivilisatorischer Typus nach allen Himmelsrichtungen hin unbegrenzt oder offen. Mitte des 17. Jahrhundert hatte sich das längst geändert, jedenfalls in den östlichen Randzonen der Mitte, hier bereits vor Jahrhunderten, im Südwesten bei den arabisch-muslimischen Exklaven auf der Iberischen Halbinsel, und im Norden, hier erst kürzlich durch den von Gustav Adolf eingeschlagenen Weg Schwedens nach Europa. Weiterhin offen und damit einer wissenschaftlichen Abgrenzung bedürftig war Europa damals im Osten und im Westen, also einerseits nach Russland und Asien hin und andererseits über den Atlantik hinweg. Diese beiden offenen Grenzen behandeln die Autoren der *Bevochten eendracht* durchaus unterschiedlich, namlich exklusiv im Osten und integrativ im Westen.

Die klare Abgrenzung nach Osten ergibt sich daraus, dass - wenn ich recht sehe - der Bezugspunkt der europäischen Kontextualisierung der niederländischen Kultur immer und ausschliesslich der lateinisch-christliche Teil des Kontinents bleibt. Damit ist der östliche, griechisch- oder russisch-orthodoxe Teil Europas einem anderen Kontext zugeordnet, der nicht in dem der Darstellung zugrunde gelegten spezifischen Sinne als 'europäisch' zu qualifizieren ist. Diese Abgrenzung ist sachgerecht wegen der allgemeinen Unterschiede zwischen dem griechisch- und dem lateinischchristlichen Zivilisationstyp Europa, unter denen ich die religionssoziologischen für besonders wichtig halte.[11] Speziell für die niederländische Kultur gewinnt diese Abgrenzung vom osteuropäischen Kontext noch dadurch zusätzlich an Plausibilität, dass in der Staats- und Gesellschaftsordnung der Nordniederländischen Republik die gemeindlich-kommunalen Elemente besonders stark ausgeprägt waren, und damit spezifische Bedingungsfaktoren des Kulturprofils gegeben waren, die im osteuropäischen Zivilisationstypus so gut wie ganz fehlen. Es wäre zwar reizvoll, in einem interzivilisatorischen Vergleich[12] durch eine Gegenüberstellung der niederländischen Verhältnisse mit denjenigen in einem nicht gemeindlich-kommunal verfassten Raum Gewicht und Funktion dieser gemeindlich-kommunalen Strukturen für die niederländische Kulturblüte noch schärfer herauszuarbeiten. Für eine synthetische

11 Zum religionssoziologischen Typus des lateinischen Europa zusammenfassend Schilling, *Neue Zeit,* 456ff.

12 Theorie und Praxis des Vergleiches in den Geschichts- und Sozialwissenschaften wurden in den letzten Jahren in einer interdisziplinären Forschergruppe an der Berliner Humboldt-Universität erforscht. Vgl. die Sammelbände H. Kaelble, J. Schriewer, ed., *Gesellschaften im Vergleich* (Frankfurt a.M., 1998); *Idem,* ed., *Diskurse und Entwicklungspfade. Der Gesellschaftsvergleich in den Geschichts- und Sozialwissenschaften* (Frankfurt a.M./New York, 1999); *Idem,* ed.,*Vergleich und Transfer. Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften* (Frankfurt a.M., 2002) (hier auch ein spezieller Beitrag zum Gesellschaftsvergleich in der Frühen Neuzeit).

Darstellung nach Art der IJkpunten-Bände wäre eine solche analytische Komparatistik aber kaum handhabbar gewesen.

Im Westen, über die Weltmeere hin ist - und das entspricht wiederum der historischen Situation um 1650 - keine vergleichbar klare Grenze für die europäische Kontextualisierung zu erkennen. Im Gegenteil, zu recht zieht die Darstellung die aussereuropäischen Welten in Amerika, Afrika und Asien immer wieder in die Betrachtung ein. Die niederländische Kultur des goldenen Zeitalters wird somit in einen europäischen Kontext gestellt, der den Kontinent im geographischen Sinne transzendiert und die Aktivitäten der Europäer, speziell natürlich der Niederländer, auf den Weltmeeren und den anderen Kontinenten sowie deren Rückwirkungen auf Kultur und Gesellschaft der Niederlande mit berücksichtigt.

Gleichwohl ist auch bei dieser niederländischen Kulturgeschichte im europäischen Kontext eine ‘low visibility of the wider world's mostly involontary participation in the formation of modem Europe’ zu konstatieren[13], und zwar weniger bezogen auf den ökonomischen Beitrag der anderen Kontinente, den die Autoren durchaus benennen, als bezogen auf die kulturellen und mentalen Impulse. Eine solche Schwäche ist bei europäischen Autoren, sofern sie nicht auf Überseegeschichte spezialisiert sind, offensichtlich verbreitet. Man wird also - nur soviel lässt sich an dieser Stelle sagen - die eingangs benannte historiographische Komplementäraufgabe von integrierter europäischer Geschichtsdarstellung einerseits und Nationalgeschichten im europäischen Kontext andererseits ergänzen müssen um die Perspektive einer weitergreifenden Austauschs- und Beziehungsgeschichte. Diese hat von zwei Grundzügen des europäischen Kulturprofils auszugehen - *erstens* von dem bereits für das Mittelalter, Kreuzzüge unter anderem, gültigen Sachverhalt, dass Europa ebenso wie seine einzelnen Teilgesellschaften, und hier natürlich in erster Linie die Träger der frühmodernen Expansion wie die niederländische Republik, auch immer das waren, was sie in der Begegnung mit aussereuropäischen und ausserchristlichen Kulturen geworden sind; und *zweitens* von der Universalität im Denken und im Handlungshorizont der Europäer, die ebenfalls im lateinischen Christentum des Mittelalters verwurzelt war, ausgangs des 15. Jahrhunderts in der europäischen Expansion aber eine globale räumliche Konkretisierung erfuhr. Auch dieser frühe Zug zur Globalität ist ein Beleg für die besondere Aktualität der frühneuzeitlichen Strukturen und Prozesse.

Diese Universalität der europäischen Kultur behandeln die Historiker meist in Art einer Einbahnstrasse, auf der europäisches Denken oder europäische Institutionen sich über die Welt verbreiteten und die aussereuropäischen Zivilisationen neu ordneten - so etwa, um nur zwei berühmte Beispiele zu nennen, die Menschenrechte und der Staat, dessen universelle Erfolgsgeschichte Wim Blockmans und Wolfgang Rein-

13 Diese Kritik trifft auch auf meine eigene europäische Geschichte zu. Vgl. dazu die Rezension von Thomas A. Brady in: *Archiv für Reformationsgeschichte, Literatur Bericht,* XXX (2001) 7, dort auch das Zitat.

hard eben noch in zwei grossen Meisterdarstellungen analysiert und gewürdigt haben.[14] Komplementär zu dieser zentrifugalen Dynamik war Europa aber durch sein Ausgreifen auf die Welt einer zentripedalen Dynamik ausgesetzt, oder besser formuliert: profitierte von einer solchen zentripedalen Dynamik, die der europäischen Kultur allgemein und - in unterschiedlicher Intensität - einzelnen ihrer nationalen Sub-Kulturen Impulse, Anregungen, Bewusstseinserweiterungen, Gewinn von Fähigkeiten, Herausbildung von Mentalitäten etc. etc. brachte. Das qualitative und quantitative Ausmass dieses Zugewinns ist noch weitgehend unerforscht, und es wird auch in der vorliegenden Kulturgeschichte der Niederlande erst andeutungsweise sichtbar.

Europa schuldet der Begegnung mit den aussereuropäischen Zivilisationen und Kulturen weit mehr als die von Politikern und Kirchenmännern der Gegenwart bereits wiederholt ausgesprochene 'Ent-Schuldigung' für Schmerz, Leid und Ausbeutung. Es ist sich und den anderen Völkern auch schuldig, den Gewinn aus der erwähnten zentripedalen Dynamik zu bilanzieren, also aus den Rückwirkungen der aussereuropäischen Aktivitäten auf Europa. Das gilt natürlich vor allem für eine so prominent an der europäischen Expansion beteiligte Nation wie die niederländische. Und so könnte ich mir vorstellen, dass sich für die niederländische Kulturgeschichte im europäischen Kontext eine sinnvolle Perspektivenerweiterung durch die Schlüsselfrage gewinnen liesse, ob und in welchem Umfang die niederländische Kultur des 'Goldenen Jahrhunderts' von einem vergleichbaren 'frontier'-Geist durchtränkt war, wie ihn die berühmte These von Frederick Jackson Turner für die amerikanische Geschichte des 19. Jahrhunderts und für den in der amerikanischen Nation bis heute nicht erlahmten Geist des Aufbruchs in Anschlag bringt.[15]

III Einzelne Sachzusammenhänge

Die sachlich-inhaltlichen Themenschwerpunkte können im vorliegenden Zusammenhang nur sehr holzschnittartig gewürdigt werden. Sie spiegeln unverkennbar die Forschungsinteressen der beiden Autoren wider, und doch findet der Leser die ganze Vielfalt und den ganzen Reichtum der in sich so differenzierten Welt im Mündungsgebiet der grossen Ströme eingefangen und in die europäische Perspektive eingeordnet - ein glänzender Beweis für die sachliche Weite, die komparatistische und interdisziplinäre Kapazität und die darstellerische Kraft der beiden Autoren.

Meisterstücke sind in meinen Augen insbesondere die methodisch wie inhaltlichsachlich innovativen, die niederländischen Verhältnisse sicher in den europäischen Kontext einordnenden Kapitel zu Bildung und Erziehung sowie zu Sprache und

14 W. Blockmans, *Geschichte der Macht in Europa, Völker, Staaten, Märkte* (Frankfurt a.M./New York, 1997); W. Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart* (München, 1999).

15 F.J. Turner, 'The significance of the frontier in American History', *Report of the American Historical Association for 1893,* 199-227.

Literatur samt ihrer Rolle bei der Herausbildung einer gesamtniederländischen Identität und Kultur. Dasselbe gilt für die von beiden Autoren explizit ins Zentrum gestellte städtische Kultur, speziell die historisch-politische Kultur des niederländischen Stadtbürgertums um 1650 sowie den damit zusammenhängenden Prozess der Disziplinierung oder Sozialkontrolle - Kapitel, in denen sich die Autoren, abgesehen von ihren eigenen Arbeiten, auf eine breite, jüngst in den Niederlanden besonders intensiv verfolgte internationale Forschung stützen konnten. Ich erinnere nur an die Untersuchungen von Maarten Prak zu den Städten und zum Bürgertum und von Herman Roodenburg oder Pieter Spierenburg[16] zur Kirchenzucht und Sozialdisziplinierung.

Vor allem in diesen Passagen treten sowohl die besonderen Bedingungen und Voraussetzungen als auch das spezifische Profil der niederländischen Kultur zu Tage, in Kunst und Literatur, aber auch hinsichtlich des politischen und gesellschaftlichen Zusammenlebens. Diese politische Kultur war - wie die Autoren offen und kritisch bilanzieren - alles andere als spannungsfrei; sie war eine *bevochten eendracht,* die immer aufs neue austariert und gesichert werden musste. Und doch oder gerade deswegen mutet vieles an dieser Politikkultur modern an, und ihre Leistungen nötigen gerade dem heutigen Betrachter Bewunderung ab - die besondere Einbindung des einzelnen in nachbarliche und gemeindlich-kommunale oder republikanische Zusammenhänge; die von eben diesen Nachbarschaften und Gemeinden - kirchlichen wie politischen - betriebene Einübung von Disziplin und Selbstkontrolle als Schritt auf dem Weg zu einer frühen Zivilgesellschaft; der Verzicht auf zentralistischen Dirigismus zugunsten regionaler und lokaler Entscheidungsfindung; schliesslich selbst das allgegenwärtige *eigenbelang,* zu dem die Autoren kritisch anmerken, dass es 'het laagst mogelijke niveau tot richtsnoer' werden liess (34), das aber zugleich Kräfte für die ökonomische und kulturelle Stabilisierung und Dynamisierung der Gesellschaft freisetze, wie es die niederländische Pamphletistik um 1650 unübertrefflich sentenzhaft formulierte: 'Das Wort "eigen" bedeutet viel. Nur der Bauer selbst fasst seine Kuh am dreckigen Strez und zieht sie aus dem Schlamm.'[17]

Die republikanische Politikkultur war um 1650 in den nördlichen Niederlanden besonders markant und besonders effektiv; exzeptionell war sie im damaligen Europa aber nicht. Denn gerade im Hinblick auf die eingangs herausgearbeitete Bedeutung der Frühen Neuzeit für das historisch-politische Bewusstsein der Gegenwart und für das Geschichtsbild, auf das sich das vereinte Europa zukünftig stützen kann, gilt es, Ausmass und Gewicht des partizipatorischen, republikanischen oder kommunalistischen Europa wieder ins historische Bewusstsein zu heben. Denn neben dem absolutistisch-höfischen Europa, das unbestritten gerade in jenen Jahrzehnten einen glanzvollen Höhepunkt erlebte und das daher in den meisten europäischen Ländern

16 Herman Roodenburg und Pieter Spierenburg sind auch die Herausgeber eines zweibändigen international vergleichenden Handbuches zur Sozialkontrolle und Disziplinierung in der Neuzeit (16. bis 20. Jahrhundert), das den niederländischen Befund in den europäischen Kontext stellt und das Ende 2002 / Anfang 2003 erscheinen wird.

17 Zitiert nach Schilling, *Neue Zeit,* 427.

die Geschichtsbücher beherrscht, standen partizipatorische, libertäre Flächenrepubliken wie die Niederlande, Venedig oder die Schweizer Kantone sowie nach Dutzenden zählende Stadtrepubliken, dazu die Adelsrepublik Polen. In gewisser Weise gehört auch das Heilige Römische Reich zu dieser Gruppe, dessen quasi-republikanische Libertät sich allerdings auf Reichsstände fürstlicher oder unterfürstlicher Qualität bezog.

Nach dem Gesetz der GröBe und der Zahl, das sich in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts rasch etablierte[18], fielen diese Republiken und nicht machtstaatsmässig organisierbaren, partizipatorischen Gemeinwesen im Kampf der Mächte zurück. Keine von ihnen war später in der Pentarchie der Grossmächte zu finden, auch nicht die eben noch so mächtige und im Krieg erfolgreiche niederländische Republik.[19] Dennoch oder gerade des wegen verdient diese 'Traditionslinie' einen besonderen Platz im europäischen Geschichtsbewusstsein, und es gilt daher deren innere integrative, zivilisatorische und pazifikatorische Kapazitäten zu würdigen, wie es in den Forschungen zum alteuropäischen Republikanismus[20] oder zum Kommunalismus[21], vor allem aber in den genannten Passagen der vorliegenden niederländischen Kulturgeschichte ja auch bereits intensiv geschieht.

Nicht weniger aktuell und im gesamteuropäischen Kontext aufschlussreich erscheinen mir - und mit diesen Beobachtungen will ich schliessen - die Passagen zur Beziehungsgeschichte zwischen Staat und Kirche, zwischen Gesellschaft und Religion oder - sozialwissenschaftlich gesprochen - zum religionssoziologischen Typus der frühneuzeitlichen Niederlande. Die Autoren haben zu recht 'het maatschappelijke effect van de Reformatie, de mate van de tolerantie' unter die Schlüsselfragen ihrer Kulturgeschichte aufgenommen (13) Und ihre Darstellung besitzt auch in dieser Beziehung autoritativen Charakter, wobei sie sich auf eine Vielzahl von Detailforschungen der letzten Jahrzehnte stützen konnten, genannt seien nur die Arbeiten von Nijenhuis, Meilink, Van Deursen und Bergsma. Dem Calvinismus wird dort und in dem 1650er IJkpuntenband eine deutlich geringere Bedeutung für die kulturelle und politische Identität der jungen Republik zuerkannt als in der älteren, nationalen Geschichtsschreibung - eine historiographische Entsprechung zu der eingangs erwähnten Relativierung der Reformation in der deutschen Geschichtswissenschaft.

18 H. Schilling, *Höfe und Allianzen. Deutsche Geschichte von 1648 bis 1763* (Berlin, 1989) 543 Seiten, = Siedler Deutsche Geschichte, Bd. 5 (Paperback ed., 1998) 194ff.

19 Dazu die systematisch angelegte Problemskizze von H.Th. Gräf, 'Gestaltende Kräfte und gegenläufige Entwicklungen im Staatensystem des 17. und 18. Jahrhunderts. Die Republik der Vereinigten Niederlande als Macht des Übergangs', in: P. Krüger, ed., *Das europäische Staatensystem im Wandel* (München, 1996) 11-25.

20 H. Koenigsberger, ed., *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit* (München, 1988).

21 Klassisch hierzu die zahlreichen Untersuchungen und synthetischen Darstellungen von Peter Blickle und seinen Schülem, zusammenfassend mit der älteren Literatur zuletzt P. Blickle, *Kommunalismus. Skizze einer gesellschaftlichen Organisationsform* (2 Bde., München, 2000) speziell zu den Niederlanden vor allem Band II, 72ff.v.

Diese Umdeutungen ergaben sich hauptsächlich aus dem seit den 1970er Jahren endgültig vollzogenen Abschied vom alteuropäischen Konfessionalismus und der parallel dazu erfolgten Hinwendung zur konkreten Alltagsgeschichte, beides von Judith Pollmann im Vorwort zu ihrer Buchelius-Biographie so einprägsam an der eigenen, katholischen Familie aufgezeigt, die noch nach dem Zweiten Weltkrieg in einem Amsterdamer Mietshaus in strenger Isolation von ihren protestantischen Nachbarn lebte, bis beide Seiten anfangs der 1970er Jahre realisierten, dass die traditionellen Konfessionsunterschiede ihnen nichts mehr bedeuteten, und daher Freunde wurden.[22] Das neue Bild ist ohne Zweifel realistischer, etwa in bezug auf die Zahlenverhältnisse, die Mitte des 17. Jahrhunderts den Calvinismus noch in weiten Gebieten eher in der Minderheit als in der Mehrheit zeigen. Realistisch ist auch die Erkenntnis, dass die langen religiösen Debatten des 16. Jahrhunderts im Falle der stark humanistisch beeinflussten, erst relativ spät von einer entschiedenen, calvinistischen Reformationsbewegung berührten Niederländer konfessionellen Abgrenzungsmechanismen eher distanziert gegenüberstanden und dass sie selbst nach der Wahl einer Kirchenzugehörigkeit nur begrenzt dem 'Zwang zur Konfessionalisierung'[23] folgen konnten, wollten sie nicht die alltäglichen Verbindungen zur Verwandtschaft, Nachbarschaft und den Freunden in Gefahr bringen, auch das genauestens nachlesbar in der erwähnten Buchelius-Biographie.

Realistisch ist das Bild schliesslich vor allem auch hinsichtlich des 'ökumenischen Alltags', etwa hinsichtlich der nicht-calvinistischen Studenten auf den reformierten Hochschulen (247f.) oder der Rolle katholischer Druckwerke auf dem bekanntermassen grossen und sehr diversifizierten Buchmarkt der Republik (267). Das alles macht das Bild zugleich auch gerechter, indem es nämlich nicht nur die Leistung der Konfessionen und Denominationen ausserhalb der calvinistischen 'publieke kerk' für die niederländische Kultur festhält, sondern darüber hinaus deren funktional äquivalente Position gegenüber dem Calvinismus, dem vor allem durch die Weber-These viel zu lange das Monopol auf ökonomische und kulturelle Formierung der frühmodernen Gesellschaften zugebilligt worden ist.[24]

22 J. Pollmann, *Religious choice in the Dutch Republic. The reformation of Arnoldus Buchelius (1565-1641)* (Manchester, 1999) X.

23 W. Reinhard, 'Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters', Wiederabdruck in: *Idem, Ausgewählte Abhandlungen* (Berlin, 1997) 127-150; allgemein zum Konfessionalisierungsparadigma auch die Abteilung IV Konfessionalisierung und nationale Identität von H. Schilling, *Ausgewählte Abhandlungen* (Berlin, 2002) 433-700. - Modifizierend zu den Niederlanden O. Mörke, 'Konfessionalisierung als politisch-soziales Prinzip? Das Verhältnis von Religion und Staatsbildung in der Republik der Vereinigten Niederlande im 16. und 17. Jahrhundert', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis,* XVI (1990) 31-60; speziell zu Friesland: Ph. Breuker, *Friese cultuur in de jonge Republiek* (Leiden, 1991).

24 H. Schilling, 'Luther, Loyola, Calvin und die europäische Neuzeit', *Archiv für Reformationsgeschichte,* LXXXV (1994) 5-31; *Idem,* 'Urban architecture and ritual in confessional Europe', in: J. Paiva, ed., *Religious ceremonials and images. Power and social meaning (1400-1750)* (Coimbra, 2002) 7-25; *Idem,* 'Die konfessionelle Stadt - eine Problemskizze', in: P. Burschel, M. Häberlein, V. Reinhardt, W. Weber, R. Wendt, ed., *Festschrift für Wolfgang Reinhard* (Berlin, 2002) 60-83.

Allerdings behalten neben diesem ‘ökumenischen’ oder besser gesagt multikonfessionellen Alltag auch die makro-historischen Zusammenhänge ihr Gewicht - etwa die Leistung des Calvinismus für die Selbstbehauptung gegenüber dem katholischen Spanien sowie allgemein für die Positionierung der aufständischen Provinzen innerhalb des sich herausbildenden internationalen Systems des frühneuzeitlichen Mächte-Europa[25], später dann auch für die Herausbildung einer spezifischen politischen Identität der jungen Republik. Gerade in dieser strukturellen Komplementarität zwischen Weite und Offenheit eines multikonfessionellen Alltags einerseits und den trotzdem offensichtlich unverzichtbaren Institutionen und Funktionen eines öffentlichkeitskirchlichen-calvinistischen Konfessionalismus[26] wird man das Spezifische an der niederländischen Lösung des frühneuzeitlichen Konfessionenproblems sehen können.

Als ‘tolérance sans édit’ hat Willem Frijhoff dieses Modell in komparatistischer Perspektive zur französischen Regelung unter dem Edikt von Nantes charakterisiert.[27] Das Jahr 2005, wenn es gilt, anlässlich des 450. Jahrestages den Augsburger Religionsfrieden von 1555 neu zu gewichten, sollte Gelegenheit geben, auf der Basis des 1650er IJkpunten-Bandes das niederländische Modell einer Öffentlichkeits-Kirche kombiniert mit Toleranz ohne Edikt in einer um das Beispiel des deutschen Religionsfriedens erweiterten Perspektive erneut europäisch zu kontextualisieren. Unnötig zu betonen, dass auch diese komparatistische Frage nach den Grundlagen und Bedingungen, unter denen ungeachtet weiterbestehender konfessioneller Unterschiede um 1650 in den einzelnen ‘nationalen’ Kulturen Europas Angehörige verschiedener Religionen und konfessioneller Weltanschauungssysteme zusammenleben konnten, sehr aktuell ist.

25 U. Sibeth, ‘Gesandter einer aufständischen Macht. Die ersten Jahre der Mission von Dr. Pieter Cornelisz. Brederode im Reich (1602-1609)’, *Zeitschrift für Historische Forschungen,* XXX (2003); H. Schilling, ‘La confessionalisation et le système international’, in: L. Bély, ed., *L'Europe des traités de Westphalie. Esprit de la diplomatie et diplomatie de l'esprit* (Paris, 2000) 411-428.

26 Im Prinzip bleibe ich also bei meiner Einschätzung in Schilling, ‘Religion und Gesellschaft’, die allerdings in vielen Einzelheiten gemäss der Forschungen der letzten Jahrzehnte und der vorliegenden Synthese des 1650er IJkpunten-Bandes zu modifizieren ist.

27 W. Frijhoff, ‘La tolérance sans édit. La situation dans les Provinces-Unies’, in: J. Delumeau, *L'acceptation de l'autre* (Paris, 2000) 86-107.

Bevochten eendracht? Beklonken tweespalt!
Anton van der Lem

De discussie wordt beperkt tot vier thema's: de keuze van het ijkpunt, het ontbreken van de politieke geschiedenis, de nationale zelfoverschatting en de illustraties.

I Een ijkpunt te laat

Een presentatie van een geschiedenis van Nederland aan de hand van enkele ijkpunten is een origineel idee. Er zijn al genoeg lineaire geschiedenissen en dit geslaagde experiment mocht beslist eens gewaagd worden. De keuze van het ijkpunt 1650 is op zich voortreffelijk, mits... mits dit het tweede deel - of voor mijn part een derde - in de reeks was geweest. Maar nee, de Noord-Nederlandse staat, de Republiek, moest het uitgangspunt van de reeks worden en dus koos men voor het jaar 1650. Eigenlijk een heel finalistisch en ook een - schrik niet - negentiende-eeuws uitgangspunt: de natiestaat als maatstaf kiezen voor onze terugblik. Wat Schilling prijst als betrokkenheid op het heden, is in mijn ogen een twijfelachtig argument. Het blijft net zo belangrijk ons voor te houden hoe de geschiedenis ook anders had kunnen verlopen.

Wat er al aan onvervulde mogelijkheden in de geschiedenis lag in de Nederlanden rond 1500 of rond 1550, het ging aan de initiatiefnemers van deze reeks voorbij. Terwijl er tal van voorbeelden te geven zouden zijn hoe het anders had gekund. Bijvoorbeeld in de onlangs beëindigde tentoonstelling over het graafschap Gelre aan het eind van de Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijd, een gezamenlijk Duits-Nederlands initiatief, in beide landen getoond. Gaat u nu niet tegenwerpen dat de Nederlanden in 1500 of 1550 een los samenhangend geheel vormden, niet meer dan een personele unie. Zeker, dat waren ze. Maar dat waren de Duitse landen, Spanje en zelfs Frankrijk ook.

Professor Schilling mag de keuze van 1650 geprezen hebben, maar buitenlandse gasten plegen hoffelijk te zijn: zijn lof zou net zo groot zijn geweest als de keuze op 1550 was gevallen. In dat geval zou hij de Vrede van Cateau-Cambrésis in 1558 geprezen hebben als een eerste bevestiging van het Europese machtsevenwicht - wat die vrede ook was. De geschiedenis van de Opstand wordt in het huidige deel 1650 slechts bij wijze van terugblik gepresenteerd. Maar was het streven van prins Willem van Oranje wel heilzaam voor de Nederlanden te noemen? Aan die vraag zijn Marijke Spies en Willem Frijhoff niet eens toegekomen. En welke figuur uit onze geschiedenis is buiten de landsgrenzen zo bekend - afgezien van de schilders - als Willem van Oranje?

Maar nee, de onafhankelijke Noord-Nederlandse natie moest van meet af aan het onomstotelijke ijkpunt zijn. We roepen Europa, maar gaan voorbij aan Antwerpen en

Brussel, aan Rijsel en Valenciennes. Dat is voor een goed deel ordinaire geborneerdheid. Wij leggen vrijwel moeiteloos een hogesnelheidstrein aan naar Parijs en een Betuwelijn van 200 kilometer naar Duitsland, maar gaan dwarsliggen als de Belgen de Ijzeren Rijn 40 kilometer door Limburg willen trekken. De streek tussen Rotterdam en de zee is herschapen in het industrieel landschap Europoort, maar als Antwerpen verzoekt om een verdere uitdieping van de Schelde, zet de Hollander zijn hakken in het zand, en wijst hij op de milieuproblematiek.

Kunnen we van een dergelijke generatie een evenwichtige en genereuze presentatie van onze gemeenschappelijke zestiende eeuw verwachten? De historici die zoiets zouden kunnen schrijven - ze zijn er, maar zijn niet benaderd door de initiatiefnemers van de ijkpuntenreeks. Hoe dit komt? Waarschijnlijk doordat het een van bovenaf georganiseerd project is geweest, door nog altijd zo niet hollandocentrisch dan toch neerlandocentrisch denkende Haagse dames en heren. Bijna had ik gezegd: Haagse achterkamertjespolitiek, als dat niet inmiddels tot het plebejerjargon was gaan behoren van de nationale rattenvanger van Hamelen - u weet wel wie ik bedoel.

De huidige presentatie is toch eigenlijk een anachronisme. In het internetprogramma van de Universiteit Leiden over de Tachtigjarige Oorlog proberen we een dergelijke benadering te vermijden en elke stad en elk gewest in zijn eigen recht te laten[1]. Daar treft u niet naar noord of zuid verdeeld, maar in alfabetische volgorde aan: Aalst, Alkmaar, Amsterdam, Antwerpen. En dan niet achter Aalst vermeld: 'België', zoals in de database van het brievenproject van Willem van Oranje. België, dat bestond in zijn tijd nog niet. Belgica wèl, maar daarvan maakten Amsterdam en Wervershoof net zo goed deel uit.

II Weg van de politiek

Niet alleen Willem van Oranje, ook het streven van Willem III - die andere internationaal bekende en gewaardeerde persoon - komt in het ijkpuntenprogramma nauwelijks ter sprake. Dat hangt nauw samen met een tweede principiële zwakte in het programma: de loskoppeling van de politieke geschiedenis. Het mag nog zo aantrekkelijk zijn zich te beperken tot de geschiedenis van de cultuur - men dient te beseffen dat de grondvoorwaarden voor die cultuur dikwijls (niet altijd!) worden geschapen door het politieke en economische kader.[2] Dat de Nederlandse cultuur van de zeventiende eeuw een burgerlijke cultuur was, kan niet los worden gezien van de politieke strijd die de burgerij in de Opstand en in de Republiek heeft moeten leveren. In alle ijkpuntdelen ontbreekt grotendeels de band tussen de politiek enerzijds,

1 Zie: http://dutchrevolt.leidenuniv.nl.

2 Zo komen de schrijvers van het ijkpunt 1800 pas in hun laatste hoofdstuk met enkele politieke en financiële feiten op de proppen die zeer bepalend waren voor de in vijfhonderd bladzijden beschreven voorafgaande geschiedenis. Het betreft de staatsinkomsten van de Bataafse Republiek, die ruwweg voor de helft opgingen aan rentebetalingen, en voor de andere helft aan Parijs werden afgedragen.

de culturele verschijningsvormen anderzijds. Een zekere vormeloosheid en gebrek aan greep op de presentatie is in vrijwel alle delen het gevolg.

III De nationale zelfoverschatting

Wij Nederlanders hebben het doorgaans erg met onszelf getroffen. We vinden onszelf open en tolerant. Sterker nog: we vinden dat ook Europa het buitengewoon met ons getroffen heeft en menen dat aller ogen voortdurend op ons gericht zijn. Moeiteloos spreken we over de betekenis van Nederland voor Europa, wat Europa aan Nederland te danken heeft, over Nederlandse cultuur in Europese context. Maar wat is de betekenis van Denemarken, van Portugal, van Oostenrijk voor de Europese cultuur? We malen er niet om, beginnen zelfs te lachen. Toegegeven, een beroemde schilderschool, daarin zijn we uniek. Maar onze schrijvers en dichters? Leest de buitenlander hen graag in een Engelse, Franse of Duitse bloemlezing? Krijgt de niet-Nederlandse lezer - of zelfs maar de landgenoot - nu een portret van Hooft, van Bredero, van Huygens? Nee, de aandacht van de schrijvers voor het schilderen van de achterliggende structuren van het gezelschapsleven, hoe voortreffelijk ook, heeft als gevolg dat de persoonsbeschrijving tekort gekomen is.[3]

Dat geldt ook voor de andere delen. Nu is het beslist niet zo dat Marijke Spies en Willem Frijhoff een panegyrische toon aanslaan. Maar hun lof is groot voor wat zij noemen ‘de omgangsoecumene in de publieke ruimte.’ Tevergeefs zult u dan ook zoeken naar de uitlating van de onverdraagzame dominee Smout die zijn tegenstanders dreigde dat de stenen van de straat het woord des Heeren zouden spreken. De schrijvers lijken zeer in hun nopjes met de Nederlandse samenleving van de zeventiende eeuw. Gelukkig spreken zijn niet over het ‘Wonder van de Republiek’, ‘Het mysterie van de jonge Rembrandt’ of het ‘Geheim van Gouda’ om het grote publiek te prikkelen.

IV De illustraties illustreren niet

Over het laatste thema hoef ik niet te spreken: de illustraties. Ze zijn een blamage. En beneden het niveau van de schrijvers. Afgezien van het feit dat kennelijk de uitgeverij er geen tijd en aandacht aan heeft willen besteden, is er hier sprake van een principiële fout: men heeft de afbeeldingen achteraf erbij gezocht. Terwijl men die al werkende weg moet noteren en verzamelen. Een afbeelding waarnaar niet in de hoofdtekst kan worden verwezen, is een overbodige afbeelding. En iets wat wel in de tekst

3 Dat wil niet zeggen dat er geen personen in het boek voorkomen, maar dat ze niet ten voeten uit geschilderd worden in portretten; het zijn slechts flarden van beschrijvingen die de auteurs bieden.

wordt genoemd, maar niet in de illustraties getoond, is een gemiste kans. De verwaarlozing van de afbeelding heeft zijn spiegel in de geschreven tekst. Geen van de auteurs heeft zich waarschijnlijk een voorstelling van het lezerspubliek gemaakt. Wie zijn de lezers? Alleen vakgenoten? Of het bredere publiek? Zijn de boeken toegankelijk geschreven? Veronderstellen ze niet te veel bekend? Ik vrees dat de boeken voor studenten geschiedenis al te moeilijk zullen zijn.

Bij het verschijnen van het deel over 1650 was ik positiever dan ik nu ben nu ik alle delen heb gelezen. Er lijkt nauwelijks overleg te zijn geweest tussen de schrijvers van de delen onderling. Of zelfs tussen de schrijvers van één deel. Mijn lof was de auteurs al bekend uit *Het Financieele Dagblad.* [4]

4 Anton van der Lem, 'Beredeneerde durf. Knappe synthese van de Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw', *Het Financieele Dagblad,* zaterdag 1 april 2002, 31. *Idem,* 'Een keurig gemiddelde. Ijkpunt van Nederland rond 1800 kabbelt voort met verstandige maar nergens verrassende beschouwingen', *Het Financieele Dagblad,* zaterdag 1 december 2001, 24. *Idem,* 'Handboek over Nederland rond 1900 ontbeert verantwoorde opbouw', Het *Financieele Dagblad,* zaterdag 23 september 2001, 27 *Idem,* 'Het mariakaakje voorbij. De geweldige gedaanteverwisseling van Nederland in het tijdvak 1948-1973', *Het Financieele Dagblad,* zaterdag 14 juli 2001.

Hoe cultureel mag cultuurgeschiedenis zijn? Rond het ijkpunt 1650

Willem Frijhoff en Marijke Spies

Het is lichtelijk verbijsterend om mee te maken hoe er in een gezelschap van vakhistorici wordt gesproken over boeken die handelen over de Nederlandse *cultuur*. Die hele congresdag van 31 mei 2002 lang was het voornamelijk 'politiek' wat de klok sloeg. De toon werd wat dat betreft meteen al gezet door voorzitter Blom, die betoogde dat, waar het begrip 'Nederland' verwijst naar een samenleving die bepaald wordt door haar staatkundige grenzen en samenhang, de 'Nederlandse cultuur' primair beschouwd had moeten worden vanuit een politieke invalshoek. Het gros van de aanwezigen sloot zich daar de rest van de dag *con amore* bij aan. Kennelijk wordt de geschiedschrijving in Nederland nog steeds beheerst door de opvatting dat 'echte' geschiedenis over naties gaat, over de overheid, of tenminste over politieke cultuur.

Het is maar de vraag of politiek werkelijk de ruggengraat van een samenleving is. Wordt zij niet eerder gevormd door de gedragingen, en de opvattingen over die gedragingen, van de participanten? Vanuit cultureel gezichtspunt is politieke cultuur een handelingsrepertoire naast vele andere. Het belang ervan hangt van de relatieve plaats van politiek handelen in het systeem van normen en waarden en van de machtsverhoudingen af. Die plaats ligt niet vast in de tijd, en is ook niet voor iedere groep in de samenleving identiek. In *1650: Bevochten eendracht* hebben wij de Nederlandse cultuur als zo'n systeem beschreven: als het geheel van gedragscodes, normen, emoties en waarden die, uitgedrukt in handelingen, teksten, beelden, voorwerpen, gebouwen, liederen *e tutti quanti,* het samenleven van mensen vormgeven, richten en reguleren. Bij die vormgeving speelt religie een rol zo goed als politiek, wetenschap en onderwijs zo goed als de drukpers, de 'hoge' kunsten van de Vondels en de Rembrandts zo goed als de 'lage' van de gevelstenen, de stuiversprenten en de liedjes op de kermis. Andere invalshoeken waren mogelijk geweest, elk samenvattend beeld heeft nu eenmaal een zekere mate van contingentie en weerspiegelt voorkeuren en keuzes van de auteurs.

Maar één ding is zeker: politiek speelt bij dat alles een ondergeschikte rol in de zeventiende eeuw en misschien ook nog wel heden ten dage. Overheidsbeleid kan kaders stellen (maar deed dat zeker rond 1650 maar mondjesmaat), politieke besluiten hebben gevolgen voor de leef- en beeldwereld, en vanuit het perspectief van ons boek gezien is politiek handelen zelf een vorm van politieke dan wel bestuurscultuur (heel hoofdstuk 2 en een deel van hoofdstuk 3 zijn daaraan gewijd). Maar de suggestie dat politiek de motor zou zijn van een samenleving wijzen wij ronduit af. Ons boek gaat over een *samenleving* die in politiek opzicht de vorm van een staat had (zij het wel een heel andere dan de huidige), niet over die *staat* als zodanig. Over de subtiele samenhang van dat alles werd de hele dag echter met geen woord gerept. Plechtig werden alle begripsbetekenissen van 'cultuurgeschiedenis' die door buiten-

landse *en* Nederlandse cultuurhistorici nu al twee decennia lang in een stroom publicaties zijn uitgelegd nog eens voor het voetlicht gebracht alsof het wiel opnieuw werd uitgevonden. Voor een areopaag van vakhistorici had dat, dunkt ons, niet nodig moeten zijn.

Cultuurgeschiedenis?

Een buitenlandse waarnemer moet die dag verschrikt hebben gedacht dat cultuurgeschiedenis thans zozeer 'uit' is bij de historici van Nederland dat er een collectieve amnesie is ontstaan. We doelen dan op die vorm van cultuurgeschiedenis die meer wil dan *top down*-processen van wereldlijk en kerkelijk beleid traceren, en die niet de beslissers, hun regels en hun normen maar het handelen en de beeldwereld van de hele groep tot uitgangspunt neemt. Die meer op *agency* dan op *structure* is gericht. Die niet alleen de gewenste werkelijkheid wil bestuderen maar ook en vooral het proces van toe-eigening van cultuur door de partners in het proces, en het resultaat daarvan: een gelaagde en pluriforme samenleving, waarin de spanning en dynamiek niet door anonieme structuren worden opgelegd maar in de interactie tussen de medespelers wortelen, wie dat ook mogen zijn, en in de reflectie van die medespelers op zichzelf, hun onderlinge verhoudingen, en hun samenleving. Voor de functies die de kunsten daarbij vervullen, en waarover ruim een kwart van ons boek gaat, ontbrak bij het slotcongres al helemaal elke belangstelling. Alleen Heinz Schilling gaat er in zijn commentaar op in. Maar hij was die dag jammer genoeg afwezig, anders hadden de discussies wellicht een heel andere wending gekregen.

Eigenlijk hebben maar weinig commentatoren opgemerkt dat het bij de IJkpuntboeken uitdrukkelijk om een vorm van cultuurgeschiedenis gaat.[1] Wij hebben dat echter uitdrukkelijk in ons boek verantwoord (52-55). De vraag moet dus niet zijn of wij wel een integrale geschiedenis van '1650' hebben geschreven, de politiek correcte accenten hebben gelegd en alle aspecten van de Nederlandse samenleving voldoende hebben verantwoord, maar hoe wij met cultuur zijn omgegaan. Het eerste antwoord is dan dat wij niet zozeer een 'klassieke' cultuurgeschiedenis hebben willen schrijven, dat wil zeggen een samenvattende geschiedenis van de bekende Nederlandse cultuurverschijnselen. Veeleer hebben we de Nederlandse samenleving willen analyseren bezien vanuit de cultuur. Natuurlijk lopen die twee benaderingen in elkaar over, maar het hoofdaccent van beide verschilt wezenlijk en verklaart ook bepaalde keuzen of omissies. Laten we echter niet vergeten dat 'cultuur' geen term van 1650 is en dat wij dus, in tegenstelling tot de laatste ijkpunten, ons eigen object hebben moeten construeren.

Dan nog zijn er twee opties mogelijk. Cultuur kan immers grofweg op twee manieren worden benaderd. Als een product, een resultaat, een tekst, een geheel van uitin-

1 Maar zie de bespreking door Matthijs van Otegem, 'Geschiedenis is een daad', *De Zeventiende Eeuw* (2002, ter perse) en ons antwoord daarop in hetzelfde nummer.

gen van het menselijk leven en samenleven, dus iets wat een vaste vorm heeft gekregen, wat in een bepaalde vormtraditie staat, en daarom ook steeds een uitgesproken historische dimensie heeft. Maar ook als een proces, een constructie in wording, een verhaal dat wordt verteld, een manier van omgaan door en met mensen in hun leven en samenleven, dus iets wat meer zegt over hoe cultuur in het hier en nu (of, in het geval van ons boek, in 1650) wordt gemaakt, met het oog op de toekomst, dan over de betekenis die het meekrijgt vanuit het verleden, ook al mag men het belang van de historische vormentaal daarbij zeker niet vergeten. In die tweede benaderingswijze staat de culturele dynamiek centraal. Cultuur, ook de cultuur die we van het verleden hebben geërfd, wordt dan in de eerste plaats beschouwd onder het gezichtspunt van haar ontwikkeling. Bij zulke vormen van cultuuronderzoek gaat het erom te achterhalen op welke manier de verschillende actoren en vormen van handelen *(agency),* taal- en gedragsrepertoires, codes en waarden in elkaar grijpen en zich met elkaar vervoegen tot 'cultuur'. De term 'systeem van conventies', die de voorzitter van het IJkpuntenprogramma, Douwe Fokkema, daarvoor graag hanteert (met name in *Rekenschap*), is daarbij nuttig, maar niet alleenzaligmakend. Soms komt cultuur immers juist in de tussenruimte tussen conventies tot stand, zoals andere goeroes van het cultuurbegrip ons leren.

Daarbij moeten we onmiddellijk aanmerken dat cultuur steeds een vorm van interactie is tussen dat wat is en dat wat wordt, en daarom voortdurend in beweging blijft. Hoewel er steeds sprake is van 'cultuur', is het dus niet mogelijk *een* cultuur eens en voor al vast te leggen. Culturele dynamiek is cultuur gezien onder het aspect van beweging, overigens zonder dat de gedachte aan vooruitgang of vernieuwing zich noodzakelijk opdringt. Het gaat hier immers niet om een inhoudelijk cultuurbegrip maar om een breed hanteerbaar *model* voor de analyse van cultuur, zoals ze tot stand komt en zich in wisselwerking met andere facetten van leven en samenleven verder blijft ontwikkelen.

In ons boek hebben we geprobeerd deze visie breed te operationaliseren aan de hand van een paradoxale opdracht: de Nederlandse cultuur beschrijven in één ijkjaar, 1650. Paradoxaal, want als cultuur dynamisch is, biedt een ijkjaar, een statische dwarsdoorsnede, daarin weinig inzicht. De oplossing van dat dilemma hebben we verwoord in de titel van het boek: *1650: Bevochten eendracht.* Het resultaat was 'eendracht', maar het bijvoeglijk naamwoord 'bevochten' verwijst uitdrukkelijk naar een wordingsproces dat de componenten van die cultuur, haar waarden en gedragscodes heeft aangeleverd. De dynamiek moeten we bij zo'n dwarsdoorsnede dus niet zozeer zoeken in wat gewoonlijk 'cultuur' wordt genoemd, dat wil zeggen de resultaten, de cultuurproducten, de manifestaties en *performances,* als wel in de sociale ruimte waarin ze tot stand komt en in de vormentaal die ze gebruikt. Een van die sociaal dynamiserende elementen was in 1650 de strijdlust, die borg stond voor een actieve zoektocht naar identiteit, zowel in het seculiere als in het geestelijke vlak. De dynamiek ligt hier dus veel meer in datgene wat verandering bewerkt, in de wijze van toe-eigening van de

cultuurvormen die uit het verleden en uit andere streken en landen werden aangeboden, dan in het resultaat ervan.

In opdracht van de tijd?

Het is eigenlijk beschamend in Nederlandse besprekingen van de ijkpuntsyntheses de vaak impliciete, soms zelfs expliciete suggestie te lezen dat de auteurs van de synthetische delen zich kritiek- en gedachteloos voor het karretje van het overheidsbeleid hebben laten spannen. Zijn recensenten misschien bang zich aan zoiets onbehoorlijks als maatschappelijke relevantie te committeren? Of hebben ze zo weinig fiducie in hun collega's - en zo weinig inzicht in hun werk - dat ze serieus menen dat de auteurs hun eigen concepten en analyses niet wegen of toetsen maar gevangen zitten in het 'contemporaine discours'? Al is een uitspraak uit 1988 van een voormalig minister-president de aanleiding geworden voor de opzet van het IJkpuntenprogramma, er is nooit ofte nimmer sprake geweest van een bewuste of verborgen agenda die de auteurs zou hebben gestuurd - zo min als dat het geval zal zijn geweest bij andere grote NWO-programma's, zoals Sociale Cohesie of De Natiestaat, waarbij dat wegens de actualiteit van het thema wellicht nog meer voor de hand zou liggen. Blijkbaar vindt historisch Nederland het echter nog steeds vies om bij het opstellen van de historische onderzoeksagenda rekening te houden met wensen van anderen dan de beroepsgroep zelf.

Flink wat recensenten hebben met kennelijk genoegen gemeend de auteurs van '1650' erop te kunnen betrappen dat zij een twintigste-eeuws 'poldermodel' terugprojecteerden in de zeventiende eeuw. Natuurlijk kunnen historici zich niet onttrekken aan de vragen van hun samenleving. Al evenmin mogen ze hooghartig hun neus ophalen voor de concepten en beelden waarmee hun eigen samenleving vormgeeft aan haar cultuur. Doen ze dat wel, dan blijven ze in hun ivoren toren en missen ze de aansluiting bij hun publiek. Wie geschiedenis schrijft probeert met behulp van een kritische analyse en met inzet van retorische middelen nieuwe beelden te scheppen. De middelen en de beelden moeten tot op zekere hoogte wel schatplichtig zijn aan de contemporaine cultuur, wil de historicus verstaanbaar zijn voor zijn tijdgenoten. Zo kan men met goed recht een term als 'gedoogpraktijk' voor Holland anno 1650 een anachronisme vinden, maar hij zet wel met één pennestreek een voor allen herkenbare praxis neer.[2] De historicus kent als geen ander het dilemma tussen een brongerichte en een publieksgerichte stijl. Maar juist in de kritische analyse toont hij zijn onafhankelijkheid. De 'discussiecultuur' die een van de centrale concepten van ons boek vormt heeft dan ook niets van doen met de Paarse verbeelding (Davids), maar komt voort uit een, voor beide auteurs van '1650', decennialange omgang met en wetenschappelijke ondervraging van een eeuw en een land die, dat geven we toe, ons

2 Aldus de kritiek van A. van der Lem, in *Het Financieele Dagblad,* 1 april 2000.

fascineren. Natuurlijk mede omdat we er zelf deel van uitmaken. Maar fascinatie is nog iets anders dan een vertroebeld oordeel.

We kunnen het ook anders formuleren. Het moge waar zijn dat auteurs kinderen van hun tijd zijn, evengoed geldt dat voor hun lezers. En misschien nog wel meer, want terwijl auteurs hun kernbegrippen bij het schrijven op een goudschaaltje wegen, laat de snelle lezer zich gemakkelijk meeslepen door de connotaties die zulke begrippen spontaan bij hem oproepen. Zo is het kennelijk nogal wat historici onder onze lezers vergaan met het begrip 'discussiecultuur'. Discussie, of maatschappelijk debat, heeft bij velen thans de connotatie van 'consensus zoeken' en, in de dominante geschiedschrijving van politieke en sociaal-economische snit, van 'poldermodel'. Die connotaties hebben bij verschillende recensenten het lezen gestuurd, zo niet vertroebeld, en de wetenschappelijke waardering van ons concept een kwartslag gedraaid. Terwijl wij 'discussiecultuur' in '1650' als een analytisch concept hebben gebruikt, als een van de *vormbeginselen* van de sociale interactie op dat moment, hebben veel lezers en recensenten het begrip *inhoudelijk,* ja finalistisch ingevuld, vanuit hun eigen, contemporaine gevoelswaarden. Discussie betekent voor hen kennelijk dat er koste wat kost overeenstemming moet worden bereikt. Die niet alleen methodologisch onjuiste maar voor '1650' ook anachronistische visie vormt echter beslist niet de strekking van ons boek, en een niet-Nederlands recensent als Heinz Schilling heeft dat er ook niet in gelezen.

Misschien zeggen zulke reacties ook meer over de wens van de lezer om gerustgesteld te worden over de continuïteit in de geschiedenis, of om, ondanks alles, toch een vorm van dienstbare geschiedschrijving te construeren. Zo meende Jos Palm dat wij '1650' het beeld van een 'conciliante samenleving' toedichten, maar valt uit zijn bespreking op te maken dat hij alle concepten uit ons boek systematisch op presentistische manier interpreteert.[3] Een historicus zou beter moeten weten, dunkt ons. Niet alles valt de lezers overigens kwalijk te nemen, want de dubbelzinnige, ja paradoxale uitgangspositie van het onderzoeksprogramma, die door de stuurgroep nog eens dik wordt aangezet in de inleiding op de IJkpuntboeken, geeft wel aanleiding tot misverstand: om continuïteit in identiteit aan te tonen is met discontinue ijkpunten gewerkt. Wij hebben ons als auteurs niet veel aan dat NWO-finalisme gelegen laten liggen, maar we kunnen het de lezer moeilijk kwalijk nemen dat hij er soms anders over denkt.

Zo zijn wij echter beslist niet te werk gegaan. Onze basisconcepten zijn niet gegroeid vanuit een politieke opdracht maar vanuit een langdurige omgang met zeventiende-eeuwse bronnen.[4] Discussiecultuur is niet hetzelfde als het poldermodel, want

3 Bespreking in *Vrij Nederland,* 5 augustus 2000.

4 Zo is het sleutelbegrip 'omgangsoecumene' al in 1983 in dit tijdschrift gelanceerd. Zie: W. Frijhoff, 'Katholieke toekomstverwachting ten tijde van de Republiek: structuur, en grondlijnen tot een interpretatie', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden,* XCVIII (1983) iii, 430-459. Wanneer eerst W. Ultee en na hem C.A. Davids pleiten voor onderzoek naar de crisisbestendigheid van de omgangsoecumene lijken zij zich niet te realiseren dat dat begrip juist ontwikkeld is in de context van een interconfessionele paniek, om de discrepantie tussen confessionele crisis en alledaagse omgang in eenzelfde bevolkingsgroep te verklaren. Zie verder de opstellen in W. Frijhoff, *Embodied belief. Ten essays on religious culture in Dutch history* (Hilversum, 2002).

wat in 1650 ontbrak was het streven naar *consensus.* In 1650 leeft een duidelijke, overal traceerbare behoefte aan *discussie* over thema's van collectief belang, waarin we, zeker voor 1650 (wellicht niet meer voor 1750, maar daar ging ons boek uitdrukkelijk niet over), de wens vermoeden om de samenleving bespreekbaar te houden. Die wens leefde vermoedelijk niet zozeer bij de overheid en het maatschappelijk establishment als wel, maar daar heel beslist, bij de maatschappelijke middengroepen: zij wilden betrokken worden, of blijven, bij wat hun onmiddellijk aanging, en het domein dat hun aanging was vermoedelijk groter dan in later tijd, gewoon omdat nog niet alle competentiegebieden door specialisten van het een en het ander waren dichtgetimmerd. De Republiek was op dat moment in onze ogen een relatief open en beslist een dynamische samenleving, toegankelijk voor allerlei vormen van communicatie, en ook daardoor - wij laten het woord hier maar gerust vallen - 'modern' in de zin die De Vries en Van der Woude eraan hebben gegeven.[5]

Wel is het natuurlijk zo dat discussies ook ten tijde van de Republiek soms door besluiten werden gevolgd. In de Staten-Generaal en op alle lagere overheidsniveaus moesten gewoon beleidsbeslissingen worden genomen. Gegeven de federale staatsvorm, het collegiaal bestuur en de collectief gedragen soevereiniteit, waren specifieke vormen van consensus daar geïnstitutionaliseerd. De Republiek bazuinde dat ook luid uit in de sleutelterm van haar devies: de *concordia* (de 'eendracht' uit de titel van ons boek) was een vorm van consensus, dat wil zeggen afgesproken eenvormigheid van gedrag en eenstemmigheid van gemoed, die net iets anders is dan 'eenheid' - maar dat subtiele verschil is voor de hedendaagse inwoner van de Nederlandse eenheidsstaat met haar krachtige centrale overheid kennelijk moeilijk te vatten, zo goed als het trouwens in de zeventiende eeuw vaak al een brug te ver was voor het begripsvermogen van de toenmalige eenheidsstaten (Engeland, Frankrijk, Spanje...).

De noodzaak om politieke overeenstemming te bereiken vormt echter slechts één element van onze analyse, en ze staat niet in het hart van ons concept 'discussiecultuur'. Herinneren we hier slechts aan de eerste term uit onze titel: in de praktijk van alledag werd de eendracht van de Republiek voortdurend *bevochten,* zo goed als de Republiek in 1650 zelf nog een moeizaam bevochten staat was. Niks Paars, niks consensuscultuur, maar oorlog, expansiedrift en agressiviteit (die *frontier'-Geist* waar Schilling op wijst), tegenstellingen, verschillen en contrasten op alle niveaus, de spanning tussen middelpuntvliedende en middelpuntzoekende krachten, factiestrijd, soms bruut geweld, steeds verlangen naar oligarchie, autocratie, ja theocratie, dat wil zeggen ongebreidelde macht over anderen, met een beroep op hoger, liefst op God zelf. Niet voor de schilders of intellectuelen werden monumenten opgericht maar voor de zeehelden, voor de militaire triomfen van de stadhouders, en voor

5 J. de Vries, A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam, 1995) 821-825.

de commerciële expansie van de burgerij. Wie dat niet in ons boek heeft gelezen maar meent dat wij daarin een in essentie vreedzaam poldermodel anno 2000 poneren, moet niet verder zijn gekomen dan de inhoudsopgave.

Ordeningsprincipes, begrippen en beelden

De vele manieren waarop en de vormen waarin rond 1650 de cultuur haar richtende en regulerende functie vervulde, hebben wij trachten te definiëren in termen van enkele basisbegrippen. De belangrijkste daarvan zijn: pluriformiteit, omgangsoecumene, participatie en discussiecultuur. De status van die begrippen behoeft kennelijk nadere uitleg. Ze worden door ons als analytische begrippen gebruikt. Dat wil zeggen dat ze kunnen helpen de mechanismen van de sociale interactie op een veelheid van niveaus en in een veelheid van domeinen te analyseren. Maar het zijn beslist geen doelbegrippen die een gewenste politieke oriëntatie aangeven, toen dan wel thans. De nadruk die wij op die begrippen hebben gelegd, betekent inderdaad een nadruk op de *functie* van de cultuur in een complexe samenleving. 'Hoe werkt cultuur?' hebben wij ons afgevraagd. Dat is iets heel anders dan het ontkennen van tweespalt, zoals Van der Lem meende. We ontkennen de tweedracht niet, integendeel, we geven er verschillende staaltjes van - al is het dan bijvoorbeeld niet in de persoon van de Amsterdammer Smout maar in die van de Hagenaar Stermont. En we beweren evenmin dat onze zeventiende-eeuwse voorouders ook maar in de verste verte 'tolerant' in de huidige betekenis van het woord zouden zijn geweest. Wat we wèl proberen te laten zien is op welke manier er met tweedracht en intolerantie werd omgegaan opdat er een leefbare en werkzame samenleving mogelijk was. En weer is het alleen Schilling geweest, die dat heeft onderkend.

We hebben getracht de Nederlandse cultuur van 1650 te laten *zien* - laten we zeggen: op duidende wijze de werking ervan te *beschrijven,* inclusief het vertoog dat die cultuur over zichzelf hield en dat daar deel van uitmaakt. Dat beeld is per definitie ons eigen beeld, zoals ook Huizinga, Schama, Israel, Van Deursen, Price en anderen hun persoonlijke, soms hoogstpersoonlijke, beeld van de zeventiende eeuw hebben gegeven. Het verschil met deze auteurs is dat wij ons daarbij hebben geconcentreerd op een bijzonder smalle tijdspanne, en getracht de rest te vergeten. Of dat laatste gelukt is, kan natuurlijk voorwerp van kritiek zijn. Wel hebben we langs die weg geprobeerd het spanningsveld en de vormentaal van de Nederlandse cultuur anno 1650 te definiëren. Juist daarvoor hebben we een aantal begrippen ontwikkeld of parameters gebruikt die bij een longitudinale benadering gemakkelijk verwaarloosd worden of simpelweg minder zinvol zijn. De samenhang van de cultuur kan bij een ijkjaar immers niet meer in termen van (temporele) causaliteit worden aangetoond maar behoeft een andere strategie: ze moet worden beschreven met behulp van enkele algemene ordeningsprincipes. Dat zijn nu precies onze basisbegrippen.

We hebben dan ook niet geprobeerd de cultuur van dat ijkjaar historisch te verkla-

ren, en zeker niet vanuit de ontstaansgeschiedenis ervan. Voor zo'n historiserende verklaring, dat beseffen wij ten volle, is enerzijds een meer dynamische benadering noodzakelijk die het concept 'ijkpunt' overschrijdt, anderzijds een bredere inbedding van de cultuur in wat we met een intussen wellicht te zwaar beladen woord een 'integrale' benadering zouden noemen. Het ging ons erom een schets te geven van wat wij de belangrijke constituerende kenmerken van de Nederlandse cultuur anno 1650 achten, niet om de oorsprongen daarvan te traceren, of die nu gezocht moeten worden in het Bourgondische rijk of in het Hollandse waterland, *voce* Blom en Davids.

Evenmin hebben wij lijnen willen trekken naar de toekomst. Al bleef de politieke structuur van Nederland, ondanks de sterk toegenomen macht van de stadhouder, zijn hof en zijn netwerk, tot 1795 formeel in hoge mate identiek aan die van 1650, de samenleving was in die anderhalve eeuw in vrijwel alle opzichten grondig veranderd.[6] Daarmee staat ook de geldigheid van onze begrippen voor andere ijkpunten ter discussie. Zijn ze voldoende toegesneden op de sociale interactie en de cultuurvormen van 1800, 1900, 1950? Aan anderen het oordeel daarover. Zeker is wel dat de lezer er bijzonder onverstandig aan zou doen vanuit onze begrippen gedachteloos lijnen naar het heden te trekken, alsof de huidige Nederlandse samenleving al in die van 1650 als in een blauwdruk kan worden gelezen. Vorm en betekenis staan in de geschiedenis niet zelden haaks op elkaar. Maar het is ook weer niet vreemd dat een collectief toegeëigend repertoire van gedragsregels en gedragsmodellen over de lange termijn in hoge mate stabiel blijft. Maatschappelijke groepen koesteren vaak hun vertrouwde vormentaal maar generen zich niet daar voortdurend nieuwe betekenissen aan te hechten. Aan het samenspel van beide, vorm en betekenisgeving, ontlenen ze hun identiteit.

Het is goed mogelijk dat wij kansen hebben gemist - maar hoeveel anderen hebben die kansen niet allang gegrepen! -, het bezwaar tegen ijkpunten als zodanig vervalt echter als men onze insteek wil volgen. IJkpunten hebben zelfs zo hun voordelen, erkent Davids. Die voordelen hebben we trachten uit te buiten door het hele patroon van cultuurverschijnselen te traceren dat zich op een gegeven moment heeft gevormd en op dat moment als 'Nederlands' wordt gepercipieerd, ongeacht de herkomst van de verschillende constituerende elementen. Met Schilling zijn we van mening dat - helemaal afgezien van de legitieme, door velen en trouwens ook door onszelf gestelde vraag of het hele programma niet bij een veel vroeger ijkpunt had moeten starten - de periode rond 1650 voor een dergelijke momentopname zo gek nog niet is, maar dat heeft in onze opvatting toch meer te maken met een zich langzamerhand vestigend besef van een eigen collectieve identiteit dan met zoiets als een 'natiestaat', want daarvan was de Republiek nog ver verwijderd. Zelfs de term 'cultuurnatie', die een van ons indertijd voor hedendaags Nederland heeft gebruikt, kan in de context van een 'bevochten eendracht' eigenlijk nog niet anders dan met een pincet

6 Het besef dat 1650 een wezenlijk ander ijkpunt vormt dan 1800 en later, heeft Ed Jonker er dan ook van weerhouden ons boek bij zijn globale evaluatie van het project te betrekken: E. Jonker, 'IJkpunten in hun hermeneutische context', *Tijdschrift voor geschiedenis,* CXV (2002) iii, 423-433.

worden gehanteerd.[7] Nuttiger, en vele malen dichter bij de bronnen, is voor 1650 het begrip ‘vaderland’.[8] Maar het is ons uit de besprekingen van ons boek intussen duidelijk geworden dat hierop een nieuw taboe ligt: het riekt naar neo-‘vaderlandse geschiedenis’, suggereert nestgeur en warm gevoel, en dat mag niet meer. Door zijn connotaties wordt zo'n begrip kennelijk te conjunctuurgevoelig om analytisch bruikbaar te zijn.

Europa?

Met die opmerking hangt een laatste punt van kritiek samen. De Europese context zou te zwak zijn aangezet, ja eigenlijk ontbreken. Maar wat is Europa hier? Het West-Europese buitenland in den brede? De buurlanden? Landen of streken die met de Noordelijke Nederlanden contrasteren? Tot onze spijt heeft de programmaleiding al in een vroeg stadium besloten dat Nederland vanwege de coherentie van het programma in beperkte zin moest worden opgevat - dus zonder de Zuidelijke Nederlanden. Zeker voor ‘1650’ is dat een ernstig gemis, want ‘buitenland’ zijn Vlaanderen en Brabant dan cultureel beslist nog niet, althans nauwelijks meer dan dat Gelderland zich een ‘buitenland’ van Holland voelde. Eenzelfde gemis komt voort uit de beslissing om de koloniale wereld buiten de ijkpuntsyntheses te houden. De VOC-hype leidt op dit moment weliswaar tot een overaccentuering van het belang van de koloniën, zeker in de nog vroege context van 1650, maar het is waar: het (veelal ongewilde) aandeel van de overzeese landen in de vorming van Europa had, zoals Schilling terecht stelt, sterker kunnen worden aangezet. Ze ontbreken weliswaar niet helemaal, maar ze vormen geen constituerend element van ons verhaal.

We moeten dus erkennen dat ons boek zomin als de andere IJkpuntdelen een systematische vergelijking tussen Nederland en de rest van Europa (of met bepaalde andere Europese landen) biedt. Dat betekent echter allerminst dat het niet tegen een Europese achtergrond zou zijn geschreven - Heinz Schilling heeft dat terecht opgemerkt en de Europese diepte van een aantal analyses herkend, maar er ook bij aangetekend dat Europa pas vanaf dat moment echt als een politiek veelvoud gedacht gaat worden. Wie echter een nauwkeurige parallel tussen Nederland en die andere Europese landen zoekt, moet een ander boek dan het onze lezen. Europa is bij ons context, zoals het programma wilde, niet meer en niet minder.

Het mechanisch comparatisme van parallel geschakelde cijferreeksen hebben wij niet nuttig geacht voor een goed begrip van de Noord-Nederlandse samenleving anno 1650. Het lijkt ons weinig relevant te weten of in andere landen nu net iets meer of iets minder werd gediscussieerd dan in de Republiek (zoals Davids suggereert). Het

7 W. Frijhoff, ‘Eigenzinnig Nederland. Europa en de toekomst van een cultuurnatie’, in: A. van Staden, ed., *De nationale staat, onhoudbaar maar onmisbaar? Het perspectief van Europese integratie en mondialisering* (Assen/ Den Haag, 1996) 125-143 [herziene versie van de NWO-lezing 1996].

8 Zie de opstellen in N.C.F. van Sas, ed., *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999).

gaat erom dat discussie in woord en geschrift er tot een geprivilegieerde vorm van sociale interactie werd verheven, die in feite identiteitsbepalend werd. In de Republiek kon men vrij discussiëren, zo wist ieder, zelfs degenen die er desondanks monddood werden gemaakt. Misschien discussieerde men in Duitsland en zeker Engeland wel meer, maar toch gold de Republiek op dat moment als vrijer dan die twee landen. In die appreciatie ligt het verschil en toont zich de Europese context.

Zo wist ook iedereen in Europa dat de Republiek een protestantse natie was, ondanks het naar Europese maatstaven ongehoord massaal voortleven van de katholieke bevolkingsgroep. Katholieke immigranten kwamen er dan ook graag als dat economisch zinvol voor hen was en ze eigenden het zich al spoedig als hun vaderland toe. Een vergelijking heeft hier slechts zin in de vorm van een verhaal, een interpretatie, waarbij de basisbegrippen op elkaar worden betrokken tegen de Europese achtergrond. We zijn ook niet te bang geweest om af en toe iets als eigen aan de Noord-Nederlandse samenleving te benoemen in plaats van de Nederlandse vis steeds weer in de Europese vijver te doen onderduiken.

Toch zou op onderdelen een nauwkeuriger vergelijking wenselijk en in principe ook wel mogelijk zijn. Maar hier wreekt zich het gebrek aan een Europees referentiekader. Want al is er in Europa sinds enkele decennia een enorme vooruitgang geboekt op het gebied van de geschiedenis van de culturele infrastructuur, het boek, de school, de informatieoverdracht, de kunsten en wetenschappen, het moet gezegd dat de operationalisering daarvan in een breder conceptueel perspectief - zoals onze these van een discussiecultuur - zeldzaam blijft. Dan nog betreft ze vooral de achttiende eeuw met haar nieuwe publieke *orde.* Ons werk gaat echter vooral over de publieke *sfeer:* die zal na 1650 nog een lange weg moeten gaan voordat zich een publieke orde uitkristalliseert.

Eerst in de achttiende eeuw brengen spectatoriale geschriften, genootschappen, leesgezelschappen en meer dergelijke nieuwe media een herschikking teweeg tussen de politieke wensen en idealen enerzijds en de politieke wil tot structuurverandering anderzijds. De publieke ruimte verandert dan zelf van karakter. De communicatiegemeenschap die J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt in *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* hebben geschetst, is er nog niet in 1650. Wel zijn er analoge verschijnselen: de groeiende, steeds meer gestructureerde informatiestromen, de discussiecultuur. Waar precies de relatie tussen de twee ijkpunten ligt, kunnen wij met onze benadering niet laten zien. Wat wij wel wilden betogen is dat reeds in 1650 voldoende infrastructurele elementen in de Noord-Nederlandse cultuur aanwezig waren om het debat ook daarna te kunnen voortzetten.

Tot slot, de reacties op het idee van een benadering via ijkpunten zijn verdeeld gebleken. Dat is ieders goed recht. Het lag eigenlijk ook bij geen van ons beiden voor de hand dat we ons op één jaar zouden gaan concentreren, bij de historicus misschien nog minder dan bij de neerlandica. We hebben het ervaren als een methodologische uitdaging, een gelegenheid om eens op een andere manier met cultuur om te gaan. Zo zou men het boek ook moeten lezen. De vraag is niet of '1650' iets over het heden

zegt, maar of het iets zinvols over 1650 zegt. Het is zeker niet onmogelijk dat '1650' meer over de schrijvers en de lezers zelf gaat dan over hun voorouders. Het gaat in elk geval over hun voorouders gezien door mensen anno 2000. Die contingentie is eigen aan alle geschiedschrijving, en heel in het bijzonder aan de cultuurgeschiedenis. De accenten kunnen verschillen maar het is onmogelijk abstractie te maken van de blik van de auteur. Dat zou geschiedenis onbegrijpelijk en onkenbaar maken. Zoals cultuur een partner in het historisch proces is, moet de lezer ook dit boek als een element van de discussie zien, de literatuur eromheen erbij betrekken, de interpretaties, de besprekingen. Het is geen eindproduct, niet voor de lezer en evenmin voor ons als auteurs. Het is, zoals het door vakhistorici veel verguisde (en ook door onszelf kritisch benaderde) boek van Simon Schama in een terechte ondertitel heeft geclaimd, 'an interpretation of Dutch culture in the Golden Age.'

Een blauwdruk van *Blauwdrukken*

F.R. Ankersmit

1 Inleiding

Iedere natie kent zijn minder glorieuze periodes, periodes waarin de natie haar weg lijkt te zijn kwijt geraakt in het labyrinth van haar eigen geschiedenis. Frankrijk kende zo'n minder glorieuze periode na de val van Napoleon, Engeland in de jaren na de laatste Wereldoorlog en Rusland maakt er nu een door. Voor ons land is de tweede helft van de achttiende eeuw zo'n periode geweest.

Over zulke periodes valt uiteraard niet veel vrolijks te berichten. En, inderdaad, in het korte historiografische overzicht van de literatuur over de periode waarmee *Blauwdrukken* aanvangt, lopend vanaf Colenbranders *Patriottentijd,* via Geyls *Stam,* De Wits geruchtmakende *Strijd tussen aristocratie en democratie,* Palmer, en Schama tot en met Kossmanns geschiedschrijving van de periode[1], overheerst steeds de mismoedigheid over onze Madurodam-revolutie en de wat potsierlijke directe voorgeschiedenis ervan. In dit in *Blauwdrukken* vermelde historiografische lijstje ontbreekt overigens de Amsterdamse historicus Theodoor Jorissen, wat om twee redenen jammer is. In de eerste plaats omdat Theodoor Jorissen als eerste, in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw, de periode met enige zorg bestudeerde. En in de tweede plaats omdat zijn oordeel erover verrassend grootmoedig is en wat dat betreft anticipeert op de althans gedeeltelijke rehabilitatie van de periode die Kloek en Mijnhardt met hun indrukwekkende studie beogen. Ik citeer uit Jorissens postuum verschenen *Historische Bladen* van 1889:

> Wie het tegenwoordig waagt, de geschiedenis van het Nederlandsche revolutietijdperk te verhalen, onderneemt eene taak die niet vrij van bezwaren is... Onze omwenteling gaat gebukt onder groote impopulariteit. Zij die er aan deelnamen en zij die slechts een bescheiden plaatsje onder het publiek innamen, beiden, acteurs en toeschouwers hebben er aan medegewerkt. Het scheen bij het einde dat zij geen vuriger wensch kenden, dan om de verloopen dagen te doen vergeten. Zij zijn daar zo goed in geslaagd, dat geen tijdperk onzer volkshistorie zo weinig bekend is.

Maar hij vervolgt aldus:

> En toch is de revolutieperiode voor ons van beslissend gewicht geweest. De maatschappelijke en politieke toestanden der 19de eeuw wortelen erin. De grondslagen ervan zijn in de 20 jaar gelegd, die tusschen 1795 en 1813 verliepen.[2]

1 Zie *Blauwdrukken,* 19-23. Een opvallende afwezige in het daar geboden historiografisch overzicht is L. Leeb, *The ideological origins of the Batavian revolution. History and politics in the Dutch republic 1747-1800* (Den Haag, 1973).

2 T. Jorissen, *Historische Bladen,* II (Haarlem, 1895) 127, 128. Overigens wordt in *Blauwdrukken* wel een zeer bloeddorstige uitlating van Valckenaer geciteerd onder verwijzing naar Jorissen (zie 561).

Inderdaad, dit laatste citaat uit Jorissen zou een goede samenvatting zijn van de in *Blauwdrukken* verdedigde visie op de hier besproken periode. Want ook daar is de gedachte dat de periode absoluut cruciaal is geweest in de vorming van onze natie en dat toen een aantal keuzes gemaakt werd waarvan de sporen tot op de huidige dag zichtbaar zijn.

II Een nieuw paradigma

Kloek en Mijnhardt denken daarbij in de eerste plaats aan wat zij aanduiden als het 'stedelijke republicanisme': dat schiep de politieke cultuur waarbinnen men rond 1800 nadacht over de politieke toekomst van ons land en waarbinnen men de 'blauwdrukken' ontwikkelde die aan die toekomst vorm zouden moeten geven. De kracht en de originaliteit van dit werkelijk prachtige boek liggen in de wijze waarop de auteurs aan deze stelling inhoud geven. Al hun even rijke als diepgaande kennis van de onderzochte periode wenden zij aan om die stelling te funderen in zelden onderzochte aspecten van de laat-achttiende-eeuwse sociabiliteit. Zij richten daartoe de aandacht op wie er lazen in de periode in kwestie, op wat men las, op hoe men die lectuur verwerkte en op hoe men in die tijd prangende kwesties zoals vooral het voor iedereen zichtbare verval van de Republiek aan die lectuur verbond. En zij wijzen er niet in de laatste plaats op dat 'lezen' vooral een collectief lezen was, dat plaatsvond in leesgenootschappen, discussiegezelschappen, binnen organisaties als De Hollandsche Maatschappij (1752), met haar (latere) Oekonomische Tak (1777), De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1784) of naar aanleiding van de vele prijsvragen die men aan het denkend deel van de natie voorlegde. Hier is het boek een historiografisch monument dat voor lange tijd de discussie over dit deel van ons nationaal verleden beheersen zal; het schept niet alleen een nieuw paradigma, maar werkt dat tevens op een zo succesvolle en zo gedetailleerde wijze uit dat men rustig zeggen mag dat hiermee voor lange tijd het onderzoeksprogramma voor dit deel van ons verleden werd vastgelegd.

De kracht van dit nieuwe paradigma toont zich ook daarin dat het een verzoening mogelijk maakte van twee bestaande onderzoekstradities. Binnen de eerste traditie bestudeerde men het politieke denken in de achttiende eeuw. Men kan daarbij denken aan De Wit, Leeb, Blom en de Groningse school rond Kossmann[3] - binnen welke traditie men zich concentreerde op het politieke denken in de achttiende eeuw. Binnen de tweede traditie onderzoekt men hoe in de loop van de achttiende eeuw voor het eerst iets als een politieke 'publieke opinie'[4] kon ontstaan.'De politiek' kreeg

3 Buiten Kossmanns eigen oeuvre, zoals zijn *De Lage Landen 1780-1940* (Amsterdam, 1976) en de relevante opstellen uit zijn *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten* (Amsterdam, 1987) kan men denken aan de onder zijn leiding geschreven dissertaties I.J.A. Nijenhuis, *Een Joodse philosophe, Isaac de Pinto (1717-1787)* (Groningen, 1992) en W.R.E. Velema, *Enlightenment and conservatism in the Dutch Republic. The political thought of Elie Luzac* (Assen, 1993).

4 Maar eerst rond 1820 werd het een gangbaar begrip *(Blauwdrukken,* 129).

toen een heel ander, en veel moderner karakter; bevolkingslagen werden nu gepolitiseerd voor wie voordien ‘de politiek’ niet bestond. Zonder deze politisering van de burger waren de Patriottenbeweging en 1795 *and beyond* geheel ondenkbaar geweest; en evenzeer geldt dat voor de ‘blauwdrukken’ voor een nieuwe politieke orde waar de titel van het boek naar verwijst. Men moet voor deze tweede onderzoekstraditie denken aan, onder andere, de arbeid van Niek van Sas en aan het vroegere werk van Mijnhardt zelf over de achttiende-eeuwse leesgenootschappen. Juist omdat *Blauwdrukken* zo'n schitterende synthese lijkt te zijn van deze beide tradities en van alle onderzoek dat de laatste jaren verricht werd, verbaast het dat de beide auteurs het zelf liever niet zo lijken te zien. Zo nemen zij in de aanvang van hun boek *expressis verbis* enige afstand van de benadering van Van Sas (en die dus ook die van henzelf is):

> Ook al kunnen we ons goed in deze benadering vinden, helemaal zonder problemen is ze niet. Kunnen we bijvoorbeeld, wanneer het over 1780-1787 en 1795-1801 gaat, wel van een politieke discussiecultuur spreken? In beide tijdvakken waren de politieke tegenstanders per slot van rekening monddood gemaakt of werd hun op zijn minst het spreken of schrijven bemoeilijkt.[5]

Dit is een verrassende uitspraak aangezien het boek, indien iets, nu juist zo overtuigend aantoont dat er in die periode zo'n ‘politieke discussiecultuur’ ontstond waardoor er een vloed van ‘geengageerde politieke literatuur’[6] over de bevolking werd uitgestort en, voorts, dat juist die vloedstroom lossloeg, wat voordien vastlag in een nog pre-politieke mentaliteit. Niet minder verrassend is dat Van Sas, van zijn kant, zich in zijn NRC-recensie kritisch uitliet over Kloek en Mijnhardts prestatie.[7] De relatieve buitenstaander, zoals ik, beziet dit alles met enige verwondering. Die relatieve buitenstaander is eerder getroffen door de overeenkomsten dan door de verschillen in de benadering van Van Sas enerzijds, en die van Kloek en Mijnhardt anderzijds. Want liggen die *beide* niet op het terrein van wat men sinds kort aanduidt als ‘politieke cultuur’?

5 Kloek, Mijnhardt, *Blauwdrukken,* 20.

6 ‘Als er iets is dat de Nederlandse cultuur ook in Europese context rond 1800 kenmerkt, dan is het in onze ogen de ongekende hoeveelheid geëngageerde intellectuele en artistieke creativiteit die werd gemobiliseerd in het publieke debat.’ *Ibidem,* 22.

7 In zijn uitvoerige bespreking van *Blauwdrukken* in de *NRC-Handelsblad* van 1 juni 2001 spreekt Niek van Sas van ‘de onwil van de auteurs om de politiek serieus in hun verhaal te trekken.’ Zie ook de bijdrage van Van Sas in ditzelfde themanummer, 495-506. Ik moet zeggen dat ik het toch moeilijk vind om dit oordeel te onderschrijven. Mijn indruk is veeleer dat Kloek en Mijnhardt niet alleen een adequaat verslag bieden van de relevante politieke gebeurtenissen uit de door hen beschreven periode, maar, belangrijker nog, dat zij de politieke dimensie wisten aan te tonen van aspecten van het achttiende-eeuwse intellectuele debat waarvoor men tot dusverre blind was. Hier ligt, dunkt mij, de belangrijke bijdrage van hun studie juist vanuit het perspectief van het onderzoek naar de ‘politieke cultuur’ van de periode in kwestie en waarvan Van Sas ook zelf het belang steeds zozeer beklemtoonde. Kortom, wanneer Van Sas de auteurs ervan beschuldigt een te scherpe scheiding te construeren tussen ‘de culturele en de politieke sfeer’, dan is mijn indruk dat zij die juist zeer nauw aan elkaar relateren en, meer nog, op een manier die juist Van Sas' instemming zou moeten verdienen.

Maar niet alleen introduceerden Kloek en Mijnhardt een nieuw paradigma; hun stu-

die is tevens een indrukwekkend voorbeeld van integrale geschiedschrijving en waarin alle aspecten van een periode hecht aan elkaar gerelateerd en in termen van elkaar verhelderd worden. Het geeft aan hun studie een ongekende eenheid, samenhang en overtuigingskracht. Ik denk daarbij met name aan de laatste hoofdstukken in het boek over de religie, de schilderkunst, de muziek, het toneel en, vooral de literatuur. Het boek is hier als een met niet minder kracht als nauwkeurigheid geschilderd portret en dat de persoonlijkheid van de geportretteerde in de kern weet te raken.

Als enig bezwaar zou men kunnen aanvoeren dat de literatuur hierbij een zekere overbedeling werd gegund en waardoor die latere hoofdstukken soms herhalen wat al eerder in het boek uitvoerig belicht werd. In plaats daarvan had men misschien beter enige aandacht kunnen besteden aan de architectuur, waar die een goed deel van ons nu nog bestaande stedenschoon tot stand bracht. Iets dergelijks geldt voor de meubelkunst; de kabinetten, commodes, stoelen en klokken die men in die tijd vervaardigde, behoren tot het elegantste en het mooiste wat in de decoratieve kunsten ooit tot stand kwam. Nooit was de materiële cultuur smaakvoller dan die van deze tijd - een tijd waarin beschaving en gevoel voor maat en evenwicht haast aangeboren leken. De door mevr. Koolhaas-Grosfeld zo uitstekend verzorgde illustratie van het boek legt daar getuigenis van af. En deze zaken hebben wel degelijk hun betekenis voor Kloek en Mijnhardts onderzoek: want men kan zich die achttiende-eeuwse sociabiliteit niet goed voorstellen zonder die te situeren in die prachtige en zo schitterend gemeubileerde ruimtes van de achttiende-eeuwse landhuizen en stadspaleisjes. Iets soortgelijks geldt voor de uitbundige kleding van de pruikentijd; en waarin een sociale symboliek verscholen lag waar Huizinga het belang reeds van beklemtoonde.[8]

III Europa en de Republiek

Ik sprak zojuist mijn even grote als oprechte bewondering voor dit schitterende boek uit - een boek dat qua benadering en zienswijze ook vanuit internationaal perspectief gezien nieuwe en veelbelovende paden inslaat. Dat neemt niet weg dat men er ook zijn vragen over kan hebben. En zo hoort het te zijn. Want in ons vak is het zo dat de beste prestaties ook aanleiding zijn tot de meeste discussie.

Mijn vraag betreft de relatie tussen het intellectuele debat in Nederland en dat in Europa; een relatie die niet alleen in dit boek maar in heel het ijkpuntenproject een centrale plaats werd toegedacht. Terecht wijzen de auteurs er uitvoerig op, hoezeer het intellectuele debat in de achttiende-eeuwse Republiek gevoed werd door dat in het buitenland. Maar bekijken we de receptie hier van wat elders gebeurde, dan zit daar een eigenaardige systematiek in. Die systematiek is dat men blind bleef voor het nieuwe dat men in het buitenland bedacht, en dat slechts in conservatieve zin interpreteerde. Anders gezegd, we zien hier hoe de achttiende-eeuwse Republiek ons confronteert met de merkwaardige paradox van een ‘Verlicht conservatisme’. Dit aan

8 J. Huizinga, *Homo Ludens,* in: *Idem, Verzamelde Werken,* V, *Cultuurgeschiedenis,* III (Haarlem, 1950) 224-226.

Kossmanns uit 1966 daterende inaugurele rede ontleende begrip suggereert hoe graag men zich hier in de achttiende eeuw van een verlicht discours bediende ten behoeve van conservatieve doeleinden.[9] Mijn bezwaar tegen Kloek en Mijnhardts indrukwekkende studie is daarom dat zij dit conservatisme van de Nederlandse Verlichting weliswaar registreren en ook zeker beklemtonen - daarover geen enkel misverstand! - maar toch onvoldoende doorgronden. Meer nog, dat juist hun eigen onderzoek aan die these van het 'Verlichte conservatisme' nog een extra dimensie had kunnen geven aan hun 'blauwdruk' van het achttiende-eeuwse intellectuele debat.

Welnu, wanneer men binnen een enkele karakteristiek het West-Europese debat over mens en samenleving vanaf de zeventiende tot de negentiende eeuw zou willen samenvatten, dan kan men erop wijzen dat het zeventiende-eeuwse rationalisme veelheid tot eenheid zocht te herleiden, terwijl in de loop van de achttiende eeuw die beweging ongedaan werd gemaakt doordat allerlei domeinen van het leven en van het samenleven zich ten opzichte van elkaar verzelfstandigden. Reeds Dilthey wees er op hoezeer het zeventiende-eeuwse rationalisme een hernemen was van de antieke Stoa[10]; dat wil zeggen, van de gedachte dat de *logos* of de *recta ratio* het ontologisch en kentheoretisch fundament vormde onder de veelheid van de verschijnselen van de wereld.

Maar in de loop van de achttiende eeuw brak die eenheid op talloze plaatsen uiteen: het empirisme erkende de veelvormigheid van de werkelijkheid, de achttiende-eeuwse psychologie loste de menselijke identiteit op in een veelheid van ervaringen en gevoelens, David Hume ging zelfs zover om daarom heel die notie van de menselijke identiteit als een illusie te bestempelen, dezelfde Hume schiep met zijn kritiek op het natuurrecht een onoverbrugbare kloof tussen de menselijke natuur enerzijds en die van de samenleving anderzijds, 'is' en 'ought', 'Sein und Sollen' kwamen nu los van elkaar te staan, de Schotse Verlichting erkende die onderlinge onherleidbaarheid van de menswetenschappen en de sociale wetenschappen, het menselijke handelen en de (sociale) effecten daarvan werden voorgoed uit elkaar gehaald met Adam Fergusons befaamde dictum dat alles wat in de geschiedenis gebeurt wel het resultaat mag zijn van 'human action but *not* of human design', de geschiedenis verzelfstandigde zich daarmee van de kennis van de mens en, in een laatste beweging, in de aanloop naar de Romantiek viel ook de menselijke natuur uiteen in het conflict tussen rede en gevoel en werd zelfs een eerste stap gezet naar de ontdekking van het onbewuste.[11]

9 E.H. Kossmann, 'Verlicht conservatisme: over Elie Luzac', in: *Idem, Politieke theorie en geschiedenis.* Het in noot 3 vermelde boek van Velema bouwt hier op voort.

10 W. Dilthey, 'Das natürliche System der Geisteswissenschaften im 17. Jahrhundert', in: *Idem, Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation* (Leipzig/Berlin, 1921) 90-246. Zie vooral 90-93.

11 Men kan daarbij vooral denken aan Karl Philipp Moritz (1756 -1793), auteur van de *Bildungsroman Anton Reiser* en stichter van het tijdschrift *Magazin für Erfahrungsseelenkunde* dat hij uitgaf vanaf 1783 tot aan zijn dood. Moritz was vooral geïnteresseerd in wat men later aan zou duiden als psychosen, als neuroses, karakterstoornissen, en in amnesieën, in slaapwandelen en dromen. Hij is, als zodanig, inderdaad goed te zien als een laat achttiende-eeuwse voorloper van Freud. In de jaargang van 1785 van het genoemde tijdschrift stelde hij zich expliciet de vraag hoe het onbewuste ons handelen determineren kan.

Rousseau's worsteling met de oppositie tussen, in de woorden van Starobinski, ‘la transparance et l'obstacle' (waarbij de eerste voor zeventiende-eeuwse eenheid en de tweede voor achttiende-eeuwse dispersie staat), kan men goed zien als de tragische bewustwording van dit verlies aan eenheid en, tenslotte, het Duitse idealisme is te interpreteren al een pogen om weer eenheid te scheppen nadat men de gevolgen van het afsterven van de zeventiende-eeuwse rationalistische *logos* ten voile onder ogen had gezien.

Kijkt men nu naar het achttiende-eeuwse Nederlandse debat, dan valt ons op dat dit in feite een voortdurend zich schrap zetten geweest is tegen dit uiteenvallen van die zeventiende-eeuwse, alomvattende stoïsche ratio. Nederland liep hier systematisch uit de pas bij deze ontwikkelingen in Engeland, Duitsland en Frankrijk (in die volgorde) omdat men krampachtig toch alle zaken met elkaar wilde blijven verzoenen, die zich elders zozeer ten opzichte van elkaar hadden verzelfstandigd. Exemplarisch daarvoor is de typisch Nederlandse fascinatie voor de fysico-theologie. Hoewel die haar oorsprong in Engeland en Frankrijk had bij auteurs als John Ray, William Derham en bij Fénelon, en hoewel Swammerdam en Boerhaave reeds van de ‘Bybel der natuure’ spraken, sloeg de fysico-theologie nergens zo goed aan als in het land van Bernhard Nieuwentyt, die er met zijn *Het regt gebruik der Wereltbeschouwingen* van 1715 een internationaal uiterst succesvolle codificatie van bood.[12] De fascinatie van de fysico-theologie lag voor het Nederlandse publiek ongetwijfeld daarin dat zij een moderne, natuurwetenschappelijke onderbouwing bood voor de gedachte dat in deze wereld alles op een harmonieuze manier met al het andere samenhing. En waarmee men dat achttiende-eeuwse proces van die voortgaande versplintering van het zeventiende-eeuwse, stoïsche wereldbeeld een halt toe zou kunnen roepen. Kortom, het was alsof men alles wat er aan nieuwe ideeën in de achttiende eeuw ontwikkeld werd, wel opving en ook met ijver bestudeerde - maar dat alles met geen ander doel dan om het op een of andere manier weer te persen in een obsoleet geworden zeventiende-eeuws wereldbeeld.

IV Inclusieve politieke theorie

Maar laten we van de abstractie van alomvattende wereldbeelden afdalen naar de concreetheid van politiek en moraliteit. Kloek en Mijnhardt onderscheiden in de achttiende-eeuwse discussie daarover vier draden: ‘de mogelijkheid om de mens te vormen, de mogelijkheid om de samenleving anders in te richten, de wens om zich als

12 J. Bots, *Tussen Descartes en Darwin. Geloof en natuurwetenschap in de achttiende eeuw in Nederland* (Assen, 1972) 5-10. Merkwaardigerwijs deed de fysico-theologie het weer minder goed in Duitsland, wellicht omdat Leibnizs monadologie hier een min of meer concurrerend systeem bood. Ook hier toont zich het genie en de oorspronkelijkheid van Bilderdijk - de enige echt grote geest die de periode opleverde - wanneer die inderdaad het vaderlandse debat richting Leibniz afbuigt. Zie F.R. Ankersmit, ‘“Het een is het beeld van het ander”. Bilderdijks conceptie van de historische tijd’, in: *Idem, Exploraties,* I, *De spiegel van het verleden* (Kampen, 1996) 180-222.

nationale gemeenschap te profileren en tenslotte de zorg om het verval.'[13] En men kan zeggen dat het specifieke van die intellectuele discussie erin lag om te proberen die vier verschillende dingen zo nauw mogelijk aan elkaar te relateren en om nimmer te berusten in enige divergentie tussen die vier thema's. Men zou in dit verband van een 'inclusieve' politieke theorie kunnen spreken. Waarbij men voorts moet aantekenen dat men die inclusiviteit realiseerde door consequent de spanningen te ignoreren die bestonden tussen alle te verbinden morele en politiek theoretische ingrediënten. Hier sloot de Nederlandse discussie zich af en hier maakte zij zichzelf zozeer blind voor die zo fascinerende en spannende werelden die men elders exploreerde.

Inderdaad, in Nederland zocht men onophoudelijk naar de matrix waarbinnen 'godsdienst, burgerdeugd en nationaal welvaren in één groot verband stonden', of, zoals Kloek en Mijnhardt de rechtzinnige Utrechtse predikant Jacobus Hinlopen citeren:

> Brengen deze beminnelijk deugden niet hare belooningen met zich? Vloeit niet uit zulk een oeffening van trouw in den burgerstaat, gepaard met, en gesterkt door, de heiligheid in den Godsdienst, veiligheid en zekerheid van goed, kuisheid en vrijheid?

Hier zien we het allemaal samengaan: Christelijke deugden, burgerzin, vrijheid, veiligheid en de welvaart van de natie. Zeker behoefde de idee van de 'redelijke deugd', en de aanname van een 'moral sense' à la Hutcheson voor de achttiende-eeuwer nog steeds de sluitsteen van het geloof in God.[14] Maar dat neemt niet weg dat men het praktische zwaartepunt in deze complexe matrix van religie, sociabiliteit, ontwakend, politiek besef en nationalisme situeerde in een conceptie van de *burger.* Kloek en Mijnhardt duiden de rond die burger ontwikkelde politieke filosofie aan als het hierboven reeds genoemde 'stedelijk republicanisme' -wat dan ook de titel is van wellicht het belangrijkste hoofdstuk van het boek.[15]

Laten we dit begrip eens wat nader bezien. In de eerste plaats, het is een 'stedelijk' republicanisme dat, als zodanig, ten nauwste verbonden is met de politieke rol van de steden voor 1795. De auteurs wijzen er op dat het burgerschap aanvankelijk zuiver juridisch werd gedefinieerd: men was eerst 'burger, en niet slechts ingezetene', wanneer men na betaling van een bepaald bedrag het poorterschap verworven had. En men werd daarmee ook echt lid van een gemeenschap.[16] Men kan zeggen dat in de loop van de achttiende eeuw die juridische component naar de achtergrond verdween, terwijl rond dat lid-zijn van een stedelijke gemeenschap een politieke ideologie ontwikkeld werd, die uiteindelijk in het Patriottisme van de jaren tachtig zou culmineren.[17] Aanvankelijk lag het accent daarbij sterk op wat wij tegenwoordig onder *burgerlijke* vrijheid verstaan, dat wil zeggen de bescherming van lijf en goed door de overheid

13 Kloek, Mijnhardt, *Blauwdrukken,* 22.
14 *Ibidem,* 183.
15 *Ibidem,* hoofdstuk 10.
16 *Ibidem,* 46, 47.
17 Zie met name *Ibidem,* 152 ff.

onder de vigerende wetten. Maar reeds de Orangistische theoreticus Lieven de Beaufort[18] verlangde ook al de *politieke* vrijheid:

> de stadsregering, jae selfs de Hooge regering en de oppermacht van het Land bestaet in het lichaem van het Volk oftewel[19] degenen die het verbeelden.

Hier is uiteraard sprake van politieke vrijheid, aangezien representatie (of 'verbeelding', zoals De Beaufort het noemt) politieke participatie veronderstelt, hoe dan ook vorm gegeven.[20] Er valt daarom veel voor te zeggen om de ontdekking van het onderscheid tussen beide vrijheden niet toe te schrijven aan Adam Ferguson, of Benjamin Constant (zoals men gewoonlijk doet), noch ook aan Joseph Priestley (zoals Kloek en Mijnhardt doen[21]), maar aan de Nederlandse theoreticus Lieven de Beaufort. 'Ehre wem Ehre gebührt', nietwaar?

In deze fase van hun betoog besteden Kloek en Mijnhardt veel aandacht aan Justus van Effen - die tezamen met Betje Wolff eigenlijk de held is in hun verhaal.[22] Want naar hun oordeel gaven de spectatoriale geschriften van Van Effen en zijn vele navolgers een soort van alomvattende casuïstiek[23] van wat het betekende om een burger te zijn, van wat voor plichten en rechten dat met zich meebracht, van welke morele standaarden men aan moest leggen, van het beschavingsideaal waaraan men zich diende te conformeren en, in een latere fase, wat een goed vaderlander ten behoeve van de publieke zaak op zich diende te nemen. Twee elementen zijn daarin te onderscheiden. In de eerste plaats, het huisgezin werd 'de kern van de nieuwe burgerideologie', zoals fraai verwoord in Betje Wolffs metafoor van de 'Meridiaen des Huisselyken Levens.'[24]

Overdenkt men deze metafoor, dan komt men tot de bizarre bevinding dat hiermee het publieke domein gemodelleerd werd naar het privé-domein, terwijl heel de dramatiek van de ontdekking van het onderscheid tussen publiek en privé ontsprong aan het besef dat die beide domeinen nu juist *niet* naar elkaar gemodelleerd konden wor-

18 Kloek en Mijnhardt zeggen over De Beauforts *Vrijheit in den Burgerstaet* dat dit het laatste politieke werk van enige betekenis was in de traditie van de zeventiende-eeuwse Nederlandse politieke theorie. Dat is inderdaad de gangbare opvatting. Minder gangbaar is dat Kloek en Mijnhardt die traditie laten beginnen met Pieter de la Court. Maar men hoeft maar te denken aan Kossmanns pioniersarbeid uit 1960 over de zeventiende-eeuwse Nederlandse politiek (waarvan recentelijk een Engelse vertaling verscheen) om te weten dat daar wel het een en ander aan voorafging.

19 Zelden liep een politiek theoreticus onnadenkender over een cruciaal theoretisch probleem heen dan De Beaufort met zijn gebruik hier van dat woordje 'oftewel'. Want dit is juist waar alles om draait.

20 Kloek en Mijnhardts commentaar op deze passage kan ik niet goed volgen en lijkt voorbij te gaan aan de pointe ervan.

21 Kloek, Mijnhardt, *Blauwdrukken,* 162.

22 Met Lodewijk Napoleon als goede derde en die er bij hen zelfs heel wat beter afkomt dan Willem I.

23 Kloek, Mijnhard, *Blauwdrukken,* 170. '...de spectatoriale pers van de achttiende eeuw laat zich dan ook lezen als een gigantisch reservoir van pyschologische casuïstiek van waaruit een verantwoorde burgerlijke gedragscode kon worden afgeleid.'

24 *Ibidem,* **200.**

den. In zijn *The fall of public man* - na dertig jaar nog steeds de meest indrukwekkende studie van het ontstaan van het onderscheid - toont Sennett dat het onderscheid het resultaat was van de ontdekking van dat diepe, romantische zelf dat slechts geschaad, geschonden en bevlekt kan worden wanneer men het dwingt zich te manifesteren in het publieke domein.[25] De authenticiteit van het romantische zelf verdraagt zich niet met de rollen die wij in het publieke domein spelen; en juist uit dat conflict werd de privé-sfeer geboren. De Nederlandse constructie van de verhouding van publiek en privé is daarom hoogst eigenaardig; het is alsof men het onderscheid zag en er toen onmiddellijk weer voor terugschrok en de pijnlijke angel eruit verwijderde. En indien de Romantiek voortkomt uit de erkenning en aanvaarding van de dramatiek van het onderscheid tussen publiek en privé, dan ligt hier wellicht mede een verklaring voor het feit dat het met de Romantiek in ons land nooit wat geworden is[26]; wij bleven, om zo te zeggen, te zeer steken in het zeventiende-eeuwse stoïcisme om *überhaupt* ontvankelijk te kunnen zijn voor waar het in de Romantiek nu juist om ging.[27] We kunnen dit nog preciseren wanneer we die achttiende-eeuwse Nederlandse huiselijkheid contrasteren met die van de Biedermeierperiode. De laatste omarmde zonder voorbehoud het verzinken in het eigen zelf, terwijl in het laat-achttiende-eeuwse Nederland de aandacht voor het zelf steeds gemotiveerd werd door de speurtocht naar de morele en publieke plichten van de burger. Stel dat in zo'n laat-achttiende-eeuwse huiskamer Schuberts *Winterreise* ten gehore gebracht werd - niet alleen had men daar weinig van begrepen, maar vooral had men er een afwending in beluisterd van alles wat men met de begrippen 'burger' en 'burgerschap' zocht te associëren.

In de tweede plaats, die achttiende-eeuwse burgerideologie was onverbrekelijk verbonden met het omnipresente besef van het verval van de natie. Al na de Spaanse Successieoorlog groeide het besef, zowel in binnen- als buitenland, dat de Republiek zich overtild had, de Oostenrijkse Successieoorlog versterkte dat verder, en het besef van verval werd een vast onderdeel van hoe de natie zichzelf definieerde toen na 1770 ook de economische achterstand (absoluut of relatief) manifest werd. En voor zover ons nationaal zelfbesef in deze tijd ontstond, werd dat dus geboren uit zelfkritiek en uit de zekerheid de eigen politieke en culturele status onherroepelijk verspeeld te hebben. Ons zelfbesef kwam voort uit een even intens als pijnlijk ervaren gevoel van nationale minderwaardigheid - niet alleen ten opzichte van andere naties, maar zelfs ten opzichte van dat zo grootse eigen verleden. Dat is een merkwaardige gedachte en men vraagt zich af of, en in welke mate de herinnering daaraan in ons nationaal besef ook nu nog levend is. De meest eloquente vertolker van de ondergangsgedachte was, zoals Kloek en Mijnhardt tonen, de Utrechtse Patriotse

25 R. Sennett, *The fall of public man* (New York, 1978) 115-123.

26 Zie voor de magerte van de Nederlandse Romantiek het uitstekende opstel van N.A. Rupke, 'Romanticism in The Netherlands', in: R. Porter, M.S. Teich, ed., *Romanticism in national context* (Cambridge, 1988) 191-217.

27 Met Bilderdijk als enige uitzondering; en zelfs Bilderdijks openheid voor de spanningen van de Romantiek vond in zijn Leibnizianisme haar begrenzing.

predikant IJsbrand van Hamelsveld. In zijn *Zedelijke toestand der Nederlandsche natie* van 1791 veroordeelt hij weelde en consumptiedrift als verantwoordelijk voor het verval. De ondergang van de Republiek is in essentie een morele ondergang, niet het welzijn van de natie maar luxe werd het kompas van de burger. Dat is de trend die men zou moeten zien te keren - en zo dacht men er in het algemeen over.

En ook hier is er met Nederland weer iets vreemds aan de hand. Waar men elders burgerdeugd contrasteerde met welvaart, waar men elders ontdekte dat overgave aan de genietingen van luxe de welvaart bevorderen, daar ziet men in Nederland in burgerdeugd en het zich afwenden van luxe juist de basis voor de nationale welvaart. Om het uit te drukken in John Pococks bekende terminologie: hier tracht men de beloftes van de *court* traditie met de middelen van de *country* traditie te realiseren. En het is daarom hier alweer net zo als met die scheiding tussen publiek en privé: in beide gevallen heeft het Europese debat ook hier wel degelijk zijn resonans, maar men reageert erop alsof men van de aard van dat debat, en van de dilemma's die het stelt, in het geheel niets begrepen heeft, of, liever gezegd, alsof men er niets van heeft *willen* begrijpen.

V *Het waarom van het tekort van de inclusivistische politieke theorie*

Aan het einde van hun boek vergelijken Kloek en Mijnhardt het pad dat de Fransen hadden gevolgd naar het moderne burgerschap met dat van ons:

> In Frankrijk was de stap naar een moreel burgerschap ... erg groot. Om daar een modern burgerschap intellectueel mogelijk te maken waren, al was het maar tijdelijk, een totale breuk, met het verleden en vervolgens de schepping van een radicaal nieuw mensbeeld absolute vereisten. In de Republiek verliep dit proces anders. Hier was het mogelijk de zeventiende-eeuwse geschiedenis te interpreteren als de voorgeschiedenis van het nu opgeld doende moreel-burgerlijk universum. Immers in de ogen van de tijdgenoten had alleen het achttiende eeuwse verval de continuïteit tussen de zeventiende-eeuwse en laat-achttiende-eeuwse burgerwereld verbroken.[28]

En ja, dit had ontegenzeggelijk zijn plausibiliteit. Niet alleen toen, maar ook nu nog. Men hoeft maar te denken aan Jonathan Israels recente *Radical Enlightenment*[29] om zich te realiseren hoe aantrekkelijk en goed verdedigbaar de gedachte lijkt dat met de zeventiende-eeuwse Republiek de moderne samenleving, de moderne burger en de moderne conceptie van het burgerschap geboren werd. Inderdaad, er leek weinig meer nodig dan een ‘grondwettige herstelling’ om een aantal ongerechtigheden te verwijderen, die in de loop van de achttiende eeuw in onze publieke en sociale realiteit waren ingeslopen, opdat de aansluiting bij de moderniteit weer hersteld kon worden.

28 Kloek, Mijnhardt, *Blauwdrukken,* 555.

29 J.I. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of modernity 1650-1750* (Oxford, 2001).

Maar zo is het niet. Wat voorlijk was in de zeventiende eeuw, was dat niet meer aan het einde van de achttiende. De achttiende-eeuwse Republiek is een fraai voorbeeld van wat Romein ooit aanduidde als 'de wet van de remmende voorsprong' en volgens welke men voor zijn successen in een bepaalde periode van de geschiedenis duur betalen moet met een vaak even moeilijk te herkennen, als moeilijk in te halen achterstand in een latere periode.[30] Enkele jaren geleden toonde Hans Blom overtuigend in een uiterst scherpzinnige studie de voorlijkheid aan van het politiek theoretische debat in het zeventiende-eeuwse Nederland als men dat vergelijkt met dat in het buitenland.[31] En de vraag is dan hoe deze voorsprong in zo'n algehele achterstand heeft kunnen omslaan.

Dit is vanzelfsprekend niet de plaats waar een zo omvattende vraag als deze adequaat en uitputtend behandeld kan worden. En ik moet het daarom laten bij een enkele suggestie. Ik kies daartoe mijn uitgangspunt in een beroemde passage uit Adam Smiths *Theory of moral sentiments* van 1759, een boek dat volgens Kloek en Mijnhardt ook hier te lande ijverig bestudeerd werd:

> When I endeavour to examine my own conduct, when I endeavour to pass sentence upon it, and either to approve or to condemn it, it is evident that, in all such cases, I divide myself, as it were, into two persons; and that I, the examiner and the judge, represent a different character from that other I, the person whose conduct is examined into and judged of. The first is the spectator, whose sentiments with regard to my own conduct I endeavour to enter into, by placing myself in his situation, and by considering how it would appear to me, when seen from that particular point of view. The second person is the agent, the person whom I properly call myself, and of whose conduct, under the character of a spectator, I was endeavouring to form some opinion. The first is the judge; the second the person judged of. But that the judge should, in every respect, be the same with the person judged of, is as impossible, as that cause should, in every respect, be the same with the effect.[32]

Kortom, het morele individu splitst zich op in tweeën, waarbij het ene deel zich op de rechterstoel plaatst om het oordeel uit te spreken over het andere. En gaandeweg raken wij er gewoon aan om steeds ons denken en handelen te bezien vanuit het perspectief van deze vreeswekkende en nietsontziende rechter:

> With the eyes of this great inmate he [i.e. the human individual (F.A.)] has always been accustomed to regard whatever relates to himself. This

30 'In algemene formulering was mij dus dit gebleken: dat op een bepaald punt van ontwikkeling de voorlijkheid als rem optrad of nog algemener en paradoxaal toegespitst: *dat in de strijd om de voorrang datgene de beste kansen had, wat het achterlijkst was.*' J.M. Romein, 'De dialectiek van de vooruitgang. Bijdrage tot het ontwikkelingsbegrip in de geschiedenis', in: *Idem, Historische lijnen en patronen* (Amsterdam, 1971) 58.

31 H.W. Blom, *Morality and causality in politics. The rise of naturalism in Dutch seventeenth-century thought* (Ridderkerk, 1995); zie ook mijn recensie in *BMGN,* CXII (1997) 119-121 van deze voortreffelijke studie.

32 A. Smith, *The theory of moral sentiments,* D.D. Raphael, A.L. Macfie, ed. (Oxford, 1976) 113.

habit has become perfectly familiar to him. He has been in the constant practice, and, indeed, under the constant necessity, of

> modelling, or of endeavouring to model, not only his outward conduct and behaviour, but, as much as he can, even his inward sentiments and feelings according to those of this awful and respectable judge.[33]

Aan deze passage kan men goed zien waar de achttiende eeuw de voorgaande eeuw achter zich liet. Want hier brak de eenheid van de zeventiende-eeuwse stoïsche orde in het hart van het afzonderlijke menselijke individu uiteen - en daarmee tevens in het hart van alle denken over moraliteit, politiek en samenleving. We zien hier het transcendentale individu van Kants praktische filosofie zich reeds annonceren (en was Kant niet een ijverig student van de Schotse filosofen?), we zien hier die spanning ontstaan tussen ratio en gevoel die de Romantiek zou voeden, we zien hier het individu zich onderwerpen aan het gezag van de historische orde waarvan die 'awful and respectable' innerlijke rechter deel uitmaakt, we zien hoe hier de onderzoeksdomeinen van de verschillende sociale wetenschappen zich tegenover elkaar verzelfstandigden en ten opzichte van de menselijke individualiteit (hoe dan ook) verstaan, we zien hoe hier het moderne beschavingsoffensief dat Foucault relateerde aan Benthams Panopticum[34] zich vestigde in het hart van de Westerse mens, we zien hier hoe het onderscheid tussen publiek en privé de dramatiek aannam van een existentiële waarheid en tot basis kon worden van de moderne moraliteit, we zien hier zelfs al een aankondiging van Freuds karakteristiek van het individu als het permanente slagveld tussen 'id' en 'super-ego' met de daarbij horende implicatie dat het individu steeds lijden zal aan de menselijke samenleving - een implicatie die die ongekend fijngevoelige seismograaf van Rousseau's eigen levensgevoel reeds registreerde.[35]

Welnu, als ik afga op Kloek en Mijnhardts onovertroffen studie van het achttiendeeeuwse Nederlandse debat over politieke moraliteit, sociabiliteit en burgerschap dan is mijn indruk dat men hier te lande nooit de stap wist te zetten, die Smith zette in zijn *Theory of moral sentiments* en waardoor men hier ook nooit enige ontvankelijkheid op kon brengen voor die nieuwe sociale en politieke werelden die men elders ontdekte, laat staan dat men een bijdrage kon leveren aan de exploratie daarvan. In plaats daarvan bleef men gevangen binnen een notie van het burgerschap die in de zeventiende eeuw weliswaar uiterst modern was, maar die in de achttiende eeuw degenereerde tot een effectieve rem op enig daadwerkelijk begrip voor de intellectuele panorama's die zich elders ontvouwden. Het ligt voor de hand dat het in de laat-achttiende-eeuwse Republiek zo prominente vervalsbesef en de idealisering van de zeventiende eeuw functioneerden als een hoge premie op die zo eigenaardige blindheid.

33 *Ibidem,* 147.
34 M. Foucault, *Discipline and punish. The birth of the prison* (New York, 1979).
35 Zie daartoe mijn 'Freud as the last natural law theorist', in: F.R. Ankersmit, *Political representation* (Stanford, 2002) 60-91.

VI Conclusie

Kloek en Mijnhardt hebben een schitterend boek geschreven; een boek dat iedere bodem onttrekt aan de twijfels die wij soms hebben aan de moed, originaliteit en de scope van onze geschiedschrijving. Dit is een boek dat zich zonder meer meten kan met het beste dat er internationaal geproduceerd wordt. Het is een boek dat ons met trots moet vervullen over waar Nederlandse historici toe in staat zijn.

Dat neemt niet weg dat ook dit boek, zoals ieder werkelijk interessante studie, ook zijn vragen oproept. Mijn kritische vraag betreft de verhouding tussen het Nederlandse intellectuele debat en dat in het buitenland. En dat is niet alleen een vraag naar een thematiek die de auteurs buiten beschouwing lieten en datgene wat zij wel zeggen onverlet zou laten. Want ik meen dat een wezenlijke eigenaardigheid van dat Nederlandse intellectuele debat zich eerst toont in vergelijking met het buitenland - en dat betreft het feit dat het burgerschap in de achttiende-eeuwse Republiek nooit de sfeer van een van het verleden geërfde en niet doorgronde 'Sittlichkeit' wist te ontstijgen en te reiken tot dat van een uit de moed van de zelfreflectie geboren 'Moralität' - om het in Hegeliaanse terminologie uit te drukken. Het is met naties als met individuen: lamentaties over een verloren verleden functioneren vaak als hindernis voor werkelijk zelfinzicht, waardoor men een speelbal wordt van ontwikkelingen die men niet kan overzien.

De burger als eunuch
N.C.F. van Sas

Eind 1992 werd ik gevraagd commentaar te leveren bij de opzet van het IJkpuntdeel 1800. NWO had daarvoor een passende locatie uitgezocht: het conferentiecentrum 'De Queeste' te Leusden. Reagerend op het gepresenteerde raamplan constateerde ik toen dat de auteurs kennelijk met het ijkjaar 1800 in hun maag zaten, omdat er rond die tijd te veel gebeurde en omdat het hun allemaal te politiek was. Daardoor kwam hun onderzoeksstrategie naar mijn smaak neer op het maken van omtrekkende bewegingen om dat onwerkbare ijkjaar 1800 heen. Mijn stelling daartegenover was dat politiek en cultuur omstreeks 1800 zo nauw met elkaar verweven waren dat je de cultuur van die periode - hoe je die ook omschrijft - niet kunt begrijpen zonder aan de politieke dimensie volop recht te doen.

We zijn inmiddels tien jaar verder, de queeste is ten einde en de vraag is: waar staan we nu? Frank Ankersmit heeft in zijn bijdrage de doorbraak van een nieuw paradigma verwelkomd waar het gaat om de achttiende eeuw, dat stiefkind uit onze vaderlandse geschiedenis. Ik weet niet precies wat hij met dat nieuwe paradigma bedoelt. Voorzover het de revaluatie van de Nederlandse Verlichting betreft heeft die paradigmawisseling immers al zo'n kwart eeuw geleden plaatsgevonden en kan dit boek beschouwd worden - en zo wordt het ook gepresenteerd - als de synthese van de inspanningen van een hele generatie *dix-huitiémisten.* Daaronder neemt het werk van de beide auteurs zelf uiteraard een prominente plaats in. Aan dat nieuwe paradigma hebben Kloek en Mijnhardt nu evenwel een polemische, provocerende draai gegeven, en als het die draai is die Ankersmit toejuicht, moet ik krachtig met hem - maar in feite dus met de IJkpuntauteurs - van mening verschillen.[1] Een probleem is dat de auteurs hun boek haast in één adem presenteren als een synthese en als een these.[2] Uit hun reactie (onder andere op het KNHG IJkpuntencongres op 31 mei 2002) op de kritiek die zij inmiddels van verschillende kanten hebben gekregen[3], lijkt de opvatting te spreken dat het enkele poneren van een these hen, omdat het immers een these is, al bij voorbaat zou moeten vrijwaren van kritiek daarop. Die opvatting kan ik niet delen. Ik zal proberen de auteurs van dit mooie en ook zeer ambitieuze boek te beoordelen op hun eigen - soms zeer verstrekkende -

1 Zie ook mijn bespreking van J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag, 2001) in *NRC-Handelsblad*, 1 juni 2001. In het onderhavige stuk is behalve mijn interventie op het KNHG IJkpuntencongres ook mijn bijdrage verwerkt aan een debat met Kloek en Mijnhardt over *Blauwdrukken* voor het colloquium Cultuurgeschiedenis van de Utrechtse Letterenfaculteit op 5 oktober 2001. Zie voorts hun eigen positiebepaling, *Blauwdrukken*, 20.

2 *Ibidem*, 21.

3 Zie bijvoorbeeld de besprekingen door W. Velema, *Historisch Nieuwsblad*, juli 2001, 54-55; R. Dekker, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XXVII (2001) 376-378; Th. Clemens, *Trajecta*, X (2001) 284-291; M. Mathijsen, *Folia*, 19 januari 2002, 16-17; W.R.D. van Oostrum, *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*, XXV (2002) 32-38.

interpretatieve claims. Daarbij kijk ik speciaal naar de verhouding tussen cultuur en politiek en naar hun gedurfde poging het primaat van de cultuur te proclameren in een tijd - de late achttiende eeuw - die tot dusver juist te boek stond als één van de meest gepolitiseerde perioden uit de Nederlandse geschiedenis.

Waar gaat het allemaal om? Mijnhardt en Kloek zien in de achttiende-eeuwse Republiek een nieuw en 'radicaal modern'[4] burgerschapsideaal geboren worden, dat van de morele burger, die buiten de sfeer van de politiek in eigenlijke zin, die voor hem niet toegangelijk is, een 'acceptabel alternatief voor politieke participatie'[5] ontdekt. Dit nieuwe beschavingsideaal van verlichte sociabiliteit en deugdzaamheid werd vooral in de spectatoriale tijdschriften tot ontwikkeling gebracht. Het was moreel gefundeerd, werd cultureel ingekleurd en ademde naarmate de tijd vorderde ook een toenemende maatschappelijke betrokkenheid.

Dit ideaal van verlichte sociabiliteit en die praktijk van genootschappelijkheid - beide niveaus worden in *Blauwdrukken* niet altijd even goed uit elkaar gehouden - heeft in de Nederlandse achttiende eeuw zonder twijfel een cruciale rol gespeeld. In culturele zin, maar ook op een onpolitieke manier politiek. We hebben het dan over de *politics of culture.* Het identificeren van een dergelijke alternatieve vorm van participatie in de publieke sfeer[6], wil evenwel nog niet zeggen dat daarmee de politiek

4 *Blauwdrukken*, 313.

5 *Ibidem*, 176 en W.W. Mijnhardt, *Over de moderniteit van de Nederlandse Republiek* (Openingscollege Faculteit der Letteren, 4 september 2001; Utrecht, 2001) 30.

6 Hoe de visie van Kloek en Mijnhardt zich verhoudt tot de publieke sfeer uit J. Habermas' invloedrijke *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (Darmstadt/Neuwied, 1962) blijft onduidelijk. In *Blauwdrukken* wordt Habermas niet genoemd al heeft de communicatiegemeenschap die in hun boek een centrale plaats inneemt veel trekken gemeen met zijn publieke sfeer. In verwante recente publicaties neemt Mijnhardt echter afstand van degenen die zich zijns inziens door Habermas hebben laten (mis)leiden. In de nooit gepubliceerde lezing 'De Bataafse burger', gehouden op het KNHG-congres van najaar 1996 over 'het ontstaan van het moderne Nederland', waarin de these van de morele burger bij mijn weten voor het eerst aan een breder publiek werd gepresenteerd, spreekt Mijnhardt even kritisch als cryptisch over een 'veronderstelde parallellie tussen de Franse en de Nederlandse revoluties', een 'import-interpretatie' die gebaseerd zou zijn op Kosellecks *Kritik und Krise* en Habermas' *Strukturwandel der Öffentlichkeit.* In zijn *Over de moderniteit* herhaalt hij deze redenering (35-36), maar helaas opnieuw zonder aan te geven waar, wanneer en door wie deze 'import-interpretatie' zou zijn verdedigd. Dit alles laat wat mij betreft overigens onverlet dat Habermas' conceptie van een publieke sfeer, mits niet dogmatisch opgevat en met inachtneming van de uitgebreide kritische reflectie daarop, nog steeds een belangrijke bron van inspiratie kan zijn voor het onderzoek naar uiteenlopende landen en samenlevingen in de achttiende eeuw. Zowel in Duitsland waar het rondom de *Öffentlichkeit* lange tijd vrij stil is geweest als in de anglofone wereld (die in vertaling pas in 1989 met Habermas' werk kon kennismaken) lijkt zijn publieke sfeer thans een opmerkelijke *revival* door te maken. Zie bijvoorbeeld de recente studie van T.C.W. Blanning, *The culture of power and the power of culture. Old Regime Europe, 1660-1789* (Oxford, 2002), die na Habermas' these, de toepassing daarvan en de kritiek daarop zorgvuldig te hebben overwogen concludeert: 'when every qualification has been duly registered, the main pillars of his edifice remain', en 'what remains provides an illuminating perspective from which to view the political culture of the old regime.'(14) Zie ook de evaluaties van Habermas' invloed en inbreng in J. van Horn Melton, *The rise of the public in Enlightenment Europe* (Cambridge, 2001) 3-15 en H. Barker, S. Burrows, ed., *Press, politics and the public sphere in Europe and North America, 1760-1820* (Cambridge, 2002) 10-13.Voor een kritische lezing van het gebruik van Habermas door historici, uitmondend in een analyse van de opvattingen van K. Baker, F. Furet en M. Ozouf,

in striktere zin buiten de orde of obsoleet kan worden verklaard. Het lijkt er sterk op dat de auteurs een historiografisch model dat is ontwikkeld voor Schotland na de Unie met Engeland in 1707, en ook voor het absolutistische Frankrijk, zonder meer naar de Republiek transplanteren. Zoals Nicholas Phillipson voor Schotland[7] en Daniel Gordon voor Frankrijk[8] hebben laten zien, kon het concept van *politesse* of *politeness* vruchtbaar worden aangewend om buiten de politiek toch een publieke sfeer te creëren. Hoewel de politieke situatie in Frankrijk en Schotland onderling natuurlijk sterk verschilde - in het laatste geval was er, aldus Gordon, sprake van te weinig staat, in Frankrijk was er juist teveel staat - ging het toch om hetzelfde probleem: 'how to construe a domain of ethically significant exchange outside of the political sphere, and how to depoliticize virtue so that life without sovereignty could have meaning.'[9] In de Nederlandse Republiek was de politieke situatie wezenlijk anders en verliep de receptie van dat concept van *politesse* dan ook op eigen wijze. Zoals Wyger Velema overtuigend heeft aangetoond, werd hier juist een soort fusie bewerkstelligd tussen het klassieke republikanisme enerzijds en dat nieuwmodische ideaal van *politesse* anderzijds, met als uitkomst een 'beschaafd republikanisme' dat zowel een politieke als een culturele kant had.[10] Zonder twijfel was dit ideaal (dat met name door Justus

zie H. Mah, 'Phantasies of the public sphere. Rethinking the Habermas of historians', *The journal of modern history*, LXXII (2000) 153-182.

7 Hier is kennelijk sprake van voortschrijdend inzicht bij Mijnhardt die vrijwel dezelfde bewoordingen ('een acceptabel alternatief voor politieke participatie', een kernzin uit zijn betoog die is ontleend aan Phillipson, 'The Scottish Enlightenment', in: R. Porter, M. Teich, *The Enlightenment in national context* (Cambridge, 1981) 32) eerst alleen voor Schotland laat gelden, om die tenslotte zonder meer op de Republiek te projecteren. Na (in 1983) te hebben aangegeven hoe volgens Phillipson deelname aan de activiteiten van de Schotse genootschappen 'een subsituut vormde voor politieke activiteit', vervolgt Mijnhardt dat 'de zaken voor de Republiek waarschijnlijk precies andersom lagen': 'Hier schiepen de genootschappen van de tweede en derde generatie een kader waarin een pre-politiek burgerlijk zelfbewustzijn tot ontwikkeling kon komen bij groepen die in geen eeuwen meer deel aan de regeringspraktijk hadden gehad' (*De negentiende eeuw*, VII (1983) 100 noot 69). Ook in zijn dissertatie uit 1987 ligt de situatie ten aanzien van dit voor Schotland 'acceptabel[e] alternatief voor politieke participatie' in de Republiek waarschijnlijk nog andersom (*Tot Heil van 't Menschdom,* 115). In *Blauwdrukken* (176) wordt het Schotse model echter ook op de Republiek van toepassing verklaard, waarna Phillipsons frase ook in *Over de moderniteit* (30) ondubbelzinnig (en ditmaal zonder verwijzing naar Schotland) op de Republiek wordt geprojecteerd. Deze interpretatieve omslag wordt nergens toegelicht. Daardoor blijft volstrekt onduidelijk waarom de aanwezigheid van dit kennelijk zo 'acceptabele alternatief voor politieke participatie' de patriotten in de jaren 1780 toch allerminst ervan heeft weerhouden - om het zacht uit te drukken - met kracht en animo te streven naar politieke inspraak en medezeggenschap. Bij het traceren van dergelijke interpretatie - verschuivingen wreekt zich de zeer gebrekkige verantwoording van *Blauwdrukken*, die de wetenschappelijk geïnteresseerde lezer tot een spoorzoeker maakt en die, zoals R. Dekker heeft opgemerkt (*Tijdschrift voorsociale geschiedenis*, XXVII (2001) 378), dit boek in feite 'buiten de wetenschappelijke discussie' plaatst.

8 D. Gordon, *Citizens without sovereignty. Equality and sociabililty in French thought, 1670-1789* (Princeton, 1994).

9 *Ibidem*, 137.

10 W. Velema, 'Beschaafde republikeinen. Burgers in de achttiende eeuw', in: R. Aerts, H. te Velde, ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de Middeleeuwen* (Kampen, 1998) 80-99. Zie voor deze politisering van *politesse* en voor de politieke dimensie van de Nederlandse spectatoren ook A. Hietbrink, 'De deugden van een

van Effen in zijn *Hollandsche Spectator* werd uitgedragen) een belangrijke steun in de rug voor de nieuwe *civil society* die vooral vanaf 1750 tot ontwikkeling kwam: het conglomeraat van genootschappen, gezelschappen en opinievormende publicaties dat de openbare ruimte opnieuw vorm gaf. Ik denk dat de IJkpuntauteurs en ik het wat die nationale communicatiegemeenschap betreft wel met elkaar kunnen vinden - misschien doelt Ankersmit hierop als hij ons meningsverschil wat relativeert - al zouden zij die *civil society* dan explicieter in termen van de *politics of culture* moeten opvatten en in hun verklaringsmodel meer recht moeten doen aan nationaal sentiment als drijvende kracht en verbindend element van het verlichte hervormingsstreven.[11]

De hoofdthese van hun boek komt erop neer dat die morele burgers een verlichte hervormingsagenda hebben opgesteld - de blauwdrukken - om de vervalsspiraal waarin de Republiek verzeild was geraakt te keren. Dit geleidelijke hervormingsscenario of proces van een zelfwerkende Verlichting - mijn woorden - werd echter in hun voorstelling op rauwe wijze verstoord door de politisering van de patriotten in de jaren 1780-1787[12] en de revolutie van de Bataven in 1795. De invoering van de eenheidsstaat in 1798 wordt door hen zelfs getypeerd als een 'funeste beoordelingsfout die het toch al moeizame hervormingsproces de nekslag heeft toegebracht.'[13] De politiek in strikte zin waarin, hoe je die ook definieert, toch de machtsfactor (en de strijd om de macht) op de een of andere wijze zal moeten worden verdisconteerd, wordt dus buiten de orde verklaard uit naam van dit in essentie superieure ideaal van een moreel burgerschap. Als dat 'radicaal modern' wordt genoemd (en voorzien van

vrije republiek. Opvattingen over beschaafdheid in de achttiende-eeuwse republiek', in: P. den Boer, ed., *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam, 2001) 205-210.

11 Zie mijn 'Nederland: een historisch fenomeen', in: D. Fokkema, F. Grijzenhout, ed., *Rekenschap 1650-2000* (Den Haag, 2001) 56-58.

12 Dat toen ook de literaire genootschappelijkheid op allerlei manieren van politiek doortrokken raakte, laat M. de Vries zien in haar dissertatie *Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland, 1750-1800* (Nijmegen, 2001). Hier treden we een heel andere wereld binnen dan het harmonische burgerlijke universum van Kloek en Mijnhardt. Terwijl zij het fenomeen van de georganiseerde sociabiliteit vrijwel kritiekloos tegemoettreden, dachten - ook zeer verlichte - tijdgenoten hier soms heel wat genuanceerder over. De Orangistische *philosophe* Elie Luzac haalde na de patriottentijd fel uit naar de hele genootschappelijke praatcultuur: 'Onze Voor-ouders hebben zulke Genootschappen niet gehad; maar zy hebben, in plaats van zich met bloote bespiegelingen op te houden, handen aan 't werk geslagen; hunne vernuftige gedachten met een dadelyke oeffening gepaart. Dikwyls gaat het zoo; hoe meer men praat, hoe minder men doet.' ([Elie Luzac], *De voor- en nadeelen van den inlvoed des volks op de regeering*, III (Leiden, 1789) 159).

13 *Blauwdrukken*, 570. Zie voor kritiek op deze bewering, op hun kwestieuze interpretatie van de beide staatsgrepen van 1798 en op het negeren van de Nationale Vergadering, die beschouwd mag worden als een politiek vervolg op de door hun centraalgestelde genootschappelijke debatcultuur, mijn recensie van *Blauwdrukken* in *NRC-Handelsblad.* De auteurs betogen ook dat de tegenstelling aristocratie-volk uit Frankrijk geïmporteerd zou zijn, in de Bataafse tijd met een even verrassende als plotselinge frequentie werd gebruikt en zelfs de 'kern van de Bataafse revolutionaire erfenis'(?) ging uitmaken (558). Zie evenwel voor het grote belang van de begrippen 'aristocraat' en 'aristocratie' juist in de zo autochtone patriottentijd, S.R.E. Klein, *Patriots republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam, 1995) hoofdstuk 7.

een toekomstperspectief dat reikt tot 1970[14]) betekent dat blijkbaar: de politiek voorbij.[15]

Hiermee wordt de these van Kloek en Mijnhardt wat mij betreft uiterst problematisch. Door alles wat naar politiek zweemt stelselmatig te discrediteren, komt zij neer op een fundamentele ontkenning van het politieke moment vanaf het eind van de jaren 1770 en vervolgens van de revolutionaire ervaring vanaf 1795. We hebben het dan dus over de twintig jaar die onmiddellijk aan het IJkpunt 1800 voorafgaan en die tot de door de auteurs zelf vastgestelde bandbreedte van hun IJkpunt behoren: naar eigen zeggen bestrijkt dat IJkpunt immers de vijftien jaar voor en na 1800.[16]

Met deze gekunstelde scheiding van cultuur en politiek - waarbij hun verlichte hervormingsagenda wordt losgemaakt van de niet minder verlichte politieke discoursen van patriotten en Bataven, die nauwelijks ter sprake komen - kiezen de auteurs zonder dat met zoveel woorden te zeggen positie in een klassiek historiografisch leerstuk: dat van de relatie tussen Verlichting en Revolutie. Niet alleen wordt deze relatie door hen volstrekt ontkend, ze proberen bovendien een soort *counterfactual* alternatief te formuleren door te suggereren dat het zonder de tussenkomst van patriotten, Bataven en politiek gedruis *überhaupt* allemaal heel anders en vooral veel beter zou zijn gegaan met hun verlichte blauwdrukken. Of dat nu waar is of niet doet niet eens zoveel ter zake: het is allemaal erg *iffy*, onbewezen en natuurlijk ook niet bewijsbaar. Wel te bewijzen daarentegen is hun weigering de empirische werkelijkheid van patriotten en Bataven, inclusief hun intense politieke debatten, in hun interpretatie te integreren. Daarmee is die interpretatie op z'n best zeer eenzijdig, maar in feite onhoudbaar en in wezen zelfs onhistorisch.

Hun verlichte harmoniemodel werkt zolang het werkt, dat wil zeggen vooral tijdens de 'gulden Eeuw van rust en kalmte'[17] tussen 1750 en 1780. Het komt in de problemen als de politieke context met het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog dramatisch verandert. Tegen de spanningen van de jaren 1780 blijkt het niet opgewassen. Consensus maakt dan een tijdlang plaats voor conflict. En dat conflictmodel domineert de Nederlandse verhoudingen tot ca. 1800 wanneer er weer sprake is van

14 *Blauwdrukken*, 313, 586.

15 Mijnhardt en Kloek blijken hiermee nog geheel in de ban van dit verlichte sociabiliteitsdiscours, waarin 'the political was theoretically subsumed by the sociable' (Gordon, *Citizens without sovereignty,* 243). Elders, bijvoorbeeld voor Frankrijk, is al genoegzaam aangetoond hoe dit consensusideaal in de laatste decennia van de achttiende eeuw werd ingehaald, of althans sterk geproblematiseerd, door een praktijk van contestatie. Vooral de scherpzinnige analyses van Keith Michael Baker van het fenomeen 'opinion publique' hebben bijgedragen tot het accentueren van 'the paradox of an idea that imputed unity to a people but in reality unleashed protest and contestation' (Gordon, *Citizens without sovereignty*, 200 en noot 86). Dezelfde paradox laat zich aanwijzen voor de Republiek. Zie mijn 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813', *Tijdschrift voor geschiedenis*, CII (1989) 471-495, speciaal 475, 481 en 'Scenario's voor een onvoltooide revolutie, 1795-1798', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden,* CIV (1989) 624, 635-636.

16 *Blauwdrukken*, 23.

17 Aldus de auteur van *De beroerten in de Vereenigde Nederlanden, van den jaare 1300 tot op den tegenwoordigen tyd; geschetst ter waarschuwing van derzelver tegenwoordige burgers en leden van regeering,* IV (Amsterdam/ Harlingen, 1787) 2.

depolitisering en - maar dan zijn we een volle twintig jaar verder - een nieuw, nationaal harmoniemodel de verhoudingen gaat beheersen. Er wordt aldus een deken van consensus en conciliantie gelegd over één van de meest hectische, gepolitiseerde maar tegelijk politiek-vernieuwende perioden uit de Nederlandse geschiedenis.

Zoals de auteurs zelf zeggen werd de verlichte hervormingsagenda op het gebied van onderwijs, armenzorg en gezondheidszorg - de blauwdrukken - in 1795-1796 getransformeerd in een beleidsagenda.[18] Het bleek echter niet zo eenvoudig die beleidsagenda ook werkelijk uit te voeren, waarbij het frappant is dat de Nationale Vergadering, waar tussen 1796 en 1798 een diepgaand politiek debat plaatsvond, vrijwel buiten beschouwing blijft. Daar manifesteerde zich de spanning tussen droom en daad en bleek dat beleidmaken heel wat praktische waaronder financiële bezwaren met zich meebracht. Daar werd de verlichte burger - en maar al te vaak was dat een genootschapsman getooid met de sjerp van representant - plotseling geconfronteerd met wat later de smalle marges van de politiek zouden gaan heten. Je lost die spanning tussen droom en daad echter niet op door je dan maar te beperken tot de droom, de blauwdrukken. Het is dit fundamentele onbegrip voor politiek dat de these van *Blauwdrukken* naar mijn smaak zo eenzijdig en zo onwezenlijk maakt.

Iets eerder, als het gaat over de politiek uit de patriottentijd, leggen de auteurs er voortdurend de nadruk op dat de toen gehanteerde vormen van politiek (met name de zeer belangrijke rol van de politieke pers, hier gekwalificeerd als 'klantjes' en 'blaadjes') niet 'blijvend' zijn geweest en daarmee naar hun oordeel kennelijk ook niet historisch relevant zijn.[19] Dat is een merkwaardige opvatting van politiek die blijkbaar uitgaat van de premisse van een monolineaire evolutie, een gestaag opgaande gang naar de moderniteit.

Ik ben bang dat politieke processen zich in de historische werkelijkheid wat minder rechtlijnig voltrekken. Het gaat bij politiek om moment en momentum, om een conjunctuur van politisering en depolitisering en om een opeenvolging van politieke

18 *Blauwdrukken*, 552.

19 *Ibidem*, 86-87. Kloek en Mijnhardt introduceren hier het criterium dat een publieke opinie 'permanent gepolitiseerd' moet zijn om die naam te verdienen (zie ook 20). Zij sluiten hiermee nauw aan bij het onderzoek (verricht in het kader van het IJkpunt 1800) van de neerlandicus G.J. Johannes naar het tijdschrift als medium en naar de markt voor tijdschriften in Nederland, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland, 1770-1830* (Den Haag, 1995). In deze studie probeert Johannes stelselmatig het belang van politieke tijdschriften, vooral in de jaren 1780, te bagatelliseren (zie met name 14-15 en hoofdstuk 10). 'Blijvend', 'permanent', 'definitief', 'continu' zijn sleutelwoorden in zijn opvatting hoe een politieke pers om die naam waard te zijn zou moeten functioneren. Wie zoekt naar een '*permanent* gepolitiseerde publieke opinie' (*Blauwdrukken*, 87, mijn cursivering) vindt het feit dat de patriotse bladen bij de Oranjerestauratie van 1787 (uiteraard) weer verdwenen, blijkbaar voldoende om de hele patriotse (en anti-patriotse) perscultuur te discrediteren. Het probleem is dat Johannes, in deze gevolgd door Kloek en Mijnhardt, vrijwel uitsluitend oog heeft voor tijdschrifttechnische ontwikkelingen en met name zijn stelling wil onderbouwen dat de 'schaal van Nederland' geen gespecialiseerde tijdschriften (waaronder die politieke) toelaat. Deze blikvernauwing leidt tot ingenieus argumenteren, suggestief citeren en het volledig voorbijgaan aan de jarenlange politieke cultuur van contestatie, waarin bladen als *De Post van den Neder-Rhijn* en *De Politieke Kruyer* een zeer belangrijke (ook door tijdgenoten nadrukkelijk erkende) functie vervulden.

systemen waarbij inderdaad bepaalde vormen van politiek kunnen opbloeien die ook weer, en soms zelfs voorgoed, kunnen verdwijnen. Bepaalde vormen van politiek hoeven niet blijvend te zijn om toch zeer blijvende gevolgen te kunnen hebben. Door de revolutie van patriotten en Bataven is het *ancien régime* van de Republiek eerst ondermijnd en vervolgens afgebroken, en zijn daarna de fundamenten van een nieuwe politieke orde gevestigd, met als kenmerken de 'Verklaring van de rechten van de mens en burger' (1795), een door algemeen mannenkiesrecht gekozen volksvertegenwoordiging (1796), de scheiding van kerk en staat (1796) en *last but not least* een grondwet die de eenheidsstaat vestigde (1798), de belangrijkste doorbraak in het Nederlandse staatsvormingsproces sinds de Opstand. In mijn bijdrage aan het afsluitende IJkpuntdeel *Rekenschap* heb ik laten zien hoe deze majeure politieke ontwikkelingen juist nauw samenhangen met, en in het verlengde liggen van, de creatie van een verlichte *civil society* in de jaren 1750-1780.[20]

Wanneer de politieke ontwikkeling wordt opgevat als een opeenvolging van politieke systemen - die ten opzichte van elkaar scherp discontinu kunnen zijn en stuk voor stuk specifieke kenmerken hebben - is het ook niet nodig om, zoals Mijnhardt en Kloek doen, de activiteiten van patriotten en Bataven als 'generale repetities' voor een moderne politieke cultuur te kwalificeren.[21] Deze weinig verhelderende metafoor impliceert dat er zoiets zou zijn als een ideaaltypische moderne politieke cultuur die nu blijkbaar een *try-out* krijgt maar waarvan de echte première nog moet komen. Deze visie doet om te beginnen al geen recht aan het eigen karakter van de laatachttiende-eeuwse ontwikkelingen, waarbij ook de onderlinge relatie tussen patriottentijd en Bataafse tijd bijzondere aandacht verdient.[22] Daarnaast is er de doorwerking en het blijvend effect (tot de dag van vandaag) van de belangrijke hervormingen uit de Bataafs-Franse tijd, hierboven opgesomd. Maar bovendien vormden de politieke ervaringen en experimenten uit de patriottentijd en de Bataafse tijd in de daaropvolgende decennia een sterk negatief referentiepunt: een les hoe het juist niet zou moeten, die - hoe paradoxaal dat misschien ook klinkt - die latere tijd toch sterk met de patriots-Bataafse jaren verbindt. Vrijwel meteen na het staatsvormende hoogtepunt van 1798 gingen zeer velen zich afzetten tegen de nu als maatschappelijk ont-

20 'Nederland: een historisch fenomeen', met name 56-58. Zie voor deze samenhang van culturele en politieke ontwikkelingen in meer detail mijn artikelen 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel' en 'Scenario's voor een onvoltooide revolutie'.

21 *Blauwdrukken*, 579.

22 Hierbij valt niet alleen te denken aan de invloed - zowel positief als negatief - van het Franse voorbeeld na 1789, van de Franse aanwezigheid na 1795 en aan de - door Kloek en Mijnhardt sterk overschatte - rol van de in 1795 uit Frankrijk teruggekeerde patriotse emigranten, maar minstens zozeer aan de lessen die met name patriotten die in Nederland waren gebleven trokken uit het patriottisme (inclusief hun eigen activisme) van de jaren 1780. Zie hiervoor mijn 'De verbeelding en de macht. IJsbrand van Hamelsveld in het studiehuis der Restauratie', in: E.O.G. Haitsma Mulier, L.H. Maas, J. Vogel, ed., *Het beeld in de spiegel. Historiografische verkenningen. Liber amicorum voor Piet Blaas* (Hilversum, 2000) 181-189. Ik interpreteer hier Van Hamelsvelds voor de latere beeldvorming zeer invloedrijke *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw* (Amsterdam, 1791) als een nadrukkelijk tijdgebonden verbindingsschakel tussen het patriotse en Bataafse politiek-culturele vertoog.

wrichtend ervaren effecten van de politisering van de afgelopen jaren, en die van de patriottentijd daarvoor. Dit klimaat van depolitisering duurde ook na de vrijwording van 1813 voort, al ging men toen wel - in vrijheid - op zoek naar een nieuw, postrevolutionair en post-verlicht compromis op allerlei terreinen, waaronder cultuur en politiek: een *juste milieu.*

Juist die dubbele verwerking van de patriots-Bataafse erfenis - tegelijk aanvaarden en verwerpen - maakt de periode 1780-1800 mijns inziens onmiskenbaar de beginfase - zowel het constitutief moment als het integrerend deel van de politieke moderniteit in Nederland. Als Kloek en Mijnhardt zoeken naar alternatieve beginpunten komen zij uit bij Da Costa en Le Sage ten Broek. Kenmerkend voor hun optreden is veeleer dat zij een volgende fase aankondigen die zich juist afzet tegen het compromisdenken en het *juste milieu* van de Restauratie, waarin de verlichte blauwdrukken overigens integraal waren opgenomen.[23] Opvallend is voorts hoe weinig waardering Kloek en Mijnhardt kunnen opbrengen voor koning Willem I, de prins die patriots geworden was en wiens werktafel haast doorboog onder de verlichte blauwdrukken. In hun ogen kan Willem I echter geen goed doen. Van zijn 'vooropleiding' tot verlicht absoluut vorst in het ministaatje Fulda zouden hem 'vooral de charmes van het dynastiek koningschap' zijn bijgebleven. In één adem wordt hem daarop verweten dat hij geen oog had voor de 'reformistische traditie van onder af' uit de laat achttiende-eeuwse Republiek en dat hij de Bataafse hervormingsagenda niet en bloc van bovenaf, als verlicht despoot, heeft afgekondigd.[24] Vervolgens zien zij in de jaren twintig het 'grote debat' beginnen over 'moderne parlementair-constitutionele verhoudingen dat uiteindelijk zou leiden tot de liberale grondwet van 1848.'[25] Hier wrijft de politiek geïnteresseerde lezer zich de ogen uit: zo groot was dat debat om te beginnen niet, maar het contrast in waardering met de vrijwel genegeerde constitutionele debatten van patriotten en Bataven wordt nu wel erg pijnlijk.

Wat heeft dit alles voor historiografische implicaties? Wat de Nederlandse geschiedschrijving van de achttiende eeuw betreft is mijn antwoord tweeledig en ambivalent. Het is natuurlijk prachtig dat we nu een mooie (en bovendien zeer leesbare) synthese van de Nederlandse Verlichting hebben, die in veel opzichten de neerslag is van vijfentwintig jaar creatief Nederlands Verlichtingsonderzoek, niet in de laatste plaats afkomstig van de beide auteurs zelf. Maar als we kijken naar hun these, en vooral naar hun antipolitieke interpretatie van de decennia 1780-1800, kan ik die alleen maar zien als een stap terug. Sterker nog: ik geloof dat de patriotten en Bataven - soms dezelfde personen die in dit boek gelauwerd worden als exponenten van een verlichte genootschappelijkheid - zelden zo uit de hoogte zijn behandeld als juist hier. Wat begint als een meeslepend panorama van de Nederlandse Verlichting ontaardt daarmee in een bizarre exercitie in historisch negationisme: een poging de patriotten

23 *Blauwdrukken*, 579.
24 *Ibidem*, 578-579.
25 *Ibidem*, 579-580.

en Bataven - die het historisch toch al niet makkelijk hebben gehad - weg te schrijven uit de Nederlandse geschiedenis.

Ook in internationaal perspectief is er naar mijn smaak sprake van een stap terug. Enerzijds hebben de auteurs voortdurend geprobeerd hun interpretatie van de Nederlandse Verlichting te situeren in een Europese context, zoals de opdracht luidde. Die internationale vergelijking wordt goed volgehouden en steeds in het betoog geïntegreerd. Des te merkwaardiger is het dan dat dit niet heeft geleid tot een adequate verwerking van de dominante historiografische tendens van de afgelopen decennia om de tweede helft van de achttiende eeuw te interpreteren in termen van een nauwe samenhang van politiek en cultuur, waarbij de *politics of culture* en de *culture of politics* soms haast naadloos in elkaar overgaan. In de ons omringende landen, of het nu Engeland, Frankrijk of Duitsland is, heeft die benadering fraaie resultaten opgeleverd. Deze ineenvlechting van politiek en cultuur heeft ook belangrijk bijgedragen aan de 'oplossing', of althans scherpere formulering, van het klassieke probleem van de relatie tussen Verlichting en Revolutie. In plaats van de Nederlandse cultuur in die internationale historiografische context te situeren, wordt ze daaruit echter in dit boek, paradoxaal genoeg, juist losgemaakt.

De aanvankelijk zo aantrekkelijk ogende titel *Blauwdrukken* krijgt bij nadere reflectie soms een omineuze en zelfs ietwat sinistere bijklank. De empirische werkelijkheid wordt door Kloek en Mijnhardt graag een 'weerbarstige werkelijkheid' genoemd die zich maar lastig laat 'boetseren'[26], een hinderlijke sta-in-de-weg lijkt het wel voor hun *Blauwdrukken* die soms zelf - als historische studie - een wat utopisch karakter hebben. Het 'volstrekt monolithische' 'moreel-burgerlijk universum' dat zij proclameren[27] laat geen ruimte voor alternatieve opvattingen en voegt zich daarmee naar de antipolitieke en zelfs totalitaire trekken van de utopie sinds Plato. Zij hinken dan ook op twee gedachten als zij zelf de nationaal-opvoedende toneelpolitiek uit de Bataafse tijd - die logisch voortvloeit uit die utopische dimensie - kwalificeren als 'megalomaan' en 'totalitair'.[28] Dezelfde typering zou dan op veel grotere schaal op hun 'inspirerende beschavingsboodschap'[29] als zodanig van toepassing moeten zijn.

Hun model van de Nederlandse Verlichting is met andere woorden sterk gehomogeniseerd, geharmoniseerd en soms ook gesteriliseerd. In dit verband moest ik terugdenken aan de boutade van André Hanou uit 1989 over het nieuwe beeld van de Nederlandse Verlichting dat toen sinds een jaar of tien in zwang was gekomen. Hanou begon met het schetsen van de Verlichting zoals hij die bij voorkeur waarnam, in termen van een architectonische metafoor: een gebouw zonder al te veel eenheid met een klassiek front, maniëristische en barokke torentjes, slaapvertrekken in sentimentele stijl, een *gothic* keuken, een piëtistisch studeervertrek, een atheïstische biljart-

26 Bijvoorbeeld *Ibidem*, 583.
27 *Ibidem*, 579.
28 *Ibidem*, 504.
29 *Ibidem*, 232.

kamer, een deïstische bibliotheek, alles omzoomd door een tuin in Engelse landschapsstijl. Daartegenover plaatste hij de '"blauwdruk" van dit verlichte gebouw' die sommige historici en neerlandici (onder wie Mijnhardt) ons voorhielden: een 'ons heden ten dage nog steeds zeer bekend voorkomende, protestants-christelijke doorzonwoning, met misschien daarachter nog een kleine deïstische garage.' Hanou concludeerde dat het hier in feite ging om het terugprojecteren van wat de negentiende eeuw in de achttiende aanstond, om letterlijk: 'Victoriaanse blauwdrukken'. Ik laat in het midden of Mijnhardt en Kloek die kritische kwalificatie uit 1989 eerst Freudiaans verdrongen hebben om deze thans triomfantelijk gesublimeerd in hun titel te laten terugkeren. Ik herhaal alleen de verzuchting die Hanou hier nog aan toevoegt: 'laten we van onze Verlichting niet op voorhand een christelijk rusthuis maken, in die antirevolutionaire geest.'[30]

De morele burger van Kloek en Mijnhardt blijkt met dit al een *one-dimensional man* die alleen kan bestaan bij de gratie van een Grote Verdwijntruc, bedoeld om het waardenpatroon en de *grands projets* van de Nederlandse Verlichting ongeschonden over de hectiek van de revolutietijd heen te tillen naar de negentiende eeuw en om dat burgerideaal vervolgens als verlichte, zelfwerkende kracht te laten doorgaan tot 1970 toe. Hanou's suggestie volgend betekent dat in zekere zin misschien ook het terugprojecteren van negentiende-eeuwse waarden in een achttiende-eeuwse wereld. Het is goed om nog even stil te staan bij de implicaties van deze historische verdwijntruc voor ons beeld van de negentiende en twintigste eeuw. Het burgerschap wordt hiermee ontdaan van zijn politieke dimensie, juist in een periode - de tweede helft van de achttiende eeuw - waarin die burger zichzelf zowel moreel als politiek, in nauwe onderlinge samenhang, opnieuw definieert. De negentiende eeuw is vervolgens door Thorbecke - in zijn tijd de grootste kenner van de Bataafs-Franse periode - benoemd tot de 'staatsburgerlijke eeuw.'[31] Die staatsburgerlijke dimensie hebben de auteurs in hun afsluitende toekomstperspectief geheel over het hoofd gezien.

Kloek en Mijnhardt zetten zich krachtig af tegen wat zij de 'mythe van een onveranderlijk burgerlijk Nederland' noemen, die tot vandaag de Nederlandse geschiedenis zou kleuren.[32] Als zij daarmee bedoelen dat de Nederlandse burger in de achttiende

30 A.J. Hanou, 'Enkele kanttekeningen bij de studie van de Verlichting', *Literatuur*, VII (1990) 155-161. Inmiddels heeft Hanou een aantal van zijn publicaties gebundeld onder de titel *Nederlandse literatuur van de Verlichting (1670-1830)* (Nijmegen, 2002), waarmee hij - onderhuids polemiserend tegen dit overgehomogeniseerde Verlichtingsbeeld - juist geen synthese pretendeert te geven maar aandacht vraagt voor een alternatieve, subversieve en vaak zeer vrolijke Nederlandse Verlichting, waarin een streven naar vrijheid het belangrijkste verbindende element is. Jacob Campo Weyermans kritiek op het belerende simpelmansproza van Van Effen en de zijnen (38-39) laat zich daarmee tevens lezen als Hanou's kritiek op de thans dominante, en in *Blauwdrukken* gecanoniseerde, interpretatie van de Nederlandse Verlichting. Intussen zou het uitgebreide corpus teksten van Hanou's vrolijke Verlichting ook van belang kunnen blijken voor het traceren van de (eventuele) verdere doorwerking van de vroege, radicale Verlichting uit de laat zeventiende-eeuwse Republiek, die thans zo sterk in de belangstelling staat.

31 Zoals Wyger Velema in zijn kritische commentaar op de lezing van Mijnhardt op het KHNG-congres van 1996 terecht in herinnering riep. J.R. Thorbecke, 'Over het hedendaagsche staatsburgerschap' [1844], *Historische schetsen* (Den Haag, 1872) 266.

32 *Blauwdrukken*, 555.

eeuw een ingrijpende gedaanteverwisseling doormaakte ten opzichte van zijn stoere voorvader uit de Gouden Eeuw, heb ik daar geen moeite mee. Maar als zij die transformatie vervolgens reduceren tot deze morele dimensie, kan ik alleen maar concluderen dat zij een oude mythe inruilen voor een nieuwe - die van de morele burger - van eigen makelij en met een aangepaste looptijd, van 1770 tot 1970.[33]

In plaats van continuïteit en harmonie te proclameren in een jarenlang juist diep verdeelde wereld - een echt breukvlak kortom - zou een adequate historische interpretatie van de periode 1780-1800 zich mijns inziens moeten afvragen hoe de verlichte blauwdrukken - maar dan inclusief het politieke discours over de inrichting van (en de verhouding tussen) staat en samenleving dat toen centraal stond - de confrontatie met de inderdaad weerbarstige werkelijkheid aangingen en wat die interactie betekende in termen van *contestatory politics*. Daarbij ging het niet alleen om het utopische gehalte van die blauwdrukken maar meteen ook om hun maakbaarheid, om maakbaarheid *überhaupt* en daarmee om typisch politieke vragen, waaronder de vraag wat politiek eigenlijk is. Juist die botsing van verlichte idealen met een revolutionaire realiteit markeert overal in de westerse wereld - maar tegelijk ook overal op een nationaal-verschillende want historisch bepaalde manier - de omslag naar de moderniteit. Die botsing leidde ook tot wat Michael Stürmer de 'scherven van het geluk' heeft genoemd,[34] de teloorgang van de onschuld van de Verlichting. Hoezeer de negentiende-eeuwer ook geprobeerd heeft dat geluk weer te lijmen, de breuklijnen bleven altijd zichtbaar en waren vaak nog scherp voelbaar.

Het is nogal naïef te denken dat Nederland, bij wijze van uitzondering, het goede verlichte doel alleen met heilige middelen zou hebben kunnen bereiken, zoals Kloek en Mijnhardt schijnen te impliceren. Tijdens de patriottentijd kwam het rondom die verlichte hervormingsagenda, waarin toen zoals gezegd het politieke discours zelf centraal stond, tot felle politisering en heftige contestatie. En ook toen in 1795 de verbeelding aan de macht was gekomen - en de Orangistische maar daarom niet per definitie anti-verlichte tegenpartij een tijdlang monddood werd gemaakt - ging de contestatoire politiek op die nieuwe voet en na enige tijd zelfs parlementair geïnstitutionaliseerd verder, ditmaal als strijd tussen Bataven onderling. Inzet van dat conflict was deels de vertaling van het Verlichte program van de rechten van de mens en burger naar een maatschappelijke en politieke realiteit, waarbij niet onbegrijpelijk groepen en gezindten die tot dusver hooguit tweederangs burgers waren geweest zich een tijdlang heftig roerden. Dat dit debat zich voltrok in een context van permanente oorlog en sterk verslechterende economische omstandigheden maakte het er allemaal niet eenvoudiger op.

Eenvoud is wel een kenmerk van de door Kloek en Mijnhardt uitgevonden morele burger. De complexiteit en de verwarring van de laatste decennia van de achttiende eeuw worden door hen versimpeld tot een aantrekkelijk en overzichtelijk patroon,

33 Vergelijk *Ibidem*, 586.

34 M. Stürmer, *Scherben des Glücks. Klassizismus und Revolution* (Berlijn, 1987).

waarin een verlicht harmoniemodel overheerst en de jarenlange worsteling van de Nederlandse burger met fundamentele politieke vragen wordt afgedaan als een historische vergissing: ‘Van de Bataafse Tijd blijft in het hier geschetste perspectief alleen de succesvolle ontplooiing van het morele burgerschapsideaal over.’[35] Voor mij is die morele burger een product van genetische manipulatie uit hun cultuurhistorische laboratorium. De morele burger is - laten we het beest maar bij de naam noemen - een eunuch: ontmand als politiek dier en onvruchtbaar als historiografisch concept.

35 *Blauwdrukken*, 580.

‘1800’ Ter discussie. Een repliek

W.W. Mijnhardt

Het KNHG-forum biedt een mooie gelegenheid de balans op te maken van de besprekingen die ‘1800’ het afgelopen jaar ten deel zijn gevallen. Die kritiek heeft ons gedwongen nog eens te overdenken wat we hadden bedacht en onze uitgangspunten nog eens scherper te formuleren. Centraal in deze reactie staat vanzelfsprekend het betoog van Ankersmit, maar alvorens zijn opmerkingen van commentaar te voorzien, maak ik een omtrekkende beweging langs eerdere kritieken in de hoop dat die beweging uiteindelijk meer reliëf zal geven aan mijn repliek.

Toen Joost Kloek en ik twaalf jaar geleden met het ijkpuntproject begonnen, realiseerden we ons zeer wel - en dat stond los van de vraag welk boek we zouden schrijven - dat we bij de receptie ervan in ieder geval met twee problemen zouden worden geconfronteerd. Een van die problemen was specifiek voor 1800 en hield direct verband met de slechte reputatie van die periode; het tweede probleem vloeide voort uit het feit dat het schrijven van syntheses in Nederland een weinig beoefend genre is en de term in de historiografische praktijk contradictoire verwachtingen oproept.

Allereerst iets over de negatieve roep van 1800. Hoe diepgeworteld die reputatie is, bleek uit diverse recensies met als onbetwist hoogtepunt die van Jan Blokker in de *Volkskrant*.[1] Daarin proclameerde hij Nederland rond 1800 opnieuw tot vervalperiode waarbij hij zich beriep op onverdachte autoriteiten als Conrad Busken Huet en Johan Huizinga die beiden naam gemaakt hebben met hun lofzangen op de Gouden zeventiende Eeuw. Nu zal niet iedereen zich direct realiseren hoe nauw de slechte reputatie van 1800 juist met historici als Busken Huet en Huizinga verbonden is. Een nadere analyse van het begrip Gouden Eeuw in de Nederlandse geschiedschrijving maakt dat verband snel zichtbaar. De term Gouden Eeuw heeft namelijk nog niet zo'n lange geschiedenis. Vroeg-negentiende-eeuwse geschiedschrijvers als Jacobus Scheltema en Jan Frederik Helmers - de laatste in zijn befaamde verzetsgedicht *de Hollandsche Natie* van 1812 - waren de eersten die het begrip hanteerden in de betekenis van culturele bloei. Pasmunt werd de term eerst dankzij P.L. Mullers standaardwerk *Onze Gouden Eeuw* van 1896-1898.[2] Wanneer we het begrip Gouden Eeuw echter als een neutrale term zouden beschouwen, miskennen we het bijzondere karakter van geschiedschrijving. Geschiedschrijving bevat naast feiten en meningen ook ‘discours’ dat wil zeggen constructies die gebaseerd zijn op impliciete aannames en tot doel hebben complexe werkelijkheden in een begrijpelijk verband te plaatsen. Het begrip

1 *De Volkskrant*, bijlage Cicero, 15 juni 2001.

2 A. van der Lem, *Het Eeuwige verbeeld in een afgehaald bed. Huizinga en de Nederlandse beschaving* (Amsterdam, 1997) 17-28. Vgl. tevens K. van Berkel, ‘De Tweede Gouden Eeuw’, in: *Citaten uit het boek der natuur* (Amsterdam, 1998) 149-295.

Gouden Eeuw is zo'n discursief begrip dat 'deconstructie', of nog beter, historisering verdient.

De term Gouden Eeuw blijkt dan een hoeksteenfunctie te vervullen in een interpretatietraditie van de Nederlandse geschiedenis die in de decennia rond 1900 werd gevestigd en tot de dag van vandaag ons geschiedbeeld is blijven bepalen. Deze traditie maakte van de cultuur van de zeventiende-eeuwse Republiek een uniek verschijnsel, onherhaalbaar, een succesvol relict uit een middeleeuws verleden en uiteindelijk niet toekomstgericht. Die Gouden zeventiende Eeuw ontleende zijn glans niet in de laatste plaats aan het drama van het diepe verval van de achttiende en vroege negentiende eeuw. Het is een traditie waarin historici van velerlei snit zich thuis hebben gevoeld. Ze begint met schrijvers als Busken Huet, wordt tot bloei gebracht door Muller, Colenbrander en Huizinga en heeft als briljante recente climax Jonathan Israels *Dutch Republic. Its rise, greatness and fall.*

Twijfels aan de culturele en politieke betekenis van de achttiende eeuw vielen al vanaf de jaren veertig van de negentiende eeuw te beluisteren. Potgieter, Thorbecke en de culturele beweging rond de *Gids* waren hiervan eloquente vertegenwoordigers.[3] Definitieve vorm kreeg dat negatieve oordeel eerst in de laatste decennia van de negentiende eeuw. Toen had Nederland zich in de ogen van de tijdgenoten, geïnspireerd en gelouterd door internationale ontwikkelingen, weer een eigen volwaardige plaats in de wereld weten te verwerven. Nederland was eindelijk 'geen uitgebluschte natie meer', schreef de historicus Hajo Brugmans opgelucht in 1913 ter gelegenheid van de nationale herdenking 1813: 'wij teren niet meer op ouden [i.c. zeventiendeeeuwse] roem van wetenschap en kunsten maar vullen dien voorraad stadig aan.'[4] Aan de achttiende en ook aan een groot deel van de negentiende eeuw vielen voor een historicus weinig eer te behalen, aldus de vele gelegenheidssprekers in 1913. Ze waren symbolen van het 'oude, afgeleefde Nederland', die opgeslagen dienden te blijven in het depot van de vaderlandse geschiedenis: misschien nog wel bewaard, maar zeker niet al te vaak getoond. Niet het verleden telde, maar de toekomst.

De groeiende afkeer van de achttiende en vroege negentiende eeuw hing ook samen met een nieuw elitair burgerideaal dat eveneens in de laatste decennia van de negentiende eeuw gangbaar was geworden.[5] De komst van dat nieuwe burgerideaal viel samen met de renaissance in de natuurwetenschappen, met de komst van de Tachtigers in de literatuur, de Haagse school in de schilderkunst en met een toenemende

3 W.W. Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting: een terreinverkenning', in: *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C.Boogman* (Groningen, 1979) 1-5. Zie ook R. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam, 1997).

4 Geciteerd bij H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag, 1992) 227.

5 Zie hiervoor onder meer O. Westers, 'Over eenvoudscultus, mode en hoogdravendheid. Rederijkerskamers en Nutsdepartementen in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis,* XXVI (2000) 25-54; W.W. Mijnhardt, 'De KNAW in 1900', in: K. van Berkel, ed., *De KNAW tijdens de tweede Gouden Eeuw* (Amsterdam, 2003; te verschijnen). Voor vergelijkbare ontwikkelingen in Duitsland: D. Hein, A. Schulze, ed., *Bürgerkultur im 19. Jahrhundert: Bildung, Kunst und Lebenswelt* (München, 1996).

sociale fragmentatie als gevolg van industrialisatie, bevolkingsgroei en scholingsdifferentiatie. Drager van dit nieuwe burgerideaal was een sociale elite die er rond voor uit kwam dat ze niet meer gelijk maar exclusief wilde zijn, niet meer de cultuur van het hoge gemiddelde najoeg maar het esthetisch genot dat slechts voor de enkeling was gereserveerd. De historici die deze elitaire cultuur vertegenwoordigden, staken hun afkeer van de periode tussen de Gouden Eeuw en hun eigen tijd niet onder stoelen of banken. Dat tijdvak werd immers gedomineerd door een abject egalitair cultuur- en beschavingsideaal waaraan ze zich eindelijk ontworsteld meenden te hebben, dat ze intens minachtten en dat ze zelfs niet meer wensten te begrijpen. Om dat tijdvak te karakteriseren gebruikten ze bij voorkeur aan de beweging van Tachtig verwante stijlmiddelen, vol dédain en hoon. Hoor Huizinga over Nederland in 1813:

> Ik begrijp den Nederlandschen mensch van 1813 toch eigenlijk niet. Ik kan geen gezicht op hem krijgen: de Bataaf van 1795 is mij een marionet, en de man der Restauratie een Chinese schim, en ver naar beide kanten breidt zich de mist van mijn onwetendheid uit.[6]

Hoor Busken Huet over het tijdvak rond 1800:

> Met uitzondering van Van Goens (vóór hij den staart ligtte) en van Bilderdijk (in het negatieve en het denkbeeldige) zijn alle Nederlanders dier dagen middelmatig geweest. Een oude vrouwenzamenleving, en eene opeenvolging van oude vrouwengouvernementen moesten het hoofd bieden aan gebeurtenissen die voor een klein volk naauwelijks te staan geweest waren door een onverschrokken en vindingrijk heldengeslacht.[7]

Maar Huizinga zou Huizinga niet geweest zijn wanneer hij zich bij het uitspreken van zijn diatribe niet gerealiseerd had dat zijn veroordeling van de tijd rond 1800 iets willekeurigs had. Hij bleek er zich terdege van bewust dat hij en zijn tijdgenoten in de cultuur van het verleden naar iets heel specifieks op zoek waren. Ze zochten naar het grootse en meeslepende in de geschiedenis, of om het in Huizinga's eigen woorden te zeggen, naar ‘een vorm van aesthetische uitdrukking van het innerlijkste leven en van de wereld.’ Met periodekenmerken als ‘verstandelijkheid, kritiek, ruimte van blik, humaniteit en verdraagzaamheid, ook zedelijkheid’ - alle karakteristiek voor de achttiende eeuw - konden ze niet goed uit de voeten, want hun ‘hart vroeg naar iets anders.’[8]

Wanneer we bereid zijn in te zien dat het standaarddiscours over de Nederlandse eeuwen van bloei en verval, van Busken Huet tot Huizinga, schatplichtig is aan een heel specifieke, tijdgebonden en direct met de culturele preoccupaties van de periode rond 1900 verbonden zienswijze op de Nederlandse geschiedenis, wanneer we bo-

6 J. Huizinga, ‘De beteekenis van 1813 voor Nederland's geestelijke beschaving’, in: *Verzamelde Werken*, II (Haarlem, 1948) 529.
7 C. Busken Huet, ‘Mr. Johan Valckenaer’, in: *Litterarische fantasien en kritieken* (25 dln; 1866-1888) XVIII, 86-87.
8 Huizinga, ‘De beteekenis van 1813’, 531.

vendien bereid zijn in te zien dat deze visie ons tot op de dag van heden voor een periode van maar liefst drie eeuwen een dwingend en restrictief interpretatiekeurslijf van bloei en verval oplegt - wordt het dan niet hoog tijd dat we dat keurslijf uittrekken, het Gouden Eeuw discours loslaten en de moeite nemen de Nederlandse geschiedenis van de zeventiende tot en met de negentiende eeuw nu eindelijk eens met onze eigen ogen te bezien? Van zo'n poging de periode rond 1800 'sine ira et studio' te bestuderen is *Blauwdrukken* een verslag.

De tweede kwestie betreft de ambigue betekenis van de term synthese. Toen we in 1990 een begin maakten met onze werkzaamheden, kregen we van de Stuurgroep - het gezelschap bovenbazen dat toezicht hield op de afwikkeling van het prioriteitsprogramma 'de Nederlandse cultuur in Europese context' - de opdracht een leemtenprogramma voor nog te verrichten onderzoek op te stellen. Aan die wens lag een dubbel misverstand ten grondslag: allereerst het misverstand dat het mogelijk zou zijn een neutrale leemtenlijst op te stellen zonder eerst een interpretatief uitgangspunt te formuleren; in de tweede plaats het misverstand dat een geschiedenis van de Nederlandse cultuur over alles moest gaan en dat ook alles daar in aan bod moest komen. Deze misverstanden bepaalden niet alleen de ideeën van de stuurgroep, ze hebben van meet af aan ook de vele kritische beschouwers van het prioriteitsprogramma met de idee opgezadeld dat een ijkpuntsynthese beter geslaagd zou zijn naarmate er meer aspecten van de verleden werkelijkheid in zouden zijn opgenomen. Ook al hebben we in onze Inleiding met zoveel woorden aangegeven welke interpretatieve uitgangspunten we hebben gekozen, dat we een boek *à thèse* wilden schrijven en dat we daarom veel terzijde zouden laten, helemaal onverwacht was het daarom niet dat een belangrijk deel van de in recensies en op studiedagen voorgedragen kritiek zich liet lezen als een treurige parade van verongelijkte specialisten die hun deel niet hadden gekregen.

Het begon al direct met de politiek historici - Niek van Sas neemt in dat gezelschap een ereplaats in - die maar niet genoeg van het verwijt kunnen krijgen dat we de politiek niet serieus hebben genomen.[9] En dat terwijl we ons juist hebben beijverd nader inzicht te geven in de politieke cultuur van de periode. Het ging ons daarbij niet om de gebeurtenissen van de dag maar om de ideeënwereld waaruit het politieke denken en handelen van de periode voortkwam. Vrouwenhistorici verweten ons op hun beurt te weinig aandacht aan het vrouwenvraagstuk te hebben besteed en wat nog erger was vrouwen en volk als achtergestelde groepen op één lijn te hebben geplaatst. Mentaliteitshistorici wezen op het ontbreken van een analyse van de belevingswereld van de tijdgenoot en de rechtshistorici waren al evenmin tevreden. Helemaal bont maakten het de kerkhistorici.[10] Niet alleen besteedden we in hun ogen

9 N.C.F. van Sas, 'De nieuwe burger mag niet verder', *NRC-Boeken*, 1 juni 2001. Zie ook de bijdrage van Van Sas in ditzelfde themanummer, 495-506.

10 Th.Clemens, 'Religie en kerken in het keurslijf van een verlicht-protestantse communicatiegemeenschap', *Trajecta*, X (2001) 284-291.

veel te weinig aandacht aan de instituties van het kerkelijk leven, nog veel ernstiger was dat we de katholieken onder het karpet hadden geschoffeld. Dat gezien onze vraagstelling de katholieken slechts een beperkte rol *konden* spelen (het waarom daarvan hebben we zorgvuldig geanalyseerd), achtte de recensent irrelevant. Wanneer er nog eens een ijkpuntserie zou worden opgezet, zo eindigde hij op strenge toon, diende een ijkpuntpolitie tegen dit soort vergrijpen te waken. Nog beter zou het zijn, wanneer een leger specialisten de nieuwe ijkpuntdelen zou vervaardigen. Tot wat voor een desastreuze resultaten zo'n aanpak leidt, hebben niet alleen de *Nieuwe AGN* maar ook nogal wat recente stads- en provinciegeschiedenissen laten zien.

Het wordt tijd terug te gaan naar Ankersmits kritiek. Ankersmit levert niet alleen een fraai betoog, hij is ook een van de weinigen in het koor recensenten die *Blauwdrukken* en zijn these serieus heeft genomen, ruimhartige waardering heeft uitgesproken maar ook buitengewoon belangwekkende kritiek op het hart van de onderneming heeft geformuleerd. Kritiek die om een weloverwogen reactie vraagt. Het aardige van Ankersmits commentaar is dat het zich eigenlijk heel goed laat rubriceren onder de twee zojuist besproken noemers. Ook hij is van mening dat we thema's hebben gemist. Zo wees hij de architectuur, meubelkunst en kleding als manco's aan. Ankersmits kritiek snijdt hout. Het gaat hier om kwesties die het betoog zouden hebben ondersteund en versterkt. De kleding die men droeg, de vertrekken waarin men las, schreef en debatteerde, en de huizen en gebouwen waarin men woonde of samenkwam, vormden de fysieke context voor de Nederlandse sociabele verhoudingen die alleen al door hun schaal zo vaak en zo sterk afweken van wat elders in Europa gebruikelijk was. We hadden hierover ook hoofdstukken en paragrafen gepland. Een onbegrijpelijke, maar categorische weigering van de stuurgroep de hiervoor benodigde pagina's te financieren heeft de realisering van deze en andere verlangens onmogelijk gemaakt.

Veel belangrijker is echter Ankersmits tweede bezwaar, namelijk dat we het conservatisme van de Nederlandse Verlichting te weinig zouden hebben doorgrond en het grote contrast met het Europese debat niet op zijn waarde hebben weten te schatten. Immers, terwijl men elders in Europa creatieve oplossingen vond voor de groeiende kloof tussen de empirisch waarneembare en daarmee steeds veelvormiger werkelijkheid enerzijds en de overtuiging dat de ratio op eigen kracht in staat zou zijn die grote verscheidenheid in één greep te vatten anderzijds, miskende de verlichte elite in de Nederlandse Republiek deze spanning en bleef ze vasthouden aan de grondslagen van het zeventiende-eeuwse rationalistische wereldbeeld. Hoewel men in de achttiende-eeuwse Republiek met dezelfde problemen worstelde als intellectuele commentatoren elders in Europa, wist men hier als gevolg van een stagnerende ontwikkeling van het intellectueel instrumentarium nooit de vlucht naar voren te maken. Kortom: het Nederlandse debat kon in de achttiende eeuw de beslissende stap naar de intellectuele moderniteit niet maken.

Op het eerste gezicht is er veel voor deze stelling te zeggen. Immers, in de zeventiende eeuw zou men in de Republiek als eerste in Europa de uiterste consequenties

uit het cartesiaanse rationalisme trekken. Men claimde op basis van dit cartesianisme niet alleen een volledige *libertas philosophandi*, maar ontwikkelde ook radicaal nieuwe modellen voor de inrichting van de samenleving, los van de religie. De namen van Lodewijk Meijer en Adriaan Koerbagh zijn hier onlosmakelijk mee verbonden.'[11] Er was echter meer: de stedelijke structuur van de Nederlandse samenleving riep voor het eerst in Europa een type auteur in het leven die zijn medestedelingen probeerde te wapenen tegen de bedriegerijen en ongemakken van de moderne commerciële wereld waarin de traditionele christelijke moraal vaak alleen maar diende om duistere praktijken toe te dekken. De vele pornografische romans uit de laatste decennia van de zeventiende eeuw zijn van deze wende welsprekende getuigen.[12] Die intellectuele radicaliteit stond niet op zichzelf. De hoge verstedelijkingsgraad van met name West-Nederland was de uiterlijke verschijningsvorm van een ingrijpende economische transformatie waarmee de Republiek ook de eerste moderne economie van de westerse wereld was geworden.

In de achttiende eeuw zou men echter tegen de grenzen van deze hoogontwikkelde stedelijke samenleving zijn aangegroeid, zonder deze te kunnen doorbreken. Na de oorlogen tegen Lodewijk XIV en XV verschrompelde de economische voorsprong, verloor men zijn militaire greep op het wereldtoneel en bleef men ten slotte gevangen in hetzelfde begrippenapparaat dat in de zeventiende eeuw nog voor intellectuele verruiming had gezorgd. De ontwikkeling van het stedelijk republicanisme, zo stelt Ankersmit, is een perfecte illustratie van dit onvermogen. Terwijl elders in Europa theoretici de sprong naar een modern nationaal republicanisme wisten te maken, bleven Nederlandse intellectuelen de lof zingen van de kleine overzichtelijke, maar uiteindelijk nog middeleeuwse stadstaat. Keek men elders naar voren, in de Republiek was de blik onveranderlijk op het verleden gericht.

Tegen deze stellingname heb ik grote bezwaren, al was het maar omdat ze - hoe elegant ook geformuleerd - nog vele sporen vertoont van het door Busken Huet en Huizinga in omloop gebrachte discours. Dat was, zoals we hebben gezien, geïnspireerd door de vreugde over de herwonnen intellectuele en artistieke aansluiting bij Europa, en hechtte er aan de breuk met de achttiende en vroege negentiende eeuw zo zwaar mogelijk aan te zetten. Er kunnen bij Ankersmits betoog twee kanttekeningen worden geplaatst. Allereerst is het de vraag of het scherpe onderscheid dat Ankersmit maakt tussen Nederland en Europa wel steek houdt. Per slot van rekening was de Verlichting een bij uitstek kosmopolitische onderneming, al heeft het negentiendeen vooral laat-twintigste-eeuwse onderzoek er een nationaal verschijnsel van gemaakt. Herhaaldelijk hebben we er op gewezen dat de Republiek geen eiland was, dat ze deelnam aan een kosmopolitisch intellectueel debat en vooral dat de denkbeelden die in de Republiek gangbaar waren ook elders de agenda's bepaalden. De binaire tegen-

11 W. van Bunge, *From Stevin to Spinoza. An essay on philosophy in the seventeenth century Dutch Republic* (Leiden/Boston, 2001).

12 I. Leemans, *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700* (Nijmegen, 2002).

stelling die Ankersmit construeert tussen Europa en Nederland is daarom vanuit didactisch perspectief misschien nog wel zinvol, maar ze staat een goed begrip van de ontwikkelingen in de weg. Er bestond immers geen intellectueel uniform Europa en al helemaal geen Europa dat de erkenning van een steeds veelvormiger werkelijkheid pareerde met een scala aan romantische idealen en concepties versus een intellectueel uniforme Republiek die vast bleef houden aan de rationalistische idealen van het vroege Verlichtingscompromis. Voor zover er in de achttiende eeuw al sprake is van nationaal-intellectuele culturen worden ze slechts door heel kleine groepen gedragen. We hebben dan ook voortdurend beklemtoond - en die zienswijze was toch ook wel enigszins nieuw - dat niet de culturele verschillen het meest markant zijn maar juist de overweldigende mate waarin overal in Europa hetzelfde vocabulaire en hetzelfde intellectueel instrumentarium de discussies bepaalden. Ook wanneer na de eeuwhelft nationale eigenheid in toenemende mate wordt gethematiseerd, dienen we ons te blijven realiseren dat nationale eigenheid relatief bleef en maar zelden in staat was die Europese uniformiteit te ondermijnen.

Dat verschijnsel brengt me bij mijn tweede kanttekening. Is het de taak van historici prijzen uit te reiken aan de knapste filosoof of de meest markante kunstenaar of is het hun opdracht uit te zoeken wat er precies gaande was en waarom? Is het in dat verband erg ketters nu eens de vraag te stellen hoe relevant die paar uitzonderlijke Europese antwoorden (waarvan de brille overigens geen moment wordt betwist) eigenlijk waren voor de heel specifieke vraagstukken waar de Republiek mee werd geconfronteerd? Anders gezegd: hoe bruikbaar waren Jean Jacques Rousseau of Adam Smith voor Nederlandse schrijvers? De receptie van Rousseau's werk illustreert de complexiteit van dit probleem voortreffelijk. Zijn *Discours sur les sciences et les arts* bij-voorbeeld is om meerdere redenen van belang.[13]

Allereerst natuurlijk omdat hij onomwonden vaststelde dat menselijk geluk niet in de eerste plaats het resultaat was van de inspanning van het individu. Het karakter van de samenleving bepaalde de mate waarin mensen gelukkig konden zijn. De vraag of de Franse maatschappij van zijn dagen dat menselijk geluk bevorderde, beantwoordde hij vervolgens ontkennend en ook over de oorzaken van dat falen ventileerde hij in zijn geschriften heel uitgesproken ideeën. De vooruitgang in kunsten en wetenschappen had weliswaar de indruk gewekt dat de wereld nu ook openstond voor kandidaten die alleen maar hun talent konden inbrengen, maar een corrupte adel en een verstarde culturele infrastructuur hadden ervoor gezorgd dat de schrijverswereld van salon en academie nog steeds alleen met behulp van de juiste sociale kruiwagens toegankelijk was. De remedie was volgens Rousseau niet het stopzetten van de beschaving of het verbranden van bibliotheken en academies maar de terugkeer naar een wel geordende samenleving waarin de beloften van emancipatie en de mogelijkheden van de samenleving beter op elkaar waren afgestemd. Een overzich-

13 Zie hiervoor de voortreffelijke, maar helaas nooit vertaalde analyse van J. Oerlemans, *Rousseau en de privatisering van het bewustzijn. Carrièrisme en cultuur in de achttiende eeuw* (Groningen, 1988).

telijke maatschappij waarvoor de stadsrepubliek Genève model stond, was daarbij zijn grote ideaal.[14]

Met de conclusie dat de aard van een beschaving direct gevolgen heeft voor het geluk van de burgers konden de meeste schrijvers in de Republiek zich wel verenigen. In de spectatoriale pers werd dit standpunt met grote regelmaat verdedigd en in de debatten in de Nationale Vergadering na 1795 lag deze stelling op ieders lippen. Dat kunsten en wetenschappen elke samenleving op termijn onleefbaar zouden maken wilde er echter bij de overgrote meerderheid van de Nederlandse auteurs niet in. In hun diagnose van het nationaal verval werd juist alle heil van de kunsten en wetenschappen verwacht. Overigens belette dat hen niet Rousseau's klacht over de moeizame relatie van kunsten en wetenschappen en een verstopte en corrupte adellijke samenleving serieus te nemen. Ze zagen dat echter als een bij uitstek Frans probleem dat in de Republiek niet speelde. Vanaf de late zeventiende eeuw was de kloof tussen de Nederlands-republikeinse en de Franse monarchale cultuur immers een topos in de Republiek.[15] De Nederlandse culturele praktijken van de late achttiende eeuw bevestigden hen nog eens in dat oordeel. Auteurs behoefden hier geen jaargelden om hun opinies in de openbaarheid te kunnen brengen. Hun lidmaatschap van de stedelijke gemeenschap rechtvaardigde hun publieke optreden en de werking van het marktmechanisme garandeerde weliswaar niet een brede toegankelijkheid van de publieke opinie maar er zijn maar weinig gevallen te documenteren waarin het auteurs onmogelijk werd gemaakt hun bijdrage aan het openbare debat te leveren. Minstens zo belangrijk was dat in de Republiek de noodzaak van de toegankelijkheid van kennis voor iedereen zonder onderscheid werd bepleit, ruim voordat Condorcet in Frankrijk die stelling principieel zou onderbouwen.

Uiteraard is dit niet het gehele verhaal, maar het rechtvaardigt in ieder geval de vraag of de Republiek niet een eigen weg naar de moderniteit volgde, een weg waar heel wat Europeanen het fijne niet van begrepen en waar ook Nederlanders het klaarblijkelijk nog steeds moeilijk mee hebben. Interessant is in dit kader de grondig gedocumenteerde en hoogst aannemelijke verdediging van de fundamentele moderniteit van de economie van de Nederlandse Republiek die Van der Woude en De Vries enkele jaren geleden hebben gepubliceerd.[16]

Ze keerden zich met name tegen het klassieke periodiseringschema dat de gemechaniseerde productiewijze verantwoordelijk houdt voor de fundamentele breuk in de

14 Voor Rousseau's kritiek op het natuurrecht en de liberale economische theorie en de betekenis van de kleine stadsstaat zie H. Rosenblatt, *Rousseau and Geneva. From the first discourse to the social contract, 1749-1762* (Cambridge, 1997).

15 Vgl. W.W. Mijnhardt, 'Dutch culture in the age of William & Mary. Cosmopolitan or provincial', in: D. Hoak, M. Feingold, ed., *The world of William and Mary. Anglo-Dutch perspectives on the Revolution of 1688-1689* (Stanford, 1996) 219-233; W.R.E. Velema, 'Beschaafde republikeinen. Burgers in de achttiende eeuw', in: R. Aerts, H. te Velde, ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de Middeleeuwen* (Kampen, 1998) en D. Sturkenboom, *Spectators van hartstocht. Sexe en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum, 1998).

16 J. de Vries, A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam, 1995).

structuur van de samenleving en daarmee voor de komst van de moderniteit. Het zou te ver voeren hier *en détail* op hun zienswijze in te gaan, maar de lakmoestest voor de bruikbaarheid van hun opvattingen is natuurlijk de interpretatie van het achttiendeeeuwse economische verval. In alle gebruikelijke visies is dat verval immers onvermijdelijk, gegeven het miraculeuze en niet herhaalbare karakter van de zeventiende-eeuwse bloei. Van der Woude en De Vries verdoezelen geen moment de ernst van de achttiende-eeuwse economische teruggang. Wel geven ze er een afwijkende maar aannemelijke verklaring voor. De problemen van de Republiek waren zo ernstig dat ze haar plaats in de voorhoede van de Europese economische ontwikkeling moest prijsgeven. Ze viel echter niet terug in een premodern stadium en behield de voornaamste structurele kenmerken van een moderne economie. De overgang naar een door stoommachines aangedreven mechanische productiewijze verliep in het geval van Nederland niet zo traag wegens een gebrek aan innovatief talent. De vertraging was het gevolg van de chronische onderontwikkeling van de lokale vraag en vooral van de steeds verdere beperking van de toegang tot de Europese markten. En juist voor de Nederlandse economie die zijn groei en omvang aan de vrije markttoegang te danken had, was de mercantilistische politiek van de voornaamste Europese naties desastreus.

Deze kanttekeningen maken duidelijk dat we veel voorzichtiger moeten zijn met het universeel geldig verklaren van een economisch ontwikkelingsmodel dat uiteindelijk slechts gebaseerd is op een reeks specifiek Engelse processen. Het Nederlandse economische moderniseringsproces vond zijn oorsprong in het eigensoortige karakter van de Nederlandse stedelijke samenleving en verliep anders, maar was daarmee nog niet minder effectief.

Ook in intellectueel opzicht koos de Republiek een eigen traject.[17] Niet omdat de Nederlandse intellectuelen niet in staat waren de portee van het werk van de *fine fleur* van de Europese *philosophes* te doorgronden maar omdat de verstedelijkte Republiek nu eenmaal zijn eigen problemen stelde. En juist dat verstedelijkte karakter moeten we niet onderschatten. Die in Europees perspectief unieke urbanisatie was verantwoordelijk voor de vroege ontwikkeling van wat we in de geschiedschrijving als radicale Verlichtingsideeën zijn gaan bestempelen en ook in de achttiende eeuw leverde dat een eigen Verlichtingssignatuur op.

De twee voorbeelden die Ankersmit verschaft om zijn stelling te onderbouwen, kunnen met gemak worden omgedraaid. Het is zonder meer juist dat in de Republiek het publieke domein werd afgeleid van het privé-domein, maar hoe kon het ook anders in een wereld waarin het huisgezin de kern was van de samenleving en de stad als verzameling huisgezinnen werd gezien. Dat in de meeste Europese staten het publieke en het privé-domein als elkaar uitsluitende grootheden werden gedefinieerd is geheel begrijpelijk gezien de pretentie van het soeverein vorstelijk absolutisme de samenleving tot in de verste uithoeken te willen doordringen. Net zo als het begrijpe-

17 Voor een uitvoeriger beschouwing over dit probleem, W.W. Mijnhardt, *Over de moderniteit van de Republiek* (Utrecht, 2001).

lijk is dat het autonome individu in die staten wel moest snakken naar een eigen, waarlijk vrije ruimte. In de Republiek bleven de grenzen tussen de twee domeinen vaag en diffuus. Ook al was in theorie hier de overheid almachtig en waren de rechten van de inwoners beperkt, de inwoners van de Republiek waren geen onderdanen maar burgers en de soevereiniteit was in de praktijk gedeeld over een groot aantal lichamen. Het resultaat was dat er tussen burger en overheid, tussen publiek en privé, een groot grijs gebied bestond dat telkens weer anders kon worden ingevuld. Ook al was die constellatie vanuit Europees perspectief bezien dan misschien bizar, ze werkte wel en heeft er mede voor gezorgd dat in Nederland de staat nooit voor vijand is versleten.

Misschien moeten we maar eens ophouden het ontbreken van wat in delen van Europa gangbaar is te interpreteren als een tekort en die afwijkingen allereerst te bezien als directe consequenties van het karakter van de Nederlandse samenleving. Het ontbreken van een romantisch individualisme kan als onvermogen worden gekarakteriseerd maar ook als gevolg van de wijze waarop men in de laat-achttiende-eeuwse Republiek het vraagstuk van de verheffing van de gemene man tot volwaardig burger heeft willen oplossen. Een vergelijking met Amerikaanse en Franse debatten maakt dat goed zichtbaar. Voor Thomas Jefferson in de Amerikaanse *Declaration of Independence* bijvoorbeeld bestond de kern van de verlichte politieke filosofie uit drie elementen: bescherming van vrijheid en leven en het recht om het eigen geluk na te jagen. In de Republiek werden de accenten geheel anders gelegd. Hier was het recht op leven en persoonlijke vrijheid geen nieuwigheden: de Republiek was immers al eeuwen een rechtsstaat. Aan het recht het geluk na te jagen gaven intellectuelen in de Republiek geen individuele maar een collectieve draai.

Ze keerden Jeffersons redenering om: het doel van de samenleving, zo stelden ze, is het algemeen geluk. De maatschappij mag ter bereiking van dat doel de medewerking van allen eisen. Alle burgers dienen hun plichten te kennen maar moeten ook in staat worden gesteld deze te vervullen. Daarvoor is onderwijs nodig dat de overheid kosteloos aan iedere inwoner zonder uitzondering dient te verschaffen. Een vergelijkbare argumentatie werd gebruikt ter legitimering van een nieuw stelsel van armenzorg. In overeenstemming met de wijdverbreide opvatting dat godsdienst een privé-aangelegenheid was en niet bij de staat thuishoorde, diende kerkelijke armenzorg, ‘dat Gothisch gesticht’, te worden afgeschaft. Alleen de overheid was voor een menswaardig minimum bestaan verantwoordelijk. Op gelijksoortige gronden werd ook de gezondheidstoestand van het Nederlandse volk tot staatszaak verheven.

In Frankrijk werden gelijksoortige ideeën ontwikkeld, maar dan van bovenaf, vanuit het bestuurlijk centrum, bovenal waren ze niet de inzet, maar het resultaat van het revolutionaire proces en pasten ze uiteindelijk in de traditie van het vorstelijke absolutisme. In Nederland waren de blauwdrukken voor een modern onderwijs-, sociaaleconomisch en gezondheidsbeleid al voor de Franse Revolutie gereed en waren ze het resultaat van een breed maatschappelijk debat. Nog veel belangrijker was dat de

verlichte maatschappijhervormers in Nederland niet van de grond af behoefden te beginnen. De Republiek kende per slot van rekening al een indrukwekkende traditie op het gebied van overheidsinspanning voor onderwijs en sociale zorg, een traditie die buitenlanders keer op keer met verbazing en verwondering vervulde. De problemen van de achteruitgang brachten de intellectuele elite van de Republiek ertoe om, op basis van deze traditie en gesteund door de natuurrechtelijke idealen van de gematigde Verlichting, de eerste seculiere sociale grondrechten in de Westerse geschiedenis te formuleren.

Wanneer we de these van een eigen Nederlandse route naar de moderniteit serieus nemen, moeten we ons misschien ook maar eens afvragen in hoeverre de inpassing van de Nederlandse ontwikkelingen in het aan de Franse revolutiegeschiedenis ontleende moderniseringsmodel ons zicht op de Nederlandse gang van zaken niet vertroebelt. Per slot van rekening waren de verschillen tussen Frankrijk en de Republiek immens. Frankrijk kende een staatsvormingstraditie die gebaseerd was op het Justiniaanse *subiectus*-begrip uit de Romeinse keizertijd. Nederland kende een *civis*-traditie die terugging op de Romeinse Republiek. Typerend in dit verband is Rousseau's verwijt aan het adres van de zestiende-eeuwse constitutioneel theoreticus Jean Bodin. Voor Rousseau had Bodin het hele Franse burgerschapsdebat gedenatureerd omdat diens soevereiniteitsbegrip burgerschap losgemaakt had van de stedelijke wortels.[18] Zou het beeld van de periode 1780-1848 niet aanzienlijk helderder worden wanneer we de zogenaamde Europese moderniseringsnorm nu eens loslaten en eerst eens nagaan hoe men in de Republiek zelf de modernisering van staat en samenleving intellectueel probeerde vorm te geven? Dan zullen we al snel tot de conclusie komen dat we de tijd tot 1848 moeten karakteriseren als een langdurig conflict tussen twee politieke moderniseringstradities, een van Frans monarchale en een van vaderlands republikeinse makelij, waarbij de grondwet van Thorbecke uiteindelijk een verzoening van deze tradities tot stand bracht.

Dat de stelling van een eigen Nederlandse route naar de moderniteit niet alleen intellectueel, politiek en economisch maar ook artistiek bruikbaar is, blijkt uit de vorig jaar verschenen studie van de Amerikaanse historica Deborah Silverman.[19] In deze prachtige vergelijkende analyse van de mentale, intellectuele en artistieke ontwikkeling van Vincent van Gogh en Paul Gauguin laat ze zien dat beider bekering tot het modernisme niet zozeer voortvloeit uit hun vele contacten en diepe vriendschap, evenmin uit Van Goghs onderdompeling in een Frans modernistisch cultureel bad, maar uit hun eigen religieus-intellectuele achtergrond, die van een Nederlands hervormd gezin en van een Frans katholiek internaat, hoe radicaal die beide achtergronden ook van elkaar verschilden. Ook voor Silverman zijn er minstens twee begaanbare wegen naar de moderniteit, een Franse en een Nederlandse.

18 J.J. Rousseau, 'Du contract social ou essai sur la forme de la république', in: *Oeuvres complètes* (3 dln., Pleiade editie; Parijs, 1959-1964) III, 361.

19 D. Silverman, *Van Gogh and Gauguin. The search for sacred art* (New York, 2000).

Tot slot: zouden in die van de grote Europese mogendheden zo afwijkende marsroute naar de moderniteit - die minstens zo effectief was maar zo onbehaaglijk anders - niet de historische wortels liggen van de hardnekkige twijfels aan de cultureel-intellectuele volwaardigheid van Nederland die vaderlandse denkers al sedert Busken Huet periodiek teisteren? En zou ‘1800’ pas echt zonder antipathie en vooringenomenheid bestudeerd kunnen worden wanneer we bereid zouden zijn die eenvoudige historische les te leren?

Het *fin-de-siècle* als vertoning

Wessel Krul

In de lange periode tussen de conceptie van het plan en de publicatie van de afzonderlijke delen heeft het zogenaamde 'IJkpuntenproject' twee grote koerswijzigingen ondergaan.[1] Van het comparatieve aspect, dat aanvankelijk zelfs als de reden van bestaan van het project werd gepresenteerd, is uiteindelijk maar weinig terecht gekomen. De formule 'Nederlandse cultuur in Europese context' staat er op de titelpagina's wat verloren bij. Wanneer een vergelijking met het omringende buitenland werkelijk de hoofdzaak was geweest, had de serie waarschijnlijk op een geheel andere manier moeten zijn opgezet. Maar ook het begrip 'Nederlandse cultuur' is in de loop van de tijd van inhoud veranderd. In de pers zijn de delen dikwijls besproken alsof het ging om een nieuwe algemene geschiedenis van Nederland. Er is veel discussie ontstaan over de vraag in hoeverre de politiek in de reeks tot zijn recht is gekomen. Inderdaad geven de boeken tot dit soort vragen aanleiding. Het lijkt erop dat de auteurs, net als de redactie, er op den duur niet meer zo zeker van waren wat de bedoeling was. In het deel van Jan Bank en Maarten van Buuren, *1900: Hoogtij van burgerlijke cultuur,* hebben deze problemen duidelijke sporen nagelaten.

Tegelijkertijd echter zijn Bank en Van Buuren uitermate trouw gebleven aan hun uitgangspunten. Bijna tien jaar geleden, op 17 december 1992, werd het 'IJkpuntenproject' in een symposium aan de vakwereld voorgesteld. Om de een of andere reden was de indruk ontstaan dat de vakgenoten bij die gelegenheid met de aangezochte auteurs zouden kunnen discussiëren over de opzet van de door hen te schrijven delen. Dat bleek niet het geval. In plaats daarvan kregen we lezingen. Ik herinner me een lang en in zijn soort voortreffelijk betoog van Dick van Halsema over de Nederlandse poëzie van het *fin-de-siècle,* en een verhaal van Vincent van Rossem over architectuur, dat eindigde met de stelling dat er in Nederland nooit iets interessants gebeurt, en dat het daarom niet de moeite waard is om aan Nederland afzonderlijk aandacht te besteden. Op welke manier deze voordrachten een beeld gaven van wat de aanwezigen van het project konden verwachten, bleef volstrekt onduidelijk. Gelukkig was Jan Bank in zijn toelichting iets behulpzamer. Hij noemde twee werken die bij het schrijven van het deel over 1900 als voorbeeld zouden dienen: *Op het breukvlak van twee eeuwen* van Jan Romein, en *Fin-de-siècle Vienna* van Carl Schorske.

Hoe zou een boek over Nederland omstreeks 1900 er vanuit deze optiek uit moeten zien? Wat Jan Romein met zijn grote werk precies wilde aantonen kan alleen indirect worden vastgesteld. Hij heeft immers, zoals bekend, de theoretische verantwoording die hij in gedachten had niet meer kunnen voltooien. Het is echter wel zeker dat hij de periode omstreeks 1900 beschouwde als een keerpunt, als een moment in de wereld-

1 Ik schreef elders uitvoeriger over deze kwestie: W. Krul, 'Nederlandse cultuur in Europese context. Bij de voltooiing van het IJkpuntenproject', *Spiegel Historiael*, XXXVII (2002) 198-203.

geschiedenis waarop de Europese burgerlijke cultuur ogenschijnlijk oppermachtig was, maar tegelijkertijd de voorwaarden van haar eigen ondergang creëerde, en zo de weg vrijmaakte voor de mondiale, egalitaire en socialistische cultuur die Romein als het einddoel van de geschiedenis zag. Het idee om de jaren omstreeks 1900 op te vatten als een moment van grote spanning, als een tijd waarin een conflict tussen twee historische beginselen werd uitgevochten, was veelbelovend. Maar de politieke verhoudingen waren inmiddels grondig gewijzigd. Van de socialistische wereldcultuur die Jan Romein in 1962 nog aan de horizon zag gloren, was niet veel terechtgekomen, en een nieuw boek over het onderwerp zou de tegenstelling dus anders moeten formuleren.

Lastiger nog leek het toepassen van de werkwijze van Carl Schorske op de Nederlandse geschiedenis van het *fin-de-siècle.* Ten eerste gaat het boek van Schorske over een stad, niet over een land, terwijl het deel in de IJkpuntenreeks over Nederland zou moeten handelen, en niet over Amsterdam. Bovendien streeft Schorskes bundel met verspreide opstellen uitdrukkelijk niet naar een synthese. Schorske heeft welbewust afgezien van een poging om de door hem besproken onderwerpen in het kader van een algemene theorie onder te brengen, zoals Jan Romein dat probeerde. Het Wenen van Schorske is een plaats waar onder grote sociale druk allerlei experimenten worden ondernomen, die niet noodzakelijk op hetzelfde doel zijn gericht of vanuit een gelijksoortig streven kunnen worden begrepen. De reden waarom het werk van Schorske zo beroemd is geworden, is nu juist dat het een veelheid van gezichtspunten toelaat. Hoe Schorske en Romein tegelijkertijd een leidraad zouden kunnen bieden voor het aangekondigde werk over het Nederlandse *fin-de-siècle*, werd me destijds niet meteen duidelijk.

In de inleiding bij *Hoogtij van burgerlijke cultuur* worden Romein en Schorske opnieuw als inspiratiebronnen aangehaald. Toch geloof ik niet dat bovenstaande moeilijkheden in het nu verschenen deel zijn opgelost. Bank en Van Buuren vatten een grote diversiteit aan verschijnselen uit het Nederlandse *fin-de-siècle* samen onder de noemer van burgerlijke cultuur, ook de personen en bewegingen die zich welbewust van de burgerlijkheid probeerden te distantiëren. Het boek mist daardoor de werking van het contrast, die bij Jan Romein zo belangrijk was. De tegenstelling kan vanuit het huidige gezichtspunt niet de tegenstelling zijn tussen neergaand liberalisme en opkomend socialisme. Maar het betoog zou aan spanning hebben gewonnen wanneer vanaf het begin was getoond dat de ideologie van het tijdperk, of men nu denkt aan de monarchie, de eenheid in verscheidenheid van de verzuiling, of het idealisme van de gemeenschapskunstenaars, een constructie was die met moeite een middelpuntvliedende samenleving bijeen moest houden. Ook de opvallende verschillen in het culturele klimaat vóór en na 1900, de opgewonden, maar ook onzekere stemming van vernieuwing uit de jaren 1890, en het toenemende, bijna arrogante zelfvertrouwen tijdens de consolidering die daarop volgde, zijn niet benut om in het boek een element van dynamiek aan te brengen.

Bank en Van Buuren hebben zorgvuldig vermeden om te definiëren wat zij onder cultuur en onder burgerlijkheid verstaan. Het is waar dat Carl Schorske dat ook niet

deed, maar zijn betoog is ook niet opgehangen aan deze twee begrippen. *Hoogtij van burgerlijke cultuur* vat, net als de overige delen in de reeks, de term cultuur zo ruim mogelijk op, zodat ongeveer het hele maatschappelijke leven er onder valt. Maar omdat het toch niet de bedoeling was een algemene geschiedenis van Nederland te geven, ontstaan er allerlei demarcatieproblemen. Het boek wil aan zo veel mogelijk verschijnselen recht doen, en tegelijkertijd selectief zijn. Met een angstvallige en op den duur vermoeiende toewijding wordt telkens waar het over protestanten gaat ook iets over de katholieken gezegd. De beginnende verzuiling en de vorming van de confessionele partijen worden uitvoerig behandeld. Tal van theologen passeren de revue. Over de liberale politiek daarentegen zegt het boek nauwelijks iets. Komt dat omdat de godsdienst als onderdeel van de cultuur is beschouwd, en dus ook in zijn politieke manifestaties moest worden behandeld, terwijl het liberalisme in de ogen van de auteurs deze culturele dimensie mist?

Bij de behandeling van politiek en maatschappij hebben de auteurs een brede samenvatting in de geest van Jan Romein voor ogen gehad. Met betrekking tot de cultuur in striktere zin, de kunst, de literatuur, de wetenschap, het intellectuele leven, hebben zij gemeend dat enkele voorbeelden genoeg waren. Hier heeft Schorske als inspiratiebron gediend. Maar Schorske koos zijn voorbeelden telkens zo, dat zij een moment van verandering en vernieuwing illustreren, of een conflict duidelijk maken. De 'casestudies' van Bank en Van Buuren blijven in de lucht hangen. *Hoogtij van burgerlijke cultuur* bevat een uitstekende bijdrage van Douwe Draaisma over Gerard Heymans. Maar wat met dit stuk in de context van het boek als geheel wordt aangetoond, blijft duister. Het was toch niet de bedoeling om te zeggen dat alle intellectuelen uit die periode de wereld zo zagen als Heymans? Er was een interessanter beeld ontstaan wanneer een aantal belangrijke figuren met elkaar waren vergeleken: behalve Heymans bijvoorbeeld de medicus Cornelis Winkler, de dichter-filosoof J.A. dèr Mouw, de historicus Samuel Muller, de astronoom J.C. Kapteyn, de oriëntalist Snouck Hurgronje, om maar enkele prominenten uit de tijd te noemen die in dit boek nauwelijks aan bod komen. Schorske gebruikte zijn afzonderlijke studies als dieptepeilingen. Bij Bank en Van Buuren lijkt de selectie grotendeels door toeval te zijn gestuurd.

Willekeur en slordigheid zijn ook in ander opzicht kenmerkend voor *Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Het boek is onmiskenbaar met grote haast in elkaar gezet, en onzorgvuldig geredigeerd. Er is een hoofdstuk (485-501) over de Nederlandse poëzie omstreeks 1900, dat een lovenswaardige poging doet iets van de internationale vergelijking aan te brengen die in het oorspronkelijke programma van de reeks werd aangekondigd. Maar er wordt in dit hoofdstuk merkwaardig veel aandacht besteed aan de obscure Waalse *minor poet* Ivan Gilkin, en bij het lezen komt al snel de vraag op waarom alle aangehaalde gedichten over bloemen gaan. Had de lyriek van het *fin-de-siècle* geen ander onderwerp? Jawel - maar het hoofdstuk is afkomstig uit de catalogus van een tentoonstelling over bloemschilderkunst, en werd blijkbaar goed genoeg geacht om in dit standaardwerk andermaal dienst te doen.[2]

2 Vergelijk M. van Buuren, 'O rozen droef en schoon', in: M. Bax, e.a., *Bloeiende symbolen. Bloemen in de kunst van het fin de siècle, tentoonstellingscatalogus Noordbrabants Museum* ('s-Hertogenbosch, 1999) 23-40.

De stijl van het boek is nadrukkelijk didactisch. Citaten worden telkens nog eens samengevat en geparafraseerd, alsof het niet zonder meer duidelijk was wat er wordt bedoeld. Tegelijkertijd wordt er voortdurend naar autoriteiten verwezen, alsof de auteurs het niet alleen aandurven. 'Volgens de historicus Blaas is Fruin de eerste professionele historicus.' (68) Zou Piet Blaas echt de enige zijn die dat denkt? 'De stad, aldus de socioloog De Swaan, was een uitdaging voor jonge en ondernemende mensen.' (134) Hebben we voor deze gemeenplaats echt het gezag van Bram de Swaan nodig? Het aantal spelfouten in eigennamen en onjuistheden in jaartallen is groter dan men in een boek als dit zou mogen verwachten. Van Thorbecke wordt de beroemde uitspraak uit 1862 aangehaald (176): 'De kunst is geene regeeringszaak, in zooverre de Regeering geen oordeel, noch eenig gezag heeft op het gebied der kunst.' De gebezigde spelling, waarbij 'Regeering' een dubbele e heeft gekregen, is een aardige *invention of tradition*, want Thorbecke schreef het woord zo niet. Zulke voorvallen - en het zijn er veel - wekken twijfel aan de vertrouwdheid van de auteurs met hun bronnen.

Over de keuze van de secundaire literatuur is ook door anderen al van alles gezegd. Bank en Van Buuren hebben daarvan evident een eenzijdig gebruikgemaakt. *Hoogtij van burgerlijke cultuur* laat gewoonlijk goed doorschemeren wat de voornaamste bron van informatie is geweest, en daardoor wordt ook meteen zichtbaar wat er niet is geraadpleegd. Wanneer men vindt dat in een boek over cultuurgeschiedenis ook de politiek aan bod moet komen, kan het begrip 'politieke cultuur' een goede dienst bewijzen. Maar de manier waarop dit begrip de laatste jaren in Nederland onder meer door Henk te Velde is ontwikkeld, heeft in deze uitgave nog nauwelijks sporen achter gelaten. Het gender-perspectief blijft andermaal beperkt tot een hoofdstuk over de vrouwenbeweging. Er is alle reden om de bezwaren ernstig te nemen die op 22 maart 2002, tijdens een studiedag in Maastricht, door een aantal beoefenaarsters van de gender-studies naar voren zijn gebracht. Toch mist dit soort kritiek de zaak waar het werkelijk om gaat. Een boek als dit zou meer moeten zijn dan een samenvatting van recente monografieën. Historici zijn al veel te vaak bezig met elkaar over te schrijven, om een bekende opinie van Menno ter Braak aan te halen. Wat het zwaarst weegt, is niet dat Bank en Van Buuren sommige auteurs wel, en andere niet hebben nagevolgd, maar dat zij de kans hebben laten liggen om een werkelijk originele visie op het besproken tijdperk te ontwikkelen.

De geschiedenis van het IJkpuntenproject laat duidelijk zien dat een reeks als deze alleen succesvol kan zijn wanneer de delen *à thèse* zijn geschreven, of tenminste een herkenbare stellingname bevatten. De term burgerlijkheid kan, op de ongedifferentieerde manier waarop zij hier is gebruikt, daarvoor niet dienen. Maar verstopt in *Hoogtij van burgerlijke cultuur* zit een these die meer uitwerking had verdiend. Bank en Van Buuren beginnen hun overzicht met de feesten die in 1898 werden gevierd bij de kroning van de meerderjarig geworden Wilhelmina. Zij besteden uitvoerig aandacht aan de theorieën die in het *fin-de-siècle* werden ontwikkeld over de verhouding tussen kunst en samenleving. Zij eindigen met een hoofdstuk over muziek, cabaret, theater en al het overige uitgaansleven in de stad. Maar waarom zoveel nadruk op opvoeringen

en vertoningen? Is dat niet omdat deze juist toen zo buitengewoon belangrijk werden gevonden? Even lijkt het alsof Bank en Van Buuren de Nederlandse samenleving van het *fin-de-siècle* als een samenleving willen kenschetsen waarin uiterlijk vertoon, versiering en opsmuk tot hoofdzaak zijn geworden, en waarin er nauwelijks verschil lijkt te worden gemaakt tussen rechtvaardigheid, fatsoen en goede smaak. Dit idee van het theatrale als een hoofdmotief in de cultuur van het Nederlandse *fin-de-siècle* wordt nergens verder uitgewerkt. Maar het is te interessant om het zo maar te laten liggen. Waarom zou juist in deze periode aan stijl, expressie en vormgeving van het bestaan zo opvallend veel gewicht zijn gehecht?

In direct verband met deze soort vragen staat een tweede conclusie, die zich naar aanleiding van het project opdringt. Er is dringend een inperking van het begrip cultuurgeschiedenis nodig. In de geschiedwetenschap hebben afwisselend bepaalde benaderingen van de geschiedenis de toon aangegeven: de politieke geschiedenis, de sociale en economische geschiedenis, en in meer recente jaren de cultuurgeschiedenis. Telkens echter werd deze speciale benadering zover opgerekt, dat zij tenslotte het geheel van de geschiedenis omvatte. Blijkbaar is het voor historici heel moeilijk om hun vak niet als een eenheid te zien, waarin maar één bepaalde werkwijze of opvatting de juiste is. De opzet van de IJkpuntenreeks reflecteert de stand van zaken omstreeks 1990, toen het woord 'cultuur' de belangrijkste sleutel tot de geschiedenis leek te zijn. Maar de resultaten maken duidelijk dat de cultuurgeschiedenis geen bevredigend resultaat oplevert wanneer zij als synoniem met algemene geschiedenis wordt opgevat. Kloek en Mijnhardt hebben het verwijt gekregen dat zij de politiek verwaarloosden, Bank en Van Buuren zijn in moeilijkheden geraakt bij de selectie van hun onderwerpen, en Taverne en Schuyt hebben zich van hun cultuurhistorische opdracht nauwelijks meer iets aangetrokken.

Als de cyclus zich herhaalt, zal de politieke geschiedenis de nieuwe trend worden. Er is veel dat daar inderdaad op wijst. Maar waarom zouden de verschillende richtingen in de geschiedwetenschap niet naast elkaar kunnen bestaan, als complementaire vakgebieden, die niet ieder voor zich de pretentie hebben het geheel van het verleden in kaart te brengen? Ik wil er voor pleiten de cultuurgeschiedenis terug te brengen tot een domein dat niet, zoals in dit boek, grotendeels identiek is aan de sociale en politieke geschiedenis, en haar beperken tot de opvattingen, voorstellingen en levenswijze van de maatschappelijke elite enerzijds en de daarvan vaak afwijkende gedachtewereld van de 'gewone mensen' anderzijds. Dat zijn de twee terreinen waarop de cultuurhistorische methode het meest te bieden heeft. De studie van elites staat altijd onder verdenking zelf elitaire doelstellingen te hebben. In de dagen van Burckhardt en Huizinga heeft de cultuurgeschiedenis er zeker toe bijgedragen om maatschappelijk onderscheid in stand te houden. Maar dat betekent nog niet dat zij in de huidige verhoudingen alleen bruikbaar is wanneer zij zo ongeveer gelijkgesteld wordt met de geschiedenis als geheel. Dat de studie van de zogenaamde 'hoge cultuur' altijd ook een studie is van mechanismen van machtsuitoefening, behoeft inmiddels niet meer veel betoog.

Een cultuurgeschiedenis van Nederland omstreeks 1900 zou in de eerste plaats moeten

laten zien wat de bovenlaag van de samenleving onderling verbindt en onderscheidt van de rest. Alleen dan kan het begrip 'burgerlijk' iets verhelderen. Tegelijkertijd is het nodig zo veel mogelijk afstand te nemen van het zelfbeeld dat deze burgerij aan de samenleving wilde opdringen. Kenmerkend voor de periode is immers een intensieve strijd over de aard van dit zelfbeeld. De Nederlandse samenleving in het *fin-de-siècle* was een samenleving waarin de rijken steeds rijker, maar de armen niet steeds armer werden. Er was een klimaat van grote verwachtingen, van uitzicht op verregaande verandering, enigszins vergelijkbaar met de jaren 1960 van de twintigste eeuw. Het aantal consumptieartikelen en cultuurgoederen dat voor de consument ter beschikking stond, nam snel toe. Het was aanvankelijk niet goed te voorzien op welk punt dit proces zou stilhouden.

De toename van de welvaart leidde echter niet tot grotere sociale gelijkheid. Integendeel, hoe meer middelen er beschikbaar kwamen om nuances aan te brengen in de bestaande sociale posities, des te sterker de drang werd naar onderscheid. De geschiedenis van de burgerij omstreeks 1900 is de geschiedenis van een steeds toenemende sociale distinctie. Een zwaartepunt in een boek over dit onderwerp zou daarom het aanbod van gebruiksgoederen moeten zijn, het gebruik van de openbare ruimte, de afgrenzing en tegelijkertijd openbaarmaking van het privéleven. Waar precies de limiet zou liggen van het sociaal en moreel aanvaardbare, stond immers evenmin duidelijk vast. Ook op dit gebied werd druk geëxperimenteerd. Een tweede punt zou de groeiende invloed van de medische wetenschap en de psychologie moeten zijn. Er zijn maar weinig perioden in de geschiedenis waarin mensen zich met zo veel toewijding en langdurige aandacht hebben verdiept in het functioneren van hun eigen zieleleven. Daarbij kwam van alles aan het licht dat weliswaar benoemd kon worden, maar waarvan het nog volstrekt niet duidelijk was in hoeverre het in het maatschappelijk verkeer aanvaardbaar zou zijn, als dat al mogelijk was. De jaren 1890 waren een tijd waarin geprobeerd werd op allerlei gebied verschuivingen aan te brengen, dingen bespreekbaar te maken, vormen van leven te ontwerpen. Wat gewoonlijk onder 'decadentie' wordt verstaan, heeft niet zo veel met optimisme of pessimisme te maken, maar maakt deel uit van deze proefnemingen. Het proces tegen Oscar Wilde in 1895 is in Engeland een van de momenten geweest waarop aan het uitproberen van een verscheidenheid aan levensstijlen een eind is gemaakt. Ook in Nederland waren er zulke schokken.

Grote toekomstverwachtingen leiden tot strijd om de macht en om de winst. De Nederlandse culturele elite was in een ogenschijnlijk vriendschappelijk, maar in feite heftig en nietsontziend gevecht gewikkeld om de toonaangevende posities. De manier waarop iemand als Berlage alles in het werk heeft gesteld om zijn concurrenten te vernietigen, en een mythe om zichzelf heeft opgetrokken als enig stilistisch verantwoord en sociaal verantwoordelijk architect, is pas de laatste tijd in de aandacht gekomen. De manier waarop de schoonheidsleer van de Beweging van Tachtig heeft gefunctioneerd om een generatiestrijd uit te vechten, privileges te verwerven en vervolgens aan het culturele leven arbitraire beslissingen op te leggen, moet nog beschreven worden. Meer in het algemeen kan men de periode voorstellen als een tweeluik, met een eerste decennium waarin alle mogelijkheden open lijken te liggen en de

posities van de verschillende spelers eerst voorzichtig, maar vervolgens steeds harder worden afgetast, en een tweede decennium waarin de overwinnaars hun verworven posities consolideren, in het besef dat de grenzen van het mogelijke inmiddels zijn vastgelegd. Het keerpunt ligt in Nederland bij de grote stakingen van 1903.

Een boek volgens deze lijnen zou het materiaal op een andere manier ordenen dan in *Hoogtij van burgerlijke cultuur* is gebeurd. Het zou niet betwisten dat de cultuur van het *fin-de-siècle* burgerlijk is, maar het zou laten zien welke prijs de burgers zelf voor hun burgerlijkheid betaalden. Het zou beperkter van onderwerp, en toch rijker aan tegenstellingen zijn dan wat het deel in de IJkpuntenreeks laat zien. Of het ook spannender om te lezen zou zijn, hangt uiteraard af van de auteur die het gaat schrijven.

1900: Een pak van Sjaalman of een nieuwe synthese?
Ido de Haan

Sommige jaartallen spreken meer tot de verbeelding dan andere: 1492, 1648, 1789 roepen direct een hele historische constellatie in gedachten. In het onderzoeksprogramma 'De Nederlandse cultuur in Europese context' heeft men zich aan de dominantie van de grote jaartallen willen onttrekken. Er is gekozen voor ronde getallen - 1650, 1800, 1900, 1950 - als 'ijkpunten' voor de bestudering van historische veranderingen in de Nederlandse cultuur. Anders dan de andere ijkjaren, behoort 1900 ook thuis in het monumentale rijtje jaartallen; misschien niet tot de eerste rang van de ontdekking van Amerika of de Franse Revolutie, maar zeker wel tot de tweede rang van 1688, 1848 of 1945. Het jaar 1900 is onmiskenbaar een scharnierpunt, al was het maar omdat aan het begin van de vorige eeuw alom de verwachting werd uitgesproken dat men een stralende toekomst tegemoet zou gaan, waarvan wij ondertussen de zure vruchten hebben moeten proeven.

Bank en Van Buuren zijn dan ook niet de eersten die gepoogd hebben 1900 in beeld te brengen. Zij staan met name in de schaduw van *Op het breukvlak van twee eeuwen* uit 1967, waarin Jan Romein 1900 typeerde als het moment waarop de bourgeoisie haar zelfvertrouwen verloor. Anderen menen juist dat dit een tijd is van optimisme en nieuw élan, of zoals E.H. Kossmann het aanduidde, als een streven naar een constructieve synthese. In de ondertitel van hun boek kiezen Bank en Van Buuren voor een opmerkelijk eenzijdige positie in deze kwestie: 1900 is hoogtij van burgerlijke cultuur. Met enige vasthoudendheid zoeken zij naar de burgerij als drijvende kracht achter alle veranderingen rond 1900. De ontwikkeling van de wetenschap werd gedragen door de Hogere Burgerschool; het nationalisme rond de kroning van Wilhelmina was een burgerlijk initiatief; de neo-calvinistische agitatie van Abraham Kuyper was een reactie op de dominante modernistische agitatie van de burgerij, maar zelf niettemin ook gedragen door de kleine burgerij; feministen en utopisten stamden uit de burgerij, zelfs de socialisten doemen alleen op in de *burgerlijk-schwärmerische* gestalte van Gorter en Henriëtte Roland Holst.

Hoe vaker de term burgerlijk opduikt in het betoog, hoe minder overtuigend het etiket evenwel wordt. Dat heeft ten eerste te maken met het feit dat het boek, ondanks de ferme these van burgerlijk hoogtij weinig ruggengraat heeft. Naast de cultuur in de enge zin van kunst, wetenschap en geestelijk leven behandelen Bank en Van Buuren nog tal van andere aspecten: nationalisme, utopisme, decadentie, verstedelijking en regionalisering, beschavingsmissies en herkersteningsprogramma's, plus nog vele interessante doorkijkjes, opmerkingen en polemiekjes. Het past goed in het tijdsbeeld maar zal niet zo bedoeld zijn dat dit boek nu en dan een pak van Sjaalman lijkt. Die rommelige indruk wordt nog versterkt door de gebrekkige redactie: er zijn te veel stijlbreuken en niet ter zake doende uitweidingen (alles over kerkenbouw, het verschil tussen Frans en Nederlands symbolisme omstandig uiteengezet, leven en werken van

Tolstoj). Zetfouten en verkeerde inspringen steken lelijk af bij de prachtige reproducties die dit boek ook biedt.

De centrale these overtuigt ten tweede niet, omdat de auteurs weliswaar aansluiten bij de huidige historiografische mode om van de negentiende eeuw vooral de burgerlijkheid te benadrukken, maar voorbijgaan aan het historiografische debat daarover. Met name in het werk over het Duitse *Bürgertum*, maar bijvoorbeeld ook in de Nederlandse studie *De stijl van de burger*, wordt na 1880 een breuk met de voorafgaande periode geconstateerd. Er ontstond inderdaad een nieuwe hang naar synthese, zoals Bank en Van Buuren ook constateren. Dat streven was zonder meer optimistisch getoonzet en viel slecht te rijmen met het beeld van decadentie en verval, dat zo vaak met het *fin-de-siècle* wordt geassocieerd. Maar het was bij uitstek geen burgerlijk streven. Zelfs al werd het zoeken naar een nieuwe synthese gedragen door middengroepen die tot dan toe tot de burgerij werden gerekend, dan nog ging dat gepaard met een expliciete verwerping van alles waar de burgerlijke maatschappij tot dan toe voor had gestaan: individualisme, rationalisme, modernisme.

Die tegenbeweging kon voortbouwen op al langer bestaande 'bezwaren tegen de geest der eeuw.' In het hoofdstuk over protestantisme worden de wortels van de Doleantie, Kuypers confrontatie met de vrijzinnige vleugel in de hervormde kerk, al in de eerste helft van de eeuw gezocht. Maar de confrontatie met de erfgenamen van het protestantse modernisme kreeg in de jaren 1880 een bij uitstek anti-burgerlijk karakter, door de middelen en antithetische opstelling van de Kuyperianen: deuren openbreken, bezettingen, felle retoriek en massale mobilisatie waren iets heel anders dan de burgerlijke maatschappij tot dan toe te zien had gegeven. Het geloof ging een nieuwe rol spelen in het openbare leven. Zonder overigens de scheiding tussen kerk en staat fundamenteel ter discussie te stellen, droegen de neo-calvinisten bij aan een verregaande confessionalisering van de politiek en het openbare leven. Bovendien veranderde de opvatting over de staat: niet langer een bedreiging voor de zelfstandigheid van de burger, maar in potentie een bondgenoot in de strijd van groepen die voor zichzelf een geschiedenis van vooralsnog miskend volksdeel hadden uitgevonden.

Om deze omslag goed in beeld te krijgen, is een helder historiografisch uitgangspunt nodig. Dat ontbreekt in *Hoogtij van burgerlijke cultuur.* In grote delen van het boek wordt cultuurgeschiedenis opgevat als geschiedenis van de hoge cultuur: kunsten en wetenschappen. Wessel Krul heeft er in zijn commentaar voor gepleit het cultuurbegrip te verbreden, naar de 'voorstellingen en levenswijze van de maatschappelijke elite' en 'de gedachtewereld van de "gewone mensen"', en dan met name naar de materiële neerslag van die cultuur in gebruiksgoederen en de inrichting van de openbare ruimte. Dat zijn belangrijke elementen, maar de cultuurgeschiedenis blijft daarmee gedefinieerd aan de hand van een object: de cultuur in engere of bredere zin. Wanneer cultuurgeschiedenis gedefinieerd wordt aan de hand van een object kan zij scherp onderscheiden worden van politieke of economische geschiedenis: het gaat noch over partijen, parlement en programma's, noch over arbeid en kapitaal. Daartegenover staat een cultuurgeschiedenis, waarin de geschiedenis wordt beschreven vanuit een 'culturologisch' perspectief. In een dergelijke benadering kan cultuurgeschiedenis over alles

gaan en worden politieke en economische kwesties bekeken vanuit het perspectief van symbolische vormen, zingeving en identiteitsvorming.

De recente aandacht voor politieke cultuur, maar ook de 'culturologische' wending in de sociaal-economische geschiedschrijving hebben duidelijk gemaakt dat een dergelijke cultuurhistorische benadering veel kan opleveren. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het onderzoek naar politieke stijl en de vormveranderingen in de openbaarheid; uit het onderzoek naar burgerschap en burgerlijkheid; maar bijvoorbeeld ook uit het sociaal-historische onderzoek naar migratie en de ontwikkeling van koloniale en postkoloniale, en dat wil zeggen onvermijdelijk multiculturele samenlevingen. Dit alles zou niet mogelijk zijn als cultuurgeschiedenis wordt opgevat als een discipline met een eigen object. Daarmee doet men niet alleen de cultuurgeschiedenis tekort. Het dwingt ook de politieke en economische geschiedenis terug in hun disciplinaire hok en beneemt de historicus het zicht op de wisselwerking tussen cultuur, politiek en economie.

Juist die wisselwerking lijkt me van cruciaal belang voor een goed begrip van de veranderingen die zich in Nederland en elders rond 1900 voordoen. Romein overspeelde wellicht zijn hand toen hij *Op het breukvlak van twee eeuwen* wilde gebruiken als springplank voor een geheel nieuwe 'integrale' geschiedschrijving. Maar zijn intuïtie, dat de onderlinge verhouding tussen cultuur, politiek en economie centraal moest worden gesteld, was wel van cruciaal belang. De vanzelfsprekende differentiatie tussen deze drie domeinen kwam op de helling te staan. Het *fin-de-siècle* was daardoor zowel een tijd van crisis, als van een nieuwe synthese. Het bleek niet langer mogelijk de politiek te beperken tot de afgeschermde sfeer van het parlement; het economische leven kon niet langer zonder staatsinmenging; de cultuur liet zich niet inperken in een privaat beleden geloof en autonome kunst en wetenschap. Die hele liberale 'art of separation', zoals Michael Walzer[1] het heeft genoemd, kwam ter discussie te staan.

In dat licht bezien, hebben Bank en Van Buuren interessante kansen laten liggen. Ik noem er twee: de politieke rol van de wetenschappen; en de culturalisering van het politieke debat en de daarmee gepaard gaande veranderende *gender*-connotatie van het politieke leiderschap. Het is geen toeval dat dit ook de hoofdstukken betreft die door te hulp geroepen auteurs zijn geschreven. Het stuk van Douwe Draaisma over Heymans en van Marianne Braun over Cécile de Jong van Beek en Donk zijn beide krenten in de pap, maar zeker het laatste stuk is een treffend voorbeeld van een heilloze manier om *gender-issues* in de geschiedschrijving op te nemen, door Frances Gouda afgelopen maart 2002 tijdens een studiedag in Maastricht over het ijkpunt 1900 beschreven als 'add a chapter on women and stir.'

Wat betreft de wetenschap is er in *Hoogtij van burgerlijke cultuur* een opmerkelijk gebrek aan aandacht voor de ontwikkeling van de sociale wetenschappen. Het baanbrekende werk van Piet de Rooy over het sociaal-darwinisme heeft zijn weg

1 M. Walzer, 'Liberalism and the art of separation', *Political Theory*, XII (1984) iii, 315-330.

naar Leiden blijkbaar nog niet gevonden. De heroriëntatie in de politieke economie blijft ongenoemd - N.G. Pierson komt slechts tweemaal voor in het register, waarvan nog een keer foutief. Ook de ontwikkeling van de statistiek blijft buiten beeld. Verrijn Stuart, de eerste directeur van het in 1899 opgerichte Centraal Bureau voor de Statistiek, zoekt men tevergeefs. Daardoor lukt het niet om een scherp beeld te krijgen van wat Auke van der Woud in het afrondende deel van de IJkpuntenreeks *Rekenschap* heeft genoemd: het nieuwe *contrat social* tussen overheid en burger, dat rond 1900 vorm krijgt. Daarin gaat de overheid zich veel uitgebreider met de burger bemoeien, en ontstaat er voor het eerst een nieuwe groep van sociale ingenieurs die zich met het leven van de burgers op het gebied van hygiëne en gezondheid, huiselijk en buurtleven, arbeid en vrije tijd, en nog veel meer zaken gaat bemoeien. Hier liggen de wortels van de moderne, door technologie en wetenschap voortgedreven samenleving, die in het deel '1950' van Schuyt en Taverne in volle glorie tot leven komt, maar waarvan men de wortels in het begin van de eeuw dus niet te zien krijgt.

Een ander onderwerp is de culturalisering van de politiek. Bank en Van Buuren besteden vele pagina's aan de *lunatic fringe* van het Nederlandse socialisme: Frederik van Eeden en Henriëtte Roland Holst. Maar zij missen de diepgaande transformatie van het politieke debat en de nieuwe stijl van het leiderschap, onlangs nog zo voorbeeldig uitgetekend door Henk te Velde. Na 1880 werd afstand genomen van de burgerlijke wereld waarin alles via een redelijk debat kon worden opgelost. In plaats daarvan kwamen massabewegingen, geleid door charismatische leiders die hun achterban niet met redelijke argumenten maar met emotionele retoriek, vlagvertoon en strijdzang mobiliseerden. Mensen als Kuyper en Troelstra introduceerden nieuwe vormen, die voorheen als onfatsoenlijk en vrouwelijk werden beschouwd. Een van de raadsels van deze periode, opgeworpen door Marjan Schwegman in *Rekenschap*, is waarom de introductie van een 'vrouwelijke' politieke stijl niet heeft geleid tot een toename van de deelname van vrouwen in de politiek, zeker als men zich rekenschap geeft (wat Bank en Van Buuren nalaten), van de opvallende, maar kortstondige toename van buitenparlementaire politieke activiteit van vrouwen in de feministische beweging en in de strijd tegen prostitutie en vivisectie. Het antwoord op die vraag zou wel eens kunnen liggen in het gegeven dat deze generatie feministes, met name waar het ging om de politieke strijd om het algemeen kiesrecht, zich toch meer op de vooruitstrevende liberalen richtte, dan op de nieuwe strijdcultuur van socialisten en antirevolutionairen - en zo deelde in het lot dat de liberalen na 1900 weinig gunstig gezind was.

De crux van de veranderingen rond 1900 lijkt derhalve te liggen in de veranderende relatie tussen cultuur, economie en politiek. De burgerlijke heren van de negentiende eeuw waren geschokt door de weinig wellevende vormen die zich rond 1900 uitkristalliseerden, net zoals sommigen nu geschokt zijn door het onfatsoen van de politieke cultuur van de eenentwintigste eeuw. Velen verlangden destijds terug naar de hoogtijdagen van burgerlijke cultuur en zouden nog lang volharden in gemopper over de verwording van de beschaving. Een krachteloos protest was dat, dat onmachtig was tegen het geweld van de eeuw erna.

Antwoord
Jan Bank

Gedane zaken nemen geen keer. Nu het boek *1900: Hoogtij van burgerlijke cultuur* is verschenen, zijn de auteurs uitgeschreven en is het woord aan de lezers onder wie de critici. Ik wil mij dan ook beperken tot een antwoord op de gerezen vragen. Welk concept lag aan de reeks van ijkpunten ten grondslag? Welke ontwikkelingen zijn sinds 1992 van invloed geweest op de uitvoering van deze opzet? Wat betekent de keuze voor een ijkpunt voor het concept van geschiedschrijving?

Werkafspraken

De redacteuren van de gehele serie zijn na ampele discussie in de aanvang van het programma overeengekomen dat zij over het gemeenschappelijke begrip cultuur slechts werkafspraken zouden maken. Zij legden zich vast op een aantal thema's die de hoofdstukken van de synthese zouden bepalen: bij voorbeeld de constructie van de nationale identiteit of de beeldvorming; stedelijke planning; onderwijs op alle niveaus; literatuur, beeldende kunst en muziek; alsmede godsdienst. Politiek en economie zijn in deze afspraken dus niet de hoofdonderwerpen geworden; preciezer gezegd, ze zouden in de eerste plaats aan bod komen in hun verhouding tot de cultuurhistorische hoofdthema's.

De werkafspraken zijn in ieder deel van de synthese op een eigen wijze gerealiseerd. De onderzoekers van het ijkpunt 1900 hebben er met het oog op hun periode twee thema's aan toegevoegd. Het was onontkoombaar om de culturele dimensie van het Nederlandse kolonialisme te behandelen. Martin Bossenbroek schreef min of meer voor ons zijn studie over *Holland op z'n breedst.*[1] Bovendien werd het evident, dat in deze periode het feminisme op een bijzondere aandacht moest kunnen rekenen. De auteurs van *1900: Hoogtij van burgerlijke cultuur* hebben ervoor gekozen het thema in alle hoofdstukken te laten meespelen en er voorts een speciale plaats voor in te ruimen in een hoofdstuk, geschreven door Marianne Braun, waarin de culturele dimensie zichtbaar wordt: de feministische tendensroman als genre en als strijdbaar medium. Een nieuw voorbeeld van de verbinding tussen cultuur en politiek verscheen tijdens het onderzoek in de geschiedschrijving van de politieke stijl in het parlement en in het leiderschap in Nederland. Het werd en wordt geëxploreerd door Henk te Velde in zijn onlangs verschenen boek *Stijlen van leiderschap*.[2] De aanzet ervan in de

1 M. Bossenbroek, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam, 1996).
2 H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam, 2002).

opvallende bijdrage van hem en Ido de Haan in de *BMGN* kon door ons voor sluitingstijd worden meegenomen.[3]

Culturele bloei

De eerste vraag die ons, auteurs van het ijkpunt 1900, in de aanvang van ons onderzoek bezig hield was het zoeken naar een verklaring voor de culturele bloei in Nederland rondom 1900. Zij komt ons bij voorbeeld tegemoet in de aanwezigheid van uitzonderlijke talenten als Van Gogh en Mondriaan, in een creatieve periode in de Nederlandse literatuur sinds het optreden van de Tachtigers en in succesvolle initiatieven in de podiumkunsten, in het bijzonder de muziek en het muziektheater. Deze opsomming is niet uitputtend. Zij is ook niet een waarneming achteraf. Onder tijdgenoten leefde het besef dat Nederland in een nieuwe bloeitijd was aangekomen en - in de woorden van Albert Verwey - 'krachtiger' was gaan deelnemen aan het Europese leven.

Het *fin-de-siècle* in een Nederlandse variant is op het eerste gezicht het tegendeel van decadentie. Dat was in ieder geval in het besef van de tijdgenoten levend. Dat bracht ons ertoe te onderzoeken welke maatschappelijke en culturele voorwaarden deze bloei hebben kunnen veroorzaken. De nadruk lag op de successen met als bijzondere, in 1992 ook kennelijk actuele vraag waarom Nederlandse onderzoekers toen in een betrekkelijk groot aantal Nobelprijzen konden winnen. Is er iets te zeggen over het waarheidsgehalte van dat feit en vervolgens over de maatschappelijke voorwaarden van de bloei van de natuurwetenschappen in Nederland rondom 1900? Dat bracht een bijzondere belangstelling met zich mee voor de vernieuwing van het middelbaar en hoger onderwijs en voor de omvang en intensiteit van het burgerlijk mecenaat. De voorstelling als zou deze periode een reeks van kunstzinnige hoogtepunten laten zien leidde ook tot een studie van concrete ontwikkelingen in het weidse begrip van de 'gemeenschapskunst'. Deze mondde uit in de stelling, dat er een continuïteit te zien is met het ontstaan van abstracte beeldende kunst.

Later in het NWO-onderzoek, dat in 1992 werd aangevangen en begin 2000 werd afgesloten, lieten de auteurs zich inspireren door het debat over immigratie en de wenselijkheid van een multiculturele samenleving. De auteurs hebben deze eigentijdse notie trachten terug te projecteren in een nieuwe probleemstelling: Hoe kan in een tijdvak, dat de aanscherping van de natiestaat laat zien zoals de doelbewuste unificatie van de taal in het onderwijs of de juridisering van begrippen als nationaliteit en vreemdeling, de immigratie worden gezien? Was er sprake van immigratie? Gold dat toen ook al voor de koloniën? Welke specifieke bijdragen van immigranten aan de Nederlandse samenleving en cultuur zijn in deze periode gerealiseerd of te traceren? De eerste antwoorden op deze vragen werden verzameld in een hoofdstuk dat aansluit op de verhandeling over de culturele dimensie van het Nederlandse imperialisme rondom 1900.

3 I. de Haan, H. te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland, 1848-1900', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CXI (1996) 171.

De derde bron van nieuwe interesse was de paradox in de Nederlandse - en West-Europese - godsdienstgeschiedenis; een paradox die voortkomt uit een interpretatie waarin secularisatie niet als een doorlopend proces wordt gezien maar als een schoksgewijze ontwikkeling die mogelijk zelfs in een tegendeel kon omslaan. Want de periode rondom 1900 is aan de ene kant gekenmerkt door een concrete secularisatie waarvan de oorsprong is toe te schrijven aan de ontwikkeling van nieuwe ideeën uit de Verlichting. Deze heeft in de negentiende eeuw de theologische faculteiten beroerd en via de aldaar gevormde predikanten de gemeenten bereikt. Aan de andere kant is er sprake van een succesvolle *revival* van de christelijke godsdienst; van een activistisch neocalvinisme dat een creatief moment schept in de politieke en maatschappelijke modernisering van Nederland en dat in deze gevolgd werd door het veel talrijker katholicisme en tot op zekere hoogte door ontwikkelingen in de joodse emancipatie. De erkenning van een paradox heeft ertoe geleid, dat aan beide kanten aandacht is besteed; zowel aan de historische ontwikkeling van een vrijzinnig protestantisme of van utopische idealen van het (niet kerkelijke) socialisme als aan de mobilisatie van de orthodox protestantse 'kleine luyden' en de katholieke achterban.

Kaleidoscopische visie

De keuze voor en opdracht tot een geschiedschrijving die geconcentreerd is rond ijkpunten heeft haar consequenties. Ze leidt tot een synchronische opzet, niet tot een diachronische. Wij hebben bij voorbeeld rondom het ijkpunt 1900 een bandbreedte gekozen van bijna vier decennia; van 1880 tot 1914 of van de Tachtigers tot aan het begin van de Eerste Wereldoorlog. Desondanks blijft het perspectief verengd; of liever, in de reikwijdte breed maar in de tijd geconcentreerd. Het concept laat nauwelijks de analyse van ontwikkelingen van een lange duur toe. Een van onze recensenten, Ed Jonker, noemde onze opzet een kaleidoscopische visie.[4] Het *Woordenboek der Nederlandsche taal* spreekt van 'iets dat een opvolging van wisselende vormen en gestalten vertoont.' Wij zijn erop uitgekomen, deels vanwege het concept van het ijkpunt deels uit (historiografisch) agnosticisme.

1900: Hoogtij van burgerlijke cultuur roept ook door ons toedoen een vergelijking op met het grote werk van Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen.* Dat boek kenmerkt zich door een dynamisch concept dat de culturele ontwikkeling rond 1900 interpreteert: kortweg de bloei van een burgerlijke cultuur die tegelijk de voorwaarden schiep voor haar ondergang. De twee delen, die in werkelijkheid zijn verschenen, zijn eerder de kroniek van zulke ontwikkelingen dan de verklaring. Ze imponeren door hun reikwijdte. Eerst in het derde deel zou de analytische, integrale geschiedschrijving worden gerealiseerd. Het is niet meer verschenen. Zou het de dood zijn geweest die hem van de concretisering van de synthese heeft verlost of zou het een onmogelijke taak zijn gebleken?

4 E. Jonker, 'Kern en periferie van de Nederlandse cultuur rond 1900', *Tijdschrift voor geschiedenis*, CXIV (2001) 443.

Review of *Welvaart in zwart-wit*
James Kennedy

I wish I had read this book when I had begun my own research into the Dutch 1960s some ten years ago. With its broad overview of developments in the Netherlands in the first decades after the Second World War, I found reading the book, a decade later, an invaluable learning experience, contributing to the broadening of my own vistas in Dutch postwar history. There were many details I enjoyed reading about of which I knew little or nothing, such as the apparently ambivalent relationship the Dutch had to the automobile in the 1950s (especially in contrast to American views of the automobile), or the structure of Dutch emigration policy in the 1950s, or the high international standing of Dutch astronomers. Such details stimulated my reading *Welvaart in zwart-wit.*

In more structured terms, the book *Welvaart in zwart-wit* widens the scope of the historiography on the postwar Netherlands. It attempts to place social, economic, political and cultural events in an international context more than many histories of the period have hitherto done. In this respect, it more closely resembles general postwar histories of Western Europe, with their emphases on socio-economic and political reconstruction, often with a particular eye to Americanization. Thus it signals a noticeable departure from the way most 'national' histories of the postwar Netherlands have been written, with their traditional emphasis on religion and ideology, on party or (from the 1960s on) grassroots politics, and on popular and youth cultures. These traditional foci are relatively deemphasized in *Welvaart in zwart-wit.* Instead, the authors stress what we might call here 'high' politics - the politics of functionaries who made *beleid* - and of 'high' culture, whether in the sciences, letters, or especially the arts. Some historians may understandably lament the lack of attention to every day life and to the beliefs of ordinary Dutch people, but the book does serve to draw attention to important terrain long neglected by most historians. This is particularly true of 'Deel B. De reconstructie van Nederland', where the authors provide readers with a highly stimulating history of planning in the Netherlands. Finally, the authors have succeeded in inverting the way that historians have typically viewed the 1950s and 1960s. Historians, including myself, have often seen important continuities between what occurred in the 1950s and what happened in the 1960s, but the focus has usually been on the 1960s, with the 1950s serving as a kind of prelude to the Main Event. In this book, it is the 1950s that are at the forefront, with the 1960s as a kind of incremental extension of earlier developments. One might be tempted to a say, as I shall suggest in a minute, that the 1960s almost seem like a postlude in this book. In any event, the authors' downplaying of the 1960s, made possible by focusing on socio-economic than on (small-'c') cultural developments, justifiably raises the question of whether historians have had an undue fixation on the magical Sixties. In

each of these respects, then, historians of the Netherlands in the twentieth century owe the authors a debt of gratitude.

All of this does not mean that I am without questions about why the authors chose to do what they did. One posture that I do wish to avoid is to judge *Welvaart* only by the standards historians would use to judge each other's work. It is not that I am without critique of the way many Dutch sociologists in particular have approached the postwar period - they have been too concerned with macro-processes, too little concerned with how mentalities constructed the frameworks of Dutch society after 1945. And it is probably true that I would have wished, out of predisposition, for *Welvaart in zwart-wit* to have been a cultural history, which, for the most part, it is not. But one must be careful not to denature the work of others, particularly others in other disciplines, by launching into criticisms that in effect insist on conformity to one's own discipline or subfield. Indeed, one of *Welvaart in zwart-wit's* genuine strengths is its interdisciplinarity, which has had the effect of widening the field of study beyond where most historians would have gone. And in the spirit of interdisciplinary discussion, I have endeavored to shape my critique of the book by asking four relatively simple questions, some compositional, some content-driven, that can be answered across disciplines.

Wouldn't the book have been more tightly conceived with the mid-1960s as ending point, rather than 1973? I generally dislike asking questions about periodization, since it is an inevitably imperfect but useful convention. This is especially true of a book of this kind, where the authors are committed to covering a range of subjects for which a single year cannot hope to serve as a definitive chronological break. (The chapter on the natural sciences, for instance, could not have been told as it was unless the end date of 1973 was extended through the 1980s.) Moreover, the answers that the authors themselves give for going to 1973 are quite reasonable. Under the ‘nieuwe schikking’ (a long-standing agreement between labor, business and the state) the Dutch economy grew dramatically from 1951 to 1973, with the greatest rise in welfare from 1965 to 1970. (281) Furthermore, the authors are keen to show that the low state-expenditures of the 1950s welfare state developed, in incremental and often unforeseen ways, into the high state expenditure welfare state that took off in the late 1960s and early 1970s. (90) The authors want to demonstrate that the same economic and social processes that shaped the contours of Dutch society in the 1950s also shaped the changing contours of Dutch society all the way until 1973.

Still, the very title of the book, *Welvaart in zwart-wit*, seems to call the periodization into question, symbolizing as it does, ‘de sobere welvaart en de afgebakende patronen. Daarna [that is, after 1973] ging fullcolour heersen.’ (531) But the Netherlands in the course of the 1960s began to look less like the ‘sobere welvaart en afgebakende patronen’ that ostensibly characterize this ‘IJkpunt’ in Dutch history. As I know from looking back at my childhood photo albums, my Dutch uncles and aunts were using color film cameras by the mid-1960s, during my first trips to the Netherlands. More to the point, the very selection of black-and-white photographs for the book itself seems to indicate a heavy emphasis on the years before 1965. Of the 43 photographs

that appear in the book, only five clearly date from the last half of the 1960s or early 1970s. This may seem like a superficial point, but I think that the ratio of photographs from before 1965 to those after that year are broadly indicative of the amount of intellectual energy that the book itself devotes to the period before and after 1965. It is not only that the book's preponderance of material lies in the period before 1965, but that most of the book's best narrative and analyses pertain to the period before the mid-1960s.

Perhaps it is the very structure of the book that somewhat problematizes the periodization. The book tries to do two things at the same time which are very hard to do well at the same time, that is, to sketch the characteristics of an age or moment in time (or in this case, an 'IJkpunt' of 'welvaart in zwart-wit'), and simultaneously, to show change over time, that is, to show the process of economic growth - and the changes that came with it - from the late 1940s to the early 1970s. The net effect is that the account, taken as a whole, becomes more fragmented as it moves through the late 1960s and early 1970s. Put another way, we have a clearer conceptual snapshot of the beginning of the period (1950) than we do of the end of the period (1970), where social and cultural trends are only briefly summarized because they really belong to the mostly undescribed 'postmodern' age that ostensibly began only after 1973. One of the more obvious examples of how the early period gets more focus and attention than the latter is the chapter entitled 'Het geluid van Amerika', which deals chiefly with American influences in the Netherlands through the early 1950s, and then rather hastily concludes with a (very fine) one-page discussion on Abram de Swaan's analysis of America in the late 1960s.

Welvaart in zwart-wit might, then, have been tighter conceptually if the book had ended earlier in time. Perhaps at the beginning of the 1960s, when the diverging interests of employers and employees already made apparent, as the authors themselves argue, that the '"nieuwe schikking"... haar langste tijd had gehad.' (27) Or more specifically 1963, when Dutch economic growth was no longer driven by industrialization, but increasingly by new economic forces that would emerge in the 1970s. (44) Or perhaps a bit later, in 1967, the year the authors signal as the start of the unraveling of the broad consensus in the Netherlands. (36-37) These dates may well be no less arbitrary and no more satisfactory than 1973, but they highlight the difficulty in characterizing *Welvaart in zwart-wit* as a book as much about the Sixties as it is about the Fifties.

My second question is: why not make more - or less - of the concept of 'modernization'? *Welvaart in zwart-wit* is a work that makes fairly extensive use of the words 'modern', 'modernisering', and (less so) 'moderniteit', though not always in a clear or consistent fashion. Throughout much of the book, the authors appear to subscribe to modernization as an historical process, defined at one point as 'de historische fusie tussen individuele emancipatie en technische beheersing.' (53) Similarly, the authors refer to the Netherlands as a country that became 'modern' in the course of the 1950s and 1960s, not just in terms of material and technical advances (such as the 'modernisering van het bouwbedrijf', 198), but in 'sociaal-moreel opzicht' as well (380),

prompting widespread subscription to such 'modern' values as freedom of assembly and personal responsibility. (361) The definition of what it means to be modern becomes even more diffuse when the authors conclude that the 'cultural revolution' of the 1960s was not so much an anti-modern force as 'anders-modern.' (27) (The notvery-complimentary distinction of being anti-modern they leave to the hierarchy of the Catholic Church and to Dutch judges of the 1960s, the latter group characterized as 'het verst achter in moderniteit'; 361, 364, 384.) To this the authors add the 'postmodernity' of the period after 1973 as well, which for all of its differences with modernity, has been able to live in a kind of peaceful co-existence with modernity. (531) All of this is, in my judgment, a too uncritical appropriation of the words 'modernisering' and 'modern'. Such words, in addition to be slippery enough to possess a host of meanings, often contain assumptions about what does and what does not belong in the contemporary world. (Is the relative lack of attention to religion, other than in the context of 'secularization', an indication of these assumptions?) And the focus on 'modernization' is one of the aspects of Dutch scholarship, particularly among sociologists, that I found most striking in my own research on the 1960s, not to mention the general Dutch proclivity to use the word 'modern' in a host of contexts. One of the chief purposes of my book *Nieuw Babylon in aanbouw* was to point out that 'modernization' (or 'vernieuwing', often a close synonym) was, above all, an ideologically-laden interpretation of history that was shared, albeit in differing ways, by a wide range of opinion-makers and policy shapers in the period after the Second World War, and that the telos of modernization shaped their expectations about the future.

Fortunately, the authors do, in other parts of their book, problematize the concept of modernity and modernization, sometimes indicating their skepticism of these words by placing them within quotation marks. Indeed, some of the strongest analysis in the whole book is when the authors interpret modernization as an ideological construct of policy makers, paying attention to the metaphors of modernization, such as the use of 'zuivering' and 'ordening'. (25) One of the aspects that makes section 'B' of the book, the part devoted to the history of planning, so compelling is that it offers penetrating insights into, to quote the authors, 'de van door modernisering geobsedeerde beleidsmakers, architecten en publieke opinie.' (25) In these chapters (five through seven) we get a strong sense of the ironies, paradoxes and often unfortunate outcomes of the 'modern' planning of towns, highways and agricultural land use. Perhaps the book could have had a greater punch if 'modernization' would have been more systematically and consistently interpreted with a degree of suspicion, with more systematic attention to how 'modernization' as ideology was culturally constructed in the 1950s and 1960s.

Why not make more use of international comparisons? is the third question I pose. *Welvaart in zwart-wit* does, as I noted at the beginning of my story, highlight a number of stimulating contrasts, such as Dutch economic growth pattern in contrast with neighboring countries. (48-51) The book also mentions some of the peculiarities of the Dutch in contrast to others: the Delta Plan as expression of an heroic national identity and above all technical virtuosity (149), the striking characteristics of Dutch

postwar housing construction, including the Dutch antipathy toward high-rise apartments (200-206), and the Dutch concern with, and response to, overpopulation. (30 and Chapter 8) The chapters on the arts also sometimes highlight the more remarkable features, internationally speaking, of Dutch artistic life, such as the unique place of non-commercial film and film-makers in the Netherlands. (429-430) In particular, the chapter on the natural sciences systematically raises the question of how and when the Dutch achieved international prominence in these fields, particularly astronomy. (Chapter 13)

However, the book seems to be primarily interested in the relationship between the Netherlands and the wider world by the way in which Dutch society was influenced by globalization, or Americanization. 'Americanization' is a prominent theme in the book, particularly in regard to the development of an American-style consumer society in the Netherlands after 1955. The globalization/Americanization theme sets the pace for much of the dynamic of the book, which seems to show the most interest in wider patterns, in this case how the Netherlands was subject to, or were part of, the same developments occurring elsewhere. The conclusion of the book, with its theme of moving from unity to multiplicity, tends to confirm the book's preference for telling the narrative of how the Netherlands, a small but rather homogeneous country, increasingly became part of a much larger and in some respects a more fragmented world. And truth be told, it's an important enough story to tell. Still, the differences between the Netherlands and its neighbors might have been played up more, especially given the mandate of NWO to set Dutch culture (and not just high culture) within a wider European context. As an outsider to the Netherlands, I am particularly interested in the idiosyncrasies of the Dutch national situation, idiosyncrasies that have not necessarily faded away in a 'postmodern' world. This is one difference, I suppose, between the authors and myself on how to interpret the 1960s; they very consciously looked to set the Dutch Sixties within the context of international developments, while I focused upon the peculiarities, especially within Dutch political culture. And it is the peculiarities of the Dutch, not the similarities of their experiences with the English or the French, that have prompted many foreigners to marvel at the Dutch; in some areas, such as in its 'social experimentation', the Netherlands has drawn a great deal of attention from abroad. What were the historical roots for such policies? My recent research interest, euthanasia, may indeed have come too late on the scene to have been covered properly in *Welvaart in zwart-wit.* But one could easily go further in time to other topics. For instance, one could have described, in more than a couple of perfunctory sentences (247), how the 'trauma of decolonization' in the Netherlands compared to those of other European colonial powers. In a somewhat different vein, how were Dutch conceptions of race and ethnicity constructed in the period just before, or just at the beginning of, the larger-scale immigration of the 1970s? Or perhaps the authors could have talked more about how the acceptance of homosexuality, a discussion point throughout much of the 1960s, apparently went faster in the Netherlands than elsewhere (or did it?). Or finally, what about the Dutch penal system, which was already making an international name for itself, on account of its deeply

humanitarian approach, in the period under review? For some of these points of comparison there is at least some literature; for others, there is admittedly less. Still, I wonder if the authors could not have put the history of the Netherlands into higher relief, and sharper contrast, without committing the error of supposing the Dutch are unique in each or even most lines of comparison, or that they are 'better' where they are.

Finally, there's a question I really hesitate to ask, especially given the historiographical traditions of the Netherlands: Where's the moral vision? I also hesitate to ask the question because I can be irritated by two types of history books: those with an explicit moral lesson in them, and those without any. For example, I am glad, on the one hand, that the book takes some pains to avoid the old, and often stale, ideological debates over the 1960s. Sometimes this is to good effect, such as when the authors demythologize, and 'deideologize', the origins of the WAO, or offer a 'sober' account of the welfare state as not the product of a run-amok *maakbaarheidsideologie* but born out of a series of incremental steps, supported by a broad range of Dutch politicians. (305-306) At the same time, the book's tendency to deemphasize ideological conflict, as well as its inattention to personal agency in favor of larger socio-economic processes, tends to reduce the opportunities for deeper moral reflection. In this respect, I sometimes get the impression that *Welvaart in zwart-wit* is, perhaps like the epoch it ostensibly portrays, an 'ideologically chilled' book. Perhaps the relatively high-altitude orbit (high politics and high culture) of the book has something to do with this, as does the decision to interpret - and downplay - the 1960s within a larger socio-economic trajectory. As an example, the book makes few provocative judgments about the character of 'vrijheid, gelijkheid en democratie', concluding that they were renewed and reconfirmed in the 1960s, despite the 'extravagances' and 'exaggeration' of the period. (401-403) One could probably not write about the United States between 1948 and 1973 without talking a lot about freedom, equality and democracy - or the lack of it. The Netherlands, of course, has had a very different history, where these values, though contested over their precise content, seldom led to the conflict witnessed in my own country. Is it misplaced, then, to desire more moral reflection (not necessarily overt moral judgments) on the state or character of Dutch society as it existed in the 1950s and 1960s, whether in terms of its democratic qualities, or quality of life, or perhaps other criteria?

I do not think so. In the first place, moral vision is necessary, as it were, on the purely compositional grounds I mentioned above: it makes for better reading, and a sprawling study of this length especially needs moral argument, or perhaps better still, moral concerns or sensibilities, to hold it together. In fact, *Welvaart in zwart-wit* is at its best when it does show a lively moral engagement with the historical material. Again, I feel obliged to refer to the chapters on planning as an example. The authors set the tone at the beginning of the section in a couple of lyrical paragraphs on Willem van Toorn's fury at the 'empty' landscape of the Netherlands, the result of postwar planning. (135-136) That Van Toorn more or less speaks for the authors seems evident in subsequent pages. The authors note concern with the 'verval van de grote steden' (142) and

the ‘systematische verwaarlozing en uitholling van binnensteden aan de hand van planmatige wederopbouw, restauratie, krotopruiming, sanering, stadsvernieuwing en vooral overloop.’ (177) They decry this development, and this kind of judgment gives the whole section a sharper, more exciting edge. I also found this to be the case in the chapter (18) on the rise of modern art in the years of 1945. Perhaps the author's sympathies with Willem Sandberg and leading Dutch artists were too overtly expressed, and its story line a bit too familiar, but the theme of ‘voortgaande bevrijding’ gives a sense of where the chapter is going, and why the developments it describes mattered. Elsewhere, here and there, one sees evidences of similar critical engagement, and provocative historiographical interpretations, but such bright moments do not carry the book as whole. The result is that the work often lacks a binding element, or more specifically, a moral vision, that might have given this 600-page book more energy and direction.

Furthermore, a more systematic and provocative evaluation of the character of, and trends in, Dutch society in relation to other nation-states might have been a particularly stimulating way of concluding a project of this scope and ambition. What have been the real achievements of postwar Dutch society? What have been its failures? The authors need not give conclusive answers given to these questions (preferably not, in fact), but suggestive reflection about such questions would have added additional flavor to the book and promoted the NWO's aim of highlighting Dutch culture within a European context. Finally, it seems prudent to remember that universally acclaimed values such as ‘liberty, equality and democracy’, or ‘tolerance’ (on which Professor Schuyt has extensively written) are always prone to changes in meaning and practice, sometimes for the good, and sometimes not, and that historical study, at the very least, can make us more alert to our own present-day shortcomings. Such a moral awareness on the part of historical researchers may seem appropriate only in more self-evidently imperfect societies like the United States, but citizens of states within the European Union are also realizing that moral and political values do not take care of themselves, and that here, too, researchers of the past must necessarily carry a measure of responsibility in cultivating, or challenging, these values. In this respect, too, the authors of *Welvaart in zwart-wit* might have exercised more of this responsibility.

All of my questions have been chiefly suggestions for refinement, rather than radical departures of approach. They have been ways in which I would have made a fine book more provocative and even more revealing, in a more tightly constructed way. In saying all of this, I am aware that I am very much in the position, as we say in America, of ‘armchair quarterback’, of a non-player making easy criticisms about how the football game should have been played. I salute the authors for a truly landmark work, in which they made me think and rethink what I've held about contemporary Dutch history.

Keuzes en accenten
Doeko Bosscher

Was er meer ruimte, dan zou de lof hier minstens zo royaal klinken als het wat kritischer commentaar. Schuyt en Taverne zijn tot een grote prestatie gekomen en hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan een beter begrip van die moeilijke periode rond het ijkjaar 1950. Een moeilijke periode binnen een moeilijk concept. Het liefst zou ik wat dieper dan nu mogelijk is zijn ingegaan op het conceptuele kader, op het idee om met ijkjaren te werken; op de voor- en nadelen daarvan, en op hoe de auteurs op dat punt hun taak hebben opgevat. Nu blijft dat een marginaal onderwerp in deze bijdrage. Naast een opgelegd gebrek aan aandacht voor de interpretatie van hun ingewikkelde opdracht door de schrijvers van *Welvaart in zwart-wit* en voor de vele verdiensten van hun aanpak, treedt in deze wel zeer korte beschouwing een derde vertekening op, doordat ik ook nog eens indirect aandacht moet besteden aan de bijdrage van James Kennedy - zo vat ik tenminste mijn taak op.

Het verhaal rond het ijkpunt 1950 beoogt een historische dwarsdoorsnede te zijn van de Nederlandse cultuur in het ijkjaar. Is dat gelukt? In grote trekken wel. Het probleem met dit soort dwarsdoorsneden is, dat het te analyseren object anders dan in het geval van bijvoorbeeld een kaas die men klieft, vooral gekend wordt aan de hand van ontwikkelingen in de jaren voor en na de kloof. De doorsnede van een kaas is goed te beschrijven met behulp van wat men ziet als men de twee helften goed bekijkt op het punt waar zij van elkaar gescheiden zijn. Bij een dwarsdoorsnede van Nederland in 1950 komt het erop aan een goede keus te maken inzake een ordenend principe. De keus gaat tussen wat men vindt dat niet mag ontbreken als thema, en wat men wel meent te mogen laten voor wat het is. Dat Schuyt en Taverne daarin een heel grote vrijheid hadden, is duidelijk. Die vrijheid is zeker niet verkeerd gebruikt, maar willekeurigheid, die trouwens tot op zekere hoogte onvermijdelijk ieder boek kenmerkt, is ook in dit geval duidelijk te bespeuren.

Een eventueel bezwaar tegen gebrek aan originaliteit snijdt alleen hout als er meteen bijgezegd wordt hoe het origineler had gekund. Het bewijs dat er aanleiding was voor een nieuwe visie, vernieuwend ten opzichte van gevestigde ideeën, laat zich eigenlijk slechts leveren in de vorm van het presenteren van een min of meer uitgewerkte alternatieve visie. Wie het laat bij ‘het had wel wat origineler gekund’ slaat een slag in de lucht. Ik stel daarom slechts vast, dat door de samenwerking van een socioloog en een architectuurhistoricus, waarvan sommigen verwachtten dat zij een heel andere kijk op het naoorlogse Nederland beloofde, geen opzienbarende conclusies zijn gewrocht. Er is weinig noemenswaardige ‘chemie’ geweest, geen versmelting van disciplines tot één nieuwe. Als ik mij niet vergis, verschilt het boek dat er nu ligt daardoor in wat het ten principale beweert niet meer dan gradueel van het corpus van eerder verschenen studies over de periode. Ik haast me te zeggen dat Schuyt en Taverne wel degelijk hun eigen stempel op dit werk hebben gedrukt. Dat is onder andere goed

te zien in de meerdere of mindere aandacht die zij besteden aan bepaalde onderwerpen. Nooit eerder is zo boeiend over het verband tussen ruimtelijke ordening en stedenbouwkundige kwesties aan de ene en sociologische en politieke vraagstukken aan de andere kant gepubliceerd. Erudiete geleerden en scherpe waarnemers, met een zeer brede kijk op het naoorlogse Nederland, hebben een onderzoek gepresenteerd dat de hoogste lof verdient, zowel omdat het is uitgevoerd als om hoe het is uitgevoerd. Iemand zei recentelijk over de ijkpuntenstudies dat het 'salontafelboeken' waren. Nu heeft ons soort mensen om te beginnen geen salon, noch een salontafel. Wij bezitten dus ook geen salontafelboeken. Maar die wat schampere kwalificatie, die vast niet zo kwaad bedoeld zal zijn geweest, duidt op twijfel of een dergelijk synthetisch boek veel meer kan zijn dan een middel tot verpozing, een boek dat prettig leest, de dingen niet te moeilijk maakt, zich door zijn formaat gemakkelijk in de kast laat terugvinden en in het beste geval aanleiding geeft om je in bepaalde onderwerpen nog eens wat verder te verdiepen.

Voor schamperheid is geen plaats. Een gebrek aan durf of ondernemingszin is de auteurs zeker niet aan te wrijven. Wie zegt dat er te weinig is geproblematiseerd doet dit onderzoek echt tekort. Het betoog is nergens vlak of algemeen of gemakzuchtig. (Met een paar kleine uitzonderingen. Langdurig uit een stokoud boekje van Hofland citeren als het over Greet Hofmans gaat, is een zwaktebod; hetzelfde geldt voor Drees maar weer eens 'wethouder van Nederland' noemen.) Hoewel de bevindingen van Schuyt en Taverne, zoals ik reeds opperde, nergens echt opzien baren, zit er discussiestof genoeg in. Wat Kennedy hiervoor opmerkt over de concrete bijdrage aan onze kennis die *Welvaart in zwart-wit* royaal levert, zou ik ook al met klem willen onderschrijven. De vermaledijde salontafelboeken hebben dat soort verdiensten niet. Problematisering kan echter ook haar - de woordspeling is onvermijdelijk - problemen opleveren en dat lijkt hier soms een beetje het geval te zijn geweest. Enigszins vooruitlopend op mijn opmerkingen over de periodisering die de auteurs hebben aangehouden: wat hebben zij veel overhoop gehaald, wat hebben zij veel vragen aan de stof gesteld en hoe weinig hebben zij door de evidente beperkingen die zij zichzelf tegelijk moesten opleggen met hun ambitie kunnen doen!

Neem (bijvoorbeeld) het bevolkingsvraagstuk. Terecht komt het ruimschoots aan de orde. In Nederland ontstond na de oorlog het gevoel dat onze samenleving te kampen had met dreigende of reeds feitelijk bestaande overbevolking. Schuyt en Taverne leggen dat allemaal voortreffelijk uit. Maar was Nederland overbevolkt? De behoefte die vraag te beantwoorden duikt op verschillende momenten in de tekst op. De afmaker blijft echter uit. Uitgerekend op dit thema hadden de socioloog en de historicus van stedenbouw en ruimtelijke ordening elkaar in een grootse aanpak kunnen vinden. Wat ervan terechtkomt, is helaas een beetje een anticlimax. Een in de lucht hangende paragraaf over het Rapport van de Club van Rome (1971) en zijn naweeën sluit het hoofdstuk af, met de simpele open-deur-constatering dat 'men' in de jaren vijftig de vraag wanneer Nederland 'vol' was, vlugger durfde te stellen dan tegenwoordig. Het zou flauw zijn erop te wijzen dat de meest recente geschiedenis wel iets anders heeft geleerd. Wie voorzag een jaar geleden de *impact* van Fortuyn? Maar kritiek dat een

zo zwaar aangezet en ambitieus geproblematiseerd onderwerp met zoveel mogelijkheden voor juist deze wetenschappers verzandt in vrijblijvendheid, mag wel.

Als deze studie in één opzicht dan toch lijkt op zo'n salontafelboek, is het vanwege een karaktertrek die ik juist positief zou willen waarderen: zij is overduidelijk elitair en 'high-brow'. Als zodanig voorziet het in een behoefte en het aardige is, dat het als zodanig ook nog eens naast een kind van twee bijzondere persoonlijkheden, een kind van zijn tijd is. Kennedy spreekt van opvallende interesse voor 'high culture'. Mijns inziens is het gerechtvaardigd nog een stapje verder te gaan en van een elitaire benadering van de geschiedenis te spreken. Ik ontwaar weinig belangstelling voor wat de gewone man, als die bestaat, moveert. In die zin zie ik ook weinig begrip voor democratische processen. Democratie is het groepsgewijs deelnemen aan het bestuur en het groepsgewijs innemen van standpunten over niet alleen het beleid in abstracto, maar ook over in wezen morele kwesties als monarchie of republiek, goed of minder goed onderwijs, het wel of niet boren naar gas in kwetsbaar natuurgebied, het al dan niet opnemen van al dan niet echte politieke vluchtelingen in ons land. De smaak van de gewone man is de stem van de gewone man. Zoekend naar symptomen van meer dan oppervlakkige interesse bij de auteurs voor het belang van democratie als manier om de smaak van de massa te peilen, of voor wat zij als nut in zichzelf vertegenwoordigt, heb ik eigenlijk weinig van belang kunnen vinden. Maar dat hoeft waardering voor het boek dus niet in de weg te staan, integendeel eigenlijk, want zo'n boek als dit was er nog niet. Nu is het er wel, en daar moeten we ons voordeel mee doen. Het is een kind van zijn tijd in zoverre dat het gebrek aan belangstelling en ontzag voor massademocratie tot enkele maanden geleden typisch was voor de stemming in Nederland: een algemeen verschijnsel, waaraan Taverne en Schuyt zich niet hebben willen of kunnen onttrekken. Nogmaals, daar is niets verkeerd aan. Zij hebben gekozen en vervolgens een mooi boek geschreven.

Ik eindig met twee heel kort te behandelen thema's: 1) de periodisering van het boek en paradigmawisselingen in de samenleving die het boek beschrijft en 2) de multiculturele samenleving die indirect de middelen heeft gegenereerd waarmee dit project gefinancierd kon worden.

Kennedy geeft al aan dat je niet te gauw moeilijk moet doen over periodisering. Het is een beetje gratuit want er valt altijd wel iets te mopperen. Met dat voorbehoud veroorloof ik me toch de kanttekening dat de auteurs zichzelf het leven gemakkelijk hebben gemaakt door het idee van de lange jaren vijftig zo niet kritiekloos te aanvaarden, dan toch min of meer kritiekloos voor hun periodisering te gebruiken. Natuurlijk, wat er in de jaren zestig en zeventig gebeurde krijgt in dit boek zijn plaats. Wie woorden zou tellen moet haast concluderen dat alles voldoende aan zijn trekken komt. Helaas ontbreekt me de ruimte om de stelling te onderbouwen dat Schuyt en Taverne een kans hebben laten lopen om nog veel meer zinnigs over de dwarsdoorsnede van 1950 te zeggen, door hun boek niet nog een paar jaar meer mee te laten nemen dan zij nu doen. Met een heel klein spierinkje erbij hadden zij een veel grotere kabeljauw kunnen vangen. Hadden zij een klein decennium verder vooruit durven kijken, en dan echt in plaats van half, dan zou de gigantische paradigmawisseling die zich toen

als een ware Kuhniaanse revolutie voordeed, nog binnen de kern van hun betoog zijn getrokken. Zoals de auteurs het nu hebben aangepakt staan de voorspelbare woorden er wel, maar blijft de lezer verstoken van wat zij er met hun grote belezenheid en wijsheid aan duiding aan hadden kunnen geven.

Dit voert naar de multiculturele samenleving. De ijkpuntenserie is gebaseerd op existentiële zorgen. Waar staat Nederland, waar staat de Nederlandse cultuur (en wat is dat trouwens?) in een politiek en cultureel steeds meer verenigd (?) Europa en hoe houdt de Nederlandse cultuur zich staande in een multiculturele samenleving? Een land dat meer en meer met het vreemde geconfronteerd wordt, gaat het niet meer zo vanzelfsprekende eigene wat meer van een afstandje bekijken. Gegeven deze oorsprong van het boek, is het opvallend hoe weinig de auteurs zeggen over het idee en de praktijk van multiculturalisme. Ook de tweede grote paradigmawisseling in het tijdvak tussen 1945 en nu blijft daardoor buiten beeld. De rechtvaardiging daarvoor is evident aanwezig, want als de eerste al buiten het tijdsbestek viel, valt de tweede dat zeker. Toch zou het een mooi eerbetoon aan het motief achter dit project zijn geweest, als Schuyt en Taverne wat meer over de spanning tussen nationalisme en multiculturalisme hadden gezegd.

Maar hun boek gaat toch over 1950 en toen was het begrip multiculturalisme toch nog helemaal niet uitgevonden? Dat is waar, maar Schuyt en Taverne storen zich als het hun zo uitkomt aan geen enkele chronologie; des te opvallender is het dat zij het multiculturalisme niet binnen hun domein hebben getrokken. Voor dit onderwerp hadden zij desgewenst zonder moeite aanknopingspunten kunnen vinden in de periode die zij wel zonder meer binnen het bestek vinden vallen. Waar een wil was, was een weg geweest. Kennelijk ontbrak de wil. De oratie die Han Entzinger in maart 2002 hield bij de aanvaarding van zijn leerstoel migratie- en integratiestudies, legt de vinger op een wonde (het geïnstitutionaliseerd multiculturalisme), waarop ook Schuyt en Taverne vanuit deze ijkpuntstudie een boeiende historisch-medische behandeling hadden kunnen loslaten.

Les jeux sont faits. De keuzes zijn gemaakt; wij respecteren die, temeer daar zij zo'n aardig elitair en dus zeldzaam werk hebben opgeleverd. Maar laten we hopen dat er spoedig door hen of door andere mensen van hun kaliber een boek over - om het een naam te geven - het ijkpunt 2000 wordt geschreven.

In opdracht van de tijd? (De) Nederlandse cultuur in Europese context 1650-2000

Karel Davids

Voor deze afsluitende beschouwing van het ijkpuntenproject werden door de organisatie van dit congres drie vragen voorgelegd. Alle drie leveren ze volop stof voor discussie, maar de volgorde waarin ze zijn aangereikt, weerspiegelt, naar ik aanneem, ook een bewust bedoelde, opklimmende reeks van provocatie. Ik zal ze u noemen.

De eerste vraag luidt: wat is nu precies de waarde geweest van het begrip 'ijkpunt'? Anders dan in het bekende werk van Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen uit 1967*, dat in de inleiding van ieder ijkdeel trouw als inspiratiebron wordt genoemd, is bij het onderzoeksprogramma 'De Nederlandse cultuur in Europese context' niet een bepaald theoretisch concept als uitgangspunt genomen, zo wordt gesteld. Vervalt daarmee eigenlijk niet de zin van het begrip 'ijkpunt'? Of anders gezegd: waaraan wordt het 'punt' dan eigenlijk 'geijkt'? De tweede vraag van de organisatoren betreft de keuze van de momenten waarop geijkt werd. Valt de keuze van het beginpunt en de volgende peiljaren wel te verdedigen en op grond van welk argument dan wel? De derde vraag, die de organisatoren stelden, heeft betrekking op het 'eigene' van de Nederlandse cultuur. Wat valt er op grond van de ijkpuntdelen nu te zeggen over het specifieke van de Nederlandse cultuur? Is er niet sprake van een min of meer verkapt essentialisme, een denken in termen van de 'Nederlandse volksaard'? In de publiciteit over het project, zo zeggen de organisatoren, is bovendien nogal de aandacht gevestigd op het feit dat Nederland al van oudsher een soort 'poldermodel' zou hebben gekoesterd. In welke mate heeft men bij de uitvoering van het ijkpuntenprogramma in de jaren negentig de verleiding ondergaan (en misschien niet weerstaan) een beeld te scheppen dat overeenkwam met het zelfbeeld van de destijds heersende politici? De eerste twee vragen zal ik, relatief kort, in onderlinge samenhang bespreken. Bij de derde vraag zal ik langer stilstaan.

Lengte en breedte

Wat is het nut en nadeel geweest van het idee van ijkpunten en de selectie van de ijkpuntjaren? Mijn stelling is, dat de opzet wel nadelen heeft opgeleverd, maar dat die meer voortvloeien uit de uitwerking dan uit de keuze van de benadering op zich. Iedereen die zich geconfronteerd ziet met een mega-opdracht als:

> onderzoek de plaats en functie van de Nederlandse cultuur in internationaal, met name Europees verband, en de betekenis van de internationale, in het bijzonder Europese, context

> voor de Nederlandse cultuur in de loop der eeuwen, en dat allemaal graag inter- en multidisciplinair, met een hele reeks eindproducten in leesbare vorm binnen tien jaar,

zoekt natuurlijk dadelijk naar een manier om zo'n klus uitvoerbaar te maken. Hij stelt een stuurgroep in, die al snel zal opperen dat het uit de lengte of uit de breedte moet komen, waarna na langdurig overleg, onderhandeling en discussie een compromis tot stand komt, inhoudend dat het deels uit de lengte en deels uit de breedte moet komen, door zogenaamde brede ijkpunten die kiezen, die echter wel in de lengte zijn gespreid. Zo zal het gegaan zijn, en daar is op zich niets mis mee. Alles komt aan op de uitwerking.

De uitwerking van de opzet is voor een deel boven verwachting geslaagd. Ze is beter uitgevallen dan het gebrek aan theoretische onderbouwing misschien deed vrezen. Geen van de duo's van de ijkpuntdelen heeft zich immers zuiver tot hun ijkjaar beperkt. *Bevochten eendracht* bestrijkt de periode tussen ruwweg 1630 en 1670, *Hoogtij van burgerlijke cultuur* de periode van 1880 tot 1914, *Welvaart in zwart-wit* de periode 1950-1973, terwijl *Blauwdrukken voor een samenleving* niet alleen de periode 1780-1815 in detail behandelt, maar ook een voorspel vanaf 1650 en een naspel tot 1970 beschrijft. Bovendien zijn alle punten nog eens door draadjes verbonden in het laatste deel, *Rekenschap 1650-2000. Rekenschap* bevat veertien hoofdstukken, die voor het merendeel door andere auteurs zijn geschreven dan de eerdere ijkpuntboeken. Deze beschouwingen moesten, anders dan de zogeheten 'synthetische' dwarsdoorsneden van de ijkpuntdelen, meer diachronisch en analytisch van opzet zijn. Dat is ook gelukt. In sommige bijdragen worden gegevens over bepaalde thema's uit de vorige ijkpuntdelen, zoals de ontwikkeling van het onderwijs, de literatuur, de media en de muziek of van ideeën over sekse, tolerantie en democratie nog eens herschikt, aangevuld, opnieuw verbonden of van een schakel naar het heden voorzien. In andere artikelen wordt gereflecteerd op de verhouding tussen de cultuur en samenleving van Nederland en die van andere landen binnen of buiten Europa of op de doorwerking van de erfenis van het verleden in de huidige tijd. De gewenste 'multidisciplinariteit' van de ijkpuntdelen is eveneens bereikt in de zin dat elk ijkpuntboek een vrij breed scala aan cultuuruitingen beschrijft. Sommige delen in de reeks kunnen ook werkelijk 'synthetisch' worden genoemd, omdat ze heel dat spectrum van cultuuruitingen door middel van een paar concepten integreren. Dat doen ze overigens wel op zeer verschillende manieren. De schrijvers van *Bevochten eendracht* hebben een soort breedbeeld geschapen, dat wordt bijeengehouden door een drieeenheid van elastische begrippen (discussiecultuur, overlegcultuur en omgangsoecumene), terwijl de auteurs van *Blauwdrukken* meer voor de smalte en de diepte hebben gekozen, aan de hand van scherp omschreven noties als 'nationale communicatiegemeenschap' en 'moreel burgerschap.'

Maar de uitwerking is niet perfect geweest. Er zijn ook gebreken opgetreden. Eén van die tekorten zit in de motivering voor de keuze van de ijkjaren. Er zit geen weloverwogen argumentatie achter. Er ligt geen algemene theorie of hypothese over de relatie tussen cultuur in Nederland en in andere landen van Europa, of over de relatie tussen cultuur, economie en politiek aan ten grondslag. Er wordt geijkt - maar aan

wat precies is niet duidelijk. De keuze wordt *ad hoc* gerechtvaardigd. In de praktijk zijn de nadelen meestal meegevallen, omdat de auteurs van ijkpuntdelen simpelweg een eigen oplossing hebben gevonden om hun boek een min of meer overtuigende samenhang te geven. Ieder heeft zijn eigen ijkmaat gebruikt. Ieder heeft zelf bepaald wat wel of niet interessant of relevant was. Het project als geheel had natuurlijk meer coherentie vertoond, en waarschijnlijk ook meer inzicht opgeleverd, als de keuze van de ijkjaren op een meer doordachte manier tot stand was gekomen. Zo was het logischer geweest als het ijkpunt tussen 1800 en 1950 niet in het breukvlakjaar van Jan Romein was geprikt, maar, net als de ijkpunten 1650, 1800 en 1950, op een moment vlak na een fundamentele gebeurtenis in de Nederlandse politieke en staatkundige geschiedenis. Aan de andere kant heeft de beslissing om geen ijkpunten vóór 1650 te plaatsen, de mogelijkheid afgesloten om bepaalde interessante hypothesen over de ontwikkeling van de Nederlandse cultuur te toetsen. Doordat er geen ijkpunt is gezet in bij voorbeeld 1550, kunnen we niet nagaan of de 'protestantse' trekken die Jan Art in zijn bijdrage aan *Rekenschap* in de Nederlandse cultuur meent te onderkennen[1], werkelijk aan de doorwerking van het protestantisme moeten worden toegeschreven, of misschien toch aan andere factoren. Doordat er ook geen ijkpunt is geplaatst in bij voorbeeld 1400, kunnen we evenmin de these toetsen die onlangs door Van Nierop werd geformuleerd: dat

> de oorsprong van de overleg- en discussiecultuur niet in de polder te vinden is, maar in de onderhandelingen tussen staten en vorst in de Bourgondische en Habsburgse periode.[2]

Bestond die cultuur inderdaad nog niet voor de komst van Philips de Goede? Het wachten is op de uitkomsten van een project dat de 350 jaar vóór 1650 bestrijkt.

Burgers en buitenlui

Het tweede belangrijke manco in de uitwerking van het huidige ijkpuntenproject hangt met het voorgaande samen. Er is te weinig onderling afgestemd. Daardoor sluiten de verhalen minder goed op elkaar aan dan mogelijk zou zijn geweest. Van dit gebrek aan afstemming zal ik twee voorbeelden geven.

Het eerste heeft betrekking op het gebruik van de termen 'burgerschap', 'burgerlijk' en 'burgerij'. Ze vormen zowel bij Kloek en Mijnhardt als Bank en Van Buuren centrale elementen van het betoog. Kloek en Mijnhardt concentreren zich op het publieke debat dat in gedrukte publicaties en voordrachten voor genootschappen omstreeks 1800 over het idee van het 'burgerschap' werd gevoerd. In de nationale communicatiegemeenschap van Nederland rond 1800, zo luidt hun these, werd een ideaal van een morele burger geconstrueerd, dat tot ver na de Tweede Wereldoorlog in belangrijke

1 J. Art, 'Religie en secularisering', in: D. Fokkema, F. Grijzenhout, ed., *Rekenschap: 1650-2000* (Den Haag, 2001) 95-114.
2 H. van Nierop, 'De onderdanen spreken', *NRC-Handelsblad*, 10 mei 2002.

mate het 'cultureel-politieke veld' van Nederland bleef domineren. In *Hoogtij van burgerlijke cultuur* vormen de begrippen 'burgerlijk' en 'burgerij' de pijlers van het hele boek. 'Burgerlijk', zo zeggen Bank en Van Buuren, 'verwijst in onze context naar een maatschappelijke dimensie', namelijk 'naar de klasse van de burgerij, die op allerlei manieren aan haar dominante plaats in de toenmalige samenleving consequenties kon verbinden.'[3] Dat deed deze sociale klasse kennelijk ook voor het terrein van de cultuur, en wel in die mate dat de Nederlandse cultuur omstreeks 1900 volgens de auteurs als 'burgerlijke cultuur' kan worden omschreven. Hoe werkte dit dan precies?, is de logische volgende vraag. Hoe zorgde de burgerij ervoor dat de cultuur burgerlijk werd, en bleef? Daar beginnen de moeilijkheden. Die vraag wordt door de auteurs niet expliciet gesteld. Het 'burgerlijk karakter' van de cultuur is voor hen niet een probleem, maar een vooronderstelling.

In theorie zijn er twee manieren denkbaar waarop de burgerij haar suprematie op cultureel gebied zou hebben kunnen realiseren. De eerste weg was die van de dwang. Tussen de regels door valt in *Hoogtij van burgerlijke cultuur* evenwel te lezen, dat de auteurs deze mogelijkheid voor Nederland omstreeks 1900 minder van toepassing achten. Over cultuurpolitiek door middel van regelrechte dwang schrijven ze niets, al merken ze wel op dat de burgerij over de politieke macht beschikte om bepaalde idealen langs wettelijke weg te realiseren. De tweede weg waarop de culturele suprematie kon worden gerealiseerd, was die van het intellectueel en moreel leiderschap - door de marxistische cultuurfilosoof Antonio Gramsci ooit kortweg aangeduid als 'hegemonie'.[4] Ik weet het: we leven na 1989, maar nu Jan en Annie Romein bijna even vaak worden geciteerd als Johan Huizinga (zoals bij een kleine citatieanalyse in *Rekenschap* bleek) mag deze Italiaanse tijdgenoot ook wel weer eens van de reservebank worden gehaald. Als we met Bank en Van Buuren aannemen dat de suprematie van de burgerij inderdaad eerder een kwestie van hegemonie dan van dwang was, rijst vervolgens de vraag, in welke mate en waarom het intellectueel en moreel leiderschap van deze sociale klasse door de rest van de bevolking werd aanvaard. Maar ook die vraag komt in het boek niet aan bod.

Als we nu het deel over het laatste ijkpuntjaar opslaan, *Welvaart in zwart-wit*, stuiten we op een mysterie. We kunnen het omschrijven als het mysterie van de verdwenen burgerij. Zeker, er komen in dit ijkpuntdeel nog wel burgers voor. We lezen dat burgers 'collectief' emancipeerden of dat ze 'permanent' werden verzorgd.[5] Maar waar is de zelfbewuste burgerij gebleven die in 1900 hoogtij vierde? Er mogen in de periode 1950-1973 wel burgers zijn geweest, er was naar het schijnt geen burgerij. De burgerij was, naar het woord van Marx, veranderd in een zak aardappelen. De geheimzinnige verdwijning van de burgerij verliep weer niet geheel parallel met de teloorgang van het oude ideaal van moreel burgerschap waar Kloek en Mijnhardt aan het eind van *Blauwdrukken* over spreken. De auteurs van *Blauwdrukken* poneren immers dat de

3 J. Bank, M. van Buuren, *1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag, 2000) 18.

4 T.J. Jackson Lears, 'The concept of cultural hegemony: problems and possibilities', *American historical review*, XC (1985) 567-593; W.L. Adamson, *Hegemony and revolution. A study of Antonio Gramsci's political and cultural theory* (Berkeley, 1980); J.V. Femia, *Gramsci's political thought* (Oxford, 1981).

5 K. Schuyt, E. Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag, 2000) 528, 531.

fundamentele breuk pas kwam in de jaren zestig en zeventig. ‘Letterlijk op alle terreinen: ethiek, religie, pedagogie, omgangsvormen in het openbaar en besloten kring, historisch en nationaal gevoel, seksepatronen’, zo schrijven ze, ‘bleek het [ideaal van moreel burgerschap] zijn inspirerende kracht verloren te hebben.’[6] Maar de burgerij als relevante sociale klasse komen we bij Schuyt en Taverne al in 1950 niet meer tegen. Het burgerideaal zweefde dus toen al los van zijn vroegere drager. Over dit vraagstuk heeft tussen de auteurs van de ijkpuntdelen kennelijk geen afstemming plaatsgevonden.

De vreemde dood van de burgerij is overigens voor een deel een kwestie van schijn. Dat blijkt uit het hoofdstuk van Schuyt en Taverne over gelijke kansen in het onderwijs. De doorstroming van studenten uit arbeidersmilieus naar hogere vormen van onderwijs was anno 1950 in Nederland, vergeleken met de Verenigde Staten en andere landen, nog zeer gering, zo melden de auteurs. De discussie over het onderwijs in de jaren vijftig en zestig ging vooral over de vraag hoe de externe democratisering kon worden bevorderd.[7] Hieruit zou de lezer kunnen afleiden (hoewel Schuyt en Taverne dat nergens met zoveel woorden zeggen) dat deze culturele institutie inderdaad nog in sterke mate als een bolwerk van de burgerij fungeerde. Maar ook al is er dus misschien sprake van een schijndood, dan nog is het veelbetekenend dat de auteurs een boek over de Nederlandse cultuur in de periode 1950-1973 hebben kunnen concipiëren zonder een beroep te doen op het begrip ‘burgerij’ als sociale categorie. Hoe is dat mogelijk?

Eén sleutel ligt in het gebruik van de term ‘het sociaal-culturele leven’. Anders dan de auteurs van de andere delen in de ijkpuntreeks presenteren Schuyt en Taverne hun boek namelijk niet als een cultuurgeschiedenis, maar als een geschiedenis van sociaal-culturele verandering. Het culturele aspect van deze verandering splitsen ze vervolgens in een complex van ideeën, normen en handelingen met betrekking tot het materiële en sociale leven (inbegrepen wetenschap en techniek), die ze bespreken in deel B en C van hun boek, en een verzameling van kunstuitingen, die ze behandelen in deel D onder de noemer ‘Beweging in de cultuur.’ Met andere woorden: Schuyt en Taverne maken, scherper dan de andere auteurs, een onderscheid tussen cultuur in ruimere en cultuur in engere zin. Voor cultuur in de laatste, engere betekenis hebben ze het begrip ‘burgerij’ niet nodig, omdat kunstuitingen in hun visie na 1950 kennelijk minder dan vroeger geworteld waren in een bepaalde sociale basis of geografische locatie. De natuurlijke habitat van de burgerij, de stad, speelt in hun verhaal immers als kader voor culturele ontwikkeling geen rol. Van ‘stedelijke cultuur’, of ‘stadscultuur’, zoals in de drie vorige delen in de ijkpuntreeks, is in *Welvaart in zwart-wit* geen sprake meer. De stad wordt afgeschilderd als voorwerp van ordening of concentratie van bevolking, niet als een centrum van cultuur.

Voor cultuur in ruimere zin kunnen Schuyt en Taverne de burgerij ook missen, omdat de rol van de burgerij nu voor belangrijk deel in handen was van een ‘technocratische

6 J. Kloek, W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag, 2001) 586.
7 Schuyt, Taverne, *Welvaart in zwart-wit*, hoofdstuk 12, met name 313-315.

elite.'[8] Niet de burgerij, maar de planners, deskundigen en beleidsmakers zetten de toon. Dat is het tweede voorbeeld van gebrek aan afstemming tussen de ijkpuntdelen. Hoe en wanneer had die technocratische elite de hegemonie van de burgerij overgenomen? Waar kwam ze eigenlijk vandaan? Schuyt en Taverne gaan er slechts summier op in, maar misschien hadden Kloek en Mijnhardt hier de helpende hand kunnen bieden. Zoals in het recente overzichtswerk over de techniekgeschiedenis van Nederland in de negentiende eeuw en de bijdrage van Van der Woud aan *Rekenschap* werd aangetoond, was immers juist de Bataafs-Franse Tijd een cruciale periode voor het ontstaan van een groep 'staatstechnici', zoals waterstaatsingenieurs, legerofficieren en marineofficieren.[9] Rond het ijkjaar 1800 kwamen de instellingen tot stand die in de negentiende en twintigste eeuw in toenemende mate als bolwerken voor deze groep technische deskundigen zouden fungeren, waaronder het corps ingenieurs van waterstaat. Maar aan de professionalisering van deze experts wordt in *Blauwdrukken* praktisch geen woord gewijd. Het is waar: in het middenluik van het boek, 'Reportages' getiteld, komt wel een enkele ingenieur voorbij. Dit prachtige stuk, samengesteld door Eveline Koolhaas-Grosfeld, duiden de auteurs zelf echter luchtig aan als '"entr"-acte'.[10] De ingenieur mag dus even optreden tussen de schuifdeuren. Bij het serieuze werk verdwijnt hij weer tussen de coulissen. De groeiende rol van het technisch denken en handelen in de Nederlandse cultuur wordt niet gethematiseerd. Maar als cultuur ook artefacten en denkstijlen omvat (en zelfs de titel van hun boek suggereert dat), dan kan dit fenomeen niet buiten beschouwing blijven. Het werk van een technicus is evenzeer onderdeel van de cultuur als het oeuvre van een dichter, jurist of historicus.

Het specifieke van de Nederlandse cultuur?

Wat valt er op grond van de ijkpuntdelen te zeggen over het specifieke van de Nederlandse cultuur, zo luidde de derde vraag van de organisatoren. De doelstelling van het ijkpuntenproject was - om het nog eens te herhalen - de plaats en functie van de Nederlandse cultuur in internationaal, met name Europees verband, en de betekenis van de internationale, in het bijzonder Europese, context voor de Nederlandse cultuur te onderzoeken. In het afsluitende deel, *Rekenschap,* zou dus een antwoord op de gestelde vraag te vinden moeten zijn. De eindredacteuren Fokkema en Grijzenhout hebben daartoe in hun inleiding en besluit ook een poging gedaan.[11] Maar hun antwoord bestaat vooral uit omtrekkende en terugtrekkende bewegingen. Ze verzuchten dat het 'niet gemakkelijk (is) het specifiek Nederlandse van onze cultuur aan te wijzen.' Ze wijzen op het belang van een gemeenschappelijke taal, maar voegen er direct aan toe

8 *Ibidem*, 54.
9 H.W. Lintsen, e.a., ed., *Techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving*, V, *Techniek, beroep en bedrijf* (Zutphen, 1994) 41-60; Van der Woud, 'Stad en land', in: Fokkema, Grijzenhout, ed., *Rekenschap*, 189-192.
10 Kloek, Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 23, 323-329, 335-336.
11 Fokkema, Grijzenhout, 'Inleiding' en 'Besluit', in: *Rekenschap*, 15-43, 345-354.

dat dit op zich nog niet een voldoende onderscheidend kenmerk is. Ze halen statistische gegevens uit de kast, waaruit verschillen in attitudes tussen het huidige Nederland en Vlaanderen blijken, maar willen er niet teveel conclusies aan verbinden. Ze werpen de vraag op of Nederland misschien wel het meest postmoderne land ter wereld is, maar relativeren ook díe karakteristiek weer meteen. Ze schuiven het begrip 'culturele identiteit' naar voren, maar waarschuwen schielijk dat elk land, net als een mens, natuurlijk verschillende identiteiten heeft, die bovendien in de tijd kunnen variëren. Kortom, de eindredacteuren hebben al het mogelijke gedaan om 'essentialisme' en denken in termen van 'volksaard' te vermijden. Ze hebben vooral veel gedeconstrueerd. Geen wonder dat het project 'De Nederlandse cultuur in Europese context' op de omslag van de boeken het woordje 'de' heeft verloren.

Opvallend is ook wat de eindredacteuren niet doen. Ze maken bij voorbeeld geen gebruik van woorden als 'natie' of 'natiebesef' of van een klassiek begrip als 'cultuurnatie', dat door De Rooy in zijn recente boek *Republiek van rivaliteiten* toch met vrucht is toegepast.[12] Ze grijpen ook niet terug op concepten die de auteurs van de vier ijkpuntdelen hanteren om iets vermoedelijk specifiek Nederlands aan te duiden. Ik doel op begrippen als 'discussiecultuur', 'overlegcultuur' en 'omgangsoecumene', die voor het eerst verschijnen in *Bevochten eendracht* en in combinatie of afzonderlijk in elk van de volgende drie boeken terugkeren; het begrip dat het meest voorkomt (zij het soms onder andere noemers) is 'discussiecultuur'. Deze termen duidden een samenstel van conventies aan, dat in de Nederlandse cultuur door de tijd heen kennelijk min of meer constant aanwezig bleef. Het gaat mij hier niet om de vraag, of dit werkelijk zo was en of Nederland zich daarin onderscheidde van andere Europese landen. Geen van de auteurs heeft immers systematisch onderzocht, of in andere Europese landen minder gediscussieerd, overlegd of onderhandeld werd. De Europese context wordt in de ijkpuntdelen meer gebruikt om invloeden vast te stellen dan om vergelijkingen te maken. Het saillante punt is, dat de auteurs van de ijkpuntboeken klaarblijkelijk menen dat ze met deze trefwoorden iets specifieks Nederlands te pakken hebben.

In opdracht van de tijd?

Met dat breed gedeelde begrip 'discussiecultuur' is trouwens iets interessants aan de hand. In het wervende hoofdstuk in *Bevochten eendracht* waarin de term ten tonele verschijnt, stellen Frijhoff en Spies:

> Kenmerkend voor Nederland [in het midden van de zeventiende eeuw] was ... de vrijheid waarmee alle meningen naar voren werden gebracht en in druk konden verschijnen. Niet de vorm dus, maar de vrijheid en toon van de discussie en natuurlijk de inhoud.
>
> En:

12 P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam, 2002).

> in het algemeen mogen we stellen dat de publieke ruimte ... als een in beginsel neutrale ruimte werd beschouwd, waarin, met slechts weinig uitzonderingen, iedereen welkom was, alles bespreekbaar bleef, en geen opinie het op voorhand gewonnen had.[13]

Frappant, hoe sterk Nederland ten tijde van het eerste stadhouderloze tijdvak leek op Nederland ten tijde van Paars! Tenminste - Nederland onder Paars zoals het zichzelf verbeeldde. Zagen veel Nederlanders, de politici van de meerderheidspartijen voorop, hun land in de jaren negentig immers ook niet als een bij uitstek tolerante samenleving, waarin veel kon en bijna alles bespreekbaar was? Als een aangename leefomgeving waarin iedereen zichzelf kon zijn en elk denkbaar conflict gewoon werd opgelost door discussie, onderhandeling en overleg? Was Nederland in dat opzicht niet een lichtend voorbeeld voor de rest van de wereld?

Het zou veel te ver gaan om te zeggen dat de auteurs van het programma 'De Nederlandse cultuur in Europese context' dus gewoon precies hebben opgeschreven wat de politieke broodheren graag wilden lezen. Zo werkt dat natuurlijk niet. Wetenschapsbeoefenaars laten zich niet zomaar de wet voorschrijven en politici zijn meestal ook weer niet zo geïnteresseerd in wat wetenschapsbeoefenaars doen. Toch zou ik de stelling willen wagen dat de delen van het ijkpuntproject typisch een product zijn van de heersende stemming in Nederland in de jaren negentig, van het 'contemporaine discours' onder Paars zo men wil. Ook al zijn professionele historici en al die anderen die zich met wetenschappelijk onderzoek van het verleden bezighouden nog zo onafhankelijk van geest, ze kunnen zich toch niet volledig onttrekken aan de invloed van hun sociale en culturele omgeving. Om weer eens een ander citaat van Jan Romein te gebruiken: ze schrijven toch in opdracht van de tijd. We zien dat scherp bij vakbroeders uit het verleden; waarom zou het voor geschiedschrijvers van nu anders zijn? 'De invloed van maatschappelijke condities op de wetenschapsbeoefening' komt 'ons evident voor', merken Fokkema en Grijzenhout zelf in hun inleiding in *Rekenschap* op.[14]

In welke mate de ijkpuntdelen schatplichtig zijn aan de tijd, valt misschien het best aan te tonen door na te gaan, wat er niet is geschreven of aan welke aspecten relatief weinig aandacht is geschonken. Stiltes en marginalia kunnen even onthullend zijn als luide uitspraken en pertinente voorkeuren. Laat ik twee aspecten noemen die in de ijkpuntboeken niet of opvallend weinig zijn belicht.

Als we op de beeldvorming in de ijkpuntdelen afgaan, hebben dwang, geweld en gewapende conflicten na 1650 in de ontwikkeling van de Nederlandse cultuur eigenlijk nooit meer een rol gespeeld. In *Bevochten eendracht* werd de oorlogservaring nog als een belangrijk constituerend element van de Nederlandse cultuur opgevoerd. 'Oorlogssyndroom en vechtersmentaliteit hielden de maatschappelijke verhoudingen ... nog lange tijd in hun ban', aldus Frijhoff en Spies. 'Ook religie en cultuur hadden trekken van een oorlogs- of belegeringsmentaliteit behouden, zonder nog te spreken van de politieke cultuur', zo meenden ze, en ze vatten samen: de Nederlanders 'richtten hun gedrag in volgens een conflictmodel, terwijl de eenheid van het land werd beleden en

13 W. Frijhoff, M. Spies, *1650: Bevochten eendracht* (Den Haag, 1999) 223-224.
14 Fokkema, Grijzenhout, 'Inleiding', 21.

bezongen volgens een harmoniemodel.'[15] Maar ze merken ook op dat het krijgshaftige zelfbeeld al spoedig na 1650 zijn functie verloor, dat het zelfbeeld van Nederland als vredelievende en handeldrijvende natie in het derde kwart van de zeventiende eeuw aan kracht won en dat de opzienbarende bloei van de Republiek mede mogelijk werd gemaakt doordat 'niet bevel maar onderhandeling de dominante vorm van omgang tussen belanghebbenden was.'[16]

Dwang, geweld en gewapende conflicten raken in de volgende delen steeds meer op de achtergrond. Dat ligt niet aan de selectie van de ijkpuntjaren op zich, maar alweer aan de uitwerking. Bij het viertal zit bij voorbeeld ook het jaar 1800. Van alle ijkpuntjaren is 1800 het enige dat niet na, of vóór, een periode van extreme gewelddadigheid viel, maar er middenin. Evenals vóór 1650, was Nederland ook omstreeks 1800 bijna voortdurend in een oorlog verwikkeld. Om precies te zijn: in de periode 1793-1815 niet minder dan twintig jaar. Gedurende het grootste deel van de tijd ging de oorlogstoestand bovendien samen met overheersing door een vreemde mogendheid. De oorlog werd niet alleen op zee of aan de grens uitgevochten, maar ook in het hart van Holland, waar lang geleden de victorie was begonnen: in de streek rond Alkmaar. Het merkwaardige is nu dat Kloek en Mijnhardt in hun boek wel de geboorte registreren van een gedachte die in de negentiende eeuw, verbonden met de naam Ernest Renan, furore zou maken, namelijk dat 'een gemeenschappelijk, doorleefd verleden net zo belangrijk is bij het proces van natievorming als taal en cultuur', maar er in hun eigen verhaal verder niets mee doen.[17] Wat de gemeenschappelijk doorleefde oorlogservaring rond 1800 voor het ontstaan van het moderne Nederland heeft betekend - de auteurs laten zich er niet over uit. Ze stellen zelfs de vraag niet. Meer dan wat matte bladzijden over de voornaamste politiek-militaire evenementen tussen 1795 en 1813 en een paar alinea's over oproeren in de Napoleontische Tijd willen ze aan dit aspect niet spenderen. Evenmin staan ze stil bij de vraag, hoe het toch kwam dat Nederlanders in de jaren tachtig en negentig van de achttiende eeuw meer dan eens naar de wapenen grepen om onderlinge conflicten te beslechten. Veel bloed is er dan wel niet bij gevloeid, maar de ban was kennelijk een tijdlang gebroken. Overleg, onderhandeling en discussie losten blijkbaar niet alles meer op. Kogels kwamen in plaats van woorden. De auteurs van *Blauwdrukken* kijken er niet van op. Het gevoel voor dramatiek dat Schama's *Patriots and liberators* kenmerkte[18], is in dit ijkpuntdeel ten enenmale afwezig. Als de lezer in dit boek hier en daar wat rook opsnuift, komt die niet van de kruitdamp, maar van de pijptabak in de lees- en praatclubs.

Ook rond het jaar 1900 lijkt haast alles pais en vree. Zeker, 'lang niet alle vormen van koloniale pacificatie werden op vreedzame wijze afgewikkeld', erkennen Bank en Van Buuren ruimhartig in *Hoogtij van burgerlijke cultuur* (er was iets aan de hand in Atjeh, Bali en Lombok), maar dat 'krijgsrumoer', waaraan ze een hele alinea spenderen, was toch maar de 'achtergrond' voor het 'wetenschappelijke en kunstzinnige

15 Frijhoff, Spies, *Bevochten eendracht*, 31-35.
16 *Ibidem*, 21, 128.
17 Kloek, Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 239; vergelijk De Rooy, *Republiek van rivaliteiten.*
18 S. Schama, *Patriots and liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York, 1977).

avontuur in Indië.'[19] Indonesië was volgens deze auteurs voor de Nederlandse cultuur dus alleen relevant, voorzover het als proeftuin voor wetenschappelijk onderzoek en literaire verbeelding fungeerde, niet als een slagveld waar Nederlanders zich van hun meest hardhandige, bloeddorstige kant lieten zien. Om een glimp op te vangen van die wereld overzee waar niet discussie maar bevel de boventoon voerde, kan men beter terecht bij de bijdrage van Reinier Salverda in *Rekenschap.* In het moederland lijkt de vreedzame coëxistentie omstreeks 1900 een grotere hoogte te hebben bereikt dan ooit. De 'institutionele voorwaarden voor het handhaven van een vrije discussiecultuur' werden 'versterkt', aldus Bank en Van Buuren. De tolerantie werd weliswaar op de proef gesteld in culturele conflicten tussen bij voorbeeld modernisten en rechtzinnigen of voor- en tegenstanders van een proletarische omwenteling, maar de grenzen van de coëxistentie werden niet overschreden.[20] Dat in 1886 of in 1903 de meningsverschillen wel eens heftiger vormen aannamen dan woordenwisselingen, lezen we niet.

Wat 1950 betreft, konden de schrijvers van het ijkpuntdeel er niet omheen, de rol van dwang, geweld en gewapende conflicten in de Nederlandse cultuur wat diepgaander te bestuderen, zou men zeggen. Dat is in zekere zin ook gebeurd. Schuyt en Taverne besteden bij voorbeeld een aantal bladzijden aan de zogeheten 'Indonesische kwestie' en aan de verwerking van de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse literatuur. Maar hoe de oorlog, de bezetting en strijd in Indonesië het collectieve bewustzijn van een hele generatie Nederlanders hebben beïnvloed, onderzoeken ze helaas niet. Het lijkt wel alsof iedereen in Nederland na deze gebeurtenissen, die alles bij elkaar toch bijna tien jaar duurden en een radicale ontkenning van de normen van de discussiecultuur betekenden, zo snel mogelijk weer overging tot de orde van de dag. Dat het effect niettemin ingrijpend moet zijn geweest, blijkt uit het essay van Van Sas in *Rekenschap.* Door de oorlog, betoogt Van Sas, deed Nederland 'anderhalve eeuw na haar ontstaan eindelijk afstand van de mythe van de Gouden Eeuw als schragende mythe' van het nationaal bewustzijn. 'In de mythenestafette werd deze nu afgelost door de mythe van de oorlog zelf.'[21] Schuyt en Taverne zijn zich van dit gat in hun verhaal bewust, maar werpen een formele verdediging op: 'De geschiedschrijving van oorlog en onderdrukking vraagt om speciale aandacht en expertise', menen ze.[22] Met andere woorden: daar is een ander instituut voor.

In de latere delen van de ijkpuntreeks wordt de rol van dwang, geweld en gewapende conflicten in de ontwikkeling van de Nederlandse cultuur dus zo gladgestreken, dat ze bijna niet meer zichtbaar is. Alleen retouches in *Rekenschap* herinneren de lezer eraan dat die cultuur niet louter werd gekenmerkt door harmonie, consensus, overleg en discussie, zoals het zelfbeeld in de jaren negentig het zo verleidelijk voorstelde.

De invloed van de heersende stemming in de jaren negentig is ten slotte ook merkbaar in een ander aspect: de manier waarop de verhouding tussen verschillende

19 Bank, Van Buuren, *Hoogtij*, 100.
20 *Ibidem*, 571-574.
21 Van Sas, 'Nederland: een historisch fenomeen', in: Fokkema, Grijzenhout, *Rekenschap*, 66-67.
22 Schuyt, Taverne, *Welvaart in zwart-wit*, 526.

bevolkingsgroepen in Nederland wordt beschreven. Nederland blijkt eigenlijk altijd al een

samenleving geweest te zijn waarin bevolkingsgroepen met een verschillende culturele achtergrond in vrede en harmonie naast elkaar leefden. Hoe kan dat? In *Bevochten eendracht* komt het betoog hierop neer dat de samenleving in het midden van de zeventiende eeuw weliswaar veel immigrantengemeenschappen telde, een grote religieuze pluriformiteit kende en een verscheidenheid aan gewesten omvatte, maar niettemin een grote cohesie vertoonde dankzij talloze horizontale dwarsverbanden in de steden, zoals gilden, gebuurten, rederijkerskamers en schutterijen waarin mensen van verschillende achtergronden konden samenwerken en samenzijn, en dankzij een uitgebreid netwerk van materiële en immateriële contacten dat het hele territorium van de Republiek omvatte. De Hollandse, protestantse cultuur rukte wel op, maar verstikte de rest niet. In *Blauwdrukken* en *Hoogtij van burgerlijke cultuur* is het antwoord eenvoudiger: de cultuur werd gedomineerd door verlichte protestantse mannen in Holland, respectievelijk de sociale klasse van de burgerij, en andere groepen, van welke culturele achtergrond dan ook, legden zich kennelijk zonder veel problemen bij hun ondergeschikte positie neer. In *Welvaart in zwart-wit* verkeren we uiteraard in het tijdperk van de verzuiling. 'Grote verschillen in levensbeschouwing en opvattingen, keurig ondergebracht in afzonderlijke zuilen en politieke partijen stonden een krachtdadige samenwerking niet in de weg', aldus Schuyt en Taverne. 'De hokjesgeest ging gepaard met discussie en overleg en leidde nimmer tot bittere en onoverbrugbare conflicten of tot onderdrukking van bepaalde minderheden.'[23] Er zijn met andere woorden in het verleden verschillende oplossingen ontwikkeld om een samenleving tussen mensen van verschillende culturele achtergronden mogelijk te maken, hetzij via integratie in horizontale dwarsverbanden of zuilen, hetzij via de acceptatie van de overheersing van één bepaalde cultuur, maar tot grote wrijvingen hebben deze oplossingen nooit geleid. Een multicultureel drama is er in de Nederlandse geschiedenis nooit geweest.

Wat in alle ijkpuntdelen, behalve *Welvaart in zwart-wit*, minder aandacht krijgt zijn de aard en intensiteit van de spanningen waaraan de Nederlandse samenleving in elke periode onderhevig was. Is het beeld van de samenleving in de Republiek in het midden van de zeventiende eeuw, bij voorbeeld, niet wat al te idyllisch? In zijn bijdrage aan *Rekenschap* heeft Ultee vraagtekens gezet bij de stelling van Frijhoff en Spies dat er omstreeks 1650 tussen mensen van verschillende gezindten in Amsterdam een vrij grote mate van omgangsoecumene bestond. Hij meent dat de onderlinge contacten, en daarmee de mate van cohesie, wel eens minder kan zijn geweest dan de auteurs van *Bevochten eendracht* denken. Die opvatting verdient in elk geval nader onderzoek. Interessant zou ook zijn om bij wijze van toetsing na te gaan hoe crisisbestendig de cohesie eigenlijk was. Wat gebeurde er, bij voorbeeld, met de omgangsoecumene, de overlegcultuur en de discussiecultuur in de Republiek na de invasie van de Fransen in 1672? Misschien zullen we meer weten als de synthese van dat andere grote NWO-project, de 'Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de 17de eeuw', wordt geschreven. Bij *Blauwdrukken* kunnen we de vraag stellen, in hoeverre het ideaal van het moreel burgerschap ook buiten de kleine kring van verlichte Hollandse protestanten die de

23 *Ibidem*, 525.

nationale communicatiegemeenschap vormden, werd onderschreven. Voelden de katholieken zich werkelijk aangesproken door de ideëen van een groep die roomsen 'per definitie enkele treden lager op de beschavingsladder plaatsten'[24], met andere woorden: als een achterlijke, of achterlopende cultuur beschouwden? In *Hoogtij van burgerlijke cultuur* wordt inderdaad wel een contrast gesignaleerd. Bank en Van Buuren hebben hun verhaal immers trachten op te bouwen rond de spanning tussen secularisatie en vernieuwing in de kunsten en wetenschappen enerzijds en een orthodox tegenoffensief en mobilisering van gelovigen in een 'volkskerk' anderzijds. De 'intense dialectiek' tussen deze twee polen proberen ze in allerlei facetten van cultuur te demonstreren.[25] Maar is het contrast tussen secularisatie en rechtzinnigheid wel het meest adequate instrument om de ontwikkeling in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900 te analyseren, in de brede zin waarin de auteurs het cultuurbegrip hanteren? Dat suggereert dat de emancipatiebewegingen van katholieken en neo-calvinisten, zoals Bank en Van Buuren ze noemen, uitsluitend ten doel hadden om de orthodoxie te beschermen tegen oprukkend ongeloof en vrijdenkerij. Die stelling maken de auteurs hoogstens voor een deel van de leiding van deze bewegingen waar. Gold ze ook voor het gros van de aanhang? Waartegen was de opkomst van het georganiseerde katholicisme en neocalvinisme een reactie? Misschien zou ook een andere interpretatie overwogen kunnen worden: dat de gelovigen *en masse* in beweging kwamen om niet alleen politiek, maar ook sociaal en cultureel als gelijkwaardige burgers erkend te worden. In *Welvaart in zwart-wit* worden de zwaktes van de verzuilde samenleving in de jaren vijftig, zoals gezegd, wat minder verbloemd. Maar dat is niet in strijd met het zelfbeeld van Nederland onder Paars. Als er immers één type samenleving was waar Nederland volgens de spraakmakende gemeente uit de Paarse jaren niet naar terug moest, dan was het de verzuilde samenleving uit de jaren vijftig.

Besluit

Het beeld van de Nederlandse cultuur tussen 1650 en 2000 dat in de ijkpuntdelen wordt geschetst, weerspiegelt dus in meer dan één opzicht de heersende opinie van de jaren negentig. Als de boeken over een jaar of tien zouden zijn geschreven, zou het beeld wel eens heel verschillend kunnen zijn. In het ijkpuntenproject uit 2012 zouden in Nederlandse samenlevingen in het verleden misschien minder indicaties van harmonie, consensus, overleg of publiek debat worden aangetroffen, en meer sporen van conflict, spanning, dwang en geweld. Vermoedelijk zou het nog moeilijker zijn, het specifieke van de Nederlandse cultuur aan te wijzen. Van een postmoderne samenleving zou waarschijnlijk niemand meer reppen. Betekent dat nu de cultuurgeschiedenis zich dan maar verre moet houden van dit soort projecten? Natuurlijk niet. Zoals Fokkema en Grijzenhout terecht opmerken, 'historische kennis [blijft] noodzakelijk voor eenieder die zich gedachten vormt over de toekomst.' Daar kunnen ook projecten

24 Kloek, Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 172.
25 Bank, Van Buuren, *Hoogtij*, 15, 18.

als het ijkpuntenprogramma een bijdrage aan leveren. De waarde voor de toekomst zal overigens groter zijn, als historici niet alleen oog en oor hebben voor de finesses van lees- en praatcultuur, maar ook opmerkzaam zijn op de kruitdamp, buiten.

De beste stuurgroep staat aan wal.
Een antwoord op kritische opmerkingen van Karel Davids en anderen over het prioriteitsprogramma 'De Nederlandse cultuur in Europese context'

Douwe Fokkema en Frans Grijzenhout

Tijdens de informatieve en levendige gedachtewisseling die onder auspiciën van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap op 31 mei 2002 plaatsvond, heeft Karel Davids als een van de laatste sprekers het gehele prioriteitsprogramma en de vijf delen die in de reeks 'Nederlandse cultuur in Europese context' zijn verschenen, aan een grondige kritische beschouwing onderworpen. Hij werd daarbij geleid door drie vragen - betreffende het begrip 'ijkpunt', de keuze van de beschreven momenten, en het specifieke van de Nederlandse cultuur. Hoeveel meer vragen hadden niet gesteld kunnen worden! Uiteraard zullen wij ingaan op de door Davids genoemde punten, maar eerst willen wij de twaalfjarige geschiedenis van het prioriteitsprogramma in herinnering roepen omdat daardoor de achtergrond van onze repliek wordt verduidelijkt.

Het prioriteitsprogramma 1989-2001

Wie kennis neemt van de in november 1989 geformuleerde uitgangspunten van het door NWO gesubsidieerde prioriteitsprogramma 'De Nederlandse cultuur in Europese context' moet wel onder de indruk komen van de hoge ambities die dit programma vanaf het begin heeft gehad. En wie kennis heeft genomen van het eindresultaat van het programma - de vier omvangrijke studies naar de ijkpunten 1650, 1800, 1900 en 1950, het synthetiserende deel *Rekenschap: 1650-2000* en de drieëntwintig overige studies die in het kader van het project zijn verschenen[1] - zal kunnen constateren dat die ambities in veel opzichten en tot op grote hoogte wel, maar in een aantal opzichten ook niet helemaal zijn waargemaakt. Omdat het programma een interdisciplinaire opzet had, is het logisch dat de waardering voor het eindresultaat voor een deel afhangt van het eigen disciplinaire perspectief van de beoordelaar. In de beschouwingen die tijdens de evaluatie onder auspiciën van het Koninklijk Nederlands Histo-

1 Twintig studies verschenen vanaf 1995 bij Sdu Uitgevers in Den Haag in de reeks 'Nederlandse cultuur in Europese context; monografieën en studies'. Martin Bossenbroek publiceerde *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* in 1996 bij Bert Bakker in Amsterdam. Esther Cleven promoveerde in 1999 in Utrecht op het proefschrift *Image bedeutet Bild. Eine Geschichte des Bildbegriffs in der Werbetheorie am Beispiel der Niederlande, 1917-1967.* Gerrie M. Andela verdedigde haar proefschrift *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkavelingen in Nederland* in 2000 in Groningen; een fraaie handelseditie verscheen bij Uitgeverij Tóth in Bussum.

risch Genootschap naar voren zijn gebracht, werd de kritiek uiteraard vooral geformuleerd vanuit het gezichtspunt van de politiek en cultureel historicus. Bij een eerdere gelegenheid is vanuit gender-perspectief gesproken over de resultaten van het programma. Maar ook sociologen, kunsthistorici, godsdienst- en literatuurwetenschappers zouden ieder vanuit hun eigen discipline over het programma kunnen oordelen.

Wij gaan hier voorbij aan het grootste wonder van dit programma, namelijk dat het binnen de door NWO beschikbaar gestelde middelen en met slechts geringe overschrijding van de geplande tijd tot voltooiing is gebracht. Een vertaling van de vijf hoofddelen in het Engels is mede daardoor mogelijk, hetgeen aan het bereik en de impact van de serie nog een belangrijke waarde zal toevoegen. Ook besteden wij hier geen verdere aandacht aan het feit dat enige tientallen jonge onderzoekers (aio's, oio's en postdocs) de gelegenheid hebben gehad zich te ontwikkelen, net zo min als aan het feit dat het programma als geheel en de onderdelen ervan veel publiciteit en aandacht in de media hebben gekregen. Wij willen bovendien op deze plaats niet *in extenso* herhalen wat in de inleiding van *Rekenschap* al is geschreven over de theoretische uitgangspunten.

De commissie die het prioriteitsprogramma inhoudelijk heeft voorbereid, heeft zich vanaf het begin gerealiseerd dat de titel ‘De Nederlandse cultuur in Europese context’ om een bezinning vroeg op de betekenis van het begrip ‘cultuur’, wilde dit een richtsnoer kunnen vormen bij het uit te voeren onderzoek. In een korte, begripshistorische reflectie worden in het startdocument van het project (november 1989) de oudere, smalle, normatieve definitie van cultuur (datgene wat een beschaafd mens onderscheidt van een niet-beschaafde persoon) en de jongere, bredere opvatting (alles wat de mens onderscheidt van het dier) in het kort behandeld. Ook heeft men beseft dat de woordcombinatie ‘Nederlandse cultuur’ in een historisch-antropologische traditie staat die zijn wortels heeft in de negentiende eeuw en slechts één kleur vertegenwoordigt binnen een ruimer spectrum van betekenissen en denkbare invalshoeken. Andere theoretische problemen bij de definitie van het cultuurbegrip komen daar eveneens aan bod. Al met al kan worden vastgesteld dat bij het begin van het programma een serieuze en brede reflectie heeft plaatsgehad op de complexiteit van het begrip ‘cultuur’, misschien wel meer dan op het begrip ‘Nederlands’. De uiteindelijke keuzes bij de invulling van het cultuurbegrip zijn echter opengelaten voor diegenen die tenslotte vorm moesten geven aan het project: de onderzoekers zelf. Er was, zo zou men kunnen zeggen, een wel ondertimmerde theoretische reflectie op het cultuurbegrip voor de aanvang van het project en, met de keuze van de ijkjaren, ook een duidelijke structuur. Er was echter geen sprake van een voorgeschreven, dichtgetimmerde onderzoeksmethode. Dat heeft aan de ene kant ruimte gelaten aan de redacteuren/auteurs om daarin zelf hun weg te zoeken, maar het heeft de vergelijkbaarheid van de verschillende delen niet versterkt.

De eerdergenoemde commissie werd later, met geringe personele wijzigingen, een stuurgroep die de financiën beheerde, onderzoeksprojecten goedkeurde en zo goed mogelijk de voortgang bewaakte. De vijf delen van de reeks ‘Nederlandse cultuur in

Europese context' zijn met een tussenruimte van ongeveer een half jaar tussen december 1999 en november 2001 verschenen. Na de lancering van het prioriteitsprogramma heeft de stuurgroep in inhoudelijk opzicht nog wel eens een kritisch geluid laten horen, maar nooit wijzigingen afgedwongen. De kritiek op het werk van de redacteuren van de ijkpuntdelen beperkte zich tot het verzoek een conclusie of slotbeschouwing te schrijven, de omvang van het boek in het oog te houden, dit of dat onderwerp niet te vergeten, en betrof een enkele maal meer specifieke zaken die door een van de aangewezen meelezers van het definitieve manuscript werden opgeworpen en als een bijdrage aan het intellectuele debat werden opgevat. In inhoudelijk opzicht hadden de redacteuren van de ijkpuntdelen steeds het laatste woord.

De ijkpunten en hun keuze

Veel is er gemopperd over de keuze van de ijkpunten. Van Deursen plaatste in zijn overigens genereuze bespreking van *1650: Bevochten eendracht* een kritische kanttekening bij het ontbreken van een ijkpunt 1848/1850. Daarop is in de inleiding van *Rekenschap* geantwoord, dat het niet de bedoeling was uitsluitend hoogtepunten uit de Nederlandse cultuurgeschiedenis te belichten of *anni mirabiles* te selecteren. De keuze van de dwarsdoorsneden had ook iets willekeurigs. Zij zouden de complexiteit van stroom en tegenstroom, voortvarend ontwerp en uitgestelde realisering, afbraak en wederopbouw zichtbaar moeten maken. Davids constateert dat 'de uitwerking van de opzet voor een deel boven verwachting is geslaagd.' Ook voor *Rekenschap*, dat diachronisch en meer analytisch beoogde te zijn, heeft Davids lof. Toch stelt ook hij de vraag naar de motivering van de ijkjaren. Hij meent dat de ijkpunten 1650, 1800 en 1950 op een moment vallen kort na een 'fundamentele gebeurtenis in de Nederlandse politieke en staatkundige geschiedenis.' Wij appreciëren de aangereikte verdediging van die ijkjaren, maar betwijfelen of momenten uit de politieke en staatkundige geschiedenis de doorslag moeten geven bij de ordening van een cultuurgeschiedenis. Zoals meer gebeurde tijdens de discussie op 31 mei, blijkt het cultuurhistorische project hier in termen van politieke geschiedenis te worden beoordeeld. Van Deursens pleidooi voor 1850 heeft eenzelfde politiek-historische motivering. Davids reikende hand moeten wij in feite evenzeer afslaan als Van Deursens amendering.

Het ligt natuurlijk wel voor de hand om de ijkjaren omtrent of vlak na een 'fundamentele gebeurtenis' in de cultuurgeschiedenis te kiezen. Dan is 1900 zeker geen slechte keuze. De laatste twee decenniën van de negentiende eeuw laten een sterke culturele opleving zien op het gebied van de literatuur, de beeldende kunst, de architectuur, de religie en het politieke denken. Maar ook voor de keuze van de andere ijkjaren valt vanuit cultuurhistorisch perspectief veel te zeggen: 1650 als hoogtepunt van de Gouden Eeuw én als beginpunt van een omslag naar een meer op Frankrijk gerichte cultuur; 1800 als bezinningsmoment op het thema van de nationale (historische) cultuur en 1950-1970 als periode van geleidelijke doorbreking van een groot aantal traditionele cultuurpatronen.

De historicus wil altijd meer: graag nog meer ijkpunten en liefst ook oudere, zoals 1550 of 1400. Wij hebben ons echter willen beperken, en zouden met een zoektocht naar eerdere momenten afbreuk hebben gedaan aan de vergelijkbaarheid van de ijkpuntdelen (die, zoals gezegd, uiteindelijk toch minder groot is gebleken dan wij aanvankelijk gehoopt hadden). De belangrijke vraag die Jan Art in *Rekenschap* stelt of de 'protestantse' trekken van de Nederlandse cultuur nu aan het protestantisme dan wel aan eerdere, zestiende-eeuwse overleg- en bestuursstructuren moeten worden toegeschreven,[2] zal nog even onbeantwoord blijven. Overigens moet men wel over het nodige optimisme beschikken om te denken dat de vraag van Art ooit precies zal kunnen worden beantwoord.

Critici, waaronder ook Davids, hebben zich wel afgevraagd wat of waaraan er geijkt wordt. De vraag verbaast ons, want het antwoord is simpel. Het gaat om bestandsopnamen van de Nederlandse cultuur in haar Europese verband op verschillende momenten. Wij hoopten continuïteit en verschil tussen de verschillende ijkjaren te kunnen aanwijzen en zijn daarin tot op zekere hoogte geslaagd. Davids analyseert het gebruik van de term 'burger' en signaleert, in navolging van Kloek en Mijnhardt, dat in de jaren zestig van de twintigste eeuw het Nederlandse burgerideaal dat bijna twee eeuwen had standgehouden, vrij plotseling werd afgedankt. Kloek en Mijnhardt verwijzen daarbij naar het deel *1950: Welvaart in zwart-wit*, waarin Schuyt en Taverne deze omslag beschrijven.[3] Anders dan Davids zien wij hier geen gebrekkige afstemming, maar wel een verschillend perspectief. Kloek en Mijnhardt kijken vanuit '1800' vooruit naar de twintigste eeuw, Schuyt en Taverne blikken vanuit het heden terug op de jaren zestig. Davids' - ons inziens ongerechtvaardigde - kritiek is mogelijk dankzij de keuze van de verschillende ijkpunten en illustreert ook de mogelijkheden tot vergelijking die deze bieden.

Het thema 'burger' leent zich ook voor een beschouwing over de relatie tussen politieke geschiedenis en cultuurgeschiedenis. Gesteld kan worden dat door de invoering van het algemeen kiesrecht in politiek opzicht een einde is gemaakt aan de suprematie van de burgerij, maar dat de culturele consequenties hiervan pas vijftig jaar later in hun volle omvang door de betrokkenen werden beseft. Indien de reeks 'Nederlandse cultuur in Europese context' ertoe kan bijdragen een scherper onderscheid te maken tussen cultuurgeschiedenis en politieke geschiedenis, is een belangrijk winstpunt geboekt.

Het specifieke van de Nederlandse cultuur?

Terecht plaatst Davids een vraagteken achter de titel van de beschouwing die hij aan het meest interessante onderdeel van zijn kritische commentaar wijdt. Het is de vraag of 'het specifieke' van de Nederlandse cultuur dat wij denken te vinden wel de moeite waard is. Wat wordt bedoeld? Gaat het om elementen (kenmerken, conventies) in de Nederlandse cultuur die elders niet, althans niet op dezelfde wijze, voorkomen? De

2 D. Fokkema, F. Grijzenhout, ed., *Rekenschap: 1650-2000* (Den Haag, 2001) 111-112.
3 J. Kloek, W. Mijnhardt, ed. *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag, 2001) 586.

plotselinge manifestatie van een in oranje gedrenkte overwinningsroes na de zege op een ander nationaal voetbalelftal? Of gaat het om de unieke constellatie van kenmerken en conventies die het samenhangende geheel van de Nederlandse cultuur vormen en die uiteraard niet in precies dezelfde formatie in de buurlanden wordt aangetroffen? De eerste vraag levert enkele, merendeels bizarre verschijnselen op, de tweede is moeilijker te beantwoorden en leidt al spoedig tot een speurtocht naar de voornaamste organiserende principes van die uniek Nederlandse constellatie van omgangsvormen en cultuuruitingen.

Een van de terugkerende kenmerken van de Nederlandse cultuur - opgevat in de brede, antropologische zin van het woord - is de discussie, het overleg en het compromis. Dit is wat Davids in alle delen van de reeks aantreft: de nadruk op de Nederlandse discussiecultuur. Het gaat, zo zegt Davids, hem er niet om zich af te vragen of deze er werkelijk was en of Nederland zich daarin onderscheidt van andere Europese landen. Maar naar onze mening gaat het daar natuurlijk wèl om. Davids leidt van de hoofdzaak af en besteedt veel aandacht aan de vraag of de redacteuren te veel 'Nederland-ten-tijde-van-Paars' op het verleden hebben geprojecteerd. Om díe vraag te kunnen beantwoorden zou men toch eerst willen weten of de discussiecultuur terecht als een constante is geclaimd.

Er zijn tenminste drie factoren die maken dat 'discussiecultuur' niet zo'n vreemde karakterisering is. Ten eerste, de kleinschaligheid van het Nederlandse openbare leven waardoor discussie ook praktisch uitvoerbaar is, en, ten tweede, het ontbreken van een krachtige adel of andere geprononceerde hiërarchische verhoudingen, bijvoorbeeld in het kerkelijk leven. In de omliggende landen ontbrak hetzij de kleinschaligheid, hetzij het gelijkheidsbeginsel (dat mede door het calvinisme werd gevoed), en in de meeste gevallen beide. Wat in de buurlanden tenslotte ook ontbrak was de herinnering aan de langdurige vrijheidsstrijd die het beeld van een externe vijand levend hield en daarmee de noodzaak tot interne samenwerking onderstreepte. Daarmee is het plausibel dat de discussiecultuur in Nederland sterker dan elders is ontwikkeld. Het is een sterke hypothese, die beslist nog niet is verworpen.

Het kan zijn dat de schets die de respectieve redacteuren van hun periode hebben vervaardigd te weinig aandacht heeft voor de onenigheid en het geweld, die er óók waren. Zoals Davids opmerkt, heeft Salverda met zijn bijdrage 'Beeld en tegenbeeld van het koloniale verleden' in *Rekenschap* in dit opzicht een correctie aangebracht. Maar de koloniale geschiedenis behoorde volgens afspraak niet tot het domein dat in de ijkpuntdelen zou worden beschreven, en daarmee verviel de bespreking van het brute geweld waarmee het Nederlandse overzeese imperium was gevestigd. Toch is dit waarschijnlijk een punt dat meer aandacht had moeten krijgen, onder meer om het verband zichtbaar te maken met de eigenzinnigheid ('Nederland als gidsland') die soms als kenmerk van de Nederlandse cultuur wordt beschouwd naast de veel genoemde verdraagzaamheid.

Twee kanttekeningen moeten hier worden gemaakt. Ten eerste is (anders dan sommige critici[4] hebben gedacht) in de oorspronkelijke opzet van het programma de kwestie

4 Bijvoorbeeld E. Jonker, 'IJkpunten in hun hermeneutische context', *Tijdschrift voor geschiedenis*, CXV (2002) iii, 430.

van de Nederlandse identiteit niet geprononceerd geformuleerd. Het probleem van de Nederlandse identiteit heeft ook pas in de loop van de jaren negentig - na de Val van de Muur - een centrale plaats in het culturele debat ingenomen. Bij de stuurgroep heerste aanvankelijk vooral de gedachte: wat is de plaats van de Nederlandse cultuur in Europees verband, of meer concreet: hoe verhoudt het Nederlandse vermogen tot opname van buitenlandse invloeden zich tot de opnamecapaciteit van andere landen, welke culturele sectoren hebben in het verleden het meest bijgedragen tot de Nederlandse uitstraling, en in hoeverre is Nederland in het verleden een belangrijk transportland in culturele zin geweest? De centrale vraag betrof het culturele verkeer over de nationale grenzen heen. Als men hier wil spreken van 'in opdracht van de tijd,' akkoord, maar deze opdracht moet dan als afgeleid worden beschouwd van het onvermijdelijke proces van de Europese eenwording, niet van een navelstaarderig zoeken naar het specifiek Nederlandse.

Een tweede kanttekening die wij willen maken is dat cultuur door ons is opgevat als een dynamisch proces. Het gaat niet om het culturele erfgoed als zodanig, maar om de betekenis die eraan kan worden toegekend. Aan die betekenisgeving moet worden gewerkt; cultuur vereist onderhoud. Meer dan op het bestaan van culturele verworvenheden (waaronder vermeende kenmerken van de Nederlandse cultuur, zoals soberheid en tolerantie), hebben wij de nadruk willen leggen op de mogelijkheid dat sommige aspecten van onze cultuur teloor zouden kunnen gaan en andere elementen worden toegevoegd. Aloude idealen kunnen verbleken of omslaan in hun tegendeel. Overbekend is Paul Scheffers aanklacht uit 1995 dat tolerantie in de ogen van velen is verworden tot onverschilligheid, het streven naar consensus is ontaard in eindeloos vergaderen, het ideaal van gelijkheid tot een overdreven sociale bescherming heeft geleid.[5] Wij hebben niet consequent gezocht naar constanten in de Nederlandse cultuur, maar cultuur vooral opgevat als een leerproces: hoe heeft de Nederlandse cultuur zich ontwikkeld tot wat zij nu is en hoe reageert zij op nieuwe impulsen?

Als gevolg van het proces van de Europese eenwording zal er een einde komen aan de vertrouwde Nederlandse kleinschaligheid, wat tot een andere verhouding tot wettelijke regels leidt (exit het gedoogbeleid). De integratie van allochtonen met een niet-Europese achtergrond werkt in cultureel opzicht eveneens schaalvergroting in de hand. Ook is het te verwachten dat het Nederlandse, tamelijk ver doorgevoerde egalitarisme in het grotere verband van de Europese Unie op den duur weinig kans maakt. Door het wegvallen van twee belangrijke pijlers van de Nederlandse samenleving, namelijk de kleinschaligheid en het egalitarisme, zijn veranderingen in de Nederlandse cultuur, en op langere termijn ook in de Nederlandse politiek, te verwachten. De beschouwingen over culturele ontwikkelingen in het verleden hebben de nadruk op veranderingsprocessen willen leggen en daarmee impliciet een signaal willen afgeven voor wat ons te wachten staat.

De ijkpuntdelen hebben niet alleen het specifiek Nederlandse van de Nederlandse cultuur beschreven. Soms zijn heel algemene aspecten belicht die zich ook in het buitenland hebben voorgedaan, zoals de strijd om democratische rechten (in alle delen),

5 Zie de verwijzing naar Scheffer in Fokkema, Grijzenhout, *Rekenschap*, 43.

de emancipatie van de vrouw (in deel '1900'), en de meer recente secularisatie, individualisering en juridisering van de samenleving (in deel '1950'). De recente politieke ontwikkelingen in Nederland wekken minder verbazing als men zich realiseert dat een groot deel van het electoraat het postmodernisme heeft ontdekt. Zoals in *Rekenschap* werd betoogd, behoort Nederland tot de meest postmoderne landen ter wereld. Dit is een relatieve uitspraak, die echter, zoals gebleken is, niet zonder betekenis is. Deze algemene, ook in het buitenland voorkomende verschijnselen bieden wellicht meer inzicht in de Nederlandse samenleving dan de soms moeilijk te vinden specifieke kenmerken van de Nederlandse cultuur. Vandaar dat de redacteuren deze algemene tendensen niet hebben vermeden.

Het interdisciplinaire aspect van het prioriteitsprogramma

De critici die zich op 31 mei hebben laten horen, zijn niet of nauwelijks ingegaan op het interdisciplinaire karakter van het onderzoeksprogramma 'De Nederlandse cultuur in Europese context.' Omdat het niet vaak voorkomt dat historici, kunsthistorici, filosofen, godsdiensthistorici, literatuurwetenschappers, musicologen, neerlandici en sociologen in teamverband met elkaar samenwerken, is het wellicht dienstig hier zelf een kritische opmerking te plaatsen. Historici delen niet zonder meer de preoccupaties van hun collega's met een andere disciplinaire achtergrond. In de kunstwetenschappen wordt veel belang gehecht aan de betekenis van de artistieke vormgeving, maar deze valt doorgaans buiten het gezichtsveld van de historici. Sociologen stellen, waar mogelijk, de eis van kwantificering, maar vooral wensen zij hun argumentatie te ondersteunen met verwijzing naar toetsbare theorieën. In de verschillende bij het onderzoeksprogramma betrokken wetenschappen heersen nogal uiteenlopende opvattingen over theorievorming en onderzoeksmethoden. De stuurgroep heeft uniformering hiervan uiteraard niet kunnen en niet willen forceren. Zolang echter op dit punt niet een minimale consensus bestaat, is vruchtbare samenwerking nauwelijks mogelijk.

Hoe verschillend, bijvoorbeeld, over de bijdrage van de socioloog Ultee in *Rekenschap* kan worden gedacht, blijkt uit twee recensies, waarvan de ene zeer lovend is ('Zijn drang om de wortels van de historische redeneringen bloot te leggen kan niet hoog genoeg geprezen worden') en de andere niet meer dan 'structurele warboel' ziet.[6] Uit een dermate verschillende beoordeling blijkt dat de beoogde interdisciplinaire samenwerking een gewaagd experiment was. Maar deze samenwerking moest geprobeerd worden, en de diagnose is ook nu pas duidelijk te stellen: geschiedenis, kunstgeschiedenis en de overige letterenvakken, filosofie en godsdienstwetenschap dienen zich op het wetenschappelijke karakter van hun discipline te bezinnen. Daarbij zouden zij zich kunnen spiegelen aan de gedrags- en maatschappijwetenschappen, zonder deze te imiteren.

Afgezien van de noodzaak van theoretische reflectie die als gevolg van de interdis-

6 Respectievelijk Hendrik Spiering in *NRC-Handelsblad* van 23 november 2001 en Jan Blokker in *de Volkskrant* van dezelfde datum.

ciplinaire samenwerking aan het licht is gekomen, is in de praktijk van het onderzoek gebleken dat de verschillende partijen goed met elkaar overweg konden, met plezier hun expertise ter beschikking hebben gesteld, en (bijna) steeds bereid waren van elkaar te leren. Het inderdisciplinaire onderzoek heeft een grote toekomst, maar deze moet wel 'bevochten' worden, waartoe het prioriteitsprogramma 'De Nederlandse cultuur in Europese context' een kans heeft gegeven.

Summaries

1650

Heinz Schilling

The paper evaluates the 1650-IJkpunt-volume as a well-conceptualized and well-written example of up-to-date, national cultural history in a European perspective, which should serve as a historiographical model for research and syntheses on other national cultures and histories in early modern Europe. It comments in detail first on the theoretical and methodological principles of research and writing on early modern European societies after the end of the continent's division into two power blocs (§ I). Second, on the implications of 'time' and 'space', in which 1650 acts as a starting point for both the geographical meaning of 'Europe' and its cultural history, and it is argued, from a cultural perspective, that a specific type of Latin-European civilization should be distinguished from the Orthodox-European type of civilization on the one hand and from the transatlantic offshoots of Latin civilization on the other. Research should focus on the exchange between these different civilizations, with emphasis on the benefits and returns of this exchange for Latin Europe, especially for the agents of European expansion such as Dutch society (§ II). Finally, the paper focuses in more detail on issues such as the meaning of education and literature, political culture, the relationship between Church and State and tolerance within early modern Dutch society and culture.

Anton van der Lem

It is highly regrettable that a history of the Netherlands seen from five focal points starts with the year 1650. Could this be a nineteenth-century interpretation of Dutch history, to consider the Dutch Republic as the starting point of our past? The years 1500 or 1550 - or an even earlier date - would have been a far more appropriate starting point. Despite the fact that the Dutch pride themselves on being very European-minded, they often neglect the history of the Southern Netherlands and Belgium. This negligence has to do with the tendency of the Dutch to overestimate the importance of their own culture: Many historians believe that the entire world is fascinated by the (contemporary) history of the Netherlands. Within the series, the lack of coherence between the cultural and the political history of the country is striking. The authors and the publisher are also to blame for the inconsistency between the content and the illustrations.

Willem Frijhoff, Marijke Spies

In their rejoinder, the authors of *1650: Bevochten eendracht* discuss the main criticisms brought forward by those taking part in the debate at the final conference on the Vantage-points Programme. Basically, they reject two claims as inappropriate with regard to their book and its intentions. Firstly, there can be no question of a

political, let alone a holistic framework for this study which is meant to be an interpretation of Dutch culture in the specific language of cultural history. Secondly, they stand up against the reproach that their book would be purely subservient to present-day political questions about identity, Dutchness, and national consensus. Instead, they show that the key terms which they used to describe and explain the specific quality of Dutch culture at its 17th-century zenith (pluriformity, discussion culture, burgher participation, ecumenism of everyday life, etc.) are used in this cross-section of Dutch society as analytical, descriptive terms, without any teleological view towards future developments. Finally, they explain the sense in which the European context should be understood and where the limits of European comparison lie at the moment with regard to 17th-century culture.

1800

F.R. Ankersmit

In this essay I express my greatest admiration for Mijnhardt's and Kloek's *Blauwdrukken.* Not only does the book discuss with an unparalleled richness of historical detail a period in Dutch history that was often dismissed as not being worthy of our interest, but it also proposes a most original and fruitful approach to the major problems of Dutch culture at the end of the eighteenth century. Nevertheless, the authors of this marvelous book could be criticized for not having been sufficiently aware of what one might call 'the cognitive dissonance' between late eighteenth century Dutch culture, on the one hand, and what happened in the world of culture at the same time in England, Germany and France, on the other. A tentative suggestion is made for how a greater awareness of this cultural gap might have altered the picture presented in this impressive and most valuable study.

N.C.F. van Sas

'1800. Blueprints for a society' argues the case for the primacy of culture in late 18th-century Dutch society. Drawing upon the work of a generation of dix-huitiémistes it presents an impressive and highly readable overview of the Dutch Enlightenment. Unfortunately, this cultural vantage-point also results in a rather one-sided, if not positively unhistorical reading of this period which - by all accounts so far - was highly charged with politics. In fact, an opportunity is missed to connect the Enlightened civil society of the 1760s and 1770s with the revolutionary developments of the 1780s and 1790s.

W.W. Mijnhardt

In '1800 a reply' the various reviews of *Blauwdrukken voor een samenleving* [Blueprints for living together] are dealt with. The most interesting criticism was put forward by Frank Ankersmit. According to him, Dutch intellectual culture after 1750 failed to make the transition to intellectual modernity. The Republic's literati remained prisoners of the Cartesian culture that in the 17th century had been responsible for their central position in the cosmopolitan Republic of Letters. This reply contends that the opposition of a unified intellectual Europe on the road to modernity versus a unified Republic that was intellectually backward-looking does not do justice to the cosmopolitan character of European culture. In *Blauwdrukken* it is argued that in the 18th century differences between national cultures were slight and that European authors (including the Dutch) shared a common vocabulary and a common set of intellectual instruments. What made the Dutch stand out was that their problems differed from those in surrounding aristocratic and monarchical countries. As a result, most solutions debated in these countries did not fit the problems of the Republic. The Republic had to beat out its own path to modernity. It not only did so in the field of intellectual culture, but also in the areas of politics, economics and the arts.

1900

Wessel Krul

In their publication entitled *1900: Hoogtij van burgerlijke cultuur*, the authors, Jan Bank and Maarten van Buuren, failed to pay adequate attention to the contrasts and differences that typified Dutch culture at the *fin de siècle.* The book therefore lacks analytical precision. The term 'bourgeois culture' should not have been applied in such an all-inclusive and unambiguous manner.

Ido de Haan

Bank and Van Buuren erroneously state that 1900 was the year in which bourgeois culture reached its peak in the Netherlands. They overlook the antibourgeois movement that sprang up after 1880. These oversights coincide with an interpretation of cultural history that views culture as a separate entity rather than as part of the symbolization and meaning that permeates every aspect of community life. Based on this last viewpoint, it is apparent that bourgeois culture reached a crisis point around 1900 due to a shift in the relationship between culture, politics and economics.

Jan Bank

A historiography centred around the year 1900 produced a synchronic, not a diachronic, view. The kaleidoscopic character of the present monograph is therefore consistent with the basic options of the whole project. During their years of research (1992-2000) the authors were inspired, or became inspired, by three themes in particular: the obvious optimism that people living in 1900 had for the state of the nation and the arts; a retrospective on immigration at the turn of the century; and, the fact that the processes of secularisation and religious revival took place at the same time during the decades around 1900.

1950

James Kennedy

1950: Welvaart in zwart-wit deserves praise for putting the economic and social history of the postwar period of the Netherlands (1948-1973) into wider international frameworks, such as 'Americanization'. The book also offers analysis of fields seldom explored in the traditional historiography, including the postwar planning of town and country, and the role of the arts and sciences in Dutch society. At the same time, the book suffers from a lack of focus that might have given this 600-page book more energy and direction. And although it addresses some of the factors that set postwar

Netherlands off from its neighbors, *Welvaart* fails to explore systematically the particular contours of Dutch culture, as one of its original research mandates dictated. Though the book suffers from these and other weaknesses, *Welvaart* is a book of real achievement, wide in scope, well-informed and stylishly presented.

Doeko Bosscher

The author tries to assess the merits of *Welvaart in zwart-wit* [Affluence in black-and-white] by Kees Schuyt and Ed Taverne. He concludes that notwithstanding a certain lack of originality, Schuyt and Taverne have written a highly interesting and valuable book which convincingly captures the enigmatic spirit of the period around 1950. Schuyt and Taverne show themselves to be extremely well-versed in their established areas of expertise and answer a number of questions on the 1940s and 1950s with outstanding flair. It is rather disappointing, however, that a joint endeavour by two such erudite scholars ultimately produced so little added value. Their approaches did not in fact lead to a synthesis of scholarly disciplines, and sadly especially not concerning the issues that originally prompted the creation of this series of books: the theory of demography, culture and multiculturalism.

Rekenschap

Karel Davids

What value does the 'benchmarking' concept (IJkpunten) bring to Dutch history? Can the selection of the first 'benchmark' and the subsequent benchmark-years convincingly be defended and if so, on what grounds? What do the results of these inquiries on benchmark-years tell us about the specific features of Dutch culture? These three key questions form the basis of the review of the IJkpunten-project as a whole. The author argues that the implementation of the project has in part been more satisfactory than its defective theoretical base would have led us to expect, but that the series as a whole also shows a number of glaring shortcomings, such as an inadequate justification of the choice of the benchmark-years and insufficient communication between the various authors concerning the use of crucial terms and concepts. Although 'specific' features of Dutch culture are hinted at, a systematic, comparative analysis of these matters has not been pursued. Finally, it is suggested that the volumes of IJkpunten-project, considering their manifest focus on the importance of harmony, consensus, consultation and candid debate in Dutch history and their relative disregard for the role of coercion, violence, conflicts and tensions between different groups in Dutch society, can be taken as a quintessential product of the prevailing beliefs and opinions in the Netherlands in the 1990s.

Douwe Fokkema, Frans Grijzenhout

The authors take issue with the critical remarks that were levelled at the research project 'Dutch Culture in its European Context' and, in particular, those made about the series entitled *Rekenschap: 1650-2000* which they edited. They maintain that Dutch culture was correctly depicted as a 'debating culture'; one in which consensus was actively pursued and which in turn led to compromises being reached. Open debates were feasible because of the small-scale nature of the discussions and the

absence of a powerful aristocracy or any other strict hierarchical social structure, for example in ecclesiastical quarters. The project focussed on the cultural exchange with other nations rather than on giving a description of the cultural identity of the Netherlands. It was inspired by the idea of a united Europe.

Inhoud 117e jaargang

Artikelen

Ankersmit, F.R. Een blauwdruk van *Blauwdrukken*,	482-494
Bank, J. Antwoord,	530-532
Bont, R. de. ‘Onbeschaamde geleerden hebben zijn naaktheid betast’. Het vertoog over genialiteit, waanzin en degeneratie in België omstreeks 1900,	46-76
Bosscher, D. Keuzes en accenten. Over *1950: Welvaart in zwart-wit* van Kees Schuyt en Ed Taverne,	540-543
Davids, K. In opdracht van de tijd? Nederlandse cultuur in Europese context 1650-2000,	544-556
Deferme, J. ‘Alles strijdt, wat naar vrijheid haakt’. Theorievorming over de staking in de Belgische politiek, 1884-1914,	145-167
Dijn, A. de. ‘In overeenstemming met onze zeden en gewoonten’. De intellectuele context van de eerste Belgische constitutie (1815-1830),	25-45
Fokkema, D., Grijzenhout, F. De beste stuurgroep staat aan wal. Een antwoord op kritische opmerkingen van Karel Davids en anderen over het prioriteitenprogramma ‘De Nederlandse cultuur in Europese context’,	557-564
Frijhoff, W.Th.M., Spies, M. Hoe cultureel mag cultuurgeschiedenis zijn? Rond het ijkpunt 1650,	471-481
Fritschy, W. Binnenlandse constituties of buitenlandse omstandigheden? Discussiedossier Nederland 1780-1914. [Naar aanleiding van J.L. van Zanden en A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling*],	344-351
Griffiths, R.T, Jong J. de. De maat genomen. De Nederlandse economie in	352-363

de negentiende eeuw. Discussiedossier Nederland 1780-1914. [Naar aanleiding van J.L. van Zanden en A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling*],

Haan, I. de. 1900: Een pak van Sjaalman of een nieuwe synthese?, 526-529

Jensma, G. 'Geen Fries spot met zijn land'. Nationalisme, ironie en het *Oera Linda-boek*, 331-343

Kennedy, J. Review of *Welvaart in zwart-wit*, 533-539

Kloek, E. Heldenmoed, huwelijkstrouw en vrouweneer. Bakhuizen van den Brink en 'de nijvere huisbestierster' Brecht Proosten († ca. 1592), 307-330

Kooij, P. Het *format* van de stad. Een evaluatie van recente Nederlandse stadsgeschiedenissen, 293-306

Krul, W. Het *fin-de-siècle* als vertoning, 519-525

Lem, A. van der. Bevochten eendracht? Beklonken tweespalt!, 467-470

Meel, P. Dimensies van onafhankelijkheid: de Surinaamse ervaring, 185-203

Mijnhardt, W.W. '1800' ter discussie. Een repliek, 507-518

Riel, A. van, Zanden J.L. van. Economische geschiedenis met een menselijk gezicht. Discussiedossier Nederland 1780-1914. [Naar aanleiding van J.L. van Zanden en A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling*], 364-369

Roelevink, J. Hete adem en koude kermis. De werkomstandigheden van de ambtenaren van de secretarie van staat van Lodewijk Napoleon, 1-24

Sas, N.C.F. van. De burger als eunuch, 495-506

Schilling, H. Der geeichte Eichpunkt - niederländische Kultur um 1650 europäisch kontextualisiert: 'Bevochten 453-466

eendracht' von Willem Frijhoff und
Marijke Spies,

Zuijdam, F. Van stichtelijke fraseologie naar redelijkheid. De PvdA en de oorlog in Vietnam, 1964-1973, 168-184

Literatuuroverzicht

Aalders, M.J. *De komst van de toga. Een historisch onderzoek naar het verdwijnen van mantel en bef en de komst van de toga op de Nederlandse kansels 1796-1898* (P. Hendriks)	236-237
Acda, G.M.W, e.a. *Het instituut. Honderdzeventig jaar opleiding tot marineofficier 1829-1999* (P.C. van Royen)	244-245
Ariëns Kappers, C.U. *Reiziger in breinen. Herinneringen van een hersenonderzoeker*, F. van Kolfschoten, ed. (J. Slijkhuis)	430-431
Baalen, C. van, Ramakers, J., ed. *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945,* V, *Het kabinet Drees III 1952-1956. Barsten in de brede basis* (G. van Roon)	284-286
Bank, J., Buuren, M. van, met medewerking van Braun, M., e.a. *1900: Hoogtij van burgerlijke cultuur* (besproken in themanummer *BMGN*, CXVII (2002)	iv)
Beer, H. de. *Voeding, gezondheid en arbeid in Nederland tijdens de negentiende eeuw. Een bijdrage tot de antropometrische geschiedschrijving* (Th. Engelen)	419-421
Berkvens-Stevelinck, Chr., met medewerking van A. Visser. *Magna commoditas. Geschiedenis van de Leidse universiteitsbibliotheek 1575-2000* (E.O.G. Haitsma Mulier)	385-386
Binneveld, H., e.a., ed. *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (R. Schuursma)	438-440
Bleyerveld, Y. *Hoe bedriechlijck dat die vrouwen zijn. Vrouwenlisten in de beeldende kunst in de Nederlanden circa 1350-1650* (E. Kloek)	86-88

Blom, J.C.H., Lamberts, E., ed. *Geschiedenis van de Nederlanden* (W. Frijhoff) 375-377

Boom, B. van der. *Atoomgevaar? Dan zeker B.B. De geschiedenis van de Bescherming Bevolking* (D. Engelen) 278-280

Boomgaard, P., Brown, I., ed. *Weathering the storm. The economics of Southeast Asia in the 1930s depression* (W.L. Korthals Altes) 134-136

Bootsma, P., in samenwerking met H. Dortmans. *De Molukse acties. Treinkapingen en gijzelingen 1970-1978* (F. Steijlen) 288-289

Bracke, N. *Bronnen voor de industriële geschiedenis. Gids voor Oost-Vlaanderen (1750-1940)* (W.H.P.M. van Hooff) 218-219

Brasz, Ch., Kaplan, Y., ed. *Dutch jews as perceived by themselves and by others. Proceedings of the eighth International symposium on the history of the jews in the Netherlands* (A.H. Huussen jr.) 386-387

Breda, A. van, met bijdragen van L. van Dalen Gilhuys, e.a. *'100 Jaar' jazz in Den Haag. Het New Orleans van de Lage Landen* (R. Schenkels) 259-260

Breeveld, H. *Jopie Pengel 1916-1970. Leven en werk van een Surinaamse politicus. Biografie* (P. Meel) 185-203

Brems, E., Brems, H., Geest, D. de, ed. *Van hooger leven tot De Vlag. Literatuuropvattingen in Vlaanderen (1920-1940)* (A. Musschoot) 266-267

Broer, C.J.C. *Uniek in de stad. De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint-Paulusabdij in Utrecht: haar plaats binnen de Utrechtse kerk en de ontwikkeling van haar goederenbezit (ca. 1000- ca. 1200)* (J. Kossmann-Putto) 389-391

Brokken, H.M., ed. *Heren van stand. Van Wassenaer 1200-2000. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* (J. Streng) 377-378

Bruijn, J. de, Werkman, P.E. *Van tuindersknecht tot onderkoning. Biografie van Marinus Ruppert,* I, *1911-1947* (P. Hendriks) 129

Bruin, R.E. de, e.a., ed. *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht* (P.

Kooij) 293-306

Burggraeve, R., e.a., ed. *Levensrituelen. Het huwelijk* (J. Art) 81-82

Caransa, A. *Vrijmetselarij en jodendom. De wereld een tempel* (A.W.F.M. van de Sande) 408-410

Dankers, J., Linden, J. van der, Vos, J. *Spaarbanken in Nederland. Ideeën en organisatie, 1817-1990* (M.M.G. Fase) 242-244

Declercq, G. *Traditievorming en tekstmanipulatie in Vlaanderen in de tiende eeuw. Het Liber Traditionum Antiquus van de Gentse Sint-Pietersabdij* (E. Dijkhof) 221-223

Deprez, K., Vos, L., ed. *Nationalisme in België. Identiteiten in beweging, 1780-2000. Over Belgen, Vlamingen, Walen, Franstaligen, Brusselaars, Duitstaligen, Fransen, Groot-Nederlanders en Nieuwe Belgen* (P. van Hees) 413-415

Dequeker, L. *Het sacrament van mirakel. Jodenhaat in de Middeleeuwen* (L. Duerloo) 88-90

Derks, M., Nissen, P., Raat, J. de, ed. *Het licht gezien. Bekeringen tot het katholicisme in de twintigste eeuw* (R. Hooijschuur) 126-127

Divendal, J., Lakmaker, H. *Emmy J. Belinfante 1875-1944. Tussen rook, alcohol en mannen* (B. Henkes) 121-123

Dolk, L., ed. *Atjeh. De verbeelding van een koloniale oorlog* (H.C. Vrielink) 248-249

Dorren, G.M.E. *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw* (M. Prak) 231-233

Driessen, A.M.A.J., Ven, G.P. van de, Wasser, H.J. *Gij beken eeuwigvloeijend. Water in de streek van Rijn en IJssel* (G.J. Borger) 219-221

Dunk, Th. von der. *Een Pantheon voor Apeldoorn. De plannen voor de bouw van een simultaankerk op Het Loo onder Lodewijk Napoleon* (R. Hoekstra) 239-242

Eijl, C. van, Heerma van Voss, L., Rooy, P. de, ed. *Sociaal Nederland. Contouren van de twintigste eeuw* (T. Kappelhof) 436-437

Engbersen, G., Burgers, J., ed. *De verborgen stad. De zeven gezichten van Rotterdam* (L. Lucassen) 139-141

Engelen, D. *De Militaire Inlichtingendienst 1914-2000* (P.H. Kamphuis) 131-133

Ent, L. van der, Enthoven, V. *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, III, *Groningen (1594-1795)* (P. Brood) 95-96

Ex, N., Scholten, F. *De prins en De Keyser. Restauratie en geschiedenis van het grafmonument van Willem van Oranje* (J. Westerman) 216-217

Fokkema, D., Grijzenhout, F., ed. *Rekenschap 1650-2000* (besproken in themanummer *BMGN*, CXVII (2002) iv)

Frijhoff, W., Spies, M., met medewerking van Bunge, W. van, e.a. *1650: Bevochten eendracht* (besproken in themanummer *BMGN*, CXVII (2002) iv)

Frijtag Drabbe Künzel, G. von. *Het recht van de sterkste. Duitse strafrechtspleging in bezet Nederland* (S. Faber) 136-137

Gietman, C., Verschoor, A. *Een goed voor de eeuwigheid. De Gelderse vicarie Sancti Nicolai, 1501-2001* (M.A. de Winter) 379-380

Goei, L. de. *De psychohygiënisten. Psychiatrie, cultuurkritiek en de beweging voor geestelijke volksgezondheid in Nederland, 1924-1970* (T. Kappelhof) 269-271

Goinga, H. van. *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800* (C. Berkvens-Stevelinck) 107-108

Gonsalves de Mello, J.A. *Nederlanders in Brazilië (1624-1654). De invloed van de Hollandse bezetting op het leven en de cultuur in Noord-Brazilië* (R. Schenkels) 405-407

Goudriaan, K., Ibelings, B.J., Visser, J.C., ed. met medewerking van A.W. Hesselink, *Het Goudse hofstedengeldregister van ca. 1397 en andere bronnen voor de vroege stadsont-*

wikkeling van Gouda (H. van Engen) 224-225

Gras, H., e.a., ed. *Geschiedenis van Assen* (B. de Vries) 78-80

Groeneveld, G. *Zwaard van de geest. Het bruine boek in Nederland 1921-1945* (B. Henkes) 268-269

Habermehl, N. *Joan Cornelis van der Hoop (1742-1825). Marinebestuurder voor stadhouder Willem V en koning Willem I* (P.C. van Royen) 410-412

Hammer-Stroeve, T. *Familiezoet. Vrouwen in een ondernemerselite. Enschede 1800-1940* (J. Batink) 238-239

Harinck, G., ed. *De kwestie-Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar* (A.Th. van Deursen) 441-442

Harinck, G., Krabbendam, H., ed. *Breaches and bridges. Reformed subcultures in the Netherlands, Germany and the United States* (R. van den Berg) 110-111

Harryvan, A.G., Harst, J. van der, Voorst, S. van, ed. *Voor Nederland en Europa. Politici en ambtenaren over het Nederlandse Europabeleid en de Europese integratie, 1945-1975* (A. van Heerikhuizen) 276-277

Heidecker, K., ed. *Charters and the use of the written word in medieval society* (W. Ysebaert) 223-224

Heirbaut, D. *Over lenen en families. Een studie over de vroegste geschiedenis van het zakelijk leenrecht in het graafschap Vlaanderen (ca. 1000-1305)* (J. Dumolyn) 391-393

Henderikx, P.A. *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen. Keuze uit de verspreide opstellen,* B. van Bavel, G. van Herwijnen, K. Verkerk, ed. (J. Kossmann-Putto) 388-389

Hesselink, R.H. *De gevangenen uit Nambu. Een waar geschiedverhaal over de VOC in Japan* (P.W. Klein) 99-100

Hilhorst, J.H.M., Hilhorst, J.G.M. *Soest, Hees en De Birkt. Van de achtste tot de zeventiende eeuw* (H.C. Vrielink) 80-81

Hoefte, R., Meel, P., ed. *20th Century Suriname. Continuities and discontinuities in a new world society* (P.C. Emmer) 437-438

Hondius, D., met medewerking van M. Gompes-Lobatto. *Absent. Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam, 1941-1943* (P. Hendriks) 444-445

Hordijk, J.C. *De democratie van het respect. Schoolstrijd, levensbeschouwing en politiek debat* (J. Sturm) 119-121

Horn, G.-R., Gerard, E., ed. *Left catholicism 1943-1955. Catholics and society in Western Europe at the point of liberation* (L. Winkeler) 272-274

Huig, M. *De bloei van Haarlem. Kunstleven aan het begin van de twintigste eeuw* (R. Schenkels) 256-257

Huisman, J., e.a. *Honderd jaar wonen in Nederland, 1900-2000* (A. Schuurman) 128-129

Huysman, E.C.M., met medewerking van V.L. Vree, ed. *Particuliere notulen van de vergaderingen der Staten van Holland 1620-1640 door N. Stellingwerff en S. Schot,* IV, *juli 1628-juli 1630* (G. de Bruin) 98-99

Israëls, H., Mooij, A. *Aan de Achtergracht. Honderd jaar GG&GD Amsterdam* (L. Damen) 257-258

Jacobs, A. *Louis Tijssen (1865-1929). Biografie van een Limburgs zielzorger* (G. Abma) 246-247

Jacobs, E.M. *Koopman in Azië. De handel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie tijdens de 18de eeuw* (J.P. Sigmond) 101-103

Jacobs, J. *Een zegenrijk gewest. Nieuw-Nederland in de zeventiende eeuw* (P.C. van Royen) 399-402

Jamin, H. *Kennis als opdracht. De Universiteit Utrecht 1636-2001* (E. Maes) 217-218

Jansen, D. *Omwille van een gezegend eiland. Het leven van jhr. D.F. van Alphen tot 1816* (R. Schenkels) 108-109

Jansen-Sieben, R., Janssens, J., Willaert, F., ed. *Medioneerlandistiek. Een inleiding tot de Middelnederlandse letterkunde* (A.B. Mulder-Bakker) 393-394

Jansen van Galen, J. *Het Suriname-syndroom. De PvdA tussen Den Haag en Paramaribo* (P. Meel) 185-203

Jansen van Galen, J., met medewerking van J.A. Jansen. *Hetenachtsdroom. Suriname, erfenis van de slavernij* (P. Meel) 185-203

Janssens, G., Maréchal, G., Scheelings, F., ed., *Door de archivistiek gestrikt. Liber amicorum prof. dr. Juul Verhelst* (A.H. Huussen jr.) 85-86

Jeep, J.M., ed. *Medieval Germany. An encyclopedia* (J. Kossmann-Putto) 374-375

Jolles, A. *André Jolles (1874-1946). 'Gebildeter Vagant'. Brieven en documenten,* W. Thys, ed. (P. de Rooy) 249-250

Jong, G. de, Kok, R., Somers, E. *Naar eer en geweten. Gewone Nederlanders in een ongewone tijd 1940-1945* (P. Hendriks) 271-272

Jonge, K. de, Janssens, G., ed. *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas. Liber doctori Mauricio van Durme dedicatus* (J. Tracy) 397-398

Jonker, E. *Historie. Over de blijvende behoefte aan geschiedenis* (J. Tollebeek) 370-371

Jonker, J., Sluyterman, K. *Thuis op de wereldmarkt. Nederlandse handelshuizen door de eeuwen heen* (M.M.G. Fase) 214-215

Karskens, A. *Pleisters op de ogen, pleister op de mond. De geschiedenis van* 82-84

de Nederlandse oorlogsverslaggeving van Heiligerlee tot Kosovo (B. Kester)

Kemperink, M. *Het verloren paradijs. De literatuur en de cultuur van het Nederlandse 'fin de siècle'* (H. de Liagre Böhl) 433-434

Kemseke, P. van, ed. *Diplomatieke cultuur* (J.S.A.M. van Koningsbrugge) 380-381

Kerkhoff, A.H.M. *Raadsbesluiten als remedie. Openbare gezondheidszorg in Zwolle en de regio IJssel-Vecht 1900-1995* (T. Kappelhof) 434-436

Kersten, A.E., met medewerking van E.Th. Mos, ed. *Londense dagboeken van jhr. ir. O.C.A. van Lidth de Jeude, januari 1940-mei 1945,* I, *januari 1940-december 1942,* II, *januari 1943-mei 1945* (C. Fasseur) 442-444

Kessel, M. van, Vlist, H. van der. *Tussen twee huizen. Het leven van de Surinaamse Nederlander Jan Veldema* (P. Meel) 185-203

Kloek, J., Mijnhardt, W., met medewerking van Koolhaas-Grosfeld, E. *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* (besproken in themanummer *BMGN*, CXVII (2002) iv)

Klooster, R. *Groninger godgeleerdheid in Friesland 1830-1872* (G.J. Schutte) 116-118

Klijn, A. *Onze man uit Maastricht, Sjeng Tans 1912-1993. Een biografie* (H. de Liagre Böhl) 130-131

Kluveld, A. *Reis door de hel der onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten 1890-1940* (C.A. Davids) 250-252

Knapen, H. *Forests of fortune? The environmental history of Southeast Borneo, 1600-1880* (J.Th. Lindblad) 404-405

Knegtmans, P.J., Kox, A.J., ed. *Tot nut en eer van de stad. Wetenschappelijk onderzoek aan de Universiteit van Amsterdam* (K. van Berkel) 123-124

Koolen, J. *Jacobus Fruytier. Een strijdvaardig vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie* (G.J. Schutte) 100-101

Kort, A.L. *Geen cent te veel. Armoede en armenzorg op Zuid-Beveland, 1850-1940* (T. Kappelhof) 118-119

Korteweg, J.E. *Hollands Glorie? De Nederlandse zeesleepvaart als nationaal symbool* (P.C. van Royen) 252-254

Kruijf, U. de, Kummer, J., Pereboom, F., ed. *Een klooster ontsloten. De kroniek van Sint-Agnietenberg bij Zwolle door Thomas van Kempen* (H.L.J. Looijesteijn) 226-227

Kunst, R., e.a., ed. *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (P. Kooij) 293-306

Laan, B., e.a., ed. *Achter gesloten deuren. Bronnen voor interieurhistorisch onderzoek 1800-1950* (B. de Vries) 111-112

Laar, P. van de. *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw*, N. Schadee, ed. (P. Kooij) 293-306

Langereis, S. *Geschiedenis als ambacht. Oudheidkunde in de Gouden Eeuw: Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius* (W. Frijhoff) 93-95

Leenders, H. *Montessori en fascistisch Italië. Een receptiegeschiedenis* (J. Sturm) 428-430

Leenders, H.W.G. *Als de hemel valt: Bescherming Bevolking tussen fantasie en werkelijkheid* (D. Engelen) 278-280

Leeuw, K.M.M. de. *Cryptology and statecraft in the Dutch Republic. Cryptologic en buitenlands beleid in de Republiek der Verenigde Nederlanden* (G. de Bruin) 103-104

Leeuwen, M.H.D. van, Gerwen, J. van. *Zoeken naar zekerheid. Risico's, preventie, verzekeringen en andere zekerheidsregelingen in Nederland 1500-2000,* I, *De rijke Republiek. Gilden, assuradeurs en armenzorg 1500-1800,* II, *De eenheidsstaat. Onderlinges, armenzorg en commerciële verzekeraars 1800-1890,* III, *De ontluikende verzorgingsstaat. Overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en* 208-212

verzekeringsmaatschappijen 1890-1945, IV, *De welvaartstaat. Volksverzekeringen, verzekeringsconcerns, financiële dienstverleners en institutionele beleggers, 1945-2000* (P. de Rooy)

Lindblad, J.Th., Molen, W. van der, ed. *Macht en Majesteit. Opstellen voor Cees Fasseur bij zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van Indonesië aan de Universiteit Leiden* (E. Locher-Scholten) 373-374

Lith, H. van. *Plotseling een vreselijke knal. Bommen en mijnen treffen neutraal Nederland (1914-1918)* (A. van der Velden) 260-261

Maanen, R.J.C. van. *Inventaris van het stadsarchief van Leiden (1359) 1816-1929 (1963)* (C. Jeurgens) 206-208

Maarseveen, J.G.S.J. van, Doorn, P.K., ed. *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (E. van Nederveen Meerkerk) 254-256

Maeyer, J. de, Denslagen, W., e.a., ed. *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg. Handelingen van het Nederlands-Vlaams symposium, Leuven 13-14 september 1996* (C.O. van der Meij) 381-385

Meelhuijsen, W. *Revolutie in Soerabaja 17 augustus-1 december 1945* (F. Steijlen) 280-282

Meertens, P.J., e.a., ed. *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, VII, *Idem*, VIII (P. de Rooy) 84-85

Megens, N., Reiding, H. *Bewegen binnen smalle marges. Pax Christi Nederland, 1965-1990* (I. Megens) 141-142

Meij, A.W.F.M., Haan, M. de, *Rubens, Jordaens, Van Dyck and their circle. Flemish master drawings from the Museum Boijmans van Beuningen* (A. Delva) 399

Meijer, R., Schoo, H.J., ed. *De monarchie, staatsrecht, volksgunst en het Huis van Oranje* (J.R. Soetenhorst) 421-423

Mertens, A. *Loons, Diets en Luiks. Hasselt en de volksvertegenwoordiging in het land van Loon en het prinsbisdom Luik (1477-1538)* (J.C.G.M. Jansen) 396-397

Moeyes, P. *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog, 1914-1918* (I. Tames) 261-263

Oers, R. van. *Dutch town planning overseas during VOC and WIC rule (1600-1800)* (J.P. Sigmond) 234-236

Oostindie, G., Klinkers, I. *Knellende Koninkrijksbanden. Het Nederlandse dekolonisatiebeleid in de Caraïben, 1940-2000*, I, *1940-1954*, II, *1954-1975*, III, *1975-2000* (P. Meel) 185-203

Pijzel-Domisse, J. *Het Hollandse pronkpoppenhuis. Interieur en huishouden in de 17e en 18e eeuw* (T. Wijsenbeek-Olthuis) 105-107

Poissonnier, I.H.J. *Zooveel zijne kleine boekverzameling gedoogde. De bibliotheek van de Oostburgse advocaat en amateur-historicus mr. Johannes Egberts Risseeuw (1798-1869)* (B. Dongelmans) 415-417

Prud'homme van Reine, R. *Schittering en schandaal. Biografie van Maerten en Cornelis Tromp* (J.P. Sigmond) 96-97

Raak, R. van. *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit van Mulder tot Jan Heemskerk Azn.* (G.J. Hooykaas) 237-238

Renes, J. *Landschappen van Maas en Peel. Een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg* (G.J. Borger) 77-78

Santen, H.W. van. *VOC-dienaar in India. Geleynssen de Jongh in het land van de Groot-Mogol* (M. de Lannoy) 230-231

Schmidt, A. *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (M. van der Heijden) 402-403

Schmidt, F.H. *Pieter de Swart. Architect van de achttiende eeuw* (C.O. van der Meij) 381-385

Schnerb, B. *'L'honneur de la maréchaussee'. Maréchalat et maréchaux* 395-396

en Bourgogne des origines à la fin du XVe siècle (W. Prevenier)

Schoor, A. van der. *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813*, N. Schadee, ed. (P. Kooij) 293-306

Schuyt, K., Taverne, E., met medewerking van Voorst, S., van, e.a. *1950: Welvaart in zwartwit* (besproken in themanummer *BMGN*, CXVII (2002) iv)

Schwegman, M. *Maria Montessori 1870-1952. Kind van haar tijd, vrouw van de wereld* (J. Sturm) 428-430

Sinninghe Damsté, W.A. *Het Noordzeekanaal 1863-1883. De geschiedenis van een concessie* (R. Filarski) 426-428

Slijkerman, D. *In dienst van de kroon. Vice-presidenten van de Raad van State* (R. Meijer) 423-424

Spaans, J., ed. *Een golf van beroering. De omstreden religieuze opwekking in Nederland in het midden van de achttiende eeuw* (E. Stronks) 412-413

Spaendonck, B.J. van. *In de wol geverfd. De Tilburgse wollenstoffenindustrie vanuit de optiek van een lokale ondernemersvereniging (1896-1940)* (K.E. Sluyterman) 124-126

Spijker, W. van 't, e.a. *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed* (G.J. Schutte) 90-91

Staring, R. *Reizen onder regie. Het migratieproces van illegale Turken in Nederland* (L. Lucassen) 286-288

Stevin, S. *Het burgherlick leven & Anhangh*, P. den Boer, A.C.G. Fleurkens, ed. (W. Frijhoff) 91-93

Swierenga, R.P. *Faith and family. Dutch immigration and settlement in the United States, 1820-1920* (H. Krabbendam) 424-425

Theunissen, B. *'Nut en nog eens nut'. Wetenschapsbeelden van Nederlandse natuuronderzoekers, 1800-1900* (K. van Berkel) 417-419

Thomas, W., Verdonk, R.A., ed. 212-213
Encuentros en Flandes. Relaciones e intercambios hispanoflamencos a inicios de la Edad Moderna (R. Fagel)

Tijs, R. *Renaissance- en barokarchitectuur in België. Vitruvius' erfenis en de ontwikkeling van de bouwkunst in de Zuidelijke Nederlanden van de Renaissance tot Barok* (C.O. van der Meij) 381-385

Tjin, R., met medewerking van C. Buma, J. Reichart. *Suriname onafhankelijk - 25 november 1975. Srefidensi sranan = Suriname free - 25 november 1975* (P. Meel) 185-203

Tordeurs, N. *Naissance des mouvements européens en Belgique (1946-1950)* (R. van Diepen) 282-283

Trommelen, J. *Dwars door Suriname. Drie Guyana's in een tegendraads portret* (P. Meel) 185-203

Tuyll van Serooskerken, H.P. van. *The Netherlands and World War I. Espionage, diplomacy and survival* (I. Tames) 263-264

Vaart, F.J. van der. *Bedelordekloosters, 's-Hertogenbosch en de Bossche school. Studies over architectuur en stedenbouw* (F.J. Kossmann) 205-206

Veld, H. van 't. *Beminde broeder die ik vand op 's werelts pelgrims wegen. Jan Luyken (1649-1712) als illustrator en medereiziger van John Bunyan (1628-1688)* (A.Th. van Deursen) 407-408

Velden, H. van der. *The Donor's Image. Gerard Loyet and the votive portraits of Charles the Bold* (A. Vanderjagt) 227-228

Veluwenkamp, J.W. *Archangel. Nederlandse ondernemers in Rusland 1550-1785* (M. Prak) 228-230

Vis, J., Moldenhauer, G., ed. *Nederland en Duitsland. Elkaar kennen en begrijpen* (A. van Kessel) 114-116

Vliegenthart, A.W. *Het Loo. Een paleis als museum. Journaal van een restauratie* (C.O. van der Meij) 381-385

Vlist, E. van der. *De burcht van Leiden* (S. de Boer) 204-205

Voerman, G. *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische internationale, 1919-1930* (H. Wals) 264-266

Vogel, M. *'Baard boven baard'. Over het Nederlandse literaire en maatschappelijke leven 1945-1960* (F. Ruiter) 274-276

Vos, J. *Democratisering van de schoonheid. Twee eeuwen scholing in de kunsten* (B. Kruithof) 112-114

Vries, Joh. de. *Hooggebergte der ijdelheid. Bedrijfshistorische herinneringen* (J. Jonker) 371-372

Werveke, H. van, met een inleiding van W. Prevenier. *Herinneringen uit kinderjaren en jeugd* (J. Tollebeek) 283-284

Wesemael, S. van. *De receptie van Proust in Nederland* (M. van Buuren) 133-134

Wiel, K. van der, Zijlstra, J. *Paradijs der runderen. Geschiedenis van de rundveeverbetering in Noord-Holland* (P. van Cruyningen) 431-433

Wielenga, F. *Van vijand tot bondgenoot. Nederland en Duitsland na 1945* (W. Melching) 137-139

Woude, E. van der. *Memorije van 't geen bij mijn tijt is voorgevallen. Met het opzienbarende verslag van haar reis naar de Wilde Kust 1676-1677* (M. van Deursen) 233-234

Woude, R.E. van der. *Op goede gronden. Geschiedenis van de Christelijke boeren- en tuindersbond (1918-1995)* (J. Peet) 440-441

Zanden, J.L. van, Riel, A. van. *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (W. Fritschy, R.T. Griffiths, J. de Jong, J.L. van Zanden, A. van Riel) 344-369

Naamlijst medewerkers/sters

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

De auteurs

Frank Ankersmit (1945) is hoogleraar theoretische en intellectuele geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Jan Bank (1940) is hoogleraar vaderlandse geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

Doeko Bosscher (1949) is hoogleraar eigentijdse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Karel Davids (1952) is hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Frans Grijzenhout (1956) is hoofd opleidingen bij Instituut Collectie Nederland te Amsterdam.

Douwe W. Fokkema (1931) is emeritus hoogleraar vergelijkende literatuurwetenschap, Universiteit Utrecht.

Willem Frijhoff (1942) is hoogleraar geschiedenis van de Nieuwe Tijd aan de Vrije Universiteit, Amsterdam.

Ido de Haan (1963) is als onderzoeker verbonden aan de Afdeling geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam. Hij leidt daar het project Transitional Politics. The quest for stability in France and the Netherlands, 1598, 1814, 1945.

James Kennedy (1963) is Assistant Professor of History at Hope College and Research Fellow at the Van Raalte Institute (Holland, Michigan USA).

Wessel Krul (1950) is hoogleraar cultuurgeschiedenis van de moderne tijd aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Anton van der Lem (1954) is verbonden aan de Universiteitsbibliotheek Leiden als adjunct-conservator westerse handschriften en als eindredacteur van de website over de Opstand in de Nederlanden: http://dutchrevolt.leidenuniv.nl.

Wijnand W. Mijnhardt (1950) is hoogleraar cultuurgeschiedenis na 1500 aan de Universiteit van Utrecht.

N.C.F. van Sas (1950) is hoogleraar in de geschiedenis na 1750 aan de Universiteit van Amsterdam.

Heinz Schilling (1942), ordentlicher Professor für die Geschichte der frühen Neuzeit 1980-1982 an der Humboldt-Universität zu Berlin.

Marijke Spies (1934) is emeritus hoogleraar oudere Nederlandse letterkunde aan de Vrije Universiteit, Amsterdam.